

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhib.am/>

E-mail: info@artsakhib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhiblibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

Ա ՀՐԱԶՅԱ
Ա ՃԱՌՅԱՆ

Հ ԱՅՈՑ ԳՐԵՐԸ

21, 22

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀՐԱԶՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԳԻՆՐԸ

Խմբագրությամբ ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Է. Բ. Աղազանի

56 905

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն — 1984

ՀԱՌԱԿՎԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

Խմբագրական հանձնաժողով.

Ա. Ա. Համբարձումյան (Նախագահ), Է. Բ. Աղայան, Գ. Գ. Անանյան, Հ. Ա. Թամբազյան, Մ. Գ. Ներսիսյան, Էմ. Ա. Պիվազյան

Անառայան, Հր. Հ.

Ա 501 Հայոց գրերը [խմբ.՝ Է. Բ. Աղայան. — Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1984, 688 էջ.

Գիրքը բաղկացած է երեք մասից: Առաջին մասում քննության են առնվում հին և միջնադարյան աղբյուրները հայկական գրերի ստեղծման պատմության մասին, և սրվում է նոր ժամանակի հետազոտությունների լիակատար մատենագիտությունը: Երկրորդ մասը ներկայացնում է հայ գրերի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցի կյանքը և գործունեությունը: Երրորդ մասում ուսումնասիրվում են հայկական այբուբենի համակարգն ու ներքին կառուցվածքը, նրա կապը ուրիշ այբուբենների հետ և հայկական գրերի պատմական զարգացումը մեսրոպյան երկաթագրից մինչև մեր ժամանակի տպագրական ու ձեռագիր տառատեսակները:

4602010000—007
Ա 204 (02) — 84 43 — 83

ԳՄԳ 81.22
4 Ap

РАЧЬЯ АЧАРЯН
АРМЯНСКИЕ ПИСЬМЕНА
(На армянском языке)
Издательство Ереванского университета
Ереван — 1984

Ե Բ Կ ՈՒ Խ Ո Ս Է

Հր. Անառայանի սույն աշխատությունը հեղինակի կողմից պատրաստվել է տպագրության 1935 թվականին, բայց ինչ-ինչ պատճառներով չի հրատարակվել: Այնուհետև, մինչև իր կյանքի վերջը, նա չի անդադարձել դրան, թեև աշխատության մեջ արժանատի խնդիրների մասին առանձին հոդվածներ է գրել: Գրքի երկրորդ մասը, որ հեղինակի կենդանության օրոք բոլորովին չի հրատարակվել, հոդվածաշարի ձևով տպագրվել սկսվեց «Էջմիածին» ամսագրում (1958—1962 թթ.). բայց անավարտ մնաց:

Ուսումնասիրության առաջին մասը առանձին գրքով լույս է տեսել 1907 թ., իսկ երրորդը՝ 1928 թ.: 1967 թվականին «Հայաստան» հրատարակչությունը որոշեց հրատարակել սույն աշխատությունն ամբողջությամբ (Ա, Բ, Գ մասեր), սակայն 1968 թ. մեկ գրքով հրատարակեց միայն Ա և Բ մասերը՝ «Հայոց գրեր» վերնագրով, իսկ երրորդ մասի վերահրատարակությունը այդպես էլ չի բաղանջավ:

Հրատարակության պատրաստելով գիրքը ամբողջությամբ, մենք լիովին հետևել ենք այն ցուցումներին, որ հեղինակը ավել էր մեզ: Ըստ այդմ, հանել ենք երկրորդ մասի յուրաքանչյուր գլխից հետադարձ փոփոխական «ամփոփում»-ները, որոնք ավելի շուտ գլխի պլաններ էին, քան ամփոփում: Նույն կերպ ենք վարվել նաև երրորդ մասի յուրաքանչյուր գլխի սկզբում արված բովանդակության համառոտագրության հետ: Այն բոլոր հոդվածները, որոնք հեղինակը տպագրել է 1935 թվականից հետո, հաշվի ենք առել և համապատասխան փոփոխություններ մտցրել շարագրանքի մեջ: Միայն մեկ հոդված, այն է՝ «Աղվանից գիրք», որ հեղինակը մտադիր էր մտնել համապատասխան գլխի մեջ, դարձրել ենք առանձին գլուխ:

Կատարելով անհրաժեշտ փոփոխությունները իր իսկ հոդվածների և դիտողությունների համաձայն, մենք անփոփոխ ենք թողել հեղինակի բոլոր կարծիքները նույնիսկ այն դեպքում, երբ դրանք ժամանակակից գիտության համար արդեն անցած էտապ են ներկայացնում: Խոսքը վերաբերում է հատկապես «Հայոց գրեր» և «Խաղչյան գրեր» գլուխներին: Ինչպես խթնագիտության, այնպես

էլ արարագիտութեան մեջ 1935 թվականից հետո զգալի առաջընթաց է տեղի ունեցել, և այստեղ տրված տեղեկությունները որոշ շափով հնացած են: Այդուամենայնիվ, անփոփոխ ենք պահել այդ գլուխները՝ իրավունք չվերապահելով «սերբագրել» դրանք: Նույնը պետք է ասել նաև նոր աղբյուրների ցանկի մասին. հեղինակի մանվածից հետո, հատկապես 1962 թ. Մետրոսյան փառատուրի առթիվ, լույս են տեսել բազմաթիվ հոդվածներ ու ժողովածուներ, որոնք բնականաբար չենք մտցրել ցանկի մեջ:

Վերջապես, պետք է նկատի ունենալ, որ բննարկվող հարցերից շատերը (օր. հայաստանագրության շրջանում հայալեզու գրականության գոյության հարցը) շատ վեճերի տեղիք են տվել ինչպես Հր. Անտոյանի սույն հետազոտության երրորդ մասի հրատարակությունից (1928) առաջ, այնպես էլ այժմ, ուստի և չի կարելի կարծել, թե այս աշխատության մեջ պաշտպանվող բոլոր կարծիքները հայագիտության վերջին, սպառիչ խոսքն են: Հայոց գրերի ստեղծման և Մետրոսյ Մաշտոցի կյանքի ու գործունեության հետ կապված բազմաթիվ խնդիրներ այսօր էլ դեռևս հուզում են հայագետներին և, հավանաբար, դեռ շատ երկար ժամանակ կհազվեն՝ բազմաթիվ վեճեր առաջացնելով և նորանոր վարկածներ առաջ բերելով:

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գ Լ Ո Ւ Ե Ա

Հին Աղբյուրներ

Մետրոսյի և Հայոց գրերի գյուտի վրա խոսող աղբյուրները կարող ենք բաժանել երկու դիսալոք կարգի. առաջին՝ նին աղբյուրներ և երկրորդ՝ նոր աղբյուրներ:

Հին աղբյուրներ ենք կոչում այն բոլոր մեծ ու փոքր գրությունները, որոնք գտնվում են մեր հին մատենագրության մեջ այս ու այնտեղ ցրված. սրանցից միայն երկուսը կամ առ առավելն երեքը (Կորյուն, Ղազար, Խորենացի) կարող են ժամանակակից կամ մոտավոր աղբյուրներ համարվել և այս պատճառով բանասիրական տեսակետով ամենից ավելի արժանահավատ ու վստահելի աղբյուրներն են: Մնացյալ գրությունները այնքան ավելի հեռու են վավերական համարվելուց, որքան մոտենում են նորագույն ժամանակներին: Եթե խիստ քննադատական աչքով նայենք այս համեմատաբար հեռին գրությունների վրա, ստիպված պիտի լինենք կասկածել նրանց արժանահավատությանը: Արդարև, այդ աղբյուրների պարունակած տեղեկությունները, եթե արդեն գտնվում են նախորդ երեք աղբյուրների մեջ, անշուշտ նրանցից բազմած լինելով, նոր բան չեն տա մեզ և, հետևաբար, ավելորդ կրկնություն են: Իսկ այն տեղեկությունները, որ նույն հնագույն աղբյուրների մեջ չեն գտնվում, պետք է լինեն կամ բյուրիմացություն, բխած հնագույն մի աղբյուրի այս կամ այն հատվածից, կամ անձնական ենթադրություն, որ նույն հեղինակի բանասիրական գործունեության արդյունքն է անշուշտ, կամ ավանդություն, որ եղծյալ և խանդարված ձևով հասել է իրենց և կամ վերջապես կեղծիք՝ դիտավորյալ կամ առանց մասնավոր դիտավորության: Այս շորս պարագային էլ այդ կարգի աղբյուրների տված նոր տեղեկությունները պիտի համարվեն սխալ և անվստահելի:

Բայց պետք է իսկույն ավելացնենք նաև այն, որ մեզ հասած հին կամ, ավելի ճիշտ, հնագույն աղբյուրները ամբողջական չեն:

կարող ենք ունեցած լինել մի քանի ուրիշ ժամանակակից աղբյուրներ, որոնք հետո անհետ կորած են: Զարմանալի է, որ Սահակի և Մեսրոպի կրթած 60 աշակերտներից միայն երկուսը կան, որոնցից որևիցև գրական աշխատանք հասել է մեզ: Ճշմարիտ է, թե հին մեսրոպյան շրջանի թարգմանություններն էլ պետք է բաժանենք մնացյալ աշակերտների վրա, բայց այնուամենայնիվ բավական աշակերտներ պարտապ են մնում: Պետք է ընդունել, թե Ս դարի այն համապարած մեծ գրական շարժման ժամանակ եղել են նաև ուրիշ մատենագիրներ, որոնց աշխատությունները ժամանակը չի հասցրել մեզ: Սրանց մեջ հատկապես կարող ենք հիշել երեց թարգմանիչ Աբրահամ Խոստովանողի «Մնացորդաց Գիրք Արևելից Հայոց» պատմական աշխատությունը, որից քաղվածներ է անում Մեսրոպ երեցը Ժ դարում:

Արդ՝ հետին աղբյուրները, որոնք մեզանից ավելի բարեբախտ վիճակի մեջ էին այն կորած մատենագրությանց նկատմամբ, կարող էին սրանցից շատ բան փոխ առնել. եթե իրենք մեկ առ մեկ չեն հիշում փոխառությանց տեղերը, ապացույց չէ, թե ձեռքի տակ չեն ունեցել: Այս նկատումով կարող ենք և պետք է մտածենք, որ հետին աղբյուրների մեջ գտնված նոր տեղեկություններից զոնե ոմանք քաղված են հին վավերական աղբյուրներից. ուստի և իբրև այդպիսիք՝ թանկագին և վստահելի մնացորդներ են: Հետևաբար պետք չէ, որ ամեն մի այդպիսի նոր տեղեկության հետ վարվենք կատարյալ արհամարհանքով, այլ զոնե վերապահությամբ, սպասելով, որ ամենակարող ժամանակը մի օր սրանց մասին էլ գոհացում տա:

Ահավասիկ մեր հին աղբյուրների շարքը՝ յուրաքանչյուրի քրնությունամբ հանդերձ:

1. ԿՈՐԻՆՆ

(տպ. Երևան, 1941)

Կորյունը, որ հետին հեղինակներից «սքանչելի» տիտղոսն է ստացած, երեց թարգմանիչների կարգից է: Աշակերտեց Սահակին ու Մեսրոպին Վաղարշապատի վարդապետարանում, որ ավարտելուց հետո՝ իր ընկերակիցների հետ ուղարկվեց դավառները՝ քարոզության համար: Իր կենսագրության այս փոքրիկ կետը, որ մինչև այժմ չէ նկատված բանասերներից, հետևյալում եմ Կորյունի հետևյալ խոսքերից. «Սկսան իսկ սիւնք եկեղեցույ (Սահակ և Մեսրոպ)... գումարել ի կողմանս, ի գաւառս, ի տեղիս տեղիս Հայաստան ազգին, դաս գաս զաշակերտեալսն ճշմարտութեանն, զհա-

սուցելոցս ի կատարումն դիտութեան, բաւականս և առ ի զայլսն զեկուցանելու»: Այստեղ զհասուցելոցս բառի վերջին ա-ն ցույց է տալիս, թե ինքն էլ իր ընկերների հետ հասել էր գիտության կատարելության (ուսումը վերջացրել էր) և կարող էր ուրիշներին դաս տալ, ուստի և ուղարկվեց Հայաստանի դավառները՝ ուսուցչության: Այս բանը տեղի ունեցավ 407 թվին: Սրանից 21 տարի հետո՝ այն է 428 թվին, այն ժամանակ, երբ Եզնիկ Կողբացին և Հովսեփ Պաղնացին Բյուզանդիոն գնացին, Կորյունը ևս իր Ղևոնդ ընկերակցի հետ ուղարկվեց այնտեղ՝ իր ուսումը շարունակելու համար: Ավանդությունը ասում է, թե ուսումը ավարտելուց հետո իր Ընծակ ընկերոջ հետ ուղարկվեց Երուսաղեմ. այնտեղ էլ մի ժամանակ մնալուց հետո՝ վերադարձավ Հայաստան, իր հետ բերելով ս. Կյուրեղ Երուսաղեմացու ապաշխարող արծակելու կարգը: Կորյունը ձեռնադրվեց Վրաստանի եպիսկոպոս և թերևս այս պաշտոնի մեջ էլ կնքեց իր մահկանացուն: Կորյունի մասին կենսագրական ուրիշ տեղեկություններ չկան:

Կորյունը գրել է մի համառոտ երկասիրություն, որի վերնագիրն է «Պատմութիւն վարուց և մահուան սրբոյ առն երանելոյ Մեսրոպյայ վարդապետի մերոյ թարգմանչի». բայց այս վերնագիրը հետին ժամանակի բան է. որովհետև, ինչպես Մեսրոպի կենսագրության մեջ, գլ. ԺԳ, ավելի մանրամասն պիտի ցույց տանք, Կորյունն իր ամբողջ աշխատության մեջ միշտ Մաշտոց ձևն է գործածում և ո՛չ քնավ Մեսրոպ, որ Խորենացու և ուրիշ հետին մատենագիրների սիրած ձևն է: Միայն հիշյալ խորագրի մեջ է, որ Մեսրոպ ձևը երևան է գալիս:

Կորյունն իր աշխատությունը պատրաստել է առաջարկությամբ կամ իր բառով «հրաման»-ով «առն միոյ պատուականի Յովսէփ կոչեցելոյ աշակերտի առն այնորիկ», այս Հովսեփը առհասարակ համարվում է Հովսեփ եպիսկոպոսը, որ հետո կաթողիկոսական պաշտոնի բարձրացավ: Իրեն հորդորել են նաև իր աշակերտակից ընկերները, որոնք, Հունաստանից վերադառնալով, վախճանած գտնելով իրենց սուրբ վարդապետին, իբրև հոգեկան մխիթարություն՝ ցանկացել են ունենալ նրա կենսագրությունը (Մախասայանց, Պատմ. Մատ. էջ 85):

Կորյունը լինելով ժամանակակից, աշակերտ և գործակից ևս Մեսրոպի՝ իր աշխատությունը մեր ունեցած բոլոր աղբյուրների մեջ ամենից բարձրն ու հավատարիմն է: Փարպեցին և Խորենացին, որոնք Կորյունից հետո կարևորագույն աղբյուրներն են, օգտվել են այս աշխատությունից. ուրեմն և այս գրքից սպետք է դադափար կազմենք գրերի գյուտի և առհասարակ թարգմանական գործունեու-

թյան առաջին շրջանի մասին. այնպես որ, եթե այս գրվածքը ընկեր՝ մեր գրականության պատմության սկզբնավորության և փառավոր շրջանի մասին մեր տեղեկությունները թերի կլինեին» (Մալխաս. էջ 85):

Կորյունի աշխատությունը հասել է մեզ երկու տարբեր խմբագրությամբ, որոնք ծանոթ են բանասիրության մեջ «ընդարձակ» և «համառոտ կամ փոքր» անուններով: Զանազանությունը, որ կա այս երկու գրվածքների մեջ, այնքան մեծ է և խոր, միևնույն խնդրի առթիվ երկուսը իրար այնպես հակասական տեղեկություններ են տալիս, որ եթե սրանցից մեկը Կորյունինն է, մյուսն անպատճառ հետին դարերի ձևափոխություն է: Մի քիչ հետո պիտի քննենք այն խնդիրը, թե այս երկուսից ո՞րը բուն Կորյունի գործն է և ո՞րը հետին ձևափոխություն:

Կորյունի ընդարձակ խմբագրությունը տպված է նախ 1833 թվին, Վենետիկ, Մամբրե Վերձանողի երկու ճառերի և Գավիթ Անհազթի ալլեալ գրվածքների հետ՝ «Կորին, Մամբրե, Գալիթ» խմբագրով: 1854-ին Սոփիերքի ԺԱ հատորի մեջ հրատարակված է համառոտ խմբագրությունը: 1894-ին, գարձյալ Վենետիկում, հրատարակվեց Կորյունը, յուրաքանչյուր էջի վրա նախ ընդարձակ և հետո համառոտ խմբագրությունը գրված: Հիշենք նաև ընդարձակ Կորյունի բոլորովին նոր համառոտությունը, որ պատրաստեցին և հրատարակեցին Գարագաշյան և Յ. Գուրգեն՝ իրենց «Ճաշակ ոսկեղն գայրութեան» գրքար ամսաթերթում և շատ ավելի համառոտ՝ աշակերտական մի ձև, որ հրատարակված է իմ «Գրաբարի ծաղկաբաղ» գասագրքի մեջ (տպ. Երևան, 1936, էջ 22—31):

Կորյունի «Երեքէջեյան» հրատարակությունը խոստացել էր նորայրը: Առաջին սյունակում պիտի լիներ ընդարձակ Կորյունը, իսկ երկրորդ և երրորդ սյունակներում Ազաթանգեղոսի և Բուզանդի համապատասխան հատվածները: Հրատարակությունը պիտի լիներ 1888 թ. Պետերբուրգում (տե՛ս Նորայր, Քննասեր, Ա էջ 12 և Բ էջ 7): Բայց այս խոստումը անկատար մնաց:

Ընդարձակ Կորյունի գիտական հրատարակությունը կազմեց Գաննիկ Յնտզյան, Ծրուաղեմ, 1930 թ. բաղմամբիվ ծանոթություններով, քննություններով և ուղղումներով:

Յնտզյանի հրատարակությունը Կորյունի քննական հրատարակությունը չէ, այսինքն չէ կաղմված Կորյունի զանազան ձևագրերի համեմատությամբ, բայց լուսաբանված է բաղմամբիվ լեզվական համեմատություններով և պատմական ծանոթություններով, որոնք բուն գրքից եռապատիկ ավելի ընդարձակ են: Կորյունի բնագիրը գրեթե նույնն է՝ ինչ որ Վենետիկի հրատարակությունը,

տեղ-տեղ փոքրիկ աննշան ուղղումներ մտցրած: Ուղղումները ընդհանրապես հաջող և արդարացի են, բայց մի քանի տեղեր անհաջող: Օրինակ՝

էջ 13. Եւ արդ առեալ յերկոցունց համարձակութիւն ի կիր արկանել և զվարս առն արդարոյ.— Յնտզյան հրատարակությունն ունի ի զիր արկանել «գրել», փոխանակ ի կիր արկանել «գործագրել»:

էջ 13.— Եկեալ հասեալ ի գաւառն Արշակունեաց թագաւորաց Հայոց մեծաց.— Յնտզյան, էջ 13 ուղղում է հաջող կերպով ի դուռն.

էջ 14.— Յանկալի եղեալ զինտորական արուեստին իւրոց զօրականացն.— Յնտզյան հաջող կերպով ուղղում է զուզականացն.

էջ 20.— Տիրադրութք յիւրեանց կուռս ձուլածուին երկիր պազանէին.— շատ հաջող է Յնտզյանի սրբագրությունը՝ տիրադրութք իւրեանցալու ձուլածուին երկիր պազանէին:

Հունահայաստանի սպարապետի անունը (Անատոլիս) գարձրած է Անտիոխ, Եղեսիայի Բաբելլաս եպիսկոպոսը ուղղած է Բաբելլաս, և հերձվածող Թէոդոսը՝ Թէոդոս:

Այս բոլորը շատ լավ է:

Ընդհակառակը, անհաջող են հետևյալները.

էջ 11.— Բարձրաձայն բարբառով ի փառատուրթին դառնայ. Վենետիկի մի ձեռագիր ունի փառատուրթին, որ պետք էր մտցնել ոչ-մեարդական փառատուրթին սխալ ընթերցվածի տեղ.

էջ 11.— Երանելոյն Ղուկասու մատենագրեալ. Յնտզյան փոխել է՝ երանելոյն Ղուկասի մատենագրեալ. սխալ է Ղուկասի, պետք է մնա ճշտիվ Ղուկասու.

էջ 36.— Կարգեալ զնոսա ահաւոր զօրութեամբն Քրիստոսի մի ձեռ. ունի կարգելով. Յնտզյան դուրս է արել կարգեալ լավագույն ձևը և վերցրել է կորգելով, որ նվաղ լավ է.

էջ 47.— Ոչ սուտապատումն նարաւրախօս եղեալ առ ի մերոց բանից զհօրէն իմոյ կարգեցաք.— Յնտզյան դուրս է գցել նարաւրախօս բառը՝ հայտնի չէ ինչո՞ւ: Պետք էր պահել անպատճառ, քանի որ Ազաթանգեղոսն էլ համապատասխան տեղում ասում է. Ոչ սուտապատումն նարաւրախօսեալ առ ի մերոց բանիցն:

Կորյունի քննարկի մեջ զանազան սրբագրություններ առաջարկել են նաև Նորայր, Քննասէր (Stockholm, 1887), Ա էջ 12—17, Լ. Գ. Նահապետյան, Բաղմ. 1907, էջ 195—199 (ասում է «շարայարկի», բայց չկա շարունակություն) և Լ. Ն. Ակինյան, ՀԱ 1932, էջ 227—33:

Կորյունի գիտական հրատարակությունը՝ էջմիածնում գտնված բոլոր ձեռագրերի համեմատությամբ՝ կազմել էր Գ. Տ. Մկրտչյան,

ինչպես որ հայտարարում է ինքը Արարատ ամսաթերթում, 1912, էջ 507 ժան.։ Հեղինակի մահով այս աշխատությունը անհետացավ։ Բոլորովին նոր քննական մի հրատարակություն լույս տեսավ նորերս Մ. Արեղյանի աշխատությամբ, որից անում ենք մենք էլ մեր կոչումները։

Օտար թարգմանություններն են, նախ գերմաներեն, որ հրատարակեց B. Welte հայագետը, Թիբրինգեն, 1841, Վիլհելմբերգի Վիլհելմ Ա թագավորի գահակալության 25-ամյակի առթիվ, այս վերնագրով. Goriun's Lebensbeschreibung des heiligen Mesrop: Երկրորդ անգամ թարգմանվեց ֆրանսերեն՝ էմիլի ձեռքով, և հրատարակվեց Լանզլուացի հայ պատմագիրների հավաքածուի երկրորդ հատորում, այսպիսի վերնագրով. Goriun, Biographie du bienheureux et saint docteur Mesrob, traduite pour la première fois en français, par Jean-Raphael Emine.

Կորյունի անձի և նրա աշխատությանց մասին եղած քննական գրվածքները հետևյալներն են.

1. Հ. Գ. Զորրհանալյան, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն. Բ. Կիւպ. Վենետիկ, 1886, էջ 291—295:

2. Գաթրճեան, Հատակոտորք. Հանդէս ամս. 1887, էջ 10 ևն:

3. Fr. Müller, Gazar Pharbetschi und Koriun, WZKM 5, 36—38, թարգմ. Հանդ. ամս. 1891, էջ 178—179:

4. Յէթթէր, Հայկական աշխատասիրութիւնք, Վիեննա, 1895, էջ 78—82:

5. Գ. Տէր Մկրտչեան, Ազաթանգեղոսի աղբիւրներից. Վաղարշապատ, 1896, հատկապես էջ 15—25:

6. Հ. Հովհ. Թորոսեան, Համառօտ տեսութիւն Կորեան և իւր գրութեան վերայ. Բաղմ. 1897, էջ 110—115, 303—310: (Կորյունի վրա գրված շատ ամփոփ և ամբողջական ուսումնասիրություն է, որ շոշափված և պարզված են Կորյունի մասին հարուցված բոլոր խնդիրները. դժբախտաբար աշխատությունը կիսատ է մնացած):

7. Ստ. Մախասյանց, Գասընթաց Հայոց մատենագրութեան պատմութեան, Թիֆլիս, 1899, էջ 85—90:

8. Հ. Բ. Սարգիսեան, Ազաթանգեղոս և իւր բազմադարեան գաղտնիքը, Վենետիկ, 1890, էջ 107—119:

9. Նորայր Բիզանդացի, Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք. Տփլիս, 1900, որի մասին՝

10. Գր. Մալխաս(եան) ունի երկար մի մատենախոսական, Հանդ. ամս. 1902, էջ 136, 212 և 242:

11. Յնտղյան, Պատասխանս պրոֆ. Ադոնցին (Կորյունի մասին). ՀԱ 1927, էջ 529—541:

12. Ադոնց.— Դարձեալ Կորինի շուրջը, ՀԱ 1928, էջ 76—94:

13. Անատեան, Երկու ուղղում Կորինի մէջ. Արմֆանի տեղեկ. 1941, № 1, էջ 169—170 և № 3—4, 142:

14. Հ. Ն. Ակինեան, Կորին, ՀԱ 1935, էջ 454—8:

Մրանցից դուրս կան նաև ցանուցի տեղեկություններ այս ու այն քննության մէջ, որոնք հարկավոր եղած ժամանակ կհիշենք։ Հիշյալ քննական աշխատությանց մէջ Կորյունի մասին հարուցված խնդիրները հետևյալներն են.

1. Ի՞նչ ազգից էր Կորյունը.

2. Ի՞րն է Կորյունի բուն խմբագրությունը, ընդարձակը թե՛ համառօտը.

3. Ե՞րբ գրեց Կորյունը.

4. Ի՞նչ հարաբերություն ունի Կորյունը Ազաթանգեղոսի և Բուզանդի հետ:

Անցնենք այժմ խոսելու սրանցից յուրաքանչյուրի վրա կարգով:

1. Ի՞նչ ազգից էր Կորյունը.— Առհասարակ ընդունված էր բանասերների կողմից, թե Կորյունը հայ է, վրաց կախկապոս. այս մասին ոչ մեկը կասկած չէր հայտնած: Առաջին անգամ Գ. Տեր Մկրտչյան, Ազաթանգեղոսի Աղբիւրներից, էջ 22, այն կարծիքն է հայտնում, թե Կորյունը վրացի կամ գոնե վիրահայ էր*: Այս ենթադրության իբրև ապացույց է գնում Կորյունի մի խոսքը: Կորյունը, խոսելով վրաց քարոզության մասին, ասում է. «Եւ արդ զնոսա, որ յայնչափ ի մասնաւոր և ի բաժանեալ լեզուացն ժողովեցան, միով աստուածաբարբառ պատգամօքն մի ազգ կապեալ՝ փառաբանիչք միոյ Աստուծոյ, յօրինէր. յորոց և իմ անաբժանիս՝ եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակ. որոց առաջինն Սամուէլ անուն ևլն (էջ 15—16)»: Շեղատառ տպված մասը Միաբանը հասկանում է «յորոց (ի վրաց) և ես անաբժանս՝ Կորին»: Մրան համակարծիք է նաև Հ. Յովհ. Թորոսեան, Բաղմ. 1897, էջ 111—112, ընդունելով, թե «անշուշտ յորոցն կ'ակնարկէ ազգը, որ յիշուած է նախորդ տողին մէջ, ինչպես նաև յաջորդ տողին՝ «որոց առաջինն Սամուէլ անուն» խօսքին մէջ որոցով վրացի ազգը կամ ժողովուրդը կ'ակնարկէ»: Միաբանը և Թորոսեանը վերի ենթադրությունը հանելու համար յորոց բացառական հոլով են ընդունած, եթե մի՞ միայն ա՛յս լիներ կարելի, անշուշտ իրավունք կունենային. բայց դժբախտաբար հայերենի օրենքները թույլ են տալիս հասվածը

* Արդար լինելու համար պետք է ասել, թե առաջին անգամ այս կարծիքը հայտնել է Ստ. Նազարյանը, Հիստորիայու, 1860, էջ 236, բայց շատ անցողակի կերպով. իր բառերն են՝ «Կորին Սքանչելին, ինչպես երևում է, ազգով վրացի է կախկապոս վրաստանի վիճակում»:

նակ ուրիշ տեսակ հասկանալու. յորոց կարելի է անել նաև իբրև սեռական. չ նախդիրը ավելադրությամբ է դրված ի կարգ բառի նախդիրի պատճառով. այնպես որ յորոց պատկանում է եպիսկոպոսութեան ձևին՝ իբրև հատկացուցիչ, որով հատվածը հասկացվում է «և իմ անարժանիս եղեալ ի կարգ ի վիճակ եպիսկոպոսութեան որոց (նոցա), այսինքն «որոնց եպիսկոպոսութեան կարգին հասա ես անարժանս էլ»։ Այս տեսակ շրջումներ ամենասովորական բաներն են հայերենի համար։

Սխալ է ասում Քորոսյանը, թե վերի հատվածում երկրորդ օրոցը «վրացի ազգը կամ ժողովուրդը կ'ակնարկէ»։ Ոչ. այդ օրոցը վրացի ազգը չի ակնարկում, այլ «եպիսկոպոսները»։ Սամուէլը վրացոց տառչինը չէր, այլ եպիսկոպոսների տառչինը։ Եվ տառչին ասելով Կորյունը ո՛չ թե ժամանակագրական կարգն է հասկանում, որովհետև նրանից առաջ Վրացիք շատ եպիսկոպոսներ են ունեցել, այլ աստիճանը։ Սամուէլ բոլոր եպիսկոպոսներից բարձր էր, ինչպես որ Կորյունն էլ մի տող հետո, խոսքը ավելի պարզաբանելով՝ ասում է. «Եպիսկոպոս կացեալ տանն արքունականի»։

Մարքվարթ, էջ 41 ևս ընդունում է, որ Կորյունը վրաց եպիսկոպոս էր, բայց վրացի լինելու մասին ո՛չ մի ակնարկ չունի։

2. Քորոսյանը նույն տեղում ավելացնում է նաև երկու նոր ապացույց, Կորյունի վրացի լինելը ապացուցանելու համար։ Առաջինն այն է, որ Կորյունը գովեստով է խոսում Զաղայ թարգմանի, Սամուէլ եպիսկոպոսի, Աբձիսղ թագավորի և Աշուշա իշխանի մասին, որոնք բոլորը վրացի էին։ Այս բանը հազիվ թե իբրև ապացույց կարելի լինի համարել, որովհետև Կորյունը նույնչափ և տասնապատիկ ավելի գովեստ է տալիս Հայոց, հատկապես էջ 11, ուր Մեսրոպին հավասարեցնում է Մովսեսին, ներողութուն խնդրելով իր այս հանդգնության համար։ Բացի սրանից՝ Վրաց համար ասված վատ խոսքեր երբեք չեն պակասում Կորյունի մեջ. ինչպես էջ 15 «ի կողմանց կողմանց և ի խոսնիճաղանջ գաւառաց իշխանութեան իւրոյ... զաղա և զժանգ շարաւահոտ դիւացն և զսնտտիագործ պաշտամանն ի բաց անշափ անջատեալ ի հայրենեաց իւրեանց...»։ Վրաստանը այնչափ է արհամարհում Կորյունը, որ մինչև անգամ մի տեղ չի ուզում անունը տալ, այլ բարբարոսների երկիր ասելով բավականանում է. այնչափ տիպական է իրեն համար այս վերադիրը վրացիների հանդեպ. «Հոգ ի մտի արկանէր սիրելին Քրիստոսի և վասն բարբարոսական կողմանն*»։ և առնուր կարգեալ նշանագիրս վրացերէն լեզուին» (էջ 15)։

Երկրորդ ապացույցն էլ այն է, որ Առաջին կրոնական պատերազմի ժամանակ, երբ «ամէն կողմէ հայազգի իշխանք, եպիսկոպոսք և ո՛ր և է աստիճանաւոր անձինք մէջտեղ կ'երևին, ձայն կը բարձրացնեն, կը բողոքեն, գրիչ և սուր կը շարժեն, կը դումարին՝ խորհուրդ կ'ընեն... չի կայ՝ չերելի Կորիւն, նշանաւորն յաշակերտս ս. Մեսրոպայ, անբաժան ընկերն Ղևոնդայ, Եղնկայ և Յովսէփու»։ Իսկապես, երեք ապացույցներից ամենից զօրեղը այս է. սակայն այս պարագայից կարելի է հետևցնել, թե 451 թվին արդեն Կորյունը վախճանած էր. Քորոսեան առանց ապացույցի չի ուղղում ընդունել այս բանը. բայց եթե ընդունենք Կորյունի ծննդյան թվականը 380—390, ինչպես Քորոսյանն է առաջարկում (անդ, էջ 111), 451 թվին Կորյունը պիտի լիներ 70—60 տարեկան ծերունի, հավանաբար վախճանված։

Ըստ այսմ չենք կարող ապացուցված համարել Միաբանի կարծիքը, որով Կորյունը վրացի կամ վիրահայ է, և ըստ Քորոսյանի «մին այն պատանիներէն, զորս «հրաման տայր... արքայն Վրաց ի կողմանց ժողովել տալ ի ձեռն վարդապետին (ս. Մեսրոպայ)»։ Կորյունն աշակերտել էր դրանից բավական առաջ Մեսրոպին՝ էջմիածնի վարդապետարանում և այն միջոցին, երբ սկսվում էր Վրաստանի լուսավորության դործը և վրացի պատանիներին հավաքում էին, Կորյունն արդեն իր ուսումը ավարտած ուսուցչությամբ էր պարապում Հայաստանի գավառներից մեկում, որից հետո, ահա այդ ժամանակ, դարձավ վրաց եպիսկոպոս։

Բոլորովին այլ կարծիք ունի այս մասին Նորայրը, որ Կորյունի հիշյալ հատվածը խանգարված համարելով՝ սրբագրում է հետևյալ ձևով.

«յորոց և գտան արժանիք ելանել ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակի» (տե՛ս Նորայր, Կորիւն վրդ. էջ 385—6)։ Սրանով նույն իսկ չի էլ ընդունում, որ Կորյունը Վրաց եպիսկոպոս է ձեռնադրվել։

Նորայրի դեմ է դուրս գալիս Ֆնտզյան, էջ ԺԸ—ԺԹ և էջ 33, որ բոլորովին անտեղի և սխալ է համարում այս սրբագրությունը։ Ֆնտզյանը գտնում է, որ յորոց և-ին հաջորդող բառը բայ չի լինում, այլ անձնական դերանուն. և տալիս է օրինակներ Կորյունից. բայց բերած օրինակներից մեկն է միայն դերանուն, մյուս երեքը՝ բայ. «Աշակերտակցաց մերոյն վարդապետութեան, ուստի և իմ. Զորոց և մարգարէին իսկ գովեալ. Զորոյ և յայտ արարեալ աստուածնդէն օրինացն. Յորոց և գտեալ շնորհս»։ Ասում է նաև, թե ելանել ի կարգ վիճակի բնավ մեսրոպյան չէ. մինչդեռ Նորայր (անդ, էջ 386 ծան.) տալիս է մի օրինակ. «Ի վանականաց կարգ ելանէր»։

* Ալիքյան, ՀԱ 1935, 527 բարբարոսական ուղղում է «բարբառայ հիւսիսական»։

Այս բոլորով հանդերձ իրավունք ունի Ֆնտզլյանը նորայրի սրբազրութիւնը մերժելու, որովհետեւ միայն մի տողի մեջ չորս սրբազրութիւնը շափաղանց շատ է:

Ֆնտզլյան, էջ ԺԸ.—ԻՔ, տալիս է նոր ապացույցներ հաստատելու համար, թե Կորյունը վրացի էր:

ա) Կորյունի վրացի լինելու դեմ կարելի էր առարկել, թե նա ինչպե՞ս կարողացավ այդպիսի պերճ հայերեն գրել.— Պատասխան.— Որովհետեւ երիտասարդ հասակից մեծացել էր Հայաստանում և լավ էր սովորել հայերենը: Նույնիսկ Կորյունի այն արտասովոր ոճաբանութիւնը, բարդ բառերը և քերականական անկանոնութիւնները օտար ծագում են ենթադրում:

բ) Կորյուն «առյուծի ձագ» իմաստով բնիկ հայերեն բառ է և վրացուն հարմար չէ.— Պատասխան.— Սա վրաց Կիւրիան անունն է, որ այսպես ձևափոխվել է հայոց մեջ:

գ) Կորյունն իր մատենիկում վրաստանի և վրաց մասին ավելի շատ տեղեկութիւն է տալիս, քան ուրիշ տեղերի մասին. ինչպե՞ս՝ Աշուշա իշխան Տաշրաց, Բակուր և Արծիւզ թագավորներ, Մովսէս և Սամուէլ եպիսկոպոսներ, Զաղա թարգման և այլն: (Այս և այլն— Ֆնտզլյանին է):

դ) Հայոց մասին խոսելիս միշտ օտար մարդու նման է խոսում. ինչպե՞ս՝ Հայաստան աշխարհին (ո՛չ թե Հայաստան աշխարհին), առ հազարապետութեամբն Առաւանայ ուրումն (առանց ցեղի անունը հիշելու՝ անտարբեր ձևով), շրջէր զգաւաօքն աշխարհին Հայոց, կէս ազգին Հայոց, աշխարհահալած արտաքոյ իրեանց մերժեցին, և այնպէս բազում աշխատութեանց համբերեալ վասն իւրոյ ազգին բարեաց ինչ օճան գտանելոյ, ուշ եղեալ երկոցունց երանելեացն (Սահակայ և Մաշթոցի) գիւրեանց ազգին զգայութիւն առաւել յարգել:

ե) Նախատական խոսքեր ունի Հայոց մասին. ինչպե՞ս՝ Ի սատանայական դիւապաշտ սպասաւորութեանէն (Գողթն գավառի Հայոց մասին), առաւել գազանամիտ վայրենագոյն ճիւղաբարոյ (Սյունիքի Հայոց մասին), խուժաղուժ կողմանք Մարաց, գիւական սատանայակիր, ճիւղադային (Փայտակարանի մասին):

զ) Երբեք չի ասում «մերոյ աշխարհի, ազգիս մերոյ»: Նույն իսկ երբ գրերի գլուտը եղավ, չի ասում «ազգիս մերում» կամ գոնե «ազգիս», այլ «Հայաստան ազգին»:

Այս բոլորը շնչին պատճառաբանութիւններ են, որոնցով չի կարելի մարդ համոզել: Ահա մեր պատասխանը.

ա) Կորյունի պերճ, անկանոն, հորդաբուխ լեզուն ամենևին նշան չէ օտարութեան, այլ ճիշտ հակառակը: Իր մայրենի լեզվին

քացարձակ տեր, խորհմուտ մարդն է, որ թույլ է տալիս իրեն այդպիսի հանդգնութիւններ: Այդպիսի հորդաբուխ, հանդուգն ու անկանոն լեզու ունեն նարեկացին, Քեոզորոս Քոթենավորը, Մագիստրոսը և այլք. նրանք օտարազգի ե՞ն:

բ) Կորյուն անունը կապել Կիւրիոնի հետ ցնդաբանութիւն է և ոչ ստուգաբանութիւն: Եթե հայերը շփոթել և աղավաղել էին Կիւրիոնը և դարձրել Կորյուն, ինքը Կորյունն է՛լ չգիտեր իր անունը, որ ասում է «Կորիւն»: Զուր է կարծում Ֆնտզլյան, թե Հայոց մեջ Կորյուն անունը ուրիշ անգամ չէ գործածված: Ունինք Կորիւն Արծուի, որ կախաղան բարձրացվեց Կաշմ ոստիկանի հրամանով՝ 107 թվին (տե՛ս Անտոյ պատմիչ՝ զլուխ Ժ, Միխիթար Անեցի՝ զլուխ Իէ և Ասողիկ՝ Բ դ): Այս Արծրունի՞ն էլ է վրացի Կիւրիոն: Բայց ի՞նչ անենք Քրակացու քերականութիւնը, էջ 43 և Մովսէսի քերականութիւնը, էջ 178, որոնք իբրև Հայոց մեջ գործածական հատուկ անուն, ի մեջ այլոց հիշում են նաև Կորիւն:

գ) Ճիշտ է ասում Ֆնտզլյանը, թե Կորյունը վրաց մասին ավելի շատ տեղեկութիւն է տալիս, «քան ուրիշ տեղերու վրա»: Որո՞նք են այդ ուրիշ տեղերը.— Հայաստան.— բայց ամբողջ գիրքը Հայաստանի մասին է: Պարսկաստան.— բայց Պարսից թագավորների ժամանակագրութեան մասին իր վերջաբանում այնպիսի տեղեկութիւններ է տալիս, որ գերազանց է բոլորից և որպիսին Հայոց թագավորների մասին էլ չունի.— Հունաստան.— բայց գիրքը Հունաց մասին չէ. այնու ամենայնիվ հիշում է Անտիոքոս սպարապետին, Քեոզոս և Արկադիոս կայսրներին, Ատտիկոս պատրիարքին, Կոստանդինական քաղաքն, Սամուսատական քաղաքը և Մելիտինե: Ֆնտզլյանը վրաց մասին հիշում է վեց անուն և հետո ավելացնում է և այլն. բայց ճիշտ չի ասում. «և այլն» չկա. ընդ ամենը վեց անուն է, որի դեմ հույներից ունենք 7 անուն, չհաշվելով դեռ Մելիտինեի Ակակիոս եպիսկոպոսին, Քեոզ(ոս)ս հռոմ հերձվածողին, Հոուփանոս հույն գրչին.— Բայց գուցե Ֆնտզլյանն ուզում էր համեմատել Աղվանի՞ց հետ.— այստեղ էլ ունենք Բենիամէն թարգման, Երեմիա եպիսկոպոս, Արսիւղէ թագավոր, Մուշեղ եպիսկոպոս Բաղասականի, Յովնաթան քահանա: (Վեցի դեմ հինգ հոգի բավական չէ՞):

դ) Հայոց մասին խոսելիս միշտ օտար մարդու պես է խոսում. աշխարհն Հայոց և այլն և ո՛չ թե աշխարհն Հայոց կամ աշխարհ մեր: Բայց այդ միեւնույն ձևով է խոսում նաև վրաց մասին: Օրինակ՝ Հոգ ի մտի արկանէր սիրելին Քրիստոսի և վասն բարբարոսական կողմանն և առնոյր կարգել նշանագիրս վրացերէն լեզուին... յարուցեալ գնայր իջանել ի կողմանս վրաց, և երթեալ յանդիման

լինէր քազաւորին (չկա մերում), որում անուն էր Բակուր և եպիս-
կոպոսի աշխարհին՝ Մովսէս: Եւ առաւելագոյն հնազանդեալ... քա-
զաւորին և զօրացն: Եւ գտեալ զայր մի թարգման վրացերէն լե-
զային... հրաման տայր այնուհետև արեայն Վրաց՝ ի կողմանց կող-
մանց և ի խառնադանջ գաւառաց իշխանութեան իւրայ... գաղտ և
զժանդ շարաւաճոտ դիւացն և զանտիպագործ պաշտամանն ի բաց
այնչափ անջատեալ ի հայրենեաց իւրեանց... և արդ զնստա, որ
յայնչափ ի մասնաւոր և ի բաժանեալ լեզուացն ժողովեցան, միտ
աստուածարարառ պատգամօքն մի ազգ կապեալ (չի ասում կա-
պեցաք)՝ փառաբանիչք միոյ Աստուծոյ յօրինէր (չի ասում եղաք
կամ գոնն յօրինէր զնեզ կամ զազգ մեր)... հրաժարեալ ի նոցանէ
(չի ասում ի մէնջ կամ յերկրէն մերմէ)» և այլն:

Ավելի զարմանալին այն է, որ Կորյունն իր մասին էլ խոսելիս
այս չեզոք երևույթն է ստանում: Այսպես. Ապա յետ ժամանակի
ինչ ընդ մէջ անցելոյ՝ դէպ լինէր ոմանց եղբարց ի Հայաստան աշ-
խարհէս՝ դիմել իջանել ի կողմանս Յունաց, որ և Ղեւոնդէս առաջ-
նոյն անուն էր և երկրորդին Կորինս, և մատուցեալ յարէին յնդ-
նիկն, իրրև առ ընտանեգոյն սննդակից՝ ի Կոստանդինական քա-
ղաքին և անդ միարանութեամբ հոգևոր պիտոյիցն՝ ղխնդիրն վեա-
րէին: Որոց յետ այնորիկ... գային երեկելով աշխարհին Հայոց և
առաջի ղնէին հարցն զբերեալ կտակարանսն:

Այս բոլորի մեջ մասնակից է նաև Կորյունը, ուստի պիտի ասէր
մեզ (փոխանակ ոմանց եղբարց), երկրորդիս (փոխանակ երկրոր-
դին), յարէաք, վեարէաք, գայաք էրեւաք, դեւաք (հոգնակի առա-
ջին դեմք՝ փոխանակ հոգնակի երրորդի), մինչև անգամ իր ամե-
նասիրելի բնտանեգոյն սննդակցի մասին խոսելիս չի դնում մեր
կամ իմ ստացականը:

Հետևում է, ուրեմն, որ դա Կորյունի անձնական ոճն է, թերևս
եղան համեստության, խոնարհության և ո՛չ թե օտարության կամ
անտարբերության:

Կորյունը այսպես է վարվում նաև Աստուած, Յիսուս, Քրիս-
տոս, Տէր բառերի հետ, որոնք միասին 49 անգամ գործածել է, և
որոնց դեմ միայն մի անգամ գտնում ենք «Աստուծոյ փրկչին մերոյ
Յիսուսի Քրիստոսի» (էջ 36), և մեկ էլ «շնորհօքն Քրիստոսի Աս-
տուծոյ մերոյ» (էջ 47), մինչդեռ ուրիշ գրքերում շատ սովորական
է Տէրն մեր և այլն:

Այնու ամենայնիվ մի քանի տեղ երևում է Կորյունի անհատա-
կանը. հմմտ.

էջ 7. Այնպիսի նորոգատուր աստուածեղէն շնորհս երևեցաւ.

էջ 8. աշակերտակցաց մերոյն վարդապետութեան.

էջ 14. առ հազարապետութեամբն աշխարհիս Հայոց՝ Առաւա-
նայ ուրումն.

էջ 22. Երանելի հարցն մերոց համարձակութիւն տեալ.

էջ 22. Երանելի և ցանկալի աշխարհս Հայոց անպայման սքան-
չելի լինէր.

էջ 23. Զաշակերտեալսն ճշմարտութեանն, զմասուցելոցս ի կա-
տարումն գիտութեան.

էջ 24. Ապա յետ այնորիկ ի սանմանակիցս ի Սիւնական աշ-
խարհն ելանէր (որով ցույց է տալիս, թե ինքը գիրքը գրած միջոցին
Արարատումն էր).

էջ 33. Ի Հայաստան աշխարհէս.

էջ 40. Երանելիս այս (Մաշտոց).

էջ 47. Ի մերոց բանից զհօրէն իմոյ կարգեցար.

էջ 47. Առ ի մէնջ հարքն ի կատարումն դարձան:

Ըստ այսմ արժեք պետք չէ տալ, երբ Կորյունն ամենամահա-
ժեշտ տեղերումն էլ մոռանում է դնել անձնական կնիքը. օրինակ՝
էջ 32. Որոց դարձեալ դէպ լինէր եղբարս երկուս յաշակերտացն
(ուզում է ասել յաշակերտացս) յուղարկել ի կողմանս Ասորոց.—
էջ 42՝ ղՄաշթոցէ ասեմ (կարելի էր և ասել ղՄաշթոցէս) և այլն:

ե) Կորյունը նախատական բառեր ունի Աղվստից համար. «Քրն-
նեալ զբարբարոս զբանս ազուաներէն լեզուին (էջ 29). Վայրենա-
միս և զատարկատուն և անասնաբարոյ աշխարհն Աղուսնից (էջ 31):
Մատանայակիր և դիւամոլ ազգին» (էջ 31): Այսպիսի բառեր չի
գործածում բնավ Այրարատի և Շունահայոց մասին: Բայց Վրաց
մասին... «Ի խառնադանջ գաւառաց իշխանութեան իւրոյ... գաղտ
և զժանդ շարաւաճոտ դիւացն և զանտիպագործ պաշտամանն»
(էջ 26): Այնպես սոսկալի է Վրաստանը նրա համար, որ մինչև ան-
գամ անունը չի տալիս և պարզապես ասում է. «Շող ի մտի ար-
կանէր սիրելին Քրիստոսի (=Մեսրոպ) և վասն բարբառօտական
կողմանն և առնոյր կարգեալ նշանագիրս վրացերէն լեզուին (էջ 25)»:
Այսպէս պիտի խոսեր Վրացին իր հայրենի երկրի և նրա դպրու-
թյան սկզբնավորության համար:

Նկատելի է, որ Ֆետոյանի գրքի հրատարակութեանից հետո,
նույնիսկ Քորոսյանը (Բագմ. 1932, էջ 152) հրաժարած իր նախ-
կին կարծիքից, ասում է. «Ճակատին վիճելի է, ըստ իս, Կորեան
վրացի ըլլալը կամ ոչ»:

Այս բոլորից հետևում է, թե Կորյունը վրացի չէ, այլ միայն
Վրաց եպիսկոպոս:

Ոմանք դեռ այս վերջին կետն էլ չեն ընդունում. այսպես են
Նորայրը և Ակինյանը: Նորայրի սրբագրութիւնը արդեն տեսանք:

50625

Ակիւնյան, ՀԱ 1935, 528, նույն հատվածը սրբագրում է՝ «Յորոց և ոմանք արժանի եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակացն» կամ «Յորոց և ոմանք արժանի եղեն ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակի»: Իսկ «Անյայտ Աղանդաւորներ», էջ 51—52, նույնը սրբագրված է «յորոց և զոմանս արժանիս եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակ»:

2. Ո՞րն է Կորյունի բուն խմբագրությունը, ընդարձակը թե համառոտը.— Այս մասին բանասերների կարծիքները զանազան են. ոմանք համառոտի կողմն են, բայց ավելի մեծ մասը ընդարձակի կողմն է:

Մինչև 1854, համառոտ Կորյունի հրատարակության թվակա- նը, միայն ընդարձակը ծանոթ լինելով, ա՛յս միայն բնիկ և հա- րազատ աշխատություն էր ճանաչված. այնպես որ բնական է, թե գերմաներեն թարգմանությունն էլ նրա վրայից պիտի լիներ: Բայց համառոտի հրատարակությունից հետո վիճակը շտաով փոխվեց:

Ալիշանը, Վենետիկի ուրիշ հայրեր, ինչպես և էմիլը և Լանգ- լուան այս վերջինը միայն հարազատ համարեցին. այնպես որ ֆրանսուերեն թարգմանությունն էլ սրա վրայից եղավ:

Յեթթերը, Մյուլլերը, Հ. Բ. Սարգիսյանը, Յ. Քորոսյանը և ամ- բողջ Վիեննական դպրոցը կողմնակից են ընդարձակին:

Այսպիսի մի վեճ սակայն ներելի էր դեռ առաջ. բայց այժմ, երբ հայաճի է մեսրոպյան և ոչ-մեսրոպյան լեզուների տարբերու- թյունը, հարցը բոլորովին պարզ է նրանց համար, որ գիտեն ճա- նաչել այդ տարբերությունները: Համառոտ Կորյունը պարունակե- լով ոչ-մեսրոպյան լեզվի տարրեր, չի կարող ամենևին Կորյունի հարազատ աշխատությունը լինել, քանի որ Կորյունը մարտը մես- րոպյան հայերենի ներկայացուցիչ է: Ճշմարիտ է, թե ոչ-մեսրոպ- յան տարբերը այնքան առատ չեն այս աշխատության մեջ, ինչպես այլուր, սակայն սրա պատճառն այն է, որ համառոտը շատ տեղեր ընդարձակից կազմված լինելով, բնականապես գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար դասական լեզուն պահած պիտի լիներ: Բայց երբ հեղինակը ընդարձակից հեռանում է և իրանից մի բան է ավելաց- նում, ոչ-դասական տարրերը երևան են գալիս: Այսպես, ոչ-դասա- կան են՝ էջ 11— կերպածեւեալ, փոխադրելով, էջ 12— հանուր-աշ- խարհիս, էջ 13— բարեփառութեամբ, էջ 15, 26, 33— ամենասուրբ, էջ 21— անդր փոխադրեաց, էջ 22— անհեղաբար, էջ 25— զընոր- հացն ներգործութիւնն, բացայայտեցին գրովք, էջ 27— համաձայնս պարզամտացն (իմա՛ ըստ), էջ 30— համանգամայնցն: Այս տեսակ բառեր սովորական են Շարականում, Վարք Հարանցում, Խորենա- ցու մեջ, Պարապմանց գրքում, Մեսրոպ երեցում, Սահմանաց գրք-

քում, Փարպեցու մեջ և այլ այսպիսի հետ դասական շրջանի գրք- վածքներում, մանավանդ վերջին եամանգամայնցն ձևը, որ սոս- կալի հետնության նշան է:

Ի նպաստ ընդարձակին Սարգիսյանը, Քորոսյանը և այլն մեջ են բերում նաև ուրիշ փաստեր, որոնցից լավագույնները հիշում ենք:

ա) Փարպեցին իր պատմության մեջ քանիցս հիշում է, թե ին- ջը շատ է օգտվել Կորյունից. արդ, երբ համեմատենք Փարպեցին Կորյունի կրկին խմբագրությանց հետ, կտեսնենք, թե ընդարձակն է, որ Փարպեցու հետ զուգընթանում է: Այսպես՝ մինչ Փարպեցին և ընդարձակը Մաշտոց անունով են ճանաչում մեր մատենագրության հորը. համառոտը Խորենացու հետ գիտե Մեսրոպ:— Ընդարձակը, Փարպեցին և Խորենացին խոսում են գրերի գյուտի հետ կապ ունե- ցող բազմաթիվ անձերի վրա, որոնց մասին լուռ է համառոտը. ինչ- պես՝ Հարել, Վահրիճ, Վաղինակ և Վասակ Սյունի, Անանիա եպիս- կոպոս, Բակուր, Զաղա, Մովսես եպիսկոպոս, Արսվաղեն, Երեմիա եպիսկոպոս Աղվանից, Յովնաթան և Բենիամին քահանաներ, Գա- նան, Ենովք, Մուշե, Տիրայր և այլն:

բ) Համառոտի մեջ կան այնպիսի ուսումներ, որ պատմու- թյան ընթացքը խանգարում են և միայն ընդարձակով կարող են լրացվել. այսպես՝ Մեսրոպը գրերը գտնելու համար Դանիելի մոտ է գնում և նրանից զգոհ մնալով՝ աստուծուն է ապավինում. մեկ էլ աշքերը բաց է անում և «Սամոսի» մեջ հնարում է գրերը Հուս- փանոսի հետ (տե՛ս էջ 9—11): «Ուստի՞ ո՛ւր. աղօթի՞ց միջոց պա- տահեցաւ այդ անցքն, կամ թէ արգեօք Ամբակումայ Հրա՛շքն տեղի ունեցաւ: Ո՛ւր մնացին այն երկու տարիներն, յորս Դանիէլեան նը- շանագրաց անյաշող փորձն եղաւ», հարցնում է Քորոսյանը, Բազմ. 1897, էջ 308:— Ընդարձակը, էջ 18—20, մանրամասն պատմում է, թե ի՞նչպես Մեսրոպը Բյուզանդիոնից դարձին ձեռնարկեց Հունաց Հայաստանում դպրոցներ բանալու, հալածեց բորբորիանոս ազան- դավորներին, անցավ Մեծ Հայք և քիչ ժամանակ մնալուց հետո՝ գնաց Աղվանից Բաղասական աշխարհի, Գարդմանի, Տաշրուց և Վրաց աշխարհները լուսավորելու, որից հետո դարձյալ վերադար- ձավ Մեծ Հայք: Համառոտը (էջ 15) նույնպես պատմում է Բյու- զանդիոնից դարձը, բորբորիանոսների հալածումը, բայց խսկառ լռելուց հետո Աղվանից, Վրաց և այլն ճանապարհորդության մա- սին, հանկարծ ավելանցում է. «Ինքն զառնայր (որտեղի՞ց) ի կող- մանս Հայոց» և այլն: Պարզ է, որ համառոտը խմբագրողը աշքի առաջ է ունեցել ընդարձակը և նրա վրայից ուստուտելով ծաղկա- քաղ է կազմել, առանց ուշադրության առնելու, թե իրար հետ շկապ-

վեցին: Հաշորդ համեմատությունը բուրրովին պարզում է այս կե-
տը:

Փոքր Կոր. էջ 15

Իսկ երանելին զիր վարդապե-
տութեանն պայման արարեալ, ըս-
կըսեալ և վճարեալ, և բազում շը-
նորհագիր մատեանս զհաւց եկե-
ղեցու: ստացեալ ծովացուցանէր
զվարդապետութեանն խորութիւն.
և լինալ զեղոյր զամենեղումք (ի
բնակիչս աշխարհին հոգեւոր վա-
յելուութեամբ ի փառս ամենասուրբ
Երրորդութեանն):

Եւ յանձն արարեալ զամենե-
սեան ամենապահ շնորհացն Աս-
տուծոյ՝ ինքն դառնայր ի կող-
մանս Հայոց:

զ) Ընդարձակը (էջ 21) ս. Գրքի թարգմանության համար գը-
րում է. «Իսկ երանելոյն Սահակայ զեկեղեցական գրոց գումարու-
թիւնն կանխաւ ի յունական բարբառոյն ի հայերէն դարձուցեալ...
զփութանակի զթարգմանութիւնս նաստատէր ճշմարիտ օրինակօք
բերելով: Եւ շատ եւս մեկնութիւն գրոց թարգմանէին. եւ այնպես
զամենայն ժամանակս իրեանց՝ չընթերցուածս գրոց ծախէին հար-
քըն...»: Իսկ համառոտը մի բան ավելի ասել ուղիւով՝ դարձնում է
«Իսկ երանելիացն սրբոյն Սահակայ եւ Մեսրոպայ զեկեղեցական
գրոց զգումարութիւնն կանխաւ ի յունարէն բարբառոյ ի հայերէն
թարգմանեալ... զփութանակի թարգմանեալսն՝ նաստատէր ճշմար-
իտ օրինակօքն բերելովք. և շատ եւս այլ մեկնութիւնս գրոց սրբոց
թարգմանէր ըստ հայերէն նշանագրացն»: Սակայն «երանելիացն»
ու «եւ Մեսրոպայ» հավելումներով ենթական հոգնակիի վերածե-
լուց հետո, մոռացել է նաստատէր և թարգմանէր եզակիներն էլ
հոգնակիի վերածելու, որով անհամաձայնություն է գոյացրել նախ-
կին ուղիղ բնագրում:

դ) Ընդարձակը գրերի գյուտի այլ և այլ պարագաների, ժա-
մանակակից և գործակից անձերի, թվականների և ուրիշ դեպքերի
մասին այնպես ծանոթ և բանագետ է, որ անկարելի է ժամանա-
կակից գործ չհամարել: Ընդհակառակը, համառոտը ժամանակա-
գրութեան կողմից շատ լակոնական է: Ընդարձակ Կորյունի վերջում
դրված «Եւ արդ լինի համար հաւատոց երանելոյն...» հատվածը,

Ընդարձակ Կոր.

Իսկ երանելոյն զիր վարդա-
պետութեանն պայման արա-
րեալ՝ սակեալ և վճարեալ, և
բազում շնորհագիր մատեանս
զհաւցն եկեղեցու: ստացեալ,
ծովացուցանէր զվարդապետու-
թեանն խորութիւն, և լցեալ գե-
ղոյր ամենայն բարութեամբ
(էջ 18, տող 10—14):

Եւ յանձն առնելով զնոսա և
զանձն՝ ամենապահ շնորհացն
Աստուծոյ (19, 37)... ինքն
դառնայր ի կողմանս Հայոց Մե-
ծաց (20—22):

որ այնպես մանրամասն և ստույգ է, գոյություն չունի համառոտի
մեջ: Ընդարձակը ժամանակակից է, որովհետև աչքով տեսած և
սրտով զգացած լինելով այն մեծ շարժումն ու ոգևորությունը, որ
ամբողջ Հայաստանը համակեց, խանդավառ լեզվով գրում է. «Եւ
ոչ այնպէս մեծն Մովսէս զուարճանայր լէջս Սինէական լերինն.
շասեմք թէ առաւելօքն՝ պակասագոյն...: Անդ էր այնուհետև սրտա-
լիր ուրախութիւն և ակնավայել տեսիլ հայելոյն... Անդ էր յիշելի
մարգարէականն, եթէ եղիցի անդ աղբիւր ըլխեալ ի տան Գաւթի և
այլն և այլն», էջերով ճառական գրվածք, մինչդեռ համառոտը հե-
տու և անտարբեր մի անձ է:

ե) Կորյունի ընդարձակ խմբագրության ի նպաստ է նաև ըստ
Թորոսյանի՝ Վասակի գովեստը (էջ 15), որ չկա համառոտի մեջ.
Կորյունը, Վարդանանց պատերազմից առաջ գրած լինելով, կարող
էր այդ գովեստը գնել, բայց համառոտը շատ հետին գործ լինելով՝
խոհեմություն է համարել շնչել այդ մասը «հասարակաց զգացումը
չի վիրաւորելու համար»:

զ) Գարձյալ ի նպաստ ընդարձակին է համարվում Ագաթան-
գեղոսի և Կորյունի հարաբերության խնդիրը. մի քանի բավական
մեծ հատվածներ կան, որ գտնվում են թե՛ Ագաթանգեղոսի և թե՛
ընդարձակ Կորյունի մեջ, բայց համառոտի հետ շատ համաձայն
չեն: 2. Տաշյանի և ուրիշների քննությամբ արդեն ապացուցված է,
թե այս երկուսից Ագաթանգեղոսն է, որ Կորյունի գրքից բանաքա-
ղություններ է անում: Թորոսյանը սրանից հետևեցնում է, թե ըն-
դարձակ խմբագրությունը կար Ագաթանգեղոսից առաջ: Սա ճիշտ է,
բայց չի հետևում, թե համառոտը չկար: Կարող էին երկուսն էլ
Ագաթանգեղոսի ձեռքին գտնված լինել, և բանաքաղը միայն ըն-
դարձակից քաղած լիներ:

է) Զորեղ ապացույց է նաև այն պարագան, որ ընդարձակի
մեջ Կորյուն իր համար մի քանի տեղ առաջին դեմքով տեղեկու-
թյուն է տալիս, ցույց է տալիս, որ ինքն էլ Մեսրոպի աշակերտ-
ներից է, և ուր որ գործակցություն ունեցել է, իրեն մեջ է խառ-
նում հայտնի կերպով. մինչդեռ համառոտը այս տեսակ բան չու-
նի. միայն համառոտը կարդալով կարելի չէ հետևեցնել, թե հեղի-
նակը Մեսրոպի աշակերտը և գործակիցն է. ուրիշ խոսքով՝ ընդար-
ձակի մեջ Կորյունն է, որ խոսում է առաջին դեմքով, մինչդեռ հա-
մառոտի մեջ մի ուրիշ հեղինակ՝ երրորդ դեմքով: Այսպես՝ էջ 1
«աշակերտակցաց մերոյն վարդապետութեան: Ուստի և իմ մաս-
նաւոր աշակերտութեամբ վիճակ առեալ, թէպէտ և էի կրտսերա-
գոյն...», էջ 16 «չորոց և իմ անարժանիս ելեալ ի կարգ եպիսկո-
պոսութեան վիճակ...», էջ 21 «ապա յետ ժամանակի ինչ ընդ մէջ

անցելոյ՝ դէպ լինէր ոմանց եղբարց ի Հայաստան աշխարհէս դիմել իջանել ի կողմանս Յունաց, որ եւ Ղեւոնդէս առաջնոյն անուն էր, եւ երկրորդին Կորինս», էջ 28 «ոչ սուտապատում ճարտարախօս եղեալ առ ի մերոց բանից զհօրէն իմոյ կարգեցաք...»: Համառոտը սրանցից առաջին երկուսը իսպառ հապալել է. երրորդի մեջ ամենայն բարեխղճութեամբ ջնջել է վերջի բառիս ձայնը. «Որոց անուանքն էին միումն Ղեւոնդ եւ միւսումն Կորին (էջ 17)». կարծես թէ հայտնի կերպով ուզում է ցույց տալ, թէ այն Կորյունը և այս համառոտի հեղինակը նույն շեն. իսկ չորրորդի մեջ զի հօրէն իմոյ դարձրել է շէզոքաբար զհայրենիսն. «ոչ առ սուտապատում յարմարեալ դրանս ի մեր գովութիւն զհայրենիսն յարգելով» (էջ 36):

Այս բոլոր պարագաները ապացուցում են. թէ բնագիրը ընդարձակն է. հետին մի սրբագիր, շնորհանելով նրա խրթին ձևերին և միանգամայն տեղ-տեղ հակառակ գտնելով խորենացու պատմութեան, կազմել է համառոտը «պարզելով խրթին մասերը, ջնջելով աւելորդ կարծած երկարաբանութիւնները (ինչպես յառաջաբանն ու վերջաբանը և Վրաց ու Աղուանից լուսատրութիւնը, որ այնքան հետաքրքիր չէր Հայոց), և վերջապէս ըստ խորենացուցոյն սրբագրելով Կորինի տարբերութիւնները: Այսպէսով պահած է ընդարձակին կէսէն քիչ մը աւելին»: Համառոտ Կորյունի կազմութեան թվականը Քորոսյանը (անդ, էջ 307բ) դնում է 2 կամ 3 գար. բայց այս բանը ճշտելը կախված է միմիայն խորենացու թվականից:

Ավելորդ եմ համարում խոսել նաև այն հանգամանքի դեմ, որ Ալիշանը, Քորոսյանը (էջ 304բ), մինչև իսկ Հարությունյանը (Հայոց գիրը, էջ 165) համառոտի լեզուն ավելի բարձր են դնում, քան ընդարձակինը. 1894-ի հրատարակիչները ընդարձակը կոչում են «երկարաբան հետևակ գրուած». իրենց եմ թողնում զվարճանալ «ձիւղոր» համառոտով: Կորյունի երրորդ խմբագրութեան մասին խոսում է Պիտերսը (Peeters, Revue des études arméniennes, 9, էջ 204):

Հանդես Ամսօրեայի մեջ (1914, էջ 656—666) Բարզեն կախկոպոսը հրատարակել էր հայերեն գրերի գյուտի պատմութեան վերաբերյալ մի քանի պատառիկ, որ գտել էր 1622 թվին գրված մի Սազմոսի պահպանակներում. հիմք ունենալով այս պատառիկները՝ Պիտերսը կարծում է, որ դրանք ներկայացնում են Կորյունի երրորդ մի խմբագրութուն, անկախ մեծ ու փոքր Կորյունից: Բարզեն կախկոպոսն էլ, որ գտել և հրատարակել է նույն պատառիկները, նախ ասում է, թէ այդ պատառիկները քաղված են խորենացուց և Փա՛՛՛՛՛ Կորյունից, և թէ «նոր լույս մը շենք ստանալ ատենցմե հայերեն գրերու գյուտի մասին». բայց հետո ավելացնում է. «Առաջին

ժառը՝ եթէ շատ փոքր վաթիւնաներ ունի՝ խորենացուցն համեմատութեամբ, Կորյունի հետ համեմատված ատեն շատ ուշագրավ կը դառնան այդ վարիանտները: ... Անգամ մըն ալ կը հաստատվի, թէ այս սքանչելի գյուտին համար մեր ձեռքը հասած աղբյուրները շատ թերի են և անոնք ավելի վիպարանական արժեք մը ունին, քան թէ զուտ պատմական»:

Այս խոսքերը, որ սխալ են արտահայտված, անշուշտ մոլորեցրել են Պիտերսին, որ հիմնվելով նրանց վրա՝ ենթադրում է երրորդ Կորյունի գոյութիւնը:

Բարզեն կախկոպոսի գտած հատվածները 12 հատ են. նրանցից վերջին չորսը խաղի գյուտի պատմութեանն են վերաբերում և մեզ հետ գործ չունեն: Առաջին ութ հատվածները վերաբերում են գրերի գյուտի պատմութեան և Մեսրոպի կյանքին: Ութ հատվածներին առաջին չորսը քաղված են ուղղակի խորենացուց. միայն երրորդ հատվածի միջին մասում մի փոքր կարկատան կա, որի նպատակն է համառոտել խորենացին և նրա բաժանված գլուխները միացնել: Այս շորսն էլ ոչ մի նորութուն չեն ներկայացնում, և ինչպես ասացի, ուղղակի խորենացուց են: (Փակագծի մեջ հիշեմ Չ. Ա. Մատիկեանի զվարճալի մի գլուտը, որ հրատարակված է այս առթիվ Հանդես Ամսօրեայի մեջ՝ 1914, էջ 706 «Ուրարտական երկու անուններ հայ մատենագրութեան մեջ» վերնագրով: Հողվածագիրը կարծում է, թէ գտել է Ուրարտական Շարիթուր (Քաղավորի) անունը Կորյունի հիշյալ պատառիկների մեջ: Հատվածը հետևյալն է.

Երարձ ալգնականութեա
մբ գաւառապետին, որ
ում անուն էր Շարիթուր.
և նշանք աստուածայինք գործ
եցան...

«Ահա անուն մը, որուն գոյութեան կարելիութիւնը թերևս և ոչ իսկ մեր մտքն կանցընէինք» բացականչում է Մատիկեանը: Զարմացել է, երբ այս անունը կարդացել է և դատապարտում է Բարզեն կախկոպոսին, որ միտ չէ դրած այս նորութեան և այլն: Հետո համեմատելով խորենացու հետ, որից արտագրված է այս հատվածը, և քննելով խորենացու 7 զանազան ձևագրերի ընթերցվածները, գտնում է որ. «Շարիթուր անունը գրչագրական շփոթութեան արդիւնք չի կրնար ըլլալ»: Այսքան մանրակրկիտ քննութեամբ տարված Մատիկեանը չէ տեսել դժբախտաբար մի շատ հասարակ բան. — խորենացու մեջ (Գ. խէ) գրված է «Երարձ օգնականութեամբ իշխա-

նի գաւառին, որում անուն էր Շարիք: Ուր նշանք աստուածայինք լինէին...»: Որովհետև հին ձեռագրերում ընդհանրապես բառարձանում չկա, ուստի այն պատահական էլ պետք է կարդալ համաձայն խորհնացու՝

որում անուն էր Շարիք. ուր և նշանք...

Այսպիսով օգն է ցնդում խեղճ ուրարտացի Շարիքուր թագավորը, որ համարձակվել էր Կորյունի և խորհնացու պատահականների մեջ թափանցել:

Հաջորդ շորս կտորները բառացի քաղված են Մեծ Կորյունից և ոչ թե փոփոխ, ինչպես կարծում է Բարթեմեայի եպիսկոպոսը: Ես այդ եզրակացության հասա՝ համեմատելով նույն հատվածները մեծ և փոքր Կորյունների հետ: Ստույգ է, որ այս հատվածները ներկայացնում են մի քանի ձեռագրական տարբերություններ, բայց դրանք սովորական բաներ են ամեն ձեռագրի համար: Պատահականների այդ տարբերությունները հաճախ ավելի լավ ընթերցվածներ են ներկայացնում, քան Վենետիկի հրատարակությունը և անշուշտ մտած պետք է լինին Արեղյանի հրատարակության մեջ:

Այս է իրողությունը: Ամենին ոչ մի հետք չունենք Կորյունի երրորդ խմբագրության, իսկ հիմնվելով դրա վրա՝ եզրակացնել, թե Կորյունը թերի կամ եղծված է, ավելորդ երևակայություն է թե՛ Բարթեմեայի եպիսկոպոսի և թե՛ Պիտերսի կողմից:

3. ՄՐԲ գրեց Կորյունը. — Կորյունի գրության թվականը քրեւնոզները երկու բանակի են բաժանվում. նախ նրանք, որ այս գրությունը Վարդանանց պատերազմից առաջ են դնում, և երկրորդ նրանք, որ հետո գրված են համարում: Առաջինին է պատկանում բանասերների ամենամեծ մասը, ինչպես՝ Չամչյան, Գաթրճյան, Մարգսյան, Ֆեթթեր, Քորոսյան և Նորայր. երկրորդին են պատկանում Գարագաշյան և Միաբան: Որովհետև այս թվականը հաստատելու համար վճռական կովան չունենք, ուստի խարխափումներով առաջանալով պետք է ճշտենք, թե որ սահմանների մեջ կարող է գտնվել Կորյունը:

Մեսրոպը վախճանվել է 439 թվականին. ուստի գրությունը այս թվականից առաջ չի կարող լինել: Կորյունը պատմում է, թե Մեսրոպի վախճանից երեք տարի հետո Վահան Ամատունին նրա գերեզմանի վրա մատուռ կանգնեցրեց. ուստի հասանք մինչև 442. տաճարի շինությունը նկարագրվում է իբր «քանդելի... տաշածոյ վիճոք քանդակելով... սպասս վայելուչս գունագոյնս պայծառատեսիլս ոսկով և արծաթով և ակամբք պատուականօք»: Կորյունը տեսել է այս փառավոր շինության ավարտումը և գիտե, թե Քողիկ անուն կրոնավորն էլ նույն տաճարում պաշտոնյա նշանակ-

վեց. եթե գոնե մեկ տարի դնենք այդ շենքի շինության համար, կհասնենք արդեն 443 թվականին, որից առաջ չի կարող լինել Կորյունի գրվածքը: Նաև չի կարող գրված լինել 450—451 թվականից հետո, որովհետև այս ժամանակներում ծագած լինելով Վարդանանց պատերազմը, Վասակի աղգադալ արարքները և այլն, Կորյունը չէր կարող այնպես գովեստով խոսել Վասակի մասին և անվանել նրան «այս խորհրդական և հանճարեղ և յառաջիմաց, շնորհատուր իմաստութեամբն Աստուծոյ... Մառայեալ ըստ Աւետարանին վայելչութեան և այլն»: Նույնպես 451 թվին Հովսեփ կաթողիկոսը գերի տարվելով Պարսկաստան, չէր կարող այս թվականից հետո խնդրել Կորյունից՝ գրել Մեսրոպի կենսագրությունը: Այսպիսով Կորյունի գրությունը մնում է 443—450 թվականների միջև:

Այս եզրակացության հասանք Մեսրոպի մահը դնելով 439 թվականին: Բայց հին քննիչները Մեսրոպի մահը 441 թվականին դնելով՝ բնական է, թե պիտի հասնեին 445—450 թվականներին: Ճիշտ այս թվերն է տալիս Գաթրճյան, Հանդես ամս. 1887, էջ 10 (իսկ նույն հեղինակի անցողակի տված կտրական 442 թվականը, Հանդես 1889, էջ 24՝ երևի սխալման արդյունք է). նույնպես՝ Մարգիսյան, Ազաթանգեղոս և իւր բազմազարեան զազտնիքը, էջ 116—167. Ֆեթթերը դնում է 445—451. Քորոսյանը դնում է 447—449, Նորայր Բիզանդացին (Կորյուն վրդ. էջ 433) ճիշտ 443—444 թվին:

Գարագաշյան, Քենական Պատմ. Դ. 26, և Միաբան, Ազաթ. աղբյուրներից, էջ 25, Կորյունի գրությունը դնում են Վարդանանց պատերազմից հետո, ընդունելով, թե Կորյունը գիտե Ղևոնդյանց քահանայից շարժարանքը և Վահան Ամատունու մահը, որ «Վարդանանց պատերազմից յետոյ Պարսկաստան աքսոր քշուածներիցն էր և մեռաւ հայրենիք վերադառնալոց յետոյ, ուրեմն ոչ առաջ 465 թվից»:

Այս ծանրակշիռ խնդրի վրա ուզում ենք խոսել մանրամասն: Ղևոնդյանց մասին կասկած տվող հատվածը Կորյունի մեջ հետևյալն է, որ թե՛ ընդարձակ, և թե՛ համառոտ խմբագրությամբ դնում ենք դեմ առ դեմ:

Ղևոնդյան և Համառոտ

Եւ զնորին աշակերտ Թաղիկ անուն՝ զայր զգաստ և բարեպաշտօն, հանդերձ եղբարք երանութեանն հասելոց՝ սպասաւոր սրբոցն ի փառս Աստուծոյ կարգէին. և զլիաւորս վերակացուս	Եւ զնորին աշակերտն զգաստ և բարեպաշտօն զԹողիկ սպասաւոր նորին կացուցանէին՝ ալլ ևս եղբարք՝ կատարել զհանապազորդ պաշտօնն: Եւ որ վե-
--	--

տեղապահս յայտ արարեալ հար-
ցըն կատարելոց որոց առաջինն
Յովսէփի գլխաւոր ժողովոյն և երկ-
րորդն այլ աշակերտ Յովհանն ան-
ունն, այլ իսկ սուրբ վարդապէ-
տասէր և ճշմարտապատում: Ու-
րում դէպ լինէր յետ վախճանի
սրբոյն, բազում և ազգի ազգի
փորձութեանց և կապանաւոր վըշ-
տաց, մենամարտիկ երկպատա-
կան բռնութեանն ի Տիգրան քա-
ղաքի, վասն Քրիստոսի յաղթու-
թեամբ տարեալ համբերեաց. վա-
սըն որոյ և զխոստովանողական
անուն ժառանգեաց, նույն վերա-
կացութիւնն դառնայր յերկիրն
Հայոց:

րակացու ժողովրդեանն ըստ
յայտնութեան սուրբ հարցն՝
զՅովսէփի և զՅովհանն կացուցա-
նէին արս ճշմարտասէրս և ող-
ջախոհս, որոց դէպ լինէր յետ
վախճանի սրբոցն ազգի ազգի
փորձութեանց ի վերայ եկելոց
ի բռնաւորաց, մենակոր: մենա-
մարտիկ ի Պարսս ի Տիսպովն
քաղաքի վասն Քրիստոսի, յաղ-
թութեամբն բազմաւ, որոց և
զխոստովանողական անուն ժա-
ռանգեալք, ի նոյն վերակացու-
թիւնս վարդապետութեան դառ-
նային յերկիրս Հայոց:

Այս հատվածում մեկնության կարոտ կետերը հետևյալներն են.
ա. Ի՞նչ է նշանակում «հանդերձ եղբարքք երանութեանն հա-
սելոց», որի դեմ համառոտն ունի միայն «այլ ևս եղբարքք». ըստ
իս, այս խոսքով պետք է հասկանալ, թե միայն Քողիկը չէր, որ
նորակերտ տաճարում պաշտոնյա նշանակվեց, այլ իր հետ նաև մի
քանի կրոնավորներ, որոնք արժանի էին եղել ստանալու սրբի օրհ-
նությունը. իհարկե՞ն այնպիսի փառավոր մի տաճարի համար մի
կրոնավոր բավական չէր և պետք էր, որ Քողիկը ընկերներ ունե-
նար:

բ. Ըստ գլխաւորս վերակացու տեղապահս յայտ արարեալ հար-
ցըն կատարելոց, որոց առաջինն...: Որովհետև այս խոսքը նա-
խորդից միայն մի ստորակետով է բաժանված, կարելի է կարծել,
թե նախորդի շարունակութիւնն է. այսպես որ Հովսէփի և Հովհանն
Քողիկի հետ նշանակված պաշտոնյաներն են: Բայց այսպես չէ.
երկու խոսքերի միջև կապ պետք չէ ենթադրել, ինչպես չի ենթա-
դրել նաև համառոտը՝ երկուսը իրարից վերջակետով բաժանելով:
Հովսէփը և Հովհանը նշանակվեցին կաթողիկոսական տեղապահ և
«ժողովրդի վերակացու» (ըստ համառոտի):— «Յայտ արարեալ
հարցն կատարելոց» ձևով էլ պետք է հասկանալ, թե կատարյալ՝
այսինքն վախճանյալ հայրերը (Սահակ և Մեսրոպ) իրենց կենդա-
նությանը կամ մահվան ժամանակ նշանակել էին Հովսէփին ու
Հովհանին իբրև իրենց տեղապահ:

գ. Ո՞վ էր Հովսէփը.— Կորյունի պատմության մեջ Հովսէփ

անունը հիշվում է հինգ անգամ, այն է՝ էջ 1, 10, 20, 27 և 28: Այս
տեղերում հիշատակված Հովսէփները երկու տարբեր անձնավորու-
թյուններ են ներկայացնում. մեկը՝ Հովսէփի կաթողիկոս Վայոցձո-
րեցիին և մյուսը՝ Հովսէփի Պաղնացի: Կորյունը կարծես հատուկ ջանք
է գործ դնում ամեն անգամ պարզ որոշելու, թե որի՞ մասին է խոս-
քը. այսպես՝ թեև առաջին անգամ էջ 1, հիշում է «ան միոյ պա-
տուականի Յովսէփ կոչեցելոյ», բայց էջ 10 ասում է «Յովսէփ անուն
ի Պաղանական տանէն», էջ 20 «զՅովսէփ, զոր ի վերոյն յիշեցաք»,
էջ 27 «Յովսէփ, զոր և ի սկզբան գրեցաք», էջ 28 «Յովսէփ գլխա-
ւոր ժողովոյն». վերջին երկուսը Հովսէփի կաթողիկոսը լինելով, պարզ
է, որ «ի սկզբան» գրված Հովսէփին էլ, այսինքն Մեսրոպի վարքը
խնդրոյն էլ նույն անձն է, իսկ մյուս երկուսը (էջ 10, 20) ներկա-
յացնում են Պաղնացին:

դ. «Որում դէպ լինէր...» խոսքի մեջ հարաբերականին ո՞ր բա-
ռն է հարաբերում, Հովսէփի թե Հովհանն: Անշուշտ Հովսէփի հա-
մար ասված չափտի լինի, քանի որ պատմութիւնից գիտենք, թե
Հովսէփի կաթողիկոսը Պարսկաստան գերի տարվելուց հետո՝ այլևս
չվերադարձավ, և այնտեղ 453 թվին նահատակվեց: Իսկ եթե առանց
նահատակութեան՝ միայն «խոստովանողական անուն ժառանգեաց
և ի նոյն վերակացութիւնն դառնայր յերկիրն Հայոց», պետք է, որ
այդ անձը Հովհանը լիներ:

Համառոտը այստեղ մի մեծ սխալ է գործում. Կորյունի միտքը
լավ չհասկանալով, կարծում է, թե այն հարաբերականը երկուսի
համար է. որով թե՛ Հովսէփին, և թե՛ Հովհանին տալիս է շարժար-
վել Տիգրանում և հետո՝ վերադառնալով Հայաստան, վերակացու-
թյունը նորից ձեռք առնել: Հովսէփի վերադարձը հակառակ է պատ-
մության:

ե. Ո՞վ էր Հովհանը.— Հովհան անունը Կորյունի մեջ հիշված
է երկու անգամ. նախ էջ 10. «Յովհանն անուն կոչէին յնկեղեաց
գաւառէն», իբրև գործակից Մեսրոպի՝ Առակաց գրքի թարգմանու-
թյան մեջ. և երկրորդ այս վերջինը, որ խոստովանող է կոչվում:
Այս երկուսին իրարից տարբեր են համարում մեր բանասերները.
այսպես՝ Զարբհանալյան, էջ 272, խոսում է Հովհան խոստովանո-
ղի վրա, իսկ էջ 274, խոսում է Հովհան Եկեղեցացու վրա. Միսքըճ-
յան, Հանդ. ամս. 1902, էջ 149, § 22, դնում է Յովհան, որ և Յո-
հան (խոստովանողը), և § 23, Յովհան Եկեղեցացի: Հ. Բ. Սարգիս-
յանը, Ազաթ. էջ 112, Յովհան (խոստովանողը) համարում է Ման-
դակունին, իսկ մյուսը ճանաչում է իբրև Եկեղեցացի: Թե ի՞նչ պատ-
ճառներ են ստիպում բանասերներին այդպիսի բաժանում մտցնել,
ինձ հայտնի չէ, և չեմ կարծում, որ իրավացի լինի: Ըստ իս վեր-

չին խոստովանողն էլ նույն Հովհան Եկեղեցացին է: Ավելի տար-
օրինակ կլինի կարծել, թե խոստովանողը Մանդակունին է: Չէ՞ որ
այս պարագային Կորյունը իմացած պիտի լիներ նաև Հովսեփ կա-
թողիկոսի նահատակութունը, որ անկարելի է, թե չհիշեր կամ գո-
նե՞ս «Երանելի» տիտղոսը շտար:

Այս հինգ կետերը պարզելուց հետո, ճշտվում է հատվածի
իմաստը: Քողիկը և մի քանի ուրիշ կրոնավորներ Մեսրոպի տա-
նարին պաշտոնյա են կարգվում. Հովսեփ Վայցցձորեցին և Հով-
հան Եկեղեցացին ընտրվում են տեղակալ և վերակացու հայրապե-
տարանի, ինչպես նշանակել էին Սահակը և Մեսրոպը, Հովհանը
չարշարվում է Տիգրոնում, բայց հաջողությամբ վերադառնում է
իր պաշտոնին:

Ինչի՞ց կարող ենք ենթադրել, թե Հովհանը պատկանում է
Վեոնդյանց քահանայից խմբին. այս քահանաների, ինչպես և սը-
րանց հետ գերի տարված նախարարների անունները մի առ մի հի-
շում են Եղիշե, Մատենագր. 139, 150 և Փարպ. էջ 255—6. բայց
սրանց մեջ չկա Հովհան, Ուստի պետք պիտի լինի ենթադրել, թե
Հովհանի շարժարանը տեղի է ունեցել այն հալածանքների միջո-
ցին, որ Հազկերտ Բ հանեց քրիստոնեության դեմ իր թագավորու-
թյան երրորդ կամ չորրորդ տարուց մինչև 11-րդ տարին, Վարդա-
նանց պատերազմից առաջ. «Վասն այնորիկ զրդուեցոյց զբազումս
ի սուրբ ուխտէն քրիստոնէից, էր՝ զոր բանիք սպառնալիօք, էր՝
զոր կապանօք և տանջանօք, էր՝ զոր շարաշար մահուամբ վախճա-
նէր... և մեծաւ անարգանօք տանջէր զամենեսեան» (Եղիշէ, Մատ.
էջ 8):

Վերի հատվածը սխալ է հասկանում նաև Հ. Բ. Սարգսյանը
(Բազմավէպ, 1890, էջ 242—3) և հասնում սխալ եզրակացություն
նա կարծում է, թե «Որում դէպ լինէր յետ վախճանի սրբոյն...»
պարբերության մեջ, սրբոյն բառով հասկացվում է Հովսեփ կաթո-
ղիկոսը, որ նահատակվել է Պարսկաստանում 453 թվին, հետևա-
բար Կորյունի գիրքը գրված է 453-ից հետո և կամ զոնե այդ հատ-
վածը ուշ ժամանակի ընդմիջարկություն է: Բայց դա բոլորովին
սխալ է, որովհետև սրբոյն բառով Կորյունը ակնարկում է Մաշտո-
ցին, ինչպես հասկանում են Չամչյանը (Ս. 784) և Նորայրը (Կո-
րին վրդ. էջ 483), որին պատկանում է նաև այս դիտողությունը:

Վահան Ամատունու մահվան հիշատակության մասին կասկած
հարուցանող հատվածն էլ հետևյալն է, ըստ Միարան, Ազաթ. աղբ.
էջ 25:

Ընդարձակ

Համառոտ

Իսկ բարեացապարտին Վահա-
նայ, յանկարծահաս կենաց ամե-
նեցուն լինէր, որ աշխարհածնին
հայրենեացն սեպհական ոգի գը-
տեալ, շնորհօքն Քրիստոսի Աս-
տուծոյ մերոյ, մերձաւոր կենա-
կից վայելէր. և զի ըստ օրինակի
զրելոցս առ ի մէջ հարքն ի կա-
տարումն դարձան (էջ 38):

Իսկ բարեացապարտն Վա-
հան յանկարծահաս կենաց, աս-
պրնչական ցանկալի ամենայն
սրբոց լինէր, որ աշխարհածը-
նունդ հայրենեացն սեպհական
որդի գտեալ՝ շնորհօքն Քրիս-
տոսի մերձաւոր կենացն յաւի-
տենից լինէր: Եւ արդ ըստ օրի-
նակի զրելոցս առ ի մէջ զե-
րանելեաց սուրբ հարցն... (էջ
35):

Հատվածիս քննությունը արել է Քորոսյանը (Բազմ. 1897, էջ
114—5): Այս քննությունից երևում է, որ նախ ընդարձակի վերջին
մասը «Եւ զի ըստ օրինակի...» կապ չունի նախորդի հետ, այլ պետք
է անջատել և կցել հաջորդ վերջաբանին, ինչպես ունի և Կորյունի
համառոտը: Երկրորդ՝ խոսքը ակնարկություն է ո՛չ թե Վահանի
մահվան, այլ մի տեսակ զովասանք իր այն ջերմեռանդ գործի հա-
մար, որով Վահանը արժանի եղավ երկնային կյանքի պարգևներին,
«ինքզինքը ժողանդ և արժանաւոր ըրաւ երկնից արքայութեան,
կենթադրուի տակաւին աշխարհիս վրայ գտնուելով»: Այս մեկնու-
թյունը հաստատվում է Քորոսյանի մի սրամիտ նկատողությամբ.
Ազաթանգեղոսը (Վենետ. 1835, էջ 18) Կորյունի այս հատվածը
առել և ազուցել է իր հառաջարանի մեջ, այս ձևով.

«Իսկ բարեացապարտն Տրդատ յանկարծակամ կենացն աս-
պրնչական ցանկալի ամենեցունցն լինէր, որ աշխարհածնունդ հայ-
րենեաց որդի գտանէր շնորհօքն Աստուծոյ, մերձաւոր կենաց վա-
յելէր»:

Հատվածը հարմարեցրած է Տրդատի վրա, «Եւ այնպիսի կեր-
պով, որ բնաւ տարակուսելու տեղի չի մնար՝ թէ մահուան վերայ
չէ խոսքն, այլ «շնորհաց կամ հոգեւոր կենաց» մասին է, որովհե-
տև «անմիջապես նախորդ խոսքն ս. Լուսաւորչի քարոզութեան և
Հայաստանի դարձին վերայ է»:

Այսպիսով կարող ենք հաստատ համարել, թե Կորյունի գիր-
քը իդուր է ենթադրվում գրված Վարդանանց պատերազմից շատ
հետո, այլ իր գրությունը մնում է 443—450 թվականների միջև:

Իմ «Աղբիւրներ» ուսումնասիրությունից շատ հետո Ադոնցը
հրատարակեց (1925 թվի Հանդ. ամս.-ի մեջ) մի ուսումնասիրու-
թյուն Մաշտոցի և նրա աշակերտների մասին: Այստեղ (էջ 536—7):

խոսում է հատկապես Կորյունի գրքի թվականի մասին և դնում է 462 թվին: Իր պատճառաբանություններն են դարձյալ Վահան Ամատունու մահը (439—440) և Հովհանը, որին Աբրահամի հետ արձակված է համարում Պերողի հինգերորդ տարին (462): Տեսած չէ Ադոնցը իմ գրվածքը և հետևաբար աչքի առաջ չունի իմ պատճառաբանությունները:

Ադոնցին պատասխանեց Ֆնտզյանը (Հանդ. ամս. 1926, 271—5), և ավելի ուշ՝ 1930 թ. Կորյունի իր քննական հրատարակության մեջ (էջ 2—է, 19—18 և 72—73), բացի Վահան Ամատունու հերքումից, նա բերում է նաև հետևյալ զորեղ պատճառաբանությունները: 1) Մեսրոպ մեռել էր 439-ին, Հովսեփ կաթողիկոսը հորդորում և ստիպում էր Կորյունին, որ գրի իր ուսուցչի կենսագրությունը: Ի՞նչ կարիք կար 23 տարի ձգձգելու (439—462) մի այնպիսի համառոտ կենսագրություն, որի համար ո՛չ երկար ուսումնասիրության և ոչ մանրամասն հետազոտության կարիք կար: 2) Ազաթանգեղոսը բազմաթիվ փոխառություններ ունի Կորյունից. արդ՝ Ազաթանգեղոսը, որ Ս դարի կեսից առաջ գրված մի գիրք է, ի՞նչպես կարող էր փոխառություններ ունենալ Կորյունից, եթե նա Ս դարի կեսից առաջ գրված չլիներ: 3) Անհավատալի է, որ Կորյունի պես չերմեռանդ կրոնավոր մարդ, աշակերտ և արբանյակ Մաշտոցի, որ բարձրագույն գովեստներն է տալիս Վահան Ամատունուն և Հմայակ Մամիկոնյանին, կոչելով նրանց «արք պատուականք, երկիրդածք հրամանակատարք վարդեպատական հրամանաց», ճիշտ այդ հրամաններին անսաստող, 450-ից սկսած բարձրաստիճան եկեղեցականների դեմ ոգորող, մոգպետին աշակից, կրակատուն կանգնեցնելու օդնական դուրս եկող Վասակին համախոհ, համակիր և դրվատող դառնա և այդ համակիր ակնարկությունը կամ գովասանքը կատարի հենց կաթողիկոսի հրամանով գրված գրքույկի մեջ: Հենց այս գովասանքից պետք էր հետևեցնել, թե Կորյունը գրել է ուրեմն 450-ից առաջ, երբ Վասակը դեռ չէր անցել պարսկասեր կուսակցության գլուխը: Պետք էր հետևեցնել, թե արդեն մեռած էր Կորյունը այդ թվին և ո՛չ թե ինքն էլ հարած էր ռուսացյալների կուսակցության», ինչպես կարծում է Ադոնցը: Եթե Կորյունը պարսկասեր կուսակցության հետևորդներից լիներ, Հովսեփ կաթողիկոսը նրա բարեկամը չէր լինի և չէր էլ առաջարկի գրել այդ կենսագրությունը: 4) Հովսեփ կաթողիկոսը աքսորվեց Պարսկաստան և 454 թվին նահատակվեց Ապար աշխարհում: Եթե Կորյունն այդ թվից հետո գրած լիներ իր գիրքը, անպատճառ Հովսեփին պիտի տար երանելի տիտղոսը: Միաժամանակ 451-ից հետո էլ չէր կարող գրած լինել, որովհետև այն ժամանակ էլ Հովսեփին պիտի տար Խոս-

տովանող տիտղոսը, ինչպես տվել է Հովհանին: 5) Իմ կողմից ավելացնում եմ, թե այս դեպքում Հովսեփը չէր էլ կարող խնդրել Կորյունից, որ գրի այդ կենսագրությունը. Պարսկաստանի՞ց, թե՛ մահվանից հետո:

Այսպիսով գրքի գրություն թվականը դարձյալ մնում է 443—450, իսկ Ֆնտզյան կտրական դնում է 443—444:

4. Ի՞նչ հաւաքեալություն ունի Կորյունն Ազաթանգեղոսի և Բուզանդի հետ.— Վաղուց նկատված է, թե ո՛չ միայն ոճի և լեզվի մեծ նմանություն կա Ազաթանգեղոսի, Բուզանդի, Կորյունի և Մակարայեցոց մեջ, այլև այնպիսի խոշոր հատվածներ կան սրանց մեջ ամբողջությամբ նույն, որ անկարելի է փոխադարձ կապ չընդունել: Այժմ արդեն հաստատված է, թե Ազաթանգեղոս և Բուզանդ են բանաբաղ և ո՛չ թե Կորյուն, որովհետև այս նման հատվածները շատ ավելի բնական են Կորյունի մեջ, քան մյուսների: Նորայր Սյուլանդացին իր վերջին ընդարձակ աշխատության մեջ (Կորյունն Վարդապետ և նորին թարգմանությունը) ամբողջովին զբաղվում է այս խնդրով. և այս աշխատությունները (նաև Սվաղ), ընդ ամենը հինգ բնագիր համեմատելով միմյանց և մեսրոպյան շրջանի մյուս 42 մատենագրությանց հետ, գտնում է 624 նմանություններ և նույնություններ ոճի, բառի, լեզվի, դարձվածի, որով ապացուցանում է, թե Կորյուն՝ հեղինակ «Վարք ս. Մեսրոբայ» երկին, է նաև թարգմանի: Ազաթանգեղոսի, Փավստոսի, Մակարայեցոց և Եվթաղի Այսպետով Կորյուն գտնում է ամենախոշոր մատենագիրներից մեկը հին հայ գրականության մեջ:

Թե Կորյունը եղել է թարգմանիչ Ազաթանգեղոսի և Բուզանդի՞ այս կարծիքը հայտնել են նախ Չամչյանը (Պատմ. Հայոց, հտ. Ա, էջ 10, 669), հետո Ավգերյան (Հայկազեան բառարան, հտ. Ա ցանկում, Բազ. բառի դեմ), Գաթրոճեան (Պատմ. Տիեզերական, հտ. Ա, էջ 94), մանավանդ Հ. Բ. Սարգիսյան, Ազաթանգեղոս և իւր բաղմադարեան գաղտնիքն (Վեներտիկ, 1890, էջ 317): Սակայն այս բոլորն էլ հարևանցի կերպով. միայն Նորայրն է, որ նույն հարցին եվիրել է 514 էջից բաղկացած սովոր մի մենագրություն:

Նորայրի եզրակացության մասին մի նկատողություն տե՛ս իմ Հայոց լեզվի պատմության մեջ, II մաս, էջ 117—118: Կոզյանն էլ, որ առանձին ուսումնասիրել է Մակարայեցոց Բ գիրքը (Վիեննա, 1923), էջ 15—24-ում գտնում է, որ Մակարայեցոց գրքի թարգմանիչը Կորյունը չէ:

5. Առդյո՞վ Կորյունը վստահելի՞ պատմիչ է և ճարագատ ձևի տակ հաւե՞լ է մեզ, թե՞ խաբախված է:

Պատմական-մատենագրական ճշմարտություն է, թե ամեն ժա-

մանակակից հեղինակ իր շրջանի դեպքերի համար լավագույն և հարազատ վկան է: Միայն հին ժամանակի դեպքերի համար արված պատմություններն են, որ անվավեր ու կասկածելի են: Այսպես՝ Փարպեցին ճշգրիտ և վստահելի աղբյուր է 470—510 թվերի պատմության համար, իսկ անվստահելի է 400-ական թվերի պատմության համար: Սա այնպիսի մի ճշմարտություն է, որ հերքել անկարելի է և առանց որի չկա պատմություն:

Առաջնորդվելով այս սկզբունքով՝ Կորյունին էլ պետք է համարել ամենավստահելի հեղինակը, որովհետև ո՛չ միայն ժամանակակից է այն դեպքերին, որ պատմում է, այլ և ականատես ու շատ անդամ էլ գործակից:

Մեր մեջ սովորություն դարձավ, մանավանդ վերջերս, կասկածելի համարել ամեն ինչ. կեղծ ու խարդախ են ո՛չ միայն կոթնային կամ Զենոբ Գլաղը, այլ և ամեն մի հայ պատմիչ: Այս կողմից նշանավոր է Ակինյանը, որի համար կեղծ են Սղիշեն էլ, Փարպեցին էլ, Սեբեոսն էլ և այժմ էլ Կորյունը:

Կորյունին կեղծ, ծածկամիտ կամ խարդախ համարեց Ադոնյը, իսկ Ակինյանը՝ չհամարձակվելով այսքան առաջ գնալ, Կորյունի զիրքը համարեց եղծված, խանգարված, թերթերը հետևառաջ բնկած: Այս մտածությունը նա առավ իր հատու միջատը, աջից ու ձախից կտրեց, հանեց, տեղափոխեց, ջնջեց, փոփոխեց և մեր ձեռքը ավելց մի նոր Կորյուն, որ տե՛ս ՀԱ 1935, էջ 454—550: Իրավունք ունե՞ր այսպես վարվելու:

Ընդունելի է, որ մի գասական հեղինակի մոտ գործածված որևէ անհարստացող լատ փոխենք և ուղղենք: Օրինակ՝ եթե Բուզանդի, Ռեկերերանի կամ Սյունիկի մեջ էլն գտնենք աստուածային, ամենատուրք, անջարժեկի, փառաբարձիքն և նման անհարազատ ձևեր և դարձնենք աստուածական, սուրբ, անջարժ, փառաբարձիքն, անջարժ իրավացի գործ արած կլինենք, որովհետև հետին հեղինակներն ու գրիչները շփոթեին ամենևին այս երկու կարգի բառերի արժեքը և, մանավանդ, առաջինները լավագույն էին համարում, քան վերջինները: Եվ ի՞նչ զարմանք այս մասին, քանի որ այսօր էլ հարյուրավոր հայ գիտնականներ կան, որ նույն դրություն մեջ են: Վերջապես այս կարգի բառերի սրբազրույթյամբ փոխում ենք միայն մի քանի տառ և իմաստի տարբերություն չկա բնավ:

Բայց ի՞նչ տանք, երբ մի քննադատ առանց պատճառաբանության հանդիմանում է ամբողջ տողեր ու հատվածներ փոխել...:

Թերթերի տեղափոխություն՝ կազմի քայքայման պատճառով, նույնպես հասկանալի է. բայց այս դեպքում տեղափոխությունը պիտի լինի ամբողջ էջով կամ երկու էջով և ո՛չ թե հատվածներով

կամ մի քանի տողով, ինչպես անում է Ակինյանը Կորյունի մեջ (տե՛ս ՀԱ 1935, 455—8):

Շատ անգամ Ակինյանը բառեր և հատուկ անուններ էլ է փոխում. օրինակ՝ Կորյունը, խոսելով Վրաց լուսավորության մասին, ասում է. «Յորոց և իմ անարժանիս՝ եղևալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակ, որոց առաջինն Սամուել անուն, այր սուրբ և բարեպաշտոն, եպիսկոպոս կացեալ սասնն արքունականի» (էջ 26):

Ակինյանը սրբազրում է.

«Յորոց և ոմանք արժանի եղևալ ի կարգ... եպիսկոպոս կացեալ սասնն Արշուշայ իշխանի...» և ավելացնում է, թե սպասվում էր երկրորդի անունը, որ դուրս է ընկել. ուրեմն պակաս է:

Ի՞նչ իրավունքով Ակինյանը առնն աբխազականի դարձնում է «սասնն Արշուշայ իշխանի»: Ո՞վ չգիտե, որ սա՛ն ժամանակ պալատական եպիսկոպոսներ կային և այդ պալատական եպիսկոպոսն էր հենց կաթողիկոսը: Ինչո՞ւ Վրաց թագավորը պալատական եպիսկոպոս չպիտի ունենար: Ինչո՞ւ է կարծում Ակինյանը, թե երկրորդի անունը պակաս է և սող է բնկած: Եթե (հենց իր սրբազրությանը) ումանք եպիսկոպոս են ձևանաղովել, ուրեմն անսովազն երե՛ք անուն է պետք, որովհետև ո՛չ մի լեզվում մեկ և երկու շեն կոչվում ումանք, այլ երեք և ավելին: Բայց թող վերա՞ լինի Ակինյանը, թե ո՛չ մի սող և ո՛չ մի անուն պակաս չէ, որովհետև Կորյունի նպատակը թվելը չէ, այլ հիշել միայն առաջինը, առաջնակարգը, ամենից պատվավորը, որ էր արքունական տան եպիսկոպոսը կամ հայրապետը:

Մեր պատմաբաններից մեկն էլ Կորյունի իբր վերջաբան դրած համահավաք տեղեկությունը կեղծ և հետո ավելացրած համարեց, որով և շհետեց նրա տված թվերին ու թվականներին:

Ով որ կարդացել է Կորյունը ուշադիր կերպով, գիտի, որ նա իվական չի սիրում. «չետ այնորիկ, ապա չետ այնորիկ, յորում ժամանակի, դարձեալ չետ ժամանակի ինչ, ապա դարձեալ...», ահա Կորյունի սիրած ձևերը: Միայն վերջաբանումն է, որ Կորյունը դառնում է իսկական ժամանակագիր, տալիս է Մեսրոպին վերաբերող բոլոր թվականները, որով և իր գիրքը դառնում է ճիշտ պատմություն: Զնչեղ այդ վերջաբանը՝ նշանակում է զրկել նրան պատմական արժանիքներից և ամբողջ գիրքը դարձնել կենթադր:

Եթե մեկը ուսումնասիրի այդ վերջաբանը (մենք այդ անելու ենք գրքիս վերջին գլխում), պիտի տեսնի նրա բացարձակ արժանիքը: Ընդամենը 11 տող է այդ վերջաբանը, և այդ 11 տողի մեջ խտացված հիշված է 9 անուն և 8 թվական: Եվ այս բոլոր թվերն ու անունները բացարձակապես ճիշտ են և համաձայն արտաքին ստույգ պատմության:

Գա մի գոհար է մեր հին ժամանակագրության մեջ:

Եվ ո՞վ կարող էր լինել հեռիներից այն անձը, որ կարենար իրանից սարքել կամ հերյուրել մի այդպիսի ժամանակագրություն: Ունինք մեր ձեռքին Փարպեցու, Խորենացու, Սեբեոսի, Ասողիկի և մանավանդ Սամուէլ Անեցու ժամանակագրությունները. բոլորն էլ սխալ են հին դեպքերի և թվականների ժամանակագրության մեջ: Այս էլ պիտի տեսնենք ուսումնասիրությանս վերջին գլխում: Մի՞ մարդ միայն կարող էր գրել Ծ դարի առաջին քառասնամյակի համար այդքան ճիշտ, թվականները այդչափ ուղիղ ժամանակագրություն: Այդ ա՛յն անձն է, որ ապրել է այդ շրջանում, այդ դեպքերի միջոցին և այդ անձնավորությանց հետ: Այդ անձն է Կորյունը:

Եթե այդ վերջաբանը շունենայինք Կորյունի մեջ և մի տեղ հանկարծ պատահամար գտնեինք իբրև պատատիկ (11 տող), ամեն մի խելոք բանասեր պիտի ասեր... սա Կորյունի՞ց է:

Այս առթիվ մի գեղեցիկ մտածություն ունի Գ. Փառնակը (Ֆետպլան): Անահիտ 1921, մայ. էջ 58:— Երբ Մեսրոպը մեռավ և աշակերտները նրան թաղեցին ու վրան էլ մատուռ կանգնեցրին, այդ նյութական հիշատակարանից հետո ուղեցին նաև մի բարոյական հիշատակարան կանգնեցնել, այն է՝ գրել տալ նրա կենսագրությունը: Բոլորը միացան և ընտրեցին իրենց ընկերակից Կորյունին, իբրև լավատեղյակ անձնավորության: Հովսեփ կաթողիկոսի հրամանով Կորյունը հանձն առավ գործը: Կարո՞ղ էր Կորյունն այսպիսի հանգամանքներում, Հովսեփ կաթողիկոսի աչքի առաջ, իր բազմաթիվ լավատեղյակ ընկերներին տալ ստերով համեմված մի գիրք, որ բոլորի աչքը պիտի ծակեր և ծաղր ու ծանակի պիտի ենթարկեր հեղինակին: Միակ այս փաստը բավական է համոզելու համար մեզ, թե Կորյունը ամենահավատարիմ պատմիչն է, ստույգ է ամեն տեղեկություն, որ նա տալիս է, և ուրիշ պատմիչների ամեն մի տեղեկություն, որ հակասում է նրան, սուտ է:

2. Ղ Ա Ջ Ա Ր Փ Ա Ր Պ Ե Տ Ի
(Հրոթ. 1904, Տփիսիս)

Մեր աղբյուրների մեջ Կորյունից հետո Մեսրոպին ժամանակով ամենից մոտիկը Ղազար Փարպեցին է: Այս պատմագրի վրա ընդարձակ մի քննություն ունի Գր. Խալաթյան, «Ղազար Փարպեցի և գործք նորին» (Մոսկովա, 1883): Ուրիշ մանր գրություններ ունին Գաթրճյան (Հանդ. ամս. 1887, էջ 11—12), Müller, «Gazar Pharbetschi und Korian» (WZKM v. 36—38, թրգմ. Հանդ. ամս. 1891, էջ 178—9) և ուրիշ մանր-մունր քննություններ: Բայց ամենից կա-

րևորն է մեզ համար Միսրանի մի հոդվածը՝ «Ղազար Փարպեցու ձեռագրերը» (Արարատ, 1901, 542—9), որ խոսում է հատկապես գրերի գյուտի վրա և որի մասին ընդարձակորեն պիտի խոսենք մի քիչ հետո:

Խալաթյանի քննությունը (էջ 7) Փարպեցին ծնվել է 440—443 տարիներում, ուստի Մեսրոպի մահվանից հետո. նա իր պատմությունը գրեց՝ դարձյալ ըստ Խալաթյանի ճիշտ քննության՝ 490—509 թվականների միջև. Մեսրոպի և գրերի գյուտի վրա խոսում է էջ 39—49 և 105, 106, որոնց մեջ միշտ աչքի առաջ ունի և իբրև աղբյուր է գործածում Կորյունի գիրքը. մի քանի տեղ էլ հատկապես հիշելով նրա անունը. ինչպես էջ 35՝ «Եւ զայս թէ կամիցի ոք գիտել հաւաստեալ՝ ի պատմութենէ զրոց առն ցանկալի Կորեան՝ աշակերտի նորին երանելոյն Մաշթոցի, կարդացեալ տեղեկասցի զվարս կենաց նորա. և զիւր հայերէն նշանագրացն, թէ երբ կամ ուր և կամ յոյր ուրուք ձեռն գտանէ... զոր կարգեաց գրելով ճշմարտապէս յառաջագրեալ այլն հոգևոր Կորիւն. ուստի և մեր բազում անգամ կարդալով տեղեկացեալ հաւաստեալս: Կորյունը հիշվում է նաև էջ 103, 205, որ ավելորդ համարեցինք մեջ քերել: Վերոհիշյալ էջերի միջև պարունակված մասերը վերաբերում են նույն ժամանակի քաղաքական անցքերին: Իսկ էջ 205 պատմում է համառոտ կերպով, թե ի՛նչպես Մեսրոպը, իր Կորյուն և Արձան անունով աշակերտների հետ Ղևոնդ երեցի քնած ժամանակ տեսել էր լույս, որ ճառագայթել էր նրա շուրջը, որով իմացել էին, թե Ղևոնդը նահատակությանը պիտի վախճանվի:

Գրերի գյուտի մասին Փարպեցու մեջ՝ էջ 39—41, բավական մեծ մի հատված կա, որ տառացի նման է Խորենացուն և միշտ բանասերների մեջ վիճարանության նյութ է դարձել, թե արդյոք ո՞վ որից է փոխ առել:

Այն ժամանակ, երբ Խորենացու վրա ամենևին կասկած չկար և ամեն մարդ ընդունում էր նրան իբրև անսասան կերպով Ծ դարի հեղինակ՝ երիցագույն, քան Փարպեցին, պարզ է, որ պետք է ընդունվեր նաև, թե Փարպեցին էր, որ այն հատվածը փոխ էր առել Խորենացուց: Բայց երբ բանասերները կասկած հայտնեցին Խորենացու վավերականության վրա և համարեցին նրան Զ—է դարերի գրող, շուտով դերերը փոխվեցին և Խորենացին եղավ Փարպեցուց արտագրողը:

Անկախաբար Խորենացու ժամանակից, առաջին անգամ Ս. Վ. Պարոնյանը (Երկրագունտ, 1884—5, մասնավորապես էջ 492, ծանոթ. 2) քննության առնելով այս խնդիրը, վճռեց, թե Փարպեցու մեջ գտնված սույն հատվածը ամենևին Փարպեցունը չէ, այլ Խո-

բենացուց մի կտոր, որ հետին արտագրողները մտցրել են Փարպեցու պատմության մեջ: Պարոնյանն իր վճիռը հիմնում էր Մեսրոպ անվան վրա. Փարպեցին իր ամբողջ աշխատության մեջ ընդարձակ Կորյունի նման միշտ գիտել Մաշքաց (ընդ ամենը 17 անգամ), բայց միայն այս հատվածում հորենացու հետ ունի Մեսրոպ, ուստի չի կարող հարազատ լինել: Ընդ առաջ փաստի վրա հիմնվելով ուրիշ ենթադրություն է հանում Մյուլլերը (WZKM, v. 36—39). քանի որ Փարպեցին, մտածում է Մյուլլերը, այսուր միշտ Մաշքաց ունի Կորյունի հետ և միայն այստեղ Մեսրոպ ձևն է գործածում, սրանից հետևում է, թե մնացյալ բոլոր տեղերը օգտված է Կորյունից և միայն այս հատվածն է, որ հորենացուց է հանած:

Վճռական հարվածը տալ և խնդիրը փակել վերապահված էր Միարանին (Արարատ, 1901; էջ 542—9): Այս հոգվածում Միարանը նախ ցույց է տալիս, թե Ղազարի պատմության մինչև այժմ եղած տպագրությունները և սրանց իբրև հիմք ծառայած ձեռագիրները բոլորն էլ արտագրված են E = էջմիածնի մատենադարանի № 1688 (Կարինյան 1646) ձեռագրից. այս էլ՝ հիշատակարանի վերկայությամբ՝ էջմիածնի մեջ 1774 թվին արտագրված է ուրիշ լավագույն մի ձեռագրից = B, որ այժմ գտնվում է նույնպես Մատենադարանում և կրում է Գևորգյան 611 համարը:

Քենական ուսումնասիրության տեսակետով ամենևին նշանակություն չունին ուրեմն E և իր հաջորդները. և պետք է միայն դիմել B-ին: Արդ՝ վերահիշյալ կասկածելի հատվածը ամբողջովին զոյաբյուն չունի B ձեռագրում, որ նախորդ և հաջորդ հատվածները միահեռ շարունակում է, առանց հապավման կամ ընդմիջարկության հետք կրելու: Ի՞նչ է ուրեմն տեղի ունեցել: E ձեռագիրը արտագրողը, որ բոտ Միարանի՝ ամենայն հավանականությամբ օջականցի Ղունկիանոս դպիրն է, B-ից արտագրած ժամանակ, ուղեկալով գրերի գյուտի վրա ավելի մանրամասն տեղեկություն ունենալ, գիմել է այն ժամանակ ծանոթ տպագրյալ հորենացուն (տիպ Ա. 1695 Ամատերղամ, կամ տիպ Բ. 1752 Վենետիկ) և սրանից ներմուծել է հիշյալ հատվածը, առանց հիշատակության և հետաքրքիր է, որ նույն տպագրության մեջ օտար անունների փոխարինումը սրան էլ բոլորովին հավատարիմ է գտնվել: E-ից պատրաստված ձեռագիրները և մանավանդ Վենետիկի տպագիրները հետզհետե կոկել են սույն նորամուտ հատվածը, որ այսպես հետըզհետե փոխվելով՝ փոքր ինչ հեռացել է նախնական տպագրի ձևից:

Ստորև դնում ենք սույն հատվածը համեմատության համար լարս սյունակի մեջ. նախ հորենացու 1695-ի տպագրությունը, երկ-

րորդ՝ B ձեռագիրը, երրորդ՝ Ղազարի առաջին տպագրության (Վենետիկ, 1793) և չորրորդ՝ Ղազարի երկրորդ տպագրության (Վենետիկ, 1873) տարբերությունները, հանելով Միարանի նույն հոգվածից (տե՛ս էջ 38—39):

Այսպիսով վերջանում է սույն աղճատ խնդիրը, որ այնքան ժամանակ նեղություն էր պատճառել բանասերներին, և որին վերադառնալ այլ ևս երբեք պետք չկա: Փարպեցու նոր հրատարակության մեջ այդ հատվածը ամբողջովին հանված է բնագրից և զբրված ծանոթության մեջ:

3. Մ Ո Վ Ս Ե Ս Ե Ռ Բ Ե Ն Ա Յ Ի (տպ. Տփղիս, 1881)

Մեր երրորդ հիմնական աղբյուրն է հորենացին, որ թեև ժամանակակից չէ, բայց բոլոր հաջորդ դարերի սլատմագիրների համար ծառայելով իբրև գլխավոր աղբյուր՝ ունի մեծ նշանակություն: հորենացին աղղել է ո՛չ միայն հաջորդ հեղինակների վրա, այլև նրանով ուղղված և սրբագրված են հաջորդ դարերում՝ իրենից առաջ եղած հեղինակները: Սրա օրինակը տեսանք Փարպեցու, բայց մասովանդ Կորյունի մեջ, որից ամբողջ մի նոր խմբագրություն է կազմված՝ հորենացու հետևողությամբ:

Գրերի գյուտի վրա Կորյունը և Ղազարը թեև միահեռ առանց քնդհատման խոսում են, բայց այսպես չէ հորենացին: հորենացին, ամբողջ Մեսրոպի վարքը և գրերի գյուտը մաս-մաս բաժանելով, խառնել է պատմական-քաղաքական ուրիշ խնդիրների մեջ, «կիսելով երրորդ դարության հե գլխից մինչև ԿԷ գլուխը, որ իր Պատմության վերջն է: Այսպես՝ գլուխ հե «Յաղագս երանելույն Մեսրոպայն», որտեղ պատմվում է Մեսրոպի աշխարհական կյանքը, միայնակեցությունը, Գողթան քարոզությունը և գրերի պետքը գզալը.— գլուխ ԽԹ՝ Սահակը կաթողիկոս է նստում, աշակերտներ է հավաքում, իրա մոտ է գալիս Մեսրոպը և առանց հաջողության բաժանվում են.— գլուխ ԾԲ՝ Դանիելյան նշանագրերը և երկամյա փորձը.— գլուխ ԾԳ՝ Մեսրոպի դիմումները և տառերի գյուտը.— գլ. ԾԴ՝ Հայոց, Վրաց և Աղվանից լուսավորությունը.— գլուխ ԾԷ՝ Մեսրոպի Երթը Բյուզանդիոն և Սահակի թղթակցությունները.— գլ. ԾԸ՝ Արևմտյան Հայոց լուսավորությունը.— գլ. Կ՝ Մեսրոպի երկրորդ ճանապարհորդությունները և թարգմանիչների մեկնումը.— գլ. ԿԱ՝ Նփեսոսի ժողովը, ս. Գրքի թարգմանությունը.— գլ. ԿԶ՝ Սահակը քաշվում է Բագրեվանդ, Մեսրոպը մնում է Վաղարշապատում.— գլ. ԿԷ՝ Սրբերի վախճանը: Սրանցից դուրս գտնված

տեղեկացեալ՝ գիտացին ոչ լինիլ բաւական՝ այնու նշանագրօք՝ ստոյգ հոլովել զհեգեհնայ բառից Հայկականաց հագներգաբար, մուրացածիւն այնուիկ գծագրութեամբ:

բայց տեղեկացեալ գիտացին, ոչ լինիլ բաւական այնու նշանագրօք, ստոյգ հոլովել զհեգեհնայ բառից հայկականաց հագներգաբար մուրացածիւն այնուիկ՝ գծագրութեամբ:

(Պրակ ծղ)

Զկնի այսորիկ՝ ինքնին Մեսրոպք իշանէ ի Միջագե(ս)տս՝ հանդերձ աշակերտօք՝ առ նոյն Դանիէլ, եւ ոչ՝ աւելի ինչ գտեալ՝ քան զառաջինն. անցանէ յԵղեսեայ առ Պղատոս ոմն՝ ճարտասան Հեթանոս, Իշխան Դիւանին. եւ նր խնդութեամբ ընկալեալ, եւ զոր ինչ մի անգամ ի միտ առնոյր բան Հայերէն՝ յինքն առեալ, եւ շատ ջանացեալ՝ եւ ոչ օգտեալ, զտգիտութիւն՝ խոստովանեաց Հոռոտրն, եւ զայլ ոմն ասելով՝ յոյժ հասու՝ Վարդապետ իւր լեալ առաջագոյն, եւ ապա՝ առեալ զճարտարացն գրեան ի նոյն Դիւանէն Եղեսեայ՝ եւ գնացեալ Քրիստոնէութեան հաւատաց, որոյ անուն՝ Սպիֆանոս. զոր ինդրեալ՝ գտցես լցուցանել զփափագդ քո: Յայնժամ Մեսրոպ-

Զկնի այսորիկ ինքնին Մեսրոպք իշանէ ի Միջագետս, հանդերձ աշակերտօք առ նոյն Դանիէլ, եւ ոչ՝ աւելի ինչ գտեալ՝ քան զառաջինն. անցանէ յԵղեսեայ առ Պղատոս ոմն ճարտասան հեթանոս, իշխան դիւանին. եւ նր խնդութեամբ ընկալեալ. եւ զոր ինչ մի անգամ ի միտ առնոյր բան հայերէն, յինքն առեալ եւ շատ ջանացեալ եւ ոչ օգտեալ. զտգիտութիւն խոստովանեաց հոռոտրն, եւ զայն ոմն ասելով յոյժ հասու վարդապետ իւր լեալ յառաջագոյն. եւ ապա առեալ զճարտարացն գրեան ի նոյն դիւանէն Եղեսեայ. եւ գնացեալ Քրիստոնէութեան հաւատաց՝ որոյ անունն Սպիֆանոս. զոր ինդրեալ գտցես լցուցանել զփափագդ քո: Յայնժամ Մեսրոպվայ

ոչ լինել ոչ լինել
յժդեսիս
յառաջագոյն
յառաջագոյն
անունն
անունն
Եպիփանոս
Եպիփանոս
զփափագդ
զփափագդ

բայ՝ օգնականութիւն ի Բաբելոսէ Եպիսկոպոսէ՝ գտեալ, եւ անցեալ ընդ Փիւնիկէ՝ ի Սամոս դիմէ. քանզի՝ Սպիփանոս վճարելով զկենցաղս թողեալ լինի աշակերտ մի անուանեալ Հաուֆանոս՝ հրաշալի արուեստիւ Հելլեն գրչութեամբ՝ որ ի Սամոս էր միայնացեալ, առ սա երթեալ Մեսրոպբայ՝ եւ յայսմ եւս անշահ մնացեալ, յաղօթս ապաւինի. եւ տեսանէ ոչ ի քուն՝ երազ, եւ ոչ յարթնութեան՝ տեսիլ, այլ ի սրտին դորժարանի երևութացեալ հոգւոյն աշաց, թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի, զի՝ որպէս ի ձեան վերջք գծին ունէր քարն, եւ ոչ միայն երևութացաւ, այլ՝ եւ հանգամանք ամենայնիցն, որպէս՝ յաման ինչ՝ ի միտս նորա հաւաքեցաւ, եւ յարուցեալ յաղօթիցն՝ հստեղծ զնշանագիրս մեր՝ հանդերձ՝ Հաուֆանոսիւ, կերպածեալ զգիրն՝ առ ձեռն պատրաստ: Մեսրոպբայ փոխատրելով զհայերէն Աթութայան՝ ըստ անսայթաբութեան Սիլլաբայիցն ի Հելլենացոյն:

օգնականութի ի Բաբելոսէ Եպիսկոպոսէ գտեալ. եւ անցեալ ընդ Փիւնիկէ, ի Սամոս դիմէ. քանզի Սպիփանոս վճարելով զկենցաղս. թողեալ լինի աշակերտ մի անուանեալ Հաուֆանոս հրաշալի, արուեստիւ՝ հելլեն գրչութեան, որ ի Սամոս էր միայնացեալ: Առ սա երթեալ Մեսրոպբայ, եւ յայսմ եւս անշահ մնացեալ, յաղօթս ապաւինի. եւ տեսանէ, ոչ ի քուն էրազ, եւ ոչ յարթնութեան տեսիլ, այլ ի սրտին դորժարանի երևութացեալ հոգւոյն աշաց, թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի, զի որպէս ձեան վերջք գծին ունէր քարն. եւ ոչ միայն երևութացաւ, այլ եւ հանգամանք ամիցն, որպէս յաման ինչ ի միտս նորա հաւաքեցաւ՝ եւ յարուցեալ յաղօթիցն հստեղծ զնշանագիրս, մեր, հանդերձ Հաուֆանոսի կերպածեալ զգիրն առ ձեռն պատրաստ Մեսրոպբայ. փոխատրելով զհայերէն աթութայան, ըստ անսայթաբութեան սիլլաբայիցն ի Հելլենացոյն:

Հոուփանոս
գրչութեան
Հոուփանոս
գրչութեան
չի՛ք աշաց.
ի ձեան
չի՛ք աշաց.
ի ձեան
վերջք գծին
կուտակեալ
ամիցն
ամենիցն
Հոուփանոսի
Հոուփանոսի
սիղորայիցն
սիղորայիցն

գլուխները միայն քաղաքական պատմություններ են պարունակում և կապ չունեն գրական գործունեության հետ:

Խորենացու և Կորյունի հարաբերության մասին բավական ընդարձակ մի առումնասիրություն ունի Ֆնտզյան (Անահիտ, 1930, № № 2, 4 և 1931 մայիս): Հեղինակի նպատակն է ապացուցանել, թե Խորենացին՝ թեև չի հիշում Կորյունին, բայց ամբողջապես բանաբազում է նրանից: Այս բանը ապացուցվում է Խորենացու այն բառերից ու ձևերից, որոնք Կորյունից են քաղված և առանց Կորյունի համեմատության, միայն Խորենացիով անհասկանալի են: Այսպես, օրինակ՝ Ֆնտզյան (էջ 68) հիշում է Խոր. Գ. ծգ հետևյալ հասկածը. «Եւ իսկոյն ի թարգմանութիւն ձեռն արկեալ, Խորհրդարար սկսանելով յԱռակաց»: Այստեղ խորհրդարար ո՛չ մի արժեք ունի և նրանից առաջ կամ հետո չկա ո՛չ մի բացատրություն՝ հասկանալու համար, թե ինչո՞ւմն է այդ խորհուրդը: Միայն Կորյունն է, որ տալիս է բացատրությունը. «Եւ եղեալ սկիզբն Կորի յԱռակացն Սողոմոնի, որ ի սկզբանն իսկ ծանօթս իմաստութեանն ընծայեցուցանէ լինել, ասելով՝ եթէ ճանաչել զիմաստութիւն և զիրատ, իմանալ զբանս հանճարոց»:

Նույնը ապացուցանելու համար ես կարող եմ հիշել Կորյունի փութահակի ածականը ս. Գրքի առաջին թարգմանության համար. «Ջյուտաշագոյն զյանկարծագիւտ զփութանակի զթարգմանութիւնս»: Նույնը կրկնում է նաև Խորենացին. «Ջմի անգամ թարգմանեալն փութանակի...» (Խոր. Գ. կա):

Որ որ Խորենացին Կորյունից դուրս և ավելի մի տեղեկություն ունի, սխալ է, ասում է Ֆնտզյանը (էջ 73): Օրինակ «խորհրդարար սկսանելով յԱռակաց, բովանդակ զքսան և երկու յայտնիսս և զնոր կտակս յեղով ի հայ բան» (Խոր. Գ. ծգ), վերջին տողը չու՞նի Կորյունը և Խորենացու ավելացրածն է: Բայց դա ճիշտ չէ, որովհետև Մեսրոպը Մամոսատում միայն Առակաց գիրքը թարգմանեց և ո՛չ թե ամբողջ Հին և Նոր Կտակարանները, որի համար ժամանակ էլ չունեն:

Այս կետերը ի նկատի ունենալով՝ հարց է տալիս Ֆնտզյանը (էջ 65), թե ինչո՞ւ արդյոք Խորենացին չի հիշում Կորյունին իբր աղբյուր: Սրա համար երկու կարծիք է հայտնում. կա՛մ այն է, որ Խորենացին ուզում է ցույց տալ իրեն իբրև առաջին պատմիչ Հայոց, և կա՛մ ա՛յն, որ ուզում է ծածկել պարտակել այն բոլոր ստեղծող, որ ավելացրել է իր կողմից Կորյունի պատմածի վրա: Ես կարող եմ ավելացնել այստեղ ա՛յն, որ Խորենացին չի հիշում նաև ո՛չ Փարպեցուն և ո՛չ էլ Փավստոսին, որոնցից նույնպես բանաբազություններ ունի: Այս հարցով զբաղվել է նաև Ստ. Մալխասյանը

իր նորասիւյ մեծ աշխատության մեջ (Թարգմ. Խորենացու Հայոց պատմություն, էջ XXXII): Ահա թե ի՛նչպես է բացատրում նա երկվայթը.— Քվում է, թե Խորենացին ընդհանրապես չի հիշում այն աղբյուրները, որոնք շատ հայտնի և ըստ ինքյան հասկանալի են, ինչպես մենք այժմ իբրև աղբյուր ցույց չենք տալիս հանրագիտական բառարանները կամ ժամանակագրական աղյուսակները: Գարծյալ չի հիշում այն աղբյուրները, որոնք չեն վերաբերում պատմության որոշ շրջանի, այլ որոնցից նա մասնավոր անցքի մասին որևէ տեղեկություն է քաղում...:

4. ՄԱՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՅՏՈՒՄԵՐ

(տպ. Մակուս, 1860)

Մեր մատենագրության պատմության մեջ Կաղանկայտուացին թեև համարված է և՛ դարի հեղինակ, բայց նոր քննությունները ցույց տվին, թե Կաղանկայտուացու անունով հասած երկը միացումն է երկու տարբեր գործերի. առաջինը պարունակում է Ա և Բ դպրությունները, որ կազմել է բուն Մովսես Կաղանկայտուացին՝ հեղինակ և՛ դարի. իսկ Գ դպրությունը կազմել է Մովսես Գասխուրանցին, որ ժ դարի հեղինակ է: Մեսրոպի և գրերի գյուտի վրա խոսում է միայն Կաղանկայտուացին, իսկ Գասխուրանցին՝ իբրև Նևու ժամանակի մարդ, չի վբաղվում այս խնդրով, ուրիշ խոսքով, մեր նյութի համար պետք եղած տեղեկությունները կարող ենք քաղել միայն Ա և Բ դպրություններից, իսկ Գ դպրության մեջ միայն երկու տեղ հիշվում է Մեսրոպը հարևանցի կերպով. այսպես՝ «Տէր Երեմիա (կաթողիկոս Աղուանից).— ի սորա աուրս արար գիր Աղուանից երանելին Մեսրոպ, որ և Հայոց և Վրաց ետ նշանագիր չանի մեծաւ»:— «Տէր Եղիազար, ամս վեց, յեպիսկոպոսութենէն Շաքոյ:— Սա եգիտ զսուրբ խաչն՝ զծածկեալն ի Մեսրոպայ ի Գիս գեօզն, և ի նոյն կենարար փայտէն մասն առեալ եղ ի հարիւր քսան դահեկանի ոսկոյ, եւ գրեաց ի վերայ, եթէ Եղիազարու է. եւ կարգ եղ յոր խաչին տօնել ի Գիս (զ. ԻԳ, էջ 275—6)»:

Շնորհաբաժակ է խոսում Կաղանկայտուացին Մեսրոպի վրա. Աղուանից գործունեության մասին նա տալիս է այնպիսի տեղեկություններ, որոնց համար իզուր է դիմել ուրիշ որևէ աղբյուրի: Այս տեղեկությունները նա քաղել է նախկին գրչագիր պատմություններից, որոնք իր ժամանակ ցանուցիր գտնվում էին Աղուանից երկրի ալլևալլ վանքերում: Թե արդյոք Կաղանկայտուացին հավատարմությամբ է վարված իր այս աղբյուրի հետ՝ չենք կարող իմանալ. միայն որովհետև ինքը հայտնի է իբրև շատ միամիտ և առասպե-

լախոս անձ, ուստի պետք է իր տված տեղեկություններին էլ մեծ զգուշությամբ վերաբերվել:

Կաղանկայտվացու մեզ վերաբերյալ գլուխները հետևյալներն են.

Հատոր Ա.

Գլուխ ԻԷ.— Յաղագս սրբոյն Մեսրոպայ եւ ընկերաց նորա պատմութիւն վիպասանաբար:

Գլուխ ԻԸ.— Շարագրած յաղագս աշակերտաց սրբոյն Մաշտոցի ընդ ներգոյս զրուցատրաբար:

Գլուխ ԻԹ.— Դիմումն հիւսիսականացն յամենայն սահմանս Աղուանից, Հայոց եւ Վրաց. եւ վկայութիւն աշակերտացն սրբոյն Մեսրոպայ:

Գլուխ Լ.— Հաւատալն մեծի զօրավարին Թորելեան ի Քրիստոս, թէ նա է Աստուած, եւ նահատակիլ նորա զօրօքն եւ որդուքն եւ քահանայական դասուքն յիրմէ Թագաւորէն յաշխարհիս Աղուանից:

Հատոր Բ.

Գլուխ Գ.— Գալուստ Մեսրոպայ վարդապետի առ Արսվաղէն Աղուանից արքայ եւ առնել զգիրս եւ կարգել վերստին դպրոցս եւ զհաւատս հաստատել ի տանս Աղուանից եւ բառնալ զմնացեալ աղանդսն:

Գլուխ ԻԹ.— Տեսիլ միանձնացելոյ առն Աստուծոյ Իսրայելի ի վերայ Մաշտոցի սրբոյ եւ նահատակութեան աշակերտացն, եւ զհաւ սրբոյ խաշին, որ ի Գիսն էր:

Գլուխ Լ.— Պատճէն թղթոյն, որ զրեցաւ յեպիսկոպոսացն ի Դաւթէ եւ ի Յովելայ եւ ի մեծ ժողովարանէն, թէ որպէս եցոյց Աստուած զմեծ սքանչելիսն:

Գլուխ ԼԱ.— Առ այս պատասխանիք եպիսկոպոսացն՝ ի հայրապետէն եւ յիշխանէն:

Գլուխ ԼԳ.— Յաղագս սրբազան առն Իսրայելի քահանայանալոյն, եւ զհետ սրբոյ խաշին վիպասանումն զրուցատրաբար:

5. ՓՈՔՐ ԿՈՐԻԻՆ

(Տպ. Վենետիկ, 1854)

Այս աշխատության վրա արդեն պետք եղած շափով խոսել ենք վերը, ուստի ավելորդ ենք համարում նորից կրկնել այստեղ:

Իբր ամփոփում կարող ենք հիշեցնել, թե փոքր Կորյունը Զ—Ը դարերի հերյուրվածք է՝ ձևված ընդարձակ Կորինի վրայից՝ սրա զանազան կետերը սրբագրելով հորենացու համեմատ:

Յնտղլան (Անահիտ, 1930, էջ 67) կարծում է, թե Փոքր Կորինի հեղինակը հենց հորենացին է: Այս կարծիքը ունեցել է նրանից առաջ նաև Մ. Վ. Պարոնյանը: Զեմ կարծում, որ այս կարծիքը ճիշտ լինի, և իրենք էլ արդեն որևէ ապացույց չեն տալիս: Փոքր Կորյունը չի կարող հորենացունը լինել, որովհետև ինչքան էլ որ նա հետևում է հորենացուն, այնու ամենայնիվ նրան հակառակ կետեր ունի: Հենց իբր օրինակ հիշենք այն, որ հորենացին Մեսրոպին տալիս է Թարգմանել Հին և Նոս Կտակարանները Սամոսա-տում, իսկ Փոքր Կորյունը՝ միայն Հին Կտակարանը:

6. ՊՈՍՄՈՐԹԻՆ

Վասն սրբոյն Սահակայ ճայրապետին և Մեսրոպայ վարդապետին
(տպ. Վենետիկ, 1853)

Փոքրիկ մի գրություն է, որ հրատարակված է Սոփերքի երկրորդ հատորում և բռնում է նրա 5—42 էջերը: Աշխատության հրատարակության, զործածված ձեռագրերի մասին՝ ամենևին տեղեկություն չկա: Գրվածքը նույնպես ոչ առաջաբան ունի՝ և ոչ հիշատակարան, այլ ուղղակի սկսվում է «Յեա ամաց հնգից վախճանի հայրապետն մեծ Ասպուրակէս եւ յաջորդէ... Սահակ եւն»:

Գրվածքը հատուկ պատմական աշխատություն չէ, ինչպես վերնագիրը կարծել է տալիս, այլ ճառ կամ ներբողյան, պատրաստված Սահակի տարեկան մի տոնախմբության առթիվ. այս բանը պարզորեն ցույց է տալիս գրվածքի վերջաբանությունը (էջ 42), «Եւ այժմ արդ եկայք և մեք միաբան ժողովեալքս փառաւորեալքս ի փառս փառօք պսակեալ հարցն մերոց սրբոց, զփառաւորիչն նոցա զՔրիստոս փառօք փառաւորեսցուք, որ է օրհնեալ, գովեալ, բարեբանեալ և առաւել փառաւորեալ և երկրպագեալ յամենայն արարածոց իւրոց, ընդ Հօր եւ ընդ Հօգոյն սրբոյ այժմ եւ միշտ յաւիտեանս յաւիտենիցս»:

Այսպիսով գրվածքը մտնում է հորենացու վարդապետի ճառի, Հովիփախմանց ներբողյանի և նմանների շարքը, և իբր այն ունի ողևորյալ, բանաստեղծական լեզու, շատ ավելի զգացված, քան Փոքր Կորյունը և ուրիշները:

Գրվածքիս հեղինակը առհասարակ օգտված է հորենացու պատմությունից, թեև չի հիշում նրան. բայց իզուր, որովհետև ճանաչում է նրան (էջ 14) Թարգմանիչների շարքում. «յորոց ընտրեցին թուով վաթսուն յաշակերտելոցն... յորոց էր մեծն Մոսէս հորենացին»: Թարգմանիվ են այնպիսի հատվածներ, որոնք ուղղակի հորենացուց են. հիշենք սրանցից երկուսը.

Եւ տեսանէր սուրբ եւ երջանիկ վարդապետն Մեսրոպը, ոչ ի քուն երազի եւ ոչ յարթնութեան տեսիլ, այլ ի գործարանի սրտին թաթ ձեռին՝ զի գրէր:

էջ 18.

Յորժամ դարձան ի մեծայամ ուղևորութենէն, ոչ գտին զատափշխն իւրեանց, զի վախճանեալ էին սուրբն եւ բարձեալ թագաւորութիւնն, քայքայեալ վայելչութիւնն, եւ սպառեալ ուսումնասիրութիւնն, աղաւաղեալ կարգաւորութիւն եւ բազմացեալ անկարգութիւն, նսեմացեալ շշմարտութիւն, եւ զօրացեալ ստութիւն:

Գրությունը շատ ավելի մեծ նմանություն ունի Հովհաննես կաթողիկոսի, քան Խորենացու հետ: Այս նմանությունը ո՛չ թե այս ու այնտեղ ցրված է այս կամ այն հատվածի մեջ, այլ ամբողջ աշխատության, սկզբից մինչև վերջ: Այսպես՝ Հովհաննես կաթողիկոսը՝ զլուխ ԺԴ, սկսում է. «Յետ այսորիկ ապա վախճանեալ հայրապետն մեծ Ասպուրակէս» եւ ճիշտ նույն ձևով մեր անանուն հեղինակն էլ սկսում է «Յետ ամաց հնգից վախճանի հայրապետն մեծ Ասպուրակէս», եւ ամբողջ գիրքը շարունակվում է մինչև վերջ՝ քայլ առ քայլ, բառ առ բառ հետևելով Հովհաննես կաթողիկոսին: Տարբերությունը, որ կա երկու գրվածքների միջև, այն է, որ տեղ տեղ Անանունը մեծ-մեծ ողբեր, տեսություններ, կրոնական կամ բանաստեղծական մտածություններ է ավելացնում. բայց երբ տեսությունը վերջանում է, ընդհատված նախադասությունը անմիջապես ամենայն կանոնավորությամբ շարունակվում է մինչև մի նոր տեսություն: Եվ որպեսզի մեր ասածը լուրջ չափազանցություն չլինի, բերենք գրքի սկզբից մի կտոր՝ երկուսի համեմատությամբ՝ նույն նմանությունը ավելի պարզ ցույց տալու համար.

Եւ տեսանէլ ոչ ի քուն երազ եւ ոչ յարթնութեան տեսիլ, այլ ի սրտին գործարանի երեւութացեալ հոգւոյն աշաց թաթ ձեռին աշոյ՝ գրելով...

ԽՈՐ. ԿԸ (Ողբը)

... զի բարձաւ թագաւոր եւ քահանայ, խորհրդական եւ ուսուցող, վրդովեցաւ խաղաղութիւն, արմատացաւ անկարգութիւն, որդուեցաւ ուղղափառութիւն, կայկայեցաւ տգիտութեամբ շարափառութիւն:

Այստեղ առաջինը խոսում է մի երեսից ավելի, բայց երեսը վերջանալով երկու հեղինակները դարձյալ միանում են իրար հետեւյալ ձևով.

Յետ ամաց հնգից վախճանի հայրապետն մեծ Ասպուրակէս. եւ յաշորդէ զաթոռ պատրիարքութեանն սուրբն Սահակ որդի մեծին Նիրսեսի, եւ վասն զի ստուգապէս սա գոլով ծնունդ առաքինութեանն, յիրաւի ապա զհետ նորա ընթանայր սուրբ եւ արդար վաստակոց հանդէսք. որ յաշխարհի գոլով, եւ իբրև զանպատաւորս ամենայն հեղանաց հանդիսին ընդ կարգս աշխարհիս անցանէր, մշտնջենամտունչ աղօթիք հանդերձ իւրօքն աշակերտելօք կատարեալ զպաշտօն բարեկարգութեանն, պինդ ունենալով զղեակս եկեղեցւոյ, կարգաւորելով միշտ պայծառապէս, ըստ օրինի զսահմանադրութիւնս ըստ կանոնական հրամանի:

Այստեղ վայրի լինէր հարկ վասն խնդրոյ իրիք գնալ սրբոյն Սահակայ առ Արտաշիր Պարսից արքայ. եւ մեծարի առ ի նմանէն յաւէտ վեհապոյն պատուով. վասն զի յարգոյ եւ պատուական ցուցանէ Աստուած զծառայս իւր առաջի անհատաւից. եւ ապա աշալուրջ երեսօք զբոլորն նորա կատարէր զհայցուածս:

Յետ այսորիկ ապա վախճանեալ հայրապետն մեծ Ասպուրակէս, որ կալաւ զաթոռ հայրապետութեանն զամս հինգ, ի տեղի նորա յաշորդէ արքայ Խոսրով զՍահակ, որդի մեծին Նիրսեսի: Եւ վասն զի սա ստուգապէս գոլով ծնունդ առաքինութեանն, յիրաւի ապա զհետ սորա ընթանայր սուրբ եւ արդար վաստակոց հանդէսք, որ յաշխարհի գոլով եւ իբրև զանպատաւորս ամենայն հեղանաց հանդիսի ընդ կարգս աշխարհիս անցանէր մշտնջենամտունչ աղօթիք հանդերձ իւրովք աշակերտօքն կտրեալ ըզպաշտօն բարեկարգութեանն:

Իսկ Արտաշիր որդի Շապուհոյ Պարսից արքային կալեալ զԽոսրով արքայ Հայոց, եւ եղեալ յԱնուշն բերդի, եւ փոխանակ նորա թագավորեցուցանէ զՎառմաշապուհ եղբայր նորա: Բայց մեծին Սահակայ երթեալ առ Արտաշիր Պարսից արքայ, մեծարի առ ի նմանէ յաւէտ պատուով: Վասն զի արգոյ եւ պատուական ցուցանէ Աստուած զծառայս իւր առաջի անհատաւից, եւ ապա աշալուրջ երեսօք զբոլոր նորա կատարէ զհայցուածս:

Այլ նա ասէ, ինձ քաւ լիցի մատ-
 նել գալլոց զիմ մոլորեալ ոչխար,
 եւ ոչ պատել գրեկեան կամ զհի-
 անդացեալն, տալ գահալէժ առնել:
 Զի թէ էր հաւատացեալ թագաւորի
 առաջի, փութալի եւ ոչ յապաղէի,
 յուսալով զկանգնումն գլորեցոյն, այլ
 հեթանոսաց՝ յառաել կործանումն
 ո՛չ առնում յանձն, ըստ այնմ՝ թէ
 մի՛ մատենը գողանաց զանձն խոս-
 տովանող քեզ: Քանզի գողցեալ է
 առաջանան, թէպէտ եւ անառակ է,
 պոռնիկ է, այլ քրիստոնեայ է, գի-
 ճացեալ է մարմնով, այլ ոչ անհա-
 ւատ հոգով: զեղիս է վարուք, այլ ոչ
 կրակապաշտ, տկար է ի կանգալս,
 այլ ոչ ծառայց տարբեր: Եւ զի՞մը՛
 լինիցի արդ. փոխանակել զիմ հա-
 տացեալ ոչխար ընդ առողջ գազա-
 ճի, որքա՞ն անգործութիւնն է մեզ պա-
 տահաւ:

Քաւ, ասէ, լիցի ինձ
 գալլոյ զիմն մատենե(ա)լ մոլորեալ
 ոչխար.
 Քաւ, ասէ, լիցի ինձ
 գալլոյ զիմն մատենե(ա)լ մոլորեալ
 ոչխար.
 Քաւ, ասէ, լիցի ինձ
 գալլոյ զիմն մատենե(ա)լ մոլորեալ
 ոչխար.
 Քաւ, ասէ, լիցի ինձ
 գալլոյ զիմն մատենե(ա)լ մոլորեալ
 ոչխար.

անառակ է, սակայն սուրբ մկրտու-
 թեամբն գողցեալ է, պոռնիկ է, այլ
 քրիստոնեայ է, գիճացեալ մարմնով,
 այլ ոչ անհաւատ հոգով, զեղիս է
 վարուք՝ այլ ոչ կրակապաշտ:
 Եւ այստէս
 զախտացեալ նր որխարն ոչ փոխա-
 նակէր ընդ առողջ գազաճի:

Այս սեսութիւնս 850 թվականից ավելի առաջ. այս թվականին է
 հարմարվում նաև Անանունի բազմակրկնող լիզուն, նման նարեկա-
 ցու և ուրիշների գրութիւն, որոնց մեջ տեսնվում է արարական ոճի
 ազդեցութիւնը: Այսպես է գրվատում Անանունը (էջ 24) մեր թարգ-
 մանիչներին. «Այսպիսի՞ս թերևս քարքառէին երանելի առաջնորդքն
 մեր. այսպիսի՞ ծայնս արձակէին վաճառականքն ամենառատք.
 այսպիսի՞ թելադիր լինէին քարոզքն ճշմարտութեան, մշակքն հո-
 գևորք, գործօննայք զեղեցիկք, բեռնաբերքն շահաւէտք, հարսնա-
 ծուքն երանելիք, փեսաւէրքն փառատրք, առթօղքն արիական, կու-
 սատածքն պատուականք, են են, ընդամենը 39 վերադիրք. և հետո
 բազմաթիվ հակադրութիւններ, փոխաբերութիւններ և այլն:

Այսպիսով կարող ենք իբրև հաստատ ընդունել, թե հիշյալ ժԴ
 գլխում Հովհաննես կաթողիկոսի աղբյուրը Անանունն է, և բոլոր
 այն նմանութիւնները, որ Հովհանն ունի Խորենացու հետ այս գրու-
 թում, առնված են ո՛չ թե Խորենացուց, այլ անանուն վարքագրից:
 Ահա վասիկ մի փոքրիկ համեմատութիւն երեքի միջև (տե՛ս էջ 46):
 Այս տեսութիւնս պետք է որ Անանունի վարքը գրված լինի
 մոտավորապես 850 թվականից ավելի առաջ. այս թվականին է
 հարմարվում նաև Անանունի բազմակրկնող լիզուն, նման նարեկա-
 ցու և ուրիշների գրութիւն, որոնց մեջ տեսնվում է արարական ոճի
 ազդեցութիւնը: Այսպես է գրվատում Անանունը (էջ 24) մեր թարգ-
 մանիչներին. «Այսպիսի՞ս թերևս քարքառէին երանելի առաջնորդքն
 մեր. այսպիսի՞ ծայնս արձակէին վաճառականքն ամենառատք.
 այսպիսի՞ թելադիր լինէին քարոզքն ճշմարտութեան, մշակքն հո-
 գևորք, գործօննայք զեղեցիկք, բեռնաբերքն շահաւէտք, հարսնա-
 ծուքն երանելիք, փեսաւէրքն փառատրք, առթօղքն արիական, կու-
 սատածքն պատուականք, են են, ընդամենը 39 վերադիրք. և հետո
 բազմաթիվ հակադրութիւններ, փոխաբերութիւններ և այլն:

Այսպիսի լինի ասել, թե այս անանուն պատմութիւնը ուրիշ
 բան չէ, եթե ոչ Հովհաննես կաթողիկոսի ժԴ գլուխը՝ լայնացրած և
 ընդարձակված: Այսպիսի ակնհայտնի երևույթի առաջ հարց է ծա-
 գում, թե ո՞վ է արդոյք փոխ առնողը, Հովհաննե՞սը թե Անանունը:
 Տարօրինակ պիտի լինէր ընդունել, թե վարքի անանուն հեղինակը
 թողնելով ազգի մեջ շատ ավելի հայտնի և անուն ունեցող հեղի-
 նակներին (ինչպես Կորյունը, մանավանդ Խորենացին, որին ճա-
 նաչում է), գնա և դիմի այնպիսի մի մատենագրի, որ ընդամենը
 երկու երեք երես բան է խոսում Սահակի և Մեսրոպի վրա՝ անցո-
 դարբար: Բայց ընդհակառակը, զարմանալի բան չի լինի, եթե, ա-
 սենք թե, Հովհաննես կաթողիկոսը ձեռքի տակ ունենալով այս աշ-
 խատութիւնը, համառոտած և նրա վրայից կազմած է իր ժԴ գլու-
 խը: Այն առարկութիւնը, որ արինք նախորդ պարագային, կարող
 է լինել նաև այս պարագայում. թե արդոյք ինչո՞ւ Հովհաննես կա-
 թողիկոսը մոռանալով Խորենացուն, դիմել է այսպիսի մի աղբյու-
 րի: Բայց սրա պատասխանը ա՛յն պիտի լինի, որ գրվածքը լինելով
 ամփոփ և կանոնավոր մի կենսագրութիւն Սահակի և Մեսրոպի,
 մինչդեռ Խորենացին ավելի ընդարձակ և քաղաքական այլևայլ դեպ-
 քերով միշտ ընդհատված, բնականաբար առաջինը ավելի հարմար
 պիտի դառնար այնպիսի համառոտախոս մի հեղինակի համար,
 ինչպիսին է Հովհան կաթողիկոսը:

Սահակը և Մեսրոպը թղթակցութիւն են ունեցել հույն Պրոկղ եպիսկոպոսի և Մելիտինեի Ակակ եպիսկոպոսի հետ: Այդ թղթերը թվով հինգն են. 1) Պրոկղ եպիսկոպոսի թուղթը Սահակին ու Մեսրոպին. 2) Սահակի և Մեսրոպի սյուտասխանը Պրոկղին. 3) Մելիտինեի Ակակ եպիսկոպոսի թուղթը Սահակին. 4) Սահակի պատասխանը Ակակին. 5) Ակակի նամակը «ի Հայս»: Այս թղթերը տպված են նախ Սոփերքի երկրորդ հատարում, և հետո՝ ավելի լավ «Գիրք Թղթոցում» (էջ 1—21):

Այս թղթերի մասին ընդարձակ խոսում էմ Մեսրոպի կենսագրութեան մեջ, զլուխ ժԲ, ուստի այնտեղ էմ հղում ընթերցողին՝ լիակատար տեղեկութեան համար:

8. ԵԶԵՒԿ ԵՐԵՅ

Է դարի փոքր հեղինակներից է. ներկա էղավ Հոփսիմյանց մասունքների բացման հանդէսին, որի պատմութիւնը գրեց համատու կերպով: Այս աշխատութեան վերնագիրն է. «Նշանագիր կարգաց բանից Եզնկանն երիցու», որ հրատարակված է Սամուէլ Անեցու պատմութեան հավելվածում (էջ 266—8, ընդամենը երկու էջ): Այս գրվածքի մեջ Սահակի և Մեսրոպի մասին կա աննշան մի հատված (23 տող).— Ընտրվում է Սահակ կաթողիկոս. «Առ սովա եւ դպրութիւնք Հայոց յաշորդեալ և կտակարանք եկեղեցւոյ ի ամանէ յառաջ թարգմանեցան և կարգք գործոցն Գրիգորի նորոգեալ արամբ միով երանելեա Տարօնացւոյ, որում անուն Մեսրովպ ճանաչէր: Որ էառ գծեռնադրութիւն երիցութեան ի նմին Սահակայ կաթողիկոսէ: Սա եգիտ նշանագիր դպրութեան հայերէն լեզուին վարելոյ ալփարեռացն հանգամանա»,— նրանց աշակերտներն են Ղեռնդ, Արձան, Կորիւն, Եղնիկ և այլն:

9. ՀՈՎՀԱՆԵՆՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

(տպ. Երուսաղէմ, 1867)

Քեհ նշանակված է իբրև Ք դարի հեղինակ, բայց իր մահը տեղի է ունեցած 925 թվականին. իր թողած պատմութիւնը հասնում է մինչև 923—4 թվականը: Հին ժամանակի դիպքերի վրա խոսում է շատ համառոտ կերպով. ուստի բնական է, որ շատ բան չսպասենք իրանից Մեսրոպի և գրերի գլուտի մասին: Մեսրոպի վրա Հովհանն. (զլուխ ժԶ, էջ 69) այսպես է սկսում. «Բայց յետ

մահուն Արշակայ՝ Մեսրովք, որ ի Հացեկաց Տարօնոյ, եւ աշակերտեալ մեծին Ներսէսի, եւ էր քարտուղար ի գրան արքունի, ընկեցեալ ի բաց զպատիւ մարդկային՝ զհեա զնայր երկնաւորին, զվարս միայնակեցութեան ստացեալ. բայց զառաջագիմութիւն վարուց նորա եւ զսքանչելիսն զոր նովաւ Աստուած ցուցանէր՝ բաական ցուցցի քեզ յայնցանէ որ նախ քան զմեզ պատմեցին»:

Սակայն, ինչպես վերը ցույց տվի, Յովհանն ամենևին նկատողութեան չէ առած այդ պատմագիրները և միայն հետևած է Սահակի անանուն վարքագրին, որի համառոտութիւնն է ներկայացնում իր ժԴ գլուխը՝ «Յաղագս հայրապետութեան մեծին Սահակայ, և տարածման գրոց զպրութեան յաղոս մեր, և բարձման թագաւորութեան մերոյ» (էջ 70—76): Այս գլխից դուրս ուրիշ տեղեկութիւն չկա:

10. ԹՈՎՄԱ ԱՐՄԵՐՈՒՆԵՆ

(տպ. Պետերբուրգ, 1887)

Կարելի է ասել, թե մեր պատմագիրների մեջ ամենից կողմնապահը թովմա Արծրունին է. նա պատմական դեպքերը պատմում է այն շափով միայն, որ շափով որ հարաբերութիւն ունին Արծրունաց ցեղի հետ: Եվ որովհետև գրերի գլուտի մեջ Արծրունիները մասնակցութիւն չեն ունեցած, ուստի իսպառ լռում է այս մասին: Սահակի կաթողիկոսութեան վրա խոսում է զլուխ ժԱ (էջ 69—75), բայց շատ անցողակի է հիշում Մեսրոպին: Ահավասիկ ինչ որ գիտեալ այս մեծ անձի մասին:

էջ 72.— Եւ թագաւորեալ Վոսմ որդի Յազկերտի՝ կոչէ ի դուն զսուրբն Սահակ Հայոց կաթողիկոս: Որոյ առեալ զթոռունս իւր զՀմայեակ եւ Համազասպեան գնան առ արքայ ի Տսպոն: Քանզի վարդան անցեալ գնացեալ էր սուրբ վարդապետան Մաշտոցի առ կայսր Քէոզորոս և առ Ատտիկոս արքեպիսկոպոս հանդերձ թղթովք սրբոյն Սահակայ, տանելով ընդ իւրեանց և զգիր և զբառ հայերէն դպրութեան. զոր ընկալեալ սուրբ հայրապետին և բարեպաշտ թագաւորին Քէոզոսի հինգ թղթովք և հինգ պատասխանեօք՝ կարգէ զսուրբ վարդապետն ընդ վարդապետութեան աթոռակալութեան սրբոյն Յովհաննու Ոսկերէրանի և քաջաց և զլիաւոր վարդապետացն. իսկ զՎարդան կարգէ ստրատելատ Հայոց:

էջ 73.— (Նախարարները շարախոսում են Վոսմին Սահակի մասին, այլևայլ փաստեր մեջ բերելով). նա և հաւատարմութիւն իւրեանց առեալ զթողթսն սրբոյն Սահակայ առ կայսրն և առ հայրապետն. և զերթայն Մեսրովպայ և Վարդանայ ի Յոյնս առաջի

արհանէին, և զգնալն Անատողեայ և զշինել քաղաքին ի Կարին գա-
սառ:

էջ 74.— (Աղան Արծրունի կրօնաւոր դարձալ) և հրթեալ քնա-
կէ առանձնապէս ի Գողթն գաւառի ի տեղոջ վարդապետութեան
սրբոյն Մեսրոպայ, ճգնաւէր հրեշտակակրօն վարուք, երանելի
մարդկան և ահարկու դիւայ:

էջ 75.— Ի նմին ամի, յետ վեց ամսոյ անցանելոյ փոխի և
սուրբ հայրապետն Մաշտոց, և խաշանշան լուսով խաղացուցանեն
բաղմութեամբ նախարարացն Հայոց ի ձեռն Վահանայ Ամատուն-
ւոյ, որ էր ի ժամանակին սպարապետ Հայոց. և տարեալ հանդու-
ցանեն զնա ի յՉշական գեօղ, ի գաւառին որ կոչի Ոսն Արազածոյ:

11. ՄԵՍՐՈՎՊԵՐԵՏ
(տպ. Վենետիկ, 1853)

Հեղինակիս աշխատութիւնը կոչվում է «Պատմութիւն Սրբոյն
Ներսիսի Պարթևի Հայոց Հայրապետի». հեղինակի իսկ վկայութեամբ
(տե՛ս էջ 138) գրված է Հայոց ՆԺԶ (=967) թվականին, բայց ո՛չ
թե ինքնազիր աշխատութիւն է, այլ «ժողովաբաղ արարի զգիրքս
զայս ի Հայոց մնացորդաց յԱրևելից գրոց»: Բացի Արևելից գրք-
քից, որ կորած է, մեծ օգնութիւն է տվել հեղինակին նաև Փավստ-
տոսը, որի ամբողջ գրվածքը ամփոփում է իր աշխատութիւն մեջ:
Գրվածքիս մեջ Մեսրոպի աշակերտական շրջանի վրա կա մի
փոքրիկ տեղեկութիւն (էջ 83), որի վրա հրատարակիչները տվել
են մի ընդարձակ ծանոթութիւն (էջ 137): Մի փոքր տեղեկութիւն
էլ կա էջ 110-ում, ուր Մեսրոպը ներկա է համարվում Ներսեսի
մահվան: Թե՛ այս ծանոթութիւն և թե՛ Զարբհանալյանի մեջ (էջ
543—4) շոշափված խնդիրները մտտիկից վերաբերելով Մեսրոպին,
ընդարձակորեն պիտի խոսինք Մեսրոպի կենսագրութիւն մեջ:

12. ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ
(տպ. Պետերբուրգ, 1885)

Ստեփաննոս Ասողիկ՝ պատմիչ Ժ գարի, իր Պատմութիւն մեջ
թեև անցողակի է խոսում գրերի գլուտի վրա, բայց տալիս է մեզ
մի քանի կարևոր տեղեկութիւններ, որոնց վավերականութիւն վրա
խոսելու ենք իր տեղում: Իր զխափոր աղբյուրներն են Կորյուն և
Ղազար, բայց անշուշտ նաև Խորենացին, թեև սրա անունը չի հի-
շում գրերի գլուտի պատմութիւն ժամանակ:

Ասողիկի տված բոլոր տեղեկութիւնները գտնվում են երկրորդ
գալրութիւն մեջ. ամենից զխափորն է գլուխ Ա (էջ 74—77), մի

քանի ուրիշ տեղեկութիւններ են պարունակում գլուխ Բ (էջ 78),
դ. 2 (էջ 139), դ. Ը (էջ 182) և վերջապես գլ. ԻԱ (էջ 205):

13. ՅՐԿԻՆԻՍ ԳՆԻՃԱԿԵՑԻՆ

Կիրակոս Գանձակեցին իր Պատմութիւն մեջ (էջ 64) սույն հե-
ղինակի համար ավանդում է, թե «Սա գրեաց ճառս ներբողականս
ի մեծնազոր արքայն Հայոց Տրդատ, և ի սուրբ հայրապետն Ներսէս
և ի սքանչելին Սահակ և Մեսրոպ»: Դժբախտաբար այս խիստ փա-
փազելի աշխատութիւնը առ այժմ կորած է:

14. ԱՆԱՆՈՒՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Ս. ՆԵՐՍԷՍԻ
(տպ. Վենետիկ, 1853)

Այս աշխատութիւն ընդարձակ խորագիրն է «Յաղագս հայ-
րապետութեան սրբոյն Ներսիսի և հաստատելոյ դաթոռ պատրի-
արքութեան որպէս այլոց պատրիարքաց». բռնում է Սոփիւրքի է
հատորի 5—30 էջերը: Գրվածքը, ինչպես երևում է (էջ 30), Ներ-
սեսի տոնի առթիվ խոսված մի ճառ է, որի ո՛չ հեղինակն է հայտ-
նի և ո՛չ գրութիւն թվականը: Անշուշտ հետին գործ է, որովհետև
օգտված է Խորենացուց և Հովհաննէս կաթողիկոսից: էջ 26, ակ-
նարկելով Ներսեսի գուշակութիւնները, ասում է, թե «Սա ևս բա-
ղում բանս խօսեցեալ առ ի յօդուտ լսողաց վասն ազգին Նետո-
ղաց, և վասն որդոյն կորստեան և վասն միասնագամ զայստեանն,
որ կայ ի կատարեալ պատմութեանն իրում»: Թե՛ այստեղ և թե՛
վերջ (էջ 24), Նետողաց ազգի հիշատակութիւնը բավական է ցույց
տալու համար, թե աշխատութիւնը 1021 թվականից հետո է գրե-
ված, որին համաձայնվում է նաև Մեսրոպ երեցի թվականը (967),
եթե «կատարեալ պատմութիւն» բառերով հասկանանք Մեսրոպ երե-
ցի պատմութիւնը: էջ 27 ասում է, թե Ներսեսի գերեզմանը անհե-
տացած է. «Եւ անյայտացաւ գերեզմանն ի բազում ամաց անցե-
լոց ի վերայ. թերևս զգուշացեալ ի գառողաց և կացեալ մնացեալ
ի պահեստի մինչև ի դէպ ժամանակի յայտնելոյ ի հրամանէ Աս-
տուծոյ կարգելոյ»: Սրանից հետևում է, թե գրվածքի ժամանակը
պետք է դնել 1275 թվից առաջ, որովհետև այս թվին եղաւ Ներ-
սեսի նշխարների հայտնութիւնը, ըստ «Պատմութիւն յայտնութեան
նշխարաց սրբոյն Ներսիսի», Սոփիւրք, հտ. է, էջ 44: Ըստ այսմ աշ-
խատութիւնս ժամանակը ԺԱ.—ԺԳ դարերի միջև է ընկնում:

Մեսրոպի վրա այս աշխատութիւն մեջ խոսվում է էջ 28-ում,
փոքրիկ մի հատվածով, բայց առանձին նորութիւն չի պարունա-
կում:

15. ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Վիպասաճուրյան
(տպ. Վենետիկ, 1830)

Շնորհալու աշակերտական ժամանակի գործերից է Վիպասաճուրյան անունով գրվածքը, որը ոտանավոր Հայոց պատմությունն է՝ շատ համառոտ: Գրվածքիս մեջ 897-րդ տողից սկսում է խոսվել Մեսրոպի և գրերի գյուտի վրա. և այսպիսի մի աշխատությունից պահանջված փոքրիկ սահմանից էլ շատ այն կողմ անցնելով՝ գրելում է մինչև 954-րդ տողը: Այնուհետև պատմվում է Արտաշիրի թագավորությունը, Արշակունյաց կործանումը և Սահակի մահը: Զարմանալի է, որ հեղինակը Մեսրոպին և գրերի գյուտը Արշակի և Վաղարշակի թագավորության ժամանակն է դնում: Նույնպես նախապատիվ տեղը տալիս է Մեսրոպին և սրա պատմությունը վերջացնելուց հետո միայն անցնում է Սահակին: Վենետիկի տպագրության մեջ մեզ հետաքրքրող մասը բռնում է 533—5 էջերը:

16. ՇՆՈՐՀԱԼԻՈՒ ՄԵԿԵՆՈՒԹԻՒՆ ԹԱՐՁՐԱՅՈՒՑԷՔԻ

Շնորհալու հիշյալ աշխատությունը դեռ տպագրված չէ: Մենք գործածեցինք էջմիածնի (այժմ Նրևանի) ձեռագրատան Կարինյան № 1466 ձեռագիրը: Այս աշխատության առաջաբանի սկիզբը կա երկու էջ տեղեկություն թարգմանիչների մասին, բայց ամբողջովին նորենացու հետևողություն լինելով նոր բան չի պարունակում:

17. ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑԻ
(տպ. Վաղարշապատ, 1893)

Սույն հեղինակի ժամանակագրության մեջ (էջ 68) կան մի քանի համառոտ տեղեկություններ, որոնք իբր թե որոշում են ինչ-ինչ թվականներ. այս տողերն ամբողջովին մեջ են բերված Մեսրոպի կենսագրության ժՁ գլխում, ուստի ավելորդ ենք համարում ավելի երկար խոսել այս մասին:

18. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. ՍԱՍՆԱՑԻ
(տպ. Վաղարշապատ, 1897)

Կարապետ եպս. Սասնացի մեր մատենագրության մեջ շատ հայտնի անձնավորությունն է. Զարբհանալյանը (էջ 758) հիշում է նրան «Մանր մատենագիրք» յավելվածի մեջ. իր միակ աշխատությունն է «Ներբողեան պատմագրարար ասացեալ սրբազան եպիս-

կոպոսի և վարդապետի՝ Տէր Կարապետի Սասնացույ, ի խնդրոյ հոմազնեայ կըրօր ճգնատրի՝ յաղագս վարուց և մահուան սուրբ և իրջանիկ վարդապետին Մեսրոպայ թարգմանչի և լուսատրչի»: Այս աշխատությունը հասել է մեզ էջմիածնի մատենադարանի № 1366 (=Կարինյան 1330) ձեռագրով, որից հրատարակեց Մեսրոպ վրդ. Տէր Մովսեսյան, կարճ առաջաբանով և ժանթություններով (սրա մատենախոսականը տե՛ս Հանդ. ամս. 1898, էջ 153):

Ըստ առաջաբանի (էջ 9) հեղինակի ապրած ժամանակը և ճառի գրության թվականը հայտնի չէ. բայց ընրա լեզուն մեզ միջոց է տալիս կանգ առնելու ԺԹ—ԺԿ-րդ դարերի վրա. ավելի հին դրժվար թէ գրված լինի, իսկ վերջի սահմանը ձեռագրի գրչության թրվականն է՝ 1265—1272:

19. ՎԱՐԳԱՆ ՊԱՏՄԻՉ
(տպ. Վենետիկ, 1862)

ԺԿ դարի պատմիչ է Վարդանը. իր Պատմությունը արդեն գրած վերջացրած էր 1265 թվականին, ըստ Զարբհանալյանի (էջ 719): Ինքը թեև համառոտաբան, բայց բավական տեղ է տալիս գրերի գյուտի պատմության, որի մասին դնում է նաև մի քանի նոր տեղեկություն. սրանց արժեքի վրա պիտի խոսինք՝ Հայոց գրերը, գլուխ Գ և Զ: Մեզ հետաքրքրող մասը բռնում է ԻԾ, ԻՉ, ԻՀ գլուխները (էջ 49—54):

20. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ
(տպ. Վենետիկ, 1865)

Ըստ առաջաբանի (էջ Բ), որ հրատարակիչները գրել են Կիրակոսի պատմության սկիզբը, պատմիչս ծնված է 1200 թվին (մոտավորապես) և վախճանած 1272-ին: Իր պատմությունը հասցրելում է մինչև 1265 թվականը. առատ տեղեկություններ է տալիս Հայոց, Թաթարաց և Աղվանից մասին: Գրերի գյուտի և Ս դարի գրական շարժման վրա տալիս է շատ այլ ընդ այլ տեղեկություններ, գլխավորապես՝ էջ 14—20. բայց վերջն էլ (էջ 97, 98, 134) երեք տեղ առիթ է ունենում հիշելու Մեսրոպին, իսկ էջ 45-ում խոսում է Մաշթոց կաթողիկոսի և նրա Մաշտոց գրքի վրա:

21. ՍՏԵՓԱՆԵՈՍ ՕՐԲԵԼԵԱՆ
(տպ. Մոսկվա, 1861)

ԺԿ դարի հեղինակ է. իր Սիննեաց Պատմությունը գրելու համար գործածել է բացի հին պատմագիրներից նաև բազմաթիվ պաշ-

տոնական թղթեր, որ գտել է Սյունյաց վանքերում: Իր գործածած պատմագիրների մեջ հատկապես հիշելու արժանի է Պետրոս եպիսկոպոս Սյունյաց, աշակերտ Մովսես Քերթոզահոր, որի Պատմությունը կորած է: Գրերի գլուտի, Մեսրոպի քարոզության և Աղվա-նից լուսավորության վրա խոսում է գլ. ԺԴ (էջ 37—39): Վասն դա-լոյ սուրբ վարդապետին Մեսրոպայ ի Սինիս և ի Գողթն և շրջե-լոյ ընդ դաւառն և զղօղեալ կուպաշտութիւնն ի տեղիս սրբել օգ-նութեամբ Վաղինակայ իշխանին և Շարիթայի.— գլուխ ԺԾ. վասն նորոգ եպիսկոպոսութեան Սինեաց տեառն Անանիայի, և երթն յԱ-ղուանս, և պատուի ի թագաւորէ նոցունց: Այս վերջին գլխով տը-րուած ինչ ինչ տեղեկությունները, որոնք այլուստ անծանոթ են, քաղած է Պետրոս Սյունյաց եպիսկոպոսի Պատմությունից:

22. Մ Ե Ի Թ Ա Ր Ա Յ Ր Ի Վ Ա Ն Ե Ծ Ի

(տպ. Մոսկվա, 1860)

Այս պատմագրի Ժամանակագրության մեջ (էջ 47) Մեսրոպի մասին կա միայն հետևյալ երկտողը. «Ամք տեառն 423, սկիզբն դպրութեանց հայ գրոցս ի ձեռն սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպայ, որք վաթսուն աշակերտօք աշխատեալք թարգմանեցին դամենայն հին և նոր կտակարանս: Կատարեցան աշակերտքն Մաշտոցի յԱստ-ղաբլուրն»:

23. Ս Ի Մ Է Ռ Ն Ա Պ Ա Ր Ա Ն Յ Ի

(տպ. Վաղարշապատ, 1870)

ԺՁ դարում Սիմէոն վրդ. Ապարանցին Փարպեցու Պատմությու-նը ոտանավորի վերածելով՝ անունը դրավ «Վիպասանութիւն սակս Պահլավունեացն դարմի և Մամիկոնեանցն սեռի»: Այս Վիպասա-նության մեջ երեք տուն էլ նվիրված է Մեսրոպի հիշատակին՝ հե-տևյալ ձևով.— (էջ 35):

1. Այլ երկնատր Հաչրըն հաճեալ,
Ձիմանալին մեզ թագ կազմեալ,
Ձգիրն ի վերուստ սրբոյն շնորհեալ,
Որով Մեսրոպ մըխիթարեալ:
2. Հանուրց հիւսիս պայծառ ծաղկեալ,
Երից սեռից լուսատրեալ,
Թէոդոսի փոքուն լուեալ,
Բարեպաշտին ուրախացեալ:

3. Ուսանելոյ հրաման հանեալ,
Սուրբըն Մեսրոպ յոյժ մեծարեալ,
Եւ զԱնատոյ ուղեորեալ,
Ըզ թրուլուս քաղաք շինեալ:

Հաչրը գլուխները պատմում են Քեղուպոլիս քաղաքի մա-սին, որի շինության գործակալն է Մովսես Քերթոզ.— Մովսես և Գավիթ գնում են Հունաստան, վեճ Հույների հետ, հաղթությունը և այլն:

Այս տեղեկությունները մեջ բերինք ամբողջության համար:

24. Ա Ռ Ա Ք Ե Լ Գ Ա Վ Ր Ի Ժ Ե Ծ Ի

(տպ. Վաղարշապատ, 1834)

Այս պատմագիրը իր ժամանակակից գրեթե ամեն խնդրի վրա խոսում է բավական մանրամասնությամբ. Փիլիպոս կաթողիկոսի զանազան շինությանց և նորոգությանց վրա խոսելու ժամանակ (էջ 270—271), պատմում է նաև Օշականի տաճարի և Մեսրոպի գերեզմանի վերանորոգության մասին: Մյուս պատմագիրներից Սի-մեոն կաթողիկոս (Ջամբո, Վաղարշապատ, 1873) և Զաքարիա Սար-կավազ (Պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870) թեև խոսում են Փիլիպոս կաթողիկոսի ուրիշ շինությունների վրա, բայց այս նորո-գության մասին լուռ են:

25. Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ռ Ի Ր Թ

Յալւ.ժաւուրքի մեջ Սահակի և Մեսրոպի մասին խոսված է չորս անգամ՝ բավական ընդարձակ կերպով. 1. Նաասարդ Է և սեպ-տեմբեր Թ, յիշատակ վարուց եւ մահուան սուրբ հայրապետին մե-րոյ Սահակայ Պարթևին: 2. Հոռի Ը և սեպտեմբեր ԺԷ. յիշատակ սրբոց թարգմանչացն Սահակայ և Մեսրոպայ և աշակերտաց նո-ցա.— 3. Տրէ ԺԷ և նոյեմբեր ԻԾ. Գիւտ գրոյն Հայոց ի Բալու.— 4. Մեհեկի ԺԳ և փետրուար ԺԹ. վարք և յիշատակ սուրբ հօրն մե-րոյ Մեսրոպ վարդապետին: Այս չորսից դուրս «Սահմի Գ և հոկ-տեմբեր ԺԳ, Վարք և յիշատակ սուրբ հայրապետին մերոյ Մաշտոց վարդապետին» գլխով խոսում է Մաշտոց կաթողիկոսի և նրա Մաշ-տոց գրքի վրա, և տալիս է մեզ շատ պիտանի տեղեկություններ:

26. Շ Ա Ր Ա Վ Ա Ն

Իբրև վերջին աղբյուր Մեսրոպի համար կարող ենք հիշել Շա-րականի, Գանձարանի և Տաղարանի մեջ գտնված այլևայլ երգերը,

տաղերը, կամ բանաստեղծական ուրիշ գրութիւններ, որոնք միայն փառաբանութիւններ և գովասանական ճառեր պարունակելով, պատմական նոր տեղեկութիւն չեն տալիս:

27. ԱՅԼԵՎԱՅԻՔ

Այս բաժնի տակ զետեղում ենք վերջապես զանազան մանր գրութիւններ, որոնք Մեսրոպի կենսագրութեան և Հայոց գրերի մեջ չիշխած են տեղ-տեղ. բայց այստեղ նրանց յորաքանչյուրի վրա առանձին խոսել ալիւրդ ենք համարում: Այս գրութիւններն են՝

1. Սեկեփորիկից մի հատված, որ հանն է ենք էջմիածնի ձեռագրատան Գևորգյան Ն 263 ձեռագրից (տե՛ս էջ 255), որի հետ ճըշտիմ նույն է Կարինյան Ն 1723 ձեռագիրը, էջ 275:

2. Պատմութիւն տեսչան ս. Սահակայ, հանված նույն ձեռագրատան Կարինյան Ն 1757 ձեռագրից (տե՛ս էջ 289). պարունակում է փոքրիկ մի տեղեկութիւն Մաշտոցի տեղապահութեան մասին:

3. Վարդանազիրը, որ հիշատակում են Զ. Բ. Սարգիսյան և Ս. Վ. Պարոնյան, առաջինը «Ճառադարձութեան խնդրին վրա» հոդվածի մեջ (Բաղմ. 1889, էջ 29), և երկրորդը՝ Սրկրագունտ, (1885, էջ 106 ծանոթ.): Վարդանազիրը հասած է մեզ Վենետիկի Ն 729 ձեռագրով:

4. Ժամանակագրութիւն Աւետիքայ, գրեալ ՌՄԼէ թվին, պահված միայն էջմիածնի Կարինյան Ն 1741 ձեռագրով:

5. Վարք Անտոնի միայնակեցի, որի հիշատակարանը տալիս է Մեսրոպի մահվան թվականը, ըստ Նորայրի (Կորին վրդ. էջ 28) և Զ. Գ. Զարհանալյանի (Մտնգր. 286):

6. Գիրք թղթոց (էջ 320), Յովհաննու Իմաստասիրի Հայոց կաթողիկոսի սակս ժողովոց, որ եղեն ի Հայք. ի մէջ այլոց խոսում է Աշտիշատի ժողովի վրա շատ համառոտ կերպով:

7. Վանական վարդապետի ասացեալ բան հաւատալի ազգիս մերում (Գիրք թղթոց, էջ 533). ունի մի փոքր տեղեկութիւն Մեսրոպի մասին. «Եւ ընդ նոսա զի՞ զարմանաս... Վիրք այլ նախատեն զմեզ և ուրանան. Մեսրոպ ետ նոցա զիր և զՎարժիոյ խաշն Մեսրոպ է օրհնել, և յաջ թեին կայ հայ գիր և զայն ոսկւով ծածկեալ են թէ թո՞ղ շերհի»:

ՆՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Նոր աղբյուրներ ենք կոչում բոլոր այն աշխատութիւնները (հայ կամ օտար), որոնք գրված են ժԸ դարից այս կողմ, մանաւանդ նորագույն ժամանակներում և որոնց իբր հիմք են ծառայել հին աղբյուրները:

Նոր աղբյուրներն էլ երկու տեսակ են. պատմական կամ քրեանական: Պատմական գրվածքները լոկ նկարագրական բնավորութիւն ունին, քաղված են հին պատմագիրներից և մեզ համար շունին առանձին կարևորութիւն: Քրեանական գրվածքները հիմնված են բանասերների այլևայլ խուզարկութեանց վրա, երևան են հանում այնպիսի խնդիրներ, որոնց մասին հին աղբյուրները ոչինչ կամ գրեթե ոչինչ չեն տալիս, ուստի և մեզ համար շատ մեծ նշանակութիւն ունին:

Կան գրվածքներ, որոնք միմիայն պատմական են, կան էլ որ միայն քննական են. բայց ավելի շատ են այն աշխատութիւնները, որոնք թե՛ պատմական և թե՛ քննական մասեր են բովանդակում: Զուտ պատմական գրվածքներ գտնում ենք բոլոր Աղգային պատմութեանց, Հայ մատենագրութեան պատմութեանց, Հայ եկեղեցական, ինչպէս և Ընդհանուր եկեղեցական պատմութեանց, Վարք սրբոցների և կենսագրական հավաքածուների մեջ: Սրանցից դուրս կան նաև մի քանի մենագրական տետրակներ:

Ավելորդ և աննպատակ է մի առ մի հիշել Աղգային պատմութիւնները. բավականանանք միայն նշանակելով՝

1. Զամչյանի Հայոց պատմութիւնը (Վենետիկ, 1784), որ սրբոց մեզ ամենից ընդարձակն է և ամենից ավելի մանրամասնորեն է խոսում մեր նյութի վրա, հատ. Ա, էջ 483—535. իսկ էջ 748—777 ծանոթութեանց մեջ ունի շատ բան, որ քննական նշանակութիւն ունի:

2. Տիեզերական պատմութիւն Զ. Յ. Գաթրճյանի, Վիեննա, 1852. խոսում է նաև հայոց մասին, Մեսրոպի վրա, հատ. Բ, էջ 521—525:

3. Մակար եպս. Բարխուդարյանցի Պատմութիւն Աղվանից, տպ. Վաղարշապատ, 1902, պատմում է միայն Մեսրոպի գործունեութիւնը Աղվանից երկրում, մասնավորապէս էջ 67—73, գրեթե բոլորը համառոտված Կաղանկայտուացոց:

Մատենագրական պատմութեանց մեջ լոկ պատմական բնավորութիւն ունին՝

4. Եղիշե վրդ. Գուրյանի հրատարակած հայ մատենագրութեան համառոտ պատմութիւնը. տպ. Պոլիս. իսկ Զարրհանալլան և Մալ-խասյան ունին նաև քննական մասեր:

Հայ եկեղեցական պատմութիւններն են՝

5. Եկեղեցական պատմ. Հայաստանեայց ս. Եկեղեցոյ. Յօրինեաց Մելքիսեղեկ վրդ. Մուրատեան, միարան ս. Նրուսաղեմի. Նրուսաղեմ. Ի տպարանի Սրբոց Յակովբեանց, 1872: Սրա մեջ Սահակի և Մեսրոպի եկեղեցական գործունեութեան վրա խոսվում է էջ 75—101, իսկ սրանց մատենագրական գործունեութեան վրա՝ էջ 149—154. հատկապես էջ 149—152՝ Սահակի վրա և էջ 152—154՝ Մեսրոպի վրա:

6. Հայաստանեայց առաքելական ս. եկեղեցոյ պատմ. աշխ. Յուսիկ վրդ. Մովսիսեան, Վերջապա., 1884, որի մեջ էջ 49—62 խոսվում է Սահակի և Մեսրոպի վրա:

7. Եկեղեցական պատմ. (կարի համառոտ), աշխատասիրութիւն Յ. Բ. Օրբելի. Թիֆլիզ (այս աշխատութիւնը ձեռքի տակ չեմ ունեցել), 1856:

8. Նույնի ընդարձակն է Դասատետր եկեղ. պատմութեան, Յովսէփ ա. Բ. Օրբելի. Թիֆլիս, 1871. Սահակի և Մեսրոպի վրա՝ էջ 73—81, 89—91, 93—95:

9. Մ. Օրմանյան, Ազգապատմ., Պոլիս, 1912.— մեր ամենից ընդարձակ ազգային և եկեղեցական պատմութիւնն է, շորհ հատոր, որ սկսվում է 1 թվից: Սահակի և Մեսրոպի մասին խոսում է ընդարձակ՝ էջ 255—326, իսկ թարգմանիչների մասին՝ 405—410:

10. Ա. Զամինյան, Հայոց եկեղեցու պատմութիւն, Ա. Մաս, Բ տպ. Նոր-Նախիջևան, 1914, Սահակի և Մեսրոպի մասին խոսում է էջ 64—69:

Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւններ են.

11. Պատմութիւն եկեղեցոյ, Իգնատիոս վ. Փափաղեանց, Վենետիկ, 1848. թեև ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւնն է, բայց խոսում է նաև հայ եկեղեցու պատմութեան վրա. էջ 225—230 Սահակի և Մեսրոպի գործունեութեան մասին է:

12. Եկեղեցական պատմութիւն հանդերձ ազգային եկեղեցական պատմութեամբ. բարձրագոյն դպրոցաց և վարժարանաց համար. դրեց հ. Վարդան վրդ. Ըստկարեան, Վիեննա, 1872. այս աշխատութիւնն էլ ձեռքի տակ չեմ ունեցած:

Սրբոց վարքեր են.

13. Լիակատար Վարք Սրբոց. պատմութիւն վարուց սրբոց, գորս տօնէ Հայաստանեայց եկեղեցի. 12 հատոր. հ. Մկրտիչ վ.

Աւերեան, Վենետիկ, 1810—14. (ժանոթութիւններով կամ առանց ժանոթութեան, երկու տարրեր տպագրութիւններ): Սահակի վրա խոսված է հատոր Բ, էջ 131—162, իսկ Մեսրոպի վրա՝ հատոր Ծ. էջ 281—308:

14. Վարք սրբոց համառոտ աշխարհարար. ժողկաթող հաւաքեալ Ի Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, տպ. Վենետիկ, 1832, 1861 և 1896 թվականներին: Չի խոսում Սահակի և Մեսրոպի մասին:

Կենսագրական հավաքածուներ են.

15. Ընտիր Հայկազունք, վարք և լուսանկար կենդանատիպ Հայկազուն երևելի անձանց. աշխ. տպ. Վենետիկ, 1873. սրա երկրորդ տպագրութիւնը պատրաստեց Հ. Յ. Թորոսյան, 1891, որ էջ 147—162 խոսվում է Սահակի և էջ 163—174 Մեսրոպի վրա: Նույն հեղինակը պատրաստեց նաև երրորդ տպագրութիւնը՝ զըլ-խավորապես լեզվական փոքրիկ փոփոխութիւններով. այս տպագրութեան մեջ Մեսրոպի վրա խոսված մասը գրավում է էջ 161—170: Առաջին տպագրութիւնը Թորոսյանի գործը չէ, այլ բոլորովին տարրեր հեղինակի. հետևաբար և պարունակութիւնն էլ տարրեր է: Այս տպագրութեան մեջ Մեսրոպի կենսագրութիւնը չկա և առաջին անգամ երկրորդ տպագրութեան մեջ է գրված: Թե՛ երկրորդ և թե՛ երրորդ տպագրութիւններն ունին նաև Սահակի և Մեսրոպի նկարները:

16. Յուշիկք հայրենեաց հայոց, Հ. Ղ. Մ. Ալիշան, Վենետիկ, 1869—1870 (երկու հատոր). հատոր Ա, էջ 311—352 խոսում է Սահակի վրա, միասին խառնելով նաև Մեսրոպի կյանքը:

17. Նկարագիր վարուց երևելի արանց. այլուբնի կարգով համառոտ պատմութիւն սրբերի և մի քանի երևելի անձերի. աշխարհարար լեզվով. տղայոց համար. աշխատ. Հ. Մինաս վրդ. Բժշկեան. Վենետիկ, 1950. Մեսրոպի վրա խոսում է էջ 540—1, ամենահամառոտ կերպով:

18. Սրբազան Հայկազունք կամ դէմքեր ազգային սրբազան պատմութեան, Վենետիկ, 1902:

Մասնավոր փոքրիկ մենագրութիւններ են.

19. Հայոց մեծ վարդապետ ս. Մեսրոպը աշխատասիրեց Արամ Մելեան (հետո Մելեան քահանայ), Թիֆլիս, 1883 (արտատպված Նրեանի Պսակ թերթից):

20. Մեսրոպ Մաշտոց, կազմեց Ն. Թոփչեան, Ալեքսանդրապոլ, 1901:

21. 1500 տարի առաջ, Հայոց տառերի գյուտը. դրեց Իսահակ Հարութիւնյանց. Տիֆլիս, 1904:

Սրանցից դուրս թերթերի, հանդեսների, օրացույցների և դա-

նազան հաճաքածուների մեջ տպված կան այլևայլ փոքրիկ հող-վածներ, որոնք նույնպես պատմական բնավորություն ունին մի-այն և գրված են ավելի կրթական նպատակով: Սրանց մի մասը հրատարակվեց գրերի գյուտի 1500-ամյակի առթիվ:

Չինք կարող մի առ մի հիշել այդ փոքրիկ հողվածները, այլ բավականանում ենք միայն նշանակելով երկու ամփոփ գրություն-ներ:

22. Լոյս օրացոյց (համառոտ) 1904 թվականի, խմբագրեց Ե. Թոփչեան, էջ 197—202՝ Սահակ և էջ 203—311՝ Մեսրոպ. երկուսն էլ նկարով:

23. Լոյս օրացոյց (ընդարձակ), 1904 թվականի, խմբագրեց Ե. Թոփչեան, էջ 415—421՝ Հայոց գրերի գյուտի դարադարձը, Ստ. Մալխասեանց (ճախորդի նկարներով):

Այս բոլոր աշխատությունները, որ հիշեցինք, առհասարակ իրար են կրկնում և իրարից տարբեր բաներ չեն պարունակում. ընդհակառակը, պատմաբնական, մանավանդ զուտ բնական աշխատությունները շատ ավելի բազմակողմանի և պարունակությամբ էլ բազմազան են: Սրանց պարունակած այլևայլ խնդիրների մանրամասն բացատրությունն ու բնությունը պահելով Մեսրոպի կենսագրության և Հայոց գրերին, այստեղ տալիս ենք այդ աշխատու-թյանց բոլոր կարեւոր լիակատար ցուցակը:

Ցուցակը ժամանակագրական կարգով է և ոչ հեղինակների այրուբնական կարգով:

Հ. Ղ. Ինձիճյան, Հնախօսութիւն Հայաստանեայց, 3 հատոր, Վենետիկ, 1835. Գրերի գիտի մասին խոսում է հատոր Գ, էջ 69—87:

Հ. Գ. Զ.— Յաղագս թարգմանութեան աստուածաշունչ տառից ի հայ լեզու. Բաղմավէպ, 1850, էջ 212—217 և 1851, էջ 230—237:

Ստ. Նազարյանց.— Հայոց ազգի լուսաւորութեան կամ ս. թարգմանիչների դարը. Հիւսիսափայլ, 1860, էջ 128—164 և 236—256:

Էմին.— Об армянском алфавите, հրատարակված է իրրե շորրորդ հավելված՝ Խորենացու թարգմանության հետ. սույն աշխատությունը թարգմանված է նաև ֆրանսերեն Evariste Prudhomme հայադևտի ձեռքով և տպագրված Revue d'Orient-ի մեջ (1865), էջ 439—467 «De l'alphabet arménien». Իսկ հայերեն թարգմանությունը հրատարակեց Ս. Ստեփանե «Հայկական այբու-բեն» վերնագրով «Հայկական աշխարհ» թերթի մեջ (1870 փետրվ.-էջ 42—46. շարունակությունը չեմ տեսած):

Fr. Müller.— Über den Ursprung der armenischen Schrift, SWAW 1864, XLVI Armeniaca I, էջ 431—9:

Պետերման.— Վասն Հայկական գրոց. Սիօն ամսագիր, Երու-սաղէմ, 1869, էջ 85—86 և Journal Asiatique 1867, էջ 200:

Մ. Մինասարյանց.— Կանոնավոր և վայելուչ գրության պատ-մությունը ու տեսությունը. Ս. Պետերբուրգ, 1872. մեծ մասը գրե-րի արվեստի կամ վայելչագրության պատմությունն է. կան նաև Հայոց գրերի գյուտի վրա մասեր:

Մխիթարյանց Արեւլ արքեպս.— Պատմութիւն ժողովոց Հայաս-տանեայց Եկեղեցւոյ. Վաղարշապատ, 1874, էջ 37—56 խոսում է Սահակի և Մեսրոպի գումարած ժողովների մասին:

H. Hübschmann.— Über Aussprache und Umschreibung des Altarmenischen. ZDMG 1876, XXX, էջ 62—64:

V. Gardthausen.— Über den griechischen Ursprung der armenischen Schrift. ZDMG XXX 1876, էջ 74—80:

Ս. Պալասանյան.— Հայոց մտավոր շարժողությունը. Փորձ, Բ տարի, գիրք III.

Գր. Խալաթյան.— Ղազար Փարպեցի և գործք նորին. Մոս-կուա, 1883. հատկապես էջ 66—73 և 177 վերաբերում են տառերի գյուտին:

Ս. Վ. Պարոնյան.— Հայ նշանագիրք. Երկրագունտ, 1884—5, էջ 245—252, 291—7, 347—357, 395—402, 491—8, 539—549 և 1885, էջ 51—7, 99—109, 147—156, 202—210, 243—251, 295—301, 339—347, 387—392, 483—492, 551—559 (կիսատ մնացած):

Հ. Գ. Զարբհանալյան.— Հայկական հին դպրութեան պատ-մութիւն. Բ տպ. Վենետիկ, 1886. Հայկական նշանագիրք, էջ 10—57, Հայ գրչագիրք, էջ 57—84, Մեսրոպ, էջ 256—262:

Նույն.— Հայկական թարգմանութիւնը նախնեաց, Վենետիկ, 1889, ս. Գրքի թարգմանութեան և թարգմանչաց վրա խոսում է էջ 59—245:

Fr. Müller.— Zur Geschichte der armenischen Schrift, WZKM 1888, էջ 245—248. Թրգմ. Հանդ. ամս. 1889, էջ 86—87:

Հ. Բ. Սարգիսյան.— Տեսութիւն տառադարձութեան խնդրոյն և հայերէն նշանագրոց վերայ. Բաղմավէպ, 1889, էջ 21—42, 97—103, 129—134, 161—170:

Նույն.— Ազաթանգեղոս և իւր բազմադարեան գաղտնիքն, Վե-նետիկ, 1890, մեզ են վերաբերում էջ 42—43, 288—297 և մանա-վանդ էջ 359—408, որի վրա տե՛ս Մեսրոպի կենսագրությունը, գլուխ ԺԾ:

Fr. Müller.— Zur Geschichte der armenischen Schrift,

WZKM 1890, էջ 284—288. Թրգմ. Հանդ. ամս. 1891, էջ 68—70:

Մ. Գարագաշեան.— Պատմութիւն Հայ դպրութեան.— Գիր-
Սաղիկ մանկանց հանդես, Պոլիս, 1891, էջ 204:

Իսահակ Յարութիւնեանց.— Հայոց գիրը. Թիֆլիս, 1892. շորս
հարյուր էջից բաղկացած աշխատութիւնն է և մինչև այժմ հրատա-
րակված բոլոր աշխատութիւնների մեջ ամենից ընդարձակը: Բայց
պետք է խոստովանել, թէ շատ խակ աշխատութիւնն է և հավա-
քածու ամեն տեսակ պիտանի և անպիտան գիտելիաց: Այստեղ
կարելի է գտնել Հայոց լեզվի ծագումը, համեմատական քերա-
կանութիւն, ստուգաբանութիւններ, Ինճիճյանի հնախոսական կար-
ծիքների քննադատութիւնը, Դարեհ Վշտասպան արձանագրու-
թեանց այլ ընդ այլ ընթերցումը, Մորթմանի բեկողագրական քըն-
նութիւնները և նրանց հերքումը, նախապատմութիւն Հայոց ըստ
բեկողագրաց, Խորենացու ծնված տեղի քննութիւնը, ձեռագիրների
նկարագրութիւնը, թվականի հետախուզութիւններ, զանազան
թարգմանութիւնների սխալները և վերջապես ամեն ինչ, մինչև
խակ Այլագոյնի նկարների մասին (էջ 100): Գրքի արժեքը ցույց
տալու համար բավական է ասել, թէ «պսակված է Սահակ Մես-
րոպյան մրցանակարաշխութիւն ամբողջ մրցանակով 1888 թվին»:
Առհասարակ աշխատութիւն հազիվ քառորդ մասը կապ ունենա
հայերեն գրերի պատմութիւն հետ:

Ստ. Մալխասյան.— Հարութիւնյանի «Հայոց գիրը» գրքի քըն-
նագատականը (Տարագ, 1893, № 1—5): Առողջ գաղափարներով լի
պատմական մի հոդված է. իր գաղափարները մեծ մասամբ իմ էլ
պաշտպանած գաղափարներն են:

P. Vetter.— Մ. Մեսրոպ առաքեալ Հայոց (տե՛ս Nirschl,
Patrologie, III. Mainz, 1893, էջ 239—240, հայ թրգմ. Հ. Յ. Տաշ-
յան «Հայկական աշխատասիրութիւնք Տեթթերի», Վիեննա, 1895,
էջ 64—78):

Fr. Müller.— Über den Ursprung der Vocalzeichen der
armenischen Schrift. WZKM 1894, էջ 155—160, թրգմ. Հանդ. ամս.
1894, էջ 244—6:

Ն. Տաղավարյան.— Մագումն հայ տառից, Վիեննա, 1895:

Ա. Մ. Գարագաշյան.— Քննական պատմութիւն Հայոց. Թիֆ-
լիս, 1895. մասն Գ, էջ 204—227 և մասն Դ, գլուխ Ա «Հայք յան-
տէրնչութեան, մատենագրական շարժումն», էջ 5—110:

Հ. Գ. Գ.— Նոր Կտակարանի հնագոյն հայ թարգմանութիւնը.
Հանդ. Ամս. 1896, էջ 87—88:

Ս. Վ. Պարոնյան.— Հայերէն այբուբենի ծագման պատմու-

թեան պատկանելի լուսարանութիւնք. Հանդ. Ամս. 1896, էջ 72—
76:

Հ. Յովհ. Յորոսյան.— Համառոտ տեսութիւն Կորեան և իւր
գրութեան վրայ. Բազմավեպ, 1897, էջ 110—115, և 303—310 (շա-
րունակեցի): Թեև Կորյունի մասին է, բայց մի քանի տեղ ունի նաև
Մեսրոպի մասին զանազան խնդիրներ:

Հ. Բ. Մարգրիսյան.— Մագումն հայ տառից. Բազմավեպ, 1897,
ապրիլ, հավելված, էջ, 1—7 (ընդարձակ քննադատութիւն Տաղա-
վարյանի աշխատութիւն):

Ստ. Մալխասյանց.— Դասընթաց Հայոց մատենագրութեան
պատմութեան (վիճատիպ). Թիֆլիս, 1899.— Հայկական նշանա-
գրերի մասին, էջ 41—46, Գրերի գլուխը՝ էջ 46—53, Սահակի և
Մեսրոպի գործունեութիւնը՝ էջ 53—57, Աստվածաշունչ գրքի թարգ-
մանութիւնը, էջ 57—70:

Հ. Բ. Զրաքյան.— Գիրք Մնացորդաց ըստ հնագոյն հայ թարգ-
մանութեան, Բազմավեպ, 1900, 117—122:

Ա. Ս.— Մ. Մեսրոպ, Թիֆլիս, 1904. հրատարակութիւն Ավե-
տիս Պողոսյանցի. բավական ընդարձակ կենսագրութիւն է (336
էջ) բայց գրական ու հրապարակախոսական ոճով գրված լինելով՝
ամենևին նորութիւն չի պարունակում:

Халатянцъ.— Армянскіе Аршакиды, Մոսկվա, 1903, մեր
նյութի մասին խոսում է գլուխ ԺԶ «Վառաճապուհ և լուսավորա-
կան գործունեութիւն ս. Սահակի և Մեսրոպի» (էջ 306—335) և
գլուխ ԺԷ «Արտաշիր և Արշակունյան հարստութիւն անկումը Հա-
յաստանում» (էջ 336—368): Առաջինը, որ այստեղ ավելի կարևոր
է, հայերեն թարգմանութիւնը հրատարակված է Հանդ. ամս. 1904,
էջ 257 և 361. արտատպված «Հայ Արշակունիք ըստ Մ. Խորենացոյ
կամ նոր ուսումնասիրութիւններ Մ. Խորենացոյ մասին», թրգմ.
Ա. սարկ. Սիմոնյանց, Վիեննա, 1906:

Գ. Փառնակ (Յնտղյան).— Մաշտոց վարդապետ՝ գտիչ այ-
բուբենքի. Անահիտ 1905, № № 4—8, 10—12:

Ն. եպոս Դուրյան.— Գրոց գիտին հրաշքը. Մաղիկ, 1907, № 9,
էջ 103—4:

Սահակյան.— Գրոց գիտը. Բազմավեպ, 1907, էջ 439—443:

Գ. Տեր-Մկրտչյան.— Հայ գրերի 1500-ամեակի առթիւ. Արա-
րատ, 1912, էջ 499—514 (թվականի մասին հետազոտութիւններ):

Marquart.— Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու և վարուց
ս. Մաշթոցի, Վիեննա, 1913 (արտատպված Հանդ. ամս. 1912):

Նահապետյան.— Վարք սուրբ Մեսրոպի. Բազմավեպ, 1913,
էջ 122—158:

Նահապետյան.— Ուսումնասիրությունն ս. Մեսրոպայ վարդապետի և հայկական գրոց գիտին. Բազմավեպ, 1914 հունվ., փետր., մարտ, որ և արտատպված է ս. Մեսրոպի և Հայաստանի Ոսկեդարը վերնագրով:— Արտատպությունը չիմ տեսած:

Գեորգ—Մեսրոպ.— Ս. Մեսրոպի կենսագիրը (Կորին). Հայ գրականութ., 1913, հոկտ. էջ 1—5:

2. Յ. Քորոսյան.— Կորեան յիշած Բարխուս եպիսկոպոսը. Բազմավեպ, 1922, էջ 99—104:

Կոզեան.— Մակարայեցոց Բ գրքին հայերէն թարգմանութիւնը, Վիեննա, 1923:

Ադոնց.— Անձանոթ էջեր Մաշթոցի և նրա աշակերտների կեանքից ըստ օտար աղբիւրների. Հանդ. Ամս. 1925 մայիս—նոյս:

Նորից Կորինը Վրաստանի եպիսկոպոս շէ եղել. Ազգ. Մատ. ՃԺԵ, Վիեննա, 1926, էջ 47—52:

Յնտզլյան.— Նկատողութիւններ Մաշթոց-Մեսրոպ անուան և Կորեան բնագրի և ժամանակի մասին. Հանդ. Ամս. 1926, էջ 268—275:

Ադոնց.— Կորինի մասին (Պ. Յնտզլյանի նկատողությունների առթիւ). Հանդ. Ամս. 1927, էջ 273—284, 395—402:

Ալեք.— Ս. Մեսրոպի մահը. Կոչնակ Հայաստանի, 1928, № 42:

Ս. Տեր Մ. Գրիգորյան.— Ս. Սահակ և ս. Մեսրոպը. Կոչնակ Հայաստանի, 1928, № 33:

Տ. Տիբրեյան.— Ս. Թարգմանչաց յիշատակին առթիւ. Կոչնակ Հայաստ. 1928, № 42:

Մ. Մինասյան.— Նոր Կտակարանի հայերէն նախամետրոպեան թարգմանութիւնը. Կոչնակ Հայաստ. 1929, № 23:

Սահակ և Մեսրոպ. Կոչնակ Հայաստ. 1929, № 26, էջ 805—6:

Սոցիկեան.— Սահակ և Մեսրոպ. Կոչնակ Հայաստ. 1929, № 26, էջ 314—5:

Peeters.— Pour l'histoire des origines de l'alphabet arménien. Revue des études arm. հտ. 9 (1929), էջ 203—237:

Գ. Յնտզլյան.— Կորին՝ Վարդ Մաշթոցի. Երուսաղեմ, 1930 (բնագիր և քննություն):

Երեմեան.— Վարդ Մաշթոցի. (քննադատութիւն Գ. Յնտզլյանի գրքի). Բազմ. 1930, էջ 218—223:

Գ. Յնտզլյան.— Կորին և Խորենացի. Անահիտ, 1930, № 2, էջ 48—53, № 4, էջ 62—74, 1931, մայ. էջ 58—69:

Քորոսեան.— Քանի մը խնդրական կետեր Կորեան գրքին մեջ. Բազմավեպ, 1931, էջ 465—473 և 1932, էջ 5—11, 148—156, 255—264:

Փղշտացի.— Հայ մշակոյթի Ոսկեդարը. Կոչնակ Հայաստ. 1932, № 28:

Ն. Գուրեան.— Ս. Սահակ և ս. Մեսրոպ (տե՛ս իր Ուսումնասիրութիւնը և քննադատութիւնը. Երուսաղեմ, 1935, էջ 524—8):

2. Ն. Ակինեան.— Ս. Գրքի հայերէն թարգմանութեան 1500—ամեակին. Հանդ. Ամս. 1935, էջ 449—454:

Նոյն.— Պատմական աղբիւրները 380—450 շրջանի համար. Հանդ. Ամս., 1935, էջ 454—460:

Նոյն.— Հայաստանի քաղաքական հանգամանքները (380—450). Հանդ. Ամս., 1935, էջ 461—470:

Նոյն.— Մեծն Սահակ Հայոց կաթողիկոս. Հանդ. Ամս. 1935, էջ 470—504:

Նոյն.— Մաշտոց վարդապետ Հացեկացի. Հանդ. Ամս. 1935, էջ 505—550:

Նոյն.— Սուրբ գրքի հայերէն թարգմանութիւնը. Հանդ. Ամս., 1935, էջ 550—563:

Ա. Ղարիբջան.— Մեսրոպ Մաշտոցը և հայկական գրքի գյուտը, Բանվոր թերթ, 1940 թ., հունիսի 20, № 141:

Ս. Մալխասյան.— Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմություն, աշխ. թրգմ., Երևան, 1940. ունի մի խումբ ծանոթություններ՝ սկզբած 326-րդ էջից, որոնք վերաբերում են Հայոց գրքի գյուտի պատմության:

Ա. Ղարիբջան.— Մեսրոպ Մաշտոց և հայերեն գրքի գյուտը՝ Սովետ. Հայաստան, 1941, մայ. 15:

Աբեղյան Մ.— Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ գրի ու գրականության սկիզբը. Սովետական դրականութ., 1941, № 1, էջ 47—51, № 2, էջ 41—51:

Манандяк.— Месроп Маштоц и борьба армянского народа за культурную самобытность, Ереван, 1941.

Гарибян А.— Месроп Маштоц и изобретение армянской письменности (արտատպ.):

Արուլաձե.— Հայոց գրի ստեղծման մասին պատմող աղբիւրների շուրջը, Սովետ. գրականութ., 1941, № 3, էջ 73—74:

Հնագրական և տառերի տեսակների պատմության համար կարևոր աշխատություններ են՝

Տաշեան.— Ակնարկ մը հայ հնագրութեան:

Կ. Ղաֆադարյան.— Ալբիմիան պատմական Հայաստանում. Երևան, 1940. խոսում է ալբիմիական արվեստի մասին և այլ առթիւ՝ էջ 13—24 տալիս է ծածկագրի զանազան տեսակներ, որոն-

ցից մի քանիսը ինքն է դուել հին ձեռագրերում և հաշտողութեամբ վերլուծել:

Այս բոլորից դուրս հիշենք նաև Ղ. Աղայանցի մի քանի աշխատութիւնները, որ թեև ուղղագրական խնդիրն են վերաբերում, բայց մի քանի տեղ շոշափում են հայերեն տառերի թվին, ծագման և նախկին հնչման վերաբերյալ զանազան խնդիրներ: Այս գործերն են՝

Հայկական հնչյունների մասին (լուծումն տարակուսութեանց).
Տփխիս, 1874:

Մեր ուսուցիչներին ընկերական նըէք. Թիֆլիս, 1892:

Մի թեթև հրահանգ մեր լեզվի ուղղագրութեան մասին. Աղբիւր, Բ բաժին, 1888, № 12:

Իրենք ձայնաւոր է, թէ բաղաձայն, Աղբիւր, Բ բաժին, 1889, № 5—6:

Մուրը լեզու. Մուրճ, 1890, № 11—12:

Երկրաբարբառները մեր լեզվի մէջ. Մուրճ, 1891, № 4:

Մեր գրերի թիւն ինչո՞ւ է 36. Մուրճ, 1889, № 12:

Տառադարձութեան խնդիր. Աղբիւր, Բ բաժին, 1889, № 1:

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գ Լ Ո Ւ Ե Ա

ՄԵՍՐՈՊԻ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

1

Մեսրոպ կամ Մաշտոց, հայ մատենագրութեան հայրն ու հիմնադիրը, ծնվել է Տարոն գավառի Հացեկաց գյուղում: Այս գյուղը, որ մինչև այժմ էլ գոյութիւն ունի և հայոց մեջ Հացիկ, իսկ քրդերի մէջ Խասիկ կոչումն է ստացել, գտնվում է Մշո համալսարանի դաշտի մէջ, Մեղրագետի աջ կողմը, Մուշ քաղաքից մոտ 40 կիլոմետր դեպի արևելք (հետիոտն ութ ժամվա ճանապարհ): Հին մատենագրութեան մէջ Կորյունը (էջ 6), Ղազար Փարպեցին (էջ 13) և Ասողիկը (էջ 74) կոչում են Հացեկաց և համարում են գյուղ, իսկ Խորենացին (Գ. խէ), Հովհան կաթողիկոսը (էջ 69) և «Պատմութիւն Սրբոյն Ներսեսի» (էջ 28) կոչում են Հացեկաց, առանց գյուղ ասելու: Բուղանդը (Գ, ժթ) նույն գյուղը կոչում է Հացեաց գիւղ և համարում է կարճազատների սեփականութիւն: Սասնեցին գործ է ածում նույն բառի նախգրիվ հայցական ձևը՝ «ծնեալ ի Հացիս» (էջ 24), իսկ Հայամավորը (մեհեկի ԺԳ) նոր հնչման համաձայն դնում է Հացիկ:

Նոր աշխարհագիրներից այս գյուղի վրա խոսում են Ինճիճյան, «Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց» (Վենետիկ, 1822 թ., էջ 104), «Նոր Հայաստան» (այն է՝ նույն հեղինակի «Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի, մասն Ա. Ասիա», հատոր Ա», (Հայաստան), էջ 191), Հ. Ներսես Սարգսյան, «Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս» (Վենետիկ, 1864 թ., էջ 236—237): Իսկ Միրախորյանը, «Նկարագրական ուղևորութիւն», թեև բավական ընդարձակ խոսում է Մշո գյուղերի մասին, բայց չի հիշատակում Հացիկը:— Հացիկ կամ Խասիկ գյուղի հետ շփոթել խոսք գյուղը, որ նույնպէս գտնվում է Մուշից դեպի հարավ-արևելք, բայց հետո է նրանից վեց ժամվա ճանապարհով և գտնվում է Մեղրագետի ձախ ափում:

Մեսրոպը որդին էր Վարդան անունով մի մարդու, որին «երանելի» է կոչում Կորյունը (էջ 6). դա նշանակում է, թե այն ժամանակ, երբ Կորյունը գրում էր իր Պատմությունը, Վարդանը արդեն մեռած էր: Ֆնտզլյանն էլ (էջ 94) ասում է, թե «երանելի» տիտղոսը ավելի հոգևորականների համար է գործածվում, ուստի Մեսրոպի հայրը քահանա պիտի լիներ: Գաթրեճյանը, «Տիեզերական պատմություն», Բ. (էջ 523) և էմինը, «Հայկական այբուբենը» (էջ 44, ծան.) կարծում են, թե Մեսրոպը՝ Մամիկոնյան ցեղից, հետևաբար ազնվական էր: Այս ենթադրության իբր փաստ են բերում, նախ՝ ծնվելու տեղը՝ Տարոնը, որ Մամիկոնյանների սեփականությունն էր, և երկրորդ՝ Մեսրոպի հոր Վարդան անունը, որ առհասարակ տրվում էր Մամիկոնյան ցեղի մարդկանց: Թվում է, թե այս կարծիքը ընդունել է նաև Խաչատրյանը, «Ղազար Փարպեցի և գործք նորին» (էջ 4). «Յաղագս Մեծին Մեսրոպայ ևս կարծիս ինչ յայտնեալ են ոմանք ի սիրարանից՝ եթէ ի Մամիկոնեան լեալ էր ի տոհմէ»: Այս խնդիրը մի քիչ ավելի երկար քննում է Հարությունյանը, «Հայոց գիրը» (էջ 388—389): Սա նախ մերժում է Վարդան անվան փաստականությունը, որ տալիս է էմինը, ասելով, թե՝ «Հայցեկաց գյուղի բնակիչ մի պարզ գյուղացի ևս կարող էր Վարդան կոչվել», բայց ի նկատի ունենալով ուրիշ պատճառաբանություններ, հավանական է համարում, որ Մեսրոպը ազնվական ընտանիքից էր:

Հարությունյանի հիշած պատճառաբանությունները հետևյալներն են.

ա. «Դժվար թե մի հասարակ ընտանիքի հայր յուր որդու կրթությունը հանձնեք (ուզում է ասել՝ կարողանար հանձնել) ուղղակի եկեղեցվո պատի, կաթողիկոսի ձեռքը, որ անմիջական հարաբերության մեջ էր երկրի քաղաքական պետի, արքայի հետ»:

բ. «Այն ժամանակ միայն ազնվականների զավակներն էին այնպիսի բարձր կրթություն ստանում — մինչև որ սուրբ Մեսրոպն ուսուցանող հանդիսանալով՝ կրթության սահմաններն առավել ընդարձակեց»:

գ. «Արքայական պալատի պաշտոնյայք ևս ազնվականներից էին — նա մանավանդ որ սուրբ Մեսրոպը, բացի քարտուղար լինելուց, զինվորական բարձր պաշտոնյա ևս էր»:

Հարությունյանը մտածում է, թե այս ենթադրության դեմ միակ զորեղ ապացույցը, որ կարելի է մեջ բերել, այն է, թե մեր պատմագիրներից և ո՛չ մեկը չի հիշում Մեսրոպի ազնվականությունը.

բայց սրա համար էլ ունենք օտար մի վկայություն, այն է «Կասսերաց պատմություն»-ը, ուր ասվում է, թե «Մեսրոպ երանելի Տարոնացի ի Հայցեաց դեղջէ յազատ տանէ...»:

Այս պատճառաբանություններից առաջինը մենք չենք կարող ընդունել, ինչպես պիտի ցույց տանք հետո: Մնացյալները բավական համոզիչ են:

Այսպես է մտածում նաև Արեղյանը («Սովետական գրականություն», 1941 թ., հունվար, էջ 48ա), որ ի նկատի ունենալով այն, որ 1) Կորյունը (էջ 14) ասում է Մեսրոպի համար՝ «մերկանայր այնուհետև զիշխանակիր ցանկությունսն», (2) որ Մեսրոպը շատ երիտասարդ հասակում արժանացել է դառնալու արքունի քարտուղար և զինվորական, ուստի Մեսրոպ պետք է լիներ ծագումով ազնվական և ոչ ժողովրդի «ստորին խավերից»: Այն դարում ժողովրդի «ստորին խավի» մի մարդ դժվար թե այդպես բարձրանար: — Իշխանակիր բառի վրա պնդում էր նաև Նահապետյանը («Բաղմավէպ», 1907 թ., էջ 198ա) և Մեսրոպին համարում էր «իշխանազուն»:

Բայց համենայն դեպս խորապես ի նկատի պետք է առնել Բուզանդի մի հատվածը, որ ամենամեծ նշանակություն ունի այս պարագային:

Բուզանդը (Գ, մթ) խոսելով Պապի (Հուսիկի որդու) հարձի մասին, հետևյալ տեղեկությունն է տալիս. «Բայց Պապայ ի բուն ի կնոջէն ոչ մնաց, այլ էր նորա հարձ մի ի գաւառէն Տարոնոյ, ի Հայցեաց դեղջէ կարճադատացն. և մնաց որ ի հարձէ անտի ի Հայցեկացույն, որում անուն իւր որդույ հարձին Վրիկ կոչէր»:

Մեզ համար այստեղ կարևորություն ունեցողը Հայցեկաց գյուղի մասին տրված ծանոթությունն է. Բուզանդը գյուղին տալիս է կարճագատ տիտղոսը. արդ՝ քննենք նախ, թե ինչ է նշանակում այս բառը:

Ինճիճյանի Հնախոսության մեջ այսպիսի մի տիտղոս չի նշանակված. նույնպես Հայկազյան բառարանը չունի կարճագատ. միայն Առձեռն բառարանի երկրորդ տպագրությունը գիտև կարճագատ «ոձ ու կարիճ, շարաճճի»: Բայց այս նշանակությունը ամենևին հարմար չէ տեղին: Առձեռն բառարանը վկայություններ չունենալով՝ չենք կարող իմանալ, թե հիշյալ բառը որտեղից է առնված, Բուզանդի վերոհիշյալ հատվածից, թե մի ուրիշ մեզ անհայտ հատվածից, ուր այս նշանակությունը հարմար գար: Եթե վերի վկայությունից է առնված, անշուշտ նշանակությունը հարմարեցրած է պայագատ, հաբագատ բառերի նմանությամբ՝ իբր թե կարիճ և պարսկերեն zōdan «ծնվել» բառերից, ինչ որ անընդունելի է. Իսկ

էթե մի ուրիշ տեղից է առնված¹, առաջինը մնում է քննելի՝ գոնե իբրև տարբեր բան:

Քանի որ խոսքը մի գյուղի, այն է մի կալվածի մասին է, պետք է կարծել, թե Բուզանդը այս բառով նշանակում է դասակարգային կալվածատիրական մի աստիճան: Այս մտածութեամբ կարճագատ բառը պետք է որ ծագած լինի կարճ «փոքր, համառոտ» և ազատ «ազնվական» բառերից, ուստի և նշանակում է «փոքր ազատ, երկրորդական կամ աննշան ազնվական»: Այս նշանակությունը հարմար է գալիս թե՛ գյուղին և թե՛ մանավանդ Պապի հարձին—հարմար է գալիս թե՛ մի պատվավոր ազնվական հանձն առնելու Պապին հարձ լինել, մինչդեռ աննշան ազնվականի համար խոսելի չէր:

Եթե կարճագատ նշանակում է «ստորին ազնվական», պետք է ստուգել, թե Բուզանդը այս բառը ո՞ւմ է տալիս, Հացեկաց գյուղի՞ն, թե Հացեկացի կնոջ: Պարզել այս կետը՝ շատ հարկավոր է, որովհետեւ եթե միայն Պապի հարձն էր կարճագատ, մնացյալ հացեկացիք կմնան ազատ:

Որպեսզի կարճագատ բառը պատկաներ միայն հարձին. պետք էր, որ դրված լիներ կա՛մ ուղղական և կա՛մ բացառական. այսպես՝ «Հարձ մի ի գաւառէն Տարօնոյ, ի Հացեկաց գեղջէ, կարճագատ». կամ «Հարձ մի ի գաւառէն Տարօնոյ, ի Հացեաց գեղջէ, ի կարճագատացն»: Որովհետեւ այսպես չէ և տեղիք էլ չկա կարծծու, թե ի նախդիրը ընկած է այստեղ, ուստի մնում է ընդունել, թե կարճագատացն սեռական է և հետևաբար պատկանում է ամբողջ գյուղին: Բուզանդն ուզում է ասել, թե Հացեկաց գյուղը կարճագատների կալվածք և սեփականությունն էր, ուստի Մեսրոպն էլ, որ հացեկացի էր, առ առավելն կարճագատ Մամիկոնյան էր և ոչ ավելի:

Ավելորդ էր, բայց ամբողջության համար ստիպված եմ հիշատակել Հ. Գ. Նահապետյանի այն հոդվածը, որի վերնագիրն է դժբախտաբար «Ուսումնասիրութիւն Ս. Մեսրոպբայ վարուց և հայկական գրոց գիտին»: Այս հոդվածի մեջ, որ բռնում է «Բազմավէպ»-ի 1914 թվականի հունվարի, փետրվարի և մարտի համարները, հեղինակը ուզում է ցույց տալ, թե կարճագատները (որ և հարճագատ) հին վահաններն էին, որոնցից Տիգրան Բ խել էր իշխանական իրավունքները և դրա համար էլ կոչվում էին կարճագատ²: Հացե-

կաց գյուղացի Վրիկը հենց Մեսրոպի հայր Վարդանն է (Վարդան անունը կրճատվելով դարձել էր Վրիկ, ինչպես Աստվածատուր լինում է Աստ, Մաշտոց դառնում է Մատո և այլն): Եվ որովհետեւ Վրիկը որդին էր Պապի, «որդույ Յուական, որդույ Վրթանիսի, որդույ ս. Գրիգորի Լուսաւորչին», ուստի Մեսրոպն էլ Լուսավորչի թոռան թոռն էր, Վահանյաց ժառանգորդ մեծ ազնվական, ազգակից Տիգրան թագավորի և արյունակից ս. Սահակի. բայց հարձորդի լինելով եկեղեցական ձեռնադրություն չէր կարող ընդունել (անդ, էջ 2, 117, 119):— Երանի՛ հավատացողին:

Մեսրոպն իբրև առանձին շնորհ՝ եկեղեցական ձեռնադրություն ստացավ Կոստանդնուպոլսում՝ Աստիկոս պատրիարքից («Բազմավէպ», 1913 թ., էջ 148—149):

Ցավում եմ, որ Ակինյանն էլ («Հանդէս ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 505) նույն հարձորդի Վրիկին Մեսրոպի հայրն է համարում, թեև չի հիշում Նահապետյանին:

Ճնադրյալը (էջ 94) կարծում է, թե եթե Մեսրոպը ազնվական և Մամիկոնյան ցեղից լիներ, Կորյունը զանց չէր առնի նշանակել այդ, նա՛ որ հատկապես ավանդում է, թե Մամիկոնյան տոհմի մարդկանց Սահակ հավաքեց ուսուցանելու համար:

3

Արդի կենսագիրներն ու պատմիչները առ հասարակ գրում են Մեսրոպի համար, թե պատանեկության ժամանակ աշակերտել է Մեծն Ներսես կաթողիկոսին: Այս տեսակ մի տեղեկություն չեն տալիս մեզ մեր մատենագիրների մեծ մասը, հատկապես նրանք, որ Մեսրոպի կյանքը ընդարձակապես պատմում են, ինչպես Մեծ ու Փոքր Կորյուն, Փարպեցի, Կարապետ Սասնեցի և այլն: Այս տեղեկությունը առաջին անգամ տալիս է մեզ Խորենացին (Գ, խէ), ասելով. «Մեսրոպայ, որ էր ի Հացեկաց Տարօնոյ, սնեալ և ուսեալ առ Մեծին Ներսիսի»: Նույն տեղեկությունը կրկնում են նախ՝ Հովհաննես կաթողիկոսը (էջ 69). «Բայց յետ մահուան Արշակայ Մեսրովք որ ի Հացեկաց Տարօնոյ և աշակերտեալ Մեծին Ներսէսի», և Երկրորդ՝ Անանունը, «Պատմութիւն ս. Ներսէսի» (էջ 28), բառացի

զատր համարում է Հացիկ գյուղին և հացիկեցիներին տրված մի տիտղոս (մականուն), բայց սխալվում է, երբ բացատրում է բառը Առձեռն բառարանի տված նշանակությամբ: Նա ասում է. «Օձնեցիք ճանաչված էին որպես օձաբար մարդիկ, իսկ հացիկեցիք ստացել էին «կարճագատ» մականունը, որ նշանակում է կարիճի զավակ, կամ, փոխաբերական մտքով, լարճաճի, խայթող, թունավորող»:

¹ Ըին հայ մատենագրության մեջ, որչափ որ տպագրությամբ ծանոթ է, ես այսպիսի բառ չեմ գտած:

² Բուզանդի կարճագատ բառը օգտագործել է նաև Բաքիին իր «Մամվէլ» վեպի մեջ (տպ. 1886, էջ 139, գլուխ ԺԳ): Շատ հիշտ է վարվում նա, երբ կարճագատ

բատ Հովհաննես կաթողիկոսի. «Բայց Մեսրոպը, որ էր ի Հացեկաց Տարոնոյ և աշակերտեալ էր Մեծին Ներսիսի»:

Հայամավորքը (նավասարդ 30) ո՛չ թէ լոկ աշակերտ, այլ նոտար և քարտուղար է համարում նրան Ներսեսի մոտ. «Սուրբ վարդապետն Մեսրոպ, որ էր դպիր և նոտար հօր սորա (Սահակայ) սրբոյն Ներսեսի սքանչելագործ հայրապետին մերոյ»:

Բայց այս անցողակի տեղեկությունը շատ ավելի մանրամասնութեամբ ունի Մեսրոպ երեցը, որ ո՛չ թէ միայն աշակերտ է դնում Ներսեսի մոտ, այլև գործակից, հետևող և նրանից անբաժան մի անձ՝ մինչև նրա թունավորութեամբ վախճանվելը: Այն օրից, երբ Պապը Հայաստանի վրա թագավորելով՝ Ներսեսը սկսեց ման գալ Հայաստան՝ եկեղեցական կարգերը կանոնավորելու համար, Մեսրոպը նրա հետ էր. «Բնկ Մեծն Ներսէս շրջէր ընդ ամենայն երկիրն Հայոց, և հաւաքէր զնիւթ վարդապետութեան իւրոյ: Ընդ նմա և աշակերտն իւր Մեսրոպը, որ անուանեցան Մաշտոց. ամենայն կրթութեամբ հոգևոր իրաց զանձնն տուեալ բազում և անհշտական իրաց և անհանգիստ գիշերային, զհարկ քնոյ յոտնաւոր տքնութեամբ ի թօթափել ական վճարէր, ոչ սակաւ ժամանակս, այլ յուրվաս» (Մեսրոպ երեց, էջ 82—83): Նույնպես Մեսրոպը ներկա էր Մեծն Ներսեսի վախճանին. «Եւ յարուցեալ յաթոռոյն ել ի գաւիթս եկեղեցւոյն, և տարածեալ զձեռս իւր, հայեցաւ յերկինս զուարթ սրբտիւ. և յիշէր յազօթս իւր զամենայն աշխարհ, զհեռաւորս և զմերձաւորս: Եւ ունկն դնէր նմա Մեսրոպը աշակերտն իւր, որ անուանեցան Մաշտոց» (նույնը, էջ 110):

Հիշյալ հինգ վկայություններից երկուսը հայտնի կրկնություն լինելով՝ ամենևին արժեք չունեն. Հայամավորքը հետին հարմարանք է. մնում են միայն Խորենացին և Մեսրոպ երեցը, որոնց նախնական աղբյուրը պետք է Երևան հանել՝ խնդրի լավագույն լուսարանության համար:

Խորենացին, համենայն դեպս, ավելի առաջ է, քան Մեսրոպ երեցը (Մեսրոպ երեցը գրել է իր աշխատությունը 967 թվականին. Խորենացին հիշվում է զևո Հովհաննես կաթողիկոսից, որ վախճանվել է 925 թվականին). ուստի Խորենացին չի կարող Մեսրոպից առած լինել այդ տեղեկությունը: Նույնպես՝ Մեսրոպ չի կարող քաղած լինել Խորենացուց, քանի որ այս վերջինը մի՛ տող միայն ունի այս մասին, մինչդեռ առաջինը՝ շատ ավելի ընդարձակ տեղեկություններ: Պետք է ուրեմն ենթադրել, թե կար մի ուրիշ հասարակաց աղբյուր, որից քաղել են երկուսն էլ: Այդ աղբյուրը պետք է լինի ըստ իս Աբրահամ Խոստովանողի «Գիրք Արևելից»-ը, որից օգտվել է Մեսրոպը ըստ իր հայտարարության (էջ 138—139):

Բայց «Գիրք Արևելից»-ի հայտնությունները՝ միայն Խորենացին և Մեսրոպ երեցը կաղապար են իրենց օժիքը. տրված տեղեկությունը այնու ամենայնիվ կմնա միշտ անընդունելի՝ հետևյալ պատճառաբանությամբ:— Նախ՝ դժվար թե Փավստոսը, որ այնպես մանրամասն խոսում է Ներսեսի գործերի վրա, մոռանար հիշատակել այնպիսի երևելի մի անձի, ինչպիսին էր Մեսրոպը, որ կարող էր Ներսեսի պարծանքը համարվել: Երկրորդ՝ ավելի անպատեհ է Մեսրոպի քարտուղարության հանգամանքը (տե՛ս ստորև):

Այսպիսով, կարող ենք համոզվել, թե Մեսրոպը Ներսեսի աշակերտը չէ եղած. իսկ իր ուսուցչի անունը հայտնված չէ մեզ:

4

Մեսրոպը իր նախնական կրթությունը ստացավ իր նահանգում (Տարոնում), թեևս ս. Կարապետի հռչակավոր վանքում: Այս բանը ենթադրել է տալիս Կորյունի մի խոսքը. «Ի մանկութեան տիան վարժեալ հելլենական դպրութեամբն, եկեալ ճասեալ ի գաւառն Արշակունեաց» (էջ 6). ուր «եկեալ հասեալ» բառերը ենթադրում են, թե նախապես գտնվում էր Տարոնում, ուր վարժվել էր «հելլենական դպրութեամբ»: Բայց այս մասին ավելի բացորոշ է Կարապետ Սասնեցին (էջ 24). «Եւ սակաւ ինչ հմտացեալ յիւրում Եանանգին. և ապա հրաժարեալ անտի և բարեաւ մնալ ասացեալ ամենայն կենցաղական հոգոց» (ուղղել հոգոց):

Այնչափ («Հանդէս ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 506) ենթադրում է, թե Մեսրոպը հունարենի տարերքը սովորել է Տարոնում, ուր կար «հոռոմ» Փավստոս եպիսկոպոսը: Բայց սրանով չբավականանալով և հելլենական կրթության համար անպատեհա նաև «հելլենական շրջան» պահանջելով՝ Մեսրոպին տանում է Անտիոք:

Անտիոքում այն ժամանակ հայտնի էր Թեոդորոս երեցը, որ Առնադրվել էր 383 թվականին և մինչև 392 թվականը գործեց նույն բուլաբում: Նույն քաղաքում կար նաև Լիրանիսը, սոփիստ և ճարտասան, որի հռչակը Անտիոք էր քաշում զանազան աշակերտների, նախապես Փոքր Ասիայից: Նրա աշակերտներից էին Հովհան Ոսկերիւսը, Մեծն Բարսեղը, Գրիգոր Նազիանզացին, նույն Թեոդորոս երեց Անտիոքացին (որ հետո Մոպսուեստացի եպիսկոպոս եղավ) և Ղևնդ Հայկազն, որ իբրև սոփիստ և բանաստեղծ անվանի եղավ և 5-րդ դարի 20-ական թվականներին Աթենքի համալսարանի ուսուցչապետ կարգվեց:

Ի նկատի ունենալով այս հանգամանքները, նաև այն, որ Թեոդորոս Անտիոքացին իր մեկ զիրքը նվիրել է Մեսրոպին կամ գրել

է նրա խնդիրքով, պետք է հետեցնել, թե Մեսրոպը մի ժամանակ բարեկամական հարաբերության մեջ ապրել է Քեղոզորոս երեցի հետ: Ուստի Ակինյանը ենթադրում է, թե Մեսրոպը իբր 380 թվականին աշակերտել է Անտիոքում Լիրանիոսին, իրեն դասընկեր ունենալով Քեղոզորոսին և մյուսներին:

Այս բոլորը հաստատելու համար ոչ մի գրական ապացույց կամ վկայություն չկա: Ուստի մենք էլ հիշում ենք և անցնում:

5

Կորյունի և Փարպեցու վկայությամբ Մեսրոպը սովորեց միայն հունարեն լեզուն. «Ի մանկութեան տիսն վարժեալ հելլենական դպրութեամբն» (Կորյուն, էջ 6). «Ի տիս մանկութեան իւրոյ ուսեալ դպրութիւն ղյսյն» (Փարպեցի, էջ 33): Բայց Խորենացին ավելացնում է նաև պարսկերենը՝ մի քիչ ծածուկ բառերով կամ անուղղակի կերպով: Երբ Վռամշապուհը Միջագետք իջավ հույն-պարսկական վեճը դադարեցնելու համար, ասում է Խորենացին, շատ նեղութուն կրեց քարտուղարի համար, որովհետև Մեսրոպի հրաժարումից հետո, նրա փոխարեն չէր կարողացել գտնել արժանավոր մեկին. «Ոչ զոք ի ճարտարացն գտանէր անդ ի դպրաց. Իանզի պարսկականան վարէին գրով» (Խորենացի, Գ, ժբ):

Կարապետ Սասնեցին իր ներբողականում (էջ 24) տալիս է Մեսրոպին երեք լեզու. հունարեն, պարսկերեն և ասորերեն. «և զարգացեալ հասակա՛ վարժէր կրթութեամբ գրոց՝ պարսից, յունաց և ասորոց տառիքն»: Թեև պետք չէ վստահել այսպիսի հետին մի աղբյուրի տված տեղեկության, բայց ուրիշ հանգամանքներ պահանջում են ընդունել, թե Մեսրոպը գիտեր նաև պարսկերեն և ասորերեն լեզուները:

Մեսրոպը գիտեր պարսկերեն, որովհետև մեր այն ժամանակվա քաղաքական կյանքը այնպես էր ենթարկված պարսիկներին, որ ամեն մարդ գիտեր պարսկերեն: Ըստ Քսենոփոնի վկայության, Հայաստանի գյուղացի տգետ կանայք անգամ պարսկերեն էին կտրատում (տե՛ս իմ «Հայոց լեզվի պատմություն», հատոր 1-ին, էջ 223), ո՛ւր մնաց այնպիսի ուսումնական մի մարդ, որ արքունական պալատում պաշտոն ուներ: Եթե պատմագիրները չեն հայտնում Մեսրոպի համար, թե պարսկերեն գիտեր, ամենևին զարմանալի չէ. պարսկերեն իմանալը հայոց համար այնպիսի բնական բան էր, որ նրա մասին խոսելը ավելորդ պիտի լիներ: Երբ Արշակ թագավորը իր Վասակ սպարապետի հետ այցելեց պարսից թագավորի

ախոռատունը, պարսիկ ախոռապետը սկսեց անարգել հայոց թագավորին՝ «ասելով ի պարսկերէն լեզու», թե «Այժ հայերի թագավորը, արի նստիր խոտի խրձի վրա», և Վասակը լսելով այս անարգանքը, իսկույն սուրը քաշեց և սպանեց նրան, «դի ոչ կարաց լսուի և ժոյժ ունել զիրոյ թագաւորին անարգանս» (Քուզանդ, Գ, ժդ): Երբ Շապուհը ուզեց փորձել Արշակ թագավորի հավատարմությունը՝ կախարհների առաջարկած ձևով, «զայլ մարդիկն ի բաց հրամայեաց կացուցանել և զձեռանէ առեալ՝ շրջէր ճեմելով»: Շապուհ և Արշակ այդտեղ երկարորեն խոսում են իրար հետ՝ առանց թարգմանի (Քուզանդ, Գ, ժդ): Սրանցից պարզ երևում է, որ թե՛ Արշակը և թե՛ Վասակը պարսկերեն հասկանում և խոսում էլ էին. բայց Քուզանդը նրանց պարսկերեն իմանալու մասին ամենևին ակնարկություն չի անում: Զի անում, որովհետև ավելորդ էր այն, և առանց այն էլ ամեն մարդու համար հասկանալի:

Այն ժամանակի հայոց պարսկերեն իմանալը նման է ճիշտ մեր ռուսերեն իմանալուն. մեզ մոտ ամեն հայ մտավորական գիտե՞տե՞ս այդ լեզուն, բայց ո՛չ մեկը ո՛չ մեկի համար չի գրում, թե այսինչ հեղինակը գիտեր նաև ռուսերեն:

Մեսրոպը պետք է որ իմացած լիներ նաև ասորերեն լեզուն, որն այն ժամանակ հայոց մեջ զիմանական լեզու էր. այս բանը ցույց է տալիս Փարպեցին (էջ 34). «կարգեալ յիւրում մատենագիր արքունի դպրացն, վասն զի ասորի և յոյն գրով վճարէին յայնժամ զգործ թագաւորին Հայոց՝ արքունի դպիրքն, զվճռոցն և զհրովարտակացն»: Բացի սրանից՝ Եկեղեցու ծիսական լեզուն էլ այն ժամանակ հունարենի հետ նաև ասորերեն էր և Մեսրոպը, հմուտ քարոզիչ ու թարգմանիչ, պիտի իմացած լիներ նաև այս լեզուն: Երկրորդ՝ Մեսրոպը աշակերտների մի խմբի հետ բավական ժամանակ ճամփորդեց ասորական քաղաքները: Այս երկար ճամփորդության ժամանակ հարկավոր էր ասորերեն իմանալ: Կորյունը չի հիշում, թե այս ճամփորդության մեջ մի թարգման էլ ընկերացավ իրենց: Մյուս կողմից անտեղի է կարծել, թե Մեսրոպին ուղեկցող աշակերտները լինեին տեղյակ ասորերենի, քանի որ նրանք ղեկնոր են սկսում լեզու սովորել. «Իսկ աշակերտասէրն վարդապետին՝ դատարան ընդ իւր յերկուս բաժանեալ, զոմանս բարտի դպրութեանն կարգէր, և զոմանս յունական դպրութիւնն» (Կորյուն, էջ 9): Երրորդ՝ եթե Մեսրոպն առաջուց ասորերեն չգիտեմար էլ, այնքան երկար ուսումնական ուղևորության միջոցին ասորական քաղաքներում՝ անշուշտ պիտի կարողանար սովորել, գոնե սահմանափակ աստիճանով: Զորրորդ՝ եթե Աստվածաշնչի առաջին թարգմանությունը եղավ ասորերենի վրայից, և Մեսրոպն է, որ

սկսեց այդ թարգմանութիւնը («Առակաց գիրք»), ուրիմն գիտեր
ասորերեն, և այն ո՛չ թե սահմանափակ կերպով, այլ հասկանալ
ու թարգմանել կարողանալու շարք:

6

Այս բոլորից երևում է, որ Մեսրոպը գիտեր հունարեն, պարս-
կերեն և ասորերեն լեզուները: Այժմ քննենք, թե արդյոք գիտե՞ր
նաև այն երկու դրացի ազգերի լեզուները, որոնց մատենագրու-
թյան էլ սկիզբն ու հիմնադիրը դարձավ, այսինքն վրացերեն ու
աղվաներեն:

Մեսրոպն ամենևին չգիտեր Աղվանից լեզուն, այնքան որ մին-
չև իսկ նրանց ունեցած ձայների վրա էլ դադափար շունք. և երբ
պետք եղավ նրանց այբուբենը հնարել, Բենիամին անուն աղվան
անձն է, որին քննում և հարցափորձում է Մեսրոպը և նրանից տե-
ղեկանալով՝ կազմում աղվաներեն այբուբենը. «Յայնմ ժամանակի
եկեալ զիպէր նմա այր մի երէց աղուան ազգով, Բենիամին անուն.
և նորա նարցեալ և Բենեալ զբարբարոս զբանս աղուաներէն լե-
զուին, առնէր ապա նշանագիրս, ըստ վերնապարգև կորովի սովո-
րութեան իւրում. և յաշողութեամբ Քրիստոսի շնորհացն, կարգեալ
և հաստատեալ կշռէր» (Կորյուն, էջ 18):

Վրացերենի մասին սակայն այսչափ տգետ չէր Մեսրոպը. այս
լեզվի վրա ուներ գոնե այնչափ դադափար, որ կարողացաւ առանց
ուրիշի օգնութեան կազմել վրացերեն այբուբենը՝ Սյունյաց դավա-
տում, և այս այբուբենը կազմելուց հետո՝ «գրել, կարգել և օրինօք
յարգարել», անշուշտ վրացերեն լեզվով. «Դարձեալ լետ ժամանա-
կի ինչ ընդ մէջ անցելոյ, հոգ ի մտի արկանէր սիրելին Քրիստոսի
և վասն բարբարոսական կողմանն. և առնոյր կարգեալ նշանա-
գիրս վրացերէն լեզուին. ըստ շնորհեցելոյ նմա ի Տեառնէ: Գրէր,
կարգէր և օրինօք յարգարէր» (Կորյուն, էջ 15): Բայց սրանից ավե-
րին չէր կարող իմացած լինել Մեսրոպը, քանի որ վրաց մեջ գոր-
ծելու ժամանակ պետք ունեցաւ Զաղա անուն թարգմանին:

7

Տարոնում մի ժամանակ կրթութիւն ստանալուց հետո, Մես-
րոպը անցավ Վաղարշապատ մայրաքաղաքը և պաշտոնի մտաւ
Խոսրով Գ թագաւորի արքունական դիվանում, Առավան անուն ան-
ծի հազարապետութեան ժամանակ:

Պատմագիրների խոսքերից պարզ չի երևում, թե ինչ էր հատ-

կապես Մեսրոպի պաշտոնը: Մինչդեռ Խորենացին համարում է մի-
այն արքունական քարտուղար (ի դրան արքունի կարգեալ քարտու-
ղար (Խորենացի, Գ, խէ), ընդհակառակը Կորյունը, և նրանից առ-
նելով նաև Փարպեցին, տալիս են նրան զանազան պաշտոններ.
«կացեալ յարժունական դիւանին, լինել սպասաւոր արքայատուր
հրամանին առ հազարապետութեամբն աշխարհիս հայոց Առաւա-
նայ ուրումն: Տեղեկացեալ և հմուտ եղեալ աշխարհակաց կարգաց,
ցանկալի եղեալ զինուորական արուեստին իրոց զօրականացն...
հարկանէր զիշխանացն սպասաւորութիւնն» (Կորյուն, էջ 6—7):—
«Զինուորեալ ի դուռն Հայոց արքային Խոսրովայ, կարգեալ յերամ
մատենագիր արքունի զպրացն... և սպասաւորեալ անդ ամս» (Փար-
պեցի, էջ 34): Սրանցից հետևում է, թե Մեսրոպը է՛ր արքունի դի-
վանի քարտուղար, սպասավոր թագաւորին և իշխաններին, զին-
վորական պետ և զորքերի կառավարող: Անշուշտ Մեսրոպը այս-
քան պաշտոններ միասին չէր կարող ստացած լինել կամ կատա-
րել, ուստի պետք է ենթադրել, որ պարզագույն վիճակից կամաց-
կամաց բարձրացել է: Եթե «թագաւորին և իշխաններին սպասա-
վոր» բացատրութիւնը ընդհանուր մտքով առնենք, կարող ենք Մես-
րոպին համարել նախ եղած արքունի դիվանապետ և մի ժամանակ
հետո՝ նաև զինվորական աստիճանավոր: Այսպես է ենթադրել տա-
լիս նաև Կորյունի բացատրութեան ձևը, երբ նախ իբր դիվանադպիր
նշանակելուց հետո, նոր բաժնով սկսում է «տեղեկացեալ և հմուտ
եղեալ աշխարհակաց կարգաց...»: Սրանով հասկացնել է ուզում,
թե քանի միայն հունարենի էր տեղյակ, զիվանադպիր էր միայն,
իսկ երբ հետո նաև «աշխարհակաց» (իմա՝ զինվորական) կարգերն
էլ սովորեց, բարձրացաւ զինվորական պաշտոնի: Երկու պաշտոն-
ներումն էլ հավասարմութեամբ կատարում էր թագաւորի և իշխան-
ների հրամանները (սպասաւորէր):

8

Այստեղ նկատենք, թե Մեսրոպը արքունական դիվանադպիր
պաշտոնումն էլ իր ուսումը շարունակեց այս կամ այն ձևով: Կոր-
յունը ցույց է տալիս, թե սովորեց զինվորական արվեստը և, ինչ-
պես հետո պիտի տեսնենք, նաև կրոնական գիտութիւններ: Իսկ
կարապետ Մասնեցին, որ բավական ճոռոմաբան ներբողապիր է,
իր նախորդների խոսքերը ընդարձակելով և իրենից էլ նորանոր
հավելումներ անելով՝ հետևյալ ծրագիրն է տալիս Մեսրոպի ուս-
ման ընթացքին. «Եւ ստանալով զարհեստ արհեստաւորաց և զի-
մաստս իմաստնոց, և բովանդակեալ վեց մասամբ զբոլորն իմաստ,

ալլ և զմերս իսկ. և փարթամացեալ համայնիս աստուածայնով և ներշնչականաւ (էջ 24): Այս խոսքերից պարզ է, որ Մեսրոպի սովորած գիտութիւնները մի մասը կրօնական ճշուղին էր պատկանում, իսկ մյուս մասը՝ իմաստասիրութեան և գրականութեան դասնական ճշուղիներին:

Սրանցից նվազ անհասկանալի չէ նաև հաշորդ ծրագիրը, որ Սասնեցին (էջ 29) տալիս է դարձյալ Մեսրոպին. «Եւ զի՞նչ գործածանութիւն նորա՝ դիւանն արքունի, մանաւանդ եթէ զլիւարութիւն դիւանին, զի նա միայն էր հմուտ լատինական մատենին և արիական տառին և փիւնիկեցոց թուականին»:

Այս բոլորը Սասնեցու եռանդի և երևակայութեան արդյունքն է:

9

Արդարութեամբ և բարեխղճութեամբ կատարեց Մեսրոպը իր պալատական պաշտօնները: Ըստ Փարպեցու (էջ 34). «Եւ սպասարեալ անդ ամս կարգատրապէս առանց եպիբանաց»: Կորյունը առանձնապէս սիրելի է ցույց տալիս նրան զինվորներին. «ցանկալի եղեալ զինուորական արուեստին իւրոց զօրականացն» (էջ 6): Սրանից մի քիչ ավելի գովեստով է խոսում Փոքր Կորյունը (էջ 6). «Եւ հմուտ եղեալ աշխարհականաց վարուց ի զինուորական կարգս և յառաջադէմ և սիրելի էր ամենեցուն, մեծամեծաց և փոքունց, իմաստութեանն առաջնորդեալ յիրաւունս ամենայն»: Այնպէս որ ըստ Խորենացու՝ Մեսրոպի հրամարտից հետո շատ նեղվեց Վրամշապուհ՝ քարտուղարի բացակայութեան պատճառով. «Ոչ փոքր ինչ կրէ աշխատութիւն յաղագս քարտուղարի. զի մինչև զնաց Մեսրոպ յարքունական դրանէն՝ ոչ զոք ի ճարտարաց գտանէր անդ ի զըպրաց» (Խորենացի, Գ, ծր): Կամ ավելի եռանդուն բացատրութեամբ՝ ըստ Սասնեցու (էջ 40). «Զինչ և զինուորացն դատիլ ի նմանէ, և զօրավարին պակասումն ի զօրաց նորա. և գահատարացն գերիլ ի նմանէ. և որքան տիրութիւն լինէր թագաւորին ի գալն նորա. քանզի բազում պակասութիւն լինէր և կորուստ արքայական հարկին՝ յաղագս ոչ գերելոյ զգիրս և զհամարս նոցա»:

Բայց սրանցից ավելի և շատ ավելի գովեստով է խոսում Կարապետ Սասնեցին (էջ 28—31). նա ներկայացնում է Մեսրոպին իբրև մի անձ, որ թեև ապրեց արքունիքի բազմապիսի ապականութեանց և գայթակղիչ կյանքի մեջ, բայց հեռու մնաց բոլորովին այդ ապականութիւններից, ապրեց բոլորովին մաքուր և անարատ կյանքով, և իր ամբողջ կարողութիւնը գործ դրեց խեղճների և զրկյալների պաշտպանութեան համար: Ընթերցողին ենք թողնում կար-

դալ Սասնեցու այդ էջերը՝ մի կողմից ծանոթանալու համար պալատի ապականյալ բարբերին և մյուս կողմից՝ Մեսրոպի մաքուր վարքին:

10

Այսպիսի բարեպաշտ և առաքինի մի անձ՝ զարմանալի չէ, որ շուտով տար իրեն կրօնական գրքերի ընթերցանութեան, նրանց մեջ փնտրելով իր երկնասլաց հոգու հագուրդը և վշտահար սրտի սփոփանքը աշխարհային ցավերի ու վշտերի մեջ: Քանի կարդում էր աստվածային գրքերը՝ հետզհետե ավելի էր լուսավորվում իր միտքը և իր հոգին հետզհետե ավելի հեռու էր փախչում աշխարհային ունայն մեծութիւններից: «Եւ անդէն ուշ եղեալ փութով ընթերցուածոց աստուածեղէն գրոց, որով առժամայն լուսարեալ և թեամուխ միջամուխ յաստուածատուր հրամանացն հանգամանս. և ամենայն պատրաստութեամբն զանձն զարդարեալ, հարկանէր զիշխանացն սպասարութիւնսն» (Կորյուն, էջ 7):

Վերջապես տեսա՛վ, թե ունայն է այս աշխարհը, անցավոր է ամեն մարմնավոր մեծութիւն, պատիվ, իշխանութիւն և փառք, թողեց իր աշխարհային պաշտօնները, հանեց իրանից իշխանական ցանկութիւնները և քրիստոնեական խաչն առնելով ուսը՝ կրօնավոր ձեռնադրվեց և մի վանք քաշվեց (ըստ Ավգերյանի, «Լիակատար վարք սրբոց», Ե, էջ 284՝ Գողթն գավառում): Վանքում նա հեռացած էր աշխարհային զբաղմունքներից և իր անձը միայն աստվածային գործերի նվիրելով՝ իր բազմաթիվ վանական եղբայրների մեջ՝ դարձել էր ամենից ընտիրն ու սրբակյացը:

Բայց Մեսրոպի պէս սրբակրօն կրօնավորի համար դեռ վանքն էլ բավական չէր. նա ուզում էր ավելի հեռանալ աշխարհից, ավելի ինքնամփոփվել ու տալ իր անձը միայն և միայն երկնայինին: Ուստի շուտով հեռացավ նաև վանքից և մտավ ճգնավորական կարգը. «Եւ յետ այնորիկ ըստ աւետարանական շափուցն՝ ի ծառայութիւն Աստուծոյ մարդասիրին դարձեալ, մերկանայր այնուհետև զիշխանակիր ցանկութիւնսն. և առեալ զխաչն պարծանաց, կէտնէր զկնի ամենակեցոց խաչելոյն: Եւ հաճեալ հրամանացն ի խաչակիր գունդըն Քրիստոսի խառնէր, և անդէն վաղվաղակի ի միայնակեցական կարգ մտանէր» (Կորյուն, էջ 7):

Վանականութիւնից ճգնավորութեան անցնելը Կորյունի այս տողերի մեջ շատ պարզ չէ, բայց ավելի հստակ կերպով է գրում Փարպեցին (էջ 34). «Յետ այնորիկ տենչացեալ կարգի վանականութեան՝ երթալ ի վանս բազմութեան եղբարց, և ընկալեալ զկեր-

պարանս վանականութեան՝ լինէր ընտիր յամենայնի և երևելի. հրա-
ժարէր յամենայն աշխարհազրօս երկրատր զբաղմանց: Ապա յա-
նապատական կրօնս փոխեալ՝ զարմանալի երևէր և հռչակատր»:

Գեղեցիկ է նկարագրում Սասնեցին Մեսրոպի այս մտածու-
թյունները, աշխարհային կյանքի արհամարհանքը և ճգնվորական
կյանքի դիմելը: «Էքեց ամեն բան, — ասում է նա, — կղկղանք հա-
մարեց և գլորման ու մահու պատճառ՝ ոսկին ու արծաթը, ակներն
ու մարգարիտները, բեհեզն ու կերպասը, սանձազարդ երիվաններն
ու երկարամազ շորիները, զենքերն ու զարդերը, որոնք այժմ կեն-
ցաղի զբոսանքն են: Այսպես նաև թագավորների փառքը և իշխան-
ների պատիվը և ռամիկների գովասանքը, ծաղկահոտ գինիները և
արվեստավոր մատովակները, քաղցրածայն տավիղները և ուշա-
տար քնարները և գողտրիկ կերակուրները և սրանց նմանները, որ
հիմարներն են ցանկանում ձեռք բերել այս կյանքում և ունեցող-
ներն էլ երանի են տալիս...»:

Խորհնացին Մեսրոպի այս մտադրության մեջ մի քիչ ավելի
հեռատեսություն է դնում և նրա հրաժարումը աշխարհային կյան-
քից համարում է ո՛չ թե միայն հասարակ կյանքի ցավերից հեռա-
ցում, այլ ասում է. «Տեսեալ թէ ի վերջ հասեալ է թագաւորութիւնն
Հայոց, և զխոսութիւնն նրա իրոյ համբերութեանն գտեալ Մես-
րոպայ... սա սիրեաց զմիակեցութեան զվարս, որպէս ասաց ոմն.
Ի նաւահագիստ փութայ նաւ խոսովեալ, և անձն ժուժկալ խնդրէ
զանապատ» (Խորհնացի, Գ, խէ):

11

Վերջացնելու համար այս գլուխը, պետք է քննել նաև այն խըն-
դիրը, թե երբ մտավ Մեսրոպը արքունական պաշտոնի մեջ. սրա-
նից է հետևում նաև ներսեսի մոտ աշակերտելու վճռական հեր-
քումը, ինչպես ասացինք վերը:

Ըստ Խորհնացու՝ Մեսրոպն արքունի քարտուղարության պաշ-
տոնի անցավ ներսեսի մահից հետո. «Ուսեալ առ Մեծին ներսեսի,
և յետ ելից նորա յաշխարհէ՛ ի դրան արքունի կարգեալ քարտու-
ղար» (Խորհնացի, Գ, խէ): Այսպես պիտի լինի նաև Մեսրոպ երեցի
հաշվով (էջ 83, 110), քանի որ Մեսրոպը մինչև ներսեսի մահը
նրան գործակից և նրանից անբաժան էր, և քանի որ ներսեսի մըշ-
տական ճամբորդությանց ժամանակ Մեսրոպն էլ նրա հետ էր, բնա-
կանաբար չէր կարող պաշտումն էլ քարտուղարությամբ կամ զին-
վորների կրթությամբ պարապել. ուստի հարկ է ընդունել, թե այս
պաշտոնները ստանձնեց ներսեսի մահից հետո:

Բայց այսպես ընդունելով՝ մի տարօրինակ դրություն է ստեղծ-
վում Մեսրոպի համար: Ներսեսի մոտ աշակերտության ժամանակ,
ինչպես տեսանք, Մեսրոպը ո՛չ թե պարզ մի աշակերտ էր, այլ ինչ-
պես Մեսրոպ երեցն է նկարագրում, ճգնատր կրօնավոր. «Ընդ նմա
և աշակերտն իւր Մեսրովք, որ անուանեցան Մաղոց. ամենայն
կրթութեամբ հոգեւօր իրաց զանձնն տուեալ, բազում և անհեշտա-
կան իրաց և անհանգիստ գիշերային, զհարկ քնոյ յոտնատր տըք-
նութեամբ ի թօթափել ական վճարէր, ոչ սակաւ ժամանակս, այլ
յուրովս» (էջ 83): Այս ճգնական կրօնական կյանքը մինչև ներսեսի
վախճանը կատարելուց հետո, Մեսրոպը հանկարծ զինվորական
ասպարեզն է մտնում, բայց հետո դարձալ զինվորականը թողնե-
լով՝ վերստին կրօնական ասպարեզն է ընդգրկում: Որպեսզի կա-
րենար զինվորական ասպարեզը մտնել, պետք է անշուշտ ենթա-
դրել, թե Մեսրոպ թոթափել էր իրենից Քրիստոսի լուծը և նորից
աշխարհական էր դարձել: Եւ ահա այս է անկարելին. այսպիսի
փոփոխամտություն, այսպիսի ուխտագանցություն մենք չենք կա-
րող վերագրել Մեսրոպին:

Մեսրոպին ներսեսի աշակերտ համարելը առհասարակ շատ է
խանգարում կենսագրության ընթացքը և տեղիք է տալիս զանա-
զան թյուր ենթադրությունների, որոնք ո՛չ պատմագիրների խոս-
քերով կարող են հաստատվել և ո՛չ էլ ուղիղ բանադատությամբ:
Այսպես, «Սոփերք»-ի հրատարակիչները (Զ, էջ 137) և Ավդեբյանը
(«Լիակատար վարք սրբոց», Ե, էջ 282) համարում են, թե Մեսրո-
պը ներսեսի նոտարն էր. մահվան ժամանակ ներկա գտնվելով՝ գրի
էր առել նրա վերջին խոսքերը, աղոթքն ու գուշակությունները, թեև
գրել էր նախ նրա կենսագրությունը՝ իհարկե հունարեն և հետո
թարգմանել հայերենի և կամ թե իր աշակերտներից մեկին պահե-
լով՝ հայերեն գրել էր տվել: (Այս մասին տե՛ս նաև Զարհանալ-
յան, «Նախկան հին դպրութեան պատմութիւն», 1897 թ., էջ 563):

Թե ներսեսի կենսագրությունը չի կարող լինել ո՛չ Մեսրոպի
և ո՛չ էլ նրա աշակերտներից մեկի գրությունը՝ ցույց կտանք հետո՝
ժն գլխում. թե նա նրա քարտուղարը չէր կարող լինել՝ բավական
պարզ է այն հանդամանքից, որ այսպիսի երևելի մի պաշտոն հի-
շտատակել անկարելի է որ մոտանար Կորյունը և վերջապես անկա-
րելի է, որ Մեսրոպը ներսեսի քարտուղարը լիներ, որովհետև սրա-
նով դեռ մի քիչ ավելի է քարծրանում այն կրօնական աստիճանը,
որ արվում է Մեսրոպին և որ թողնելու համար պետք է ուխտա-
գրու՞մ լիներ նա:

Վերջապես կա տարիքի անհարմարությունը: Ներսեսը մեռել է
373 թվականին. Մեսրոպը մեռավ 439-ին, և եթե ենթադրենք նույ-

նիսկ, որ նա ապրել է 80 տարի, ուրեմն ծնված կլինի 359 թվականին, հետևաբար ներսեսի մեռած տարին պիտի լիներ 14 տարեկան, և եթե գոնե 2 տարի ծառայած լիներ ներսեսի մոտ իբրև քարտուղար, ուրեմն կաթողիկոսական քարտուղարության պաշտոնի անցած պիտի լիներ 12 տարեկան հասակում: Բայց մենք ենթադրում ենք, որ Մեսրոպը ծնված պիտի լինի 364 թվականին, հետևաբար ներսեսի մեռած ժամանակ պիտի լիներ 9 տարեկան, իսկ նրա մոտ քարտուղար մտնելու ժամանակ՝ 7 տարեկան: (Այսպես է հաշվում նաև Խալիֆյանցը, «Արմ. Արշակույթ», էջ 317 և մերժում Մաշտոցի քարտուղարությունը ներսեսի մոտ):

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ

ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՐՈՉՁԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆ

(Լուսավորւթյան Գործան)

1

Ճգնափոփոխությունը Հնդկական աշխարհի ծնունդ է: Մի կողմից շորթորդ դասակարգի մարդիկ և ստրուկներ, նեղված բարձր դասակարգերի զրկանքներից, տանջանքից ու տառապանքից, և մյուս կողմից թուլամորթ բուրգայական ստորին աստիճանի կրոնավորներ, փախչելով գործից ու աշխատանքից, քաշվում էին անտառները՝ ապրելու համար այնտեղ: Երկրի կլիման ոչ միայն հանդուրժում, այլև քաշակերում էր այս կյանքը: Ո՛չ բնակարան էր պետք և ո՛չ հագուստ. ծառերից քաղված մի կոկոս կամ մի բուռ բանան բավական էր սնունդի համար:

Երբ քրիստոնեությունը հիմնվեց, բուրգայականների օրինակով Եգիպտոսի տառապյալ քրիստոնյաներն էլ անցան ճգնական կյանքի: Այստեղ էլ երկիրը հանդուրժում էր ճգնությունը՝ իր տաք կլիմայով և ձրի արմավով:

Եգիպտոսի օրինակին հետևեցին մյուս երկրների քրիստոնյաները. բայց կլիմայի անհարմարությունը չբաշխերեց այդ և ճրգնավորությունը մնաց շատ սահմանափակ, մինչև որ խալիֆա խափանվեց:

Ճգնավորությունը 5-րդ դարի հայոց մեջ էլ անսովոր երևույթ չէր: Չհաշվելով ծուլներին ու թուլամորթներին, նրան էին դիմում ո՛չ միայն ուսումնական ու կրթված հոգևորականներ, այլև ազնվականներ ու իշխաններ: Բայց եթե վերջինները միայն աշխար-

հային կյանքի ցուրտ արհամարհանքի պատճառով էին հեռանում քաղաքներից, ընդհակառակը, ուսումնաստենչ կրոնավորների ճգնավորությունը ալեկի բարձր նպատակ ուներ: Սրանք քաշվում էին լեռներն ու քարայրները այն նպատակով, որ աշխարհային զբաղմունքներից ազատ մնալով՝ կարողանային իրենց անձը բոլորովին նվիրել աստվածային գիտության, հոգևոր կրթության և կրոնական բազմաթիվ գրքերի մտադյուր ընթերցանության: Ճգնավորական կյանքը նրանց համար այն մարզարանն էր, ուր մարմինը զանազան շարժաշարժումներով վարժվելով՝ ընդունակ էր դառնում սովորելու ամեն նյութական զրկանքի, նեղության ու տանջանքի: Այս տեսակ ճգնավորների մենակեցությունը ցմահ չէր լինում, այլ այնչափ միայն, որչափ բավական էր մարմինը հաղթահարելու, միտքը ուսմունքով կրթելու և հոգին ազնվացնելու համար: Եվ այս բանը ձեռք բերելուց հետո՝ ճգնավորները թողնում էին քարայրը, մշտնում էին դարձյալ աշխարհ, և քարոզությամբ ու վարդապետությամբ կնքում իրենց արդյունավոր կյանքը:

2

Ահա այսպես էր նաև Մեսրոպի ճգնավորությունը, որի վրա բավական տեղեկություն են տալիս Մեծ և Փոքր Կորյունը, և հետևաբար՝ Կարապետ Սասնեցին: Այս հեղինակների խոսքով Մեսրոպը շատ խստամբեր ճգնավորական կյանք վարեց. նա վարժեցրեց իրեն բոլոր տեսակի շարժաշարժանց. այսպես «միաւորութիւն», այսինքն՝ ամեն մարդուց հետո, բոլորովին մենակ ապրելը, լեռնակեցություն, դիմանալ քաղցի և ծարավի, քաղցած ժամանակ ուտել միայն լեռնային խոտեր, փակվել, մնալ խավար ու անլույս տեղերում, խիստ ցուրտ ժամանակ մնալ մերկ, ուրիշ օրեր հագնել միայն խարազն ու քուրձ, փոխանակ անկողնում քնելու՝ տարածվել շոր հողի վրա, կտրել բունը և գիշերային հանգիստը, և եթե այդ կարիքը հաղթեք մարմնին՝ ոտքի վրա միայն երկար կանգնած մնալով՝ մոռանալ և այլն: Ահա Կորյունի խոսքերը. «Բազում և ազգի ողզի վշտակեցութիւնն ըստ աւետարանին կրէր ամենայն իրաց: Լմենայն կրթութեամբ հոգևորացն զանձն տուեալ միաւորութեամբ, լեռնակեցութեան, քաղցի և ծարաւոյ և բանջարանաշակութեանց, արգելանաց անլուսից, խարազնագգեստ և գետնատարած անկողնոց: Եւ բազում անգամ զհեշտական հանգիստ գիշերոյն և զհարկ քնոյ յտոնաւոր տքնութեանն ի թօթափել ական վճարէր» (Կորյուն, էջ 7): Գրեթե նույն բառերով նաև Փոքր Կորյունը (էջ 6—7):

Ավելի գեղեցիկ է նկարագրում Սասնեցին, որի խոսքով Մես-

բուլը ոչ միայն մարզեց իր մարմինը շարժաշուժյամբ, այլև բարձրացրեց հոգին կրօնական կրթությամբ, պարապեց միշտ ս. Գրքի քննեցմանովյամբ, սանձեց լեզուն՝ որ ունայն խոսքերից հեռու մնա, բերանը քնար դարձավ, ատամները լար, շրթունքը մատներ, լեզուն կնանտոց, և հոգին Աստուծու հոգու հետ խառնելով՝ երգեց Սուրբ Երրորդության փառքի համար (տե՛ս էջ 33—35):

3

Այսպես Մեսրոպը բավական ժամանակ իրեն մարմնական ու հոգեկան կրթության նվիրելուց հետո երբ զգաց, թե հասավ ցանկալի աստիճանին, այն ժամանակ սկսեց աշակերտներ հավաքել և վարժեցնել նրանց մի կողմից ճգնական կյանքի և մյուս կողմից ավետարանական վարդապետության: Բայց այս դպրոցը քաղաքներում կամ վանքերում չէր, այլ, ինչպես Կորյունի խոսքերից երեւում է, այն անապատներում և քարայրներում, ուր ճգնում էր Մեսրոպը մինչև այն ժամանակ, «եւ զայս ամենայն առնէր ոչ սակաւ ժամանակս, և դտեալ նա զոմանս՝ յիսկն յարեցուցանէր աշակերտեալ նմին սովորական ավետարանութեան» (Կորյուն, էջ 7): Այսպես ուրեմն, այս նորեկները ո՛չ միայն մի տեսակ ճգնակիցներ էին Մեսրոպին, այլև աշակերտներ, որոնց վրա փորձեց Մեսրոպն առաջին անգամ իր վարդապետական գործունեությունը:

Անանունն այս աշակերտների թիվը քառասուն է դնում. «Եւ երանելին Մեսրոպը ունելով ընդ ինքեան աշակերտեալս անձինս քառասուն խարազնազգեստս և բոկազնացս, տքնելով միշտ աղօթիք ի լերինս և ի փապարս խնդրելով յԱստուծոյ վասն իրացս աշտոցիկ» (էջ 9):

Մերժելով ներսևի մոտ աշակերտությունը, մերժում ենք նաև բոլոր այն կապակցությունները, որ ենթադրվում են երկուսի միջև՝ հիմնվելով նույն աշակերտության վրա. մերժում ենք Մեսրոպի նախավոր կրօնավորությունը և սրան իբր բնական հետևանք՝ Մեսրոպի ուխտազանցությունը. վերջապես մերժում ենք ընդունել, թե Մեսրոպի քաղաքական պաշտոնը հաշտություն կամ հետևանք էր ներսևի մահվան:

Որչափ էլ որ տաք էր Մեսրոպի սերը դեպի անապատական կյանքը, այնուամենայնիվ նա չէր կարող սառնություն վերաբերվել իր ժողովրդի խավար ու անկյալ վիճակին: Տեսել էր նա, թե ի՞նչպես այդ ժողովուրդը խոր ագիտության և հեթանոսական նախապաշարժունքների մեջ խարխափում էր: Մտածելով ժողովրդի մասին, իր հոգին զայրանում և իր սիրտը բարի նախանձով բոր-

յութում էր: Միթե ինքը միայն իր անձի՞ կրթությամբ պիտի զբաղվեր. փոխանակ իր հոգին միայն կրթելու, ավելի հաճելի գործ կատարած չպիտի՞ լիներ, եթե ամբողջ ժողովրդի հոգին կրթեր. «Ո՞չ տպաբեն դրախտը մի տնկից ավելի է և բովանդակ երկինքը՝ մի յտտիկ աստղից» (Սասնեցի, էջ 37—38):

Այսպիսի մտածություններ, հոգեկան այսպիսի ներշնչությամբ, լայն հասարակության օգտակար լինելու ցանկությամբ լցված՝ հրամայեց ավելի Մեսրոպն իր լեռներին, իր ճգնական քարայրներին, և իր հետ առնելով իր աշակերտներին ու ընկերներին, Գողթան գավառի բարբարոս ու անկիրթ տեղերն իջավ քարոզության համար. «Առեալ այնուհետև երանելոյն զհաւատացեալս իւր, դիմեալ իշաւեր յանկարգ և յանդարման տեղիս Գողթան» (Կորյուն, էջ 7):

4

Այստեղ հարց է ծագում, թե ո՞ր և ո՞ր գավառումն էին այն լեռներն ու քարայրները, որտեղ Մեսրոպն այնքան ժամանակ ճրգեական կյանք վարեց: Ըստ Խորենացու, այդ վայրը Գողթն գավառումն էր. «Եւ երթեալ ի գաւառն Գողթան բնակէ, զմիայնակեցուցեալս վարս ստացեալ» (Խորենացի, Գ, խէ): Սրանից է առնում ևսև Ստեփանոս Օրբելյանը, որ Մեսրոպի ճգնավայրը համարում է Գողթան գավառը, Սիսական կողմը. «Կամեցաւ թաքուցանել զինքն ի խոտավարս կենցաղոյս. և առեալ զձև միայնակեցութեան՝ փութայր ի նաւահանգիստն: Եւ եկեալ ի Սիսական կողմն՝ հաճեցաւ բնակել ի զեղեցիկ գաւառն Գողթան, և խստամբեր ճգնութեամբ պրտոցում աւուրս առաքինացեալ» (գլուխ ԺԳ, էջ 37—38): Բայց ո՞չ Կորյունը, ո՞չ Փարպեցին և ո՞չ էլ Սասնեցին հիշում են Գողթն գավառը իբրև ճգնավայր Մեսրոպի: Կորյունի այս շատ պարզ վկայությամբ (տե՛ս վերը) Մեսրոպ ճգնական կյանք վարելը վերջացնելուց հետո՝ միայն հավաքեց իր աշակերտներին և իջավ Գողթն գավառը. ուստի պետք է կարծել, թե այստեղ չէր իր ճգնարանը: Բայց Կորյունի խոսքից կարելի է հետևցնել նաև, որ եթե Մեսրոպի երկուսուսուր Գողթն չէր, նրանից էլ շատ հեռու չէր. այնպես որ, Խորենացու վկայությունը, որ Կորյունի հիշյալ խոսքի վրա միայն հիմնված մի ենթադրություն է, ճշմարտությունից շատ հեռու չէ:

5

Արք Տրդատի օրով քրիստոնեությունը քարոզվեց, ամեն տեղ անմիջապես ընդունեցին. ամենից ավելի համակիր եղան այս շարժման Այրարատ գավառն ու արքունիքը. բայց հեռավոր գա-

վառներում առ երեսս միայն ընդունվեց նոր կրոնը: Հին կրոնի հետքերը, հեթանոսական բազմաթիվ սովորություններ մնացին: Երբ հունական ազդեցությունը թուլացավ և պարսկական ազդեցությունը զորացավ Հայաստանի վրա, հին կրոնի այդ թաքուն հետքերն էլ հետզհետե ավելի ազատ երևան եկան: Ոմանք նույնիսկ հայտնի կերպով սկսեցին հետևել նախկին հեթանոսական պաշտամունքին՝ Պատմագիրների միաբան վկայությամբ այս վիճակումն էին գտնելովում հատկապես Հայաստանի Գողթան և Սյունյաց գավառները. «Զի ի նուազիլ թագաւորութեանն Հայոց համարձակեցաւ ամենայն ոք ըստ իր բարուց ընթանալ, որպէս և աստ. զի աղանդն հեթանոսական դեռ ևս ղողեալ կայր ուրեք ուրեք ի գաւառն Սիսական և ի Գողթն, այժմ համարձակեալ երեւեցուցին... Ժանեաւ զկրկին երեւել աղանդոյն կոապաշտութեանն» (Օրբելյան, ԺԳ): Նույնպես ըստ Խորենացու (Գ, խէ), «և որ ի նմա ղողեալ աղանդն հեթանոսական, թագուցեալ յաւուրսն Տրդատայ մինչև զայն ժամանակս, և ապա յայտնեցաւ ի վատթարել թագաւորութեանն Արշակունեաց».— «Քանզի մնացեալ արմատ դառնութեան հեթանոսական աղանդոյն՝ ի ժամանակի անիշխանութեանն ի վեր երևեալ՝ ի հուզումս տարածեցաւ» (Խորենացի, Գ, 4):

6

Մեսրոպը իր աշակերտների հետ դիմելով Գողթն գավառը, իսկույն սկսում է քարոզչության, նպատակ ունենալով շնչել հեթանոսության վերջնաձյուղած բողոքները և քրիստոնեության լույսը տարածել ամբողջ գավառում: Մեսրոպին ընդառաջ է գալիս Գողթն գավառի իշխանը և սիրալիք ընդունելություն ցույց տալիս նրան: Կորյունն այս իշխանի անունը թեև հայտնապես չի հիշում այստեղ, բայց մի քանի էջ հետո, Մեսրոպի երկրորդ քարոզչության ժամանակ, նշանակում է Շաբաթ (էջ 14), Խորենացին (Գ, խէ) սրա տեղ ունի Շաբիթ. («աղանդն... զայն երարձ օգնականութեամբ իշխանի գաւառին, որում անուն էր Շաբիթ»): Օրբելյանը ճանաչում է Շաբիթա անունով. «Յգնութեամբ բարեպաշտ իշխանին Սինեաց Վաղինակայ... նմանապէս և զԳողթն սրբեալ ի ձեռն իշխանին նորա Շաբիթայի» (Օրբելյան, ԺԳ). և վերջապես Փոքր Կորյունը դնում է Շամբիթ. «Երթայր ի Գողթն, որում ընդ առաջ լինէր իշխանն Շամ-

բիթ»: Այս շորս ձևերից (Շաբաթ, Շաբիթ, Շաբիթա, Շամբիթ) լավագույնն է առաջինը, որ տալիս է Կորյունը, ըստ որում ծագում է ասորերեն Sabadā բառից և միևնույն է «շաբաթ» օրվա անվան հետ (հմմտ. ուրբաթ և կիրակի օրվա անունները՝ նաև իբրև անձի անուն):

Շաբաթ իշխանի մասին գովեստով են խոսում Մեծ և Փոքր Կորյունը, անվանելով նրան երկյուղած, աստվածասեր, հավատարիմ և բարեպաշտ մարդ. այսպես՝ Կորյուն, էջ 7, «Այլ և ընդ առաջ ելանէր նմա իշխանն Գողթան, այր երկյուղած և աստուածասէր, ըստ աշակերտաց հաւատոցն Քրիստոսի». և էջ 14՝ «հաւասարութեամբ բարեպաշտին Շաբաթայ»: Նույնպես Փոքր Կորյուն, էջ 7՝ «Իշխանն Շամբիթ, և սիրով ընդունէր որպէս զծառայ Աստուծոյ բարձրելոյ. և բարեպաշտութեամբ սպասաւորէր ըստ աշակերտական հաւատոցն ի Քրիստոս»:

Ահա այս իշխանը իր ձեռքից եկած օգնությունը չի խնայում Մեսրոպին: Մեսրոպն էլ իր բոլոր աշակերտներին ցրելով գավառում և անդու անդադար քարոզություններ անելով, կարճ ժամանակում հաջողում է հասնել իր ցանկալի նպատակին.— վերանում են հեթանոսական սովորությունները, շնչվում է կոապաշտական աղանդը և ամբողջ գավառը նորից քրիստոնեական լծին է հնազանդվում: «Եսկ երանելոյն վաղվազակի զաւետարանական արուեստն ի մէջ առեալ, ձեռն արկանէր գաւառովն հանդերձ միամիտ սատարութեամբ իշխանին. գերեալ զամենեսեան ի հայրենեաց ականդելոց, և ի սատանայական դիւապաշտ սպասաւորութենէն՝ ի հնազանդութիւն Քրիստոսի մատուցանէր» (Կորյուն, էջ 7):

Մեսրոպի ձեռքով կատարված այս քարոզությունը պատմագիրները նմանեցնում են Գրիգոր Լուսավորչի քարոզչության. և այն հրաշալիքներն ու դեերի փախուստը, որ Ագաթանգեղոսը տալիս է Լուսավորչին, այս պատմագիրներն էլ տալիս են Մեսրոպին. մինչև անգամ ոմանք կոչում են նրան «երկրորդ Լուսավորիչ» (այսպես, օրինակ՝ Հովհաննես Իմաստասեր, էջ 66 և Հայսմավորքը): Ըստ Կորյունի «Եւ յորժամ ի նոսա զբանն կենաց սերմանեալ, յայտնի իսկ բնակչաց գաւառին՝ նշանք մեծամեծք երեկին, կերպակերպ նմանութեամբ դիւացն փախստական լինելով, անկանէին ի կողմանս Մարաց» (Եզնիկ, էջ 7):— «Ուր նշանք աստուածայինք լինէին՝ որպէս առ սրբովն Գրիգորիւ. հալածական լեալ դեւք մարմնաւոր տեսեամբ անկանէին ի կողմանս Մարաց» (Խորենացի, Գ, խէ):— «Յորոյ ի ձեռն մեծամեծ սքանչելիք երևեալ, դիւաց կերպ ի կերպ լինելով՝ զաղաղակ բարձեալ յամենեցուն լսելիս հնչեցուցանէին զհալածանս իւրեանց, անկանելով ի կողմանս Մարաց»

¹ Զամյանը («Պատմութիւն Հայոց», Ա, էջ 765) կարծում է, թէ Գողթն գավառի այս աղանդը նույն էր բորբորիտոնների աղանդի հետ, և թէ երկուսն էլ արևորդիներն էին, այն է խառնուրդ օտարազգի և ալ հալ հեթանոսների, դրա պաշտական հավատալիքներով ալլափոխված:

(Փոքր Կորյուն, էջ 8)։— Քրիստոնեական հասկացողութեամբ դեկրի հալածական փախուստը շատ սովորական տեղիք է, իսկ հայոց մեջ այդ հալածական դեկրը փախչում էին կա՛մ Կովկաս և կա՛մ Մառառան (Հմմտ. Ագաթանգեղոս, ճր)։

Մեսրոպի գործած այս հրաշքները, ասում է Փոքր Կորյունը (էջ 8), ազդում էին աշակերտների վրա, որոնք ավելի էին լսում իրենց ուսուցչի պատվերները. «Վասն որոյ առանել ունկնդիր լինէին աշակերտեալքն հոգեկրօն վարդապետին, վասն հաւատոց և վարուց որ նոցա աւանդեցան ի սուրբ հարց մերձաւորաց Քրիստոսի գրովք սրբովք»։

Գեղեցիկ մտածութիւններ ունի այստեղ Լեոն՝ Գողթնի քարոզութեան առթիվ. «Նորից քրիստոնեութիւնը հնկում էր հրամանի, իշխող դավազանի վրա։ Կրկնվում են Տրդատի ժամանակները... Այդ դեկրը, ինչպես և Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակ, հեթանոսութեան պաշտոնյաներն ու կողմնակիցներն էին, որոնք տեղի տվին բռնութեան, ուժին և փախան» (Լեո, «Մ. Մեսրոպ», էջ 156—157)։ Լեոն ենթադրում է ուրեմն, որ Մեսրոպը՝ Շաբաթ իշխանի օգնութեամբ՝ նյութական հալածանք է հանել հեթանոսների դեմ, բայց ինքն է ընդունում, որ այդ հալածանքը հակամայից էր, և ավելացնում է. «Հաղթութիւնը դառն արտօմութիւն էր նրա համար. հաղթողը նույնիսկ լաց էր լինում և ասում. Տրտմութիւն է ինձ և իմ սրտի ցավերը անպակաս են իմ եղբայրների և ազգականների համար։ Ո՛վ գիտե՛, գուցե մի քանդված մեհյան կամ մի արշունաթաթախ դիակ փորփորում էր նրա լուսավոր միտքը և տանջում նրան իբրև լուս, արշունոտ հարցեր. ինչո՞ւ այս անգթութիւնը, ինչո՞ւ այս հարկադրանքը. մի՞թե մարդը մեղավոր է, որ պաշտում է իր լավ հասկացածը»։— Եվ ահա Լեոն այստեղ է դնում գրերի գլուտի գաղտնիարի առաջին սաղմերը. գի՛ր տուր մարդուն, գի՛րք տուր տգետին և դա կլինի սրից ու թրից ավելի հուժկու մի միջոց՝ գիտութիւն և կրթութիւն տարածելու համար։

7

Գողթն գավառը քարոզելուց և լուսավորելուց հետո, Մեսրոպն, ըստ խորհնացու, անցել է նաև Սյունյաց աշխարհը, որ գրեթե նույն դրութեան մեջ էր գտնվում, ինչ որ Գողթնը։ Այստեղ էլ Մեսրոպը կատարել է նույնպիսի քարոզութիւններ և լուսավորել է երկիրը՝ Վաղինակ իշխանի օգնութեամբ։ «Եւ ոչ ինչ յայնցանէ պակաս արարեալ գտանի և Սիւնեաց աշխարհին, օգնականութեամբ նորին իշխանին, որ կոչէր Վաղինակ» (Խորենացի, Գ, խէ)։

Բայց այս քարոզութիւնը և լուսավորութիւնը, որ չգիտե՛ Կորյուն և որ առանց քննութեան ընդունել են մեր նոր պատմագիրներից շատերը, գոյութիւն չունի։ Այս սխալը կատարել է խորենացին կա՛մ թլուրիմացութեամբ Կորյունի պատմածը սխալ հասկանալով և կա՛մ դիտմամբ աղճատելով այն։ Կորյունն արդարև գիտե՛ Սյունյաց աշխարհի քարոզութիւնը Գողթն գավառի քարոզութիւնից անմիջապես հետո, դարձյալ Մեսրոպի ձեռքով, բայց այս բանը դրնում է ո՛չ թե Մեսրոպի առաջին քարոզչական գործունեութեան ժամանակ, այլ գրերի գլուտից հետո, երկրորդ քարոզչական գործունեութեան ժամանակ. այնպես որ թեև Գողթն գավառը բախտ ունեցավ երկու անգամ վաշխելու Մեսրոպի քարոզութիւնը, սակայն նրա սահմանակից Սյունյաց գավառը՝ միայն մեկ անգամ (Հմմտ. Կորյուն, էջ 14)։ Կորյունը (էջ 14—20) շատ մանրամասն կերպով պատմում է Մեսրոպի երկրորդ քարոզչական գործունեութիւնը. մյուս պատմագիրները աշխատում են ըստ կարելույն համոտտել այն. «որինակ՝ Փարպեցին և Փոքր Կորյունը ոչինչ չեն ասում այս ընդարձակ ճանապարհորդութեանց մասին. Փարպեցին նույնիսկ չի հիշում Վրաց և Աղվանից լուսավորութիւնը. իսկ խորենացին նրանց մի մասը կրճատելով՝ կազմում է իր Կ գլուխը, Վրաց և Աղվանից լուսավորութիւնն էլ, որ նույնպես երկրորդ քարոզչական շրջանին է պատկանում, մյուսներից բաժանելով՝ դնում է առանձին գլխով (=ՄԳ)։ Բայց պետք է նկատել, որ Սյունյաց լուսավորութիւնը չի գտնվում խորենացու Կ գլխում, մինչդեռ Գողթն գավառի երկրորդ քարոզութիւնը կա. ուստի և պետք է ասել, թե Սյունյաց քարոզութիւնը միայն տեղափոխութիւն է կրած՝ խորենացու մօտ՝ փոխադրվելով նրա եւ գլուխը։

Սակայն Օրբելյանը, որ միջոց չունի պատմագիրների տարբերութիւնները ճշտելու, նկատելով, որ Սյունյաց մի լուսավորութիւն կա խորենացու մօտ առաջին քարոզչական գործունեութեան ժամանակ, նույնպես Կորյունի մօտ երկրորդ քարոզչութեան ժամանակ, հետեցնում է, թե Սյունիքն էլ բախտ է ունեցել երկու անգամ լուսավորութիւն վաշխելու Ռուտի և միջին ճանապարհ բռնելով, պատմում է նախ (Կլուխ ԺԳ)՝ առաջին քարոզութիւնը Մեսրոպի ձեռքով, և երկրորդ (գլուխ ԺԵ)՝ երկրորդ քարոզութիւնը, բայց վերջինի մեջ ամեն դեր տալով Մեսրոպի աշակերտ Անանիա Կախկոպոսին. Ավելի ծանր մի փոփոխութիւն, որ Օրբելյանը գիտակցաբար մտցրած պիտի լինի, այն է, որ Գողթն գավառում հիշատակված հրաշագործութիւններն ու դեկրի փախուստը դնում է իբր պատահած Սյունյաց գավառում. և այս անշուշտ իր ընտրած նյութին և իր հայրենի գավառին մի քիչ ավելի շշուկեցնելու

տալու համար Ահապասիկ իր պատմածը. «Յուցից և զկրկին լուսաւորութիւն այսր աշխարհի ի ձեռն սուրբ և յոգնեալնեալ առն Մաշտոցի՝ Մեսրոպ կոչեցելոյ... և սկսեալ ի քարոզութիւն՝ մեծամեծ և հազգին նշանօք ոչինչ ընդհատ քան սրբոյն Գրիգորի, ի հաւատ ածել զաշխարհս Սիսական հրամանաւ և օգնութեամբ բարեպաշտ իշխանին Սիւնեաց Վաղինակայ, սրբել զկոապաշտութիւնն և խորտակել զկուռս թաքուցեալս: Նմանապէս և զԳողթն սրբեալ ի ձեռն իշխանին նորա Շարիթայի: Եւ այնքան հալածեաց զբազմութիւն դիւսցն, որք մարմնաւոր տեսեամբ իրր զծուխ ծառացեալ՝ գունդ գունդ բարձրացեալ վայիւ և աղաղակաւ զնային փախստեայ, և անցեալ ընդ Երասխ՝ անկանէին ի կողմն Մարաց» (Օրբելլան, ԺԴ):

8

Այստեղ պետք է մի ակնարկ գցել հայոց այն ժամանակվա, եթե կարելի է այսպես ասել, գրական վիճակի վրա: Հայերը շունենալով սեփական գիր, շունեին հետեւաբար նաև սեփական գրականութիւն: Բայց այնպիսի մեծ և բազմաժողովուրդ մի տերուական բազմաթիվ հարաբերութիւններ պարսից և հունաց հետ, մյուս կողմից քրիստոնէական ընդարձակ քարոզչութիւնն ո՛չ միայն Հայաստանում, այլև հարևան երկրներում, պետք էր, որ մի միջոց գտներ իր այդ պետքերը լրացնելու համար: Այս միջոցը գտնել էին հայերը, հարևան երեք մեծ ազգերի, այն է, պարսից, հունաց և ասորաց լեզուները փոխ առնելով գրականութիւն մեզ: Խոսակցութեան մեջ հայերը միշտ գործ էին ածում իրենց բնիկ լեզուն (հայերենը), բայց երբ հարկ էր լինում նույն խոսակցութիւնը կամ որևէ բան գրավոր հաղորդելու, անմիջապէս դիմում էին այդ երեք լեզուներից մեկին: Ուրիշ խոսքով՝ հայոց բանավոր գրականութիւնը հայերեն էր, իսկ գրավոր գրականութիւնը՝ պարսկերեն, հունարեն կամ ասորերեն:

Սրանցից առաջինը շատ հին ժամանակներից սկսած գործածական էր Հայաստանում, ասորերենը քրիստոնէութեան հետ մտնելով Հայաստան, իսկ հունարեն լեզուն մուտք էր գտել մեր երկիրը քրիստոնէութեանցից էլ առաջ, Տիգրան Մեծի ժամանակից: Այս հունասեր թագավորը ո՛չ միայն իր պալատում մտցրել էր հունարենի ուսումը, այլև հասարակութեան համար մատչելի էր դարձրել այն: Երբ Տիգրանակերտը պաշարվեց հռոմայեցիներից, հույն դերասանները ներկայացումներ էին տալիս քաղաքում: Տիգրանի որդին՝ Ար-

տավազը, այնքան առաջ էր զնացել հունարենի ուսման մեջ, որ հունարեն ողբերգութիւններ էր գրել: Տիգրանի և նրա հաջորդ բազմաթիվ հայ թագավորների գրամները կրում են հունարեն վերտա-սութիւն. այսպես, օրինակ՝ Արտավազդի, Զարեհի, էրատոյի, Սահաարուկի, Անտի, Գոտարդի, Վաղարշի և ուրիշների գրամները: Խոսքով Առաջինի հիմնած սահմանաքարերը, ըստ Խորենացու, հունարեն լեզվով էին. Տրդատի հիմնած հովանոցը Գառնիում կրում էր հունարեն արձանագրութիւն: Ըստ Զենոնի՝ Արձան քրմապետի արձանագրութիւնը Տարնում՝ հունարեն և ասորերեն լեզուներով էր. ինչպես որ ս. Կարապետի գերեզմանի արձանագրութիւնն էլ ասորերեն էր: Սեբեոսի արձանագրութեան բնագիրը, որ իբր թէ Արթուրեան գեղոցը գրել էր Տրդատի պալատի սյունների վրա, հունարեն էր: Վերջապէս հունարեն է շատ ավելի հետին ժամանակից՝ Երեսու Շինողի արձանագրութիւնը Զվարթնոցում:

Այն ժամանակվա հայոց վիճակը կարելի է համեմատել ճիշտ որդի քրդերի, յազերի, չերքեզների և ուրիշ անգրագետ ազգերի վիճակի հետ: Սրանք, մինչև խորհրդային շրջանը, թեև ունեին հարուստ բանավոր գրականութիւն, բայց սեփական գիր չունենալով, կրկնապէս պետք ունենային իրենց միտքը գրավոր հաղորդելու, դիմում էին այս կամ այն հարևան լեզվին: Այսպէս՝ քրդերը պարսկերենի կամ թուրքերենի, յազերը՝ թուրքերենի, չերքեզները՝ վրացերենի, Խուրքերենի կամ երբեմն էլ ռուսերենի և այլն: Կրօնական քարոզչութեան համար քուրդ, շազ կամ չերքեզ կրօնավորները նախապէս սովորում էին արաբերեն և այս լեզվին արապետելուց հետո ժողովրդի առաջ կարդում էին Ղուրանը արաբերեն լեզվով, քուրդը՝ քուրդերեն, յազը՝ յազերեն, չերքեզը՝ չերքեզերեն և այլն:

Ճիշտ այս վիճակում էինք նաև մենք հայերս այն ժամանակ: Պարսկերեն և հունարեն լեզուները, բայց անշուշտ մասնավանդ պարսկերենը, ընդունված էին պաշտօնական թղթերի մեջ, ինչպես կարիստագրեր, զաշնագրեր, պայմանագրեր և այլն (հմտ. Խորենացի, Գ, գ. «Քանզի պտանին... և գիր Պարսից և Յունաց, որովք արժ գիրդից և գաւառաց ևս և իւրաքանչիւր տանց առանձնակա-նութեանց, և հանուրց հակասութեանց և զաշանց այժմ առ մեզ պտանին անբաւ գրուցաց մատեանք, մանաւանդ որ ի սեպհական տպատութեան պայազատութիւն»): Պարսկերենը և հունարենը ընդունված էին անշուշտ նաև քաղաքական հարաբերութեանց մեջ, ասկէս որ հայոց թագավորից պարսից թագավորին գրված թղթերը պետի գրվելին պարսկերեն, իսկ հունաց կայսեր գրվածքները՝ հունարեն: Ըստ Փարսեցու (էջ 24), Խոսրով Գ և Վռամշապուհ թագավորների ժամանակ պալատական գիվանից դուրս եկած արքունի վը-

հիւններն ու հրովարտակներն էլ գրվում էին հունարեն կամ ասորերեն. «Վասն զի ասորի և յոյն գրով վճարէին յայնժամ զգործ թագաւորին Հայոց՝ արքունի դպիրքն. զվճուցն և զհրովարտակացն»:

Քրիստոնեական քարտուղւթյան համար ընդունված լեզուներն էին հունարեն և ասորերեն: Դեռ 4-րդ դարի սկզբից, երբ Լուսավորչի հետ Հայաստան թափվեցին հույն և ասորի կրոնավորները խմբերը, սրանց հետ ընդունվեց նաև այդ երկու լեզուների գործածությունը: Սկզբում անշուշտ այդ կրոնավորները իրենց անիմանալի լեզվով էին կարգում ավետարանը, աղոթքներ էին ասում և քարտուղւթ հաշ ժողովրդին, որ, իհարկե, ոչինչ չէր հասկանում: Բայց ժամանակ անցնելով ձեռ փոխվեց. ասորի կրոնավորները հայերեն էլ սովորեցին ու թեև ավետարանը և աղոթքները ասորերեն էին կարգում, բայց միևնույն ժամանակ նրանց բացատրությունը տալիս էին հայերեն: Սրա համեմատ նաև հույն կրոնավորները Ավետի բազմաթիվ էին ասորերենով ու հունարենով կրթված հայ կրոնավորները. Եգիպտոսի և Բյուզանդիոնի դպրոցները բաց էին հայ երիտասարդների տառչ, որոնք երկար ժամանակ պարապելով այդ դպրոցներում, ձեռք էին բերում հարկավոր պաշարը և վերադառնում Հայաստան՝ նույն ձևով վարդապետելու: Բացի սրանից, բուն իսկ Հայաստանում կային հունական և ասորական դպրոցներ, որոնց սկզբնավորությունը քրիստոնեություն մուտքից հետո է: Այսպիսի դպրոց բաց արեց նախ Տրդատ թագավորը (ըստ Ազաթ, 626). «[Տրդատ] ժողովեաց զբազմութիւն մանկատույն և զնոսա յերկուս բաժանելու, զոմանս յասորի դպրութիւն կարգել և զոմանս ի հելլէն»: Նույն տեսակի դպրոցների բացման զարկ տվեց նաև Ներսես Մեծը (հմմտ. Բուզանդ, Դ, 4):

Ահա այս դպրոցներն ավարտող հունադետ կամ ասորադետ հայ քարտուղիներն էին, որ կրում էին «թարգմանիչ» տիտղոսը:

9

Սկզբներում, թեև թե՛ հունարեն և թե՛ ասորերեն լեզուները հավասարապես ընդունված էին հայոց եկեղեցիներում, բայց սպասելի էր, որ հունարենի գործածությունը հետզհետե ավելի աճելով՝ վաներ ասորերենը, ի նկատի ունենալով՝ 1) հայոց և հունաց ավելի սերտ հարաբերությունը, 2) Կեսարիայի գերիշխանությունը հայոց կաթողիկոսի հանդեպ, 3) հույն կուլտուրայի բարձրությունը համեմատած ասորականի հետ: Բայց քաղաքական հանգամանքները

այլ կերպ դասավորեցին իրերը: Պարսից տերութունը հունաց վրա հաղթող հանդիսանալով՝ իր ազդեցության տակ առավ Հայաստանի մեծ մասը և վախենալով, որ հայերը հույների հետ սերտ հարաբերությամբ հեռանան իրանից և հունաց միանան, աշխատեց որքան կարելի էր ընդհատել այդ հարաբերությունները: Որքան էլ որ պարսից տերութունը հակառակ լիներ քրիստոնեություն, այնուամենայնիվ ստիպված էր ահամա հաշտվել երեսյթի հետ, քանի որ այնպես խոր հաստատված էր Հայաստանում և մյուս երկրներում: Բայց նա կարող էր հունարենը ըստ կարելիոյն արգելել և եթե հայերը պետք ունեին քրիստոնեական մի լեզվի, կարող էին դիմել ասորերենին: Ասորիները, թեև քրիստոնյա, բայց դավանական պատճառներով մտտիկ շէին հույներին, հակված էին պարսիկներին և մտել էին պարսից պետության թևարկության տակ, 435 թվականից հետո, երբ ասորիները նեստորական դավանանքը ընդունելու պատճառով ամբողջովին դուրս վտարվեցին իրենց երկրից (Ասորիքից)՝ հույների ձեռքով, Պարսկաստանն էր, որ իր խնամակալություն տակ առավ նրանց և ազատ իրավունք տվեց իր տերության բոլոր սահմաններում տարածվելու: Ասորիների ազդեցությունը մեծ եղավ պարսիկների վրա. արամեական այբուբենն է, որ ձևավորվելով զարձակ պահլավական այբուբեն, ասորերեն շատ բառեր մտան պարսից լեզվի մեջ, այնպես որ այս վերջինները հասան վերջապես այն տարօրինակ դրուսյան, որ պահլավերեն էին գրում, բայց ասորերեն էին կարգում:

Ահա այս հանգամանքների բերմամբ հունարենը արգելվեց Հայաստանում, իսկ ասորերենին դարկ տրվեց. և հայերին իրավունք տրվեց ազատ օգտվել ասորի լեզվից. «Եւ զորս միանգամ գիրս գտանէր [Մերուժան]՝ այրէր, և հրաման տայր մի՛ ուսանել զգրպրութիւն հունարէն, այլ պարսիկ. և մի՛ ոք իշխեսցէ յոյն խօսել կամ թարգմանել, այսպիսի ինչ պատճառաւ, զի ամենեկն մի՛ լիցի Հայոց ընդ Յունաց ժանօթութիւն և հաղորդութիւն սիրոյ. այլ ճշմարիտ՝ խափանել զքրիստոնեութեան ուսումն: Զի յայնժամ գիր զըպրութեան Հայոց չէ ևս էր լեալ, և յունականան վարէին եկեղեցոյ կարգք» (Նորենացի, Գ, 19): «Գտանէ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարապեալ յասորոյն՝ յոչ լինելոյ յունի: Քանզի նախ ի Մերուժանայ այրեալ լինէին ընդհանուր աշխարհիս յոյն գիրք. դարձեալ ի բաժանել զաշխարհս Հայոց՝ շտային պարսիկ վերականգնուքն յոյն ուսանել զպրութիւն ումեք յիրեանց մասինն, այլ միայն ասորի» (Նորենացի, Գ, 39): Այնպես որ վերջապես ասորի լեզուն ընդունվեց հայ եկեղեցիներում՝ իբրև կրոնական ծիսական լեզու. «Քանզի պաշտօն եկեղեցոյ և կարգացմունք գրոց ասորի ուսմամբ

վարէին ի վանորայս և յեկեղեցիս Հայաստան ժողովրդոցս» (Փարպեցի, էջ 36):

Պետք է նկատել սակայն, որ հիշյալ դրութեան մեջ գտնվում էր միայն պարսկական գերիշխանութեան տակ գտնված Հայաստանը, իսկ Արևմտյան Հայաստանը, որ գտնվում էր հունական տիրապետութեան տակ, ստիպված էր վարվել հունարենով. «Բայց ի յունաց մասէն, որք ընդ ձեռնադրութեանն տուգանեցան՝ վիճակեալ յաթոն Կեսարու, վարել յունական դպրութեամբ և ոչ ասորով» (Խորենացի, Գ, Ժդ):

Բայց ինչքան էլ որ տարածված լիներ հունարենը կամ ասորերենը, դարձյալ անհնարին էր, որ կարողանար լրացնել ժողովրդի պահանջները. ինչքան էլ որ շատ լինեին լեզվագետ կրոնավորները, այնու ամենայնիվ չէին կարող լցնել բազմաթիվ գավառների, քաղաքների և գյուղերի մեջ վխտացող եկեղեցիներն ու վանքերը: Առանձնական ընթերցանութեան համար էլ ամենևին պետք չէր գա ասորերենը կամ հունարենը, հետևաբար բուն հասարակ ժողովուրդը զուրկ էր մնում հոգևոր կրթութունից և առհասարակ գրգիջ: Կար և երրորդ ցավալի մի կետ. այդ այն երկար ճանապարհորդութիւնը, անթիվ զրկանքները, բազմաթիվ ծախսերն ու մտավոր շարշարանքն էր, որ հայ երիտասարդները պարտավոր էին կրել զանազան հեռավոր քաղաքներում դեգերելով՝ ասորերենի նման դժվար մի լեզվի ընտելանալու համար. «Փանզի հոգացեալ յարածամ տրտմէր երանելի այրն Մաշթոց՝ տեսանելով զմեծ ջանն և զառաւելապէս ծախս մանկանցն Հայաստան աշխարհիս, որք բազում թոշակօք և հեռագնաց ճանապարհօք և բազմածամանակեայ դեգերմամբ մաշէին զաւուրս իւրեանց ի դպրոցս ասորի գիտութեան» (Փարպեցի, էջ 35):

Այսպիսով եկեղեցիները զուրկ էին մնում կրոնավորներից, կամ առ առավելն ունենում էին այնպիսի քարոզիչներ, որոնք թեև կարող էին կարգալ ասորերեն ավետարանը, բայց հասկանալ ու թարգմանել չգիտեին: «Յորմէ (յասորերէնէ) ոչինչ էին կարող լսել և օգտվել ժողովուրդքն այսպիսի մեծ աշխարհի և լինէր պաշտօնէիցն աշխատութիւն և ժողովրդոցն անշահութիւն յանլրութենէ լեզուին ասորոյ» (Փարպեցի, էջ 36): Հալ ժողովուրդն այսպիսով գտնվում էր շատ ողորմելի դրութեան մեջ. նա դիմում էր եկեղեցի և համար ու անշշունչ լսում էր ասորերեն ընթերցվածները, որոնցից ոչինչ չէր հասկանում: Ժամերգութիւնը դարձել էր ձևական մի բան, արտաքին պաշտոնական աննյութ ու աննպատակ ձևականութիւն, որից ո՛չ միայն ժողովուրդն էր դժգոհ, այլև քարոզիչ պաշտոնյաները. «Ասորի մեծաջան և անօգուտ ուսմամբքն աշխատեալք յո-

խորտ, յորոց բազմութիւնք ժողովրդոց ունայնք և թափուք հրածարեալք գնային յեկեղեցւոյն. և ուսուցիչքն հանելով յոգւոց և հառաչելով՝ զղջանային զսնտոի ջանն իւրեանց, յորում ոչ զոք յուսումնասէր ժողովելոցն տեսանէին օգտեալս ի վարդապետութենէ հոգևոր խրատուցն, որ է կերակուր և պարարումն իմաստեախնդիք անձանց» (Փարպեցի, էջ 44):

10

Մեսրոպը՝ իբրև ընթերցող և թարգմանիչ, իր քարոզութեան միջոցին զգաց ու տեսավ բոլոր այս նեղութիւնները, որ կրում էին թե՛ եկեղեցականները և թե՛ ժողովուրդը: Ուր որ ինքը կար, գիրը կյանք էր ստանում, անիմաստ ձայները հոգի էին առնում: Նա ո՛չ միայն կարգում էր անծանոթ լեզուն, այլև թարգմանում ու ժողովրդի սրտին մոտիկ լեզվով մեկնում, բացատրում, իսկ ուր ինքը չկար, լսվում էր միայն մի անծանոթ ղղղոց և ուրիշ ոչինչ: Իր ժողովրդասեր ու հայրենասեր սիրտը համակվեց խորին վշտով. գիշեր ու ցերեկ իր մտածմունքն այն էր, թե ի՞նչպես կարող էր դարձան տանել այս անտանելի կացութեան: Բայց Մեսրոպի մտատանջութիւնը ավելի հեռուն էլ էր գնում. ո՛ր պիտի տաներ օտար լեզուների այս տիրապետութիւնը. երկիրը արդեն պառակտված, ժողովուրդը երկու օտար տիրապետութիւնների մեջ բաժանված, թագավորութիւնը կործանման անդունդին մոտիկ, ի՞նչը պիտի կարողանար փրկել ու պահպանել ազգն ու ժողովուրդը իսպառ բընաջինչ լինելուց: Եվ այսպես՝ տրտում հոգսերով պաշարված և խորհրդածութեանց ծփանջում տարակուսած՝ փնտրում էր փրկական ելքը: Եվ ահա այդ մտածմունքների և տարակուսանքների ժամանակ ծագեց իր մտքում փրկարար լույսը, հայերեն գրերը գրտնելու և գրականութիւն ստեղծելու գաղափարը: Նրանով պիտի փրկեր ազգութիւնը կորստից: «Սե ի վարդապետել երանելոյն Մեսրոպայ՝ ոչ փոքր կրէր վտանգս, քանզի ինքն էր ընթերցող և թարգմանիչ. և եթէ այլ ոք ընթեռնոյր, ուր նա ոչ հանդիպէր, զանխուլ ի ժողովրդոցն լինէր՝ յաղագս ոչ լինելոյ թարգմանիչ: Վասն որոյ եղ ի մտի հնարել գտանել նշանագիրս Հայոց լեզուին, և արկեալ զանձն ի ջանս, պէսպէս փորձիւք տածանէր» (Խորենացի, Գ, խէ):— «Նոյնպէս առաւել հոգ ի մտի արկանէր՝ զհամաշխարհականս սփոփելով. և առաւել յազօթս մշտնջենամուռնչս, և բազկատարած պաղատանս առ Աստուած. և արտասուս անդադար, զմտաւ ածելով զառաքելականն և աւեր հոգալով. Տրտմութիւն է ինձ անպակաս ցաւք սրտի իմոյ, վասն եղբարց իմոց և ազգականաց: Եւ այնպէս տրբա-

մական հոգովք պաշարեալ և թակարդապատեալ և անկեալ ի ծուփքս խորհրդոց, եթէ որպիսի արգեօք ելս իրացն դտանիցէ» (Կորյուն, էջ 8):

Ահա այդ գաղափարը առաջնորդեց Մեսրոպին կատարելու այնպիսի մի գործ, որ ամենամեծ բարիքն եղաւ մեր ազգին և որի հիշատակը դարուց ի դարս պիտի հիշվի, քանի կա ու կմնա մարդկութիւնը:

Գ Լ Ո Ւ Ն Գ

ԳՆՆԻՆԵԼՅԱՆ ԿՐԵՐԸ

1

Ներշնչված այն մեծ գաղափարով, Մեսրոպը մտադրեալ ամեն բան, և իր աշակերտները, իր քարոզչութիւնը, իր եկեղեցիներն ու իր սիրած Գողթն զովաոր բողոքելով, եկաւ Վաղարշապատ, Սահակ կաթողիկոսի մոտ: Մեսրոպը հայանեց նրան իր գեղեցիկ մտադրութիւնը: Բնականաբար այնպիսի լուսամիտ մեկը, ինչպիսին Սահակն էր, ո՛չ միայն պիտի հաղաներ այդ գաղափարին, այլ նույնիսկ Մեսրոպից ավելի փափաղող հանդիսացաւ և ամեն կերպով պատրաստակամ ցույց տվեց իրեն՝ այդ մեծ գործի հաջողութեան համար. «Նգիտ գնա առաւել ևս փափագող այնմ» (Խորենացի, Գ, ԽԹ). «Պատրաստական գտանէր նմին փութոյ հաւանեալ» (Կորյուն, էջ 8):

Հին հայոց բարեպաշտական սովորութեամբ, որ ամեն գործ աղօթքով էր սկսում, Սահակ և Մեսրոպ իրենց հարակիցների հետ հավաքուեալ են և ժի քանի օր աղօթքի են նվիրում իրենց, խնդրելու համար Աստուծոց, որ իրենց այս բարի մտածութեան հաջողութիւն պարգևի. «Եւ միանգամայն յօժարութեամբ գումարեալ հանդերձ աղօթիւք մեծովք առ Աստուած կանխէին, վասն ամենայն ողոց քրիստոսարեք փրկութեանն հասանելոյ. և զայն առնէին աւուրս բաղումս» (Կորյուն, էջ 8):

Սրանից հետո Սահակը և Մեսրոպը որոշում են գումարել համագումար ժողով, ուր ներկա պիտի լինեն այն ժամանակվա հայտնի անձնավորութիւնները, որոնց հետ պիտի խորհրդակցեն ինչպէս նշանագրերի հորինման համար:

Ժողովը գումարվեց Վաղարշապատ մայրաքաղաքում, Սահակի և Մեսրոպի նախաձեռնութեամբ: Բացի այս ներկայից, այնտեղ ներկա եղան, ըստ Խորենացու, նաև հայոց բոլոր եպիսկոպոսները. «Գտանէ ժողովեալ առ մեծն Սահակ և Մեսրոպ զամենայն եպիսկոպոսունս» (Խորենացի, Գ, ծբ): Բայց Վառաժապուհ թագավորը, ինչպէս և ուրիշ որեւէ աշխարհական, կանչված չէին նույն ժողովին: Կորյունը պատմում է, թե այս ժողովում շատ հարցափորձեր և քննութիւններ տեղի ունեցան և ներկաները մեծ հոգնութիւն կրեցին՝ հայ նշանագրերի առթիւ. «Ապա ելանէր նոցա պարզական յամենաբարին Աստուծոյ, ժողովել զաշխարհահոգ խորհուրդն երանելի միաբանելոցն, և գիրս նշանագրոյ Հայաստան զազգին հասանել. բազում հարց փորձի և քննութեան զանձինս պարապեցուցեալ, և բազում աշխատութեանց համբերեալ» (Կորյուն, էջ 8): Գծրախտաբար այստեղ մի մեծ պակասութիւն ունի Կորյունը. նա ոչինչ չի ասում այն մասին, թե ի՞նչ էին այն երկար վիճաբանութեանց զլիսավոր կետերը.— արդո՞ք ոմանք այս առթիւ լինելիք նորամտութիւններին հակառակութիւնն էին ցույց տալիս, կամ թե վիճում և չէին կարողանում համաձայնութեան զալ այն մասին, թե ո՞ր այբուրենը պիտի հարմարեցնեն հայ լեզվին (պարսկերենն, հունարենն, թե՞ ասորերենն), և կամ թե ուրիշներ հունարենի և ասորերենի ուսման ավելի լայն ծախալ տալով, դժվարութեանց առաջին առնել էին առաջարկում. վերջապես բուցե ոմանք էլ (անշուշտ օտարազգի քարոզիչներ) իսպառ հակառակ էին հայ լեզվի համար գրականութիւն ստեղծելուն:

Վենետիկի միաբաններից Հ. Բ. Սարգսյանը («Բազմավէպ», 1889 թ., էջ 39) կարծում է, թե ժողովի վիճաբանութեան նյութն էր՝ որոշել, թե Հայաստանի 15 նահանգների որի՞ բարբառը պիտի բարձրանար գրականութեան: Եվ 15 նահանգների պատգամավորները, քննելով հարցը, վերջապես վճռեցին ընդունել Արարատյան բարբառը:

Այսպիսի կարծիք մեջտեղ դնելուց առաջ, պետք էր հաստատել, թե Հին Հայաստանի 15 նահանգները զանազան բարբառներ ունեին և այդ բարբառները այնքան տարբեր էին իրարից, որ խոսողները իրար չէին հասկանում: Հետո, ի՞նչ նշանակութիւն ունի բարբառը այբուրենի համար: Հավաքվել են տառեր հորինելու նըպատակով. որեւէ կարևորութիւն ունի՞ այն հանգամանքը, թե բարբառներում հնչում են մա՞րդ, մա՞րք, մա՞րթ, թե՞ մարտ կամ մի ուրիշ ձևով: Բարբառների լեզվաբանական քննութիւնը մեր կարծիքով համապատասխան նյութ չէր կարող լինել:

Մի քանի ժողովից հետո, ժողովականները հարկ համարեցին դիմել Վոսմշապուհ թագավորին և իրենց ցանկալի խնդրի մասին հայտնել նրան: Ահա այս մասին Կորյունի շատ մութ և խորհնացու շատ լակոնական բառերը, որոնք իրար համապատասխանում են. «Բազում հարց փորձի և քննութեան զանձինս պարսպեցուցեալ, և բազում աշխատութեանց համբերեալ, ազդ առնելին ապա և զկանխադոյն խնդրելին իրեանց թաղաւորին Հայոց, որոյ անուն կոչէր Վոսմշապուհ» (Կորյուն, էջ 8): «Գտանէ ժողովեալ առ մեծն Սահակ և Մեսրոպ զամենայն եպիսկոպոսունս՝ հոգալ զգիւտ դպրութեան Հայոց, զոր զգացուցին աբխալին» (Խորենացի, Գ, ծք):

Այն ժամանակ Վոսմշապուհը պատմեց նրանց, թե ինքը լսել է, որ կա հայերեն լեզվի այբուբեն, և թե այդ այբուբենը գտնվում է Գանիել անուն ասորի պնդական եպիսկոպոսի մոտ: Այս անակընչալ հայտարարությունը մեծ սպավորություն թողեց ամենքի վրա. ժողովականները շատ ուրախացան և խնդրեցին, որ Վոսմշապուհը հետամտի այս մասին և պետք եղածն ի գործ դնի՝ այն տառերը ձեռք բերելու համար: Ըստ Փարպեցու՝ Սահակը և Մեսրոպը հիշեցրին Վոսմշապուհին, թե գրիբի գլուտը շատ ավելի մեծ էր, քան որևէ աշխարհային փառք, նույնիսկ թագավորական փառքը, և թե նրանով թագավորը պատմության մեջ մի այնպիսի անուն պիտի թողնէր, որ պիտի գերազանցեր իր բոլոր նախնայաց անունը: Ահալասիկ այն խոսքերը, որով Սահակը և Մեսրոպը համոզում են թագավորին. «Եւ նոցա լուեալ զայս ի թագաւորէն, փութացուցանէին զնա ասելով, թէ ձեպեա՛ յաղագս մեծ և օգտաբեր աշխարհիս Հայոց դիւտիս այսորիկ՝ ի ժամանակս քո, որ շատ աւելի առ յապայսն բերէ քեզ շահ, յիշատակ անմոռաց և օգուտ երկնաւոր վայելից, քան զիշխանութիւն թագաւորութեանդ քո, և կամ որպէս յառաջ քան զքեզ նախնիքն քո էին յազգէն Արշակունեաց» (Փարպեցի, էջ 37—38):

Թագավորը համոզվեց այս խոսքերի վրա և, ըստ Փարպեցու՝ փառք տվեց Աստուծուն, որ այսպիսի հավերժական մի գործ իր օրով պիտի կատարվեր. «Եւ թագաւորին լուեալ զայս և խնդալից եղևալ՝ ես փառս Աստուծոյ, որ ի ժամանակս թաղաւորութեան նորա զայսպիսի հոգևոր կենաց փափագ ժառանգեաց յաշխարհիս Հայոց» (Փարպեցի, էջ 38):

Վոսմշապուհը շուտով գործի կպավ, հրովարտակ գրեց Հաբել անուն բահանային¹, որ նույն ասորի Գանիել եպիսկոպոսի մեր-

ձավորը, այսինքն ազգականն էր, և հրամայեց երթալ Գանիելի մոտ և տառերն առնելով իրեն ուղարկել: Այս հրովարտակը ուղարկեց Հաբելին՝ Վահրիճ՝ անունով անձի հետ՝ իբրև դեսպան, որ ըստ խորենացու, էր «այլ մի պատուական և հաւատարիմ իւր (Վոսմշապուհի), խաղունի ազգաւ... յոյժ փափագող նորին գործոյ» (այսինքն գրերի գլուտին) (Խորենացի, Գ, ծք): Այս մարդու մասին ուրիշ ոչ մի տեղեկություն չունենք: Բայց հանձնարարված գործի կարևորությունից պետք է գուշակել, ասում է Օրմանյանը («Ազգապատում», Ա, էջ 271). Վահրիճի էլ բարձր դիրքը, օտար լեզուների հմտությունը և տեղերի ու անձի ծանոթությունը. Սահակի ու Մեսրոպի աշակերտներից չէր անշուշտ, այլ թագավորական դիվանի պաշտոնյա: «Իսկ Հաբել կարգալով հրովարտակը, իսկույն դիմեց Գանիելին և նախ ինքը սովորելով նրանից այն տառերը, առավ Հայաստան ուղարկեց, Վոսմշապուհ թագավորին, անշուշտ Վահրիճի ձեռքով». «Իսկ Հաբելին զայն լուեալ, փութանակի հասանէր առ Գանիելին, և նախ ինքն տեղեկանայր ի Գանիելէ նշանագրոյն, և ապա առեալ ի նմանէ առաքէր առ արքայն յերկիրն Հայոց, ի հինգերորդի ամի թագաւորութեան նորա ի նա հասուցանէր» (Կորյուն, էջ 8):

Վոսմշապուհը, Սահակը և Մեսրոպը ստանալով Հաբելի ուղարկած գրերը, մեծ ուրախություն զգացին: Սահակը և Մեսրոպը խնդրեցին թագավորից մի քանի մատուց մանուկներ հանձնել՝ նորազուտ գրերը նրանց վրա փորձելու համար: Երբ տեսան, թե ներանցից շատերը կարողացան սովորել, Սահակը, իբրև հայրապետ հայոց, շնորհեց Մեսրոպին վարդապետության (այսինքն՝ ուսուցչական) մեծ աստիճանը և հրաման արեց, որ Հայաստանի ամեն կողմերը նույն տառերը տարածի և բոլորին կրթի այդ տառերի ուսման մեջ. «Ապա հրաման տայր ամենայն ուրեք նովին կրթել, որով և յաստիճան իսկ վարդապետութեան զեղեցիկ երանելին հասանէր» (Կորյուն, էջ 9):

Այսպիսով Մեսրոպը դարձավ հայոց առաջին վարժապետը և Գանիելյան գրերը ընդհանուր ընդունվեցան մեր մեջ:

3

Սկսած Գողթն գավառի բարոզությունից հրաժարվելուց մինչև Գանիելյան գրերի գործածությունը, որ այս գլխի նյութը կազմեց, մեր աղբյուրները երևան են հանում բազմաթիվ մեծ ու փոքր տար-

¹ Է. Ն. Ալիևյան, «Հանդես ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 466, ենթադրում է, թե այս Հաբելը եպիսկոպոսի դպրոցի գլխավոր Իրան երեցն է:

¹ Այս անձի անունը կիրակոսը (էջ 15) դնում է «Վրախճայ», որ սեռական չէր լի. «Եւ առաքեն զնախարար զամն՝ Վրախճայ անունս»:

բերութիւններ, որոնք պետք է մի առ մի քննել և ստուգել, հաջորդ խնդիրներին անցնելուց առաջ:

Նայա՛ Կարապետ Սասնեցին չի հիշում Մեսրոպի քարոզչական գործունեութիւնը, կամ ըստ Խորենացու՝ նաև Սյունյաց զավառի մեջ այլ գրերի գլուտի այն բարձր զաղափարը տալիս է Մեսրոպին հղանալ հենց իր ճգնական կյանքի մեջ, մի քարայրի խորքում: Այս ներշնչումն ունենալուց հետո, Մեսրոպն ուղղակի քարայրից ճանապարհ ընկավ և դիմեց Սահակին. «Այս հոգոյն առթումն, յորմէ յաղթեալ և ակամայ ձգեալ, ելանէր յայդէն և վարէր յեկեղեցի, ոչ ապարասանեալ ընդվզէր և ոչ ամբարհաւաճեալ յուսայր յանձին գորութիւն: Այլ հեղաբար և դիրապէս դիմէր առ հովին քաջ քաջաձագ՝ առ հայրապետն Հայաստանեայց» (Սասնեցի, էջ 38—39):

Սասնեցու այս թերութիւնը անշուշտ համառոտութեան համար է և շունի նշանակութիւն:

4

Թեև Կորյունը, Փարպեցին և Խորենացին չեն հիշում հատկապես, թե ո՛ր էր Սահակը և հետևապես ո՛ր դիմեց Մեսրոպը և ո՛ր եղավ առաջին համագումար ժողովը, բայց նրանց հաջորդ խոսքերից բախական պարզ է: Քանի որ դիմում են թագավորին և սա ևս ժողովին ներկայանում է այնտեղ, հետևում է, թե ժողովը տեղի էր ունեցած մայրաքաղաքում (Վաղարշապատում), ինչպես որ բնական էր, Վաղարշապատը լինելով Սահակի աթոռանիստը:

Բայց Սասնեցին, դարձյալ շեղվելով պատմութեանից, այս հանդիպումը դնում է Աշտիշատում. «Սե հանդիպեալ նմա ի դաշտն Տարսնոյ, ի քաղաքագեղն Աշտիշատ, և ողջունեալ՝ առնոյր զաջն և ողջոյնն: Եւ տեսալ ծաղուն՝ ծիծաղէր, և բերկրեալ ցնծայր սուրբրն ի սէր սրբոյն և ծանէր հոգւովն ի հոգոյն գոլ զգալուստ նորա...» (Սասնեցի, էջ 39):

Սասնեցու հրատարակիչը՝ Մեսրոպ վարդապետ Տեր-Մովսիսյան, էջ 39-ի ծանոթութեան մեջ նկատում է, թե «ոչ մի ակնարկ չկա կաթողիկոսի գտնված տեղի մասին (Կորյունի մեջ). ներքողողը կամ Տարսնը ավելի բարձրացնելու համար է հիշել այդ մանրամասնութիւնը, կամ հավանականորեն ուրիշ աղբյուր է ունեցել»:

Ըստ իս, միայն առաջինն է ճիշտ. Սասնեցին այս սխալը գոր-

ծել է այն մտածութեամբ, որ Տարսնը հայրապետական կալված լինելով, կաթողիկոսները շատ անգամ Տարսն էին գտնվում:

5

Ինչպես տեսանք վերևում, Կորյունը Սահակի և Մեսրոպի ազդեցներից անմիջապես հետո դնում է համագումար ժողովի գումարումը, որի հետևանքն եղան նույնպես Մեսրոպի դիմումները, Վահրիճի առաքումը և վերջապես Գանիելյան գրերի գլուտը.— այս բոլորը անխափան մին մյուսի հետևից շարունակաբար, ինչպես վայել էր այնպիսի մի անձի, որ հոգով մարմնով նվիրված էր գործին, և որի աշքին երկրորդական արժեք ունեին մնացյալ բոլոր գործերը: Սակայն Խորենացին և, նրան հետևելով՝ Փոքր Կորյունը ադրեքներից հետո դնում են հուսահատ ընդհատում: Մեսրոպը, երկար ջանքերից հետո, տեսնելով, որ չկարողացավ մի օգուտ քաղել, դարձյալ Աստուծուն ապավինեց, և Սահակից բաժանվելով, նորից իր քարայրը քաշվեց և անձնատուր եղավ առաջվանից ավելի խրատամբեր ճգնութեան. «Եւ յես բազում ջանից և ոչինչ օգտելոյ, դարձեալ յաղօթս ապաւինեալ, յԱստուծոյ խնդրելով: Եւ մեկնեալ ի միմեանց, զնաց Մեսրոպ ի դաղարս իւր. և յանձն առեալ զխստամբերութիւն վարուց ճրգնէին առաւել քան զառաւել» (Խորենացի, Գ, խթ): Նույնը օրինակում է Փոքր Կորյուն, շնչին փոփոխութեամբ (էջ 9):

Այս դեպքից հետո, Խորենացին Ս, ՍԱ և ՍԲ գլուխներով պատմում է Խոսրով Գ-ի գերի բռնվելը, Վառամշապուհի հաջորդութիւնը, Սահակի երթալը Տիգրոն, ստացած պատիվներն ու վերադարձը, Արաաշրի հրովարտակը Վառամշապուհին, հունաց և պարսից մեջ զրգոված պատերազմը Միչագեաթում, Վառամշապուհի միջամտութիւնը և այլն, որից վերադարձին տեսնում է, որ ժողովն արդեն գումարված է:

Խորենացու պատմածը շատ ծանրակշիռ է. մերժել այն, հենց այն պատճառով, որ պատմողը Խորենացին է, խեղացի գործ չէր լինի. ուստի պետք է մանրամասն քննել, թե արդյոք կա՞ն հանգամանքներ, որ Խորենացու պատմածը ստուգեն, կարո՞ղ են այդ հանդումանքները ուրիշ ձևով մեկնվել, որից էլ հանել եղրակացութիւնը: Խորենացուն նպաստավոր է թվում այն հանգամանքը, որ Վաղարշապատում գումարված ժողովի առաջին նիստերին ներկա չէ Վառամշապուհը, թե՛ ըստ Կորյունի և թե՛ ըստ Խորենացու, այլ մի քանի նիստ հետո միայն: Եթե ըստ Խորենացու ընդունենք, թե այդ միջոցին Վառամշապուհը Միչագեաթումն էր, այս բացակայութիւնը

¹ Սաղր բառի սեռականն է, սրանով պետք է հասկանալ «Սահակ». ըստ որում երբայիքին Սահակ նշանակում է «ծիծաղ». Սասնեցին շատ է սիրում ցուցադրել իր «եքրայագիտութիւնը»:

կարգարանա: Բայց անշուշտ այս առարկությունը հիմնավոր չէ, որովհետև.

1) Ինչպես վերը նկատեցինք, այս ժողովի նյութը, դոնե այն ժամանակվա նկատումներով, կրոնական գործ համարվելով, աշխարհականներ չէին կանչված այնտեղ. ուստի Վոամշապուհը ևս գործ չունի: Խորենացին ասում է. «գտանել ժողովեալ առ մեծն Սահակ և Մեսրոպ ղամենայն եպիսկոպոսունս». բայց աշխարհականի (իշխան կամ նախարար), նույնիսկ հասարակ քահանաների խոսք չկա:

2) Հակառակ մեր ունեցած համարմունքին, Վոամշապուհը չի երևում այնպես ուսումնասեր մի անձ: Ըստ Խորենացու, երբ Հաբել քահանան հայտնում է Վոամշապուհին, թե հայերեն գրեր կան կամ կարող է ինքը հնարել, Վոամշապուհը փոխանակ այսպիսի մի գեղեցիկ զազափարով օգնորվելու, «անփոյթ արարեալ» հեռանում է: Սահակը և Մեսրոպը, ըստ Փարպեցու, բավական ջանք են գործ դնում համոզելու համար Վոամշապուհին, որպեսզի հետամտի Դանիելյան գրերը բերել տալու Այսպիսի մի անձ ի՞նչ աներ ժողովին ներկա լինելով:

3) Ժողովականները չէին հրավիրած Վոամշապուհին, քանի նրանից օգուտ չէին սպասում, և եթե հրավիրեցին, միայն այն պատճառով էր, որ լսել էին, թե տեղեկություններ ունի Դանիելյան գրերի մասին. առանց դրա Վոամշապուհը կարող էր մինչև վերջն էլ հանգիստ նստել: Այսպիսով ուրեմն վերի առարկությունը շքեղվում է:

Ընդհակառակը, Խորենացուն հակառակ են հետևյալ առարկությունները.

1) Այն կասումը, որ Խորենացին տալիս է Մեսրոպին, բոլորովին հակառակ է նրա վրա տեսնված տարապայման խանդին: Մեսրոպը թողնում է ամեն բան՝ գրերի գյուտին հետամտելու համար. հետո, ամբողջ 35 տարի շարունակ ման է գալիս վարդապետելու և ուսուցանելու համար, և ի՞նչ պատճառ կար, որ գործը դեռ նոր սկսած՝ հանկարծ ընդհատեր:

2) Ինչո՞ւ Կորյունը կամ Փարպեցին չեն հիշում այսպիսի մի լքում և Մեսրոպի վերագարծը դեպի ճգնական կյանքը չեն պատմում. ներելի՞ է այսպիսի լուռություն. չէ՞ որ պետք էր դոնե մի քանի բառով ակնարկել:

3) Ի՞նչ արեց Մեսրոպը այդ երկրորդ ճգնության ժամանակ, ի՞նչպես եղավ, որ նորից թողեց քարայրը և երկրորդ անգամ իջավ հետամտելու գրերի գյուտին. ինչո՞ւ նույնիսկ Խորենացին չի հիշում սրա հանգամանքները:

4) Ինչպես հետո պիտի ցույց տանք, Մեսրոպի կրած դժվարությունները միայն Դանիելի պատճառով էին. այնպես որ, եթե Դանիելյան գրերի հարցը դուրս եկած չլիներ, մենք երկու տարի ավելի շուտ պիտի ունենայինք հայ գրականություն: Ուղում եմ ասել, թե դեռ առաջին ժողովի ժամանակ Մեսրոպը իր մեջ արդեն խնդիրը վճռած էր և հուսահատվելու բնավ կարիք չկար:

Մրանից հետևում է, թե Խորենացին այնպիսի մի ընդհատում դրել է դիտմամբ, որպեսզի կարողանար տեղավորել Մ և ՄԱ զլուխների մեջ պատահած դեպքերը. իսկ ՄԲ զլխով պատմածը նրա համար է, որպեսզի Վոամշապուհի ստացած տեղեկությունը հանգամանորեն բացատրի: Եվ ի՞նչ վիսպական ղուգադիպություն: Վոամշապուհը գնում է Միջագետք, Դանիելյան գրերի մասին պատահամամբ տեղեկություն է ստանում և ճիշտ վերագրածին տեսնում է, որ Սահակը և Մեսրոպը նույն նյութի համար ժողով են կազմել:

Մեր այս ասածներից պետք չէ հետևեցնել, թե մենք մերժում ենք Խորենացու Մ և ՄԱ զլուխներով պատմած դեպքերը: Ամենևին: Լկլ ուզում ենք միայն ասել, թե Մեսրոպին վերագրված ընդհատումը Խորենացու գյուտն է միայն՝ հիմնված սխալ հաշվի վրա. մյուս դեպքերը կարող են պատահած լինել իհարկե ժողովից բավական առաջ: Դրանց քննությունը մեր ծրագրից դուրս է:

Մինչդեռ Կորյունը և Խորենացին հայտնի կերպով ցույց են տալիս համազումար ժողովի գումարումը, Մեսրոպի կրած ծանր ճիգերը և այլն, Փարպեցին բոլորովին հեշտ ու անավարի կերպով լուծել է ուզում ամեն բան: Նախ, նա չգիտի ժողովի գոյությունը. Մեսրոպը դիմում է պարզապես Սահակին, հայտնում նրան իր վարուցվա մտածմունքը, Սահակը քաջալերում է նրան, թե «շոգ մի տնի, այդ առածը շատ ոչինչ բան է. ևս քեզ մի քանի քահանա օգնական կտամ, և եթե դուք չկարողանաք, ի՞նձ բերեք, ես կուղղեմ կվերջացնեմ»: Սահակը հետո ավելացնում է, թե պետք է այս բանը նաև թագավորին իմաց տալ, որովհետև մի անգամ պատմել է Դանիելյան նշանագրերի մասին: Այնուհետև երկուսը միասին դիմում են Վոամշապուհին և Դանիելյան գրերը բերել տալիս. «Եկեալ առ սուրբ կաթողիկոսն Հայոց Սահակ՝ զեկուցանելը նմա զիւրոյ բազմաժամանակեայ մտածութեան զխնդիրն, և ընկալեալ ի նմանէ քաջալերութեան սուտիս, թէ՛ Զօրացեալ պի՛նդ կաց, առեալ ընդ քեզ և այլ արս օգնականս ի քահանայից՝ դոր ես պատուիրեմ. և ուր տկարանայք ի կարգել զհեղինայսն՝ բերեալ առ իս ուղղեմ

զայն. քանզի յոյժ դիրին է գիւտ իրացդ զոր հայցես: Բայց նախ արժան է մեզ զբացուցանել թագաւորին զպէտտ աշտպիսի մեծ և կարևոր խնդրոյ...: Եւ մտեալ սրբոյ կաթողիկոսին Հայոց Սահակայ հանդերձ երանելեան Մաշտոցի առ թագաւորն Վասմշապուհ, և իմացուցեալ նմա զպէտտ իրացն, յիշեաց և ինքն թագաւորն զխօսեցեալսն վանականին վասն նորին իրացն ընդ նմա, զոր և նորա պատմեալ ուրախացոյց...» (Փարպեցի, էջ 36—37):

Փարպեցու պատմութիւնը երկու տարրեր խնդիր է երևան հանում. նախ՝ ժողովի բացակայութիւնը և երկրորդ՝ Մեսրոպի գործի նվաստացումը: Երկրորդի վրա խոսել պահելով հաջորդ գլխին, անցնենք առաջինին:

Որովհետև Փարպեցու աղբյուրը Կորյունն է, ուստի ամեն անգամ, որ Փարպեցու մոտ դժվարութեան հանդիպենք, բնականաբար պիտի դիմենք սկզբնաղբյուր Կորյունին, նրանով հարցը պարզելու համար: Եթե Փարպեցին ունենա ավելի մի բան, որ Կորյունը չունի, կարող է Փարպեցին ունենալ իրավունք, այն պատճառաբանութեամբ, թէ Կորյունը համառոտախոս լինելով, հապավել կամ մոռացել է նշանակել այդ դեպքը. և կամ՝ թէ Կորյունի ձեռագիրը հետո փոփոխութիւն է կրել, և կամ, վերջապես, Փարպեցու պատմածը ավանդութիւն է և այլն: Եթե Փարպեցին չունենա մի բան, որ Կորյունն է պատմում, պարզ է, որ Փարպեցին, ավելաբանութիւնից հետո մնալու համար, հապավել է: Իսկ երբ Փարպեցին պատմում է դեպքը այնպես, որ բոլորովին տարրեր է Կորյունից, այստեղ խնդիրը բոլորովին փոխվում է: Ընթացողութիւնը մեկ է միայն: Կորյունը այնպես վստահելի պատմիչ է, որ Մեսրոպի կենսագրութեան համար կարելի չէ մինչև իսկ մտածել համեմատութեան դնելու Փարպեցու հետ: Հատկապես մեր այս խնդրին գալով, կարող ենք ասել, թէ Փարպեցին չի հասկացել Կորյունի խոսքը, որ իրոք շատ մթին է. «Ապա երանէր նոցա պարզական յամենաբարին Աստուծոյ, ժողովել զաշխարհահոգ խորհուրդն երանելի միտքանելոցրն» միայն գուշակութեամբ կարելի է հասկանալ. և եթե խորհնացին շատ լավ հասկացել է այս մութ խոսքի իմաստը, նույնը պարտավոր չէր նաև Փարպեցին:

7

Որտեղից կարող էր Վասմշապուհը լսած լինել, թէ Դանիելի մոտ կան հայերեն գրեր.— այս մասին մեր երեք գլխավոր աղբյուրները տարբեր տեղեկութիւններ են տալիս:

Փարպեցին պատմում է, թէ ժողովի նիստերից մի քանի օր առաջ մի եկեղեցում խոսք է բացվել հայերեն լեզվի այս պակա-

սութեան վրա և մեկը թագաւորին ասել է, թէ «Ես մի գյուղում մի եպիսկոպոսի մոտ հայերեն գրեր տեսել եմ»: Թագաւորը այս մասին պատմում է Սահակին, և երբ ժողով է լինում, Սահակը այս պատմութիւնը հիշելով, դիմում է թագաւորին. «Վասն որոյ և քան զաւուրս ինչ յառաջ ոչ բազումս՝ առեալ բանք լեկեղեցու յազգաս կարօտութեան աշտպիսի պիտոյից, ասացեալ է ուրեմն ցարքայ, թէ տեսի նշանագիրս հայերէն առ ումեմն եպիսկոպոսի ի գեղ միում. և թագաւորն յիշէր զասացեալսն, քանզի և ինձ (Սահակայ) նա պատմեաց» (Փարպեցի, էջ 37): Մի քանի տող հետո, այս «մեկը» վանական է դառնում. «Յիշեաց և ինքն թագաւորն զխօսեցեալսն վանականին վասն նորին իրացն ընդ նմա»: Հետո, երբ Վահրիճին ուղարկելու ժամանակը դալիս է, Փարպեցին մի քիչ ավելի է պարզում խնդիրը, ասելով. «Այս մի երկը Հարէլ անուն, որոյ ասացեալ էր յառաջագոյն ցարքայ, որ և մերձաւոր էր առ բարեպաշտի Դանիելի եպիսկոպոսի» (էջ 38):

Խնդիրը մի քիչ ավելի է մեծացնում խորհնացին, որին հետևելու է նաև Կիրակոս Դանձակեցին: Խորհնացու պատմածի մեջ «ասաց թէ, ասել է թէ, մի օր, մի գյուղ, մի եպիսկոպոս» և այլն անորոշ խոսքերը վերանում են և ամեն ինչ հանգամանորեն ճշրվում է:

Այն ժամանակները (այսինքն համագումարից ոչ շատ առաջ), ասում է խորհնացին, հիվանդացով Արկազ կայսրը, ահադին երկբաշարմներ ու հրդեհներ պատահեցան Բյուզանդիոնում՝ ի վրեժ շովհան Ռակեբերանի, որ աքսորվել էր. հունաց կայսրութիւնը խառնաշփոթ վիճակումն էր. բանակների մեջ խռովութիւն բնկավ. բանակները իրար հետ կռուելուց հետո, գինքը պտրսից դեմ դարձրին: Ստաի պտրսից Վասմ թագաւորը հրամայեց Վասմշապուհին՝ իջնել Միջագետք, վեճերը զազարեցնել, խաղաղութիւնը վերահաստատել և երկու կողմերի գործակալների հաշիվը սուր: Վասմշապուհը զնաց Միջագետք և այս բոլորը հաջողութեամբ կատարեց. բայց իր գործառնութեանց մեջ բավական նեղութիւն կրեց քարտուղարի պատճառով, որովհետև Մեսրոպը քարտուղարական պաշտոնից հնուացել էր և զկար այնպիսի մի դիվանագիր, որ այնպես նարտար պարսկերեն իմանար: Հարէլ անուն մի քահանա ներկայացավ Վասմշապուհ թագաւորին և խոստացավ պատրաստել հայերեն գրեր, որ իր ազգական Դանիել եպիսկոպոսն էր հարմարեցրել: Այս առաջարկի առաջ թագաւորը անփութ գտնվեց: Երբ դարձավ Հայաստան, տեսավ, որ Սահակը և Մեսրոպը եպիսկոպոսների հետ ժողով են գումարել՝ հայերեն գրերը գտնելու համար, որոնց և պատմեց եղելութիւնը:

Մի փոքր տարբերություն էլ ներկայացնում են Գանձակեցիին և Հայսմավուրքը, թեև սրանց աղբյուրը հորենացին է: Գանձակեցին Վոսմաշպուհի բերանն է դնում հետևյալ խոսքը, համապատասխան ներկայանալու ժամանակ. «Մինչ էի ես ի կողմանս Ասորուս, ասաց ինձ ոմն եպիսկոպոս ասորի՝ Գանիէլ անուն, թէ ունիմ ես նշանագիր հայերէն լեզուի, և ես անփոյթ արարի առ ժամայն» (էջ 15): Այստեղ Գանիելը և Վոսմաշպուհը իրար անձնական ծանոթ են դուրս գալիս. Գանձակեցու մոտ Հարելի բաժինը հապավված է, բայց մի քիչ հետո նորից իր դիրքի մեջ մտնելուց իմացվում է, որ Գանձակեցու արածը մի փոքրիկ խեղաթյուրում է և նըշանակությունից զուրկ:

Փարպեցու և հորենացու տված տեղեկությունները թեև իրարից տարբեր, բայց երկուսի էլ հիմքը նույն են և փոփոխակի իրար են լրացնում: Կորյունն է միայն, որ թե՛ մեկից և թե՛ մյուսից բուրովին զանազանվում է:

Կորյունի տված տեղեկությունը, որ մինչև այժմ նկատողության չէ անված բանասերներից, հետևյալն է. «Եւ իբրև պատմեցաւ նոցա յարքայէ վասն գրելոյն ի Դանիել...» (էջ 8): Շղատառ տպված բառերի պահած իմաստն այն է, որ Դանիել եպիսկոպոսը առաջուց գրած էր Վոսմաշպուհ թագավորին իր գտած գրքերի մասին, և հետևաբար Վոսմաշպուհի ունեցած տեղեկությունը միայն այս նամակից էր բխում:

Այսպես է մտածում նաև Յնտզլյանը («Վարք Մաշթոցի», էջ 17) և սրանից հետևեցնում է, թե «Ուրեմն ամենն առաջ հայերեն գիր հայթայթելու միտքը ու առաջարկը եկած է Դանիել ասորի եպիսկոպոսին, որ զայն գրով իմացուցեր է Վոսմաշպուհի, բնականաբար իբր արքունի հրովարտակներու, դիվանական գրությանց համար պիտանացու, մինչ Մաշթոց այդ հոգը կունենա ավետարանելու արվեստին համար: Կերևի թե թագավորը հետևում տված շէր Դանիելի գրածին, փույթ շէր ըրած, զի հետո Մաշթոց և Սահակ միաբան հոժարեցուցին «զարքայ փույթ անել վասն պիտոյիցն այնորիկ»:

Մեզ բերված երեք պատմություններից ճշմարիտը անշուշտ պետք է որ Կորյունի ավանդածը լինի, քանի որ պատմության հիմնական աղբյուրը, ժամանակակից և լավագույն պատմիչը Կորյունն է: Բայց որպեսզի այս եզրակացությունը ի հառաջագունեն և հապճեպ չլինի, հարկավոր ենք համարում մանրամասն քննել խնդիրը:

Կարո՞ղ ենք արդյոք մտածել, թե գրելոյն այստեղ ձևագրական սխալ է և պետք է ուղղել գրայն, գրոցն կամ հետնաբար՝ գրե-

տոյն, և կամ, ինչպես Գարագաշյանը («Քննական պատմութիւն», Գ, էջ 36) կարդում է, գրենոյն, որով գրվածքի իմաստը կխափանվի: Բայց անշուշտ կարելի չէ անել այդպիսի մի սրբագրություն: Այն պարագային պետք պիտի լիներ ասել «վասն գրոցն Դանիելի»: Չի հարմարվում ի Դանիելէ բացառականը:

Երկրորդ առարկությունն այն է, որ եթե Դանիելը կարող էր գրել Վոսմաշպուհին, ինչո՞ւ Վոսմաշպուհը ուղղակի չի դիմում Դանիելին նամակով, որը Վահրիճի և Հարել քահանայի միջոցով է խնդրում այն նշանագրերը: Մի՞թե Դանիել ասորին ավելի բարձր ու անմատչելի անձնավորություն էր, քան Վոսմաշպուհ թագավորը: Բայց սրա պատասխանն էլ անշուշտ այն է, որ Վոսմաշպուհը գործին ավելի եռանդուն հարած լինելով, չուզեց դիմել նամակով Դանիելին, ինչ որ կարող էր անփույթ վերաբերմունք համարվել, այլ ավելի հաստատուն ու գործնական կերպով քննելու համար գործը, ուղարկեց Վահրիճին: Եվ եթե Վահրիճն էլ ուղղակի չզնայ Դանիելի մոտ, սրա էլ պատճառն այն է, որ Վահրիճը պալատական մարդ լինելով, ուսման հետ գործ չուներ և չէր կարող Դանիելից տառեր սովորել: Այսպիսի մի բան անելու համար կրոնավոր էր պետք. և ահա ամենահարմար կրոնավորը ներկայանում էր Հարելը, որ նաև Դանիելի ազգականն էր, լեզվով էլ համալեզու: Ուստի նրան գրեց Վոսմաշպուհը, և Հարելը գնաց, տառերը սովորեց և ուղարկեց Վոսմաշպուհին:

Այս երկու առարկությունները ջնջվում են այսպիսով:

Կա սակայն մի երրորդ, ավելի մեծ առարկություն, որ լեզվական է: Այդ է նախադասության անսովոր ձևը: Հայերենի մեջ ծանր է հնչում «վասն գրելոյն ի Դանիել» — «Դանիելից գրվածի համար կամ ավելի վաս՝ Դանիելից գրելու համար»: Հայ գրիչը այս բացատրության փոխարեն պիտի ասեր «վասն գրելոյ Դանիելի»: Բացի սրանից, տրամաբանությունը պահանջում է, որ նախադասության առաջին բառերը՝ «Եւ իբրև պատմեցաւ... վասն գրելոյն» նախորդ նախադասության նման բառերի կրկնությունը լինեն: Օրինակի համար՝ ասում ենք. «Պատգամավորը պատմեց, թե թշնամին արդեն մոտեցել է սահմաններին: Եվ երբ որ նա պատմեց թշնամու մոտեցալը, բոլորը պատրաստվեցին ճանապարհ ընկնելու»: Հետ այս մեր նախադասության մեջ էլ իբրև պատմեցաւ ձևը կրկնությունն է նախորդ նախադասության «չայնժամ պատմէր» բառերի: Սակայն գրելոյն ձևը չկա, և դժբախտաբար ճիշտ նույն տեղը նրան փոխանակող բառը կորած է. այնպես որ խոսքը բուրովին կաղ է մնում. «Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վասն առն ուրումն ասորոյ եպիսկոպոսի ազնուականի Դանիել անուն կոչե-

ցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս աղփաբետաց հայերն լեզուի...»¹։ Տեսո՞ ի՞նչ։ Բայց շկա։ Պակասք անշուշտ բայ է և անշուշտ այս գրելոյն ձևն է։ Բայց գրել չի հարմարվում այստեղ։ Ամբողջ պատմության ընթացքը, ինչպես նաև բառի հարմարությունը ցույց են տալիս, որ այստեղ պիտի լինեք գտեալ էր. «Որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս աղփաբետաց հայերէն լեզուի գտեալ էր», ինչպես որ մի քանի տող հետո էլ ասվում է նույն գրերի համար՝ «ապա առեալ Երանելի հոգարարձուացն զյանկարձագիտուն» (էջ 9), որի դեմ Գ. Տեր-Մկրտչյանի հրատարակության ձեռագիրն ունեք զյանկարձագիտ խնդրելին (տե՛ս «Արարատ», 1912 թ., էջ 507)։ Ըստ այսմ՝ գրելոյն ձևն էլ պետք է ուղղել գտելոյն, որ թե՛ հարմար է գալիս «ի Դանիելէ» բացառականին և թե՛ պահանջում է տառական ամենաշնչին սրբագրություն։ Երկաթագիր գրությունը S և P միայն հետևի գծիկով են զանազանվում. իսկ եթե Գ տառն էլ միասին առնենք, սրա թեք խառնվելով S-ի հետ, գրեթե նույն ձևը կտա. ԳS = ԳP:

Այս քննություններից հետևում է, թե հիշյալ հատվածում գրելոյն ձևագրական սխալ է և նրանից հանված հետևությունն էլ սխալ։ Վոամշապուհի և Դանիելի միջև թղթակցություն տեղի ունեցած չէ, և հետևաբար Վոամշապուհի աղբյուրի մասին տեղեկություն չունի Կորյունը։ Սրանով Փարսիցու և Խորենացու պատմածները կմնան առանց վավերացման, թեև երկուսի հիմքը նույն է երևում։

8

Վերջին խնդիրը, որ մնում է քննել, Վահրիճի մասին է։ Ըստ Կորյունի և Փարսիցու, Վահրիճի պաշտոնն եղավ միայն հրովարտակիր տանել շարելին և նշանագրերը բերել Հայաստան։ Շարելը, ըստ հանձնարարության Վոամշապուհի, գնաց Դանիելի մոտ, սովորեց գրերը և Վահրիճի հետ ուղարկեց թագավորին։ Այս մասին անշուշտ չի կարող կասկած լինել, որովհետև թե՛ Կորյունի և թե՛ Փարսիցու մեջ համապատասխան բաները գրված են եղակի. «Իսկ շարելին գալն յունալ, փութանակի հասանէր... ինքն տեղեկանայր... հասուցանէր և այլն» և վերջապես «իսկ արքային... ընկալեալ զնշանագիրսն ի շարելէն...»:

Սակայն Խորենացին այնպես է պատմում, որ իբր թե Վահրիճը ևս շարելի հետ գնացել է Դանիելի մոտ սովորելու և նույն

գրերը միասին բերել են թագավորին. «Զոր առեալ, և երթեալ նովա հանդերձ քաջ հմտացեալ ի Դանիելէ... եկեալ նաուն զմեծն Սահակ և Մեսրոպ» (Խորենացի, Գ, ծր)։ Խորենացու տված այս տեղեկությունը թյուրիմացության արդյունք է և իբրև հակառակ Կորյունին ու Փարսիցուն՝ անընդունելի։

Ավելի տարօրինակ է Հայսմավուրքը (տրե 7), որ այնպես է պատմում, թե իբր Դանիել եպիսկոպոսը անձամբ եկել է Հայաստան և Սահակի ու Մեսրոպի հետ աշխատակցել է երկու տարի նույն գրերը փորձելու համար։ Ահա այս պատմությունը. «Ըն թագաւորն Վոամշապուհն Ետես գտարք հայրապետն Իսահակ և զվարդապետն Մեսրոպ ի նոյն հոգոց վարանումն և ասաց նորա վասն բահանայի միոյ ասորոյ Դանիէլ անուն, թե խոստացաւ նշանագիր ատենել հայոց լեզուին։ Ըն առաքեալ բերին զնա։ Ըն ուսուցեալ մանկունս զամս Բ, և ոչ կարացին հանել ի հեզ, քանզի ի հոռոմ լեզուն միայն էր յարմարեայ»:

Այս սխալ տեղեկության վրա ծանրանալ բոլորովին ավելորդ է։

Այսպիսի մի սխալ էլ կատարում է Ալիշանը («Յուշիկք», Ա, էջ 324), որ շարելի ու Վահրիճի դերը բոլորովին կրճատելով, ասում է. «Թե Վոամշապուհը Մեսրոպին ուղարկեց Դանիելի մոտ, և նա անձամբ բերավ տառերը Հայաստան։ Սա էլ իհարկե համառոտության համար է արված, առանց մտածելու, թե սրանով պատմությունն է խանգարվում։

Մի ուրիշ սխալ էլ էմինն է անում, որ Խորենացու ուսերեն թարգմանության մեջ այնպես է դուրս բերում, որ իբր թե Դանիելյան գրերը Վահրիճն է շարել հունարենի շարքով։ Ամբողջ հատվածը հետևյալն է. «[Վոամշապուհն] առաքեալ հրեշտակութեամբ զայր մի պատուական... Վահրիճ անուն... առ շարելն այն։ Զոր առեալ և երթեալ նովա հանդերձ քաջ հմտացեալ ի Դանիելէ, կարգեալ ըստ ձեռոյ օրինակի յունականին զվաղնչուց գտեալ նշանագիր տառից...»։ Այստեղ նախադասությունը այնպես վատ է կազմված, որ անհարելի է հասկանալ, թե ո՞վ ո՞ւմ է առել և ո՞վ ո՞ւմ է հետ է գնացել։ Նմանապես անտեր է մնում կարգեալ գրերայք, որ էմինը ավել է Վահրիճին։ Շարելյանը մերժելով այս, տալիս է Դանիելին, իբր թե Դանիելն է շարել տառերը հունականի շարքով։ Բայց ևս կարծում եմ, որ երկուսն էլ սխալվում են։ Այն տառերը վաղուց ունեին իրենց հունական շարքը և նոր շարելու կարիք չկար։ Ուրիշ խոսքով, այն հատվածը պետք է կարդալ կամ հասկանալ. «... զկարգեալ ըստ ձեռոյ օրինակի յունականին զվաղնչուց գտեալ նշանագիր տառից»։ Այսպես է հասկանում նաև Մախասյանը, որ Խորենացու աշխարհարար թարգմանության մեջ ասում է. «Լավ հմտացան վա-

¹ Պարագայան, «Քննական պատմություն», Գ, էջ 36, կարգում է գտեալ էր. Matq..., էջ 27՝ տեսեալ, Տնագրան՝ գտեալ էր կամ գտանէր։

զուց գրված (իմա գտնված) տառերի շարքին, որ դասավորված էր հունարենի օրինակով»:

Ո՛չ Հաբելը եկել է Հայաստան (առաքելք), ո՛չ Վահրիճը գիր է շարել կամ սովորել (ինքն տեղեկանալով), և ո՛չ էլ Մեսրոպն է գնացել: Արդարև, Փարպեցու մոտ ասվում է Հաբելի համար, թե «առեալ ի նմանէ առ թագաւորն և առ սուրբ հայրապետն Հայոց Սահակ և առ երանելին Մաշտոց հասանէր» (էջ 29), որից երևում է, թե Հաբելը իբր անձամբ եկել է Հայաստան: Սակայն այս սխալը միայն վեներտիկի սպագրիկն է և ձեռագրերն ունեն պարզապես նասուցանէք, ինչպես ունի նոր սպագրությունը (էջ 14—15) և Կորյունը (էջ 9):

Գ Լ Ո Ւ Ե Գ

ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ

1

Այսպես ուրեմն, Դանիելյան գրերը Հայաստան բերվեցին և ընդհանուր գործածություն ստացան հայոց մեջ: Աշխատությունս երրորդ մասին վերապահելով խոսել Դանիելյան այբուբենի կազմության մասին ընդարձակորեն, այստեղ նկատենք միայն, որ այդ այբուբենը, ունենալով ինչ-ինչ թերություններ, չէր կարող լիովին լրացնել հայոց լեզվի պահանջները, բայց նաև չէր այնպես պակասավոր, որ միանգամից իբրև անպետք դեն գցվեր: Այս պատճառով երկու տարի տևեց այդ այբուբենի գործածությունը (Սամվել Անեցի, հակառակ մյուս պատմագիրների ասածին, դնում է մէկ տարի)։ և վերջապես Մեսրոպը նկատեց, թե աշակերտների համար այնչափ հեշտ չէր վարժվել այդ գրերին. ուղղագրության և ընթերցանության սխալներ անշուշտ տեղի էին ունենում միշտ, այնպես որ Մեսրոպը վերջապես ստիպվեց խափանել նրանց գործածությունը:

Կարող են ոմանք տարօրինակ դտնել այս դեպքը:— Եթե Դանիելյան գրերը այնպես անկատար էին, միթե չէ՞ր կարող Մեսրոպը մի անգամից նկատել այդ, ի՞նչ պետք կար երկու տարի փորձելու և երկու տարի հետո միայն նկատելու, թե անկատար են: Այս մտածմունքը անշուշտ սովեր պիտի ձգեր Մեսրոպի վրա:— Բայց ճիշտ հակառակն է: Դանիելյան գրերը կարող ենք որոշ չափով համեմատել ասորերեն, արաբերեն, եբրայերեն և այլ այսպիսի այ-

բուրենների հետ, որոնք թեև շատ պակասավոր, բայց ահա այսօրան դարերն ի վեր գործածվում են և ո՛վ դիտե դեռ որքա՞ն ժամանակ պիտի գործածվեն: Եթե այս պակասավոր այբուբենները կարողացան այսօրան դարեր դիմանալ, նույնը կարող էր լինել նաև Դանիելյան այբուբենը: Մեսրոպը աչքի առաջ ուներ հատկապես ասորական այբուբենը, որին ո՛չ միայն ասորիները, այլև հայերից շատեր վարժված էին: Եվ, վերջապես, Մեսրոպի առաջին փորձը հաջողությամբ պսակված էր. առաջին աշակերտները կարողացել էին սովորել այդ տառերը. «Շնորհէին հայցէին ևս յարքայէ մանկունս մատաղս, որով զնշանագիրսն մարթեսցին: Եւ յորժամ քազումք ի նոցանէ տեղեկանային...» (Կորյուն, էջ 9). ուստի Մեսրոպը մտածում էր, որ դժվարությունը անհաղթահարելի չէր:

Երկու տարվա փորձը ո՛չ թե սովեր է ձգում Մեսրոպի վրա, այլ մեծ պատիվ է իրեն: Պարսիկները, թուրքերը և այլն հազարամյա գործածությունից հետո, նորերս միայն դգացին իրենց այբուբենի պակասությունը և դարմանելու կարիքը: Իսկ եթե Մեսրոպը երկու տարուց կարողացավ զգալ, սրանից ավելի ի՞նչ մեծ պատիվ իրեն: Չեմ ուզում շեշտել այն հանգամանքը, որ հիշյալ ազգերը թեև զգացին իրենց այբուբենի պակասավորությունը, բայց դարմանելուց շատ հետո են: Թուրքերը ոչ շատ տարիներ առաջ միայն ընչեցին իրենց այբուբենը և ընդունեցին եվրոպականը, իսկ պարսիկները, արաբները, աֆղանները և այլն դեռ մնում են իրենց պակասավոր այբուբենին կապված: Մինչդեռ Մեսրոպն ըզուց և մեկ տարվա մեջ դարմանեց ամենազեղեցիկ կերպով: Ասում ենք շինք հիշում այս հանգամանքը, որովհետև առաջինների համար այժմ շատ ուշ է, գրականությունը այնպես է տարածված, որ մեծամեծ ճիգերի պետք կա այնպիսի հին ու համատարած մի միավորություն խափանելու, պակասավոր այբուբենը վերացնելու համար: Մինչդեռ Դանիելյան գրերի գործածությունը դեռ չափազանց թարմ լինելով, շատ ճիշտ էր խափանել ու վերացնել:

2

Դանիելյան նշանագրերի խափանումով, Մեսրոպը դարձյալ ընկավ իր նախկին հոգսերի և մտածմունքների մեջ: Երկու երանելի անձերը բավական ժամանակ աշխատեցան այս կացության դարման տանելու համար. «Յետ այնորիկ դարձեալ կրկին անգամ ի նոյն հոգս դառնային, և նմին ելս խնդրէին ժամանակս ինչ» (Կորյուն, էջ 9): Վերջապես Մեսրոպը տեսնելով, որ Հայաստանում մըտալով չպիտի կարողանա պատշաճորեն օգտվել, որոշեց անձամբ

գիմել Միջագետք՝ խուզարկություններ կատարելու և իր ցանկությունը ի կատար ածելու համար: Ուստի, Վասմազյան թագավորի հրամանով և Սահակ կաթողիկոսի համաձայնությամբ, Մեսրոպը իր հետ առավ մի խումբ աշակերտներ և հրածեշտ տալով նորանց, ճանապարհ ընկավ դեպի հարավ, ասորական քաղաքները:

Դժբախտաբար Մեսրոպի ճանապարհորդության հանգամանքները և ուղեգիծը մանրամասն չեն ավանդում պատմագիրները: Այս մասին հորինացին է, որ ավելի կատարյալ տեղեկություններ է տալիս, բայց դրանք էլ համաձայն չեն Կորյունին, որ ըստ մեզ ամենից վավերական աղբյուրն է: Ստիպված ենք ուրեմն Կորյունի տված տեղեկություններով հյուսել մեր պատմությունը, քայլ առ քայլ քննելով նրա ընծայած անորոշությունները և կասկածելի կետերը երևան հանելով:

Կորյունը անորոշ կերպով պատմում է, թե Մեսրոպը Հայաստանից դուրս գալով, այցելեց ասորական քաղաքները՝ Եդեսիա և Ամիգ. «Երթեալ հասանէր ի կողմանս Արամի՝ ի քաղաքս երկուս Ասորոց, որոց առաջինն Եդեսիա կոչի, և երկրորդն Ամիգ Անուն» (Կորյուն, էջ 9): Այս խոսքերից այնպես է երևում, որ Մեսրոպն այցելել է նախ Եդեսիա և ապա Ամիգ, ինչպես ընդունում է նաև Տաղավարյանը (էջ 26): Բայց մի պարզ օկնարկ քարտեզի վրա՝ բավական է համոզելու համար, թե չէր կարող Մեսրոպ նախ Եդեսիա և ապա Ամիգ մտած լինել: Ամիգ, որ հիմն այժմյան Տիգրանակերտը (Գիարքեքիբը) չէր, նրանից էլ շատ հեռու չէր, գտնվում է լայնության 38° և երկարության 40° աստիճանների տակ, Մուշի հարավ-արևմտյան կողմը. իսկ Եդեսիա, որ այժմյան Ուրֆան է, գտնվում է լայնության 37° և երկարության 39° աստիճանների տակ, Տիգրանակերտի հարավ-արևմտյան կողմը: Այնպես որ, եթե մի ուղիղ գիծ քաշենք Մուշից Եդեսիա, այդ ուղիղ գծի մեջտեղի կետը կլինի Տիգրանակերտը: Հայաստանից մեկնող ճամփորդը նախ պետք է մտնի Տիգրանակերտ և այնուհետև միայն Եդեսիա: Այսպես արած պիտի լինի նաև Մեսրոպը, և երբ Կորյունը առաջինը Եդեսիա և երկրորդը Ամիգն է նշանակում, այդ կարգը ոչ թե ժամանակագրական կամ տեղագրական պետք է համարել, այլ ըստ արժանիքի: Եդեսիան իր «համալսարան»-ով կարող էր պարծենալ ու պանծալ ամբողջ Միջագետքում, իրրև ամենից առաջնակարգ քաղաքը, մինչդեռ Ամիգը վաղուց ընկած լինելով, շուրջ ընամ մի բան նրա հետ համեմատվելու համար:

Հաստատ է ուրեմն, որ Մեսրոպը Վաղարշապատից մեկնելով և հավանաբար իր հայրենի Տարոն գավառից անցնելով, իջավ նախ Ամիգ և այստեղից էլ Եդեսիա:

Մեսրոպը թե՛ Ամիգի և թե՛ Եդեսիայի մեջ պատշաճավոր ընդունելություն գտավ. եպիսկոպոսները, կղերականները և իշխանները դիմավորեցին նրան, և թե՛ իրեն և թե՛ իր աշակերտներին մեծաբանքներ ցույց տալով, սիրալիբ կերպով ընդունեցին ու պահեցին: Կորյունը այս ընդունելությունը համառոտ կերպով պատմելուց հետո, հիշում է նաև այն երկու եպիսկոպոսների անունը, որոնք Մեսրոպին ընդունեցին՝ Բարիլաս և Ակակիոս: Բայց այստեղ էլ հիշատակությունը այնպես խառնակ է, որ անկարելի է որոշել, թե արդյոք Բարիլաս Եդեսիայի և Ակակիոս Ամիգի՞ եպիսկոպոս էր, թե՞ երկուսն էլ նույն Եդեսիա քաղաքի եպիսկոպոսներ էին. «Եւ երթեալ հասանէր ի կողմանս Արամի՝ ի քաղաքս երկուց Ասորոց, որոց առաջինն Եդեսիա կոչի, և երկրորդն Ամիգ անուն: Ընդդէմ լինէր սուրբ եպիսկոպոսացն, որոց առաջնոյն Բարիլաս անուն և երկրորդին Ակակիոս, հանդերձ կղերականօքն Իաղաֆին պատահեալ, և բազում մեծարանս ցուցեալ հասելոցն, ընդունէին հոգաբարձութեամբ, ըստ Քրիստոսի անուանելոցն կարգի» (Կորյուն, էջ 9):

Տաղավարյանը (էջ 26) ընդունում է առաջին կարծիքը, այսինքն՝ թե Բարիլաս Եդեսիայի, իսկ Ակակիոս Ամիգի եպիսկոպոսն էր: Այսպես են նաև Մարկիվարտը («Պատմություն հայ նշանագրերու», էջ 58), Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը («Արարատ, 1912 թ., էջ 508»), Նահապետյանը («Բազմավէպ», 1913 թ., էջ 136), Աղոնցը («Հանդէս ամսօրեայ», 1925 թ., էջ 435) և Հ. Ն. Ակինյանը («Հանդէս ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 514): Վերջին երեքը տալիս են նաև Ակակիոսի համառոտ կենսագրությունը: Ակակիոսը Ամիգի եպիսկոպոսական ամբողջ բարձրացավ 400 թվականի մայիսի 9-ին՝ իբրև հաջորդ Մարասի, 409-ին գնաց Հաղկերտ Ա-ի մոտ՝ Պարսկաստանի քրիստոնյաների խնդրով. 420-ին ներկա էր Յահարայի ժողովին՝ իբրև եպիսկոպոս Ամիգի: Նույն թվականին Թեոդոս կայսեր կողմից ուղարկվեց Հաղկերտ Ա-ի մոտ՝ բանակցելու համար խաղաղության մասին. 422-ին, երբ Մծրինի առաջ պարսիկները հաղթվեցին հույներին, Ակակիոսը ծախեց Ամիգի եկեղեցու թանկագին անոթները և 7000 գերի գնելով, Պարսկաստան ուղարկեց: Վում Ե, հիացած նրա այս արարքի վրա, կանչեց նրան իր սլախտը և հայտնեց իր շնորհակալությունը: Մեռել է 431 թվականին:

Բայց, ըստ ձևի, անշուշտ երկրորդ կարծիքն է ուղիղ, այսինքն թե՛ Բարիլաս և թե՛ Ակակիոս նույն Եդեսիա քաղաքի եպիսկոպոսներն էին, և դատելով անուններից՝ առաջինը Ասորոց եպիսկոպոսն էր և երկրորդը՝ Հունաց: Այս բանը երևում է նախ՝ Իաղաֆին կղերի ձևից և երկրորդ՝ Կորյունի մյուս խոսքերից. «Եւ ապա հրաժարեալ լալլակապոսացն սրբոց... բերէր առ եպիսկոպոսն Ասորոց

(Սեդոկիոյ), որ յորոց նախընկալն եղև, առաջի արկեալ նոցա զնշանագիրն աստուածատուր. վասն որոյ բազում իսկ գովութիւնք յնպիսկապասաց սրբոց և յամենայն եկեղեցեաց բարձրանային...» (Կորյուն, էջ 10): Սրանց մեջ եպիսկոպոսների համար միշտ հոգնակի թիվ արվելուց երևում է, որ Բաբելլաս և Ակակիոս Եղեփայի եպիսկոպոս էին, իսկ եղակի «առ եպիսկոպոսն Ասորոց» ասելուց էլ երևում է, որ սրանցից մեկն էր միայն Ասորոց եպիսկոպոսը, և որ պիտի լինի Բաբելլաս: Այս մասին իմ առանձին կարծիքը կհայտնեմ իր տեղում:

Սանոթանանք այս անձնավորութեան հետ:

Ինչպես տեսանք, Կորյունը այդ եպիսկոպոսի անունը գնում է Բաբելլաս. նույնը հորենացին (Գ, ծգ) ընչին տարբերութեամբ կոչում է Բաբիլոս: Բանասերները նկատել են սակայն, որ Եղեփայի ժամանակակից եպիսկոպոսների շարքում չկա Բաբիլաս, բայց կա Բաբիլաս կամ Բաբուլաս, ուստի ամենայն հաջողութեամբ սրբագրել են Բաբիլաս: Բ և Բ տառաձևերը այնքան նման են իրար, որ բնավ կասկած չկա, թե Կորյունի սկզբնաղբում եղել է Բաբիլաս և հետո, գրչագրերի վրիպակով, դարձել է Բաբիլաս: Այս սրբագրութունը առաջին անգամ առաջարկել է Չամչյանը (Ա, էջ 492), որ ուղղում է Եւարոս, կամ Բաբելոս, հետո Ավգերյանը («Լիակատար վարք սրբոց», Ե, էջ 290), որ նույնպես ուղղում է Բաբիլոս, որ է Եւարոս: Ավելի ուշ՝ Saint-Martin և այլն: Ս. Վ. Պարոնյանը («Երկբազունդ», 1884 թ., էջ 540) դարձնում է Թարուլաս, որ անշուշտ տպագրական սխալ է և պետք է կարդալ Բարուլաս կամ Ռարուլաս: Մինչև անգամ հորենացու ձեռագրերից մեկում Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը գտել է Բաբիլոս ձևը (տե՛ս «Արարատ», 1912 թ., էջ 508): Յնտոպյանն իր Կորյունի հրատարակութեան մեջ արդեն մտքը բերել է Բաբիլաս ձևը: Այս անունը զուտ ասորական բառ է և իբրև հասարակ անուն tabôlâ նշանակում է «summus pastorum» = հովվապետ» (տե՛ս Broskelm, «Lex-Syr.», էջ 345): Սրա հետևորդութեամբ կալված է մեր մեջ Հայրապետ անձնանունը, որ գործածված է 13-րդ դարից սկսած:

Բարուլասը հեթանոս էր, քրմի որդի, մայրը քրիստոնյա. ծնվել է Կեն-նեշրինում, մեծ հարստութեան և բարձր դիրքի տեր էր Խմաստասիրական ուսմունքների մեջ զարգանալով, ընդունեց քրիստոնեությունը, քնաց Երուսաղեմ, այցելեց տնօրինական վայրերը, մկրտվեց Հորդանան գետում, դարձավ հայրենիք, վաճառեց իր բոլոր ստացվածքները և դրամը բաժանեց աղքատներին: Այնուհետև արձակեց գերիներին, թողեց կին, ընտանիք, պաշտոն, և Մեսրոպի նման քաշվեց անապատ՝ ճգնելու իր գիտութեան և սրբութեան

համբավը տարածվեց երկրում և երբ Եղեփայի Գիողիմես եպիսկոպոսը մեռավ, նրան հաջորդ ընտրեցին Բարուլասին՝ 412 թվականին: Երբ զուամարվեց Եփեսոսի ժողովը (431 թ.), ներկա էր նաև Բարուլասը, որ մեծ հակառակորդ դուրս եկավ նեստորականության դեմ, հալածելով նրանց և այրելով նույնիսկ նրանց գրքերը: Ունեցել է ընդարձակ գրական գործունեություն, բայց իր գրվածքներից քիչ բան է հասել մեր ձեռքը: Մեռել է 435 թվականին և իրեն հաջորդել է Իբաս:

Պիտեբուր («Revue des études arméniennes», № 9, էջ 209) ասում է, թե այն ժամանակ, երբ Մեսրոպը եկավ Եղեփա, Եղեփայի նշանավոր Պարսկական դպրոցի գլխավորն էր Իբասը: Անկարելի էր, որ Մեսրոպը, Բարուլասի և այլոց հետ ծանոթանալուց հետո, ծանոթացած չլիներ նաև այս Իբասի հետ: Իսկ եթե Կորյունի մոտ ո՛չ մի հիշատակություն չկա այդ մասին, դա ո՛չ մի արժեք չունի. և հետո, եթե որևէ բան գրված էլ լիներ, ապագային ջնջված պիտի լիներ, որովհետև Իբաս հետո նեստորական վարդապետության առաջնորդներից մեկը դարձավ:

Այնուհետև Կորյունն իր պատմության թելը այսպես է առաջ տանում. «Իսկ աշակերտասերն վարդապետին՝ դարեանալսն ընդ իւր յիրկաւ բաժանեալ, զոմանս յասորի դպրութիւնն կարգէր, և զոմանս յունական դպրութիւնն: Անտի ի Սամուսատական քաղաքն դումարէր, և նորա իւրովք հաւասարօք զսովորականն առաջի եղեալ զաղօթն և զտքնութիւնս և զպաղատանս արտասուալից, զխստամբիրութիւնս, զհոգս զաշխարհահծս, յիշելով զասացեալսն մարգարէին, եթէ «Յորժամ հեծնծեսցես, յայնժամ կեցցես»: Եւ այնպէս լոպում աշխատութեանց համբերեալ վասն իւրոյ ազգին բարեաց ին: օճան գտանելոյ Որում պարգէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ, հայրական յափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ և սբանչելի սորը աջովն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին: Եւ անդ վաղվադակի նշանակեալ անուանեալ և կարգեալ, յօրինէր սիղոսայիւք և կապօք: Եւ ապա հրաժարեալ յեպիսկոպոսացն սրբոց, հանդերձ օգնականօք իւրովք իջանէր ի քաղաքն Սամուսացոց» (Կորյուն, էջ 9 10):

Հաստատվածիս իմաստը շիտթ է և մասնավոր քննության պետք կա պարզելու համար այն: Առաջին տողերը ցույց են տալիս, թե Մեսրոպն իր հետ տարած աշակերտներին երկու խմբի բաժանելով, մեկը որոշեց զնկն ասորական դպրոցը՝ ասորերեն լեզուն և

1 Բարուլասի կենսագրությունը տե՛ս համառոտակի՝ Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, «Արարատ», 1912 թ., էջ 509 և, ընդարձակ, Լ. Լ. Թորոսյան, «Բաղամվեդ», 1912 թ., էջ 99—104 և Յնտոպյան, էջ 83—84:

գրականութիւնը սովորելու համար, իսկ մյուսը հունական դրպրոցը՝ հունական լեզուն և գրականութիւնը ուսումնասիրելու համար: Սրանցից առաջինը, այն է ասորական դպրոցը, անտարակուսելի է, որ գտնվում էր Եդեսիայում, Ասորոց եպիսկոպոսի հովանավորութեան տակ: Կասկածելի է սակայն երկրորդը, այն է հունական դպրոցը: Արդյոք այս դպրոցն է՞լ էր գտնվում Եդեսիայում (իհարկէ Հունաց Ակակիոս եպիսկոպոսի հովանավորութեան տակ), թե՞ մոտակա Սամուսատ քաղաքում: Այս քաղաքը հին Կոմմագենի մայրաքաղաքն էր, Եդեսիայի հյուսիս-արևմտյան կողմը, այժմյան Մարաշից ոչ շատ հեռու, Եփրատի աջ ափի վրա, լայնութեան 37° 30' և երկարութեան 38° 30' աստիճանների տակ, որի տեղն այժմ Սամսատ գյուղն է:

Հունական դպրոցը Սամուսատում դնելու կասկածը ծագում է Կորյունի «անտի ի Սամուսատական քաղաքն գումարէր» բացատրութեանից: Կումարէր ձեռնարակի բայ է և կարող է առնվել թե՛ ներգործական մտքով՝ «պատրաստեց ուղարկելու» (գումարեմ) և թե՛ շեղոք մտքով՝ «պատրաստվեց երթալու» (գումարեմ): Առաջին դեպքում սեռի խնդիրը (ուղիղ խնդիրը) աշակերտներն են, որոնց պատրաստում է Մեսրոպ՝ Սամուսատ ուղարկելու, որպեսզի սովորեն հունական դպրոցում: Սրանից երևում է, թե Եդեսիայում հունական դպրոց չկար: Երկրորդ դեպքում Մեսրոպն ինքն է, որ պատրաստվում է գնալու Սամուսատ՝ իր հնարելիք գրերի առթիվ: Սրանից էլ հետևում է, թե Եդեսիայում, բացի ասորականից, կար նաև հունական դպրոց, ուր դրավ իր աշակերտների երկրորդ խումբը: Եթե Կորյունը գումարէր բառի մոտ գնասա կամ ինճե բառը դրած լիներ, ամեն ինչ կպարզվեր, և այդպիսի կասկածների տեղիք չէր մնա: Ահա թե ի՞նչ է նշանակում մութ գրերը:

Բայց կարիք չկա կասկածելու, թե առաջինն է ուղիղ, այսինքն՝ Մեսրոպ պատրաստեց իր աշակերտների երկրորդ խումբը՝ Սամուսատ ուղարկելու համար: Այսպես են ցույց տալիս հետևյալ հանգամանքները.

ա) Առաջին խմբի վրա խոսած ժամանակ Կորյունն ասում է՝ «գոմանս յասորի դպրութեանն կարգէր», բայց երկրորդի համար՝ «և գոմանս [ի] յունական դպրութիւնն». առաջինը ներգործական և երկրորդը նախորդի հայցական դնելուց այնպես կարելի է մտածել, թե առաջին խումբը մնացել էր Եդեսիայում, իսկ երկրորդը պիտի գնար Սամուսատ:

բ) Գումարել «ուղարկել իմաստով» սովորական է հին հայերենում. ահա՛ սրա վկայութիւնները (տե՛ս Նորայր, «Քննաւէր», Ստոկհոլմ, 1887 թ., էջ 17 և 19):

1. «Սա խնդրեաց զՀրահատ որդի Գազաւոնի, որ յետ հօրն նորա մահուան՝ հանեալ յԱնյիշելի ամբողջէն, անդր ևս քան զԱռագաստան էր գումարեալ» (Նորհնացի, Գ, 86):

2. «Զգունդն առաջին տալին ցնեղապուհ Ռմրոսեան, և գումարէին զնա պահապան աշխարհին, մերձ ի սահմանս Ատրպատական աշխարհին» (Սղիշե, Գ):

3. «Եւ զՄուշկան Նիւալաւուրտ հանդերձ ամենայն մնացեալ գօրուն գումարէր յաշխարհն Աղուանից և Լքնաց և Ճղրաց» (Սղիշե, Կ):

4—5. «Եւ զՎարդան և զմեզ գնդաւ յԱղուանս ի կոխ գումարեաց, և ինքն յԱնդղայս մեզ նենդեալ՝ յայս շար մղեաց... և դարձեալ գումարեալ զնա զօրու յԱղուանս, ի վերայ Պարսկաց գումարտակին համարձակեցուցեր երթալ» (Փարսկացի, տպ. 1904 թ., էջ 21):

դ) Եթե Մեսրոպը լիներ Սամուսատ գնալու պատրաստութիւն տեսուցը, տարօրինակ չէ՞, որ այդ պատրաստութեանից հետո միայն, ինչպես նկարագրում է Կորյունը, սկսում է աշխատել հայոց գրերի վրա և երկար աշխատելուց հետո հաջողվում է հնարել:

դ) Ոմանք «անտի ի Սամուսատական քաղաքն գումարէր» խոսքը Մեսրոպի համար առնելով, կարծում են, թե Մեսրոպը Եդեսիայի հանապարհ ընկալ և իր աշխատութիւններն ու տառերի գյուտար հանապարհօրդութեան ժամանակ կատարեց: Սա բացարձակ սխալ է, որովհետեւ, ինչպես Կորյունը որոշ կերպով պատմում է, այդ աշխատութիւնը վերջացնելուց հետո, նոր միայն Մեսրոպը յրա՛ւոր է տալիս եպիսկոպոսներին (Բարիլասին և Ակակիոսին) և իր օգնականների հետ միասին իջնում է Սամուսատ:

Տարօրինակ է հասկանում Տաղավարչանը (էջ 26) Կորյունի պատմութիւնը: Սա Մեսրոպին նախ Եդեսիա և հետո Ամիդ տանելով, այս քաղաքի մեջ է դնում հունական և ասորական դպրոցները, ուր մտնում են հայ ուսանողների երկու խմբերը: Ամիդից հետո Մեսրոպը «Սամուսատական քաղաքն կիջնե, անշուշտ Հոուփանոսն տեսնելու համար և ապա... Սամուսատ կիջնե գտնալու Հոուփանոսի ճիշտ այսպես: Արդյոք Տաղավարչան Սամուսատական և Սամուսատ տարբեր քաղաքն է՞ր է կարծում և երկու էլ Հոուփանոս է րեղումում: Հապա ինչպե՞ս մեկնել այս կրկնութիւնը: Իսկ Սարգրոյտը («Յաղմալէպ», 1897 թ., հավելված ապրիլի, էջ 6—7) նկատարում է, թե Մեսրոպը Սամուսատի մեջ գտալ Գանիելյան գրերը Հոուփանոսի հետ, այնտեղից գնաց Եդեսիա, այստեղ ավելյալից մի քանի գրեր էլ, նորից եկալ Սամուսատ՝ Հոուփանոսի մոտ, դեղագրելու և թարգմանելու համար:

հ) «Եւ նորա իւրովք հաւասարօք զսովորականն առաջի եղեալ...» խոսքի մեջ և նորա ձեռն էլ, որ երկրորդ դեպքում անհարմար պիտի գար, շատ պատշաճաժող դիրք է ստանում առաջին դեպքում: Կորյուն ուզում է ասել, թէ Մեսրոպ աշակերտներին Սամուսատ ուղարկեց, իսկ ինքը սկսեց աշխատել իր ընկերների հետ՝ հայերեն գրերը գտնելու համար:

Եթե մեր այս պատճառարանությունները ընդունելի համարվեն, այն ժամանակ պետք կլինի Կորյունի հրատարակության մեջ մի փոքրիկ կետադրական փոփոխություն մտցնել և պարբերությունն սկսել «և նորա» ձևից. «և գոմանս (ի) յունական դպրութիւնն անտի ի Սամուսատական քաղաքն գումարէր: Եւ նորա իւրովք հաւասարօք...»¹:

Այսպիսով պատմությունը հետևյալ ձևը կստանա.

Մեսրոպը Եղեսիայում իր աշակերտներին երկու խմբի բաժանեց. առաջինը դրեց ասորական դպրոցը, իսկ երկրորդը՝ որովհետև Եղեսիայում հունական դպրոց չկար, ուղարկեց Սամուսատ քաղաքը՝ հունարեն սովորելու համար: Այնուհետև, իր աշակերտների հոգսից ազատված, իր ընկերների հետ («Իւրովք հաւասարօք») բոլորովին անձնատուր եղավ խուղարկությանց ու քննությանց՝ իր ցանկալի նպատակին հասնելու համար: Վերջապես երկար աշխատությանց անձանձրույթ համբերելուց հետո, հաջողվեց հնարել հայերեն գրերը՝ Եղեսիայում:

Ինձիձյանը («Հնախօսութիւն», Գ, էջ 82) կարծում է, թէ Մեսրոպը Եղեսիայի մեջ իր աշակերտների համար հատուկ հայկական մի դպրոց է բաց արել՝ Գանիելյան նշանագրերի ուսման համար, որ և համարում է «առաջին հայկական դպրոցը»: Բայց այսպիսի մի կարծիք, ինչպես ցույց է տալիս Ս. Վ. Պարոնյանը («Երկրագունդ», 1884 թ., էջ 494), բոլորովին անտեղի է: Մեսրոպի գործը ուրիշ բան չէր, եթե ոչ իր աշակերտներին մտցնել տեղական «բարձրագույն» դպրոցները, փոքր ժամանակ կատարելագործելու համար այն ուսումը, որ ստացել էին Հայաստանում:

Եղեսիայում Մեսրոպը հայերեն գրերը (հնչյունները) որոշելուց և նրանց յուրաքանչյուրին առանձին ձև տալուց հետո, նրանց անունները դրեց և որոշ դասավորությունը շարելով՝ կազմեց մեր այժմյան հայերեն այբուբենը. «և անդ վաղվադակի նշանակեալ

անուննեալ և կարգեալ. յօրինէր սիղոբայիք և կապօք» (Կորյուն, էջ 10), կամ, Միաբանի կազմած բնագրով՝ «նշանագրեալ և անունագրեալ և կարգեալ, յօրինէր սիղոբայիք և կապօք և ձայնատու նշանօք» («Արարատ», 1912 թ., էջ 510):

Բայց պետք կար այս արդեն պատրաստ այբուբենը գեղեցիկ և կանոնավոր կերպով նկարել՝ կազմել նորակերտ գրերի տախտակը, որ հին լեզվով պնակիտ է կոչվում և մինչև վերջերս էլ ռամկական բարբառով պնակ էր կոչվում: Մեսրոպ թեև քարտուղար, բայց, ինչպես երևում է, շուներ գրչագրական, կամ ավելի ճիշտ՝ գեղադրական արվեստը: Նա նկարիչ չէր: Եղեսիայում անշուշտ կլինեին ծաղկողներ և գեղագիրներ, բայց նրանք ավելի ասորական մանվածապատ ոլորապտույտ գրերին էին վարժված. ուստի Մեսրոպը լավագույն համարեց զնալ Սամուսատ, ուր, ինչպես տեսանք, կար նշանավոր հունական դպրոց, զիմել հունական մի դեղագրի և մի վալիուչ պնակիտ նկարել տալ: Ուստի հրաժեշտ տալով եպիսկոպոսներին (Բարբլասին և Ակակիոսին), իր օգնակալներն հետ միասին, Եղեսիայից ճանապարհ ընկավ Սամուսատ:

3

Ինչպես Եղեսիայում, նմանապես Սամուսատում լավ ընդունելություն զտավ Մեսրոպը: Սամուսատի հույն եպիսկոպոսը և ժողովուրդը մեծամեծ պատիվներ ցույց տվին. «Յորում մեծապատիւ իսկ յեպիսկոպոսէն և յեկեղեցույն մեծարեալ լինէր» (Կորյուն, էջ 10): Սամուսատի եպիսկոպոսի անունը չի հիշում Կորյունը, բայց բոս Պլուերսի («Revue des études arméniennes», № 9, էջ 209) կոչվում էր Անդրեաս, որ Եղեսիայում նեստորական կուսակցության գլխավորներից մեկն էր: Սամուսատում Մեսրոպը գտավ հունարենի մի գեղագիր Հուսիանոս անունով, որին հանձնարարեց նկարել իր ցանկացած պնակիտը: Հուսիանոսը վերջից Մեսրոպի պարզ սևագրությունը և նույն օրինակի վրայից պատրաստեց իր պնակիտը՝ տառերի կարճը կարճ, երկարը երկար պահելով, և նուրբ ու հաստ գծերը գեղեցիկ նկարելով. «Եւ անդէն ի նմին քաղաքի գրիչումն հելլենական դպրութեան Հուսիանոս անուն գտեալ, որով զամենայն ընտրութիւնս նշանագրոյն՝ զնրբագոյնսն, զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զկրկնաւորն, միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ» (Կորյուն, էջ 10), կամ, ըստ Միաբանի կազմած բնագրի՝ «զնրբագոյնն և զլայնագոյնն, զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զկրկնաւորն» («Արարատ», 1912, էջ 510):

Կորյունի այս բառերը (նրբագոյն, կտրն և այլն) տեղիք են

¹ Այս սրբագրությունը եւ մտածել էի 1903 թվականին Շուշում: Այժմ նկատում եմ, որ ինձանից 16 տարի առաջ նույնը առաջարկել է Նորայրը, «Բնասեր», պրակ Ա, Ստոկհոլմ, 1887 թ., էջ 15: Նորայրը պատճառարանություններ չի տալիս, բայց քննում է գումարել բայի ներգործական կիրառությունը, որ զնում եմ եւ էլ այստեղ՝ Նորայրից փոխ առնելով:

տվել զանազան սխալ բացատրությունների, զանազան հեղինակների կողմից: Օրինակ՝ Ստեփան Նազարյանը («Հիստորիա», 1860 թ., էջ 241) հասկանում է ձայնավորների կարճն ու երկարը և բաղաձայնի պարզն ու կրկնավորը: Նույնպես Մարկվարտը (էջ 31) կարճ և երկայն բառերով հասկանում է ձայնավորների ամանակը (կարճ ու երկար a, ä և այլն), առանձին և կրկնաուր բառերով էլ հասկանում է լ—ղ, ր—ռ, ւ—վ տառերը, որոնցից լ, ր, ւ համարում է առանձին, իսկ գ, ռ, վ՝ կրկնաուր (երկու ձայնից բաղկացած, իբր թե լլ=ղղ, րր=ռռ, ււ=վվ): Իսկ ներագոյն-ի մասին չի խոսում:

Մարգարյանն էլ («Բաղմավէպ», 1897 թ., ապրիլ, հավելված, էջ 7) հասկանում է միջին դարերի քերականական բացատրությունները, որոնց համաձայն ներագոյն են կ, պ, ա, ծ, և, կարճ են ա, ի, ս, և երկայն են է, ով ձայնավորները և եւ, ըւ, իւ, կրկնաուր են ը, գ, լ, խ, շ, չ, ջ, ո, ց, առանձինն էլ՝ մնացյալը:

Այս բոլորը սխալ մեկնաբանություններ են:

Ամենից առաջ պետք է հարց տալ, թե ի՞նչ մարդ էր Հռուփանուրը և ինչու՞ համար Մեսրոպը դիմեց նրան:

Մինչև այժմ պատմիվածներից մեկ հայտնի է, որ Հռուփանուրը գեղապիր էր («գրիչ ոմն հելլենական դպրութեան».— ասում է Կորյունը, և ոչ՝ «գրպիր») և Մեսրոպը դիմեց նրան իր կազմած տառերը գեղեցիկ կամ ճաշակավոր ձևով նկարել տալու համար: Եթե այդպես է, ուրեմն վերի բառերն էլ տառերի գեղադրական ձևավորը նշանակող բառեր պիտի լինեն և ոչ թե ուրիշ բան: Եթե Հռուփանուր քերականագետ կամ լեզվաբան լիներ, այն ժամանակ միայն կարելի էր սպասել նրանից քերականական ուղղումներ: Ինչպես լեզվաբանությունը հաստատել է, 5-րդ դարում և ավելի առաջ հայերենը կարճ ու երկար ձայնավորների շունքը, հետևաբար կարելի չէ Կորյունի կարճ ու երկայնը ձայնավորների ամանակի համար հասկանալ: Ինչպես անում են Նազարյանը և Մարկվարտը: Բայց Նույնիսկ եթե 5-րդ դարում հայերենը կարճ ու երկար ձայնավորներ ունեցած լիներ, Մեսրոպի կողմած այբուբենում չկա այդպիսի բան, ուստի Կորյունի ասածը և Հռուփանուրի արածը տարրեր բան պետք է լինի:

Նույնպես Կորյունի առանձինն ու կրկնաուրը չեն կարող ձայնաբանական արժեք ունենալ: Մի մարդ, որ իր լեզվի մեջ շունք այսինչ կամ այնինչ հնչյունը, չի կարող լսել ու դանազանել, երբ մի օտար հնչիլ Թուրքն ու պարսիկը չեն կարողանում զանազանել ա և ց, գ և ծ ձայները: Մենք էլ չենք կարողանում զանազանել վրացերենի դ և զ՝ ձայները: Այսօր էլ եվրոպացիք չեն զգում մեր

բ և ռ ձայների տարբերությունը և ոչ միայն եվրոպացիք, այլև նույնիսկ Վրաստանի հայերը: Այս դատողությամբ հույն Հռուփանուրն էլ շարժի կարողանար զանազանել հին հայերենի բ—ռ, լ—ղ, ւ—վ ձայները, որոնցից վերջին չորսը այսօր մենք էլ չենք կարողանում զանազանել: Հայերենի 36 ձայներից առնվազն 15 հատը չէր կարող զանազանել խեղճ Հռուփանուրը (ը, ժ, խ, ծ, և, ձ, լ, և, յ, շ, չ, ջ, վ, ր, ց), էլ ինչու՞ պիտի դիմեր Մեսրոպը նրան՝ այս տառերի ձայնաբանական զանազանությունը որոշելու համար: Նշանակում է, թե այս բառերն էլ ուրիշ բան են նշանակում, քան ինչ որ ենթադրում է Մարկվարտը:

Մնաց ներագոյնը:

Կորյունի հին հրատարակությանց մեջ մի բառ պակաս էր այստեղ, որ այժմ Կորյունի քննական հրատարակությունը գտավ ու ավելացրեց. այդ է— գներագոյնն և զլայնագոյնն: Մի՞ միակ այս բառը կարող է զննել մեզ ուղիղ ճանապարհի վրա և ցույց տալ Կորյունի տված վեց բառերի իմաստը:

Այդ վեց բառերը տառերի գեղադրական ձևին էին վերաբերում. ներագոյն-ը և լայնագոյն-ը նշանակում են տառերի հաստ ու բարակ գծերը. օրինակ՝ Ս տառի գծադրության մեջ ձայնակողմյան երկար սյունը և աջակողմյան կարճ սյունը հաստ են, իսկ թևը՝ բարակ: Այս է հայերեն տառերի ընդհանուր գեղարվեստական ոճը. հորիզոնական գծերը բարակ են, իսկ ուղղահայաց գծերը՝ հաստ: Այս է Կորյունի ներագոյն և լայնագոյն կոչածը: Այս բացատրությունից հետո, ինքնին հասկանալի է դառնում Կորյունի կարճ-ն ու երկար-ը, որով պիտի իմանանք տառերի կարճ ու երկար սյունները: Սրա լավագույն օրինակը տալիս է Պ տառը, որի աջակողմյան սյունը երկար է, երկու ձայնակողմյանները մին մյուսից կարճ: Մնում է առանձին-ն ու կրկնաուր-ը, որ նմանապես գեղադրական ոճի համար ասված պիտի լինի: Արեղյանը, որ իր հողվածում («Սովետական գրականություն», 1941 թ., № 2, էջ 45—46) ցույց է տալիս Մարկվարտի սխալները և շատ ճիշտ բացատրում է նախորդ յոթ բառերի իմաստը, այստեղ Կորյունի առանձին բառով հասկանում է հայերենի ջոկ, մենակ մի տառով գրված հնչյունները, իսկ կրկնաուր բառով հասկանում է երկու տառով կազմված ա հնչյունը, որի հորինումը վերագրում է Հռուփանուրին:

Ես չեմ ընդունում գեղագիր Հռուփանուրի մասնակցությունը ա ձայնավորի հորինման մեջ: Եվ ահա իմ պատճառաբանությունը.

Մեսրոպը Եղևհայում կազմել էր արգեն իր այբուբենը. այստեղ որոշել էր նաև ու, ինչպես նաև իւ գրելու ձևը: Նա գիտեր, որ հույները գրում են երկտառ ու, իսկ ասորիները և պարսիկները

գրում են վ և կարդում ու: Ինքը Մեսրոպը հետևեց այս երկուսից որևէ մեկին. կա՛մ հետևեց հունարենին և հնարեց հայերենն ու ձևը, և կա՛մ հետևեց պարսիկներին ու ասորիներին և վ ձայնին տվեց նաև ու հնչումը: Առաջին դեպքում Հռուփանոսի մասնակցությունը վերանում է: Բայց երկրորդ դեպքում էլ չի կարող տեղի ունեցած լինել, որովհետև փորձից գիտենք, թե Մեսրոպին ընդունած էր մի տառին մի հնչյուն տալու սկզբունքը: Ուստի շեր կարող պատահել, որ նա վ տառին նաև ու հնչյունը տված լիներ: Մնում է ուրեմն ենթադրել, թե նա ու ձայնավորի համար Եղեսիայում հնարել էր առանձին մի տառ (մի նշանից բաղկացած, ինչպես արեց հետո աղվաներեն այբուբենի համար): Արդ, կարելի՞ է երևակայել, որ Մեսրոպը նախապես ու ձայնավորի համար առանձին մի տառ հնարած լիներ (ինչ որ մեծ առավելություն պիտի լիներ մեր այբուբենի համար). և հետո Հռուփանոսի զրգմամբ ջնջած և հունարենի համաձայն հորինած լիներ ու երկտառը: Այդ անկարելի է, ուստի երկու դեպքում էլ վերանում է Հռուփանոսի մասնակցությունը ու ձայնավորի հորինման մեջ, և նրա հորինումը մնում է Մեսրոպին:

Կա նաև այն կետը, որ դժվար թե Կորյունը մի միակ ու-ի համար առանձին բաժանմունք ստեղծեր (կրկնաուր) և մնացյալ բոլոր տառերը անվաներ առանձին: Եթե ու-ի նման զուգատառ, բայց միաձայն կատարակցությունների թիվը մի քիչ ավելի լիներ հայերենում (ինչպես գերմաներենում ch, sch, steh, ph, pf, th, ie և այլն) կարելի էր այդ երկու բաժանմունքների գոյությունն ընդունել:

Պետք է ասել նաև, որ եթե մյուս շորս բառերը տառերի գծագրական ձևերն են մատնանշում, ինչո՞ւ այս երկուսն էլ՝ առանձին-ն ու կրկնաուր-ը նույնը չպիտի լինեն և ձայնաբանական երևույթներ պիտի նշանակեն: Ես կարծում եմ, որ կրկնաուր բառի սովորական ու տարածված իմաստը կասեցրել է մեր միտքը և առաջնորդել է մեզ սխալ մտածողության: Բայց եթե աչքի առաջ բերենք կրկնել բառի հնագույն հայերեն նշանակությունը, որ է «ծալել, ոլորել» (ան՝ս Ենոր Հայկազեան բառգիրք», Ա, էջ 1136, սյունակ Բ), որից և ծուր կրկնել «ծունկը ծալել», այն ժամանակ իհարկե կմտածենք, որ նաև այստեղ կրկնաուր նշանակում է «ծալած, ոլորած»: Կրկնաուր (կամ կրկնայար) բառով Կորյունը հասկանում է կլոր փաթույթներն ունեցող տառերը, ինչպես Ժ, Փ, Մ, Ձ, Զ և այլն, իսկ առանձին բառով ուզում է հասկանալ Ա, Ս, Լ, Ր և այլն ձևի տառերը, որոնք ուղիղ, շիտակ, անջատ ու մենակ կանգնած են:

Հռուփանոսի մասնակցությունը հայերեն տառերի հորինման մեջ՝ առհասարակ պետք է դուրս գցել ծրագրից: Այն քննիչները, որոնք Հռուփանոսին մասնակից են դարձնում Մեսրոպյան տառե-

րի հորինման գործին, ինչպես, օրինակ, Ստեփան Նազարյանը («Հյուսիսափայլ», 1860 թ., էջ 241), լավ ուշադրությամբ չեն կարդում Կորյունի խոսքերը. «Եւ անդէն ի նմին քաղաքի գրիչ ոմն հելլենական դպրութեան Հռուփանոս անուն գտեալ, որով զամենայն ընարութիւնս նշանագրացն՝ գնրբագոյնն և դլայնագոյնն, դկարճն և գերկայնն, զառանձինն և դկրկնաուրն, միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ» (Կորյուն, էջ 10): Վերջին երկու դերբայները, որոնք Կորյունյան ոճով իբր բայ են գործածված, իբրև ենթակա ունեն ո՛չ թե Հռուփանոսին, այլ Մեսրոպին, որ հիշված է շատ ավելի առաջ, ուրիշ բազմաթիվ դերբայներով: Եթե յօրինեալ և յանկուցեալ դերբայների ենթական Հռուփանոսը լիներ, գտեալ բառին հաջորդող որով հարաբերականը սեռական հոլով պիտի լիներ (որոյ): Բայց այսպես չէ, այլ գործիական հոլով է (որով): Ուրեմն և Հռուփանոսը մի գործիք է, մի միջոց, որով Մեսրոպը «յօրինեալ» և «յանկուցեալ» է իր տառերը, այսինքն ա՛յն տառերը, որ արդեն Եղեսիայում, Խախքան Սամուսատ դալը և Հռուփանոսին գտնելը, «ծնել էր» և «նշանակել, անվանել և կարգել ու հորինել սիղբաաներով և կապերով»:

Մրանից ավելի պարզ և մեկին բացատրություն կամ վկայություն, որ իսպառ ջնջում է ամեն մի կասկած ու տարակույս, չի կարող լինել:

Կանգնած է Մեսրոպը՝ իր սևագրությունը ձեռքին, Հռուփանոս՝ գրիչն ու մրձինը առած, մեկ նայում է սևագրին, մեկ նայում պնակիտի վրա և պատրաստում հայերենի առաջին այբուբենական տախտակը: Ավելորդ է ասել, որ այս նկարման միջոցին Մեսրոպը տալիս է միշտ իր ցուցմունքները Հռուփանոսին:

Տառերի ձևավորումից հետո, Մեսրոպն անմիջապես թարգմանության սկսեց. իր երկու հասուն աշակերտների ընկերակցությամբ, որոնցից առաջինի անունն էր Հովհան՝ Եկեղյաց գավառից, իսկ երկրորդինը՝ Հովսեփ, Պաղանական ցեղից. «ի թարգմանութիւն զանայնի հանդերձ արամրէ երկուք, աշակերտօքն իւրովք...» (Կորյուն, էջ 10):

Թարգմանության համար Մեսրոպն ընտրել է նախ Սողոմոն իմաստունի Առակաց գիրքը և իր պաշտելի բերանով տուն տալով գեղազիր Հռուփանոսին՝ թելադրել է հայերեն առաջին խոսքը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

ՃԱՆԱԶՆԻ ԶԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ԵՎ ԶԽԲԱՏ,
ԻՄԱՆԱԿ ԶԲԱՆՍ ԸՆԴՃԱՐՈՅ

Այս բնորոշյունը պատահական չէր. նրա՝ համար Առակաց գրքից սկսեց Մեսրոպը, որովհետև այս գիրքը հենց սկզբից խրատում էր ճանաչել իմաստությունը և կրթությունը, հասկանալ հանճարի խոսքերը. և գիրք, որ սկիզբն էր կրթության և գիտության, կարո՞ղ էր սրանից ավելի զեղեցիկ զուգադիպություն ունենալ. «Եւ իսկոյն ի Թարգմանութիւն ձեռն արկեալ, խորհրդաբար սկսանելով յԱռակաց» (Խորենացի, Գ, ծգ).— «Եւ եղև սկիզբն նախ յԱռակացն Սողոմոնի, որ ի սկզբանն իսկ ծանօթս իմաստութեանն ընծայեցուցանէ լինել, ասելով՝ եթև «ճանաչել գիմաստութիւն և գիւրբատ, իմանալ զբանս հանճարոյ» (Կորյուն, էջ 10):

Հուստանոս ո՛չ միայն իր զեղեցիկ գրչով գրեց հայերեն առաջին գիրքը՝ Սողոմոնի Առակաց գրքի Թարգմանությունը, այլև իր մոտ աշակերտ առնելով Մեսրոպի բերած աշակերտներից մի քանիսին, սկսեց սովորեցնել նրանց հայերեն գեղագրության արվեստը, որպեսզի նրանք էլ Հայաստան դառնալով տարածեն իրենց հայրենակիցների մեջ. «Որ և գրեցաւ ձեռամբն այնորիկ գրչի, հանդերձ ուսուցանելով մանկունս զբիշս նմին դպրութեան» (Կորյուն, էջ 10).— «Միանգամայն և դարուեստ գրչութեան ուսուցանել տալով իւրոց մանկագոյն աշակերտացն» (Խորենացի, Գ, ծգ):

Ինճիճյանը («Հնախօսութիւն», Գ, էջ 83) հետեցնում է այս խոսքերից, թև Մեսրոպը Մամուսատի մեջ բաց է արել առաջին հայկական դպրոցը՝ Մեսրոպյան գրերով, ուր աշակերտել են իր աշակերտները, որոնց Հայաստանից Միջագետք էր բերել, ինչպես և Մամուսատի հայ բնակիչների որդիները: Մա նշանակում է ժամանակակից մի հեղինակի թեթև մի խոսքը ավելորդաբար ընդարձակել ու լայնացնել:

Մամուսատում իր գործը վերջացնելուց հետո, Մեսրոպն իր հրաժարական ողջունը տվեց եպիսկոպոսին և քաղաքին և պատրաստվեց բոլոր յուրայինների հետ վերադառնալ Եզեսիա: Մամուսատի եպիսկոպոսը տվեց նրան հանձնարարական նամակներ՝ Բարիլաս ասորի եպիսկոպոսի հասցեին: Եզեսիա հասնելով, Մեսրոպը նամակները հանձնեց Բարիլասին և իր գտած հայերեն տառերը ներկայացրեց երկու եպիսկոպոսներին: Եպիսկոպոսները երկրորդ անգամ սիրով ընդունեցին նրան, գովաբանեցին և շնորհավորեցին հայ ազգը, որ արժանի էր եղել այսպիսի մի մեծ պարգևի. «Ապա յետ այնորիկ առնոյր թուղթս յեպիսկոպոսէ քաղաքին, և հրաժարեալ ի նոցանէ հանդերձ ամենայն իւրովքն, բերէր առ եպիսկոպոսն Ասորոց: Որ յորոց նախընկալն եղև, առաջի արկեալ նոցա զնշանագիրն աստուածատուր. վասն որոյ բազում իսկ գովութիւնք իր ցանկալի հայրենիքը՝ Հայաստան. «Յորոց հրաժարեալք այնուհետև և առեալ թուղթս աւետագիրս, հանդերձ շնորհատուր պարգևօքն, և ամենայն իւրայիւքն, ի շնորհացն Աստուծոյ ճանապարհորդ լինէր» (Կորյուն, էջ 10):

Մի ժամանակ Եզեսիայում հապաղելուց հետո, Մեսրոպը երկու եպիսկոպոսներից խնդակցական թղթեր ստանալով Մահակ կաթողիկոսի հասցեին, առավ իր երկնային պարգևը և իր բոլոր ընկերների հետ միասին Ամիգի վրայով ճանապարհ ընկավ դեպի իր ցանկալի հայրենիքը՝ Հայաստան. «Յորոց հրաժարեալք այնուհետև և առեալ թուղթս աւետագիրս, հանդերձ շնորհատուր պարգևօքն, և ամենայն իւրայիւքն, ի շնորհացն Աստուծոյ ճանապարհորդ լինէր» (Կորյուն, էջ 10):

Այս է ահա հայերեն գրերի գյուտի ճիշտ և վավերական պատմությունը, որ կարող է դիմանալ պատմական քննադատության բոլոր առարկություններին, կազմված այնպես, ինչպես միակ ժամանակակից և վստահելի հեղինակն է պատմում: Բազմաթիվ են մյուս պատմագիրների, մանավանդ Խորենացու ընծայած տարբերությունները, որոնք հաստատելու կամ ընդունելու, կամ ջրելու և մերժելու համար բավական աշխատանքի պետք կա:

Խորենացին, որ, ինչպես ասացինք, ավելի հանգամանորեն է պատմում, քան Կորյունը, Մեսրոպի ճանապարհորդական ուղեգիծը հետևյալ ձևով է գծում: Նախ Մեսրոպը վաղարշապատում ստացած Դանիելյան գրերը անբավարար գտնելով, անձամբ գնում է նույն Դանիելին, նրա մոտ ստուգելու և լրացնելու համար նշանա-

գրերի պակասությունը: Բայց երբ Դանիելի մոտ առաջիններից ավելի ուշինչ չի գտնում, դիմում է Եդեսիա. «Զկնի այսորիկ ինքնին Մեսրոպ իջեալ ի Միջագետս՝ հանդերձ աշակերտօք առ նոյն Դանիէլ, և ոչ աւելի ինչ գտեալ, քան զառաջինն, անցանէ և յԵդեսիայ» (Խորենացի, Գ, ԺԳ):

Այստեղ երկու գլխավոր սարբերությունն ունենք, նախ՝ որ Կորյունը չգիտէ Մեսրոպի երթը Դանիելի մոտ, և երկրորդ՝ Խորենացին չգիտէ Մեսրոպի Ամիդ գնալը: Այս երկու պարագաները ըստ իս իրար հետ անձուկ կապ ունեն և օգնում են իրար բացատրելու Խորենացին, փափագելով հանդերձ ընդարձակ պատմել Մեսրոպի և Դանիելի պարագաները, չգիտէ Դանիելի գտնված քաղաքը և անորոշ կերպով նշանակում է «ի Միջագետս»: Այս թերությունը այն պատճառով է, որ Կորյունը, ավելի համառոտախոս, քան Խորենացին, չի նշանակած Դանիելի գտնված քաղաքը: Ինչ որ ունի Խորենացին Կորյունից ավելի, կարող է մեկնվել կա՛մ հավանական ենթադրությամբ և կա՛մ բնական հետևություններով: Խորենացին ճարպիկ բանասեր է, որ այս միջոցներով լուծում է տալիս անծանոթ դեպքերին, ճիշտ այնպես, ինչպես արդի բանասերները: Իր գլխավոր սարբերությունն արդի բանասերներից ա՛յն է, որ մինչդեռ այս վերջինները մի գեղք զուշակելու առթիվ «հավանական է թե, կերևի թե, անշուշտ» և այսպիսի բացատրություններ են գործածում, Խորենացին, բոլորովին վստահ իր ենթադրության վրա, այս բառերին պետք չի սեւեւում և ուղղակի իրեն իրողություն տալիս է իր ենթադրությունը: Այս բանը ամենևին խարդախություն չի, այլ գիտական որոշ ձև, որ մինչև իսկ այժմ էլ շատ սովորական է լեզվաբանների, աստղաբաշխների, երկրաբանների և ուրիշ այս կարգի գիտնականների մոտ:

Երբ Մեսրոպը Դանիելյան գրերը անկատար գտնելով հարավ է իջնում, Խորենացին ա՛յնպես է մտածում, թե Մեսրոպի առաջին գործը պիտի լինէր Դանիելի հաշիվը վերջացնել, ուստի մի անդամ էլ դիմել է տալիս նրան Դանիելին և հուսահատ ետ դառնալ: Եթե Խորենացին մտածէր, թե Մեսրոպը Դանիելի և Հաբելի աշխատությանց վրա կարող էր վստահություն ունենալ և հետևաբար նոր դիմումը ավելորդ համարել, այն ժամանակ այս հավելվածը չպիտի դնէր:

Գալով Ամիդ այցելելու պարագային, Կորյունի պատմածից կարելի չէ հասկանալ, թե այս այցելությունը ճանապարհորդակա՞ն էր, թե՞ ուսումնական. ուրիշ խոսքով՝ արդյոք Եդեսիա երթալու համար քարավանը պարտավո՞ր էր անպատճառ Ամիդ մտնել և այս պատճառով գնաց Մեսրոպն Ամիդ քաղաքը, թե՞ նպատակ ունէր նաև Ամիդում խուզարկություններ կատարել գրերի գյուտի առթիվ: Ինձ այնպես է թվում, թե այցելությունը ճանապարհորդական էր միայն, որովհետև, հակառակ պարագային, Կորյունը որքան էլ համառոտախոս, դոնն մի երկու բառով պիտի հայտնէր, թե Մեսրոպի խուզարկությունները ապարդյուն անցան:

Այս հանգամանքները բանասեր Խորենացին ինքն էլ մտածելով, որոշել է հասկանալ Ամիդի այցելությունը, Բայց սրանով երկու պարագա է ի նկատի ունեցել: Եթե Ամիդի այցելությունը ճանապարհորդական եղած լինէր, Խորենացու շփոխը ո՛չ միայն թերություն չպիտի համարվէր, այլ մինչև իսկ առավելություն, քանի որ այսպիսով ավելորդաբանությունից հեռու մնացած պիտի լինէր, և՛ քանի որ մյուս ճանապարհորդական քաղաքները (Եդեսիայից Ամիդ և Ամիդից Վաղարշապատ) ո՛չ Կորյունի մոտ են հիշատակված և ո՛չ ինքն է հիշում: Իսկ եթե այցելությունը ուսումնական եղած լինէր, կարող էր պատահել, որ Դանիել եպիսկոպոսի քաղաքը Ամիդը լինէր: Այս պարագային Խորենացին, Մեսրոպին մեկ անդամ Դանիել եպիսկոպոսի մոտ տանելով և մեկ անդամ էլ Ամիդ անունով միևնույն տեղը տանելով, հսկա անհեթեթություն գործած պիտի լինէր. ուստի լավագույն էր շփոխել Ամիդը և սրանով առ առավելին պակասավոր լինէր, քան անհեթեթ:

3

Եդեսիայում, պատմում է Խորենացին, Պղատոն անունով հեթանոս (այսինքն ոչ քրիստոնյա) մի ճարտասան կար, որ նույն քաղաքի նշանավոր զիվանի գլխավորն էր. «Անցանէ և յԵդեսիայ առ Պղատոն ոմն ճարտասան հեթանոս՝ իշխան դիանին» (Խորենացի, Գ, ԺԳ): Մեսրոպը դիմում է հիշյալ ճարտասանին, որ ուրախությամբ ընդունում է նրան, գործադրում իր ամբողջ հմտությունը. բայց վերջապես ստիպվում է խոստովանել իր տգիտությունը. «և նորա խնդութեամբ ընկալեալ, և զոր ինչ միանգամ ի միտ առնոյր բան հայերէն, լինքն առեալ, և շատ ջանացեալ և ոչ օգտեալ, զտգիտութիւն խոստովանեաց հետորն» (Խորենացի, Գ, ԺԳ): Վերջապես Պղատոնը հայտնում է, թե Մեսրոպի փափագը կարող է լրացնել միայն Եպիփանոս անուն շատ գիտնական անձը, որ ժա-

¹ Չամչյանը (Ա, էջ 492 և 494) այնպես է ցույց տալիս, որ իր թե Դանիելը Եդեսիայում էր գտնվում: Բայց այս բանը հակառակ է Եդեսիայի Խորենացուն, որովհետև Խորենացին ասում է, թե Մեսրոպը Դանիելից ձեռնուձեռն մեալուց հետո գնաց Եդեսիա. ուրեմն Դանիելը Եդեսիայում չէր:

մանակով իրեն ուսուցիչ էր եղել Եղեւսիայում և հետո Եղեւսիայի դիվանից աննելով գիտնականների գրքերը («զճարտարացն մատեան»), գնացել էր ուրիշ քաղաք և այնտեղ քրիստոնյա էր դարձել: Պաատոնը չէր իմանում Եպիփանի գտնված տեղը և միայն խորհուրդ էր տալիս գտնել և նրան դիմել: Այն ժամանակ Մեսրոպը Բարբրոս Եպիսկոպոսից օգնութուն գտնելով, դիմում է Եպիփանին. բայց սրա գտնված անծանոթ քաղաքը հասած թէ չհասած, լսում է, որ վախճանվել է, թողնելով Հոսիանոս անունով մի աշակերտ, որ էր «հրաշալի արուեստի հելլէն գրչութեամբ»: Այս Հոսիանոսը քաղված էր Սամոս կղզին (մենակեցութեամբ): Մեսրոպն անցնում է Փյունիկեն և դիմում է Սամոս՝ Հոսիանոսին: Բայց սրանից էլ օգուտ չտեսնելով, հուսահատված մարդկային ամեն հնարագիտութունից, Ասածուն է ապավինում և հայտնութեամբ գտնում հայերեն գրերը. «Աս տեսանէ ոչ ի քուն երազ և ոչ յարթութեան տեսիլ, այլ ի սրտին գործարանի երևութացեալ հոգւոյն աշաց թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով ի վիմի Ա, Ե, է, Ը, Ի, Ո, Ի, գի որպէս ի ձեան վերջը գծին կուտեալ ունի՛ր քարն: Աս ոչ միայն երևութացաւ, այլ և հանգամանք ամենայնին որպէս յաման ինչ ի միտս նորա հաւաքեցաւ» (Խորենացի, Գ, ԺԳ):

Աղտթօրից վեր կենալով, ասում է Խորենացին, Մեսրոպն ստեղծեց մեր գրերը Հոսիանոսի հետ՝ հունական տառերի անսայթաքութեան համաձայն. «Աս յարուցեալ յաղօթիցն, ետեղծ զնշանագիրս մեր՝ հանդերձ Հոսիանոսի կերպածեալ զգիրն Մեսրոպայ առ ձեռն պատրաստ փոխատրելով զհայերէն աթուրթայսն ըստ անսայթաքութեան սիւղորայից հելլենացոց» (Խորենացի, Գ, ԺԳ):

4

Պաատոնի մասին տրված տեղեկության միակ աղբյուրը Խորենացին է՝ ուրիշ տեղից չհաստատված. այսպես է նաև Եպիփանի մասին ասվածը, որի քաղաքն էլ զարմանալի է, որ չի նշանակված: Զամչյանը (Ա, էջ 492) համարում է նրան «սուրբն Եպիփան Եպիսկոպոս Սաղամինոյ»: Ս. Վ. Պարոնյանը («Մերկրագունդ», 1884 թ., էջ 539) կասկած է հայտնում երկու անունների համար էլ, որ ուղղում է Պրորոս և Իբիսա: Այս երկու անձերը հիշված են Եբեղ-Հեւոսի ասորի մատենագիրների ցանկում («Աստեմանի», Ա, էջ 85), իրրև 5-րդ դարի մատենագիրներ, որոնք գործակից եղան Արիստոսելի գործերը ասորերենի թարգմանելու ըստ Պարոնյանի, պետք է դարձյալ, որ Պաատոնը կամ Պրորոսը լինի ասորի, որովհետև հունասեր Խորենացին անկարելի է, որ չհիշեր նրա հույն լինելը:

եթե իրոք հույն եղած լիներ: Նույնպես անկարելի է ենթադրել, որ Եղեւսիայի այն համբավվոր դիվանը, որ ասորիների պարծանքն էր, ինչպես և Եղեւսիայի ասորի դպրոցը, հանձնված լինեին հույների և ո՛չ թե ասորիների:

Եթե Խորենացին միայն Բարբրոսի անունն է հիշում և Ակակիոս Եպիսկոպոսին չի ուզում հիշատակել, այդ էլ այն պատճառով է, որ, ինչպես վերը (§ 2) նշանակեցինք, Կորյունի ասածից պարզ չէ, թե արդյոք Ակակիոս Ամիրդի՞ Եպիսկոպոս էր, թե Բարբրոսի հետ Եղեւսիայի Եպիսկոպոս:

Բայց ամենից հետաքրքրականն է հայերեն գրերի գլուտի վայրը: Ըստ Խորենացու՝ Սամոս կղզին է, որ վայելում է այդ պատիվը (մինչդեռ մեր քննութունները, հիմնված Կորյունի հաստատուն վկայության վրա, ցույց տվին արդեն, թե Եղեւսիայումն է կատարված հայերեն գրերի գլուտը): Արդի քննիչներից ոմանք Խորենացու հիշյալ վկայությունը իբրև հաստատ են ընդունում, ինչպես են Տրեգերիկ Մյուլլերը («Über den Urspr. d. arm. Schrift» SWAW, 48, 433, որ Կորյունի Սամոսատը մի հին սխալ է համարում); Ալիշանը («Յուշիկը», Ա, էջ 324) և մասամբ Լանգլուան («Collect.», XV): Ալիշանը ասում է. «Մեր գրերուն գտնված տեղն հետաքննութեան արժանի է. ոմանք Սամոսի տեղ Սամոստիա, այսինքն Շամուշատ քաղաքը կարծեցին. ոմանք այլ ի Բալու եղած է կրսնն այս գլուտս. ստույգն ի Լախնյաց վկայի Սամոս կղզին (Սուամ աղասը). ս. Մեսրոպ՝ Պերութեն կամ Սիդոնեն կամ մոտ նավահանգստե մը նավելով՝ բոլոր Փոքր Ասիո հարավային եղբրը պտտած է ընդ Միջերկրական ծով, և արևմտյան կողմը կղզեաց մեջ մտեր է ի Սամոս, որ և արժանի է մեր դպրութեան կամ ս. Մեսրոպայ ուխտատեղաց մեկն ըլլալու»: Բայց Սամոսի անունն էլ չկա Կորյունի մոտ: Կորյունը շատ պարզորոշ հիշում է Սամոսատ քաղաքը՝ իբրև Հոսիանոս գեղազրի տեղը և այն էլ երկու անգամ, և քաղաք հիշելու ոսկեդարյան ձևով. «Ի Սամոսատական քաղաքն, ի քաղաքն Սամոստացոց»: Այնպես որ կասկածել՝ այս մասին բոլորովին ավելորդ է: Եվ ինձ թվում է, թե Խորենացու Սամոսը առաջացած է Կորյունի Սամոսատը սխալ կարդալով, որից հետո հեշտ էր ավելացնել «անցեալ ընդ Փիւնիկէ» ձևը: Այս պատճառով է, որ շատ ուրիշներ էլ Սամոսատն են ընդունում իբրև հայերեն գրերի գլուտի վայրը: Այսպես են Ինճիկյանը («Հնախօսութիւն», Գ, էջ 83), Զամչյանը (Ա, էջ 492 և 761), Զարբհանալյանը («Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն», Ա սույ., էջ 15, Բ սույ., էջ 36): Յնազըլյանն էլ (էջ 20) ընդունում է Սամոսատը, իբրև հայտնի կենտրոն մշակույթի և ասում է, թե «վայրկյան մը իսկ չէ կարելի երկմտիլ,

թե ո՞րն է վստահելին, Կորյուն, թե Սուտ-Կորյուն և Խորենացի: Զամշյանը, ուզենալով հաստատել, թե իրոք Սամուսատն է, վկայում է, թե «նա և զի և այն Հռուփանոս, որ եղև գործակից Մեսրոպայ ի Սամոստիա, բնակեալ էր ի նմին քաղաքի, և եղև յետոյ եպիսկոպոս Սամոստացոց, սրպէս է տեսնել ի զիրս արտաքին մատենագրաց»: Այսպէս նաև Պիտերսը («Revue des études arméniennes», № 9, էջ 210) գտնում է 449 թվականին հիշված ասորական աղբյուրներում Rüfünüs եպիսկոպոս Սամուսատի: Զարբհանալյանը (Գ տպ. էջ 36 ծան.) համարում է Հռուփինոս եպիսկոպոս Սամոսատի (440 թ.), հաջորդ նույն քաղաքի Անդրեաս եպիսկոպոսի: Ալիինյանն էլ («Հանդէս ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 538) ավելացնում է՝ անգամ Եփեսոսի 449 թվականի ավագածողովի¹: Խ. Լարոսթյունյանը («Հայոց գիրք», էջ 365—366), ուզենալով երկու կարծիքները հաշտեցնել, նկատում է, թե «արտագրելու ժամանակ ավելի հեշտ է բառերի վանկերը մոտանալ, քան թե մի նոր վանկ ավելացնել», «աչքի առաջ ունենալով նույնպէս Սամոս կղզու հեռավորութիւնը Լայոստանից և Սամոսատի մոտավորութիւնը, և ապա այն հանդամանքը, որ Խորենացին կղզի բառը չի հիշում», հետևեցնում է, թե Խորենացու բնագրում գրված էր Սամոսատ, որ հետո զրիչների սխալմամբ դարձել է Սամոս: Բայց ի՞նչ անենք «անցեալ ընդ Փիւնիկէ» բառերը, որոնցով Խորենացին հայտնի կերպով ցույց է տալիս, թե խնդիրը Սամոս կղզու վրա էր և ո՛չ թե Սամոսատի:

Ավելի հանգամանորեն է խոսում այս մասին Մարկվարտը («Պատմութիւն հայ նշանագրերու», էջ 38—39), որ գտնում է, թե Խորենացին Եպիփան ասելով աչքի առաջ ունեւ միայն և միայն Կոստանդիալի (Սալամինայի՝ Կիպրոսի վրա) Եպիփանոս եպիսկոպոսը (սկսած 367 թվականից և մեռած 403 թվականին), որ ծնունդով պաղեստինացի էր: Եպիփանի գրքերու հմտութիւնը, Խորենացու կարծիքով, Եղեօսիալի դիվանից միայն քաղված կարող էր լինել: Իսկ Հռուփանոսի կապը Եպիփանի հետ և Սամոս կղզին քաղվելը հարմարեցված է Փափստոսի պատմության վրայից: Փափստոսը (Ծ, իէ) խոսում է հույն անապատական Եպիփանի մասին, որ աշակերտել է Գանիել եպիսկոպոսին և ներսես Մեծի մահից հետո դալիս բնակվում է Մոփր: Այստեղ շատ կրոնական բարենորոգումներ մտցնելուց հետո, իր 500 ճգնավոր աշակերտներին վերցրած, գնում է հունաց երկիրը, քաշվում մեծ ծովերի մեջ առանձնացած անապատ մի կղզի և բնակվում այնտեղ: Այսպիսով Խորենացին

Փափստոսի պատմածները Եպիփանի մասին՝ դարձնում է Հռուփանոսի վրա, որին անում է Եպիփանի աշակերտ և Հռուփանոսի Սամոսատն էլ դարձնում է Սամոս կղզի:

Ս. Վ. Պարոնյանը («Երկրագունդ», 1885 թ., էջ 147—156) կարծում է, թե Մեսրոպն այս ճամփորդության ժամանակ մտել է նաև Երուսաղեմ (մի բան, որ բանասերներից ո՛չ մեկը չի ընդունած), Պարոնյանն իր այս կարծիքը հիմնում է Խորենացու «անցեալ ընդ Փիւնիկէ» բացատրության վրա և նրան համաձայն է գտնում Կաղանկայտվացու նկարագրած ուխտագնացութիւնը դեպի Երուսաղեմ, թեև այս ուխտագնացութիւնը Կաղանկայտվացին դրնում է գրեթէ գլուխից հետո: Ըստ Պարոնյանի, Մեսրոպի ուխտագնացության նպատակն էր պրպտել նաև Երուսաղեմի գրադարանը՝ գտնելու համար իր ցանկացած գրքերը: Երուսաղեմի գրադարանը՝ առաջին անգամ հիմնել էր Ռրոգինես (3-րդ դար), որ հետո ավելի շարտացրել էր Պամփյուլես վկա (4-րդ դարի սկիզբը): Եփեսոս կաղմեց այս գրադարանի գրքերի ցուցակը. գրքերի թիվը 30000 էր: Երկրորդ գրադարանը հիմնել էր Աղեքսանդրոս եպիսկոպոսը (212—251 թթ.): Պարոնյանի կարծիքը ընդունում է նաև Ղ. Աղայանը (էջ 27):

Խորենացու պատմութեամբ, Հռուփանոսը ո՛չ միայն երևելի մի անձ էր՝ «հրաշալի արուեստի հելլէն գրչութեամբ», այլև այնքան բարձր, որ գերազանցում էր իր ուսուցիչ Եպիփանոսից, Գանիել ասորի եպիսկոպոսից, դիվանապետ Պղատոնից և եթե կուզենաք, մինչև իսկ «Աստուծու հրեշտակից», այնպէս որ Մեսրոպը ստիպված էր քաղաքից քաղաք թափառել, փնտրել ու գտնել, և երբ նրանից էլ կտրեց հույսը, այլևս ամեն մարդկային հնար վերջացած համարել, քանի որ մարդկային գիտութեան գերագույն ներկայացուցիչը անճար էր մնացած: Նույնպէս, երբ հրեշտակը աստվածային հայտնութեամբ ցույց տվեց Մեսրոպին հայերեն գրերը, սա դարձյալ շքավանանալով՝ պետք ղգաց դիմել Հռուփանոսին: Մինչդեռ ըստ ճշմարիտ և բանական պատմության Կորյունի, Հռուփանոսը, շատ հեռու Խորենացու տված այն բարձր հատկութիւններից, մնում է հասարակ մի գեղագիր, նույն այն սովորական արժանիքով, որ ունենին այն ժամանակի գրիչները և ծաղկողները: Հռուփանոսի անունը ո՛չ միայն տարածված չէր Եղեօսիայում կամ այլուր, այլ նույնիսկ Մեսրոպը չպիտի էլ դիմեր այս անձին, եթե Եղեօսիայում մի հունական դպրոց գտնվելով, քիչ թե շատ ճարտար մի հունական գեղագրող էլ գտնվեր: Եվ Մեսրոպը ո՛չ թե հատկապէս Հռուփանոսի համար գնաց Սամուսատ, այլ վստահ չլինելով, թե որևէ մի գեղագիր կճարի: Հռուփանոսն էլ մի քանի անձ էր, որին

¹ Տպված է «ավագակածողովի»:

պատահարս միայն հանդիպեց Մեսրոպը, ինչպես ցույց է տալիս Կորյունի չափազանց անփույթ վերաբերմունքը և պատմելու ձևը. «Եւ անդէն ի նմին քաղաքի զբիշ ամն հելլենական դպրութեան Լուսիանոս անուն գտեալ»:

Խորենացին, այսպես բարձրացնելով Լուսիանոսի համեստ գիրքը, լուրջապէս բարձրացնել է ուզում Մեսրոպի արժանիքը, որ ավելի հաջողակ գտնվեց, քան Լուսիանոսը, երբ սա բոլորովին անճար գտնվեց: Բայց Մեսրոպը հազիվ թէ պետք ունենա այս տեսակ համեմատութիւնները: Իր արժանիքը մեզ համար պարզ է:

5

Կորյունը, պատմելով հայերեն գրերի գյուտը Մեսրոպի անձնական աշխատւթյամբ, մեր նախնայաց բարեպաշտական սովորութեան համեմատ, մի քանի տեղ ակնարկում է, թե այն գյուտը եղել էր «շնորհի կամ յաջողութեամբ Աստուծոյ»: Օրինակ, էջ 1, «ԶԱսքանագեան ազգին և Հայաստան աշխարհին գաստուածապարզէ գրոյն... այնպիսի նորոգատուր աստուածնեղէն շնորհս երևեցաւ. էջ 10, «զնշանագիրն աստուածատուր... հանգերձ շնորհատուր պարեօքն», և ավելի առաջ՝ «որում պարզէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ, հայրական չափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ և սքանչելի սուրբ աշովն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին»: Վերջին խոսքի կազմութիւնը մութ լինելով, թարգմանենք ավելի պարզ ձևով. «Ամեն քան շնորհող Աստուծոյց պարզեվեց Մեսրոպին՝ նոր, սքանչելի և սուրբ աշով հայերեն լեզվի գրերը իբրև հայր ծնելու վիճակը»: Այս վերջին խոսքից երևում է, որ Մեսրոպը, թեև Աստուծո հաջողութեամբ, բայց միայն ինքը իր ձեռքով ծնեց հայերեն գրերը և եղավ նրանց հայրը: Այսպես է վարվում Կորյունը նաև վրացերեն և ազգաներեն գրերի գյուտի հետ. առաջինի համար (էջ 15) ասում է. «Հոգ ի մտի արկանէր սիրելին Քրիստոսի և վասն բարբարոսական կողմանն և առնոյր կարգեալ նշանագիրս վրացերէն լեզուին, ըստ շնորհեցելոյ նմա ի Տեառնէ»: Ազգանից գրերի համար էլ (էջ 18) ասում է. «և նորա հարցեալ և քննեալ զբարբարոս զբանս աղուաներէն լեզուին, առնէր ապա նշանագիրս, ըստ վերնապարզէ կորովի սովորութեան իւրում. և յաջողութեամբ Քրիստոսի շնորհացրև, կարգեալ և հաստատեալ կշռէր»:

Կորյունի մոտ, ինչպես տեսնվում է, հրաշք չկա: Այսպես է նաև Փարպեցին. «Կարգեալ այնուհետև, Փրկչին առաջնորդութեամբ, ըզգիր գրենոյն հայերէնի» (էջ 42): Բայց Խորենացին ակնարկութիւնները մեծացնելով, վերածում է հայտնի հրաշքի, որի համեմատ

Աստված տեսիլքի մեջ հայտնում է Մեսրոպին մեր հայերեն գրերը: Ս. Վ. Պարոնյանը, որ մանրամասն քննում է հրաշքի ավանդութեան պարագաները («Երկրագունդ», 1885 թ., էջ 202—210 և 243—251), ցույց է տալիս, թե Խորենացու պատմութիւնը ձևացած է Կորյունի վերի հատվածի մեջ («որում պարզէր իսկ վիճակ...») իւրով ստացականը «ամենաշնորհող Աստուծոյ» վերագրելով, մինչդեռ, ըստ Կորյունի, Մեսրոպին է պատկանում. այսինքն, թե Մեսրոպն իր աշով հորինեց տառերը (Խորենացին հասկացել է Աստուծո աշը): Եթե Կորյունը իրոք հավատացած լիներ, թե Մեսրոպն Աստուծո հայտնութեամբ (հրաշքով) ստացավ հայերեն գրերը, անկարելի է, որ լայն կերպով շծանրանար այս կետի վրա, ինքը, որ առիթ է փնտրում Մեսրոպին «աստվածամերձ» ցույց տալու և Մովսեսի հետ համեմատելու ժամանակ՝ իր արածը հանդգնութիւն չէր կոչի:

Խորենացու տեսիլքին հետևում են մեր բոլոր հետագա պատմիչները և հայերեն տառերը համարում են աստվածային հայտնութիւն, որ քանի առաջանում ենք դեպի նոր ժամանակները, այնքան ավելի նյութական կերպարանք է ստանում: Այսպես, Լուսիանոսն և կաթողիկոս՝ «Մեսրոպայ բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուի, զոր զօգցես նմա պարզեալ ի տեսութենէ շնորհացն Աստուծոյ. Ասողիկ՝ «Վերստին աստուածատուր նշանագրօք զնոյնս յեղանակեալ յօրինէ»: Սամվել Անեցի՝ «Եւ յետ միոյ ամի դարձեալ աստուածատուր նշանագրօք զնոյն յեղանակէ». Շնորհալի, «Վիպասանութիւն»:

«Բարեաց արմատ Հայոց եղեալ,
Զիմաստութեան զանձրն խնդրեալ,
Զոր աղօթից մասամբ գտեալ,
Հոգոյն մասամբ սպաւորեալ,
Ըստ Մովսեսի արժանացեալ,
Զաստուածային տառս ընկալեալ,
Որիւք տասամբք վեցիւք յանգեալ,
Արեգական էլիւք շափեալ»:

Նիրական պատմիչ՝ «Եւ իբրև թափեցան յամենայն մարդկային հնարից, ապաւինեցան յայն, որ ամենայն ինչ հնարաւոր է նմա, աղօթիւք խնդրել ի Տեառնէ... իսկ այն որ զկամս եկիւղածաց իւրոց առնէ Տէր և աղօթից նոցա լսէ, ոչ անտես արարեալ զբարի խընդրութեամբ, երևեալ Մեսրոպայ թաթ ձեռին Հզօրին՝ դրելով ի վերայ վիճի և ծանուցաւ ամենայն համայնգամանս (հանգամանս), և յարուցեալ ստեղծ զգիրսն»: Ավելի ճօն է Վարդան պատմիչը. «Տայ նմա Աստուած զխնդրելին, շորքտասան գիրս, աշով իւրով գրոշ-

մեալ առաջի նորա, որպէս մեծին Մովսէսի ի լիան Սինայ... որ և ի ձեռն աստուածատուր պարգևացն զճառագայթս Սրբոյ Երրորդութեանն առեալ մարգարէիք և առաքելովք և աւետարանչօք և երկնային դասուք և ամենայն արդարոցն խմբիք, գայր մտանէր ի Հայաստան աշխարհս, և գանձէր յեկեղեցիս մեր զանասելի գեղեցկութիւնս ի զարդ հոգւոց և մարմնոց, և ի պարծանս յաւիտենից, զոր ոչ արար ամենայն ազգաց Տէրն բոլորից: Քանզի ոչ ճարտարօք և ոչ միջնորդովք իմաստնացաք և առաջնորդեցաք առ նա, այլ ի յերկնապարզ և յաշխարհաստեղծ աշոյն գրեցաւ մեզ դպրութիւն ուսման և Տեառն մերոյ և Աստուծոյ յիշատակն կենդանի է ի մատեանս մեր, զօրութիւն տալով և շնորհս, որք հաւատովն մատչին և բանականապէս: Վասն որոյ փառք, պատիւ և գոհութիւն տուողին և օրհնութիւն ի Տեառնէ ածողին առ մեզ, և պայծառութիւն յիշատակի անուան նորա ի գիրս կենաց»: Սահակի և Մեսրոպի անանուն պատմութիւնը («Սոփերք», Բ, էջ 40), ասում է, թէ «ամենայն ազգի մարդկան հնարիք ստացեալ եղև զիր բաց ի Հայոց և յԵրրայեցոց, որոց լԱստուծոյ պարգևեալ եղև», և (էջ 41) ավելացնում է. «Սւ արդ Երրայեցոցն որպես ասացաւ պարգևեալ եղև զիր լԱստուծոյ ի ձեռն մեծին Մովսէսի նախամարգարէի առնելով նոցա օրինադրութիւնս ըստ հրամանին Աստուծոյ: Իսկ ի նորումս մեզ միայն շնորհեցաւ զիր լԱստուծոյ ի ձեռն սրբոյն Սահակայ... և մեծին Մեսրոպայ»:

«Գանձարան»-ն էլ ավելացնում է.

«Որպէս երբեմն Յակոբեան ազգաց
Զբանս օրինաց ի տախտակն գրեաց,
Օրհնեալ Փրկիչն որ զՀայք մեծարեաց,
Քան զամենայն ազգ գերազանցեաց»:

«Գիրք թղթոց»-ի մեջ էլ (էջ 534), Վանականի թղթում կարդում ենք. «Բայց թէ զիր շունէին՝ Հայք, թէ զայս կարեն ասել. այլ տե՛ս զի լԱստուծոյ առաւ զիր ազգիս՝ որպէս Մովսէսի Իսրայելի. և այլ ո՞ր ազգ պարծի այսու»:

Նոր քննիչները մեծ մասամբ իբր ստույգ ընդունել են տեսիլքի կամ հրաշքի պատմութիւնը. այսպես՝ Ինճիճյանը («Հնախօսութիւն», Դ, էջ 74—77), Զամչյանը (Ա, էջ 755—761), և սրանց հետևորդները: Մալխասյանը (թրգմ. Խորենացու, էջ 327), թեև չի ընդունում հրաշք, բայց նկարագրում է այդ երևույթը իբր «տեսարանական ռեֆլեքս», երբ մարդ միևնույն բանով երկար ժամանակ զբաղվի մտքով, հանկարծ աչքի առաջ կոեսնի իրականացած իր մտածմունքը՝ տեսիլքի պես: Քչերն են միայն, որ անվավեր են հա-

մարում հրաշքի կամ տեսիլքի երևույթը. իսկ գիտութեան ու քննական պատմութեան համար դա մի սովորական առասպել է: Զորեղ և լավ պատճառաբանող հակառակորդների մեջ կարող ենք հիշել Ս. Վ. Պարոնյանին և Ա. Մ. Գարագաշյանին, որի բացատրութեամբ «մենք շենք կրնար որևիցե կերպ հայտնութեան ընծայելով մեր գրույն գլուխն՝ առնել ծաղրելի մեր պատմութիւնը լուսավորյալ աշխարհի: Ուստի թողով մեր սիրելի ձերունին (Խորենացի) յուր բարեպաշտ միամտութեան մեջ՝ բնականն դուրս բան շենք տեսնել մեր այրութենի գլուխին մեջ» («Քննական պատմութիւն», Դ, էջ 38):

Հրաշքի դեմ են խոսում նաև Եղիշե կախկոպոս Դուրյանը («Մաղիկ» շաբաթաթերթ, 1907 թ., № 9, էջ 103) և Սահակյանը («Բաղմավէպ», 1907 թ., էջ 439): Սրանք գտնում են, որ Կորյունի մեջ հրաշք չկա. դա Խորենացու հնարածն է. եթե որևէ հրաշք տեղի ունեցած լիներ, անկարելի է, որ Կորյունը ուղցրած ձեռով չհիշեր այն. բացի սրանից, հայերեն գրերը հունարենի վրայից են ձևված, սրված է նրանց հունարենի շարքը. էլ ի՞նչ հրաշք: Սահակյանը հիշում է նաև Ռեթեոս Պերպերյանի երգիծական մի խոսքը, թէ «Աստված հրաշք ընելու համար՝ հույն գրերու չի կարոտիր»:

Խորենացին, մեր գրերին հրաշալի ծագում տալու համար աստվածային հայտնութեան ընծայելով նրանք, ո՛չ միայն նվաստացնում է Մեսրոպի անձնական արժանիքն ու գործը, այլև բոլորովին ջախջախում է նրան՝ գրերի ստեղծագործութիւնից հետո Հռուփանոսին հանձնելով՝ «կերպածեղու և փոխադրելու» համար. «Եթե աստվածային թաթը ցույց էր տված Մեսրոպին հայերեն գրերի ձևերը, և եթե Մեսրոպ «յարուցեալ յաղօթիցն, ետեղծ զնշանագիրս մեր», ի՞նչ պետք կար Հռուփանոսի միջամտութեան և «կերպածութեան». «Միթէ՞ աւելի ինչ Հռուփանոս քան զհրաշալին թաթ ձեռին աշոյն».— հարցնում է Գարագաշյան («Քննական պատմութիւն», Դ, էջ 39): Բայց թե այստեղ էլ Խորյունի այն պարզ և բացորոշ հայտարարութիւնից, որով հաստատում է, թէ Մեսրոպ ծնավ հայերեն գրերը, տվեց նրանց ձևերը, անունները և շարքը. «Սւ անդ վաղվադակի նշանակեալ անուանեալ և կարգեալ, յօրինէին սիրորայիք և կապօք» (Կորյուն, էջ 10), իսկ Հռուփանոսի գործը գեղեցիկ արտագրութեան մեջ էր կայանում միայն:

6

Վերևում քննեցինք այն հարցը, թե ո՞ւր էր գտնվում Հռուփանոսը. Սամոսի՞ մեջ ըստ Խորենացու, թե՞ Սամուսատ՝ ըստ Կորյունի. բայց այս քննութիւնը կապ չունի հայերեն գրերի գլուխի

հետ: Հայերեն գրերի գյուտի տեղը այնպես պարզ կերպով հիշված է Կորյունի մոտ, որ զարմանում ենք, թե ի՞նչպես նոր քննիչները որս վրա տարակարծիք են: Ստեփան Նազարյանը («Հիւսիսափայլ», 1860 թ., էջ 240) չի կարողանում որոշել՝ Ամի՞դ թե Եղե՞փա: Իսկ երբ Իսահակ Հարությունյանը («Հայոց գիրը», էջ 360—367) առանձին մի գլուխ է նվիրում հայերեն գրերի գյուտի տեղը որոշելու համար և զանազան տեղեր թափառելուց հետո, վերջապես Սամսուտան է հարմար գտնում, անշուշտ Կորյունի խոսքերը լավ չհասկանալուց է: Բայց այսպե՞ս պիտի վարվեին նաև մյուսները: Մխալների և թյուրիմացության գլխավոր պատճառներից մեկն էլ այն կույր վատահոլությունն է, որ ունեն շատերը խորենացու նկատմամբ: Արդարև, Խորենացին ինքը ամենից առաջ խաթարելով Կորյունի պատմությունը, Մեսրոպին տանում է Սամոս կղզին և այնտեղ տեսիլքի մեջ գրերը գտնել տալուց հետո, ներկայացնում է Հուսիսանոսին, այս արտագրիչին ընծայելով վերջնական հեղինակությունը:

Բայց, ինչպես նախորդ քննություններից գիտենք, Մեսրոպը Հուսիսանոսին գտնելուց շատ առաջ դառած էր արդեն հայերեն գրերը և ամեն ինչ վերջացրած: Կորյունի «անտի ի Սամուսատական քաղաքն գումարէր» խոսքը ջանացինք ցույց տալ, թե վերաբերում է Մեսրոպի աշակերտներին և ո՛չ թե Մեսրոպին: Բայց մինչև իսկ եթե այս խոսքը Մեսրոպին վերաբերած լիներ, «գումարէր» պատրաստվում էր՝ ձեռք թույլ չի տալիս ընդունել, թե Մեսրոպը հեռացել էր այն քաղաքից, ուր գտնվում էր (Եգեսիա): Հետևաբար, Կորյունի հաջորդ պատմությունները, Մեսրոպի աշխատանքները, աստվածային օգնությունը և գրերի գյուտը, բոլորն էլ տեղի են ունեցած նույն Եգեսիա քաղաքում: Այս բանը ցույց է տալիս նաև Կորյունը հրրորդ անգամ, երբ գրերի գյուտը պատմել վերջացնելուց հետո, ասում է. «Եւ ապա հրածարեալ յեպիսկոպոսացն սրբոց, հանդերձ օգնականօք իւրովք իջանէր ի քաղաքն Սամոստացոց»։ այն սուրբ եպիսկոպոսներն են Բաբիլոս և Ակակիոս, և Մեսրոպի թողած քաղաքն է Եգեսիա:

Մարկվարտն էլ (էջ 26—29) ուրիշ սխալի մեջ է ընկնում: Կավ չհասկանալով Կորյունի պատմությունը և շփոթվելով այն բանից, որ Կորյունը նույն հատվածում երկու անգամ ասում է, թե Մեսրոպը գնաց Սամուսատ («անտի ի Սամուսատական քաղաքն գումարէր... իջանէր ի քաղաքն Սամոստացոց») կարծում է, թե Կորյունը «գրերի գյուտի մասին պայծառ գաղափար չունի», թե այս մասին «երկու տարբեր տեղեկություններ էր ստացել, որոնք անհարմար կերպով կպցրել է իրար»: Այս մտածությունը, Մարկվար-

տը Կորյունի երկու էջը՝ սկսած «Իբրև ի վերայ հասեալ թէ շեն րուսական նշանագիրքն...», մինչև «հանդերձ ուսուցանելով մանկունս գրիչս նմին դպրութեան», կտրատում է երկու մասի, այն ձևով, որ մեկի մեջ մտնում է մի Սամուսատը, մյուսի մեջ՝ մյուս Սամուսատը: Այսպիսով երկուսի էլ ընդհանուր եզրակացությունը այն է լինում, որ գրերը հնարվեցին Սամուսատում: Բայց զա սխալ է: Կորյունի համար չի կարելի ասել, թե նա պայծառ գաղափար չունի գրերի գյուտի մասին, որովհետև Մեսրոպի աշակերտը, դեպքերին ականատես, ով գիտե քանի՞ անգամ լսել էր Մեսրոպի պատմածները իր ճամփորդության մասին, կամ եթե Մեսրոպը չէ, իր դասընկերներ Հովհանից ու Հովսեփից և շատ պայծառ գաղափար ունեն տառերի գյուտի բոլոր հանգամանքների մասին. իսկ եթե մի րոպե ենթագրենք էլ, թե այսինչ կամ այնինչ կեսը չգիտեր, դասընկերներից կիմանար: Մխալ է նույնպես ա՛յն, թե Կորյունը երկու տարբեր տեղեկություն էր ձեռք բերել գրերի գյուտի մասին. ուզողը կարող է բանալ Մարկվարտի 26—29 էջերը և կարգալ երկու տարբեր սյունակներով դրված տեղեկությունները և պիտի տեսնի, որ այդ երկուսը ո՛չ թե տարբեր են, այլ միմյանց շարունակություն են կազմում և իրար են լրացնում: Տարբեր տեղեկություններ լինելու համար, տարբեր բաներ պատմած պիտի լինեին: Բայց այդ երկուսի մեջ ո՛չ մի հակասական բան չկա և երկուսն էլ պատմում են Մեսրոպի արածները Եգեսիայում և այնտեղից էլ Սամուսատ գնալը: Ընդհակառակը, անհասկանալի է դառնում պատմությունը, երբ այսպես երկուսի է բաժանվում, և միմյանց միջև եղած կապը կտրվում է: Մարկվարտը նիշտ պիտի ըմբռներ իրերը և այս ավելորդ կտրատման կարիք չպիտի զգար, եթե մի քիչ ավելի խորհրդածներ գտնարեի բառի իմաստի վրա:

Մարկվարտի նման Ակինյանն էլ («Հանդէս ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 515—516) խրատում է այն բանից, որ Կորյունը երկու անգամ է հիշում Սամուսատը և նրանից խուսափելու համար ուրիշ անպատեհություն մեջ ընկնում: Նա սրբագրում է Սամուսատական բառը և դարձնում Մամուսատական: Այսպիսով Մեսրոպին տանում է Մամեստիա քաղաքը (Կիլիկիա), ներկայացնում Քեոզորոս եպիսկոպոսին, որի խորհուրդներով և օգնությամբ Մեսրոպը հնարում է հայերեն գրերը, հետո իջնում Սամուսատ՝ Հուսիսանոսի մոտ: Այսպիսով, հայերեն գրերի գյուտի վայրը դառնում է ո՛չ Եգեսիա, ո՛չ Սամուսատ, այլ Մամեստիա (Կիլիկիա): Ակինյանն ասում է, թե Կորյունը դիտմամբ չի հիշել Քեոզորոսի անունը, որովհետև ավելի ուշ նա նեստորական դարձած լինելով, նրա անունը խոտելի էր:

խատութիւններից, քննութիւններից և ուսումնասիրութիւններից հետո», Մեսրոպն անհույս է մնում Դանիելից, որովհետեւ նրա գրե-
րը հայերեն բառերն ամբողջ չէին կարող ներկայացնել: Այն ժ-
մանակ զիմում է Աստուան և Խորենացու տեսիլքով գտնում է հա-
յերեն տառերը, որ ձևել է տալիս Ռուսիինոսին (—Հոռուփանոս)՝
Սամոսի մեջ:

Ինչպես տեսնում ենք, Փոքր Կորյունի մեջ ո՛չ միայն Վասմ-
շապուհի տեղեկութիւնը և Վահրիճի ու Հաբելի մասնակցութիւնն
է հապաված, այլև Դանիելի կարևոր մասնակցութիւնը, Դանիել-
յան նշանագրերի երկամյա գործածութիւնն ու խափանումը, Մես-
րոպի ճամփորդութիւնը Ամիդ, Եգիպտոս և Սամուսատ, և վերջա-
պես իր աշխատանքները Սղեսիայում: Այս բոլորը մի հետին գրո-
ղի շահագանց համառոտախոսութիւն անհարակ արդյունքը լինե-
լով, շենք ուզում ավելի ևս ծանրանալ այստեղ:

8

Ավելի տարօրինակ է Փարպեցին, որ ամբողջ մեր ներկա շոր-
րորդ գլխի նյութը և ոչ իսկ մի տառով չի նշանակած: Ըստ Փար-
պեցու, Դանիելյան նշանագրերն են սկիզբ և վերջ ամեն բանի:
Սրբ Հաբել քահանան բերավ այն գրերը, Մեսրոպը և Սահակը ու-
րախութիւնով ընդունեցին և դրին գործածութիւն մեջ. Սահակը և
սրա նշանակած շորս հունագետ քահանաները (Հովհան Եկեղեցա-
ցի, Հովսեփ Պաղնացի, Տեր Խորձևնացի և Մուշե Տարոնացի) լրաց-
րին այն գրերի պակասութիւնը հունարենի միջոցով և Մեսրոպին
սովորեցնելով, եղան հիմնադիր հայ այբուբենի: Ահա՛ Փարպեցու
ամբողջ պատմածը՝ իր բառերով. «Իսկ արքային Հայոց սուրբ կա-
թողիկոսան Սահակու և երանելեան Մաշթոցիւ ընկալեալ զնշա-
նագիրսն ի Հաբելէ՝ ուրախ լինէին: Եւ այսպէս զիպեալ գիտի նշա-
նագրացն՝ ձեռն ի գործ արկանէր երանելին Մաշթոց, յերիւրելով
զնա սուրբ հայրապետին Հայոց Սահակայ, զիւրահնար ճանապարհ
ցուցանելով կարգադրութեան գրենոյս և հեգեանային ուղղաձայնու-
թեան, տալով նմա օգնականս և այլ արս բանիբունս և մտացիս ի
քահանայիցն Հայոց, որք էին սակաւ մի և նոքա, որպէս երանե-
լին Մաշթոց, մերձատրեալք ի յունարէն հեգեանայսն. որում առաջ-
նոյն անուն էր Յոհան՝ ի գաւառէն Եկեղեցաց, և երկրորդին Յով-
սէփ՝ ի Պաղանական տանէն, և երրորդին Տէր՝ ի Խորձենոյ, և շոր-
րորդին Մուշէ՝ ի Տարօնոյ: Որոց օգնելով զօրէր երանելին Մաշթոց,
հանդիպեցուցանէր զհայերէն աթուփայսն ըստ կարգման սիւլվաբ-
իցն Յունաց, ստէպ հարցմամբ և ուսանելով ի սուրբ կաթողիկո-

սէն Սահակայ գաթուփայիցն զաղափար, ըստ անսայթաքութեան
յունին: Կանս զի ոչ լինէին բաւական ի վճարել անսխալ ուղղակի՝
տունաց առաջնորդելոյ նոցա սրբոյ հայրապետին Սահակայ, որ
յսլ յաշխարհայ անցուցանէր վարժիւք զբազում գիտնովքն Յունաց,
և զեալ կատարելապէս հմուտ երգողական տառիցն և հոետորական
լորդասաց յայտնարանութեան. ևս առաւել տեղեկացեալ փիլիսո-
փայական արուեստիցն ցուցանիւր» (Փարպեցի, էջ 39—42):

Սրա հետ միացնելով նաև այն խոսքերը, որ Փարպեցին գնում
է Սահակի բերանը (տե՛ս վերը, գլուխ երրորդ, § 6), կտեսնենք,
ին շահագանց նվաստացած է այն երանելի անձի արժանիքը, որ
մեր հայ մատենագրութեան հայրն ենք ճանաչում: Եւ արդարև, ի՞նչ
է մնում Մեսրոպին, եթէ հայկական նշանագրերը Դանիելի ուղար-
կած գրերն են, որոնց թերույթներն էլ Սահակ և այն շորս քահա-
նաներն են լրացրել: «Այսպիսով, բավական մեծ փոփոխութիւն է
ենթարկվում հայ գրերի դյուտի պատմութիւնը,— ասում է Միա-
բունը («Արարատ», 1901 թ., էջ 547),— ավելանում է Դանիելի
բաժինը, պակասում է Մաշտոցինը, որ լավ կշռված բառերով ար-
տահայտում է Ղազարը՝ «և այսպէս զիպեալ գիտի նշանագրացն»
և այլն: Բայց թե մի Ղազարի ընդհակառակը չկշռված խոսքերը
ամենեկին բավական չեն այսպիսի մի ստորացում հասցնելու Մես-
րոպին՝ հայտնի է ամենքին, որ գիտեն, թե ի՞նչ է պատմական
քննադատութիւնը:

Ղազարի այս հատվածի քննութիւնը ու հերքումով մանրա-
մասն զբաղվել է Գրիգոր Խալաթյանը, «Ղազար Փարպեցի և գործք
նորին» (էջ 66—73): Այս գրքի ինչ-ինչ մասերը թեև այժմ հնա-
ցած են Ղազարի հայտնի հատվածի հապավմամբ և Խորենացու
մամանակի հեանութիւնով, բայց ընդհանուրը մնում է միշտ նույն-
րան ուժեղ և նույնքան փաստական, ինչքան էր իր նոր գրված ժա-
մանակ:

Խալաթյանի հերքումը հետևյալ փաստերի վրա է կայանում
ճամառտով.

ա) Կորյունը, լինելով Մեսրոպի կենսագրութեան լիակատար
աղբյուրը, իսկ Ղազարը ո՛չ աշակերտ և ո՛չ իսկ ժամանակակից,
րնական է, թե առաջինի տված տեղեկութիւններն ավելի վավերա-
կան են. Ղազարը քաղում է Կորյունից, և եթե Կորյունի համար
գրերի գյուտը այնքան էլ հեշտ բան չէր, ինչպես՝ Ղազարն է կար-
ծում, և եթե այս գործի մեծագույն և գրեթե միակ բաժինը Մեսրո-
պին է տրվում Կորյունի մոտ, անշուշտ այս է միայն ճշմարիտ:

բ) Որտեղի՞ց է առնում Ղազարն այն տեղեկութիւնը, թե Սա-
հակը սովորեցրեց, առաջնորդեց և դյուրահնար ճանապարհ ցույց

տվեց Մեսրոպին, կամ թե այն շորս քահանաների օգնությամբ կարողացավ Մեսրոպը հարմարել գրերը, էթե ուրիշ աղբյուրներ այսպիսի բան չեն հիշում:

դ) Մեսրոպին նվաստացնելու շանքը անշուշտ Ղազարը գործ է դնում քարձրացնելու համար Սահակի արժանիքը, որ այսպիսի ներբողյանի կարիք չունի բարեբախտաբար:

դ) Եթե այսպես հեշտ և ոչինչ բան էր գրերի գյուտը, ինչպես Ղազարը ասել է տալիս Սահակին, ի՞նչ պետք կար համագումար ժողովի, երկար ճամփորդության, քաղաքից քաղաք թափառելու և «բազում աշխատութեանց» մի անգամից Սահակը կհնարեր, վերջացավ գնաց:

Այս շորս առարկությանց վրա մեր կողմից ավելացնում ենք և հետևյալ երեքը.

ե) Ղազարը (էջ 33) Մեսրոպի համար ասում է, թե մանկության ժամանակ սովորել էր հույն լեզուն. «ի տիս մանկութեան իրոյ ուսեալ դպրութիւն գոյն»։ ուսնալ բառը և հետո էլ Մեսրոպի քարտուղարը լինելու հանգամանքը ցույց են տալիս, թե անշուշտ բաշխական հունարեն գիտեր Մեսրոպը, այնքան, որ Հռուփանոսի, Ակակիոսի, և վերջն էլ հունաց կայսեր հետ հարաբերության մըտնելու ժամանակ թարգմանի կարիք չէր ունեցած: Նույնպես, ըստ Կորյունի, Մեսրոպը Հունահայաստանի քարոզության ժամանակ հավաքեց բազմաթիվ հույն հայրերի գրքերը. «և բազում շնորհագիր մատեանս զհարցն Եկեղեցւոյ ստացեալ»: Եթե այս գրքերը հավաքեց Մեսրոպը, անշուշտ ո՛չ թե մեջի պատկերները նայելու համար էր, այլ կարդալու և իր քարոզության նյութ գտնելու համար, ինչպես որ Կորյունն էլ ասում է, բն այդ գրքերով «ծովացուցանէր զվարդապետութեանն գիտութիւն»: Արդ, տարօրինակ չէ՞, երբ Մեսրոպի նախապես խոստովանված այս աներկբայելի հունագիտությունը հետո դառնում է միայն «հունարեն տառերը մի քիչ ճանաչելու պես մի բան լինել»։ Ղազարի բռնկումով՝ «որք էին սակաւ մի և նոքա որպէս երանելին Մաշթոց մեծաւարեալ ի յունարէն հեգենայն»:

զ) Մեսրոպին իբրև օգնական նշանակված շորս անուններից երկուսը (Հովհան Եկեղեցացի և Հովսեփ Պաղնացի) ըստ Կորյունի (էջ 10) Մեսրոպի աշակերտներն էին և տարօրինակ չէ՞, որ սրանք են սովորեցնում Մեսրոպին գրերի հարմարությունը:

է) Ղազարը գրերի գյուտի համար ասում է, թե սովորել է Կորյունից՝ քանի-քանի անգամներ կարդալով նրա գիրքը. «Եւ զայս թէ կամիցի ոք գիտել հաւաստեալ՝ ի պատմութենէ գրոց առն ցանկալի Կորեան, աշակերտի նորին երանելոյն Մաշտոցի, կարդացեալ տե-

ղեկասցի զվարս կենաց նորա և զիւր հայերէն նշանագրացն, թէ ե՛րբ կամ ո՛ւր կամ յո՛ւր ուրուք ձեռն գտանէ, թագաւորին Հայոց Վոսմշապհոյ շերմեանն խնդրելով...: Զոր կարգեաց նշմարապէս յառաջագրեալ այն հոգևոր Կորին, ուստի և մեր բազում անգամ կարդալով տեղեկացեալ հաւաստեալ» (Փարպեցի, էջ 35): Եթե Ղազարը Կորյունից է սովորել և Կորյունը նշմարապէս է գրել, ուստի պիտի ասենք, թե Ղազարը լավ չի սովորել:

Իր փաստաբանություններից հետո, հալաթյանը նկատի ունենալով Ղազարի առաջաբանական մի քանի խոսքերը, որով Ղազարը ցույց է տալիս պատմագրի պարտականությունները, ինչպես «չլաւելով զանեղեալսն՝ յընդունայն անմուս բանից, շնուազեցուցանել զեղեալսն և կարճակտուր պատմել, բանիւք անփութութեամբ. այլ զբնան ողջախոհ զգոշութեամբ բերել ի յայտնութիւն...» (էջ 17), երկրորդ՝ նկատի ունենալով այն հակասությունները, որ կան Ղազարի պատմության և էջ 39—41 (այժմ արդեն անգո) հատվածի մեջ, հետևցնում է, թե չէր կարող Ղազարը այնպես աղճատել պատմությունը, ուստի և ենթադրում է, թե հետին գրիչները խաթարել են այն: Խալաթյանի կարծիքը, ինչպես ցույց տվինք, փաստավորապես ստուգվեց, բայց դժբախտաբար այնպես, որ Ղազարի անհեթեթությունները պարունակող մասը ավելի հարազատ դարձավ, իսկ ճիշտ երևցածները ջնջվեցին: Բայց սրանով ո՛չ թե վերի փաստերն էլ ջնջվեցին, այլ միայն երկու հատվածների միջև հակասություն կազմող մասը: Ընդհակառակը, վերի յոթը փաստերի վրա ավելացավ նոր ու երևելի մի փաստ, այն է Մեսրոպի ճանապարհորդությանց, Եդեսիայում կատարված աշխատանքի և Հռուփանոսի փոքր մասնակցության ջնջումը և Դանիելի քարձրացումը: Այս պարագաները բացարձակորեն հակասելով պատմության, բացարձակապես ցույց են տալիս, թե սխալ են Ղազարի տված տեղեկությունները:

Ղազարի տված տեղեկություններից օգտված է նաև Ասողիկը, ուր իր համառոտության մեջ անգամ իր աղբյուրը մատնանշում է: Ահա իր բառերը. «Մաշտոցն երանելի... ի ձեռն Վոսմշապհոյ և մեծի հայրապետին Սահակայ, Դանիէլեան նշանագրոք զգպրութիւն յստ հայումս յօրինէր ընկերօք ոմամբք, առելովք նմա ի Սահակայ»: Բայց ինքն էլ նկատելով մի այսպիսի պատմության անհարմարությունը, իսկույն ավելացնում է սրա մոտ. «Յեւ որոյ դարձեալ ես ի վեցերորդումն նորին Վոսմշապհոյ... վերստին աստուածատուր նշանագրոք զնոյնս յեղանակեալ յօրինէր, որովք և դպրութիւնք և գիրք աստուածաշունչք ուղղեալ թարգմանին, որպէս պատմեն և Կորին և Ղազար» (էջ 74):

Փարպեցու հարցով զբաղված է նաև Իսահակ Հարությանյանը («Հայոց գիրք», գլուխ ԺԲ): Լեդինակը նպատակ ունի հերքել այն պատճառաբանությունները, որ մեջ է բերում խալաթյանը, և պայացուցել, թե Փարպեցին այս մասերի մեջ ավելի ճշմարտախոս է, քան Կորյունը և խորենացին: Ահա իր տրամաբանությունը ընթացքը.

ա) Կորյունը, անմիջական աշակերտ Մեսրոպի, ոգևորված իր վարդապետի անձով և գործով, ավելորդ շփազանցություն է հասցրել այս սուրբ անձի գործը. մինչդեռ Փարպեցին, ավելի հեռու և շեղոք անձ, պատմում է ճիշտ շփավորությամբ և քննադատական ոգով: Եթե սրա մոտ կան մասեր, որ հակասում են Կորյունին կամ շփան նրա մոտ, դա չի նշանակում, թե սուտ են կամ ինքնահնար, այլ քաղված են Սահակի և Մեսրոպի ժամանակակից անձանց պատմությունից: «Եթե Փարպեցին պետք է ամբողջովին յուր նախորդներին ասածները բառացի հառաջ բերեր յուր պատմության մեջ, այլևս ի՞նչ հարկ կար գրելու. աղբյուրը մատնացույց կաներ և այդչափ բավական կլիներ»:

բ) Երբ Մեսրոպը Սահակին դիմելով առաջին անգամ, հայտնեց հայերեն գրեր հնարելու մտադրությունը, ըստ Փարպեցու, Սահակը պատասխանեց, թե այդ գործը շատ հեշտ է, ուր որ Մեսրոպը նեղություն կրե, ինքը կարող է լրացնել առանց դժվարության: Հարությունյանը մտածում է, թե տարօրինակ չի թվի այս պատասխանը, երբ նկատենք, որ Սահակը գիտեր, թե կան Գանիկյան նշանագրերը, որոնց մասին լսել էր Վռամշապուհից և մտածում էր նրանցով լրացնել ամեն բան: Անշուշտ Սահակը չէր կարող նախապես գուշակել, թե այդ գրերը շփաթի հարմարեին հայերենին:

գ) Մինչդեռ Կորյունը և խորենացին պատմում են, թե Մեսրոպը իր ճամփորդության ժամանակ թարգմանած էր Հին և Նոր Կտակարանները, Փարպեցին գրում է, թե Մեսրոպը և իր ընկերները չէին համարձակվում բնավ այսպիսի մի գործի ձեռնարկել, որովհետև հունարենի տեղյակ չէին: Այս կետում անշուշտ Փարպեցին ունի իրավունք, քանի որ Մեսրոպը չէր կարող այդչափ կարճ ժամանակում և առանց կաթողիկոսից հավանություն ստանալու, թարգմանել ս. Գրքը: Զարմանալի չէ լսել, թե Մեսրոպը և իր ընկերները լավ տեղյակ չէին հունարենի, քանի որ խորենացին էլ պատմում է (Գ, կա), թե Սահակի և Մեսրոպի անհմտության պատճառով ս. Գրքի վերջին թարգմանությունը նույնպես «ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտանէր», որի համար խորենացին ուղարկվեց Ալեքսանդրիա, այնտեղ կրթվելով վերագառնալու և թարգմանության թերությունները լրացնելու:

դ) Գրքերի գլուտը այնպիսի մեծ գործ էր, որ կարելի չէ վերագրել միայն Մեսրոպին. «կատարված պատմական նշանավոր իրողությունը մի անձի ուժից վեր գործ էր»:

ե) Սահակ կաթողիկոսը էր և Հայ Եկեղեցու պետը. մինչդեռ Մեսրոպը պարզ մի վարդապետ էր և չէր կարող առանց իր պետի հրամանի գործել:

զ) Սահակը կարող էր Մեսրոպին գործակից, մինչև իսկ առաջնորդ լինել, որովհետև ընտիր կրթություն էր ստացած Հունաստանում. մինչդեռ Մեսրոպը Հայաստանում էր սովորած:

Այս բոլոր պատճառաբանությունները այնքան թույլ, այնքան անարժեք են, որ ամենևին պետք չկար նշանակություն տալու նրանց, եթե մտադրված լինեինք Մեսրոպի ամբողջական և լիակատար կենսագրությունը պատրաստելու:

ա) Եթե Փարպեցին սխալ կամ շփազանցյալ գտած լիներ Կորյունին, ի՞նչպես կարող էր ընթերցողին ուղարկել նրան, տեղեկանալու համար գրքերի գլուտի բոլոր հանգամանքները, և կոշիկ նրան «այրցանկալի», «գիտել հաւաստեալ», «գրելով ճշմարտապէս»:

բ) Եթե Սահակը Գանիկյան գրերն ուներ ի նկատի, ի՞նչ պետք կար շորս օգնականների և իր օգնության. Մեսրոպին կուղարկեր Գանիկի մօտ և ամեն բան կվերջանար. և զարմանալի է, որ Գանիկյան գրերն ստանալուց և Սահակի «կարգադրություն»-ից հետո էլ այն շորս օգնականները մնում են, որոնց կարոտ է Մեսրոպը՝ գրերը դասավորելու համար:

գ) Կտակարանների թարգմանությունը խորենացու սխալ տեղեկությունն է միայն, որի վրա ամենևին կարիք չկա հիմնվելու: Մեսրոպը թարգմանեց միայն Առակաց գիրքը. բայց այսքանն էլ բավական է ցույց տալու համար, թե հունարեն գիտեր, իսկ ս. Գրքի կրկնորդ թարգմանության թերություններն ու խորենացու ճամփորդությունը այնպիսի երևակայական բաներ են, որոնց ո՛չ մի լուրջ բանասեր հավատ չի բնծայում:

դ—զ) Իրոք, որ գրքերի գլուտը մեծ գործ էր և շատերը մասնակցեցին նրան՝ ավելի կամ նվազ շփով, բայց մեծագույն դերը ընկնում է Մեսրոպին, ինչպես որ թարգմանության գործի մեջ էլ թեև շատերը մասնակցություն ունեցան, բայց մեծագույն դերը ընկնում է Սահակին: Սահակի հայրապետ և Մեսրոպից ավելի բարձր լինելը, ինչպես և կրթությունը Հունաստանում (և ո՛չ թե Հայաստանում) ստացած լինելը ամենևին չեն խանգարում, որ Մեսրոպը լիներ ավելի մտածող, բանիմաց և հնարագետ, առաջին անգամ

ինքը մտածեր հայերեն գրեր հնարելու կարիքը և վերջապես իր ուժերով գլուխ բերեր այդ գեղեցիկ գործը:

Խալաթյանի և Իսահակ Հարությունյանի միջին տեղն է բռնում Սարգսյանը («Բազմավէպ», 1889 թ., էջ 36), որ Փարպեցու ասածները հաշտեցնելու համար Կորյունի ասածների հետ, ենթադրում է, թե Մեսրոպը հնարեց տառերի ձևեր, իսկ Սահակը այդ տառերը շարեց հունարենի շարքով: Ի՞նչ մեծ գործունեություն Սահակի համար... բայց անմիտ է նաև այս կարկատանը, որովհետև նախ՝ Կորյունը ասում է, թե Մեսրոպը շարեց տառերը և երկրորդ՝ Փարպեցին շատ ավելի մեծ բաներ է վերագրում Սահակին, քան տառերը շարելը:

Ամենից ուժեղն է Մարկվարտը («Պատմություն հայ նշանագրերու», էջ 35), որ Ղազարի այս պատմությունը հետևյալ ձևով է որակում. «Մաշթոցի Ասորիք՝ այսինքն Միջագետք ուղեգնացությունը ու հարակից պարագաները կլուս Ղազար ամբողջովին: Այս՝ դիտումնավոր փոփոխություն մըն է, որ կապ ունի հարկավ Ղազարա ցույց տված այն շափաղանց ջանքին հետ, որով ո՛չ միայն ս. Գրոց թարգմանություն, այլ նաև նույնիսկ հայ գրերու կազմակերպության ղլխավոր արդյունքը կդիտև վերագրել Սահակա, որով հափշտակված է — այս պատճառով ալ, ինչպես բնական է, դեպքիս հանդիսավայրը հարկ է փոխադրել Հայաստան — և կողոպտել Մաշթոցեն փառաց պսակը, որուն արդյամբք արժանացած էր: Ղազար արժանի է սաստիկ կշտամբանաց այս փորձին համար, զոր պետք ենք իբրև պատմական անպատկառ խարդախություն մը մատնանիշ ընել. բարեբախտաբար այս փորձը Կորյան տված հարազատ տեղեկության պահված ըլլալուն շնորհիվ ի դերև ելած է»:

10

Եթե Փարպեցին և Խորենացին այնպես այլալուծյամբ են պատմում դեպքերը, ի՞նչ պիտի աներ Սասնեցին, որ շատ ավելի հետին է, քան հիշյալ երկու պատմիչները:

Ըստ Սասնեցու, երբ Մեսրոպը գրերի գլուտի համար Գողթնից դուրս գալով Սահակի մոտ է գալիս, թագավորը շուտով մարդ է ուղարկում Ասորիք և կանչել է տալիս Դանիելին: Սա գրերը վերցնում և անձամբ բերում է Մեսրոպին, բայց տեսնում են, որ պակասավոր են: Ուստի Մեսրոպը՝ հալրապետի հրամանով, առնում է գրերը, իջնում Ամիթ և հանձնում «թարգմանող»-ներին, որպեսզի «յարմարեցնեն ըստ վանկին»: Բայց երբ սրանք չեն կարողանում, գնում է Եդեսիա՝ Պղատոն գիվանազխին, սրանից էլ «Սա-

մուս» Հոսիանոս իմաստասերին, բայց երկուսից էլ անհույս է մնում: Այս անհաջողությունը աստվածային շնորհ է համարում Սասնեցին, որպեսզի, ասում է նա, ամեն բանի մեջ էլ օտարին շնորհակալ մնացած չլինենք. «Եւ այս ի խնամոցն Աստուծոյ մատակարարէր, ոչ ամենայնիւ առնել զմեզ մտրացիկս՝ շնորհակալս այլոց. զբովանդակ պարզեան ի ձեռն այլազնից շնորհել մեզ՝ որպէս զառաքինութիւնն, զքահանայութիւնն և զարքայութիւնն (առաջինը հրեա Թադեոսի և Բարթողիմեոսի համար, երկրորդը՝ պարթև Լուսավորչի համար, երրորդը՝ Արշակունի Վաղարշակի համար ասված). այլ պահեր զայսպիսի բարիս և մերով արեան զանկածովս ձիրէր մեզ, յիմար ցուցանելով դիմաստութիւն յախտննիս» (Սասնեցի, էջ 41):

Այս անհաջողությունից սաստիկ տրտմած՝ Մեսրոպը ետ է դառնում և կրկին նվիրում է իր անձը պասի և աղոթքի: Եփրատի ափով քարձրանալով և այրից այր անցնելով՝ վերջապես հասնում է Բալուսի բերդը, և այնտեղ, մի նեղ քարայրում առանձնացած՝ սկսում է ճգնել: Մեծ պասի շրջանն էր: Մեսրոպը այն յոթը շաբաթը անոթի է անցկացնում, գիշեր ու ցերեկ երգելով ապաշխարության յուրահնար շարականները: «Կրկին նորոգէր զպահսն և զազօթսն, ընթանալով զառ ի վեր ընդ ափունս Եփրատայ, յայրէ յայր տնդանելով մինչև ի զղեակն Պալունեաց և անդ զկայ առնոյր ի փոքրագոյն այրի, յաւուրս Քառասնորդացն. և զԵթն Եթնեակսն անսուաղ անցուցանէր, զտիւ և զգիշեր երգելով զերգս երից մանկանցն և շարական եղանակ ապաշխարութեան՝ ըստ թուոյ աւուրց պահոցըն, զոր ընկալնալ երգէ եկեղեցի սուրբ» (էջ 43):

Վերջապես, քառասնորդական պատը լրանալուն, տեսնում է այրած և հրեշտակին և հրեշտակների Տիրոջը, որ գրում էր 14 տառ սրտի տախտակների վրա. «Եւ ի կատարման Եթնեբեկացն ի պահու կալով, այրած և տեսնէր զհրեշտակն որպէս Ամբակումն և Լսկողն, մանասանդ թէ գերագոյն ևս Դանիլայէս ի Մովսիսաբար, զձէրն հրեշտակաց՝ մարգարէական աշօք որ գրէր մատանագիծ ի սալս սրտի իւրոյ շորեքտասան տառ» (էջ 43):

Աստված այնքան է մնում Մեսրոպի մոտ, այնքան է տալիս նրան «ընդարձակութիւն սրտի և իմաստութիւն անշափ», մինչև որ Մեսրոպը սովորում է բոլոր գրերը: Այն քարը, որի վրա Աստված նշանակեց տառերը, մինչև այն ժամանակ էլ մնում էր ըստ Սասնեցու. «որ և զօրինակն նշանակէր ի վերայ քարի որ կայ մինչև յայսօր» (էջ 44):

Սասնեցու պատմության համառոտությունն է ներկայացնում շայնավորքը, որ (տրե 15) նույնպես պատմում է, թե Դանիելն

անձամբ եկավ Հայաստան և երկու տարի անհաջող փորձեր արավ Մեսրոպի և Սահակի հետ: Սրանից հետո Մեսրոպը ճանապարհորդութեան դուրս եկավ և վերջապես հասավ Սամուսատ, առ ճիմաստասէր ոմն ճգնավոր Վախրիճ անուն և դադարեաց աուրս ինչ և ոչ նովաւ կարաց լնով զփափագ սրտին իւրոյ»: Սրանից հետո, պատմում է տեսիլքը, որ տեղի ունեցավ Բալուի մեջ տրե ամսի 17-ին, որ է նոյեմբերի 25-ը:

Պատմութեանը իր ամբողջութեան մեջ համաձայն է ետրեհառուն՝ միայն թեթև փոփոխութեամբ. Գանիելի Հայաստան գալը սրբալուսունք է (փոխանակ գրեթէ գալու), իսկ Մեսրոպի ճգնութեանը և գրերի գյուտի Բալու տեղափոխութեանը՝ հետին ժամանակի հավելված:

Թե Մեսրոպի տեսիլքը և գրերի գյուտը տեղի են ունեցել Բալուի մեջ՝ գիտի նաև Վարդան պատմիչը, «Վասն որոյ աղօթից տուեալ զանձն գործակցութեամբ Սրբոյն Սահակայ, տայ նմա Աստուած զխնդրելին, շորեքտասան գիրս, աչով իւրով գրողմեալ առաջի նորա, որպէս մեծին Մովսեսի ի լեառն Սինայ, և սմա ի լեառն Բալուայ, որպէս տակաւին ցուցանի գրողմն աստուածային վիմին և նկարք գրենոյն, և պատուի տեղին խնկօք և ջահիւք միշտ ի տաճկաց և քրիստոնէից բնակչաց տեղոյն» (Վարդան, էջ 49—50): Նույնը նաև իր Աշխարհագրութեան մեջ. «Աթախ և Հենի, Դերջան և Բալու, ուր զգիրն եգիտ Մեսրոպ վարդապետն, այսոքիկ Արշակունիք կոչին» (ըստ Իսահակ Հարութիւնյանի, «Հայոց գիրք», էջ 363. տե՛ս «Բաղմապէս», 187 թ., էջ 140). իսկ Վարդանի Աշխարհագրութեան մեջ (էջ 519) գտնում ենք միայն «Աթախ և Հենի Դերջան է, ուր զգիրն եգիտ Մեսրոպ վարդապետն»:

Գանձարանը, որ հետին զանազան հեղինակների խմբագրութեամբ կազմված մի գործ է, նույնպես գիտի Բալուի տեսիլքը, որ ամբողջութեամբ մեջ ենք բերում, հանելով Կարինյան Ձ 466 (էջ 57—61) և Թավրիզի Ղալայի գրադարանի Ձ 43 (էջ 150—154) ձեռագրերից.

«Բազում աշխատեալ
նւ ոչինչ օգտեալ,
Ձեռն յԱստուած ձգեալ,
ի Բալու տքնեալ,
Մեսրոպ աղօթեալ,
Աստուած գթացեալ,
Հրեշտակ Տեառն իջեալ,
Մատամբ փորագրեալ,
ի վիմին գրողմեալ,

Աչ ձեռն երեւալ,
Իբր ի ձեան գրեալ,
Ծօթն գիր յայտնեալ:
Այն հոգի ջահեալ,
Չայլ գիրսն յարուցեալ,
Սիղորայք հեգեալ,
Բանն յար մնացեալ,
ի գիրս միացեալ,
Չիմաստս պատմեալ:
Մեսրոպ հմտացեալ,
Գիր Վրաց զուգեալ,
Ի աղուանից տուեալ»:

11

Բալուի բերդը և այն քարայրը, ուր ճգնել է Մեսրոպը, նույնպես այն քարը, որի վրա նշանակվել են հայերեն տառերը, կան մինչև այժմ: Ահա հավատարիմ մի ճանապարհորդի հարազատ նկարագիրը նույն վայրերի մասին. «Հինգ ժամեն սկսանք իջնալ ի Բալուա հովիտն. ի հեռուտ կողունենք Բալուա բերդի քարյա գլուխն. սիրտս իրեն կքաշե այդ կապույտ ժայռը, աչերս շեմ կըրնար հեռացնել իրմեն, այդ քարի մեջն է հայոցս լուսավորութեան արգանդն, հայկական գրոց գանձարանն, այն պաշտելի քարայրը, հորում աստվածային Մեսրոպ ճգնեցավ, տքնեցավ, մինչև ծնավ ազգ մի ողջուն, անտի ծագեց մեր լույս արևն...: Ելանք ի բերդ: Հին և վիթխարի պարսպաց ավերներ ու բեկորները կոխելով վեր կիջնենք, քայքայալ մեծ դռնն մը կմտնենք միջնաբերդը, ուր շտեմարանաց և սենեկաց ավերածներ, գետնահարկ կամարափուլ շենքերը մեկը մյուսին ետև կներկայանան մեզ. դեռ ողջ է զնդանատունը և մի քանի սենյակ. բայց ասոնք բան մը չեն արժեր իմ աչքին: Կդառնանք ի հյուսիս, ուր ապառաժ և լերի քարեր են մեծամեծ, հոն եզերքին վրա քարին երեսը տաշված, վրան բևեռագիր աննդծ, մաքուր, 22 տող վերը և 7 տող վարը քանդակված, մեջտեղը բաց ձգված էր, ուր տող մը արաբերեն գիր փորագրած էին: Այս «Գրման քար»-ի կողմն գառ ի վայր, նեղ, սանդղաձև, գրեթէ մրջման շավիղով իջանք քարայրի մը բերան, որո մեջ փոքրիկ քարայր մի ևս կա, երկուքին աչ առաստաղն ու պատերը սևցած. երկուքի մեջն ալ բեմի պես անկոփ քարերով շարվածք, և պատերուն վրա բաղմաթիվ խաչեր փորված:— Ահա Ս. Մեսրոպա ճգնարանն, լուսավ Տեր Մեսրոպն:

Մունկերուս վրա ինկա, հոն, ուր Սրբույն ծնկները մաշված էին, լզեցի այն քարեր և փոշիները, հորս շրթունք և ճակատ Սրբույն բյուրեցս քավեր էին նվիրելով իր խորհուրդն և իղձերը աստվածային իմաստութեան. հոն գրի երեսներս, և շէի ուզեր վերցնել այն ժայռերն, ուր նստեր, կռիւներ, խոկալով և տքնելով հայ ազգին և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն լուսն և կյանք ճարհու ճգնութեամբ... Քա՛ր, օ՛ քարայր, հայոց արևուն լուսակամար, ուստի ծագեցա՞վ մեզ ճառագայթ դպրութեան, «չոր խորհրդեամբ նշմարիտ լուսոյ փառաց անեղին, նկարագրեցաւ մեզ գիր կենդանի, յարգանդ մաքուր մեծին Մեսրոպբայ, անմատոյց լուսոյն երկրպագեսցուք»: Կից քարայրիս, արտաքո դռան, կա մի տաշածո երես մեծ գրատախտակի նման, արդյոք հայ տառերը ձեակերպելու տախտա՞կն էր Սրբույն: Ինչպես նաև երկու այլ քարայրներ, որոց առաջինն ավելի լուսավոր և ընդարձակ է, ունի սրահ մը, և երկրորդն՝ կրկին պատերով սենյակ մը, որո առաջին սենեկէն ներսը, դռան հանդեպ, քարայրին ճակատը փորված և կոկված մեծ քառակուսի մը, և փորվածոյի աջ անկյունը վերեն ծակեր կան ականջաձև, յորմեն մարդ մը կրնա իր ձեռքն երկնցնել. եթե արմունկդ կիսածալ ընես դեպի լանջքդ՝ գրեթե նույն ծակին ձևը կ'առնու, և այն դիրքով կրնա մարդ մը իր թևը դնել այդ ծակին մեջ:— Ս. Մեսրոպա դպրոց կանվանեն այս քարայրը, ըսավ Տեր Մեսրոպն, և կավանդեն թե՛ այդ ծակեն ելած է Քաթը և այս տաշածոյին վրա գրեր է Ա, Բ, Գ: Արդարև, երբ այդ տախտակին հառեր խոկալով Սուրբն իր ուշքն ու աչքը, պետք էր որ այս անկյան ծակեն ելնէր Քաթն և գրեր. «ոչ իբրև ի քուն երազոյ», այլ բացորոշ հայտնութեամբ աստվածային...

Կան երկու այլ քարայրներ ալ, միւսն մեջ կգտնվի ջրի հոր մը: Ասոնց մեջը խունկի և մոմի մոխիրը սկցուցած են, մանավանդ ճգնարանին, ուր բարեպաշտն կանայք կերթան կաղոթեն իրենց զավակաց համար:— Ավելորդ է ըսել, թե Ս. Մեսրոպ պատրաստ գտած է այս այր ու վայրը, որ իրմեն հառաջ ո՞վ գիտե ի՞նչ նպատակի համար կոնր կոփեր են. դուրսի բնեռագիրն ալ մտածել կուտա թե՛ շատ հինուց գործ է, թերևս հիշատակարանաց դիվանը կազմելու մտքով տաշված լինին. եթե այդպես, զուգահեյտութուն մ'է Ս. Մեսրոպին» (Գ. Վ. Սրվանձախանց, «Քորոս աղբար», Բ, 1884 թ., էջ 154—162):

Այս նկարագրութեանց երևում է, թե մեր գործը ժողովրդական մի ավանդութեան հետ է, որ մինչև այժմ կենդանի է նույն գավառի ժողովրդի մեջ: «Գրման քար»-երը կամ թուրք բռնով «յազըլը թաշ»-երը, ամեն տեղ մեր սնտիապաշտ ժողովրդի կողմից նվիր-

րական մի բան, գրեթե սրբութուն են համարված: Բալուի ավանդութունն էլ, որ Սասնեցու և Վարդանի պատմութեան համաձայն՝ շատ հին ժամանակ, գրեթե 11-րդ դարում ծագած է երևում, ծագած է անշուշտ նույն բնեռագիր արձանագրութեան պատճառով, որ հալոյան վաղեմի մնացորդ է և ամենևին կապ չունի Մեսրոպի հետ: Միակ պատմական աստաղը, որ կարող է իբր հիմք ծառայած լինել այս ավանդութեան, թերևս մի կարճ դադար է Մեսրոպի վերադարձի ժամանակ՝ Սամուսատից Վաղարշապատ:

Հետին դարերում շարագրված մի անվավերական ևս կա, որ սպված է Գ. Սրվանձախանի «Հնոց նորոց» աշխատութեան մեջ, «Յազագս սրբոց վարդապետացն Հայոց Մովսէսի և Դաւթի» վերնագրով: Սրա մեջ (էջ 41—46) խոսվում է Մեսրոպի վրա և տրրվում են մի քանի նորահնար տեղեկութուններ: Նախ ասվում է, թե Դանիելը աշակերտ էր Լուսավորչի, երկրորդ՝ թե Սահակը և Մեսրոպը միասին ծոմ պահեցին, միասին աղոթքի նստեցին և միասին էլ տեսան տեսիլքը. «Յայսմ ժամանակիս եղև խնդիր պակասութեան գրոյն Հայոց, զոր ունէին, Ի՞՞ գիր ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ ասորոյ աշակերտ Սրբոյն Գրիգորի. իսկ Սուրբն Սահակ և Մեսրոպ բազում աշխատութեամբ պէտս արարին, սովոյ և ծարատոյ յոտանաւոր շարշարանաց ի լերինս տքնեալ զքառասուն տիւ և զքառասուն գիշեր, ոչինչ ճաշակելով, բայց միայն յաղօթսն Աստուծոյ պարապեալ... յետոյ երևեցաւ ի տեսլեան հրեշտակ Տեաորն... էջ յերկիր առ նոսա և որպէս ի տունջեան խօսէր ընդ նոսա, և յաման ինչ խեցեղէն՝ մատամբ նկարեալ տայր նոցա զգիրս եօթըն»:

Շատ կակոր է քննել այն հարցը, թե ի՞նչ էր անում Մեսրոպն այնքան ժամանակ Եղեսիայում, ի՞նչ էր իր որոնումների և խուզարկութունների նպատակը, ի՞նչ էր պատճառը այն տանջանքի, որ նա կրում էր: Մի՞թե մի շատ դժվար բան էր որևէ լեզվի այբուրեն կազմելը: Եթե նա Դանիելյան այբուրենից դժգոհ էր, չէ՞ր կարող առանց թափառելու Միջագետք և Եղեսիա, հենց Հայաստանում կազմել մի այնպիսի այբուրեն, որ լրացներ իր բոլոր պահանջները:

Անշուշտ Մեսրոպի դժվարութունն ու որոնումները լեզուների

գիտութեան շէն վերաբերում, որովհետև հայերենի տառեր հնարելու համար նախ և առաջ հայերեն իմանալ պետք էր և ո՞վ էր այն միջազատցի, որ Մեսրոպից ավելի հայերեն իմացած լիներ: Իսկ եթե հունարենի և ասորերենի գիտութեան կարիք կար, Մեսրոպն ինքը, եթե ոչ Սահակը կամ ուրիշ գիտակ անձեր Հայաստանում կարող էին հարկավոր շահով օգտակար լինել: Ուրեմն որոնումները այս կողմից չէին:

Նաև Մեսրոպի դժվարությունները տառաձևերի հնարման մեջ էլ չէին, որովհետև այդպիսի դժվարություններ երբեք չծագեցին ո՛չ վրացերեն և ո՛չ էլ աղվաներեն տառերի հնարման ժամանակ: Հարցումների պատասխանը գտնելու համար, պետք է երթանք մի քիչ հետ, և նորից ձեռք առնենք Դանիելյան գրերը:

Ի՞նչ ստացավ Մեսրոպը Դանիելից, այբուբենի ցուցակ, թե՞ մի ամբողջական գրվածք: Անշուշտ դա մի հասարակ ցուցակ էր, որի վրա գրված էր ասորերեն լեզվով՝ «Այս է գիր Հայոց», և տառերի մոտ էլ գրված էր համապատասխան ասորերեն տառը: Ժիշտ այնպես, ինչպես այսօր մենք տեսնում ենք էջմիածնի (այժմ Երեվանի) ձեռագրատան № 7117 ձեռագրում, «Գիր Յունաց, որ է հելլենարէն», «Ասորեաց գիրն է», «Վրացոց գիրն է», «Գիր Խպտեաց» և այլն: Այս վերնագիրներից հետո տրված է այդ լեզուների ամբողջ այբուբենը՝ իրենց անուններով և արժեքով (հայատառ): Անմիտ բան կլինեն, եթե երևակայենք, թե այդ ցուցակը մի առանձին թերթիկ կամ պնակիտ էր, որովհետև ո՞ւմ ցավն էր կազմել այդպիսի աննպատակ մի թերթիկ և գցել մի կողմ: Ուստի պիտի ընդունենք, թե դա գտնվում էր որևէ ասորերեն գրքի կամ ժողովածուի մեջ, ինչպես է և մեր վերոհիշյալ № 7117 ձեռագիրը: Դանիելը պատահաբար գտել էր այդ ձեռագիրը և տեսել այնտեղ «հայերեն» այբուբենը, և երբ Վառձապուհ թագավորը Վահրիձի և Արեւի միջոցով պահանջեց այդ գրերը, Դանիելն արտագրեց այդ ցուցակը, տառերը, որ ստորական այբուբենի շարքով էին, շարեց հունարենի շարքով, ասորերեն համապատասխան տառերի փոխարեն գրավ հունարեն համապատասխան տառերը և ուղարկեց Վառձապուհին:

Թե իրոք Դանիելի մոտ գտնվածը տառերի մի ցուցակ էր և ոչ գիրք, այդ մասին վկայում են հենց պատմիչները: «Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն՝ վասն առն ուրումն ասորոյն եպիսկոպոսի ազնուականի՝ Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս աղփաբետաց հայերէն լեզուի [գտեալ]... նախ ինքն տեղեկանայր ի Դանիէլէ նշանագրոյն և ապա առեալ ի նմանէ առաքէր առ արքայն յերկիրն Հայոց... ընկալեալ զնշանագիրսն ի Հա-

բէլէն, ուրախ լինէին...» (Կորյուն, էջ 8): Այսպես և Փարպեցին և ուրիշները:

Բացի պատմագիրների վկայությունից, մեր առողջ դատողությունն էլ ցույց է տալիս, թե Դանիելի գտածը և ուղարկածը տառացուցակ էր և ոչ գիրք: Որովհետև եթե գիրք լիներ, այդ գիրքը կամ հայերեն պիտի լիներ և կամ որևէ ուրիշ լեզվով: Չէր կարող ուրիշ լեզվով լինել, որովհետև Մեսրոպն իսկույն դեռ պիտի գցեր, ասելով, թե դա հայերեն չէ: Բայց չէր էլ կարող հայերեն լինել, որովհետև տեսնվեց, որ հայերեն լեզվին հարմար չի գալիս: Եվ եթե ո՛չ հայերեն էր և ո՛չ ուրիշ լեզվով, ուրեմն հասարակ մի ցուցակ էր՝ վերնագրված «Այս է գիր Հայոց», ինչպես ասացինք:

Այս բացատրությունից հետո ամեն ինչ պարզվում և հասկանալի է դառնում: Եթե Մեսրոպն իրօք գնաց Ամիդ՝ Դանիելի մոտ, իր նպատակն էր անձամբ տեսնել այն գիրքը, որից քաղված էր «հայոց այբուբենը», իմանալու համար, թե որևէ ուրիշ բացատրություն կա՞, կարելի՞ է նրա մեջ գտնել պակաս տառերը: Եվ երբ տեսավ, որ Դանիելը ոչինչ չգիտի, գրքումն էլ ոչինչ չկա, անցավ Եղեսիա, այն քաղաքի նշանավոր գրադարանում շարունակելու համար իր որոնումը: Խաբվելով ցուցակի վերնագրից՝ «Այս է գիր Հայոց», և հավատալով, որ իրոք դա հայոց գիրն է, նա մի առ մի աչքի անցկացրեց եղևսիայի գրադարանի հազարավոր ձեռագրերը, տեսնելու համար, թե մի ուրիշ տեղ էլ կգտնի՞ այդ ցուցակը, կա՞ն այնտեղ պակաս գրերը, կամ թե կա՞ արդյոք որևէ գիրք գրված այդ այբուբենով, որ իմանա, թե պակաս հնչյունները ինչպե՞ս էին արտահայտված: Մեսրոպի աշխատանքը զուր անցավ, այսինքն ոչ մին դատվ և ոչ մյուսը. կամ եթե գտավ մի գիրք, տեսավ, որ հայերեն լեզվով չէ, այլ որևէ օտար լեզվով: Ա՛յն ժամանակ համոզվեց, թե ինքը խաբված է, Դանիելյան գրերը հայերեն չեն, ուստի դեռ գցեց նրանք և իսկույն հնարեց իր ուզած ձևով ու դրութամբ հայերեն գրերը, ինչ որ երկարատև աշխատանքի կարոտ չէր:

Իմ կարծիքով, ամբողջ թյուրիմացությունը, որին զո՞հ զնացին թե՛ Դանիելը և թե՛ Մեսրոպը, արամեական (հին ասորական) և արամյան (հայ) բառերի շփոթությունից էր առաջանում և նորագյուտ այն տառերը ուրիշ բան չէին, բայց եթե ինչ որ արամեական հնացած տառեր:

Հետաքրքրական է, թե ի՞նչ են մտածում այս հարցի առթիվ այլ քննիչներ:

Ամենից ավելի Ս. Վ. Պարոնյանն է, որ զբաղված է այս հարցով («Ներկրագունդ», 1885 թ., էջ 99—109) և («Հանդես ամսօրեայ», 1896 թ., էջ 72—76): Իր կարծիքն այն է, թե Դանիելի ունեցածը և

ուզարկածը ո՛չ թե մի ցուցակ էր, այլ ամբողջական մի գիրք՝ հայերեն լեզվով և այն անծանոթ հին-հայկական տառերով: Դանիելը դուրս բերավ այդ գրքից հայերեն տառերը, որով և տառերը կոչվեցին Դանիելյան գրեր: Սրա ապացույցները հետևյալներն են. ա) Հասարակ մի ցուցակ ի՞նչպես կարող էր ընդունելի դառնալ Մեսրոպի կողմից իբրև հայերեն տառեր, ի՞նչպես կարելի էր իմանալ տառերի արժեքը, կամ նույնիսկ ճանաչել, թե նրանք հայերեն էին. բ) Խղթի մի կտոր ի՞նչպես կարող էր հարգ ունենալ Մեսրոպի և Վասմշապուհի մոտ և Երկամյա փորձարկության ենթարկվել. գ) Պատմագիրները վկայում են, թե Դանիելը «կարգեաց ըստ ձևոյ օրինակի յունականին» (Նորհնացի). «Ի նմին Դանիելէ տեղեկանայր զկարգ նշանագրացն» (Փարպեցի): Կարգ և կարգէլ նշանակում են «դասավորութիւն, դասավորել»: ուրեմն նախապես այդ գրերը կարգ չեն ունեցել. և ի՞նչ կլինի մի բան, որ կարգ չունենա, բայց լեզուն և արժեքը իմացվի: Դա կլինի ամբողջական գիրք, որ ստացավ Մեսրոպը, և ո՛չ թե ցուցակ: Եվ ի՞նչու է ենթադրել, թե նա ունի որիշ կարգ և Դանիելը փոխեց, վերածեց հունականի, որովհետև լուրջ այբուբեններն էլ միևնույն կարգն ունեն:

Բայց, ավելացնում է Պարոնյանը, այդ գրքի տառերը հին ու մին, տգեղ ու անվայելու էին: Մեսրոպը շուրջ նրանք գեղեցկացնելով հեռանալ իսկականից, որ համարում էր հին և պատկառելի: Ուստի գնաց, ման եկավ աշխարհն աշխարհ, որպեսզի գտնի այդ նույն հայերեն տառերով, բայց այս անգամ գեղեցիկ և վայելուչ գրությամբ գրված մի գիրք:

Այս բոլորի պատասխանը վերևում մեր տված բացատրության մեջ կա արդեն, հիմնական պատճառաբանությունը ա՛յն է, որ եթե այդ գիրքը և այդ գրերը հայերեն եղած լինեին, հայերենին անհարմար չպիտի գային և պահաս տառեր չպիտի ունենային: Եթե նույնիսկ մի քանի տառ պակաս էլ լիներ, կարելի էր պակասը որևէ ձևով լրացնել: Դրա համար աշխարհներ ման գալու կարիք չկար: Իսկ եթե Մեսրոպը շրջում է քաղաքներ, որոնումներ է կատարում, նշանակում է մի ավելի մեծ նպատակ ունի՝ որոշել, թե նա իրոք հայերեն է, թե չէ: Ընդհանուր չէ նույնպես ասել, թե բոլոր այբուբեններն էլ նույն կարգն ունեն. ասորերենի առաջին շորս տառերը հունարենի հետ նույն են, բայց հետո կարգը փոխվում է. նորից մի քանի տառ միասին են գնում, վերջում բոլորովին փոխվում է: Իսկ թե Դանիելյան այբուբենի պակասությունը ա՛յն էր, որ նրանք այն գրքում գեղեցիկ ու վայելուչ ձևով գծագրված չէին և կամ եթե Մեսրոպը վայելուչ ձևով գծագրել տար, բնականից հեռացած պիտի լինեին, դրանք նկարչությունից ոչինչ չհասկացող մարդու խոսքեր

են և ամենևին արժեք չունեն: Արդեն ո՛չ մի պատմիչ էլ չի ասում, թե այն տառերը տգեղ կամ տձև էին, այլ թե պակասավոր էին և հայերեն լեզվին չէին հարմարվում:

Մյուս քննիչները ընդհանրապես և լռելյայն ընդունում են, որ Մեսրոպի ձեռքն եղածը մի ցուցակ էր և ոչ գիրք:

Մեսրոպի ճամփորդությունը, կրած ծանր աշխատանքը և որոնումները բացատրելու համար Սահակյանն էլ («Բազմավէպ», 1907 թ., էջ 441—43) ուրիշ ենթադրություն է անում:

Նոր տառաձևերը հնարելու մեջ ոչինչ չկար դժվարին, ասում է նա: Դժվարն այն էր, որ կարողանար ստուգել, թե իր կազմած այբուբենից դուրս ուրիշ հնչյուններ չկային՝ն արդյոք հայերենի մեջ: Դրա համար պետք էր ունենալ հայ լեզվի բառամթերքը ձեռքի տակ, և ահա Մեսրոպի աշխատանքը եղավ կազմել առաջին անգամ հունարենից—հայերեն բառարան «հունարեն տառերով (որոնց սիրավականությունը ա՛յնքան տեսանելի պիտի ըներ աշխատանքը), որպեսզի կարող ըլլար բաղդատական ճամբով իմանալ՝ թե ո՞ր ձայները կարելի չէ ներկայացնել հույն տառերով և թե ո՞ր ձայններն համար ուրիշ լեզուներն փոխ առնելու է և կամ նոր հնարելու է»:

Սահակյանն այս հույն—հայերեն բառարանի համար է հասկանում Փարպեցու և Նորհնացու հետևյալ վկայությունները. «Հանգիպեցուցանէր զհայերէն աթուփայն ըստ կարգման սիլովբայից ֆունաց, ստէպ հարցմամբ և ուսանելով ի սուրբ կաթողիկոսէն Սահակայ զաթուփայնցն զաղափար, ըստ անասլթաքութեան յունին» (Փարպեցի, էջ 16): «Փոխադրելով զհայերէն աթուփայն ըստ անասլթաքութեան սիլոբայից հելլենացոց» (Նորհնացի, Գ, ԺԳ): Դրա համար էր, որ կազմվել էր Սահակի նախագահությամբ մի հանձնաժողով՝ բաղկացած հինգ անդամից (Մեսրոպ, Հովհան Եկեղեցացի, Հովսեփ Պաղնացի, Տեր Նորձնացի և Մուշե Տարոնացի), որոնք շարունակ դիմում էին Սահակին և օգտվում նրա մեծ հունագիտությունից:

Մեսրոպի կազմած այս բառարանի հեռքերը մենք տեսնում ենք Եւրոպայի դանազան գրվածքների մեջ, ինչպես Մակաբայեցից գիրքը կամ Փավստոս, որոնց մեջ հայերեն զանազան հոմաւերներ շարված են իրար կողքի:

Ըստ այսմ Մեսրոպը, 4 հոգու ընկերակցությամբ, հավաքել է գրեն 40—50000 հունարեն թառ, որից նրանց հայերեն բառապա-

տիկ ավելի հումանիշները, 36 հատիկ հայերեն տառ հորինելու համար: Բայց ներդրւթյուն... որովհետև հայերեն լեզվից 21 հնչյուն արդեն հունարեն այբուբենից անծանոթ էր, ուրեմն այն 40—50000 բառերի հավաքածուն 15 տառի համար էր: Մեսրոպը վրացերեն և աղվաներեն տառերն էլ հորինեց. արդյոք սրանց լեզվի համար էլ նախ բառարան կաղմեց. և այս անգամ ի՞նչ ձևով. դարձյա՞լ հունարեն—վրացերեն և հունարեն—աղվաներեն, թե՞ այս անգամ հայերեն—վրացերեն և հայերեն—աղվաներեն: Եվ որովհետև Մեսրոպըն ինքը շատ լավ հայերեն, բավական էլ հունարեն իմանալով հանդերձ, 4 օգնական էր առել (չհաշվելով Սահակին), արդյոք վրացերեն և աղվաներեն բառարանների համար քանի օգնական էր առել, քանի որ այս լեզուները բնավ չգիտեր:

Այսպե՞ս են կազմել հարյուրավոր ժողովուրդներ իրենց այբուբենը...

Տեղն է կարծեմ հիշեցնել «Եզր մուսանտարան հանել»-ու ավանդական առածը: Մալքատեղի գլխին դրած է եղել դանակը. եզր տխրի մորթէին. փոխանակ դանակը վերցնելու և եզր մորթելու, եզր պարաններով քաշում են ծալքատեղի գլուխը և մորթում այն դանակով:

Երևի Սահակյանն ազդված է Ինճիճյանից, որ իր «Հնախոսության» մեջ (Գ, էջ 73) կարծում է նույնպես, թե Մեսրոպի կրած դժվարությունը ո՛չ թե տառաձևերը հնարելու մեջ էր, այլ հայերենի բոլոր հնչյունները աչքի առաջ ունենալու: Ամբողջական այբուբեն հնարել կարենալու համար պետք էր, ասում է Ինճիճյանը, լեզվի բոլոր բառերը աչքի առաջ ունենալ, որպեսզի որևէ հնչյուն բաց չթողներ: Այս դժվարությունը Ինճիճյանը լուծում է տեսիլքի միջոցով, իսկ Սահակյանը տեսիլքի տեղ դնում է բառաբան:

Ամփոփելով մինչև այստեղ նշանակված բոլոր տարրերությունները, որ տալիս են մեր հետին պատմագիրները, տեսնում ենք, թե ճշտում կա Մեսրոպի գործը վերագրելու Դանիել եպիսկոպոսին կամ Հուսիֆանոս գրչին կամ Սահակին և կամ աստվածային հայտնություն: Պատմագիրների այդ հետին, հետևաբար և անարժեք վկայության վրա հիմնվելով, արդի քննիչներից ոմանք կարծեցին, թե մեր գրերի մեծ մասը Դանիելի հնարածն է, իսկ մնացյալը լրացրել է Մեսրոպը. ուրիշները կարծեցին, թե ամեն ինչ Հուսիֆանոսինն է, այսինքն՝ թե՛ գրերի վերջնական ձևը, թե՛ անունները և թե՛ դասավորությունը: Հիշելի է, օրինակի համար, Լ. Ն. Անդրիկ-

յանը, որն ասում է («Բազմավէպ», 1907 թ., էջ 510 ծան.), թե Դանիելը հնարել է բազմաձայնները, որոնցից պակասում էին «թավերը կամ միջակներն ու նուրբերը», ինչպես նաև ձայնավորները: Էլ ի՞նչ ձայն մնաց: Իսկ Հուսիֆանոսը ստեղծեց ձայնավորները և այդ թավ, միջակ ու նուրբ ձայները: Բայց այս բոլորից ո՛չ մեկն է ուղիղ: Ո՛չ Դանիելը, ո՛չ Հուսիֆանոսը և ո՛չ էլ Սահակը կարող են վայելել նարչի անունը, քանի որ Կորյունն այնպես պարզ կերպով ցույց է տալիս, թե Մեսրոպը եղավ մեր գրերի հայրը և իր աչով ծնավ նրանք: Դանիելը մինչև իսկ որոշ շափով արգելք եղավ մեր գրերի արագ գլուտին: Եթե Վասմշապուհը սված չլիներ այն շարաբաստիկ սուտ լուրը՝ թե Դանիելի մոտ կան «հայերեն գրեր», Մեսրոպը չպիտի դիմեր այս անձին (անձամբ կամ գրով), չպիտի ձեռնարկեր այն երկարատև ճամփորդության, այլ իր սեփական խելքով պիտի հնարեր նոր հայերեն այբուբեն, որ իհարկե շատ դժվար բան էր: Հնությունը ամեն տեղ և ամեն ժամանակ հարգ է վայելել: Ի՞նչ էր անում Մեսրոպը քաղաքից քաղաք թափառելով իր օգնականների հետ, ի՞նչ էր անում այնքան ժամանակ Եդեսիայի դիվանը թարթափելով: Ուրիշ բան չէր նրա նպատակը, եթե ոչ հին-հին գրքերի մեջ դտնել վերջապես այն հին հայերեն գիրը, որի համար լուի էր, թե կա: Ինչը և իր օգնականները ահա այդ գրքերի մեծ հավաքածուները, մատենադարանները մեկիկ-մեկիկ աչքի անցկացնելով, ամեն մի գրքի մեջ, որոնում էին այդ ցանկալի գիրը: Եվ երբ համոզվեց Մեսրոպը, թե այդպիսի բան չկար, այն ժամանակ միայն դարձավ իր նախկին մտքին՝ աշխատություն հնարել հայերեն գրերը, որ, ինչպես կարելի է գուշակել, տեսց շատ կարճ ժամանակ: Ինչո՞ւ Մեսրոպն ամենևին ներդրում կամ աշխատանք չկրեց վրաց և աղվանից գրերը հնարելու ժամանակ, քանի որ այս ազգերն իրեն համար օտար և լեզուներն էլ անծանոթ լինելով, պետք է որ ավելի շարշարվեր: Իհարկե չնեղվեց, որովհետև երևան չեղավ մի Դանիել, որ ասեր, թե վրաց և աղվանից գրերն ունի Դանիելը ոչ թե մեր գրերի գլուտին սատար և ձեռնաուտու եղավ, այլ, ընդհակառակը, ուշացրեց մեր գրերի գլուտն ու գրականությունը: Առանց Դանիելի միջամտության, մենք գոնե երեք տարի ավելի շուտ պիտի ունենայինք հայերեն գիր և գրականություն, երկու տարի հաշվելով դանիելյանի գրերի փորձը և գոնե մի տարի՝ Մեսրոպի ճամփորդությունը:

ՄԵՆՍՐՈՊԻ ՎԵՐԱԿԱՐՁԸ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԻ ՔԱՐՈՉՋԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Լուսավորչուն Մտաց)

1

Որչա՛փ մեծ եղավ ժողովրդի ուրախութիւնը, երբ լավեց, թե Մեսրոպը՝ հայերեն գրերը ձեռքը, զգոթեանօք անցեալ աշդու-
թեամբ և հոգելից ուրախութեամբ եկեալ հասանէր ի Հայաստան
աշխարհն, ի կողմանս Այրարատեան գաւառին, առ սահմանօք նոր
քաղաքին», այն է Վաղարշապատ, թագավորական ու հայրապե-
տական աթոռը:

Հաղարավոր տարիներ անցել են այն օրից և դեռ որչա՛փ գե-
ղեցիկ են հնչում ականատես և ոգևորված մատենագրի հուշում-
նալից խոսքերը, որոնցով նա Մեսրոպի գալուստը նմանեցնում է
Մովսես մարգարի Սինա լեռից էջքին՝ տամնաբանյա աստվածա-
շնորհ պատվիրանները ձեռքին, մանավանդ թե, ասում է Կորյունը,
Մեսրոպն ավելի բարձր է, քան Մովսես, որովհետև Մովսեսն իր
ժողովրդի ուխտագանցութեան պատճառով սրտաբեկ եղավ, իսկ
Մեսրոպը լցված էր հոգեկան բարձր մխիթարութեամբ, որովհետև
գիտեր, թե ինչպիսի՛ ուրախութեամբ պիտի ընդունի իր ժողովուր-
դը իր բերած գրերը: «Եւ ոչ այնպէս մեծն Մովսէս զուարճանայր
լէչս Սինէական լերինն. շասեմք թէ առաւելօքն՝ պահառագոյն:
Քանզի յԱստուծոյ առեալ և աստուածագիր հրաման ի բազուկս՝
այրն աստուածապէս, ի լեռնէն իջանէր. այլ վասն վրէժագործ ժո-
ղովրդեանն, որոց թիկունք ի տէրունիսն, և կործան յերկիր, տիրա-
դուծք յիրեանց կուտս ձուլածուին երկիր պագանէին, և զնորին
հրամանաբերն սրտառուչ սրտաբեկ լացուցին. քանզի ի տախտա-
հացն խորտակելոց յայտնի եղեալ տեսանէր բերելոյն թախծու-
թիւնն: Իսկ այսր երանելոյ՝ վասն որոյ ճառեալքս յարդարէին, ոչ
բոտ այնմ օրինակի որ անդն գործեցան, այլ ինքն իրով լցեալ հո-
գևոր մխիթարութեամբ՝ կարծեալ զընդունելոցն յօժարութիւնն, և
ընդունելոցն յուսով ուրախութեան՝ դասավորութիւն ճանապարհացն
աւետարեր» (Կորյուն, էջ 11):

Երբ Մեսրոպը մտեցավ Վաղարշապատին, լուր տրվեց Վառմ-
շապուհ թագավորին և Սահակ հայրապետին, որոնք իրենց հետ
առնելով ամբողջ նախարարական աւագանին՝ զգամենայն նախա-

րարագունդ աւագանւոյն ամբոխ», դուրս եկան դիմավորելու Մես-
րոպին: Հանդիպումը տեղի ունեցավ քաղաքից դուրս, դաշտում,
Ռահ գետի եզերքը: Այս գետի մասին ուրիշ տեղ հիշատակութիւն
չկա, ուստի կարելի չէ ճիշտ տեղը որոշել: Ինճիճյանը (Ստորագրու-
թիւն հին Հայաստանի, էջ 472) անորոշ կերպով ասում է. «Առ քա-
ղաքաւս (Վաղարշապատ) անցանէր Քասաղ գետակ, նաև Ռահ գե-
տակ ինչ ի մօտակայս նորին ընթանայր, որպէս ցուցանէ Կորիւն»: Այժմ Վաղարշապատի մոտ Քասաղից դուրս ուրիշ գետ չկա, եթե
ոչ Սև շուրք, որ և պիտի լինի նույն Ռահը: Ռահ գետի մասին խո-
սում է նաև Տնտգլյանը (էջ 22) և գտնում է, որ դա Երասխն է,
որովհետև Հուսիկը և Տիրանն էլ ըստ Բուզանդի իրար հանդիպեցան
Երասխի մոտ Կանցեալ ընդ կամուրջն Տափիրայ, ի քաղաքն մեծ
յկրտաշատ»: Ահա իր խոսքերը. «Ո՛ր գետն է Ռահ անսովոր անու-
նով, որուն ուրիշ տեղ չենք հանդիպիր, և որ պետք է կարևոր գետ
մը եղած ըլլա, մոտ Վաղարշապատի: Ամենայն հավանականու-
թեամբ՝ Երասխ կամ Արաքս, որուն Կորյունի տված Ռահ ձևը կհի-
շեցնե ավանդական Rangha կամ Ranha»: Ըիշտ է, որ Հուսիկ և
Տիրան հանդիպած պիտի լինեն Երասխի մոտ, որովհետև Արտա-
շատի մոտից անցնող գետը Երասխն է, բայց Վաղարշապատի մո-
տից անցնող գետը Երասխը չէ, որ հոսում է... կիլոմետր հեռվից,
այլ Քասաղը կամ Սև գետը: Վերջինը ընդունում ենք մենք:

Ահա այս գետի եզերքին տեղի ունեցավ փառավոր և սրտա-
շարժ հանդիպումը. երկու կողմերը տվին միմյանց զզգանկալի ող-
ջոյնն», և այնուհետև ուրախութեան աղաղակներ բարձրացնելով,
Նոգևոր երգերով և օրհնութեան ձայներով դարձան Վաղարշապատ
քաղաքը, ուր բոլորը միասին ուրախութեամբ անցկացրին տոնական
օրերը:

2

Ավելի ընդարձակ և գեղեցիկ է պատմում Սասնեցին (էջ 45 և
այն) այս հանդիպումը, որ դնում է ո՛չ թե Վաղարշապատի մոտ,
այլ Տարոնում. «Վասն որոյ յերթալն նորա լերինքն ցնծային, այ-
սինքն արքայն և եկեղեցին. և բլուրքն խայտային, ազատքն և իշ-
խանքն. և գետքն ծափս հարկանէին՝ հօտապետքն և հովիւքն»: Այս
այլաբանութեամբ ամենքի ուրախութիւնը նկարագրելուց հետո,
ասում է, թե երբ Մեսրոպը մտեցավ իր հայրենի Տարոն գավա-
ռին, «և ի հասանելն նորա ի գաւառն իր», Սահակ կաթողիկոսը
բազմաթիվ կրոնավորների՝ եպիսկոպոսաների և քահանաների հետ
եկավ Մեսրոպին դիմավորելու: Բայց այդ խմբի մեջ չէր Վառմ-

շապուհը, որ ըստ Սասնեցու, ինչպես հետո պիտի տեսնենք, այդ միջոցին գտնվում էր Միջագետքում: Դիմավորողները համբուրեցին Մեսրոպին և իրեններին՝ իբրև Հիսուսին, և նրա աշակերտներին. «և համբուրէին զնա իբրև զնոյն ինքն զՅիսուս, և կամ զաշակերտս նորա: Եւ տեսանէին զերեսս նորա իբրև զերեսս հրեշտակի և հաւատային տեսեան նորա» (այսինքն գրերի գլուտի տեսիլքը, որ Մեսրոպ այնտեղ նրանց պատմած պիտի լինէր): Մեսրոպը ցույց է տալիս Սողոմոնի Առակաց գիրքը, որ ինքը իր աշակերտների հետ թարգմանած և Հռոմիանոս զրշին գրել էր սոված: Առաջին անգամ էր լսում ժողովուրդը զրքի միջից հայերեն ձայն. և այդ առաջին հայերեն գրքի ընթերցումը մեծ և անօրինակ ուրախություն պատճառեց նրանց. «Եւ ընթերցեալ բերկրէին, խաղային, խայտային և ի ձայն մեծ զոհութիւն ի բարձունս [ի] վեր առաջէին տուողին զանեզրական պարգևսն. և պար առեալ՝ պատուէին զառաքեալն և զվարդապետն և զերկրորդ Լուսատրիչն»:

Այնտեղ Սահակ կաթողիկոսը տարածեց իր ձեռքերը և երկինք բարձրացնելով իր աչքերը՝ օրհնեց թե՛ առաջողին և թե՛ առաքյալին. իրեն հետեւեց ժողովուրդը. և ամեն ոք օրհնություն սվեց շուտոյն աշխարհի, որ լուսատրեաց զմեզ ի ձեռն մեծին Մեսրոպայ: Սասնեցին (էջ 46—50) գնում է նաև մի երկար աղոթք իբր Սահակի բերանից, որով նա շնորհակալություն է հայտնում Աստուծուն՝ իր մեծաշնորհ պարգևների համար՝ Լուսավորչի և Մեսրոպի միջոցով:

Աղոթքից հետո, Սահակն իրեն հետ առնելով նաև Մեսրոպին՝ մտավ ս. Կարապետի Իննակնյան վանքը, այնտեղ ճգնող հինգ հարյուր (?) միանձների մոտ, որոնք հրճվելով Մեսրոպի գալու և աստվածային հրաշքի վրա, մտան տաճար, և կարդացին պատշաճավոր աղոթքները. փառք տալով Աստուծուն և երկար կյանք խընդրելով Մեսրոպին: Սահակը խոնարհեց իր քահանայապետական գլուխը ս. Կարապետի գերեզմանի առաջ, իբրև կենդանի էակի, և արավ այն գովեստը, որ մեջ է բերում Սասնեցին (էջ 50—52):

Նույն օրը վանքում հյուրասիրություն գտնելուց հետո, հետևյալ օրը ճանապարհ ընկան հետիոտն: Անցան Եփրատ գետի մյուս երեսը և այնտեղ հանդիպեցան Վառձապուհ թագավորին, որ իր զորքով միասին գալիս էր Միջագետքից: Նա արդեն լսել էր եղբուությունը, և երբ տեսավ երկու կրոնապետներին, զեռ հեռվից իջավ ձիուց և հետիոտն նրանց զեմ եկավ: Մունր իջավ նրանց առջև և երկրպագում էր հայրապետին ու վարդապետին: Բաց արեց կուրծքը, խնդրում ու առնում էր օրհնություն ու համբույր: Նույնն էին անում նաև իր զինվորները:

Ամբողջ խումբը դիմեց այն Անապատը, որ առաջ Արշակունի թագավորների սեփականությունն էր եղել, իսկ հետո Տրդատը նվիրել էր եկեղեցուն, նույն Անապատում՝ կանգնած էր Առաքելուց վանքը, ըստ Բուզանդի կոչված «Հանգիստ առաքելուց» (Գ, ժդ), ուր գետեղված էին առաքյալների նշխարները: Այս վանքումն էր սովորել Մեսրոպը և այստեղ էր Սահակը ձեռնադրվել հայրապետ, ինչպես ուզում է հավատացնել Սասնեցին՝ ասելով «ուր էր վարձեալ Մովսէս և օծեալ Ահարոն»:

Այս վանքին այցելության գնացին Վառձապուհ թագավորը, Սահակ կաթողիկոսը և Մեսրոպ վարդապետը՝ իրենց հարակիցների հետ: Երկրպագեցին սուրբ տեղերին, ընծաներ մատուցին առաքելական նշխարներին, և հետո ելան 107 խոտակյաց ճգնավորների տեսություն: Այս ճգնավորները ապրում էին իրենց ձեռական աշխատությամբ և միայն հաց ու ջուր էին ճաշակում: Նրանց վանքը «արինատր կերակուր», այսինքն՝ մսեղեն երբևէ մուտք չէր գործել: Նրանք թեև ունեին թագավորներից նվիրված գլուղեր և ավաններ, բայց ամբողջի եկամուտը տալիս էին որբերին և այրիներին:

Ճգնավորները ճանաչեցին իրենց հին ընկերակից Մեսրոպին. փաթաթվեցին իրար և տվին սուրբ ողջույնը: Ուխտավորները տեսնելով սրբություններն ու ճգնավորների խստամբերությունը, ճրգնավորներն էլ լսելով երկնային շնորհների հայտնությունը, օրհնում ու փառք էին տալիս:

Իրենց ուխտը կատարելուց հետո, ամեն մարդ իր գործին գրնաց, ասում է Սասնեցին, «ոմն ի դատել և ի պատժել և զիրատունս սիրել, ընդ առաւօտն սպանանել և սատակել զթիրեալան յուղոյն ճշմարտէ. և միսն հոգեոր դաւազանան յանդիմանեալ ստատեալ մխիթարեալ, և իշուցանել զիւղն ի մօրուսն և ի զըրպանն»:

Այս բոլոր տեղեկությունները, որ Սասնեցու հրատարակիչը՝ Մեսրոպ վարդապետ Տեր-Մովսեսյանը (անդ, էջ 44, 52 ծանոթ.) լուծարում է մանրամասնություններ, որոնք իբր թե քաղված են այժմ կորած մատենագիրներից, մեր կարծիքով Սասնեցու վառ երևակայության ծնունդ են և իբր այն ղուրկ որևէ պատմական արձանիցից և վավերականությունից: Սխալներ էլ շատ կան նրանց մեջ: Երբ Կորյունը այնպես պարզ ու որոշ կերպով ցույց է տալիս, թե հանդիպումը տեղի ունեցավ Վաղարշապատի մոտ, ինչպես բրեհական էր, Տարոնն ու ս. Կարապետը սուտ են. և Սասնեցուն մնում է լուրել: Նաև ժամանակագրապես սխալ է Սասնեցու այն տեղեկու-

թյունը, թե Վոսմշապուհ մինչև այն ժամանակ գտնվում էր Միջագետքում և այդտեղից վերադարձին միայն պատահեց Մեսրոպին ու Սահակին՝ Մուշի մոտ, Եփրատ գետի եզերքը: Վոսմշապուհի ճամփորդությունը դնպի Միջագետք՝ մի տեղեկություն է, որ շուտենն մյուս աղբյուրները և առաջին անգամ գիտն միայն Խորենացին (Բ, Ժբ): Սասնեցին էլ նրանից է քաղում: Բայց Խորենացին այս ճամփորդությունը դնում է ո՛չ թե գրերի գյուտից հետո, ինչպես անում է Սասնեցին, այլ նրանից շատ առաջ: Այնպես որ Խորենացու պատմությանը, երբ Վոսմշապուհը Միջագետքից դառնում է Վաղարշապատ, նոր միայն տեսնում է, թե Սահակը և Մեսրոպը ժողով են գումարել գրերի գյուտի վրա խորհրդակցելու համար: Այնուհետև տեղի է ունենում Գանձեղյան գրերի առաքումը, երկամյա փորձը, Մեսրոպի ճանապարհորդությունը և վերջապես հայերեն գրերի գյուտը: Ըստ որում Վոսմշապուհի վերադարձը Միջագետքի ճամփորդությունից՝ տեղի ունեցած պիտի լինի Մեսրոպի վերադարձից առնվազն երեք տարի առաջ, ինչպես երևում է նախորդ գլխի հաշիվներից: Բացի սրանից, մինչև իսկ եթե Վոսմշապուհը ճիշտ նույն ժամանակ վերադարձած լիներ Միջագետքից, մի՞թե միասին չպիտի դաշին ինքն ու Մեսրոպը, որ նույնպես Միջագետքումն էր գտնվում և որ ճիշտ այն ժամանակ վերջացրել էր իր գործը: Մեսրոպը մեծ հաճույքով անշուշտ պիտի շտապեր ներկայացնել իր գյուտը Վոսմշապուհին, որ նույնպես որոշ մասնակցություն ուներ այդ գործում: Վերջին պարագային չի կարելի անշուշտ առարկել, թե ըստ Սասնեցու, Մեսրոպն այն ժամանակ ո՛չ թե Միջագետքում, այլ Բալուտամն էր գտնվում, որովհետև Բալուտի ավանդությունը մեզ համար գոյություն չունի:

Վերջապես Կորյունն ասում է, թե երբ Մեսրոպը գրերը բերավ Վաղարշապատ և տեղի ունեցավ Սահակի հանդիպումը, այնտեղ էր նաև Վոսմշապուհը, ուստի չէր կարող միաժամանակ Միջագետքում լինել. «Եւ արդ եկեալ յիշելին (Մեսրոպ) միքձ ի թագաւորական քաղաքն, ազգ լինէր քազաւորին և սրբոյ Եպիսկոպոսին: Որոց առեալ զամենայն նախարարացունդ... ի քաղաքէն ելեալ սպասակէին երանելոյն»:

Մնացյալ տեղեկությունները, որ տալիս է Սասնեցին, ինչպես, օրինակ, վանքերի այցելությունը, Սահակի երկարաշունչ աղոթքները (տեսնես ո՞վ էր գրի առել), ժողովրդի ուսուցանական ցույցերը և այլն և այլն, այնպիսի բաներ են, որ միշտ կարող են եղած լինել և անշուշտ այն ժամանակ էլ տեղի ունեցած պիտի լինեին, եթե միայն Սահակը և Վոսմշապուհը ճարտնում հանդիպած լինեին Մեսրոպին:

Մեսրոպը մեծ գաղափարն էր հղացել հնարելու հայերեն գրերը և հիմ դնելու հայ գրականության: Հակառակ զանազան թյուրիմացությունների, որոնք արգելք եղան իրեն և այնքան ձգձգեցին իր գործը, նա վերջապես հաջողեց հորինել հայերեն այբուբենը և թարգմանեց առաջին հայերեն գիրքը: Բայց ավելի կարևորը այս չէր: Գործը թերևս կմեծներ իր խանձարուրի մեջ, եթե չլիներ մեկը, որ տարածեց Հայաստանի պես ընդարձակ երկրի այն բոլոր գաղափաներում, որոնք լեռներով ու ձորերով անջրպետված իրարից, ավատական կարգերի պատճառով հաճախ իրար թշնամի, հայկական, հունական և պարսկական՝ երեք տարբեր կողմնորոշմամբ միմյանց հակառակորդ, գրեթե առանձին աղգեր ու երկրներ էին ներկայացնում: Նրիտասարդական ավյունով լի, գործի հաջողության հավատով լցված, խանդավառ ու եռանդուն Մեսրոպը եղավ այն անձը, որ այդ գործը կատարեց:

Մեսրոպը մի քիչ ժամանակ Վաղարշապատում մնալուց հետո, հրաման առավ թագավորից և ճանապարհ ընկավ գիրն ու գիրքը տարածելու Հայաստանի բարբարիկ գաղափաների մեջ, Մարաց խուճաղում կողմներն եղան, որոնք բախտ ունեցան վաշխելու առաջին անգամ Մեսրոպի քարոզությունը: Մարաց կողմ ասելով, պետք է հասկանալ այստեղ ո՛չ թե բուն Մարաստան կամ Ատրպատական, այլ, ինչպես ցույց է տալիս Ինձիճյանը (Հնախոսութիւն, Գ, 84), Հայաստանի Փայտակարան նահանգը: Այս տեղի ժողովուրդը ո՛չ միայն իր ավազակաբարո բնության, այլև իր ստար ու անհասկանալի լեզվի (մարերեն կամ իրանական մի այլ լեզու) պատճառով ցվարամտուղելի էր: Թե ինչքան մնաց Մեսրոպը Փայտակարանում, չի գրում Կորյունը, բայց համատեղակի նշանակում է Մեսրոպի գործունեության հաջող արդյունքը: Սերունդը դաստիարակելու համար՝ Մեսրոպն իր մոտ աշակերտ առավ նույն բարբարոս ժողովրդի որդիներին և ո՛չ միայն պետական մաքուր հայերեն լեզուն սովորեցրեց նրանց, այլև կրթեց քրիստոնեական գիտության մեջ: Այնպես որ այնուհետև թողեցին իրենց ավազակությունը՝ դարձան օրինապահ և կրթված քաղաքացիներ. «Առ ի յարդարել և զնոցա հորանցամոյն ծնունդս՝ առեալ պարզախոս հետադարձաբանս, կրթիկապա աստուածատուր իմաստութեանն ծնունդս կացուցանելին: Եւ անպէս միջամուխ եղեալ հանչամանօք օրինապատգամացն, մինչև ինաւ արտաքոյ իրեանց ընակութեանն զերծանել» (Կորյուն, էջ 12):

Մեսրոպը միայն աշակերտներին սովորեցնելով չրավականա-

ցավ, այլև ձեռք առնելով ավետարանական մշակութայն գործը, բերան առ բերան քարոզեց ազեա ժողովրդին: Այս քարոզութայն համար նա մի կողմից առձեռն թարգմանում էր Այվետարանը և մյուս կողմից գրի առնելով այն՝ նրա վրայից սովորեցնում էր ժողովրդին՝ հասկանալի լեզվով: «Եւ ի ձեռն առեալ այնուհետեւ աստուածագործ մշակութեամբ դաւետարանական արուեստն՝ ի թարգմանել, ի գրել և յուսուցանել»:

Այս քարոզութայն ժամանակ անշուշտ մենակ չէր Մեսրոպը, այլ ունէր նաև իր հետ մի քանի օգնականներ, ինչպես ցույց է տալիս Կորյունի «աստուածատուր իմաստութեանն ծնունդս կացուցանելին» հոգնակի բացատրությունը:

Կորյունի ակնարկություններից այնպես է երևում, որ Սահակն էլ Մեսրոպի նման քարոզչական գործունեություն էր սկսած: Կաթողիկոսի գործունեության սահմանը պիտի լինէր Այրարատյան գավառը կամ նրանից միայն քիչ հեռու տեղեր: «Ուստի և երանելի հարցն մեռոց համարձակութիւն առեալ յուսայից փութով, և երեւելի և արգիւնակատար բոս աւետարանին՝ զիրեանց մշակութիւնն ցուցանէին (տպ. ցուցանեն)... ի ձեռն Լեկուց հաւասարելոցն... (Կորյուն, էջ 12—13):

Քարոզչությունը աշխույժ կերպով առաջ էր գնում. հունարեն և ասորերեն ընթերցվածները եւ քաշվեցան և նրանց տեղը բռնեց հարազատ հայերեն լեզուն: Ս. Գրքի պատմությունն ու վարդապետությունը տարածվեցան ամեն տեղ, մինչև իսկ այնպիսի խավերի մեջ, որոնք նրուսադեմի անունն անգամ չէին լսած: Բնիկ հայերեն լեզվով ընթերցանությունը այնպիսի խանդավառ ոգևորություն բերավ ժողովրդին, որ ամեն մարդ փափագում էր սովորել նոր գրերը: Գեղեցիկ է նկարում այս պատկերը Փարպեցին, ասելով՝ թե ասորերեն լեզվի տանջանքներից ազատված ժողովուրդը այնպես էր ուրախանում՝ ինչպես խավարից դեպի լույս ելնողը: «Քանզի ամենայն անձն յորգորեալ փափաղէր յուսումն հայերէն գիտութեան, որպէս ի խաւարէ՝ յասորի տանջանացն զերծեալք ի լոյս՝ խնդային» (Փարպեցի, էջ 42):

Խանդավառ կերպով է նկարագրում նաև Կորյունը մեր երկրի այս երջանիկ շարժումը: «Յայնմ ժամունակի երանելի և ցանկալի աշխարհս Հայոց անպայման սրանչիլի լինէր. յորում անկարծ ուրեմն օրէնսուսոց Մովսէս՝ մարգարէական դասուն, և յառաջագէմն Պաղոս՝ բովանդակ առաքելական գնդովն, հանդերձ աշխարհակեցոյց Աւետարանան Քրիստոսի, միանգամայն եկեալ հասեալ ի ձեռն երկուց հաւասարելոցն՝ հայաբարբառք հայերենախօսք զբոսան: Անդ էր այնուհետեւ սրտալիր ուրախութիւն և ակնավայել տե-

սիլ հայելոյն (նայողի համար): Քանզի երկիր, որ համբաւուցն անգամ օտար էր կողմանցն այնոցիկ, յորում ամենայն աստուածագործ սրանչիլագործութիւնքն գործեցան, առ ժամայն վաղվազակի ամենայն իրացն Լեկուց խելամուտ լինէր: Ոչ միայն ժամանակաւ պաշտեցելոցն, այլ և յառաջագոյն յաիտենիցն, և ապա եկելոցն սկզբանն և կատարածի, և ամենայն աստուածատուր ասանդութեանցն» (Կորյուն, էջ 12—13):

Իսկ Ասողիկն ավելացնում է. «Սկիզբն դպրութեանս Հայոց եղև սկիզբն մեծ գիտութեան և անպայման խնդութեան բազում աշխարհաց, զի ոչ միայն Հայոց, այլ և Վրաց և Աղուանից տուալ գիր ի յոնամոցն Աստուծոյ» (էջ 74):

5

Երբ Սահակը և Մեսրոպը տեսան, որ նորագլուտ տառերը արդեն բավարար են և ս. Գրքի թարգմանության գործը հաջող է գրվում, վստահ իրենց նախնական փորձի հաստատության վրա, որոշեցին հիմնել հայկական առաջին վարդապետարանը: Վարդապետարանի նպատակն էր հավաքել աշակերտներ, սովորեցնել նրանց նորագլուտ տառերը, կրթել ավետարանական ուսման մեջ և այսպես՝ նոր քարոզիչներ պատրաստելով՝ ուղարկել զանազան կողմերի ժողովրդին քարոզելու համար: «Խմբէին ուսուցանել և՛ թեքել, և՛ պատրաստական քարոզութեանն անգէտ մարդկան յօրինելը» (Կորյուն, էջ 13):

Վարդապետարանը բացվեց Վաղարշապատում՝ Հայրապետարանի մոտ: Աշակերտ հրավիրելու համար մասնավոր հայտարարության պետք չկար. նրա բացման շուրջ լսվեց թե չէ, ահա ամեն կողմից զունդազունդ թափվեցին գիտության աղբյուրից ճաշակելու մտար: «Որոց և ինքեանք իսկ ի կողմանց և ի գաւառաց Հայաստան աշխարհին յորդեալք և դրդեալք հասանէին ի բացեալ աղբիւրն գիտութեանն Աստուծոյ: Քանզի յԱյրարատեան գաւառին՝ ի կույս թագաւորացն և քահանայապետացն, բոլսեցին Հայոց շնորհք պատուիրանացն Աստուծոյ» (Կորյուն, էջ 13):

Վարդապետարան մտան ոչ միայն քարոզչության պատրաստփոց աշակերտները, այլև միշտ նրա մոտ գտնվող արքունիքն ու ետևաբարական դասը: «Եւ իրեանց անդէն դառնթերակաց ար-

¹ Մեսրոպի ժամանակ բացված հայկական դպրոցների ուսումնական ծրագրերի, կրթական մեթոդի, զասագրքերի և այլ մանրամասնությունաց մասին բավական ընդարձակ խոսում է Ար. Մովսիսյան՝ «Հայագիր դպրոցի ծագումը և նրա նոսրագ զիմակը» («Համալսարանի գիտական աշխատություններ», էջ 345):

քունիսն, հանդերձ ամենայն ազատագունդ բանակին՝ աստուածեղէն իմաստութեամբն վարդապետեալ: Սահակը հատկապես հոգ տարաւ իր խնամի Մամիկոնյանների կրթութեան, որոնց գլխավորն էր Քաջն Վարդան Մամիկոնյան (կամ նաև կոչված Վարդկան): որ հետո հայոց կրօնական շարժման գլուխ կանգնելով, նահատակվեց մեծ պատերազմում 451 թվին: Բայց ընդհանրապես Սահակի շանքն էր ամեն մարդու մեջ աճեցնել քրիստոնեական հավատը և հասցնել ճշմարիտ գիտութեան. «նոյնպէս և ղամենայն ոգի շանայր յերիւրել հասուցանել ի գիտութիւն ճշմարտութեան»:

Սրբ վարդապետարանի աշակերտները հասան բավական կատարելութեան, այնպես որ այլևս կարող էին իրենք էլ քիչ թե շատ ուրիշներին սովորեցնել, Սահակը և Մեսրոպը նրանց այլևայլ խմբերի բաժանելով՝ այնպես դաս-դաս ուղարկեցին Հայաստանի գանազան գավառները, քարոզութեան համար: Այս խմբերից մեկի մեջ էր նաև Կորյունը: Սահակը և Մեսրոպն իրենց անձը և իրենց գործը օրինակ և կանոն տվին նրանց և պատվիրեցին մնալ նույն կանոնի մեջ, նույն վարդապետական գործը շարունակելով: Երկու վարդապետուղների այս գործի առթիվ Կորյունը կոչում է նրանց «եկեղեցւոյ սին» և իրենց կատարած գործը համեմատում է Քրիստոսի ասկետարանիչների գործի հետ, որոնք ի սփյուռս աշխարհի՝ քարոզեցին կենաց բանը. «Որ և սկսան սինք եկեղեցւոյ՝ միջամուխ ձեռամբ զգործ աւետարանչացն Քրիստոսի գործել. զումարել ի կողմանս, ի գաւառս, ի տեղիս տեղիս Հայաստան աղգին, դասս դասս զաշակերտեալսն ճշմարտութեանն, զհասուցելոցս ի կատարումքն գիտութեան, բաւականս և առ ի զայլսն գեկուցանելոյ» (Կորյուն, էջ 13):

Այտընչանը (Քննական քերականութիւն, էջ 41 ծանոթ.) կարծում է, թե այս խոսքերը գրարար հայերենի ուսման համար է ասում Կորյունը. իբր թե վարդապետարանում Մեսրոպի նպատակներից մեկն էլ իր կողմած Քերականութիւնը աշակերտներին սովորեցնել էր:

6

Վարդապետարանի բացման առթիվ Կիրակոսն էլ մի տարօրինակ տեղեկություն է տալիս. «Սու ժողովն այնուհետև մանկունս բազում և ուսուցանեն զբոյանդակ աշխարհս, և բաժանեն զմանկունս մատաղս և քաջուսմունս, փափկաձայնս և երկարոգիս, և կարդեն դպրոցս երկուս ասարեւէն և յունարէն» (Կիրակոս, էջ 15): Երկու դպրոցների հաստատությունը կատարյալ թյուրիմացություն

և հայերեն գրերը գտնվելուց և հայ գրականութեան հաստատությունից հետո էլ ի՛նչ ասորի և հույն դպրոց: Ասորի և հույն դպրոցների մասին խոսում է Կորյունը՝ Մեսրոպի նդեսիա գնացած ժամանակ, ուր իր աշակերտներից «զոմանս յասորի դպրութեանն կարգէր, և զոմանս յունական դպրութիւնն», բայց ո՛չ թե Հայաստանում հույն և ասորի դպրոցներ էր բաց անում: Ահա թե ի՛նչ է նշանակում բնագիրը խեղաթյուրել:

7

Հարց է, թե Հայաստանի այս գրական ու կրթական շարժման առթիվ ի՛նչ գիրք էր բռնել պարսից պետական կառավարությունը, որի թևարկութեան տակ էր այն ժամանակ Հայաստանը:

Հայոց գրական շարժումը շահավետ էր պարսից պետության նամար երկու տեսակետով: Նախ հայերը այսպիսով բաժանվում էին հույների սկզբնությունից և կազմում էին առանձին ինքնուրույն միություն: Երկրորդ՝ նոր գրական շարժման վերջին արդյունքն այն էր, որ ասորերենի տեղ հայերենն էր գալիս, ինչ որ նույնպես շահավետ էր պարսից քաղաքականության համար՝ «Թաժանեա՛ր գի տիրեսցես» սկզբունքի համաձայն: Ահա այս երկու պատճառներով ո՛չ մի արգելք, ո՛չ մի հակառակություն չի տեսնվում պարսից գերագույն իշխանությունից և հայերը գոնե այս կետում փայլում են լիակատար ազատություն (այս մասին տե՛ս և Օրմանյան, Ազգագատում, Ա, 277—278):

Գ Լ Ո Ւ Ե Զ

ԵՐՐՐՐԴ ՔԱՐՈՉՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ

(Լուսավորություն Գողթան, Սյունյաց և Վրաստանի)

1

Մեսրոպի երրորդ քարոզչական գործունեությունը տարածվում է Հայաստանի Գողթն և Սյունյաց գավառները և որանց սահմանակից Վրաստան աշխարհը: Մեսրոպը հրաման առավ Սահակից, որպեսզի այս երկրների բարբարիկ ժողովրդի մեջ քարոզություն սկսի. «Աս այնորիկ անոյր հաւանութիւն երանելիս Մաշտոց, որպէս զի ճըր կարկոտսն ի Կայենականսն, և նա ի սփիւռս հեթանոսաց պրանս կենաց սերմանիցնն»:

Կորյունի այս խոսքը մութ է և չի հասկացվում, թե ո՞վ է «Տէր եպիսկոպոսը» և ի՞նչ բան է Կայեճակաճէր: Նախ՝ կարելի է առաջինը ընդունել թե՛ իբր հասարակ անուն և թե՛ իբր հատուկ անուն: Կորյունի առաջին տպագրության մեջ գրված է ակեր, որով ո՞չ թե հատուկ անուն, այլ պատվանուն է իմացվում, իսկ երկրորդ հրատարակության մեջ (1894 թ.) դառնում է Տէր (իբր հատուկ անուն): Տէր իբրև հատուկ անուն անսովոր չէր 5-րդ դարի հայոց մեջ. այսպես՝ ունենք Տէր (կամ նաև Տիրայր) Խորձենացի (Փարպեցի, էջ 41) և նույն կամ ուրիշ Տէր անունով մեկը, որին նախանձոտ կրոնավորները «անհանգիստ հայածանօք վախճանեցուցին» (Փարպեցի, թուղթ, էջ 609): Տէր իբրև հասարակ անուն են հասկանում Ստ. Նազարյանը («Հիստորիա», 1860, 244), Գարագաշյանը («Քննական պատմութիւն», հատ. Գ, էջ 25), Գ. Փառնակը («Անահիտ», 1905 թ., էջ 206), Նահապետյանը («Քաղաքագիտություն», 1913 թ., էջ 141), Ֆետիսյանը («Կորիւն», էջ Ժ և 27), Թորոսյանը («Քաղաքագիտություն», 1931 թ., էջ 466), Ակիբյանը («Հանդէս ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 475 և 523) և վերջին անգամ Աբեղյանը («Սովետական գրականություն», 1941 թ., № 2, էջ 48ա), որոնք բոլորը «տէր եպիսկոպոս» ասելով հասկանում են Սահակ կաթողիկոսին:

Հայոց է, թե կարելի՞ էր Սահակ կաթողիկոսի անունը այսպիսի անշուք մի ձևով տալ: Սրան էլ պատասխանում է Թորոսյանը գրական կերպով. նա հիշում է Կորյունից երկու հատված, որոնց մեջ նույնպես Սահակ կաթողիկոսը հիշվում է լոկ եպիսկոպոս տիտղոսով. «Ցանդիման լինէր սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ և թագաւորին Հայոց» (էջ 30). «Ազդ լինէր թագաւորին (= Վամշապուհ) և սրբոյ եպիսկոպոսին (= Սահակ)» (Կորյուն, էջ 21):

Մնում է իմանալ, թե ի՞նչ է Կայեճակաճէր:

Այս բառով Ստ. Նազարյանը (անդ) հասկանում է «մայր արարատյան աշխարհը», Գարագաշյանը հասկանում է «բուն Հայք». Միսքճյանը («Հանդէս ամսօրեայ», 1902 թ., մայիս) «Կայէն բերդի շրջակայքը». Փառնակ = Ֆետիսյանը դնում է պոհլավերեն Ka-janik «թագավորական» բառի հետ նույն (արմատն է kay «թագավոր»). Նահապետյանը «կայանք թագաւորաց». Թորոսյանը («Քաղաքագիտություն», 1931 թ., էջ 467) ասում է, թե շատ է որոնել Կայեճակաճէր անունով մի գավառ, բայց չի գտել. ուստի ուզում է այդ բառը «ի հայրենականս» կամ «ի կայս հայրենական» կամ «ի կայս արքունականս». Ակիբյանն էլ Կայեճակաճէր ասելով հասկանում է «ի կայս հայրենականս», այն է՝ Արարատ, Տարոն և Վասպուրական նահանգները, որոնցից առաջին երկուսը հայրապետական կալված էին արդեն, իսկ Աբեղյանը կայեճակաճէր ասելով հաս-

կանում է «Այրարատի զորակայաններում կենտրոնացած մարդկանց»: Կարելի էր նաև կայեճակաճէր բառը, քանի որ այդ անունով գավառ չկար հին Հայաստանում, կապել Կամիճակաճէր նախարարական տոհմի հետ: Այս տոհմանունը հիշում է Բուզանդը: Այս տոհմից էին Վարազ իշխան Կամիճակաճէր մին այն քաջ իշխաններից, որոնք Օշականի առջև սարսափելի կոտորած տվին Մաղղբուց Սանեսան թագավորին և իրեն ընկերակցող 12-ից ավելի կովկասյան ցեղերին (Բուզանդ, Գ ժա): Նույնպես Գնիթ իշխան Կամիճակաճէր, որ Հաշտանից գավառի կառավարիչն էր և եղավ մին այն 12 նախարարներից, որ Հուսիկին Կեսարիա տարան՝ կաթողիկոսական ձեռնադրության համար (Բուզանդ, Գ, ժբ): Բայց ի կայեճակաճէր (նախըրիվ հայցական ձևով) չի կարող տոհմանուն նշանակել, այլ միայն «տեղ, վայր». ուստի բանասերների մեծ մասի հետ մնում է ընդունել, թե Սահակը և Մեսրոպը համաձայնության եկան, որպեսզի Սահակը քարոզի Այրարատում, իսկ Մեսրոպը գնա քարոզելու Հայաստանի հյուսիսային բարբարիկ գավառներում:

Մեսրոպին ընկերանում էին նաև մի քանի աշակերտներ՝ իբրև օգնական: Սրանցից երկու գլխավորների անունը հիշում է Կորյունը. այն է՝ «առաջնումն Տիրայր անուն ի Խորձենական գաւառէն, և երկրորդին Մուշէ անուն ի Նահանգէ Տարօնոյ»: Բայց մյուսներին դժբախտաբար զանց է անում համառոտության համար, ասելով «հանդերձ այլովք ևս սպասաւորօք աւետարանին, զոր շեմք բաւական ըստ անուանցն նշանակել»:

Ամբողջ խումբը հրաժեշտ տալով Սահակին, Վաղարշապատից հանապարհ ընկավ և դիմեց դեպի Գողթն գավառը:

Անձանոթ չէր Գողթն գավառը Մեսրոպին. այստեղ էր սկսել նա իր առաջին քարոզչական գործունեությունը, այստեղ էր աշխտակել նա ընաչինջ անելու հեթանոսական թաքուն աղանդը և վերջուպես այստեղ էր հղացել նա հայերեն գրերը երկնելու մեծ գաղափարը: Տակավին ողջ էր այն գավառի բարեպաշտ իշխանը՝ Շարաթ, որ Մեսրոպի առաջին քարոզության ժամանակ այնպես հավատարիմ օգնական և ձեռնուու էր եղել լուսավորությունը տարածելու համար: Այժմ հասել էր նաև Շարաթի որդին՝ Գիտ կամ Գլուտ, որ հորը նման բարեպաշտ ու կրոնասեր մի անձ էր: Երկուսն էլ չինայեցին իրենց ջանքը և Մեսրոպին ընծայեցին բոլոր հնարավոր միջոցները՝ քարոզչության հաջող վախճանի համար: Մեսրոպը ման եկավ ամբողջ գավառը, ամեն կողմ քարոզեց, լուսավորություն սփռեց ամեն կողմ և ամեն մի գյուղի մեջ նշանակեց վանականների խմբեր, որոնք իր սկսած գործը իրենից հետո պիտի շա-

բունակեին, ուսումը, գիրն ու գրականությունը և կրոնը տարածելով ամենուրեք:

2

Այլանդությունն ասում է, թե Մեսրոպն իր առաջին կամ երկրորդ քարոզության ժամանակ Գողթն գավառի մեջ՝ բնակվել է այժմվա Մարվանիս գյուղը, ուր հիմնել է Գրիգոր Լուսավորչի անունով մի վանք, որ բաղմամբով վերանորոգություններից հետո, մընում է այժմ էլ և կոչվում է տեղական ղոկերեն բարբառով նույնպես Մըսըրվանիս, այն է «Մեսրոպավանք»: Այս վանքի և նրա գտնված համանուն գյուղի վրա բավական ընդարձակ տեղեկություն է տալիս Ե. Լալայանը «Անդազրական հանդեսի» ԺԱ գրքում (էջ 323—326), ուր ղետեղված են նաև գյուղի ու վանքի նկարները: Այդտեղից ենք քաղում հետևյալ տեղեկությունները բառացի:

Գողթն գավառի Բստանուր կոչված ձորի ամենավերին մասում գտնվում է նյուրզուս գյուղը, որից ցածր գալիս են հետդհևոս Խուրբստ, Աղնամիր և Ալլահի գյուղերը: «Ալլահից դեպի Արևելք, հազիվ 5 վերստ հեռու, գտնվում է Մեսրոպավան կամ Մըսըրվանիս և կամ ուսակրեն՝ նախելագ կամ նասիր-աքաղ կոչված գյուղը: Պատմական դարևոր ավանդությունն ասում է, թե այս գյուղն է այն վաղեմի սրբավայրը, ուր սուրբ Մեսրոբը, հալածելով նախնի կուսակալության մնացորդները, հիմնել է այն փոքրիկ եկեղեցին, որ թեպետ նվիրված է ս. Գրիգոր Լուսավորչու անվան, բայց և այնպես՝ հիմնադրի, ս. Մեսրոբի անունով այժմ էլ կոչվում է Մեսրոբավան և Մարվանիս: ... Այս Մարվանիս գյուղը զետեղված է Ալանգյազ լեռան լանջին: Երկու փոքրիկ վտակներ՝ Ալանգյազի և Զառնապետի՝ հոսելով գյուղի արևմտյան և արևելյան կողմերում, թափվում են գյուղի հարավային կողմից հոսող Մարվանուց գետակը, որ սկիզբն է առնում Գյամի-դալա լեռից... Գյուղի արևմտյան կողմը, Ալանգյազ վտակի աջ ափին, մի փոքրիկ հարթության վրա, արդեն կիսավեր պարսպով մեկուսացած, բարձրանում է այն փոքրիկ վանքը, ուր սուրբ Մեսրոբը ազդեցել է Հայաստանի լուսավորության համար և քարոզել հետեւելու իրեն օրինակին: Սա դարերի ընթացքում մի Կանի անգամ վերաշինված և հասարակ քարով կառուցված մի շենք է: Չորս սյուների և ութ կիսասյուների վրա բոլորում են արաբական կամարներ, կրելով ութ պատահանավոր մի մեծ գմբեթ և սրա մոտ՝ մի շատ փոքրը: Ունի մկրտության սովազան և սրա մոտ ու հանդես՝ նույնանման բացվածքներ: Խորաններն երկուս են... Պատահանները շատ նեղ են և կորած, յուրաքանչյուր

պատին՝ 3 հատ: Միակ արևմտյան դուռ բացվում է չորս սյուների վրա հաստատված թաղակապ գավթի մեջ... Եկեղեցու երկարությունն է 6 սաժեն, լայնությունը 3 սաժեն և 2 արշին, իսկ բարձրությունը հինգ սաժենից փոքր ինչ ավելի: Կան մի քանի արձանագրություններ, որոնցից հնագույնն է ԶԹ=1460 թվից, «Այժմ այս վանքը համարվում է գյուղի ծխական եկեղեցի և բավական խնամքով պահպանվում է: Ս. Քարգմանչաց տոնին շրջակա Ալլահի, Բիստ, Փառակա, Ցղնա և Խամիս գյուղերից բաղմամբով ընտանիքներ ուխտ են գալիս այս վանքը: Իրենք Մարվանեցիները իրենց մեջ փող են հավաքում և հասարակական մատաղ անում: Ահազին բաղմություն միասին նստում է վանքի գավթի առաջ և ուսում հասարակական մատաղը: Գյուղի բնակիչները թեև բնիկներ են համարվում և խոսում են նրևանի բարբառին մոտիկ մի բարբառով, սակայն «Մեսրոբի մասին չեն պահպանել մի որևէ ավանդություն: Բոլորի դիտեցածն էլ մեր պատմագիրների հաղորդածներն են»:

Ինչպես տեսանք, բավական երկար է խոսված գյուղի և վանքի նկարագրության վրա, բայց դժբախտաբար ավանդության մասին շատ համառոտ և նույնիսկ բոլորովին անբավարար ձևով: Որտեղից է քաղված արդյոք այն տեղեկությունը, թե Մարվանիսն է եղել Մեսրոպի բնակավայրը, և թե այստեղ գտնված եկեղեցին նույնիսկ Մեսրոպի հիմնածն է: Արդյոք բուն ժողովուրդը պատմում է այսպիսի բան և ի՞նչպես, թե արդյոք հատուկ անունների ստուգարանության վրա՞ է հիմնված: «Մշակ» լրագրի 1904 թվի 84 համարում կա «Անդազրական կուրիոզներ» վերնագրով մի հոդված, որի լրացումն է հաջորդ 85 համարում «Նամակ խմբագրության», երկուսն էլ Լ. ստորագրությամբ (իմա՝ Լեո): Այս հոդվածներում ի միջի այլոց շոշափվում է վերի խնդիրը և դիտել է տրվում, թե Լալայանի տեղեկությունը հիմնված է միայն Մարվանիս անվան ստուգարանության վրա, որ պարունակում է Մեսրոպ բառի առաջին երեք բաղաձայնները: Հոդվածագիրը նկատում է նույնպես, թե Մեսրոպ հետին ձև է և բուն անունն է Մաշտոց, ուստի ելի վանքն ու գյուղն էլ ունենալին այնպիսի հնություն, որ վերագրվում է իրենց, անշուշտ այս Մաշտոց ձևից կաղմված պիտի լինելին և ո՛չ թե Մեսրոպ ձևից: Եզրակացությունն այն է, որ ավանդությունը, եթե երբեք գոյություն ունի, հետին և թերևս շատ նոր ժամանակի բան է, հիմնված Խորենացու վրա:

Ո՛չ Լալայանի և ո՛չ էլ Լեոյի հոդվածում պատմական ցուցում չկա. ուստի հարկ համարեցի՝ նորից պրպտել մեր մատենագրությունը և գտա նույն վանքի հիշատակությունը Հայսմավուրցում՝

մեհեկի ԺԳ: Ահա այս հատվածը. «Եւ իշխանքն ընդ իրեարս հա- կառակէին, զի ոմն կամէր տանել զսուրբ մարմինն ի գաւառն Տա- րսնոյ, ուր ծնեալն էր և սնեալ, ի ընթիվ գիւղն իւր ի Հացիկ: Եւ այլ ոմն ի նախակերտեալն իւր վանս ի գաւառն Գողթան, որ դեռ ևս Մասրեվանք կոչի տեղին այն»...»:

Ուրեմն ավանդութեան աղբյուրը Հայսմավուրքն է և վանքի անվան հին ձևն է Մասրեվանք: Ըստ իս այս բառը ծագում է ավե- լի շուտ մասուր բառից, քան թէ Մեսրոպ անունից: Հայսմավուրքի պատմությունը քաղված է Նորինացուց (տե՛ս ստորև գլուխ ԺԳ), ուր չկա Մասրեվանք անվան հիշատակությունը: Կարելի է կարծել, թէ պատմությունը մնացել է հենց Հայսմավուրքի խմբագրության ժամանակ և հիմնված է միմիայն կեղծ ստուգաբանության վրա (մասուրը դարձնելով Մեսրոպ):

3

Մեսրոպը Գողթնում իր քարոզությունը կատարելուց և դըպ- րոցներ հիմնելուց հետո՝ անցավ սահմանակից Սյունյաց նահան- գը, որի համար իլուր են կարծում ոմանք, թէ Մեսրոպի առաջին քարոզության ժամանակ վայելել էր նրա այցելությունը, ինչպես ցույց տվինք վերը՝ գլուխ երկրորդ, § 7:

Այս ժամանակ Սյունյաց իշխանն էր Վաղինակը, որ Կորյունի բառերով «աստուածասէր հնազանդութեամբ» ընդունելով Մեսրո- պին, մեծ օգնություն ցույց տվավ սրան՝ իր առաջադրած նպա- տակի իրագործման համար: Այս իշխանի օգնությամբ Մեսրոպը կարողացավ ման դալ ամբողջ Սյունյաց նահանգը, մինչև իսկ նրա ամենահեռավոր սահմանները, և հավաքեց հայ մանուկներ՝ իր հիմ- նած դպրոցում աշակերտելու համար: Ավելի հոգ տարավ Մեսրոպն իր ընտրությունն անել նահանգի ամենից ավելի բարբարոս կող- մերից. «առաւել ղգազանամիտ ղվայրենագոյն ղհրաղաբարոյ կող- մանցն», որոնց վրա թափելով իր բոլոր խնամքները՝ կարողացավ հասցնել կրթված կրտսավորներ. «և այնչափ փոյթ ի վերայ առնե- լով՝ և ղայեկարար սնուցանել և խրատել մինչև ի նոցունց իսկ ի վայրենեացն եպիսկոպոս տեսուչն եկեղեցույն Սիւնեաց կարգել»: Ամեն կողմ բացվեցան դպրոցներ. վանականների խմբերը ցրվեցան ամեն տեղ և հաստատվելով այդ դպրոցներում՝ սկսան ուսում և կրթություն տարածել: Նահանգի կրտսավորների գլուխ և եկեղեցի- ների տեսուչ նշանակեց Մեսրոպն իր աշակերտներից լավագույնին, որի անունն էր Անանիա կամ Անանիաս, որ նույն Սյունյաց նա- հանգի վայրենիներից էր և որի համար Կորյունն ասում է «այլ

սուրբ և երեւելի հայրաբարոյ ժառանգաւորաց եկեղեցույ»: Այս Անանիայի համար Օրբելյանն ասում է, թէ Բենիամին անուն մի ուրիշ անձի հետ՝ Մեսրոպի ընտրվալ աշակերտներից էին և նրա առաջին այցելության ժամանակ նշանակված էին իբրև «թարգման և ուսուցիչ»։ «Իսկ սուրբ այրն Աստուծոյ [Մեսրոպ]՝ թողեալ անդ յաշխարհին Սիւնեաց թարգման և ուսուցիչ յընտրեալ աշակերտաց իւրոց զԲենիամին և ղԱնանիա, (որ և ձեռնադրեցաւ յետոյ յեպիս- կոպոսութիւն աշխարհին), ինքն դայ առ սուրբն Սահակ» (Օրբել- յան, ԺԳ, էջ 38): Բայց թէ Սյունյաց առաջին այցելությունը, հե- տեաբար Բենիամինի և Անանիայի առաջին նշանակումը ենթադրա- կան են՝ ցույց տվինք արդեն վերը և նորից կրկնելու կարիք չկա:

Շատ ոգևորված է խոսում Օրբելյանը Սյունյաց (ըստ իրեն կրկնորդ և ըստ մեզ միակ) քարոզության և եպիսկոպոսության հաստատության վրա, որի համար տալիս է «նախաթոռ Հայոց Պատրիարքին» տիտղոսը: Ահա Օրբելյանի խոսքերը. «Եկն նհաս մեզ ճառել զցանկալի և ղլաւագոյն իրաց, այսինքն՝ ղնորոգութենէ յաւարեալ և յոպանեալ եկեղեցույ մերոյ և աթոռոյ մետրապոլ- տութեան Սիւնեաց: Քանզի ի վաղուց հետև ոչ գոյր տեսուչ և ու- սուցիչ այսմ աշխարհի, յաւերմանէն Անդոկայ մինչև ցոտրութիւնն Վասակայ իշխանին: Իսկ ի հայրապետութեան Հայոց մեծին Սա- հակայ՝ մինչ կրկին նորոգէր ղՀայաստանեայս, և յամենայն տեղիս շրջէր ուղղէր և լնոյր ղկարգս եկեղեցույ, ձեռնադրեաց ղԱնանիա՝ ղաշակերտ Մեսրոպայ, թարգմանիչ և լի ամենայն առաքինութեամբ՝ յեպիսկոպոսութիւն Սիւնեաց, նստել ի գահ մետրապոլտութեան և կոչիլ նախաթոռ Հայոց Պատրիարքին, որ եկեալ նորոգեաց ղեր- կտատան գաւառս մեծալիճակ գաւաղանի իւրոյ: Իսկ ի բանալ ղպրութեանս Հայոց վերին պարզօքն ի ձեռն սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպայ՝ ետ ղպրատունս յաշխարհին Սիւնեաց, և կարգեաց ի վերայ ղաշակերտակիցն իւր ղԲենիամին: Եւ փութապէս ղամենե- սեան ուսոյց հայերէն ղպրութեամբ, և արար գիտողս աստուա- ծային կտակարանաց» (Օրբելյան, ԺԵ, էջ 38—39):

Օրբելյանի այս պատմությունից երևում է, թէ Անանիան ամ- բողջ Սյունյաց եպիսկոպոս, իսկ սրա ընկեր Բենիամինը բոլոր դպրոցների տեսուչ նշանակեց: Վերջինը ստուգության շատ կարոտ է. սրա մասին ունենք առանձին դիտողություն, որ տե՛ս գլուխ ութ- րորդ, § 3:

Ուշադրության շենք առնում բնավ այն հանգամանքը, որ Օր- բելյանը Սյունյաց այս երկրորդ քարոզությունը տալիս է ո՛չ թէ Մեսրոպին, այլ սրա աշակերտ Անանիա եպիսկոպոսին: Թէ այս փոփոխությունը ճարպիկ մի խաղ է, որ Օրբելյանը ձևացրել է,

տեսանք արդեն վերը (գլուխ երկրորդ, § 7) և նորից քննելու կարիք չկա:

Մենքուպը բավական ժամանակ մնացած պիտի լինի Սյունյաց նահանգում, այնպես որ տեսավ Վասակի Սյունյաց իշխանության գլուխ անցնելը՝ Վաղինակից հետո: Նորընտիր իշխանը՝ դեռ շատ հեռու այն պարսկասիրական քաղաքականությունից, որ բռնել էր Վարդանանց պատերազմի ժամանակ, բարեպաշտ ու կրոնասեր մի անձ էր, այնպես որ խոնարհ հպատակություն ցույց տալով Մենքուպին, ինչպես որդին հորը, կատարեց ինչ որ Մենքուպը պատշաճ էր համարում: Հայտնի է Կորյունի տված երևելի գովեստը այս անձի վրա, որից հանված կարևոր հետևությունները Կորյունի գրության ժամանակի մասին, տեսանք արդեն վերը. «Յորում ժամանակի պարզելյալ յԱստուծոյ, հասանէր ի գլուխ իշխանութեանն Միւնեաց՝ քաջն Միսականն Վասակ, այր խորհրդական և հանճարեղ և յառաջիմաց, շնորհատուր իմաստութեամբն Աստուծոյ Բաղում ինչ նպաստութիւն ցուցանէր աւետարանագործ վարդապետութեանն, իբրև որդոյ առ հայր՝ հպատակութիւն ցուցեալ, և ծառայեալ ըստ աւետարանին վայելչութեան. մինչ ի վայսճան զհրամայեալսն ի գործ բերէր» (Կորյուն, էջ 15):

4

Սյունյաց նահանգում եղած ժամանակ, Մենքուպը մտածում է նաև Վրաստանի գրական ու կրոնական լուսավորության համար: Այս երկիրն էլ դեռ զուրկ էր այն ժամանակ սեփական գրականությունից: Մենքուպը մոռանալով մի ժամանակ իր երկրի կարոտ գավառների պահանջը, անցավ Վրաստան: Կրթության հիմքը սեփական գիրն է. այդ շատ լավ գիտեր Մենքուպը, ուստի մտածեց նախ և առաջ վրացերեն լեզվի այբուբենն հնարել: Երկու միջոց կար դրա համար. կամ հայկական այբուբենը փոփոխելով (այսինքն՝ ավելի ձայնները հանելով և պակասները լրացնելով) տալ վրացիներին, և կամ հնարել բոլորովին նոր մի այբուբեն: Մենքուպն ընտրեց վերջինը. նա հնարեց վրացական այբուբենը, սովեց այդ գրերին հայերենից տարբեր ձև, կարգավորեց ուրիշ շարքով, նշանակեց ընթերցանության օրենքները, և այսպես՝ հայերենից բոլորովին տարբեր մի այբուբեն ձևացնելով՝ պատրաստեց իր պրենակիտը. «Անոնյր (սկսեց) կարգեալ նշանագիրս վրացերէն լեզուին, ըստ շնորհեցելոյ նմա ի Տեառնէ. գրէր, կարգէր և օրինօց յարգարէր...»:

Մենքուպի այս վարմունքի մեջ տեսնվում է այն վեճ զգաց-

մունքը, որի համեմատ ամեն ժողովուրդ և ամեն անհատ պարտավոր է հարգել մյուս ժողովուրդների ինքնուրույնությունը: Ազգակերությունը, որ արդի շատ եվրոպական պետությանց ազգայնական քաղաքականության հիմքն է կազմում, հեռու էր Մենքուպի պես մաքուր և ազնիվ անձի մտքից: Լուսավորությունը նա չկայեց նեղ շովինիզմի հետ. ցույց տվեց և բաց արեց առաջադիմության ուղիղ ճանապարհը՝ սեփական լեզվով գրականությունը:

Մենքուպը վրացերեն գրերը հնարեց Սյունյաց նահանգում, և իր հետ առնելով իր լավագույն աշակերտներից մի քանիսին, որոնք անշուշտ սյունեցի էին, անցավ Վրաստան: Այնտեղ ներկայացավ վրաց Բակուր Թագավորին և Մովսես եպիսկոպոսին: Թե՛ Թագավորը, թե՛ բանակը և թե՛ ժողովուրդը սիրալիք ընդունելություն ցույց տվին Մենքուպին, ինչ որ Կորյունը «հնազանդեալ» բասով է բացատրում. «Եւ առաւելագոյն հնազանդեալ նմա ըստ օրինացն Աստուծոյ՝ Թագաւորին և զօրացն, հանդերձ ամենայն գաւառօքն» (էջ 15): Մենքուպը ցույց տվեց նրանց իր շինած վրացերեն գրերը («և նա զիւր արուեստն առաջի արկեալ»), բացատրեց, թե ի՞նչպիսի մեծ օգուտ ունի սեփական գրականությունը. այնուհետև խրատեց և հորդորեց, որ ընդունեն այդ գրերը, սովորեն, տարածեն երկրում և ուսման ու կրթության հոգ տանեն, ինչպես իրենց հարեան հայկական գավառներում: Բայց միայն տեսական խրատները բավական չէին. պետք էր գործնական օրինակով ճանապարհ քանալ: Ուստի Մենքուպն իր վրա վերցնելով նախաձեռնությունը, խնդրեց, որ աշակերտներ հավաքեն, իսկ ինքը պատրաստ էր կրթիլ ու դաստիարակիլ նրանց: Ամենքը համոզվեցին և ընդունեցին առաջարկությունը. «Եւ նա զիւր արուեստն առաջի արկեալ՝ խրատեր յորդորելով. յորում և յանձն առեալ ամենեցուն զխնդրելին կատարել»: Թագավորը հրաման հանեց և ահա Վրաստանի գանազան կողմերից ու զանազան գավառներից հավաքվեցին վրացի մանուկները, որոնց Թագավորը հանձնեց Մենքուպին: Մենքուպը բաց արեց առաջին վրացական դպրոցը: Նա գտավ Զաղա անունով մի վրացի, որին Կորյունը կոչում է «այր գրադէս և ճշմարտահաւատ»: Բայց չի իմացվում, թե այս անձը աշխարհակա՞ն էր, թե հոգևորական: Վերջինը ավելի հավանական է: Այս անձը վարեց Թարգմանչությունը պաշտոնը Մենքուպի և վրացի աշակերտների միջև: Կորյունը նրա համար պարգապես ասում է «զայր մի Թարգման վրացերէն լեզուին», իսկ նորեմացին՝ «հանդերձ Զաղայի ոմամբ Թարգմանա հելլէն և հայ լեզուի»: Հայ լեզվի հմտությունը անուրանալի է. քանի որ Մենքուպի և վրաց միջև Թարգման է. բայց ստույգ է նաև հունարեն լեզվի գիտությունը, ըստ որում Կորյունը կոչում է

նրան «այր գրագէտ»։ Հայ գրականութիւնը դեռ այնքան նոր էր, որ կարելի չէ ենթադրել, թե վրացի Ջաղան¹ էլ սովորած լիներ։ Ուստի մնում է հունարենի հմտութիւնը, որպէսզի արդարանա Կորյունի «գրագէտ» բառը։

Այս անձի ազակցութեամբ ահա Մեսրոպն սկսավ իր ուսուցչական գործը և այնքան կրթեց նրանց քրիստոնէական ուսման մեջ, որ բոլորովին թողեցին ու մոռացան իրենց հեթանոսական դիվապաշտութիւնը. «Ջոր առեալ արկանէր ի րովս վարդապետութեանն. և հոգևոր սիրոյն եռանդեամբ՝ դադա և զժանգ շարաւահոտ դիւացն և զանտիագործ պաշտամանն ի բաց անջատեալ ի հայրենեաց իրեանց՝ և անյիշատակ ցուցանել, մինչև ասել՝ թէ Մոռացայ զժողովորդ իմ և դուռն հօր իմոյ»։

Մեսրոպի քարոզչութեան մասին խոսում է նաև Ուխտանէսը (գիրք Բ, գլ Ժ) շատ կարճ հիշատակութեամբ. «Եւ արդ մի՛ հեղ-պացուք զսէր հոգևոր՝ որ կայր ի մէջ երկուց տղոց (Հայոց և Վրաց) նորոգել. և զայն, որ ի միոջ տղբիրէ՛ առեալ զվարդապետութիւն, որ նախ ինքեանք առին զկենդանութեան լոյսն, որպէս ուսուցին մեզ մարդարէքն և առաքեալքն, և ապա ձեզ և մեզ սերմանեցին առհասարակ զուղղափառ աստուածապաշտութիւն, նախ երանելին սուրբ Գրիգոր և ապա Մաշտոց»։ Մաշտոցի անվան միայն հիշատակութիւնը Գրիգոր Լուսավորչի հետ և այն էլ վրաց լուսավորութեան գործում, ապացույց է, թե ի՛նչպիսի մեծ գնահատութիւն էր վայելում Մեսրոպն այն դարում։

Այսպէս ուրեմն, կարճ ժամանակում Մեսրոպը կրթութիւնը տարածելով Վրաստանում՝ քրիստոնէութիւնը դրավ ամուր հիմքերի վրա։ Կորյունը Մեսրոպի այս գործին ընծայում է նաև վրացոց տղոցային ամբողջութեան տեսակետով շատ ավելի բարձր ու գնահատելի մի արդշունք, այն է բազմաթիվ բաժան-բաժան ցեղերի նյութական կապակցութիւնը. «Եւ արդ զնոսա, որ յայնչափ ի մասնաւոր և ի բաժանեալ լեզուացն ժողովեցան, միով աստուածաբարբառ պատգամօքն մի ազգ կուտեալ՝ փառաբանիչք միոյ Աստուծոյ յօրինէր» (Կորյուն, էջ 15)։ Այս բաժան-բաժան ցեղերը պիտի լինեին բացի բուն վրացիներից՝ իմերեղները, գուրխացիները, աշարացիները, մինգրելները, խևսուրները, թուշերը, փշավները, սվանները, ինգիլոները, ինչպէս նաև լաղերը (վրացական անվանակոչութեամբ՝ ճաները) և արխաղները։ Կորյունի նշանակած միութիւն-

նը անշուշտ ուրիշ բան չէ, և՛ թե ոչ, նախ՝ կրոնական, հոգևոր միութիւն, իրրև բոլորն էլ անդամ միեկույն վրացական ազգային եկեղեցու, և երկրորդ՝ լեզվական միութիւն, իրրև բոլորն էլ գործածող միեկույն ծիսական լեզվի, որ պաշտոնական նշանակութիւն էր ստացած և գրականութեամբ ապահովված։ Վերջին կարծիքը հաստատում է վրացի գիտնական Մովսես Ջանաշվիլին (տե՛ս Հ. Գ. Մեներշյանի «Արդի լեզուագիտութիւնը», Վիեննա, 1903 թ., Ա հատ., էջ 104—105), որից քաղում ենք բառացի հետևյալ տեղեկութիւնները. «Հայտնի է, որ ամենահին ժամանակները թե՛ մինգրելները և թե՛ արխաղները, թե՛ օսետիններն իրենց կրոնական պաշտամունքը վրացերեն լեզվով կկատարեին և առաջին երկու ցեղերը մինչև հիմա ալ այսպէս կվարվին։ Այս բոլոր ժողովուրդներու մեջ պաշտոնական լեզուն, պատմական ժամանակներն, վրացերենը կհամարվեր, որով կկատարեին իրենց գրավոր փոխադարձ հարաբերութիւններն և կկազմվեին ու կզբվեին տարեգրութիւնները. ինչպէս են՝ «Աբխազոց Յիսուբերա» («Աբխազիայի կյանքը»), հեղինակութիւն արխաղաց Բագրատ Գ (—1114) թագաւորի, «Ալզուզեանի»՝ պատմական դուցազներգութիւն (èpopée) սո (կամ օսետին) ժողովրդան... և Աբխազիայի, Օսետիայի, Չեչենիայի և Դաղստանի տաճարներու վրայի արձանագրութիւններն և այլն»։

Վրաստանի ամեն կողմը կրթական ու կրոնական կարգ ու կանոնի տակ զնկուց հետո՝ Մեսրոպը հրաժեշտ է տալիս բոլորին և դառնում Հայաստան. հասնում է Վաղարշապատ մայրաքաղաքը՝ Սահակ կաթողիկոսի մոտ, որին հաշիվ է տալիս իր արած գործերի առթիվ։

5

Վրաստանի լուսավորութեան այս պատմութիւնը, որ գրինք, իր ամբողջ մանրամասնութեամբ միայն Կորյունն ունի. մյուս պատմագիրները կամ շատ համառոտ են պատմում, կամ անուշով միայն հիշում են ու անցնում և կամ մինչև իսկ բոլորովին հապազում են։ Վերջին տեսակից է հատկապէս Փարպեցին, եթե չհիշենք հետին պատմիչներին։ Շատ համառոտ են Փոքր Կորյունը և Սասնեցին. առաջինը բոլորովին նույն է Խորենացու հետ, երկրորդը՝ հետաքրքիր է վրացիներին տված տարօրինակ անունով և նրանց գրերին ընծայած վայելչութեամբ. «Վասն որոյ դիմէ ի կողմանս Դաղմանունեաց, այսինքն յազինս Վիոացուց. առնէ և նոցատառ ըստ բային իրեանց՝ գեղաղէչ և վայելուչ՝ թողով ի ծանօթիցն թարգմանս նոցա» (էջ 56)։

¹ Յնտղյանը (էջ 32) այս Ջաղա անունը կապում է Խարբերդի բարբառի շաղա անանով՝ բառի հետ։ Այս բարբ հասարակ թորքերէն շաղա բառն է և քրեակ ամենեկնի կապ շունի ոչ հայերենի և ոչ էլ վրացերենի հետ։

Իսկ *Խորենացու* ընծայած տարբերությունն այն է, որ նախ՝ վրացերեն գրերի գյուտը եղած է դնում ո՛չ թե Սյունյաց գավառում, այլ բուն իսկ Վրաստանում: Երկրորդ՝ այս գյուտին մասնակից է ուզում անել նաև Ջաղա թարգմանին, և ձեռնտու՝ Բակուր թագավորին ու Մովսես եպիսկոպոսին. «Իսկ Մեսրոպայ երթեալ յաշխարհն Վրաց, առնէ և նոցա նշանագիրս տուեցելովն ի վերուստ շնորհան, հանդերձ Ջաղայի ոմամբ թարգմանաւ հելլէն և հայ լեզուի. ձեռնտու լինելոյ արքայի նոցա Բակրոյ, և եպիսկոպոսին Մովսեսիս» (Խորենացի, Գ, Ժդ): Նրան է հետեւում նաև Վարդան պատմիչը՝ հեռակալ բառերով. «Այլ սքանչելի այրն Աստուծոյ Մեսրոպ անցեալ ի Վիրս, առնէ և նոցա գիրս, ի ձեռն Ջաղելի ումեմն, որ աշակերտեցաւ նմա» (էջ 51): Երրորդ՝ նշանակում է, թե Մեսրոպը վրացի աշակերտների խումբը երկու դասի բաժանեց. առաջինը հանձնեց Տեր Խորենացուն և երկրորդը Մուշե Տարոնեցուն՝ ուսուցանելու համար. «Եւ ընտրեալ մանկունս, և յերկուս բաժանեալ դասս, և վարդապետս թողու նոցա յաշակերտաց իւրոց զՏէր Խորենացի և զՄուշէ Տարօնեցի» (անդ):

Առաջին տարբերության համար այն պետք է նկատի ունենալ, թե Խորենացին, ինչպես հետո մանրամասն պիտի ցույց տանք, Մեսրոպի երկրորդ, երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ ճամփորդությունները իրար խառնելով՝ առանձին մի ձև է տալիս նրանց. այսպես՝ երրորդ ճամփորդության միջից Սյունյաց նահանգը բոլորովին հանում է, իսկ Վրաց և Աղվանից լուսավորությունը, որոնց յուրաքանչյուրը տարբեր շրջանի գործ է, միացնում է մի գլխի մեջ: Այս հանգամանքների տակ Խորենացին չէր կարող իհարկե վրացական գրերի գյուտի տեղը նշանակել Սյունիք, և կարճ կապելու համար ստիպված էր Վրաստանը հիշել ու անցնել:

Երկրորդ տարբերությունը թյուրիմացության արդյունք է. ճշմարիտ է, թե Կորյունի պատմության համեմատ Ջաղա, Բակուր և Մովսես օղնեցին Մեսրոպին, բայց նրանց օգնությունը կայանում էր միայն աշակերտներ հավաքելու և ուսում տալու մեջ. ո՛չ մեկը չէր կարող օղնել Մեսրոպին վրացերեն գրերի պատրաստության ժամանակ, որովհետև, ինչպես տեսանք, գյուտը եղավ Սյունիքում, ուր չկային ո՛չ Ջաղա, ո՛չ Բակուր և ո՛չ էլ Մովսես:

Խորենացու երրորդ տարբերությունը ներկայացնում է մի քանի մանրամասնություններ, որոնք կասկածելի են թվում ա՛յն պատճառով, որ նախ՝ ուրիշ աղբյուրներում չեն հիշատակված, երկրորդ՝ եթե Մեսրոպը վերակացու թողեց, այդ վերակացուն անշուշտ Ջաղա թարգմանը պիտի լիներ, որ վրացի լինելով ամենահարմար անձն էր, և ո՛չ թե Տեր և Մուշե, որոնց Մեսրոպն իր հետ Գողթն

էր տարել և որոնք հազիվ թե վրացական լեզվին ծանոթ լինեին. ուստի և անհարմար էին Վրաստանում վերակացու նշանակվելու: Երրորդ՝ ինչպես հրատարակիչները կարծում են, Տեր Խորենացին հիշվում է Փարպեցու մեջ՝ իբրև Հայաստանում ապրած և այնտեղ նախանձոտ կրոնավորների հալածանքով վախճանված մի անձ. «Զհրեշտականման այրն զՏէր՝ նոյն անհանգիստ հալածանօք վախճանեցուցին, որք և այժմ դեռ ևս անյագութեամբ քինով ընդ մեռելոյն կարգին» (Փարպեցի, էջ 609): Սակայն այս վերջին պատճառարանությունը կասկածելի է, որովհետև ըստ Աբրահամ Զամինյանի (անձնական տեղեկություն) Փարպեցու հիշատակած անձի անունը պետք է կարգալ «տէր նոյն»:

6

Վերջացնելու համար այս գլուխը, մեզ մնում է քննել մեր հայ աղբյուրների ստուգությունը. արդյոք ճշմարիտ և հավանական են այն տեղեկությունները, որ տալիս են սրանք Մեսրոպի առաքելության Վրաստանում և վրացերեն գրերը հնարելու մասին. ի՞նչ ունեն այս մասին վրացական աղբյուրները և ի՞նչ կարծիքի են այժմյան եվրոպացի, վրացի և հայ նոր քննիչները: Աշխատությանս այս մասի պատրաստության համար իբր աղբյուր են ծառայել՝

1. Brosset, «Histoire de la Géorgie». 3-րդ հատ., S. Petersburg, 1849—58.

2. Müller, «Über den Ursprung der gruzinischen Schrift», SWAW 137, էջ 1—12.

3. Իսահակ Հարությունյան, «Հայոց գիրը», էջ 378—385, ուր ի նկատի են առնված զանազան եվրոպական աղբյուրներ:

4. Վրացի գիտնական Մովսես Զանաշվիլու մի գրությունը, որ յրատարակված է Լ. Գ. Մենեիշյանի «Արդի լեզուագիտութեան» մեջ (էջ 103—105).

5. Gardthausen-ի աշխատությունը՝ ZDMG 80, էջ 79:

6. «Հանդէս ամսօրեայ»-ից փոքր մի հոդված՝ «Հայ գրականություն վրացուցն վրա ունեցած աղբեցությունը», 1899 թ., էջ 22—3, որ ամփոփում է ն. Մառի հրատարակած ուսերեն «Առ ուսումնի Վրաց» աշխատությունը:

Վրաց հին մատենագրությունը շատ աղքատ է և համեմատելով մեր մատենագրության հետ՝ գոնե երկու դար ավելի ուշ է սկըսած: Ինչպես մեր, նույնպես և վրաց առաջին գրական հիշատակարանը ու Գրքի թարգմանությունն է, որ մեր թարգմանության նման մի անգամից կատարված չէ, այլ մաս-մաս. այսպես՝ Ավետարանը թարգմանված է յոթերորդ դարում, իսկ Սաղմոսները 7—

8-րդ դարում՝ հունարեն Յոթանասնից թարգմանության վրայից կատարված և հետո սլավական թարգմանության համեմատությամբ սրբագրված: Հակոբ Տյառնեղբոր Պատարագամատուցը թարգմանված է 768 թվին: Կարելի է կարծել սակայն, թե ս. Գրքի թարգմանությունը կատարված է նախ հայ թարգմանության վրայից և կամ առնվազն այս վերջինը միշտ ի նկատի առնված է հունարենից թարգմանելու ժամանակ: Այս բանը ապացուցվում է ըստ Մատի՝ «հատուկ անվանց հայերեն ձևերն, հայերեն ոճերու գործածութենն և այլն, զորս նույնիսկ բազմիցս կատարված Ս. Գրոց սրբագրությունը՝ չեն կրցած բոլորովին խափանել»: Հայերենից են թարգմանված շատ վկայաբանություններ, որոնց մի մասը բուն հայ ազգային սրբեր են. ինչպես՝ Սանդուխտ, Ռսկյանք, Սուքիասյանք, ս. Գրիգոր Լուսավորիչ և թոռունք, Ներսես Մեծ, Սահակ, Աստմյանք, Վարդան Մամիկոնյան, Շուշան, Գավիթ Գվինցի և այլն: Սրանով ջույց է տրվում, թե վրաց գրականությունը, ինչպես և ազգային քաղաքական կյանքը, մեծապես կապված է եղել հարեվան բախտակից հայ ժողովրդի հետ:

Եթե վրաց կրոնական գրականությունը ուշ է սկսվում, բնական է, թե շատ ավելի ուշ պիտի սկսվեր իրենց պատմական գրականությունը, որ առաջինի շափ անհրաժեշտ չէ: Իրոք էլ, վրաց ազգի հայտնի Պատմությունը, որ Զվանշիր պատմիչի գործն է և վրաց ազգի ծագումը՝ այն է ջրհեղեղից սկսելով հասնում է մինչև Գավիթ Բ վերանորոգիչ (1089—1125), չի կարող 11-րդ դարից առաջ գրված լինել: Ըստ այսմ բոլոր վրացի պատմական աղբյուրներն էլ ժամանակակից չլինելով Մեսրոպին, ինչ տեղեկություն էլ որ տան վրացական գրերի ծագման մասին, անվավեր են: Այս տեղեկությունները պետք է ընդունել միայն բանասիրական ենթադրություններ՝ զուրկ պատմական ստուգությունից:

Ըստ այսմ վրացական գրերի ծագման, ինչպես առհասարակ վրաց պատմության շատ կետերի համար իբրև ժամանակակից և վավերական աղբյուր կարող են ծառայել հայ պատմագիրները և նրանց տված տեղեկությունները պետք է ընդունել ստիպողաբար՝ առ ի չգոչև ուրիշ աղբյուրի ճիշտ այսպես է վարվում հայ քննական պատմությունն էլ մեր հնագույն շրջանի համար, որից չկան հայ աղբյուրներ, այլ կան միայն սյարսիկ, հույն և հռոմայեցի աղբյուրներ: Եթե հայ պատմագիրը լավատեղյակ աղբյուր չէ և կասկած կա, որ զանազան ձգտումներով փոփոխել է պատմությունը, ինչպես է խորենացին, այս պարագային պատմագրի տված տեղեկությունները կարելի է մերժել: Բայց երբ մեր ձեռքի տակն է այնպիսի հավատարիմ, լավատեղյակ, ժամանակակից և մատահեղի

մի աղբյուր, ինչպես է Կորյունը, կարելի՞ է միթե կասկածել նրա տեղեկությանց ճշմարտության վրա: Հատկապես Կորյունի և վրաց գրերի գլուտի մասին խոսելով, նկատելով, թե Կորյունը, լինելով վրաց աշխարհի եպիսկոպոս, երկար ժամանակ ապրած և թերևս վախճանած Վրաստանում, ոմանց կողմից մինչև իսկ վրացի կամ վրահայ համարված, անշուշտ շատ լավ ծանոթ պիտի լիներ գրերի գլուտի հանգամանքներին և ամենին պատճառ չկա իր սասծները իբրև անվավեր մերժելու: Այսպես է մտածում նաև Մարկվարտը («Պատմութիւն հայ նշանագրերու», էջ 41), որ Կորյունի համար ասում է. «Պետք ենք ընդունիլ, թե Կորյուն այս եղածներուն (վրաց գրի գլուտի հանգամանքներին) շատ մոտանց ծանոթ էր, ըստ որում, ինչպես ինքն իսկ անձամբ կպատմե, ինքն էր, որ ի Վիրս եպիսկոպոս եղավ»:

Կասկածել Կորյունի վրա՝ նշանակում է առհասարակ ուրանալ պատմությունը:

Վրացիները այժմ ունեն երկու տեսակ գիր, ձևով իրարից շատ տարբեր. առաջինը կոչվում է խուցուրի, այսինքն եկեղեցական այբուբենն, որ իրենց հնագույն այբուբենն է՝ ձևով շափազանց նման հայոց երկաթագիր այբուբենին: Այդ այբուբենը առաջին անգամ տեսնողը փորձում է մինչև անգամ հայերեն կարդալ: Այս գրերով են գրված հին ձեռագրերը, պատմական արձանագրությունները և այժմ էլ գործ են ածվում եկեղեցական գրքերում: Երկրորդն է մխեղ-ուրի, այսինքն զինվորական այբուբենն, որ ըստ կարելիվոյն եվրոպականացած ձև ունի. տառերը բոլոր բարակ և կլոր-կլոր գծերով են ձևացած. այս է արդի ձեռագրում և տպագրության մեջ գործածական այբուբենը: Մեսրոպի հնարած այբուբենը խուցուրին միայն կարող է լինել:

Վրացիք չեն ընդունում, թե իրենց գիրը Մեսրոպն է հնարել: Վախտանգ պատմագիրը իր Տարեգրության մեջ պատմում է, թե վրաց այբուբենը հնարեց իրենց Փարնավաղ թագավորը, որ իշխում էր իբր թե Քրիստոսից 3 դար առաջ (302—237 թթ.): Զի հիշվում, թե որ այբուբենն էր այն. ժողովրդական ավանդությունը կարծում է, թե մխեղուրի էր (տե՛ս Brosset, «Histoire de la Georgie», հատ. Ա, էջ 43): էջ 180 (ծան. 12) և հատկապես էջ 187— Վախտանգը: (Մանրամասն տե՛ս նաև Մելիքսեթ բեկ, Ա հատոր, էջ 151):

Արդի քննիչներից ոմանք Մեսրոպի կողմն են, ուրիշները՝ հակառակը: Ըստ Իսահակ Հարությունյանի «Տփիսխում կայացած օրնդհանուր հնագիտական ժողովի» նիստերից մեկում վրաց գիտնականները մերժում էին սուրբ Մեսրոպին ընդունել յուրյանց այբուբենի ստեղծողը»:

Քրոսե («Deux historiens arméniens», էջ 15 և «Histoire de la Georgie», հատ. Ա, էջ 43, 141 և մանավանդ հատ. Գ, էջ 40—41) իբր հաստատ և վավերական ընդունելով թե՛ Կորյունի և թե՛ Վախտանգի տված տեղեկությունները և այս երկուսին միմյանց հետ հաշտեցնել ուղելով՝ ենթադրում է, թե Մեսրոպը հնարել է խուցուրին Վարազ-Քակուր թագավորի ժամանակ, իսկ Փառնավազ՝ մխեղրուպին, որ նույն հեղինակի կարծիքով հնդկական այբուբենից անձված մի խառնուրդ է: Լանդուան («Collection des historiens arméniens», II, 162) կարծում է, թե Վախտանգի հիշած այբուբենը խուցուրին է: Մյուսները («Über den Ursprung der arm. Schrift», էջ 433—435) ասում է, թե վրացի և հայ տառերի ստեղծողը միևնույն անձն է, և երկուսի էլ ծագումը միևնույն աղբյուրից է: Տառվման պատմելով հայոց և վրաց տառերի գյուտը ըստ մեր պատմության, ավելացնում է. «Պետք է նկատել, որ շարաշար կսխալվենք, եթե այս պատմության հիման վրա ընդունենք հայ և վրացի աղբյուրների նմանությունը. թեև այս երկուսի մեջ կան նման տառեր, սակայն բոլորովին տարբեր արժեք ունեն: ... Հայ և վրացական տառերի դասավորությունն այնպես է, որ ավելի հասկանալի կլինեն, եթե ստեին, թե Մեսրոպը նախ դասավորեց վրացի այբուբենը՝ արամեական այբուբենի համեմատ, և հետո կազմակերպեց հայոց այբուբենը»: Գուտշմիտ («Agatangelos», ZDMG 31, 25) ստույգ է համարում, որ Մեսրոպը հնարեց վրաց և ազգանից գրերը: Հյուբշմանը չի ընդունում, որ վրաց գրերը Մեսրոպն է հնարել և Գարտհատուղենն ասում է, որ սխալ է հայոց այն կարծիքը, թե հայերեն գրերը վրաց այբուբենի հիմքն են կազմած, որ, ընդհակառակը, ուղղակի նույն այբուբենից է ծագում: Մյուսները («Über den Ursprung der gruzinschen Schrift»), Wien, 1898) ծագրի է ենթադրում իր նախորդների այն կարծիքը, թե վրացերեն գրերը հնդկականից կամ զենդականից են առաջացած (էջ 5): Հաստատում է, որ մխեղրուպին ծագած է խուցուրիի բոլորգրից: Եթե ասեինք, թե մխեղրուպիից զարգացած է բոլորգիրը և բոլորգրից էլ երկաթագիր խուցուրին, հնագրության պատմության մեջ շտեմարված մի երևույթի առաջ պիտի գտնվեինք: Արդարև, ամեն գիր հնարյալ ունենում է երկաթագիր հաստ ու թանձր ձև, հետո նրբանում է և ավելի կուրսիվ ձև է ստանում: Սրանից հետևում է, ասում է Մյուսներ, որ վրաց պատմության ավանդածը սխալ է և հայոցը ավելի ճշմարիտ: Սրա երկրորդ ապացույցն այն է, որ վրացական գրերից երկաթագիր խուցուրին է նման հայերեն տառերին և ո՛չ թե մխեղրուպին: Վրացի գրերի մի մասը հայերենի հետ նույն անունն ունի (բ, ի, կ, մ, ռ, ս, փ, ճ): Հայերենի ձայնական գրություն-

նը ճիշտ նույնն է, ինչ որ վրացականը: Ինչո՞ւ ուրեմն Մեսրոպը հայերեն գիրը շտեմարեց վրացոց (էջ 8): Սրանից պետք է ուրեմն հետևենք, թե կար հին վրացական այբուբեն, որ ծագած էր արամեականից (ինչպես հայոց Գանդիլյան այբուբենը) և որից Մեսրոպը ձևակերպեց վրացական գրերը: Այսպիսով հաստատելով վրացական գրի ծագումը արամեականից, ավելացնում է (էջ 11). «Քրիստոսից առաջ 3-րդ դարում Փառնավազ թագավորը բերավ արամեական այբուբենը և իր երկրում գործածության դրեց. Մեսրոպը 5-րդ դարում ձևափոխեց ու զարգացրեց այդ գիրը: Նկատելի է, որ այն բուն վրացական գրերը, որ չկան սեմականում (ծ, ց, ժ, զ և այլն), բնավ նմանություն չունեն հայ գրերի հետ, ուստի և հայերենից չեն ծագում, և հետևաբար Մեսրոպի ժամանակ արդեն կային: Սրանից հետևում է, թե արամեական գիրը վրացոց մեջ արդեն դարգացած և իր պակասները լրացուցած էր» (էջ 11—12): Իսահակ Հարությունյանը կարծում է, թե վրացիք արդեն ունեին հին անկատար մի այբուբեն, որ 5-րդ դարում արդեն լիովին շեր համապատասխանում վրացերեն լեզվի պահանջներին, ուստի կանչեցին Մեսրոպին և սա էլ թարգմանների օգնությամբ կարգավորեց ու լրացրեց պակասները, իսկ մխեղրուպի այբուբենը ուղ ժամանակի ծնունդ է: Վերջապես մեծագույն վրացագետը՝ Ն. Մառն ասում է, թե «Վրաց այբուբենը եթե Մեսրոպից հնարված չէ, գոնե հայկականի վրա է ձևավոծ»: Պիտերսն էլ («Revue des études arméniennes», 9, 227) ընդունում է, թե այս այբուբենի հեղինակը Մեսրոպն է:

Բայց ըստ այս տարակարծիք տեղեկությունները, կասկածներն ու հերքումները չունեն ամենևին պատմական հիմք. ոմանք աղգասիրական աստառ ունեն, մեծ մասը վրաց անվավերական տեղեկությունը Կորյունի հետ մի կերպ հաշտեցնելու համար հերյուրված բաներ, իսկ մյուսները, ինչպես Հյուբշմանինը, լոկ սկեպտիկյան վերաբերմունք՝ առանց ապացույցի և առանց պատճառաբանության:

7

Կան սակայն մի քանի կետեր, որոնք առերևույթս հակառակ են Բիլում մեր պատմագիրների ավանդածին և պետք է զբաղվել երանց ըննությամբ, ցույց տալու համար, թե ի՞նչ արժեք և գույություն ունեն նրանք:

ա) Կորյունը և մյուս պատմագիրները համաձայնությամբ Բալարին համարում են վրաց այն թագավորը, որի ժամանակ Մես-

րուպը հնարեց վրացերեն գրերը: Բայց վրաց պատմությունը այդ ժամանակամիջոցում Բակուր անունով թագավոր չի հիշում: Բակուր կամ նման անուններով ծանոթ են վրաց պատմության մեջ՝

1. Բակուր Ա, որ Վաչե թագավորի որդին ու հաջորդն էր, Արշակունյաց ցեղից. նստել է 231—246 թթ.:

2. Բախար, որ թագավորն էր 342—363 թթ. սա Խոսրովյանց ցեղից էր և որդին ու հաջորդը Միրիան թագավորի, որի ժամանակ վրացիք քրիստոնեություն ընդունեցին:

3. Բարգարաբար, Վարգարաբար կամ Վարագ-Բակուր, որ Միհրդատ Գ-ի որդին ու հաջորդն էր և նստավ 379—393 թթ.:

Սրանից հետո գալիս են կարգով՝ Տիրդատ (393—405 թթ.), Փարսման (405—408 թթ.), Միրդատ Գ (408—410 թթ.), որ պարսից Ուրարաթի իշխանից հաղթվելով գերի թշվեց. Արշիլ Ա (410—434 թթ.), Բակուր Բ (514—528 թթ.), Բակուր Գ (557—570 թթ.):

Ինչպես տեսնում ենք, այս ժամանակագրությունը Կորյունի հետ չի հաշտվում: Հաշտություն գոյացնելու համար ի դուր է՝ ըստ Սեն-Մարտինի («Histoire du Bas-Empire», V. 324), ենթադրել, թե մեր պատմության մեջ հիշված Բակուրը վրացական փոքր մի իշխան էր և հետևաբար գործ չունի վերի թագավորների հետ: Փողնելով հնազույն և նորագույն անունները՝ քիչ թե շատ հարմարողներն են Վարագ-Բակուր (379—393 թթ.), Փարսման, Միհրդատ և Արշիլ. առաջինը անունով, իսկ մյուսները՝ թվականով: Կարելի էր կարծել, թե ուղիղն է Վարագ-Բակուր և հետևաբար վրացական գրերի գյուտը եղավ 379—393 թվին: Բայց որովհետև հայերեն գրերի գյուտը 400 թվից հետո է և վրացերեն գրերը մի քիչ ավելի ուշ գտնվեցին, ուստի այս ենթադրությունը չի կարող ընդունվել:

Բայց արդյոք ի՞նչ ապացույց ունենք, թե սուույգ են վերի թագավորներին տրված թվականները, եթե իբրև աղբյուր են ծառայում հետին շրջանի վրացական տարեգրությունները, նրանց արժեքը հայտնի է: Անտարակույս է, թե հայոց պատմական գրականությունը շատ ավելի հարուստ է, քան վրացականը. մենք շատ ավելի առիթներ ենք ունեցել արտաքին պատմության մեջ հիշատակվելու. մինչև այժմ եղած են բազմաթիվ հետազոտություններ, բայց դեռ ինչքան հեռու ենք մեր թագավորների հաջորդության և պատմական գլխավոր դեպքերի ստույգ ժամանակագրությունը ունենալուց: Նույնիսկ մեր գրերի գյուտի թվականը կատարելապես ստուգված չէ: Եթե այս այսպես է, ապա ինչքան ավելի վրաց ժամանակագրությունը, որ ավելի ավանդական գույն ունի և հետազոտության մեծ կարողություն: Օրինակ՝ Կորյուն Բակուրից հետո, Մեսրոպի հինգերորդ ճամփորդության ժամանակ, վրաց թագավոր

է դնում Արձյալ, որ ըստ Կորյունի նոր նոր էր թագավորել այն ժամանակները, այն է մոտավորապես 424 թվին: Այս Արձյուլը վրաց պատմության մեջ էլ է հիշվում Արշիլ անունով: Բայց ի՞նչ թվական է տրվում իրեն: Ահա թե ինչպիսի՜ խառնակություն. ըստ Կրայրոթի՝ 413, ըստ Սեն-Մարտինի՝ 413, ըստ Դորնի՝ 410—434 կամ 397—421, ըստ Բրոսսի՝ 410—434 թթ.: Ո՞րն ընդունենք: Սրանից հետևում է, թե վրաց պատմության ժամանակագրությունն ընդհանրապես և Մեսրոպի շրջանի ժամանակագրությունը մասնավորապես (հենց Արձյուլի անստույգ թվականի պատճառով) նույնպես կարոտ է քննության. ուստի բնավ չի կարող ներկա միճակում հերքել մեր պատմության տված տեղեկությունները: Ինչպես Վրաց ժամանակակից և վավերական պատմիչները մեր պատմության համար, նույնպես և մեր ժամանակակից և վավերական պատմիչները վրաց պատմության համար ամենքից ավելի առաջնակարգ նշանակություն պետք է ունենան պատմական դեպքերն ու թվականները ճշտելու համար:

Դարձնելով խոսքը մեր բուն նյութի վրա, կարող ենք համարձակ կերպով ասել, թե մեր պատմության (Կորյունի) մեջ հիշված Բակուրը ամենևին ուրիշ մարդ չէ, եթե ոչ Վարագ-Բակուրը, և թե սրա թագավորության թվականը պետք է գոնե 16 տարի առաջ տանելով՝ բերել հասցեն 409 թիվը, որի ժամանակ եղած պիտի լինի նաև վրացական գրերի գյուտը Մեսրոպի ձեռքով:

Այսպես է մտածում նաև Բրոսս («Histoire de Géorgie», հատ. 3-րդ, էջ 41), որ վրաց գրերի գյուտը դնում է 406 թվին:

Կորյունի մեջ Բակուրից հետո հիշվում է, ինչպես ասացինք, Արձյուլ, մինչդեռ վրաց պատմության մեջ այս երկուսի միջև կան Տիրդատ, Փարսման և Միրդատ, որոնք իշխում են 393—410 թվերին, որ է ընդամենը 17 տարի: Մենք Բակուրից մինչև Արշիլի գահալուծությունը ունենք 25 տարի և կարող ենք բաժանել նրանց վրա, մի քիչ շարժելով միայն սրանց թվականը: (Այս մասին ավելի ընդարձակ տե՛ս գլուխ տասնվեցերորդ):

բ) Մյուլլերը հարց է առել, թե եթե Մեսրոպը մտցրեց վրաց մեջ գրականությունը, հապա ինչո՞ւ չտվավ նրանց մեր հայերեն այբուբենը, այլ բուլթովին ուրիշ այբուբեն հնարեց: Սրանից Մյուլլերն ուզում է հետևցնել, թե վրացիք արդեն ունեին անկատար մի այբուբեն, որ մի քանի տառերի հավելումով լրացրեց Մեսրոպը: Բայց մենք մերկում տեսանք, թե ինչու Մեսրոպը հայերեն տառերը չտվեց վրացիներին: Այն ժամանակի մարդկանց համար այնքան բնական բան էր ամեն ազգի տառածին լեզու և ամեն լեզվի առանձին սառ ունենալը, որ բուլթովին անըմբռնելի պիտի լիներ վրա-

ցոց հայերեն տառ գործածելը: Արևելքում նույնիսկ այսօր շատերին անհասկանալի է թվում լսել, թե բոլոր եվրոպական ազգերը միևնույն լատինական տառերն են գործածում, կամ թե Ավստրիան գերմաներեն է խոսում, Բելգիան՝ ֆրանսերեն, Ամերիկան՝ անգլերեն և այլն:

գ) Ֆաուլմանը նկատում է, թե հայ և վրացի տառերը նման են, բայց այդ նման տառերը միևնույն արժեքը չունեն: Օրինակ՝ վրաց երկրորդ տառը Վ՝ նման է մեր Վ տառին, բայց արժեքով բ է: Վրացերենն Ն բոլորովին նույն է մեր Ն տառի հետ, բայց վրաց մեջ պ հնչյունն ունի: Այսպես և ուրիշներ: Բայց մի՞թե սա ապացույց է, թե Մեսրոպը չէ վրացերեն տառերը հնարողը: Եթե Մեսրոպը ուզեց վրացիներին տալ նաև այբուբեն, անշուշտ պիտի աշխատեր որքան կարելի է հեռանալ հայ ձևերից: Նույնիսկ եթե վրացերեն գրերը հայերենին բացարձակ հակոտնյա կազմեին, դարձյալ չէին կարող մերժել Մեսրոպի մատը: Գրերի ընդհանուր ձևը, գրչագրական ոճը, ուրվագծերի բնորոշ նկարագիրը՝ ահա թե ի՞նչն է կազմում հայ և վրացի տառերի նմանությունը: Այս նմանությունը կա և կմնա, ցույց տալու համար, թե երկու այբուբեններն էլ միևնույն հորինողի գծադրություն են: Բայց տակավին հարց է, թե ինչքա՞ն իրավունք ունի Ֆաուլմանը, և թե Մեսրոպն ինչքա՞ն հաջողել է տարբեր ձևեր տալ վրաց գրերին: Այս կետը պարզված կլինի մեր աշխատության երրորդ մասում:

դ) Նույն հեղինակը տարօրինակ է գտնում այն հանգամանքը, որ մինչդեռ հայերենին, վրացերենին և հունարենին ընդհանուր եղող տառերը միևնույն շարքով են գտնում երեք այբուբենների մեջ էլ, ընդհակառակը, հայերենի և վրացերենի հարստությունը կազմող գրերը հայ այբուբենում դրված են մյուս գրերի մեջերը, իսկ վրացական այբուբենում շարված են Ք տառից հետո: Այս պատճառով ահա հեղինակն ասում է, թե «ավելի հասկանալի կլիներ, եթե ասվեր, որ Մեսրոպը նախ դասավորեց վրաց այբուբենը՝ համեմատ արամեական այբուբենին, և հետո կազմակերպեց հայ այբուբենը»: Մենք զարմանում ենք միայն, որ այսպիսի շնչին պատճառաբանություններից եղրակացություններ են ուղղում հանել: Մեսրոպը նախապես հնարելով հայերեն տառերը, բնականաբար պիտի տար նրանց ա՛յն շարքը, որ իրեն գեղեցիկ ու բնական էր թրվում: Ավելին, տառերը կարելի էր զետեղել երեք ձևով. այբուբենի սկիզբը կամ մեջերը և կամ վերջը: Որովհետև սկիզբը զետեղել անպատեհ և մյուս բոլոր այբուբեններին անհամաձայն կլիներ, որովհետև վերջը զետեղելն էլ մի տեսակ խճողում առաջ պիտի բերեր (ինչպես է այժմ ուսաց այբուբենի վերջում դրված Ա, Կ, Ս, Ս, Ե,

Ո, Ե, ԴԵ, Ը, Կ տառերը), ուստի Մեսրոպին մնում էր զետեղել այդ տառերը մյուս գրերի մեջտեղերը: Երբ հետո էլ հնարեց վրացերեն այբուբենը, առաջնորդվելով այն սկզբունքով, որ պետք է տալ վրացերենին տարբեր այբուբեն, մտածեց նույն ավելի տառերը զետեղել այբուբենի վերջը, ինչպես արել են ուսաները: Այսպիսով վրացական այբուբենը կլիներ հայերենից թե՛ ձևով և թե՛ շարքով տարբեր: Այստեղ ո՛չ զարմանալու բան կա և ոչ էլ տարօրինակ եղրակացություններ հանելու տեղիք:

ե) Գարտհաուզները նկատում է, որ վրացի այբուբենը թե՛ ձևով, թե՛ դասավորությամբ և թե՛ թվական արժեքով ավելի է նրման հունարենին, քան հայերենը: Ձևով նմանություն ասելով հասկանում է տառերի դժագրությունը. օրինակ վրաց Փ, Յ տառերը, որոնց հայերեն համապատասխաններն են Փ, Ք, ավելի նման են հունարեն Փ, Χ տառերին, քան թե Փ, Ք: Դասավորությամբ էլ վրացին դարձյալ ավելի նման է հունականին, քան հայերենը. որովհետև հայերենը մեջերն է ներմտծում իր հարստությունը կազմող նոր տառերը, մինչդեռ վրացականի մեջ այբուբենի վերջն են դրված: Մրանով հույն տառերի շարքը խախտված չէ: Վրացի այբուբենի թվական արժեքը սկզբից մինչև վերջը հունարենին համապատասխան է, մինչդեռ հայերենը 2=6 թվից սկսած բաժանվում է հույնից: Այս հանգամանքներից Գարտհաուզները հետևցնում է, թե վրացի այբուբենը անկախ է հայկականից և հայ գրերը չեն, որ հիմք են ծառայել վրացերենին, այլ հույն այբուբենը:

Գարտհաուզների մտածությունը և նրանից հանած հետևությունները բոլորովին ճիշտ են. բայց ամենևին վերաբերություն չունեն Մեսրոպի հեղինակության հետ: Եթե ասենք, թե Մեսրոպը հայերենի վրայից է ձևել վրացական գրերը, այն ժամանակ կարելի էր մեր ասածը վերի պատճառաբանությամբ հերքել: Բայց պատմությունը այդպիսի բան չի ասում և ամենևին բնական էլ չէ, որ Մեսրոպը հունարենից հայերեն, հայերենից վրացերեն և ուրեմն վրացերենից էլ աղվաներեն՝ գրերը հնարած լինի: Պատմությունը տալիս է միայն իրողությունը, թե Մեսրոպն իրար հուսկից հնարեց այդ երեք այբուբենները (նախ հայերեն, հետո վրացերեն և հետո աղվաներեն). և բնաստիության գործն է գտնել և ցույց տալ, թե Մեսրոպն ի՞նչ ազդյուններից հանեց այդ տառերը: Վրացի տառերի ավելի նմանությունը հունարենի հետ կարելի է այսպես մեկնել:— Մեսրոպը հնարեց հայերեն գրերը, ջանաց տալ նրանց ո՛չ թե ճիշտ ու ճիշտ հունական գրերի ձևը, այլ նրանցից մի քիչ տարբեր երկվույթ, այնքան, որ կարենար առանձին այբուբեն ձևացնել: Երբ սկսեց կազմել վրացի գրերը, արդեն հայերենը կազմած լինելով՝

չէր կարող նրանցից ավելի տարբեր ձևեր հնարել, վախենալով, որ գրեթե բոլորովին շհեռանան բնատիպ ձևից. ստիպված էր ուրեմն ավելի մոտենալ հունականին. մի բան, որից խուսափել էր նախապես դիտմամբ: Դասավորության տարբերությունը արդյունք է այն գրերի հավելումին, որի վրա խոսեցինք շորորդ կետում: Իսկ թվական արժեքը բնական հետևությունն էր դասավորության այս ձևի: Հայոց համար բնավ հետաքրքրական էլ չէր, թե այսինչ գիրը հունարենում ի՞նչ արժեք ունի. որովհետև եթե այս բանին կարևորություն տված լինեին, կա՛մ անպատճառ հայերեն գրերը վրացերենի շարքով պիտի դասավորեին, կա՛մ նորամուտ գրերին թվական արժեք չպիտի տային և կա՛մ թվական արժեքը խառն ձևով դասավորած պիտի լինեին, ինչպես արևել են արարենքը համեմատությամբ երբայական գրերի (abjad hā'vaz հաշիվը):

Այս հինգ առարկությունները շնչելուց հետո, ուրիշ բան չէր մնում մեզ անել, եթե ոչ երկրորդ անգամ շեշտել, թե հակառակ աղբյուրները արժեք չունեն, և թե իբրև միակ ժամանակակից և վավերական հեղինակ, ուստի և իբրև միակ հիմնական աղբյուր մնում է Կորյունը, որի ասածները կասկածելի համարելու պատճառ չկա բնավ:

8

Հատկապես պետք է հիշել Մարկվարտի կարծիքը վրաց գրերի ծագման մասին («Պատմություն հայ նշանագրերու», էջ 41): Այս դիտնականը հիմք է բռնում նախ Կորյունի հետևյալ խոսքը. «Ըն առնուր կարգեալ նշանագիրս վրացերեն լեզուին, ըստ շնորհեցելոյ նմա ի Տեառնէ» (Կորյուն, էջ...): Մրանից հետևցնում է, թե վրացերեն գրերը «հայերեն գրերի կաղապարի վրայից կարգվեցան»: Վրացիների ձայնական գրությունը նույն է հայերենի հետ՝ աննշան տարբերությամբ (չունի ը. ունի ՛ և ճ): Ուստի Մեսրոպը հայերեն գրերը պիտի տար վրաց: Իսկ եթե այսպես չի վարվել և նոր այբուբեն է հնարել, ուրեմն կար Վրաստանում գործածական մի այբուբեն, որին ստիպված էր հետևել: Բայց որովհետև վրացերենի ձայնական գրությունը այնքան հարուստ է, որ անկարելի է ենթադրել, թե որևէ մեկը Մեսրոպից առաջ փորձ է արել որևէ գրով վրացերեն գրելու, ուստի պետք է ենթադրել, թե Մեսրոպին հիմք ծառայող այդ այբուբենը ա՛յն օտար այբուբենն էր, որ գործածվում էր Վրաստանում օտար լեզվով պաշտոնական գրություններ գրելու համար: Դա պիտի լինի խուարեզմյան այբուբենը, որ ծագում էր արամականից և գործածվում էր պարսիկների մոտ: Մեսրոպի կազմած այս այբուբենն է խուցուրին:

Եթե ուզենանք ամփոփել վերոհիշյալ դատողությունները, կունենանք հետևյալ թեզիսները.

ա) Վրացերենի համար ո՛չ մի այբուբեն հնարված չէր:

բ) Վրաստանում գործածվում էր օտար (պահլավական) լեզվով գրությանց մեջ խուարեզմյան այբուբենը:

գ) Մեսրոպը ստիպված էր հետևել նրան:

դ) Մեսրոպը հայերենի օրինակով կազմեց վրացական այբուբենը:

Այս շորս թեզիսներից առաջինը բոլորովին ճիշտ է, այնպես ինչպես հայոց համար էր: Երկրորդ թեզիսը ճիշտ չէ. ո՛վ է ասում, թե Վրաստանում միայն պահլավերեն էին գրում. եթե ասորերենը անգործածական համարենք, ինչո՞ւ պիտի մերժենք հունարենը, ո՛վ ասաց, ո՛վ վկայեց և ինչպե՞ս սպացուցեց, որ վրաց գրած պահլավերենը «խուարեզմյան» այբուբենով էր և ոչ թե այն սովորական այբուբենով, որ գործածական էր պարսկական արքունիքում, Հայաստանում, Աղվանքում և այլուր: Երրորդ թեզիսը բոլորովին անհասկանալի է. ինչո՞ւ Մեսրոպը ստիպված պիտի լիներ հետևել ենթադրյալ «խուարեզմյան» այբուբենին և ո՛չ թե, օրինակ, ասորականին, հունականին, սովորական իրանյանին և կա՛մ որին որ ուզենար: Չորրորդը նույնպես բոլորովին անճիշտ է. Կորյունի «ըստ շնորհեցելոյ նմա ի Տեառնէ» բառերը ամենևին հայերեն տառերը չեն ակնարկում, այլ իր աստվածային կարողությունը: Եթե Կորյունն ասած լիներ «ըստ շնորհեցելոց նմա ի Տեառնէ նշանագրոցն» (Տիրոջից իրեն շնորհված տառերի համաձայն), այն ժամանակ կարելի էր հայերեն տառերը հասկանալ: Իսկ այստեղ պարզապես թարգմանում ենք «սկսեց կազմել վրացերեն տառերը՝ իր աստվածաշնորհ կարողությամբ»: Գրեթե նույն բանն է ասում Կորյունը նաև աղվանից գրերի հորինման մասին խոսելիս (էջ 68). «Առնէր ապա նշանագիրս ըստ վերնապարզև կորովի սովորութեան իւրում և յաջողութեամբ Քրիստոսի շնորհացն կարգեալ և հաստատեալ կշռէր»:

Չորս թեզիսներից պահլավ միայն առաջինը՝ ընդունում ենք, որ վրացերեն լեզվի համար ո՛չ մի այբուբեն գոյություն չունի և Մեսրոպը հնարեց այն. իսկ թե ի՞նչ այբուբենի օրինակով՝ այդ դույց կտա այն մանրամասն համեմատությունը, որ պիտի կատարենք աշխատությանս երրորդ մասում:

ՉՈՐՐՈՐԿ ՔԱՐՈՉՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆ

(Կառավարչութուն Հունեայց)

1

Մերոպը մի ժամանակ Վաղարշապատում Սահակի մոտ մեալուց հետո, հրածելտ տվեց նրան և շորրորդ անգամ ճանապարհ ընկավ ման գալու և ուսուցանելու Հայաստանի զանազան դավառները:

Դժբախտարար Կորյունը մանրամասն չի պատմում Մերոպի այս շորրորդ քարոզչական գործունեության առաջին մասի հանգամանքները, և բավականանում է ընդհանուր կերպով հիշելով, թե ման ևկավ Հայաստանի բոլոր դավառները և ամեն տեղ լցրեց Ավետարանի քարոզչությամբ. «Ապա դարձեալ ելաներ շրջէր զտեղեօք կարգելեօք, և զգաւառօքն աշակերտելովք աշխարհին Հայոց, զուարթացուցանել, նորոգել, հաստատել: Եւ յորժամ այնպես ընդ ամենայն տեղիս՝ լի աններ զՍուրբ Աւետարան Տեառն և ամենեցուն զգուշացուցեալ զկենաց ճանապարհն վարելոյ...» (Կորյուն, էջ 16):

Եթե հավաքենք Կորյունի տված տեղեկությունները Մերոպի քարոզչական գործունեության մասին, կտեսնենք, որ նրա առաջին, երկրորդ և երրորդ քարոզչության ասպարեկը դարձան Փայտակարան, Գողթն, Սյունիք և Վրաստան, ապագային պիտի տեսնենք Աղվանք, Բարսաական, Գարդման, Գուգարք, որոնք բոլորը գտնուվում են Հայաստանի հյուսիսային մասում: Միջնաշխարհը (Այրարատ) հանձնված էր Սահակին, Հունահայաստանի երկու նահանգները՝ Բարձր Հայք և Մոփք, Մերոպի քարոզչական գործունեության ասպարեկը պիտի դառնան այս շորրորդ ուղևորության շրջանում: Իսկ ո՞ր են Հայաստանի մյուս նահանգները՝ Աղձնիքը, Տուրքերանը, Մուղղը, Կործայքը, Պարսկահայքը և Վասպուրականը: Զարմանալի է, որ Կորյունը խոսում է միշտ հյուսիսի և հետո էլ արևմուտքի մասին, իսկ արևելքի և հարավի մասին ո՞չ մի տեղեկություն չի տալիս: Արդյոք Կորյունի գրքից մասե՞ր են պակաս, թե՞ համառոտ լինելու համար գտնեց է առել այդ մասերը, ինչպես ինքն էլ ասում է. «Ձյաճախագոյնն թողեալ և ի նշանաւոր պիտակացն քաղելով զհամառօտս կարգեցաք... բանդի չէաք իսկ հանդուրժողք զամենայն արարեալսն կտակաւ (կարդա՛ զտակաւ «մանրամասն») զիրաքանխորսն, այլ ի զիրագոյնս և ի հեշտագոյնս, յառաքելա-

կան անդր զանձինս պատապարեցաք, որոյ անցեալ զբազմախուռն արգասեօք սրբոցն (իմա՛ սրբոյն), առ ի մանրակտիտ առնելոյ ըզկարևորագոյնս պատմելոյ՝ զհանգամանս առացաք»: Եվ կամ արդյոք նա պատմում է ո՞չ թե այն դեպքերը, որ լսելով միայն գիտե, այլ որ ինքն էլ տեսել է անձամբ և արբանյակ ու մասնակից է եղել, ինչպես ինքն էլ ասում է. «Ոչ եթէ ի հին համբաւուց տեղեկացեալ և մատենագրեալ զայս կարգեցաք, այլ որոց մեր իսկ ականատես եղեալ կերպարանացն և առննթերակաց հոգևորական զործոց և լսող շնորհապատում վարդապետութեանն և նոցին արբանեակ»:

Այս վերջին կարծիքը ավելի հավանական է:

Սահակի և Մերոպի ժամանակագրությունը պատմելու ժամանակ (տասնվեցերորդ դուխ) պիտի տեսնենք, որ Մերոպի երկրորդ և երրորդ քարոզչական գործունեությունն ընկնում է 405—409 թվականներին: Չորրորդ քարոզչական գործունեությունը (Հունահայք) տեղի ունեցավ 420 թվականին: Ի՞նչ է անում Մերոպն այն 11 տարին: Այդ ձայրահեղ եռանդուն մարդը լուռ նստա՞ծ է Վաղարշապատում: Ո՛չ: Ահա այդ միջոցին է, որ նա ման է գալիս իր հայրենի նահանգը Տուրքերան (Տարոն), ապա՝ Աղձնիք, Մոփք, Վասպուրական, անշուշտ նաև Պարսկահայք, որոնց մասին ոչինչ չի խոսում Կորյունը, որովհետև ինքը նրա հետ չէր, այլ ընդհանուր խոսքերով ասում է. «Շրջէր զտեղեօք կարգելովք և զգաւառօքն աշակերտելովք աշխարհին Հայոց... ընդ ամենայն տեղիս...»:

2

Մերոպ մինչև այն ժամանակ քարոզել էր Արևելյան, այսինքն Պարսից գերիշխանության տակ գտնված Հայաստանի գավառներում. իր բաց արած բոլոր դպրոցներն էլ այդ բաժնումն էին գտնուվում: Իսկ Արևմտյան Հայաստանը, որ սոսկ հպատակ էր Հունաց պետության, զուրկ էր մնացել կրթական այդ մեծ շարժումից: Արևմտյան հայերը ստիպված էին, ըստ նորենացու, կրոնայես հպատակվել Կեսարիայի Աթոսին և հետևաբար կրթվել հունական լեզվով ու գրականությամբ: «Հրամանաւ Վռամշապոյ և Մեծին Սահակայ՝ ժողովեալ (Մերոպայ) մանկունս ընտրեալս, ուշեղս և քաչասունս, փափկաձայնս և երկարողիս, և դպրոցս կարգեաց յամենայն գուառս և ուսոյց զքնաւ կողմանս բաժնոյն Պարսից՝ բայց ի Յունաց մասէն, որք ընդ ձեռնագրութեանն տուգանեցան՝ վիճակեալ յԱթոսն Կեսարու, վարել յունական դպրութեամբ և ոչ ասորւով» (Խորենացի, Գ, ծղ):

Վերջապես Մերոպը մտածեց Հունական Հայաստանն էլ մրտց-

նել իր քարոզչական գործունեության շրջանակի մեջ և անցնելով այդ բաժինը, հայերենի ուսումը ծավալել նաև այնտեղ: Ուստի իր հետ առնելով բազմաթիվ աշակերտներ, ճանապարհ ընկավ դեպի Հունական Հայաստան: «Խորհուրդ առնոյր այնուհետև վասն կէս ազգին Հայոց, որ էր ընդ իշխանութեամբն թագաւորին Հոռոմոց: Եւ փութացելալ զնայր հանդերձ աշակերտօք բազմօք անցանել ի կողմանս Յունաց» (Կորյուն, էջ 16):

3

Հունահայոց քարոզչության վրա խոսում են միայն երկու պատմագիր՝ Կորյունը և Խորենացին (վերջինիս են հետևում Քովմա Արծրունի, Վարդան պատմիչ և Կիրակոս): Այս երկուսն էլ բավական ընդարձակ պատմում են այս քարոզչության հանգամանքները, և թեև ընդհանուր գծերի մեջ իրար հետ համաձայն են, բայց մանրամասնությանց մեջ շատ են շեղվում իրարից:

Այսպես, Խորենացին ո՛չ թե Մեսրոպին է տալիս դիմել Հունահայաստան, ինչպես Կորյունն է անում, այլ Սահակին, միայն իրեն հետ ընկերակից առնելով նաև Մեսրոպին: Ըստ Խորենացու, Վոսմաշպուհ թագավորի մահից հետո, Սահակն անձամբ գնում է Պարսից Հազկերտ թագավորի մոտ և խնդրում է բանտարկյալ ու զահաղուրկ նոսրով Գ թագավորին երկրորդ անգամ թագավոր նշանակել Հայաստանի: Հազկերտն ընդունում է Սահակի խնդիրը, բայց նոսրովը միայն մի տարի թագավորելուց հետո մեռնում է: Այս ժամանակ Հազկերտը, պարսկականությունը Հայոց մեջ տարածելու մտադրությամբ, փոխանակ նոր հայ թագավոր նշանակելու, իր Շապուհ որդուն ուղարկում է Հայոց երկիրը: Շապուհը թագավորում է չորս տարի, բայց միշտ նախատվելով ու արհամարհվելով հայ նախարարներից, այնպես որ երբ լսում է, թե հայրը՝ Հազկերտը մեռել է, անմիջապես թողնում է իր աթոռը և փախչում Պարսկաստան: Հայերը Ներսես Ծիճրակացու առաջնորդությամբ հարձակվում են պարսկական բանակի վրա, սպանում զորապետին և զորքը կոտորում: Հայաստանը երեք տարի մնում է անիշխանության մեջ և ամեն քարեկարգություն խանգարվում է: Մյուս կողմից Պարսից նոր թագավորը՝ Վոսմ Բ, ուզում է վրեժ լուծել հայերից: Այս անկարգություններն ու խռովությունները տեսնելով՝ Սահակը թողնում է Պարսկական բաժինը և ավելի հանգստության համար դիմում է Հունական բաժինը: «Իսկ իբրև ետես Մեծն Սահակ զայս ամենայն շարիս ի մասինն Պարսից, զնաց նա զկողմամբք արևմտից մերոյ աշխարհիս ի բաժին մասինն Յունաց» (Խորենացի, Գ, 8 է):

Խորենացու հետևորդ Փոքր Կորյունն այստեղ մի փոքր շեղում է անում: Ըստ իրեն, Սահակի և Մեսրոպի Հունահայաստան դիմելը ո՛չ թե հատկապես լուսավորության գործի համար էր, այլ ս. Գրքի թարգմանության համար: Հայաստանում հունարեն Աստվածաշունչ չկար, որովհետև Մեհրուածանը բոլորը այրել էր և պարսիկները հունարեն սովորել արգելել էին: Սահակը և Մեսրոպն ուզում էին հունարենից թարգմանել Աստվածաշունչը, ուստի ստիպված եղան Հունաց բաժին անցնելու... «Ձի ի բաժանել զաշխարհս Հայոց՝ շտային Պարսկաց վերակացուքն յոյն ումեք ուսանել զդպրութիւն իւրեան մասին, այլ միայն ասորի: Վասն որոյ յոյժ տարակուսեալ լինէին սուրբ հայրապետքն Սահակ և երանելին Մեսրոպը. և զնացին զկողմամբք արևմտից վիճակին իւրեանց ի մասն Յունաց» (էջ 13): Բայց թե Փոքր Կորյունի այս պատմությունը սուտ հերցուրանք է՝ հայտնի է նաև նրանից, որ մի քիչ հետո ինքն էլ է մոռանում իր ասածը և ո՛չ միայն ս. Գիրքը չի թարգմանում, այլև Մեսրոպը Հունահայոց քարոզչությունից դարձին՝ Հայաստանում է գտնում Սահակին և հաշիվ է տալիս նրան իր արածների համար. մինչդեռ իր նկատ Հունահայոց բաժինը անցած պիտի լիներ:

Մինչդեռ Կորյունը Մեսրոպի համար ասում է, թե Հունահայոց եւրոպականներից, դավաճապետներից և մանավանդ Անատոլիս սարապետից մեծ պատվով ընդունվեց՝ հյուսիսային կողմերում սրած իր մեծամեծ քարոզչությանց և իր հանած մեծ համբավի պատճառով, ընդհակառակը, Խորենացին ցույց է տալիս, թե Սահակը ո՛չ թե միայն իր արժանավորության համեմատ պատիվ շտեսավ պաշտոնավորներից, այլ նաև մեծ արհամարհանք գտավ. հույն պաշտոնավորները լքնդունեցին Հայոց կաթողիկոսին, չթողին, որ նա քարոզեր Հայոց մեջ, վերջապես արգելեցին նրան հայերենի ուսումը տարածել իրենց բաժնում: Ահա Կորյունի և հետո Խորենացու խոսքերը. «Եւ վասն առաւելագոյն բարեգործ համբաւոց՝ յառաջագոյն զնմանէ անդ ի հիւսիսական կողմանց հռչակելոց, առուել միամտությամբ բնտաներար չեպիսկոպոսաց աշխարհին, և յլլխանաց և ի գաւառականացն պատուելալ. մանաւանդ ի սպառապետէն աշխարհին, որ անուանեալ կոչէր Անատոլիս, ի մուտ ճառագարհին» (Կորյուն, էջ 16):— «Եւ ոչ ըստ արժանեաց իւրոց եղև ընկալեալ... և ոչ հանդիպեցայ ընդունելության յիմում վիճակիս ի հրամանէ վերակացուացո սոցա. այնչափ ատեցեալ զմեզ, մինչև զնշանագիրս անգամ ոչ ընկալան...» (Խորենացի, Գ, 8 է):

Անցողակի նկատեմք այստեղ, որ Հունահայաստանի սպարապետի անունն է Կորյունի երկու ձեռագրերից մեկի մեջ Անտիոխ, մյուսի մեջ՝ Անտիսի. այս երկուսը միևնույն բաներն են. սկզբում

գրված է եղել Անտիոխ, որի մեջ ո հեշտութեամբ կարելի էր շփոթել և դարձնել ս, իսկ խ կորցնելով մի թևը՝ լինում է ի: Բայց Անտիոխ շատ հետին հնչում է, ուստի պետք է ուղղել Անտիոխ կամ Անտիոխա: Սա սովորական անուն էր հունաց մեջ: Հնագույն անձն է այս անունով Անտիոքոս որդի Հերակլեսի, ապա Անտիոքոս ծովակալ Ալկիբիադի, նույնանուն մի քանի Սելևկյան թագավորներ և ուրիշ անձնը՝ հիշված Հերոդոտի և Քսենոփոնի մոտ: Մեր շրջանից էլ մի օրինակ տալու համար, հիշենք Կոստանդ կայսեր զորավար Անտիոքին, որ իր բանակով եկավ Հայաստան և խոսքով Բ-ին գահ բարձրացրեց (Նորենացի, Գ, 6—7): Նորենացու մոտ Հունահայտց սպարապետը կոչվում է Անատոլիոս, որից անցել է նաև Փոքր Կորյունին: Վենետիկի հրատարակիչները, հետևելով Նորենացուն, մեծ Կորյունի Անտիոքն էլ սրբադրել են Անատոլիս: (Այս մասին տե՛ս Χαλατηνι, «Արմ. Արშակուծ», հայ թրգմ., «Հանդէս ամսօրեայ», 1904 թ., էջ 261ա, ծան. 2): Իսկ Ֆնտոլյանն իր հրատարակութեան մեջ դրել է Անտիոխ: Այժմ Թորոսյանը («Բազմավէպ», 1931 թ., էջ 470) և Ակինյանը («Հանդէս ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 531) գտնում են, որ այն ժամանակի Հունահայտց սպարապետն էր իրոք Անատոլիոս, որ նստում էր Անտիոք քաղաքում: Դա Արևելյան բանակի հրամանատարն էր, որ հույներից կոչվում էր ն ռիշ Յա յարաչըճ, որ է լատիներեն militum per Orientem magister. Անատոլիոս ըստ Պրոկոպիոսի 421—422 թվականին խաղաղութեամբ վերջ տվեց Պարսից և Հռոմայեցվոց միջև ծագած պատերազմին: նույն թվականին հյուրընկալեց պարսից ասպահապետին, որ Վուսմե-ի հալածանքներից էր փախել: Ավելի քան 30 տարի վարել է սպարապետութեան պաշտոնը և Մարկիանոս կայսեր ժամանակ էլ կենդանի էր դեռ, ինչպես հիշում է Փարպեցին (էջ 74):

Ըստ այսմ սխալ է դուրս գալիս Կորյունը, և ստույգ է դուրս գալիս Նորենացին: Բայց իսկույն ևեթ ավելացնենք, որ Կորյունի համապատասխան տեղը կոչված է. «Մանասանդ ի սպայապետէն աշխարհին, որ անուանեալ կոչէր Անտիոխ (= Անտիոք) ի մուս հանապարհին»: Վերջին երկու բառերը ոչ մի իմաստ չունեն և ցույց են տալիս, որ այստեղ բնագիրը խանգարված է: Եղել են զանազան փորձեր ուղղելու համար, բայց իղուր: Թրինակ՝ Ակինյանը («Հանդէս ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 530) ի մուս հանապարհին կարդում է «ի Դերջան գաւառին». Թորոսյանը («Բազմավէպ», 1931 թ., էջ 471) ուղղում է «անուանեալ կոչէր Անատոլիս՝ ի քաղաքին Անտիոք, խոստանայր լինել ձեռնառ ի ճանապարհին»: Ստույգ է, որ Կորյունի մոտ եղել է Անատոլիս սպարապետի անունը, որ հետո ընկել է, իսկ Անտիոխ նրա բնակած քաղաքի անունն է:

Նորենացին այսպես է շարունակում իր պատմությունը.— Երբ Սահակ տեսավ այն ցուրտ ընդունելությունը հունաց պաշտոնյաների կողմից, ստիպվեց Մեսրոպին և իր թոռ Վարդան Մամիկոնյան նախարարին ուղարկել Բյուզանդիոն՝ հունաց թեոդոս կայսեր մոտ, նրանից արտոնություն և թույլտվություն խնդրելու համար: Նրանց հանձնեց երեք նամակ. մեկը Հունահայտց Անատոլ զորավարին, ճանապարհորդության ձեռնարկության համար, երկրորդը՝ Պոլսի Ատտիկոս պալատական եպիսկոպոսին՝ կայսեր բարեխոսելու համար, և երրորդը թեոդոս կայսեր՝ բուն խնդրի համար: Նորենացին (Գ, 8 է) մեջ է բերում հիշյալ երեք նամակները, որոնք ահա.

Նամակ Ա

«Թուղթ Սահակայ առ Թէոդոս»

Խաղաղասիրի կայսեր տեսան իմում Անգոստոս Թէոդոսի՝ Սահակ Հայտց եպիսկոպոս ի Տէր խնդալ:

Գիտեմ, զի համբաւ նեղութեանս մերոյ հասեալ է ի ներող լսողութիւն ինքնակալիդ. սակս որոյ յուսալով ի գթածութիւն բարեբարութեանդ քոյ, դիմեալ ապաւինեցայ յոտս ձեր. և ոչ հանդիպեցայ ընդունելութեան յիմում վիճակիս ի հրամանէ վերակացուացս սոցս, այնչափ ատեցեալ զմեզ, մինչև զնշանագիրս անգամ ոչ ընկալան, զորս եբեր նոյն այր՝ զոր առաքեցի առ ձեր բարեբարութիւնդ, բազում անգամ ճգնեալ զորա յԱսորոց աշխարհին: Արդ հաճոյ թուեսցի տէրութեանդ ձերում՝ ոչ անիշխան անել զմեզ ի մերում վիճակիս, և հրամայել ընդունել զմեզ և զվարդապետութիւնս մեր: Ողջ լեր»:

Նամակ Բ

«Թուղթ Սահակայ առ Ատտիկոս

Սահակ եպիսկոպոս Հայտց, վարդապետ մեր Ատտիկոս եպիսկոպոս աշխարհամուտ դրանդ, օրհնութեամբ ողջույն:

Յուսացեալ ի ձեր սրբութիւնդ առաքեցի զուսուցող մերոյ աշխարհիս Մեսրոպ, և զթոռն իմ Վարդան, որպէսզի ի լսել քո ի դուսնէ զաղէտս նեղութեան մերոյ, բարեխոսեալ առ մեծի թագաւորիդ՝ օգնեսցես մեզ, որպէս արդարև եղբայր սիրելի: Ողջ լեր»:

«Թուղթ Սահակայ առ Անատոլիոս»

Սահակ եպիսկոպոս Հայոց, քաջի զօրավարի Անատոլեայ խընդալ:

Շնորհ ունիմ Աստուծոյ յաղաքս զքեզ պատրաստել մեզ յայսպիսութիւնս. վասն որոյ զգացուցանեմ՝ զի ի հայթաթանս մերոյ նեղութեանս առաքեցի զուսուցանողդ մեր զՄեսրոպ և զթոռն իմ Վարդան ի դուռն արքունի. և աղաչեմ զքո քաջութիւնդ ձեռնսու լինել ճանապարհիդ: Ողջ լեր»:

Հիշյալ նամակներից պարզ երևում է, թե Սահակի Հունահայաստան դիմելու բուն նպատակը ո՛չ թե ուսման տարածումն էր, այլ ավելի մի ապավեն գտնել այն երկրում իր անձի ազատության և հանգստության համար: Սահակի այս փախուստին պատճառ են եղել (հորենացու խոսքով) ներսես ձիճրակացու ապստամբությունը և Հայաստանի եռամյա անիշխանությունը: Բայց միթե կարելի էր ապասել, որ Սահակի պես անձնվեր մի հայրապետ, փոխանակ նեղ օրերում Հայաստանում մնալու և անիշխանության շրջանում Հայոց զլուփ և առաջնորդ կանգնելու, թողնել երկիրը և իր անձնական հանդիսաը փնտրելով փախչել Արևմուտք: Նաև ի՞նչ է նշանակում անիշխանություն. չէ՞ որ Հայաստանի համար այս վիճակը ավելի ազատ անկախություն էր, քան թե իշխանությունը, երբ այս իշխանության արտաքին փայլի տակ Հայաստանը ուրիշ բան չէր ներկայացնում, եթե ոչ հլու հպատակ մի կուսակալություն: Գարձյալ ձիճրակացու ապստամբությունը, որ այնպես շուտ հասավ իր նպատակին, այն է կոտորել պարսից բանակը, այնպիսի տազնապալոց վիճակ ստեղծած լպիտի լինելը երկրում, որ կաթողիկոսը ստիպվեր թողնել ու փախչել, այլ, ընդհանրապես, կարճ պատերազմից հետո տված պիտի լինել երկրին խաղաղություն: Փարպեցին թեև դիտի խոսքով Գ.ի և Շապուհ արքայորդու թագավորությունը և հորենացուց ավելի ընդարձակ հիշում է Հազկերտի մտադրությունները այս առթիվ, բայց Շապուհի փախուստից հետո չի դնում Հայաստանում ապստամբություն և պարսկական բանակի կոտորած, այլ շատ խաղաղ կերպով նշանակում է, թե Վրամ թագավորեց Պարսից, որին դիմելով հայ նախարարները՝ Արտաշես Գ նշանակվեց թագավոր Հայոց:

Այս շրջանի դեպքերի մասին ստույգ տեղեկություն տալիս են մեզ մի քանի ասորի պատմիչներ, որոնց ամփոփումը տե՛ս Ակինյան, «Հանդես ամսօրյա», (1935 թ., էջ 47Ը):

Համաձայն այս տեղեկությանց, այդ միջոցին Պարսկաստանի քրիստոնեության դեմ մեծ հալածանք էր սկսվել: Որմիզդ-Արտաշիր քաղաքում մի ասորի քահանա անխոհեմություն էր ունեցել մի ասորւշան այրելու: Սրա վրա մոգերը զրգովելով՝ դրդել էին Հազկերտ Ա-ին ընդհանուր հալածանք հանելու քրիստոնեության դեմ: Նահատակվեց Արդա՝ նույն քաղաքի ասորի եպիսկոպոսը (420 թ.): Այդ միջոցին Պարսկաստան էր գնացել Սահակ կաթողիկոսը՝ հայտնի չէ ի՞նչ նպատակով: Հավանաբար, ըստ Ակինյանի, գնացել է խնդրելու Հազկերտից, որ Հայաստանի Գահի վրա թագավորեցնի Արտաշես Գ-ին: Սահակը բարեխոսեց Հազկերտի մոտ և խնդրեց, որ վերջ տա քրիստոնյաների հալածանքին: Հազկերտը զիջեց և հալածանքը վերջացավ: Մի քանի ամիս հետո (420 թվականի աշնան) Հազկերտն սպանվեց և նրա տեղ դահ բարձրացավ Վրամ Ե: Սահակը, որ դեռ Տիզբանումն էր, խնդրեց Վրամից և հավանություն ստացավ պսակելու Արտաշեսին թագավորական թագով:

Այս հանգամանքները նկատի առնելով, կարող ենք հետևել, որ Սահակը Հունահայաստան չէր գնացել, և թե հետևաբար հորենացու տված տեղեկությունը անտեղի է: Ծիշտ է Կորյունի պատմությունը, որի համաձայն միայն Մեսրոպը գնաց Հունահայաստան, միակ նպատակ ունենալով հայերեն դպրությունը տարածել աշխուղ:

Թեև հակառակություն կա, ինչպես վերը ցույց տվինք, Կորյունի և հորենացու պատմածների մեջ՝ հունաց կողմից ցույց տրված ընդունելության մասին, բայց այս հակառակությունը առերկրյալ է և ձևական միայն: Մեսրոպի համբավը իրոք ամեն կողմ տարածված լինելով՝ Հունահայոց եպիսկոպոսները, իշխանները, զավառապետներն ու նույնիսկ սպարապետը սիրով ընդունեցին ներսես, ցույց տվեցին հարկավոր պատիվները, բայց այս բոլորը միայն Մեսրոպի անձի ու աստիճանի համար էր: Այնպես որ երբ Մեսրոպը առաջագրեց իր բուն նպատակը, այն է դպրոցների բացումն ու հայկական դպրության տարածումը, Անատոլիոսն ստիպվեց կանգնեցնել Մեսրոպի ցանկությունը, մինչև որ իմաց տար կայսեր և արտոնություն ստանար: Այս կետում համաձայն են թե՛ Կորյունը և թե՛ հորենացին:

Մնում է ճշտել, թե արդյոք ստույգ են Սահակին վերագրված այն երեք նամակները: Կորյունն այնպիսի թղթեր չի հիշում. անկարելի է նաև, որ հորենացու մեջ բերած թղթերը լինեն իսկական օրինակները, քանի որ անհավանական է կարծել, թե հորենացին կարողանար ձեռք ձգել դրանք. ուստի պետք է ընդունել, որ պատմագիրը իրանից է շարագրել ենթադրաբար: Նամակների պարու-

նակութիւնը, այն է Հայաստանի ճգնաժամը, Սահակի նեղութիւնը և Հունահայոց մեջ ապավեն փնարելը՝ արդեն անստույգ բնութքեր են, ուստի բնականաբար նամակների գոյութիւնն էլ դառնում է անստույգ: Կարող էր Սահակը հանձնարարական թղթեր տալ Մեսրոպին՝ Անատոլիոսի, գլխավոր եպիսկոպոսի և այլ անձերի հասցեով, բայց այս թղթերը անշուշտ մեջ բերվածներից բավական տարբեր պիտի լինեին: Թովմա Արծրունին, որ այստեղ ըստ ամենայնի տորենացու հետևողն է, գիտե հինգ թուղթ և հինգ պատասխան: Ահա իր բառերը. «Ընկալեալ սուրբ հայրապետին և բարեպաշտ Թագավորին թէնդոսի հինգ թղթովք և հինգ պատասխանեօք՝ կարգէ զսուրբ վարդապետն...»: Այս պարբերութիւնը անշուշտ Թովմայի սխալն է, որի վրա ծանրանալ ավելորդ է:

4

Այսպես ուրեմն, Անատոլիոսը պատվով ընդունեց Մեսրոպին, խոստացավ սուրհանդակներով լուր ուղարկել Պոլիս՝ Թեոդոս կայսեր, Հայոց վարդապետի մասին. «Ձայս տեսալ Անատոլեայ (այսինքն Սահակի հանձնարարական թուղթը), միանգամայն և զլուր առաքինութեանն Մեսրոպայ յիշեալ, որ յառաջագոյն հնչեցեալ էր զնմանէ, ոչ փոքր ինչ արար նոցա ընդունելութիւն, մինչև ի ձեռն փոխովս ընթացից (=միշտ փոխվող ձեռքով սուրհանդակ) գրով զգացուցեալ կայսերն» (տորենացի, Գ, ծէ): — «Որ զիրս առաջի եղեալ գրով՝ ցուցանէր կայսերն, որում անուն թէնդոս կոչէին, որդի Արկադու կայսեր» (Կորյուն, էջ 16):

Կոստանդնուպոլսից հրաման ստացավ Անատոլիոսը՝ փութով ուղարկել Մեսրոպին պալատ՝ արժանի պատիվներով. «Անուն հրաման՝ արժանապէս առաքել փութով» (տորենացի, Գ, ծէ): Ըստ Կորյունի՝ շնորհվեց նաև Մեսրոպին ակումիտ տիաղոսը. «ուստի և հրաման ելանէր, վայելուչ մեծարանօք զսուրբն՝ ակումիտ անուն կոչելոյ» (Կորյուն, էջ 16):

Թեոդոս կայսրը գահ էր բարձրացել 408 թվականին, երբ դեռ հինգ տարեկան մանկիկ էր: 414 թվականին ծերակույտը պետական վարչութիւնը հանձնել էր մանուկ թագավորի քրոջ՝ Պուլքերիային: Հետևաբար Մեսրոպին արված արքայական հրամանը Պուլքերիայի կողմից էր հատկապես:

Մեսրոպն իր հետ վերցրեց Հայաստանից բերած աշակերանների բազմութիւնը և նրանց հետ իջավ Մելիտինե (այժմ Մալաթիա) հունական քաղաքը: Այստեղ աշակերաններին հանձնեց Մելիտինեի առաջնորդ Լալիսկոպոսին, նրանց գլխավոր նշանակելով Ղևոնդիոս

անուն աշակերտին, որին Կորյունը կոչում է «այր հաւատարիմ և ճշմարտապաշտ»:

Մելիտինեի առաջնորդ եպիսկոպոսի անունն է Ակակիոս՝ թե՛ ըստ Կորյունի և թե՛ ըստ տորենացու. «Տարեալ ի քաղաքն Մելիտինացոցն, յանձն առնէր սրբոյ եպիսկոպոսի քաղաքին, որ Ակակիոսն կոչէին» (Կորյուն, էջ 16). — «Ի քաղաքին Մելիտինէ... առ եպիսկոպոսին Ակակայ թողու» (տորենացի, Գ, ծէ): Այս առթիվ մի հետաքրքրական նկատողութիւն կա («Քաղավէպ», 1897 թ., էջ 205): Պատմութիւնից հայտնի է, որ Ակակիոսը Պոլսի Պատրիարքական Աթոռը նստավ 405—425 թվականներին. իսկ Ակակիոսը Մելիտինեի եպիսկոպոս էր 431—438 թվականներին. ի՞նչպես կարելի է բացատրել ժամանակագրական այս անտեղութիւնը: Մեր կարծիքով, եթև ճիշտ է Ակակիոսի թվականը (Ատտիկոս պատրիարքի մասին կասկած չկա), բացատրութիւնը հետևյալն է: Կորյունն իբրև ժամանակակից շէր կարող սխալվել անվան մեջ. ուստի սխալը տորենացունն է: Արդևն եթև Ակակիոսը 431-ին նստավ և 438-ին մեռավ, շէր կարող այն միջոցին Մելիտինեի Աթոռը գահակալել. քանի որ Մեսրոպը մեռել է 439-ի սկիզբը և Մելիտինեից անցած պիտի լինի 420 թվականին: Կորյունի նախնական օրինակում չի եղել եպիսկոպոսի անունը. տորենացին է, որ գտել և մտցրել է այն իր պատմութիւն մեջ, որից հետո մի նոր գրիչ ավելացրել է Կորյունի բնագրի մեջ «որ Ակակիոսն կոչէին»:

Իմ այս ենթադրութիւնը կարելի է ապացուցել հետևյալ ձևով:

Մեկի անունը տալու ոսկեգարջան ձևի մասին ընդարձակ խոսում է Նորայրը («Կորին վարդապետ...»): Ըստ Նորայրի, ոսկեգարջան հեղինակները սովորաբար ասում են «որում կոչէին, որում անուն կոչէր, որում անուն, որում անուն կոչէին». բացի սրանցից Կորյունը, Թուգանդը և այլն սիրում են գործածել նաև «որոյ անուն կանաչէր» (11 անգամ գործածված Կորյունի խմբի մեջ):

Կորյունի գրքի մեջ կատարելով մի ընդհանուր վիճակագրութիւն այս մասին, գտա 31 վկայութիւն, որոնք բաժանվում են 10 ձևի (էջերը ըստ Վենետիկի 1894 թվականի հրատարակութիւն).

1. Որոյ անունն ճանաչէր Սահակ. էջ 16.
2. Որոյ գլխաւորին Երեմիա անուն ճանաչէր. էջ 42.
3. Որոյ անուն կոչէր Վոսմշապուհ. էջ 17.
4. Որոյ անուն կոչէր Անանիաս. էջ 24.
5. Որոյ անուն կոչէր Գիւնթ. էջ 27.
6. Որ և վարդկան կոչէր. էջ 23.
7. Որոյ անուն Հաբէլ կոչէին. էջ 17.
8. Որոյ առաջնոյն Յովհան անուն կոչէին և երկրորդին

- Յովսէփ անուն. էջ 19.
5. Որում անուն Արտաշէս կոչէին. էջ 30.
 Որում անուն Երեմիա կոչէին. էջ 30.
 Որում անունն Յովնաթան կոչէին. էջ 31.
6. Որում Թէոդոս կոչէին. էջ 27.
 Որում Ղևոնդէոսն կոչէին. էջ 27.
 Որում Ատտիկոս կոչէին. էջ 27.
 Որում Մուշեղ կոչէին. էջ 31.
 Որում Խուրս կոչէին. էջ 31.
7. Որոց առաջնոյն Բաբելլաս անուն և երկրորդին Ակակիոս. էջ 18.
 Որոց առաջնումն Տիրայր անուն... և երկրորդին Մուշէ անուն. էջ 24.
 Որում Թէոդոս անուն. էջ 40.
 Որոց առաջինն Սամուէլ անուն. էջ 26.
 Որոց առաջինն Յովսէփ և երկրորդն այլ աշակերտ Յովհան անուն. էջ 46.
8. Որ առաջնոյն Ենովք անուն էր և երկրորդին Դանան. էջ 30.
 Որ էր Վաղինակ անուն. էջ 24.
 Որ և Ղևոնդէս առաջնոյն անուն էր և երկրորդին Կորինս. էջ 33.
9. Որոց առաջնոյն Վարդան անուն էր. էջ 23.
 Որում Արսվադ էր անուն. էջ 30.
 Որում անուն էր Բակուր և եպիսկոպոսի աշխարհին Մովսէս. էջ 25.
10. Որ անուանեալ կոչէր Ջաղայ. էջ 25.
 Որ անուանեալ կոչէր Անատոլիս. էջ 27.
 Որ անուանեալ կոչէր Աշուշայ. էջ 32.
 Որ անուանեալ կոչէր Դուստր. էջ 42.

Այս բոլոր 31 ձևերից զուրս և միակ բացառութիւն կազմող ձևն է վերահիշյալ «որ Ակակիոսն կոչէին», որ հայերեն դառնալու համար պետք է ուղղել «զոր Ակակիոսն կոչէին», իսկ Կորյունի լեզու դառնալու համար՝ «որում Ակակիոսն կոչէին»:

Այսպիսով հաստատւում է, թէ հետին գրչի հավելում է:

Այս Ակակիոս եպիսկոպոսի մասին խոսում է նաև Ալիինյանը («Հանդէս ամսօրեայ, 1935 թ., էջ 351) և ասում է հետևյալը: Ս. Եւթիմիոսի վարքի համաձայն արդեն 390 թվականին Ակակիոս Մելիտինեի եկեղեցու պաշտոնյաներից էր, ծագմամբ, ինչպես կարծւում է, ազնվական ընտանիքից. հմուտ էր եկեղեցական և արտաքին գիտութիւնը: Մելիտինեի Օտրեոս եպիսկոպոսը նրա

յանամբին էր հանձնել Եւթիմիոսին: Թե ո՞ր թվականից դարձավ եպիսկոպոս՝ հայտնի չէ: Անձամբ ծանոթ էր Պոլսի նեստոր պատրիարքի հետ՝ շանաց հետ կեցնել նրանից գաղափարներից (430 թ.), անգամ էր Եփեսոսի ժողովին (431 թ.): Ավելի ուշ պիտի տեսնենք, թե նա զրեց զգուշացուցիչ թղթեր Սահակին, Մեսրոպին և հայ նախարարներին (435 թ.): Մահվան տարին հայտնի չէ, բայց 449 թվականին Եփեսոսի ժողովին մասնակցում էր Մելիտինեի Կոստանդիանոս եպիսկոպոսը:

Մելիտինեից Մեսրոպը Դերջանի Գինթ (ըստ Խորենացու Գնիթ) եպիսկոպոսի և մի քանի աշակերտների հետն առնելով դիմում է Պոլիս, կամ, ըստ Խորենացու՝ Անատոլիոս սպարապետը Մեսրոպին ու Վարդան Մամիկոնյանին հանձնելով Դերջանի Գնիթ եպիսկոպոսին, պատվով ուղարկում է նրանց Պոլիս. «Տայ ցեպիսկոպոսն Դերջանու ցԳնիթ, և բարեփառութեամբ զնոսա յուղարկէ»:

Մեսրոպի և իր ուղեկիցների ճանապարհորդական ծախսը վրձարվում է կայսերական գանձից, ինչ որ մեծ պատվի նշան էր: Այսպես պետք է հասկանալ Կորյունի «և ելեալ յանարտոյն դիմոսական» բացատրութիւնը, որ պետք է ուղղել «և ելեալ յարքունտոյն դիմոսական», վերջին բառով հասկանալով «պետական դրամ, ինչք, ծախս». հմմտ. հուն. δημοσια «կառավարական ծախսով» (ավելի բնագրական տե՛ս իմ Արմատ. բառ. դիմոս և դիմոսական բառերը): Ըստ այսմ անճիշտ եմ համարում Յնտզլյանի մեկնութիւնը (Կորյուն, էջ 35, տող 532) իբր անարի «տկար, խեղճ, ուսմիկ» և դիմոսական «ժողովուրդ»: Նախ որ անարի բառը ոսկեդարյան չէ. երկրորդ՝ յանարտոյն բացատրականը ո՞ր բառին է պատկանում. երրորդ՝ ի՞նչ է նշանակում «ոսմիկ ժողովուրդը ելնելով»: Թորոսյանը («Բազմավէպ», 1932, էջ 7) նույն «և ելեալ յանարտոյն դիմոսական» բառերը ուղղում է «և ելեալ ի կառոս՝ ի դեսպակս արքունականս», կամ «և կալեալ զճանապարհս արքունականս», իսկ Ալիինյանը («Հանդէս ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 532)՝ «և ելեալ յԱնտիոք ի դեսպակս»:

Մեսրոպի ճանապարհորդութիւնը եղավ ցամաքով՝ Փոքր Ասիայից, ինչպես որ վերագարծի ժամանակ հատկապես հիշվում է: Ամեն տեղ մեծամեծ պատիվներ տեսավ Մեսրոպը, մինչև հասաւ Կոստանդնուպոլիս՝ կայսերական մայրաքաղաքը:

Իսկույն լուր տրվեց արքունիք, թե Մեսրոպն իր աշակերտների հետ Հայաստանից ժամանել է. ընդունելութիւն նշանակվեց և Մեսրոպը ներկայացավ պալատ՝ Թեոդոս կայսեր, պալատական Ատտիկոս եպիսկոպոսին (պատրիարքին) և իշխաններին. «Ձորմէ իսկոյն պատմէին յարքունիսն, և մտեալ առաջի պատուական Աթո-

ոռյն յանդիման լինէր աստուածակարգ թագաւորացն և հայրապետին սրբոյ կաթողիկոսին աշխարհամուտ դրանն, որում Ատտիկոս կոչէին» (Կորյուն, էջ 17): Կայսրը հրամայեց Մեսրոպին մի ժամանակ մնալ մայրաքաղաքում, մինչև որ հարկավոր խորհրդակցութիւնները կատարվեն: Զատկի մոտերն էր. Մեսրոպը մեծամեծ պատիւներ տեսավ եկեղեցուց, արքունիքից և քաղաքի նշանավոր իշխաններից:

Զատկից հետո խոսակցութիւնները վերջանալով, շնորհմեց կայսերական հրովարտակը, որով, ըստ նորենացու՝ նախ Մեսրոպին շնորհվում էր ակումիրա և եկկեսիաստիկոս տիտղոսները: Սըրանցից առաջինը (հուն. ἀνατολικός) նշանակում է «անթուն» (այսինքն անդադար աշխատող), իսկ երկրորդը (հուն. ἐκκλησιαστικός)՝ «քարոզիչ, բաբունապետ». երկուսն էլ տրվում էին նշանավոր և գործունէա կրօնավորներին: Թեև ակումիրա տիտղոսի շնորհումը ըստ Կորյունի կատարվեց Հունահայաստանից մեկնելուց առաջ (և եկկեսիաստիկոս տիտղոսն էլ անծանոթ է Կորյունին), բայց կերևի, թե պաշտոնական բաշխումը տեղի ունեցավ սույն հրովարտակով:

Ե-րդ դարում ծագեց Ակումիրա ազանդը, որի մասին կարգում ենք (Փափաղյանց, «Պատմութիւն եկեղեցու», էջ 286). «Ընդ այն ժամանակս ծագեցաւ և մուրրութիւն Ակումիրա կամ Անհանգիստ Անուանեալ միայնակեցաց, որք յերիս դասս բաժանեալ՝ կարգաւ միմեանց զկնի գտիւ և զգիշեր անընդհատ հսկէին յորհնութիւնս և ի փառաբանութիւնս Աստուծոյ: Սակայն անկան ապա ի դժպատեհ և յանգոսնելի մուրրութիւնս. զի ոչ կամէին լսել և կամ դաւանիլ թե մին յանձանց երրորդութեան մարմնացեալ իցէ, ծնեալ ի կուէ և շարշարեալ»:

Ակումիրա տիտղոսի գործածութեան մասին խոսում են Աղոնցը («Հանդէս ամսօրեայ», 1927 թ., էջ 400), Յնտգլյանը (էջ 35) և Թորոսյանը («Բազմավէպ», 1931 թ., էջ 471): Վերջինս մանրամասն պատմելով ակումիրա տիտղոսի ծագումը, ցույց է տալիս, որ դա գործածութեան մեջ սկսեց մտնել 441 թվականից, և նույնիսկ եթե գործածութեան մի բուպե, որ Մեսրոպի ժամանակ գործածական էր այն, հասարակ «ճգնավոր»-ից բարձր նշանակութիւն չունի և չի գործածվում իբր բարձր եկեղեցական տիտղոս: Այս և ուրիշ պատճառածովում իբր բարձր եկեղեցական տիտղոս: Այս և ուրիշ տողը պետք է ուղղել հիշյալ բառը սխալման արդյունք է և նույն տողը պետք է ուղղել «վայելուչ մեծարանօք գտուրքն յարհունիս յուղաւելելու»: Իսկ Պիտերսը («Revue des études arméniennes», № 9, էջ 211), կարծում է, թե կայսրը Մեսրոպին և իր խումբը ուղարկեց Ակումիրաների վանքը՝ քնակութեան համար: Այս վանքը նշանավոր էր իր բազմա-

լնդու միաբաններով, և եթե շկային այնտեղ հայ միաբաններ, անշուշտ ասորիներ կլինեին: Ստեփան Նազարյանն էլ («Հիստորիափայլ», 1860 թ., էջ 246) ակումիրա բառը սրբագրում է ԵՊՊՈՍՈՍ «երկրացի մարդ, ընտանի», որ սակայն ոչինչ արժեք չունի:

Անցնելով եկկեսիաստիկոս բառին, Թորոսյանը («Բազմավէպ», 1932 թ., էջ 9) գտնում է, որ այս բառը նշանակում է պարզապես «եկեղեցական կամ ժողովական» և չի գործածվում իբրև տիտղոս: Նա գտնում է, որ բառը պետք է ուղղել եկկեսիկտիկոս, որ է հունարեն εκκλησιαστικός: Սա բյուզանդական հունաց մեջ եկեղեցական աստիճան էր, որի պաշտոնն էր «1. Պաշտպան եկեղեցական իրավանց և կրօնի վարդապետութեան, հսկող եկեղեցական դանձերի և վանքերի կարգապահութեան, 2. Գատավոր խաղաղութեան կամ հաշտութեան՝ կրօնական վեճերի և խնդիրների մեջ»: Այս տիտղոսը տրվում էր սրբութեամբ և իմաստութեամբ օժտված նշանավոր եկեղեցականներին: Այս տիտղոսը իրօք որ հարմար էր Մեսրոպին և անշուշտ նորենացու մոտ նախապես այդպես էր գրված և հետո անսովոր լինելու պատճառով ձևափոխվեց և դարձավ եկկեսիաստիկոս, որ շատ ավելի գործածական և ծանոթ բառ էր:

Այլեւի մեծ պատիվներ է տալիս Թովմա Արծրունին. «Կարգէլ գտուրք վարդապետն ընդ վարդապետութեան արթոսկայութեան սրբոյն Յովհաննու Ոսկեբերանի և քաջաց և պլլաւոր վարդապետացն» (էջ 72): Կամ ավելի խոշոր բառերով՝ ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ «Նաև պատրիարքն Ատտիկոս և ամենայն ուխտ եկեղեցույն՝ հանդերձ թագաւորան գրեցին վՄԵՐՈՍԿ ընդ առաջին վարդապետս եկեղեցույ, ընդ Աթանասի և Գրիգորեանս, ընդ Բարսեղի և ընդ Յովհաննու Ոսկեբերանի» (էջ 18):

Տիտղոսների բաշխումից հետո բարձրագույնս հրամայվում էր արտոնել Մեսրոպի գործունեութեանը Հունահայաստանում, թույլ տալ, որ հավաքե աշակերտներ, բաց անի դպրոցներ, հայերենի ուսուցումը տարածի, եկեղեցիներ հիմնի և այլն: Հրամայվեց նաև, որ այդ հունահայ դպրոցներում աշակերտների անեղի ծախսը վերճարվի պալատական հաշվով:

Այս բոլորից դուրս՝ Մեսրոպը պարտավոր էր հուլածանք հանել բարբարիանոս կոչված աղանդավորների դեմ, որոնք սկսած էին տարածվել նաև Հայաստանի, և մասնավորապես Հունահայաստանի մեջ:

Խորենացին պատմում է, թե Մեսրոպն ստացավ նաև երկու նամակ, մեկը Քեոզոս կայսրից և մյուսը Ատտիկոս պատրիարքից, երկուսն էլ Սահակ կաթողիկոսի հասցեին: Ահա այդ նամակները:

Նամակ Ա

«Քուղթ Քեոզոսի առ Սահակ

Ինքնակալ Քեոզոս Աւգոստոս և կայսր Հռովմայեցոց, Մեծի Սահակայ եպիսկոպոսի խնդալ:

Հրամայեալ մեր տեսանել զթուղթս, վերահասու եղաք գրելոցս առ ի քէն. և մեղադրեցաք յոյժ, զի ամենայն սրտիւ միտեցար զհետ հեթանոս թագաւորի, և մեզ և ոչ թղթով բաւականացար ծանօթանալ: Եւ առաւել յայսմ մեղադիր եմք, զի արհամարհեալ զճարտարօքս, որ ի մերում քաղաքիս, յԱտրեաց ոմանց խնդրէիր զիմաստից գիտու: Վասն որոյ հաճեալ էաք ընդ մերոյ ծառայիցդ արհամարհել զայդպիսի ուսմամբդ. բայց զի յետոյ պատմեաց մեզ Մեսրոպ, թէ կատարումն արուեստիդ ի շնորհաց վերնոյն եղև, գրեցաք՝ զի ամենայն փութով ուցցին, և զքեզ պատուով ընկալցին, որպէս զարդարև վարդապետ իրենանց, հանգոյն արքեպիսկոպոսին Կեսարու. և դարմանք և ծախք յարքունուստ եղիցին: Եւ հրամայեցաք քաղաք շինել յաշխարհիդ Հայոց՝ յապաւինութիւն ձեզ և մերոց զօրաց: Եւ վասն քո արարաք ստրատելատ զՎարդան որդի որդիացելոյ քո, և յառաջին վարդապետան գրեցաք զՄեսրոպ: Ողջ լեր»:

Նամակ Բ

«Քուղթ Ատտիկեայ առ Սահակ

Ատտիկոս ինքնագլուխ եպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսի, եղբոր սիրելոյ և ախոռակցի՝ Սահակայ եպիսկոպոսի Հայոց ի Տէր խընդալ:

Բազում գոհութիւն Աստուծոյ մատուցանեմք յազադս քո բարեհամբաւութեանդ ի մէջ այդպիսի բարբարոս ազգի, այլ ազատ ի մեղադրանաց ոչ թողումք, որ ոչ կանխաւ յիշատակեցիր զսիրելութիւն Գրիգորի և Ներսիսի երանելեաց քոց հարց: Եւ առաւել ընդ յայս դարմանամք, եթէ դիւրոյ թողեր զաղբիւրն եկեղեցւոյ զհայր մեր սուրբ Յովհաննէս, որ ոչ միայն տիեզերական մայրաքաղաքիս, այլ սովաւ և ամենայն քրիստոնեայք և ընդհանուր աշխարհի նմանէ վարդապետեալ ուսանի. ուստի և Ոսկի բերան կոչեցին

դնաւ: Եւ ձեր զանց զնովաւ արարեալ, կամեցայք ի սահմանական շրոց զփափագ ծարաւոյն յագեցուցանել. մինչև ամենակալին տեսեալ զսնտի աշխատութիւնն, բղխեաց ի ձեզ զշնորհս Հոգւոյն, ընդ որ այժմ ուրախ եմք: Իսկ արդ հրամանաւ ինքնակալին Աւգոստոսի տուեալ լիցի քեզ իշխանութիւն վարդապետել զկողմնդ մեր, և աղանդոյդ բորբորիտոնաց՝ կամ հաւանել, և կամ հալածել ի քում մէ վիճակէդ: Եւ զառաքեալս ի քէն զՄեսրոպ ձեռնադրեցաք լինել եկղեսիաստիկոս»:

Խորենացու մեջ բերած հիշյալ երկու նամակները իրականութեան մեջ ամենեւին չէին կարող գոյութիւն ունենալ, և են միմիայն արդյունք երևակայութեան: Այս ո՛չ թե միայն այն պատճառով, որ Կոորյունը չի հիշում դրանք, կամ թե Խորենացին չէր կարող դրանք ձեռք բերել, այլ մանավանդ այն պատճառով, որ նրանց պարունակութեանը հակառակ է պատմութեան: Նամակները պատմում են, թե Մեսրոպը գրերի գլուտը հաշողցնելու համար դիմեց զանազան ասորիներին, և երբ նրանցից օգուտ չտեսավ, Աստված հրաշքով հայտնեց այդ գրերը: Բայց այս պատմութիւնը, ինչպես արդեն գրեցինք, Խորենացու հնարածն է: Մեսրոպը չդիմեց զանազան ասորիներին, այլ ինքը՝ իր աշակերտներին հետ, աշխատեց Եղեսիայում, և երբ կարիք զգաց դիմելու մի գեղագրի, ընդհակառակը զգուշացավ մի ասորիի դիմելուց և հույն Հոսիփանոսին դիմեց: Հայերեն գրերը համարել հրաշքի կամ աստվածային հայտնութեան արդյունք՝ նույնպես Խորենացու հնարածն է: Իրականութեանը այն է, որ Մեսրոպն իր սեփական աշխատանքով հնարեց տառերը: Յավալի է, որ Տաղավարյանն էլ (էջ 36) էրբ ստույգ է ընդունում այս նամակները և դրանցից պատշաճ եզրակացութիւն հանում: Իրր թե երբ Սահակն ու Մեսրոպն անցան Հունահայաստան՝ հայերեն գրերը տառածելու և հույները արգելեցին, այդ նրանից էր, որ կարծում էին, թե հայերեն տառերը ասորերեն այբուբենից են կազմված և ո՛չ թե հունականից: Իսկ երբ լսեցին, թե աստվածային հայտնութեամբ են արված, իսկույն թուլատրեցին!!!

Ատտիկոս պատրիարքը չէր կարող գրել Սահակին, թե բորբորիտոնների աղանդին «կամ հավանիր և կամ հալածիր»։ Եթե ինքը Ատտիկոս հակառակ էր այս աղանդին (և գիտենք որ շատ հակառակ էր), անպատճառ պիտի գրեր հալածել, և երբեք հարաբերութեան չունենալ նրանց հետ: Գալով ժամանակի ոճին, Խորենացին դիմամբ տվել է այդպիսի անքաղաքավար և արհամարհոտ գույն, որպեսզի հունական գոտոլութեան հետ պատշաճեցնելով՝ կեղծութիւնը ծածկ և ընթերցողին բնական երևցնել տա: Բայց հարկիվ թե Քեոզոսը, մանավանդ Ատտիկոսը այդպիսի անվայել լե-

զու բանեցնեին այնպիսի մի բարձրաստիճան հայրապետի հետ, որ իրենց իշխանության տակ չէր և որի բարեկամությունը պիտի փնտրեին՝ իբրև հարևան քրիստոնյա մի մեծ ազգի հոգևոր պետի: Ուրիշ նամակներ էլ ունենք Սահակին և Մեսրոպին ուղղված հոգևոր հոգևոր իշխանությունից ոսկեգարջան հայերեն թարգմանությունամբ (և ոչ թե խորենացու լեզվով), այս անգամ հարազատ և վավերական, և այնտեղ տեսնվում է, թե ինչպիսի՞ պատկանելի վերաբերմունք է ցույց տրվում այդ երկու մեծ անձնավորությունները:

Ասևը վերջապես, որ Վարդան Մամիկոնյանի ուղեկցությամբ և այս առթիվ կայսրից ստացած ստրատելատության պաշտոնը բոլորովին ենթադրական է: Խորենացին արել է այս բանը՝ բարձրացնելու համար Մամիկոնյանի աստիճանը. բայց Կորյունի պառժությունը ցույց է տալիս, որ Վարդանը դեռ մինչև Սահակի մահը (438) չուներ այնպիսի նշանավոր աստիճան, ինչպես է ստրատելատությանը կամ ընդհանուր զորավարությունը, որ Սահակի մահից հետո ստացավ: Նրան Վարդանն ունենար այդպիսի բարձր մի պաշտոն և այն էլ ստացած հունաց կայսրից՝ Մեսրոպի հետ ուղեկցության ժամանակ, անկարելի էր, որ Կորյունը լուծվան մասներ ու շփոթանակեր: Կորյունը երկու անգամ առիթ է ունեցել ճշտվել նշանակելու Վարդանի անձը. բայց ինչպե՞ս համեստ կերպով: Այսպես, էջ 13. «Առաել Երանելոյն Սահակայ զՄամիկոնյան որեարն՝ ի վարժս վարդապետութեանն պարապեցուցեալ, որոց առաջնոյն Վարդան անուն էր, որ և Վարդկան կոչէր»: Իսկ նրան այս հատվածը Վարդանի աշակերտության է վերաբերում, ահա մի ուրիշը, երբ արդեն վաղուց Վարդան ստրատելատության բարձրացած պիտի լիներ քստ խորենացու. «Հանդերձ աստուածասէր իշխանակնաւ միով, որ անուանեալ կոչէր Գուստր. որ էր կին Վարդանայ, զոր ի վերնոյն լիշեցաք» (Կորյուն, էջ 25): Այս երկու հատվածներից պարզ է, որ դեռ մինչև Սահակի վախճանը Վարդանը հասած չէր այդ պաշտոնին. ուստի և խորենացու գրածը սխալ ենթադրություն է միայն:

Գարագաշյանն իր Քննական պատմության մեջ (Գ, էջ 219), քննության ենթարկելով այս նամակները, հասնում է նույն եզրակացության: Նա նկատում է, թե Քեոզու կայսեր մեղադրանքները (թե ինչո՞ւ Սահակը մոտեցել է ասորիներին և իրեն թղթիկ մ'էլ չի գրել, թե ինչո՞ւ արհամարհել է Պոլսի իմաստուններին, որի համար կայսրն էլ իրավունք պիտի ունենար հրամայելու, որ հունահայերը արհամարհեին այդ գրերը, բայց որովհետև Աստուծո հրաշքով են գտնվել նրանք, ուստի ներելի է սովորել և այլն). «չունին ամենևին նշանակութիւն ի բերան թէոզոսի»:

Ավելի անտեղի են Ատտիկոսի խոսքերը Հովհան Ոսկեբերանի

ժամին: Ատտիկոսը հայ էր, Սերաստիա քաղաքից: Գնաց Պոլիս և կրոնական բարձր աստիճանի հասավ: Նա հակառակորդ և թշնամի էր Հովհան Ոսկեբերանին, որին արքունի տալով՝ խլեց ձեռքից Պատրիարքական Աթոռը: Ինչպե՞ս կարող էր այս մարդը ասել Ոսկեբերանի համար, թե «գիստոյ թողեր զաղբիւրն Եկեղեցւոյ զհայր մեր սուրբ Յովհաննէս, որ ոչ միայն տիեզերական մայրաքաղաքիս, այլ սովա և ամենայն քրիստոնէայք և ընդհանուր աշխարհ ի նմանէ վարդապետեալ ուսանի. ուստի և Ոսկի բերան կոչեցին զնա»: Այս խոսքերը կարող էր՝ ասել ո՞չ թե իր անմիջական հաջորդն ու հակառակորդը, այլ շատ հետին մի մարդ, որի ժամանակ Ոսկեբերանը արդեն Հույն Եկեղեցու սրբերի կարգն էր դասված: Այս բանը տեղի ունեցավ 438 թվականին Պոսկոզ պատրիարքի ձեռքով, որ նրա աշակերտն էր և վեցերորդ հաջորդը. նա էր, որ արքունի շարաշար նեղությունամբ մեռած Ոսկեբերանին պատվով փոխադրել տվեց Պոլիս (ընդարձակ տես Ալիշանի «Յուշիկք...», Բ, էջ 96):

6

Մեսրոպն ստանալով կայսերական հրովարտակը, հրամեշտի ողջույնը տվավ թագավորին, պատրիարքին, եկեղեցականներին և իշխաններին, և բոլոր իր ուղեկիցների հետ բարձրանալով կայսեր կողմից շնորհված արքունական կառքերը, ճանապարհ ընկավ դեպի Հունահայաստան. «Եւ երկիրպագեալ ծիրանափառ օգոստականացն և սրբոյ կաթողիկոսին, և ընկախալ ողջոյն յեկեղեցւոյն և յերևելի իշխանացն քաղաքին, և ամենայն իրայովքն յաջողեալք՝ ելանէին ի դեսպակս ի կառս արքունատուրս» (Կորյուն, էջ 17): Կորյունը պատմում է, թե Մեսրոպի վերադարձը ավելի մեծ շուքով եղավ: Նրանք բռնեցին արքունական մեծ պողոտան, որ այժմվա Սկյուդարի կամ Քաղկեդոնի (Գաղջբոյ) կողմերից սկսելով տանում էր մինչև Հայաստան: Ճանապարհի վրա գտնված բոլոր քաղաքները պատահեց Մեսրոպը և ամեն տեղ գտավ փառավոր ընդունելություն, մինչև հասավ Անտիոք և ներկայացավ Արևելից սպարապետ Անատոլիոսին, որին ներկայացրեց կայսերական սակերը (արքունի սրբազան հրովարտակը): Սպարապետը Մեսրոպի ձեռքով ընդունելով այդ հրովարտակը, իսկույն ձեռնարկեց կայսերական հրամանները գործադրելու: Անմիջապես պատգամավորներ ուղարկեց Հունահայաստանի բոլոր գավառները, հրամայեց համարել հայ մանուկներին և տեղավորել նրանց զանազան հարմար վայրերում: Բոլորի համար նշանակեց ռոճիկ՝ արքունի հաշվով: Մեսրոպն սկսեց ման գալ այդ քաղաքները, քարոզել, ուսուցանել և իրեն հանձնված աշակերտներին կրթել հայերենի ուսման մեջ:

Այնուհետև Մեսրոպն սկսեց քննել բարբարիանոսների աղանդը: Նախ տեսնենք, թե ի՞նչ աղանդ է սա:

Զամչյանը (Ա, էջ 765) ենթադրում է, թե բարբարիանոսները լուսավորչի ժամանակից Հայաստանում մնացած օտարազգի և ոչ հայ կոապաշտներ էին, որոնց հետ հետո խառնվել էին նաև յա-կավաթիվ հայեր: Այս աղանդավորները պաշտում էին տարիները, ոմանք էլ արեգակը, և առհասարակ զրադաշտական մոգերից փոխառություններ էին առած. այս պատճառով էլ կոչվեցին Արվորդիք:

Ըստ Իսահակ Հարությունյանի (էջ 194), բարբարիանոսները «գնոստիկական հերետիկոսների ամենատեղի աղանդավորներն էին»:

Օրմանյանը («Ազգապատում», Ա, էջ 297) համարում է, որ այլուր կոչված է Մծղնեայք, հունարեն Եվխետյան կամ Մեսալյան: Այս աղանդը ծագել է Ասորիքից: Նրանք ամեն ծես ու պաշտամունք ավելորդ էին համարում և մեղքերի թողության համար մի աղոթք բավական էին համարում: Ուղղափառներն ասում էին նաև, թե նրանք ամեն տեսակ բռնություն, հափշտակություն և անիրավություն համարձակ գործում էին և հասարակ եղեռնագործի կերպարանք էին ստանում:

Կոնիբիր հայագետը իր «The Armenian Church» աշխատության մեջ գտնում է, որ դրանք նեստորականներն էին: Ֆնտզյանը (Կորյուն, ԻԲ—ԻԾ) ավելի ընդարձակ քննելով այս խնդիրը, գրտնում է, որ սխալ է Կոնիբիրի կարծիքը: Նեստորականությունը գրտնում է, որ սխալ է Կոնիբիրի կարծիքը: Նեստորականության գահը լուսն բարձրացրեց, երբ նեստորը Պոլսի պատրիարքական գահը բարձրացավ (428 թ.): Իսկ 422—423 թվականներին, երբ Մեսրոպը Պոլիս էր գնացել, դեռ այս աղանդը բորբոքված չէր: Այս միջոցին հուզվող աղանդներն էին Արիոսականություն, Հոգեմարտություն, Պեղազյանները, Մանիքեականները և Փոտինյանները: Արդարև, Կորյունը խոսում է նեստորական աղանդի տարածման մասին էլ Հայաստանում, բայց բավական հետո, Սահակի մահից քիչ առաջ, շուրջ 435-ին, որի մասին մենք էլ պիտի խոսենք առանձին պիտով: Եթե այս վերջինը նույնը լիներ առաջինի հետ, Կորյունը նեստորականների վրա երկրորդ անգամ խոսելիս անշուշտ «գոր ի վերնոյն յիշեցաք» ասելու էր, ըստ իր սովորության (Ֆնտզյան, էջ ԻԾ):

Կորյունը, խոսելով բարբարիանոսների մասին, կոչում է նրանց «ղբժպատեհ, կամակոր և ժանտագործ»: Վերջին բառով Ֆրնտզյանը հասկանում է «պղծագործ, պոռնկական», որի համար իբրև ապացույց է բերում հետևյալ վկայությունները.— «Զժանտագործին Բահարու զհիւրընկալութիւն լրտեսացն» (Կորյուն, տպ. 1894 թ.):

էջ 9, ասում է պոռնիկ Բահարի մասին). «Ժանդագործ երկիրն Սոգոմացուց». Ագաթ., էջ 226? «Յոչնչէ կարող էր անել զլուսատրսքն... և ոչ ի ժանդագործութենէ» (Եզնիկ, պատմելուց հետո, թե լուսավորները «ի մայրենի և ի քեռական առականաց արարան»): Արդ՝ այս ժանտագործ, պղծագործ կամ պոռնկական ածականը տրվում էր նաև մանիքեցիներին, ուստի Կորյունի բարբարիանոսները մանիքեցիներ էին ըստ Ֆնտզյանի, և կամ ըստ Մինգանա ասորագետի՝ burburiani կոչված սակավածանոթ աղանդը, որ վերին Միջագետք և այստեղից էլ Հայաստան տարածված էր և որի դեմ մի քանի տեղ գրել է Եփրեմը (տե՛ս Ֆնտզյան, էջ 38):

Կավագուն բացատրությունը տալիս է Քորոսյանը («Բազմավէպ, 1932 թ., էջ 7.— աղանդը կոչվում էր բարբարիանոս կամ բորբորոս (հուն. βορβορος «տիղմ, ցեխ» բառից՝ իբր «տղմային, պղծուգործ»): Այս աղանդը ծագել է Ա դարի վերջերից. հինգերորդ դարի սկիզբը այնքան աճել ու ծավալել է Բյուզանդիոնում և շրջակայքում, և այնպիսի ահռելի քանդում ու ավերում է հասցրել ընտանիքների մեջ, որ ժողովուրդը զզված ու զայրացած՝ բուռն բողոքներ է հասցրել մինչև կայսերական գահը: Մրա վրա դուրս է եկել կայսերական խիստ հրաման՝ բնաջինջ անելու և պետության սահմաններից դուրս վտարելու նույն աղանդի հետևորդներին: Նրանք էլ վտարվելով երկրից՝ անցան Եգիպտոս, Ասորիք, Միջագետք, Հայաստան և այլն: Այս բանը պատահեց հենց Մեսրոպի ուղևորության միջոցին դեպի Պոլիս, որով և եղավ կայսերական սխալաբան կարգադրություն՝ հալածելու նրանց Հայաստանից:

Երբ Կորյունն ասում է՝ սկսեց «քննել» աղանդը, պետք է հասկանալ անշուշտ, թե նա կանչեց մի առ մի այդ աղանդի հետևորդներին և նրանց բարոզիչներին, հարցափորձեց, թե իրոք հետևո՞ւմ են այդ աղանդին, և որքան կարող էր ջանաց համոզելու և ուղղափառ քրիստոնեական վարդապետության դարձնելու: Իսկ երբ անկարելի եղավ համոզել, ըստ Կորյունի «իբրև ոչինչ գտանէր հնարս յուղղութիւն անելոյ», այն ժամանակ ձեռք առավ այն բռնի միջոցները, որոնք սովորական էին այն ժամանակ հերձվածողների դեմ հարուցված հալածանքների մեջ, այն է բանտարկություն, տանջանքներ, գելարաններ և ծեծ. «Առեալ ի գործ արկանէր զթշուառացուցիչ գաւազանն, ծանրագոյն պատուհասիք ի բանդս, ի տանջանս, ի գելարանս» (Կորյուն, էջ 18): Իսկ երբ այս պատիժներն ու տանջանքներն էլ օգուտ չունեցան և հերձվածողները անխախտ մընացին իրենց համոզմունքի մեջ, Մեսրոպն, իհարկե քաղաքական իշխանության ձեռքով, դիմեց ավելի ծանր միջոցների.— ջարդում էին հերձվածողի այս կամ այն անդամը, դադում էին ճակատը,

մրում և այսպես խարանած դուրս էին վտարում երկրի սահմաններից (աքսորում)։ «Իսկ յորժամ այնու ևս պակասեալք ի փրկութենէն գաանէին, խորտակեալս, ապա խանձեալս, մրեալս և գունակ գունակ խայտառակեալս, և յաշխարհէն կորչէին»։

Այստեղ էլ Կոնիբիր, իր վերոհիշյալ աշխատութեան մեջ՝ սրխալվում է ըստ Յնտզլյանի (Կորյուն, էջ ԻԲ—ԻԳ և 39), ասելով, թե Մեսրոպն այդ աղանդավորներին ողջ-ողջ այրել է սովել Տընտըզլյանը ցույց է տալիս, որ Կոնիբիր սխալ է հասկացել խանձեալ բառը, որ ո՛չ թե «այրել» է նշանակում, այլ «խանձել, դադել, խարանել, մորթի վրա տաք երկաթով նշան անել»։ Այս նույն պատիժը սահմանվեց նաև Շահապիվանի ժողովում (446 թ.) կախարդների համար. «Որ լոկ դիւթեն և ոչ կախարդեն ըէ՛ այր, թէ՛ կին ի դիւթութեան գտցին՝ ժն կրկին գան արբցեն, խանձեսցին, մրեսցին, ոսկրակցին, յորկանոց տարցին»։ Խարանումը նրա համար էր, որ ամեն մարդ տեսնի ու ճանաչի մեղապարտին։

Բարբարիանոսների հալածումից հետո Մեսրոպը շարունակեց իր գործը, լայն շափերով տարածեց կրթությունն ու քարոզությունը, և հավաքեց բազմաթիվ հունական եկեղեցական հայերի զբոքները, ո՛չ թե հատկապես հայերին թարգմանելու համար, այլ կարդալու և իր քարոզների համար նրանցից նյութեր քաղելու նպատակով, ինչպես որ Կորյունն էլ հատկապես հիշում է, թե այդ գրքերով ժողացրեց իր վարդապետության խորությունը։ «Իսկ երանելոյն զիր վարդապետութեանն պայման արարեալ՝ սակեալ և վճարեալ, և բազում շնորհագիր մատենս գհարցն եկեղեցոյ ստացեալ, ծովացուցանէր զվարդապետութեանն խորութիւն, և լցեալ զհոգոյր ամենայն բարութեամբք» (Կորյուն, էջ 18)։

Նույն ժամանակները Մեսրոպը պատահեց Ռենիւմէն անունով մի ազվան քահանայի։ Մեսրոպը, որ ժողովրդի մեջ զիր ու գրականություն և գրականության միջոցով ուսում և կրոն տարածելու ցանկությունամբ լցված մի անձ էր, օգուտ քաղեց այս առիթից և նույն անձից օգտվելով, ուզեց հնարել ազվաններն լեզվի համար սեփական այբուբեն։ Ինքը ազվաններն լեզվին բոլորովին անծանոթ էր, բայց այնպիսի մի անձի համար, որ արդեն երկու լեզուների այբուբենն էր հնարած, զժվար չէր դանազան քննություններով երկվան հանել ու ճանաչել նույն լեզվի սեփական ձայները։ Այսպես էլ արավ Մեսրոպը։ Նա հարցրեց, քննեց նույն թեմիական քահանային, ազվաններն լեզվից զանազան բառեր հնչել սովեց և վերջապես կազմեց ազվաններն այբուբենը. «և նորա հարցեալ և քննեալ զբարբառս դրանս աղուաներէն լեզուին, առնէր ապա նշանագիրս, ըստ վերնապարզե կորովի սովորութեան իւրում, և յաջողութեամբ Քրիստոսի

տեսի շնորհացն, կարգեալ և հաստատեալ կշոէր» (Կորյուն, էջ 18)։

Ազվաններն լեզվի գրերը հնարելուց հետո, արդեն Հունահայաստանի դպրոցական ու քարոզական գործը վերջացրած լինելով, Մեսրոպը հրաժեշտ սովեց եպիսկոպոսներին, իշխաններին և բոլոր եկեղեցականներին։ Իր ժողովրդի և եկեղեցիների ու դպրոցների վրա վերակացու նշանակեց իր աշակերտներից երկուսին, առաջինը՝ Ենոկը և երկրորդը՝ Դանան. «Արք կրօնատրք և յառաջադէմքս յաւետարանական սպասատրութեանն»։ Իսկ ինքը հետն առնելով իր բազմաթիվ գործակից աշակերտներին, ճանապարհ ընկաւ դեպի Մեծ Հայք (Պարսկական Հայաստան)։ Հասավ Նորաքաղաք կամ Վաղարշապատ, ներկայացավ Սահակ կաթողիկոսին և Արտաշես թագավորին, որ շատ ժամանակ չէր գահ էր բարձրացել, պատմեց նրանց բոլոր այն գործերը, որ մեծ հաջողությամբ կատարել էր Հունահայաստանում, և հանդատություն առնելու համար, մի քանի օր նույն քաղաքում դադար առնելուց հետո, այս անխոնջ գործիչը պատրաստություն սկսեց տեսնել, այս անգամ էլ դեպի Ազվանք երթալու։

Այս է ահա Մեսրոպի գործունեությունը Հունահայաստանում՝ Կորյունի հավատարիմ պատմության համաձայն։ Բայց Խորենացին, որ արդեն խառնակել էր սկսել այդ գործունեության նախնական մատերը, նույն խառնակությունը մինչև վերջն էլ տանում է։ Այսպես, երբ Մեսրոպը Պոլսից դառնում է Հունահայաստան, դեռ Սահակն այնտեղ էր։ Եվ ահա բոլոր իշխանները, գլխավորներն ու նշանավոր մարդիկը, հավաքվում են Մեսրոպի և Սահակի մոտ, և այս երկու անձերը շուտով սկսում են սոփորեցնել նրանց։ Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ մանուկների հավաքում չկա և փոխանակ մանուկների՝ իշխաններն ու երևելի մարդիկն են աշակերտում, ինչ որ շատ տարօրինակ է. «Քանզի իշխանք և զիւտուրք և որք միանգամ յայսնիք էին ի կողմանն, ի մի վայր եկեալ հասանէին հանդերձ ամենայն քահանայական ազգան ինքնակամ, իբր յաստուածատաք ձայնէ հրաւիրեալ. զոր անյապաղաբար սկսեալ ուսուցանել, երազապէս վարդապետեցին զկողմն արեւմտեայն, որպէս զարեւելեայն» (Նորենացի, Գ, ծր)։

Այս միջոցին Պարսից Վոսմ թագավորը տեսնելով, որ առանց հայ նախարարների հետ հաշտվելու չի կարող կառավարել Հայաստանը, Սմբատ ասպետի միջոցով հաշտություն է խոսում։ Մի խումբ նախարարներ գալիս են Սահակի մոտ և խնդրում են, որ իր Աթո-

¹ Այնպիսի «ձանդեւ ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 535) այս ազվանների համարում է արեւելյան գոթացիք և Մեսրոպին էլ՝ արեւելյան գոթերի այբուբենի հեղինակ։ Գեպքը տեղի է ունեցած Պոլսում։ Ինձ թվում է, թե կարելի է

որ դառնա և ցանկալի միաբանութիւնը հաստատի Մահակը համաձայնվում է, ուստի Մեսրոպին թողնում է Արևմտյան Հայաստանի վերակացու, նրան օգնական է տալիս Վարդան Մամիկոնյանի երկու եղբայրներին՝ իր Հմայակ և Համազասպյան թոռներին, հրամայում է քննել բորբորիտոնների աղանդը և կամ համոզել և կամ շարշարանքով հալածել, իսկ ինքը անցնում է Այրարատ նահանգը: Այնտեղ հավաքում է բոլոր նախարարազուններին, Սմբատ ասպետին և Վարդան Մամիկոնյանին ուղարկում է Պարսից պալատը, և այսպես երկու կողմերի միջև հաշտութիւն կնքելով՝ Վրոնաձայուհի որդի Արտաշեսը նշանակվում է Հայաստանի թագավոր: Սրանից հետո տեղի է ունենում Կարին կամ Թեոդուպոլիս քաղաքի շինութիւնը՝ Անատոլիոսի ձեռքով՝ Թեոդորոս կայսեր հրամանի համաձայն, իբրև թէ Հայոց պաշտպանութեան համար: Իսկ Մեսրոպը դեռ Հունահայաստանում՝ Շաղգոմք անուն «անապատ և հովանաւոր» տեղում շարունակում է իր դասերը, մինչև «բովանդակեաց զվարդապետութիւնս առաջին առելոց խմբիցն» (երևի ուզում է ասել առաջին աշակերտական խումբը կարգացրեց վերջացրեց, բայց մշուսների մասին խոսք չկա): «Քանզի ոչ որպէս արուեստ ուսուցանէր, այլ իբրև զհոգի առաքելաբար աշակերտելոցն տայր» (Խորենացի, Գ, 4): Այնուհետև իր անըր վերակացու թողնելով իր աշակերտներից մի քանիսին, ինչպես Ղևոնդին և Ենովջին Սպերում, Գնիթ եպիսկոպոսին Գերջանում, Գանանին՝ Եկեղիբում, ինքը դարձավ Այրարատ և այստեղից էլ՝ Գողթն:

Ինչպես ասեսում ենք, բոլոր գլխավոր դերերը Խորենացին Սահակին է տալիս, իսկ Մեսրոպը մի հլու գործիք է, որ ծառայում է միշտ Սահակին: Իզուր Թեոդոս կայսրը այդ տիտղոսները Սահակին չտվեց: Այս բանը նորութիւն չէ մեզ համար: Գալով ազվաներեն գրերին, որ Մեսրոպը հնարեց Հունահայաստանում, Խորենացին այնպես է փոփոխում հանգամանքները, որ առնվազն զարմանալի է: Բայց այս, ինչպես և Մեսրոպի ճանապարհորդութեանց այլակերպութեան մասին պիտի խոսենք հետո:

Գարագաշյանը («Քննական պատմութիւն», Գ, էջ 216—218) Հունահայաստանի քարոզչութեան գործում գտնում է քաղաքագիտական վարժունքներ: Կեսարիայի միտրոպոլիտը և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքները իրար հետ մրցման մեջ էին կրօնական գերազանցութիւն ձեռք բերելու համար: Կոստանդնուպոլիսը կայսերական մայրաքաղաք լինելով, այնտեղ նստող պատրիարքներն էլ ամենքի վրա առաջնակարգ դիրք ուզում էին ունենալ, իսկ Կեսարիայի միտրոպոլիտները մերժում էին այս գերազանցութիւնը և հատկապես Հայոց Եկեղեցին իրենց իրավասութեան տակ էին ճանաչում: Հու-

նահայաստանի մեջ գործելու արգելքը հետևաբար Կեսարիայի միտրոպոլիտն է հանել, և այն էլ աշխարհական իշխանութեան միջոցով: Սակայն օգուտ քաղելով երկու մրցակիցների հակառակութիւնից իբրև բարձրագույն աստիճան, դիմեց կայսեր և պատրիարքին: Այս երկուսի համար էլ Սահակի դիմումը՝ իբրև նշան հպատակութեան, հաճելի և շողոքորթիչ էր միանգամայն, մանավանդ պատրիարքին, որ թերևս սպասում էր այսպիսի առիթի, ցույց տալու համար իր վերին իշխանութիւնը Կեսարիայի միտրոպոլիտի վրա: Ուստի սիրով ընդունեց Սահակի խնդիրը և ընդառաջեց և անշուշտ կայսեր առաջ էլ բարեխոսեց:

Հունահայաստանի քարոզչութիւնը ազգային տեսակետով մեծ օգուտ ունեցավ. սրանով Հայաստանից բաժանված գավառները գոնե լեզվով ու գրականութեամբ նորից միացան մեծ ամբողջութեան հետ:

Գ Լ Ո Ւ Ե Շ

ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ ՔԱՐՈՉՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆ
(Լուսավորւոյուն Աղվանից, Բաղասականի, Գարգմանի, Վրաց և Տաշրաց)

1

Հինգերորդ ճամփորդութիւնը շորթորդից շատ կարճ ժամանակով է միայն բաժանվում: Մեսրոպը վերադառնալով Հունահայաստանից, նպատակ ուներ ո՛չ թե հանգստանալ, այլ ուղղակի անցնել Աղվանից կրկիբը, որոնց համար արդեն այբուբեն հնարել էր Քենիամինի միջոցով: Ուստի մի քանի օր միայն (աւուրս ինչ) զաղար առնելուց հետո Վաղարշապատում, ճանապարհ ընկավ դեպի Աղվանք:

Մեսրոպն իջավ Աղվանից մայրաքաղաքը, որ այն ժամանակ դեռ Չողայ քաղաքն էր և ոչ Պարտավը (տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, Բ, 9): Այստեղ նա ներկայացավ Աղվանից Երեմիա եպիսկոպոսապետին և թագավորին, որի անունը Կորյունի մի ձեռագրում գրված է Արավաղ, մշուսում՝ Արավաղէ, Խորենացու մոտ Արավաղէն, Կաղանկատվացու մոտ նույնպես Արավաղէն, Կիրակոսի (էջ 97) և Օրբելյանի մոտ՝ Նավաղէն:

Երկուսն էլ սիրով ընդունեցին Մեսրոպին. «Առավել հպատակութեամբ ընկալեալ վասն անուանն Քրիստոսի»: Հետո հարցրին իր

գալստյան նպատակը: Մեսրոպը բացատրեց, թե իր նպատակն էր նորագյուտ աղվաններն գրերը տարածել ժողովրդի մեջ և նրանց վարժեցնել գրականության և քրիստոնեական կրթության մեջ: Արսևադեն և Երեմիան ուրախությամբ ընդունեցին Մեսրոպի առաջարկը և շուտով հրաման հանեցին իրենց իշխանության տակ գտնված գավառներից հավաքել մանուկների բազմությունը, որպեսզի հանձնեն Մեսրոպին դպրության համար: Այսպես հիմնվեցան Աղվանից առաջին դպրոցները, որոնց ծախսը նշանակվեց արքունիքից:

Ավանդվում է, թե Մեսրոպն իր այս քարոզության ժամանակ հիմնել է Շամախիի մոտ ս. Ստեփանոս վանքը, որի համար հետևյալ ծանոթությունն է տալիս «Նոր-դար» լրագիրը, 1887, № 202. «Շամախից 18 վերստ հեռավորությամբ դեպի հարավ, Քիֆլիս և Երևան գնացող ճանապարհի մոտ գտնվում է Սաղիանի ս. Ստեփանոս վանքը մի վայելուչ բարձրահայաց գիրքի վրա, որ, ըստ ավանդության տեղաբնակների, հիմնված է ս. Մեսրոպը թարգմանելից՝ նրա այս կողմերը եկած ժամանակը»:

Գպրոցների հաստատությունից հետո, Երեմիա եպիսկոպոսը ձեռնարկեց թարգմանելու Աստվածաշունչը աղվաներեն լեզվի, որով, ասում է Կորյունը, «անդէն յական թօթափել, վայրենամիտ և դատարկասուն և անասնաբարոյ աշխարհն Աղուանից, մարդարէսգէտք և առաքելածանօթք և աւետարանաժառանգք լինէին, և ամենայն Աւանդելոցն Աստուծոյ, ոչ իւրք անտեղեկալք» (էջ 19): Այս խոսքերից երևում է, որ ս. Գրքի ամենամեծ մասը (հատկապես հիշում է Կորյունը Մարգարեությունները, Գործք Առաքելոց և Ավետարան) թարգմանվեցին աղվաներենի, անշուշտ հայ թարգմանության վրայից: Իսկ Արսևադեն թագավորը հրաման հանեց հետ կենալ բոլոր այն կոապաշտական սովորություններից, որոնք դեռ մնում էին այդ քրիստոնյա ժողովրդի մեջ. «Դարձեալ առաւել ևս երկիրդածն յԱստուծոյ արքայն Աղուանից՝ միամիտ փութով հրաման տայր սատանայակիր և դիւմուլ աղդին սաստի՛ թափել զերծանել յունայնափար հնացելոցն, և հնազանդ լինել ամենահեշտ լծոյն Քրիստոսի»¹:

Աղվանից աշխարհի քարոզությունից անմիջապես հետո տեղի ունեցավ Բաղասական աշխարհի քարոզությունը: Բայց այս քարոզության մասին արված տեղեկությունը այնքան հակիրճ, այնքան համառոտ է Կորյունի մեջ, որ կարող է անցողակի հիշատակություն համարվել: Ի լրումն դժբախտության, խոսքի իմաստը նույնպես շատ մութ է և պարզելու համար այն՝ պետք կա մի քանի քերականական դիտողությունների:

Ահավասիկ Կորյունի հիշյալ հատվածը. «Նւ յորժամ զայն արարեալ հաւասարութեամբ, և լցեալ զպիտոյն իւրեանց, և զկամացըն յոժարութիւն, ձեռնատու ևս եղեալ նմա սրբամատոյց վարդապետութեանն ի Բաղասական կողմանս սրբոյ եպիսկոպոսին՝ որում Մուշեղ կոչէին» (Կորյուն, էջ 19):

Հատվածիս առաջին երկու անցյալ դերբայները (արարեալ, լրցեալ) պետք է որ պատկանին Արսևադենին ու Երեմիային, նմա դերանունը գրված է Մեսրոպի համար. ի՞նչ հույով է սրբոյ եպիսկոպոսին, սեռակա՞ն թե տրական: Եթե համարենք տրական, այնպես կհետևի, որ Մեսրոպ օգնել է Մուշեղին և Բաղասական աշխարհի քարոզիչը կլինի Մուշեղ: Բայց այս պարագային նմա բառի գործածությունը իդուր եղած պիտի լինի. ուստի չի կարող եպիսկոպոսին տրական լինել: Եթե սեռական է, կարող է լինել հատկացուցիչ վարդապետութեան բառի, որով դարձյալ Մուշեղը կլինի քարոզիչը, և կամ սեռական հոլով ենթակա եղեալ դերբայի: Չի կարող հատկացուցիչ լինել, որովհետև նախ որ այս պարագային պետք պիտի լիներ ասել «սրբամատոյց վարդապետութեանն սրբոյ եպիսկոպոսին» և երկրորդ, որ խոսքը ամենևին իմաստ չի ունենա: Մնում է ընդունել սեռական ենթակա: Այս ժամանակ խոսքի իմաստը պարզվում է հետևյալ ձևով. «Երբ Արսևադեն և Երեմիա՝ երկուսը միասին կատարեցին այդ բանը, լրացրին իրենց պետքերը և իրենց կամքի փափագածը, երբ Մուշեղ անուն սուրբ եպիսկոպոսը օգնեց Մեսրոպին Բաղասականի քարոզության մեջ, այնուհետև...»:

Այս մեկնությունից ա՛յն է հետևում, որ Մեսրոպն Աղվանից քարոզությունը լրացնելուց հետո, ժամանակավորապես թողնելով այդ երկիրը, անցավ Բաղասականի կողմերը (Հյուսիսային Կովկաս): Այստեղ էլ տարածեց քրիստոնեական վարդապետությունը: Իրեն օգնական եղավ Մուշեղ եպիսկոպոսը, որ թերևս Բաղասականի առաջնորդն էր կամ եղավ: Քարոզությունից հետո, Մեսրոպն իր աշակերտներից մի քանիսին նշանակեց Աղվանից վերակացու, ո-

¹ Ղ. Աղայան. («Անահիտ», Ա. տպ. Քիֆլիս, 1886, էջ 75 ծանոթ.) ասում է, թե այս «սատանայական» աղանդը, որ ըստ Կորյունի չնչեց Մեսրոպը Աղվանքում, Կաղանկայտվացու մատնահատության և այլ անուններով նկատուրբած աղանդն է: Այս առթիվ Աղայանը տալիս է նաև Կաղանկայտվացու այս զվեի աշխարհարար թարգմանությունը: «Անահիտ»-ի մյուս տպագրության մեջ այս հավելվածը չկա:

րոնց մեջ հատկապես հիշվում է պալատական քահանա Հովնաթան անուն անձը, և նրանց բոլորին հանձնելով աստվածային շնորհներին, հրաժեշտ տվավ թագավորին, եպիսկոպոսներին ու ժողովրդին և դիմեց նորից Վրաստան:

Թեև մյուս պատմագիրները չունեն բնավ տեղեկություն Բաղասականի քարոզության մասին, բայց խորենացին տալիս է մի քանի նոր մանրամասնություններ: Ըստ խորենացու (Գ, 4) Գողթն գավառի երկրորդ քարոզության ժամանակ, Մեսրոպը, որ զբաղված էր ջնջելու հեթանոսական մնացորդները այդ գավառում, տեղեկություն ստացավ, թե կոպաղաշտական աղանդի քարոզիչներն ու զբլխավորները գտնվում են Բաղասական երկրի կողմերում. ուստի դիմելով այնտեղ, սկսեց քարոզություն և այդ գլխավորներին շատերին ուղղության բերավ, իսկ մնացյալ մի քանիսին, որոնք համառոտ էին իրենց կարծիքների մեջ, հալածական վտարեց դեպի Հոնաց երկիրը: Հետո Բաղասականի քարոզչական գործին վերակացու նշանակեց Մուշե եպիսկոպոսին, իսկ ինքը դարձավ Գարդմանի ձորով:

Խորենացու այս հատվածը կարևոր է մեզ համար այն պատճառով, որ հաստատում է մեր տված բացատրությունը Կորյունի մութ հատվածին, որ տեսանք քիչ առաջ: Միայն այստեղ Մուշեղը դառնում է Մուշե:

3

Նախքան Մեսրոպի ճանապարհորդության ընթացքը շարունակելը, հիշենք այն տարբերությունները, որ հետին պատմագիրները (Խորենացի, Կաղանկայրվացի, Օրբելյան) ընծայում են Աղվանից ու Բաղասականի քարոզության մեջ:

Խորենացին Աղվանից քարոզությունը դնում է Վրաց լուսավորությունից անմիջապես հետո. Մեսրոպը իջնում է Աղվանք, Արսվազենի և Երեմիայի մոտ, որոնք աշակերտներ են հավաքում և նրան հանձնում: Հետո Մեսրոպը արքունիքից կանչում է Բենիամին թարգմանին, ևրանց օգնությամբ հնարում է գրերը և Հովնաթանին վերակացու թողնելով՝ Հայաստան է դառնում: Ահավասիկ ամբողջ բնադիրը. «Եւ եկն յԱղուանս իջնալ առ Արսվաղէն թագաւոր նոցա և առ եպիսկոպոսապետն Երեմիայ, որոց կամաւ չանձն առեալ զվարդապետութիւն նորա, ևսուն մանկունս ընտիրս: Եւ կոչեալ զԲենիամին ոմն շնորհաւոր թարգման, զոր անդանդաղ արձակեաց մանուկն Վասակ Միւսեաց Տէր՝ ի ձեռն Անանիայի եպիսկոպոսի իւրոյ. որովք ստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս ազխազուր

խմական խեցրեկագունին այնորիկ գարգարացոց լեզուին: Եւ վերակացու թողեալ զաշակերտ իւր զՅովնաթան, միանգամայն և քահանայս կացուցեալ դրանն արքունի, ինքն դառնայ ի Հայս» (Խորենացի Գ, ծդ):

Ասեմք անմիջապես, թե Կորյունի այն պարզ ու բնական պատմությունը այնպես է խաթարված այստեղ, որ բոլոր դեպքերը խանգարված ու անբնական են դարձած: Ի՞նչ միտք կար աշակերտներ հավաքելու և կրթության համար Մեսրոպին հանձնելու, երբ տակավին Մեսրոպը չէր հնարած աղվաներին գրերը և դեռ նոր պիտի կանչեր շնորհավոր թարգմանին նույն գրերի գյուտի համար: Եվ ինչո՞ւ Մեսրոպը ստիպված պիտի լիներ Սյունիքից կանչելու թարգման, մանավանդ եթե այդ շնորհավոր թարգմանը աննշան մեկն էր (ոմն): Մի՞թե չկար ամբողջ Աղվանքում զոնն մեկ անձ, որ կարենար հայերեն լեզուն հասկանալ: Կարելի՞ է ենթադրել, թե Աղվանից Երեմիա եպիսկոպոսը, որ կրոնապես կապված էր Հայոց Հայրապետության հետ, հայերեն չիմանար և չկարողանար Մեսրոպի փափազը լրացնել: Ո՞վ էր Բենիամին թարգմանի ընկերը, որոնք (որոնք) միջոցով կարողացավ Մեսրոպը հնարել աղվաներեն գրելը. արդյոք Անանիա եպիսկոպոսն էր, ինչպես ընդունած է Օրբելյանը. և եթե այո, այդ ի՞նչ զարմանալի օգնություն է, որ սյունեցի մի եպիսկոպոս պիտի կարողանար առ, բայց բուն աղվան Երեմիա եպիսկոպոսը չպիտի կարողանար մատուցանել՝ աղվաներեն գրերը հնարելու համար:

Բոլոր այս տարօրինակությունները կվերանան, եթե ընդունենք, որ Կորյունի պատմության համաձայն Բենիամին քահանան աղվան էր, որին պատահեց Մեսրոպը Հունահայաստանում և որին հարցաքննելով կազմեց աղվաներեն այբուբենը: Այնուհետև գալով Աղվանք, բաց արեց դպրոցներ և կրթությունը տարածեց առանց մի Բենիամինի կամ Անանիայի օգնության: Խորենացին այս բոլորը ձևափոխել է հայրենասիրությամբ: Ինչո՞ւ աղվան լինի Մեսրոպին օգնողը. ավելի յավ չէ՞, որ հայ լինի. և եթե հայ է լինելու, անշուշտ պետք է որ աղվաներեն էլ իմանա, այսինքն պետք է դառնա «շնորհաւոր թարգման»: Եվ ո՞ւր կարելի էր գտնել այդպիսի աղվանագետ շնորհալի մի հայ թարգման. անշուշտ Աղվանից ամենամոտ նահանգում, այն է՝ Սյունյաց մեջ: Այսպիսով աղվան Բենիամինը դառնում է հայ և այնպիսի մեկը, ինչպես ներկայացնում է խորենացին:

Կաղանկայտվացին (Բ, Գ) բառացի հետևում է խորենացուն, ուստի՝ ամենևին հետաքրքրություն չի ներկայացնում և առանձին քննության արժանի չէ:

Բայց Օրբելյանը, որ բացի խորենացուց, օգտվել է նաև Պետրոս Սյունյաց եպիսկոպոսից, շատ ավելի է մեծացնում խնդիրը: Ըստ Օրբելյանի՝ Բենիամին, ինչպես և Անանիա, Մեսրոպի ընտրելագույն աշակերտներից են. Սյունյաց երկրի առաջին քարոզության ժամանակ (տե՛ս գլ. վեցերորդ, § 3), Մեսրոպն այս երկուսին նշանակեց թարգման և ուսուցիչ, իսկ երկրորդ քարոզության ժամանակ (տե՛ս հիշված տեղը) Անանիա եպիսկոպոսը ձեռնադրվեց և Բենիամին նշանակվեց Սյունյաց ընդհանուր դպրոցական տեսուչ: Սյունյաց աշխարհի երկրորդ լուսավորությունից հետո, Մեսրոպն Աղվանք գնացած լինելով, խնդրեց Անանիայից, որ իր մոտ գաւ Անանիան իր հետ վերցրեց Բենիամինին, գնաց Աղվանք և երեքով միասին հնարեցին աղվաներեն գրերը, պարոցներ բաց արին, կոապաշտության մնացորդները սրբեցին: Այնուհետև Անանիան (ո՛չ թե Մեսրոպ) դպրոցների և թարգմանչական գործի վրա վերակացու թողեց Բենիամինին և ինքը Աղվանից թագավորից ստանալով շքանշան, դարձավ Սյունիք: Ահավասիկ այդ հետաքրքրական պատմության հարազատ բնագիրը. «Եւ յետ գայս յարգարելսյ (այն է՝ Անանիայի դպրոցներ բանալուց հետո) առեալ ընդ ինքեան զԲենիամին՝ գնաց յաշխարհն Աղուանից առ թագաւորն Ծսփաղէն ի խնդրոյ Մեսրոպայ. և արարին ի միասին դիր աղգին այն շնդ խեցրեկագոյն լեզուի նոցա, զմնացեալ կոապաշտութիւնն սրբեցին, և աստուածային վարդապետութեամբն լուսաւորեաց զաշխարհն կրկին անգամ. և եթող զԲենիամին անդ ի վերայ թարգմանութեան դպրոցաց մանկատուն, և ինքն Անանիա կամեցաւ անդրէն դառնալ: Իսկ թագաւորն Աղուանից Ծսփաղէն, որ էր առաջին Շապուհ Արտաշրեան Պարսից թագաւորի թոռն թեռ, պատիւ արարեալ նմա՝ երախտացոյց լինի և պարգեւ զիր նշանակն թագաւորական ոսկէտուտն վառիւ և ի գլուխն գունտ ոսկի և ի վերայ խաչ պատուական: Եւ հրամայէ զայն հանապաղ շրջեցուցանել ընդ իւրեանս եպիսկոպոսացն Սիւնեաց ի չիշատակ թագաւորացն Աղուանից:— Զայս ցուցանէ մեզ սուղ ինչ Մովսէս քերթողահայրն և զբովանդակն ճշգրիտ աշակերտ նորին՝ Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոսս (Օրբելյան, ԺԾ):

Ընթերցողը նկատում է, թե ինչպիսի՞ ցավալի դրուժյան է հասցրած Մեսրոպի գործունեությունը, որի րովանդակ արժանիքը

տրվում է Սյունյաց Անանիա եպիսկոպոսին: Ստիպվում է մարդ մտածելու, թե այսպիսի հանգամանքներում ավելի լավ չէ՞ր, որ Մեսրոպն ամենևին չշարժվեր Վաղարշապատից, և Անանիային հրաման ուղարկեր գալ Աղվանք, գրերը հնարել ու ժողովրդին լուսավորել: Այս բոլորը արել է Օրբելյանը՝ տեղական հայրենասիրությամբ, բարձրացնելու համար Սյունիքի պատիվը, Սյունեցուն տալով մի ամբողջ երկրի լուսավորությունը, որին իբրև գնահատություն թագավորն էլ իր թագավորական նշաններն է շնորհում: Գուցե Օրբելյանն Աղվանից գահն էլ տար Անանիային, և թե եպիսկոպոսը կարողանար թագավոր դառնալ: Դժբախտաբար կորած է Պետրոս Սյունյաց եպիսկոպոսի պատմությունը, որ միջոց պիտի տար մեզ գտնելու այն միջին աստիճաններից մեկը, որից հետո՞հետե բարձրանալով, Օրբելյանը հասել է այդպիսի այլակերպ շափազանցության: Խորենացին այս աստիճանների մեջ դեռ շատ ցածր տեղ է գրավում. սրա մոտ Անանիայի դերը շատ երկրորդական է, և ամեն ինչ ընկնում է Բենիամինի վրա: Մինչև իսկ կասկածելի է, թե արդյոք ըստ խորենացու Անանիան մասնակցե՞ց գրերի գյուտին, գնա՞ց Աղվանք Մեսրոպի մոտ, թե միայն Բենիամինը գնաց: Անանիայի մասնակցության համար խորենացուց հանվելիք ապացույցը միմիայն մի տառ է (Գ), որ ընջելով՝ կարող է Անանիան հանգիստ նստել իր եպիսկոպոսական առոթի վրա և բավականանալ միայն Բենիամինին ուղարկելով. «Եւ կոչեալ զԲենիամին ոմն շրնորհաւոր թարգման, զոր անդանդաղ արձակեաց մանուկն Վասակ Սիւնեաց Տէր՝ ի ձեռն Անանիայի եպիսկոպոսի իւրոյ, որով ստեղծ զնշանագիրս...»: Եեղագիր բառի Բ ձայնը պահանջում է, որ Բենիամինի հետ գոնե ուրիշ մեկն էլ օժանդակած լինի Մեսրոպին: Չի կարելի կարծել, թե այստեղ Բ գրչագրական վրիպակ լինի, որովհետև նույնը հաստատում է նաև խորենացուն ստրկորեն հետևող Կաղանկայտվացին. ասելով. «ևնօք ստեղծ զնշանագիրս կոկորպախոս... լեռին Գագարացոց»: Բայց հաստատ է թվում, թե խորենացին այս Բ-ով չէր ուզում ակնարկել Անանիային, քանի որ հակառակ պարագային պետք պիտի լինի ասել «զոր անդանդաղ արձակեաց... ևանդերձ Անանիայի եպիսկոպոսաւ իւրով» և ոչ թե ի ձեռն, այն է «միջոցով»: Եթե Անանիայի միջոցով է ուղարկում, նշանակում է, թե Անանիան չի գնում: Որովհետև արդարացնելու համար մնում է ընդունել, թե Մեսրոպի ու Բենիամինի գործակիցը Աղվանից Երեմիա եպիսկոպոսն էր. որովհետև հարաբերականը թեև շատ հեռու, բայց կարող է նաև այս անձը հարաբերել: Եվ անշուշտ այդպես է հասկացած նաև Կաղանկայտվացին, որի բառերը հետևյալներն են. «եկեալ Երանելին Մեսրոպ լԱղուանս՝ մեծավաստակ

ընտիր անօթ Հոգույն Սրբոյ, առ հայրապետն մեր Երեմիա և թա-
գաւորն Արամզէն, որոց կամաւ առեալ յանձն զվարդապետութիւն
նորա որ ըստ շնորհելոյ նմա յաստուածուստ պարզեին՝ Հայոց և
Վրաց ևս նշանագիր ի ձեռն նորա հովիւ սուրբ, հաճեցաւ և ետուն
զմանկունս ընտիրս յուսումն, և զԲենիամին թարգման կոչեալ ի
Սիւնեաց, զոր Վասակ մանուկ ի ձեռն Անանէի եպիսկոպոսի ար-
ձակեաց: Եւ նորա եկեալ առ Մեսրոպ, Եւօօ՛ ստեղծ զնշանագիրս»
(Կաղանկայտվացի, Բ, գ): Գրեթե այսպես է նաև Վարդան, որ իբրև
Մեսրոպի ընկեր՝ միայն Բենիամինին է ճանաչում. «Եւ գնացեալ
յկողուանս, ստեղծու և նոցա գիր ըստ նոցա լծգուին, ձեռօք Բենիա-
մինի՝ որ անտի աշակերտեցաւ նմա» (Վարդան, էջ 51):

Ուրեմն Օրբելյանի ամբողջ այս պատմութեան հիմնաքարը Խո-
րենացու խոսքի մեջ հարաբերյալը լավ շորոշելն է, և այդ հիմնա-
քարի վրա է բարձրանում Անանիայի ամբողջ անգո գործունեու-
թյունը, որ գուցե Մեսրոպի սովերին էլ արժանի չէ:

Մեզ նման չի մտածում գծրախտաբար Վենետիկի Մխիթար-
յան բանասեր Հ. Բ. Սարգիսյանը, որ, իբրև բացարձակ ճշմար-
տություն ընդունելով Օրբելյանի խոսքերը, լափազանց պակասեց-
նում է Մեսրոպի դերը, և ընդհակառակը՝ շափազանց մեծացնում
Անանիայի դերը Ազգանից լուսավորութեան գործում:

Մեսրոպը, ինչպես տեսանք, ազգաներեն տառերը հնարել էր
Հունահայաստանում, էլ ուրեմն ի՞նչ պետք կար նորից հնարելու
Ազգանքում: Այդ տառերը հնարելու համար իր օգնութեան էր կան-
չել ազգան Բենիամին քահանային, էլ ի՞նչ պետք ուներ Սյունեցի
Անանիային: Եվ ի՞նչ դատարկ և անբովանդակ խոսքեր են «տա-
սերը... անոնց կենդանի բարբառներուն հարմարեցնելու մասին
Անանիայի պետք ունեցավ»:

Հիմնական մեծ պակասութունը, որ գտնում ենք Սարգիսյանի
մոտ, այն է, որ նա Անանիային համարելով դասական շրջանի հե-
ղինակ և երեց թարգմանիչների կարգից, նրան է վերագրում երկու
գրվածք, որոնք ոսկեդարյան հայերեն չեն: Ահավասիկ մի քանի
օրինակ հետադասական հայերենի.

Հենց սկզբից (էջ 7) «Յաղագս Յովհաննու... բացահայտելով
... վասն որո՞յ պատճառի» դասական չեն:

էջ 2, տող 5 (ներքևից) փարբամուրեամբ.

էջ 3, տող 14 (ներքևից) սպացոյց և տող 12 բացառել.

էջ 4, տող 3 և 9 հրաշս.

» 7 անբանանդակելի.

» 8 անզեծանելի.

» 10 անփախչելի.

» 9 (ներքևից) պարապնդեալ.

» 6 (ներքևից) արտափչել.

և այսպես բազմաթիվ բառեր: Չեմ խոսում ոճերի, դարձվածների
և քերականական սխալների մասին:

Ս՞րբ պիտի սովորեն մեր հայկաբանները հայերենը հայերենից
զանազանել:

5

Մեսրոպն Ազգանից հեռանալով, միտք ուներ անցնել Վրաս-
տան, իր հիմնած դպրոցներին և իր հոտին այցելութուն տալու
համար: Ազգանից Վրաստան երթալու կարճ ճանապարհը, եթե
պետք էր Ազգանից երկրի հարավային սահմաններից անցնել, էր
ի՛նչարկե Կուր գետի մյուս երեսը, որ ուղղակի հասցնում էր Տիֆլիս,
կամ եթե պետք կար երկրի ավելի հյուսիսային սահմաններից անց-
նել, պետք էր Շաքե Ոստանից (Նուխի) անցնել դեպի Կապիճան
(Չաքաթալա), այստեղից էլ դեպի Սղնախ ու Տիֆլիս: Բայց Մես-
րոպը ոչ առաջին ճանապարհը բռնեց և ոչ վերջինը, այլ կարոտ
մողովորին ավելի հոգ տանելու համար իջավ դեպի հարավ, և երեխ
Ուտի նահանգից անցնելով՝ դիմեց դեպի Գարգման: Գարգմանածոր
հասնելու վրա էր, և ահա Գարգման գավառի Խուրս իշխանը դիմա-
վորեց նրան, և աստվածասեր երկյուղածությամբ հյուրընկալու-
թյուն ընծայելով Մեսրոպին, ինչպես և իր կառավարած երկիրը
(Գարգման) նրա տրամադրության տակ դրավ: Կորյունի խոսքերից
հայտնի չէ, թե Մեսրոպը հապաղե՞ց Գարգմանում և այս հապաղ-
ման ժամանակ ի՞նչ արավ: Բայց ի նկատի ունենալով իր գործու-
նեություն անսահման թափն ու եռանդը, անկարելի է ընդունել, թե
Մեսրոպը Գարգմանում էլ մնաց գոնե մի փոքր ժամանակ, նույն
երկրի կրոնական ու կրթական պահանջները լրացնելու համար: Խո-
րենացին Գարգմանի քարոզությունը գնելով Բաղասականի քարո-
զությունից անմիջապես հետո (Կաղանկայտվացին էլ Սյունյաց քա-
րոզությունից հետո՝ հտ. Բ, գ), հետևյալ պատճառներն ու գործու-
նեությունն է ընծայում Մեսրոպին: Երբ Մեսրոպը Բաղասականում
գրադված էր կոապաշտական մնացորդները ջնջելով, լսում է, թե
նույն աղանդի վարդապետների ընկերներից մի քանիսը անցել են
Գարգման, ուստի Գարգմանածորով անցնելով, գալիս գտնում է
նրանց և ուղիղ հավատին դարձնում. «Ինքն դառնայ (ի Բաղասա-
կան կողմանց) զԳարգմանայ ձորովն. զի և ի նմա լուաւ լինել լըն-
կերաց նոցին աղանդոյն: Զորս գտեալ, ածէ և զնոսա ի դիտու-
լիւն ճշմարտութեան, հանդերձ վերստին ուղղութեամբ իշխանին

Գարդմանայ, որում անուն էր հուրս» (Նորենացի Գ, 4): Վերջին «հանդերձ վերստին ուղղութեամբ» ձեռ մութ է, բայց ենթադրել է տալիս, թե Գարդմանի հուրս իշխանն էլ հակված էր նույն կրապաշտական աղանդին, և Մեսրոպն իր քարոզութեամբ վերագործրեց ուղիղ հավատին: Վերջապես հուրս իշխանը վայելելով Մեսրոպի քարոզութեան օգուտները, ուղեղիւր եղավ նրան դեպի Վրաստան. «Առաւելագոյն իսկ վայելեալ ի հիւթ և ի պարարտութիւն վարդապետութեանն, յուզարկէ զերանելին ուր և երթալոցն էր» (Կորյուն, էջ 20):

6

Նույն ժամանակ Վրաստանում դեռ նոր թագավոր էր նստել Արծիւլ. «Առ որով ժամանակաւ Արծիւլ անուն թագաւորեալ Վրաց» (Կորյուն, էջ 20). «Առ որով ժամանակաւ Արծիւլ ոմն էր կացեալ թագաւոր Վրաց» (Նորենացի Գ, 4): Ինչպես տեսնում ենք, թագավորի անունը մի քիչ շփոթ է. Կորյունը գնում է Արծիւլ, Նորենացին Արծիւլ, որիչ ձեռագիր՝ Արշիւլ: Սա նույն անձն է, որ Վրաց պատմութեան մեջ կոչվում է Արշիւլ, և որի մասին խոսեցինք վերևում: Անունների տարբեր ձևի համար հետևյալ դիտողությունն եմ արել «Արարատ» հանդեսի 1898 թվականի էջ 314-ի ծանոթագրութեան մեջ. «Վրացերեն բառից ելևում է, որ մեր ձեռ սխալ է և այս սխալը առաջացել է մեր երկաթագիր Զ և Չ տառերի նմանութիւնից»: Կորյունի հնագույն բնագրում գրված էր ԱՐՁԻՂ, որ հորենացու մի ձևագրում դարձավ ԱՐՁԻՂ, հետո ԱՐՁԻԼ, Կորյունի մի ուրիշ ձևագրում ԱՐՁԻՂ, վերջապես հորենացու բոլորագիր ձևագրում Արշիւլ ձևն ստանալուց հետո, չ և շ բոլորադիր տառերի նմանութեան շփոթութեամբ դարձավ Արշիւլ:

Արշիւլ թագավորը ջերմեռանդ և ուսումնասեր մարդ էր. հոգ տարավ ավելի ծաղկեցնելու Մեսրոպի ձեռքով վերանորոգված քարոզչութեանն ու նրա միջոցով հիմնված կրթական գործը. «որով առաւելապէս պայծառացուցեալ ծաղկեցուցանէր զվարդապետութիւնն» (Կորյուն, էջ 20): Երբ Մեսրոպը եկավ Վրաստան, նորանոր քարոզչութեաններ անելու նպատակ չունէր, այլ այցելութեան տալ իր հիմնած դպրոցներին և աշակերտներին, հորդոր կարգալ նրանց ու քաջալերել ուսման մեջ: Այս պատճառով ման եկավ ամբողջ երկիրը, ուր որ դպրոցներ ու աշակերտներ էր կարգել. «Եւ նորա շրջեալ գումենայն աշակերտօքն, պատուիրեալ կալ ի ճշմարտութեանն»:

Մեսրոպը դեռ բուն Վրաստանում էր, երբ Գուգարաց նահանգի Տաշրաց գավառի իշխանը՝ Աշուշա, հրավեր ուղարկեց Մեսրոպին՝ գալ նաև իր իշխանութեան տակ գտնված բաժինը վարդապետելու: Այս իշխանը, որի անունը Կաղանկայտվացին (Բ գ) գնում է Հաջաուշա և որին «այլ պատուական և աստուածաէր» անուանեցին է տալիս Կորյունը, Հայոց շորս նշանավոր իշխաններից մեկն էր և կոչվում էր «բղեւշխ Գուգարացոց» կամ «բղեւշխ Վրացա»: Մեսրոպը միշտ պատրաստ դիմելու այնտեղ, ուր աշխատանքին է կանչում, ընդունեց հրավերը, անցավ Գուգարաց նահանգը՝ Տաշիր: Աշուշա թե՛ իր անձը և թե՛ իր ամբողջ գավառը Մեսրոպին նուձնեց. «ի ձեռն տայր նմա զանձն ամենայն գաւառովն իւրով»: Իսկ Մեսրոպն այնտեղ էլ ընդարձակ շփով ուսում և քրիստոնեական վարդապետութեան տարածելուց հետո, գավառը հանձնեց Վրաստանի Սամվել եպիսկոպոսի խնամարկութեան և ինքը դարձավ դեպի մեծ Հայք: Եւ նորա ամենասիրտ վարդապետութիւնն, ոչինչ պակասութեամբ, քան զայլոցն գաւառաց անցուցեալ» (Կորյուն), կամ նույնիսկ ավելի, քան բոլոր մյուսները. «ուր երթեալ՝ լաւագոյնս վարդապետեաց և հաստատագոյնս, քան զամենայն աշակերտեալսն» (Նորենացի Գ, 4):

Մեսրոպը եկավ Վաղարշապատ, ողջուն տվավ Սահակին ու ամենքին, պատմեց նրանց իր նոր գործերը, «որք իբրև լուան, աստուել գոհանային զպարգևացն Աստուծոյ»:

Գ Լ Ո Ւ Ե Բ

ՄԵՍՐՈՊԻ ՎԵՐՋԻՆ ԹՐԵՐԸ

1

Ինչպես որ Մեսրոպի աշխարհական կյանքի և իր գործունեության առաջին մասի վրա եղած տեղեկությունները սակավաթիվ են, սակավաթիվ են նույնպես դրերի գլուխից և գրական շարժման «կրկնավորութեանից հետո իր վերջին օրերի մասին եղած տեղեկությունները: Սրա համար պիտի բավականանանք Կորյունի տված կարճատև և ընդհանուր խոսքերով ու Մովսես Կաղանկայտվացու անվատահելի տեղեկություններով:

Կորյունը պատմում է, թե Սահակը և Մեսրոպը երկրում այն

երևելի շարժումը գլուխ բերելուց հետո, իրենց անձը ավին ուսում-նասիրության, իրենց ամբողջ ժամանակը, գիշեր ու ցերեկ, նրանք հասկացրել էին ս. Գրքերի ընթերցանության, և սրանով բարի օրինակ էին հանդիսանում իրենց աշակերտներին ու բոլոր մերձավորներին. «Եւ այնպէս դամենայն ժամանակս իրեանց՝ չընթերցուածս Գրոց ծախէին հարքն՝ գտիւ և զգիշեր, և նովիմք ծաղկեալք և շահաւեալք՝ օրինակ բարեաց ուսումնասէր առընթերակայից լինէին. մանաւանդ զի ունէին պատուիրանսս զգուշացուցիչս յաստուածա-կարդ պատգամաւորացն, յորոց առաջինն հրամայէ, թէ Յօրէնս Տէառն խորհեսցիս ի առէ և ի գիշերի. և երկրորդն հանգոյն պատուիրէ թէ մի՛տ դիր ընթերցուածոց միսիթարութեան վարդապետութեան, մի՛ անփոյթ առնել զշնորհացդ որ ի քեզ են. յայդ խորհեա՛ և ի դոյն յամենշիր. զայդ եթէ առնիցես և զանձն ապրեցուացես, և զայնոսիկ որ քեզն լսիցեն» (Կորյուն, էջ 21):

Այս ուսումնասիրությանց հետ զուգընթաց ընթանում էին նաև նորանոր թարգմանություններ, որոնցով երկու հայերը նորածիլ հայ գրականությունը ճշտաչնէլ էին ուզում: Կորյունը ասում է Մեսրոպի համար, թե զրեց մի խումբ նաոեր, որոնց մեջ հատկապէս հոգ էր տարել լեզվի պարզութեան, ժողովրդին ավելի գոյարամաշելի դարձնելու համար: Այս աշխատությանց մասին ավելի մանրամասն խոսել վերապահելով ժն գլխին, անցնենք շարունակելու Մեսրոպի վերջին օրերի կյանքը:

Հայոց, Վրաց և Աղվանից աշխարհները լուսավորելուց հետո, Մեսրոպն իր գրական գործունեությունը վերջացած չհամարեց, այլ ավելի եռանդով այցելություններ էր անում միշտ ժողովրդին, աշակերտներին և իր հիմնած դպրոցներին, մտտիկից հսկելու համար նրանց կացության վրա, ցույց տալու նրանց թերությունները և քաջալերելու արժանավորություններն ու առավելությունները: Ամառ և ձմեռ, գիշեր ու ցերեկ, ասում է Կորյունը, անվհեր ու անդանդադ քարոզություններ պարապեց, թագավորների, իշխանների, հեթանոսների և հակառակորդների առաջ Քրիստոսի անունը քարոզեց, ամենքի սիրտը հոգևոր եռանդով լցրեց, շատ բանտարկչալուներ ու կալանազներ ազատեց, շատ նեղյալներ բռնավորների ձեռքից իւլեց, շատ սգավորներ ու հուսահատներ աստվածային հույսով մխիթարեց, շատ անիրավ մուրհակներ պատռեց և առհասարակ ամենքի սրտում ճշմարիտ հավատը զորացրեց. «Եւ այնպէս զամենայն կողմանս Հայոց, Վրաց և Աղուանից, զամենայն ժամանակս կենաց իրոց, զամառն և զձմեռն, զտիւ և զգիշեր՝ անվհեր և առանց յապաղելոյ իսկ, իւրով աւետարանական և ողբապատում գնացիւքն՝ առաջի թագաւորաց և իշխանաց, և ամենայն

Նեթանոսաց և անընդդիմակաց ի հակառակորդաց՝ զամենափրկչին Քրիստոսի անուն կյեաց յանձին: Եւ զամենայն ոգի քրիստոսազգեստ և հոգեղէն վառեաց, և բազում բանդականաց և կալանաւորաց և տաղնապելոց և բռնաւորաց թողութիւն արարեալ՝ կորզեալ զնոսս անաւոր զորութեամբն Քրիստոսի: Եւ բազում մուրհակս անիրատիւնան պատառեաց, և բազում սղաւորաց և կարճամտիւց՝ մխիթարական վարդապետութեամբն: զակնկալ յուսոյն ըստ յայտնութեան փառաց մեծին Աստուծոյ Փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի նօթնեաց, և զամենայն միանգամայն յաստուածապաշտութեան պայման անդ փոխեաց» (Կորյուն, էջ 22):

2

Մեսրոպը հոգ տարավ նույնպէս ճգնավորական կյանքը զորացնելու, որ, ինչպէս տեսանք վերը, անմիտ մենակեցութունից հետո՝ ուսումնական ինքնակրթական նպատակներ ունէր այն ժամանակ: Հաստատեց վանականների բազմաթիվ խմբեր՝ գլուղիւում և անապատներում, դաշտերում և լեռներում, անձամբներում և քարայրներում: Ինքը շատ անգամ անձնապէս օրինակ տալ ուզելով այս վանականներին, մենաստաններից իր հետ էր առնում մի քանի աշակերտներ և նրանց հետ լեռների քարայրները քաշվելով՝ ճգնութեան էր տալիս իր անձը նրանց հետ. «Ձորս ընդ ժամանակս ժամանակս իւրով մարմնովն իսկ օրինակ ցուցեալ, առեալ զոմանս աշակերտաց յիւրաքանչիւր մենաստանացն, և երթեալ լեռնակեաց, որումուտ ծակախիթ եղեալ, զառօրէական դիւրակուրն խոտաբուս ճաշակօքն վճառէին. այնպէս վշտակեաց տկարութեան զանձն տային: Մանաւանդ որոց հայեցեալ ի մխիթարութիւն տաքելական բանիցն, թէ «Յորժամ տկար եմ վասն Քրիստոսի. յայնժամ զօրացեալ լինիմ». և թէ «Լաւ ես լիցի պարծել տկառութեամբս, զի բնակեացէ յիս զօրութիւնն Քրիստոսի» (Կորյուն, էջ 22):

Կորյունը նկարագրում է նաև այն կյանքը, որ Մեսրոպն իր աշակերտների հետ անց էր կացնում քարայրներում՝ ճգնավորության ժամանակ: Չկար այնտեղ, ասում է, գինիով արբեցություն, այլ հոգու առավելություն, նրանք իրենց սիրտը պատրաստում էին հոգևոր երգերով՝ Աստուծո փառքի և գովության համար. հոգեշահ գրքեր էին կարդում այնտեղ՝ այս ընթերցումներով իրենց հոգին կրթելու համար: Մեծ ուսուցիչը քաջալերում և հորդորում էր իր աշակերտներին ավելի և ավելի առաջադիմության համար: Ետոն էր ամենքի հոգին աստվածային պաշտամունքով և աղերսալիք ազդեցությամբ էին բարձրանում միշտ առ Աստված՝ ամենքի բարօրու-

թյունը խնդրելու համար. «Անդ էր այնուհետև շարքենալ գինով, ալլ առանելու հոգով, և պատրաստել զսիրտս երգօք հոգևորօք, ի փառս և ի գովութիւն Աստուծոյ: Անդ կրթութիւն քաղցրուսոյց ընթերցուածոց՝ հոգեպատում գրոց: Անդ քաջալերութիւն յորդորական վարդապետութեան, առ ի յառաջագէմ ընտրութեանն՝ պսակահաս քրիստոսաղիբ կիտին: Անդ եռալ հոգով աստուածապաշտ ծառայութեամբ: Անդ աղօթք ազերսալիք, և խնդրուածք հաշտեցուցիչք վասն ամենեցուն կենաց՝ առ մարդասէրն Աստուած» (Կորյուն, էջ 23):

Այսպէս էին անց կացնում Մեսրոպը և իր աշակերտները իրենց ճգնական կյանքը՝ մշտական աղոթքի, ընթերցանութեան և ուսման մեջ. նրանք այդ անապատներում մնում էին մինչև որ այն կողմի եկեղեցիների երեցններից հրապիր էին ստանում կարևոր մի գործի համար օգնութեան հասնելու: Այն ժամանակ Մեսրոպն իր գործակից աշակերտների հետ անմիջապէս թողնում էր անապատը և հասնելով այնտեղ՝ ուր կանչված էր, կատարում էր խնդրված գործը, և իր հորդառատ քարոզութեամբ ամենքի սրտի մեջ բխում էին աստվածալին վարդապետութեան շնորհները: Այսպէս ապրեց Մեսրոպն իր ամբողջ կյանքը՝ իր երկրի և իր աշակերտների համար, իր ժողովրդի և դիտութեան համար, օրինակ ունենալով Հիսուսին, որ քարոզում էր և սովորեցնում, բայց իր քարոզածները առաջին անգամ ինքն անձամբ էր կատարում. «Փանդի սովոր իսկ են ճշմարիտ վարդապետք՝ դանձանց առաքինութիւնս՝ կանոն աշակերտելոցն դնել, մանաւանդ յուշ առնելով դտէրունականն՝ զմիոյ միայնոյ իմաստնոյն Աստուծոյ. քանզի սկսաւ Յիսուս առնել և ուսուցանել...» (Կորյուն, էջ 23):

3

Մտիւնես Կաղանկայտովացի պատմագիրը (Ա, իէ) պատմում է, թե Մեսրոպն Աղվանից քարոզութեանից հետո, այսինքն՝ իր գործունեութեան այս վերջին շրջանում, Երուսաղէմ ուխտի գնաց և վերադարձին եկավ Ուտյաց և Աղվանից կողմերը քարոզելու Որջան էլ անվավեր լինի այս պատմութեանը, այնուամենայնիվ կարող է գոնև մասամբ ճշմարտութեան պարունակել, ուստի հարկավոր ենք համարում Կաղանկայտովացու ամբողջ հիշյալ պատմութեանը թարգմանութեամբ դնել այստեղ:

«Աղվանից Գրիգորիս Կաթողիկոսի նահատակութեանից հետո, Արևելքի բարբարոս ցեղերը նորից ընկան կոռուպտութեան մեջ, և ստորուշաններին ուխտ կատարելով՝ հալածանք հանեցին քրիստո-

նութեան դեմ: Նախկին վարդապետներից մեկը, որ Հոգուն Սրբոյ շնորհով երեք ազգերի՝ Հայոց, Աղվանից և Վրաց գրեք հնարեց, և նրանից հետո Ս. Երուսաղէմ ուխտի գնաց, իր աշակերտների հետ այնտեղից դարձած ժամանակ իր հետ բերավ արծաթեղէն ոսկեհնչուս մի խաչ, որի մեջ ազուցված էր նաև Քրիստոսի խաչից մի մաս: Հայաստանից անցնելով՝ ճանապարհ բնկավ նա դեպի Արևելյան լահմանները՝ Ուտի գավառը. եկավ բնակվեց Գիս կոչված տեղի մօտ, ճախճախուտ և յոռաբույս ճահիճներում: Այնտեղ նորոգելով քրիստոնեութեան հավատը՝ ամուր հիմքերի վրա դրավ. Աղեատարանի քարոզութեանը տարածեց Ուտիացոց, Աղվանից, Լիմաց, Կասպից աշխարհներում, Չորա դուր և ուրիշ բազմաթիվ ժողովուրդների մեջ, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացին իրեն զերի բերել և լնանկեցրել էր Կովկաս լեռների շուրջը. Գարգառներին և Կամիճիկ Հեփիաղներին հավատի բերելով՝ սովորեցրեց աստվածապաշտութեան կարգը, որ վաղուց արգեն սովորած ու մոռացած էին: Եվ այս իրուհադում լնանկաններին քարոզիչ և առաքյալ դառնալով՝ ծանոթացրեց նրանց իրենց լեզվով գրականութեան: Այստեղից դարձավ եկամբ բնակվեց ճահիճներում, ղժնդակ իշխոսների սպանալիբից ծածկվելու համար: Այնտեղ անտառներում պահպելով՝ օրեց-օր զորացնում էր Աստուծո եկեղեցիները: Շուտով մոլորութեան ուրիշ գրգռեց զազանացած բնակալների միտքը. որոնք զայլապնաց աշխատում էին գտնել և սպանել նրան: Սակայն երանելին Մաշտոց՝ ս. Հոգուց ազգվելով, փութաց մի փոս փորեց ինչպես հարկն էր, և այդ գեանափոր տեղը դնելով աստվածային գանձը՝ այն է տերունական խաչը, ծածկեց այնտեղ: Այնուհետև իր հավատարիմ և իրեն նման աշակերտները միասին աղոթքի ու խնդրվածքի ապավինելով՝ փոխադարձ կամքով Երկու խմբի բաժանվեցին. առաջին խմբի մի մասը գավառները գնաց, իսկ մյուս մասը դիմեց դանագան աշխարհներ քրիստոնեութեանը քարոզելու: Իսկ մյուս խումբը խաչի գտնված տեղում քիչ ժամանակ հետո մարտիրոսական պրտակ բնդունեց. նրանց նահատակութեան տեղի վրա յուսելուն նշաններ և հրաշքներ տեղի ունեցան, որ շատ անգամ տեսնելով անշավատները և հասկանալով, թե մեծ Աստուծո նշանն է այն, բոլորն էլ հավատում ու մկրտվում էին: Նորահավատներից մեկը, որ շատ անգամ տեսել էր այն նշանը, խաչի գետնափոր կայանի վրա հողի քառակուսի մի մատուռ շինեց և տախտակապատ մի տապան պատրաստելով՝ նրանց նշխարները այնտեղ ամփոփեց. ամեն տարի էլ ուխտի գնալով՝ կատարում էր նրանց հիշատակը. շատերը նույն տեղում բժշկութեան էին գտնում: Հավատացյալները հաստատվելով այս տեղերում, հետզհետև շատացան. և նախ հիմք դնե-

լով խաչի գտնված տեղը, եկեղեցի կանգնեցին. այդ տեղը առաջ կոչվում էր Հին եկեղեցի, իսկ այժմ Գիս է կոչվում: Շատ ժամանակ հետո, Առանշահիկ տոհմից Վարդապետը անուն վեհազգի մի իշխան ուզեցնելով նորոգել հին եկեղեցին, շկարողացավ քանդել զբերեթի աղյուսաշար պատերը, որովհետև այնտեղ էին բնակվում տեղունական խաչն ու նահատակների նշխարները»:

4

Կաղանկայովացին հաջորդ ի՞նչ, ի՞նչ և է գլուխներով պատմում է, թե ո՞վ եղավ Մաշտոցի հաջորդը, ի՞նչպես Ռոսմոսոքեան թագավորը արշավեց Ուտյաց վրա և կոտորեց Մեսրոպի աշակերտներին, ի՞նչպես Քեոփիլոս զորավարը հավատաց և բռնավորների ձեռքով նահատակվեց: Այս բոլորը թեև կապ չունի Մեսրոպի կենսագրության հետ, բայց որովհետև տալիս է ինչ-ինչ տեղեկություններ նրա մասին, ուստի հարմար ենք համարում ի՞նչ գլուխն էլ ամբողջովին թարգմանել, իսկ մյուս երկու գլուխների նյութը ամփոփելով ներկայացնել այնտեղ:

«Սուրբ Մաշտոցից հետո քիչ ժամանակ անցած, իր այն աշակերտները, որ գտնվում էին Աղվանից կողմերում, Սուրբ Հոգու ազդումով միատեղ հավաքվելով ու խորհրդակցելով՝ աշխատեցին մի լավ արդյունքի հասնել: «Ի՞նչ պիտի անենք մենք, ասացին, երբ նա, որ մեր լուսավորության պատճառն էր, վախճանվեց. և ահա մենք իրանից որք մնացինք. եկե՛ք, եղբայրներ, գնանք Երուսաղեմ աստվածային քաղաքը և մեզ առաջնորդ խնդրենք, որովհետև այս արևելյան երկրի առաջին լուսավորությունը Սուրբ Եղիշի միջոցով՝ Երուսաղեմից է սկսած»: Այն ժամանակ նրանք պատրաստվեցին, երեք խմբի բաժանվեցին և Աղվանից կողմերից դուրս գալով՝ դիմեցին զեպի Ասորեստանի սահմանները, և հետո Երուսաղեմ հասան, ուր մտնելով աստվածաբանակ եկեղեցին, երկրպագեցին ամենակեցույց կենաց փայտին: Այնտեղ հանդիպեցին հոգեղվարճ աստվածազարդ հայրապետին, սղջույն տվին եկեղեցուն և նրանցից ընդունվեցին խոնարհ սիրով: Սուրբ Մաշտոցի շանքն ու աշխատանքը բովանդակ պատմեցին սուրբ հայրապետին, թե ի՞նչպիսի հրաշքներով բարբարոսները դարձի եկան: Որ նրանք լսելով, մեծ ուրախությամբ ընդունեցին, շատ խնամք ու մեծարանք ցույց տվին. այնտեղ մնացին շատ օրեր և իրենց կողմը դարձրին երեք աստվածասեր քահանաների, որոնցից առաջինն էր Աթանասիոս. աղաչական խոսքերով համոզեցին նրանց գալ իրենց հետ, որպեսզի իրենց երկրում առաջնորդ նստեցնեն: Նրանք երկրպագություն

և ուխտ կատարելով, երանավետ համբույրով ողջունեցին սուրբ պատրիարքի ոտները և նրա հրամանով ճանապարհ ընկնելով, մշտական ուրախությամբ հետ դարձան ոսկեղեն և արծաթեղեն սպասներով և աստվածային բոլոր սրբություններից շատ նշխարներով, քահանաների հետ: Քառասնորդաց պատի յոթերորդ շաբթում, Զատիկին եկան հասան Արցախի անտառուտ երկիրը՝ Մեծ Կուենից դավառը: Ծանապարհի կիրճերում երկու խմբի բաժանվելով, մի խումբը մնաց աստեղ բլրի հյուսիսային կողմը, իսկ երկրորդ խումբը Տրտուական (Քարթաո) գետից այն կողմ անցնելով, ընկնելով մայրապատ հովտի հարավային կողմը՝ Չղախ կոչված գյուղակում, որովհետև ուխտ էին արել Սուրբ Զատիկը այնտեղ տանելու» (գլուխ ի՞նչ):

Նույն ժամանակները Ռոսմոսոքեան թագավորը իր զորքերով, Քոթեյական գնդով և Հոնաց բանակով անցնում է Կուր գետը և հասնում է արշավում՝ Հայոց, Վրաց և Աղվանից վրա: Մի խումբ էլ գլուխ է Մեծ Կուանք, կոտորում է Մեսրոպի հիշյալ աշակերտներին, որոնք Երուսաղեմից առաջնորդներ էին բերել: Զորավարի ձեռքն է ընկնում Քազուհի անունով ուտեացի մի գեղեցկուհի, որին գորապետը ուրացնելով կին առնել էր ուզում: Բայց նա Հոփսիմեի նման դիմադրելով, վերջապես նահատակվում է, որի վրա լույս ձայնելով, գորապետը հավատում է և մկրտվում (Գլուխ ի՞նչ): Ռոսմոսոքեան թագավորը վրա է հասնում և երկար համոզելուց հետո, նահատակել է տալիս զորավարին՝ 30 զինվորներով, 2 որդիներով և սրանց հետևող գնդով (գլուխ Լ):

5

Կաղանկայովացու երկրորդ հատորում (գլուխ ի՞նչ, Լ, ԼԱ և ԼԳ) պատմվում է Իսրայել ճգնավորի տեսիլքը, որով հայտնվում են Մեսրոպի աշակերտների բերած մասունքները Չղախում. այս առիթով նախկուսուները թուղթ են գրում Աղվանից Ուխտանես կաթողիկոսին և Զվանշիր իշխանին, և սրանց հրամանով Սուրբ Խաչը Պերժժապատ մայրաքաղաքն են տանում: Այնտեղ Ուխտանես և Զվանշիր երկրպագելով նրան, թուղթ են տալիս վերադարձնել իր վանքը: Մի տարի հետո նույն Իսրայելը ցանկություն է ունենում գտնելու նաև Մեսրոպի խաչը. «Զաղղումն ցանկության յուժ ունէր սուրբ երէցն խնդրել գփափազելի խաչն՝ զծածկեալն սրբոյն Մաշտոցի ի Գիս անուանեալ գիղն, որ յՄատի գաւառի»: Վերջապես իր հետ առնելով կրոնավոր մի եղբայր, գնում է Հին եկեղեցին և փոխելով գտնում է Մեսրոպի խաչը, «որ ունէր առհասարակ հայ, հո-

ռոմ և ասորի գիր և ցուցանէր ի նմա գոյ զմասն կենդանար-
մատ փայտին. և կայր անդ նշանն Քրիստոսի արծաթաձոյլ գեղա-
զանեալ ոսկիաղօտ տեսակաւ, որ յաւէտ է ի խաչին Քրիստոսի»:
Լուրը հռչակում է, լսում են Եղիազար հայրապետն ու Զվանշիրը,
հրամայում են իրենց բերել այդ խաչը: Նրանք տանում են. Եղիա-
զար և Զվանշիր «ակն յայտնի ղնորոգափայլ խաչն Քրիստոսի տե-
սանէին, որ Սրբոյ Մաշտոցի իւր իսկ ձեռացն լեալ էր, որով դար-
ձուցանէր զաշխարհս Ազուանից ի կոոցն մուրրովքնէ լուսածնու-
թեամբ օւռազանին շնորհաց» և երկրպագում են նրան: Հետո խըմ-
բով գնում են Գիս և օծում խաչն ու եկեղեցին: Եղիազարը Մես-
րոպի խաչի մեջ եղած Կենաց փայտից մի մասը հանում է և 120
դահեկանի ոսկու մեջ պատշաճելով, կանգնեցնում է Գիսի եկեղե-
ցում:

6

Գիսի խաչից հետո նշանավոր է նաև Գագայ Սուրբ Սարգսի
խաչը, որ Պարսկաստանից է բխում և Մեսրոպին վերագրվում:
Ահա ինչ որ գտնում ենք այս մասին մեր հին մատենագրության
մեջ:

Առաջին տեղեկությունը տալիս է «Յայսմաւորք»-ը (Արաց
ԻԴ=Հունվարի 31), հետևյալ ձևով. Սուրբ Սարգիսը Պարսկաստա-
նում Մազանդարանի մեջ նահատակվելուց հետո, թաղվել է Հա-
միան քաղաքում. «Եւ յետոյ եկեալ մեծ վարդապետն Հայոց Սուրբ
Մեսրոպ, և առեալ զսուրբ մարմինն Սարգսի և տարաւ ի յօտն Արա-
գածու և եղ պատուով ի Յուշի (կամ ի յՈւշի), մօտ ի գիւղաքա-
ղաքն Կարբի, և արար զտեղին վանք հռչակաւոր, որ է մինչև ցայ-
սօր: Եւ առեալ ասամն մի յատամանց Սրբոյն Սարգսի և տարեալ
ի Վրաց տուն ի դաշտն Գագայ, եղ ի մեջ փայտեայ խաչի. և օծեալ
զխաչն՝ կանգնեաց ի վերայ գագաթան բլրին Գագայ, որ կոչի մին-
չև ցայսօր Գագայ Սուրբ Սարգիս և առնէ մեծամեծ նշանս և սքան-
չելիս ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ»¹:— Այս Ուշիի վանքի
մասին տեղեկություն տալիս է նաև Առաքել Դավրիժեցին (տպ.
1884, էջ 270—271), գլուխ ԻԶ, հետևյալ բառերով. «Այսպէս և
վանքն Սրբոյն Սարգսի զօրավարին՝ որ է ի գիւղն Ուշի, շինեալն
ի սրբոյն Մեսրոպայ մեծ վարդապետէն մերոյ որ և սա մերձ է ի
գիւղն Կարբի, որ ի ստորոտս Արագած լեռինն...»: Այնուհետև

պատմում է նույն վանքի նորոգումը Փիլիպոս կաթողիկոսի աշա-
կերտ Ռսկան վարդապետ Երեանցու ձեռքով:

Երկրորդ տեղեկությունը տալիս է Վարդան պատմիչը (Վենե-
տիկ, 1862, գլուխ ԶԵ, էջ 145): «Գագ, անուանի բերդ և գաւառ ի
Գագկայ թագաւորէ շինեալ, ուր կայ հռչակաւոր և սուրբ ուխտն
խաչ և եկեղեցի յանուն Սրբոյն Սարգսի զօրավարին, օրհնեալ ի
Սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետէն և թարգմանչէն Հայոց, որ կայ
ի գլուխ Գագայ, և հայի ի դաշտն լայնանիստ և երկայնատարած»:

Երրորդ տեղեկությունն ունի Կիրակոս Գանձակեցին (գլուխ
ԻԸ, էջ 134). «էր ի Գագն խաչ մի սքանչելագործ առ ամենայն նե-
ղեալս, մանաւանդ առ գերիս. զի որք ապարիճէին ի նա բուրբով
սրտի, ինքն իսկ Սարգիս բանայր զգրուես բանտից, և արգելուցն
լուծանէր զերկաթս, և առաջնորդէր մարմնաւոր տեսլեամբ ի տեղիս
խրեանց. և համբաւ սքանչելեացն տարածեալ էր ընդ ամենայն
ողոզս. զոր կանգնեալ ասեն զնա Սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետին
մերոյ»:

Վերջապէս չորրորդ՝ մի փոքր տեղեկություն էլ գտնում ենք
Սուրբ Սարգսի շարականի մեջ. «Եւ աշաղարչար սուրբ դիտապետ
նշանագործ անուամբ ի խաչ և յեկեղեցի, առաւել պայծառ ի գը-
լուխս Գագայ, ի գագաթան տեղոյն օրհնեալ Սրբոյն Մեսրոպայ»:

Սրա նման մի փոքրիկ տեղեկություն էլ տալիս է Մաղաքիա
աբեղան (հրատ. Պատկանյանի, էջ 34). «Երթեալ ի Գագ առ ատե-
նահաս Սուրբ Սարգիսն, զոր օրհնեաց երանելի և սուրբ վարդա-
պետն Մեսրոպ»:

Ավելորդ եմ համարում պատմել թուրքերի արշավանքները Գա-
գայ խաչի վրա և խաչի ազատումը հրաշքով, ինչպես պատմում են
Սամվել Անեցին (էջ 138) և Վարդան պատմիչը (579=1130 թ.,
էջ 123):

Գ Լ Ո Ւ Ե Ժ

ՍՈՒՐԲ ԳՐԲԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1

Սահակը և Մեսրոպը ամբողջ Հայաստանի, Վրաստանի և Աղ-
ձանից զանազան գավառները կրթությամբ ու քրիստոնեական վար-
դապետությամբ լուսավորելուց հետո, ձեռնարկեցին հատկապէս
Նոյկական դպրութիւնը ծաղկեցնելու: Այն ժամանակ տիրող գա-
ղութարներին համաձայն, այս երկու գործիչների բուն նպատակը

¹ Բնագիրը կազմել եմ թավրիղում գտնված երեք ձեռագիր «Յայսմաւորք»-
ների և տպագրի համեմատությամբ: Ձեռագրերն են՝ Ձ 47, էջ 279, Ձ 48, էջ 360
և Ձ 49, էջ 283:

ժողովրդի հոգևոր ու կրոնական կրթությունը լինելով, բնականաբար պիտի աշխատեն ամենից առաջ հայերենի թարգմանել և Գիրքը, եկեղեցական պաշտամունքի վերաբերյալ ուրիշ գրքեր, և վերջապես հին եկեղեցական նշանավոր հայերի թողած լավագույն կրոնական ու վարդապետական աշխատությունները: Աստվածաշնչի թարգմանության գործը նոր շարժի սկսվելու: Արդեն շատ տարիներ առաջ, դեռ ասորական հողի վրա եղած ժամանակ, գրերի գյուտից անմիջապես հետո, Մեսրոպը Սամուսատ քաղաքում սկսեց էր թարգմանել և Գրքից իր սիրած հատորը՝ Սողոմոնի Առակաց գիրքը: Այս գրքի թարգմանության ժամանակ օգնական էին Մեսրոպին իր երկու հասուն աշակերտները՝ Հովհան Եկեղեցացի և Հովսեփ Պաղնացի: Նույնիսկ Հուսիսային հույն գրիչը սկսել էր գրի առնել հիշյալ թարգմանությունը: Այնուհետև, երբ Մեսրոպը Հայաստան դարձավ և վաղարշապատում սովորեցնելով իր հնարած գրերը Սահակին ու մյուս ազգակիցներին, անցավ Մարաց կողմերը քարոզելու. այդ քարոզության ժամանակ, ինչպես տեսանք, սկսեց առձեռն թարգմանել Ավետարանը և գրի առնելով սովորեցնել ժողովրդին՝ հասկանալի լեզվով: Մյուս կողմից Այրարատում լուռ չէր Սահակը. նա ևս իր աթոռանիստ քաղաքում և նրա շրջակա վայրերում քարոզում էր և Գիրքը, մաս-մաս թարգմանելով հայերենի Քե՛ Մեսրոպի և թե՛ Սահակի համար և Գրքի թարգմանությունը ծանր գործ չէր: Իրենց երկար քարոզչական գործունեության ժամանակ անշուշտ հարյուրավոր անգամներ կարդացել, բերանացի թարգմանել ժողովրդին և գրեթե անգիր էին արել: Այնպես որ քիչ ժամանակում ունեցանք և Գրքի բազմաթիվ գրքերի հայերենի թարգմանությունը, ինչպես Մովսեսի Հնգամատյանի, Մարգարեությունների, Ավետարանի, Պողոսի և մյուս առաքյալների թղթերի: Ահա Կորյունի բռնեը այս մասին՝ պատկերավոր ձևով. «Օրէնսուսոյց Մովսէս՝ մարգարէական դասուն (գործիական հոլով՝ ռասուով) և յառաջագէմն Պաղոս՝ բովանդակ առաքելական գնդովն, հանդերձ աշխարհակեցոյց Աւետարանան Քրիստոսի, միանգամայն եկեալ հասեալ ի ձեռն երկուց հաւասարելոցն (այն է Սահակ և Մեսրոպ) հայաբարբառք հայերենախօսք գտան» (էջ 13):

Այս թարգմանությունը՝ իբրև առօրյա անմիջական պետքերը լրացնելու նպատակով եղած առձեռն թարգմանություն, շատ հապճեպով կատարված լինելով, շունք այն մեծ արժանիքը, որով մեր և Գրքի այժմյան թարգմանությունը նշանավոր է հանդիսացած: Կորյունն այդ թարգմանությունը կոչում է «զյառաջագոյն դյանկարծագիւտ գիտութեանակի զթարգմանութիւնս» (էջ 21): Այստեղ կարևոր է փութանալի բառը, որ փոխառությունը կրկնում է նաև նորենա-

ցին (Ի, կա) ուրիշ առթիվ. «Ձոր առեալ Մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ, դարձեալ թարգմանեցին զմի անգամ թարգմանեալն փութութեանակի, հանդերձ նոքօք վերստին յօրինեալ նորոգմամբ»: Տպագիրները ունեն «... զմիանգամ թարգմանեալն, փութանակի հանդերձ նոքօք...», իսկ Ե. Վ. Պարոնյանը՝ ստորակետը փոխադրելով նոյնիսկ բառի վրա, փութանալի բառը կապվում է ոչ թե երկրորդ թարգմանության, ինչպես կարծվել է, այլ հենց առաջին թարգմանության, ինչպես ասում է նաև Կորյունը (տե՛ս նորայրի Քննասերը. Ա, էջ 14): Այս փութանալի թարգմանությունը մեր մատենագրության պատմության մեջ հայտնի է և Գրքի առաջին թարգմանությունը անունով:

Այս առաջին թարգմանության մասնակից են եղել նախ Մեսրոպը, որ կատարել էր Առակաց գրքի թարգմանությունը դեռևս նամուսատում, երկրորդ՝ Հովհան Եկեղեցացի, երրորդ՝ Հովսեփ Պաղնացի, որոնք օգնել էին այս թարգմանության մեջ և անշուշտ նաև շուշտ և վերջապես Սահակը, որի աշխատության արդյունքն է անշուշտ և Գրքի թարգմանության ամենամեծ մասը: Այս կետը անորոշիակ չպիտի թվի մեզ: Հայոց ազգը երկու գլխավոր կարիք ուներ այն ժամանակ. առաջինը՝ կենդանի խոսքով քարոզություն և նորագյուտ գրերի ուսումը, երկրորդ՝ այս նախնական կրթությունն ստանալուց հետո՝ շարունակելու և վաչելելու համար հայերեն լեզվով գիրք: Երկու նշանավոր գործիչներ ունենինք մենք էլ այն ժամանակ, Սահակ և Մեսրոպ. առաջինը ալեգորի ծերունի, պատկառելի գիրքի ու աստիճանի տեր, երկրորդը համեմատաբար ավելի երիտասարդ, շափազանց աշխույժ և շափազանց գործունյա վարդապետ: Կրթության ու քարոզության գործը պահանջում էր անհանգիստ կյանք, աշխարհից աշխարհ ու քաղաքից քաղաք թափառում, անվերջ տքնություն ու ժիր գործունեություն, որ անհարմար էր Սահակի հասակին և գիրքին, բայց պատշաճ՝ Մեսրոպի աշխույժ քնավորության, աննկուն եռանդին ու անպարտաս հոգուն: Ուստի այս ընտրեց Մեսրոպը. իսկ և Գրքի թարգմանությունը, որ նստական, հանդարտ կյանք ու ինքնամիտի աշխատություն էր պահանջում, հանձն առավ Սահակը: Մինչդեռ Մեսրոպը Փայտակարան, Գողթն, Սյունիք և այլ տեղեր քարոզությանը և դպրություն տարածելով մասն էր գալիս, այստեղ, վաղարշապատի Հայրապետանունում նստած, Սահակը թարգմանությունը էր պարապում:

Ընդունել պետք է, թե և Գրքի այս առաջին թարգմանությունը եղավ Մեսրոպի Փայտակարան քարոզության գնացած շրջանում, որ կրկն համարները, թե ունեցավ մեկ տարվա տևողություն, և Գրքի թարգմանությունն էլ մեկ տարվա գործ եղած պիտի լինի (կատար-

ված փութանակի): Այնպես որ, երբ Մեսրոպը Փայտակարանի բարոզութունից վերադարձավ Վաղարշապատ, ս. Գրքի թարգմանությունը զրևթի պատրաստ էր, և եթե կաշին մի քանի պակաս մասերնունք էլ երկուսը՝ միասին գործակցությունամբ, շուտով վերջացրին: Այս բանը հետևում է կորյունի այն մանրամասն հիշատակությունից, որ դնում է Փայտակարանի բարոզութունից անմիջապես հետո և Վաղարշապատի վարդապետանոցի բացումից անմիջապես առաջ, և որ մեջ բերինք մի քիչ վերը (Հնգամատյան, Մարգարեություններ, Ավետարան, Պողոսի և մյուս առաքյալների թղթերը):

Ըստ այսմ բոլորովին սխալ պետք է համարել այն տեղեկությունը, որի համեմատ ս. Գրքի առաջին թարգմանությունը կատարված է Սամուսատում՝ Մեսրոպի ձեռքով. այս մասին ընդարձակ տե՛ս գլուխ տասնհինգերորդ, § 2:

2

Ամենից առաջ պետք է ստուգել, թե ի՛նչ լեզվից թարգմանվեց ս. Գրքի այս առաջին թարգմանությունը: Այս կետը շատ կարևոր է՝ իմանալու համար, թե ո՛ր լեզվի ազդեցությունը կրեց մեր մատենագրությունը իր առաջին փուլերին:

Մեր բանասերների մեջ ընդհանրապես ընդունված կարծիքն այն է, թե ս. Գրքի առաջին թարգմանությունը եղել է ասորերեն օրինակի վրայից: Այս կարծիքի ազդյունն է նորենացու աված հետևյալ վկայությունը. «Ինքն դառնա ի Հայս, և գտանէ զմեծն Սատեյալ վկայութունը. «Ինքն դառնա ի չորս լինելոյ յունի: Հակ թարգմանութեան պարապեալ յասորոյն»՝ յոչ լինելոյ յունի: Քանզի նախ ի Մերութանայ այրեալ լինէին ընդհանուր աշխարհիս յոյն գիրք. դարձեալ ի բաժանել զաշխարհս Հայոց՝ յտային պարսիկ վերակացութի յոյն ուսանել զպրութիւն ումք յիրեանց մասինն, աչլ միայն ասորի» (Խորենացի Գ, ծգ): Ստեփան Մալխասյանը, աչլ «Դասընթաց Հայոց մատենագրութեան պատմության» (էջ 60), քննում է մինչև իսկ այն խնդիրը, թե ասորական ո՛ր բնագրից է եղած հիշյալ թարգմանությունը: Այժմ գոյություն ունեն ասորական շորս հիշյալ թարգմանությունը: Այժմ գոյություն ունեն ասորական շորս թարգմանություն, որոնց մեջ ամենահինը կոչվում է Պելչիտաա, որ նշանակում է «պարզ, անպաճուլճ»: Սրա թարգմանության ճիշտ ժամանակը հայտնի չէ: Ավանդությունն ասում է, թե նրա մի մասը թարգմանված է Սողոմոնի ժամանակ. ոմանք այս թարգմանությունը ընծայում են Աբգարին, ուրիշներ՝ Քաղեոս առաքյալին: Այս բոլոր ավանդությունները՝ թեև սուտ, բայց ցույց են տալիս, թե թարգմանությունը կատարված է շատ հին ժամանակ: Հայտնի է գտնել, որ Գ դարի ասորի մատենագիրները այս թարգմանությունից

են բերած իրենց վկայությունները, որից երևում է, թե Պելչիտաան 'Կ դարում արդեն գոյություն ունեն և հավանաբար թարգմանված պիտի լինեն Ա. կամ Բ դարում: Մյուս երեք ասորական թարգմանությունները կատարված են Ծ դարում: Հետևաբար պետք է ենթադրել, թե այն ասորական օրինակը, որի վրայից Սահակը և Մեսրոպը կատարեցին ս. Գրքի առաջին հայերեն թարգմանությունը, էր Պելչիտաա կոչված ասորական բնագիրը:

Այս կարծիքը, ինչպես ասացինք, ընդհանուր ընդունված է մեր բանասերների մեջ, և որչափ ինձ ծանոթ է, չէ եղած բնավ մեկը, որ կասկած հայտնեի այս մասին: Միայն մանրակրկիտ քննադատ ու խորունկ մտածող հայկաբան Ա. Մ. Գարագաշյանը, Պոլսի Ազգային կենտրոնական վարժարանի հայ մատենագրության դասընթացի ժամանակ նկատել է, թե հայերեն ս. Գրքի առաջին թարգմանությունը կասկածելի է դնել ասորերենից: Չնոքի տակ չունենալով այդ անտիպ աշխատությունը, մյուս կողմից բոլոր աշակերտական տետրակներս գրավված լինելով օսմանյան կառավարության կողմից, չեմ կարող մանրամասն մեջ բերել այն պատճառարանությունները, որով առաջնորդված էր ուսուցիչս՝ այդ կարծիքը փաստարանելու համար: 1892—1893 թվականների հիշողություններս դեռ ասում են ինձ, որ Գարագաշյանի ուժեղ փաստը այն կետն էր, թե անկարելի բան էր, որ Մերութանը կարողանար այնպիսի կոտորած գցել հունարեն ձեռագրերի մեջ, որ զոնե մեկ օրինակ ողջ շմնար: Եթե ենթադրենք մի պահ, որ նույնիսկ բնաջինջ եղած լինեին Հայաստանի բոլոր հունարեն ձեռագրերը, միթե չէ՞ր կարող Մեսրոպը Սամուսատում, այսինքն հունական այդ միջավայրում եղած ժամանակ մի լավ օրինակ գնել և հետը Հայաստան բերել. կամ թե Սահակը չէ՞ր կարող թույլտվություն ստանալ և մոտակա Հունահայաստանից մի օրինակ բերել տալ: Վերջապես՝ հունարեն չէ՞ր այն օրինակը, որի վրայից Մեսրոպն արեց իր Առակաց գրքի թարգմանությունը Սամուսատում: Ավելացնենք այստեղ Մարկվարտի կասկածը նույնիսկ Մերութանի գիրք այրելու դեմ: Թուգանդը, ասում է Մարկվարտը («Պատմություն հայ նշանագրերու», էջ 5), որ Մերութանի իշխանական գործերին ընդարձակ տեղ է նվիրած (դիրք Գ, գլուխ ԻԳ մինչև զլուք Ե գլուխ ԽԳ), «Լեկեղեցական հույն գրքերու կարծեցյալ այրման մասին որն է լուր հայրդրած չէ»: նույնպիսի դատողություններ ունեն նաև Ֆնտզյանը («Անահիտ», 1905, էջ 240) և Խալաթյանը (Արմ. Արշակույն, էջ 324), որոնք չեն ընդունում, թե հայերեն ս. Գիրքը թարգմանված լինի նախապես ասորերենից, այլ՝ հունարենից:

Գարագաշյանի հիշյալ պատճառարանությունները ձգտում են

Testament», ապ. «The Academy» հանդեսում, 1896 փետրվար, № 1239, էջ 98—99) և ուշադրություն է հրավիրում հենց մեզ հետաքրքրող կետի մասին: Նա գտնում է, որ թեև կորյունը և Փարպեցին հունարենից են դնում հայերեն թարգմանությունը, իսկ կորենացին՝ ասորերենից, բայց այժմ պարզվեց, որ իրավունքը կորենացունն է: Նոր կտակարանի հայ թարգմանության շեղումները հունարենից՝ նույն են վրացական օրինակի հետ և հայերենն ու վրացերենը նույնանում են հիշյալ ասորի Մինայական բնագրի հետ: Մրանից հետևում է, որ վրացերեն թարգմանությունն էլ կատարված է ասորական նույն բնագրից (ըստ Մառի՝ հայերենից), որ հետո, ինչպես հայտնի է, սրբագրվեց ս. Նվթիմեոսի ձեռքով 1026 թվին (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1896, էջ 87—88):

Մնացորդաց գրքի համեմատական քննությամբ զբաղվել է նաև Հ. Ք. Զրաքյանը («Բազմապէպ», 1900, էջ 117—122): Այս լուրջ ու կոկիկ հոդվածի մեջ Զրաքյանը վերցնում է նորագյուտ Ա Մնացորդաց գրքի ժԱ պիսի 11—19 համարները և մեր սովորական թարգմանության, ասորականի և եբրայականի հետ համեմատության դնում դեմ առ դեմ: Բայց համեմատության եզրակացությունն այն է լինում, որ «անծանոթ է յուր բնագիրն ուսկից եղած է այս թարգմանությունս» (էջ 122):

Այս ուղիղ եզրակացությունը ընթերցողին շոշափելի դարձնելու համար՝ ես էլ գնում եմ այստեղ նորից մի համար (Ա Մնացորդաց ժԱ 18), որ եղածների մեջ ամենից ցայտունն է: Նախ դնում եմ նորագյուտ թարգմանությունը, երկրորդ՝ ս. Գրքի մեր սովորական օրինակը (որ համեմատելով հունարեն Յոթանասնից օրինակի հետ, գտել եմ, որ բառ առ բառ նույն է), երրորդ՝ Եբրայական օրինակը (որ ես թարգմանել եմ եբրայերենից հարազատորեն, համեմատելով անգլիական պաշտոնական թարգմանության հետ.— Զրաքյանի թարգմանությունը հարազատ չէ) և չորրորդ՝ Ասորականը, որ վերցրել եմ ուղղակի Զրաքյանից: Մատնանիշ եմ անում վերջին «իրր ի նուէրս պատարագաց» բառերը, որ ո՛չ մեկի մեջ չկա և ցույց է տալիս նորագյուտի անկախությունը բոլորից (տե՛ս էջ 239):

Ս. Գրքի թարգմանության ուսումնասիրության նվիրված մի պատմական աշխատություն է Հ. Պ. Էսապալյանի «Տատիանի համարաբրան և հայերէն Աւետարաններու առաջին թարգմանութիւնը» (Վիեննա, 1937): Հեղինակը այս գրքում ամփոփել է բոլոր եվրոպացի քննիչների (Macler, Cuendet, Lyonnet, Merk, Mariès, Colwell, Blake և այլն) կարծիքները և տվել իր եզրակացությունը:

Այս գրքից երևում է, որ

Ա. Հայերեն Ավետարանները այնքան համապատասխան են

2. Մեր ոսկեդարյան թարգմանությունը
 Եւ պատահեցին
 Երեքն զբանակ
 Ելլազգեացն, և
 Նանին ջուր ի
 ջրհորոյն Բեթղե-
 Նէմի որ է[ր] առ
 Կրանն, և առին
 և եկին առ Դա-
 Վիթ. և ոչ կամե-
 ցաւ Դաւիթ ըմ-
 պել զայն, և նու-
 իրնաց զայն Տե-
 առն:

1. Նորագյուտը
 Եւ անդէն վաղ-
 վաղակի երեքն
 յարձակեցան ի
 վերայ զնդին ալ-
 յազգեաց և ըզ-
 գունդն պատա-
 ճեցին, և ջուր ա-
 ճեալ բերին ի
 ջրհորէ անտի ի
 Բեթղաճէմ, որ էր
 մերձ առ Կրանն:
 Եւ առեալ Դաւիթ
 ոչ կամեցաւ ըմ-
 պել ի ջրոյ ան-
 տի, այլ զոճէր
 զնա առաջի Տեա-
 որն իբր ի նուէրս
 պատարագաց:

3. Եբրայականը
 Եւ երեքն այնո-
 քիկ անցին ընդ
 բանակն այլազ-
 գեաց և ճանին
 ջուր ի ջրհորոյն
 Բեթղեճէմի, որ
 էր առ Կրանն. և
 առին և բերին
 առ Դաւիթ, այլ
 ոչ կամեցաւ Դա-
 Վիթ ըմպել. և
 նուիրեաց զայն
 Տեառն:

4. Ասորականը
 Եւ վաղվաղակի
 զայն լուեալ ե-
 րիցունց արան-
 ցքն այնոցիկ,
 պատահեցին և
 մտին ի բանակն
 այլազգեաց, և
 անցեալ հանին
 ջուր ի մեծէ ջրո-
 հորոյ անտի, որ
 էր ի Բեթղաճէմ
 առ Կրանն քաղա-
 քին, և առեալ
 բերին և ընծա-
 յեցին Դաւիթի,
 որ սակայն ոչ
 կամեցաւ ըմպել
 զայն, այլ ե՛հզ
 զայն առաջի Տե-
 առն:

հունարեն բնագրին, որ կարծես թե նրա վրայից կաղապարված (կամ ընդօրինակված) լինեին: Մրա ապացույցներն են՝

1. Հատուկ անունների նույնությունը, մինչև անգամ պահելով յուրովական ձևերը, ինչպես՝ Փիլիպպէ, Թէոփիլէ, Ղազարէ, Յովհաննու...:

2. Հայերենը հունարենի նման թարգմանությամբ դնում է այն արամերեն նախադասությունները, որոնք ասորականում չկան. այսպես են Մատթ. Ի՛է 46, Մարկ. Ե 41, է 11, 34, Հովհ. Ա 38, 41, 42, Ի՛ 7:

Մատթ. Ի՛է 46. Եւ զինն ժաման գոչեաց Յիսուս ի ձայն մեծ և ասէ, էլի, էլի, լամա սարաքթանի, այսինքն է, Աստուած իմ, Աստուած իմ, ընդէ՞ր թողեր զիս:

Մարկ. Ե 41. Եւ կալեալ զձեռանէ մանկանն՝ ասէ ցնա, Տալի-
 թա, կո՛ւմի, որ թարգմանի, Աղջիկ դու, քեզ ասեմ, արի:

Մարկ. է 11. Եւ դուք ասէք, Եթէ ասիցէ որ ցհայր կամ ցմայր, Կորրան, որ է պատարագ, զոր յինէն օգտեացիս:

Մարկ. է 34. Հայեցաւ յերկինս, յօգոց եհան և ասէ, Եփփա-
 թա, որ է բացիր:

Յովհ. Ա. 35. Երբն դարձաւ Յիսուս և նստեա զնոսա զի Երթալին զհետ նորա, ասէ ցնեաւ. Զի՞նչ խնդրէք. նորա ասն ցնա, Թարթի (որ թարգմանեալ կոչի Վարդապետ), ո՞ր եւ օթևանք քո:

Յովհ. Ա. 41. Գտանէ առ նախ զեղբայր իւր զՍիմոն, և ասէ ցնա, Գտաք զՄեսիասն (որ թարգմանի Քրիստոս):

Յովհ. Ա. 42. Սա ած զնա առ Յիսուս, հայեցեալ ընդ նա Յիսուսի՝ ասէ, Գու ես Սիմոն որդի Յովնանու, զու կոչեսցիս Կեփաս (որ թարգմանի Պետրոս):

Յովհ. Թ. 7. Եւ ասէ ցնա, Երթ, լուս յաւազանին Սիլովամայ (որ թարգմանի Առաքեալ). յոգաւ լուսցաւ, եկն և տեսանէր:

3. Հունարենի սխալներ, որոնք թյուրիմացությամբ սարգել են հայերեն թարգմանության մեջ. այսպես են՝

Մատթ. Ե 18. յովտ մի որ նշանախնց մի է.

հուն. ἄρα ἐν ᾧ μετὰ τῆς

յովտ մի կամ մի նշանախնց

հայերենում «կամ» հասկացել են «որ»:

Ղուկա Գ 23. Եւ ինքն Յիսուս էր ամաց իբր երեսնից սկսեալ որոց արդէս կարծէր՝ որդի Յովսեփայ:

Հունարենն է ὧν ἐστὶν υἱὸς, հայեր կարդացել է «որոց»:

Յովհ. ԺԹ 25. Որ սիրէ զանձն իւր արձակէ զնա. հուն. ἀπολύει — կորուսանէ (հմտ. Մատթ. Ժ 39, Մարկ. Ը 35, Ղուկ. Թ 24, ԺԷ 33, որոնց բոլորի մեջ ունենք «կորուսցէ»), այստեղ էլ հայեր կարդացել է ἀπολύει = արձակէ:

Մատթ. ԺԹ 24. Գիրին է մալխոյ մտանել ընդ ծակ ասղան (= Մարկ. Ժ 35, Ղուկ. ԺԷ 25). հույն ունի ἀσπίς = ասոր. ܐܫܘܢ օղտ. հայեր կարդացել է καμῖλος «շուան, մալուխ»:

4. Քերականական սխալներ.

Մատթ. ԺԱ 22. Զի Լթէ ի Սողոմ Լղեալ էին զօրութիւնքն, որ ի թեզ եղեն, ապաքէն կային ևս մինչև ցայսօր:— Հուն. ἐμμενον «կային» հոգնակի, որովհետև Սողոմ Եւ Σοδομα հոգնակի է:

Այսպես և ուրիշներ և հատկապես Ղուկ. Ա 72—73. մեզ... փրկեալս, որ անիմաստ է հայերենի մեջ և սպասելի էր, որ լիներ եթէ ոչ փրկեցելոցս (փրկելոցս), զոնև փրկեալ:

Բ. Հայերեն ձեռագրերը շատ միասնական են, այսինքն՝ չեն ներկայացնում սկզբունքային տարբերություններ, եղածները աննշան սխալագրություններ են ընդհանրապես:

Գ. Հայերեն Ավետարանին իրրև մայր ծառայող հունարեն բնագիրը եղել է Koridethi (Θ) կամ Կեսարյան կոչված խումբը. լիոնեն միայն Մարկոսի Ա. գլխում Կեսարյան 109 հատկանշական

ընթերցվածներից հայերենում գտնում է 52—59 հատ, ինչ որ շատ խոշոր թիվ է:

Կ. Հայերենը ներկայացնում է սակայն նաև ասորական ընթերցվածներ, Merk գտել է 200-ից ավելի տեղեր, որոնք ավելի ասորականին նման են, քան հունականին: Եթե նույնիսկ այսքանն էլ ճիշտ չլինի, զոնև նրանց մի մասը ճիշտ է: Որտեղի՞ց է հայերեն թարգմանության այս երկվությունը: Անհնարին է մտածել, թե հայ օրինակը հետագայում ասորերենից սրբագրված լինի, որովհետև արդեն ասացինք, թե հայերեն ձեռագրերը շափաղանց միասնական են: Մնում է ընդունել, որ նախ հայերենը թարգմանվել է ասորերենից, ապա սրբագրվել հունարենով, իսկ այս ասորական ընթերցվածները սարգել են կամ բաց են թողնվել նոր թարգմանության ժամանակ: Սրան իբր սուպրալայն է ծառայում նախ՝ վրացերենը, որ ըստ Մատթի թարգմանված է հայերեն օրինակից, ապա սրբագրված հունարենով: Վրացին ավելի մեծ աղերս է ցույց տալիս ասորականի հետ, քան հայերենը, ուստի նա ներկայացնում է հին հայերեն (ասորական) թարգմանությունը: Երկրորդ՝ Ագաթանգեղոսը և Փարպեցին (ինչպես և Եղիշիկ և ուրիշ հեղինակներ) տեղ-տեղ ունեն Ավետարանից կոյումներ, որոնք ճշտիվ չեն համապատասխանում արդի մեր օրինակին և տեղ-տեղ շեղվում են. այդ շեղումները համապատասխանում են Տատիանի համաբարբառին, ուրիշ խոսքով հին հայ ասորական թարգմանության:

Ամբողջի կորականությունը հետևյալն է. նախ Տատիանոս ասորին Գ դարում կազմել էր Համաբարբառը (Diatessaron), որ ուրիշ բան չէր, եթե ոչ շորս Ավետարանները իրար ձուլելով մեկի վերածված մի Ավետարան, որ ընդհանուր գործածական էր Միջագետքում և Ասորիքում Գ—Ն դարերում, հետո անհետ ջնջվեց (անդ, էջ 93): Հայերն էլ երկար ժամանակ գործածել են այս Ավետարանը՝ Ն դարում հայերը նախ թարգմանեցին Ավետարանը «յանկարձազիտ փութանակի» (էջ 106, չի ասում ինչ լեզվից, բայց էջ 125, հունարենից): Բայց որովհետև այդ թարգմանիչները ի մանկութենն ներծծված էին Ասորական Համաբարբառով, ուստի իրենց թարգմանությունն մեջ շատ բան մտցրին նրանից: Երբ եղավ երկրորդ թարգմանությունը հունարեն ընտիր օրինակի վրայից, թեև շատ բան փոխեցին ըստ այդ հունարեն բնագրի, բայց որոշ բաներ էլ մնացին: Ահա սրանք են մեր արդի Ավետարանների ասորարան հետքերը:

Ս. Գրքի թարգմանության մասին խոսել է նաև Փարպեցին. բայց այնպիսի ձևով, որ իր պատմությունը իրականությունից հեռու՝ ժողովրդական ավանդության գույն է ստանում: Ըստ Փարպեցու՝ երկու տարբեր թարգմանություն չկա, այլ միայն մեկը: Թարգմանությունը եղած է ճուճաբան բնագրի վրայից՝ Վոամշապուհի թագավորության ժամանակ, գրերի գյուտից անմիջապես հետո. հետևաբար Փարպեցու հիշածը առաջին թարգմանությունն է, նա չգիտե երկրորդ վերջնական թարգմանությունը: Վերջապես թարգմանությունը կատարել է միմիայն Սահակը, որովհետև ո՛չ Մեսրոպը և ոչ իր օգնական քահանաներից և ոչ մեկը չէր կարող ձեռնարկել այսպիսի մի գործի, հունարեն լեզվի ազդեցության պատճառով: Փարպեցին Մեսրոպին, Հայաստանի բոլոր ավագ քահանաներին, նախարարներին, տանուտերներին և Վոամշապուհի թագավորին տալիս է միաբան դիմել Սահակին և աղաչել, որ հանձն առնե այդ թարգմանությունը: Սահակը հոծարում է և վերջապես հանձն է առնում, թարգմանությունը կատարում է, օտար ընթերցվածները վերանում են և Եկեղեցին հետզհետե սկսում է շուք ստանալ:

Ահա վասիկ Փարպեցու ամբողջական բնագիրը.

«Կարգեալ այնուհետև Փրկչին առաջնորդութեամբ զգիր գրենոյն հայերէնի, և հելլենացին ուղղեալ յօրինուածս, ցանկային կարգել դպրոցս և ուսուցանել բազմութիւն մանկտույ. քանզի ամենայն անձն յոյդորեալ փափագէր յուսումն հայերէն գիտութեան, որպէս ի խաւարէ՝ յասորի տանջանացն գերծեալք ի լոյս՝ խնդային: Բայց սարակուսեալք կասէին յանչրութենէ գրոց սրբոց, քանզի ոչ գոյին դեռ ևս հայերէն լսողութեամբ սուրբ կտակարանք Եկեղեցույ: Եւ երանելին Մաշթոց և որ ընդ նմա պատուական քահանայք էին՝ ոչ զօրէին համարձակել յայսպիսի սաստիկ և կարևոր գործ, թարգմանել գիրս ի յոյն լեզուոյն ի հայ բարբառ. վասն զի ոչ ինչ էին այնպէս տեղեակ գիտնապէս հրահանգի յունարէն ուսման:

«Ապա ժողովեալ ամենայն աւագ քահանայք աշխարհին Հայոց, հանդերձ երանելեալ Մաշթոցիս և ամենայն նախարարօք աշխարհիս Հայոց և մեծամեծ տանուտերօք՝ առ թագաւորն հայոց Վոամշապուհ, և հանդերձ թագաւորան սկսան աղաչել զսուրբ կաթողիկոսն Սահակ՝ արկանել զանձն յաշխատութիւն հոգևոր, և թարգմանել զԱստուածաշունչ Կտակարանս ի յոյն լեզուոյ ի հայ բարբառս: Եւ դասք աւագ քահանայիցն առէին ցուրբ քահանայապետն, թէ Մեք որ կամքս առաջի քո, հանդերձ երանելեան Մաշ-

թոցիս, զոր պարթոյց աստուածայինն շնորհ ի ցանկութիւնս այս՝ կարգել զվաղնչուցն գրեալ շարագիրս տառիցն, զորս ոչ ուրուք էր հոգացեալ արկանել ի կիր. այլ ասորի մեծաշան և անօգուտ ուսմամբքն աշխատեալք յոխորտ. յորոց բազմութիւնք ժողովրդոց ունայնք և թափուրք հրաժարեալք դնային յեկեղեցույն. և ուսուցիչքն հանելով յոգոց և հառաչելով՝ զղջանային զսնտի շանն իրեանց, յորում ոչ զոք յուսումնասէլս ժողովելոցն տեսանէին օգտեալս ի վարդապետութենէ հոգևոր խրատուցն, որ է կերակուր և պարարումն իմաստնախնդիր անձանց. մինչև գտաւ գիր, և յաջողելով Քրիստոսի եկեալ յաճումն տակաւին զօրանայ, Համայն և զայս վաստակոյս կարգումն, և քոյին առաքինութեամբդ գիտութեամբ եղիցի, և կատարեալ Արդ՝ որպէս և սուրբ նահատակն Քրիստոսի Գրիգորիոս պահեալ ի խոշտանգանսն անվնաս աջով հօրին ի յուսուորութիւն գիտութեան աշխարհիս Հայոց տուաւ, պահեալ շնորհեցաւ և քեզ նորին շառախդի՝ վիճակ ժառանգութեանս պայծառութեան պաշտամանս այսորիկ. սկիզբն առնել գործոյ մշակութեանս այսմիկ, և լինել նմանող սուրբ նախնոյն քում, որ յանգիտութենէ ի ճշմարիտ աստուածգիտութիւն առաջնորդեաց աշխարհիս Հայոց: Արդ և դու յանօգուտ մուրդաբանութենէն ի ստույգ հոգեշահ և եկեղեցաղարդ բանաւորութիւնս առաջնորդեալ բազում ժողովրդոց աշխարհիս մեծի, լնուլ զպակասութիւնս զայս մնացեալ ի սուրբ նախնացն քոց, զոր պահեաց քեզ Աստուած, զոր ոչ ումեք այլում ի Հայաստան աշխարհիս մարդկան գոյ հնար ձեռն արկանել յայդպիսի գործ մեծ: Վասն զի և ոչ կարացաք հմուտ լինել և տեղեկանալ այդչափ արուեստաւոր ուսմանցդ, որպէս և քեզ տուա զօրութիւն ճարտարութեան ի վերին օգնականութենէն յաղագս քո առաքինասէր և պարկեշտ հոգւոյդ, որ նմանեալ ճշգրտապէս օրինակեցեր ի քեզ զվարս երանելույ հոր քո ներսեսի»:

«Եւ լուեալ զայս ամենայն բարեսպաշու կաթողիկոսն Հայոց սուրբն Սահակ ի թագաւորէն Հայոց Վոամշապուհ և յերանելոյն մաշտոցէ և ամենայն ուխտէ քահանայիցն, ևս առաւել յաւագ տաւրտեռացն և յամենայն նախարարացն Հայոց՝ զուարճացաւ յօգի յոր. փառաւորելով զՓրկիչն ամենեցուն զՏէր Յիսուս Քրիստոս: Եւ կամաւոր յօժարութեամբ ևս զանձն ի գործ, պանծացեալ յԱստուծոյ գործակցութիւնն, որ ևս նմա զայնպիսի շնորհս առանելապէս գիտութեան. և անվեհեր շանալով զցայս և զցերեկ՝ թարգմանեաց զԿտակարանս ամենայն, զխօսեցեալս ճշմարիտ մարգարէիւք Սուրբ Հոգւոյն, և հաստատեալ կնքեաց երջանիկ առաքելովքն զնորոց Կտակարանացն զլուսաւոր և զկենսատուր քարոզութիւնս նովին հոգւով»:

Եթե այս խոսքերը համեմատենք վերը մեզ բերված պատմութեան հետ, որ Փարպեցիին մեսրոպյան գրերի գլուտն էլ ուզում է Սահակին ընծայել, սարորինակ չի թվի Փարպեցու այս շափազանցութունը, որի բուն նպատակն է անհամեմատ բարձրացնել Սահակի արժանիքը, մինչև իսկ ի վնաս Մեսրոպի: Եւ այն տեղում արդեն մեզ բերած ենք այն հերքումները, որ Գրիգոր Խաթաբայանն իր «Ղազար Փարպեցի և գործք նորին» աշխատութեան մեջ (էջ 66—73) գնում է: Այդ հերքումներն ուղղված էին Ղազարի այն պատմածի դէմ, որով սա հայերեն գրերի հնարող ուզում է գնել Սահակին: Հենց նախաբանն իր հիշյալ գրքում աշխատում է ցույց տալ նաև, թե Ղազարի վերի պատմութունն էլ, ի մասին ս. Գրքի թարգմանութեան, նույնպէս անհիմն հերյուրանք է: Խաթաբայանի փաստն այն է, որ ժամանակակից և ավելի վստահելի պատմագիրը՝ Կորյան, ինչպէս և հետո Խորենացին, ո՛չ թե միայն չեն անում այսպիսի նվաստացնող մի պատմութուն, այլ նույնիսկ ս. Գրքի թարգմանութեան ամենաառաջին քայլը (այն է Առակաց գրքի թարգմանութունը) ուղղակի ընծայում են Մեսրոպին, և այն՝ առանց Սահակի օգնութեան: Եթե Մեսրոպը կարողացավ իսկույն թարգմանութեան ձեռնարկել, ապա ուրեմն զուր է Ղազարի այն կարծիքը, թե Մեսրոպն ամենևին ձեռնհաս չէր այսպիսի գործի սկսելու, կամ թե այնքան տգետ էր հունարենի ուսման մեջ, որ անկարող էր թարգմանելու: Ղազարի պատմութունը Սահակի վախճանից հետո ձեռքած ժողովրդական շափազանցված ղովեստի քննվորութունն ունի և զուրկ է պատմական արժանիքից (Փարպեցին ծնվել է Սահակի մահից 2 տարի հետո, իսկ իր գիրքը գրել է նրա մահից 60 տարի հետո):

Իսկ Չամչյանը («Պատմութիւն Հայոց», Ա, էջ 772) Փարպեցու այս պատմութունը անելով ս. Գրքի երկրորդ թարգմանութեան համար, որին իրոք շմասնակցեց Մեսրոպը, ավելորդ է համարում երկար խոսել այս մասին:

5

Ս. Գրքի թարգմանութունից հետո, Սահակն սկսել էր նաև ուրիշ այլևայլ կենդեցական ու կրօնական գրքերի թարգմանութեան: Երբ Մեսրոպը վերադարձավ իր հինգերորդ առաքելութունից, երկուսը միասին ջանացին ավելի մեծ խնամք տանելու թարգմանչութեան գործին, մասնավոր Սահակը, որ իրեն համար այս գործը առանձին պարագմունք էր դարձրել. «Յետ այնորիկ ուշ եղեալ երկոցունց երանելեացն՝ դիւրեանց ազգին դպրութիւն առաւել յարգել

և դիւրացուցանել, ձեռն ի գործ արկանէր ի թարգմանել և ի գրել մեծն Իսահակ՝ ըստ յառաջագոյն սովորութեանն» (Կորյան, էջ 20): Առանձնապէս Սահակին հիշելը նշան է, թե թարգմանչութեան այս մասումն էլ մեծագույն բաժինը նա էր ստանձնել, իսկ Մեսրոպն անշուշտ ազնի զբաղվում էր դպրոցական գործով՝ հայոց վարդապետութեամբ: Սահակն այս չի նշանակում, թե Մեսրոպը շատ պակաս մաս ուներ, այլ, ընդհակառակը, ինչպէս հետո պիտի տեսնենք, իրեն էր ընկած ճառական գրվածքների առանձին մի բաժին: Հին հույն եկեղեցական հայրերի գրվածքների մի ժողովածու էր կազմած արդեն Մեսրոպը Հունահայաստանում գտնված ժամանակ և հավանաբար այս գրվածքներից մի քանի լավագույններն էին, որ հետզհետե կրկուսը միասին հայերենի էին վերածում:

Երկու գործիչներին գործակից էին լինում իրենց շափահաս աշակերտներից ոմանք, ինչպէս որ հատկապէս էլ հիշված են Հովսեփ և Հովհան՝ Առակաց գրքի թարգմանութեան մեջ, իբրև գործակից Մեսրոպի: Բայց երևի մյուս աշակերտների գործակցութունը շատ մեծ չէր մինչև այն ժամանակ, որովհետև նրանց համար առանձին հիշատակութուն չկա:

Մեսրոպի հինգերորդ առաքելութեան վերագործից հետո, աշակերտների թարգմանութեան գործն էլ ուրիշ կեղծարանք ստացավ: Մրանք արդեն բավական վարժված ու զարգացած լինելով, վարդապետները մասձեցին ուղարկել Եգիպտոս և Կոստանդնուպոլիս, այնտեղ այլևայլ հայրերի կրօնական նշանավոր գործերը հայերենի թարգմանելու համար: Այս նպատակով առաջին անգամ ուղարկվեցան երկու երևելի աշակերտներ, որոնցից առաջինի անունն էր Հովսեփ Պաղնացի, նա, որ ընկերացած ու օգնած էր Մեսրոպին՝ Ասորիքի ճամփորդութեան մեջ, և երկրորդին Եզնիկ՝ Այրարատյան գավառի Կողբ գյուղից: Այս երկուսը, Սահակի և Մեսրոպի հրամանով, գնացին նախ Ասորիք՝ Եգիպտոս քաղաքը, ասորական սուրբ Նայրիքի գրութունները ասորիերենից հայերեն թարգմանելու համար: Այս պաշտոնը կատարելուց հետո, իրենց թարգմանած գրքերը ուղարկեցին Սահակին ու Մեսրոպին, և իրենք անցան Կոստանդնուպոլիս, ուր մի ժամանակ հունարենի ուսմամբ պարապելուց հետո, բավական հմտանալով այդ լեզվին, սկսեցին հունարենից թարգմանութուններ անել:

Հովսեփի և Եզնիկի առաքումից քիչ ժամանակ հետո, Սահակը և Մեսրոպը երկու նոր աշակերտներ էլ ուղարկեցին Կոստանդնուպոլիս՝ նույն նպատակով. սրանցից առաջինն էր Ղաևղ կամ Ղաևղէս և երկրորդը Կորիւն, որ հետո Մեսրոպի կենսագրութունը գրեց: Երկու աշակերտները Պոլիս հասնելով ընկերացան Եզնիկին,

«իրրև առ ընտանեզոյն սննդակից» և այնտեղ բոլորը միասին աշխատեցան իրենց հանձնված պատվերը ճշտութեամբ կատարելու:

Բացի թարգմանութիւններէից, աշակերտները ունեին նաև ուրիշ մի պատվեր, որ մեր մատենագրութեան մեջ մեծագոյն դերը պիտի խաղար: Այդ պատվերն էր ձեռք ձգել և Հայաստան բերել հունարենն ու Գրքի հարազատ և վավերական մի օրինակ: Որովհետև Սահակի և Մեսրոպի ձեռքով եղած ու Գրքի առաջին թարգմանութիւնը կատարված էր բոլորովին շտապ կերպով և այն էլ ո՛չ շատ հարազատ և վստահելի մի օրինակի վրայից, ուստի երկու գործիչները մտածել էին նոր և լավագոյն մի օրինակ բերել տալ Կոստանդնուպոլսից, և նույն օրինակի վրայից անել երկրորդ լավագոյն թարգմանութիւնը, որ այնուհետև պաշտօնական նշանակութիւն պիտի ստանար մեր Եկեղեցու մեջ: Աշակերտները իրենց հանձնարարված թարգմանութիւնները կատարելուց հետո, ձեռք ձգեցին Աստվածաշնչի մի վավերական օրինակ, եկեղեցական հայրերի զանազան գրվածքներ, նիկիայի և Եփեսոսի ժողովների կանոնները և Հայաստան վերադառնալով՝ ներկայացրին դրանք իրենց վարդապետներին:

Այսպես սկսվեց ահա հայ ուսումնասիր երիտասարդների ճամփորդութիւնը դեպի Արևմուտք՝ ուսում և կրթութիւն ստանալու նպատակով:

6

Այս թարգմանիչ աշակերտների երթի առթիվ ետրենացին (Գ կ, կա) ունի մի քանի նոր տեղեկութիւններ, որ նշանակում ենք այս հատվածում:

Երբ Սահակը և Մեսրոպը Հովսեփին ու Եզնիկին թարգմանութեան համար Եդեսիա ուղարկեցին, նրանց վերադարձից հետո միտք ունեին ուղարկելու նաև Բյուզանդիոն, նույնպիսի նպատակով: Սակայն մի քանի «սուտակասպաս» մարդիկ թուղթ գրեցին Հովսեփին ու Եզնիկին՝ իբր թե Սահակը և Մեսրոպը մտադիր են ուրիշ աշակերտներ ուղարկել Բյուզանդիոն: Ուստի այս երկուսը՝ առանց իրենց վարդապետների հրամանին, ուսման բարի նախանձով թողեցին անմիջապես Եդեսիան և զնացին Բյուզանդիոն: Այնտեղ լավ սովորելով հունարեն լեզուն, ձեռնարկեցին զանազան գրվածքներ հայերեն թարգմանել: Այս երկուսի վրա նախանձելով իրենց աշակերտակից ընկերներից երկուսը՝ Ղևոնդ և Կորյուն, ինքնակամ ելան Բյուզանդիոն զնացին՝ նրանց մոտ: Այնտեղ հասան նույնպես Հովհան և Արծան, որոնց Սահակը և Մեսրոպն ավելի առաջ ուղարկել

էին: Բայց սրանք դանդաղ ճանապարհորդելով և Կեսարիայում էլ մի ժամանակ դեգերելով՝ բավական ուշացան: Բյուզանդիոնի Մաքսիմիանոս եպիսկոպոսը մեծ ընդունելութիւն արավ բոլոր այս աշակերտներին:

7

Նույն ժամանակները, այն է 428 թվին Կոստանդնուպոլսի Պատրիարքական Աթոռը նստավ նեստորը, որ աշակերտել էր Մոսսուեստացի Թեոդորոս եպիսկոպոսին. սա էլ աշակերտած էր Դեոդոր Տարսոնացուն: 430 թվին նեստորը հետևելով իր վարդապետներին, մի նոր հերձված հրատարակեց, թե ս. Կուլսին պետք չէ կոչել «Մայր Աստուծոյ», այլ միայն «Մայր Քրիստոսի»: Պոլսի Մայր Եկեղեցում, ժողովրդի ներկայութեամբ, նա քարոզեց հայտնապես, թե «կարո՞ղ էր միթե Աստված Մայր ունենալ. հնարավո՞ր է բնավ, որ ստեղծուի ծնի ստեղծողին. ինչպե՞ս կարող էր Մարիամ ծնիլ նրան, որ իրանից առաջ կար. թերևս հաղորդակից էր աստվածային էութեան. և իրոք, այսպես պիտի լիներ, եթե Աստուծուն էր ծնել, որովհետև ճշմարիտ մայրը պետք է որ բնութենակից լինի իր որդուն. իսկ Մարիամ եղավ մայր Քրիստոսի՝ իբրև լոկ մարդու. որովհետև ու. Հոգու զորութեամբ հղացավ նրան իբր մարդ սուկական, և այդ մարդու հետ միացավ Քրիստոս կամ Բանն Աստված. և վերցրեց նրան իբրև գործիք՝ նրանով մեր փրկութիւնը կատարելու համար»: Այսպիսով նեստորը համարում էր, թե ս. Կուլսը Աստվածածին չէ, այլ քրիստոսածին կամ մարդածին: Ենթադրում էր երկու Որդի Աստուծո, մին բնական, «ի յավիտենից ծնեալ ի Հօրէ», և մյուսը որդեգրական, «ժամանակաւ ծնեալ ի Մարիամայ»: Թե աստվածային և մարդկային բնութեան միավորութիւնն ի Քրիստոս՝ անձնավորական և ճշմարիտ չէ, այլ պատահական և բարոյական:

Ո՛չ միայն նեստորի ճարտար պերճախոսութիւնը, այլև իր խստամբեր կյանքը, իր ցույց տված առաքինութիւնները և այն նախանձախնդրութիւնը, որով զինված էր հերետիկոսների դեմ, նպաստեցին նեստորի վարդապետութեան տարածման և շատերին իր կողմը դարձրին:

Այս հերձվածի դեմ զինվեցին եպիսկոպոսներից շատերը, որոնց մեջ ամենից նշանավորն եղավ Պրոկղ եպիսկոպոս Կիզիկոնի և մանավանդ Կյուրեղ պատրիարք Ալեքսանդրիայի: Սա հրավիրեց Եգիպտոսի եպիսկոպոսներին, ժողով գումարեց և նեստորի դեմ 12 նշովք արձակեց: նեստորը անսաստ գտնվեց և ինքն էլ Կյուրեղի

գեմ ուղարկեց 12 նգովք. մյուս կողմից իրեն դարձրեց իր աշակերտակից՝ Անտիոքի Հովհաննես պատրիարքին և ասորոց եպիսկոպոսներից շատերին: Քեոզոս Փոքր կայսրն էլ հակված էր իր կողմը: Կյուրեղը տեսնելով, թե վտանգը մեծացավ, խելույն գրեց Հռոմի Կեղեխոսինոս Ա պապին և Փոքր Քեոզոս կայսրն, հորդորելով, որ պետք է գումարել տիեզերական ժողով, այս խնդիրը պատշաճապես լուծելու համար: Քեոզոսը համաձայնվեց և հրամայեց, որ եպիսկոպոսները հավաքվեն Եփեսոս քաղաքը 431 թվի հունիս ամսին: Հրավեր գնաց բոլոր երևելի աթոռների առաջնորդներին: Հետ Զամչյանի՝ հրավիրյալների մեջ էր նաև Սահակը՝ իբրև Մեծ Հայոց եպիսկոպոսապետ. բայց որովհետև Սահակը գնացել էր Պարսկաստան՝ Բրքիշոյ ասորուն պաշտոնանկ անել տալու համար, ուստի շկարոզացավ ընդունել կայսերական հրավերը: Սրմանյանը («Աղգապատում», Ա, էջ 311) չի գնում որևէ նման հրավեր: Մեր մատենագրության մեջ այս մասին գտնում եմ հետևյալ տեղեկությունը. — Կոմիտաս կաթողիկոսի և Պոլսի պատրիարքի միջև խոսակցության ժամանակ ասվում է, թե «Իսկ Փոքր Քեոզոս առ Սուրբն Սահակ գրէ դալ ի ժողովն Եփեսոսի, և զգուշանալ երկուս իրս՝ ի նեստորէ և ի Էվդոնի տումարէն» («Գիրք թղթոց», էջ 492):

Եփեսոսում հավաքվեցին զանազան կողմերից 260 եպիսկոպոսներ. ժողովի նախագահն էր Կյուրեղ Աղեքսանդրացի: Նեստորը հրեք անգամ կանչվեց ներկայանալու ժողովին և իրեն պաշտպանելու. բայց նա հրեք անգամ էլ հրաժարվեց. ուստի ժողովը պարտք համարեց ի բացակայության դատել: 431 թվի հունիս ամսի 22-ին վճռվեց ճանաչել նեստորին իբրև հերետիկոսապետ, դատապարտել նրա վարդապետությունը և զրկել իրեն իր եկեղեցական ատիճանից: Այս վճիռը ասորագրեցին 198 եպիսկոպոսներ: Շուտով նեստորը կարգալուծվեց ևղավ, պատրիարքական գահից իջեցվեց և արքայվեց: Աքսորվեցին նույնպես իր համախոհներից շատերը. մի մասն էլ առ երկյուղի և առ երեսու դարձի եկավ. իսկ ուրիշներ անցնելով արևելյան գավառները, պարսից պետության պաշտպանության տակ, նեստորական եկեղեցիներ կանգնեցին և սկսեցին օրեցօր շատանալ: Սրանց շարունակությունն են կազմում արդի նեստորական ասորիները¹:

Ինչպես էլ լինի, Եփեսոսի ժողովում հայերից ներկայացուցիչ չկար. Կորյունն այս մասին ոչինչ չի ասում. իսկ «Գիրք թղթոց»-ի մեջ (էջ 296) հատկապես հիշվում է, թե «Դարձեալ որք յեփեսոս Ասիայ ժողովեցան 200 սուրբ հարքն վասն նեստորի յիմարութեանըն, որ Եվպետ ոչ ով էր ի մերմէ աշխարհէս անոր հասեալ...»: Նմանապես խորենացին (Գ կա) «Ոչ հանդիպեցան յայնմ ժողովի Մեծն Սահակ և Մեսրոպ»: Թեև այդ միջոցում Պոլսումն էին մեր վեց թարգմանիչները՝ Ղևոնդ Երեց, Հովհան Եկեղեցացի, Հովսեփ Պաղնացի, Արձան, Եղնիկ և Կորյուն, բայց նրանցից ո՛չ մեկը չուներ եպիսկոպոսական կոչում, ուստի կարելի չէր հրավիրել նրանց ժողովի:

Նրբ ժողովը վերջացավ, բնականաբար հայրերը իրենց վճիռներն ու որոշումները պետք է ուղարկեին բոլոր քրիստոնեական եկեղեցիներին, սրանց թվում նաև հայոց: Բարեբախտաբար այնտեղ էին մեր թարգմանիչները: Նեստորի անկումից հետո Պոլսի Պատրիարքական գահն էր բարձրացել Մաքսիմիանոս, որ մեր թարգմանիչներին լավ ընդունելություն ցույց տվեց: Նա տվեց անշուշտ Նիկիայի և Եփեսոսի ժողովների կանոնները, օգնեց նրանց ձեռք բերելու զանազան հունարեն գրքեր և մանավանդ ս. Գրքի վավերական օրինակը և իր կողմից ողջույնի և հանձնարարական գրքեր, ինչպես սովորություն է, ուղարկեց Հայաստան:

Այս ժամանակից հասել է մեզ մի թղթակցություն Եղնիկի և Մաշտոցի միջև: Այս թղթակցությունից մնում է միայն հինգ հատված, որոնցից պատմական արժեք ունի միայն առաջին հատվածը, որ ավանդում են «Կնիք հաւատոյ» (էջ 130) և «Գիրք թղթոց» (էջ 1): Առաջինի վերնագիրն է «Ի թղթոյն Եղնիկայ Կողբացոյ թարգմանչի. զոր գրեաց ի Կոստանդնուպոլսիս (կարգա՝ «Ի Կոստանդնուպոլսոյն»). առ երանելին Մաշտոց վարդապետ, յես առաջնոյ ժողովոյն Եփեսոսի, յորում լուծին ի պատուոյ զնեստոր Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոս: Երկրորդի մեջ՝ Թերթերի հետևառաջությամբ, Եղնիկի թուղթը խանգարվեց միացել է Պրոկղի նամակին: Հինգ հատվածները դասավորելով միասին հրատարակեց Ալեկսյանը («Ճանդես ամսօրյա», 1935, էջ 615—617): Թղթից երևում է, որ Եղնիկը իր վարդապետի մոտ հանցապարտ է զգում իրեն և ներողություն խնդրում: Հետո հայտնում է, որ տեղի ունեցավ Եփեսոսի ժողովը, ուր նգովեցին նեստորին: Սրանից երևում է, որ նամակը գրված է 431 թվի երկրորդ կեսին:

Ոմանք ասում են, թե նույն ժամանակները Սահակը նոր վե-

¹ Եփեսոսի ժողովի պատմությունը և նեստորի վարդապետության ընկժությունը մանրամասն տե՛ս Ն. Կ. Անտոնի, «Բազմավեպ», 1931, էջ 385—408 և Փելչիկյան, անգ. էջ 412—416:

յադարձավ Պարսկաստանից և Մեսրոպի հետ ժողով գումարեց Տարոն գավառի Աշտիշատ գյուղում (ըստ Չամչյանի 432 թվին)։ Ժողովի նպատակն էր երկրի մեջ մտցնել նորանոր կրոնական բարեկարգություններ և առաջն առնել այն անկարգությունը, որ ծագել էին Սահակի բացակայության ժամանակ։ Այստեղ ներկայացրին թարգմանիչները իրենց բերած հանձնարարականները և Նիկիայի ու Եփեսոսի կանոնները։ Ժողովականները քննեցին ու երկրորդ անգամ հաստատեցին այդ վճիռները և գատապարտեցին Նեստորի վարդապետությունը։

Բայց ժամանակակից պատմիչները չգիտեն Աշտիշատի այս ժողովի գումարումը։ Կորյունը ո՛չ մի բառ չունի այս առթիվ։ Խորենացին (Գ, կա) ասում է պարզապես. «Ապա եկեալ թարգմանիչքն մեր՝ զորոց անուանքն յիշատակեցաք յառաջագոյն, զտին զմեծն Սահակ և զՄեսրոպ յԱշտիշատ Տարօնոյ, և մատուցին զթուղթսն և զկանոնս ժողովոյն Եփեսոսի՝ վեց սահմանեալ կանոնաւ գլխով, և զստոյգ օրինակս Գրոց»։ (Եփեսոսի կանոնները միայն 6 են. տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», «Արարատ», Այսճյան, էջ 267—269)։ Աշտիշատի այս հիշատակությունն է, որ ամէլի ուշ դարձել է ժողովալսույս, Օձնեցին ասում է. «Երրորդ ժողով արար Սուրբն Սահակ և երանելին Մեսրոպ յԱշտիշատ, յորժամ հասին թուղթքն ի Կիւրղէ և ի Պրոկղէ որ յԵփեսոս հաւանեալ եղեն, յորժամ զՓառք ի բարձունսն կարգեցին, յաճարելով ի բանս հովուացն, պարսպելով ընդդէմ Նեստորի անիծելոյ» («Գիրք թղթոց, էջ 220)։ Նույնիսկ այս էլ Գագիկ Արծրունի թագավորի առ Ռոմանոս կայսր ուղղած թղթթում հերքում է, հետևյալ ձևով. «Դարձեալ որք յԵփեսոս Ասիայ ժողովեցան 200 սուրբ հարքն վասն Նեստորի յիմարութեանն, որ թէպէտ ոչ ոք էր ի մերմէ աշխարհէս անդր հասեալ, սակայն երանելոյն Կիւրղի և Պրոկղի և առ Ակակայ զղուշացոցանող թղթովք փութացան հասին առ մեծն Սահակ և երանելին Մաշտոց, և միաձայնութեամբ ի մի ուղղափառ խոստովանութիւն վերագրեցան ընդ սուրբ հայրապետսն՝ ժողովեալք յԵփեսոս ծովահայեաց» («Գիրք թղթոց», էջ 296)։ Օրմանյանն էլ («Ազգապատում», Ա. 313) չի ընդունում նման ժողով, այն հասարակ պատճառաբանությամբ, որ «պետական կաթողիկոսությունը Շմվելի ձեռքն էր և Սահակը չէր կարող պաշտօնապես նման համախմբություններ կատարել»։

Սահակն ստանալով ս. Գրքի ստույգ օրինակը, երկրորդ անգամ ձեռնարկեց թարգմանելու՝ Եզնիկի օգնությամբ։ Այս թարգ-

մանությունը եղավ միայն Սահակի և Եզնիկի ձեռքով և մյուս թարգմանիչները, նույնիսկ Մեսրոպը, մաս չունեն այստեղ։ Այս բանը որոշակի ցույց է տալիս Կորյունը. «Եսկ երանելոյն Սահակայ... դարձեալ յետ այնորիկ առեալ հանդերձ Եզնակաւ՝ զյառաջագոյն զյանկարծագիւտ զփութանակի զթարգմանութիւնս՝ հաստատէր ճշմարիտ օրինակօք բերելովք և շատ ևս մեկնութիւն գրոց թարգմանէին»։ Այստեղ եղակի հաստատէր բայց ցույց է տալիս, թէ գործը պատկանում է միայն Սահակին՝ Եզնիկի ընկերակցութեամբ։ Մյուս թարգմանությանց համար է, որ կարծես հատուկ շեշտով է հղանակի բարգմանելին բայով։

Այսպես է նաև Փոքր Կորյունը, որ թեև առաջին թարգմանությունը Սահակին և Մեսրոպին միանգամայն է տալիս, բայց երկրորդ թարգմանությունը՝ Սահակին ու Եզնիկին։ Ահա իբր բառերը. «Եսկ երանելիացն սրբոյն (կարգալ սրբոցն) Սահակայ և Մեսրովբայ զեկեղեցական զգրոց զգումարութիւնն կանխաւ ի յունարէն բարբառոյ ի հայերէն թարգմանեալ... դարձեալ յետ այսորիկ առեալ հանդերձ Եզնակաւ զյառաջագոյն զյանկարծագիւտ զփութանակի թարգմանեալսն՝ հաստատէր ճշմարիտ օրինակօքն բերելովք» (էջ 34)։

Իսկ Խորենացին (Գ, կա) Կորյունի այս հաստատ վկայության պիմ ունի «Զոր առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ, դարձեալ թարգմանէին զմի անգամ թարգմանեալն փութանակի, հանդերձ նոցօք վերստին յօրինել նորոգմամբ», իբր թե երկրորդ թարգմանության ժամանակ մասնակցեցին ո՛չ միայն Սահակը և Մեսրոպը, այլև Հունաստանի գնացած բոլոր աշակերտները։

Նոր թարգմանությունը, որ մեր մատենագրության մեջ ծանոթ է երկրորդ թարգմանության անունով, այնուհետև դարձավ հայերեն Աստվածաշնչի վերջնական օրինակը։

Պե՛տք է քննել այժմ հինգ կարևոր խնդիր. նախ՝ թե ի՞նչպես եղավ այս երկրորդ թարգմանությունը, երկրորդ՝ ի՞նչ օրինակ էր աշակերտների բերած այդ հարազատ կամ վավերական բնագիրը, երրորդ՝ թե թարգմանությունը ամբողջակա՞ն էր, այսինքն ամբողջ ս. Գիրքը թարգմանվե՞ց, չորրորդ՝ թե ո՞րքան ժամանակ տևեց թարգմանությունը, և, վերջապես, հինգերորդ՝ թե ի՞նչ արժեք է ներկայացնում մեր ս. Գրքի թարգմանությունը։

Ոմանք կարծում են, թե ս. Գրքի երկրորդ թարգմանությունը, որ կատարեցին Սահակ և Եզնիկ, առաջինից բոլորովին անկախ ամբողջական թարգմանություն էր. այսինքն թե Սահակ և Եզնիկ, մի կողմ թողնելով առաջին թարգմանությունը, սկզբից սկսեցին երկրորդ անգամ թարգմանել։ Ընդհակառակը ուրիշներ կարծում են,

թե երկրորդ թարգմանություն կոչվածը ուրիշ բան չէր, եթե ոչ նախորդի սրբագրությունը, երկու թարգմանիչները նախկին թարգմանությունը ամբողջապես համեմատեցին նոր հույն բնագրի հետ, և ուր որ տարբերություն տեսան, մտցրին հնի մեջ նոր թարգմանությամբ:

Առաջին կարծիքը կարելի է հաստատել խորհնացու վկայությամբ, որ կարծես թե բոլորովին նոր թարգմանություն է ենթադրում. «Զոր առևալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ, դարձեալ թարգմանեցին...»: Բայց հազիվ թե կարելի լինի ընդունել այսպիսի մի կարծիք. որովհետև թարգմանիչների համար բոլորովին ավելորդ ու աննպատակ հոգնություն պիտի լիներ երկրորդ անգամ թարգմանել, քանի որ առաջին թարգմանությունը չէր կարող այնպիսի խոշոր տարբերություններ ընծայել, որ նորից թարգմանելու կարիք զգացվեր: Բնավ միտք չունի խորհնացու հիշյալ վկայությունը բառացի առնել. «դարձեալ թարգմանեցին և այլն» ընդհանուր ձևով ասված մի խոսք է և երկրորդ համեմատությամբ նոր թարգմանված մասերն է ակնարկում: Ապա թե ոչ ի՛նչպես կարող էին Սահակ և Իգնիկ այնպես արագ թարգմանել ամբողջ Աստվածաշունչը, ինչպես ենթադրում է խորհնացու փութաբանի բառը, որ ըստ սրբադրության ս. վարդապետ Պարոնյանի վերաբերում է արդեն ոչ թե երկրորդ թարգմանության, այլ առաջինին:

Երկրորդ կարծիքը իբրև վավերական հաստատում են ո՛չ միայն բնական խելքը, այլև Կորյունի վկայությունը. «Դարձեալ յետ այնորիկ առեալ հանդերձ Եղնակա զյառաջագոյն զյանկարծազիտ զփութանակի զթարգմանութիւնս, հաստատէ ճշմարիտ օրինակօք բերելովք» (Կորյուն. էջ 21), ուր հաստատէ չի կարող ամենևին նոր թարգմանություն ենթադրել, այլ առ առավելն ուղղություն և սրբագրություն:

Խնդրին գործնական լուսարանություն կարող էր տալ Առաջին թարգմանությունից մնացած Մնացորդաց գրքերի թարգմանության քննությունն ու համեմատությունը՝ Երկրորդ պաշտոնական թարգմանության հետ: Բայց այս խնդրով էլ դեռ ոչ մեկը մանրամասն չի զբաղված: Միայն Գր. Խալաթյանն իր հրատարակած Մնացորդաց գրքի առաջաբանում համառոտ կերպով քննելով այս խնդիրն էլ, նկատում է. «Սորանից դատ, ինձ թվում է, թե սույն թարգմանության շնորհիվ մենք կարող էինք պարզել, թե ինչպես է կատարված եղել ս. Գրքի երկրորդ կամ հունականից հայերեն թարգմանությունը. այն է՝ թարգմանիչները՝ ըստ երևութի, կատարել են իրենց գործը՝ միշտ այն պահելով առաջին թարգմանության վերա, զգուշությամբ պահպանելով նորանից ինչ որ համաձայն էր Հու-

նականին, և փոփոխելով ինչ որ հակառակ էր նորան, որոց թվում և հասուկ անունների ուղղագրությունը» (էջ Ժ):

Բացի Մնացորդաց գրքից՝ կրկին թարգմանությամբ ծանոթ են մեզ Սալմոսները, Սողոմոնի Առակները, Ժողովող, Իմաստութիւն Սողոմոնի, Երգ երգոց, Սիրաք: Այս գրքերը ունենք թե՛ առաջին փութաբանի թարգմանությամբ և թե՛ երկրորդ սրբագրված թարգմանությամբ (տե՛ս Ակինյան, «Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 559): Միլաքի առաջին թարգմանությունը հրատարակեց Զոհրապյանը (Նատ. Գ, հավելված, էջ 4—40), իսկ սրբագրյալ օրինակը տպված է Վենետիկ, 1833: Երգ երգոցի կրկին թարգմանությունները համեմատությամբ և ուսումնասիրությամբ հրատարակեց Ոսկյանը (Վենետիկ, 1924): Մյուսները անտիպ են:

10

Այժմ անցնենք երկրորդ խնդրին, թե ո՛րն էր թարգմանիչների բերած ստույգ և հարազատ օրինակը: Այս մասին հետևյալ տեղեկություններն ենք քաղում Ստ. Մալխասյանի վիճաբանից և իմ ուսուցիչ Գարազաշյանի անտիպ մատենագրության պատմություններից:

Ե գարում հունարեն լեզվով գոյություն ունեին ս. Գրքի մի բանի թարգմանություններ, որոնք կատարված էին զանազան հայերի ձեռքով կամ հետո ուրիշների ձեռքով սրբագրված: Այսպես՝ անվանի էին Ակյուզասի, Թեոդոտոնի, Սյումաքոսի թարգմանությունները և Ղուկիանոսի, Նյուսիքոսի և ուրիշների ուղղագրած բնագիրները. բայց այս օրինակները ջրիտառնեական եկեղեցիներում չէին վայելում այն հարգանքը, որ տրվում էր Յոթանասնից թարգմանության:

Այս թարգմանության մասին բյուզանդական մատենագիրները հետևյալն են պատմում:

Երբ Եղիպտոս անցավ Պաղոմյան իշխանության ձեռքը, Ալեքսանդրիան զառնալով մայրաքաղաք, ուսումնասեր թագավորների շնորհիվ սկսեց օրեցօր ծաղկել գիտություններով և վաճառականությամբ: Նա դարձավ ամբողջ աշխարհի համար գիտական ուղևոր կենտրոն, ուր դիմում էին բոլոր ուսումնասեր անձինք: Հռոտակալեր էր մանավանդ Ալեքսանդրիայի գրագարանը, որ ուներ 100 000 գիրք: Պաղոմենոս Եղրայրասեր (Ֆիլադելֆոս) թագավորի կամանակ (284—295 մ. թ. ա.) գրագարանի կառավարիչը խնդրում է թագավորից, որ գրագարանի համար թարգմանել տա Հռոտակի կրոնի գիրքը (Աստվածաշունչը) և ուրիշ գրքեր: Պաղոմենոսը կրով է ընդունում այս խնդիրը և մեծ ընծաներով պատգամա-

վոր է ուղարկում հրեից Եղիազար քահանայապետի մոտ, խնդրելով, որ ուղարկի 70 հրեա հունագետ ուսուցիչ և Աստվածաշնչի ընտիր մի օրինակ, որպեսզի Ալեքսանդրիայում թարգմանել տա եբրայերենից հունարենի: Քահանայապետը ուրախությամբ ընդունում է Պաղոմեսոսի խնդիրը և ուղարկում է 72 գիտնական ծերեր և Աստվածաշնչի ընտիր մի օրինակ: Պաղոմեսոսը ամեն հարմարություն ընծայում է ուսուցիչներին և թարգմանությունն սկսվում է: 74 օրվա մեջ թարգմանությունը վերջանում է և համեմատելով միմյանց հետ կազմվում է վերջնական բնագիրը: Ավանդությունն ասում է, թե Պաղոմեսոս ուսուցիչներին փակեց առանձին-առանձին խցերի մեջ, որպեսզի թարգմանությունը իրարից բոլորովին անկախ լինի: Երբ թարգմանությունը վերջացավ, տեսան, որ բոլորն էլ միևնույնն են և իրարից ամենափոքր տարբերություն անգամ չունեն: Այս ավանդությունը ցույց է տալիս, որ թարգմանությունը կատարված է մեծ խնամքով և մեծ ճշտությամբ:

Այս թարգմանությունը կոչվեց Յաքոբյանի քարգմանություն և երբ քրիստոնեությունը տարածվեց հունաց պետության մեջ, Յոթանասնից թարգմանությունն էլ մեծ նշանակություն ստացավ: արտադրվեց բազմաթիվ օրինակներով և տարածվեց ամբողջ պետության մեջ: Բայց ժամանակ անցնելով բնագիրը ենթակա եղավ բազմաթիվ աղավաղությունների, որոնք առաջացած էին ղանաղան գրիչների պատահական սխալագրություններից: Բացի սրանից, այնտեղ ներմուծվել սկսեցին նաև այլևայլ դիտարկումներ աղավաղություններ՝ հունական բազմաթիվ աղանղավորների ձեռքով, որոնք այսպիսով ուզում էին մի կողմից իրենց վարդապետության համար նպաստավոր կետեր ավելացնել և մյուս կողմից աննպաստ կետերը ջնջել կամ փոփոխել:

Գ դարում այս աղավաղությունները արդեն բավական շատացած պիտի լինեին, այնպես որ հույն նշանավոր հայրերից մեկը՝ Որոգինես, ձեռնարկեց մի տաժանելի աշխատության, այն է՝ կազմել Աստվածաշնչի զանազան օրինակներից համեմատական ստույգ մի օրինակ: Որոգինեսը պատրաստեց նախ երկիշյան, հետո քառիշյան և վերջապես վեցիշյան օրինակը, որի չորսաքանչյուր էջը բաժանված էր վեց սյունակի: Այս սյունակները պարունակում էին կարգով 1) Եբրայական բնագիրը՝ եբրայական տառերով, 2) Եբրայական լեզվով բնագիրը՝ հունարեն տառերով, 3) Ակյուղասի թարգմանությունը, 4) Սյուրմաքոսի թարգմանությունը, 5) Յոթանասնից թարգմանությունը, 6) Թեոդոսի թարգմանությունը: Որոգինյան Աստվածաշունչը իբրև թունդ գիտական աշխատություն չէր կարող գործածվել ընթերցանության համար. ուստի Գ դարում,

եվսեբիոս Գեսարացին Որոգինյան վեցիշյանի մանրակրկիտ քաղաքատվյալը կազմեց նոր ընտիր մի օրինակ: Այս աշխատության նավասարի մի օրինակը պահվում էր Պոլսի արքունական գրադարանում, որից արտագրում ու տարածում էին: Այս օրինակը՝ որ կոչվում էր Պաղեստինական օրինակ, բոլոր հույն եկեղեցիներում մեծ հարգ էր վայելում և անշուշտ նույն օրինակի մի ընտիր արտագրությունն էր, որ ստացան մեր թարգմանիչները՝ Սահակին մատուցելու համար:

Գարագաշյանը, 1892—1893 թվերին, Պոլսի Ամերիկյան Աստվածաշնչական ընկերությունից հանձնարարված լինելով պատրաստել հայերեն ս. Գրքի վավերական տպագրությունը, առիթ ունեցավ երկու ընկերակիցների հետ (մին եբրայագետ, մյուսը հունագետ) համեմատել մեր բնագիրը ասորական, եբրայական, հունական և լատին բնագրերի հետ: Իր համեմատություններից տեսնվեց, որ հայերեն ս. Գիրքը համաձայն է զնում մերթ ասորականի, մերթ եբրայականի և մերթ հունականի հետ. բայց ճիշտ ու ճիշտ և միայն մեկի հետ միաբան չէ: Սրանից հետևելով է Գարագաշյանը, թե թարգմանիչների բերած օրինակը պիտի լինի Որոգինեսի վեցիշյանը, որի մեջ Յոթանասնից թարգմանության հետ կար նաև եբրայականը, և Սահակն ու Եզնիկն առիթ ունեին այս բոլորը համեմատելու և իրենց լավագույն Լրեցած ընթերցվածը առնելու, մերթ Եբրայականից և մերթ Յոթանասնից թարգմանությունից: (Այս բոլորը իմ աշակերտական հիշողություններից են):

Վերջին խոսքը տալիս ենք Կոզյանին: Այս հեղինակը մի շատ մանրամասն ուսումնասիրություն ունի Մակարայեցվոց Բ գրքի հայ թարգմանության վրա, որ գլուխ առ գլուխ և համար առ համար համեմատում է հունարեն բնագրի հետ: Նա ի նկատի է ունեցել հունարեն բնագրի զանազան օրինակներ և նրանց ընթերցվածները: Համեմատելով այդ բոլորի հետ, ահա թե ի՞նչ եզրակացություն է հասնում նա: 1. Մակարայեցոց հայերեն թարգմանությունը ներկայացնում է թե՛ Ալեքսանդրյան, թե՛ վեցիշյան և թե՛ Լուկիանոսյան ընթերցվածներ և կարելի չէ ասել, թե սրանցից մեկի կամ մյուսի վրա կաղավարված է: 2. Մեր թարգմանության սկզբնագիրը մեզ ծանոթ ոչ մի խմբագրության մեջ չկա: 3. Հայ թարգմանությունը ունեցել է ուրեմն մի ուրիշ բնագիր՝ խառն նկարագրով, որի ընթերցվածները մերթ նույնանում են մյուս ծանոթ խմբագրությանց: Եւ և մերթ բոլորովին անկախ են: 4. Բայց այդ բնագիրը երկրորդական տեղ չի գրավում, այլ եղել է մի շատ ընտիր օրինակ (տե՛ս Կոզյան, «Մակարայեցվոց Բ գրքին հայերեն թարգմանությունը», Վիեննա, 1923, էջ 60 և 72):

Երբորդ հարցը ա՛յն է, թե ս. Գրքի թարգմանությունը ամբողջակա՞ն էր, այսինքն ս. Գրքի պարունակած բոլոր գրքերը թարգմանվեցի՞ն:

Վերը տեսանք Կորյունի թվումը՝ ս. Գրքի առաջին թարգմանության ժամանակ: Թարգմանվել էին Հնգամատյանը, Մարգարեությունները, Ավետարանը, Պողոսի և մյուս առաքյալների թղթերը: Բայց սրանով ս. Գիրքը չվերջացավ. գուրս են մնում Հին Կտակարանից Հեսու, Գատավորք, Հուսի, 4 թագավորությունները, 2 Մնացորդաց, Մակաբայեցվոց 3 գրքերը, Եզրի 3 գրքերը, Նեեմի, Եսթեր, Հոբ, Հուդիթ, Տովբիթ, Մաղձոսները, Սողոմոնի 4 գրքերը, Միրաք, Բարուք և նոր Կտակարանից էլ գոնե Հայտնության գիրքը: Արդյոք այս գրքերը առաջին թարգմանության ժամանակ չթարգմանվեցի՞ն: Բայց ինչպե՞ս կարելի է երևակայել ս. Գիրք առանց Մաղձոսի: Նկատենք նաև, որ Կորյունն իր թվումի մեջ չի հիշում Առակաց գիրքը, որի համար առաջուց արդեն ասել էր, որ թարգմանվել էր նույնիսկ Մեսրոպի ձեռքով:

Սրանից հետևում է, որ Կորյունի թվումը միայն ընդհանուր շրջագիծ է և ո՛չ ամբողջական հիշատակություն: Պետք է ավելացնել այնտեղ Մաղձոսը և Առակաց գիրքը, հետո Երգ երգոցը և Մնացորդաց երկու գրքերը, որովհետև սրանցից ունենք երկու-երկու թարգմանություն, և եթե վերջինը տանք Երկրորդ թարգմանության, անշուշտ մյուսը պիտի մնա Առաջին թարգմանության (Երգ երգոցի մասին տե՛ս Ոսկյան, «Հանդես ամսօրյա», 1924, էջ 222): Բայց ինչպե՞ս կարելի է երևակայել Հին Կտակարան, որի մեջ կան Մնացորդաց գրքերը, որոնք մի տեսակ հավելված են Չորս Թագավորությունաց, և չկան նրանց մայրը կազմող Չորս Թագավորությունները: Այսպիսով երկրորդ անգամ ապացուցվում է ա՛յն, ինչ որ քիչ առաջ ասացինք, թե Կորյունի թվումը միայն ընդհանուր շրջագիծ է և ո՛չ ամբողջական հիշատակություն:

Այստեղ կա սակայն մի լրացուցիչ կետ, որ ընդհանրապես վրիպած է ուշադրությունից և որ շատ հաջող կերպով նկատում է Արեղյանը («Սովետական գրականություն», 1941, № 2, էջ 47ա): — Կորյունն իր ընդհանուր թվումը տալուց հետո, հետևյալ մանրամասն բացատրության է անցնում. «Անդ էր այնուհետև սիրալիր ուրախություն և ակնվայել տեսիլ հայելուց: Քանզի երկիր (= Հայաստան), որ համբաւուցն անգամ օտար էր կողմանցն այնոցիկ (= Պաղեստին), յորում ամենայն աստուածագործ սքանչելագործութիւնքն գործեցան (= Երուսաղեմ), առժամայն վաղվադակի ամե-

նայն իրացն եղելոց խելամուտ լինէր, ոչ միայն ժամանակաւ պաշտեցիլոցն, այլև յառաջագոյն յախանիցն, և ապա եկելոցն սկզբրանն և կատարածի, և ամենայն աստուծատուր աւանդութեանցն» (Կորյուն): — Արդ, եթե այդ թարգմանության միջոցով հայ աշխարհը ծանոթացավ ո՛չ միայն անցած գնացած բաներին (= Հին Կտակարան), այլև հետո եկածներին (= նոր Կտակարան), սկզբին (= Ավետարան) և վերջին (= Հայտնության գիրքը, որ խոսում է աշխարհի վերջի մասին), ուրեմն և ամբողջ Աստվածաշնչին, որ այլ անունով Կորյունը կոչում է «աստուածատուր աւանդութիւն»:

Մի գեղեցիկ միտք էլ հայտնում է Հ. Գ. Զարբհանալյանը («Մագմավէպ», 1851, էջ 233): — Ե դարի երեց թարգմանիչների ձեռքով թարգմանված ունենք Եվսեբիոսի Եկեղեցական պատմությունը, Քրոնիկոնը, ավելի ուշ Կալիսթենեսի Պատմություն Ալեքսանդրի և այլ նման գործեր, որոնցից առաջինն էլ Մեսրոպն է թարգմանել ավել (Նորենացի Բ, Ժ): Եթե մեր մատենագրության նայահայրերը ջանք և գործ են դրել այսպիսի երկրորդական ու երրորդական գրքեր թարգմանելու կամ թարգմանել տալու, ինչպե՞ս կարող էին անտես անել կամ կիսատ թողնել Աստվածաշունչը, որ այն ժամանակի հայացքներով՝ գրքերի դիրքն էր:

Այս միտքը թելադրում է ինձ մի ուրիշ միտք ևս: Ոսկեդարյան թարգմանությամբ մենք ունենք բազմաթիվ մեկնություններ ս. Գրքի գանաղան մասերի. այսպես Ոսկերբանի «Մեկնութիւն Սալոմայ, Մատթէի, Յովհաննու, Թղթոցն Պողոսի, Մաղձոսաց, Կիրքի Աղեքսանդրացոյ Մեկնութիւնք Ս. Գրոց, Եփրեմի Ասորոյ Մեկնութիւն Հին Կտակարանի, Համարարբառ, Մեկնութիւն Գործոց առաքելոց» և այլն և այլն: Ինչի՞ էին պետք այս բոլոր մեկնությունները, եթե նրանց մայրը, այսինքն մեկնելի գրքի բնագիրը, որ են ս. Գրքի գանաղան մասերը, թարգմանված շիինէին: Ուստի, եթե մեկնությունները կան, կային նաև բնագրերը:

Հ. Ս. Կոզյանը մի առանձին ուսումնասիրություն ունի «Մակաբայեցվոց Բ գրքին հայերեն թարգմանության» մասին (Վիեննա, 1928), որ ցույց է տալիս, որ Մակաբայեցվոց գրքերը չկային Առաջին թարգմանության մեջ, ուստի անցնում են Երկրորդ թարգմանության: Հեղինակի պատճառաբանությունը ա՛յն է, որ 1) Կորյունը չի հիշում իր ցուցակում Մակաբայեցվոց գրքերը. 2) Եթե Մահակը և Մեսրոպը հապճեպով էին թարգմանում ս. Գիրքը, ուրեմն պիտի թարգմանեին առաջին հերթին կանոնական գրքերը և որոնք որ եկեղեցական պաշտամունքի մեջ գործ են ածվում. Մակաբայեցիք կանոնական չեն և չեն էլ կարդացվում եկեղեցում, ուստի և գուրս մնացին Առաջին թարգմանությունից. 3) Մակաբա-

յնցվոց գրքերը սրբագրիչի ձեռք չեն տեսել երբեք, այլ ինչպես որ բուն թարգմանչից զօրս են եկել, այնպես էլ՝ իոննց բոլոր թերություններով հասել են մեզ։ Թարգմանիչը նախ կատարել է հունարեն օրինակից իր թարգմանությունը, հետո ինքն իր ձեռքով լուսանցքների վրա ավելացրել է նոր ուղղումներ, բայց ժամանակ չի ունեցել այդ ուղղումները ներս առնելու։ Հետագա արտագրողը այս ուղղումները մտցրել է ընդգրկի մեջ, առանց ուղղելիքները ջնջելու։ Այնպես որ այսօր մեր ձեռքը հասած Մակաբայեցվոց գրքերը պարունակում են բազմաթիվ կրկնակ ձևեր՝ մեկը ուղիղ, մյուսը սխալ, երկուսն էլ կոզք կոզքի։

Այս բոլորից հետևում է, թե ս. Գրքի մեծագույն մասը արդեն առաջին թարգմանության ժամանակ թարգմանված էր, մի քանի նվազ կարևոր և ոչ կանոնական գրքեր թարգմանվեցին երկրորդ թարգմանության ժամանակ։ Այնպես որ այսօրվա մեր ունեցած ս. Գրքը ամբողջապես Սահակի և Մեսրոպի և նրանց առաջին թարգմանիչների գործն են։ Այդ ապացուցում է լեզուն, որ ծայրից ծայր բնիկ դասական հայերեն է։ Բայցառություն է կազմում միայն Հայաստանի գիրքը, որ ոսկեդարյան հայերենով չէ, այլ ուշ ժամանակ կամբրոնացու ձեռքով թարգմանվելով, միացված է նախորդին։ Բայց սրա էլ իսկական ոսկեդարյան թարգմանությունը գտնվեց Ֆ. Մուրատի ձեռքով և հրատարակվեց Երուսաղեմում, 1905—1911 թվականներին։ Միայն այդ գրքերից մի քանիսի համար հայտնի չէ, թե Առաջին թարգմանության ժամանակ են կատարված, թե՞ երկրորդ։

12

Որքա՞ն ժամանակ տևեց ս. Գրքի թարգմանությունը։

Այս նյութը քննության առարկա չլիտի դարձնելի ես, եթե մեր նշանավոր մասնագետ պրոֆեսորներից մեկը՝ Արմֆանում կարգացած իր մեկ դասախոսության մեջ չհայտնեի այն միտքը, թե «Հայերեն Ս. Գրքը մի անգամից և կարճ ժամանակում թարգմանված չէ. միայն գերմանացիք եղան, որ Ս. Գրքը թարգմանեցին մի տարում։ Հայերեն թարգմանությունը շատ երկար տարիների աշխատության արդյունք է»։

Կորյունի տված տեղեկությամբ՝ ս. Գրքի մեծ մասի թարգմանությունը կատարված վերջացած էր Վաղարշապատի վարդապետարանի բացումից և Մեսրոպի Գողթն ու Սյունիք քարոզության գնալուց առաջ, ուրեմն՝ 405 և 406 երկամյակի ընթացքում։ Այնպես որ ս. Գրքի վրացերեն թարգմանությունը (սկսված 409 թվին)՝

ինչպես և աղվաներեն թարգմանությունը (423 թ.) արդեն կարելի էրավ կատարել հայերեն թարգմանության վրայից։ Երկրորդ թարգմանությունը, ինչպես հետո ավելի ընդարձակ ցույց պիտի տանք, տեղի ունեցավ 431—432 թվին, որից 6 տարի հետո արդեն Սահակի մահն է։ Մակաբայեցվոց գրքերը, որոնք կանոնական և եկեղեցական գրքեր չլինելով ավելի ուշ թարգմանվեցին, այնպես որ Սահակը և Մեսրոպը ժամանակ չունեցան սրբագրելու (տե՛ս Կոզյան, «Մակաբայեցվոց Բ. գրքին հայերեն թարգմանությունը», Վիեննա, 1923, էջ 8), անշուշտ թարգմանված և հրատարակված էին 450 թվից առաջ։ Ողիչեն պատմում է, թե Վարդանն Լվարայրի պատերազմի նախօրյակին իր բանակը քաջալերելու համար էչեր կարգաց գինվորների առաջ. «Վարդան ի ձևոն առեալ զբաշ նկարագիրն Մակաբայեցուց, ընթեռնոյր ի լսելիս ամենեցուն» (տե՛ս Հ. Գ. Զարբանալյան, «Բաղմազէպ», 1851, էջ 234 և Կոզյան, անդ, էջ 15)։ Սրանով չորսն են ընկնում այն բոլոր տոմարական հաշիվները, որոնցով Ադոնցը («Հանդես ամսօրյա», 1928, էջ 94) ուղում է ցույց տալ, թե Մակաբայեցվոց գիրքը թարգմանված է 460—468 թվերին։ Վերջապես եթե ուրիշ ո՛չ մի ապացույց էլ չունենանք, ամբողջ ս. Գրքի ոսկեդարյան լեզուն բավական է ապացուցելու համար, թե թարգմանությունը կատարված է մի անգամից և Ս դարի առաջին կեսում։

Ավելի պատասխանատու մի հայտարարություն արել է Նոյման հայագետն իր «Հայոց մատենագրության պատմության» մեջ (էջ 38—39)։ Նա կարծում է, թե Հին Կտակարանի անհայտ գրքերը (Հուդեթ, Տովբիթ, Մակաբայեցվոց 3 գրքերը, Բարուք և այլն) ծանոթ չէին հին հայոց. հայերը ծանոթացան այդ գրքերին միայն ունիտոնների ժամանակ և լատիներների միջոցով, ուստի և այդ գրքերի թարգմանությունն էլ կատարված պիտի լինի 13—14-րդ դարերում։ Սխալ է այս ենթադրությունը, որովհետև Աստվածաշնչում կան և կարիք չկար սպասելու մինչև ունիտոնների գալը։ Երկրորդ, ինչպես ճիշտ նկատում է Ստ. Նազարյանը («Հյուսիսսփայլ», 1860, Ա, էջ 140—141), այդ թարգմանությունների լեզվի մաքրությունը չի թույլ տալիս ամենևին մտածել այդքան ուշ ժամանակի մասին, երբ հայերեն գրաբար լեզուն բոլորովին ընկած և աղճատված էր։

13

Ս. Գրքի հայերեն թարգմանության արժանիքը։ Եվրոպացի հայագետ Լակրոզը, խոսելով ս. Գրքի հայերեն թարգմանության վրա՝ կոչել է «Թագուհի թարգմանությանը»։ Այս գնահատականը, որ

հաճախ կրկնված է ուրիշներին, երկու կողմ ունի նախ՝ հայերեն թարգմանության ճշտությունը և հավատարմությունը՝ համեմատության մը ուրիշ թարգմանությունների և երկրորդ՝ լեզվի ու ոճի գեղեցկությունն ու վեհությունը: Առաջին կետի վրա խոսում են բոլոր եվրոպացի այն քննիչները և բանասերները, որոնք զբաղվել են ս. Գրքի զանազան թարգմանություններով և նրանց մանրամասն համեմատությամբ բնագրերի հետ (եբրայերեն և հունարեն): Իսկ երկրորդի մասին վկա է ամեն մի հայկաբան և բանասեր, որ հիանում է ս. Գրքի հայ թարգմանության լեզվի գեղեցկությամբ: Եթե Յզնիկն է մեր հայկաբանության պոլս-գործոցը, այդ նույն Յզնիկը խորատուզված է նաև Եսայիի և Երեմիայի մարգարեությանց մեջ: Ահա մի երկկողմանի գնահատական՝ մի կողմից ս. Գրքի թարգմանության հավատարմության և մյուս կողմից նրա լեզվի գեղեցկության վերաբերմամբ: «Նղձամիտ խնամք և ամենաշնչին իրերի վրա տարածվող հավատարմություն փայլում են այնտեղ: Հայ թարգմանիչները՝ լիովի հմուտ հայ և հույն լեզուներին, կարողացել են ոչ միայն (քիչ բացառությամբ) ուղիղ իմաստին թափանցել, այլ նաև ուղիղ հայացնել, և որ ավելին է՝ կարողացել են իրենց ուժը ս. Գրքի մատյանների բովանդակության ու հեղինակներին համապատասխանող այնքան այլազան ոճերի համաձայն եղանակավորել, փոփոխել: Իբր քույր լեզու հունարենի՝ հայերենը համընթանում է նրան քայլ առ քայլ, բառ առ բառ, մթինը՝ մթին, պայծառը՝ պայծառ բացատրում է. գիտե պերճախոսել ու պարզաբանել, գիտե պնդել ու անպաճույճ երևալ, առանց սակայն իր բնածին ազատությունը զոհելու, և օտարի ստրուկը դառնալու: Ս. Գրքի հայ թարգմանիչները նախանձելի և անգնահատելի առավելությունն են ունեցել լեզվի ազնվություն, մաքրություն և վեհություն միացնելու ամենախիստ հավատարմության հետ» (Կոզյան, անդ, էջ 73):

Կոզյանից հետո պետք է հիշել եվրոպացի մի նորագույն հեղինակ՝ Կյոնդե (Փրնկից), որ ուսումնասիրեց հայերեն Ավետարանի թարգմանության լեզուն՝ մանրամասն համեմատելով հունարենի հետ: Իր մի հոդվածում («Exactitude et adresse dans la version arménienne de la Bible», «Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 563—570), ահա թե ինչ գովասանական խոսքեր ունի ս. Գրքի հայ թարգմանության վրա. «Ինչքան ավելի ենք ուսումնասիրում այս թարգմանությունը, այնքան ավելի հիացմունք ենք զգում այս գլուխգործոցի համար և համոզվում հեշտությամբ, թե ինչպիսի արտասովոր շանք գործ դրին այս նշանավոր խելքի տեր մարդիկ... Ամեն թարգմանություն իր սկզբնագրի ազդեցությունն է կրում. հայերեն թարգմանությունը դուրս է այս օրենքից: ... Ենորհիվ իրենց մայ-

րենի լեզվի շատ վստահ և նորը հմտություն, սրա հետ միասին հունարեն լեզվի խոր և երբեմն էլ զարմանալի գիտության, այս թարգմանիչների համար շկա բնավ մեքենական մտեցում»: Հիշատակելուց հետո միևնույն հույն բառի դեմ ըստ երանգի տարբերության զանազան հայերեն բառերի գործածությունը, որի համար մեջ է բերում զանազան օրինակներ, հիշատակելուց հետո շարադասության, համաձայնության և նախդիրների գործածության նրբություններ, անցնում է հայերեն թարգմանության տրամաբանական ճշտության: Այս բանը երևում է բայերի հաջորդության և շարքի մեջ. օրինակ՝ հունարենն ասում է.

«Նորդէին աշակերտքն նորա հասկս և ուսելին շփեալ ընդ ափ»: Անտրամարան է ուսել և հետո շփել. ուստի հայ թարգմանիչը տրամաբանական կապը պահելով՝ ասում է՝

«Աշակերտքն նորա կորդէին հասկ, շփէին բնդ ափ և ուսէին» (Ղուկ. 2 1):

Նույնպես հունարենն ասում է.

«Վէրս ի վերա եղեալ գնացին՝ թողեալ կիսամահ»: Անտրամարան է նախ վիճարկել, հետո գնալ, հետո կիսամահ բռնել. ուստի հայ թարգմանիչը պահում է տրամաբանական կապը և ասում է.

«Վէրս ի վերայ եղին, թողին կիսամահ և գնացին» (Ղուկ. փ. 30):

14

Վերջին մի խնդիր էլ երևան է հանում Խորենացին: Այս խնդիրը տեղի է տված բազմաթիվ վիճարանությունների և նրա մասին երկար խոսել այս աշխատության մեջ պատշաճ չլինելով, հիշում ենք համառոտ կերպով:

Երբ Աստվածաշունչը երկրորդ անգամ թարգմանվեց, ասում է Խորենացին, Սահակ և Մեսրոպ անգետ լինելով Խորենացու ունեցած արվեստին (?), թարգմանությունը շատ կողմերով թերի դուրս եկավ, ուստի այն երկու վարդապետները Խորենացուն ուղարկեցին Ալեքսանդրիայի ճեմարանը, որպեսզի այնտեղ սովորելով՝ երևի վերագտնաւ և ս. Գրքի երկրորդ թարգմանության թերությունները սակե. «Բայց բունդի անդէտք էին մնում արուեստի, ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտանէր. վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ զմեզ առաքեցին յԱլեքսանդրիա՝ ի լեզու պան-

¹ Հունարեն օրինակները դնում են հայերեն՝ բառացի թարգմանելով հունարենից:

ծալի, ի ստույգ յօդանալ ճեմարանին վերաբանութեան» (Խորենացի Գ, կա): Ուստի Խորենացին ճանապարհ է ընկնում և Եդեսիա, Երուսաղեմ, Ալեքսանդրիա, Հոռոմ, Աթենք ու Պոլիս ման գալուց և տեղտեղ ուսում ստանալուց հետո, դառնում է Հայաստան, բայց արդեն Սահակը և Մեսրոպը վախճանած էին, ուստի ձեռնարկությունը կիսակատար և հետեւաբար ս. Գրքի թարգմանությունն էլ թերի մնաց և մնում է, այլա՞զ, մինչև այժմ:

Խորենացու այս հատվածի քննությամբ զբաղվել է մասնավորապես Գարագաշյանը («Քննական պատմութիւն», Գ, էջ 58—69), որ մանավանդ ժամանակագրական հաշիվներով ցույց է տալիս, թե չէր կարող մի այսպիսի ճանապարհորդություն գոյություն ունեցած լինել և ամբողջ պատմությունը, ս. Գրքի երկրորդ թարգմանության պարունակած վերությունների և Խորենացու երևակայական սրբազրութիւնների հետ միասին՝ բացարձակ սուտ է կամ խաբերայի հավելված¹:

Գ Լ Ո Ւ Ե Ժ Ա

Ե ԴԱՐԻ ԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

1

Այսպես հիմնվեց հայ մատենագրությունը, որի հայրն ու հիմնադիրը եղավ Մեսրոպ Մաշտոցը և մեծագույն գործիչը՝ Սահակը: Ս. Գրքի թարգմանությունը դարագույն բացավ հայ կյանքում. ներքան հետևեց բազմաթիվ գրքերի թարգմանությունը. ամեն կողմ դպրոցներ բացվեցին: Էջմիածնի վարդապետաբանը մի կողմից ուսուցիչներ էր հասցնում, մյուս կողմից նորանոր երկեր հրատարակ հանում: Հռուփանոսի սովորեցրած աշակերտները տարածեցին գրչությունը արվեստը Հայաստանում, գրիչների խմբերը սկսեցին իրար գերադանցել և ձեռագրերի արտագրությունները բազմաթիվ տեսակներով սփռվում էին ամեն կողմ: Վանքերը դարձան կրթության

կենտրոններ, եկեղեցիները պայծառացան, հայերեն ժամերգութիւնը և հայերեն ընթերցվածները շուք ու իմաստ տվին նրանց, ու քաշում էին մարդկանց ահագին մի բազմություն, որ հաճությամբ տնկնդրում էր մայրենի լեզվով ժամերգության: Վարդապետները կամ մեկնիչները բեմերից հորդարուխ քարոզներով երկնային խոսքը սփռում էին նրանց մեջ և կրոնի հաստատ դիտակցությունը ամրապնդում: Վերջապես ամբողջ երկիրը տոգորված էր գրական-կրոնական մեծ շարժումով:

Բայց ինչ որ այդ բոլորի մեջ գերազանցում և ամբողջ շարժման անիվն էր կազմում, դա էր անկախ ազգային ինքնաճանաչություն և ազգային դիտակցության գաղափարը, որ մինչև այն չկար:

«Պարսկական մասին վերին իշխանությունը նորանոր փորձեր կրնէր հայ ժողովուրդը զուտ մազդեզանց կրոնին վերադարձնել և պարսկ լեզուն ու մատենագրությունը տարածել անոնց մեջ. մինչ արեմտյան մասին տիրող հոռոմները անարգանոք կնայեին բարբարոսներու վրա և անոնց լեզվին ու առանձնահատկությանց բնականորեն որևէ ըմբռնում չունէին: ... Այս պատճառով եթե նկատենք այն պարագաները, որոնց տակ Մաշտոց ու Սահակ իրենց մտքի գործունեությամբը եկեղեցական ու ժողովրդական ինքնադիտակցության դարթուցին Հայ Ազգը, և այս գործքին հետ համեմատության դեմք դանայան այն պարզը, զոր Պեպինոս փռանկ բաղաբական ու եկեղեցական ամեն միջոց լիպպես ի ձեռին ունենալով նվիրեց գերման ժողովրդյան, այն ատեն թե՛ Պեպինոս և թե՛ յուր զինակիրը Վինֆրիդ՝ խեղճ թղուկներ կերևան համեմատությանը մտքի այն հսկաներու» (Մարկվարտ, «Պատմություն հայ նշանագրերու», էջ 7—8):

Հայաստանի ամեն կողմերում բացված դպրոցները, էջմիածնի վարդապետաբանը, Սահակի և Մեսրոպի անխոնջ գործունեությունը և իրենց աշակերտների ուսումնասեր եռանդը՝ քիչ ժամանակում այնպես բարձրացրին հայոց հոգևոր ու մտավոր հորիզոնը, այնպիսի ծաղկյալ վիճակի մեջ դրին բովանդակ երկիրը, որին երբեք չհասավ հետո անցյալում:

Փարպեցին, որ ժամանակակից չէր այս գրական շարժման սկզբնավորության, բայց նրա ավելի մեծ շափերով ծաղկումը տեսավ ու վայելեց, այսպես է նկարագրում երկրի այն ժամանակվա վիճակը. «Եւ դարձեալ ի գլուխ սրբոյ հայրապետին Հայոց Սահակոյ զգործ մեծ հոգևոր վաստակոյն՝ կարգեցան վաղվադակի հայնրմհետ զպրոցք հօտին ուսմանց, բաղմացան դասք գրչաց, ելևելս աննկով զմիմեամբք. զարդարեցան պաշտամունք սուրբ եկեղեց-

¹ Պետագրի մեջ առանձին մի էջի վրա հեղինակը գրել է. «Ավելացնել Միսրանի կարծիքը, թե ս. Գրքը երրորդ անգամ թարգմանված է. այս առթիվ տե՛ս և ա՛յն կառուցյանի «Տառայանի...», էջ 98: Ես չեմ ընդունում երրորդ թարգմանության գոյությունը: Եթե մեկը ենթադրել է մի բան, որի համար տալիս է մի ապացույց, եթե դու չեսես այդ ապացույցը, ի՞նչ արած կլինես. ենթադրությունը ընդունա՞ծ, թե՞ չնշած: Ես այս վերջինն եմ արել: (Այս հարցի մասին տե՛ս նաև Գլ. ԺԵ, § 2:— Խմբ.):

տյ, յորդորեցան բազմութիւնք արանց և կանանց ժողովրդոց ի տօնս Փրկչին և ի ժողովս մարտիրոսաց: Որք շահեալք լի հոգևոր օգտի՝ ընթանային խնդալիցք ի հաղորդմանէ մեծի խորհրդոյն, արծակեալք յուրաքանչիւր ի տունս, մեծամեծք և տղայք, սաղմոսելով և կցորդս ասելով ընդ ամենայն տեղիս, ի հրապարակս և ի փողոցս և տառնին: Պայծառացան եկեղեցիք, շուք առին վկայարանք սրբոց, միշտ ծաղկելով ի նոսա ուխտ Կտակարանաց բնօրհիւք: Հանապազարուղիս հոսէին վտակք յասողացն մեկնութեանց, որք դծածուկս մարգարէից բերելով ի յայտնութիւն՝ սեղանս ամենալիցս հոգևոր խորտեօք ղնէին առաջի ամենայն ժողովրդեանն: յորոց ճաշակեալ իմաստախնդիրն մարդոց՝ քաղցրանայ ի քիմս նոցա, ըստ բանի սաղմոսեբգին, բանք վարդապետութեան քան զխորիստ մեղու: Եւ զի միանպամայն իսկ ասացից ըստ բանի սուրբ մարգարէին Ծսայեայ, թէ կցաւ երկիրս ամենայն Հայոց զիտութեամբ Տեառն ի հոգևոր վտակաց սուրբ հայրապետին Սահակայ, իբրև զշուրս բազումս որ ծածկեն ղծովս: Եւ շնորհիւ ամենախնամ Փրկչին Քրիստոսի կատարեալ այս ամենայն ի ժամանակս Վառաշապհոյ, ըստ յառաջագոյն գրելոց, և լուսաւորեալ աշխարհս Հայոց» (Փարպեցի, էջ 17—18):

Ամբողջ այս մեծ շարժումը, գրական այս մեծ գործունեությունը Սահակի և Մեսրոպի աշխատության արդյունքն է: Մոտիկից տեսնենք, թե ի՞նչ նկարագիր ունի հիշյալ նորածիլ գրականությունը, որո՞նք են նրա մնորոշ հատկությունները, որո՞նք են Սահակի և Մեսրոպի աշակերտները, և վերջապես ի՞նչ գրական արտադրություններ են մնում մեզ հիշյալ ժամանակից: Այս տեսությունը ավելի լավ պիտի պատկերացնեն Երկու նշանավոր գործիչների աշխատությունը:

Արդյունքը թող ցույց տա գործիչին:

2

Երկու բնորոշ հատկություն ունի այդ շրջանի գրականությունը. առաջին՝ կրոնական գույն և երկրորդ՝ թարգմանչություն: Այս երկու հատկություններն էլ միայն մեզ սեփական չեն և հատուկ են բոլոր այն գրականությանց, որ մի անգամից և ճոխությամբ են մտնում ժողովրդի մեջ: Այն ժամանակվա հասկացողությամբ գրականությունը պարզապես կրոնի զարգացման կամ ժամակարգության ծառայող մի գործիք էր. ուսուցչական գործը հանձնված էր միմիայն կրոնավորներին, և սրա համար է որ վարդապետ, որ բռնապետ «ուսուցիչ կամ վարժապետ» էր նշանակում, հետո գարձավ

կրոնավորական աստիճան: Նույն հասկացողությունը կենդանի էր դեռ մինչև վերջերս բոլոր արևելյան հետամնաց ժողովուրդների մեջ. ուսմիկը կարդալ բառով «եկեղեցական երգեցողություն» էր հասկանում և կարգացող անունը տալիս էր բոլոր կրոնավորներին: Սահակը և Մեսրոպը նմանապես առաջնորդված լինելով ա՛յս գաղափարով և գրականությունը կրոնական զարգացման համար միայն տված լինելով Ազգին, բնական է, թե ամենից առաջ ս. Գիրքը և կրոնական գրքեր պիտի տալին նրան: Այսպես է եղած նաև իտալական, զոթական և սլավական մատենագրությանց սկզբնավորությունը. այստեղ էլ տեսնում ենք, որ գրականությունը մըտել է միայն կրոնական պետքերը լրացնելու համար և սկսել է նախ ս. Գրքի թարգմանությամբ: Աֆրիկայի, Ամերիկայի և Օվկիանիայի արդի բազմալեզու ժողովուրդների խիստ շատերի գրականությունը մի՛ միայն Ավետարանի թարգմանությունից է բաղկացած և կատարված է ավետարանական քարոզության նպատակով և քրիստոնեություն տարածող միսիոներների ձեռքով:

Թարգմանչությունը նմանապես պայման է բոլոր նոր սկսող գրականությանց համար, մանավանդ նրանց, որ ուժեղ թափով են սկսում: Եթե ս. Գրքի թարգմանությունը կրոնական պահանջ է արդեն, առհասարակ թարգմանությունը սնունդ է նորածին գրականության, որ դեռ զարգացման բարձր աստիճանը հասած չլինելով, չի կարող անկախ երկեր արտադրել: Թարգմանություններն են. որ պիտի սնուցեն նրան, սրանցից հետո պիտի գան նմանուպարար կազմված աշխատություններ և հետո միայն բոլորովին անկախ գործեր:

Մեր գրականությունը չէր կարող բացասություն կազմել ընդունուր օրենքի մեջ, ուստի բնական է, որ նա էլ սկսեր թարգմանությամբ և թարգմանիչներով:

3

Առաջին շրջանի գրականության ու կրոնական շարժման մեջ մեծ դեր են կատարած թարգմանիչ կոչված անձերը: Ժամանակակից պատմության մեջ այս անունով են հայտնի ըստ Կորյունի՝ Հովհան Եկեղեցացի, Հովսեփ Պաղնացի, Եղնիկ Կողբացի, ինքը՝ Կորյունը, և Ղևոնդ, որոնց վրա ետրևնացին ավելացնում է նաև Արևան: Թե բուն ի՞նչ է նշանակում այստեղ այս թարգմանիչ տիպոսը, շատ հայտնի չէ: Ումանք կարծում են, թե այս տիպոսը արվեստի և Մեսրոպի բոլոր աշակերտներին, որովհետև սրանց աշ-

խառնութեան մեծագուցն մասը հունարեն կամ ասորերեն թարգմանութիւններից էր բաղկանում: Գունձակեցին թարգմանիչ է կոչում էջմիածնի վարդապետարանի աշակերտներին. «Եւ ուսեալ մանկանցն աշուղիկ զամենայն իմաստութիւնս և երբքինս և արտաքինս, և զեն յարքմանիչք ճշմարտութեան, և թարգմանեցին զամենայն գիրս շին և նոր Կտակարանացն» (էջ 15):

Բայց Գարագաշյանը, անպատեհ համարելով այս կարծիքները, ենթադրում է, թե թարգմանչութիւնը մի առանձին արվեստ էր, որ կար մանավանդ գրերի գլուտից առաջ. թարգմանիչ տիտղոսը ընդհանուր չէր բոլոր այն ժամանակի վարդապետներին, այլ այս անունով կոչվում էին միայն այն անձերը, որոնք սովորել էին առանձնապես թարգմանչութեան արվեստը («Քննական պատմութիւն», Գ, էջ 44—45): Եթէ թարգմանիչ տիտղոսը տրվեր հունարենից կամ ասորերենից գրքեր թարգմանած լինելու պատճառով, բնական է, թե գրերի գլուտից առաջ թարգմանիչ չպիտի գտնվեր: Բայց ահա վերոհիշյալ վեց անձերից գոնե մի մասը թարգմանիչ էր գրերի գլուտից առաջ: Նույնիսկ Մեօրոպը թարգմանիչ է կոչված հորենացուց՝ իր քարոզչութեան ղեկ առաջին շրջանում. «Եւ ի վարդապետել Երանելոյն Մեսրոպայ՝ ոչ փոքր կրէր վտանգս, քան զի ինքն էր ընթերցող և թարգմանիչ. և եթէ այլ ոք ընթեռնոյր, ուր նա ոչ հանդիպէր, զանխուլ ի ժողովրդոցն լինէր՝ յաղագս ոչ լինելոյ թարգմանիչ» (Խորենացի, Գ, խէ): Ճիշտ այս խոսքից շատ հայտնի կերպով հասկացվում է, որ երկու տարբեր պաշտոն կար այն ժամանակ. ընթերցող և թարգմանիչ: Ընթերցողն այն էր, որ զննեցիկ ձայն և լավ առողջանություն ունենալով, կարողում էր սուրբ գիրքը եկեղեցում. իսկ թարգմանիչը «Մ. Գրքի մեկնիչն» էր: Ընթերցողը հաճախ չէր էլ հասկանում կարգացածի միտքը, որովհետև ասորերեն կամ հունարեն էր: Բայց թարգմանիչը լավ գիտեր այդ լեզուներից գոնե մեկն ու մեկը և ընթերցումից հետո բնի բարձրանալով, աչքը պահած գրքի վրա, բացատրում էր հայերեն լեզվով՝ կարդացվածի բովանդակությունը: Սրա համար առանձին գեղեցիկ ձայն հարկավոր չէր, այլ միայն այն լեզուներին հմտություն և գիտություն: Բնականաբար այս պաշտոնները գոյություն ունեին այն ժամանակ, երբ հայերեն գրականություն չգտնվելով, եկեղեցական ընթերցվածները հունարեն և ասորերեն էին լինում և նրանք հայերեն լեզվով ժողովրդին բերանացի բացատրելու պետք կար: Անշուշտ ընթերցողներ ավելի շատ կային քան թարգմանիչներ. ուստի կարող էր պատահել, որ մի եկեղեցում ընթերցող լիներ, բայց թարգմանիչ չգտնվեր. այն ժամանակ ընթերցումը կատարվում էր սովորական կարգով, իսկ մեկնություն չէր տրվում:

ինչպես Խորենացին առաջ քիչ առաջ, և այն ժամանակ ժողովուրդը ոչինչ չէր հասկանում:

Արդի քննիչները, որ թարգմանիչ բառը սխալ մեկնելով իբրև ընդհանրապես Սահակի և Մեսրոպի աշակերտ են հասկանում, երկու խմբի են բաժանում նրանց. 1) Առաջին կամ երեց թարգմանիչներ, և 2) երկուրդ կամ կրտսեր թարգմանիչներ: Առաջին են համարվում այն աշակերտները, որ գրերի գլուտի ժամանակ բավական հասակ և զարգացում ունենալով, կարող էին իրենց վարդապետներին օգնական ու գործակից հանդիսանալ թարգմանչությանց մեջ. իսկ երկրորդ են կոչվում առաջին թարգմանիչների աշակերտները, որոնք սրանց մոտ բավական կրթվելուց հետո, իրենց ուսումը կատարելագործելու համար ուղարկվեցին զանազան քաղաքներ: Առաջին աշակերտները 60 հոգի էին¹. Բայց նրանց մեծ մասի վրա չ'իշատակություն չկա. նրանցից հայտնի են միայն.

- 1 Հովսեփ քանահա՝ կաթողիկոս Վայոցձորեցի.
- 2 Աբրահամ խոստովանող Զենակացի, եպիսկոպոս Բզնունյաց.
- 3 Անանիա կամ Անանիաս եպիսկոպոս Սյունյաց.
- 4 Գինթ կամ Գնիթ եպիսկոպոս Գերջանի.
- *5 Եզնիկ կամ Եզնակ Կողբացի, եպիսկոպոս Բազրևանդա.
- 6 Երեմիա եպիսկոպոս Աղվանից.
- *7 Կորյուն եպիսկոպոս Վրաց.
- 8 Մովսես եպիսկոպոս Վրաց.
- 9 Մուշե կամ Մուշեղ եպիսկոպոս Արծրունյաց.
- 10 Սամվել եպիսկոպոս Վրաց.
- 11 Տեր Խորձենացի եպիսկոպոս Կայենական.
- 12 Աղան Արծրունի.
- *13 Արձան.
- 14 Գիտ կամ Գյուտ Գողթնեցի.
- 15 Դանան.
- 16 Ենովք.
- 17 Երեմիա երեց Վաղարշապատցի.
- 18 Թաղիկ կամ Թողիկ.
- 19 Խոսրով կամ Խոսրովիկ թարգմանիչ.
- *20 Ղևոնդ կամ Ղևոնդես երեց Վանանդեցի.
- 21 Մուշե Տարոնեցի.
- 22 Հովհան խոստովանող.
- *23 Հովհան Եկեղեցացի.

¹ Օրմանյան. «Աղագապատմ», Ա, էջ 277, ասում է, թե Սահակ ուներ 60 աշակերտ, այժմ աղեղացան Մեսրոպի 40 աշակերտները («Սուփերք», Բ, էջ 9):

24 Հովնաթան քահանա.

*25 Հովսեփ Պաղնացի.

26 Տիրայր Խորձենացի.

27 Վահան Ամատունի.

28 Հմայակ Մամիկոնյան.

(Այս թարգմանիչների մասին տե՛ս ի միջի այլոց Չամչյան, Ա, 535—541, Զարբհանալյան, «Պատմություն հայկական դպրություն», Ա, էջ 272—277 և ավելի ընդարձակ՝ Հովհաննես վարդապետ Մխչրեճյան, «Հանդես ամսօրյա», 1902, էջ 58—61 և 145—151):

Երկրորդ թարգմանիչներն են, ըստ Զարբհանալյանի (անդ, էջ 277—280).

1 Դավիթ Անհաղթ.

2 Գյուտ կաթողիկոս.

3 Հովհան Մանդակունի.

4 Եղիշև.

5 Մովսես Խորենացի.

6 Մամբրե Վերծանող.

7 Դադար Փարպեցի.

8 Եղրաս Անդեղացի.

9 Խաչիկ կամ Խաչատուր.

10 Անդրեաս.

11 Թաթուլ.

12 Վարոս:

Թարգմանիչների այսպիսի բաժանումը ըստ Գարագաշյանի՝ «միտք է արդեաց» և գոյություն չունի իրականության մեջ: Սրանց համար իբրև պատմական փաստ են ծառայում «Յայսմատորք»: Շնորհալի, Ասողիկ, Սամվել Երեց և ուրիշ զանազան հետին մատենագիրներ, որոնց վկայությունը ի հարկե ամենեին զորություն չունի: Սրանց մեջ հիշենք հատկապես Կիրակոս Գանձակեցին, որ թարգմանիչների կարգն է դասում մինչև իսկ «Մտեփաննոս Սյունյաց եպիսկոպոս» և «Հոտփանոս» (գեղագիր հույն). և որպեսզի սխալ հասկացողություն չկազմվի հիշյալ անձերի մասին, առաջինի համար ասում է. «Մինեաց եպիսկոպոս, բազում մեկնությունս և թող Սուրբ Գրոց, Յորայ և Աւետարանացն, այլև Դանիէլի և Եղեկիէլի, և գլխատասխանիս թղթոյն Գերմանոսի պատրիարքին Կոստանդնուպոլսի»: Իսկ երկրորդի համար՝ «որ զգիրսն յարմարէր գեղեցիկ՝ Հոտփանոս Մամոստացի»:

Շատ կասկածելի են մանավանդ կրոտեր կողմած թարգմանիչները, որոնցից ոմանք, ինչպես Դավիթ Անհաղթ և Մովսես Խորենացի, ոմանց կարծիքով Ս դարի հեղինակներ էլ չեն, այլ ավելի ուշ

ժամանակի: Իբրև առաջին թարգմանիչ մեջ բերված անձերը զրեթև բոլորն էլ ժամանակակից պատմագիրներից միայն Վեցն են, բայց սրանցից իսկապես միայն Վեցն են, որ թարգմանիչ տիտղոս են կըրում, վերևում բացատրված նշանակությամբ: Այս անձերը նշանակել ենք աւտղանիշով: Մյուսները իրոք աշակերտ եղել են Սահակին և Մեսրոպին, բայց թև սրանք էլ թարգմանիչ եղել են՝ հայտնի չէ: Իհանէք միայն, որ նրանք զանազան պաշտոններ են վարել Հայաստանում, ինչպես եպիսկոպոս կամ առաջնորդ, դպրոցների վերակացու, քահանա, սարկավազ և գործակից իրենց վարդապետներին, բայց այլ է աշակերտ և պաշտոնյա, այլ է թարգմանիչ:

Նմանապես նույն աշակերտները բոլորն էլ չեն մասնակցած այն գրական արտադրությանց մեջ, որ Ս դարից ժառանգություն են մնում մեզ: Ինչպես նախորդ գլուխներում տեսանք, դարձյալ նույն հինգ կամ վեց անձերն են, որ ասորերենից կամ հունարենից թարգմանություն մեջ դեր ունեն: Անշուշտ կարող են գտնվել սրանցից դուրս նաև ուրիշ անձեր հիշյալ 28 աշակերտների խմբից, որոնք դեր են ունեցել այս թարգմանությանց կամ ուրիշ գրական աշխատությանց մեջ, բայց նրանց անունները չեն հիշատակված:

4

Ս դարը համեմատելով հաջորդ դարերի հետ, շատ ճոխ է գրական արտադրության կողմից. սրանց թվական ատակելությունը դերազանցում է բոլոր մյուս դարերից. միայն ժԲ դարն է, որ կարող է այս կողմից մրցել Ս դարի հետ: Գայով լեզվական արժանիքին, ոչ մի դար չկարողացավ մոտենալ ոսկեդարի լեզվին և Ս դարի հայերենը ամեն դարի և ամեն ժամանակի համար եղավ լեզվի դասական օրինակ:

Ս դարից մեզ հասած աշխատությունները շատ են և իրենց լեզվական փոխադարձ նմանությունից դատելով բաժանվում են յոթ դասի կամ դպրոցի, այն է Եղնիկյան, Եփրեմյան, Կյուրեղյան և Ազաթանդեզյան: Այս դպրոցների լեզվական (կամ ոճական) տարբերությունները, ինչպես նաև յուրաքանչյուր դպրոցին պատկանող աշխատությունների ցանկը տե՛ս իմ «Հայոց լեզվի պատմություն» մեջ, մասն Բ, գլուխ ԺԶ:

Ոսկեդարի գործերը կարող ենք բաժանել նաև երեք տեսակի. 1) ինքնագիր գործեր, 2) ասորերենից թարգմանություններ, և 3) հունարենից թարգմանություններ: Ամենից սակավաթիվը առաջինն է. մեզ հասած աշխատությունների մեծագույն մասը պատկանում է երրորդ տեսակին, իսկ ասորական թարգմանությունները քանակով

բունում են Երկուսի միջին աեղը: Այսպես, ինքնագիր են միայն Եզ-
նիկ, Կանոնագիրքը, Սահակի և Մեսրոպի թղթերը, Կորյուն, Ագա-
թանգեղոս և Բուզանդ. ասորերենից են Եփրեմյան դպրոցի արտա-
գրությունները և ուրիշներ, իսկ մնացյալը հունարենից է թարգ-
մանված:

Բոլոր այս աշխատությունները, ինչպես ասացինք, արդյունք
են Սահակի, Մեսրոպի և իրենց աշակերտների գրչի. բայց դժբախ-
տաբար հորոշակի հայտնի չէ, թե ո՞ր գործերը ո՞ր հեղինակից են:
Բանասերները աշխատել են հեղինակի այլուստ ծանոթ աշխատու-
թյունների լեզուն համեմատել անծանոթների լեզվի հետ և դրանով
գտնել, թե այս վերջիններից որոնք ո՞ր հեղինակին են տրվել: Այս-
պիսի համեմատական քննության երևելի մի օրինակ տվեց Նորայր
Էջուզանդացին իր «Կարին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք»
գրվածքով, որի մեջ ապացուցում է, թե Ագաթանգեղոս, Բուզանդ,
Մակարայեցիոց Երեք գրքերը և Եվթաղի Ս. Գրոց առաջարանները՝
Մեսրոպի կենսագրության հեղինակի, այն է Կորյունի աշխատու-
թյուններն են: Սրան հակառակ ան՛ս Կողյան, «Մակարայեցիոց
Բ գրքին հայերեն թարգմանությունը» (Վիեննա, 1923, էջ 19—20)
և մեր նկատողությունը «Հայոց լեզվի պատմության մեջ» (մասն
Բ): Գարագաշյանը կարծում էր, թե շորս մեծ մարգարեները, Ոս-
կեբերանի մեկնություն Մատթեի, թղթոց Պողոսի, Նսայա, Մերն-
դոց և Սեբերիանոսի ճառերը, որոնց մեջ ծանր, լուրջ ու հանդարտ
մի լեզու է տիրում, թարգմանություններն են Սահակի՝ իբրև լուրջ
և ծանրագլուխ ալեգորիկ ժերոնու: Նույն հեղինակը կարծում էր
գարձյալ, թե Մովսեսի Հնգամատյանը, Ավետարան և այլ այսպի-
սի վերլուծական շարադրությամբ (պարզագույն հայերենով) գր-
ված աշխատությունները Մեսրոպինն են: Ավելի իրական փաստ
ունենք ասորականից եղած թարգմանությունները (Եփրեմի «Մեկ-
նութիւնք Հին և Նոր Կտակարանաց», «Համաբարբառ», «Մեկնու-
թիւն Աւետարանի», «Մեկնութիւն Պողոսի 14 թղթոց», «Ճառք»,
«Ճառքիսի Եկեղեցական պատմութիւն», «Ձգօն», «Վաբուրնա Եղե-
սացի», «Թուղթք Իգնատիոսի») վերագրելու Հովսեփ Պաղնացուն և
Եզնիկ Կողբացուն, քանի որ Կորյունի վկայությամբ գիտենք, թե
այս երկու աշակերտներն են, որ Եղեսիա ուղարկվեցին՝ ասորա-
կան պրովանսները հայերենի թարգմանելու համար: «Որոց դարձեալ
դէպ լինէր եղբարս երկուս յաշակերտացն՝ յուղարկել ի կողմանս
Ասորոց ի քաղաքն Եղեսացոց, զՅովսէփ, զոր ի վերոյն լիշէջաք,
և երկրորդն Եզնիկ անուն՝ յԱյրարատեան զաւառէն ի Կողբ գեղջէ,
զի յասորական բարբառոյն՝ զնոցին հարցն սրբոց զաւանդութիւնս,
հայերէն գրեալս դարձուացեն» (Կորյուն, էջ 20): Սանոթ է նաև, որ

Աբրահամ Զենակացին թարգմանել է «Վկայք Արևելից»-ը, իսկ
հունարենից եղած թարգմանությանց համար Կորյունը (էջ 21) հի-
շում է Ղևոնդի, իր՝ Կորյունի և Եզնիկի անունները: Բայց այս խըն-
դիրը կարելի պիտի լինի ճիշտ կերպով լուծել միայն այն ժամա-
նակ, երբ կկազմվի այդ շրջանի հայ մատենագրության ամբողջա-
կան համաբարբառը:

Գ Լ Ո Ւ Ե Ժ Բ

ԹԵՌԳՈՐՈՍ ՄՈՊՍՈՒԵՍԱՑՈՒ ՀԵՐՁՎԱԾԸ

1

Կորյունը Սահակի և Մեսրոպի վերջին օրերին է դնում նեստո-
ական հերձվածի երկրորդ հայտնությունը, որի դեմ մաքառեցին
Երկու հայրերը և կարևոր թղթակցություն ունեցան նշանավոր հույն
եկեղեցական հայրերի հետ:

Այս ինչորի հանգամանքները հետևյալներն են:

Եփեսոսի ժողովից հետո, կայսերական հրովարտակով հրա-
մայված էր ամենքին այրել նեստորի գրվածքները, ուր որ գտնվե-
ին. նույնպես պատիժ էին սպառնացած այն անձերին, որոնք պա-
շում կամ կարգում էին այդպիսի գրվածքներ: Նեստորականները
տեսնելով, որ իրենց աղանդը իսպառ բնաջինջ պիտի լինի, մտա-
ձեցին մի ուրիշ հնարք: Սկսեցին հրապարակել նեստորի ուսուցիչ
Թեոդորոս Մոպսուեստացու և սրա էլ ուսուցիչ Թեոդոր Տարսոնա-
բու գրքերը, որոնց նպատակն էր Եվանդիոսի և Ապոլինարի մոլո-
ությունները հերքել: Նեստորականները նեստորի քարոզություն-
ներն էլ խառնելով նրանց հետ և պաշտպանելով նրանց մեջ գր-
վածները իբրև ուղիղ և համաձայն սուրբ հայրերին, ուզում էին մի
կերպ արգարացնել նեստորին, իբր թե ինքն էլ նրանցից տարբեր
մի բան չէր քարոզած: Այս կարծիքները նաև արևելյան ազգերի
մեջ տարածելու համար, նեստորականները Թեոդորոսի և Դիոդորի
գրքերը հունարենից թարգմանելով հայերեն, պարսկերեն և ասո-
րերեն լեզուների, սկսեցին ցրվել այս լեզուները խոսող ազգերի մեջ:
Այս գրքերի շարքում հիշվում է հատկապես Թեոդորոս Ապիսկոպոս
Մոպսուեստացու (350—428) գրած մի գիրքը մոզական կրոնի դեմ
(այժմ կորած), որ ուղղել էր Հայոց Μαστουβιου թորևպիսկոպոսին
և որ Saint-Martin համարում է, թե մեր Մաշտոցն է (տե՛ս Փոր-
թուգալ փաշա, «Եղիշե», էջ 159, նույնը և Աղոնց):

Հուլյն հայրերը լռելով այս բանը, պարտք համարեցին գրել Հայաստան՝ զգուշացնելու համար, որ շխարվեն այդ քարոզիչներին: Առաջին թուղթը դրեց Պրոկզ, որ Հովհան Ռսկեբերանի աշակերտն էր և 434 թվին Պոլսի Պատրիարքական գահն էր բարձրացել: Այս թղթի մեջ, որ գրված է 435 թվին, Սահակի և Մեսրոպի անունով, Պրոկզը նախ բացատրում է ուղղափառ վարդապետության դավանությունը, հետո ցույց է տալիս նեստորականների քարոզած ժողովությունները, որոնք մի առ մի հերքում է, և վերջապես հայտնում է, թե լսել է, որ մի քանի նեստորական քարոզիչներ եկել են Հայաստան, հորդորում է հետո մնալ նրանցից, անխախտ պահելով ճշմարիտ դավանությունը:

Պրոկզի թուղթը հասած է մեզ չորս լեզվով. նախ՝ հունարեն բնագիրը, երկրորդ՝ հայերեն դասական թարգմանությունը, երրորդ՝ ասորերեն աղավաղյալ թարգմանությունը և չորրորդ՝ լատինական հարազատ թարգմանությունը: Հայերենը հրատարակված է նախ «Պատկեր» թերթի մեջ (1890, էջ 219—222, 271—275), հետո «Գիրք թղթոց»-ի մեջ (էջ 1—8) և մասամբ էլ «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուի մեջ: Բայց հայերեն հրատարակության սկիզբը խանգարված և նրա հետ է խառնված Եղնիկի ծանոթ թուղթը նույն խնդրի առթիվ: Երևք լեզուների համեմատությամբ և առաջաբանական ուսումնասիրությամբ մի պատվական հրատարակություն ունի Հ. Արիստակես Վարդանյանը, տպված «Հանդես ամսօրյա»-ի մեջ (1921, էջ 1—25), որին հետևում ենք նաև մենք: Նույնը արտատպված է նաև «Ազգային մատենադարան»-ի շարքում (հատոր ԴԷ, էջ 1—40):

Թղթի վերնագիրն է՝ «Թուղթ Պրոկզեայ եպիսկոպոսի առ Սուրբրն Սահակ հայրապետ Հայոց և առ Սուրբն Մածոզոս»: Բայց հունարեն բնագրում այսպես չէ, այլ առանց անվան՝ ընդհանուր դիմումով. «Աստուածատէր և աստուածապաշտ եպիսկոպոսաց և քահանայից և վանահարց, որք միանդամ ընդ ամենայն համօրէն աշխարհն Հայաստանեայց Ուղղափառ Սուրբ Եկեղեցոյ»:

Բոլորովին ավելորդ համարելով թղթի դավանաբանական քարոզները, որոնցով ձանձրալի լինելու շափ ծայրալիը լցված է դժբախտաբար ամբողջ մեր հին մատենագրությունը, դնում ենք այստեղ նամակի բովանդակությունը, որ պատկանում է մեզ և մեր նյութին:

«Նւ գայս ամենայն զի գրեցաք առ սէր ձեր այդր, զի լու եղև մեզ, եթէ արք ոմանք ժանտախօսք ցնորախօսք անկան յաշխարհ այլր և կամին ժանտաժոտ իմն գրովք, հակառակութեամբ, ստաբան ստախորհուրդ գիտութեամբ խոտորել զպարզամտութիւն, զանպաճոյճ, զանմեքենայ, զուղղափառ գեղն հաւատոցն: Բայց ես զե-

րանելոյն Պօղոսի զառաքելոյն դարձեալ ասեմ ձեզ. Զգոյշ լինիչիք գուցէ իցէ ոք, որ զձեզ կապուտ կողոպուտ թողուցու ճարտարմտութեան բանիք և ընդունայն խաբէութեամբ վարդապետութեան ընդունայնխորհուրդն մարդկան և ոչ ըստ վարդապետութեանն Քրիստոսի. զի հիմն սրբութեան հաւատոյ այլ ինչ ոք ոչ կարէ դնել, քան զայն որ եղեալն է, այսինքն է Յիսուս Քրիստոս: Արդ կացէք հաստատուն ի մի հոգի և ի մի անձն՝ նահատակակիցք եղեալ հաւատովք Աւետարանիս և մի՛ խրտուցեալք ընդոստանիցիք մի՛ յիմիք ի շարեաց թշնամոյն և մի՛ ի նզով և ի կորուստ մատնիչիք ընդ նեստորեայ և ընդ Թէոդորեայ, որ վարդապետն լեալ էր նորա և որ զչար բոյան երևեցոյց՝ զչարաբան նորածայնս, որ անցուցին զանցուցին ըստ ուրախութիւն հրէութեան և ըստ հերեսութիւն առաջին արիանոսացն և այլոցն, որ խոտորեցան ի փառացն սրբութենէ և յուշիղն հաւատոց և նզովեցան նոքա յամենայն ժողովրդոց և այլեցան որ վատի խորհրդոց գիրքն էին նոքա յանդիման ամենայն ժողովրդոց: Յորմն և դուք պահեսցիք զանձինս և զնոյն գործեալիք, զոր սուրբ ժողովք եպիսկոպոսացն գործեցին, և մի՛ ոք զառժամանակեայ ամօթն ամօթ անձին համարեալ՝ զլախտենից ամօթն ժառանգեսցէ և ընդ նոսա դատապարտեալ ի դժոխս կործանեսցի: Այլ պահեսցիք դուք զվարդապետութիւն, զոր ընկալեալ ի հարցն սրբոց, որ ի նիկիա սինհոդոսն էր ժողովոյն՝ զուղիղ և դուրբ փառս հաւատոցն հաստատեցին, և զոր վարդապետութիւն սուրբքն երանելիք Բասիլիոս և Գրիգորիոս և որ միանգամ նման են նոքա, որ սրբութեամբ և հաւանութեամբ զսուրբ հաւատս ի կենսն իւրեանց հաստատեցին, որոց անուանքն դրեալ են ի զպրութեան կենաց:

Ողջ լերուք ի Տէր և շնորհեալ լիչիք մեզ, աստուածատէր եղբարք»:

Երկրորդ թուղթը դրեց Մելիտինեի Ակակ եպիսկոպոսը, որի հետ արդեն բարեկամացած էր Մեսրոպը՝ իր ճամփորդությանց ժամանակ: Այս թուղթը գրված է միայն Սահակի հասցեին և անշուշտ նույն թվին: Թուղթը պահված է նույնպես ընտիր հայերեն թարգմանությամբ «Գիրք թղթոց»-ի մեջ (էջ 14—15): Թուղթը, որ շատ ավելի համառոտ է քան Պրոկզինը (ընդամենը երկու էջ), սկսում է Սահակին ուղղված այսպիսի հարգական բառերով. «Որ ամենայնիւ աստուածատէրդ ես և լի սրբութեամբ, տէր իմ և գործակից, բոտ նմանութեան միոյ մարմնոյ յօղապատեալ...»: Հետո մի քանի տողով պատմում է նեստորի ըմբոստությունը և դատապարտությունը, և ավելացնում. «Ուրեք ուրեք զպարզամիտս լիւր դարձուցեալ ի շարակամութիւնն: Զահի հարեալ թէ գուցէ և ի ձեր եկեղե-

ցիսդ արատ գտեալ ճարակեցցի, լաւ համարեցաք ազդել առ ձեզ գհասարակաց օգուտն խորհելով: Այնուհետև դնում է իր աստվածարանական պայքարը նեստորի դեմ և վերջացնում է նամակը հետևյալ հորդորով. «Արդ՝ իբրև առնուցուք զթուղթդ, ի վերայ իմոյ տկարութեանս աղօթս անպակաս մատուցիք Աստուծոյ: Բայց մեզ երկիւլ է, թէ գուցէ ի Քէոզորեայ Մամուեստիոյ յխմանէն (ըստ իս թերևս ուղղել սերմանէն) աշակերտեալ ոք գտցի և ի շար ժանգէն նեստորի, ի միամիտ անձինս ազդիցէ: Զի դնորա մնացեալ գրեանն իբրև խնդիրս այս յալտնեցաւ, և մանաւանդ որ վասն մարմնախառնին (?) գրեալ էր, վէ՛րո հրամանի հոուն սուրբ աշխարհածողով ևսլակոպոսացն, որ յմփեսացոց քաղաքին եղև, ի մի վայր ժողովել գրեալ գրեանն և այրել: Արդ փոյթ լիցի ձեզ առանց պղտորութեան դհաւատն պահել, զի կատարեալ զարդարութիւնն անսպական ընկալցիք»:

Նրորորդ թուղթը գրեց դարձյալ Մելիտինեի Ակակ եպիսկոպոսը հայ նախարարների հասցեով, նույն նպատակով և նույնպիսի հորդորներով, ինչպես նախորդ երկուսը: Այս երրորդ նամակն էլ հասել է մեզ ընտիր հայերեն Բարգմանությամբ, որ պահուած է «Գիրք թղթոց» հավաքածուում (էջ 19—21): Թուղթը սկսվում է հետևյալ ողջույնի խոսքերով. «Պատուական և առաքինի նախարարք Հայոց, սիրելիք և ծառայք Քրիստոսի, մեծամեծք և փոքունք, յԱկակայ եպիսկոպոսէ Մելիտինէ, ի կրտսեր ծառայէ խոնարհութեամբ և սիրով ողջոյն»: Դարձյալ խոսում է նեստորի հերձվածի մասին և շատ ազալական բառերով խնդրում է, որ չխաբվեն մուրիչներին: Վերջանում է նամակը այսպիսի խոսքերով. «Այլ ես թէպէտ և խոնարհ և գծուձ եմ քան զամենայն մարդիկ, սակայն վասն փրկութեան ձերոյ հոգալ ոչ դադարիմ. և ես երկնչիմ գուցէ զոք շարժիցէ ի ձէնք պատրանք մուրորութեանն. ևզի զայս վկայութիւն առաջի Աստուծոյ» և այլն:

Պրոկղի թղթին պատասխանեցին Սահակը և Մեսրոպը. պատասխանը հասել է մեզ դասական շրջանի պատվական հայերենով. հրատարակված է նախ «Սոփերք»-ի Բ հատորում (Վենետիկ, 1853, էջ 137—149) և հետո «Գիրք թղթոց»-ում (էջ 9—13): Նույնը կա նաև Ֆետղլյանի «Կորյուն»-ի քննական հրատարակության մեջ (էջ 89—92):

Վերնագիրն է՝ «Պատասխանի թղթոյն Պրոկղի երանելոյ, ի Սահակայ և ի Մաշդոցէ, սուրբ վարդապետացն Հայոցոյ»: Այս վերնագիրը ի հարկե հետո է կազմված:

Նամակն սկսում է հետևյալ ողջույնի խոսքով. «Առ ճշմարիտ և աստուածասէր պատուական տէր մեր և հայր, սուրբ եպիսկոպոս

Պրոկղոս, ի Սահակայ և ի Մաշդոցէ ողջոյն»: Այնուհետև գրվում է մի շատ բանաստեղծական պատկեր. «Քո լույսի ճառագայթները ծագեցին մեր վրա և մեր տկար խորհուրդներին զորություն տվին, ինչպես քաղցր ցողը՝ որ իջնելով տոթից տառապած հասկերի վրա, առողջություն է տալիս նրանց»: Ահա Սահակի և Մեսրոպի բուն բառերը, թեև մի քիչ խանգարված հետին արտագրողներից.

«Ճառագայթք մշտնջինատր յաւիտեանական լուսոյդ որ առ մեր տկարութիւնս երևեցան ի ձեր լուսաւոր սրբութենէդ, յոյժ ի ծագել իրեանց զօրացուցին զմեր տկարութիւնս և զմեր տկար խորհուրդս բազմապատիկ զօրացուցին, և մեծապէս զկողմն տկարացեալ անդրէն արծարծեալ նորոգեցին, զի անդէն վազվաղակի թուեցաւ մեզ սրպէս նոր ինչ անցք ի վերայ հասանել բազում անձկալի զթոյն զոր օրինակ անցք անցանիցեն ընդ քաղցրաբեր բոյսս արտոցն բաղցրութեան ցօղոյն ի վերայ իջանելով և զտապ տառապոյն հասկալից բուսոյն ի ջերմախառն յանբարեխառն օդոցն՝ իւրով բաղցրութեամբն բժշկութիւն դարձուցանելով»:

Այնուհետև Սահակը և Մեսրոպը ցամ են հայտնում, որ հունաց մեջ այդպիսի ծանդ է տարածվել, և թե իրենք խիստ պատվիր են ուղարկել՝ Հայաստանի ամեն կողմը՝ շնորհունելու ամենեկին այդպիսի մուլար ուսմունքը. «Արդ որովհետև մուլարն առաջին և զլիաւորն ի շարիս զիր ծանդ աղտեղութեանն կարկառեալ սերմանել ժայրհեցաւ, զայս մեք մեկաց գործ համարեցաք, և ընդ մեծամեծ բազում և անչափ ձերում թղթոյդ արամակից եղեալ՝ ըստ մերում տկարութեանս ողբացաք, և յամենայն տեղիս որ շուրջ զմեք բնակեալ էին, յղեցաք՝ մեծ և պատուհասալից պատուիրանաւ մի՛ լսել բնաւ ամենեկին զայդպիսի բարբարոսս, մի՛ ընդունել ամենեկի՛ն՝ զվնասարեր կորստական մուլարական հերեսութեանն վարդապետութիւնն»: Հետո տալիս են հայոց զավանանքը. հորդորում են, որ հույներն էլ հոգ տանեն հերետիկոսության առաջքն առնելու իրենց երկրում. իսկ Հայաստանում Քեոզորոս Մոպսուեստացու վարդապետությունը մուտք չէ գտած, և եթե երբեք այդպիսի բան պատահի, իրենք ամեն միջոց պիտի գործադրեն արմատախիչ անելու համար:

Ակակի առաջին թղթի պատասխանը գրված է միայն Սահակի կողմից և կարելի է ասել, թե նախորդ թղթի համառոտությունն է միայն, սկսած բոլորովին նույն ձևով և վերջացած նույն ձևով: Թուղթը հրատարակված է նախ «Սոփերք»-ի Բ հատորում (էջ 150—156) և հետո «Գիրք թղթոց»-ում (էջ 16—18):

Ակակի երկրորդ թուղթը, որ ուղարկված էր հայ նախարարներին, մնաց անպատասխան, կամ եթե երբեք նախարարները պատասխանեցին, այդ պատասխանը մեզ չէ հասած:

Այս թղթակցությունից հետո, ինչպես սպասելի էր, Սահակը և Մեսրոպը որոնեցին դրսից եկած այդ քարոզիչներին և Հայաստանից դուրս վճռեցին: Ահա Կորյունի խոսքերը այս առթիվ. «Յայնմ ժամանակի բերեալ երևեցան Հայաստան աշխարհին գիրք սուտապատմաբ, ընդունայնախօս ասանդութիւնք առն ուրումն հոռոմի, որում Քէոզորոս անուն (Յնտգլյանի հրատարակության մեջ ուղղված է Քէոզորոս, ինչպես ունի Փոքր Կորյունը): Վասն որոյ սինհոզոսական հայրապետացն՝ եկեղեցեացն սրբոց նշանակեալ աղղ առնէին՝ ճշմարտահաւատ փառաւորացն Սահակայ և Մաշթոցի: Եւ նոցա ճշմարտասէր փութով զայն ի միջոյ բարձեալ՝ աշխարհահալած արտաքոյ իրեանց մերժեցին. զի մի՛ ի լուսաւոր վարդապետութիւնն ծուխ ինչ սատանայական չարիցէ՛» (Կորյուն):

Այս խոսքերից երևում է, որ 1) հերձվածողների գրքերը Հայաստան բերվել են, 2) այդ լսելով հայրապետները պաշտպանություն հայտարարեցին և 3) Սահակը և Մեսրոպը նրանց արտաքսել են երկրից դուրս:

Բայց Չամչյանը և իր հետևորդները այս տեղից սկսած, ստեղծում են մի ընդարձակ պատմություն: Իբր թե Սահակը զգուշությամբ քննելով հերձվածողական գրքերը, հրաման հանեց նոր ժողով գումարելու Աշտիշատի մեջ, այն է երրորդ ժողով Աշտիշատու, որ ըստ Չամչյանի գումարվեց 436 թվին, նախորդ ժողովից 3 տարի հետո: Այդտեղ հավաքվեցին Հայաստանի եպիսկոպոսները, երեցները և վանականները, մեջ բերվեցին Քնոզորոսի գրքերը, որոնք քննության ենթարկելով, գտան, թե հակառակ են սուրբ հայրերի վարդապետության և համաձայն նեստորի քարոզության: Ուստի միաբան վճռով նզովք դրին նրանց վրա և հերքեցին: Նույն ժողովում Սահակը մի ճառ խոսեց Բանին մարդեղության վրա, հայտնելով, թե Միածին Որդին Աստուծո անարատ Կույսից առավ մեր բնությունը և եղավ մարդ կատարյալ և Որդի Մարդո, Բանի անձնավորության մեջ անբաժանելի և անշփոթ միավորությամբ միացած: Այս բանը հիշատակում է Վահան եպիսկոպոս Նիկիո, Շիրակավանի ժողովում՝ ըստ Չամչյանի (Ա, էջ 527), հանելով չուվահան Իմաստասեր կաթողիկոսի գրքերից. «Սուրբն Սահակ ասաց ի ճառին՝ որ յԱշտիշատն խօսեցաւ, մեք խոստովանիմք...» (ձեռագիր Վենետիկի, էջ 172):

Այնուհետև Սահակը բոլոր ժողովականների հետ միացած՝ Քնոզորոս Մոպսուեստացու գրքի դեմ ուղիղ դավանության մի թուղթ գրեց Պոլսի Պրոկղ պատրիարքին՝ խնդրելով նրա հավանությունը:

Ուղարկեցին նաև Քնոզորոսի գրքից ինչ-ինչ մասեր, ուր Քնոզորոսը նենգուպատիր խոսքերով Քրիստոսին բաժանում էր երկու Որդու Հայտնեցին նույնպես, թե իրենք մերժել են այդ գիրքը, այդ վարդապետությունը և այդ աղանդավորներին: Այս թուղթը ուղարկվեց Պրոկղին՝ թարգմանիչներից մեկի միջոցով, որ հունաց և լատինաց գրքերում կրում է մերթ Արեթոս և մերթ Արեյլիոս (Արել) անունը, իսկ Չամչյանը համարում է Անոնդ Երեց և իր աշակերտակիցը՝ Աբրահամ:

Պրոկղը կարգաց հայոց թուղթը և Քնոզորոսի գրքերը, մերժեց Քնոզորոսի խոսքերը և շատ հավանեց հայոց ուղիղ վարդապետության, ժողով գումարեց իր եպիսկոպոսների հետ և նրանց հետ միացած՝ դավանության ընդարձակ մի թուղթ գրեց Հայաստան: Այս թուղթը, որ եկեղեցական տարեգրության մեջ նշանավոր է, թեև հայերեն չէ թարգմանված, բայց կա հունարեն և լատիներեն (վերջինը Դիոնիսիոս կարճահասակի ձեռքով, «Praefatio» և այլն): Չամչյանը լատիներենից թարգմանում է նաև թղթի առաջին և վերջին մասերը: Թուղթը Պրոկղը ուղարկեց նույն Անոնդ և Աբրահամ թարգմանիչների միջոցով: Սահակը և Մեսրոպը հալածանք հանեցին հերձվածողների դեմ և նորեկ քարոզիչները դեռ մեր երկրում լավ չհաստատված՝ դուրս վտարվեցին:

Այս բոլորը կեղծիք է. Աշտիշատում ժողով գումարված չէ ո՛չ առաջին և ո՛չ երկրորդ. ամբողջ իրողությունն այն է, որ Պրոկղը մի թուղթ է Ահակը երկու թուղթ է գրել հայոց, որոնց պատասխանել են հայերը: Ո՛չ ճառախոսություն կա Աշտիշատում և ո՛չ գրքերի առաքում: Սուտ է Վահան եպիսկոպոս Նիկիո, սուտ է և Պրոկղի երկրորդ կողմած թուղթը, որ ճիշտ այն է՝ ինչ որ վերք ցույց տրվինք և որ հայերեն գասական շրջանի թարգմանությամբ էլ կա: Այս մասին համառոտ խոսում է Աթել Էպիսկոպոս Միթթարյանցը, «Պատմություն ժողովոց» (էջ 53), հերքելով Չամչյանի ասածները, իսկ ավելի գիտական ձևով Հ. Ա. Վարդանյանը, որ հերքում է Պրոկղի երկրորդ թուղթը, ինչպես տեսանք վերևում: Յավալի է, որ այս բոլորից հետո և այս բոլորին անգիտակ, Աղոնցը նորից է բնություն ենթարկում այս հարցը, հավատում ու ժամանակի պատմիչ կիբերատի վկայություններին և գրա հիման վրա խաբեբա դուրս բերում Կորյունին: Իբր թե Կորյունը վերոհիշյալ Արեթիոսն է (Երկու անունների մեջ էլ ռ կա և այս բավական է երկուսին նույնացնելու համար), որ Անոնդի հետ գնացել է Պոլիս ոչ թե թարգմանական գործով, այլ կրոնական առաքելությամբ՝ նեստորական հարցով: (Տե՛ս իր ուսումնասիրությունը «Հանդես ամսօրյա», 1925, մայիս—նոյեմբեր):

Շատ համոզիչ և հաշտարար էլք է տալիս հարցին Հ. Ն. Ակին-
յանը, որ իր ուսումնասիրութեան մեջ («Հանդես ամսօրյա», 1935,
էջ 485) մանրամասն քննելով խնդիրը, հասնում է այն եզրակա-
ցութեան, թե վեհը, թղթակցութիւնը, դրքերի առաքումը և այլն
կատարված են Հունահայաստանի հետ: Ակակի երկրորդ թուղթը՝
«Առ պատուական և առաքինի նախարարս Հայոց», ուղղված է հու-
նահայոց իշխաններին: Գրա համար էլ պատասխանը շունեք մեր
ձեռքին: Ակակիւս, իբրև Մելիտինեի եպիսկոպոս, կարող էր մի-
ջամուխ լինել իր սահմանակից հունահայոց կրօնական գործերին
և զբաղվել նրանցով, քանի որ նրանք բուն Հայաստանի կաթողի-
կոսական իրավասութիւնից դուրս էին: Համենայն դեպս, Պարս-
կական Հայաստան ո՛չ նեստորականներ էին մուտք գործել և ոչ
էլ Քնոզորի գրվածքների շուրջը խնդիր էր հարուցված, ինչպես
իմանում ենք Սահակի պատասխանից:

3

Կանոնադրքի մեջ Սահակի անունով կան սակայն ընդարձակ
կանոններ, ընդամենը 55 կանոն, բաժանված վեց գլխի, որոնք բո-
լորը վերաբերում են եկեղեցական պաշտոնյաների կարգապահու-
թեան և եկեղեցիների հասույթին: Ամբողջական հրատարակութիւ-
նը տե՛ս «Կանոնգիրք» (հրտ. Ղլտճյան, Քիֆլիս, 1913, էջ 15—56):
Թե ե՛րբ և ո՛ւր որոշվեցին այդ կանոնները՝ ոչինչ հայտնի չէ պատ-
միչներից: Աքել եպիսկոպոս Մխիթարյանցը, «Պատմութիւն ժո-
ղովոց» (էջ 39), գնում է Վաղարշապատի ժողովում, որ տեղի է
ունեցել իբր թե 426 թվին: Օրմանյանն էլ («Ազգապատում», Ա,
էջ 283), խոսում է նույն կանոնների մասին, բայց ո՛չ ժողովի
տեղն է հիշում և ոչ թվականը: Եվ հայտնի չէ, թե որքան վավե-
րական են դրանք:

Գ Լ Ո Ւ Ե Ժ Գ

ՍՅՀԱԿԻ ԵՎ ՄԵՍՐՈՊԻ ԿԱՆՈՆԱՆԸ

1

Եթե Սահակին և Մեսրոպին էր վերապահված տեսնել առա-
ջին անգամ մեր երկրի մտավոր ու գրական ծնունդը, իրենց էր
վերապահված նույնպես տեսնել Հայաստանի քաղաքական քայ-
քայումը՝ Արշակունցից պետութեան կործանումը: Շատ աշխատեց

Սահակը արգելելու համար այդ կործանումը, բայց դեպքերը իրե-
նից շատ ուժեղ էին: Հայրապետի հորդորները, խրատներն ու սպառ-
նալիքները անզոր մնացին սանձելու կամ կանգնեցնելու համար
ըմբոստ կրքերը: Արշակունցյան տերութիւնը կործանվեց և այն օ-
րից սկսվեց հայոց դարավոր ստրկութեան ծանր լուծը: Քաղաքա-
կան կյանքի հետ կործանվեց նաև երկրի գրական կյանքը: Ս դա-
րի այն գրական հսկայական շարժումը կանգ առավ, և եթե հա-
յութիւնը մնաց այնուհետև, ի շնորհս իր անշատ ու անկախ կրո-
նական կյանքի և իր սեփական լեզվի ու գրի էր:

Փարպեցին և խորենացին բավական ընդարձակ կերպով պատ-
մում են այս տխուր դեպքերը, որոնց մասին և ոչ փսի ակնարկու-
թիւն ունի Կորյունը՝ Մաշտոցի համառոտախոս կենսագիրը: Բայց
որովհետև հիշյալ դեպքերը ներքնապես անձուկ կապակցութիւն
ունեն Մեսրոպի կենսագրութեան հետ, ուստի հարկավոր ենք հա-
մարում համառոտ կերպով ամփոփել:

Խոսքով Գ-ի երկրորդ անգամ ութամսյա թագավորութիւնից
վետո, Հայաստանի վրա թագավոր էր նշանակված Հազկերտի որ-
դին՝ Շապուհը: Շապուհի փախուստից և սպանութիւնից հետո,
նախարարների խնդրանքով, Վոսմը թագավորեցրեց Վառժապու-
հի որդի Արտաշեսին: Սա իզամուլ և վավաշտ մեկը լինելով, նա-
խարարները վերջապես զգվեցին նրանից և Սահակին դիմելով բո-
ղոքեցին նրա դեմ: Եթե հավատանք Փարպեցուն, նախարարների
պահանջն այն էր, որ Սահակը գահազուրկ անել տար Արտաշե-
սին, անշուշտ նրա տեղ մի ուրիշին գահ բարձրացնելու համար:
Ամենեին չի երևում նախարարների խոսքերի մեջ գոնե ամենա-
փոքր միտում հայոց թագավորութիւնը կործանելու և պարսիկ վե-
րակացու բերել տալու. ընդհակառակը, նրանք ավելի նախանձա-
խնդիր են հայոց բարոյական կյանքի սրբութեան և պահանջում
են, որ այդ սրբութիւնը խանգարողը հեռացվի: «Արգ քեզ նախ
պարտ է,— ասում են նրանք Սահակին,— այսպիսի անհնարին
աղետից խնդրել հնարս, և բառնալ ի միջոյ զայնպիսի ամբարըշ-
տեալ թաղաւոր, որ այսպէս յայնի իբրև զանհաւատ արհամար-
հանօք առ ոտն հարկանէ զսրբութիւն, և աներկիւղ կամակարու-
թեամբ գործէ զաղտեղի գիճութիւնս» (Փարպեցի, էջ 53): Բայց խո-
րենացին Փարպեցու հիշյալ պատմութիւնը մի քիչ խանգարելով,
ասում է, թե նախարարները հրավիրեցին Սահակին միանալու ի-
րենց հետ՝ շարախոսելու պարսից թագավորի առաջ Արտաշեսին
և գահազուրկ անելով նրան, պարսիկ մի վերակացու բերել տա-
լու (խորենացի, Գ կգ):

Սահակն աշխատեց նախ համոզել նախարարներին, որ հետ

կանգնեն այսպիսի նպատակից. բայց երբ տեսավ, թե նրանք անդրդվելի մնացին, քաշվեց իր խուցը՝ լալու և ապաշխարելու համար: Մի քանի օր հետո, նախարարները նորից հավաքվեցին և իրենց պահանջի վրա պնդեցին. Սահակը դարձյալ հորդորեց ներանց, որ հրաժարվեն իրենց մտքից և Աստուծուն աղոթեն Արտաշեսի դարձի համար. բայց այս հորդորներն էլ օգուտ չունեցան. այն ժամանակ Սահակը բացեիրաց հրաժարվեց նախարարներին միանալուց, որով նրանք ստիպվեցին Սուրմակ անուն մի երեցի հետ դիմել պարսից դուռը՝ ամբաստանելու Արտաշեսի մասին: Վաճառը կանչեց Արտաշեսին ու Սահակին՝ երկու կողմերն էլ լսելու համար, Արտաշեսին իբրև ամբաստանյալ և Սահակին իբրև վկա: Արտաշեսը մերժեց իր մասին եղած ամբաստանությունները, իսկ Սահակը ո՛չ միայն վկայություն չտվեց, այլև խիստ պատասխաններով զայրացրեց թագավորին: Գործը հակասության ընկնելով, նախարարները առաջարկեցին մինչև իսկ հրաժարեցնել Արտաշեսին և մի պարսիկ վերակացու նշանակել: Այս բանը սիրով ընդունեց Վաճառը և Արտաշեսին գահընկեց անելով, տեղը Վեհմիհրապուհ անուն մի պարսիկ մարդպան նշանակեց, և Սահակին էլ կաթողիկոսությունից զրկելով, Սուրմակ երեցին նրա տեղ դրավ:

Այսպես վերջացավ հայոց Արշակունի թագավորությունը, որի կործանումը թեև պարսից զորավոր պետությունն էր պատրաստել, բայց վերջին ընդհանուր պատասխանատու դերերից մեկն էլ Սահակի վրա է ընկնում: Արտաշեսի դեմ ծագած ապստամբությունը երկրորդն նպաստավոր մի հետևանք տալու գույնն ուներ. Սահակը եթե չկարողացավ հորդորներով առաջըն առնել այս ապստամբության, պարտական էր հակվել ապստամբների կողմը և խոհեմությունը երբեք ձեռքից չթողնելով, աշխատել մի արժանավոր հաջորդ ընտրել տալու: Բայց այսպես շարավ Սահակը, կրոնական նախապաշարմունքով միշտ անհպելի մի անձնավորություն համարելով թագավորին, որի ցավալի արդյունքը թե՛ իր անձի և թե՛ թագավորի իսպառ անկումն էրավ:

2

Սահակի տեղ հայրապետ նշանակվեց Սուրմակը, որ իր անվախել բարքի համար մի տարի հետո հալածվեց նախարարներից: Նրան հաջորդեց Բրքիշտ անուն ասորին, որի ապօրինի վարժունքներին նույնպես չկարողանալով հանդուրժել նախարարները, երբ տարի հետո խնդրեցին Վաճառից գահընկեց անել նրան: Բրքիշտից հետո Վաճառը նշանակեց Շմվել ասորուն, որի ընտրության պայա-

գաների մասին լուռ է Փարպեցին, իսկ Խորենացին (Գ, կն) հետևյալ տեղեկություններն է տալիս:

Բրքիշտից հետո նախարարները երկուսի բաժանվեցին. առաջին խումբը Վաճառի մոտ պատգամավոր ուղարկեց Վաչե Արծրունուն և Հմայակ Աջոցա իշխանին, խնդրելով, որ թագավորը աթոռակալ նշանակեր ում որ ուզենար. իսկ երկրորդ խումբը ուղարկեց Մանեհ Ապահունուն և Սպանդարտ Արշարունուն՝ Սահակին կաթողիկոս խնդրելու համար: Սահակի համար պատգամավոր ուղարկեց նաև Հունահայաստանի Անատոլ զորավարը Կուկայառիճի Հավուկ իշխանին, խնդրելով որ եթե Վաճառն հաճելի չէ Սահակին կաթողիկոս նշանակել Պարսկահայաստանի համար, թող նշանակի Հունահայաստանի համար: Վերջապես հայոց բոլոր եպիսկոպոսները միանալով Մևորոպի հետ, պատգամավոր ուղարկեցին Տիրուկ քահանային, որ Մովսիսիկի որդին էր, Վանանդ զավառի Զարիշտ քաղաքից: Սրանք նույնպես Սահակին էին խնդրում նշանակել կաթողիկոս: Վաճառը լսեց երկու կողմերին էլ, Շմվելին նշանակեց եպիսկոպոսապետ, իսկ Սահակին՝ Շմվելի հավանությունը և պիսկոպոս ձեռնագրող:

Շմվել կաթողիկոսը նստելով, ավելի վատ վիճակ բռնեց քան իր երկու նախորդները. նա չէր թողնում, որ վախճանյալ եպիսկոպոսների փոխարեն Սահակը նորերին ձեռնադրեր, իսկ կենդանի եպիսկոպոսների էլ ինչքը շնչին պատճառաբանություններ խլում էր: Այսպիսով բոլոր եպիսկոպոսները ատեցին նրան ու հեռացան ներանից. ասպարեզը մնաց իրեն ու Սուրմակին:

Այս վիճակի մեջ Սահակը և Մեսրոպն ամենևին չկասեցան իրենց զործունեությունից, այլ աշխատեցին միշտ «զհոգևոր կաթիլներն զիեցուցանել մանկանց Եկեղեցույն»¹. Սահակը քաշվեց և գործեց Բագրևանդ զավառում, իսկ Մեսրոպին նշանակեց Վաղարշապատի մայր եկեղեցում (Խորենացի, Գ, կզ):

Շմվելը հինգ տարի պաշտոնավարելուց հետո մեռավ. այն ժամանակ հայ նախարարները հավաքվեցին Սահակի մոտ և խընդրեցին, որ ընդունի ընդհանուր հայրապետությունը, խոստանալով ամեն կերպ աշխատել և կաթողիկոսության հաստատությունը բերել տալ Վաճառից: Սահակը բացեիրաց մերժեց և հրաժարվելով աշխարհային ամեն զբաղմունքից՝ տվեց իրեն աղոթքի և ուսուցման, որովհետև մինչև այն ժամանակ կրոնավորները շնչին ուղում բնավ հեռանալ նրանից և միշտ պարապում էին նրա մոտ. «և յայնմ հետե՛լ ամփոփեալ զինքն առաքիւնույն յամենայն աշխարհա՛ծուփ զբօսանաց, աղօթից միայն պարապէր և վարդապետութեան վասն զի բազումք յեպիսկոպոսաց և յայլոց ի պատուական քա-

Հանձնից ոչ երբեք ժուժեին տեւել և մեկուսանալ ի մշտաբուզիս աղբերէ վարդապետութեան սրբոյն, ուր ուրեք և դիպէր, ի յոստանի և կամ ի հովս» (Փարպեցի, էջ 102):

3

Նույն ժամանակները Սահակը ծանր հիվանդացավ Բագրևանդում, և որովհետև պարսից բանակը Բագավանի վրա էր հարձակվել, նրանց նեղութիւններից ազատելու համար, Սահակի աշակերտները փոխադրեցին նրան Բլուր կամ Բլրոցաց գյուղը, իբրև ավելի ապահով և զերծ տեղ: Այս գյուղը այսօր էլ ծանոթ է Յահնիթեիս անունով և իրօք որ մեծ պողոտայից հեռու, լեռների ստորոտը բաշված, մնում է անկյունում (Օրմանյան, «Ազգապատում», Ա, 319): Կորյունը, առանց այս մանրամասնութիւնները նշանակելու, պատմում է, թե Սահակը շատ խոր ծերութիւն մեջ վախճանվեց Հագեկերտի թագավորութիւնի առաջին տարին, Բագրևանդ գավառի Բլրոցաց գյուղում, նավասարդ ամսի 30-ին, շրեքշարթի, ճիշտ իր ծնված օրը, արևելյան ժամը 2-ին: (Փարպեցի, հրատ. Վենետիկ, էջ 103 և Փոքր Կորյուն, էջ 28, գնում են «չերրորդ ժամու», ինչպես գրված է նաև Կորյունի երկու ձեռագրերից մեկի լուսանցքում: Բայց սա ճիշտ չէ, որովհետև Փարպեցու ձեռագրերը Կորյունի հետ ունեն «չերկրորդ» ընթերցվածք և այսպես է նոր հրատարակութիւնը, էջ 37):

Փարպեցու պատմութիւնը, իր վախճանի ժամանակ, մահվան անկողնի շուրջը բոլորված էին իր երեք թոռները՝ Վարդան, Հմայակ և Համազասպյան՝ Մամիկոնյան երեք եղբայրներ, որոնք ծնված էին Սահակի Սահականույշ աղջկանից, ամուսնացած Համազասպ Մամիկոնյան իշխանի հետ: Եվ որովհետև Սահակը արուզավակ լուներ, ուստի իր ամբողջ կալվածները նրանց հանձնեց՝ ի ժառանգութիւն Մամիկոնյան ցեղի: Հետո բարձրացրեց իր ձեռքերը, օրհնեց նրանց, պատվիրեց հաստատուն պահել միշտ Լուսավորչի դավանութիւնը, որի բարոյութիւն և ոստոյման համար այնքան աշխատանք էր թափել ինքը:

Սահակի հուղարկավորութիւնը փառավոր համփորդութիւն եղավ. իր պատվական մարմինը վերցրին բոլոր իր ձեռքի տակ սընված ու սովորած աշակերտները, որոնց գլխավորն էր Երեմիա սարկավազապետ: Ներկա էին նաև Սահակի հարսը՝ Դուստր կամ Դրստրիկ տիկինը (ըստ Ասողիկի, էջ 77, Դիստիկ), որ Վարդան Մամիկոնյանի կիսն էր, մի խումբ նախարարներ և բաղամթիվ ժողովուրդ: Այս ամբողջ խումբը ճանապարհ ընկավ Բլրոց գյուղից և սաղմոս-

ներով ու հոգևոր երգերով, միշտ ցերեկը ճամփորդելով, մի քանի օր հետո հասավ Տարոնի Աշտիշատ գյուղը, որ Սահակի բնիկ գյուղն էր և ուր անց էր կացրել իր մանկութիւնը: Այս գյուղի մեջ հանգնեցրին նրա մարմինը, որից հետո ամեն մարդ դարձավ իր տեղը:

Կորյունի խոսքերից այնպես է երևում, թե Սահակի մարմինը գյուղի եկեղեցու մեջ թաղվեց. «Եւ անդ ի մարտիրոսական խորանին յարկեղ սրբոցն, հանգերձ ամենայն անուշահոտ խնկօք եղևալ և կնքեալ քրիստոսադրոշմ կնքովն և զօրինաւոր չիշատակն ի վերայ կատարեալ, այնուհետև իւրաքանչիւր դառնացին» (Կորյուն, էջ 25): Բայց ըստ Փարպեցու եկեղեցին հետո շինվեց Սահակի գերեզմանի վրա, որ թանկագին սպասներով զարդարեցին. հետո հիմնեցին նաև միաբանների համար վանք, նույնպես տոն հաստատեցին, և ամեն տարի նավասարդ ամսի 30-ին, մոտերքից և հեռուներից անհամար ժողովուրդ գալով տոնում էր Սահակի մահվան շիշատակը: «Ուր և շինեալ եկեղեցի մեծապայծառ և վիայարան սրբոյն՝ զարդարեցին պատուական և մեծագին սպասուք. հիմնացուցեալ կանգնեցին ի տեղոջն վանս բազմութեան պաշտօնէից. կարգեալ դարմանս անպակաս պտղոց ի հանգիստ առաւելեալ եղբայրութեանն. ժողովս տարևորականս աշխարհայտրողոր բազմութեամբ հաստատեցին ի տեղոջն, որ ըստ ժամանակի բազմամբոխ ժողովրդօք կամաւոր յօժարութեամբ՝ ազատք և քահանայք գաւառին, այլ և կարի յոյժ հեռաւոր տեղեաց դիմեալք յօր կարգադրութեան նորա տօնեն» (Փարպեցի, էջ 104—105), «չերկուսն նաւասարդի ամսեանն» (Փոքր Կորյուն, էջ 29):

Այսօր Մշո Մայրավանքից դեպի վեր բարձրացող լեռան վրա, Կերիք կոչված փոքրիկ գյուղի մոտ անշուք և անձուկ, անարդ տեսքով և հազիվ մարդաշափ բարձրութիւնը մի շենք կա, կոշտ ու ունացած կամարով ծածկված, որի ներքև և կիսովի պատին խառնրված մի քարի տակ հանգչում է Ազգի և Եկեղեցու, լեզվի և գրականութիւն մեծագույն երախտավորի ոսկորները: Սահակի գերեզմանին շատ մոտ է Աշտիշատի Մայր Եկեղեցին, որի հիմքերը և սակավ մնացորդները դեռ տեսնվում են:

4

Սահակի մահից հետո, իր ձեռքի տակ սովորող բոլոր կրօնավորները ցրվեցին գավառները, ուր վանքեր շինելով, միաբանութիւններ հաստատեցին (Խորենացի, Գ, 45, Օրմանյան, «Ազգապատում», Ա, 320):

Իսկ երանելին Մեծորոպ, որ ներկա չէր Սահակի մահվան և

հուղարկավորության, լսելով իր ավագ քննչականի մահը, խոր տրտմության և ծանրաթախիծ սուղի մեջ ընկավ: Չկար այլևս այն հայրական քաղցր ձայնը, որ իր եռանդուն գործունեության ժամանակ քաջալերություն և տխուր վայրկյաններում մխիթարություն էր տալիս, որ իր կորովի գործակցության մեջ և հեղինակավոր հրամանով իրեն աջակցություն էր ցույց տալիս: Հայոց թագավորությունը կործանված, Հայոց Հայրապետությունը անարժան անձերի ձեռքը խաղալիք դարձած և քահանայապետության վերջին շառավիղն էլ հանգուցյալ Ռ՝ վ պիտի կարողանար այլևս մխիթարել տառապյալ ու հուսակտուր ծերունուն: Եվ թեև այս խորունկ տրիստությունը չէր թողնում իրեն մի վայրկյան զվարթանալ, բայց պարտականության ձայնը կենդանի էր և զորեղ: Սահակի մահից հետո, Հայրապետական Աթոռի տեղապահությունը վաղարշապատում հանձնվել էր Մեսրոպին: Այս մասին վկայում է Կորյունը՝ շատ հակիրճ մի ակնարկով. «և զվերակացութիւնն սրբոյ եկեղեցւոյ՝ շնորհօքն Աստուծոյ առանց պակասութեան տանէր»: Նման մի վկայություն էլ ունի Փարպեցին. «Եւ յետ վեց ամսոյ կատարման Սրբոյն Սահակայ՝ վախճանեցաւ երանելին Մաշտոց... զորոյ զհետ յաջորդեաց զԱթոռ Հայրապետութեան աշխարհիս Հայոց, հրամանաւ երանելոյն Մաշտոցի՝ Սուրբն Յովսէփ» (Փարպեցի, էջ 38): Եթե Հովսէփ կաթողիկոսը հաջորդում է Մաշտոցին և այն էլ հենց Մաշտոցի հրամանով, ուրեմն Մաշտոցը հովվապետ է: Այս նույնը ավելի հայտնի կերպով գտնում ենք Մեսրոպ երեցի վերջում գրված մի ծանոթության մեջ. «Յառաջ քան զվախճանելն Սահակայ կաթողիկոսի, տայր զտեղապահութիւն Աթոռոյն Սրբոյն Գրիգորի՝ Մեսրոպայ վարդապետին և Մեսրոպ տայր Յովսէփ երիցու: Գանձակեցին էլ (էջ 19) հաստատում է նույնը: Վերջապես ուրիշներ, ինչպես Փարպեցու պատմածից էլ կարելի է եզրակացնել, ուղղակի կաթողիկոս կամ հայրապետ են դարձնում Մեսրոպին. այսպես «Յայսմաուրք»-ը. «Եւ նստաւ Սուրբն Մեսրոպ յետ նորա կաթողիկոս վեց ամիս» (Հոռի Է). «Եւ յետ նորա յաջորդեաց զԱթոռն Հայրապետական սուրբ հայրն հասարակաց և վարդապետն ճշմարտութեան մեծն Մեսրոպ» (Մեհակի ԺԳ): Նաև «Պատմութիւն տեսիկան ս. Սահակայ» (Չևո. Կարինյան, № 1757, էջ 28բ). «Եւ զհետ նորա (Սահակայ) յաջորդէ զԱթոռ Հայրապետութեանն սուրբ վարդապետն և թարգմանիչն Մեսրոպ գրաստեղծն, որ և Մաշտոց անուանեցաւ»: Այսպես է ընդունում նաև Յնտզլյանը («Անահիտ», 1905, էջ 241 և Կորյուն, էջ 64) և տալիս է սրա համար հետևյալ պատճառաբանությունները. 1) Սահակի մահից հետո Մեսրոպից ավելի արժանավոր մարդ չկար, որպեսզի նրան տրվեր կա-

թողիկոսական պատիվը. 2) ըստ Կորյունի, Մեսրոպը Սահակի մահից հետո Հայաստանի ամեն կողմը հովվական խրատական թրջութիւն է ուղարկել և սա ուրիշ պաշտոն չէ, եթե ոչ հայրապետի: Բայց ինչպես ընդունված է մեր պատմության մեջ, երևի Մեսրոպն այսպիսի բարձր աստիճանի հասած չէ, և վերոհիշյալ տեղեկությունները լուրջ շափազանցություններ են իր տեղապահական պաշտոնի Չամիկյանը («Հայոց Եկեղեցու պատմություն», Ա, էջ 68), ընդունելով երկուսի միջին ձևը, ասում է, որ «Սահակից հետո կաթողիկոս է դառնում, թեև ոչ ձեռնադրությամբ, Մեսրոպ Մաշտոցը, որ արդեն Սահակի Բագրևանդ Էղած ժամանակ նստում էր վաղարշապատում»:

Ինչպես էլ լինի, Մեսրոպը մինչև վերջին րոպեն շթերացավ իր զլատված ուժերը նվիրել Ազգին և ժողովրդին. ավետարանական բարոզությունը և Հայրապետական Աթոռի տեղապահությունը անխափան և առանց պակասության առաջ տարավ մինչև վերջ: Աշխատեց, ջանք գործ դրեց, որ ամեն մարդ բարության ճանապարհի մեջ անխախտ մնա: Տեսավ, թե մոտ էր նաև իր վախճանը, ուստի կտրեց իր աշխարհից բունը և զիշեր ցերեկ պատով, աղոթքներով ու հողեոր երգերով էր պարապում, ճգնավորական խոտամբեր կյանք էր անց կացնում և զգուշացնում ամենքին՝ պահելու աստվածային պատվիրանները:

5

Եվ մինչդեռ Մեսրոպն այսպես մոտավորներին խոսքով ու հեռավորներին խրատական թղթերով հորդոր էր կարդում, մահվան հիվանդությունը վրա հասավ և ծերունին անկողին ընկավ: Իր հիվանդության գույժը ցնցեց ամբողջ երկիրը, և ամեն կողմից իր մոտ թափվեցին աշակերտներ, կրոնավորներ, իշխաններ ու նախարարներ: Ահա այնուրեք ծերունին պառկած է իր մահճի մեջ. իր սիրելիները իր շուրջն են պատել. ահա Հովսէփ Երեցը, ահա Թողիկը, Մեսրոպ Մաշտոցի սիրելիագույն և զլխավոր աշակերտները, նաև նախարարական դասից ներկա են վահան Ամատունի՝ Մեծ Հայաստանի հազարապետը, Հմայակ Չամիկոնյան՝ քաջն Վարդապետի Լոբալյան ու Սահակի թոռը. բոլորն էլ Մեսրոպի ձեռքի տակ սնված և ուսած անձեր: Մի քանի օրվա կարճատև հիվանդությունից հետո, երբ հասած էր արդեն կյանքի վերջին վայրկյանը, Մեսրոպը թեթևացավ հանկարծ ու սթափվեց իր ցավերից, և հոգու անդորր խաղաղության մեջ, իր բոլոր աշակերտների ներկայությանը, կանգնեց իր անկողնի վրա, և իր սուրբ ձեռքերը երկինք

բարձրացնելով, օրհնեց վերջին անգամ իր ժողովուրդը, աստվածային օգնականությունը հայցեց նրանց համար և բուրբին էլ Աստուծո շնորհներին հանձնեց: Եվ երբ դեռ ձեռքերը երկինք կարկառած՝ աղոթք էր մատուցում, ասում է Կորյունը, ահա սբանշելի մի տեսիլք երևաց կրկնքից. խաշանման շողշողուն մի լույս ծագեց այն ապարանքի վրա, ուր էր Մեսրոպը, ամեն մարդ իր աչքով տեսավ այդ լույսն ու հիացավ: Եվ այդ լույսի ցուլացման մեջ, ամենքին սեր և միարանություն պատվիրելուց հետո, մերձավորներին ու հեռավորներին օրհնություն պատկերուց հետո, աստվածային աղբյուրների մեջ փռեց իր շունչը՝ Հայաստանի գրական կյանքին ծնունդ տվող Հայրը:

Այսպես վախճանվեց Մեսրոպը՝ Այրարատյան գավառի Վաղարշապատ քաղաքում, Սահակի վախճանից վեց ամիս հետո, Մեհեկան ամսի տասներեքին (ըստ Փոքր Կորյունի՝ էջ 31, տասնյութին):

6

Խորենացին (և նրանից առնելով «Յայսմաւորք», Մեհեկի ԺԳ և «Պատմութիւն ս. Սահակայ»՝ «Սոփերք», Բ, էջ 36) պատմում են, թէ Մեսրոպի մարմինը ո՛ր թաղելու մասին խոսվություն և անհամաձայնություն ծագեց ժողովրդի մեջ. երեք կուսակցություն բաժանվեցին. առաջին խումբն ուզում էր տանել Տարոն՝ Մեսրոպի բնիկ գավառը. Երկրորդն ուզում էր տանել Գողթն գավառը, որ առաջին անգամ ընտրել էր Մեսրոպը քարոզության համար (ըստ «Յայսմաւորք»-ի թաղելու Մասրեվանքում), իսկ երրորդ խումբը ուզում էր թաղել Վաղարշապատում, սրբերի գերեզմանների մոտ: Բայց քաջն Վահան Ամատունի, որ այն ժամանակ Հայոց Աշխարհի հազարապետ էր նշանակված պարսից տերության կողմից, երեք կուսակցության դեմ էլ հաղթող հանդիսանալով, հաջողեց Մեսրոպի մարմինը իր սեփական գյուղը՝ Օշական փոխադրելու:

Իսկ Կորյունը (էջ 27), ինչպես և Փարպեցին (էջ 105), առանց այսպիսի տարածայնություններ հիշելու, պարզապես հայտնում են, թէ Վահան Ամատունին և Հմայակ Մամիկոնյանը մարմինը Օշական փոխադրեցին:

Փառավոր եղավ հուղարկավորությունը. ներկա էր կրոնավորների և աշխարհականների ահագին մի բազմություն. թափորը հանապարհ ընկավ Վաղարշապատից և վառած կանթեղներով ու բորբոքված ջահերով, և սաղմոսներ, օրհնություններ ու հոգևոր երգեր երգելով, դիմեց դեպի Օշական, որ էջմիածնից երեք ժամվա

նուսպարհ հեռավորություն ունի դեպի հյուսիս: Առջևից գնում էր այն խաշանման լույսը, որ Մեսրոպի վախճանելու պահին ծագել էր: Օշական հասնելով, մտան մատուռը և այնտեղ պատշաճ եկեղեցական արարողություններ կատարելուց հետո, մարմինը հողին հանձնեցին: Եվ լույսը, որ մինչև այնտեղ առաջնորդել էր դագաբին, անհետացավ՝. այնուհետև և ամեն մարդ իր տեղը վերադարձավ:

Ինճիճյանը («Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի», մասն Ա՝ «Ասիա», հատոր Ա՝ «Հայաստան», էջ 191) թեև գիտե, որ Մեսրոպի գերեզմանը Օշականումն է, բայց նույնը գնում է նաև Մշո Հացիկ կամ Խասիկ գյուղում, որ Մեսրոպի ծննդավայրն է: Ահա իր խոսքերը. «Յեկեղեցուդ գեղջս է գերեզման Սրբոյն Մեսրոպայ. յայս եկեղեցի երզնուն մինչև ցայսօր բուրդք և եէզիտիք շորջանակի բնակեալք յերզմունս իրեանց աւելով, զխաւթէլ Խասիկ. այսինքն Ուխտ Հացեկայ, կամ Տէրէլ Խասիկ, այսինքն եկեղեցի Հացեկայ. նաև տանին ընծայ և պարզև»:

Մի քիչ ավելի հանգամանորեն է խոսում Հ. Կերսես Սարգստանը («Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս», Վենետիկ, 1864, էջ 286—287), որ նույն գյուղում գտնելով ս. Մեսրոպին նվիրված այդ եկեղեցին, կարծում է, թէ Մեսրոպի նշխարների մի մասը այժմեղ է թաղված կամ նույնիսկ ննթաղում է, թև առաջ Մեսրոպի մարմինը այնտեղ է թաղվել և հետո տարվել Օշական: Ահա իր խոսքերը. «Ընդ մենաստանս Մշոյ համարելի էր արդյօք և եկեղեցին Սրբոյն Մեսրոպայ ի գիւղն Հացիկ ի հյուսիսակողմն Մեղրագետոյ ի մեջ դաշտին. թլպէտ չիք այժմ կանգուն ոչ եկեղեցի և ոչ մատուռն մի փոքրիկ, այլ երեի աւերակ նորա. և առ նմա քարնկէջ մի հեռի այլ տեղի շրջապատեալ ի վարկաբարգի քարանց և ի միջի կոտորք գերեզմանաքարի բացօթեայ իսպառ և պատուեալ ի բնակչաց: Թերևս մասն մի ի նշխարաց սրբոյն ամփոփեալ իցէ ի տեղւոջն, կամ նախ աստէն թաղեալ իբրև ի հայրենի գիւղն իւր տրում ծնելալն էր, և ապա փոխադրեալ յՕշական գիւղ յԱրագածանս գաւառի»: Այսպիսի մի ննթաղություն սակայն չունի բնավ չիմք, քանի որ պատմագիրների վկայություններ չի հաստատվում: Երկրիկ ս. Մեսրոպ եկեղեցին պարզապես նվիրված է նրա ան-

¹ Ըստ Մալխասյանի՝ աշխարհարար թարգմանություն Խորենացու, ծանոթություն 344, այդ ցույցող լույսը, շատ բնական բացատրությամբ, էր ռզաղդի փոս դրված ողորկ արծաթե խաչի ցուլացումը օդի մեջ խաղաղ եղանակին, արեգակի ճառագայթների տակ:— Տե՛ս և ն. Տեր-Մինասյանի գրածը, «Երուրակն», 1905, էջ 531բ:

վան, ինչպես ուրիշ զանազան վայրերում գտնված համանուն եկեղեցիները:

Այստեղ թող ներվի ինձ մեջ բերել Խորենացու ներքոյը Մահակի և Մեսրոպի մասին, որ այնքան քաղցր է հնչում նույնիսկ հազարավոր տարիներ հետո.

Սահակ

Որ մահականացու ծնեալ, անմահ զիւրն յիշատակ եթող, պատւեաց զպատկերն, պատկառեաց ի կողնականէն, փոխանորդեաց զկեանսն, և այսքան կենցաղավարեաց՝ իբր զի ոչ պակասութիւն իրիք մասն ի ծերութենէն եղանիլ, և ոչ յարտից առնդունիլ: Զորմէ պարտ էր մեզ հրաշափառագունիւ անցանել բանիւ ըստ արժանի հօրն գրուատից, այլ զի մի՛ յերկարութիւն ճատիցս լիցի ձանձրութիւն ընթերցողաց, այլում տեղույ և ժամանակի զայնուսիկ թողցուք՝ արտաքոյ այս գրոց, ուր սկզբանէ հրաւիրեցաք առնել թեւադրութիւն:

Մեսրոպ

Գերազանցեալ քան զամենայն, որք զայնու ժամանակաւ էին առաքինիք: Քանզի ամբարտաւանութիւն և մարդահաճութիւն ի նորա վարս տեղի գտանել երբեք ոչ կարացին. այլ հեզ և լաւակամ և բարեխորհուրդ գոյով, և երկնայնոցն դարդարեալ սովորութեամբք զինքն բոլորից ցուցանէր: Վասն զի գոյր տեսչամբ հրեշտակական, մտօք ծննդական, բանիւք պայծառ, գործովք ժուժկալ, մարմնով արտափայլեալ, սարասիւք անճառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, հավատով ուղիղ, յուսով համբերող, սիրով անկեղծատր, ուսուցանելով անձանձրոյթ: Այլ վասն զի գրոյր ուղղութիւնս նորա ոչ բաւական եմ ասել, ի հանգիստ նորա նշխարացն դարձուցից զբանս:

7

Կորյունը պատմում է, թե Մեսրոպի մահվանից կրեք տարի հետո (Փոքր Կորյուն, էջ 34, ասում է. «յետ ամսոց երից անցելոց», որ անշուշտ գրազրական սխալ է և պետք է ուղղել ամաց) Վահան Ամատունի իշխանը, ի պատիվ Մեսրոպի, «բրիստոսասէր փութով կանգնեցրեց սբանչելի մի խորան», որ տաշածո բարերով քանդակված էր: Բայց թե ի՞նչ պետք է հասկանալ այստեղ խորան բառով՝ կարոտ է բացատրության: Այս բառով առհասարակ հասկացել են մատուռ, որով իբր թե Վահան Ամատունին Մեսրոպի գե-

յնզմանի վրա մատուռ է կանգնել, ինչպես որ Փոքր Կորյունն (էջ 34) ասում է հարտնապես. «կամեցաւ տաճար փառաց անուանն Աստուծոյ շինել յանուն Սրբոյ Վարդապետին»: Բայց քանի որ Մեսրոպն արդեն մատուռի (մարտիրոսաւան) մեջ էր թաղված, չի կարող «մատուռ» նշանակութիւնը արդարանալ, և տեղիք էլ չկա կարծելու, թե Վահանն առաջին մատուռը քանդած և երկրորդ անգամ մի ուրիշը շինած լինի: Ուստի պետք է ընդունել, թե խորան բառն ունի իր այժմյան սովորական իմաստը, այն է ասեղան եկեղեցույ: Հետեաքար Վահան Ամատունի իշխանը այն մատուռի մեջ մի նոր խորան է ավելացրել՝ հանուն ս. Մեսրոպի: Այս խորանի ներքը գրավ Մեսրոպի գերեզմանը, մյուս նահատակների գերեզմանների հետ, սեղանի համար պատրաստել տվեց ոսկեղեն. արծաթեղեն և ականազարդ սպասներ, և Մեսրոպի աշակերտ Թուդիկին, ուրիշ մի քանի աշակերտակիցների հետ, նշանակեց իբր վերակացու և սպասավոր նույն վկայարանի: Այնուհետև Այրարատ գավառի ժողովուրդը մեծ բազմութեամբ դալիս էր ամեն տարի՝ տոնելու ս. Մեսրոպի հիշատակը, որ մինչև այժմ էլ շարունակվում է:

Մեսրոպի գերեզմանը և խորանը կանգնելուց հետո (նյութական հիշատակարան), Մեսրոպի աշակերտները մտածեցին նաև մեծ վաստակավորի բարոյական հիշատակարանն էլ կանգնել, այն է գրել նրա կենսագրութիւնը, մի պատիվ, որ մինչև անգամ Մահակ կաթողիկոսին չէր տրված և որ դարուց ի դարս պիտի փառարաներ Մեսրոպի անունը: Ո՞ւմ կարելի էր հանձնարարել այդ աշխատութիւնը: Աշակերտները ընտրեցին Կորյունին, որ բացի էջմիածնի վարդապետարանի սան լինելուց, երկար ժամանակ արբանյակ և գործակից էր եղել Մեսրոպին և լավատեղյակ էր բոլոր անցուղարձին: Հովսեփը, ժամանակի կաթողիկոսը, որ նույնպես աշակերտ էր եղած Մեսրոպին և ղաօրնկէր Կորյունի, հրամայեց սրան գրել այդ գիրքը: Նրան քաջալերեցին նաև մյուս աշակերտակից ընկերները և Կորյունը հանձն առավ: Իրեն ենք պարտական «Վարք Մաշտոցի» գիրքը, որ թեև համառոտ, բայց միակ ստույգ և ամփոփ պատմութիւնն է հայոց գրերի պատի (այս մասին տես Գ. Փառնակ = Տնտղյան, «Անահիտ», 1931, էջ 53):

8

Վահան Ամատունի իշխանից մինչև այժմ չէր կարող Մեսրոպի տաճարն ու խորանը անաղարտ մնալ. անշուշտ շատ անգամ-

ներ ավերված ու նորոգված է, բայց բոլոր այս նորոգութիւնն պատմութիւնը ավանդված չէ մեզ: Եկեղեցում այժմ գոյութիւն ունեցող արձանագրութիւնները 1286 թվականից այն կողմ չեն անցնում, ուստի հնազույն ժամանակի մասին տեղեկութիւն չունենք: Ալիշանը («Այբարատ», էջ 189) կարծում է, որ առաջին ավերումը պատահած պիտի լինի գուցե խորանի շինութիւնից 11 տարի հետո, Վահանի հակառակորդ Վասակի ձեռքով, որին հետևող ուրացյալ հայերը, ուրիշ արքունի ձմերոցների հետ, ավերեցին նաև «գամուրն Օշական» ըստ Եղիշէի: Բայց Ալիշանն ավելացնում է անմիջապէս, որ եթէ այսպէս եղած էլ լիներ, իհարկէ Վահանը կամ իր պաշտօնը, հայ նախարարների գերեզարձին, անպատճառ նորոգած պիտի լիներ:

Արդի արձանագրութիւնները՝ գրեթէ բոլորը խոսում են Օշական գյուղի ապահարկութիւն մասին, շնորհիվ Սահմագին իշխանի, որ կարող է Անիի քաղաքազուտը լինել: Արդհետև այս արձանագրութիւնն մեջ տաճարի նորոգութիւն չի հիշված, ենթադրւում է, թէ արդէն նոր էր և կամ քիչ ժամանակ առաջ նորոգված էր նույն իշխան Սահմագինի ձեռքով: Այսպիսի մի նորոգութիւն հիշված է իբր 1277 թվականին, բայց թէ ուր է հիշված՝ հայտնի չէ ինձ:

Այնուհետև դարձյալ կործանվեց տաճարը և Փիլիպպոս կաթողիկոս Աղբակեցիին նորոգեց (նորոգութիւնը սկսով 1639 թվին և ավարտվեց 1645 թվին): Առաքել վարդապետ Դավրիժեցիին համառոտ կերպով պատմում է հիշյալ նորոգութիւնը հետևյալ ձևով. «Այլ և զհոյակապ և զլայնանիստ և զբարձրաբերձ տաճար փառացն Աստուծոյ, զհանգստարան Մեծի Վարդապետին Մեսրոպբայ այնորիկ, որ եգիտ զդիրս Հայոց, որպէս բանը պատմութեան նորա ճառեն, թէ տարեալ հանգուցին զնա ի գիւղն, որ անուանի Օշական. արդ՝ այս տաճար հանգստարանի Սրբոյն Մեսրոպբայ վարդապետին ի վաղ ժամանակաց բովանդակ տանիքն փլուցեալ իջեալ էր, և միայն ավագ խորանն էր մնացեալ ծածուկ, և ի ժամանակս կաթողիկոսութեան իւրոյ սուրբ հայրապետն Փիլիպպոս սկսու զայն ևս նորոգել, որ և կատարեաց բազում ծախիւք և ուշխատութեամբ, խրատեալ բարի և մածուցեալ կրով մինչև աւարտեաց զբովանդակն ի թուականիս մերոյ ՌՂԳ» (Առաքել Դավրիժեցի, «Պատմութիւն Հայոց», տպ. 1884, գլ. ԻԶ, էջ 270—271):

Փիլիպպոս կաթողիկոսի կանգնեցրած տանիքը դարձյալ փոյ գալով, գրեթէ 200 տարի հետո թեթև փայտահարկ մի ծածկույթ շինվեց, որ ներսևս կաթողիկոսը ուզում էր վայելուչ կերպով նորոգել, բայց ժամանակ չունեցաւ: Այս գործը գեղեցիկ կերպով

կատարեց Գևորգ Գ Մեծագործ կաթողիկոս Պոլսեցին (Սամաթիացի):

1872 թվականին Գևորգ կաթողիկոսը կոնդակ հանեց, որով շրվիրում էր հայ ժողովրդին օգնել իր այս ձեռնարկութիւն: Նույն թվին «Արարատ» ամսագրում (հուլիս, էջ 285—286) հրատարակվեց մի փոքր հոդված՝ «Դամբարան և եկեղեցի Սուրբ Մեսրոպ թարգմանչի ՏՕշական», որի մեջ ծանուցվում է, թէ նույն եկեղեցու շինութիւն համար նշանակված է հատուկ հանձնաժողով Օշականի գյուղացիներից, թէ օշականցիք բավական նպաստ մատուցել են այս գործին և թէ շինութիւնը պիտի սկսվի 1873 թվի գարնան: Շինութիւնը վերջացավ 1879 թվին և կատարվեց հանդիսավոր օճում:

1882 թվին Մեսրոպի գերեզմանի վրա դրվեց կճյա տապանաբար՝ Ղաշաբաղի առջնորդ պոլսեցի Անդրեաս Եպիսկոպոսի ծախսով և կտակով, և Մմբատյանց Մեսրոպ Եպիսկոպոսի ձեռքով: Տապանաբարի վրա գրվեց հետևյալ արձանագրութիւնը. «Յամի Տեառն 441, փետրվարի 20, Վահան Ամատունի իշխանն ամփոփելով սոտ յՕշական բզմարմին Սրբոյ վարդապետին մեծին Մեսրոպբայ թարգմանչին, կառուցեալ է ի վերայ դամբարանիս յանուն նորին գեղեղեցիս, զոր նորոգեաց յամի 1640 Փիլիպպոս կաթողիկոս. և ի վերջնումս յամին 1875 նորոգեաց Գևորգ Գ. կաթողիկոսն, սրօք ժողովրդեան Հայոց Երեսանայ և այլ միճակացն Ռուսաստանի: Իսկ ցտապանս կանչեաց ի յիշատակ՝ Կ. Պոլսեցի արքեպիսկոպոսն, յամին 1882 և Հայոց ՌՅԼԱ»:

Նույն թվին և նույն Մեսրոպ Եպիսկոպոսի ձեռքով նորակերտ գանգակատան գմբեթի վրա կանգնվեց մարդաշափ բարձրությամբ մի խաչ, որ նվիրել էր տփխիսեցի Ալեքսանդր Թալիբյանց:

9

Իր արդի վիճակում ս. Մեսրոպի տաճարը միջակ մեծությամբ մի շենք է, սովորական գյուղական եկեղեցիներից շատ ավելի պեղեցիկ, բայց նվազ վայելուչ քան մեծ քաղաքների եկեղեցիները: Պատերը, որ կարծում են, թէ հին շինվածքի միակ մնացորդն են. յավական բարձր են. նրանց միջոցը, որ առաջ առանց սյուների էր, բավական ընդարձակ է: Թեև Կորյունի պատմութիւն մեջ շատ խորանների մասին խոսք է լինում, բայց այժմ կա միայն մի սեղան, որի տակ գտնվում է ս. Մեսրոպի դամբարանը, մուտքը գտնվելով բեմի աջ կողմը, ուր դրվում է ընթերցվածների գրակալը: Կան նույնպէս երկու ավանդատներ, խորանի երկու կողմ-

րում, որոնք ըստ Ալիշանի կարող են լինել Կորյունի հիշատակած խորանները: Ամբողջ շենքը շինված է սևագույն հրաբխային քարից (տուֆ), որ Երևանի, Վաղարշապատի և շրջակայքի մեջ շատ առատ է և շինությունաց մեջ շատ սովորական: Առհասարակ Օշական գյուղի և ս. Մեսրոպի տաճարի ու գերեզմանի վրա խոսել են՝

1. Ինճիհյան, «Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց», Վենետիկ, 1822, էջ 433.

2. Նույնի «Նոր Հայաստան», էջ 266 (շատ համառոտ).

3. Հովհաննես կաթսկոպոս Շահխաթունյանց, «Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ». էջմիածին, 1842, Բ, էջ 76—81.

4. Ալիշան, «Այրարատ», Վենետիկ, 1890, էջ 188—193, ուր էջ 193 տրված է նաև «Եկեղեցի և գերեզման ս. Մեսրոպայց յՕշական» եկարբ՝:

Գ Լ Ո Ւ Ե Ժ

ՏՈՆ, ԱՆՈՒՆ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐ Ս. ՄԵՍՐՈՊԻ

1

Ինչպես վերևում տեսանք, Կորյունի և Փարպեցու վիայությամբ, Սահակի և Մեսրոպի մահվան նույնիսկ հաջորդ տարուց սկսած, հայ ժողովուրդը սովորություն դարձրեց երկու սիրեցյալ անձերի մահվան հիշատակը տոնելու: Երբ մեր եկեղեցական մայրանները կարգավորվեցին, ինչպես Շարականը, Գանձարանը և Հայամավուրբը, երկու սրբերի համար էլ պատշաճավոր աղոթքներ հորինվեցին: Շարականի մեջ մուծվեց «Կանոն Սրբոց Քարգմանչաց»-ը, «Որք զարդարեցին» և այլն (տե՛ս «Զայնագրեալ Շարա-

¹ Անհավատ Վազգեն Ա Հայրապետի հոգածությամբ և Միլանոյում բնակվող Քորգոմ և Հուլյ Ղազարոսյան եղբայրների բարերարությունով, 1960 թվականին վերանորոգվեց Օշականի ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցին: Բարեկարգվեց եկեղեցու ներքո, սալահատակվեց հարավային մայրը և պարսպապատվեց: Ս. Մեսրոպի դամբարանը ձևավորվեց և զրկեց բաղաձև շիրմարար «ՍՈՒՐՔ ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ», 361—440» արձանագրությամբ: Մարմարե հին տապանաքարը մնում է դամբարանում: Գամբարան տանող նախասենյակը վերակառուցվել է, այնտեղ զետեղվել է հուշարձան քար, որի վրա փորագրվել է Մեսրոպյան երկաթադիր այրուբներ (տե՛ս «էջմիածին» ամսագիր, 1961 թ., № Ա, էջ 37—39):— (Սույն հավելումը պատկանում է «էջմիածին» ամսագրի խմբագրությանը, որ թողնում ենք անփոփոխ— եմբ.):

կան», Վաղարշապատ, 1875, էջ 827—833). Գանձարանի մեջ մուծվեց երկու ընդարձակ գանձ. սրանցից առաջինն է «Գանձ քարգմանչացն», որ սկսվում է այս բառերով. «Բարձրեալը անքնին, բնաւից լրութիւն, բաւականութիւն» և որի սկզբնատառերը հորում են «Բան Բարոզից»: Այս գանձի հեղինակն ու հորինման թվականը հայտնի չեն: Ութերորդ տան մեջ հիշվում է Հովհաննես Կողեռնը.

Հազար ամ կապած,
Գագանն արծալկած,
Չոր Կոզեռն սասց,
Այժմ կաատաւած և այլն:

Սրանից հետևում է, թե գանձը գրված է ԺԱ դարում: ԺԲ դարում ներսես Շնորհալին սրա վրա ավելացրել է մի փոքր հորդորակ, որին կցված է հետո իր Վիպասանությունից 23 երկտող:

Երկրորդ գանձն է «Գանձ Սահակայ և Մեսրոպայ», իննստնյան չափով, որի հեղինակն է Առաքել վարդապետ, ինչպես որ տղեների սկզբնատառերն էլ հորում են «Առաքելէ»: (Այս երկու գանձերը տե՛ս էջմիածնի ձեռագրատան Կարինյան № 466 ձեռագրում, էջ 57—61 և 182, ինչպես և Քամլիդի Ղալա թաղի գրադարանի № 43 ձեռագրում, էջ 150—154 և 318—321):

Մի երրորդ գանձ ևս կա Գևորգ անուն գանձասացի անունով, որ մեջ է բերում Ալիշանը («Յուշիկք», Ա, էջ 326—327) և որ հետևյալն է.

Ո՛վ անվեհեր փութոյն պնդութեան՝
Ի դիւտ հանճարոյ սրբոց թարգմանչացն,
Խորհին ստեղծանել տառս գծագրաց,
Նշանակ խօսից հայկական լեզուիս,
Որով վաղ անցեալքն յիշատակին.
Սւ մեկնեալքն՝ դէմ յանդիման խօսին:
Յայս հոգ զարթուցեալ սքանչելին Սահակ,
Չարմն վեցերորդ Սրբոյն Գրիգորի,
Չսոյն առ նովաւ և զոյգ ընդ նմին
Աստուածաբանակ հայրն Սուրբ Մեսրովպ,
Որ և զգձալի պարգևս տառիցն
Ընկալաւ յԱստուծոյ ի մեծ գթութեանցն:
Լե՛ր Քրիստոսս, պահպանիչ աշակերտացս
Յրջանիկ սրբոց թարգմանչացն, աղաչեմք:

Գրաւորական տառից աւլրմամբ
Մեծապէս խնդայր Տէրն Սուրբ Սահակ-
Իսկոյն ձեռնարկէր ի թարգմանութիւն
Մարգարէականն աստուածխօսութեանց.
Ժողովեալ մանկունս ի վարժ դպրութեան,
Աճեցուցանէր զուսումն իմաստից,
Համբելով զկաթն նշանագրացն՝
Առնէր վարդապետս և պատմաբանողս,
Զի յաշորդք հարանցն վարդապետաց՝
Լիցին աշակերտքն պայծառագոյնք:
Լե՛ր Քրիստոս, պահպանիչ աշակերտացս
Երջանիկ սրբոց թարգմանչացն, աղաչեմք:

Եւ ևս ի զօրագոյն զօրութիւն գնալով
Գրաւորականին վարժից կրթութիւն,
Պարզ գրագիտութիւնն զարգանալով
Ի քերթողականն արուեստ յառաջիւր.
Որոց առաջին մեզ հայր քերթողաց
Պայծառն Մովսէս այն հորննացին,
Նախնին աշակերտ Սրբոյն Մեսրոպայ,
Ի քերս բայից հզօր քան զնա,
Համագօր նմին՝ Յովսէփ Պաղնացի,
Նորուն վարժակից Եզնակ Կողբացի,
Անյազթն Գալիթ և Սուրբն Կորիւն,
Եւ միահամուռ դաս քերականացն,
Որք աստուածեղէն վարդապետութեամբ
Փարթամացոցին զՀայաստանեայս:
Լե՛ր Քրիստոս, պահպանիչ աշակերտացս
Երջանիկ սրբոց թարգմանչացն, աղաչեմք:

«Յայսմատւորք»-ում շորս հիշատակագրութիւնն ունենք այս սըր-
բերի մասին՝ Նավասարդ Լ, Հոռի Ը, Տրն Ժէ և Մեհեկի ԺԳ, ինչ-
պես որ խոսել ենք արդէն վերեւում:

Նոր ժամանակագրութիւն մեջ Սահակի և Մեսրոպի տոները
տարվա մեջ երեք անգամ են պատահում. առաջինը նվիրված է
«Սրբոյն Իսահակայ Պարթևի Հայրապետին մերոյ», երկրորդը՝ «Սըր-
բոց թարգմանչացն մերոց Սահակայ և Մեսրոպայ», իսկ երրորդը՝
«Սրբոց թարգմանչաց վարդապետացն մերոց Մեսրոպայ, Եղի-
շէի, Մովսիսի քերթողին, Գալիթ Անյազթ փիլիսոփային, Գրիգո-
րի Նարեկացոյն և Ներսիսի Կլայեցոյն»: Առաջին երկուսը հնա-

գույն տոների շարունակութիւնն են, իսկ վերջինի համար կարող
ենք ապահովութեամբ ասել, որ ԺԳ դարից հետո է գրված, ինչ-
պես ցույց է տալիս Ներսես Շնորհալու հիշատակութիւնը: Երեք
տոների մեջ ամենից ավելի կարևորն ու նշանավորը երկրորդն է,
որ համարվում է Սահակի և Մեսրոպի հանդիպման օրը, Ռահ գի-
տի ավիին: Սրանից հետո գալիս է առաջին տոնը, իսկ ամենից նը-
վազ արժեք ունեցողը երրորդն է: Այս վերջինը հիշատակութիւնն
է Ն—ԺԹ դարերից պատահաբար հավաքված այլևայլ անձերի, ո-
րոնք իրար հետ որևիցե կապ չունեն: Երեք տոներն էլ ընդհանրա-
պես համարված չէին հանդիսավոր տոնական օրեր, միայն շատ
ավելի հետո, երբ մեր ազգային գիտակցութիւնը հաղթեց կրոնա-
կան գիտակցութեան, տեղ-տեղ սկսեցին տոն պահել (կիրակի բրո-
նել) վերոհիշյալ երկրորդ տոնախմբութեան օրը. թե՛ Պոլիս և թե՛
Կովկաս տպված օրացույցների մեծ մասի մեջ այդ օրը նշանակ-
վեց խաչով. Իզմիրյան մրցանակաբաշխութեան հանդեսը որոշվեց
կատարել միշտ այդ օրը. 1882 թվականին Տիփլիսի հայոց առաջին
ընդհանուր ուսուցչական ժողովը վճռեց այդ օրը համարել զուտ
գպրոցական տոն և կատարել աշակերտական հանդես:

Հիշյալ տոներից երեքն էլ շարժական են. առաջինը գտնվում
է միշտ Առաջավորաց պահօց կիրակիից հետո 14-րդ օրը, որ լի-
նում է շաբաթ և տատանվում է հունվարի 24-ից մինչև փետրվարի
28-ը: Երկրորդը գտնվում է Հոգեգալստից հետո 33-րդ օրը, որ պա-
տահում է միշտ հինգշաբթի և տատանվում է հունիսի 11-ից մինչև
հուլիսի 16, իսկ երրորդը տատանվում է հոկտեմբերի 3-ից մինչև
նոյեմբերի 7:

Մեսրոպի բուն տոնախմբութիւնը երկրորդը լինելով, այդ օրն
է. որ կատարվում է Օշականի ուխտագնացութիւնը դեպի Մեսրո-
պի գերեզմանը:

Այստեղ դնում եմ «Կանոն Սրբոց թարգմանչացն» շարակա-
նը. որ ըստ Սահակ վարդապետ Ամատունու ուսումնասիրութեան,
նապես եղել է «Կանոն Մեսրոպ վարդապետի»: Հեղինակն է՝ ա-
ռաջին մասինը («Որք զարդարեցին»)՝ վարդան վարդապետ (ԺԳ
դար), իսկ երկրորդ մասինը («Սքանչելագործ»), որ ըստ այսմ ա-
վելի հին է, Հովհաննես Մանդակունին (Տ դար) կամ ըստ այլոց՝
Խորենացին և կամ Շիրակացին (տե՛ս Սահակ վարդապետ Ամա-
տունի, «Պարականոն շարականներ», էջ 138—139):

ՇԱՐԱԿԱՆ ՍՐՐՈՑ ՓԱՐԳՄԱՆՉԱՑ
Օրհնարում

Որք զարդարեցին տնօրինարար զիմաստս անեղին,
Հաստատելով յերկրի ըզգիր կենդանի,
Հովուել ըզհօտ նոր Իսրայելի,
Ծրգով քաղցրութեան հնշմամբ զԱստուած օրհնեսցուք:

Որք զերկրաւոր մեծութիւն փառաց խաւար կոչեցին,
Ապաւինելով ի յոյս անմահ փեսային,
Անճառ Բանին արժանի եղեն,
Ծրգով քաղցրութեան հնշմամբ զԱստուած օրհնեսցուք:

Որ զօրութեամբ Հօր իմաստութեան էին անեղի
Հաստատեցին զԱթոռ Սրբոյն Գրիգորի՝
Քարգմանութեամբ նշանադրութեան,
Ծրգով քաղցրութեան հնշմամբ զԱստուած օրհնեսցուք:

Որք նորափետուր բանիւ զարդարեալ պայծառազգեցան,
Եկեղեցիք Հայաստանեայց
Ի ձեռքն Սրբոյն Սահակայ,
Ծրգով քաղցրութեան հնշմամբ զԱստուած օրհնեսցուք:

Որ թագաւորաց ազգաց և ազանց գերագոյն ցուցին
Արփիափայլ զերգս հոգևորս,
Ընտրեալ դասուց վերին Սիովնի,
Անմատոյց լուսոյն երկրպագեսցուք:

Որ խորհրդեամբ ճշմարիտ լուսոյ փառաց անեղին
Նկարագրեցաւ մեզ գիր կենդանի՝
Յարգանդ մաքուր մեծին Մերովպայ,
Անմատոյց լուսոյն երկրպագեսցուք:

Որք զծածկեալ խորհուրդ աստուածգիտութեան
Տնօրինարար յայտնեալ ծանուցին՝
Հանգոյն Սրբոյ մեծին Մովսէսի,
Անմատոյց լուսոյն երկրպագեսցուք:

Որ յօրինակ ճշմարիտ սիրոյ սուրբ սուրբ առաքելոյն
Աղբերարար ի ձեզ էացաւ՝

Հոգի շնորհաց բղխումն անսպառ,
Անմատոյց լուսոյն երկրպագեսցուք:

Որ երկոքումք սուրբ լուսաւորչօք տանս Քորգոմայ,
Հաստատեցեր զեկեղեցիս Հայաստանեայց,
Զլոյս իմաստից ի մեզ ծագելով,
Մաղթանօք սոցա, Քրիստո՛ս, խնայեա՛ ի մեզ:

Հարց

Սքանչելագործ Աստուած,
Որ ցուցեր զսքանչելիս քո ազգի մարդկան,
Օրհնեմք զքեզ, Տէր Աստուած հարցն մերոց:

Որ ի ձեռն երանելի վարդապետին
Արարեր ողորմութիւն քո ազգի մարդկան,
Օրհնեմք զքեզ, Տէր Աստուած հարցն մերոց:

Որ սովաւ լուսաւորեցեր զտիեզերս,
Սորին բարեխօսութեամբ պահեա՛ զմեզ.
Օրհնեմք զքեզ, Տէր Աստուած հարցն մերոց:

Հրեշտակ երևեցար ի յերկրի
Եւ վարս առնէիր Աստուծոյ հաճոյական,
Յիշեցի՛ր զմեզ անդադար, երանելի՛ սուրբ վարդապետ,
Որ ընդ հրեշտակս օրհնես զԱստուած յաւիտեան:

Ստացող եղեր պատուիրանաց Սուրբ Հոգւոյն,
Եւ ապրեցար ի հաղբից հրապուրողին,
Կատարեցեր զառաքինութիւն,
Եւ փոխեցար ի հանգիստն յաւիտենից:

Արդ, եկա՛յք ամենեքեան միարան
Առցուք օրինակ ճոնութեան զերանելին,
Զի նմանեսցուք վարուց նորա,
Եւ փոխեսցուք ի կեանսն յաւիտենից:

Ողորմեա

Որ զշնորհս աստուածային առ ի վերուստ իշեալ յերկնից՝
Պարգևեցեր հիւսիսականացս,
Յայտնեալ տեսեամբ ի ձեռն սուրբ վարդապետին,
Աղաչանօք սորա ողորմեա՛ մեզ, Աստուած:

Որ զանմարմին պարունակող բանի
Ջորաւորական զիմաստս Հոգւոյն
Շնորհեցեր որդւոց Քորզոմայ՝ յայտնեալ տեսեամբ,
Ի ձեռն սուրբ վարդապետին,
Աղաչանօք սորա ողորմեա՛ մեզ, Աստուած:

Որ զգիտութիւն քո զերկնային
Եւ զհոգեւոր քո զիմաստութիւն
Առատապէս ծաւալեցեր յձկեղեցիս Հայաստաննայց,
Ի ձեռն սրբոց թարգմանչաց,
Աղաչանօք սորա ողորմեա՛ մեզ, Աստուած:

Տէր յերկնից

Անճառելի շնորհօք լցեալ
Ի յիշատակի սուրբ վարդապետին
Խնդրեմք ի քէն, Տէ՛ր,
Կեցո՛ր զանձինքս մեր:

Եւ զճգնութիւն սրբոյ վարդապետին
Ընկալցուք ի սիրտս մեր հաւատով,
Բարեխօսութեամբ սորա,
Տէ՛ր, կեցո՛ր զանձինքս մեր:

Դասաւորեալ ընդ անմարմնական բազմութիւնսն,
Եւ ի Սրբոյ Հոգւոյն է պսակեալ,
Ի ձեռն սորին բարեխօսութեան,
Տէ՛ր, կեցո՛ր զանձինքս մեր:

Մանկունք

Նմանեալ Մովսէսի, տէ՛ր վարդապետ,
Բերելով զգիր օրինաց
Ի Հայաստան աշխարհ,
Որով լուսաւորեցան ազգ որդւոց Քորզոմայ:

Քանզի նա արժանաւորեցաւ
Կալ ի Սինէական փառաբանութեան,
Եւ ընկալեալ պատգամքս կենդանիս՝
Տայր Իսրայէլեան բանակին,
Որով լուսաւորեցան ազգ որդւոց Յակովբայ:

Արդ աղաչեմք զքոյին հեղութիւնդ, տէ՛ր վարդապետ,
Բարեխօսեա՛ առ Հայր ի յերկինս,
Վասն քո տօնողացս,
Քանզի քե լուսաւորեցան մանկունք Սուրբ Եկեղեցւոյ:

(Դովարիմաց սեղերի բացատրությունը տե՛ս Ավետիքյան, «Բացատրութիւն Շարականաց», էջ 548—552):

Շատ ավելի կարճ և զեղեցիկ է՝

Շարական Սրբոյն Սահակայ Հայոց Հայրապետի

Որ յարմատոց հարցն սրբոց մեզ գաւազան բղիւսեցր,
Ըզիսահակ սուրբ հայրապետ, հովուել ըզհօտ քո, Քրիստոս,

Որ զիսաւարն անդիտութեան Հայաստաննայցըս լուծեր,
Ղիմաստութեան ծագեալ գլոյս սովաւ որդւոց Քորզոմայ,

Որ զհանդերձեալ խորհուրդ քո, տէ՛ր, տեսեամբ սրբոյն ծանուցեր,
Յիշատակի սորա ընկալ զտօնողացս աղաչանս:

3

Մեսրոպի վրա խոսող մատենագիրները երկու տարբեր անուններ են տալիս իրեն, այն է՝ Մեսրոպ և Մաշտոց (կամ երկուսի զանազան ձևերն էլ ի նկատի առնելով՝ Մեսրոբ, Մեսրոզք, Մեսրոպպ, Մասրոպպ, և Մաշթոց, Մաշղոց, Մաժղոց): Այս երկու անունների գործածությունը շատ դարմանալի է, Կորյունն ընդամենը ութ անգամ հիշում է նրան և միշտ էլ կոչում է Մաշթոց. այսպես էջ 6, 9 (Կրկիցս), 14, 21, 25, 26, 27. Կորյունի մեջ Մեսրոպ անունը գրտնում ենք միայն մի անգամ այն է՝ զբքի խորագրում. «Պատմութիւն վարուց և մահուան սրբոյ ասն Երանելոյ Մեսրոպպայ վարդապետի մերոյ թարգմանչի». բայց անշուշտ այս վերտառությունը ուրիշից է գրված և նշանակություն չունի: Կորյունի բնագրում ոչիտի լինելու պարզապես «Վարդ Մաշթոցի», ինչպես գրել է Յնուէլյանը՝ Կորյունի հրատարակութեան խորագրում (Երուսաղէմ, 1930): Փարպեցին,

որ Կորյուսի հետևողն է, նույնպես նրան ճանաչում է Մաշթոց անու-
նով. այսպես՝ էջ 33, 35 (Երկիրցս), 36, 37, 39 (Երկիրցս), 41 (Երկիր-
ցս), 42, 43 (Երկիրցս), 44, 46, 205, իսկ Մաշտոց գրչութիւնս՝ էջ
105—106. ուրեմն ընդամենը 17 անգամ: Փարսկեցու մեջ Մեսրոպը
ձևը կա 4 անգամ այն է՝ էջ 39, 40 (Երկիրցս) և 41. բայց սրանք
դտնվելով ևսորենացոց նոր արտագրված մասի մեջ, կեղծ են և մենք
հիշեցիկք միայն ամբողջութիւնն համար: Խորենացիին գործ է ածուծ
միշտ Մեսրոպ ձևը, որ ունի 39 անգամ. այսպես գլուխ Խէ՝ 3 ան-
գամ, ԽԹ՝ 2, ՄԲ՝ 3, ՄԳ՝ 4, ՄԴ՝ 2, ՄԷ՝ 9, ՄԸ՝ 2, Կ՝ 5, ԿԱ՝ 4, ԿԵ՝ 1,
ԿԶ՝ 1 և ԿԷ՝ 3 անգամ: Մի տեղ միայն (գիրք Բ, գլ. Ժ) ունի Մաշ-
տոց. «Եկլեսիաստէ գիրք Եւսեբի Կեսարացոյ, զորս ևս թարգմա-
նել կրանելի վարդապետն Մաշտոց ի հայ լեզու»:

Մաշտոց ձևը գտնում ենք նաև ուրիշ հնագույն հիշատակա-
գրութիւնաց մեջ. ինչպես՝ 1. Հովհաննես Իմաստասեր Օձնեցու մոտ.
«Եւ կամ զորս ի մէնջից աստի Հոգին Սուրբ զարթոյց՝ լինել զկնի
առաջնոյն լուսատրիչը, զերկուսին զնոսա ասեմ սուրբս՝ զՄահակ
և զՄաշտոց, և զամենեսին զընտրեալսն զարբանեակս նոցուն և
զգործակիցս, զԵղնակ և զայլսն» («Ճառ ընդդէմ Երևութեանաց»
«Մատենագրութիւնք Յովհաննու Օձնեցոյ», Վենետիկ, 1833, էջ 66).

— 2. Եղնիկ Կողբացու թղթի մեջ՝ ուղղված իր ռուսացիին: «Եղնիկայ
առ Մաշտոց» («Կնիք հաւատոյ», էջ 130, տե՛ս և Սարգսյան, «Ազգա-
թանգեղոս և իր բազմադարյան զաղտնիքը», էջ 553).— 3. Պրոդի
և Ակակի թղթակցութեանց մեջ՝ Մահակի և Մեսրոպի հետ, որ տե-
սանք վերը (ըստ «Գիրք թղթոց», էջ 1, 9 և այլն).— 4. «Յովհան
Իմաստասերի Հայոց Կաթողիկոսի սակս ժողովոց, որ եղին ի Հայք»
(«Յովսէփ աշակերտ Մաշտոցի և Սրբոյն Մահակայ»), «Գիրք թղթ-
ոց» (էջ 220), թեև սրանից 4 տող վերև ասում է «Երանելին Մես-
րոպ».— 5. «Արրահամու Հայոց Կաթողիկոսի առ Կիրիոն Վրաց
Կաթողիկոս՝ թուղթ Երրորդ» («Նախ Երանելին Սուրբ Գրիգոր և
այա Մաշտոց», «Գիրք թղթոց», էջ 180): Նույնը կրկնվում է Ռեխ-
տանեսի պատմութիւն մեջ (էջ 84.— 7): Հունաց Փոտ պատրիար-
քի Հիշատակարանում՝ Mastoúbios (ուղղել Mastoúzios ձևով. տե՛ս
այս մասին Աղոնց, «Հանդես ամսօրյա», 1925, էջ 195):

Այս բոլորից Երևում է, թե հին և բնիկ անունն է Մաշտոց կամ
Մաշթոց, որ հետ Խորենացու մոտ դառնում է Մեսրոպ: Խորենա-
ցոց հետո եկող մատենագիրների մեջ երկու ձևերն էլ անխտիր գոր-
ծածվում են, բայց միշտ առավելութիւնը տրվում է Մեսրոպ ձևին:
այնպես որ այժմ մեր ժողովրդի մեջ Մաշտոց անունը բնավ գոյու-
թիւն չունի, բայց սովորական է Մեսրոպ: Այս էլ է նշան, թե հինն
է Մաշտոց:

Մեսրոպ անվան հետնութիւնն դեմ խոսել է Հ. Հովհաննես Քո-
րոսյանը («Բագմավեպ», 1897, էջ 506), իբր փաստ բերելով երկու
հին համարված գրվածքներ. առաջին՝ Եղնիկ Կողբացուն ընծայ-
ված «Նշանագիր կարգաց բանիցն Եղնիկայ» գրվածքի հիշատակա-
րանը, որ Մեսրոպ անունն է տրվում սուրբին. «Եւ կարգ գործոցն
Գրիգորի նորոգեալ արամբ միով կրանելեաւ տարօնացոյ՝ որում
անուն Մեսրոպը ճանաչէր»: Երկրորդ՝ Շահապիվանի ժողովի (զու-
մարված 447 թվականին, Հովսէփ կաթողիկոսի նախագահութիւնս)
կանոնների նախերգանքը, որ նույնպես Մեսրոպը ձևն է գործած-
ված. «Հեգելից և հոգեծիր ճշմարտասէր վարդապետին Մեսրոպայ,
որ լուսատրեաց զերկիրն Հայոց վարդապետութեամբ իւրով» (հրտ.
Ղլտճյան, էջ 97): Այս երկու հատվածների դեմ մենք ա՛յս միայն
կարող ենք հիշեցնել, թե առաջինը է դարից է և զուր է վերագրել
Եղնիկ Կողբացուն, երկրորդի հարազատութիւնը դեռ ճշգրտված չէ,
և անվտանգի մի հատվածի համար վտանգելի գրվածքներն էլ կաս-
կածի ենթարկել խոհեմութիւնն չէ: Ընդհակառակը, պետք է, որ վե-
րի հիման վրա, այդ աշխատութիւնը համարվի հետին գործ, և եթե
մինչև իսկ հաստատվի նրա հարազատութիւնը, գոնե հետնաբար
սրբագրված:

Շատերը երկու անունների մեջ զանազանութիւնն զնելու համար
ենթադրել են, թե սրբի իսկական անունն է Մեսրոպ, իսկ Մաշթոց
միայն մականուն է: Այսպես Մեսրոպ երեց («Պատմութիւն Սրբոյն
Ներսիսի», էջ 83) գրում է. «Ընդ նմա և աշակերտն իւր Մեսրոպը,
որ անուանեցան Մաշտոց». նույնպես էջ 110. «Եւ ունկն զնէր նմա
Մեսրոպը աշակերտն իւր, որ անուանեցան Մաշտոց»: (Մեսրոպ ե-
րեցի համար քնական էր մտածել այսպես, քանի որ իր անունն էլ
Մեսրոպ էր): Ահա սրա համար է, որ նորերը երկու անունների հա-
րադրութիւնս սկսեցին ասել Մեսրոպ-Մաշտոց: Կա էլ, որ ընդհա-
կառակը Մաշտոց ձևը համարում է անուն, իսկ Մեսրոպ մականուն:
Այսպես է Օրբելյանը (զուխ ժԳ). «Յուցից և զերկին լուսատրու-
թիւն այսր աշխարհի ի ձեռն սուրբ և յոգնեբանեալն առն Մաշտոցի՝
Մեսրոպ կոչեցելոյ»: Գարագաշյանը («Քննական պատմութիւն»,
Գ, էջ 22), կարծում է, որ Մեսրոպ լինի աշխարհական անուն, իսկ
Մաշթոց իբր Եկեղեցական տիտղոս: Ս. վարդապետ Պարոնյանը
(«Երկրագունդ», 1886, էջ 486—487) Մեսրոպը համարելով ասո-
րերեն բառ, կարծում է, թե այս տիտղոսը տրված պիտի լինի Մաշ-
տոցին՝ Ասորիք արած ճամփորդութիւնն ժամանակ, Եղեսիայի Բա-
բելոս եպիսկոպոսից, երբ Մեսրոպ դառնալով Սամուսատից, հա-
րողել էր գտնել հայերեն նշանագրերը և ներկայացրել Բաբելո-
սին Օրմանյանն էլ կարծում է, թե աշխարհական անունն է Մաշ-

թոց, որ ձեռնադրութեան ժամանակ դարձրին Մեսրոբ (այն է՝ Տէր Սերովբէ) («Ազգապատում», Ա, էջ 268), իսկ Նահապետւանը («Քաղ-մավիպ», 1913, էջ 147) ընդունելով Մաշտոցը հին անուն, Հունաստ-տանում Ատտիկոս պատրիարքի կողմից տրված է համարում Մե-րոպ անունը՝ եկեղեցաստիկոս ձեռնադրված ժամանակ:

Սակայն բոլոր այս մեկնութիւնները շունեն բնավ պատմա-կան հիմք և մնում են միշտ երկբայելի: Գարագաշյանի մեկնու-թիւնն էլ հիմնված է անստույգ ստուգաբանութեան վրա, որ պիտի տեսնենք քիչ հետո:

4

Ի՞նչ են նշանակում արդոք ստուգաբանորեն Մեսրոպ և Մաշ-տոց բառերը: Սրանց համար հնուց ի վեր առաջարկված են զանա-զան ստուգաբանութիւններ, սրոնք ավելորդ չենք համարում հիշել այստեղ.

ա. «Պատմութիւն վասն Սրբոյն Սահակայ հայրապետին և Մե-րովբայ վարդապետին» («Սոփերք», Բ, Վենետիկ, 1853, էջ 41), Մեսրովբ բառը հանում է սերովբե բառից, մի ակնարկութեամբ, որ դժվար չէ հասկանալ. «Իսկ ի նորումս մեզ միայն շնորհեցա-դիր յԱստուծոյ ի ձեռն Սրբոյն Սահակայ, որ խնդութիւն կուի և մեծին Մեսրովբայ սրովբէտեսն անուան»:— Սահակ կամ Իսա-հակ < երբայերեն Isxaq կամ Isxāq, որ հանվում է sxq «ծծաղել, կատակել» արմատից (Gesenius, Hebr. Handwört, Leipzig, 1921, էջ 312), իսկ Մեսրոբ համարում է իբր մաբ (որ է ասորերեն «տէր») + սերովբե:

Այս մեկնութիւնը ընդունում է նաև ս. վարդապետ Պարոնյա-նը (տե՛ս մի քիչ վերը), որ ըստ այսմ Մեսրովբ ձևը համարում է հարազատ, իսկ Մեսրոպ՝ նրա ժողովրդական աղափաղութիւնը: Նույնպես Հ. Բ. Սարգիսյանը («Ազգաթանգեղոս և իր բազմազարդան գաղտնիքը», էջ 404), որ կարծում է, թե Մաբ-Սրովբ «Տէր Սերով-բէ» մի պատմանուն է, որ ասորիները տվին Մաշտոցին, ինչպես հույները տվին եկկլեսիաստիկոս տիտղոսը: Նույնը ընդունում և պաշտպանում է դարձյալ Ֆետալյանը («Հանդես ամսօրյա», 1926, էջ 270):

բ. Կարապետ Էպիսկոպոս Սասնացին «Ներքողեան յաղագս վարուց և մահուան ս. Վարդապետին Մեսրովբայ» (Վաղարշապատ, 1897, էջ 66) Մեսրոբ մեկնում է «տէր սուրբ և սեփական», այն է՝ ասորերեն մաբ «տէր» + հայերեն սուրբ բառերով. հայտնի չէ, թե ո՞րտեղից է հանում «սեփական»-ը:

գ. Կարգան պատմիչը մեկնում է «կանաչացեալ, յարագուարձ

և բերկրեալ». «Մեսրոպայ, որ է կանաչացեալ, այսինքն յարագու-արձ և բերկրեալ, հօր մերում տեղի և յիշատակ ընդ առանել սուրբ-սըն, և մեզ աղօթիք նորա ողորմութիւն և գիտութիւն յԱստուծոյ ի համար աշակերտաց նորա և հոգևոր որդոց»: Այստեղ հրատա-րակիչը ճշտիվ դուշակել է հեղինակի ստուգաբանութիւնը, որ է արաբերեն *yas masrūr* «տրախ» («ի սեմական լեզուաց ստու-գաբանելով, մեսրոբ բերկրեալ լսի յարաբացին»):

դ. Պատմելի Գալուստ Թիրյաքյանը, ինչպես լսել եմ, Մեսրոբ համարում է հայերեն սուրբ բառի արաբական ism-i masrūr կազ-մըված անցյալ դերբայը, որով բառը նշանակում է «սրբացյալ»:

ե. Ա. Մ. Գարագաշյանը («Քննական պատմութիւն», Գ, էջ 193 և Գ, էջ 21) Մեսրոբ մեկնում է «պարսիկ բառն միլշիֆ, որ կնշանակե դպիր կամ քարտուղար», իսկ Մաշրոց «հույն բառն *μαστρος*, որ կնշանակե բարձրութիւն»: Այս ստուգաբանութիւնը կրկնում է Ծ. Թոփչյանը («Մեսրոպ Մաշտոց» տետրակում, էջ 7):

զ. Միբաբը (Գալուստ Տեր-Վկրտչյան) Մաշտոց բառը հա-նում էր մաշտել «խլել, քայքայել, թափել», մաշտիլ «մագերթ թա-փիլ» բայերից, իբր մաշտոց «մազերը բերելու, պոկելու գործիք, մազխիլ», հետո դարձած հատուկ անուն (լսել եմ անձամբ իրանից 1900 թվականին): Նույնը նաև Խալաթյանը («Армянск. Арша-кнды», էջ 316), բայց ենթադրելով, թե մաշտել բայը մի ուրիշ նը-շանակութիւն էլ կարող էր ունեցած լինել:

է. Ս. վարդապետ Պարոնյանը («Երկրագունդ», 1835, էջ 490) Մաշտոց բառը համարում է ոչ թե բուն անուն Մեսրոպի, այլ ընդ-տակառակը՝ անուն Միսարանի, որից անցել է հետո հեղինակին: Ըստ Պարոնյանի մաշտոց «զենդերեն մազդ բառն է, որ է մերս ի-մաստ, իմաստուն և կամ մեզդ, որ կնշանակե երգ, զո՛հ, և որուն լծորդն է պաշտ, պաշտօն, կամ երբայերեն մաշձօր, որ կնշանակե «աղօթագիրք»:

զ. Ավգերյանը («Լիակատար վարք սրբոց», Ծ, էջ 28) մեկնում է հետևյալ ձևով. «Եւ էր առաջին և սովորական անուն սուրբ վար-դապետիս Մաշտոց կամ Մաշթոց. իսկ Մեսրոպն անուն եղև յոր-ջորջուն յաւելեալ իբրև մականուն, թերևս զկնի վարդապետութեանն, որպէս թէ մեծ բարուն ստուգաբանելի, կամ Մշու բարբի»:

թ. Ալիշանը («Շնորհալի և պարագայ իւր», Վենետիկ, 1873, էջ 451) հանում է մաշտ արմատից, որ «սրբազան նշանակութիւն մը պիտի ունենա, թերևս համանիշ մշտիկ բառին, որ նշանակե օրհ-նյալ ջրոց ցանիչ գործին կամ ճյուղը»:

ժ. Ֆետալյանը նախ («Անահիտ», 1905, էջ 71) ծիծաղում է մաշտոց «ճաղատ» ստուգաբանութեան վրա. այս մարդու զանա-

զան հատկությունների մեջ միայն ճաղատ լինե՞լը աչքի ընկավ, հարց է տալիս նա, և կամ այս մարդը ճաղա՞տ է ծնվել, որ հենց սկզբից Մաշտոց են դրել անունը: Հետո («Հանդես ամսօրյա», 1926, էջ 268) Մաշտոց կապում է իրանյան Mazdak անվան հետ. Մաշտոցի արմատն է մաշտ=Mazd, ինչպես yazd=յաշտ. -ոց վերջավորությունը գտնում ենք Բարակ—Բարոց, Տիրիկ—Տիրոց և Ափիկ—Ափոց անունների մեջ:

ժա. նույն է նաև Ադոնցը («Հանդես ամսօրյա», 1925, էջ 196), բայց Ադոնցն իրավամբ մերժում է յաշտ=yazd բառերի համեմատությունը mazd=մաժդ ձևերի հետ («Հանդես ամսօրյա», 1927, էջ 274): Մի քիչ հետո էլ մերժում է հենց mazd=մաժա ձևերի համեմատությունը և Մաշտոց բառը միացնում է Μάσσοτ; անվան հետ, որ ըստ Հերոդոտի (VII, 79) Քսերքսեսի զորականներից մեկի անունն էր:

ժր. Ադոնցը («Հանդես ամսօրյա», 1927, էջ 278), Մեսրոպ ստուգարանում է իրաներեն Mitra>Միհր, մեհ + srāva բառերից, որով Մեսրոպ<Mitra—srāva նշանակում է «Միհրին գովող կամ Միհրից գովված»։ Հմմտ. դենդերեն durasiōh «վատախոս» ձևը:

Այս բոլորը կամայական մեկնություններ են և զիտություն համար այնքան արհամարհելի, որ շարժն նույնիսկ նրանց հերքմամբ դրադվել:

Սակայն եթե անհնար է իմանալ այս բառերի ստուգարանությունը, կարելի է գոնն որոշել, թե այս բոլոր գրչությանց մեջ, որ վերը հիշեցինք, ո՞րն է ուղիղ:

Ադոնցը («Հանդես ամսօրյա», 1925, 1926 և 1927, էջ 275), հին ձևը համարում է Մաժոց, ինչպես ունի Պրոկղի թուղթը, որից առաջացավ հետո Մաշտոց, իսկ («Հանդես ամսօրյա», 1927, էջ 277) Մեսրոպ ավելի հին է համարում քան Մեսրոպ, հիմնվելով «Կնիք հաստոց»-ի վրա, որ Պրոկղի թղթի մեջ ունի Մեսրոպ ձևը: Մարկվարտն էլ գրում է միշտ Մաշքոց: Բայց կարելի չէ քնավ հիմնքվել Պրոկղի թղթի վրա, ասելով, թե նա հին է, որովհետև Կորյունն էլ այնքան հին է, որքան Պրոկղի թուղթը: Բոլորն էլ հասած են մեզ հետին արտագրություններով, որոնք բնավ արժեք չունեն հնչական տեսակետով:

Գալով Մեսրոպ թե Մեսրոպ ձևին, իմ կարծիքն այն է, որ նախնական և հարադատ ձևն է Մեսրոպ. ապա դարձել է Մեսրոպ, նմանություն մի խումբ -ոք հանգող անձնանունների, որոնք են Քեոք, Սեոք, Հակոք, Գեոք, Յոք. սրանք զրգում են նաև Քեովք, Սեռովք, Հակովք, Շովք, ուստի Մեսրոպն էլ երբեմն դառնում է Մեսրովք:

Որքա՞ն ցանկալի էր ունենալ նկարներն այն վեհ անձերի, որոնք մեր դպրության պատճառն եղան. արդյոք հեռությունը խնայած է մեզ, մեր երկրի անհայտ մի խորշում ծածկելով այդ սուրբ անձերի մի քանդակը: Ի՞նչ պիտի տան արդյոք Արտաշատի, հին Վաղարշապատի, Դվինի, Տարոնի և այլ հին-հին վայրերի ապագա մանրակրիկա պեղումները. լիակատար հուսախաբությունն, թե բավարար հայտնությունը մեր հին կյանքի, որ խուլ ավերակների խորք ընտմ է: Սպասելով, որ շուտ ծագեր այն երջանիկ օրերի արևը, մենք խոսենք այստեղ համառոտով այն նկարների մասին, որոնք այժմ հրապարակի վրա դրված են Սահակի և Մեսրոպի անունով:

Սահակից հայտնի է ինձ միայն երեք նկար. առաջինը հրատարակված է Հ. Հ. Թորոսյանի «Քննարկ Հայկագուներ» աշխատության մեջ (Վենետիկ, 1891, էջ 148): Նկարը ներկայացնում է Սահակին՝ զգեստավորյալ հայրապետական զգեստով և նստած գահի վրա. գլուխը սողավարտ, ունի շուրջառ և խաչազարդ փորուրար, նետեր դրված է գավազանը. ձախ ձեռքում բռնել է մի գիրք և մի զրիչ, իսկ աջ կողմը նստած է մանուկ մի հրեշտակ՝ ձեռքին բռնած թանաքաման, վերևից ծաղում է լույս և լույսի մեջ կախված է Աստվածաշունչը: Նկարը ստորագրված է Oggioni ing., որ փորագրող խաչապետ անունն է:

Նրկորդ նկարը գտնվում է էջմիածնի թանգարանում. նկարիչ Պետրոս Մրապյանը, 1895 թվականին, ներկայացնում է Սահակին, որ գրասեղանի առաջ, մի ոտքը ձնկաշոք, գրում է «Պարզևատուն ամենեցուն» շարականը. սեղանի տակ թափված են զանազան զրբեր. բարձրում կախված է Խաչելության պատկերը: Ամբողջությունը աննշան տպավորություն է թողնում:

Նրբորդ նկարը շատ ավելի տարածված է, մանավանդ որ անունձին թերթի վրա մեծ դիրքով տպված և հասնուման հանված է: Այս նկարը իբրև սրբազան առարկա, օծված դրված է էջմիածնի Թեմարի Ավագ Խորանի աշակողմը: Թե ո՞վ է պատրաստել այս նկարի նախատիպը, հայտնի չէ ինձ, բայց պետք է որ բավական լին լինի: Փափագողները կարող են տեսնել «Լույս» օրացույցի 1904 օտարվա մեջ կամ Հ. Ճաղարեհյանցի «Հայոց պատմության» մեջ (Երևան, 1895, էջ 53—54): Նկարը ներկայացնում է Սահակին դիտարաց, կրոնավորական հասարակ կապալով, ծնկի վրա բռնում է մի գիրք, որ կարծես կարդում է. ձախ կողմում խառնիխուռն լուսիված են թղթեր, զրիչ, գավազան և այլն: Պետք է ասել, որ այս

վերջին երկու նկարները շատ ավելի անհաջող են քան առաջինը. երեքի մեջ էլ բոլորովին պակասում է այն վեհ և ազդեցիկ կերպարանքը, որով երևակայում ենք Սահակին: Մանավանդ վերջինը հասարակ սովորական մի ծերունից տարբերութուն չունի:

Մեսրոպից ինձ հայտնի է վեց նկար, որոնք ընդհանրապես ավելի հաջող են քան նախորդները: Առաջինը գտնվում է դարձյալ Շ. Շ. Թորոսյանի «Ընտիր Հայկազունք»-ի մեջ (էջ 164), նույն իտալացի Oggioni ing. անուն անձի փորագրությամբ: Մերումի Մեսրոպ նստած է գլխաբաց, առջևը կա թևավոր մանուկ մի հրեշտակ, որ տախտակի վրա գրում է Ա, Բ, Գ և այլն. Մեսրոպի կրծքի վրա շրջանակաձև լույս է ցույց. ոտների մոտ թափված են գրքեր, թանաքաման, վարդապետական սաղավարտ ու զալազան:

Երկրորդը գտնվում է ՓԲ դարում գրված այն հուշակապուր մագաղաթյա Ավետարանի կազմի վրա, որ Գևորգ Գ կաթողիկոսը նվիրեց ուսաց Ալեքսանդր Բ կայսեր, իր թագավորության 25-ամյա հոբելյանի առթիվ: Ավետարանը թեև հին, բայց կազմը նոր պատրաստել տրված էր, գեղեցիկ զարդանկարներով. չորս անկյուններում կան Թադևոսի, Բարթողիմեոսի, Լուսավորչի և Մեսրոպի նրկարները. մեջտեղում նկարված է Դաստառակը՝ Քրիստոսի պատկերով: Մեսրոպը գտնվում է ամենավերջին տեղը, այն է՝ աջ կողմը, տակի անկյունում (ժամանակի կարգով ճիշտ է իր տեղը): Գրչուխը գրված է վեղար, երկու ձեռքերն էլ բռնավորված մի-մի գրքով: Ամբողջ կազմի պատկերը հրատարակեց «Փարոս Հայաստանի» թերթը (Բ տարի, 1880, Մոսկվա, էջ 89):

Երրորդ նկարը, որ Մեսրոպի հայտնի նկարների մեջ ամենից տգեղն է, գտնվում է Գևորգ Գ կաթողիկոսի հաստատության հրովարտակի մեջ, տրված ուսաց Ալեքսանդր Բ կայսրից: Մեսրոպի նկարը գտնվում է հրովարտակի աջակողմը, վեղարով ու վարդապետական գավազանով. մի ձեռքով բռնած է Ավետարան, իսկ մյուս ձեռքով մի տախտակ, որի վրա նկարված է ամբողջ այբուբենը: Վերևը՝ աջակողմից լույս է ցույց, որից արտափայլում են Մեսրոպի կրծքի վրա Ա, Բ, Գ, Ը, Ի, Ռ, Օ ձայնավորները: Այս նկարը 1866 թվից է:

Չորրորդ նկարը, որ գտնվում է էջմիածնի թանգարանում և 1896 թվականին նկարված է Պետրոս Սրապյան նկարչի ձեռքով, ներկայացնում է Մեսրոպին՝ ծնկաչոք և բազկատարած աղոթելիս. չորս կողմում ամպեր են կուտակված. լույսը ցույց է վերևից և նրա միջից ցայտում են Ա, Բ, Գ, Ը, Ի, Ռ ձայնավորները: Դիմացի սեղանի վրա երկու գիրք կա դրված և ուղղված մի մագաղաթ: Անշուք նկար է:

Հինգերորդ նկարը ամենից ավելի տարածվածն է և Սահակի երրորդ նկարի իբրև ընկեր, նրա նման, առանձին թղթի վրա, մեծ դիրքով տպված և հանված է վաճառքի: Նկարը շատ ավելի հաջող է քան մյուս բոլորը: Մեսրոպը կրում է սևահեր գոուզ մազեր և սև կարճ միջուս. գլուխը բաց, վիզը մերկ, հագած վարդապետական պարզ վերարկու, ձախ ձեռքը պարզած կրծքի վրա, աչքերը հռոտ դեպի երկինք, կարծես այնտեղից ներշնչվելով, աջ ձեռքով գրում է ծնկին գրած թղթի վրա հայերեն գրերը: Վայելուչ է Մեսրոպի դիրքն ու կերպարանքը. աչքերի երկնայաց հայացքը, վզի և ձեռքերի վրա ցցված ջղերը բավական ցույց են տալիս այն նվիրական անձի սրբությունը, վեհությունը և գործունեության եռանդը: Այս նկարը կա Ծ. Թոփչյանի «Մեսրոպ Մաշտոց» տետրակի սկիզբը, «Լույս» օրացույցի 1904 տարվա մեջ, ինչպես և Շ. Ճաղարբեգյանի «Հայոց պատմության» մեջ (Շուշի, 1895, էջ 53—54): Վերջապես օժված գտնվում է էջմիածնի Տաճարում, ավագ խորանի ձախ կողմը, որի հակառակ կողմն էլ գտնվում է Սահակի երրորդ նկարը:

Բայց այս բոլորից շատ ավելի գեղեցիկ ու շատ ավելի հուզիչ է Մեսրոպի այն նկարը, որ նկարել է նկարիչ Սազինյանը. սրա իսկականը գտնվում է Օշականի ս. Մեսրոպ եկեղեցու մեջ, խորանի ձախ կողմը, իսկ Մմբատյանի լուսանկարչությանը հրատարակված է Արամ Մելյանի «Հայոց մեծ վարդապետ Սուրբ Մեսրոպը» աշխատության սկիզբը (Թիֆլիս, 1883): Նկարի մեջ, աջ կողմում, կուտակված են սև-սև ամպեր, ամպերից այն կողմ լույս է ցույց. աստվածային Աջը դուրս է կարկառվել ամպերի միջից և հանդում է այն տախտակի վրա, որ լույսի մեջ կախված է և որի վրա նույն Այր գրել է ամբողջ այբուբենը: Հրաշքի այս երևույթի առջև, Մեսրոպը ծուկը է իջել և զարհուրած նայում է նույն տեսիլքին: Մեսրոպի գլուխը բաց է. սպիտակ մազերը և ալեհեր միջուկը քամին դեպի հետ է ցրվում. հագել է վարդապետական շուրջառ և վերարկուի կրծքի վրա ճառագայթում են Ա, Բ, Գ, Ը, Ի, Ռ, Օ (վերջինը սխալմամբ գրված Ի-ի տեղ). մի մեծ գիրք և վարդապետական գավազանը ընկել են գետին. ամբողջը հուզյալ մի վայրկյանի զորեղ արտահայտությունն է:

Վերոհիշյալ ինը նկարները զուտ արդյունք են երևակայության և Առակերպված են վերջին ժամանակներում. բայց արդյոք հնե՞րն ինչպես էին երևակայել նույն սրբազան անձերին և արդյոք նրանց օված նկարը ճշմարտության ավելի մոտիկ չէ՞ր: Այս բանը պար-

զիլու համար մտածեցի դիմել զանազան պատկերազարդ հին ձեռ-
նագրերի, ինչպես Շարական և «Յայտմատուրք», որոնց մեջ հուսա-
լի էր գտնել նաև Մեսրոպի և Սահակի նկարները: Որոնք որ քիչ բն-
շատ դբադված են այլևայլ Շարականների և «Յայտմատուրք»-ների
նկարների համեմատությամբ, գիտեն, թե ինչպիսի՞ մեծ կապույ-
ցութիւնն է: այս նկարների մեջ: Նրանք գրեթէ մեծով մասամբ
իրարից են արտանկարված, այնպես որ կարելի է մտածել, թե մի
նոր Շարականի կամ «Յայտմատուրք»-ի մեջ եղած նկարը հնի շա-
րունակութիւնն ու կրկնութիւնն է: Այս մտածումով մեր որոնած
նկարներն էլ պիտի լինեն հնագույն ժամանակի մնացորդ. ուստի
իրականին շատ ավելի մոտ, կամ նույնիսկ իրականը, որ կարելի
պիտի լիներ գտնել, և թե նկարի վրա բանասիրական աշխատանք-
ներ կատարվեին:

Էջմիածնի ձեռագրատան մեջ Մեսրոպի նկարն ունեն Շարա-
կաններից Կարինյան ցուցակի № № 1572, 1575, 1579, 1583, 1587
և 1617 ձեռագրերը. «Ս. Քարգմանչաց» շարականի լուսանցքի վրա.
բայց այս բոլորն էլ շատ աննշան դժգոյութիւն ունենալով, ար-
ժանի չեն մանրամասն հիշատակութիւն: Այսպես է նաև Կարինյան
№ 1495 «Յայտմատուրք»-ի մեջ (էջ 69) խաղճված Մեսրոպը: Բայց
կարելի է հիշել Կարինյան № № 1488, 1492, 1498, 1501 և Գևորգ-
յան № 571 «Յայտմատուրք»-ների մեջ նկարված Սահակի և Մեսրո-
պի նկարները, որոնք ավելի հաջող երևույթ ունեն: Այս նկարները
գտնվում են սեպտեմբեր 9, 17 (երկիցս), նոյեմբեր 25 և փետրվար
19 օրերում:

Սեպտեմբերի 9-ին գտնվում է Սահակի նկարը. № № 1492 և
1488 ներկայացնում են նույն ձևով. Սահակը լուսապսակված կանգ-
նած է, սպիտակ մագերով, սպիտակ միրուսով, կարմիր շուրջա-
նով, որի տակից հագել է գեղին գույնով մի գգնատ, խաչերով մի
ուրար ունի վրան, ձեռքը բռնած է ուղիղ կոթով գավազան: № 1498
ևս նույնն է, միայն առանց գավազանի: № 1501 շատ տարբեր ձե-
վով է. Սահակն այստեղ երիտասարդ է. սև միրուսով և երկար մա-
գերով. զգեստն ունի կապույտ սաղավարտ, հագած է կանաչ գգնատ,
վրան բալի գույնով շուրջառ, ձեռքը բռնած կորագլուխ գավազան
և Ավետարան:

Սեպտեմբերի 17-ին նկարված են Սահակը և Մեսրոպը միա-
սին. № № 1492 և 1488 ձեռագրերում երկուսը կանգնած են կողք-
կողքի և թե-թեի, լուսապսակված, շուրջառով և ուրարով. մին ավե-
լի ծեր է (Սահակ) և մյուսը ավելի երիտասարդ (Մեսրոպ), № 1498
ձեռագրում Մեսրոպը մենակ է, լուսապսակված, սևահեր, սեամո-
րուս և զգնատավորված:

Նույն օրը № № 1492 և 1488 ձեռագրերը ներկայացնում են նաև
Մեսրոպի տեսիլքը: Մեսրոպն ալեհեր, լուսապսակված ձերունի.
հագած կարմիր հասարակ շապիկ և կապույտ վարտիք, ծունր է
իջել մի սարի գագաթին. վերևում, ամպերի մեջ նստել է Աստված,
նույնպես կարմիր շապիկով. նրանից ստացել է Մեսրոպ աշուրեհի
տախտակը, որ ձեռքերով բարձրացրել է:

Նոյեմբերի 25-ին նկարվում է զարձալ Մեսրոպը մենակ. № №
1492 և 1488 ձեռագրերում մի ձերունի է լուսապսակված, հասարակ
զգնատներով, ձեռքին մի գիրք, որի վրա կարդացվում են «Գիտա-
ցիք որ ի յառաջ» բառերը: № 1498 ձեռագրում զգնատավորված է
Մեսրոպը և ձեռքին ունի գավազան:

Փետրվարի 19-ին Մեսրոպը նկարված է նույնպես մենակ. № №
1492 և 1488 ձեռագրերի մեջ երիտասարդ, լուսապսակված, վեղա-
րով և գավազանով. ձեռքից կախված է մի թուղթ, ուր կարդում ենք
«Ոյի ի Զօրէ և եկի»: № 571 ձեռագիրը ունի այս՝ լուսապսակված,
շուրջառով, ուրարով և ձեռքին մի գիրք բռնած:

Քավրիզում կա մի նոր ձեռագիր («Յաղագս աստուածային
բացարձակ կատարելութեանց», 1826 թվականից, սեփականութիւն
Տիգրան Մելիք-Ղոհրաբջանցի), որի սկիզբը դրված է Մեսրոպի տե-
սիլքի մեծադիր նկարը: Այս նկարը բոլորովին նույն նյութն ունի,
ինչ որ Մեսրոպի վեցերորդ նկարը. բայց նրանից շատ ավելի անար-
վեստ ու անճաշակ ձևով է նկարված:

Գ Լ Ո Ւ Ե Ժ

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅԻ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1

Վերը, տասնմեկերորդ գլխում, խոսելով Ծ դարի գրական շարժ-
ման վրա, տեղ-տեղ ցույց տվինք այն գրական մեծ գործակցու-
թիւնը, որ Մեսրոպը ցույց տվեց ս. Գրքի և ուրիշ եկեղեցական գրք-
րերի թարգմանութեան մեջ: Բայց այս տեղեկութիւնները ավելի ընդ-
նախոր բնույթ ունենալով, ներկա զլիսով ուզում ենք խոսել Մեսրո-
պի աշխատութիւնների վրա մասնավորապես, քննելով յուրաքան-
չուրը առանձին, հիշատակել, թե ի՞նչ գործեր վերագրվում են իրեն
և թե սրանցից որոնք են ստույգ:

Ինչպես արդեն գիտենք, Մեսրոպի առաջին աշխատութիւնն է
Առականց գրքի թարգմանութիւնը, որ միանգամայն հայ գրակա-

նության մեջ գրված առաջին երկասիրութիւնն է և որ Մեսրոպը կատարեց իր երկու հասուն աշակերտներին՝ Հովհան Եկեղեցացու և Հովսեփ Պաղնացու ընկերակցութեամբ:

Առակաց գիրքը, որ Սողոմոն իմաստունի շորս երկասիրութիւններին գլխավորն է, միջակ մեծութեամբ մի տետրակ է, որ պարունակում է մոտավորապես 40 ութածալ էրես: Աշխատութիւնը բաժանված է երեք մասի, որոնք ընդամենը ունեն 31 գլուխ, 1750 համարով: Պարունակում է բազմաթիվ խրատներ, ուղղված ամեն դասի մարդկանց, նրանց սրտում առաքինութեան սերմերը ցանկնու և շարութեան որոժը արմատախիլ անելու նպատակով: Գրվածքն ունի այնպիսի հեշտ ու դուրասահ ոճ, որով ամեն ընթերցողի համար պարզ ու հասկանալի է դառնում: Մեսրոպն իր թարգմանութեան մեջ ջանացել է նյութին և հեղինակի նպատակին համապատասխան լեզու գործածել: Նա այնպիսի մի լեզու ունի, որ ամեն զարդարանքից ու պնդութիւնից հեռու, հանդարտ հոսող աովակի նքման, հեզիկ ու հեշտասահ ընթանում է: Ավելի փափուկ քան Եսայու և Երեմիայի մարգարեութեանց լեզուն, ավելի նորր և վայելուչ քան Մենդոց և Ավետարանի թարգմանութիւնը, այս երկուսի միջև՝ բռնում է միջին ճանապարհ:

Սանթացնելու համար ընթերցողին Մեսրոպի սույն հարազատ լեզվին, բերենք մի կարճ օրինակ գրքի հենց սկզբից.

«Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ, ընդունել զդարձուածս բանից: Ի միտ առնուլ զարդարութիւն ճշմարիտ և ուղղել զիրաւունս: Զի տացէ անմեղաց զխորագիտութիւն, մանկանց տղայոց զմիտս և զհանճար: Որոց իբրև լուսնի իմաստունն՝ իմաստնազոյն լիցի, իսկ որ հանճարեղն իցէ՝ զառաջնորդութիւն ստասցի: Ի միտ առցէ զառակս և զբանս խորինս, ըզճառս իմաստնոց և զառակս նոցա: Սկիզբն իմաստութեան երկիւղ Տեառն. հանճար բարի ամենեցուն որ առնեն զնա. պաշտօն բարի առ Աստուած՝ սկիզբն զգօնութեան. զիմաստութիւն և զխրատ ամպարիշտք անգոսնեն: Լճւր, որդեակ, խրատու հօր քոյ, և մի՛ մերժեր զօրէնս մօր քոյ, զի պսակ շնորհաց ընկալցի գլուխ քո և մանեակ ոսկի ի պարանոցի քում»:

2

Առակաց գրքի թարգմանութիւնից հետո Մեսրոպին է ընծայվում նաև ամբողջ ս. Գրքի թարգմանութիւնը (Հին և Նոր Կտակարանները), որ իբր թե կատարել է նա Սամուսատ եղած ժամանակ,

իր Հովսեփ և Հովհան աշակերտների հետ: Այսպիսի տեղեկութիւններ տալիս է նախ խորենացին (Գ, ծգ). ահա իր բառերը. «Հանդերձ Հոսփանոսիս կերպածնեալ զգիրն Մեսրոպայ... Եւ իսկոյն ի թարգմանութիւն ձեռն արկեալ, խորհրդաբար սկսանելով յԱռակաց, բովանդակ զբսան և երկու յայտնիսն և զնոր Կտակս յեղու ի հայ բան, նա և աշակերտք նորա Յոհան Եկեղեցացին և Յովսեփ Պաղնացի»: Թեև Կորյունն այսպիսի բան չգիտե, բայց Փոքր Կորյունը, հետեւելով խորենացուն, նույնն է ավանդում, միայն փոխանակ Նոր Կտակարանի՝ Հինը հիշելով. «Եւ իսկոյն ի թարգմանութիւնս ձեռնարկեալ խորհրդաբար սկսանելով յԱռակաց իմաստնոյն Սողոմոնի, բովանդակեալ զբսան և երկուս յայտնիսն, զՀին Կտակարանսն յեղու ի հայ բան» (էջ 11):

Այս տեղեկութիւնը, որ հակասում է ս. Գրքի թարգմանութեան բոլոր հանգամանքներին, պետք է համարել, թե բոլորովին սխալ է: Ապա թե ոչ պետք պիտի լինի ընդունել, թե ս. Գիրքը հայերեն թարգմանված է երեք անգամ. առաջինը Մեսրոպի ձեռքով (Սամուսատի այս թարգմանութիւնը), երկրորդը Սահակի ձեռքով, Մեսրոպի Ազգանք քարոզութեան գնացած ժամանակ (խորենացի, Գ, ծգ. «Եւ զտանէ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարապեալ յասորոյն՝ յոչ լինելոյ յունի») և երրորդ թարգմանիչներին վերագարծին՝ Եզնիկի ընկերակցութեամբ (խորենացի, Գ, կա): Բայց թե այսպիսի մի ենթադրութիւն հակառակ է նույնիսկ խորենացուն, հայտնի է իր վկայութիւնից, որ վերջին թարգմանութեան առթիվ խոսելով ասում է. «Գարձայ թարգմանեցին զմի անգամ թարգմանեալն» (Գ, կա): Եթե մի՛ անգամ էր թարգմանված առաջ, ուրեմն Սամուսատի ենթադրեալ թարգմանութիւնը գոյութիւն չունի: Եվ ինչպե՞ս կարող էր Մեսրոպ այնպիսի երկարատև մի աշխատութեան ձեռնարկել և կատարել այնքան կարճ ժամանակում, որ մնաց Սամուսատում, երբ գիտեր, թե Հայաստանի մեջ ակնդետ իր վերագարծին լին սպասում թագավորը, Սահակը և ամբողջ ուսումնազուրկ, բայց ուսումնատենչ ժողովուրդը: Պարզ է, որ միայն Առակաց գրքի թարգմանութիւնը տեղիք է տվել խորենացուն՝ ամբողջ ս. Գիրքը միասին թարգմանված կարծելու: Ինձ թվում է, թե խորենացու այս թյուրիմացութիւնը հոգեբանական է. Կորյունն ասել էր. «Եւ եղևալ սկիզբն յԱռակացն Սողոմոնի», որ խորենացին էլ կրկնում է ուրիշ բառերով՝ «խորհրդաբար սկսանելով յԱռակաց». երբ մեկը մի բան սկսում է, պիտի վերջացնի. ահա թե ինչու խորենացին ամբողջ ս. Գիրքը միասին թարգմանված է կարծել:

Սալիսասյանը (թարգմանութիւն խորենացու պատմութեան, Ժողով. 315), կարծում է, թե խորենացու պատմութեան այս սողը՝

«բովանդակելով զքսան և երկու յայտնիսն և զնոր Կտակս յեղու ի հայ բան», լուսանցագրութուն է, որ հետո մտել է բնագրի մեջ:

Ալիետարանի առժամանակյա թարգմանության մասին (Մեսրոպի ձևորով) խոսել ենք արդեն, իսկ իր անորոշ գործակցության մասին ս. Գրքի լիակատար թարգմանության, ինչպես և Ս զարի մյուս դրական արտագրության մեջ, տե՛ս տասներորդ և տասնմեկերորդ գլուխները:

3

Սահակի և Մեսրոպի աշխատակցության արդյունք են համարում Հայ Եկեղեցու ծիսական հինգ կարևոր գրքերը, որոնք են ժամագիրք, Պատարագամատուցյց, Շարակնոց և Մաշտոց: (Այսպես, օրինակ՝ Չամչյան, «Պատմութիւն Հայոց», Ա, 510):

Այս բոլորի մեջ ամենազխտավորն է Մաշտոցը կամ Միսարանք, որ Հայաստանյայց Եկեղեցու ծիսակատարության համար ամենամեծ նշանակութիւնն ունի:

Այս գրքի հեղինակի մասին երկու տարբեր ավանդութիւններ կան. առաջինը, որ վենետիկյան դպրոցի և առհասարակ բոլոր հին բանասիրների կարծիքն է, ենթադրում է, թե Մաշտոց գրքի հեղինակը Մեսրոպն է: Իսկ երկրորդը, որ ավելի նոր ու քննադատ բանասերների կարծիքն է, այս աշխատութիւնը ընծայում է Փ զարի մատենագիր Մաշտոց կաթողիկոսին: Առաջին կարծիքը թեև շատ ավելի տարածված, սակայն չի հիմնվում մի հին պատմական վկայության վրա. ո՛չ Կորյուն, ո՛չ Փարպեցի, ո՛չ Խորենացի և ո՛չ էջ սրանց մոտ կամ հետո ապրած մի հեղինակ այս մասին չի տալիս որևէ տեղեկութիւն, և հայտնի չէ ինձ, թե նոր հեղինակները ի՞նչ վկայության վրա հիմնվելով պնդում են այս կարծիքի վրա:

Արդարև, Չամչյանը («Պատմութիւն Հայոց», Ա, էջ 769) և Զարբհանայանը («Պատմութիւն հայ դպրութեան», Բ, 492), այս կարծիքը ապացուցանելու համար վկայության են կոչում Շնորհալու «Առ Միշագետացիս» դրած թուղթը: Բայց թե այս թուղթը ճիշտ հակառակն է ապացուցանում, կտեսնենք քիչ հետո:

Երկրորդ կարծիքը հաստատող հին պատմական վկայութիւններ շատ կան: Այսպես՝ նախ Կիրակոս Գանձակեցին, որ (էջ 45), խոսելով Մաշտոց կաթողիկոսի վրա, ի միջի այլոց ասում է. «Սա կարգեաց ղգիրսն որ ըստ իւր անուանն Մաշտոց կոչի, ժողովեալ զամենայն կարգեալ աղօթս և զընթերցուածս ի միասին յարմարեալ յաւելուածով յիւրմէ, որ ունի յինքեան զամենայն կարգս հաւատոյ քրիստոնէութեան»:

Երկրորդ վկայութիւնը տալիս է «Յայսմաուրք»-ը՝ Սահմի Գահուտեմբեր 13, «Վարք և յիշատակ սուրբ հայրապետին մերոյ Մաշտոց վարդապետին»: Պատմում է, թե նույն անձը «... լեալ 60 ամաց՝ եղև կաթողիկոս. և եկաց տարի մի յաթոն հայրապետական և վախճանեցաւ ի գեղաքաղաքն Գաննի: Եւ եղաւ պատուով մօտ ի հովանոց արքային Տրդատայ, ի բերդն Գառնոյ Յեջ (=897) թուին: Այս վարդապետս Մաշտոց ընդ քարի վարուց առաքինութեանն իւրոյ, արար և բազում ուղղութիւնս կարգաց և կրօնից Եկեղեցոյ: Եւ ժողովեաց զկարգեալսն յառաջին սրբոցն, և ղթերին ինքն էլից յաստուածատուր շնորհաց իւրոց, և եղ ի միում տիփի Զկարգն Մկրտութեան և Պսակին, զՀաղորդութեան և ղՔաղմանն, զՀողհանգիսան և ղԽաջօրհնեալն, զՄերձօրհնէն և զԵղջ, զկալ և զՏրնական, զՏորս և զկարաս, զՋորհնէն և զոտնալուսին, զհիմնարկէքն և զԵկեղեցի օրհնէքն, զաւազանին և զպղծեալ տաճարին, զձեռնադրութիւնն և զքահանայաթագն, և ղայլն ամենայն, որովք վարին մերս կարգավորութիւն: Վասն որոյ և անուն գրոցն Մաշտոց կոչեցաւ, ղի նորին աշխատասէր կամօքն ի մի վայր ժողովեցաւ:

Երրորդ վկայութիւնը տալիս է ներսես Շնորհալու թուղթն առ Միշագետացիս (տե՛ս Շնորհալու Քուղթ ընդհանրական», տպ. էջ-միածին, 1865, էջ 333—400): Այս թղթում միշագետացի ասորիների արած զանազան առարկութիւններին պատասխանելուց հետո, Շնորհալին անցնում է խոսել Մաշտոց գրքի մասին, այսպես. «Ելուաք զարձեալ՝ զի ոմանք ի մուար քահանայից զծածկեալ զարշահոտ պղծութիւն անիծելոյն Սմբատայ Քոնդրակեցոյ վերստին շարժեն ի կործանումն լողացն ասելով, եթե եկեղեցի ո՛չ շինեալն է ի մարդկանէ, այլ մեք միայն. և Մաշտոցն գիրք և որ ի նմա կարգեալքն են խաչ օրհնել և եկեղեցի և այլք ոչ են բնդունելի (էջ 373)... Իսկ այն՝ զի զցուցակն բնդունելի, որպէս թէ ոչ ի նախնի հարցն, այլ ի վերջում ժամանակի ի Մաշտոցէ ումամէ ասացեալ և եղեալ է, սուտ են և ո՛չ ճշմարիտ: Քանզի ամենայն կարգեալքն ի նմա ի լառաջին հարցն հաստատեալք էին. է որ ի մերոց լուսաւորչացն, և է՝ որ յայլոց ազգաց հայրապետաց, որպէս և են իսկ գրոշմեալ իւրաքանչիւրոցն անուանք ի սկիզբն ցուցակին: Իսկ երանելին Մաշտոց զքաժանեալ կանոնսն ի միմեանց ի մի գիրս հաժաքեաց, վասն որոյ և նոյն գիրք յանուն նորա ասացեալ լինին: Բայց թէ և նմին իսկ Սրբոյն Մաշտոցի էին ասացեալ ամենայնքն, ղի՛նչ պատճառաւ են անընդունելի. կամ ցուցցեն զվնասն որ ի նմա, և կամ յայտնի առնեն զանձինս, թէ հակառակ են Քրիստոսի և օրինաց նորա... (էջ 380):

Շնորհալու այս վկայութիւնը փարատում է ամեն կասկած և

հաստատ կերպով ցույց է տալիս, թե Մաշտոց գրքի մեջ գտնված կանոնները թեև առանձին կազմված են զանազան հայրապետներից, բայց նրանց կարգավորությունը և մի գրքի մեջ ամփոփումը եղել է Մաշտոց կաթողիկոսի ձեռքով թի վերջում ժամանակի: Զարբհանալյանը սխալ հասկանալով Շնորհալու այս բոլորովին պարզ խոսքերը (էջ 492), ասում է, թե «Սուրբն Ներսես Շնորհալի, որ առ Միջագետացիս գրած թղթուն մեջ հայտնապես կգրուցի, թե որչափ անտեղի է այս կարծիքը (Միտարանը Մաշտոցին և ո՛չ Ս. Մեսրոպին ընծայելը)»: Զարբհանալյանը սխալվում է անշուշտ Շր-նոբհալու թի Մաշտոց է ումեմնէ ասացեալ և եղեալ է, սուտ են և ոչ ճշմարիտ» բառերից: Բայց դժբախտաբար Շնորհալին այս բառերով Մաշտոցի հեղինակ լինելն է միայն մերժում և ո՛չ բնավ նրա կարգավորությունը, որ հետո ավելի ընդարձակ բացատրում է:

Մեսրոպին կողմնակից կարելի էր համարել Մաշտոց կաթողիկոսի կենսագրությունը, որ գրել է իր աշակերտը՝ Ստեփանոս վարդապետ Սևանեցի (տե՛ս Զարբհանալյան, «Պատմություն հայ գրչության», Բ, էջ 514): Այս կենսագրությունը գտնվում է էջմիածնի ձեռագրերից մի քանիսի մեջ. ինչպես՝ Կարինյան № 957 (էջ 614—617), Գևորգյան № 100 (էջ 582—583), Գևորգյան № 97 և այլն, տպված է նաև Գ. Տեր-Պողոսյանի «Լեոն Շանթի ժշին աստուածներ»-ը և Ստեփանոս վանականի հիշատակարանը՝ աշխատության մեջ (Շուշի, 1913): Բայց այս կենսագրության մեջ ակնարկություն անգամ չկա այն մասին, թե Մաշտոց կաթողիկոսն է եղել Մաշտոց գրքի կարգավորիչը: Այս պարագան անշուշտ շատ դարձանալի է. բայց զարմանքը կվերանա, երբ նկատենք, թե կենսագրությունը գրված է այն ժամանակ, երբ Մաշտոց դեռ 60 տարեկանից պակաս էր, ինչպես հիշվում է նույն կենսագրության մեջ, և հետևաբար դեռ կաթողիկոս էլ չէր ընտրված. մինչդեռ մենք գիտենք, թե Մաշտոց գրքի հորինումը եղած է նույն հայրապետի կաթողիկոսության ժամանակ:

Այժմ անցնենք քննել մոտիկից բուն Մաշտոց գիրքը, որով նոր փաստեր պիտի ունենանք շոշափելի կերպով մերժելու հին ձևի ենթադրությունները:

Արդի դործածության մեջ Մաշտոցը երկու տեսակ էր՝ Մեծ կամ Մայր Մաշտոց և Փոքր Մաշտոց, որ իր սովորական գործածության պատճառով հասարակաբար կոչվում է պարզապես Մաշտոց:

Մեծ կամ Մայր Մաշտոցը պարունակում է հետևյալ 45 գլուխները, որոնք կոչվում են կանոն.

1. Կարգ մկրտության (բուն մկրտություն, ութօրէք և քառասունօրեայք).

2. Կանոն նորոգ սափրելույ գհերս.
3. Կանոն նշան տալույ և օրհնելույ.
4. Կանոն կուսի պսակին և Կանոն պսակ վերացուցանելույ.
5. Կանոն երկրորդ պսակի.
6. Կանոն հաղորդ տալույ հիւանդաց.
7. Կանոն գիշերժամու աղօթից (ժանր հիվանդների վրա կարգացվելիք աղօթքներն են. համեմատությամբ նախորդի՝ շատ ավելի ընդարձակ).
8. Կանոն խաչալուայ առնելույ.
9. Հոգեհանգիստ մեռելոց.
10. Կանոն աղ օրհնելույ.
11. Կանոն մատաղ օրհնելույ.
12. Կանոն հաւ օրհնելույ.
13. Կանոն ջրհոր օրհնելույ.
14. Կանոն գսերմանիս օրհնելույ (արտ, հունձ, կալ, հնձան).
15. Կանոն խաչ օրհնելույ.
16. Կանոն նկարեալ հեղեղեցի և պատկեր օրհնելույ և օծելույ.
17. Կանոն սկիհ և մաղզմայ օրհնելույ.
18. Կանոն եկեղեցույ զգեստ օրհնելույ.
19. Կանոն նոր գիրք օրհնելույ.
20. Կանոն նորալարտ աշակերտ օրհնելույ.
21. Կանոն գծուարածին յդի կնոջ.
22. Կանոն փարատելույ զփոս նորածին մանկանց.
23. Կանոն թացեղէն պղծեալ նիւթ օրհնելույ.
24. Կանոն խունկ օրհնելույ.
25. Կանոն վասն բարձման երաշտի.
26. Կանոն վասն այսահարաց և լուսնոտից.
27. Կանոն թաղման ննջեցելոց (այգուց, եօթնաուր).
28. Կանոն տղայաթաղի (այգուց, եօթնաուր).
29. Շարականք Հանգստեան.
30. Աւետարանք բժշկութեան.
31. Աղօթք բժշկութեան.
32. Հիմնարկէք եկեղեցույ (հիմնարկութիւն, նաւակատիք և օծումն).
33. Կանոն եկեղեցույ աւազան օրհնելույ.
34. Կանոն զպղծեալ տաճարն սրբելույ.
35. Կանոն եկեղեցույ նոր դուռ օծելույ.
36. Կանոն ժամահար օրհնելույ.
37. Կանոն ապաշխարութեան մեղուցիցույ.
38. Կանոն օրհնութեան և ձեռնագրութեան եօթն աստիճանա-

տրաց եկեղեցւոյ (1. սաղմոսերգուք, աւելածուք, գոնապանք, 2. ընթերցողք, 3. երգմենեցուցիչք, 4. ջահընկալք, 5. կիսասարկաւազունք, 6. աւագ սարկաւազունք, 7. քահանայք և արեղայք)։

- 39. Կանոն մասնաւոր իշխանութեան 4 աստիճան գաւազանի.
- 40. Կանոն ծայրագոյն իշխանութեան 10 աստիճան գաւազանի.
- 41. Կանոն ձեռնադրութեան եպիսկոպոսաց.
- 42. Քահանայաթաղ.
- 43. Կանոն օրհնութեան ս. Միւսոնի.
- 44. Կանոն ձեռնադրութեան կաթողիկոսաց.
- 45. Կանոն օծման թագաւորաց։

Մայր Մաշտոցի զանազան տպագրութիւնները կարող են հիշուի 45 գլուխներից մի երկուսը հապաված լինել. այսպես օրինակ՝ (41) Կանոն ձեռնադրութեան Եպիսկոպոսաց, (43) Կանոն օրհնութեան ս. Միւսոնի, (44) Կանոն ձեռնադրութեան կաթողիկոսաց, և վերջապես (45) Կանոն օծման թագաւորաց։ Այս կանոնները կարող են կազմել նաև առանձին հատոր՝ Գիրք կամ Մաշտոց ձեռնադրութեան անունով։ Բայց լիակատար Մայր Մաշտոցը պետք է որ բոլոր կանոններն էլ պարունակի։

Փոքր Մաշտոցում գտնվում են վերի 45 գլուխներից միայն այն կանոնները, որոնք ամենօրյա գործածութեան մեջ պետք են. ինչպես՝ Մկրտութեան, Նշանադրութեան, Պսակի, Թաղման և ուրիշ կարգեր։ Առհասարակ 1—31 կանոնները կարող են մուտք գործել Փոքր Մաշտոցի մեջ, իսկ Փոքր Մաշտոցը ամբողջովին պարփակվում է Մայր Մաշտոցում։

Թեև Մաշտոցի կազմակերպութիւնը ավանդաբար Մեսրոպին կամ Մաշտոց կաթողիկոսին է բնծայվում, սակայն կանոնների մեջ կան մի քանիսը, որոնք առանձին հեղինակի անուն ունեն և հետեււարար շին կարող այս երկուսից լինել։ Այսպես են (31) Աղօթք բժշկութեան, որ Գրիգոր Նարեկացու հեղինակութիւնն է՝ Նարեկից հանված, (32) Հիմնարկէր եկեղեցւոյ, որ կազմել է նախ Հովհան Մանդակունի, իսկ հետո էջմիածնի միաբան Մինաս արքեպիսկոպոսը նոր փոխադրութիւններով ձևավորել է (հմմտ. «Մայր Մաշտոց», տպ. Պոլիս, 1807, էջ 155), (39) «Կանոն մասնաւոր իշխանութեան 4 աստիճան գաւազանի» Գրիգոր Տաթևացու աշխատութիւնն է։ Մնացյալները թեև Մաշտոցում առանձին հեղինակի անուն չեն կրում, բայց նրանց մեծ մասը «Օրհնութիւնարքեր» ցուցակում բնծայված է զանազան հեղինակների. այսպես՝ (1) Կարգ մկրտութեան և (4) Կարգ պսակադրութեան բնծայվում են Հովհան Մանդակունու, (8) Կանոն խաչալուսւոյ առնելոյ՝ կազմել է ս. Բար-

եղը իր հայրապետութեան հինգերորդ տարում, Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքում և նուսրով թարգմանիչը բերել է Երուսաղեմից, (9) Հողեհանգաթի կարգը կազմել է ս. Սիբրեմ ասորին, նիկեմիդիոս յաղաքում, իր հայրապետութեան երկրորդ տարում, որ Ղազար Փարպեցին բերել է Հայաստան, (10) Կանոն աղ օրհնելոյ՝ կազմել է Հուստոս եպիսկոպոսը, (14) Կանոն զսերմանիս օրհնելոյ՝ կազմել է Գրիգոր Աստվածարանը, որ իբր թէ Մովսէս նորենացին բերել է Հայաստան, (15) «Կանոն խաչ օրհնելոյ» Մանդակունուն է, (16) «Կանոն նկարեալ եկեղեցւոյ» Գրիգոր Լուսավորչին է բնծայվում, (17) «Կանոն սկիհ և մազզմայ օրհնելոյ» և (18) «Եկեղեցւոյ զգեստ օրհնելոյ» Հովհան Մանդակունուց են, (27) «Կանոն թաղման նշեցեցիւոց» կազմեց ս. Սահակ՝ Վաղարշապատում, (32) Հիմնարկէր եկեղեցւոյ, (33) Կանոն եկեղեցւոյ աւագան օրհնելոյ, (34) «Կանոն զպղծեալ տաճարն սրբելոյ» Հովհան Մանդակունուց են, (35) «Կանոն եկեղեցւոյ նոր դուռ օծելոյ» Լուսավորչից է, (36) «Կանոն ժամահար օրհնելոյ» Հովհան Մանդակունուց է, (37) «Կանոն ապաշխարութեան մեղուցելոց» կազմել է Կյուրեղ Երուսաղեմացին՝ իր հայրապետութեան 21-րդ տարին, Երուսաղեմում, որ Կորյուն և Ընծակ թարգմանիչները Հայաստան բերին, (38) Եօթն աստիճանաւորաց ձեռնադրութեան կանոնի մեջ ընթերցողների և կիսասարկաւազների կարգը կազմել է Լուսավորիչը, իսկ քահանա օրհնելու կարգը կազմել է Սահակը, իր հայրապետութեան 21-րդ տարին, (12) Քահանայաթաղը նույնպես ս. Սիբրեմից է, որ Ղազար Փարպեցին բերաւ Հայաստան, իսկ հետո Սահակն ավելացրեց յոթ Ավետարանները։

Այս ավանդութեանց մեծ մասը անշուշտ անվավեր է. այսպես օրինակ՝ (14) Խորենացու Սերմնօրհնէքը, (16), (35) և (38) Լուսավորչին բնծայված մասերը և վերջապես (42) Քահանայաթաղը, որ Թարպեցին է բերել, իսկ հետո Սահակն ավելացրել է 7 Ավետարանները, մինչդեռ գիտենք, որ Փարպեցու դարձած ժամանակը Սահակը վախճանած էր արդեն Մյուսների մեջ էլ դեռ անվավեր բունը շատ կան. բայց համենայն դեպս, եթե նշանակված հեղինակներին շին, Մեսրոպինը բնավ չեն կարող լինել։ Հետևյալ պիտի լինեն նաև (44) Կանոն ձեռնադրութեան կաթողիկոսաց և (45) Կանոն օծման թագաւորաց, քանի որ Մեսրոպի օրով արդեն թագաւորութիւնը շեղվելով, կարիք չպիտի զգացվեր թագաւորօրհնէք կազմելու կամ Սահակը տակավին կենդանի լինելով՝ Մեսրոպը պիտի համարձակեր Կաթողիկոսօրհնէք պատրաստելու, (40) «Կանոն ծայրագոյն իշխանութեան» նույնպես շատ հետին պետք է լինի, որովհետև ծայրագոյն իշխանութեան կոչումն արդեն հետին է. այս

կանոնը պետք է համարել իբրև շարունակություն (39) Մասնաւոր իշխանութեան կանոնին, և հետևաբար ձևված Գրիգոր Տաթևացոյ ազնիւի հետո: Նմանապէս (2), (11), (12), (13), (19), (20), (23), (24) շատ հասարակ բաներ լինելով, ըստ ինքյան կրում են հետնութեան դրոշմը և շեն կարող Մեսրոպի գործը լինել: Անվայել է դրանք Մեսրոպին վերագրել: Մնացյալներից (3) պետք է կցել (4) Կոյսի պսակին, որովհետև անկարելի է ենթադրել պսակագրություն առանց նշանադրութեան, (29) Շարականք Հանգստեան շունենալով ընավ ոսկեղենիկ լեզու, շեն կարող լինել ո՛չ Մեսրոպից և ո՛չ էլ դասական շրջանի որևէ հեղինակից, (30) «Աւետարանք բժշկութեան» Ավետարանից հանված գլուխներ են և շներկայացնելով ո՛չ մի նորություն, ըստ ինքյան իրավունք շունեն առանձին կանոն կազմելու: Վերջապէս թվում է, թէ (43) «Կանոն օրհնութեան Ս. Միսոսի» Մեսրոպի ձեռնհասութեանից բարձր էր, ուստի պետք է որ ավելի հետո նստող հայրապետներից մեկի աշխատութեանը լինի: Նույն պատճառարանութեամբ կարող ենք մերժել նաև (41) Ծպիսկոպոսական ձեռնադրութեան կանոնը:

Եթե բոլոր այս նշանակված կանոնները դուրս հանենք, կմնան միայն 5, 6, 7, 21, 22, 25, 26 և 28 կանոնները, որոնք կարող ենք հակառակ պարագային Մեսրոպին եմքագրել:

Բայց կարելի՞ էր միթե այսչափ փոքր աշխատութեան համար ամբողջ Մաշտոցի կազմությունը Մեսրոպին ընծայել: Իհարկե ոչ: Այն անձը, որ Մաշտոցի հեղինակ կամ խմբագիր տիտղոսն է կրում, եթե նրա մեծագույն մասի հեղինակը չէ, պետք է որ գոնև հավաքած, դասավորած և վերջին ձևովից անցկացրած լինի այն կանոնները, որոնք իրանից առաջ գոյություն ունեին, իբրև աշխատություն զանազան հեղինակների: Այսպիսի մի անձնավորություն բավական ուշ ժամանակ ապրած պիտի լինի, այսինքն՝ այնպիսի մի ժամանակ, երբ Սահակ, Հովհան Մանդակունի, Ղազար Փարպեցի, Կորյուն, Խորենացի և այլն, որոնք Մաշտոցի զանազան կանոններին հեղինակ են համարվում, շատոնց արդեն վախճանած էին: Սրանից հետևում է, թէ Մեսրոպը չի կարող Մաշտոցի խմբագիրը լինել, բայց Մաշտոց կաթողիկոսը, որ հիշատակված բոլոր հեղինակներից հետո է, ամենայն իրավամբ կարող է խմբագրի պայմանները լրացնել: Եթե նարեկացին և Տաթևացին էլ ավելի հետո են քան Մաշտոց կաթողիկոսը, իրենց գրածներն էլ հետին հավելվածներ են Մաշտոցի մեջ, որոնք մնացյալի ամբողջությունը բնավ չեն խանգարում:

Մեսրոպի հեղինակ լինելու դեմ իբրև վերջին ապացույց կարելի է հիշել մանավանդ Մաշտոցի լեզուն: Մաշտոցի բոլոր կանոն-

ներն էլ պարունակում են վեց տեսակ ընթերցվածքներ, այն է՝ 1. Սալմոսներ, 2. Շարականներ, 3. Փարող, 4. Աղոթք, 5. Ավետարան, 6. Ընթերցվածք (առհասարակ մարգարեություններից և Առարելական թղթերից): Այս վեց մասերը զանազան շարքով և փոխառ հաջորդում են իրար: Սրանցից երեքը (Սալմոսներ, Ավետարաններ և Ընթերցվածք) բոլորը բաղված են ս. Գրքից, ուստի բուն Մաշտոցից մնում են աղոթքները, քարոզներն ու շարականները, որոնք բոլորն էլ, առանց բացառութեան, ունեն հետդասական լեզու: Նրանց համար, որ գիտեն խտրել ոսկեդարյան հայերենը հետոսկեդարյան հայերենից, այս հանգամանքը բավական է հաստատելու համար, թե Մաշտոցը չի կարող երբեք Մեսրոպի գործը լինել:

4

Միտարանից հետո գալիս է Շարականը, որից «Ապաշխարութեան» կոչված շարականները ավանդութեամբ Մեսրոպին են ընծայվում: Այս շարականները սկսվում են Մեծ Պահոց առաջին օրից և գնում են մինչև Կանոն վեցերորդ կիրակելին, առանց հաշվելու Ղազարու հարություն և Ավագ շաբթու շարականները, որոնք մեծագույն մասամբ տրվում են Սահակին: Մեսրոպին ընծայված այս մասը բռնում է 1861 թվականին էջմիածնում տպված Շարականի 117—224 էջերը, այն է՝ 107 երես, իսկ հետո հաշվելով նաև Սահակին ընծայված մասը, այն է՝ մինչև Զատիկ, ընդամենը 167 երես (էջ 117—279):

Ամենահին վկայությունները, որ կարող ենք գտնել մեր մատենագրության մեջ ի հաստատություն հիշյալ ավանդության, են նախ բուն իսկ Շարականների հորինման «Օրհնութիւնաբեր» կոչված ցուցակները և երկրորդ՝ Կարապետ Սասնեցին: Սրանցից առաջինները հետևյալ լակոնական տեղեկություններն են տալիս մեզ. «Զապաշխարութեան հարցներն և զտէրյերկնցերն Մեսրոպ վարդապետն ասաց» (ձեռագիր էջմիածնի՝ Կարինյան № 1588, էջ 221բ, Շարական ԺԳ դարից):— «Նախ մեծն Մեսրոպ ղկարգն ապաշխարութեան և սուրբն Սահակ ղԱւագ շաբթուն» (Կարինյան № 1468, Գր. Տաթևացոյ Մեկնութիւն եկեղ. աղօթից, էջ 37բ և Կարինյան № 851, Աստուածաշունչ, էջ 300ա):— «Զապաշխարութեան կարգն և ղՂազարուն և ղԱւագ շաբթուն Մեսրոպ վարդապետն» (Կարինյան № 622, Ժողովածու, էջ 299բ):— «Զապաշխարութեանն և ղՂազարուն, ղԱւագ շաբթուն Մեսրոպ վարդապետն է ոգևալ» (Գևորգյան № 704, Երրորդիբք 3ովհաննու Երզնկացոյ, էջ 31ա):— Վիեննայի Մխի-

Քարյանց № 209 ձեռագիր Շարականում (գրված Խաչատուրի ձեռքով 1312 թվականին), էջ 23թ, ասվում է «Կանոնն Ապաշխարութեան, լուսանցրում՝ Մեսրոպ վարդապետի ասացեալ» (տե՛ս Տաշյան, Յուցակ, էջ 523թ):— Սրանց հակառակ Սարգիս Երեց՝ գրիչ Շարականի՝ Ապաշխարութեան կարգից Մեսրոպին է ընծայում միայն Հարցերը և Տեր յերկնիցները: Իսկ Ողորմէքը Բենիկ վարդապետին՝ ժՔ դարից (տե՛ս Սահակ վարդապետ Ամատունի, «Պարականոն շարականներ», էջ 81): Այսպէս էլ Ավետիքյանը («Փացատրութիւն Շարականաց», Վենետիկ, 1814, էջ 156), ասում է, թէ «Զկարգ շարականաց Ապաշխարութեան ըստ ութ ձայնից ասեն արարեալ Ս. Մեսրոպայ... օրինակ ինչ՝ Շնորհալուսն ներսէսի ընծայէ զերիս ձայնս»:

Կարապետ Սասնեցին, որ նույնպէս ժՎ—ժԳ դարի հեղինակ է, Ապաշխարութեան շարականների հորինման համար մի քիչ ավելի մանրամասն է՝ համեմատութեամբ առաջինների: Նա պատմում է, թէ այս շարականները գրեց Մեսրոպ՝ Ասորիքից վերադարձին, Բալուխի քարայրում ճգնած ժամանակ, Մեծ պահոց լոթի շարաթներում: «Կրկին նորագէր զպահսն և զաղօթսն, ընթանալով գառ ի վեր ընդ ափունս Եփրատայ, յայրէ յայր անցանկով միևն ի գղեական Պալուսնաց և անդ զկայ առնայր ի փոքրագոյն այրի յաւորս քառասնորդացն. և զեթն եւթնեական անտաղ անցուցանէր գոխ և զգիշեր, երգելով գերսս երից մանկանցն, և շարարան Եղանակ ապաշխարութեան՝ ըստ թուոյ աւորց պահոցն, զոր ընկալեալ երգէ եկեղեցի սուրբ» (Սասնեցի, էջ 43):

Տեսնում ենք, որ վերի տեղեկութիւնները իրար հետ համաձայն չեն. ոմանք Մեսրոպին են վերագրում Մեծ պահոց ամբողջ շարաթվա շարականները, ուրեմն նաև Ղազարու հարութեան և Ավագ շարաթվա շարականները. այսպէս է նաև Սասնեցին (սգեթն եւթնեական): Բայց ուրիշներ վերջինները տալիս են Սահակին, Մեսրոպին պահելով միայն 6 շարաթվա շարականները: Ուրիշ հեղինակներ էլ նույնիսկ 6 շարաթվա շարականներից շատերը վերանակներ էլ նույնիսկ 6 շարաթվա շարականներից շատերը վերագրում են տարբեր հեղինակների: Գծրախտարար շունենք Շարականի բնական պատմութիւնը, այն զանազան կարծիքները, նրանց հեղինակները և ոմնեցած արժանիքը ցույց տալու համար էջմիածնի միաբան հայտնի շարականագէտ Սահակ վարդապետ Ամատունիին, որը ըստ կարիվաւոյն հազաքն էր շարականների մասին գտնելոված բոլոր ավանդական տեղեկութիւնները, տվել էր ինձ հետևյալ ցուցակը, ուր տեսնվում է, թէ ամբողջ Մեծ պահոց ընթացքում երգված շարականներից ո՛րը ո՛ր հեղինակին է ընծայված:

*1. Շարականը տաշին շարաթու— Որ հայիս քաղցրութեամբ.— Մեսրոպ.

2. Շարական Ս. Քէղորտսի— Որ ընտրեցեր ի սկզբանէ.— ?

3. Կանոն Բ կիրակէին Աղուհացից— Որ զօրէնս սրբութեան պահոց.— Շնորհալի.

*4. Կանոն Բ կիրակէին Աղուհացից— Չանուն քո Քրիստոս, օրհնեմք.— Մեսրոպ.

5. Շարական Ս. Կիրոյի Երեսօղեմացոյ— Մանկունք նոր Սիոնի.— ?

6. Կանոն Գ կիրակէին— Օրհնեմք զքեզ, անսկիզբն Հայր.— Շնորհալի.

*7. Կանոն Գ կիրակէին— Օրհնեալ, Տէ՛ր Աստուած հարցն մերոց.— Մեսրոպ.

*8. Կանոն Գ կիրակէին— Հարցն մերոց օրհնեալ ես, Տէ՛ր.— Մեսրոպ.

9. Կանոն Դ կիրակէին— Որ արարեր զսրբութեամբ.— Շնորհալի.

*10. Կանոն Դ կիրակէին— Փառատրեալ անուն քո յախտեան.— Մեսրոպ.

*11. Կանոն Դ կիրակէին— Սուրբ Աստուած, Հայր անսկիզբն.— Մեսրոպ.

12. Կանոն սրբոց քառասնից մանկանց— Այսօր ընդ անմարմնոցն.— Անանիա Շիրակացի և ներսես Շնորհալի փոխ առ փոխ.

13. Կանոն Ե կիրակէին— Որ պատուիրան ըջմարտութեան.— Շնորհալի.

*14. Կանոն Ե կիրակէին— Հարցն մերոց Աստուած, որ ապրեցուցեր.— Մեսրոպ.

15. Կանոն Ս. Գրիգոր Լուսատրչի— Այսօր զուարճացեալ ցրնծայ.— Յովհ. Երզնկացի.

16. Կանոն Ս. Գրիգոր Լուսատրչի— Լերինք ոմնեայն, այսօր ցնծացէր.— Յովհ. Երզնկացի.

17. Կանոն Ս. Գրիգոր Լուսատրչի— Որ է շօրէ՛ առաքեալ արեղակն.— ?

18. Կանոն Զ կիրակէին— Որ գխորհուրդ քո զայստեանդ.— Շնորհալի.

*19. Կանոն Զ կիրակէին— Աստուած հարցն մերոց, ողորմեալ.— Մեսրոպ.

*20. Կանոն Զ կիրակէին— Օրհնեալ Տէ՛ր Աստուած հարցն մերոց.— Մեսրոպ.

21. Կանոն յարութեան Ղազարու— Այսօր գոլով ի Բեթանիա.— Ս. Սահակ.

22. Կանոն Սաղկազարդի կիրակէին— Որ վերօրհնիս յաթու-
արս.— Ս. Սահակ և ն. Շնորհալի.

23. Կանոն Սաղկազարդի կիրակէին— Թագաւոր գոլով քո
յաշխարհ.— Ս. Սահակ.

24. Կանոն Աւագ երկուշաբթին— Անեղն ի Հօրէ ծնեալ որ-
դի.— Ս. Սահակ և ն. Շնորհալի.

25. Կանոն Աւագ երեքշաբթին— Իմաստուն կուսանքն պատ-
րաստեալ.— Ս. Սահակ.

26. Կանոն Աւագ շորեքշաբթին— Որ յաթոս փառաց բազ-
մեալ.— Ս. Սահակ.

27. Կանոն Աւագ հինգշաբթին— Վերածգողն երկնից մշտըն-
ջենաւոր.— Ս. Սահակ.

28. Կանոն Աւագ ուրբաթուն— Այսօր ի կատարուն աստու-
ծային.— Շնորհալի.

29. Կանոն Աւագ ուրբաթուն— Արծաթսիրութեամբն մոլեալ.—
Ս. Սահակ.

30. Կանոն Աւագ ուրբաթուն— Այսօր անճառ.— Շնորհալի.

31. Կանոն Աւագ ուրբաթուն— Նորօգոյ տիեզերաց.— Շնոր-
հալի.

32. Կանոն Աւագ շաբաթուն— Պարգևատուն ամենեցուն.— Ս.
Սահակ և ն. Շնորհալի.

33. Կանոն Աւագ շաբաթուն— Յարեալ Քրիստոս ի մեռելաց.—
Անանիա Շիրակացի:

Ուրեմն ըստ այս ցուցակի, ավանդութիւնը Մեսրոպին է վե-
րագրում ինը շաբաթան, այն է 1, 4, 7, 8, 10, 11, 14, 19 և 20 թվե-
րը (ամեն մի շաբաթվա համար մի կամ երկու): Եթե քննենք այս
շաբաթանները լեզվական տեսակետով, հետզստական շրջանի լեզ-
վի նշաններ շատ կգտնենք: Ահա մի հասարակ ցանկ այդպիսի քա-
ռերի.

- անիմանալի 119.
- աստուածաբանելով 124, 187.
- անբաժանելի 125, 145, 147,
219.
- ամենարաւական 146.
- անքննելի 148.
- անտանելի 155.
- անյաղթելի 167.

- ամենակարող 172.
- անհասանելի 193, 229.
- անեղ 194, 220.
- անկիրական 194.
- անսասանելի 196.
- աններելի 213.
- ամենամեղ 223.
- գոլով 147, 170, 189.

- ամենասուրբ 167, 219.
- անբաւելի 167.
- գոհարանելի 132, 135.
- երեքսրբանի 191.
- երկնային 158.
- երբեակ 190.
- էակ 155.
- էակից 170, 175, 215.
- զ'ի վերայ քորեթիցն 215.
- կենցաղ 132, 171.
- համարայից 119.
- հրաշացուցանել 119.
- հրափորձութեամբ 124.
- համաձայնեալ 125, 155.
- համաքնակից 215.
- հրեշտակային 187.
- հրաշալի 154, 169, 193.

- պարագրել 155.
- սպասաւորել 192.
- վերածագող 191.
- վերառաքել 178.
- վերերգել 157.
- վերագոչել 155.
- փառաբանել 118.
- փառաբանել 122, 124, 165,
191, 218, 219.
- փառաբանութիւն 191.
- փառակից 170, 171, 175, 218.
- փառատրութիւն 148.
- փոխարկել 154, 155.
- օրհնարան 121, 135, 154, 155,
190, 193:

Շատ քանուկ է հատկապես բարեկիր բառը, որ գրեթե ամեն
երեսում պատահում է և այն էլ մեկ-երկու անգամ:

Թե այդ բազմաթիվ շաբաթանները, որոնք համախմբված են
Մեծ պահքի օրերի թվով կանոնների մեջ, իսկապես մեր առաջին
թարգմանիչն է հորինել, դրա մասին հավաստի ոչինչ չգիտենք. «Շա-
բաթանների հեղինակների գրական գործերին քաջածանոթ գրիչնե-
րը Ապաշխարութեան շաբաթանները միաձայն ընծայում են Մես-
րովք թարգմանիչին... Իսկ չգիտեմ ի՞նչ պատմական աղբյուրների կամ
ցուցումների վրա հիմնվելով, մեր ժէ շաբաթանի գրիչ Սարգիս ե-
րեցը Ապաշխարութեան կարգից թարգմանիչն է ընծայում միայն
«Հարց»-երը և «Տէր երկնից»-ները, իսկ «Ողորմէք»-ը՝ Բենիկ վար-
դապետին, որ ապրեց ժՌ դարում. «զԱպաշխարութեան հարցներն
և զՏէր յերկնիցներն Մեսրուպ վարդապետն ասաց. զՈղորմէք ա-
պաշխ[արութեան] Բենիկ վարդապետն ասաց». թղ. 223ր (Սահակ
վարդապետ Ամատունի, «Շին և նոր պարականոն շաբաթաններ»,
էջ 91):

Վերևում գրածից պարզ երևում է, որ հետագա դարերի ավան-
դութիւնները Ապաշխարութեան կարգի շաբաթանների հեղինակի
մասին տատանվում են: Նույնիսկ եթե այդ կարգի շաբաթանները
միաձայն Մեսրոպին վերագրված լինեին, մենք չէինք կարող ըն-
դունել ավանդութեան պատմական ճշմարտութիւնը, որովհետև Ս
դարի առաջին երկսնամյակում կարելի չէ դնել հետագա դարերի

այն սովորութիւնը, որով ամբողջ կանոններ էին գրում, կանոնի բոլոր սարքով: Կանոնն առաջ է եկել է դարի վերջերում. ուստի մի թյուրիմացութիւն է միայն ասել, թե ոչարականներ գրելու կանոններին ծանոթ մի անձն՝ որպիսին Մեսրոպն էր, չէր կարող գրել Հաղթեր. Տէր յեկնիցները և թողնել Ողորմէք»։ այսինքն կանոնի մի մասը գրողը անպատճառ և մյուսը պիտի գրեր: Մեսրոպի ժամանակ հենց այդ պահանջը չկար, ինչպես չկար նաև այն պահանջը, որ Ապաշխարութեան կանոնները լինեին Մեծ պահի օրերի թվով: Ուստի եթե Մեսրոպը հեղինակ է Ապաշխարութեան շարականների, նա առանձին երգեր միայն հորինած պիտի լինի և ոչ թե մի ամբողջական կանոն, և ավելի պակաս՝ մեծ թվով կանոններ: Կնշանակի մի պատմական հիմք ունեն այն գրիչները, որոնք Ապաշխարութեան բոլոր կարգը միայն Մեսրոպին շնն վերագրում:

Ապաշխարութեան շարականներից դուրս կա նաև Քառասուն մանկանց շարականը, որ գրիչներից մեկը (անունը անհայտ) ընծայում է Մեսրոպին, ասելով. «Կանովն Սրբոց Քառասնից, ասացեալ Մեսրոպայ Տարօնկուցն. Այսօր ընդ անմարմնոցն դասս պարեն»: Այս տեղեկութիւնը տալիս է մեզ շարականագետ Սահակ վարդապետ Ամատունին, իր «Հին և նոր պարականոն կամ անվավեր շարականներ» աշխատութեան մեջ (Վստղարշապատ, 1911, էջ 56): Բայց միևնույն ժամանակ հեղինակը, գտնելով, որ այդ շարականների մեջ կան Ծ դարին ոչ հատուկ անսովոր բարդ բառեր (ինչպես՝ լուսապսակ, քրիստոսակիր, սառնապատ, եղկացուցանել, վերանորոգել, նախագուշակ, համահավաքել, դիմամարդել, բոցաճաճանը, վերակարդալ, վերերգել, ճառագայթարձակ, հատապետ և այլն), հրաժարվում է Մեսրոպին հեղինակ ճանաչելուց, և նույն շարականը համարում է Անանիա Շիրակացու կամ Ստեփանոս Աբաստացու գործը: Իսկ Ավետիքյանը («Բացատրութիւն շարականաց», էջ 181), ըստ Կիրակոսի համարում է Շնորհալու գործը, բայց կասկածում է և զգում Միսիանոսի ազդեցութիւնը:

Մեսրոպին վերագրված շարականների հարցը փակելու համար, մեջ ենք բերում այստեղ Մ. Արեղյանի («Արարատ», 1912, էջ 722, 724) պատմական ուսումնասիրութիւնի մի քանի հատվածներ. «Ի և Ծ դարերում ղեռ չկային շարականներ. կային միայն փոքրիկ հոգևոր երգեր: Ութերորդ դարում հունաց մեջ կազմվեց կանոնը, այսինքն յուրաքանչյուր տոնի համար հնարվեց ինը երգերի մի շարք՝ հավաքելով կամ հներից և կամ նորերն ստեղծելով: Այս 9 երգերի շարքը կոչվեց շարական: Այսպես ուրմն, շարականը ինքնին չի կարող ութերորդ դարից առաջ գոյութիւն ունենալ: Օրինակ՝ Սահակ Պարթևին են վերագրում Ավագ շարաթի կանոնները, իսկ Մես-

րոպին՝ Ապաշխարութեան կարգը: Բայց այդ կանոններից ոչ մեկը չի կարող ամբողջապես մի մարդու ասածը լինել: Նրանց երգերի մեջ մեծ տարբերութիւն կա թե՛ ձևի և թե՛ բանաստեղծական ըմբռնման տեսակետից: Բայց որ զխավորն է՝ հունաց մեջ անգամ կանոնները պատկանում են եկեղեցական բանաստեղծութեան զարգացման ավելի ուշ շրջանի: Նշանակում է, թե այդ կանոնների բաղմաթիվ շարականները հետզհետե են հորինված և հետագայում, երբ կազմվել են կանոնները, վերագրվել են մի անձի՝ ս. Սահակին կամ ս. Մեսրոպին: Ծ դարում, երբ եկեղեցու պաշտամունքի լեզուն հայանում էր և ս. Գրքի սաղմոսներն ու օրհնութիւնները հայերեն էին թարգմանվում, անհավանական չէ, որ մի քանի հոգևոր երգեր էլ թարգմանվեին և կամ նրանց նմանողութեամբ նորերը շինվեին: Բայց թե այդ երգերը կա՞ն և մանավանդ թե որո՞նք են, դեռ կարելի չէ իմանալ... Մեր հոգևոր երգի սկիզբը հինգերորդ դարում ղենլով հանդերձ՝ անհավանական է կարծել, թե այդ դարում մեծ օրհնութեանցութիւններ գրված լինեն, հունաց մեջ անգամ այդպիսի երգերը ծաղկում են առանձնապես վեցերորդ և յոթերորդ դարերում» (էջ 724):

Մենք որոնեցինք, թե ո՞ր էջերում ավելի հազվագեղ են հետազատական ձևերը, և հետևաբար ո՞ր կարելի է ենթադրել նախավոր հարազատագույն լեզու: Այսպես, գտանք, օրինակ՝ էջ 132—139, 144—153, 156—158, 164—166, 216—217, 221—222: Համեմատաբար լավ լեզվի ահա երկու հատված.

Ալիք յանցանաց զիս ալեկոծեն,
Եւ մեղք իմ բազում զիս յանդիմանեն.
Անդ զի՞նչ արարից մեղուցեալ անձամբս,
Որ չեմ ապրելոց յանագին ճրոյն:
Մեղայ քեզ, Քրիստոս, Որդի Աստուծոյ,
Շնորհեա զթողութիւն բազում յանցանաց իմոց» (էջ 218):

Մեղուցեալ անձամբ կարդամ առ քեզ, Հա՛յր երկնաւոր,
Օգնեա՛ ինձ ի նեղութեանս, որ մեղօքս եմ մեռեալ, օգնեա՛ ինձ:
Վիճաւորեցայ քս յաներևոյք թշնամուցն, բժշկի ճիւղաւորաց,
Ռժշկեա՛ զիմ զճիւղաւորութիւնս, որ մեղօքս եմ մեռեալ:

Մոլորեցայ ես որսլէս զոյխար կարօտեալ, խնդրող գերելոց,
Խնդրեա՛ զիս զմալորեալս, որ մեղօքս եմ մեռեալ (էջ 220):

Իրաց արդի վիճակում շարականները շնն կարող Մեսրոպինը համարվել:

Հինգերորդ աշխատութիւնը, որ Մեսրոպին է ընծայվում, է ս. Ներսեսի պատմութիւնը, որի ամբողջական խորագիրն է «Յաղագս գարմից սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի և Պատմութիւն սրբոյն Ներսեսի Հայոց հայրապետի»: Այս աշխատութիւնը հրատարակված է վերջին անգամ Վենետիկ, 1883, «Սոփերք»-ի Զ հատորով, ուր բռնում է 9—124 փոքրադիր Երեսները: Գրքի վերջում կա ընդարձակ հիշատակարան, ուր որոշակի հայտնված են գրքի հորինման պարագաները: Հրատարակիչները այս հիշատակարանը հանեւում էր բուն գրքի մարմնից, որով էն էջ 138—139 ծանոթութիւն մեջ, և այն էլ հապավմամբ: Ահա վասիկ այդ հիշատակարանը, ինչպես սովորած կա այնտեղ. «Ի ՆԺԶ (= 967) թուականիս Հայոց և ի վերադիտողութեանն Տեառն Վահանայ Հայոց կաթողիկոսի, և յամս Աշտուղ Բագրատունոյ Հայոց թագաւորի ի տանէն Շիրակայ, ես Մեսրոպ Նուստ քահանայ ի Վայոց ձորոյ ի զեղջէ Հողոցմանց, ուստի Տոփսէփ էր երանելի նահատակն յաւուրս Սրբոյն Վարդանայ... մեծ ցանկութեամբ ծաղկաբաղ արարի զգիրքս զայս ի Հայոց մնացորդաց յԱրևելից գրոց. զյաղթութիւն և զվատթարութիւն թագաւորացն Հայոց և Վրաց, և զառաքինութիւն և զսքանչելիս հայրապետաց տոհմից սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, և զտեսիլ և զվերտակ սրբոյն Ներսիսի, և զքաջութիւն և զյաղթութիւն արիական ազգին Մամիկոնէից: ... Եւ արդ զայս հանեալ յԱրևելից գրոց ի Հայոց մնացորդացն պատմութեանց, և ետու որդիացելոյ իմոյ սուրբ աւագանին ծննդեամբն, Վահանայ Մամիկոնենոյ, ի գիւղն որ կոչի Վարժի»:

Ավելի պարզ ու բացահայտ բան քան այս հիշատակարանը՝ չգիտեմ թե ի՛նչ կարող է լինել. հեղինակը ասում է, թե ինքը Մեսրոպ երեսն է Հողոցմանց գրողից, որ ժ գարում ծաղկաբաղ է արել Աբրահամ եւստովանողի Մնացորդաց պատմութիւնը: Այս բացարձակ հայտարարութիւնն զեմ, հրատարակիչները (էջ 137) ծանոթութիւն մեջ ասում են, թե ս. Ներսեսի վարքի նախկին հեղինակը Մեսրոպ Մաշտոցն է, կամ նրա աշակերտներից մեկը և թե Մեսրոպ գրել էր ս. Ներսեսի վերջին ազոթին ու գուշակութունները. «Կամ սա (Ս. Մեսրոպ) ինքնին գրեաց նախ զվարս մեծի քահանայապետին, և կամ պատմեաց մանրամասն, և մի ոմն յաշակերտաց նորա կնիլ ի գիր, բայց հաւանագոյն է թէ ինքնին գլխին բանս սրբոյն նշանակեալ էր գրով, զաղօթն ասեմ և զգուշակութիւնսն, որք ապա փոխեցան ի գիր»: Նույն գաղափարը հայտնած էր տարիներ առաջ նաև Հ. Մ. Ավգերյանը («Լիակատար վարք սրբոց», Ե, 1813,

էջ 282): Բայց այսպիսի մի ենթադրութիւն անելու համար վենետիկցիք չունեն ուրիշ ապացույց, եթե ոչ Մեսրոպի անվան հիշատակաւրջունը ս. Ներսեսի պատմութիւնն մեջ (էջ 83 և 110): Զարբհանալիանը, որ առհասարակ շատ գյուրահավան հեղինակ է, իր «Հայոց պարտութիւնն պատմութիւնն» մեջ մասամբ ընդունում է այս ենթադրութիւնը, առանց որևէ քննութիւն ենթարկելու: Բայց Մեսրոպի անվան հիշատակութիւնը, եթե որևէ գորութիւն ունենար, հիշտ հակառակը պիտի ապացուցաներ: Մենք վերը (զլուս առաջին) տեսանք, թե Մեսրոպի քարտուղարութիւնը Ներսեսի մոտ՝ կնիլիք է, միայն հետնաբար ձևացած, ուստի կնիլիք է նաև Ներսեսի մահվան ժամանակ ներկա լինելով՝ վերջին աղոթքները գրի տանելը: Բուզանդը, որ առհասարակ ամեն բան մանրամասն պատմում է, ս. Ներսեսի վերջին րուպեններին ներկա է գնում (Ե, իդ) Գալստոս կախկոպուսին, Տրդատ գլխավոր պաշտոնեից, Մուշեղ սպարապետին, Հայր մարգարէին, եկեղեցականներ ու նախարարներ, առանց հիշելու Մեսրոպի անունը, որ անկարելի է թե չհիշեր, եթե իրոք ներկա լիներ: Զմոռանանք նաև այն պարագան, որ եթե Մեսրոպ որևէ մասնակցութիւն ունեցած լիներ հիշյալ աշխատութիւն մեջ, անպատճառ պիտի հիշվեր Մեսրոպ երեսի հիշատակարանում: Վերջապես այսպիսի մի երևելի բան Կորյունը կամ Մեսրոպի կենսագրիչներից մեկը անշուշտ գտնե ակնարկութիւններ հիշելու էր:

Թե ս. Ներսեսի պատմութիւնը լի կարող Մեսրոպի աշխատութիւնը լինի՝ կա այս մասին մի ուրիշ վճարճալի ապացույց էլ: Ինչպես Թորոսյանը («Բաղմաւիկ», 1932, էջ 263) ցույց է տվել (թեև բոլորովին ուրիշ նպատակով), ս. Ներսեսի պատմութիւնն մեջ, ինչպես որ կան զանազան հատվածներ Բուզանդից փոխ առած, կա նույնպես մի հատված, որ փոխ է առնված Կորյունի գրոցից: Այս հատվածը հետևյալն է.

Կորյուն, էջ 14—15

Պատմութիւնն Ներսեսի, էջ 83

Ամենայն կրթութեամբ հողեւորացն զանձն տուեալ... Եւ բազում անգամ զհրեշտակական հանգիստ գիշերոյն և զհարկ քնոյ՝ յտեսաւոր տքնութեան՝ ի թօթափել ական վճարէր. և զայս ամենայն տունէր ոչ սակաւ ժամանակս:

Ամենայն կրթութեամբ հոգեւոր իրաց զանձն տուեալ, բազում և անհշտական իրաց և տնհանգիստ գիշերային, զհարկ քնոյ յտեսաւոր տքնութեամբ ի թօթափել ական վճարէր, ոչ սակաւ ժամանակս, այլ յոլովս:

Կորյունն իր գիրքը գրել է ամենաշուտը 443 թվականին. Մես-
րոպը մեռել է 439 թվականի սկիզբը. ինչպե՞ս կուզեք, որ Մես-
րոպն իր մահվանից հինգ տարի հետո գրված մի գրքից բանագո-
ղություններ աներ:

6

Վեցերորդ աշխատությունը, որ Մեսրոպին է ընծայվում, այլև-
այլ թղթերի մի հավաքածու է. այս մասին ըստ բավականին տե-
ղեկություն են տալիս մեզ Կորյունը (էջ 21) և Փոքր Կորյունը (էջ
19): Ահավասիկ հիշյալ հատվածները. «Ապա յետ դարձեալ՝ այն-
պիսի առաւել և բարձրագոյն վարդապետութեամբն՝ սկսեալ երա-
նելոյն Մաշթոցի ճառս յաճախագոյնս, դիւրապատումս, շնորհա-
գիրս, բազմադիմիս ի լուսաւորութենէ և հիւթոյ գրոց մարգարէա-
կանաց կարգել և յօրինել, լի ամենայն ճաշակօք անտարանական
հաւատոյն ճշմարտութեան: Յորս բազում նմանութիւնս և օրինակս
ի յանցաւորացս աստի, առաւելագոյն վասն յարութեանական լուսոյն
առ ի հանդերձեալսն՝ յերկրեալ կազմեալ, զի հեշտընկալք և դիւ-
րահասոյցք ախմարագունիցն, և մարմնական իրօք զբաղելոցն լի-
նիցին, առ ի սթափել և զարթուցանել և հաստահիմն առ ի խոս-
տացեալ անտիսն քաշալերելք (Կորյուն, էջ 21): Գրեթե նույն բա-
ռերով է նաև Փոքր Կորյունը, որ ավելորդ ենք համարում մեզ բե-
րել. հիշենք միայն այն փոքրիկ հավելվածը, որ Մեսրոպի այս եր-
կասիրության համար նշանակություն ունի. այն է. «... ի զօրութենէ
և ի հիւթոյ գրոց մարգարէականաց և առաքելականաց կարգեալ և
յօրինեալ...» (էջ 19):

Այս խոսքերից բավական պարզ երևում է Մեսրոպի երկասի-
րության բնույթը: Այդ աշխատությունը խրատական ճառերի մի հա-
վաքածու էր, որոնց նյութը առնված էր մարգարեություններից և
առաքելական թղթերից: Մեսրոպը սրանց մեջ նպատակ ուներ հատ-
կապես խոսելու ժողովրդի ազնու խավի հետ, ուստի և գործ է ածել
այնպիսի պարզ և դյուրըմբռնելի լեզու, որ ամենքին հասկանալի
լինի: Անշուշտ շատ փափագելի էր մեզ իմանալ, թե արդյոք հա-
սն՞ է մեզ Մեսրոպի հիշյալ աշխատությունը և եթե այո, դասա-
կան շրջանի բազմաթիվ ճառական գրվածքներից ո՞րն է այն: Կոր-
յունի խոսքերից այնպես է երևում, թե Մեսրոպի հիշյալ աշխատու-
թյունը ինքնագիր գրություն էր և ո՞չ թե թարգմանություն: Միակ
թիշ թե շատ ինքնագիր ճառական գրվածքը, որ դասական շրջանից
հասել է մեզ, ճառընտիրների մի մասն է, որ լեզվական տեսակե-
տով էլ պատկանում է Ա դպրոցին: Ուստի եթե ենթադրենք, թե

Մեսրոպի գրվածքը կորած չէ, այդտեղ պետք է որոնել: Բայց կա-
րելի է նաև մտածել, թե Մեսրոպի գրվածքը թարգմանական էր,
որովհետև մեր հեղինակների մեջ բարգմանել և կորիները բառերի
նշանակությունը հավասարիմ կերպով պահված չէ միշտ: Այս պա-
րագային երկրայությունը շատ կզորանա, որովհետև դասական
շրջանից հասած թարգմանական ճառական գրվածքները շատ բազ-
մաթիվ են. այսպես Ա դասից կան Ոսկեբերանի և Զգոնի ճառերը,
իսկ Գ դասից Բարսեղի «Վեցօրէլ»-ից, Եվագրի և Կյուրղի «Կո-
յումն ընծայութեան» ճառերը:

7

2. Բարսեղ վարդապետ Սարգիսյանն իր «Ազաթանգեղոս և յուր
բազմադարյան դադտնիքը» աշխատության մեջ (Վենետիկ, 1890,
էջ 359—408), մանրամասն խոսելով Մեսրոպի այս վերջին աշխա-
տության վրա, ուզում է ցույց տալ, թե սույն «խրատական ճառե-
րու հավաքածուն» ուրիշ բան չէ, եթե ոչ Ազաթանգեղոսի երկրորդ
գիրքը, որ կրում է «Վարդապետութիւն Ս. Գրիգորի առն Աստուծոյ»
վերնագիրը (տպ. Թիֆլիս): Այս աշխատությունը բոլոր հին քննիչ-
ների և մատենագիրների կողմից համարված էր իրրև հարազատ
գործ ս. Գրիգոր լուսավորչի, որ Դ դարում նախ բանիվ բերանո
բարոզել և հետո հունարեն տառերով ու հայերեն լեզվով գրելով
ավանդել էր հայ ժողովրդին:

Ավելի նոր քննիչները, որոնք հունարեն տառերով հայալեզու
գրականության դրությունը բացարձակ կերպով մերժեցին, մեր-
ժեցին ընդունել նաև, թե հիշյալ վարդապետությունը կարող է լի-
նել Գրիգորինը: Պետք էր, որ այս աշխատությունն էլ, Դ դարի գործ
կարծված բոլոր հեղինակությունց հետ, արդյունք լիներ Ե դարի
տուաջին թարգմանիչների կամ ավելի հետո ծաղկող հեղինակների
(ինչպես Բուզանդ, Զենոբ, Հաճախապատում և այլն):

2. Բ. Սարգիսյանը (էջ 365—395), մանրակրկիտ փաստաբա-
նություն մի ավելորդ անգամ էլ ապացուցում է, թե ս. Գրիգոր
լուսավորչի հիշյալ վարդապետությունը հարազատ չէ և չի կարող
Դ դարում գրված լինել: Իր ապացույցները գլխավորաբար երկու
կետի վրա են հիմնվում. ա) հիշյալ վարդապետության մեջ կան
ինչ-ինչ դավանաբանական տեսություններ, որոնք լուսավորչի ժա-
մանակ ընդունված չէին զեռ Եղեղեցու մեջ. բ) վարդապետու-
թյունը պարունակում է բազմաթիվ փոխառություններ ս. Բարսեղի, ս.
Լիփրեմի, Ոսկեբերանի, ս. Գրիգոր Նազիանզացու և ուրիշ եկեղե-
ցական հայրերի գրվածքներից, մինչև իսկ Եղնիկից. ուստի և պետք
է, որ լինի Ե դարի աշխատություն:

Այս բանը ապացուցանելուց հետո, Սարգիսյանն անցնում է քննել, թե ո՞վ կարող է հեղինակ լինել այս Վարդապետության, իր քննությունները երևան են հանում Մեսրոպին. և ահա իր մեջ բերած փաստերից նրանք, որ կարող են լավագույնները համարվել:

ա. Մեսրոպը գրերի գլուտից թե՛ առաջ և թե՛ հետո, Հայաստանի մի քանի խուժաղուժ գավառներում երկար տքնություններ քարտեզ քրիստոնեությունը. այնտեղ որ մոռացված էր այս կրոնը, պետք էղավ կրկնել լուսավորչի առաքելական պաշտոնը. սրա համար էլ արժանացավ «Երկրորդ լուսավորիչ» տիտղոսին. և ինչ որ քարոզվում է Վարդապետության մեջ, շատ պատշաճ կերպով կարելի է տալ Մեսրոպին:

բ. Վարդապետության մեջ գրված վկայությունները ս. Գրքից համաձայն չեն արդի Յոթանասնից թարգմանության. ուստի կարող են քաղված լինել առաջին ասորական թարգմանությունից. այս պարագան համաձայն է գալիս այն կետին, թե Մեսրոպն իր քարոզություններն արեց ս. Գրքի երկրորդ թարգմանությունից առաջ:

գ. Կորյունը, հիշելով թե Մեսրոպը գրեց «ճառս յաճախագինս», սրանցից մասնավորապես շեշտում է մեռելոց հարության ճառը. Վարդապետության մեջ էլ մեռելոց հարության ճառը մասնավոր տեղ է գրավում իր ընդարձակությամբ, բազմապիսի բանաստեղծական փոփոխություններով և այլն:

դ. Եռհայիվանի ժողովի կանոնների նախերգանքում Մեսրոպի համար ասվում է «հոգելից և հոգեծիր ճշմարտասէր վարդապետին Մեսրոպայ, որ լուսաւորեաց զերկիրն Հայոց վարդապետութեամբ իւրով» (հրտ. Ղլտճյան, էջ 57): Կորյունն էլ իր աշխատութեամբ իւրով» (հրտ. Ղլտճյան, էջ 57): Կորյունն էլ իր աշխատության սկիզբը ասում է. «և վասն նորին լուսաւոր վարդապետութեան». շղատառ տպված բառերը կարող են նույն Վարդապետությունը ակնարկել:

ե. Պրոկզ և Ակակ հայրապետներին գրված պատասխանը, որ Մեսրոպի աշխատությունն է, Վարդապետության ինչ-ինչ մասերի համառոտությունը լինելով, բանավոր է ենթադրել, թե Մեսրոպ իր աշխատությունը ինքն իսկ համառոտել է:

զ. Եղնիկ երեցը, որ ըստ Հ. Սարգիսյանի Եղնիկ Կողբացին է, իր համառոտ գրության մեջ Մեսրոպի համար խոսելով, ասում է. «Ս. կարգը գործոցն Գրիգորի նորոգեալ արամբ միով երանելիա Տարօնացոյ, որում անուն Մեսրոպը ճանաչէր»: Գրիգորի նորոգեալ գործը կարող է Մեսրոպի վարդապետությունը լինել:

Այս պատճառարանությունները դժբախտաբար բոլորովին անզոր են ապացուցանելու համար հեղինակի առաջադրությունը. հակառակ իրեն կա այնպիսի հզոր մի փաստ, որի առաջ բոլոր վերի

առարկությունները ոչինչ են. և այս փաստը Վարդապետության լեզուն է: Առակաց զիրքը, որից մի փոքր հատված բերինք մենք, իբր նմուշ, բավական է ցույց տալու, թե Մեսրոպի լեզուն պատկանում է Ս դարի առաջին դարոցին. մինչդեռ Վարդապետության լեզուն, իբր ճոխ, պերճ ու շուրջ լեզու, պատկանելով չորրորդ դարոցին. չի կարող գրվածքը Մեսրոպինը համարվել (Նորայր, «Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք»):

Հաջորդ հատվածը, որ քաղում ենք Վարդապետության սկզբից, ընթերցողը կարող է համեմատել Առակաց գրքի հետ, իսկույն տեսնելու համար երկուսի միջև եղած հսկայական զանազանությունը:

«Տէր Աստուած, որ նա միայն ինքնութեամբ, և յառաջ քան զնա չիք ոք այլ, արարիչ ամենայնի որ երևի և որ ոչն երևի, բայց Որդին Միածին որ ի Հօրէ ծնեալ, և Հոգի նորուն որ ի նորին չեութեանէ. որով եղև աշխարհս ի սկզբանց անդ, արարեալ միասնական Երրորդութեանն միով գօրութեամբ կամացն ամենազօրաց, միախորհ, միակամ, միաբուն ինքնութեամբ. և ամենայն ի նմանէ եղեալ՝ երկինք և երկիր: Արարեալ զերկինս խորանարդ հաստաչարկ, և զերկիր թանձրայտակ աղխեալ սեղմեալ. և գերկինս կախեալ զոչքնչէ, և յերկիրս ի վերայ ոչնչի կացուցեալ, և ի նմին զանդունդս համատարածս խաւարազգածս աներևոյթս անկազմս անարարս և անչարդարս, անպատրաստս ստուերամածս: ... Ասացեալ ի Հօրէ առ իորհրդակատարսն համագործս՝ լինել լոյս, և անդէն եղեալ լոյսն համասփիւռ խաւարակուլ օրարի: Եվ յետ այսորիկ հաստատոյիսն ջրամած սառնեղէն ծովահերձ ջրբաժին. որով երևեալ ջրմաքն ամենածին ծաղկաբուխ անկարի: Քս յետ այսորիկ ասացեալ միասնական Երրորդութեան՝ լինել լուսաւորացդ առ ի ջրեղէն խորանանման հաստատութեան երկնին ճառագայթածիզը, աշխարհազունդք, նշանացոյցք և զեռնոց և ջրածին կայտառաց» (Ազգաթ. տպ. Թիֆլիս, 1883, էջ 153—154):

Չարմանալի է, որ Սարգիսյանի ենթադրությունը ստանց տյեկալի ընդունում է նաև Ակինյանը («Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 544):

Մառը («Մկրտություն Հայոց, Վրաց, Աբխազաց և Ալանաց», Վաղարշապատ, 1911, էջ 97) կարծում է, թե ամբողջ Ազգաթանգեզոս Մեսրոպի գործն է: Մի այսպիսի միտք հայտնել է նաև Ադոնյու («Հանդես ամսօրյա», 1928, էջ 91): Մառը ենթադրում է մի րանի տեսակ Ազգաթանգեզոս. ա) Ուղղափառ հունասեր խմբագրություն (Պ դար). բ) Քաղկեդոնական խմբագրություն (Է—Ը դար), որից թարգմանված է հունարենը և սրանից էլ արաբերենը. գ) Աղլույսին հայկական խմբագրություն (Ը դար), որից թարգմանված է

արդի հունարեն օրինակը: Առաջինը Մառը վերագրում է Մեսրոպին, հիմնվելով Եզնիկ երեցի ծանոթ վկայության վրա՝ «Կարգք գործոց Գրիգորի նորոգեալ արամբ միով երանելիա Տարօնացույ որում անուն Մեսրոպյ ճանաչէր»: Բայց Եզնիկ երեցը «Կարգք» ասելով ո՛չ թե Գրիգորի դրվածքն է հասկանում, այլ քարոզչական գործունեությունը, որ իրոք էլ նորոգեց Մեսրոպը, արժանանալով «Երկրորդ Լուսավորիչ» անվան: Համենայն դեպս կարելի չէ Ագաթանգեղոսը տանել է և Ը դար, որովհետև լեզուն և դարի է, և այն էլ շորթորդ դասից:

8

Մինչդեռ Հ. Բ. Սարգիսյանը ս. Գրիգորի վարդապետությունն է համարում Մեսրոպի ճառերի հավաքածուն, հայագետ Ֆեթթերը («Հայագիտական աշխատություններ», էջ 69—78) ուզում է ապացուցել, թե Կորյունի հիշած սույն հավաքածուն «Յաճախապատում»-ն է¹: Այս պիտքն էլ երկար ժամանակ անտեղի կերպով համարված էր ս. Գրիգոր Լուսավորչի հեղինակությունը:

Այս մասին տեղիք տվողը նույնիսկ Ագաթանգեղոսն է, որ Գրիգոր Լուսավորչի համար ասում է. «Ապա յետ այսպիսի գործոց սկըսեալ երանելույն Գրիգորի ճառս յաճախագոյնս, դժուարապատումս, առակս խորիմացս, դիրալուրս, յարմարեալ ի գօրութենէն և ի հիւթոյ գրոց մարգարէականաց, լի ամենայն ճաշակօք կարգեալս և յարմարեալս...» և այլն: Այս խոսքից հետևեցրել են իսկույն, որ Հաճախապատումը Լուսավորչինն է: Այսպես, Նարեկացին կոչումներ է անում իր «Սրգ երգոց»-ի մեկնության մեջ («Գրիգորի Նարեկացույ Մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1840, էջ 335 և 342) Հաճախապատումի ԺԹ և Ի ճառերից (տե՛ս Հացունի, «Ռազմավեպ», 1930, էջ 401):

Գրիգոր Մագիստրոսն իր «Մեծ են գործք» աշխատության մեջ (էջ 12) Լուսավորչի համար ասում է. «Զդիրսն իւր հուատոյ Յաճախաբանն որ անուանին»: Եվ դեռ այսպես էլ կարծվում է մեր անքննադատ շրջաններում: Ֆեթթերը նախ ապացուցում է, թե այս բանը անկարելի է, որովհետև՝ ա) ս. Հոգու բնության նկատմամբ հրամանակարգ վարդապետության ձևն այնպես է, որ հազիվ կարող ենք ենթադրել Լուսավորչի բերնից դուրս եկած: բ) Հեղինակի լեզուն, ինչպես իր բովանդակ ասությունց կերպը ցույց է տալիս, 381-ի

կոստանդնուպոլսի ժողովի վարդապետական որոշման ծանոթություն է ենթադրում: գ) Ս. Գրքից բերված վկայությունները այնպես համաձայն են մեր այժմյան թարգմանության, որ գրության ժամանակը չի կարող և դարից առաջ լինել:

Սրանից հետո Ֆեթթերն անցնում է ապացուցանել, թե Հաճախապատումը գրված պիտի լինի և դարում և թե սրանից ավելի ուշ չի կարող լինել: Իր ապացույցներն են, նախ՝ հեղինակի այն ձրգտումը, որով նա ուղում է զրադաշտականության հետ մաքառել:

բ) Քաղկեդոնական վեճերին բոլորովին անմասն է մնում, որով ցույց է տալիս, թե 451 թվականից առաջ է գրված. գ) Արշակունյաց հարստության հիշատակությունը այնպիսի ձևով է, որ ենթադրում է այս հարստության անկումը Աբուաշես Գ-ի օրով: Այսպիսով Հաճախապատումը գրված պիտի լինի ս. Գրքի երկրորդ թարգմանության և Քաղկեդոնի ժողովի միջև եղած ժամանակամիջոցում: «Բայց ճիշտ այս ատեն կապեր ու կործեր Ս. Մեսրոպ, որուն նկատմամբ կպատմե յուր կենսագիրը Կորյուն, թե «բազում թուղթս խրատականս և զգացուցիչս ընդ ամենայն գաւառս առաքէր»: Զինքը պետք ենք ուստի հեղինակ ճանչնալ այս ճառերուն»:

Այսպես է փաստաբանում Ֆեթթերը:

Բարի ցանկությունից ավելի բուն լկա այստեղ՝ Հաճախապատումը Մեսրոպին տալու համար:

Ֆեթթերի քննությունը, և թե իրը ստույգ ընդունենք, որոշում է միայն այն ժամանակը, երբ գրված պիտի լինի Հաճախապատումը: Բայց թե այս գրվածքը չի կարող Մեսրոպինը, ո՛չ էլ առաջին թարգմանիչներից որևէ մեկինը լինել, բավական ցույց է տալիս Հաճախապատումի լեզուն, որ այնպես հստակ կերպով դանազանվում է առաջին թարգմանիչների լեզվից: Հաճախապատումը հայտնի հունարան լեզվով չէ, ուստի իրոք չի կարող և դարում կամ ավելի վետո գրված լինել, բայց այնպես նման է Երկրորդ թարգմանիչների լեզվին, մասնավորապես Ղազարի և նրա ընկերների լեզվին, որ պետք է հաստատ կերպով ընդունել, թե նրանցից մեկի աշխատությունն է:

Երկար կլինեն մանրամասն ցույց տալ այն ներքին հատկությունների շարքը, որով օժտված պիտի լինեն դասական շերջանի ամեն գրվածք: Բայց ավելորդ չենք համարում նաև արտաքին հատկություններից բառական մասը նշանակել: Հաճախապատումի մեջ հարյուրներով կարելի է հաշվել հետդասական շրջանի բառեր: Ահավասիկ նրանցից մի ցուցակ (էջերը նշանակված են էջմիածնի 1894 թվականի տպագրության համաձայն)։

¹ «Յաճախապատում»-ը թարգմանված է գերմաներեն և հրատարակված «Regensburg»-ում, քննությամբ Ֆեթթերի և Հերշի, որոնք այս պիտքը Մեսրոպի աշխատությունն են համարում:

ա. անհպելի 11, 13.
 անփոփոխելի 13, 69.
 ամենասուրբ 14.
 անսասանելի 18, 22, 33, 37, 92, 126.
 աղբիւրաբար 20.
 աներկբայ 22.
 ապերախտիսն 23.
 ամենառատ 24, 30.
 անմեղկելի 24, 45.
 աւոտտի 32.
 անգոյ 49.
 աներեւելի 50, 106.
 առանձնաւորութիւն 55.
 անճառելի 55, 73, 82, 94, 107, 141.
 անյիշաշար 56.
 անհատ 82.
 անճառապէս 82.
 անմեկնելի 89, 107, 113.
 անըմբռնելի 97.
 անուշահոտանայ 100.
 անյիշելի 101.
 անպատմելի 113.
 անասելի 113.
 անլսելի 113.
 անանցանելի 115.
 անդբօս 122.
 անդրդուելի 126.
 աննախարար 135.
 առիթ 140.
 բիւրակերպարանեալ 8.
 բարեգործող 29.
 բարեխոնարհութիւն 41.
 բացալայտել 47, 97, 149.
 բնաւորեցան 48.
 բարեխոնութիւն 51.
 բաւականացի 68.
 բաղձալի 108.
 բարեխորհրդութիւն 124.

գոյացուցանել 27.
 գոյացութիւն 29, 58.
 գոլով 39.
 գործարան 145.
 երեութանայ 48.
 երկաքանչիւրոց 50, 70.
 երկբայի 117.
 երկրպագեն 144.
 զամենայնս 39.
 զանազանութիւն 40.
 զարտուղի 101.
 զանազան 111.
 ընդունակ 44.
 ընդունարան 141.
 ժառանգորդ 42.
 իւրաքանչիւրոց 41, 44, 46, 111.
 խորհրդածութեամբ 17.
 խոհականութիւն 83.
 կենցաղավարեալք 13.
 կենսագործել 15, 58, 63.
 կցորդակից 18.
 կերողութիւն 100.
 հրահանգել 19.
 հակամիտիլ 52, 80, 106.
 համանդամայն 118.
 համահամ 131.
 ճակատամարտիլ 130.
 մեղերք 97.
 մտառութիւն 48.
 յառաջագայիլ 57, 100, 139, 141, 143.
 ի յաւիտեանցն 43.
 նորածնելոց 17.
 ներգործութիւն 29.
 ներգործել 33.
 ի նոյնս 39.
 նախկին 57.
 նախախնամակա՞ն 90.
 նախաշաղկիղ 119.
 շրջապատել 126.

սնայնաբանութիւն 22.
 սղջախոհանայ 102, 104.
 պարփակիլ 56.
 պիտոյանայ 69.
 պիտոյացեալ 70.
 սաղարթ 126.
 սրբապէս 190.
 վերաբերեալ 34.
 վերաբերիլ 94, 95, 144.

վերագրել 131.
 վերաստեղծու 143, 226.
 վերափոխել 37.
 փարթամութիւն 29.
 փառաբանիլ 91.
 փառաբանութիւն 191.
 փառակից 144.
 փրկաւէտ 209.
 քաջայայտ 31.

բ. Բազմաթիւ են նույնպէս սեռականի հակադիր գործածութեան օրինակները, որոնք թեև անսովոր չեն դասական շրջանում, բայց չափազանցութիւնը ներելի չէ. ինչպես՝ «զգեցցի զանմահութեան կենդանի լուսովն, զգեցեալ զկենարարի զարեգականն ազգաբունքանն զլոյսն, որ լին է երանութեամբ, ճարա փառօք կարող է...» և այլն (էջ 8):

գ. Հիշելու համար նաև բանասիրական պատճառաբանութիւն, կարող ենք նկատել, որ Հաճախապատումի մեջ կան բազմաթիւ բանագործութիւններ Եզնիկի գրքից. ահա վասիկ սրանցից մի քանիսը.

«Յանախապատում»
էջ 1—2

Լի կատարեալն, որ զամենայն չնու, և ինքն ոչ թերանայ և ոչ սորոգի, զի ոչ հնանայ և ոչ չնու, զի ոչ պակասի: Զի ինքն նոյն է ի լիութեան իրո՞ւմ և յամբարութեան. և չիք ուստեք եկամուտ կօմ յաւելուած, յայն յանբաւ և յանսահման, և յանհաս և ի կատարեալ քարերարութիւնն:

էջ 3

Եւ ոչ արար զարարածս անկազմն և անարգս, այլ ետ անձնիշխան և ազատ կամս... որ կոչեցան զնոսա յոչնչէն ի յինչան և ի զոյնէն ի գոյն:

Եզնիկ
էջ 8

Եւ ինքն կայ լի և յանսպառ կենդանութեան... և ինքն ոչ թերանայ ի զօրացուցիչ զօրութեանն:

էջ 6

և ոչ բնութիւն հիւթաբեր ի պէտրս նորա և ոչ նիւթ ինչ՝ յորմէ առնիցէ զոր առնելոց իցէ:

էջ 24

Իսկ եթէ էր երբեք հիւղն անզարդ և անարդ և անկերպարան...

էջ 7

զի ամեն ի շոյնէն ի գոյ զշոյնս, և եցոյց յոչնչէ յինչ զչէսն:

Ձոր յողնչէ և ի շգոյէ գոյացոյց-
զհոգևերս և զմարմնաւորս, զշքն-
չաւորս և զանշունչս: ... Եւ զոր
արար կենդանիս և անմահս, մը-
տաւորս և բանաւորս, որ են գունդը
հրեշտակաց և երկնաւոր զօրք, որ
կարգեալ են ի պատիւ և ի պաշ-
տօն և յանդադար փառաբանու-
թիւն ամենազօր տէրութեան:

Որ առ դարման և առ բժշկութիւն
կազմեցան, կարգեցան բոս ներ-
գործութեանն Աստուծոյ... է ինչ
և ի սողունս իրաց ինչ ի պէտս, որ-
պէս յօձիցն ասէ զթիրակէն:

Ձի ջուրն ի պէտս կենդանեաց ա-
րարան, չԱստուծոյ, որ արբուցա-
նեն զերկիր և դարձեալ ապակա-
նին նեխելով և նուազելով: Եւ հուր
առ ի պէտս մեր արարաւ, որ դաշ-
մանօք վառի և սպասաւորէ մեզ
և ի պակասել կերակրոյն, շիջանի
և ապականի... Երկիրք լուսաւո-
րօք և երկիր կենդանեօք և բու-
սովք և տնկովք և ամենայն ձե-
ռակերտօք արուեստից, որ ստեղ-
ծանեն պատկերս յարարածոց Աս-
տուծոյ աստուածս, սուտ են և ա-

Ձի ածն ի շգոյէ ի գոյ զշգոյսն,
և եցոյց յողնչէ չինչ զէսն... (էջ
9) զբանաւորս և զանբանաւորս,
զմտաւորս և զանմտաւորս, զգ-
խօսունս և զանխօսունս, զա-
սունս և զանասունս... (էջ 13)
զբանաւորսն աներևոյթս... զհը-
րեշտակաց ասեմ և զհոգուց
մարդկան... (էջ 14) և զսպա-
սաւորութիւնն՝ յոր կարգեցան,
անդադար մատուցանեն... փա-
ռաւորեմք զկարգին նոցա և ըզ-
յօրինիչ...

Նաև նովին իսկ, որ շարքն կառ-
ծիցին անմտաց, երբեք երբեք
օգտակարք չինին և զերծուցիչք
ի մահուանէ: Ձի՞նչ շար քան
զօձ կայցէ, և ի նմանէ թիրիա-
կէ...

Կամ զջուրս՝ զոր հանապազն
ըմպեմք, և զանուշութիւն նոցա
ի ժանտահոտութիւն ի փորի մե-
րում դարձուցանեմք... (էջ 15)
Եւ կամ զհուր, որում և զքեզ
իսկ երկրորդ արարիչ կազմեաց
յօրինիչն, զի յորժամ կամիցիս՝
վառիցես և յորժամ կամիցիս՝
խափուցանիցես... (էջ 10) Եւ
այսպէս շորեքին բնութիւնքն,
ուստի աշխարհս կազմեալ և
կայ, առանձինն՝ ապականիչք
են միմեանց, և խառնեալ ընդ
ընկերին՝ օգտակարք և շահա-
ւորք: Եւ զի այս այսպէս է՝ ա-

պոկանին, որպէս իմաստնոց է
բաշայայտ:

Արարածք են Աստուծոյ և լուսա-
ւորք արեգակն և լուսին և աստեղք
ամենայն, իրեանց փոփոխմամբն
յուցանեն զիրեանց սպասաւո-
րութիւնն ըստ սահմանելոյն այլ
ևս արարածոց:

Որպէս ձմեռն ոչ միայն զովացու-
ցանէ, այլ և սպանանէ. և ամառն
ոչ միայն ջեռուցանէ, այլ և խոր-
շակահար առնէ. և հուր ոչ միայն
ջեռուցանէ և զպէտսն լնու, այլ
այրէ և ապականէ. և ջուր ոչ մի-
այն արբուցանէ զերկիր, այլ և ո-
ղողէ և վնաս առնէ: Այսպէս և
ամենայն դարմանքն...

Ձի եթէ ոչ էր ահ Տեառն ի վերայ
մեր, ամենեքեան զմեզ սատա-
կէին:

Ձի և զազանք ոչ ևթէ բնութեամբ
եղեն շարք, որպէս ընդելութեամ-
բն ջուցանեն օձք առ թովիչսն.
և սոխիծ և ինձ և արարածք հնա-
զանդին մարդկան, որպէս եղեն
(իմա՛ եզն) և շուն և այլ ամե-

մենեցուն յայտնի է որ կամին
ուսանիլ:

զշարժունսն... արբանեակսն...
գնայունսն... քանդի և նորին
իսկ իւրաքանչիւր փոփոխմամբք
յայտ առնեն, եթէ է ոմն՝ որ
փոփոխէ զնոսա.

Արեգակն թէ բարի է առանց օ-
դոյ խառնուածոյ այրիչ և ցա-
մաքեցուցիչ է. նոյնպէս և լու-
սին խոնաւական բնութիւն, ա-
ռանց խառնուածոյ ջերմութեան
արեգական, վնասակար և ա-
պականիչ է: Եւ օդ, առանց ցօ-
ղոյ խոնաւութեան և ջերմու-
թեան վնասակար և ապականիչ
է. և ջուրք զհոդ երկրի ողողա-
նեն և ապականեն... և այսպէս
շորեքին բնութիւնքն...

Ձի թէ ոչ սաստ արարչին նա-
հանջէր զնոսա, մի մի ի նոցա-
նէն քաւական էր զամենեսին
սատակել:

Անշափ ինչ շար ի գազանացն
բնութեամբ ոչ գոյր... զբարբս
իգակերպս կալեալ թովչութեամբ
յընտելութիւն մարդկան ածեն...
և միւսն զառիժու կորին սը-
նուցեալ՝ ածէ ի համբոյր և ի
քծինս, մինչև պատեալ զսնու-
ցանելեան. և Լթէ այլ որ ի նա-
հուպ գայցէ, շմոռացեալ զբարս

նայն՝ որք ընդ լծով անկանին և շողոթորթեն, և առ անընդելսն գուզանանան, և մահ գործեն անմանօթիցն և վերս:

էջ 37

Որ յոշնէ ի լինելութիւն էած և ի շգոյէ ի գոյ:

էջ 228

Եւ սատանայ ի սկզբանն ոչ թըշնամի արարաւ, այլ յանձնիշխան կամացն եղև հակառակ բարոյս: զի ըստ երբայեցոց բառիցն հակառակ թարգմանի:

Պետք է ասել, թե հիշյալ մի քանի հատվածները դեռ չեն կարող ցույց տալ այն հզոր ազդեցությունը, որ Յզնիկը գործել է Հաճախապատումի վրա. հարկավոր է կարդալ նույն հատվածներից առաջ և հետո եղած մասերը, զգալու համար, որ Հաճախապատումը ծայրեծայր Եզնիկ է բուրում: Այս զգայությունը այնքան մեծ է, որ նորայրը («Կորին վարդապետ և թարգմանութիւնը նորին», էջ 54, ծան.) այն կարծիքն է հայտնում մինչև անգամ, թե Հաճախապատումը նախապես եղել է դասական շրջանի գործ, բայց հետին մի խմբագրի ձեռքով այնքան է խանդարվել, որ դարձել է հետդասական շրջանի աշխատություն:

Որովհետև Եզնիկն ավելի առաջ է քան Հաճախապատումը (և այս բանը հաստատվում է լեզվով), ուստի պետք է որ Հաճախապատումը լինի բանաբաղը և ոչ Եզնիկը: Եվ եթե Հաճախապատումը բանաբաղ է, ի՞նչպես կարող է Մեսրոպի աշխատությունը լինել այն, երբ այս դեպքում պետք կլինի ենթադրել, թե Մեսրոպն իր աշակերտի գրվածքից բանադողութիւններ է արել:

Տեթթերի հեռ կարծեկից դուրս եկավ վերջին անգամ Յընտզըլյանը, որ նախ «Անահիտ»-ի (1905, էջ 242) և հետո Կորյունի իր քննական հրատարակության մեջ (Երուսաղեմ, 1930, էջ 51 և 86—88) նույնպես Հաճախապատումը համարում է Մեսրոպի գործը, Ագաթանգեղոսի այն հատվածը, որի վրա հիմնվելով Հաճախապատումը վերագրում են Գրիգոր Լուսավորչին, գտնվում է նաև

գազանութեանն՝ ի վերայ յարձակի. և նորա սաստեալ գուզանին իբր շան, ցուցանէ յանսաստ գազանութենէն:

էջ 7

Ձի ածն ի շգոյէ ի գոյ զշգոյսն և Եջոյց յոշնէ լինել զէսն:

էջ 52

Ձի սատանայ մեք ոչ յԱստուծոյ սատանայ եղեալ գիտեմք, այլ գուտան անուն՝ վասն խոտորելոյն էառ իւր անուն. բանդի սատանայ լեբրայեցոց և յասորոց լեզուէ խոտորեալ թարգմանի:

Կորյունի մոտ, որ մենք էլ մեջ բերինք: Տնտզլյանը ցույց է տալիս մանրամասն, որ բանաբաղը Ագաթանգեղոսն է և ոչ Կորյունը. հետևաբար այն հատվածը բնապես Կորյունինն է և վերաբերում է Մեսրոպին. ուրիշ խոսքով «յաճախագոյն» ճառերը Մեսրոպինն են: Բայց սրանով ոչինչ չապացուցվեց. ցույց տրվեց միայն, որ թե՛ Գրիգոր Լուսավորիչը և թե՛ Մեսրոպը ճառեր են գրել, և այն էլ «յաճախ»: Ուրեմն ով որ «յաճախ» ճառեր գրած լինի, «Յաճախապատում»-ը նրա՞ն կլինի:

Մենք խոսեցինք արդեն Հաճախապատումի լեզվի մասին և ցույց տվինք, որ նա Ս. գարից չէ և չի կարող Ս. գարի որևէ հեղինակինը լինել: Նույնը կրկնում ենք այստեղ: Մենք ցույց տվինք այն բազմաթիվ բանաբաղությունները, որ Հաճախապատումը արել է Եզնիկից և անհարմար դասնք, որ Մեսրոպն իր աշակերտից աչդպիսի լայն չափերով օգտված լինի: Նույնը կրկնում ենք այստեղ: Հաճախապատումը Մեսրոպինը չէ և չի կարող լինել: Մեզ նեռ կարծեկից է նաև Հ. Վ. Հայունին, որ («Բնագմավեպ», 1920, էջ 401—406) մի առանձին հոդվածի մեջ քննում է Հաճախապատումը և տարբեր պատճառաբանություններով մերժում է վերագրել թե՛ Լուսավորչին և թե՛ Մեսրոպին, այլ Ս. գարի երկրորդ թարգմանիչներից մեկին:

9

Վերահիշյալ ճառական գրվածքներից դուրս հաշվել պետք է նաև այն բազմաթիվ նամակները, որ Մեսրոպ իր կյանքի վերջին տրեքին ուղարկեց Հայաստանի գանազան գավառները: Այս նամակների էլ բնույթը խրատական էր. «Եւ մինչդեռ այնպէս մերձուորացն առ իւրև զհոգևոր եռանդն ածէր, և բազում թուղթս խրատագիրս և զգացուցիչս ընդ ամենայն գաւառս առարէր, անդէն ի նմին ամի՛ յետ ամսոց վեցից անցելոց վախճանի երանելոյն Սահակայ...» (Կորյուն, էջ 26): Դժբախտաբար բոլոր այս թղթերը, իրեն հովվական ժամանակավոր նշանակություն ունեցող, կորուստի անդունդն են մատնված, որովհետև օրինակներով տարածվելու կամ պահպանելու համար չէին:

10

Բայց ժամանակը ավելի խնայող է եղած այն թղթակցության համար, որ տեղի ունեցավ Պրոկղի, Ակակի, Սահակի և Մեսրոպի միջև, և որոնց ծանոթացանք վերը ընդարձակ մեջբերումներով:

Այժմ անցնենք քննել վերոհիշյալ հինգ թղթերի վավերակա-
նությունը: Առաջին երեք թղթերը իրոք Ն դարի մի գրչի թարգմա-
նությունն են և վերջին երկու թղթերն էլ Սահակի կամ մանավանդ
Մեսրոպի գրությունն են:

Որպեսզի այս թղթերը Սահակինը կամ Մեսրոպինը և կամ գո-
նե ժամանակակից մեկինը լինեն, հարկ է որ լեզուն, որով գրված
են նրանք, դասական շրջանի գրոշմը կրե: Դժվար չէ դասական շրո-
ջանի մի գրվածք հետդասական շրջանի գրությունից դանազանել՝
լեզվից դատելով: Առանց ի նկատի առնելու գրվածքի ոճը, մի քա-
նի բառ կամ բարդություն և ածանցման ձև, որ հակառակ են դա-
սական շրջանի ոգուն, իսկույն մատնում են գրվածքի հետնություն-
նը: Եվ ընդհակառակը: Այս տեսակետով եթե քննենք այս թղթերը
(մանավանդ առաջին շորքը), պիտի տեսնենք ազատ այնպիսի թե-
րություններից. բոլորն էլ կրում են պարզ և ընտիր հայերենի դը-
րոշմը, հետո գատարկ ավելաբանությունից, և զարդարված այն-
պիսի քնքուշիկ բառերով, որոնք իսկույն Նզնիկը, Ոսկեբերանը
կամ Սեբերիանոսն են հիշեցնում: Բառեր և դարձվածներ, որոնք
հատուկ են դասական շրջանին, գտնում ենք մեր ամեն քայլին.
«Շղեալ վասն մեր մարդ առանց շրջելոյ և անկանելոյ և խախտելոյ
չիրոյ աստուածային(!) ինքնութենէն ... ի մէջ անբաժին իրոր-
դութեանն բաժինս արկանեն... զնորակերտ զնորածայնս դայս ա-
սան զնոր ընդունայն հայհոյութիւնսն... անցանեն զանցանեն ըստ
նոցա հայհոյութիւնսն... Մշակք նենգաւորք կերպարանեալ կե-
պարանօք պաշտօնէից Քրիստոսի... Զոր օրինակ անցմ անցանի-
ցեն ընդ քաղցրաբն բոյսս արտոցն... և գտապ տառապոյն (?)
հասկալից բուսոցն ի ջերմախառն յանբարեխառն օգոցն իրովք
բաղցրութեամբն յառողջութեան բժշկութիւն դարձուցանելով... մա-
նաւանդ զվնասակար նորարան նորանայն զհերեսիութիւնս, զոր
այլանդակաշատ ամբարշտութիւն տակաւին դարս դառնութեան
սերմանցն ցանէ ի վերայ սրբութեան սերմանեաց որմնախառն
ուսումն, որք ի հաննարապետս սատանայախառն սովորեալ են...
և նկրտին ըմբռնել զանհա զառանց բմբռնելոյն (հետոսկեդարյան
հայերենով պիտի տեսին զանհասանելին և զանբմբռնելին)... հա-
ռանել անհաս շափուցն ժպրենեն... ի մէջ միջնածոգով ժողովրդոց
գիւսչն կանդնեաց (բարդություն երկու կեսերը առանձին կրկնված,
ոսկեդարյան ձև)... որ զանեղծ և զանարատ հաւատն յազականու-
թիւն դարձուցանել ջանան... և սրբոյ զաննառ զանբնին ծրորդու-
թեանն քննութիւն՝ ջանան ընդ խնդիր արկանել... ընդունել պա-
տիժս պատուհասի... և զգալթակդութիւն զայն ի միջոյ ի բաց կա-
րուանել...» և այլն և այլն:

Ճշմարիտ է, թե այս գրությունց մեջ կան ինչ-ինչ անհարթու-
թյուններ, բայց սրանք էլ հայտնի է, որ գրիչների անհամարժեք
արդյունքն են: Արդարև, Սովորքի մեջ հրատարակված թղթերից
ստացինք (Սահակի պատասխանը Պրակդին) շատ ավելի լի է այս-
պիսի անհարթություններով, քան նույնի հրատարակությունը «Իրք
թղթոց»-ի մեջ: Ուրեմն վերջինը ավելի հարազատ օրինակից է քան
ստացինը: Լավագույն մի օրինակ կարող է մնացյալ անկանոնու-
թյուններն էլ հարդարել:

Ապացուցանելուց հետո, թե հիշյալ գրությունները դասական
շրջանից են, այլևս ավելորդ կլինի կասկածել նրանց վավերակա-
նության վրա: Դասական շրջանը այնպես կարճ է, որ Սահակի ու
Մեսրոպի մահից քիչ հետո վերջանում է, և այս կարճ ժամանա-
կում ո՛ւմ էր պետք Սահակի և Մեսրոպի անունով թուղթ կեղծել:

Զարմանալի է սակայն հինգերորդ թուղթը (Սահակի պատաս-
խանը Ակակին): Այս թուղթը, ինչպես տեսանք, ուրիշ բան չէ, եթե
ու չորբերդի անփոփոխ արտագրությունը, տեղ-տեղ կրճատված:
Սահակի նման բազմաբեղուն մի անձ, հետն էլ ունենալով մի Մես-
րոպ կամ մի Նզնիկ, եթե պետք զգաց Ակակին պատասխան գրե-
լու, չէ՞ր կարող մի նոր բան գրել. ի՞նչ կարիք կար նախորդը հա-
մառտելու և նոր հասցեով ուղարկելու: Բացի սրանից, Ակակին
ուղղված այս պատասխանը, իր այնչափ համառոտությունը մեջ
անգամ, ընծայում է հետին հայերենի շատ հետքեր: Օրինակ՝

ա. Առաջինը գրում է «ի հանճարալնաս սատանայախառն սո-
վորեալ են», ուր շղատառը դասական շրջանի մի սիրուն բարդու-
թյուն է. երկրորդը քանդելով այս բարդը, դարձնում է «որ ի հան-
ճարալնաս սատանայէ խառնման ուսեալ սովորեալ են». այսպի-
սով զուրս է գալիս, որ սատանան է հանճարալնաս, մինչդեռ Մա-
նակի միտքը այլ է: Նաև առաջինի մեջ սովորեալ բառով հասկաց-
վում է «վարժված», մինչդեռ երկրորդը սովորիլ առնելով «ուսա-
նիլ» մտքով, պետք է զգացել սատանան էլ բացառականի վերա-
ծելու:

բ. Առաջինը գրում է. «Արդ, որովհետև մուլարն առաջին և գըլ-
խաւորն ի շարիս գիր ժանց աղտեղութեանն կարկառեալ սերմա-
նել ժպրհեցաւ»: Այս շատ հասկանալի խոսքը խանգարվում, դառ-
նում է «Արդ որովհետև մուլարն առաջին գլխաւորօքն շափ գիր
ժանց աղտեղութիւնն սերմանել ժպրհեցաւ», որից ոչինչ չի հաս-
կացվում:

գ. Առաջինը գրում է. «նկրտին ըմբռնել զանհա զառանց բմ-
բռնելոյն», որի մեջ շղատառ բառերը հարազատ դասական են,

երկրորդի մեջ եղծվելով դառնում է «եկրտին բմբանել զանբմբռ- նեկին»:

դ. Առաջինը գրում է «ի բազում կիզմանն զայրութենէ զզգա- յութիւնսն կորուսեալ է» (այսինքն՝ այրվածքի սաստկությունից զգայությունը կորցրել է). երկրորդում դառնում է «ի սաստիկ կիզ- մանէ քնկզմին միտքն ի թմբիրն իսելագարութեան» (վերջին բառը դասական չէ):

ե. Առաջինը գրում է. «Զի ոչ ինչ է այդ դիտութիւն (տպված է այլ տգիտութիւն), այլ խաւար խորհրդեան». իսկ երկրորդը զարձը- նում է «քանզի ոչ գոչ ալ գիտութիւն խաւարալեղց» (շղատառը դասական չէ):

զ. Առաջինը գրում է. «Ընդ միտս իրեանց խորհել աներկի- ղութեամբ և անամօթութեամբ, դամօթ իրեանց լրբութեամբ յայտ- նապէս պատմեն». երկրորդը հետին բառերով՝ «աներկիւղաբար անամօթաբար զլրբութիւնս իրեանց յայտնապէս պատմեն»:

է. Առաջինը մի անգամ գործածում է «պատիժ պատուհասի» սեռականով ավելագրությունը. «և մեծամեծ պատիժ պատուհասի անել ո՛չ դանդաղիմք». երկրորդ անգամ նույնը կրկնութեամբ՝ «մեծապէս (մեծամեծ?) պատժի և պատուհասի մեծապէս վրէժ խնդրեսցեն». իսկ երկրորդը ջնջելով այս բոլոր զարգերը, ասում է պարզապէս. «ընդ մեծ պատժովք արկանել ոչ դանդաղիմք... մե- ծապէս պատուհասի զվրէժն խնդրիցեն»:

Այս բոլոր խանգարումները ինչի՞ համար է:

11

Վերը ասացինք, որ Զամչյանը Պատարագամատուցն էլ վե- րագրում է Սահակի և Մեսրոպի գործակցություն: Ուրիշները Պա- տարագամատուցը տալիս են Լուսավորչին. այսպէս հենց Զարբ- հանայանը («Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն», Գ տպ., էջ 280), որ սակայն նույն Պատարագամատուցի վերջում տրված սղորթը համարում է «Մեսրոպայ վարդապետին»:

Նիշենք վերջին անգամ Եվսեբիոսի Եկեղեցական պատմության թարգմանությունը, որ թեև Մեսրոպի աշխատության արդյունքը չէ, բայց նորենացու պատմության համաձայն՝ կատարված է Մեսրո- պի անմիջական հրամանով, ասորերեն լեզվից. «Եւ վկայ քեզ ի մօտոյ Երաշխատրեսցէ Եկլիսիաստէ գիրք Եւսեբի Կեսարացոյ, զորս ետ թարգմանել երանելի վարդապետն Մաշտոց ի հայ լեզու» (Խո- րենացի, Բ, ժ):

Այս գլխով ուզում ենք կազմել, որքան կարելի է, սաույզ ժա- մանակագրական մի ցուցակ, որի մեջ պարզվելին Սահակի և Մես- րոպի ծնունդից սկսած մինչև նրանց մահը տեղի ունեցած բոլոր գեղարքերի թվականները: Սրա համար բավական դժվար աշխա- տանքի պետք կա, որովհետև մեր պատմության մեջ ամենից ավե- լի խառնակ և անստույգ մասը ժամանակագրությունն է, մանավանդ հայ թվականի հաստատությունից առաջ:

Այստեղ հավաքում ենք նախ այն բոլոր տեղեկությունները, որ մեր մատենագիրները տալիս են հիշյալ շրջանի ժամանակագրու- թյան մասին:

Վորյունի ուված թվական տեղեկությունները հետևյալներն են.

1. Դանիելյան նշանագրերի Հայաստան գալը տեղի ունեցավ Վոսաճապուհի հիւնգերտոյ տարին. «Բսկ Հարելին դայն լուեալ, փու- Յանակի հասանէր առ Դանիէլը, և նախ ինքն տեղեկանայր ի Դա- նիէլէ նշանագրոյն, և ապա առեալ ի նմանէ առաքէր առ արքայն լերկիրն Հայոց, ի հիւնգերտոյի ամի թագաւորութեան նորա ի նա հասուցանէր»:

2. Դանիելյան գրերի փորձերը տեղեցին երկու տարի. «Ապա հրաման տայր ամենայն ուրեք նովին կրթել... և իբրև ամս նշուի կարգեալ զվարդապետութիւն իւր և նովին նշանագրովք տանէր» (Վորյուն, էջ 9):

3. Նրբ Դանիելյան գրերը անհաջող գտնվեցան, Մեսրոպը ճա- նապարհ ընկավ դեպի Միջագետք, Վոսաճապուհի հիւնգերտոյ տա- րին. «Վասն որոյ առեալ նրանելոյն Մաշթոցի դաս մի մանկտոյ հրամանաւ արքայի, և միաբանութեամբ սրբոյն Սահակայ, և հրա- ժարեալք ի միմեանց համբուրի սրբութեանն՝ խաղայր զնայր ի հիւնգերտոյ ամի Վոսաճապուհոյ արքային Հայոց» (Վորյուն, էջ 9):

4. Մեսրոպը հայերեն գրերը գտնելով, հաջողությամբ դարձավ Հայաստան «ի վեցերտոյ ամի Վոսաճապուհոյ արքային Հայոց Մե- ծաց» (Վորյուն, էջ 11):

5. Մեսրոպի Հունաստան զնացած ժամանակ կայսր էր Թեո- դոս Բ, իսկ պատրիարքն էր Ատտիկոս. «Զիրս առաջի եղեալ գրով՝ ցուցանէր կայսերն... յանդիման լինէր աստուածակարգ թագաւո- րացն և հայրապետին սրբոյ կաթողիկոսին աշխարհամուտ դրանն, որում Ատտիկոս կոչէին»:

6. Հունահայաստանից վերադարձին Վոսմշապուհը վախճանած լինելով, նստած էր Արտաշես թագավորը. «Եւ ինքն բազում աշակերտօք գայր անցանէր ի կողմանս Հայոց Մեծաց, և հասեալ ի նոր քաղաքն՝ յանդիման լինէր սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ և թագաւորին Հայոց, որում անուն Արտաշէս կոչէին»:

7. Աշակերտների վերադարձը, ս. Գրքի ընտիր մի օրինակի դյուտը և հայերեն երկրորդ թարգմանութիւնը եղան Եփեսոսի ժողովից հետո. «Որոց յետ այնորիկ հաստատուն օրինակօք աստուածատուր գրոցն... և Նիկիական և Եփեսոսական կանոնօք գային երեւելով աշխարհին Հայոց»:

8. Սահակը վախճանվեց «յառաջնումն ամի Յազկերտի որդւոյ Վոսմայ՝ թագաւորի կացելոյ ի Պարսից աշխարհին... ի կատարել ամսեանն նաւասարդի, որպէս և զօր ծննդեան երանելոյն յիշէին, յերկրորդ ժամու աւուրն»:

9. Մեսրոպը վախճանվեց «անդէն ի նոյն ամի, յետ ամսոց վեցից անցելոց վախճանի երանելոյն Սահակայ... յետ սակաւ ինչ աւուրց հիւանդութեանն, յերեքտասաներորդում ամսեանն Մեհենկանի»:

10. Մեսրոպի տաճարն Օշականում շինվեց «յետ երից ամաց անցելոց»:

11. Մեսրոպի կատարյալ ժամանակագրութիւնը հետևյալն է. «Եւ արդ լինի համար հաւատոց երանելոյն ամբ 45, և ի դպրութենէն Հայոց մինչև ցվախճան սրբոյն՝ ամբ 35, որք համարին այսպէս: Թագաւորեալ Դիսմոնայ (Վոսմ-Կրման) Պարսից արքայի ամս 6 և Յազկերտի ամս 21. և յառաջնումն ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վոսմայ, վախճանեցաւ երանելին: Եւ արդ առնու համար ամաց սրբոց հաւատոց ի շորրորդում ամէն Կրմանայ արքայի, մինչև յառաջին ամն երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վոսմայ, և դպրութեանն Հայոց յութերորդ ամէ Յազկերտի առեալ սկիզբն» (Կորյուն, էջ 26):

Բ. Փարպեցիի պատմում է թե՛

1. Մեսրոպի ղինվորութիւնը հոսորով թագավորի ժամանակ էր. «Զինւորեալ ի դուռն Հայոց արքային հոսորովայ»:

2. Իր պալատական պաշտոնը տեւեց տարիներ. «Եւ սպասաւորեալ անդ ամս կարգաւորապէս առանց եպերանաց»:

3. Իր ճգնական կյանքը տեւեց «մինչև յամս հինգերորդ՝ արքային Հայոց Վոսմշապուհոյ՝ եղբօր հոսորովո» (գլուխ Ժ):

4. Վոսմշապուհը ս. Գրքի թարգմանութիւնից հետո ապրեց «ամս բազումս (վեցերորդական տպագիրները՝ «ամս քսան և մի»), որ 1904 թվականի հրատարակութիւնն էջ 18 ծանոթութիւնն համաձայն,

նուրիս սրբագրութիւնն է, քերած և ավելացրած), և հասեալ ի յերկար ծերութիւն՝ վախճանեցաւ յանկողնի իւրում խաղաղական հանդրոսի յաշխարհիս Հայոց» (գլուխ ԺԱ):

5. Սրանից հետո մեռավ Շապուհ Գ-ը, որին հաջորդեց որդին Վոսմ Կրմանը. սա Հայոց թագավոր դրավ հոսորովին, որ նստավ միայն ութ ամիս և մեռավ: Վոսմին հաջորդեց Հազկերտ, որ Հայոց թագավոր նշանակեց իր որդի Շապուհին. բայց շուտով մեռավ Հազկերտը, և զի նմին աւուր և զորդի նորին զՇապուհ, զոր ի տեղի Արշակունւոյն թագաւորեցոյց ի վերայ աշխարհիս՝ անդրէն ի դրանն մարդկանէ դաւով յարցունիքն սասակեցին»: Պարսից գահը նրստավ Վոսմ, որ Հայոց թագավոր նշանակեց Արտաշես Գ-ին (գլուխ ԺԲ):

6. «Յայնմհետէ բարձաւ թագաւորութիւնն յազգէն Արշակունեաց ի վեցերորդ ամի Արտաշեսի» (գլուխ ԺԳ):

7. Սահակը վախճանվեց «կեցեալ ամս բազումս և հասեալ ի յերկար ծերութիւն... ի սկոբան ամին երկրորդի Յազկերտի որդւոյ Վոսմայ թագաւորին Պարսից, յամսեանն նաւասարդի, որ օր 30 էր ամսոյն, յերկրորդ ժամու աւուրին որ և զօր ծննդեան սրբոյն ի ստուղ զիտողաց և ի սլաւամութենէ երանելոյ առն Կորեան՝ հաստատեալ զիտացաը լինել նոյն օր և ծննդյան սրբոյն, ի նմին ամսեանն» (գլուխ ԺԸ):

8. «Եւ յետ վեց ամսոյ կատարման նորին տարուոյ հանդատեան սրբոյն Սահակայ՝ վախճանեցաւ երանելին Մաշտոց... յերեքտասաներորդի աւուր ամսոյն Մեհենկանի» (գլուխ ԺԹ):

Գ. Խորենացու պատմութիւնն համաձայն՝

1. Սահակը նստավ Ասպուրակեանից հետո, Հայոց հոսորով թագավորի, Պարսից Շապուհ թագաւորի և Հունաց Արկադեոս կայսեր մամանակ: Սահակը դեռ նոր էր ընտրված, երբ Մեսրոպը եկավ նշանագրերի խնդրով (գլուխ ԽԹ):

2. հոսորով Գ հինգ տարի թագավորելուց հետո՝ գահազուրկ եղավ Շապուհի հրամանով և նրա փոխարեն գահակալեց Վոսմշապուհը (գլուխ Խ):

3. Շապուհը 70 տարի իշխելուց հետո մեռավ. իրեն հաջորդեցին՝ որդին Արտաշէր, որ նստավ 4 տարի և հետո Վոսմ Կրման՝ 10 տարի (գլուխ ԽԱ):

4. Արկադեոս կայսրը հիվանդացավ, Վոսմի հրամանով վերստաշապուհը զնաց Միջագետք և վերադարձին բերել տվեց Գանիելյան զրկը, որոնք փորձեցին «զամս սակաւս» (գլուխ ԽԲ):

5. Արկադեոս կայսրը մեռնելով, նրա տեղ նստավ Թեոդոս Փոքր, որ բարեկամ մնաց Վոսմշապուհի և Հազկերտի հետ. նույն

ժամանակները Մեսրոպը բերավ իր հնարած գրերը Հայաստան (գր-
լուխ ԾԳ):

6. Վոսմշապուհը թագավորից 21 տարի և վախճանվեց. Հազ-
կերտը նստեցրեց խոսրով Գ-ին, որ տիրեց 1 տարի, սրան հաջոր-
դեց Շապուհը (գլուխ ԾԾ):

7. Հազկերտը 11 տարի թագավորեց ու մեռավ. Շապուհը
նստավ միայն 4 տարի և փախավ Պարսկաստան, ուր և սպանվեց.
Հայաստանը 3 տարի անիշխան մնաց. Հազկերտի տեղ նստավ Վը-
րամ Բ (գլուխ ԾՁ):

8. Սահակը անցավ Հունահայաստան՝ Թեոդոս կայսեր և Ատ-
տիկոս պատրիարքի ժամանակ (գլուխ Ծէ):

9. Վոսմը Հայոց գահը բարձրացրեց Արտաշես Գ-ին, որ թա-
գավորեց 6 տարի (գլուխ ԾԷ):

10. Թարգմանիչները ուշարկվեցին Պոլիս, «որոց ընդունելու-
թիւն ամենեցուն մեծալէս արար Մաքսիմիանոս եպիսկոպոս Բի-
ղանդացոց» (գլուխ Կ):

11. Նփեսոսի ժողովից հետո թարգմանիչները վերադարձան.
Սահակը և Մեսրոպը ձեռնարկեցին ս. Գրքի երկրորդ թարգմանու-
թյան (գլուխ ԿԱ):

12. Վոսմը ջնջեց Հայոց թագավորությունը. Սահակի տեղ նրա-
տեցրեց Սուրմակին, որ «աչ առելի տեհալ քան զմի ամ», սրան հա-
ջորդեց Բրթիշոյ՝ 3 տարի (գլուխ ԿԲ):

13. Սրան հաջորդեց Շմվելը՝ հինգ տարի (գլուխ ԿԳ):

14. Վոսմ Բ նստավ 21 տարի. իրեն հաջորդեց Հազկերտ որ-
դին. վախճանվեց Սահակը «կեցեալ եպիսկոպոսապետութեամբ ամս
չիտուն և մի, սկսեալ յերրորդ ամէ վերջնոյ խոսրովայ Հայոց ար-
քայի, մինչև ցսկիզքն ամին երկրորդի Յազկերտի եղելոյ Պարսից
թագաւորի, յելս ամսոյն նաւասարդի, յաւուր իւրոյ ծննեղանն... Եւ
զկնի վեց ամսոց անցելոց, յերեքտասանն Մեհեկանի, և երանելին
Մեսրոպ փոխեցաւ յաշխարհէ» (գլուխ ԿԷ):

Գ. Ըստ Մովսես Կաղանկատվացու «Յորում ժամանակի Թէո-
դոս Փոքր Յունաց էր կայսր և Վոսմշապուհ Հայոց թագաւոր և Յազ-
կերտ Պարսից արքայ և Արսվաղէն Աղուանից թագաւոր, եկեալ ե-
րանելին Մեսրոպ յեղուանս... Եւ յերկրորդն Յազկերտի արքայի
յառաջին ամի փոխի սուրբն Սահակ յելս նաւասարդի ամսոյ. և
չիտ վեց ամսոց անցելոց փոխի և երանելի վարդապետն Մեսրոպ»
(Բ գիրք, գլուխ Գ):

Ե. Փոքր Կորյունը, հետևելով Մեծ Կորյունին և խորենացուն,
տալիս է հետևել սեղեկությունները. «Ընդ այն ժամանակս թա-
գաւորեաց Թէոդոս Փոքրս Եւ եկեալ երանելոյն Մեսրոպրայ Հայոց

վարդապետի, և բերեալ զնշանագիրս մերոյ յեզուի... Յետ այնու-
րիկ ղէպ լինէր փոխիլ յաշխարհէս երանելոյն Սրբոյն Սահակայ...
յառաջնում ամի երկրորդ Յազկերտի որպոյ Վոսմայ թագաւորին
Պարսից... անղէն ի նմին ամի յետ վախճանի երանելոյն Սրբոյն
Սահակայ ի վեցերորդ ամսեանն ի տասն և յեթ Մեհեկանի՝ հա-
տունէր վախճան սրբոյ վարդապետին Հայոց (Մեսրոպայ)»:

2. Անանուն «Պատմութիւն» (հրատ. «Սօփերք», հատ. Բ) տա-
լիս է երկու տեղեկություն.

1. «Եւ հարիւր տասն ամ էր ի Սրբոյն Գրիգորէ յորժամ գտաւ
զիր ազգիս մերոյ» (էջ 14):

2. Վախճանեցաւ Սահակ, ի նաւասարդի յերեսունն, յաւուր
չինգշաբաթոջ, որ և ծնունդ սրբոյն ի նմին աւուր ասեն եղեալ»
(էջ 35):

է. Սահակի իղթակցությանց մեջ ո՛չ մի թվական հիշատակու-
թյուն չկա. միայն Պրոկղի առ Սահակ թղթի վերջում գրված է «գր-
բեալ յամի Տեառն 435» («Գիրք թղթոց», էջ 8): Բայց ինչպես հրա-
տարակիրները ասում են, այս ծանոթությունը «գիրքին գրության
հետ կապ չունի, այլ ետքեն նորս գրով գրված ծանոթություն մ'է...
տար ձեռքէ ավելցված» (անդ, էջ ԺԱ):

Ը. Հովհաննես Կաթողիկոս ըստ ամենայնի հետևող է խորե-
նացուն, ո՛չ մի նորություն և ո՛չ մի թվական տվյալ չունի:

Թ. Ստեփանոս Ասողիկը տալիս է մեզ հետևյալ թվականները.

1. «Յաջորդէ ի տեղի նորա Վոսմշապուհ եղբայր նորա, որ
թագաւորեաց ամս ԺԾ»:

2. «Եւ դտաք հանդիպեալ յերկրորդ ամին Արտաշրի արքա-
յին Պարսից՝ զհինգերորդ ամն Վոսմշապուհոյ արքայի Հայոց, յո-
րում Մաշտոցն երանելի... դանիէլեան նշանագրօք դայրութիւն ըստ
Հայումս յօրինէր»:

3. «Յետ որոյ դարձեալ ևս ի վեցերորդումն նորին Վոսմշապ-
ուհոյ, որ է ամ առաջին Վոսմ—Կրման արքայի՝ վերստին աստուա-
ծատուր նշանագրօք զնոյնս յեղանակեալ յօրինէր. որովք և դրա-
րութիւնք և Գիրք Աստուածաշունչք ուղղեալ թարգմանին, որպես
պատմեն Կորին և Ղազար»:

4. «Վոսմշապուհ բարոք վախճանեալ, յորոյ տեղին թագա-
ւորեցուցեալ Կրման արքայի գեոսրով եղբայր նորին զմերժեալն,
որ եկաց ի կրկնումն ամ մի»:

5. Հայոց Շապուհ թագավորի մահից հետո «մնայր աշխարհս
Հայոց առանց թագաւորի ի հարուստ ամս. գոր խնդրեալ գտաք
լիալ ժամանակ անիշխանութեան ամս ԺԱ»:

6. «Յովսէփ և Եզնիկ, արքանեակք Սահակայ, դայսու ժամա-

նակաւ (յանիշխանութեան) առաքեալք յԱսորիս, ուստի և ի Յոննս՝ ի գրաւորութիւնս գրոց վարդապետականաց»:

7. «Յետ որոյ թագաւորէ Արտաշէս, որ և Արտաշէր, հրամանաւ Վռամայ արքային Պարսից՝ ամս Զ»: Սրանից հետո հիշում է Մեսրոպի մեծ գործունեությունը, ս. Գրքի երկրորդ թարգմանությունը և Հոփսիսի մեծ վանքի նորոգությունը:

8. Սահակին հաջորդեց «Արդիշոյ ոմն ասորի յակորիկ շարագործ, որ ոչ տեևաց տարի մի: Եւ յետ նորա զՇմուէլ ոմն ի նմին ցեղէ՝ վատթար քան զնա, որ և նա յետ երկու ամի վախճանեցաւ Եւ յետ նորա Սուրմակ... ամս է»:

9. Սահակ «կալաւ զԱթոռ Հայրապետութեան ամս Ս»:

10. Սահակի մահից հետո՝ «յետ սակաւ ատուրց անցելոց մեծ վարդապետն Հայոց Մեսրոպ վախճանեցաւ» (գլուխ Ա):

11. «Թէոդոս Փոքր՝ որդի Արկադու, ամս ԽԲ. սա արար ժողով յնփեսոս» (գլուխ Զ):

Ժ. Ներսես Շնորհալին իր Վիպասանության մեջ (տող 897—945) Մեսրոպի հայտնությունը, ճգնական կյանքը, գրի գլուտը, թարգմանիչների երթը, Վրաց և Աղվանից քարոզությունը մինչև Մեսրոպի մահը զնում է Արշակ Գ և Վաղարշակ Բ թագավորների ժամանակ. այսպես՝

Յայսմ վայրի եղև յայտնեալ
Այն որ Մեսրոպըն կոչեցեալ,
Որ տեսական ուսմամբ վարժեալ,
Գործնականաւ գերազանցեալ,
Ճգնողական վարս ընկալեալ,
Եւ յանապատրս հետեևալ,

Զաստուածագիծ տառս ընկալեալ

Մանկունս ուշնդրս ժողովեալ,
Նոր գրպրութեամբ այնու վարժեալ,

Բայց Մեսրոպայ շրջագայեալ,
Զամենեօտան լուսաւորեալ,
Վրաց ու Աղուանից գիր ստեղծեալ,

Եւ սքանչելեօք վախճան առեալ.

Բայց ի սոցին ատուրս լեալ,
Խոսրով անուն արքայ նրստեալ,
Զոր և Պարսից ըզնա կայեալ,
ԸզՎռամշապուհ փոխան եղեալ.

Սրանից հետո պատմվում է Արտաշեսի թագավորելը, Սահակի մահը, Վարդանանք և այլն:

ԺԱ. Սամվել Անեցու ժամանակագրությունը որոշում է հետևյալ թվականները.

ՆԺԵ (415). ս. Սահակ ամս ՍԱ:

ՆԺԹ (419). Վռամշապուհ ամս ԻԱ:

ՆԵԱ (421). Պարսից Արտաշէր ամս Գ: Սկիզբն դպրութեանս Հայոց, Մաշտոց որ է Մեսրոպ երանելի և Մեծն Իսահակ զԴանիէլի նշանագիրսն յօրինէին ընկերօք հանդերձ: Եւ հետ միոյ ամի դարձեալ աստուածատուր նշանագրօք՝ զնոյն յեղանակեալ, որով և դպրութիւնք և գիրք աստուածայինք ուղղեալ թարգմանէին:

ՆԿԷ (467). Յետ մահուան Ս. Սահակայ, Յովսէփ աշակերտ նորին՝ յաջորդէ զԱթոռ եպիսկոպոսութեան ամս Բ. հրամանաւ Մեսրոպայ՝ որ և նա կատարեցաւ ի նոյն ամի:

ՆԿԸ (468). Յովսէփ ամս Բ.

ԺԲ. Մխիթար Անեցու տված տեղեկություններն են՝

1. «Արշակ և Վաղարշակ՝ Ե. Խոսրով Ե. Վռամշապուհ ԻԱ. Խոսրով դարձեալ՝ Ա. Շապուհ Գ. անիշխան ամս ԺԱ. Արտաշէս Զ. անիշխան ամս ԺԳ. սա վերջին թագաւոր Արշակունեաց» (էջ 9):

2. «Կարգ կաթողիկոսաց... Ասպուրակէս, եղբայր սոցա (Շահակի և Զաւէնի) Ե. Սուրբն Սահակ ՍԱ» (էջ 10):

3. «Շապուհ (Բ)... ձգտեցաւ 73 ամ. ի սորա շէ ամին նստի թագաւոր Հայոց Վռամշապուհ. և Սուրբն Սահակ՝ հայրապետ, որդի մեծին Ներսէսի» (էջ 33):

ԺԳ. Վարդան պատմիչը տալիս է հետևյալ տեղեկությունները.

1. «Խոսրով ոմն Արշակունի, որ զկնի երից ամաց մերժի ի սիրութեանէն ի քսութեանէ գործակալաց աշխարհիս. այն որ նստոյց յաթոռ պատրիարքութեան զՍուրբն Սահակ, որդի մեծին Ներսէսի, որ պաշտեաց զՍուրբ Աթոռն ամս յիսուն»:

2. «Իսկ թագաւորն Պարսից կացոյց ի տեղին Խոսրովու զՎռամշապուհ եղբայր նորին, ամս հնդեստասան»:

3. Ի հինգերորդ ամի նորա և յառաջին ամին Արտաշէրի որդու Նապհոյ՝ սուրբն Մեսրոպ յօրինէ զգրպրութիւն հայերէն»:

4. «Խոսրով ոչ ամկնի կացեալ քան գտարի մի՝ վախճանի Եւ ի մեռանէն Յագկերտի, նստի յաթոռն Վռամ երկրորդն, որ և բա-

զում շարիս խորհէր ածել ի վերայ Հայոց: Զոր իմացեալ սուրբն Յահակ, զնաց առ Յուսոբ, և առաքէ զՍուրբն Մեսրոպ և զՎարդան թոռն իւր առ Թէոդոս որդի Արկաղեայ:»

5. «Յնա՛ աշտրիկ առաքէ զՎարդան առ Վոսմ խնդրել զհաշտութիւն, և թապաւորեցուցանել զԱրտաշիր, որդի Վոսմշապուհ, զոր և արարն իսկ, իսկ Մովսէս առ թէ զկնի Խոսրովու թագաւորեցոյ Յազկերտ զՇապուհ զորդին իւր, ամս երեք. որ և ի համբաւ մահու հօրն գնացեալ, մեռաւ ի զօրացն. և ասին, մնաց երկիրս անիշխան և շփոթ ամս մետասան. և ապա թագաւորեաց Արտաշիր»:

6. «Եւ ընկեցեալ զՍուրբն Սահակ, կարգեն ի տեղի նորա զՍուրմակ շարախօսակից իւրեանց, որ ոչ յամեալ տարի մի՛ հալածի. և զնեն զԲրքիշու ասորի, ամ մի. և ապա զՇմուէլ ի նոյն ցեղէ»:

7. «Ոմանք զկնի Բրքիշոյ և Շմուէլի ասեն առեալ Սուրմակայ զԱթոռն ամս եօթն: Այլ սրբոյն Սահակայ... կատարի առ Քրիստոս և ամփոփի յԱշտիշատ, զկնի սատակմանն Վոսմայ և տիրելոյն Յազկերտի որդու նորա: Զկնի ապա վեցից ամաց կատարի սուրբն Մեսրոպ»:

8. «Իսկ նախարարացն ի մի վայր ժողովեալ, կացուցանեն տեղապահ թագաւորութեան զՍուրբն Վարդան: Զայնու ժամանակօք դարձան ի թարգմանութենէ Ղևոնդ, Կորին և Արձան, որ դիպեցան ի ժողովն Սփիսոսի, զոր արար Թէոդոս ի մետասաներորդ ամի թագաւորութեանն իւրում»:

9. «Սահակ վախճանեցաւ յամսեանն նաւասարդի յերեսունն... և սուրբն Մեսրոպ... յերեքտասան Մեհէկի ամսոյ»:

ԺԴ. Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչի տեղեկութիւններն են՝

1. Խոսրով Գ. նստաւ 5 տարի. նրան հաջորդեց Վոսմշապուհ՝ 21 տարի, կրկին Խոսրով՝ 1 տարի, Արտաշիր 6 տարի, առանց հիշելու Շապուհին:

2. Սահակ կաթողիկոսութեանց ընկնելուց և Արտաշիրի գահընկեցութեանց հետո ապրեց 16 տարի, ընդամենը հայրապետ եղավ 51 տարի (տե՛ս էջ 19):

3. (Սահակ իր մահվան ժամանակ) «տուեալ զԱթոռն ցՍուրբն Մեսրոպ, յոր և նա ի նոյն ամի ելից զկենցաղս՝ յիշատակ բարի թողեալ ապագայից, ի սկզբան առաջին Յազկերտին Պարսից արքային, որդոյն Վոսմայ երկրորդի (էջ 19—20):

4. Սահակի հաջորդներն են՝ Սուրմակ 1 տարի, Բրքիշու 3 տարի, Շմվել 5 տարի:

ԺԵ. Ըստ Մխիթար Այրիվանեցու՝ «Ամբ Տեառն 423, սկիզբն

ղպրութեանց հայ գրոցս ի ձեռն Սրբոյն Սահակայ և Մեսրովպայ, որք վաթսուն աշակերտօք աշխատեալք թարգմանեցին զամենայն Հին և Նոր Կտակարանս: Կատարեցան աշակերտքն Մաշտոցի յԱստղարուրն» (էջ 47):

ԺԶ. «Յայսմատուրք»-ները տալիս են ոչ թե թվականներ, այլ ամսաթիւեր. այսպես՝ «Նաւասարդ 30 և սեպտեմբեր 9, յիշատակ վարուց և մահուան սուրբ հայրապետին մերոյ Իսահակայ Պարթեփն». «Հոռի Ը և սեպտեմբեր Ժէ, յիշատակ սրբոց թարգմանչացն Ատանակայ և Մեսրովպայ և աշակերտաց նոցա». «Եւ եղև գիւտ զըրոյն ի Տրէ ի Ժէ և նոյնմբերի ի ԻԵ». «Մեհէկի ԺԳ և փետրուար ԺԲ վախճան ս. Մեսրոբայ»:

ԺԷ. «Կայսերաց պատմութիւն» (ըստ Զարեանաւլյան, Ա, էջ 16). «Արկաղեայ և Ոնորեայ տասներորդ ամի եղև զկիրքն հայերէն գրոց... ի սորա ատուս էր սուրբ Սահակ հայրապետն յորոյ ատուս դուռ 29 գիրն հայերեն լեզուի ի Գանիէլէ փիլիսոփայէ ասորոյ, զոր ետ բերել Վոսմշապուհ թագաւորն»:

ԺԸ. Մագիստրոս («Քերականութիւն», էջ 231). «Քանզի ի վախճանելն մերոց թագաւորացն և ի սպառելն ազգին Արշակունացն գտաւ գիրս Արամեան»:

ԺԹ. «Վարք Անտոնի միայնակեցի» հիշատակարանում տրվում է հետևյալ տեղեկությունը. «Քարգմանեցաւ գիրս այս ի սուրբ քաղաքին յՅրուաղէմ. յամի ն-որդի Մ-կորդի (450) զալստեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, յամին յորում հանդես քաջընթաց երանկին Մաշտոց» (Այս հիշատակարանը գտնվում է ՊԾԲ (=1403) թվականին գրված մի «Ոսկեփորիկ»-ում, որ հրատարակել է Հ. Գ. Զարեանաւլյան, Մատենադարան, էջ 288 և որ ստուգել է նորայր, «Կորուն վարդապետ», էջ 28):

Ի. «Ժամանակագրութիւն Աւետիքայ (Զեռագիր Կարինյան Մ 1731, գրված ՌՄԷ—1788 թվականին) տալիս է հետևյալ թվականները.— Սահակց նստով 416—466 թվականներին (այն է 51 տարի).— Վոսմշապուհը թագավորեց 418—438 (այն է 21 տարի).

420 թվականին «ի հինգ ամին Սրբոյն Սահակայ սկիզբն դրպութեանս Հայոց»:

Ինչպես ընթերցողը կարող է նկատել, բոլոր վերոհիշյալ ժամանակագրական տեղեկությունների մեջ՝ համեմատութեան իբր մեք են բերված Պարսից և Հունաց թագավորների տարիները. և եւ տեղ մաս ունեն նաև Կոստանդնուպոլսի հոյն պատրիարքնե-

բը: Ուստի մենք էլ կարևոր ենք համարում ամենից առաջ դնել ալստեղ նույն շրջանին գահակալող պարսիկ Սասանյան թագավորների, բյուզանդական կայսրների և Պուլսի հույն պատրիարքների ժամանակագրական ցուցակը՝ ճշտված թվականներով:

- Շապուհ Բ, 310—379.
- Արտաշիր Բ, 379—383 կամ 384.
- Շապուհ Գ, 384—388 կամ 389.
- Վուամ Գ Կրման, 389—399.
- Հազկերտ Ա, 399—420.
- Վուամ Ե, 420—438 կամ 439.
- Հազկերտ Բ, 438/9—457.
- Եվդոքսիոս, 360—369.
- Տիմոթեոս, 369—379.
- Եվագր, 369—370.
- Գրիգոր, 379—381.
- Մաքսիմոս, 381.
- Վաղենտինոս, 364—375.
- Վաղես, 364—378.

- Թեոդոս Ա Մեծ, 379—385.
- Արկադիոս, 395—408.
- Թեոդոս Բ, 408—450.
- Մարկիանոս, 450—457.
- Նեկատրիոս, 381—397.
- Հովհաննես Ոսկեբերան, 398—404.
- Արսակիոս, 404—405.
- Ատտիկոս, 405—425.
- Սիսինիոս, 426—427.
- Նեստոր, 423—431.
- Մաքսիմիանոս, 431—434.
- Պրակլ, 434—447.
- Փլաբիանոս, 447—449.
- Անատոլիոս, 449—458:

Հիշյալ ցուցակում գտնված բոլոր թվականները, ինչպես ասացինք, գիտական ժամանակագրությամբ ճշտված և ստուգված են, մանավանդ Հունաց բյուզանդական կայսրների և Պուլսի պատրիարքների թվականները: Գլխավոր աղբյուրներն են Հունաց համար՝ Գեղեցիի «Համառոտություն Բյուզանդական կայսրների պատմության» (գերմաներենից թարգմ. Մ. Վ. Տեր Մովսիսյան, Վաղարշապատ, 1901), իսկ Սասանյանների համար՝ Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, aus der arabischen Chronik des Tabari», Layden, 1879): Այս աշխատության մեջ (էջ 435), դրված է Սասանյան թագավորների կարգը, իրենց ստույգ թվականներով: Սրանից արտատպել է Մալխասյանը, հրատարակություն «Ասողիկ»-ի (Պետերբուրգ, 1885, էջ 358): Ավելի ուշ, հետևաբար, ավելի ճշտված և ստուգված ձևով, Նյուդեբեհն հրատարակեց Սասանյան պատմության ամփոփումը՝ «Aufsätze zur Persischen Geschichte», որ տպվեց նաև «Encyclopädia Britannica»-ում (1887): Նույնի հայերեն թարգմանությունը հրատարակեց Ն. Բարամյան, «Պատմություն Սասանյան տերության» (Վաղարշապատ, 1896): Նյուդեբեհի առաջին աշխատության և այս երկրորդի մեջ կան թվականների տարբերություններ. բայց ըստ որում

երկրորդը ավելի ուշ կազմված և ավելի ստույգ է, մենք էլ մեր թագավորական ցուցակը վերցրինք այս երկրորդից:

Այս ցուցակի մեջ էլ անտոռչ են մնում Պարսից Սասանյան թագավորներից մի քանիսի թվականները, որոնք մեկ տարվա տարբերություն են ցույց տալիս: Շապուհ Գ-ի մահվան թվականն է 388 կամ 389: Սակայն այս կասկածելի թվականներից մի քանիսը մեր ժամանակագրության համար կարևոր չեն: Ամենից ավելի կարևորն է Հազկերտ Բ-ի գահակալության թվականը, որի վրա է հիմնվում մեր ամբողջ հաջորդ ժամանակագրությունը: Գծբխելուարար այս թվականը մի տարով յախստ է և մենք էլ նրա ստուգությամբ պիտի զբաղվենք քիչ հետո:

Վերևում հիշատակված բոլոր հեղինակների մեջ այն անձը, որ տալիս է ժամանակագրության կողմից ամենից ավելի բազմակողմանի և ամենից ավելի հարուստ, միևնույն ժամանակ՝ իբրև ժամանակակից վստահելի տեղեկությունները, Կորյունն է: Նա, մանավանդ իր վերջին հատվածում, մանրամասն ճշտում է Մեսրոպի դրածուներից բոլոր գլխավոր թվականները:

Այս հատվածից տեսնում ենք, որ Մեսրոպը վախճանվել է Հազկերտ Բ-ի թագավորության առաջին տարին. իր կրոնավորական կողման օրից («Համար հալատող») մինչև իր վախճանը ապրել է 45 տարի. գրերի գյուտը տեղի է ունեցել կրոնավոր ձեռնարկելուց 10 տարի հետո, քանի որ գրերի գյուտից մինչև Մեսրոպի մահը տրվում է 35 տարի. Մեսրոպի կրոնավորական 45 տարիներից 6 տարին ընկնում է Վուամ Կրմանին. 21 Հազկերտ Ա-ին, Նետաբար մնացյալ 18 տարին էլ մնում է Վուամ Ե-ին, որ իրոք կոտել է 10 տարի (428—438), այնպես որ $6 + 21 + 18 = 45$. կրոնավորական կոչում է ստացել Վուամ Կրմանի շորտող տարին:

Այս թվականները ամենաճշտ կերպով համապատասխանում են իրար և վերի ժամանակագրական ցուցակի մեջ գրված թվականներին: Այսպես, ըստ ժամանակագրության, Վուամ Կրման նստավ 359—399 թվականներին, ուստի իրավորեց 10 տարի: Մեսրոպը կրոնավոր էր դարձել սրա շորտող տարին, այն է 393 թվականին, և նրա մահվան ժամանակ արդեն 6 տարվա կրոնավոր էր. իրոք էլ այս երկու թվերի գումարը (4+6) տալիս է ճշտվ Վուամ Կրմանի 10 տարին:

Եթե Մեսրոպը կրոնավոր դառնալուց հետո ապրել է 45 տարի, նշանակում է, թե իր մահը պատահել է 438 թվականին. բայց

այս թվականը պետք է որ համապատասխանի Հաղկերտ Բ-ի առաջին տարվան: Ժամանակագրական ցուցակում Հաղկերտ Բ-ի համար տրված է 428 կամ 439. քննենք, թե սրանցից ո՞րը պետք է ճիշտ լինի:

Առաջինը, թե Մասսանյան թագավորների ստույգ թվականները տալիս է Նյուլդեքեն: Պարսիկները թագավորի գահակալության թվականները հաշվելու համար մի անհարմար ձև ունենին՝ նրանք գահակալության առաջին տարին հաշվում էին՝ ո՛չ թե գահ բարձրացած օրից, այլ նույն տարվա նախասարդից: Այնպես որ տարվա վերջին ամսում գահակալած թագավորն էլ տարեպիսին (այսինքն բնագամենը մի ամիս հետո) համարվում էր մի տարի գահակալած (այս մասին տե՛ս հատկապես Nöldeke, «Geschichte», էջ 404 և Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի հոդվածը, «Արարատ», 1912, էջ 500—501): Այսպիսով հաճախ կարող էր մինչև մի տարի սխալ առաջանալ թագավորների գահակալության թվականների մեջ: Դրա համար է, որ վերի ցանկի մեջ էլ շրտ անդամ ունենք մի տարի տարբերությամբ թվականներ:

Հաղկերտ Բ-ի գահակալության սուրին տրված է 428 կամ 439. օրն ու ամիսը անհայտ են: Տեսնենք, թե ի՞նչ միջոց ունենք մեր պատմության տվյալներով այս երկու թվականներից մին կամ մյուսը հաստատելու:

Ըստ Իսահակ Հարությունյանի («Հայոց գիրք», էջ 349), Հաղկերտի թագավորության թվականը կարող ենք ստուգել նախ Նդիշեի միջոցով: Այս մատենագրի պատմությամբ Հաղկերտ Բ Քի սկզբբան երկոտասաներորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ գունդ գումարէր անհամար բազմութեամբ, յարձակեալ հասանէր յերկիրն Քիտաշականն». այնուհետև սկսվում են հայոց կրած նեղությունները. հայերը թուղթ են գրում Քեոզոս կայսեր, որ ուզում է օգնել հայերին, բայց «ի նմին ժամանակի անդէն վաղժազակի հասանէր վախճան կատարածի կենաց նորա և կարի շար խափանումն լինէր գործսն օգնականութեան»: Քեոզոս Բ մեռավ 450 թվականի հունիսի 28-ին (Նյուլդեքե, «Geschichte», էջ 423), և եթե այս թիվը Հաղկերտի 12-րդ տարին է, ուստի Հաղկերտ գահակալել է 438 թվականին և ոչ թե 439-ին:

Երկրորդ, ըստ նույն հեղինակի (էջ 350), ստուգման միջոց է նաև Ղաղար Փարպեցու վկայությունը: Սա խոսելով Վարդանանց պատերազմի մասին, այս դեպքը դնում է Հաղկերտի 13-րդ տարին. «Արդ խաղացուցեալ դամենեսեան ղնսսա առաջի իւր յերկիրն Պարսից նենպարսն Վասակ, յերեքտասաներորդում ամի Հաղկերտի արքային Պարսից (Փարպեցի, Բ, խր): Որովհետև Վարդանանց պա-

տերազմը տեղի ունեցավ 451 թվականին, ուստի սրանից 13 տարի հետ երթալով, դառնում ենք Հաղկերտի գահակալության թվականը 438 և ոչ թե 439:

Երրորդ, մեր կողմից ավելացնում ենք Կորյունի վկայությունը վերի հատվածում. Կորյունն ասում է, թե Մեսրոպը Վոսա Կրմանի չորրորդ տաշին կրոնավոր դառնալով՝ 45 տարի հետո՝ վախճանվեց Հաղկերտի առաջին տարում: Վոսա Կրմանն ստեղ է 389 թվականին. իր չորրորդ տարին է 393 թվականը. այս թվի վրա ավելացնելով 45 տարին, կստանանք 438, որ պիտի լինի Հաղկերտ Բ-ի գահակալության թվականը և ո՛չ 439, որովհետև վերջին դեպքում Մեսրոպ 46 տարի հոգևոր պաշտոն վարած պիտի լինել: Իսկ եթե հարկ լինեք Հաղկերտի գահակալությունը դնել 439-ին և սրանից 15 տարի հետ երթալով, Մեսրոպի կրոնավորությունը 394 թվականին համարել, այն ժամանակ այս թվականը կհակասեր Կորյունի հաշիվներին, որովհետև 394 թվականը ո՛չ Վոսա Կրմանի չորրորդ տարին է և ոչ էլ այս թվականից հետո կարող է մնալ 6 տարի. մինչև Վոսա Կրմանի մահը:

Չորրորդ, իմ կողմից ավելացնում եմ դարձյալ Ասողիկի տրված տեղեկությունը, թեև այս վերջինը ժամանակակից չլինելով, մեծ արժեք չունի. «Ստուգեալ մեր զամս թագաւորացն գտաք հանդիպեալ ի ժն ամն Յազկերտի և յերրորդն (յԳն) Մարկիանոսի անիմելոցն» (էջ 79): Ուրեմն Հաղկերտի 15-րդ և Մարկիանոսի 3-րդ տարին համապատասխանում են իրար: Մարկիանոսը նստավ 450 թվականին, իր երրորդ տարին է 453, որից հանելով 15 տարի, ունենում ենք Հաղկերտի թագավորության թվականը 438 և ո՛չ թե 439: (Դժբախտաբար այստեղ էլ՝ Վարդան պատմիչը, որ հիշատակում է Ասողիկի վերահիշյալ վկայությունը, մի տարի սխալ է դրնում. «Ասողիկն ասէ, թէ ստուգեցաք զվեշտասաներորդն Յազկերտի՝ երրորդ ամ Մարկիանոսի» (էջ 54): Բայց սա չի խանգարում մեր գործը, որովհետև Մարկիանոսը նստած լինելով 450-ին, իր երրորդ տարին լինելով 453, այս թվից եթե 16 էլ հանենք, կունենանք Հաղկերտի գահակալության համար 437 և ոչ թե 439:

Վերահիշյալ սպառնալիցներից առաջին երկուսը, որ գրինք Իսահակ Հարությունյանից վերցնելով, գիտե նաև Նյուլդեքեն («Geschichte», էջ 423): Նա հիշում է նաև մի ուրիշ ապացույց, որ հանում է Ասողիկից և որ հետևյալն է.

Փարպեցին (ուպ. 1904, էջ 101) խոսելով Ղևոնդյանց նահատակության մասին, ասում է. «Եւ այսպէս ի վեշտասաներորդում ամի թագաւորութեան Յազկերտի, որ օր քսան և եօթն էր ամսոյն չրտոից, պսակեցան սուրբքն վեցեքեան»: Այս դեպքը պատմելով

Աստղիկը էջ 79-ում (Բ, գլ. Բ) ասում է. «Եւ յետ պատերազմին Վարդանայ՝ զկնի երկուց ամաց սուրբ Ղևոնդեանք Յովսեփաւ հայրապետաւ կատարեցան յամսեանն հրոտից, որ օր ԻԶ էր ամսոյն, նոյն յուլիսի՝ յաւուր կիրակէի»։ Դյուլտրիեն իր ժամանակագրութեան մեջ (էջ 203—204) քննելով այս տվյալները, գտնում է, որ

453 հուլիսի կամ Հրոտիցի 26 = կիրակի.

454 » » » 25 = կիրակի.

Մենք յուզեցինք օգտագործել այս հաշիվը, իբր շատ անվստահելի, որովհետև 1) Փարպեցու Վենետիկյան տպագրութիւնները ունեն 25 Հրոտից. 1904 թվականի հրատարակութեան մեջ նշվում է, որ քնագիրն ուներ ԻԶ, լուսանցքում ուղղած էր ԻԷ, իրենք ընդունել են «քսան և եօթն». հարց է, թե քնագիրն է ուղիղ թե՞ լուսանցագրութիւնը. 2) Փարպեցին օրվա պատկերը չի նշանակում. 3) Աստղիկը գնում է Հրոտից ԻԶ, օրն էլ կիրակի. 4) Ի՞նչ գրավական ունենք Աստղիկի (500 տարի ուշ եկող մի հեղինակի) տված կիրակիին:

Տաճարի է, որ նյուդեքեն օգտագործել է միայն Եղիշեն, Փարպեցին և Մերսուր (եվրոպական թարգմանութիւններից) և չի տեսնել վերջին համահավաք տեղեկութիւնը: Այնուամենայնիվ նյուդեքեն տրամադիր է ընդունելու Հազկերտ Բ-ի գահակալութեան թվականը 4 օգոստոս 438—29 հուլիս 457 (էջ 426): Մենք էլ ընդունում ենք 438 թվականը, որ և համապատասխանում է Կորյունի հաշիվներին:

Բայց Մեսրոպի մահվան ժամանակի հետ պետք է որ համաձայն գան նաև Սահակի և Մեսրոպի մահվան ամիսները: Վերևում հիշատակված բոլոր պատմագիրների համաձայնութեամբ Սահակը վախճանվել է Հազկերտ Բ-ի առաջին տարին, Նավասարդի 30-ին, իսկ Մեսրոպը՝ նրանից 6 ամիս հետո՝ Մեհեկանի 13-ին: Անշարժ տոմարի հաշվով Նավասարդի 30-ը համապատասխանում է սեպտեմբերի 9-ին: Բայց որովհետև Ե դարում շկար անշարժ տոմարի հաշիվը, ուստի անմտութիւն է Սահակի մահը դնել սեպտեմբերի 9-ին, ինչպես անում են «Յայտմատրք»-ը և արդի պատմիչների մի մասը: Ըստ շարժական տոմարի 436, 437, 438 և 439 քառամյակին Նավասարդի 1-ը համապատասխանում էր օգոստոսի 9-ին, ուստի Նավասարդի 30-ը կլինի սեպտեմբերի 7-ին: Տեսեաքար Սահակի մահը տեղի ունեցավ ճիշտ 438 թվականի սեպտեմբերի 7-ին:

Սրանից 6 ամիս հետո, այն է 439 թվականի Մեհեկանի 13-ին մեռել է Մեսրոպ: Մեհեկանի 13-ը անշարժ տոմարով համապատասխանում է փետրվարի 19-ին, ինչպես դնում են «Յայտմա-

տրք»-ը և նոր պատմիչներ: Բայց այս ամսաթիվը չի կարող ճիշտ լինել: Պետք է առնել շարժական տոմարը, որի համաձայն 436—439 քառամյակին Մեհեկանի 13-ը ընկնում է փետրվարի 17-ին: Հետևաբար և Մեսրոպի մահը տեղի ունեցավ 439 թվականի փետրվարի 17-ին, ուրբաթ օրը:

Այստեղ դիտելու երկու կետ կա. 1) Սեպտեմբերի 7-ից մինչև փետրվարի 17 ո՛չ թե 6 ամիս է, այլ 5 ամիս 10 օր: Կորյունը և ուրիշները գնում են 6 ամիս՝ կլոր թվով: 2) Կորյունը Մեսրոպի մահը դրել էր Հազկերտ Բ-ի առաջին տարին, որ մենք հասնեցինք 438 թվականից. այժմ ավելի մանրամասն հաշվով մենք գտնում ենք 439 թվականը, բայց դա ոչ մի հակասութիւն չի ներկայացնում, որովհետև Կորյունն ասում է, թե Մեսրոպի մահը տեղի ունեցավ Հազկերտի առաջին տարում և այդ առաջին տարին սկսվում է 438-ից և գնում է մինչև 439-ի կեսերը:

Գրքերի գյուտը տեղի ունեցավ Մեսրոպի կրօնավորական կոչում ստանալուց 10 տարի հետո, մահվանից 35 տարի առաջ: Մահվան թվականի ամսաթիվով հանդերձ ճշտված լինելով՝ հետ գանք 35 տարի, կտանանք 404 թվականը: Այս թվականը կրօնավորական կոչումից 10 տարի հետո պիտի լինի. և իրոք, 393-ի վրա ավելացնելով 10, կտանանք 403. Կորյունը չի հաշվել մնացորդ մի-երկու ամիսը, որով կունենանք 404, գրքերի գյուտի ճիշտ թվականը:

Սրանք են ահա մեզ համար ամենակարևոր և ստուգված թվականները.

394—Մեսրոպի ձեռնադրութիւնը.

404—գրքերի գյուտը.

438 սեպտեմբերի 7—Սահակի մահը.

439 փետրվարի 17—Մեսրոպի մահը:

4

Մեսրոպի ժամանակագրութիւնը ճշտիվ վերականգնելու ժամանակ պետք է նկատի ունենալ, որ թե՛ Կորյունի և թե՛ մյուս պատմագիրների մեջ կան մի քանի թվական անճշտութիւններ, որոնք առաջացած են ձեռագրական վրիպակներից և խանգարիչ են հանդիսանում գործին:

Այս վրիպակները պատճառ են եղել ոմանց համար տարբեր եղբակացութիւններ հանելու, տարբեր թվականներ դնելու, սրանով էլ դրդել են ուրիշներին նորանոր քննութիւններով հաճախ ծայրահեղութիւնների դիմելու: Ուստի անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ քննարկել նախ այդ անճշտութիւնները և երկրորդ՝ քննադատների խժբժանքները:

1. Առաջին թվական անճշտությունը Կորյունի պատմության մեջ հետևյալն է.

Կորյունը (տպ. Վենետիկ, 1894, էջ 17) պատմում է, թե Դանիելյան նշանագրերը Վոամշապուհի հինգերորդ տարին Հայաստան բերվեցին. «ի հինգերորդի ամի թագաւորութեան նորա ի նա հասուցանէր»: Մեսրոպը այդ տառերը փորձեց երկու տարի. «իբրև ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր և նովին նշանագրովք տանէր»: Այնուհետև Մեսրոպը տեսնում է, որ թերի են այդ տառերը և մեկնում է Միջագետք՝ նոր խուզարկություններ կատարելու համար, դարձյալ Վոամշապուհի հինգերորդ տարին, «խաղայր զնայր ի հինգերորդ ամի Վոամշապուհոյ արքային Հայոց» (էջ 18): Եղեսիայում և Սամուսատում մի ժամանակ աշխատելուց հետո, հայերեն տառերը դտած դանում է Հայաստան, «ի վեցերորդ ամի Վոամշապուհոյ արքայի Հայոց Մեծաց»:

Ամեն մի քննարկողի համար էլ հայտնի է, որ երկու հինգերորդ-ներից մեկը սխալ է: Բանասերները զանազան բացատրություններ են տվել սխալը ուղղելու համար: Չամչյանը (Ս, էջ 763), մտածում է, թե Կորյունի հիշած առաջին հինգերորդ տարին վերաբերում է ո՛չ թե Դանիելյան գրերի գյուտին, այլ, ըստ Փարպեցու, Մեսրոպի քարոզության սկզբնավորության: Կորյունի վերջաբանից հայտնի է, որ Մեսրոպի քարոզության սկզբնավորությունը տեղի ունեցավ ըստ Չամչյանի Վոամշապուհի հինգերորդ տարին, գրերի գյուտն էլ տեղի ունեցած պիտի լինի նրա 15-րդ տարին: Այս մտածությամբ Չամչյանը Կորյունի առաջին հինգերորդը բառը անփոփոխ պահելով, երկրորդ անգամ հիշված 6 թիվը դարձնում է 69, և նրա հաջորդ 9 տարին էլ դարձնում է 69, համարելով, թե գրիչների անհմտությունը 6 տարի հետո քնկել է:

Բայց այս բոլորը անշուշտ սխալ է. նախ՝ որովհետև Կորյունը հայտնապես ասում է, թե այս հինգերորդ տարին Դանիելյան տառերը բերելու տարին է և կարիք չկա դարձնելու Մեսրոպի քարոզության սկզբնավորության: Երկրորդ՝ սրանով անտես է առնվում Կորյունի տված երկու տարին՝ Դանիելյան տառերի փորձարկության համար:

Իսահակ Հարությունյանն էլ («Հայոց գիրք», էջ 337—338) մտածում է, որ եթե Մեսրոպը, ըստ Փարպեցու, Վոամշապուհի հինգերորդ տարին եկավ Սահակի մոտ, չի կարող այս տարին նրա քարոզության առաջին տարին համարվել (ինչպես անում է Չամչյան), որովհետև նույնիսկ Կորյունի վկայությամբ Մեսրոպը Սա-

հակի մոտ գալուց առաջ՝ երկար ժամանակ քարոզած էր Գողթան դավառում. հետևաբար զուր են Չամչյանի 66, 69, սրբազրույթյունները:

Ոմանք էլ Կորյունի առաջին հինգերորդը պահում են անփոփոխ, և որովհետև Դանիելյան նշանագրերի փորձարկությունը երկու տարի տևեց, երկրորդ հինգերորդը դարձնում են եօթներորդ, ասելով, թե 6 (5) և է (7) տառերը շատ հեշտ էլ շփոթել: Այսպես է վարվում, օրինակ, Ն. Ն. Քորոսյանը («Քաղմավեպ», 1922, էջ 101): Բայց այս դեպքում հաջորդ վեցերորդ բանն էլ հարկ պիտի լիներ փոխել ութերորդ:

Ուրիշներ այսքան փոփոխություն շատ համարելով, Դանիելյան գրերի փորձի համար Կորյունի նշանակած «ամս երկուս բացատրությունը դարձնում են «ամիսս երկուս», որով բոլոր մյուս թվերը մնում են անփոփոխ: Այսպես է վարվում, օրինակ, Իսահակ Հարությունյանը (անդ, էջ 17): Սրանով եթե Դանիելյան գրերը ուղարկվեցան Վոամշապուհի հինգերորդ տարին, փորձն եղավ նույն տարին, Մեսրոպ ճամբորդության դուրս եկավ դարձյալ նույն հինգերորդ տարին և վերագործավ վեցերորդ տարին: Այս սրբագրությունը հարմար կլիներ նաև այն նկատմամբ, որ գրերը փորձելու համար տրված երկամյա շափազանց երկար միջոցը կարճացած և երկամյա պատշաճավոր ժամանակի վերածված կլիներ: Սակայն այս սրբագրությունը անհարմար է այն տեսակետով, որ Կորյունից հետո Դանիելյան գրերի փորձի վրա խոսող մյուս հեղինակներն էլ տարի դիտեն և ոչ ամիսներ: Այսպես, Խորենացին այս փորձը համարում է «զամս սակաս», Սամվել Անեցին «զԴանիելի նշանագիրսն յօրինէին... յետ միոյ ամի: դարձեալ աստուածատուր նշանագրօք» և այլն:

Ավելի վճռական է Մարկվարտը («Պատմություն հայ նշանագրերու», Վիեննա, 1913, էջ 27), որ Կորյունի սույն հատվածից «Եւ իբրև ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր» բառերը ամբողջովին հետին լուսանցագրություն է համարում և ջնջում է, որով դարձյալ երկու հինգերորդ-ները կմնան, ենթադրելով, որ փորձարկության միջոցը շատ կարճ էր, և Մեսրոպը հենց Դանիելյան գրերը ստացած տարին էլ մեկնեց Ասորիք: Գրեթե նույն ձևով է վարվում Ակինյանը, որ («Հանդես ամսօրյա», 1935, 457) ամբողջ հատվածը փոխադրում է ուրիշ տեղ և մի մասն էլ ջնջում է, իսկ (անդ, էջ 512) երկու տարին բոլորովին դուրս դրելով, ասում է, որ Սահակը և Մեսրոպն առաջին հայացքով իսկ համոզվեցին, թե այդ նշանագրերը հարմար չեն և «իրր անպետք մեկդի նետեցին»:

Գայուստ Տեր-Ակրոսյանը («Արարատ», 1912, էջ 508 և 511) նկատում է սխալը, առաջին հիմնվածությունը է ուղիղ, երկրորդը անորոշաբար գրում է «հի...երրորդ», իսկ վեցերորդը դարձնում է ԺԶ փոխանակ Զ (16-րդ տարին, փոխանակ 6-րդի): Մրանով երկու տարվա հաշիվը մնում է առանց բացատրության:

Յնողյանը Կորյունի քննական հրատարակության մեջ (Սրուսաղև, 1930, էջ 18), սխալ է համարում երկրորդ հիմնվածությունը, որովհետև, ասում է. «Դանիելյան նշանագիրներուն յանկարծազիտ հասնիլը ավելի տպավորիչ ըլլալով՝ ժամանակը ավելի ճշտիվ պահված ըլլալու է»: Կարծես թե սխալը Կորյունը կատարած լինե՞ր և ոչ թե հետին գրիչները: Այնուամենայնիվ, էջ 21-ում վեցերորդ բառը անփոփոխ պահվում է:

Վերջապես Օրմանյանը («Ազգապատում», Պոլիս, 1912, Ա, էջ 277) մատնանշում է սխալը, բայց ո՛չ մի փոփոխություն չի առաջարկում, ասելով, թե «թվականներու հարմարությանց համար ավելի երկարելը ձանձրալի կրնա դառնալ»:

Ամենից հիշտ սրբագրությունը առաջարկեց Մալխասյանը: Այս սրբագրությամբ Կորյունի հիշած թվականների մեջ առաջին հիմնվածությունը բառը պետք է դարձնել երրորդ, որով ամեն ինչ ուղղվում է և բոլոր անպատեհությունները հեշտությանը վերանում են, անփոփոխ պահելով Կորյունի վեցերորդը, երկու ամբ և երկրորդ հիմնվածությունը: Մալխասյանից շատ հետո, բայց անկախաբար նույնը մտածեցի նաև ես և գրեցի այս մասին Արմֆանի տեղեկագրում (1941, № 1, էջ 170): Սխալը բացատրել եմ հետևյալ ձևով: Կորյունի ձեռագրում գրված է եղել Երդ (համառոտագրված և առաջին տառի վրա պատվի նշան դրած), որ բնականաբար պիտի կարդացվեր «երրորդ»: Մի խեղճ գրիչ, վրան պատիվ գրած Ե-ը թվանշան համարելով, կարդացել է հիմնվածությունը: Մնացյալը պահել է ճիշտ նախկին ձևով, առանց անդրադառնալու, թե 5+2 չի տա 5:

Ուրեմն եզրակացնում եմ, որ Դանիելյան գրերը Հայաստան ուղարկվեցին Վոսմշապուհի երրորդ տարին, փորձը եղավ երկու տարի, Մեսրոպը Միջագետք գնաց Վոսմշապուհի հիմնվածություն տարին, մի տարի մնաց Եզեսիս և Սամուսատ, վերադարձավ Հայաստան Վոսմշապուհի վեցերորդ տարին:

2. Երկրորդ թվական անճշտությունը պատկանում է Փարպեցուն և Խորենացուն. Սահակի մահվան թվականը որոշելու համար, Փարպեցին ասում է «ի սկզբան ամին երկրորդի Յազկերտի որդույ Վոսմալ»: Ըիշտ նույն ձևով ունի նաև Խորենացին, որ ասում է «սկիզբն ամին երկրորդի Յազկերտի եղելոյ Պարսից թա-

գաւորի»: Այս երկուսից պարզ երևում է, որ Սահակը վախճանվել է Հազկերտի (Բ-ի) երկրորդ տարվա սկիզբը: Այս հաշիվը հակառակ է գալիս Կորյունին, որ Սահակի մահը դնում է Հազկերտի (Բ-ի) երկրորդ տարին:

Բայց այս հաշիվը ո՛չ միայն հակառակ է Կորյունին, որ նույնը կրկնում է երեք անգամ և հանգամանորեն, ո՛չ միայն հակառակ է Փոքր Կորյունին, Կաղանկայտագուն և Գանձակեցուն, որոնք հայտնապես հիշում են Հազկերտ Բ-ի «առաջին տարին», այլև հակառակ է նույնիսկ իրեն՝ Խորենացուն, որ մի քիչ վերև, ավելի մանրամասն խոսելով ժամանակակից դեպքերի մասին, ասում է. «221 ամ թագաւորեալ Պարսից Վոսմ՝ մեռանի, թողլով զտէրութիւնն որդւոն իւրում Յազկերտի: Որոյ մոռացեալ զհաշտութիւնն, իսկ և իսկ ընդ թագաւորելն դիմէ ի վերայ զօրացն Յունաց... Յայնժամ մեծին Սահակայ հասեալ հիւանդութիւն մահու»: Յայնժամ մեծին Սահակայ հասեալ հիւանդութիւն մահու»:

Եթե Հազկերտ իսկ և իսկ թագավորած միջոցին դիմել է Հունաց վրա և նույն միջոցին էլ վախճանվել է Սահակը, ուրեմն դա Հազկերտի առաջին տարին է և ոչ երկրորդ:

Հաշիվը հակառակ է դարձյալ Մեսրոպի մահվան թվականին, քանի որ Մեսրոպը բոլոր պատմագիրների համաձայն վկայությամբ մեռել է Սահակից 6 ամիս հետո, որ համապատասխանում է քստ Կորյունի՝ դարձյալ Հազկերտի առաջին տարվան:

Այս բոլոր թյուրիմացությունները կվերանան, եթե Փարպեցու և Խորենացու հիշյալ հատվածները մի ա տառի հավելումով սրբագրենք հետևյալ ձևով.

«Ի սկզբան Ա ամին երկրորդի Յազկերտի...»

«Սկիզբն Ա ամին երկրորդի Յազկերտի...»

այսինքն երկու հաջորդական ա-երից մին ընկել է, ինչ որ շատ սովորական երևույթ է գրչադրերի մեջ: Մրանով երկրորդի բառը անցնում է Հազկերտին և ամեն ինչ կարգի է ընկնում:

Այս նկատողությունը արել է նորայրը («Կորին վարդապետ», էջ 388), որին համամիտ է նաև Օրմանյանը («Ազգապատում», Ա, էջ 321): Բայց Օրմանյանը սխալվում է մի կետում. նա (էջ 319) Վոսմի մահը և Հազկերտ Բ-ի գահակալությունը դրնում է 438 թվականին և ընդունելով հանդերձ, որ Սահակը մեռավ Հազկերտ Բ-ի առաջին տարին, Սահակի մահը դնում է (էջ 321) 436-ին, Մեսրոպի մահն էլ 437-ին: Թյուրիմացությունը ակներև է, ուստի և տպագրական սխալ, փոխանակ 438 և 439:

3. Երրորդ թվական անճշտությունը դարձյալ Կորյունին է պատկանում: Իր համահավաք տեղեկության առաջին մասում, Կորյունը մանրամասն հաշվարկելով Մեսրոպի կյանքը, գտնում է

որ նրա մահը եղել է 439 թվականին, իսկ դպրութեան սկիզբը՝ 35 տարի առաջ, այն է՝ 404: Իսկ նույն տեղեկութեան վերջին մասում ասում է, թե դպրութեան սկիզբը Հագլկերտի ութերորդ տարումն է: Հագլկերտ Ա նստավ 399 թվականին, ուստի նրա ութերորդ տարին լինում է 406, երկու տարի տարբեր նախորդից: Այս երկուսից մեկը սխալ է: Բայց որովհետև առաջին մասում հաշիվը շատ մանրամասն է և ճիշտ համաձայն Սասանյան պատմության, ուստի կարելի չէ սխալ համարել: Միայն երկրորդն է:

Մարկվարտը և Նորայրը ուղղում են այս ութերորդը. Մարկվարտ («Պատմություն հայ նշանագրերում», էջ 57) դարձնում է 5 (հինգերորդ), որով գրեթե գյուտի թվականը լինում է 402¹/₃, իսկ Նորայրը ութերորդը դարձնում է վեցերորդ, որով գրեթե գյուտը դառնում է ճիշտ 404:

Օրմանյանը («Ազգապատում», Ա, էջ 277) մի ուրիշ բացատրություն է տալիս. ընդունում է Կորյունի առաջին թվականը (404)՝ իբրև Դանիելյան գրի գյուտի թվական, իսկ երկրորդը՝ 406 (անփոփոխ պահելով Կորյունի «յութերորդ ամ է Յապկերտի») համարում է Մեսրոպյան գրեթե գյուտի թվականը: Չենք ընդունում այս բացատրությունը, որովհետև՝ 1) ըստ մեզ Մեսրոպյան գրերը գտնվեցան 404-ին, Դանիելյան գրերը 401-ին, 2) կարելի չէ Կորյունի համահավասար տեղեկություն առաջին կեսը մի հաշվով դնել, երկրորդ կեսը ուրիշ հաշվով:

Յնտզլյանը Կորյունի հրատարակության մեջ (էջ 76) ուրիշ հաշիվ է անում Հագլկերտ ութերորդը՝ անփոփոխ պահելու համար: Նա ենթադրում է, թե Կորյունը սխալ է իմանում Վոամ-Կրմանի թագավորած տարիների թիվը (6 փոխանակ 10) և Հագլկերտ Ա-ին գահ է բարձրացնում 396 թվականին (փոխանակ 399). որով Հագլկերտի ութերորդ տարին (396 + 8 = 404) լինում է ճիշտ դպրութեան սկիզբը: Սրան ասում են ունքը շինելու տեղ աչքը հանել, փոխանակ ութերորդը վեցերորդ շինելու (մի՞ սխալ միայն) ենթադրում է երկու սխալ: Բայց սրանով շատ բան է խանգարվում, այն ժամանակ Հագլկերտ Ա-ի թագավորության 21 տարին էլ պետք է փոխել և դարձնել (396—421)՝ 25 տարի: Մենք հետո ցույց կտանք, որ Կորյունի բոլոր թվերն էլ ճիշտ են, միայն Հագլկերտի ութերորդը պետք է դարձնել վեցերորդ:

4. Կարևոր է ճշտել, թե երբ Կորյունը ասում է գրի գյուտի սկիզբը («Դպրութիւն Հայոց»), ո՞ր գիրն է հասկանում, Դանիելյան, թե Մեսրոպյան: Այս կետը կարևոր է նրա համար, որ իմանանք, թե այն 404 թվականը, որ վերևում նշանակեցինք իբրև գրեթե գյուտի թվականը, իրապես ո՞ր գրի համար է:

Կորյունի խոսքերից և նրա համահավասար տեղեկությունից ոչինչ չի հասկացվում: Նա պարզապես ասում է «ի դպրութիւնէն Հայոց մինչև ցվախճան սրբոյն՝ ամբ 35... և դպրութեանն Հայոց յութերորդ ամ է Յագլկերտի առեալ սկիզբն»:

Այս հարցով առանձնապես զբաղվել է Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը («Արարատ», 1912, էջ 505): Նա ասում է. «Գրի գյուտի պատմությունը տևական գործողություն է: Ի՞նչ մոմենտն էին համարում նախնիք, հատկապես հինգերորդ դարում, այդ գործողության սկիզբը, որից և հաշվում էին այդ գյուտի տարիները»: Ապա, աչ ու ձախ որոնումներ անելուց հետո, գրի գյուտի սկիզբը համարում է Դանիելյան գրեթե Վաղարշապատ բերվելը «405 թ. փետր. 25» (տե՛ս էջ 512): Սրա համար տալիս է երկու ապացույց, այն է Կորյունի և Փարպեցու վկայությունները: Կորյունի համար ասում է «սկզբնակետը, որից հաշվում է Կորյունը հայ դպրութեան տարիները՝ Դանիելյան տառերի Վաղարշապատ բերվելու և Վոամշապուհի թագավորության հինգերորդ տարիներն են, այն է, ինչպես տեսանք, 405-ը» («Արարատ», էջ 505—506): Իսկ Փարպեցու համար մեջ է բերում այն փաստը, որ նա հայերեն գիր ասելով հասկանում է միայն Դանիելյան գիրը և ամենևին չէ էլ ճիշտմ ո՞չ Մեսրոպի Ասորիք գնալը, ո՞չ այնտեղ տառեր հնարելը և այլն: Ըստ Փարպեցու, Դանիելյան նշանագրերն են սկիզբ և վերջ ամեն բանի:

Բայց ինչպես քիչ առաջ տեսանք, Կորյունի ասածների մեջ ոչ մի ազնարկ չկա այն մասին, թե դպրութեան սկիզբը ո՞ր տեղից պետք է հաշվել: Նա միայն ասում է, թե դպրութեան սկզբից մինչև Մեսրոպի մահը 35 տարի է: Գալով Փարպեցուն, շատ երկար ենք խոսել նրա մասին: Հիշենք այստեղ Մարկվարտի որակումը. «Ղաղար արժանի է սաստիկ կշտամբանաց այս փորձին համար, զոր պետք ենք իբրև պատմական անպատկառ խարդախություն մը մատնանիշ ընելը»:

Գիտենք, որ Դանիելյան գրերը բերվեցին Վոամշապուհի երկրորդ տարին, իսկ Մեսրոպը հնարեց հայերեն գրերը Վոամշապուհի վեցերորդ տարին: Եթե մենք ճիշտ կերպով իմանալինք Վոամշապուհի գահակալության թվականը, անմիջապես կարող էինք հետևել նաև, թե՞ Դանիելյան գրեթե, թե՞ Մեսրոպյան գրեթեի և թե՞ հայ դպրութեան սկզբնավորության ճիշտ թվականները: Բայց բանն այն է, որ Վոամշապուհի թվականն է անստույգ և հանվում է միայն գրեթե գյուտի հաշվից: Այնպես որ եթե Կորյունը դպրութեան սկիզբը համարում է Դանիելյան գիրը, ուրեմն Վոամշապուհի գահակալությունը եղել է 402 թվականին: Այս թը-

վականը ձեռք ենք բերում այսպես. Մեսրոպի մահվան թվականից (439) հանում ենք 35 տարի (դպրության սկիզբը), ստանում ենք 404, որ է Վոսմշապուհի երրորդ տարին, որից հետո գնալով 2 տարի, ստանում ենք 402՝ Վոսմշապուհի գահակալության սկիզբը կամ առաջին տարին: Իսկ եթե Կորյունը դպրության սկիզբը համարում է Մեսրոպյան գիրքը, ուրեմն Վոսմշապուհի գահակալությունը եղել է 399 թվականին, 404-ը համարելով նրա վեցերորդ տարին:

Այս երկուսից մեկն ու մեկը ճշակի և ստուգելի առ այժմ անկարելի է:

Բայց ես կարծում եմ, որ Կորյունը գրերի գյուտը և դպրության սկիզբը ասելով հասկանում է Մեսրոպյան գիրքը (և ոչ Դանիելյանը): Դանիելյան գիրքը փուշ դուրս եկավ, և երկու տարվա փորձից հետո դեռ պեղծվեց. և այնտեղ այնպիսի դարձնալ կրկին անգամ ի նոյն հոգս դառնալին, և նմին եյս խնդրէին ժամանակս ինչ» (Կորյուն): Ի՞նչ բանի համար են Մեսրոպի և իր աշխատակիցների «գաղօթս և զտքնութիւնս և զպաղատանս արտասուալից, զխօսամբերութիւնս, զհոգս զաշխարհահեծս»: Ի՞նչ բանի համար է կրկնում մարգարեի խոսքը, թե «Յորժամ հեծեծեսցես, յայնժամ կեցցես»: Ավելացնենք սրա վրա, «և այնպէս բազում աշխատութեանց համբերել վասն իւրոյ ազգին բարեաց ինչ օճան գտանելոյ: Որում պարգւէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ, հայրական շափուն ծնանել ծնունդս նորոգ և սքանչելի սուրբ աշովն իւրով, նշանադիրս հայերէն լեզուին» (Կորյուն):

Չեմ խոսում այն հիացական համեմատության վրա, որ անում է Կորյունը Մեսրոպին տառերը ձեռքին նմանեցնելով աստուածատես Ծովսեպին, որ տասնաբանյա պատվիրանով իջնում է Սինա սարից. «ընդ մեծին Մովսէսի, ընդ աստուածախօսին, սքանչելագործին նմանեցուցեալ հաւասարեաց»: Ինչի՞ համար են այն օրեր տեղ տոներն ու հանդեսները, որով նախարարներն ու ամբոխը ցնծում, ուրախանում են: Վերջապես ինչի՞ համար է այն հրճվալի նկարագիրը, որ տալիս է Կորյունը, թե «յայնժմ ժամանակի երանելի և ցանկալի աշխարհս Հայոց, անպայման սքանչելի լինէր... Անդ էր այնուհետև սրտալիր ուրախութիւն և ակնվայել տեսիլ հայելոյն...», և այսպես երկու էջ ներքո ու զովասանք:

Այս բոլորը Մեսրոպյան գրերի համար է և ո՛չ թե Դանիելյան:

Ասում են մինչև անգամ, թե Թարգմանչաց տոնը, որ ամեն տարի տոնում է Հայ Եկեղեցին, Ռահ գետի հանգիստման հիշատակն է:

Այսպիսով մենք կարծում ենք, որ հայ դպրության սկիզբը 404 թվականն է, Մեսրոպյան գրերի գյուտը Վոսմշապուհի վեցերորդ տարում (Վոսմշապուհը գահակալել է 399 թվականին), հետևաբար Դանիելյան գրերը Հայաստան են եկել 401 թվականին, այն է Վոսմշապուհի երրորդ տարին:

5. Հայերեն տառերի գյուտի թվականը համարվել է սովորաբար 404 թվականը: Այս հարցի վերաբերմամբ մի ցնցող հոդված հրատարակեց Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը «Արարատ» ամսագրում (1912, էջ 499—514), որով հերքում է այդ թվականը և դնում է ութից մինչև տասներկու տարի ավելի ուշ, 412—416 թվականին: Նա հիմնվում է ասորաց եպիսկոպոս Ռաբուլասի վրա: Այս նշանավոր մարդը գահակալեց 412 թվականին: Ըթե Մեսրոպ Եղեպիս գնալով ընդունվեց Ռաբուլաս եպիսկոպոսից, այդ ընդունելությունը կամ հանդիպումը չէր կարող 412 թվականից առաջ լինել, բայց այդ կարող էր լինել նաև 412-ից հետո («Արարատ», էջ 509): «Այդ թվականից առաջ, մեր ունեցած տեղեկությունների հիման վրա, անհնար է գնել Մեսրոպյան տառերի գյուտը: Թերևս այդ գյուտը ասորական հետևյալ տարումն է (412. սեպտեմբեր—413 սեպտեմբեր). բայց հավանորեն ոչ դրանից ավելի ուշ» («Արարատ», էջ 513): Չորս տարի էլ հաշվում է Սամուսատ գնալու, Հոսեփանոսին պնակիտը պատրաստել տալու և Առակաց գիրքը թարգմանելու համար և վերջապես 416-ին վերադարձնում է Հայաստան:

Այսպիսով, ըստ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի, բուն Մեսրոպյան գրերի գյուտի թվականն է 412—416 քառամյակը («Արարատ», էջ 513): Այս 416 թվականին է, որ Մեսրոպը վերադարձավ Հայաստան:

Հակառակ էմ Գ. Տեր-Մկրտչյանի ենթադրության, ես պահում եմ 404 թվականը հետևյալ պատճառաբանություններով:

Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի հոդվածին նման մի հոդված էլ ունի Լ. Լ. Թորոսյանը («Բազմավեպ», 1922, էջ 99—104), որի վերնագիրն է «Կորյան հիշած Բարիլաս եպիսկոպոսը (Եղեպիս Բարիլաս կամ Բաբուլաս հայրապետը)»: Այստեղ հոդվածագիրը մի տարի էլ առաջ քշելով հայոց գրերի գյուտի թվականը, դարձնում է 413. «Ս. Մեսրոպայ Եղեպիս երթալու պարագան՝ մեր նշանագրերու գյուտին համար, և Բաբուլասի եպիսկոպոսանալուն թվականը, երկուքն ալ պատմականորեն ճշտված և հաստատված, վերջնականապես և անվիճելիորեն կհասցնեն մեր այբուբենի գյուտին թվականը մինչև 413 տարին» («Բազմավեպ», 1922, էջ 100ա): Իսկ եթե լսենք Peeters-ին («Revue des Etudes arméni-

ennes» IX, էջ 209) «Ռարուլասը Եղեսիայի գահի վրա բարձրացած չէր 412 թվից առաջ և շատ հավանաբար 414 թվի վերջումն էլ դեռ բարձրացած չէր» (այս մասին խոսել է «Recherches de science religieuse», հատ. 18, 1928, էջ 178—203): Այս հաշվով գրեթե գյուտի թվականը պետք պիտի լինի քչեւ ուրեմն դեպի 415 թիվը:

Հակառակ իր զգայացունց բնույթին, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի հորվածը անուշադիր մնաց մեր բանասերների կողմից: Նրբանից առաջ Իսահակ Հարությունյանը («Հայոց գիրք», էջ 188) Սեն-Մարտինի միջոցով ծանոթանալով Ռարուլասի թվականին, ամենայն հանգստությամբ ասում է. «Այս անձնավորությունը չի կարող հորենացու հիշած Բաբելոսը լինել, որովհետև գրի գյուտը տեղի ունեցավ 412 թվից ութ տարի առաջ—404 թ.»: Գ. Տեր-Մկրտչյանից շատ ավելի առաջ էր նաև Մարկվարտը, որ իր «Պատմություն հայկական նշանագրերու» աշխատության մեջ («Հանդես ամսօրյա»-ի մեջ տպված 1912 թվականին, բայց Քանանյան մրցանակին արժանացած 1905 թվականին) ասում է. «Բաբելյաս անուն եպիսկոպոս մը սակայն այս ժամանակաշրջանին մեջ ծանոթ չէ: Բաբելյասը պետք է ընթեռնուկ Ռաբիլյաս, որ սակայն 411/12-ին եպիսկոպոս եղավ և մեռավ 8 ար 746=8 օգոստոս 435: Իսկ 398 նոյեմբեր 23-են մինչև 409 օգոստոս 1 Ուոհայի աթոռը կգրավեր Պեկիդա: Ուրեմն հոս անտարակույս ժամանակագրական վրիպակ մը գոյություն ունի, որ սակայն պատմական իրողություններով շատ գյուրավ կմեկնվի» (էջ 58): Ռարուլասի մասին խոսում է դարձյալ Նահապետյանը («Բազմավեպ», 1913, էջ 136). նա գիտե, որ Ռարուլասը Եղեսիայի եպիսկոպոս է եղել 412—435 թվերին, բայց «կարող է հանգիստ չուր տարեթիվն պահել ամուր»: Իսկ ժամանակագրական անտեղություն համար տալիս է հետևյալ շատ գեղեցիկ բացատրությունը. «Եթե Կորյունը չի հիշատակեր դալս (—Եղեսիայի ժամանակակից Պեկիդա եպիսկոպոսին), պետք է բնական մոռացություն տալ այն մեր թարգմանիչներուն Եղնկա և ընկերաց, որոնք գեղեցիկ հյուրասիրություն ընդունելով Բաբելյաս եպիսկոպոսեն, որ թարմ տը պավորության տակ խոսելով իրենց վարդապետի Մեսրոպի ժամանցը Եղեսիո մեջ, կարծել տված է, որ 404-ին Բաբելյասն արդեն եպիսկոպոս էր եղած Եղեսիո»:

Գրեթե նույն պատճառաբանությամբ խոսում է նույն նյութի մասին Գ. Ֆնտղյանը (առանց սակայն հիշելու, Գ. Տեր-Մկրտչյանի հորվածը, որին թերևս ծանոթ չէր, ինչպես նաև Նահապետյանի հորվածը), իր հրատարակած Կորյունի մեջ (էջ 83): Ահա իր

բառերը. «443—444-ին իր մատենիկը գրող Կորյուն հավաստիորեն չէր գիտեր Եղեսիո եպիսկոպոսներուն ժամանակագրությունը, բայց իր գրության ժամանակին ամենն մոտ և երկար ատեն Եղեսիո եպիսկոպոսությունը ըրած այս բարձր և նշանավոր եկեղեցականը համարեր է եպիսկոպոս եղած ըլլալ 404-ին ևս, երբ Մաշթոց գնաց հետոքիս՝ ներկայանալ Եղեսիո եպիսկոպոսին...: Ինչ որ ալ լինի, անկարելի է հայ այբուբենքի գյուտը Բաբելյասի եպիսկոպոսության ստույգ թվականին հետ միաբանելու համար՝ դնել այնքան ուշ որքան է 412»:

Բաբելյասի մասին խոսում է նաև Ակինյանը («Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 514), որ Կորյունի այս բառը պարզապես գրբազրի սխալ է համարում և ուղղում է Պակիդա, որ նույն ժամանակ Եղեսիայի եպիսկոպոսն էր: Թեև Ակինյանը չի հիշում, բայց նրանից 3 տարի առաջ նույնպիսի ուղղում առաջարկել էր Թորոսյանը («Բազմավեպ», 1932, էջ 260), բայց փոխանակ գրելու Պակիդա, արևմտյան տառադարձությամբ գրում է Բաֆիդաս: Եթե Կորյունը ուղենար հիշատակել Ռարուլասին, ասում է Ակինյան, նախ՝ ասորական անունը հունական վերջավորությամբ չպիտի տար, երկրորդ՝ չպիտի տառադարձեր Ռարուլաս, այլ Հուարուլա, ինչպես ունի Rufinus = Հուսիֆինուս, աղավաղված Հուսիֆինուս:

Ճիշտ չէ, որ ասորի Ռարուլաս պիտի տար հայերեն Հուարուլա. նախաձայն ու տալիս է հայերեն հո՝ միայն հունարեն բառերի մեջ. ինչպես Հուսիֆինուս. իսկ պարսկերեն և ասորերեն նախաձայն է մնում է հայերեն ո. ինչպես՝ ասորերեն rahbōnā > ուարունա «գրավական» և Rēšūinā > Ռաշայինա (հատուկ անուն): Մյուս կողմից ասել, թե Պակիդա կարող էր գրել սխալով դառնալ Բաբիդաս՝ դուր հրեակայություն է:

Արդ, Կորյունի մեջ Բաբելյասի անունը հետին հավելված է: Կորյունը, չնայած որ մի քանի անգամ առիթ է ունենում հիշելու այդ եպիսկոպոսին, բայց միայն մի՛ անգամ տալիս է նրա անունը. «Ընդդեմ լինեք սուրբ եպիսկոպոսացն, [որոց առաջնոյն Բաբելյաս անուն և երկրորդին Ակակիոս], հանդերձ կղերականօքն և իշխանօքն քաղաքին պատահալ» (Կորյուն): Մյուս դեպքերում տեսեք ի՛նչ ձևերով է հիշում. «Եւ ապա հրածարեալ յեպիսկոպոսացն սրբոց... և հրածարեալ ի նոցան հանդերձ ամենայն իւրովքն, բերէր առ եպիսկոպոսն Ասորոց: Որ յսրոց նախընկալն եղև, առաջի արկեալ նոցա զնշանագիրսն աստուածատուր. վասն որոյ բազում իսկ գովութիւնք յեպիսկոպոսաց սրբոց և լամենայն եկեղեցեաց բարձրանային»: Այս բոլոր խոսա-

փուկ ձևերը հետաքրքիր են, մանավանդ երրորդը. «նա որ որոնցից որ առաջին անգամ ընդունվեց, ևրանց ներկայացրեց գրերը»: Մենք արդեն ցույց ենք տվել, որ Կոյունի մեջ հետին հավելված է Մելիտինեի Ակակիոս եպիսկոպոսի անվանումը: Այս խուսափուկ և տարօրինակ հիշատակութուններն էլ ցույց են տալիս, որ Կորյունը նույն եպիսկոպոսների անունը չգիտենք: Եվ եթե առաջին հիշատակության մեջ էլ անկունավոր փակագծի մեջ առնված մասը հանեինք, նախադասութունը ամենևին չպիտի կազար:

Իր ասածը հաստատելու համար Գ. Տեր-Մկրտչյանը մի ուրիշ հնարագետ միջոցի էլ է դիմում: Կորյունը Գանիելյան նշանագրերը բերված է համարում Վառձապուհի ճինգերոզ տարին, փորձարկության համար տալիս է երկու օտարի, հետո Մեսրոպ մեկնում է Միջագետք Վառձապուհի դարձյալ հինգերորդ տարում և վերադառնում է Վառձապուհի վեցերոզ տարում: Գ. Տեր-Մկրտչյանն ասում է, որ այս վեցերոզը քնթերցվածը շատ հին է և դժվար է փոփոխել կամ ջնջել: Այնուամենայնիվ ինքը փոխում է և վեցերորդը դարձնում է ԺԶ (16): Սրա համար էլ հիշում է մի ճառընտիր, ուր այս վեցերոզը բառից առաջ բաց տեղ է թողնված, պակասը լրացնելու համար: (Ճերարտա, էջ 511): Ենթադրենք, թե Կորյունի բնագրում բոլոր թվերը թվանշանով էին գրված և ոչ թե բառերով, որովհետև հակառակ պարագային կարելի չպիտի լիներ այնպես հեշտությամբ վեցերոզը վեշտասաներոզ դարձնել, ինչպես անում է Զ—ԺԶ: Բայց ի՞նչ է անում Մեսրոպ Միջագետքում ամբողջ ինը տարի: Գ. Տեր-Մկրտչյանը Գանիելյան գրերի Հայաստան բերվելը դնում է 405 թվականին, Վառձապուհի ճինգերոզ տարին: Եթե տարի փորձ է կատարվում, դառնում է 407՝ Վառձապուհի յոթերորդ տարին, երբ Մեսրոպը մեկնում է Միջագետք: Վերադառնում է Վառձապուհի ԺԶ—16-րդ տարին, այն է 416 թվականին: 407-ից մինչև 416 ունենք 9 տարի, որից շորքը (412—416) ընում է Եղեսիայի և Սամուատի աշխատանքների համար. իսկ մնացյալ 5 տարի՞ն:

Ահա թե ինչպիսի՞ լաբիրինթոսի մեջ է գցում Ռաբուլասի 412-ը. ահա թե ինչպե՞ս է սկործանվում և այդ հիմքի վրա մեծ խնամքով կառուցված շենքը:

Վերջ հիշված մեր հոգվածում (Արմֆանի «Տեղեկագիր», 1941) ցույց տվեցինք, որ Կորյունի Իրդ-ը պետք է կարգալ ո՛չ թե ճինգերոզ, այլ ինչպես գրված է՝ երոզը. երկու տարվա փորձից հետո կունենանք ճինգերոզ, ինչպես որ գրված է: Մեսրոպը մեկնում է Վառձապուհի ճինգերոզ տարում և վերադառնում է վեցերոզ տարում: Ուրեմն Միջագետքում մնում է մեկ օտարի. և այսբանք

բոլորովին բավական է մի գրադարան այցելելու, մի այրուբեն հնարելու, մի պնակիտ պատրաստելու և Առակաց գրքի նման մի փոքրիկ գիրք (ունի ընդամենը 60 էջ ութածալ) շորս հոգով (Մեսրոպ, Հովհան, Հովսեփ, Հուսիֆանոս) հայերենի թարգմանելու և գրա առնելու համար:

Գ. Տեր-Մկրտչյանի հետ մեր հարցը փակելուց հետո անցնենք Ադոնցին, որ «Հանդես ամսօրյա»-ում (1925 մայիս—նոյեմբեր), մի ընդարձակ ուսումնասիրութուն ունի Մեսրոպի այս շորքանի գործունեության մասին: Չենք խոսում Թորոսյանի մասին, որովհետև («Բազմավեպ», 1932, էջ 250—260) հրատարած իր նախկին կարծիքից (Րաբուլասից և 413-ից), գրերի գյուտը դնում է 407 թվականին:

Իր ուսումնասիրության մեջ (հատկապես տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», էջ 435—436), Ադոնցը, որ տեղյակ չէ ո՛չ Գ. Տեր-Մկրտչյանի հոգվածին և ո՛չ էլ Թորոսյանի, ոչ միայն մեջ է քաշում Ռաբուլին (412—435), այլև Ակակին, որ Ամիդի եպիսկոպոս էր 419—420 (այսպե՛ս) թվականից սկսած: Նա երբևիցե նշում է, որ Մեսրոպի հանդիպումը նրանց հետ չէր կարող լինել ո՛չ ավելի առաջ 420-ից և ո՛չ ավելի ուշ 435-ից: Ուրեմն այս միջոցին պիտի ընկնեն գրերի գյուտը, հետևաբար Կորյունի տված թվականը սխալ է:

Երևույթը Ադոնցը որակում է «Ժամանակակառն անհեթեթութուն» անունով:

Ավելի հետո, ուսումնասիրության վերջին մասում (էջ 535), Ադոնցը, ընդունելով հանդերձ, որ 406 թվականից առաջ արդեն տառերը գտնված էին, երկրորդ անգամ ճամբորդել է տալիս Մեսրոպին Միջագետք՝ 420—425 թվականներին, այս անգամ գուտ կրոնական նպատակներով՝ նեստորական դավանանքի գործով:

Չարմանալին այն է, որ Ադոնցը խաբեբա է համարում Կորյունին կամ ծածկամիտ և Մեսրոպի այս ճամբորդութունը, որին բոտ Ադոնցի Կորյունն էլ մասնակից ու գործակից էր, թաքցրած է համարում: Ինչո՞ւ պիտի թաքցնեն Կորյունն այդպիսի մի բան, որի նպատակը Եփեսոսի ժողովի գաղափարների պաշտպանութունը և ուղղափառ հավատի շատագործութունն էր:

Բայց Ադոնցը գրերի գյուտի իրրև «որոշ և դրական տարեթիվ» դնում է 382—392 տասնամյակը (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1925, էջ 531): Իր պատճառաբանութունը հետևյալն է.

Հունաց Փոտ պատրիարքը (ծնված 320 թ.) թողել է մի հիշատակութուն, թե Թեոդորոս Մոպսուեստացին իր քահանայության ժամանակ գրել է երեք ճառ պարսից կրոնի դեմ և պաշտ-

պանել է քրիստոնեական հավատը: Այդ ճառերը ուղղված են եղել Հայաստանի քրիստոնեական Մասսուրբոսին:

Քեոզորոս Մուպուեստացու կյանքը և գործունեությունը շատ հայտնի է մեզ: Նա ծնվել է Անտիոքում 350 թվականին. քահանա է ձեռնադրվել 383 թվականին, իսկ 392 թվականին Կիլիկիայի Մամեստիա քաղաքի եպիսկոպոս է նշանակվել. իր քահանայությունը (Անտիոքում) ընկնում է 383—392 տասնամյակին: Եպիսկոպոսական պաշտոնը վարել է 36 տարի և մեռել է 428 թվականին՝ 78 տարեկան հասակում: Իր գրական ու քարոզչական նշանավոր գործունեությունը չի հետաքրքրում մեզ: Այս Քեոզորի աշակերտն էր Ռուփին քահանան, որ 399 թվականին Հռոմ գնաց և եղավ հիմնադիր Պելագիական կոչված վարդապետության:

Ազոնցը այսպես է դատում. 1) «Մեզ թվում է, որ այս Ռուփինը ուրիշ անձ չէ, եթե ոչ այն գրիչ Հուսիֆանոսը, որը հիշվում է գրերի գյուտի պատմության մեջ» (առաջին ենթադրություն, «Հանդես ամսօրյա», 1925, էջ 441): 2) «Եթե Քեոզորի աշակերտը իբրև սոսկ գրիչ մասնակցում է գյուտին, հարկավ, նրա ուսուցիչն ավելի շոշափելի նպաստ պիտի բերած լիներ նույն խնդրին» (երկրորդ ենթադրություն): 3) Մեսրոպ, «որ իր երազների համար շրջել էր Մելիտին, Ամիդ, Եղեսիա, Սամուսատ, այցելել էր և Ակակին, Ռարույին, մյուս Ակակին, Մելիտինի եպիսկոպոսին, այլև Սամուսատի եպիսկոպոսին, մի խոսքով Հայաստանի սահմանակից նշանավոր հոգևոր գործիչներին, նա չէր կարող զանց առնել այն շրջանի ամենից հեղինակավոր և գիտնական եկեղեցական հոր՝ Քեոզորոս Մամուեստացուն» (երրորդ ենթադրություն): 4) «Անակնունելի չէ բնավ, որ Քեոզորի ծանոթ հայագն եպիսկոպոս Մասուրբոսը լինի Մաշտոցը» (չորրորդ ենթադրություն):

Այս բոլորից հանկարծ եզրակացնում է, թե Մեսրոպը հայերեն տառերը հնարեց 383—392 թվականներին:

Գեղեցիկ թռիչք...

Ընդունենք չորրորդ ենթադրությունը իբրև ստույգ և հավատանք, թե Մասուրբոսը մեր Մաշտոցն է: Ի՞նչ իրավունք ունենք Մամեստիայի եպիսկոպոսի աշակերտ Ռուփին քահանային նույնացնելու Սամուսատի գրիչ Հուսիֆանոսի հետ, երբ ալլուստ գիտենք, որ Հուսիֆանոսը հետո եղավ Սամուսատի եպիսկոպոս (440 թ.): Մրանով ընկնում է առաջին ենթադրությունը, և իբրև նրա հետևանք նաև երկրորդ ենթադրությունը, որ արդեն ո՛չ մի բնական կապ չունի նրա հետ: Մեսրոպը գնաց Ամիդ, որովհետև ճանապարհի վրա էր, գնաց Եղեսիա՝ դրադարանը պրպտելու համար, գնաց Սամուսատ՝ գեղազրի համար, իսկ ի՞նչ գործ ունեք

Ասորիքի Անտիոք քաղաքում: Մրա հարակցությամբ՝ Մեսրոպը ծանոթացել էր Ամիդի, Եղեսիայի և Սամուսատի եպիսկոպոսների հետ, իբրև ճանապարհի վրա եղած պաշտոնական անձանց. իսկ ի՞նչ գործ ունեք Անտիոքի Քեոզորոս քահանայի հետ (որ հետո Մամեստիայի եպիսկոպոս եղավ), թեկուզ նա շատ գիտնական մարդ լիներ: Եվ հետո, Մեսրոպը գնաց Անտիոք՝ Քեոզորոսի մոտ, թե՛ Քեոզորոսը եկավ Մեսրոպի մոտ (Եղեսիա կամ Սամուսատ): Այս բոլորը հարցեր են, որոնց պատասխան է պետք: Փոտի գրածը այն է ասում, թե Քեոզորոսը մի գիրք է գրել մոզական կրոնի դեմ և ուղղել Մաշտոցին: Այս է ամբողջ եղածը: Կարելի՞ է միթե սրանից հետևենք, թե ուրեմն Մեսրոպը գրեց հնարել է Քեոզորոսի օգնությամբ և հենց նրա քահանայության 383—392 թվականներին, երբ գրած պիտի լինի մոզական կրոնի դեմ այն երեք ճառերը:

Այսպիսի եզրակացություն հակառակ է բանական դատողության: Ուրախ ենք, որ Ակինյանը ևս («Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 515) տեսել է Ազոնցի այս անտեղի վարմունքը և պահանջում է, որ «շափավոր լինի իր անհեթեթ եզրակացությանց մեջ»: Ամենից զվարճալին այն է, որ Ազոնցը, հայտնի չէ գիտությամբ թե անգիտությամբ, եղծում է Ակակի եպիսկոպոսության թվականը և 400-ի փոխարեն դնում է 419—420, որպեսզի Մեսրոպին բերե Միջագետք այս թվականին...

6. Մեսրոպի և Սահակի մահվան թվականների մասին առարկում է Գ. Տեր-Մկրտչյանը («Արարատ», 1912, էջ 500): Խոսելով նորայրի քննության մասին («Ստույգ թուականք մահուան Սրբոյն Պահակայ և Սրբոյն Մաշտոցի», տե՛ս «Կորին վարդապետ և նորին թարգմանությունք», էջ 386—390), գտնում է, որ սխալ է հիմնվել Հաղկերտ Բ-ի գահակալության այն թվականի վրա, որ տալիս է նյուդեքեն (438): «Ես չգիտեմ հարգելի հայկաբանը կարող է գերմաներեն թե ոչ, ապա թե ոչ խորհուրդ կտայի դիմել իսկական նյուդեքենին»: Այսպես է ասում հոգավածագիրը հայարտ ձևով, իբրև թե ինքը շատ գիտենար գերմաներեն և կամ թե նորայրը անկարող լիներ Շվեդիայում մի գերմանագետ գտնել: Ապա ցույց է տալիս, որ ըստ նյուդեքենի ցուցակի պարսից թագավորները գահակալում են խումբ-խումբ. վերից վար. առանց բնդհատման սեպտեմբերի 26-ին, 22-ին, 14-ին, 13-ին, 9-ին, 5-ին, ապա օգոստոսի 19, 18, 16, 14, 8, 4, և այլն, և այլն: «Այդ ինչպիսի խելոք քննադատներին նեղություն չպատճառող թագավորներ են», բացականչում է հոգավածագիրը: Ապա ավելացնում. «Փոքր-ինչ ավելի ծանոթություն պարսկական իրականության՝ պիտի համոզեր հարգելի

Նորայրին, որ այս կանոնավոր թվերի շարքը չէ կարող գահակալութ-
թյան օրերը ցույց տալ, այլ դրանք բոլորովին նման մեր շարժա-
կան տոմարին՝ Նավասարդի օրերն են»։ Այնուհետև բացատրելով,
որ պարսիկները թագավորի գահակալությունը հաշվում էին ոչ թե
գահ նստած օրից, այլ Նավասարդից, նորից բացականշում է. «Ու-
րեմն և հիմնովին պիտի հերքված համարել նորայրի հավաստա-
ծը... կործանվում է և այդ հիմքի վրա մեծ խնամքով կառուցված
շենքը»։ Ափսո՛ս...։

Այս կործանումից հետո ի՞նչ թվական է տալիս. «Հազկերտ
առաջինի (ուզում է ասել «երկրորդի»)»... գահակալության... տա-
րին... կարող է պատահած լինել և 438-ին և 439-ին»։

Բայց մենք վերը ցույց տվեցինք, որ 438-ն է ճիշտ։

Ստուգելու համար Սահակի և Մեսրոպի մահվան թվականը,
հորվածագիրը օգնություն է կանչում «Պատմություն վասն Սրբոյն
Սահակայ», որ հետին շրջանի մի գործ է, գրված խորենացուց հե-
տո և 850 թվից առաջ։ Այստեղ Սահակի մահվան օրը նշանակված
է «հինգշաբթի»։ Տոմարական հաշիվներով կարելի է ստուգել, որ
Նավասարդի 30-ը (=7 սեպտեմբերի) հինգշաբթի է ընկնում 439
թվականին, ուրեմն այս թվականին էլ վախճանվել է Սահակը և
հետևաբար Մեսրոպ էլ 440 թվականի փետրվարի 17-ին (տե՛ս
Dulaurier, «Recherches sur la chronologie arménienne», Pa-
ris, 1859, էջ 135—136, ժան. 40)։ Սահակի մահը չի կարող լինել
438-ին, որովհետև 438-ի սեպտեմբերի 7 ընկնում է շոբեշաբթի։

Հաշիվը և դատողությունը շատ ճիշտ է. բայց ի՞նչ վատա-
հույժոսն Սահակից ու Մեսրոպից մի-երկու դար ուշ եկող հեղինա-
կի տված այսքան մանր տեղեկություններն էր, երբ այլուստ գիտենք
և հաստատում ենք, որ Սահակի մահը 438-ին է։ Այս նյութով
գրադվել է նաև Օրմանյանը («Ազգայնատում», Ա, էջ 321) և ահա
թե ի՞նչ է ասում. «Թեպետ Սահակի հետին ժամանակաց ներդո-
ղարան մը յաւար հինգշաբթուը կրսն, սակայն ժամանակակից-
ներեն ո՛չ մեկը յոթնյակի օր չի հիշեր, և մեր եղրակացությունը
կարդարանա (ինքը դնում է շոբեշաբթի) տոմարական կանոննե-
րու հիմամբ կազմված հաշիվով»։

Սահակի ներքողարանը անշուշտ Նավասարդի 30-ը կամ սեպ-
տեմբերի 7-ը իբր իմացած որևէ ժամանակի համեմատ է հաշվել
և թերևս այն տարով երբ գրել է իր ներքուր։ Սեպտեմբերի 7-ը
հինգշաբթի է գալիս ամեն մի դարում 18 անգամ. օրինակ, հենց
Ս դարում այդ օրը հինգշաբթի է լինում 400, 405, 411, 416, 422,
428, 433, 439, 444, 450, 456, 461, 467, 472, 478, 484, 489 և 495
թվականներին։

7. Այժմ ուզում եմ քննել Կորյունի համահավաք տեղեկու-
թյունը, որ վերևում ի նկատի ունեցանք մի քանի անգամ և որի
մեջ ոմանք մի քանի ուղղումներ են մտցնում՝ անարդար կերպով։
Մեջ եմ բերում հատվածը մաս առ մաս, ամեն մեկին կցե-
լով իմ բացատրությունը։

ա) Եւ արդ լինի համար ամաց հաւատոց երանելոյն ամբ Բա-
նասուն և հինգ։

«Համար հաւատոց» ասելով Կորյունը հասկանում է Մեսրո-
պի կրոնավորական կյանքի հաշիվը. Մեսրոպի մահը դնելով 439
թվականին, սրանից 46 տարի հանած՝ կլինի 394. ուրեմն նրա
ձեռնադրության տարին է 394։ Նորայրը («Կորին վարդապետ և
թարգմանութիւն նորին») և Ակինյանը («Հանդես ամսօրյա», 1935,
էջ 543) այս 46-ը դարձնում են 47. բնականաբար ե՞լ կարող էր
հեշտությամբ դառնալ ինչ, Երկուն էլ ամենևին չեն պատճառաբա-
նում, թե ինչու՞ 47 և ոչ 45. բայց պատճառը անշուշտ ներթեկ
դ և է կետերն են, որ սխալ են հասկացել և որ կարելի է հեշտու-
յամբ հարդարել։ Օրմանյանը («Ազգայնատում», Ա, էջ 267) և
Յնտզլյանն էլ (էջ 76) դնում են Մեսրոպի ձեռնադրությունը 394,
ինքնին հասկանալի է, որ Մեսրոպի արժուեական ժառանգությունն
էլ վերջացած պիտի լինի սույն 394 թվականին։

բ) Եւ ի դարսեպնեն Հայոց մինչև ցվախնան սրբոյն՝ ամբ
երեսուն և հինգ։

Եթե Մեսրոպի մահը եղավ 439 թվականին և Հայոց դպրու-
թյունից (գրերի գյուտը) մինչև այդ 35 տարի է անցել, ուրեմն
գրերի գյուտը եղել է 439—35=404 թվականին։ Այս է Մեսրոպ-
յան գրերի գյուտի թվականը (ինչպես վերը երկարորեն բացա-
տըրեցինք)։ Այս թիվը համապատասխանում է Վառձապուհի թա-
ղավորության 6-րդ տարուն, ուրեմն և Վառձապուհը նստել է 399
թվականին։ Վառձապուհի երրորդ տարին Դանիելյան գրերը բեր-
վել են Հայաստան, ուրեմն 401 թվականին։ Ըստ այնմ Մեսրոպի
կրոնավորական կոչումից մինչև գրերի գյուտը (394—404) անցել
է 10 տարի։ (Ակինյան, «Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 543, Կոր-
յունի 35-ը դարձնում է 32, առանց պատճառաբանությունից)։

գ) Ուր Բամարին այսպես։ Թագաւորեալ Դիսմոնայ Պար-
սից արեալի ամս վեց և Յազկերտի ամս Բաւն և մի։

Այստեղ Դիմսոն ասելով պիտի հասկանանք Վառձապուհի
յան Հազկերտն է Հազկերտ Ա. Վառձապուհի գահակալից 389—
399 թվականներին, ուրեմն 10 տարի. Հազկերտ Ա 389—420 թվա-
կաններին, ուրեմն 21 տարի։ Կորյունը ճիշտ է գրում Հազկերտի
համար ամս Բաւն և մի, բայց Վառձապուհի համար ամս վեց։

Նորայրը սխալ համարելով անս վեց-ը, ուղղում է անս առան-
խակ Ֆնտգլյանը կարծում է, թե Կորյունը սխալ գիտե այս երկու
թագավորների թվականը՝ համարելով Վոամին գահակալած 389—
90-ից մինչև 396 և Հազկերտն էլ նրան հաջորդած 396-ին, մինչ-
դեռ 399-ին է գահակալած:

Սխալվում են Նորայրը և Ֆնտգլյանը, ուղիղ է Կորյունը, և
ասա թե ինչն՝:

Եթև Կորյունը ըստ Ֆնտգլյանի կարծած լինեք, թե Հազկեր-
տը գահակալել է 396 թվականին, այսինքն 3 տարի ավելի շուտ,
այն ժամանակ չէր տա Հազկերտին 21 տարի (որ է 399—420),
այլ 24 տարի: Ուրեմն սխալ է նաև ասել, թե Կորյունը Վոամին
թագավորած է կարծում 389—396՝ վեց տարի:

Հարց է, թե Կորյուն «որք համարին այսպէս» ասելով, ի՞նչն
է հաշվում. հայոց դպրութեան տարիները, թե՛ Մեսրոպի «հա-
մար հաւատոց»-ը: Տված թվերը հետևյալներն են. Գիսմոն 6 և
Հազկերտ 21. երկուսը միասին 27. բայց այս 27 ո՛չ դպրութեան
35 տարիներն են և ոչ հավատոց 45 տարիները: Բոլոր թագավոր-
ները հիշված են, միայն չի հիշվում բնավ Վոամ Ե, որ նստել է
420—438 թվականներին, այն է 18 տարի: Եթև այս 18 ավելաց-
նենք վերի 27-ի վրա, կունենանք 45: Սրանից հայտնի է լինում,
որ Կորյունը հաշվում է Մեսրոպի կրոնավորական տարիները, ինչ-
պես պիտի անե երկրորդ անգամ քիչ հետո (տե՛ս Ե), սկսելով
Վոամ Կրմանի շորրորդ տարուց: Վոամը նստել է 10 տարի և
եթև Մեսրոպ նրա շորրորդ տարին է ձեռնադրվել, ուրեմն Վոամից
մնում է դեռ 6 տարի: Ուրիշ խոսքով, երբ Վոամը մեռավ, Մես-
րոպ 6 տարի էր որ ձեռնադրված էր: Ահա այս է Կորյունի վեցը,
որ բոլորովին ճիշտ է և երբեք չպետք է խախտել: Պետք է մի-
այն Կորյունի հիշյալ տղերի վրա ավելացնել «և Վոամայ ամս
ութևտասն»: Զարմանալի կերպով սխալ է հաշվում Ակինյանը
(«Շանդես ամսորյա», 1935, էջ 543) և Վոամ Ե-ին տալով 421
հունվարից մինչև 438 օրոստոս, դնում է 19 տարի (փոխանակ
18-ի և այն էլ ո՛չ լրիվ) և ըստ այսմ Կորյունի մեջ ավելացնում
է «և Վոամայ ամս ԺԹ»: Սրա համար է, որ սխալ է հաշվում
նաև Մեսրոպի «համար հաւատոց»-ը և 45-ը դարձնում է 47, հաշ-
վելով նաև Հազկերտ Բ-ի առաջին տարին:

դ) Եւ յառաջնումն ամի երկրորդ Յազկերտի որդայ Վոամայ,
վախճանեցաւ երանելին:

Վերը երկար խոսեցինք և ցույց տվինք, որ Հազկերտ Բ գու-
հակալել է 438 թվականին, իր առաջին տարին է 438—439. Մես-
րոպի մահն էլ այս թվականին էր և Կորյունի ավելի մանրամասն

մի հաշվից երևում է, որ նա մեռել է 439 թվականի փետրվա-
րի 17-ին:

ե) Եւ արդ անու համար ամաց սրբաց հաւատոց ի շո-
րորդում ամէն հրմոնայ արժայի մինչև ցառաջին ամն երկրորդ
Յազկերտի որդայ Վոամայ:

Կորյունը մի անգամ արդեն հաշվել էր Մեսրոպի կրոնավո-
րական տարիները (համար հաւատոց, տե՛ս գ) և գումարն էլ դրել
էր 45 (տե՛ս ա): Այստեղ ցույց է տալիս, թե 45 տարին ե՛րբ
սկսեց և ե՛րբ վերջացավ: Մենք գիտենք, որ այդ տարիներն են
394—439: Այս 439 թիվը Հազկերտ Բ-ի առաջին տարին է, այս՛,
բայց 394-ը Կրմանի շորրորդ տարի՛ն է: Կրման գահ է նստել 389
թվականին. Կորյունը հաշվել է այսպես.

- 389—390 առաջին տարի,
- 390—391 երկրորդ տարի,
- 391—392 երրորդ տարի,
- 392—393 չորրորդ տարի:

Կրմանի գահակալութեան շորրորդ տարին լրացել և միայն
1—2 ամիս էր անցել անշուշտ, երբ Մոսրոպը կրոնավոր ձեռնա-
դրվեց: Այս 1—2 ամիսը Կորյունը ի նկատի չառնելով, կլոր հաշ-
վով ասում է շորրորդ: Կորյունը սիրում է կլոր հաշվել. օրի-
նակ՝ Սահակը մեռել էր նավասարդի 30-ին, Մեհեկանի 13-ին,
միջոցը անում է 5 ամիս 10 օր, բայց Կորյունը դնում է կլոր
թվով 6 ամիս (տե՛ս վերը), ավելի հաշվելով 20 օր: Այստեղ էլ
նույնն է:

Բայց այսպես չի մտածել Նորայրը, այլ վերցրել է 392—393
թվականը (առաջին տարի Մեսրոպի կրոնավորութեան), ավելաց-
րել Կրմանի մնացյալ 6 տարին, Հազկերտ Ա-ի 21 տարին, Վոամի
18 տարին և Հազկերտ Բ-ի մի տարին, որով ստացել է (1+6+
21+18+1) 47 տարի և սրա համար էլ մի կողմից Կորյունի 45-ը
փոխում է 47-ի (տե՛ս կետ ա) և մյուս կողմից Գիսմոնայ 6-ը
դարձնում է 10 (տե՛ս կետ գ): Եթև Կորյունը 392—393 թիվը
հաշված լինեք, չէր ասի «թագաւորեալ Գիսմոնայ ամս վեց», այլ
«և օթևն»:

Ֆնտգլյանն էլ ուրիշ ձևով է առարկում Նորայրի դեմ. նա
Կրմանի թվականն է կոծում և դնում 390 (փոխանակ 389-ի).
վրան ավելացնում է 4 և ստանում է 394. Բայց սա ճիշտ չէ,
որովհետև նույնիսկ եթև եղծելով դնենք 390, չորրորդ տարին կը-
լինի 393:

զ) Եւ դպրութեանն Հայոց յութեոզդ ամէ Յազկերտի առ-
եալ սկիզբն:

Այս կետի վրա խոսել ենք վերը, ընդունելով նորայրի սըր-
բազրութիւնը՝ վեցերորդ փոխանակ ութերորդ-ի:

Ճնտղայանն այստեղ էլ դուրս է գալիս նորայրի դեմ և Կո-
րյունի ութերորդ-ը պահում է անփոփոխ, վերագրելով Կորյունին
մի ուրիշ սխալ՝ իբր թէ Կորյունը Հազկերտ Ա-ի գահակալութեան
թվականը 336 է կարծում. այն ժամանակ իրոք նրա ութերորդ
տարին կլինի 404, որ է թվական դպրութեան հայոց: Մենք վերը
ցույց տվինք, թէ սխալ է Ճնտղայանի այս կարծիքը և Կորյունի
այս մի թվականը իրոք պետք է նորայրի հետ սրբագրել վեցերորդ:

8. Այս բոլոր քննութիւններից հետո և հիմնվելով նախորդ
թվականների վրա, կարելի է որոշել մի քանի ուրիշ թվական-
ներ էլ:

Ե՞րբ եղավ թարգմանիչների երթը Պոլիս:

Այս հարցին պատասխանելու համար երկու կողմն ունենք.
առաջին և վստահելի կովանն է Եղնիկի այն նամակը, որ նա դը-
րում է Պոլիսից իր ուսուցիչ Մեսրոպին, ուր հայտնում է նաև, թէ
անդի է ունեցել Եփեսոսի ժողովը և այնտեղ նշուել են նեստո-
րին: Եփեսոսի ժողովը տեղի ունեցավ 431 թվականի հունիսի
22-ին: Ուստի նամակը գրված է այդ թվականից մի քիչ հետո:

Երկրորդ կողմն է Խորենացու այն տեղեկութիւնը, որ տա-
լիս է թարգմանիչների մասին (Խորենացի, Գ, 4) վերը ավելաց-
նում. «Որոք ընդունելութիւն ամենեցան մեծապիս արար Մաքսի-
միանոս եպիսկոպոսն Բիզանդացոց»:

Մաքսիմիանոսը պատրիարքական գահն է բարձրացել նես-
տորի անկումից քիչ հետո, 431 թվականի հոկտեմբերին, և եթէ
նա է, որ մեծ ընդունելութիւն է ցույց տվել մեր թարգմանիչնե-
րին, ուրեմն թարգմանիչները գնացել են Պոլիս 431-ին կամ մի քիչ
ավելի ուշ: (Մաքսիմիանոս նստել է 431—434 թթ.):

Ճիշտ այսպես է մտածում նաև նորայրը («Կորին վարդա-
պետ և թարգմանութիւնք նորին», էջ 384—385) և թարգմանիչ-
ների երթը դնում է զույգ-զույգ 431 կամ 432 թվականներին:

Բայց այս երկու կովանների մեջ մի փոքր հակասութիւն
կա. Եղնիկի թղթից այնպես է երևում, որ նա 431 թվականի կե-
սից հետո չի գնացել Պոլիս, այլ անշուշտ մի քիչ էլ առաջ, այն-
պես որ Մաքսիմիանոս պատրիարքը չէր, որ ընդունելութիւն պիտի
ցույց տար նրան, այլ նեստորը: Բայց Խորենացին, եթէ իրոք տեղ-
յակ էր թարգմանիչների երթի ճիշտ ժամանակին, չէր կարող տալ
նեստորի անունը. հետևաբար դրել է Մաքսիմիանոսի անունը:

Այժմ տեսնենք թարգմանիչների վերադարձը:

Նորայրը նույն տեղում գտնում է, որ թարգմանիչները վե-
րադարձան 434—435 թվականին, որովհետև իրենց հետ բերել էին
Նիկիայի և Եփեսոսի կանոնները, ս. Գրքի ընտիր մի օրինակ և
Պրոկղի նամակը: Պրոկղը պատրիարք է նստել Մաքսիմիանոսից
անմիջապես հետո 434 թվականին և մեռել է 447 թվականին: Իր
թուղթը գրել է 435 թվականին, ուստի կարելի չէ դնել թարգմա-
նիչների վերադարձը 434 թվականին, այլ միայն 435-ին:

Բայց ինչպե՞ս կարելի է ընդունել, որ Սահակն ու Մեսրոպը
Եփեսոսի կանոնները ստանալու համար ամբողջ շաքտ տարի (431
—435) սպասելին: Մանավանդ որ կար ս. Գրքի մի ընտիր օրինակ
Հայաստան բերելու հարցը, որի մասին կխոսենք հաջորդ հատվա-
ծում: Այս բոլորը ի նկատի ունենալով թարգմանիչների առաջին
խմբի վերադարձը պետք է դնել 431 թվականին:

Բայց թարգմանիչները գնացել էին Պոլիս նաև ուսանելու և
թարգմանութիւններ անելու, ուստի եթէ դրա համար էլ գոնե
երկու տարի ժամանակ տանք, թարգմանիչների երթը դնելի
Պո-
լիս պետք է դնել 429 թվականին: Այս թվականին Եղնիկն արդեն
Պոլսումն էր:

Բայց Եղնիկն իր ընկեր Հովսեփի հետ նախապես Եղեսիա էր
ուղարկվել ասորեբնեից հայերեն թարգմանութիւններ կատարելու
համար: Այս պատվերը կատարելուց հետո, նրանք իրենց թարգ-
մանութիւնները ուղարկեցին Սահակին ու Մեսրոպին և առանց
Հայաստան գալու՝ Պոլիս գնացին նույն գործով: Ուրեմն եթէ մենք
դրա համար էլ երկու տարի տանք, Եղնիկի և Հովսեփի երթը դե-
պի Եղեսիա պիտի գնենք 427 թվականին:

Կորյունը (էջ 33) առում է, թէ Եղնիկի և Հովսեփի մեկնե-
լուց հետո (այս հետ ժամանակի ինչ ընդ մէջ անցելու) ինքն էլ,
Ղևոնդի հետ ուղարկվեց Պոլիս: Երկուսը գնացին և միացան իրենց
հին ընկեր Եղնիկին, որի հետ աշխատակցելուց հետո, Նիկիայի և
Եփեսոսի կանոնները և ս. Գրքի ընտիր օրինակը վերցրած, վերա-
դարձան Հայաստան, ինչպես առաջինք:

Ամփոփելով այս բոլորը, եզրակացնում ենք.

427 թվականին Եղնիկ և Հովսեփ գնում են Եղեսիա.

429 թվականին Եղնիկ և Հովսեփ Եղեսիայից դնում են Պոլիս.

429 թվականին Կորյուն և Ղևոնդ Հայաստանից դնում են
Պոլիս.

431 թվականին թարգմանիչները դառնում են Հայաստան:

Թարգմանիչների երթի մասին խոսում է նաև Peeters («Re-
vue des études arméniennes», 9, 213) և շատ սխալ բաներ է ա-

սում: Նախ՝ թագմանիչների երթը դնում է 431-ից հետո. իբր թե այս ժամանակ է, որ Հովսեփ և Եղնիկ գնացին Եղեսիա, հետո էլ Պոլիս: Բայց ինչպե՞ս կարելի է 431-ից հետո ուղարկել Եղեսիա, հետո էլ Պոլիս, երբ Եղնիկ արդեն 431-ին Պոլիս է և այնտեղից նամակ է գրում իր ուսուցիչ Մեսրոպին:

Երկրորդ՝ ծագումը և անհավատությանը է վերաբերվում Կորյունի այն խոսքին, թե Հովսեփ և Եղնիկ ուղարկվեցին Եղեսիա՝ ասորական հայրերի գրքերը թարգմանելու հայերենի: Եղեսիայում, պարսկական դպրոցի այդ կենտրոնում ասորերեն գիրք... բացականում է Պիտեբսը... Իբր թե, եթե Եղեսիայում պարսկական դպրոց կար, ասորական էլ չէր կարող լինել: Հապա ո՞րն էր ասորական կենտրոնը, ինչո՞ւ համար էր հռչակավոր եպիսկոպոս Ռաբուլասը, ի՞նչ էր անում նա այդտեղ, ինչո՞ւ համար էր Մեսրոպը գնացել այնտեղ 404 թվականին և իր աշակերտներին էլ «յասորի դպրութիւնն կարգէր» (Կորյուն, էջ 18):

Բայց այս բոլորը անում է Պիտեբսը հակառակ պատմության, որպեսզի թարգմանիչների երթը կապի նեստորական շարժման հետ, որ շատ ավելի ուշ եղած բան է: Այս մասին արդեն խոսել ենք վերը:

9. Ե՞րբ եղավ ս. Գրքի վերաքննությունը:

Գիտենք որ թարգմանիչների վրա պարտք էր դրված ս. Գրքի մի ընտիր օրինակ բերել Պոլսից. թարգմանիչները այդ պարտավորությունը կատարեցին 431 թվականի վերջերսում Հայաստան վերադառնալու ժամանակ: Սահակ վերցրեց այդ ընտիր օրինակը և նրա հետ համեմատելով նախորդ թարգմանությունը, կարևոր ուղղումները կատարեց: Եթե այս համեմատության կամ վերաքննության համար տանք մի տարի, ուրեմն ս. Գրքի երկրորդ թարգմանությունը վերջացած կլինի 432 թվականին: Կորյունն ասում է, թե այդ վերաքննությունը Սահակը կատարեց «հանդերձ Եղնակա», ուրեմն և հաստատվում է, թե 431 թվականին վերադարձող թարգմանիչների մեջ էր նաև Եղնիկը:

Նորայրը կարծում էր, թե թարգմանիչները ս. Գրքի օրինակի հետ բերել էին նաև Պրոկղի նամակը: Այս հիման վրա պետք էր ենթադրել, որ թարգմանիչները դարձան Հայաստան 435 թվականին: Մենք այդ բանը անտեղի գտնելով, թարգմանիչների դարձը դրինք 431 թվականին:

Այժմ ավելացնում ենք, որ եթե թարգմանիչների դարձը դնենք 435 թվականին և մի տարի էլ տալինք ս. Գրքի վերաքննության աշխատանքին, այն ժամանակ երկրորդ թարգմանությունը վերջացած պիտի լիներ 436 թվականին: Եստ ուշ է այդ

որովհետև Սահակի մահվան միայն երկու տարի է մնում, և եթե իրոք Սահակն ապրել է 90 տարի («Աղբապատում», Ա, էջ 321), 435 թվականին եղած պիտի լիներ 87 տարեկան ծերունի, սատի և անկարող նման աշխատանք կատարելու:

Ուրեմն իրոք որ Պրոկղի նամակը չպետք է կապել թարգմանիչների վերադարձի հետ. արդեն Կորյունը (էջ 33) չի կապում նրանց հետ, այլ թարգմանիչների վերադարձը, ս. Գրքի երկրորդ թարգմանությունը և ուրիշ գանաղան բաներ պատմելուց հետո, նոր միայն (էջ 40) սկսում է խոսել Սահակի և Մեսրոպի ծանոթ թղթակցության մասին, որից անմիջապես հետո պատմում է նրանց մահը:

10. Ե՞րբ եղավ վրաց գրի գյուտը:

Եստ էի փափագում, որ վրաց գրերի գյուտի համար էլ կարելի լիներ ինձ գտնել մի այնպիսի հաստատուն թվական, ինչպես Դանիելյան գրերի, Մեսրոպյան գրերի, թարգմանիչների երթի ու դարձի, ս. Գրքի վերաքննության և Սահակի ու Մեսրոպի մահվան համար: Բայց այստեղ պետք է խոստովանել, որ կովանները քիչ են և թույլ ու տարածությունը երկար: Այնուամենայնիվ փորձենք մոտենալ ճշմարտության:

Վրաց գրերի գյուտը ավելի հետո է Մեսրոպյան գրերի գյուտից (404) և բավական առաջ թարգմանիչների երթից (427). ուրեմն գտնվում է 405—426 քսանամյակում: Պետք է աշխատենք կարճել այս միջոցը:

Գրերի գյուտից հետո Մեսրոպը գնաց Փայտակարան քարոզության (405), և եթե մեկ տարի դնենք այս քարոզության համար, 406 թվականին վերադարձավ Վաղարշապատ: Այս թվականին արդեն Սահակը գրեթե կատարել, վերջացրել էր ս. Գրքի առաջին թարգմանությունը: Այս ժամանակ բաց արին Վաղարշապատի վարդապետարանը (406 թ.), որից հետո Մեսրոպը գնաց Գողթն քարոզության (407 թ.), այնտեղից գնաց Սյունիք (408), ուր հնարելով վրաց գրերը, անցավ Վրաստան (409 թ.):

Բայց Մեսրոպը Վրաստան գնաց երկու անգամ, առաջինը իր երրորդ քարոզչական գործունեության ժամանակ (409 թ.) և երկրորդը՝ իր հինգերորդ քարոզչական գործունեության ժամանակ:

Երկուսի միջև գտնվում է հունահայոց քարոզությունը և Պոլիս ուղևորությունը: Ռ՛րշափ օգտակար պիտի լիներ մեզ, եթե որևէ բյուզանդական ժամանակագրության մեջ Մեսրոպի այցելությունը նշանակված լիներ:

Այն ժամանակ Հունաց կայսրն էր Թեոդոս և պատրիարքը Ատտիկոս. դժբախտաբար սրանք շատ երկար են գահակալել. Թեո-

դոս նստել է 408—450 թվականներին, իսկ Ատտիկոս՝ 405—425 թվականներին: Մեսրոպ ներկայացել է այս երկուսին, ուրեմն, 408—425 թվականներին պիտի լինե՞ր այս տեսակցութիւնը:

Մեսրոպի երթն ու դարձը Պոլիս ցամաքի ճանապարհով, ինչպէս և Հունահայաստանի քարոզչական գործունեութիւնը երկու նահանգի մեջ (Բարձձ Հայք և Զորբորդ Հայք) անշուշտ երկու տարի խնցիկն Մեսրոպից: Երբ Մեսրոպ վերադարձավ Վաղարշապատ, Արտաշես Գ նոր էր գահակալել: Փարսկեցու և Խորհնացու վերաթլթյամբ, Արտաշես նստել է 6 տարի և որովհետև մեր Արշակունի թագավորութեան կործանումը դրվում է 428 թվականին, ուրեմն Արտաշես գահակալել է 422 թվականին: Ընդհատ է այս թվականը: Եկատենք, որ Արտաշեսի նախորդն է Շապուհ (Հագկերտի որդին), որ հորը հետ սպանվել է 420 թվականին: Խորհնացին դնում է 3 տարի անխշխան, որ քստ այսմ պետք է հաշվել 420, 421, 422:

Այսպիսով ուրեմն Հունահայաստանից վերադարձած պիտի լինի 422 թվականին, իսկ Հունահայաստան ճանապարհ ընկած պիտի լինի 420 թվականին:

Ֆետալյանն էլ (էջ 41) զբաղվում է համառոտիվ Մեսրոպի Պոլիս երթալու թվականի հարցով. նա էլ մեզ հետ վերադարձը դնում է 422 կամ 423-ին, բայց Հայաստանից մեկնելը դնում է 416—417-ին, որովհետև երթի համար տալիս է 4—5 տարի: Իմ կարծիքով 4—5 տարին շատ է: Եկատենք նաև, որ Ֆետալյանը Մեսրոպի Աղվանք երթալն էլ մինչև 422 է դնում սխալմամբ, մինչդեռ դա Պոլսից վերադառնալուց հետո է:

Մեսրոպի դեպի Պոլիս ճամփորդելու մասին խոսում է նաև Պիտերսը («Revue des études arméniennes», 9, 212) և այս ճամփորդութիւնը դնում է 422 և 426 թվականների միջև: Նա պատճառաբանում է հետևյալ ձևով:— Ատտիկոսը մեռել է ամենաուշը 426 թվականին, ուստի Մեսրոպը չի կարող այն թվականից հետո գնացած լինել Պոլիս. 421 և 422 թվականներին պատերազմ էր սկսված Վոսթի և Թեոդոս կայսեր միջև և հենց Աղձնիքն ու Տիգրիսի հովիտն էին դարձել պատերազմի ասպարեզը: Նույնիսկ եթէ ճանապարհները առանց լինեին, հայ եպիսկոպոսի համար հարմար ժամանակ չէր Պոլիս երթալով կայսեր ներկայանալու: Իսկ 421 թվականից առաջ էլ Մեսրոպը զբաղված էր Գողթն, Սյունիք, Վրաստան և Աղվանք ճամփորդութեամբ: Մնում է, ուրեմն, ընդունել 422 և որան անմիջապէս հաջորդ տարիները, քանի որ 422 թվականին հաշտութիւն կնքված լինելով, ճամփորդութիւնը ազատ էր հայտարարված:

Ընդհատ չի դատում Պիտերսը, քանի որ Կորյունը հայտնի կերպով ասում է, որ Մեսրոպը վերադարձին ներկայացավ Արտաշես Գ-ին, մինչդեռ մեկնելու ժամանակ նրան հշածեշտ չի տալիս, ուրեմն Մեսրոպը մեկնել է 422-ից առաջ, երբ դեռ Արտաշեսը չէր նստած: Եվ ընդհատ Պիտերսի ասածի համաձայն, եթէ 421 և 422 թվականներին պատերազմ էր, ուստի Մեսրոպ մեկնել է 421-ից էլ առաջ, այն է 420 թվականին, ինչպէս ասացինք: Զուր է կարծում նա, թե այդ թվականից առաջ Մեսրոպը զբաղված էր ներքին ճամփորդութեամբ՝ Գողթն, Սյունիք, Վրաստան և Աղվանք: Նայ՛ Աղվանք դեռ չէր գնացել (պիտի գնար Հունաստանից դարձին), իսկ մյուսների համար՝ սկսած 405-ից մինչև 420 թվականը, ամբողջ 15 տարի ուներ Մեսրոպ ազատորեն ման գալու համար այդ երկրները: Վերադարձի համար էլ շատ հարմար է գալիս 422 թվականը, երբ, քստ Պիտերսի, ճամփորդութիւնը ազատ էր հայտարարված:

Ըստ այսմ բոլորովին ճշտվում է մեր նշանակած 420—421 թիվը:

Վաղարշապատ վերադառնալու նախօրյակին էր, որ Մեսրոպը պատահեց աղվան Բենիամինին և հնարեց աղվաներին դիրք (422):

Վաղարշապատ հասնելուց «մի քանի օր հետո» Մեսրոպը գնաց Աղվանք, հետո Բաղասական, Գարգաման, որից հետո՝ երկուորդ անգամ Վրաստան:

Եթէ Աղվանից քարոզութեան համար տանք մի տարի (423 թ.), հաջորդ տարին պետք է դնել Վրաստան, ուր նոր էր թագավոր նստել Արշիլը (424):

11. Ե՞րբ ծնվեց Մեսրոպը:

Որեւէ պատմիչ չի հիշատակում, թե քանի՞ տարեկան մեռավ Մեսրոպը կամ քանի՞ տարեկան էր, երբ ընդունեց կրոնավորական արժու: Գիտենք միայն, որ շատ ծեր էր, երբ մեռավ: Բայց ծերը կտառ է լինել թե՛ 70, թե՛ 80 և թե՛ 90 տարեկան. Օրմանյան («Աղջապատում», Ա, էջ 223) մեռած ժամանակ դնում է «85 տարեկան եղած, եթէ ոչ ավելի», ուստի ծնունդն էլ դնում է «մերձավորաբար 353-ին, 5 տարեկան պզտիկ Սահակե, որուն ծնունդը դրեինք 348-ին» (էջ 266): Գիտենք, որ 394-ին Մեսրոպը թողնում է արքունի ծառայութիւնը և կրոնավոր է դառնում: Այս ժամանակ Մեսրոպը 40 տարեկան էր: Եթէ 10 տարի դնենք արքունի ծառայութիւնը, զուրս կգա, որ արքունի ծառայութեան է մտել 384 թվականին, երբ 30 տարեկան էր: Կորյունը ասում է, թե Մեսրոպը արքունի ծառայութեան մտավ Առաքանի հաղարապե-

տության ժամանակ, բայց թագավորի անունը չի տալիս: Այս բո-
լորը ըստ Օրմանյանի: Մարկվարտը («Պատմություն հայ նշանա-
գրերում», էջ 58) արքունի ծառայությունը դնում է «գրեթե» 389-ին
և Առավանի հազարապետությունն էլ սկսված է համարում
389-ին: Մարկվարտը Մաշտոցի կրոնական կոչումը դնում է 391—
392 թվականին (ինչ որ ճիշտ չէ), որով ընդամենը 3 տարի է
հաշվում պետական ծառայությունը՝ Օրմանյանի դրած 10-ի փո-
խարեն: Եթե Օրմանյանի 10-ը շատ է, Մարկվարտի 3-ն էլ քիչ
է: Ուտի եթե բազմականանա՞ք 5-ով, Մեսրոպը արքունի ծառա-
յության մտած կլինի 389-ին: Եվ եթե համարենք, որ այդ միջո-
ցին 25 տարեկան էր, ուրեմն ծնունդը կլինի 364-ին, որով 75 տա-
րեկան հասակում մեռած կլինի:

Էմինը Մեսրոպի ծնունդը դնում է 361 թվականին, որ մեր
ընդունած թվականից 3 տարով միայն տարբեր է: Իսկ Հ. Հ. Քո-
րոսյանը («Ընտիր Հայկագունք», էջ 166), 352—353 թվականին,
որի հետ նույն է գալիս Օրմանյանը:

12. Այս բոլոր թվականները քաղում ենք Կորյունից: Տես-
նենք այժմ, թե ի՞նչ տեղեկություն են տալիս մյուս պատմիչնե-
րը և թե ի՞նչ արժեք ունեն նրանք:

Փարպեցին պատմում է, թե պարսից Շապուհ թագավորը Հա-
յաստանի թագավոր է նշանակում Խոսրով Գ-ին: Հայերը մի ժա-
մանակ հետո ամբաստանում են Շապուհի առաջ Խոսրովին, նա
էլ զահրնկեց է անում Խոսրովին և նրա տեղ գահ է բարձրացնում
նրա Վոամշապուհ եղբորը: Սրա օրով տեղի է ունենում գրերի
գյուտը, որից հետո Վոամշապուհը ապրում է «ամս բազումս» և
ապա մեռնում է «հասնալ ի յերկար ծերութիւն» (էջ 18): Սրա-
նից հետո մեռնում է Պարսից թագավոր Շապուհը և նստում է որ-
դին Վոամ Կրման:

Վոամ Կրմանը Հայոց թագավոր է նշանակում երկրորդ ան-
գամ Խոսրով Գ-ին, որ գահակալում է միայն 8 ամիս և մեռնում է:
Վոամ Կրմանն էլ մեռնում է և նրան հաջորդում է Հաղկերտ Ա,
որ իր որդի Շապուհին հայոց թագավոր է նշանակում, բայց Հաղ-
կերտ չլի ևս յերկարեալ ի թագաւորութեանն՝ մեռանէր» (էջ 19):
Նույն օրը սպանում են և Շապուհին: Սրանից հետո գահակա-
լում է Վոամը, որ հայոց գահն է բարձրացնում Արտաշես Գ-ին:

Թե որքան սխալ են այս տեղեկությունները և որքան սար-
սափելի է Փարպեցու տգիտությունը իրենից մի դար առաջ գա-
հակալած պարսիկ թագավորների ժամանակագրության մասին՝
անկարելի է նկարագրել: Այդ կարելի է տեսնել, երբ համեմա-
տենք այս բոլորը պարսից թագավորների ցանկի հետ:

Սասանյան թագավորների շարքում ունենք երկու Շապուհ,
այն է Շապուհ Բ, որ գահակալեց 310—379 և Շապուհ Գ, որ գահ
նստավ միայն չորս տարի (384—388): Փարպեցին չի ասում, թե
որ Շապուհն է, որ թագավորեցրել և հետո գահընկեց է արել Խոս-
րով Գ-ին և նրա տեղ դրել է Վոամշապուհին, որի մահից հետո
ինքն էլ մեռել է: Եվ որովհետև սրա մահից հետո հաջորդել է իր
որդին Վոամ Կրման, ուրեմն խոսքը Շապուհ Գ-ի մասին է: Բայց
Շապուհ Գ ընդամենը նստել է չորս տարի և չորս տարվա մեջ
ի՞նչպես կարելի է տեղավորել Խոսրով Գ-ին (որին անվագն տա-
լիս են 3 տարի) և հետո Վոամշապուհի «ամս բազումս»: Պետք է
ուրեմն հետևեցնել, թե Շապուհ Բ և Շապուհ Գ իրար են խառնվել
ու միացել: Խոսրով Գ և Վոամշապուհ ըստ Խորենացու գահ են
բարձրացել Շապուհ Բ-ի ժամանակ. իսկ Վոամ Կրմանի հայրը
Շապուհ Գ-ն է: Այս երկուք միեկնույնն է Փարպեցու համար: Եր-
կուսի միջև գտնվում է Արտաշես Բ-ը, որ ամբողջապես ջնջվել է
և կույ գնացել Փարպեցու մոտ: Բացի սրանից, Շապուհ Բ նստել
է 69 տարի, Արտաշես Բ 5 տարի և Շապուհ Գ 4 տարի: Այս բո-
լորը գումարվելով տրվել է Շապուհին, որ ըստ այսմ գահակալել
է 77 տարի: Ի՞նչ սուղանդ թագավոր... Իրոք որ Շապուհ մորն
արգանդից սկսեց թագավորել, բայց ապրեց միայն 69 տարի:

Վոամ-Կրման նստել է 389—399 թվականներին, ուրեմն գա-
հակալել է 10 տարի, երբ սրա թագավոր նշանակած Խոսրով Գ-ը
ապրեց միայն 8 ամիս, հապա մնացած 9 տարին ո՞վ էր հայոց
թագավոր: Հաղկերտ Ա թագավորել է 399—420 թվականներին,
այն է ամբողջ 21 տարի և այս 21 տարին Փարպեցու մոտ դառ-
նում է չլի ևս յերկարեալ ի թագաւորութեանն»:

Եթե ուրեմն մենք կարևորություն տալինք Փարպեցուն, պի-
տի ասեինք, թե Վոամշապուհը մեռավ 388 թվականից առաջ,
որովհետև այդ թվականին է մեռնում Շապուհ Գ-ը և հաջորդում է
Վոամ Կրման՝ 389 թվականին: Եվ որովհետև գրերի գյուտն էլ ե-
ղել է Վոամշապուհի մահվանից առաջ, ուրեմն պիտի ընդու-
նենք, թե գրերի գյուտը տեղի է ունեցել 380-ական թվական-
ներին:

Դժբախտաբար այսպես է վարվել Մանտիգյան իր վերջին
սուտերեն աշխատության մեջ: Հավատարիմ անվատահելի Փարպե-
ցու սուտ տեղեկություններին (էջ 26—27), պարսից Շապուհ Գ
թագավորի ժամանակ է դնում Խոսրով Գ-ի գահակալությունը,
անկումը և Վոամշապուհի գահ բարձրանալը (386 կամ 388 թվա-
կանին): Եվ որովհետև գրերի գյուտն էլ եղել է Վոամշապուհի 6-րդ
տարին, ուրեմն գրերի գյուտի թվականը ընդունում է 391 կամ 393:

Փարպեցու վկայութիւնը հետևյալն է. «Իսկ իբրև մերժեալ լինէր խոսրով ի թաղաւորութենէն՝ խնդրէին Հայք ընդ Շապուհ՝ ալլ թագաւոր իրեանց. և նա հաւանեալ թագաւորեցանէր նոցա զՎոսմշապուհ զեղբայր նորին խոսրովու» (Փարպեցի, էջ 13): Բայց շարունակներ Փարպեցին. «Եկաց յետ այնորիկ թագաւորն Վոսմշապուհ՝ անս քազունս և հասեալ ի յերկար ծերութիւն՝ վախճանեցաւ... յետ այնորիկ մեռաւ և Շապուհ արքայն Պարսից և թագաւորեաց Վոսմ որդի նորա, որ էր Կրման արքայ, յորմէ խնդրեցին իրեանց Հայք թագաւոր զնոյն միտանգամ զխոսրով զեղբայր Վոսմշապուհոյ, զոր յառաջնոյն բանսարկութիւնսմբ ևսուն զեղբայր Հայք՝ Շապուհոյ արքային Պարսից» (Փարպեցի, էջ 18):

Շապուհ Գ թագավորել է 4 տարի (384—388) և Վոսմ Կրմման նստել է 389 թվականին: Այս 4 կամ 5 տարվա շրջանի մեջ ինչպե՞ս կարելի է տեղավորել խոսրով Գ-ի երեք տարին և Վոսմշապուհի բազմաթիվ տարիները Պարզ շէ՞, որ բոլորովին սխալ է Փարպեցին և նրա ասածների վրա հիմնվելն էլ՝ անխոհմտութուն:

Այս բոլորը տեսնելուց հետո, ավելորդ է ասել, թե բնավ կարևորութիւն պետք չէ տալ Փարպեցու այն տեղեկութիւն, որ ասում է, թե Մեսրոպը ճգնավորական կյանք վարեց մինչև Վոսմշապուհի հինգերորդ տարին: Այս «հինգերորդ»-ը Կորյունի տված թվականն է, երբ Մեսրոպը գնում է Միջագետք: Ինչքան լավ է հասկացել Փարպեցին Կորյունի պատմածը. և որպեսզի թյուրիմացութիւն չլինի, այդ հինգերորդ տարին հիշելուց անմիջապէս հետո ավելացնում է. «Եւ դայս թէ կամիցի ոք գիտել հաւաստեալ՝ ի պատմութենէ գրոց անն ցանկալի Կորեան... կարդացեալ տեղեկացի» (Փարպեցի, էջ 13):

Եստ վատ է արել Չամչանը («Պատմութիւն Հայոց», Ա, էջ 263), որ ո՛չ միայն արժեք է տվել Փարպեցու այս հինգերորդին, այլև եղծելով Փարպեցու ասածը, այս հինգերորդը համարում է ոչ թե Մեսրոպի դուրս գալը անապատից, ինչպես հայտնաբար ասում է Փարպեցին, այլ Մեսրոպի կրօնավորութիւն սկիզբը, որից 10 տարի հետո էլ գրեթէ գլուտը եմ այս պատճառով է, որ Կորյունի Ծ և Զ տարիները դարձնում է ԺԾ և ԺԶ:

Փարպեցուց անհամեմատ ավելի բարձր է ետրեանցին, որ ցատ կարելովն ծանոթ է պարսից և հունաց թագավորների ժամանակագրութիւն: Ըշտիվ գիտե հունաց կայսրների շարքը՝ Թեոդոս Մեծ, Արկադ և Թեոդոս Փոքր: Պարսից թագավորների շարքը դնում է այսպես՝

Շապուհ Բ 70 տարի.	Հազկերտ Ա 11 տարի
Արտաշիր Բ 4	Վոսմ Բ 21 »
Վոսմ Կրման 10 »	Հազկերտ Բ— »

Այս շարքը և տրված տարիները ճիշտ են. միայն փախցրած է Շապուհ Գ՝ 4 տարի. տրված տարիներից սխալ են Հազկերտ Ա 11 տարի, որ պիտի լինի 21 տարի և Վոսմ Ծ (որ սխալմամբ կոչում է Վոսմ Բ) 21 տարի, որ պիտի լինի 18 տարի: Սխալ է նաև պարսից և հունաց թագավորների ժամանակագրութիւնը. այսպես՝ Շապուհ Բ-ի դեմ դնում է Արկադ, որ ճիշտ չէ. իսկ Վրոսմ Կրմանի դեմ Արկադ և Հազկերտ Ա-ի՝ Թեոդոս Փոքր, ինչպես նաև Արկադի ժամանակ Հովհաննես Ոսկեբերան՝ ճիշտ են:

Հայոց թագավորների շարքը դնում է հետևյալ ձևով.

Խոսրով Գ 5 տարի = Շապուհ	
Վոսմշապուհ 21 » = Շապուհ, Արտաշիր, Վոսմ Կրման, Հազկերտ	
Խոսրով Գ 1 » = Հազկերտ	
Շապուհ 4 » = »	
անիշխան 3 » = Վոսմ Բ	
Արտաշես Գ 6 » = Վոսմ Բ	

Այս համապատասխանութիւնները և տարիների հաշիվը ճիշտ են. այսպես՝ ներքևից վերև զնալով, Վոսմ Բ-ի համար ունենք Արտաշես Գ-ի 6 տարին և անիշխանութիւն 3 տարին, միասին 9 տարի, որ հանելով 428-ից (Արտաշեսի անկման թվականը) ստանում ենք 419, որ համարյա նույն է Վոսմի գահակալութիւն թվականի հետ (ճիշտը՝ 420).— Հազկերտ Ա-ի համար ունենք Շապուհից 4 տարի, Խոսրով Գ-ից 1 տարի, որոնց վրա ավելացնելով Վոսմշապուհից 6 տարի, կունենանք Հազկերտի գահակալութիւն 11 տարիները, ինչպես գիտե խորենացին.— Վոսմշապուհին մնաց (21—6) 15 տարի, որ ճիշտ Վոսմ Կրմանի 10, Արտաշիրի 4 և Շապուհի վերջին մի տարվա գումարն է:

Վերևում ցույց տվինք պարսից թագավորների ժամանակագրութիւն սխալները, ուր 11 տարի պակասում է: Զգիտենք միայն, թե հայոց թագավորների ժամանակագրութիւնն է ճիշտ և նրան զոհարելով է պարսից ժամանակագրութիւնը, թե՞ պարսից ժամանակագրութիւնը սխալ լինելով, հայոցն էլ սխալ է:

Ինչ էլ որ լինի, ցանկը չի կարելի օգտագործել իբրև ճշմարիտ ուղեցույց, հակառակ դեպքում մենք բազմաթիվ սխալներ

մեջ կրնինհնք: Օրինակ՝ Խորենացու համաձայն Վոսմշապուհի գահակալության տարին պիտի դնենք Շապուհի վերջընթեր տարին, որ է 378. բայց դա որքա՞ն տարբեր է Կորյունից, որից մենք դուրս բերինք 399 (Մարկվարտը դնում է 398/9, Օրմանյանը՝ 389 թ.):

Հետաքրքրական է քննել Խորենացու վերջին թվական տեղեկությունները Սահակի մահվան առթիվ: Այս տեղեկությունը Սահակը, որ վախճանվել էր 438 թվականին, աթոռակալել էր 51 տարի, սկսած Խոսրովի երրորդ տարուց: Ըստ այսմ՝

Սահակ նստել է 438—51 =	387.
Խոսրով նստել է 5 տարի	385—390.
Վոսմշապուհ 21 տարի	390—411.
Խոսրով կրկին՝ 1 տարի	411—412.
Շապուհ 4 տարի	412—416.
անիշխանություն 3 տարի	416—419.
Արտաշես Գ 6 տարի	419—425

Այս բոլորը ըստ Խորենացու վերջին տեղեկության, որի մեջ սխալ է Արշակունյաց անկման թվականը՝ 425 փոխանակ 428, սխալ է՝ Շապուհի մահվան թվականը՝ 416 փոխանակ 420, սխալ է Վոսմշապուհի գահակալության թվականը՝ 390 փոխանակ 399: Բայց այս վերջինը հակասում է նույնիսկ իրեն՝ Խորենացուն, որ (Գ, ծ) Վոսմշապուհի գահակալությունը գրել էր Արտաշրի ձեռքով՝ Շապուհ Բ-ի վերջընթեր տարում, այն է 378:

Խորենացուց կարող ենք քաղել Սահակի հաջորդ երեք հակաթոռ կաթողիկոսների թվականը, որ է.

Սուրմակ 1 տարի	428—429.
Բրքիշո ասորի 3 տարի	429—432.
Շմվել ասորի 5 տարի	432—437:

Տարօրինակ բաներ է ասում Ասողիկը: Ըստ այս պատմիչի՝ Խոսրովի եղբայր և հաջորդ Վոսմշապուհը նստել է 25 տարի. իր գահակալության 5-րդ տարին համապատասխանում է Արտաշրի երկրորդ տարվան, երբ բերվեցին Գանիելյան գրերը: Արտաշիրը նստավ 379 թվականին, իր երկրորդ տարին է 380, հետևաբար Վոսմշապուհ նստել է 376 թվականին և 380 թվականին է Գանիելյան գիրը: Հաջորդ տեղեկության մեջ էլ ասում է, թե Վոսմշապուհի 6-րդ տարին համապատասխանում է Վոսմ Կրմանի առաջին տարվան, երբ հնարվեցին Մեսրոպյան գրերը: Վոսմ Կրմանի առաջին տարին է 389, ուրեմն այս թվականին է հնարվել Մեսրոպյան գիրը:

Բայց այս տարին Վոսմշապուհի 6-րդ տարին է, ուստի Վոսմշապուհը նստել է 384-ին: Որչա՞փ դարձանալի մարդ է այս Վոսմշապուհը, որ մեկ գահակալում է 376 թվականին, մեկ 384 թվականին, որի գահակալության 5-րդ տարին համապատասխանում է Արտաշրի երկրորդ տարվան (380), իսկ 6-րդ տարին համապատասխանում է Վոսմ Կրմանի առաջին տարվան (389): Ասողիկն անիշխանության շրջանը դնում է 11 տարի, փոխանակ Խորենացու 3-ի:

Մնացյալ տեղեկությունները ճիշտ են կամ գոնե խանգարիչ հանգամանք չունեն:

Իհարկե Ասողիկն այնքան անմիտ չէր, որ այսպիսի հիմարություններ դուրս տար. պետք է ուրեմն կարծել, որ ձեռագիրը չափազանց խանգարված է և հետևաբար անօգտագործելի:

Շնորհալին իր վիպասանության մեջ Մեսրոպի ամբողջ գործունեությունը դնում է Խոսրով Գ-ի օրով, նախքան Վոսմշապուհ: Բայց «Վիպասանութիւն»-ը Շնորհալու աշակերտական գործն է:

Սամվել Անեցին պարսից Արտաշիր թագավորի գահակալությունը դնում է ՆիԱ (421) թվականին, նույն թվականին և Գանիելյան գրերի գյուտը, 422-ին էլ Մեսրոպյան գրերի գյուտը, իսկ 467-ին Սահակի և Մեսրոպի մահը: Սահակի և Մեսրոպի մահը շատ լավ հայտնի է մեզ (438), ուստի 29 տարի՝ սխալ է Անեցին: Արտաշիր Բ նստել է 379 թվականին, ուստի 42 տարի՝ սխալ է Անեցին:

Էլ ի՞նչ վստահություն մնաց գրերի գյուտի թվականի վրա: Երևի Անեցին քրիստոնեական թվականը ուրիշ կետից էր հաշվում:

Վարդան պատմիչն էլ գրերի գյուտը դնում է Վոսմշապուհի հինգերորդ տարին (համարյա՞ ճիշտ է), որ համապատասխանում է Արտաշրի առաջին տարվա (379), սոսկալի սխալ: Սա էլ Ասողիկից է քաղված:

Մխիթար Այրիվանեցի գրերի գյուտը դնում է 423-ին. հետևել է Սամվել Անեցուն, միայն մի տարի ավելացնելով:

Եկայսերաց պատմությունը-ը գրերի գյուտը դնում է Արկադիոսի 10-րդ տարին՝ Վոսմշապուհի ժամանակ: Արկադիոս նստավ 395 թվականին, 10-րդ տարին անում է 404. դարձանալի կերպով ճիշտ:

Այս բոլորից դուրս պիտի հիշենք նաև Սեբեոսի ժամանակագրությունը հայոց, պարսից և հունաց թագավորների մասին (տե՛ս Սեբեոս, Երևան, 1939, էջ 19—20):

Պարսից թագավորներից հիշենք՝

Շապուհ Բ	70 տարի	Հազկերտ Ա	21 տարի
Արտաշիր	4 »	Վուսմ Ե	22 »
Վուսմ Կրման	11 »	Հազկերտ Բ	19 »

Հունաց կայսերներից հիշենք՝ Հայոց թագավորներից էլ հիշենք՝

Արկադիոս	19 տարի	Խոսրով	3 տարի
Ոնորիոս	22 »	Վասմշապուհ Տ	»
Թեոդոս Բ	22 »	Վերջ Արշակունյաց	

Այս ցուցակից տեսնում ենք, որ Սասանյան թագավորների ժամանակագրությունը ընդհանրապես ճիշտ է. պակասում է Շապուհ Գ՝ 4 տարի և սխալ է Վուսմ Ե-ին տրված 22 տարին (փոխանակ 18-ի): Սխալ են նաև հունաց կայսրների տարեթվերը. Արկադիոսին տրված է 19 տարի, մինչդեռ պիտի լինի 13 տարի, Ոնորիոսին տրված է 22 տարի, մինչդեռ պիտի լինի 28 տարի. իսկ Թեոդոս Բ-ին տրված է 22 տարի, մինչդեռ պիտի լինի 42 տարի: Այսպիսով հունաց կայսրների բոլոր տարեթվերը սխալ են: Հայոց թագավորներից ոչ Խոսրովն է հիշված երկրորդ անգամ, ոչ Շապուհը և ոչ Արտաշես Գ:

Շատ ավելի վատ են պարսից և հունաց թագավորների ժամանակագրության հաշիվները: Այսպես, ըստ Սեբեոսի, Շապուհի 70-րդ տարին (որ է 379 թ.) հունաց գահն է բարձրացել Արկադիոս. մինչդեռ Արկադիոս նստել է 395 թվականին. ուրեմն 16 տարվա սխալ կա:

Շապուհի որդի Արտաշիրը գահակալել է ըստ Սեբեոսի՝ Արկադիոսի 5-րդ տարում: Արկադիոսի 5-րդ տարին է 400 թ., իսկ Արտաշիրը նստել է 379 թվականին. ուրեմն 21 տարվա սխալ կա:

Հազկերտ Ա և Ոնորիոս ըստ Սեբեոսի գահ են բարձրանում միևնույն տարում. մինչդեռ սրանց միջև 4 տարի տարբերություն կա:

Այսպես և՛ բոլորը:

Ժամանակակից հայ թագավորներից Խոսրով Գ գահ է բարձրացել ըստ Սեբեոսի՝ Վուսմ Կրմանի երկրորդ տարում (=391) և Արկադիոսի 11-րդ տարում (=416): Վուսմշապուհ գահ է բարձրացել Վուսմ Կրմանի 6-րդ տարին (=395) և Արկադիոսի 14-րդ տարին (=409): Հայոց Արշակունի թագավորությունը վերջացել է Հազկերտ Ա-ի երկրորդ տարում (=401) և Ոնորիոսի երկրորդ տարում (=397):

Ինչպես տեսնում ենք, այս բոլոր թվականներն էլ սխալ և անհարիր են և նրանց վրա հենվել բոլորովին սխալ է:

Միայն Կորյունն է, որի տված թվականները համապատասխանում են ճշտիվ Սասանյան թագավորների ստույգ թվականներին:

13. Վերջացնենք մեր քննությունները Մեսրոպի ժամանակագրության մասին: Իրրև ամփոփում այս բոլորի, տալիս ենք մի ժամանակագրական տախտակ, որ պարունակում է նրա կյանքի բոլոր դեպքերը, ծնունդից մինչև մահը (364?—439): Այս բոլոր թվականները մեր անձնական խուզարկության արդյունքն են ներկայացնում, հիմնված միակ ժամանակակից և վավերական պատմիչ Կորյունի վրա: Կան քննիչներ, որոնք տարբեր եզրակացություն են հասել և տարբեր թվականներ են դնում: Գրանցից մի քանի կարևորների վրա արդեն խոսեցինք և տվեցինք մեր հերքումը: Բայց կարիք չկա, որ ամեն մեկի վրա երկար ծանրանայինք: Ուստի մնացյալների համար տալիս ենք մի ընդհանուր համեմատական տախտակ, ուր մեզ ենք բերում Չամչյանի, Գաթրոնյանի, Գարագաշյանի, Ալիշանի և Օրմանյանի տված թվականները: Ֆետիսյանի տված թվականները չհիշեցինք, որովհետև ընդհանրապես մեր հանած թվականների հետ համաձայն դուրս եկան, չնչին տարբերությամբ: Պատճառն այն է, որ երկուսս էլ մեզ առաջնորդ ենք բռնել միշտ Կորյունին: Մյուսները, հիմն տարբեր թվականների են հասել, մեծապ մասամբ նրանից է, որ կարևորություն են տվել Փարպեցու, Խորենացու կամ ավելի ուշ եկող պատմիչների ասածին, մոռանալով աղբյուրների աղբյուր Կորյունին, և կամ Հազկերտ Բ-ի մահվան տարեթիվը զննելով 439 (փոխանակ 438-ի): Օրինակի համար Չամչյանը (Ա, էջ 764) Մեսրոպի մահը զննելով «առաջին լրացնել ամ թագաւորութեան երկրորդ Յազկերտի, իսկ թագաւորել այսր Յազկերտի եղև ի վախճան 439 ամի», այնու ամենայնիվ մահը համարում է 441 թ.: Եթե Հազկերտ գահակալից 439-ի վերջը, ուրեմն նրա սուղից տարին է 439—440 և Մեսրոպի մահն էլ պիտի լինի 440 թվականին (ինչպէս է դնում 441): Այս 441-ից հանելով 35, ստանում է գրքի գլուխ թվականը՝ 406. մինչդեռ հենց իր հաշիվով պիտի վերցնենք 440 և սրանից էլ 45 տարի հաշիվելով՝ գրքի գլուխը պիտի զննել 405. իսկ Հազկերտի գահակալությունը զննելով մի տարի շուտ (այն է 438), գրքի գլուխն էլ պիտի լիներ ճիշտ 404. Ինչպես դրինք մենք էլ: Սրա նման էլ էմին, ինչպիսի և Ֆեթթեք հայագետը Մեսրոպի մահը դնում են 441 թվականին (տե՛ս վերջինիս «Հայկական աշխատասիրությունը», Վիեննա, 1895, էջ 67). որովհետև կարծում է, թե Սահակը մեռավ Հազկերտ Բ-ի երկրորդ

տարին, այսինքն 440-ին: Իբրև հիմք է բնդունել ուրեմն նորենացու թերի տեղեկությունը, որ հերքված է: Ակիսյանը (աշանդես ամսօրյա, 1935, էջ 512) Մեսրոպյան գրերի գյուտը դնում է 407—408 թվականին, Վոսաճապուհի 6-րդ տարում. բայց այս թվականը նույնիսկ իր ասածին հակառակ է. որովհետև եթե Վոսաճապուհ նստել է ըստ Ակիսյանի 400 թվականին (տե՛ս աշանդես ամսօրյա, 1935, էջ 465), ուրեմն առաջին տարին լինում է 400—401, երկրորդը՝ 401—402, երրորդը՝ 402—403, չորրորդը՝ 403—404, հինգերորդը՝ 404—405 և վեցերորդը՝ 405—406. Ինչո՞ւ գրել 407—408: Անհասկանալի է մնում ինձ, թե ինչո՞ւ Մարկվարտը (էջ 58) գրի գյուտի թվականը դնում է 402—403:

	Չափը	Փաթեթային	Փարս-գրային	Օրմանյան	Ակիսյան	Ակիսյան
Մեսրոպի ծնունդը	360	361	361?	353	354	361?
Սահակ գահակալում է	390	388,9	386	387	389	388
Վոսաճապուհ հաջորդում է Խոսրով Գ-ին	392	391,2	381	389	390	400
Մեսրոպ կրոնավոր է դառնում	390		395	394	396	391
Վաղարշապատի ժողովը	402			403	403	
Դանիելյան գրեր	403		396,7	404	404	
Մեսրոպյան գրերի գյուտը	406	406	405	406	408	407
Վոսաճապուհի մահը	413	414	414	414	412	409
Խոսրով Գ (երկրորդ անգամ)	414		415	415		
Շապուհ թագավոր հարց փախչում է	419		420	419		
Արտաշես Գ գահակալում է	422	422		422	422	421
Վերջ Արշակունի հարստության	428	428		428	428	428
Սահակի մահը	440	440	440	438	439	438
Մեսրոպի մահը	441	441	440	439	440	439

- 364? Մնունդ Մեսրոպ Մաշտոցի.
- 389? Մտնում է պետական ծառայության. գահակալում է Վոսաճապուհ.
- 390
- 391 Նեկտարիոս նստեց պատրիարք.
- 392
- 393

- 394 Մեսրոպ թողնում է արքունիքը և կրոնավոր է դառնում.
- 395 Մեռավ Քեոզոս Ա և գահակալեց Արկադիոս.
- 396
- 397 Մեռավ Նեկտարիոս.
- 398 Ոսկեբերան նստում է պատրիարք. քարոզություն Գողթնի. մեռնում է Վոսաճապուհի կրման, գահակալում է Հազկերտ Ա.
- 399 Գահակալում է Վոսաճապուհ (Ա տարի).
- 400 Մեսրոպ գումարում է Վաղարշապատի ժողովը գրերի գյուտի համար.
- 401 Դանիելյան գրերը բերվում են Հայաստան (Գ տարի Վոսաճապուհի).
- 402 Փորձում են Դանիելյան գրերը.
- 403 Մեսրոպ գնում է Միշագետք (Ե տարի Վոսաճապուհի).
- 404 Մեսրոպ հնարում է հայերեն տառերը (Զ տարի Վոսաճապուհի). Ոսկեբերան գահընկեց. նստում է Արսակիոս պատրիարք.
- 405 Լուսավորություն Փայտակարանի. մեռնում է Արսակիոս. հաջորդում է Աստիկոս.
- 406 Ս. Գրքի թարգմանությունը վերջացավ. բացվեց Վարդապետարանը.
- 407. Լուսավորություն Գողթան.
- 408. Լուսավորություն Սյունիքի. հնարում է վրաց գրերը. մեռավ Արկադիոս և գահակալեց Քեոզոս Բ.
- 409 Լուսավորություն վրաց.
- 410
- 411
- 412
- 413
- 414 Լուսավորություն Տուրուբերանի,
- 415 Աղծնիթի, Մոկաց, Կորճաթի, Վասպուրականի և Պարսկահայթի.
- 416
- 417
- 418
- 419
- 420 Հազկերտ Ա սպանվեց. Շապուհ փախավ և սպանվեց. գահակալեց Վոսաճապուհ Ե. Մեսրոպ գնաց Հունահայաստան և Պոլիս.
- 421 Անիշխանություն.

- 422 Գահակալում է Արտաշես Գ. Մեսրոպ հնարում է աղ-
վաներեն գրերը. վերադառնում է Մեսրոպ Հունահայտից.
423 Լուսավորություն Աղվանից, Բաղասականի և Գարգմանի.
424 Լուսավորություն Վրաստանի և Գուգարաց.
425 Մեռնում է Ատտիկոս պատրիարք.
426 Միսիննիոս նստում է պատրիարք.
427 Եզնիկ և Հովսեփ գնում են Եդեսիա. Միսիննիոս մեռ-
նում է.
428 Արտաշես Գ գահընկեց է լինում. պաշտոնանկ է լինում
Սահակ, նստում է Սուրմակ հակաթոռ Սահակի, նեստոր
նստում է պատրիարք.
429 Եզնիկ, Հովսեփ, Ղևոնդ և Կորյուն գնում են Պոլիս. հա-
կաթոռ է նստում Բրքիշտ ասորի.
430
431 Եփեսոսի ժողովք. նեստոր կարգալույծ. նստում է Մաք-
սիմիանոս. Թարգմանիչները վերադառնում են Հայաս-
տան.
432 Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանությունը. հակաթոռ է նըս-
տում Շմվել ասորի.
433
434 Մեռնում է Մաքսիմիանոս և նստում է Պրոկոլ պատ-
րիարք.
435 Թղթակցություն Սահակի, Մեսրոպի, Պրոկոլի, Ակակի.
436
437 մեռնում է Շմվել ասորին.
438 Մեռավ Վոամ Ե և գահակալից Հազկերտ Բ. Մահ Սա-
հակի.
439 Մահ Մեսրոպ Մաշտոցի:

Ե Ր Ր Ո Ր Գ Մ Ա Ս

Հ Ա Յ Ո Յ Գ Ր Ե Ր Ը

Գ Լ Ո Ւ Ե Ա

Հ Ա Յ Ա Ն Գ Ր Ե Ր Ը

Հայոց գրերի վրա խոսելու ժամանակ ամենից առաջ պետք է հիշատակել հաթյան հարցը, որ 90-ական թվերին մեծ ազդուկ հա-
նեց դիտական աշխարհում՝ կապվելով հայերի հետ Ենսեների տեսու-
թյամբ:

Նախ տեսնենք, թե ովքե՞ր են հաթերը. — Եգիպտական մեհենա-
դրոշմ, ասորեստանյան և խալդյան բեկոագիր արձանագրությանց
մեջ հիշատակված է Ht, Hâte, Hatti, Hâti անունով մի երկիր, որ
երբայցեցիք կոչում են Hittim (Աստվածաշնչի հայ թարգմանության
մեջ գրված է Քեաացիք): Այս երկիրը բռնում է գլխավորապես
այժմյան Կիլիկիան: Հաթյանների մասին հիշյալ արձանագրու-
թյանց մեջ կան ինչ-ինչ պատմական տեղեկություններ, որոնցից
երևում է, թե հաթյան ժողովուրդը գոյություն ուներ Քրիստոսից
դեռ 1500 տարի առաջ և պատմական շրջանում պատերազմներ էր
մղում շրջակա ազգերի՝ Եգիպտացոց, Ասորեստանցոց, Ասորոց և
հալդյանց հետ: Այս ազգը թողել է նաև հատուկ նշանագրերով մի
խումբ արձանագրություններ, որոնց մեջ պատմում է իշ թագավոր-
ների քաջագործություններն ու աշխարհաշինությունները: Մինչև
նրանի ժամանակը գտնված էր 60 հաթյան արձանագրություն, բայց
ոչ մի տեղ չէր ավանդված հաթյան գրերի բանալին: Գիտունները դա-
նազան ժամանակները զբաղվելով այս արձանագրություններով, ջա-
նացին լուծում տալ նույն անձանոթ լեզվին: Ամենից հաջողը այս
փորձերի մեջ՝ կատարեց գերմանացի Ենսեն դիտնականը, որ այն
պրոյունքին հասավ, թե հաթյանները ուրիշ բան չեն, եթե ոչ Հայոց
ազգի նախնիքը, և հաթերեն արձանագրությունները ուրիշ բան չեն
ներկայացնում, եթե ոչ հայերեն լեզվի ամենահին վիճակը՝ ամե-
նահին հայկական նշանագրերով: Ըստ Ենսենի Հաթերը կամ հին
Հայերը մնալով Կիլիկիայի մեջ երկար ժամանակ, և Ք. շուրջ 9

դարում գաղթեցին Կիլիկիայից դեպի Խալդիների երկիրը և նվաճելով այն՝ դարձրին իրենց հայրենիքը, որ և կոչեցին Հայաստան:

Ավելորդ ենք համարում խոսել մանրամասն այս խնդիրների մասին, քանի որ մեր ծրագրած սահմանից դուրս է: Բայց կարծում ենք, թե պետք է հարկավոր շափով խոսել հաթյան նշանագրերի մասին, քանի որ նրանք համարված են հայկական հնագույն այբուբենը:

Հաթյան նշանագրերից մասենի օրով ծանոթ էին 92 հատ՝ այլ և այլ նշանաձևերով, որոնք խնամքով ի մի է ամփոփել մասենը իր աշխատության մեջ՝ Hittiter und Armenier, Strassburg, 1898, տախտակ I—X: Ենսենը այդ նշանագրերը բաժանում է երեք կարգի. ա. Գաղափարանշաններ, բ. Ձայնանշաններ և գ. Ձայնանիշներ:

Գաղափարանշանները, որոնք մի ամբողջ բառ, հատուկ կամ հասարակ մի անուն են արտահայտում, թվով 57 են ըստ մասենի հավաքման, որոնցից ներկայացնում ենք մի քանիսը:

1. Աստուած ինչ.
2.   Syennesis Աստուած.
3.   Կեծ Կայր Աստուածուհի
4. sr = dsario "Թագաւոր".
5. dsario? "Թագաւոր".
6. X + p(w) = arwa "Թագաւոր. Իշխան".
7.   eii = deï "տէր".
8.   ehu(a)i)n?
9. kun kawl mar "բահանայաւետ".
10.   dsarayi "ծառայ".
11. spa = zapa "որդի, ժառանգ. զավակ".
12. Թագաւորի անուն.
13. wtr = watira "երկիր".
14. Hāti.
15.   Arsauia?
16.   Karigami "կարկեմիշ".

Ձայնանշանները ներկայացնում են մի տառ կամ մի վանկ՝ բաղկացած մի ձայնավորից և մի բաղաձայնից, և կամ երկու բաղաձայններից՝ միացած միջին ձայնավորով: Ենսենի ցանկը ունի այսպիսի 28 նշան, որոնցից մի քանիսը դնում ենք այստեղ:

17. Gurgum կամ Markeš
18. msi = medzi? "Մծծ".
19. psi = wadjī "հզոր".
20. imiá = omio? հզոր, մեծ.
21. x + m = ?
22.   á, այն է a, u.
23.   í, այն է i, e.
24. (Spiritus lenis).
25. r.
26.   k. ka, ak.
27. t.
28. in?
29. n. ni.
30. s.
31. m.
32. p(w).
33. rí, rík.
34. tar.
35. st.
36. ar.
37. t'p?
38. mí.
39. p(á).

Ձայնանիշները ընթերցանությունը հեշտացնող տառաձևեր են, որոնք տառական կամ ձայնական նշանակություն չունեն, այլ ցույց են տալիս, թե որտեղ է սկսում կամ ուր է վերջանում բառը, թե բառը դրված է ուղղական հոլովով, թե հաջորդ նշանը ծառայում է իբրև գաղափարանշան և այլն: Ձայնանիշները՝ որոնց թիվը 7 է ըստ մասենի, հետևյալներն են.

40. բառի սկիզբը կամ վերջը.
41. " " " "

42. 1(արձանագրութեան սիւղը գրուած է մի անգամ.

43. J բառանշատ.

44. Ծ նշան ուղղականի

45.) և (գաղափարագրի նշան կամ բառանշան:

Շատ հետաքրքրական է քննել, թե ինչ ծագում ունենին այս նշանագիրները, որ հայկական մտքի առաջին և հնագույն արդասիրքն են համարվում: Ենսենի քննությունը (նշվ. աշխ., էջ 74—76) հաթյան արձանագրությանց ամենահինը ն. Ք. մոտ 1000 թվից է: Բայց նույնիսկ այս ժամանակի արձանագրությանց մեջ գործածված նշանագրերը արդեն այնպես ղարգացած ձևեր ունին, որ ակնհայտնի երևում է, թե հնագույն պատկերագրի շարունակությունն են: Այս մտածությունը պետք է կարծել, որ հաթյան նշանագրությունը հնարված է գոնե ն. Ք. 1100—1200 թվերին: Այս ժամանակ ասորեստանյան ազդեցությունը մեծ չէր և չէր տարածված հաթյանների վրա, ուստի շենք կարող կարծել, թե հաթյան նշանագրությունը նրանցից է ձևացել: Բայց նույն ժամանակները ծաղկած էր եգիպտական քաղաքակրթությունը. այնպես որ, եթե հաթերը ուղենային իրենց գրություն համար նախատիպար վերցնել, անշուշտ պիտի դիմելին եգիպտական գրության: Իրոք էլ կան շոշափելի ապացույցներ, որոնք ցույց են տալիս, թե հաթյան գրերը եգիպտականից են կազմված. այսպես՝ Չենհիրլիում կա մի փորագրություն, որի վրա նկարված է մի գրող՝ եգիպտական գրիչը ձեռքին: Հաթյան նշանագիրներից մի խումբ մեծ նմանություն ունի եգիպտական նշանագրերի հետ. հատկապես հիշենք կրկնածայր թագը, որ նշանակում է «թագավոր» և որ նման է եգիպտական կրկնածայր թագին: Այս թագը կրում էին Եգիպտոսի ինքնակալները՝ իբրև Վերին և Ստորին Եգիպտոսի տիրողներ, որոնք միացրել էին երկու իշխանությանց թագերը:

Ենսենի տեսությունը իր ժամանակ բավական հաջողություն ունեցավ: Տարիներ հետո հարցը բոլորովին այլ կերպարանք ստացավ: 1906 թվին Հուգո Վինքլեր գերմանացին պեղումներ կատարեց հիթիթների Հաթիուշաշ մայրաքաղաքի ավերակներում (այժմ Բոհեմիայի շրջանում) և երևան հանեց ղազրոյ, Անգորայից 145 կիլոմետր դեպի արևելք) և երևան հանեց ղազրոյ, Անգորայից 145 կիլոմետր դեպի արևելք) և երևան հանեց պրոֆ. Հրոզնին լուծեց հիթիթերեն լեզվի գաղտնիքը, որ և ընդունված է այժմ բոլոր գիտնականների կողմից: Հիմնվեց մի նոր գիտություն, որ կոչվում է հիթիթարանություն¹:

¹ Հիթիթներ, հիթիթերեն անվանումների փոխարեն այժմ գործածվում են խեթեր, խեթերեն անվանումները, իսկ գիտությունը՝ խեթագիտություն: — Խմբ.:

Ըստ այս գիտության պետք է դանազանել իրարից բուն հիթիթները, որոնք Փոքր Ասիայի բնիկներն են Հնդեվրոպացի եվրոպացի հիթիթներ (սրանց կարելի է կոչել Կամիսներ): Բուն հիթիթները պատկանում են Ասիանական ճյուղին և անհիշատակ ժամանակներից բնակվում էին Փոքր Ասիայում: Կամիսները հնդեվրոպական ժողովուրդ են, որոնք ն. Ք. Լորրոզ հազարամյակի վերջում արշավեցին Փոքր Ասիա և նվաճելով տեղացիներին, իրենց իշխանությունը տարածեցին մինչև Կիլիկիա, Ասորիք և Միջագետք:

Հիթիթական արձանագրությունները ներկայացնում են տեղական 6 տարբեր լեզուներ, որոնք են կամիսերեն, հաթերեն, մանդայերեն, խուրիերեն, պալայերեն և լուվերեն: Սրանք գրված են մեծագույն մասամբ ասորեստանյան բևեռագիր արձանագրությամբ և հեշտությամբ կարդացվում են. փոքր մասը գրված է մեհենագիր տառերով: Այս է, որ Ենսենը կարգաց և համարեց հայերեն: Հրոզնին լուծեց նաև բևեռագիր արձանագրությունները, բայց հետո ձեռնարկեց նաև լուծելու մեհենագիր արձանագրությունները: Հրոզնին հաստատեց, որ այս լեզուներ էլ հնդեվրոպական է, թեև կրել է ուժեղ ազդեցություն ասիանական լեզուներից: Ենսենի տեսությունից ոչ մի բան չմնաց, բացի այն, որ այդ լեզուն հնդեվրոպական էր: Հայերի հետ ենթադրյալ նույնությունն էլ բոլորովին անհիմն դուրս եկավ:

Այս բոլորը հիշեցինք ամբողջության համար. ավելի ընդարձակ տե՛ս իմ Հայոց լեզվի պատմ. Ա մաս, էջ 134—149:

Գ Լ Ո Ի Ե Բ

ԽԱԼԻՅԱՆ ԲԵՎԵՌԱԳԻՐԸ

Այս երկրորդ գլխով ուզում ենք խոսել խալիյան բևեռագրության վրա, որ թեև հայկական գրության մեջ երևալու բացարձակ իրավունք չունի, բայց իբրև Հայաստանի մեջ դարերով ապրող մի ժողովրդի գիրը, արժանի է մեր մասնավոր ուշադրության:

Ամենահին անձը, որ այս բևեռագրերի վրա ուշադրություն է դարձրել, երոհնացին է: Սա՛ նկարագրելով Վանի բերդը և նրա վրա գտնված բազմաթիվ բևեռագիր արձանագրությունները, պատմում է, թե այս բոլորը Ասորեստանցոց Շամիրամ թագուհու ձեռակերտն է, ուստի և գրված ասորեստանյան լեզվով: Ահավասիկ իր բառերը. «Իսկ զամենայն երեսս քարին իբր գրչաւ գմոմ հարթեալ, բազում գիրս ի նմա գրեաց, որոց հայեցուածն միայն զամենայն ոք ի դարմանս ածէ: Եւ ոչ միայն այս, այլ և բազում տեղիս յաշխարհին Հա-

յոց արձանս հաստատեալ, նովին գրով յիշատակ ինչ հրամայէ զըրեւ. և բազում սեղիս սահմանս նովին գրով հաստատէր» (Խոր. Ա. ժզ.):

Նոր ժամանակներից առաջին անգամ Սեն-Մարտենը ուղադրուելուն դարձրեց Խորենացու այս տեղեկութեան վրա: Գիտունների հորդորանքով ֆրանսիական կառավարութեան կողմից Հայաստան ուղարկվեց Շուլց անունով քարոզիչն, որ 1828 թվին Վան գալով, նույն քաղաքում և նրա շրջակայքում դտավ 39 խալդյան բեկոագիր արձանագրութուններ: Շուլցը պատրաստեց այս արձանագրութեանց ընդօրինակութունը, բայց ինքը շուտով սպանվելով բարբարոս քուրդ բեգերից, իր աշխատութունները կորուստի մատնեց: Ֆրանսիական ղեկավարի և հյուպատոսի ստիպմամբ միայն՝ բավական ժամանակ հետո՝ կարելի եղավ ձեռք բերել այս ընդօրինակութունները, որոնք վերջապես 1840 թվին Journal Asiatique թերթում (№ 52) հրատարակվեցան:

Այս արձանագրութեանց ընթերցանութեամբ և լեզվով հետաքրքրվելով գիտնականները, զանազան մեկնաբանութուններ տվին: Հինըս անգլիացին համարեց արիական ծագումից և հայերեն (1848). Նորթմանը, որ ութ նոր խալդյան արձանագրութուններ էլ գտավ, կարդաց և թարգմանեց ասորեստանյան բեկոագրերի օգնութեամբ և հայերեն լեզվով (1872): Սակայն այս մեկնաբանութունները, իբրև սխալ և անարժեք, մերժվեցան գիտնականների կողմից: Ուղղագույն մեկնութունը, որ այժմ ընդունված է գիտութեան մեջ, տվավ Սեյս անգլիացին, որ նույնպես ասորեստանյան բեկոագրերի օգնութեամբ կարդալով նրանք, առանց հայերենի օգնութեան պիմելու, միայն արձանագրութեանց համեմատական ուսումնասիրութեամբ թարգմանեց, կազմեց համառոտ բառարան և այլն:

Այսպես ստեղծվեց Հայաստանի բեկոագրութեանց պատմութունը. կատարվեցան նորանոր հետազոտութուններ՝ նոր արձանագրութուններ երևան հանելու համար: Այս հետազոտութեանց մեջ մեծ մաս ունին Մեսրոպ եպոս. Սմբուտյան և մանավանդ Բելլը և Լեման գերմանացիները, որոնց շնորհիվ այժմ երևան են հանված մոտ 200 արձանագրութուն:

Արձանագրութեանց վերծանութեամբ երևան եկավ նաև Հայաստանի հնաշուքն միջճակի պատմութունը. իմացվեց, որ մեր երկրում՝ այս հնագույն ժամանակներում՝ ապրում էր Խալդի կամ Խալդյանը անունով ոչ հնդեվրոպական մի ժողովուրդ, ցեղակից թերևս Կովկասյան զանազան աղղերին: Խալդյան ափրասիատութունը տեեց մինչև 2 դար: Այն շրջանը, որ այս արձանագրութուններն են ընդգրկում, թվում է ն. Ք. թ դարից և գալիս է մինչև 9 դար, դա-

ընկալելով Խալդյան 15 թագավորների պատմութունը. այն է՝ Արամե, Լուտիպրիս, Շարիտուր Ա, Իսպուինիս, Մենուաս Ա, Արգիստիս Ա, Շարիտուր Բ, Ռուսա Ա, Արգիստիս Բ, Ռուսա Բ, Արամինա, Ռուսա Գ, Շարիտուր Գ, Իրկուաս և Մենուաս Բ: Այս թագավորներն են, որ իշխելով լայնածավալ Խալդիաստանի վրա, համառոտ են կրվում էին Ասորեստանյան թագավորների հետ, իրենց անկախութունը պաշտպանելու համար: Մենուասից հետո արձանագրութունները լուծ են, որովհետև շուտով հայերը ջնջում են խալդյան թագավորութունը:

Խալդյան բեկոագրական գրութունը ասորեստանյան բեկոագրութեան հարազատ նմանութունն է: Երկու ամենահին արձանագրութունները, որ պատկանում են Սարգուրի կամ Շարիտուր Ա-ին (Ք դարի սկզբից), գրված են ասորեստանյան լեզվով և ճիշտ ասորեստանյան բեկոագրական նշաններով: Արանից կարող ենք հետևել, թե խալդյան թագավորների մեջ Շարիտուրն է, որ ծանոթանալով Ասորեստանյան բեկոագրութեան արվեստին, առաջին անգամ գաղափար հղացավ պատմական դեպքերը արձանագրելու ուստի Ասորեստանից բերել տվեց ասորեստանցի բեկոագրողներ և նրանց բանդակել տվեց այս երկու արձանագրութունները: Բեկոագրողները գործածեցին իրենց մայրենի լեզուն:

Սակայն շուտով բեկոագրութեան արհեստը սովորեցին նաև տեղացի վարպետները, այնպես որ այնուհետև Խալդիական լեզուն դարձավ խալդյան բեկոագրութեանց սովորական լեզուն և այս լեզվով են գրված մնացյալ բոլոր արձանագրութունները՝ ստանց բույրութեան:

Պետք է նկատել սակայն, որ Ասորեստանյան բեկոագրութեան ոճը Խալդիայի մեջ կուրորեն փոխ շոնվեց, այլ տրվեց նրան մի այնպիսի փոփոխութուն, ավելի ճիշտ՝ մի այնպիսի կատարելագործութուն, որ նույն շափողանց դժվար դրութունը դարձավ շատ ավելի հեշտ և շատ ավելի գործնական:

Ասորեստանյան բեկոագրութեան այբուբենը պարունակում է 329 նշան. սրանք բաժանվում են երկու տեսակի. ա. գաղափարա-նշաններ և բ. վանկանշաններ: Գաղափարանշանները ամբողջ մի բուռ են արտահայտում. օրինակ՝ \sum նշանակում է «քաղաք», \ll նշանակում է «թագավոր», ✠ արտահայտում է «երկիր», Y ցույց է տալիս «չուր, գետ կամ ծով» և այլն: Հնթերցողը տեսնելով այս նշանները, կարողում էր իր լեզվով, ըմբռնելով նրա տված նշանակութունը, ճիշտ այնպես՝ ինչպես այժմ դանադան աղգեր և ժողովուրդներ տեսնելով 1, 2, 3, 0, =, + ևն գաղափարանշանները, կարողում են իրենց հաստեղ լեզվով և ըմբռնում նրանց պարու-

նակած իմաստը, թեև այս նշանների մեջ հնչական կամ տառական տարբ չկա ամենևին:

Վանկանշանները այնպիսի նշաններ են, որոնց արժեքը ներկայացնում է միայն մի վանկ, ինչպես 𐎠 կարդացվում է a, 𐎡 կարդացվում է na, 𐎢 կարդացվում է ku. այնպես որ այս երեքի հարակցությունը՝ 𐎠𐎡𐎢 կարդացվում է anaku, որ առանձին բառ է և նշանակում է «ես»: Վանկանշանները կարող են ներկայացնել մի պարզ ձայնավոր (ինչպես 𐎠 a), մի բաղաձայն և մի ձայնավոր (ինչպես 𐎡 la, 𐎢 an) և կամ բաղաձայնով սկսվող ու բաղաձայնով վերջացող միջին ձայնավորով մի վանկ (ինչպես 𐎠𐎢 tul, 𐎡𐎢 kar, 𐎢𐎠 kam):

Շատ անգամ գաղափարանշանները գրվում են վանկանշաններով գրված բառից անմիջապես առաջ. այսպես օրինակ՝ երբ մի գետի կամ քաղաքի և կամ երկրի անուն պիտի գրվի, նախ գրվում է գետի, քաղաքի, երկրի գաղափարանշանը, որից հետո գալիս է նույնի հատուկ անունը: Այսպես օրինակ.

𐎠𐎢𐎠𐎢 𐎠𐎢𐎠𐎢 𐎠𐎢𐎠𐎢 𐎠𐎢𐎠𐎢 (Սրկիր) U-ra-ar-tu բառի մեջ՝ առաջին նշանը երկրի գաղափարանշանն է, իսկ հաջորդ չորս նշանները՝ Urartu (Հայաստան) բառի չորս վանկերը:

Թե գաղափարանշանները, և թե վանկանշանները ձևանում են ուղղահայաց հորիզոնական և շեղակի գրված կարճ կամ երկար սեպերով ու սեպի գլուխներով, և մի տեսակ անկյունաձև նշանով, այս բոլոր տեսակները գտնվում են հետևյալ նշանագրերի մեջ.

𐎠 ban, 𐎡 bir, 𐎢 ba, 𐎠𐎢 mu, 𐎢𐎠 nu և այլն:

Վանկերի խիստ մեծ թիվը պատճառ է դարձել կազմելու երբեմն այնպիսի նշաններ, որոնք մինչև 17 գծիկների խճողում են ներկայացնում. ինչպես՝

𐎠𐎢𐎠𐎢𐎠𐎢𐎠𐎢 tir, 𐎡𐎢𐎠𐎢𐎠𐎢𐎠𐎢 bir, 𐎢𐎠𐎢𐎠𐎢𐎠𐎢 u,

𐎠𐎢𐎠𐎢𐎠𐎢𐎠𐎢𐎠𐎢 gig, 𐎠𐎢𐎠𐎢𐎠𐎢𐎠𐎢𐎠𐎢𐎠𐎢 sax.

Վանկանշանները միշտ միևնույն ձայնը կամ արժեքը չունին. կան նշաններ, որ ըստ պարագային կարող են մինչև տասնմեկ տեսակ կարդացվել. օրինակի համար 𐎠 կարդացվում է kur, mat, šat, lat, not, kin, 𐎡 կարդացվում է u, ut, tu, tam, bir, par, pir, lax, lix, xiš, xis:

Գաղափարանշաններն էլ միշտ միևնույն նշանակությունը չունին, այլ բաղմիմաստ են և տեղի համեմատ այս կամ այն նշանակությամբ են գործածվում: Օրինակ՝ 𐎠𐎢 նշանակում է «երկիր, լեռ, նվաճել, արևը ծագել», 𐎠𐎢𐎠𐎢 «բերան, ատամ, բառ, հրաման», 𐎠𐎢𐎠𐎢𐎠𐎢 նշանակում է «մեջ, Ասորեստան, Աշուր աստվածը, տալ, վճարել, որդի»:

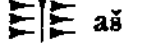

Նմանապես գաղափարանշաններն ու վանկանշանները միշտ իբրև գաղափարանշան ու վանկանշան չեն ծառայում, այլ սովորաբար նաև երկու պաշտոնով են, այսինքն թե վանկանշան և թե գաղափարանշան: Այս պարագային գաղափարանշանները փոխանակ մի ամբողջ բառ ներկայացնելու, կարդացվում են միայն իբրև մի վանկ. փոխադարձաբար վանկանշաններն էլ առնվում են իբրև ամբողջ բառ. մոտավորապես ինչպես 3 նշանը, բացի երեքի գաղափարանշանը լինելուց, ուսերենի մեջ ծառայում է իբրև զ տառ, կամ ինչպես 0, որ թե զրոյի նշանն է և թե 0 ձայնի, գրեթե բոլոր եվրոպական լեզուների, նաև հայերենի մեջ: Այսպես, օրինակ՝ 𐎠𐎢𐎠𐎢 իբր վանկանշան արժեք bid, բայց իբրև գաղափարանշան՝ նշանակում է «սուն».
 𐎠𐎢𐎠𐎢 իբրև վանկանշան կարդացվում է iim, բայց իբրև գաղափարանշան՝ նշանակում է աշք, դեմք, ճակատ, տեսնել» և այլն: Նույն 𐎠𐎢 նշանը, որ իբր վանկանշան կարող է տասնմեկ տեսակ կարդացվել, իբրև գաղափարանշան էլ կարող է նշանակել «օր, փոթորիկ, արեգակ, սպիտակ»:

Նշանագրերի կազմիչ տարրերի շափազանց միօրինակությունը (սեպ, սեպագլուխ և անկյուն), օրանից ծագած ծայրահեղ խճողումը, վանկանշանների բազմատեսակ ընթերցումները, գաղափարանշանների և վանկանշանների շփոթությունը, և վերջապես երեք հարյուրից ավելի նշանների այս խառնակ կուտակումը, այնպիսի դժվար դրուժյուն են ստեղծել ասորեստանյան դրուժյան մեջ, որ նույնիսկ այսօր գիտնականի ամբողջ կյանքը և ամենօրյա վարժությունները բավական չեն կատարելապես ընտելանալու այս դրուժյանը:

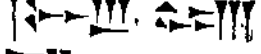

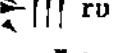

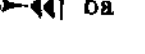
Նույնիսկ երբ տեսան այս խառնակությունը և նրա մեջ այնպիսի մի փոփոխություն մտցրին, որ դժվարությունը 95 % հապավվեց և դարձավ բավական տանելի վանկադրական այբուբեն: Նրանք նախ ջնջեցին գաղափարանշանների մի ուղիղ թիվ. երկրորդ՝ ջնջեցին բոլոր այն նշանները, որոնք կարող էին մերթ իբր գաղափարանշան և մերթ իբր վանկանշան ծառայել, տալով նրանց միայն մեկ պաշտոն. երրորդ՝ իսպառ հապավեցին վանկանշաններին զանազան արժեքներ տալը՝ պահելով միայն նրանց առաջին և իսկական ընթեր-

ցումը. շորրորդ՝ բաղաձայնով սկսվող և բաղաձայնով վերջացող (կաձայն) վանկերը, որոնք շատ մեծ թիվ էին կազմում ասորեստանյան բնեռագրության մեջ, գրեթե բոլորը ջնջելով, պահեցին միայն նրանցից մեկ երկու հատը (ինչպես xal, giš, sar): Այսպիսով հիշյալ երեք հարյուրից ավելի նշանների կեսից ավելին ջնջելով՝ պահվեց միայն 120 հատ, գրեթե բոլորը ըստ կարելիության կարճ ձևով, և պարունակելով միայն մեկ ձայնավոր, կամ մեկ ձայնավոր ու մեկ բաղաձայն (a, ba, ab):

Խալդյան բնեռագրության մեջ մտած է նաև մի ուրիշ փոփոխություն, որ ոչ թե դիտմամբ, այլ տեղական քարերի հատկության պատճառով եղած են համարում: Այս փոփոխությունը բնեռագրական գրության հետ գործ չունի և կայանում է նշանները քարի վրա փորագրելու ձևի մեջ: Ասորեստանյան բնեռագրերի մեջ մի խումբ տառեր կան, որոնց մեջ երկու սեպեր իրար կտրելով անցնում են. այսպես օրինակ՝ ասորեստանյան ու ձևի մեջ՝ երկրորդ հորիզոնական սեպը ճեղքում անցնում է երկու ուղղահայաց սեպերը: Խալդյան բնեռագրության մեջ այս խաղաձևումները ընդհատվելով՝ մեկ սեպը երկու կողմից իրեն երկու անջատ սեպ է քանդակված, այսպես համեմատել նաև՝

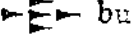

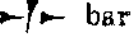

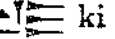

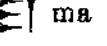

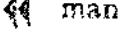
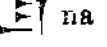
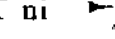
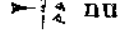
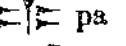
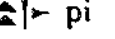
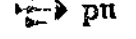
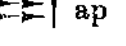
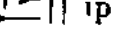
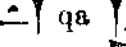

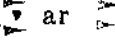
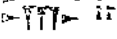
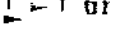
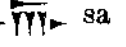
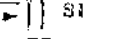
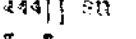

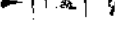
Ասորեստ.	Խալդեան.
	 di
	 as
	 Աստուած

Ամբողջության համար հիշենք նաև մի քանի նշանների ձևական թեթև փոփոխությունները, որոնք բուն խալդյան լինելուց ավելի, ասորեստանյան զանազան գրություններից ժամանակակից որևէ մի ձև են ներկայացնում: Հմմտ..

Ասորեստ.	Խալդեան.
	 ri
	 el
	 da
	 ru
	 ba

Ըստ այսմ խալդյան բնեռագրական գրությունը պարունակում է հետևյալ նշանները.

... վանկեր:

 a	 i	 u
	 e	 u
B	 ba	 bi
	 ab	 bu
	 ib	 bar
D	 da	 di
	 du	
G	 ga	 gi
	 gu	
	 giš	
K	 ka	 ki
	 ku	
L	 la	 li
	 lu	
	 al	 el
	 ui	
M	 ma	 mu
	 me	 man
N	 na	 ni
	 nu	
P	 pa	 pi
	 pu	
	 ap	 ip
Q	 qa	 qi
	 qa	
R	 ra	 ri
	 ru	
	 ar	 ir
	 ur	
S	 sa	 si
	 su	
	 sa	 sa

Š	š a	š i	š u
	aš	iš	uš
		iš	še
S	—	si	su
T	ta	ti	tu
	at	te	tar
T	ta	—	tu
X	xa	xi	xu
			xal
Z	za	zi	zu
	ia, ya		'a

բ. Գաղափարանշաններ.

(Գծիկներու թուին համեմատ դասաւորուած):

Վարդ	Աստուած
աշխարհ, երկիր	Թոշան
նշան յոգնակիր	յոգնակիր նշան
Թագաւոր	Կին
փայտ, ծառ	բալետ
տէր	եզ
բոլոր, ամենայն	մեծ
երկիր	մեծագոր
Ardini Աստուած, Օր.	տուն, տաճար

ազգ, ժողովուրդ	գոմէշ, ցուլ
արեանագրու- թիւն	Teišba Աս- տուած
զոհ	գետ
գուն (քաղաքի)	սպառ, տա- ճար
աջ	ճար
մարդիկ, ժողո- վուրդ	արեանա- գրուած քար
միս	Թագաւոր
զուր	սեղան
ոչխար	Կին
երջանիկ	գառն
տեղ, վայր	

գ. Թուանշաններ.

(պակասները տարցուցած են աստուածաներէնէ):

1. Ի	6. ԻԻԻ
2. ԻԻ	7. ԻԻԻ կամ ԻԻԻԻ
3. ԻԻԻ	8. ԻԻԻ կամ ԻԻԻԻ
4. ԻԻԻԻ	9. ԻԻԻԻ
5. ԻԻԻԻԻ	10. ԻԻԻԻԻ

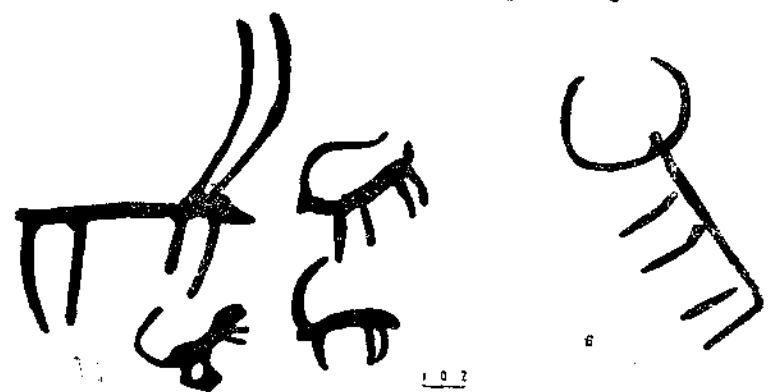
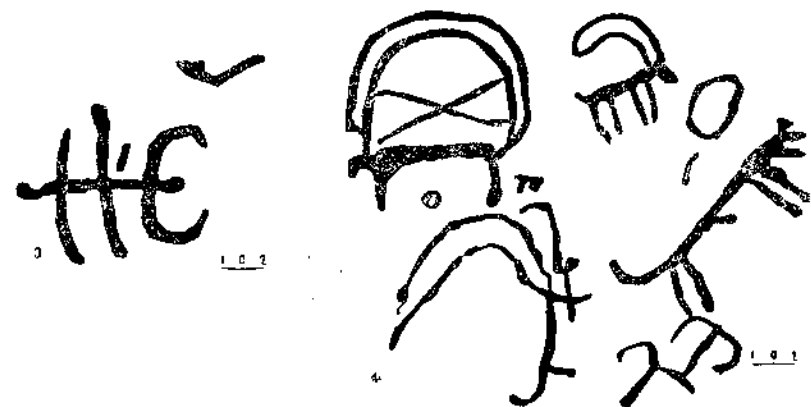
11. <	40. <<<
12. <	50. <<<<
13. <	60.
14. < ▽	70. <
15. < ▽▽	80. << 4-10 <<<<
16. < ▽▽▽	90. <<<
17. < ▽▽▽▽	100. —
18. < ▽▽▽▽▽	120. —<<
19. < ▽▽▽▽▽▽	200. —
20. <<	1000. < —
21. <<	2000. < —
30. <<<	

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ

ԱՅՏԱԳՐԵՐ ԵՎ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐԵՐ

Սովետական Հայաստանի զանազան վայրերում, քարածայտերի վրա կամ այրերի մեջ քանդակված են մի տեսակ նշանագրեր, որոնք կոչվում են այծագիր (ժողովրդական ձևով՝ իծագիր): Սրանք ներկայացնում են երկար և հետև կոացած եղջյուրներով այծի նկարներ՝ զանազան դիրքերով: Այսպիսի քանդակներ շատ են տարածված Արագածի լանջերի ժայռերի վրա և այրերի մեջ: Նշանավոր են հատկապես, Մաստարա գյուղի մոտ Ավոյի զազայի այծագրերը և ապա՝ Սևանի լճի ափերի լեռնոտ մասերում եղածները: [«Իծագրեր» կամ գիտական անվանումով ժայռապատկերներ հայտնաբերվել են նաև Սյունիքում, որից դնում ենք մի նմուշ¹]:

¹ Գիտական ուսումնասիրության և հնագիտական բարձր մակարդակով հրատարակվել են՝ ա) Գ. Լ. Կարախանյան, Պ. Գ. Սաֆյան, Սյունիքի ժայռապատկերները, Ե., 1970, որից առնում ենք նշումը (№ 114), բ) Լ. Ա. Մարտիրոսյան և Լ. Ռ. Իսրայելյան, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Ե., 1971:

114 Այրասար Մարագի Օղտասար

Արդյոք այս նշանները տառե՞ր են, թե խաղ: Քանի որ բոս էության սրանք բոլորն էլ միևնույն բաներն են, ուստի պետք չէ կարծել, թե տառեր կամ բառեր են: Մեծագույն հավանականությամբ դրանք իբր նշան դրել են որոշ տոհմեր, որոնց մեջ ոչխարն ու այծը տնտեսության գլխավոր նյութն են կաղմեղ (անդ, էջ 43):

Այժազրերից բոլորովին տարբեր է պատկերագիրը (ժողովուրդը կոչում է թուրքերեն բառով յազըլի—տաշ ք «գրված քար»):

Այս անունով հասկանում ենք այն բազմատեսակ անծանոթ նշանները, որոնք փորագրված են քարերի ու ժայռերի վրա՝ Սոփետական Հայաստանի մի քանի կողմերում: Մրանցից շատ մեծ քանակությամբ հայտնաբերված են առայժմ լեռնային շրջաններում, Բասարզեղարի լեռնային մասերում և Արագածի փեշերում: Այդ նշանագրերը շատ զանազան են. «Երբեմն ուղղակի կանոնալոր տողերի ձևով իրար տակ քանդակված, երբեմն իրար կողքի զանազան ոլոր-մոլոր գծիկներով, երբեմն իրար խաչաձևող և մի տեսակ իրար մեջ գործված քառակուսիների ձևով» X (անդ, էջ 43): Հանելուզ գարձյալ նույն աշխատությունից (էջ 45), զնում ենք այստեղ մի նմուշ, որ գտնվում է Հոկտեմբերյանի շրջանում, հին Արմավիր քաղաքի բլրի ժայռերի վրա: Սա արդեն դաշտային շրջան է: Նախորդներից տարբերվում է նրանով, որ որևէ կենդանու նշան չունի: Նշանների տարբերությունը ենթադրել է տալիս, որ սա գիր է, անշուշտ պատկերագիր, որոշ բովանդակությամբ, որ առայժմ մեզ բոլորովին անհայտ է:

Արդյոք այս գրերը (այժազիրն ու պատկերագիրը) ո՞ր ազգին էին պատկանում. հայո՞ց թե հայերից առաջ Հայաստանում բնակվող որևէ ժողովրդի (խալդիների, միտանիների և այլն): Եթե նրանք հայկական են, պետք է ենթադրել, թե գրված են մ. թ. ա. 6-րդ դարից հետո, երբ զեռ հայերը կանոնավոր գիր և գրականություն չունեին, իսկ եթե Հայաստանի նախարանիկներին են պատկանում, անշուշտ շատ ավելի հին կարող են լինել այդ թվականից:

Գ Լ Ո Ի Ն Գ

ՆՇԱՆԱԳՐԵՐ

Մեր ուսումնասիրելիք հաջորդ գրությունը հայտնի է մեր բանասիրության մեջ նշանագիր իմաստնոց կամ պարզապես նշանագիր անունով: Սա մի տեսակ պատկերագիր գրություն է, որ բեհ-նագիրներից հետո գործածված է համարվում Հայաստանի մեջ՝

մինչև Մեսրոպի նախավոր շրջանը: Այս կարծիքն առաջին անգամ հայտնել է Մկրտիչ էմինը, իր Օ6 армянском алфавите աշխատության մեջ, որ հրատարակված է իբրև շորրորդ հավելված Խորենացու պատմության ռուսերեն թարգմանության (1858), Գրքովածքիս երկրորդ տպագրությունը ինչ-ինչ փոփոխություններով տե՛ս Изследованія и статьи Н. О. Эмина (Մոսկվա 1896, էջ 204—230):

էմինի նույն աշխատությունը թարգմանված է նաև ֆրանսերեն լեզվի (Prud' homme-ի ձևով) և տպագրված է 1865 թվին, Revue d'Orient թերթի մեջ, իսկ հայերեն թարգմանությունը հրատարակեց Ս. Ստեփանե Հայկական ալբյուրին վերնագրով, Հայկական աշխարհ թերթի մեջ, 1870 փետր. (էջ 42—46), որ կարծեմ կիսատ է մնացած:

էմինը իր այս տեսությունը իբրև ապացույց մեջ է բերում այն հանգամանքը, որ զանազան հին ձևագրերում և նույնիսկ մինչև այժմ էլ այս տեսակ պատկերագիր մի գրություն գործածական է: Հիշյալ աշխատության մեջ էմինը զնում է 84 նշանագիր, քաղելով կազարյան ճեմարանի № 141 ձևագրից, և այս սակավաթիվ պատկերագրերից հետևցնում է, թե հնապես կար շատ ավելի սովոր մի թիվ, այնքան որ բավական էր մի գաղափար քիչ թե շատ կանոնավոր կերպով արտահայտելու համար: Մի այս տեսակ գրություն իբր թե ընդհանուր գործածական էր մեր մեջ կոսապաշտական շրջանում և այն նշանագրերը հնարված էին հենց հայոց մեջ, առանց օտար ազդեցության, քանի որ մեր շրջակա ազգերի մեջ պատկերագիր գրություն չկար այն ժամանակ:

էմինը և որոնք որ էմինի այս ենթադրության կողմնակից են, իբր փաստ մեջ են բերում նաև երկու պատմական վկայություն, որ իբր թե այս կարծիքն են ապացուցանում: Հիշյալ վկայություններից առաջինը տալիս է Ագաթանգեղոսը, որ խոսելով Լուսավորչի շարժարանքների առթիվ արած աղոթքների վրա, ասում է. «Եւ մինչդեռ կայր նա կախեալ այնպէս՝ խոսեցաւ զայս ամենայն. և գրեցին ատենակալ զպիրքն նշանագրացն...: Եւ այլ ևս բազում քան զայս խոսեցաւ՝ մինչդեռ կայր կախեալ զլիովայր, և գրեցին և մատուցին զայն առաջի թագաւորին (Ագաթ., 1909, հմ. 99)»: Հոփոսիմեի առթիվ խոսելով՝ պատմում է թե «ոմանք ի մեծամեծ սպասաւորացն արքունի անդէն ընթացան պատմել թագաւորին զամենայն բանս նոցա. քանզի դիպեցան անդ նշանագիրք, որ գրեցին զամենայն բանս և ընթերցան առաջի թագաւորին» (Ագաթ., 176):

Երկրորդ վկայությունն ունի Բուզանդը, որ խոսելով ներսեսի արած հանդիմանությունց մասին Վաղես կայսեր դեմ, ասում է. «Եւ

գրէին զայս սեմիարք նոտարացի արքային, որք կայինն առաջի թագաւորին» (Բուզ., Գ. և):

Էմիլը Ազաթանգեղոսի հիշյալ բառերով հասկանում է զուտ նշանագիր, այն մտածումով, թե Ազաթանգեղոսի նկարագրած վերոհիշյալ պարագաներում անհրաժեշտ էր արագ գրելու կարևորութունը և մանավանդ վերջին պարագային անկարելի էր սովորական տառերով գրել. ուստի պետք է ենթադրել, թե զպիրների գրածը սովորական տառերով չէր, այլ որոշ տեսակի նշանագրերով: Այսպես է բնորոշում նաև Լանզլուս (Collection II, էջ 4) և հիշյալ վերկայութեան վրա հիմնվելով՝ ենթադրում է, թե հայերն էլ ունեցել են մի տեսակ սղագրութուն, որ նման էր հռոմայեցոց մեջ գործածական տյուրանյան սղագրութեան և հավանաբար սրանից էր փոխ առնված: Նույնը ընդունում է նաև Զարբհանալյան (Պատմ. Հայ. Դպր. Ա.³ էջ 17—18):

Բայց այսպիսի մի վկայութունից եզրակացութուն հանելը շատ անապահով է: Եթե մինչև իսկ վավերական լինեին այս վկայութունները, ամենևին տեղիք չկար կարծելու, թե Ազաթանգեղոսը նշանագիր բառը կամ Փավստոսի սեմիարք նոտարացի ձևը մեր նշանագրերն են ակնարկում: Մ. Միանասարյանց (Կանոնավոր և վայելուչ գրութեան պատմութունն ու տեսութունը, էջ 86—87) համոտտիվ, իսկ Իս. Հարությունյան (Հայոց Գիրք, էջ 105—109 և էջ 244 էջն) որ առանձին կարևորութուն է տալիս էմիլի այս ենթադրութեան, երկարորեն հակաճառում է նրա դեմ և նրա այս կարծիքը ջրելով՝ ուզում է ապացուցանել, թե Ազաթանգեղոսի վկայութունը պարզ գրեր է ակնարկում և ո՛չ երբեք սղագրութուն: Իբր այսպուց մեջ է բերում հետևյալ կետերը.

ա) Պետք չկար անպատճառ, որ զպիրները բառ առ բառ գրեին Ազաթանգեղոսի ակնարկած դեպքերը. կարելի էր կարևոր կետերը նշանակել թագավորին ծանուցանելու համար. իսկ սրա համար հասարակ գրերը բավական էին:

բ) Ազաթանգեղոսի առաջարկում ասվում է. «Արդ՝ հրաման հասեալ առ իս ոմն Ազաթանգեղոս, որ ի քաղաքէ ի մեծն Հռոմմայ, և վարժեալ հայրենի արուեստիւ, հոռմայրէն և հունարէն ուսեալ դպրութիւն, և ոչ կարի ինչ անտեղեակ լեալ ձեռնարկութեան նշանագրաց» (Ազաթ. 12): Վերջին բառով հեղինակը ուզում է ցուցց տալ, թե բացի հունարեն և լատիներեն լեզուներից՝ գիտեր նաև հայերեն գրերը, որ առանձին պարծանքով հիշում է. եթե այստեղ նշանագիր բառը «գիր» իմաստն ունի, նույն իմաստով պետք է առնել նաև վերևում:

գ) Բոլոր պատմագիրները, որոնք նշանագիր բառը գործածել

են, գիր կամ տառ իմաստով են միայն գործածել. այսպես օրինակ՝ Եւ յարուցեալ յաղօթիցն, եստեղծ զնշանագիրս մեր (Խոր. Գ. ծգ). Զվաղնչուց գտեալ նշանագիր տառից (Խոր. Գ. ծբ). Յաղազս Դանիէլեան նշանագրութեանն (Խոր. Գ. ծբ). Առ որում նշանագիրքն հայերէն կային (Փարպ. 39). Եւ գիրս նշանագրաց Հայաստան ազգին հասանել (Կոր. 8). Վասն որոյ եղ ի մտի (Մեսրոպ) հնարել գտանել նշանագիրս Հայոց լեզուիս (Կոր.) և այլն:

Սրանցից հետևում է, թե Ազաթանգեղոսի հիշյալ վկայութունը սղագրութեան համար ասված չէ: Ըստ մեզ այստեղ հատկապես բառերի ձևական նույնութուն կա, առանց նշանակութեան նույնութեան: Ազաթանգեղոսի նշանագիրը արտահայտում է պարզապես գիր կամ տառ գաղափարը և կապ չունի մեր նշանագիրների հետ, որ համեմատաբար նոր գաղափար է: Իսկ Բուզանդի սեմիարք նոտարացի ձևը նույն է անշուշտ հունական στυλագրία ἐν μικροῖς բացատրութեան հետ, որով հասկացվում էր մի տեսակ սղագրութուն, և ակնարկում է հունական և հետևաբար հունարեն լեզվով սղագրողներին, քանի որ ներսեւը հունաց պալատումն էր խոսում: Այսպիսի սղագիր նոտարներ (sténographe) կային հռոմայեցոց մեջ՝ սկսեալ Քրիստոսի Ա դարից: Եթե Հայերս ունենային այսպիսի սղագրական կամ պատկերագրական գրութուն, դժվար թե նրանից որևէ հետք մնացած չլինեց որևէ քանդակի, արձանագրութեան կամ դրամի վրա, բայց պահելը համեմատաբար շատ հետին ձևագրերում:

Էմիլի ժամանակից շատ հետո, երբ Ենսենը հրատարակեց իր քննութունները հայերեն պատկերագիր այբուբենի մասին և քարոզեց, թե հաթերը նախահայերն են, ոմանք, ինչպես Տ. Գ. Գալեմբյարյան, (Հանդ. ամս. 1898, 183) և Տ. Իս. Սրապյան (Հանդ. ամս. 1902, 202) ենթադրեցին, թե հայերեն նշանագրերն էլ կարող են հայերեն նշանագրերի շարունակութունը լինել: Սրապյանը կարծում է նաև, թե նույն նշանագրերը կարող են կապ ունենալ Դանիէլյան գրերի հետ: Բայց թե՛ այս և թե՛ նախորդ անհիմն ենթադրութունը լիովին հերքելու համար պետք է նախ մեջ բերել նշանագրերի ամբողջական ցուցակը, հարկավոր բացատրութուններով միասին:

Հայկական նշանագրերի աղբյուրները այն մանր մունր ցուցակներն են, որ գտնվում են զանազան հայերեն ձեռագրերի, մասնավորապես բառարանների և ժողովածուների մեջ՝ այս ու այնտեղ ցրված: Այս ձեռագրերից հանելով՝ այլևայլ ժամանակ հրատարակութեան են տրված մի քանի հարյուր նշանագրեր: Առաջին և հնագույն հրատարակութունը, որ ինձ ծանոթ է, Մխիթար աբբայի «Քե-

րականութիւն գրաբարի լեզուի հայկազան սեռի» աշխատութիւնն է (Վենետիկ 1730, Բ տպ. 1770) ուր էջ 481 կա 46 նշանագրերի մի ցուցակ: Երկրորդը էմիլի վերոհիշյալ աշխատութիւնն է, ուր մեջ են բերված 84 նշանագրեր: Այս նշանագրերը հանված են Լազարյան ճեմարանի № 141 ձեռագրից, էջ 60—63 և 134 (դրված 1620 թվին): Ձեռագիրն ունի ընդամենը 332 նշանագիր, որոնցից 11 հատը առանց բացատրութեան է. և որովհետև սրանց մեծ մասը հասարակ համառոտագրութիւն է, էմիլը ջոկել ընտրել է միայն նրանք, որ իսկապես պատկերագիր են: Նույն ձեռագրում՝ էջ 60—63 գտնված նշանագրերի ամբողջական ցուցակը հրատարակեց Իս. Հարութիւնյան, Հայոց գիրը, էջ 108 դրված տախտակով (ընդամենը 305 նշանագիր), որոնց բացատրութիւնը դրված է էջ 110—112: Երրորդ հավաքածուն հրատարակեց Abbé P. Martin, Des signes hiéroglyphiques dans les manuscrits arméniens: Congrès intern. des Orientalistes, 1873, էջ 456, որ պարունակում է իբր 257 նշանագիր: Այս աշխատութիւնը դժբախտաբար շեմ տեսած: Չորրորդ հավաքածուն կազմեց Գ. Վ. Սրվանձաթյան, Քորոս Աղբար աշխատութեան առաջին հատորում (տպ. 1879, էջ 337—340), հանելով Տիգրանակերտի դանազան ձեռագրերից. այս նշանագրերի թիվը 120 հատ է: Հինգերորդ հրատարակութիւնը պատրաստեց Տըրդատ Վ. Պալյան. այս հավաքածուն, որ բոլոր վերոհիշյալների մեջ ամենից ավելի լիակատարն է, առանձին մի տետրակ է «նշանագիրը Հայոց» խորագրով, տպ. Վիեննա 1898, ութ վիմատիպ տախտակներով, ուր նշանագրերը դասավորված են այբուբենական կարգով: Պարունակում է 511 նշանագիր: Իբր վեցերորդ կարող էնք հիշել 25 նշանագրերի մի փոքրիկ հավաքածու, որ հրատարակեց Անտոնյան միաբաններից Հ. Իսահակ Վ. Սրապյան, Հանդ. Ամս. 1902, էջ 201—202, հանելով Անտոնյան միաբանութեան Օրթաքէօյի թանգարանի № 112 գրչագրից (Յովհաննու Դամասկացոյ աստուածաբանական և իմաստասիրական գրութիւնները): Յոթներորդ շատ ավելի ճոխ մի հավաքածու հրատարակեց Ծրեաբերիկ Մուրատ՝ Հանդ. Ամս. 1903, էջ 5—9, 144—146, 333—335: Այս հավաքածուն հանված է Բեռլինի արքունի մատենադարանի № 805 ձեռագրից (էջ 271—274) և պարունակում է ընդամենը 505 նշանագիր:

Էջմիածնի (այժմ Երևանի) ձեռագրատան մեջ գտնվում է ութ ձեռագիր, որոնց մեջ կան նշանագրերի դանազան հավաքածուներ: Այս ձեռագրերը հետևյալներն են.

1. Կարինյան № 612, էջ 146բ—148ա.
2. » № 662, էջ 126ա—129ա.
3. » № 1700, էջ 124բ—126ա.

4. » № 2297, էջ 271.
5. Գեորգյան № 91, էջ 1—4.
6. » № 265, էջ 210—212.
7. » № 300, էջ 553—559.
8. » № 557, էջ 122ա—125ա.

Այս 8 ձեռագրերից երկուսի մեջ (№ 612 և № 91) գտնված նշանագրերը լուսանկարով նմանահանված և հրատարակված են Շոգակաթի մեջ՝ ամբողջ էջերով: Սա նշանագրերի ութերորդ հրատարակութիւնն է:

Քավրիդի Առաջնորդարանի № 14 ձեռագիրը (էջ 374ա—բ) ունի մի քանի նշանագիր:

Իններորդ հրատարակութիւնը կատարեց Սերաստիայի «նըշտրակ» խմորատիպ թերթում, թղթակից բարեկամս՝ բանասեր Կարապետ Գարիկյանը: Այդ նշանագրերը հանել էր Սերաստիայում գտնված երկու հայ ձեռագրերից: Առաջին ձեռագիրը պարունակում է 289 նշանագիր, երկրորդը՝ 100, ընդամենը 389 նշանագիր: Երկու ձեռագրերն էլ անշուշտ օրինակված են մի քանի հին ձեռագրերից, որովհետև այբբենական կարգը կանոնավոր չէ նրանց մեջ և միևնույն բառը երևում է նշանագրերի ցուցակի մեջ մի քանի անգամ: «Նշտրակ» խմորատիպ թերթի մեջ ցուցակի տպագրութիւնը շատ անհաջող էր եղած, ուստի Գարիկյանը նորից խնամքով արտագրեց իր թղթը՝ ուղարկեց ինձ: Նոր ձեռագրերը դժբախտաբար տգետ գրչի գործ են. հայերեն բառերի մեջ շատ ուղղագրական սխալներ կան. օրինակ՝ գրված է հայեյեխել՝ փոխանակ հայոնոյեյ. մի քանի բառեր կան, որոնց ինչ լինելը չի հասկացվում, այսպես՝ գրված է զրվարկ, զուրկ, որոնց նշանագրերը զվարակ-ի նշանագրին նման լինելով, կարծում եմ, թե պետք է կարդալ «զուարակ»: Ա գրի շարքում կա ասալո գրութեամբ մի բառ, որի նշանագիրը (ծ, տակը՝ յ) նման է թե անեղծ նշանագրին. չգիտեմ, թե ինչպես պիտի կարդալ. հավանական է անեղծ, որովհետև ա գրի շարքում է գտնվում: Լ-ով բառերի շարքում կա քնջ ձևը, որ անշուշտ սխալ ընթերցում է, առա-

1) Այս նշանագրերի քննութիւնը և նրանց տախտակը հրատարակված են «Հայոց գրերը» գրքի մեջ որպես հավելված: Իր կենդանութեան օրոք հեղինակը ձեռագրով գրել է այս հատվածը («Իններորդ» միջև՝ «տղարկեց ինձ») և մերենագիր օրինակի 20-րդ էջում նշել, թե որտեղ պետք է ձուծել ելնելով գրանից, «Հավելվածի» քննական մասը մուծեցինք այստեղ այնպես, ինչպես որ հեղինակը նշել էր կարմիր մատիտով քաշած գծերով, իսկ ցուցակը թողել ենք անփոփոխ և զետեղել ենք զիբավոր տախտակից հետո.— Խմբ.:

չին հարմարագույն ընթերցումն է լանջ, ենթադրելով, որ ա-ն գրվել է միասին, բայց նշանագրերի մյուս ցուցակները այսպիսի բան չգիտեն: Բոլորովին անստույգ բառեր են աղծին (նշանագիրը նման է առյուծ-ին), առին, հանքեր:

Եթե հասարակ հայերեն բառերը այսպիսի սխալներ ունեն, որքան ավելին կունենային նշանագրերը. այսպես՝ Զօրաբարել բառի դեմ գրված նշանագիրը մյուս ցուցակների զօրաւր բառի նշանագիրն է. Կարլն գողիակոսի դեմ գրված է կլիո գողիակոսի նշանը, յիշատակ բառի դեմ՝ յափշտակէ:

Այնուամենայնիվ, քննելով հիշյալ ցուցակը և համեմատելով իմ նշանագրերի հետ, տեսա, որ կան շատ հետաքրքրական նորություններ, մի խումբ բառեր բոլորովին նոր են և քննածս 14 ժողովածուների մեջ գոյություն չունեն, ուրիշներ թեև կան այդ ժողովածուներում, բայց այստեղ ներկայանում են բոլորովին նոր նշանով և կամ այնպիսի նշանագիր ունեն, որ մեր ուսումնասիրության և նշանագրերի զարգացման պատմության համար հետաքրքրական է:

ա) Ինչ-ինչ նշանագրեր, որոնք նախորդ ցուցակներում դեռ պարզ տառական վիճակ ունեն, այստեղ ստացել են բուն նշանագրի զարգացած ձև. օրինակ՝ Բաբելոն, որ նախորդների մեջ ներկայանում է պարզապես մթ տառերով, Տ. վրդ. Պալլանի ցուցակի մեջ Քւն ձևով, այստեղ արդեն դարձել է բարդ փակագիր՝ Վեղեցիկ՝ ուրիշ տեղ պարզ գ տառն է՝ տակից միացած յ-ով, այստեղ մի քանի ուղրքներով զարգացել է: Դյոսգ՝ որ նույն տեղը գլխատառ Գ է, այստեղ բարձրացել է կլորակի վրա: Մեսոսպը այնտեղ ներկայանում է եսք համառոտագրությամբ, այստեղ մի հաջող փակագրություն է դարձել՝ կազմված մսք տառերից: Այսպես նաև՝ Երեմիա (մ), եղիցի, քազաւր (ա), կոյս (ա):

բ) Կան մի խումբ նշանագրեր, որոնք ներկայացնում են գեղեցիկ միջին ձևեր և հաջող կերպով ծառայում են բացատրելու նշանագրերի կազմությունը: Այսպես՝ եկեղեցի բառի դեմ մենք ունենք ամենից առաջ եկի՝ համառոտագրությունը, որ իմ կարծիքով ծագում է սովել հաջորդ 10 նշանագրերին, որոնք եկեղեցու շենքի նյութական պատկերն են թվում ներկայացնել: Նոր նշանագիրը ավելի հաստատում է մեր ենթադրությունը, ունենալով կրճատ եկ համառոտագրությունը (ի կրճատված), որ բանում է մեր նշանագրերի մեջ ներքին երկրորդ տեղը: Նույնպիսի միջին ձևեր են առաջի, Լարուզողոնսուր: Սանդուխ բառի դեմ ունենք երկու կարճ նշանագիր, մեկը քառակուսի՝ մեջը դծիկով, մյուսը կլոր՝ մեջը ա. վերջինը հատկապես ա գրից էր, բայց անմեկնելի էր մնում առաջինը. նոր ցու-

ղակը տալիս է երկու նշանագիր (քառակուսի՝ մեջը ա), որով նախորդ երկու նշանագրերը միանում են, և կասկածը ջնջվում է:

գ) Մի քանի տեղ նոր ցուցակը ունի ավելի հին նշանաձևեր, որով մի քանի անճիշտ կամ անծանոթ կետեր ուղղվում և ստուգվում են: Վիշալ (Ձ 413), որ մեր նախորդ ցուցակի մեջ անորոշ ձև ուներ, այստեղ եղջերավոր գլուխ է, որով նշանագիրը պատկերագիր է դառնում: Սարգիս ներկայանում էր պ համառոտագրությամբ, որ ենթադրել էի իբրև տառական շփոթություն՝ ձևացրած սր-ից. նոր նշանագիրը լիովին հաստատում է սա):

դ) Հիշենք վերջապես, որ մի քանի բառեր, որոնք նախորդ ցուցակների մեջ կանոնավոր փակագրություններ են կազմում, այստեղ բոլորովին այլանդակվել և անհասկանալի են դարձել. այսպես են՝ սարկավագ (Մ), մարտիրոս (եգ), որդի (բ):

Սրանցից դուրս՝ էջմիածնի ձեռագրատան մեջ կա բավական բնդարձակ մի աշխատություն՝ «ՄԼկնութիւն նախնի նշանագրաց Հայոց» (Կարինյան հին Ձ 1435, նոր Ձ 1472), որի անունը մեր նյութի համար շատ կարևոր մի աշխատություն է ենթադրում: Բայց այս աշխատությունը, ինչպես գրքի սկիզբը գրված ընդարձակ առաջաբանի մեջ բացատրվում է, ուրիշ բան չէ, եթե ոչ հետին հայ մի լեզվիսկի հնարած բավական ճարտարամիտ սղագրական մեկ դրությունը, որ հիմնվում է ղլխավորապես հայերեն ձայնավորները ձայնանիշներով նշանակելու վրա: Այսպես, օրինակի համար՝ մի բաղաձայնի վրա գրված մի կետը՝ նույն բաղաձայնին տալիս է նախավոր ա ձայնը. ինչպես՝ և' = աև, յ' = ալ, պ' = ապ: Վերադիր շեշտը տալիս է նախավոր ի ձայնը, ինչպես՝ և' = իև: Վերադիր երկշեշտը տալիս է նախավոր ե ձայնը, ինչպես՝ և'' = եև: Վերադիր պարուկը նախավոր եա. ինչպես՝ և'' = ևաև: Վերադիր փուշը՝ նախավոր ալ. ինչպես՝ յ' = ալլ: Տառի տակ գրված կետը, շեշտը և երկշեշտը նույն վանկերի սկիզբը ավելացնում են վերջին բաղաձայնը: ինչպես և' = ևաև, և' = ևլև, և'' = ևեև: Կետը, շեշտը, երկշեշտը կրկնվելով կամ իրար հետ միանալով ձևացնում են համապատասխան վանկեր նույն բաղաձայնի վրա. ինչպես՝ և' = ևաև, շի' = շարար, յի' = բարերար, բր' = բերեր, բր' = բերեր, ան' = աարիր ևն, ևն: Սղագրական այս դրությունից հետո, որով մի քանի բավական մեծ նախածներ սղագրված են իբրև փորձ, հետևում են բազմաթիվ ցուցակներ՝ այբուբենական կարգով դասավորված հարչուրավոր հա-

Մյուս ուղղումները կամ հավելումները մտնել ենք նշանագրերի առաջացման բնությանը նվիրված հատվածի մեջ կամ համապատասխանորեն փոխել ենք տառատեսիլում բառերի առջև գրված նշանները:— Խմբ.:

մատտագրութիւնների, որոնց գլխավոր զանազանութիւնը՝ պատիվների ձևի և դիրքի մեջ է կայանում. ինչպես \bar{w} = ամենակալ, \bar{w} = արժանավոր, \bar{w} = ապավեն, \bar{w} = ամբարիշտ են, են: Այս բոլորը նույն անծանոթ հեղինակի գյուտը լինելով, թողնում ենք ավելի մանրամասն հիշել, իբր բուն հայկական նշանագրերի շրջանակից դուրս:

Մնացյալ բուն նշանագրերը, որոնք հրատարակված են վերոհիշյալ ինը հավաքածուների մեջ՝ կամ պոնովում են ղևռ անտիպ էջմիածնի և Թավրիզի սույն ինը ձեռագրերի մեջ, քննելով, ստուգելով, իրար հետ համեմատելով և նորից ամբողջը այբուբենական կարգի վերածելով, հրատարակում ենք այստեղ հետևյալ տախտակներով (տե՛ս Ա և Բ տախտակները՝ գրքի վերջում):

Ա ցուցակի մեջ նշանագրերի ընդհանուր թիվն է (յուրաքանչյուր շարքը միայն մեկ նշանագիր հաշվելով) 454, որոնք համապատասխանում են 367 բառի կամ գաղափարի: Այս թիվը, եթե ուրիշ պակասավոր ցուցակների մեջ երբեմն 500-ը անցնում է, պատճառը ուրիշ բան չէ, եթե ոչ այն, որ բոլոր ձեռագիր և տպագիր ցուցակներում էլ իբրև նշանագիր մուտք են գործել նաև բաղմամբիվ այնպիսի տառաձևեր, որոնք այլ բան չեն, եթե ոչ հայերեն բառերի պարզ կամ փակագիր համառոտագրութիւնները: Այս հասարակ պաշտոնական համառոտագրութիւնները, որոնց թիվը 300-ի շահ է, մենք ընտրանք դուրս ենք վտարել մեր ցուցակից: Բայց որովհետև օրանց համառոտագրական օրենքները պետք պիտի գան մեզ նշանագրերի կազմութիւնի բացատրութիւնի ժամանակ, ուստի հարկավոր է համառոտիվ խոսել նրանց մասին:

ա) նշանագիր համառոտագրութիւնաց ամենապարզ տեսակը բառի առաջին տառն է միայն. ինչպես ք = Բարթուղիմեոս, զ = զօրաւոր, վ = Վարդան, ք = քան, մ = մայր:

բ) Սրկորդ տեսակը, թեև դարձյալ համառոտագրելի բառի նախատառն է, բայց այս նախատառը այնպիսի աննշան ձևափոխութիւն է կրած, որ մի քանի նույնատառ բառեր իրենց համառոտագրութիւնի մեջ չեն շփոթվում իրար հետ: Ահա մի քանի օրինակ.

Գ = Գէորդ	ժ = ժամանակ
Ղ = Գրիգոր	ծ = ժողովուրդ
Մ = գեղեցիկ	մ = մայր
զ = գուսան	մ = միտք

գ) Սովորութիւն է մի բառի սկզբնատառի վրա ավելացնել *o* նշանը, որ կարող է կցված լինել կամ անջատ մնալ. ինչպես.

օԲ = Բենիամին	դօ = դահեկան
բօ = բանալի	

դ) Պատվի սովորական օրենքով՝ համառոտութիւնը կարող է նաև կաղմվել բառի առաջին և վերջին տառերի հարադրութիւնով. ինչպես՝ դլ = Դանիել, գլ = գովել, գո = գավառ ևլն:

ե) Բայց այս պարագային փոխանակ վերջատառի՝ կարելի է նաև դնել բառի միջին կարևոր տառերից մեկը կամ ավելին. ինչպես՝ թգ = թագավոր, դոպ = գավտոապետ: Շատ անգամ նույնը դարդերով. ինչպես.

ճօօպ = ճարտարապետ	եՓլ = եղեկիել
Փն = մինչև	վկ = վասն այսորիկ

զ) Պատահում է շատ անգամ, որ ընտրված տառերի շարքը փոխվի. ինչպես.

զգ = գեղեցիկ	նր = Բենիամին
--------------	---------------

է) Փակագրութիւնը շատ սովորական երևույթ է վերոհիշյալ բոլոր պարագաների մեջ. ինչպես.

Լն = գրել	ՅԻ = Յորդանան
-----------	---------------

ը) Համառոտագրութիւնի սովորական օրենքների տարօրինակ հակադրութիւնը շատ անգամ բառի միջին ընտրված մի տառ կամ տառեր, կամ նույնիսկ միայն վերջատառը, ժառայում են իբր համառոտագրութիւն. ինչպես. ղղ = աղաղակ, ո = Անտոն, ր կամ շ = աշակերտ, դօ = Անդրե, ր կամ դր = Աղեքսանդր, գ կամ ի = Եգիպտոս, մ = Երեմիա, նօր = Մեսրոբ, ւղ = շաւիղ, մմ = ումեմն, ք՞ = փոքր, ր՛լ = արարիչ, ծծ = Աստուածածին:

Նույնը զարդերով կամ փակագրութիւնով. ինչպես՝

ան = թագավոր	նն = ուրախ
վի = պարզև	ը = եղիցի
ԴԻ = որդի	թէ = կաթուղիկէ

թ) Այս պարագային հետին արտասանութիւնի սխալները երբեմն պատճառ են դառնում մի քիչ տարօրինակ համառոտագրութիւնաց. ինչպես՝ դս = կաթողիկոս, ւս = կոյս (իբր կույս), բ = Փիլիպպոս (մեկնված է Բիլիպպոս, տե՛ս Տ. վրդ. Պալյանի ցուցակը, էջ 10), զինկ = զմիանկամն:

ժ) Հայերեն տառերի ձևական նմանութիւններն էլ երբեմն պատճառ են եղած այսպիսի տարօրինակ համառոտագրութիւններ

¹ Մխիթար Արքայի օժերականութիւնը դարձաբառի լեզուի հայկական սեռի (Վենետիկ 1730, Բ. տպ. 1770) հրատարակված ենք գտնում 46 նշանագրերի մի ցուցակ, որը և հնագույն հրատարակութիւնն է բոլոր ցուցակների մեջ:

ձևացնելու. ինչպես՝ դըր, որ և ո՛չ մի տառով չի հարմարվում ան-
դոր բառին, որից համատարված է. բայց դ՛ր վարիանտը՝ որ նույն
բառի երկու վերջատառերը երևան է հանում, ցույց է տալիս թե՛
ինչպես որ Ե՛ կարողացել են շփոթվել և դառնալ ըբ, նույնպես դ
պետք է որ առաջ եկած լինի դ ձևից: Զանազան ձեռագրերի մեջ
ունինք մք = Բարեկուն համատարագրությունը, որ ըստ ինքյան
անմեկնելի է. բայց Տ. վրդ. Պալլանի ցուցակում սրա տեղ գտնում
ենք Բե՛, սրով հասկացվում է թե մք հետին տառական շփոթության
արդյունք է:

Այս կարգի համատարագրություններից մի քանիսը, որոնց որ
ծագման ու կազմության պատմությունը կարող ենք երևան հանել,
նշանակել ենք վերը՝ ցուցակում: Այսպես օրինակ՝ ամբարիշտ, որի
դեմ դրված ձևերից երկրորդ շարքի առաջին ձևը ներկայացնում է
իր փակագիր շա, որից՝ հետո առաջացել է հունարեն ջ գրին նման
մի ձև և հետո սրանից էլ նմանություն մը Բ տառով, թեև այս վեր-
ջինը ամենեկին կապ չունի ամբարիշտ բառի հետ: Նույնպես է
յառաջ բառի նշանագիրը մ. որ չ և ջ տառերի փակագրությունն
է (պարունակելով զ տառի զլուխը և չ տառի ստորոտը) և բնավ կապ
չունի մ տառի հետ:

Այս կարգին են վերաբերում նաև մի շարք ուրիշ համատարա-
գրություններ, որոնք առաջին ականակով տարօրինակ են թվում. ինչ-
պես. պ = Սարգիս, ի՞ = խնամ, լք = Ամբակում, ծբ = Մեսրոբ,
դբ = Եղիազար. բայց սրանք էլ շատ գոհացուցիչ կերպով լուծվում
են, երբ ենթադրենք, թե տառական շփոթությամբ ձևացած համա-
տարագրություններ են. այսպես՝ վերինների նախածնները պետք է
լինեն՝ պ = սր, ի՞ = խ, լք = մբ, ծբ = մբ, դբ = զբ:

Ժա) Առայժմ բոլորովին անմեկնելի են մնում մի քանի բոլոր-
ոգին կամայական համատարագրություններ. սրանք են՝ ւր =
= բամբասել, ք կամ ք = Աբիսողում, գ = Մխիթար, ւր = Համ-
բարձում, գ = աշխարհ, ծ = ապարանք: Սրանց մեկնությունը
գտնելու համար միջին ձևերի կարիք կա:

5. Այժմ անցնենք քննելու ցուցակի և նրա մեջ նշանակված
բուն նշանագրերի կազմության եղանակը:

Ցուցակը, ինչպես տեսնվում է, բազկացած է երեք սյունակից.
առաջին սյունակում նշանակված են համատարագրելի բառերը,
որոնց դեմ երրորդ սյունակի մեջ դրված են համատարագրություն-
ները: Սրանց թիվը գանազան է. քիչ բառ կա, որ միայն մեկ նշա-
նագրով համատարագրված լինի. սովորաբար բոլորն էլ ունեն 2, 3
և ավելի նշանագրեր: ԱՆձև և Եկեղեցի բառերն ունեն մինչև 11 ձևի
նշանագիր: Ինչի՞ց է այս բազմազանությունը:

Ինչպես հայտնի է բանասերներին, երբեք չէ եղած մի բնա-
գիր, որ իր բոլոր արտագրության մեջ անփոփոխ մնացած լինի:
Որևէ գրիչ կամ արտագրող՝ ինչքան էլ բարեխիղճ լինի, բնականա-
բար ընդունակ է անելու մի քանի գրչագրական սխալներ, որոնք
հաջորդ արտագրիչների ձեռքով հետզհետե ավելի պիտի շատա-
նան: Եթե այսպես է պարզ գրելով գրված գրության համար, ինչ-
բա՛ն ավելի պիտի լինի նշանագրերի համար, որոնք ո՛չ միայն
նկարիչ ձեռքի ճարտարությունն են պահանջում, ո՛չ միայն
մի գծիկի ամենանուրբ տարբերությամբ բոլորովին այլ ո՞՞ ու ըն-
թացք ստանալու վտանգին են ենթակա, այլև այս այսպիսիսու-
թյունների անվերականգնելի և անիմանալի լինելու հատկությունն
ունեն: Արդարև, պարզ գրչագրի համար անկարելի բան չէ, որ երկ-
րորդ մի արտագրող առաջինի սխալը նկատի և ուղիղը որոնի,
գտնի և ուղղի. բայց նշանագրերի համար այսպես չէ: Փոքրիկ մի
տարբերություն, որ առաջին արտագրիչի ձեռքով առաջացավ, գրե-
թե անկարելի է, որ նկատելի դառնա երկրորդին և ուղղության ճա-
նապարհ բացվի: Ամեն մի ձևափոխություն մշտական է և հարա-
ճուն:

Սրանց վրա ավելանում են նաև դիտավորյալ սրբագրություն-
ները: Նշանագիրը՝ իբրև համատարագրություն կամ սղագրու-
թյուն, ըստ կարելիության կարճ և արագ գրության ձև պետք է ունե-
նա. այս ձգտումը ունեցել են բնականաբար արտագրողները և աշ-
խատել են ըստ կարելիության ավելի համատարել, ավելի կարճաց-
նել: Այսպիսով բարդ ձևերը հետզհետե ավելի են պարզվել և իրենց
նախավոր վիճակից հեռանալով՝ հասարակ և անձանաչիլի ձևի են
վերածվել: Այս պատճառով է դարձյալ, որ շատ նշանագրեր մաշ-
վելով-կրճատվելով՝ հասել են նույն վախճանին և այսօր իրարից
օրևէ գանազանություն չեն ներկայացնում: Այսպես, օրինակ՝ ծ
նշանակում է «աղբյուր, դրախտ, երկիր, ընդհանուր, հանդերձ,
արտունջ», ծ նշանակում է «աղանդ, անդգամ, երկինք, հեռավոր»,
մ նշանակում է «անողորմ, խորան, ծառ», Ստեփանոս», լ նշա-
նակում է «առավոտ, խորան, աշխարհ, սերովրե», լ նշանակում
է «հավասար, ունք, վերակացու», ի նշանակում է «աղբատ, Բյու-
զանդիոն», լ նշանակում է «կատարած, փարավոն, փոխ», ի նշա-
նակում է «Բյուզանդիոն, որպես, պատարագ, իբրև, երկինք, կուսա-
բեր», Վ նշանակում է «Ահարոն, Մովսես, Պետրոս, խոստովան»,
լ նշանակում է «առաքյալ, մարգարե», Վ նշանակում է «Լուսա-
բեր, Արուսյակ, անարգ, պատարագ» ևն ևն: Ինչպիսի՞ ճիշտ նմա-
նություն ասորեստանյան կամ շինական գաղափարանշանների հետ:

Վերոհիշյալ պայմաններն ի նկատի ունենալով՝ տարօրինակ չպիտի թվա անշուշտ, եթե ասենք, որ գրեթե չկա մի ձեռագիր, որ ուրիշ մի ձեռագրի նշանագրերի հետ ձևական հիշտ նմանություն ունենա: Նախկին հրատարակիչները միայն մեկ ձեռագիր ի նկատի ունեցած լինելով, իրենց ցուցակների մեջ հրատարակած բառերն էլ միայն մեկ նշանաձև ունեն: Իսկ մեր նշանագրերը քաղված լինելով 14 հավաքածուներից (ձեռագիր կամ տպագիր), բնական է, որ շատ բազմազան լինեին: Այս զանազան ձևափոխությունները դասավորելու համար հարկ էր դիմել մասնավոր մի սկզբունքի: Սրա համար կար երկու միջոց.

ա) նշանագրերը կարելի էր դասավորել համաձայն ձեռագրերի, նշանակելով ամեն մի բառի դեմ՝ թե ի՞նչ ձևեր է ստացել նա № 1—14 ձեռագրերի մեջ:

բ) Կարելի էր նույն զանազան ձևերը դասավորել ըստ զարգացման, այսինքն՝ մեկնելով ամենից բարդ և սկզբնական ձևից՝ հաջորդաբար անցնել ավելի պարզված-մաշված ձևերին, համաձայն այն պայմանների, որ քիչ վերև բացատրեցինք:

Մեզ համար լավագույն թվաց այս երկրորդ միջոցը, որին և հետևել ենք:

Եթե նշանագրերը քննենք առանձին անջատաբար, առանց համեմատության եզրեր ունենալու, դժվար է նրանց նախնական ձևը, հետևաբար կազմության և զարգացման պատմությունը գուշակել: Բայց երբ աչքի առաջ ունենանք միևնույն նշանագրի զանազան ավելի կամ պակաս բարդ ձևերը, նրանց համեմատական ուսումնասիրությամբ կարելի է երևան հանել, թե ի՞նչ նախատիպ ուներ նա, որից հետզհետե փոփոխվելով առաջ է եկել նորագույն զարգացյալ ձևը: Ահա այս զարգացման ժամանակագրական ընթացքով շարել ենք մենք էլ նշանաձևերը մեր ցուցակի երրորդ սյունակում:

Կան բառեր, որոնց նշանաձևերը իրար հետ բնավ կապ չունեն, կամ դո՛ւնե մեր աշխարհի միջոցներով չենք կարող նրանց մեջ որևէ կապ գտնել: Պարզ է, որ սրանք տարբեր-տարբեր նշանագրեր են. ուստի մենք էլ ցուցակի մեջ նշանակել ենք տարբեր տողերով և իրարից անջատ: Ավելի շատ են այնպիսիները, որոնք թեև կազմում են մի քանի նման նշանաձևերի խմբեր, բայց այդ խմբերի մեջ բնավ կապ չկա: Օրինակի համար զբախտ բառը ունի 12 նշանաձև, որոնք կարելի է դասավորել երեք խմբի տակ. առաջին խումբն ունի 3 նշանաձև, երկրորդը՝ 4 և երրորդը՝ 5, որոնք թեև իրար մեջ նման են, բայց ո՛չ նաև խմբից խումբ. հետևաբար և երեք տարբեր նշանագրեր են մեզ համար:

Նշանագրերի կազմության և դարգացման քննությունը երևան է հանում երկու տարբեր ուղղություններ:

1. Նշանագրերը կազմված են նախնական պարզ կամ փակագիր տառախմբից, որ նույն բառի համառոտագրությունն է ներկայացնում. սա հետզհետե այլափոխվելով և զանազան միջին ձևերից անցնելով՝ վերջապես ձևացրել է մի անորոշ նկար, որի շրջագիծը ո՛չ ներկայացնում է այն առարկայի պատկերը, որ նշանակում է, և ո՛չ էլ այն համառոտագրությունը, ոտի հետքերը կրում էր առաջ: Հարկ ենք համարում ասել, որ միջին ձևերից և ո՛չ մեկը ենթագրությամբ կամ երևակայությամբ չէ հնարված, այլ ցուցակում գտնված բոլոր ձևերն էլ՝ առանց բացառության, արտանկարված են բնագրերից: Ցուցակի երկրորդ սյունակում գրել ենք բոլոր այս ձևերի ծագումը, այսինքն՝ այն տառերը, որոնցից կազմված էր բառի առաջին և նախնական համառոտագրությունը: Իսկ (փկ) ձևով նշանակում ենք այն նշանագրերը, որոնց նախաձևը կազմված է բարդ փակագրից, ուր կարելի է նշմարել մայր բառի տառերից մի քանիսը:

2. Նշանագրերը ուղղակի նշանակված առարկայի պատկերն են. բայց այս պատկերը հետզհետե այլափոխվելով, ձևացրել է զարձյալ անորոշ մի շրջագիծ, որ պատկեր լինելուց շատ հետո է, ինչ որ տառի խառնակ ձևափոխությունը լինելու երևույթն ունի: Առաջին տիպարին իբրև գեղեցիկ օրինակ են ծառայում՝

ա) Անդաստան. սրա առաջին ձևը ներկայացնում է փակագիր Ան. որ անդաստան բառի համառոտագրությունն է. երկրորդ և երրորդ ձևերը նույնի մի քիչ անփուլթ կերպարանքն ունեն, բայց շորորոգը ավելի բազուկի կամ ծխամորճի նկարն է. քան թե տառ: Առաջին ձևը նպաստում է լուծելու նաև երկրորդ շարքի երկու նշանները, որոնք սրանց հետ կապ չունեն և նույնպես ներկայացնում են անհամառոտագրությունը. այս պատկերների աջ մասը նոտրագիր ա տառն է, իսկ ձախ կողմը գտնված կլորակը և տառի գլուխն է:

բ) Առիւծ. առաջին անջատ և երկրորդ փակագիր ձևերը ներկայացնում են ւծ համառոտագրությունը, որ երկու անգամ փոխվելով՝ վերածվել է հինգերորդ ձևին, որ ավելի դարդանկար է:

գ) Եկեղեցի. առաջին ձևը ներկայացնում է նոտրագիր եկի, որ շուտով այնպիսի դարգացում է կրել, որ դարձել է եկեղեցու իսկական պատկերը՝ զմբեթով ու խաչով կամ սրածայր կաթողիկեով:

դ) Յնծա. առաջին ձևը ներկայացնում է նծ՝ արդի ձեռագրին նման գրությամբ. հաջորդների մեջ նախատիպը կորչելով, վերջապես ձևացել է պտուղների սիրուն մի փնջիկ՝ կոթով միասին:

ե) Հանճար. առաջինը շատ հասարակ համառոտագրութիւնն է. երկրորդի մեջ ք տառը դարձել է փակագիծ. երրորդը՝ ամբողջապես փակագրված է, և չորրորդի մեջ վերջապես ձևացել է բազմոցի քառակուսի բարձ՝ շորս փնջերով, որոնց օղակները և և ք տառերի փաթույթներովն են կազմված:

զ) Փառասէր. առաջին նշանը փ սկզբնատառի ձևափոխութիւնն է, ինչպես են նաև փառասուր, փառք բառերի առաջին ձևերը. բայց այս փ ձևը շուտով ավելի փոխվելով՝ դարձել է շղթա կամ համբիշ:

է) Մարգարէ. գ ձևից դարձել է սունկ կամ մուրճ:

ը) Մերձատուր. համառոտված է նոտրագիր և փակագիր մեծ վից, որ հետո դարձել է ճարմանդ (կոճակի մայր):

թ) Պատարագ. պ նախատառը իր կլորակ պատիվով դարձել է վերջապես միոտանի սեղան, որ պատարագի ներկայացրած գաղափարին էլ համաձայն է:

Երկրորդ տիպարի ամենից բնորոշ օրինակներն են.

ա) Ազգու. առաջին ձևը լիզվի նյութական նկարն է, որ չորրորդ աստիճանում հասել է գրեթե ւ տառաձևին:

բ) Արեգակն. առաջին ձևը ներկայացնում է նորածագ արևը՝ իր ամբողջ սկզբնականով և արձակած ճառագայթներով, որոնք հետըզհետև կրճատվում են. վերջապես հասնում է հորիզոնական ձևով դրված գլխատառ Տ-ի:

գ) Անտարան. նկարված է նախ մի գիրք՝ բացված ձևով, որ հետզհետե սղվելով՝ դարձել է մի քառակուսի, հետո նամակի ծրար, այնուհետև՝ գամ հանելու աքցան և վերջապես միջից կիսված մի շրջանակ՝ նման օ տառաձևին:

դ) Դուռն. նկարված է նախ երկաթյա դռան մի փեղկը՝ վերին և ներքին ծխնիներով. բայց ամենից հետո դարձել է պարույկ նշանի նման մի բան:

ե) Յօնք (ունք). առաջինը կամարավոր մի ունք է. երկրորդի մեջ ունքը պոստված է. երրորդին դարձել է ո:

զ) Նշխար. նախ գրված է նշխարքի պատկերը՝ վրան խաչի նշանով. հաջորդում մնացել է միայն խաչը, որի ուղղահայաց մասը երկարելով և ոլորվելով՝ դարձել է հետո նոտրագիր գ:

Պետք է նկատել, սակայն, որ՝ ա) Մի քանի նշանագրերի նախաձևերը ավանդված չեն. այնպես որ սրանց զարգացման պատմությունը երևան հանելու համար հարկավոր է միայն գուշակություններ անել: Օրինակ՝ այսպէս բառի դեմ գրված է պատուհանի ձևով մի նշանագիր, որ կազմված պետք է լինի ա, ս, պ և ս տառե-

րից՝ փակագրութեամբ: Գրած բառի նշանագիրն է մի տեսակ զբլխարկ, որ հետո դարձել է գարեջրի բաժակ, այստեղից էլ գուլպա և վերջապես կոր եզերքով մի քառանկյուն: Սակայն պետք է, որ իր նախաձևի մեջ պարունակի ք և ծ տառերի փակագրությունը: Սկիզբն բառը նշանակված է մի շակերտով և պարույկով, որոնք ներկայացուցիչ են և և և տառերի: Սահակ բառի նշանագիրը, որ կաթուղիների կամ սրտի ձևն ունի, ծագած է և և և տառերից: Կատարած կազմված է ր և ծ ձևերից, թեև այժմ միայն մի պարույկ է ձևված: Ստեփանոս և Փայլակն գլխավորապես կազմված է X ձևով մի նշանից, որ փ գրի հետ շատ նման չէ, բայց երկուսի համեմատությունը, ինչպես և վրան ագուցված և, ս, չ տառերը ցույց են տալիս, թե փ գրի կերպարանափոխությունն է: Արժարասէր բառի նշանագիրը թվում է, թե ծ, ք, ր, ս և այլն տառերով կազմված փակագրություն է:

բ) Մի խումբ նշանագրեր այնպիսի ձևեր են ստացել, որ կարող են թե՛ տառաձևից և թե՛ պատկերից առաջացած կարծիքի: Օրինակ՝ ճառագայթ նշանագիրը ներկայացնում է թե՛ գարդարուն և և թե ճառագայթարձակ մի արև: Գարեկյանի ուղարկած ցուցակում այդ բառի դեմ ունենք նշ, որ հաստատում է, թե բառիս արեգակնանման նշանագիրը ուրիշ բան չէ, բայց եթե և գրի մի ձևակերպությունը: Յաջող կարելի է նկատել թե՛ իբր խարիսխ, որ նշան է ապահովության և թե իբր փակագրություն յը կամ յղ տառերի: Օձ նման է թե՛ օձի և թե օ և ձ տառերին: Մեղ համար առանց տարակույսի է, թե բոլոր այս և այսպիսի նշանագրերը բուն տառաձևից են ծագում, իսկ պատկերական նմանությունը հետին գործ է:

գ) Մի քանի բառեր իրենց նշանագիրը փոխ են առել հոմանիշ մի ձևից. օրինակ՝ առևար-ինը ծաղիլ է եկեղեցի բառից, հարուստ ձագիլ է փարքամ բառից. որպէս բառի նշանագրերը ծագած պետք է լինեն զոր օրինակ և իբրև բառերից: Նույնպիսի փոխառություն կա աշխարհ և երկիր, և թերևս աղանդ և հերձուած հոմանիշների միջև.

Ավելի հետաքրքիր է դժոխք, որի նշանագիրը՝ զն համառոտագրությունն է, հետո խանգարվելով դարձած ձ: Արդ, այս զն ուրիշ բան չէ, եթե ոչ դժոխքի հոմանիշ գեհեկ բառի կանոնավոր համառոտագրությունը:

դ) Մերձավոր նշանակութեամբ բառերն էլ մերձավոր նշանագրեր են ունենում, որոնք իրարից են շինված. սրա գեղեցիկ օրինակ են զարուն, ամառն, աշուն և ձմեռն բառերը, որոնց նշանագրերը իրար հետ սերտ նմանություն են գրասերում: Սրանց մայրն է ամառն, որի նշանագիրը փակագրություն է՝ կազմված ա, մ, ո, և տառերից. մյուս երեքը կազմված են սրանից՝ փոքրիկ ձևափոխու-

Քյամբ: նույնպիսի նմանություն կա նաև երկինք և երկիր, Առու-
յակ և Լուսաբեր ձևերի մեջ, որոնք իրարից են կազմված: Շատ հե-
տադրքեր են Պողոս և Պետրոս բառերը. երկուսն էլ երեքական նշա-
նագիր ունեն՝ իրարից շինված. Պողոս՝ ստացել է պ տառից կազմը-
ված մի նշանագիր՝ զարդերով, երկրորդ՝ լատինական B տառը, որ
նույն անվան սկզբնատառն է և երրորդ՝ անորոշ մի նշանագիր, որ
Վ ձևն ունի: Պետրոսի նշանագրերն են նախ՝ պ սկզբնատառը հա-
սարակ պատիվով, երկրորդ՝ լատինական B տառի շրջված ձևը և
երրորդ՝ նույն անորոշ Վ նշանի նույնպես շրջված Վ ձևը:

հ) Փակագրությունը երբեմն հասնում է այնպիսի կատարելու-
թյան, որ պարզագույն մի ձևի մեջ ամփոփում է բառի բոլոր գրերը.
սրա շատ գեղեցիկ օրինակն է № 402ա, որի մեջ սպասաւար բառի
բոլոր ութ գրերն էլ ներկա են. № 371 պարունակում է զուբ բառի
չորս գրերը. № 283ա պարունակում է Մաւտիւրա բառի գրեթե բո-
լոր գրերը. № 340 պարունակում է որդի բառի գրեթե բոլոր գրերը:
նույնպես պետք է լինի նաև աւբայուպիւն (№ 106), որ անկյունավոր
մի խաչի մեջ պարփակում է բառի տառերի մեծագույն մասը:

զ) Հետադրքեր է իմանալ, թե նշանագրերի կազմության մեջ
օտարազգի տառեր էլ մասնակցություն ունեցե՞լ են: Իս. Հարու-
թյունյանը (Հայոց գիրը, էջ 109) սրան հաստատական պատաս-
խան է տալիս և իբրև օրինակ հիշում է ճշմարիտ (№ 275բ), մարդ
(№ 280դ), Պողոս (№ 369դ), սաւկաւագ (№ 387ա) նշանագրերը:
Բայց սրանց մեջ մենք օտար բառ չենք տեսնում: Թերևս հեղինակը
ուզում է նմանություն գտնել արաբերեն ج, հունարեն λ և լատինե-
րեն T տառերի հետ. բայց ի՞նչ ձևով կարելի պիտի լինի այս տա-
ռերը կապել վերի բառերի հետ: Հայտնի է, որ այս օրինակները
բոլորովին անօգուտ են:

Մեր կողմից կարող էինք ավելացնել մի քանի ուրիշ օրինակ-
ներ, որոնք նմանության ավելի հաջող հանգամանքներ են ներկա-
յացնում. ինչպես՝ սատանայ բառի շորրորդ նշանագիրը H, իբրև
լատինական H տառը, որի հետ նույն է գալիս նույն բառի հինգե-
րորդ նշանագիրը, իբրև հայերեն Հ = H: Միջնորդ բառի երրորդ
նշանագիրը ճիշտ արաբերեն ج տառախումբն է (իբր وکيل vakiil):
Բայց ի՞նչ կապ կա սատանայի և H = Հ տառերի մեջ կամ միջնոր-
դի և վեթիլի մեջ: Եվ ո՞չ մի նշանակում է, սրանք էլ անօգուտ օր-
նակներ են:

Ընդհակառակը, սակայն, շատ ապահով ենք գտնում Պողոս և
Պետրոս բառերը, որոնք՝ ինչպես մի քիչ վերև նկատեցինք, կազմ-
ված են լատինական B տառից, որ նույն անունների նախատառն է՝

արևմտյան արտասանությամբ: Սրանից պակաս ապահով չենք հա-
մարում սեղան բառը՝ որի առաջին նշանագիրը ներկայացնում է հու-
նարեն Τ իբրև նախատառը τράπεζα «սեղան» բառի, որ հայոց մեջ
շատ ծանոթ բառ էր և մինչև իսկ այսօր էլ գործածական է մի քանի
բարբառներում:

է) Օտարներից փոխառյալ նշանագրերի մի ամբողջ շարք կա
սակայն, որ նախորդների հետ նմանություն չունի բնավ. սրանք
աստղաբաշխական բառեր են, այսինքն՝ կենդանակերպների և մո-
լորակների անունները, որոնց նշանագրերը ընդհանուր գիտության
մեջ ընդունված ձևեր են. սրանք են՝ Ջրհուս, Չուկն, Խոյ, Յուլ, Երկա-
վոր, Խեցգետին, Առյուծ, Կույս, Կշիռ, Կարիճ, Աղեղնավոր, Այծեղ-
ջուր, Փայլածու, Լուսաբեր, Երկիր, Հրատ, Լուսնթագ, Երևակ: Չենք
հաշվում Արեգակն ու Լուսինը: Սրանցից ձևացած են մեր մեջ՝ Արու-
սյակ (= Լուսաբեր ձևից), Երկինք (շրջված Երկիր բառից) և Աշ-
խարհ (որ նույն Երկիր բառն է): Այս բառերը ցուցակում նշանակել
ենք — նշանով, դեմն էլ ղնելով ստույգ եվրոպական ձևերը:

Այս բոլոր պայմաններն ու օրենքները ի նկատի ունենալով,
Ա և Բ ցուցակներում գտնված 509 նշանագրերը, որոնք համապա-
տասխանում են 402 բառերի կամ զաղափարների, կարող ենք բա-
ժանել չորս տեսակի.

ա. Չանագան տառաձևերից և պարզ կամ փակագիր համառո-
տագրություններից առաջացած նշանագրեր: Այս բաժնին է պատկա-
նում նշանագրերի մեծագույն մասը, թվով 332 հատ, որոնք ցուցակ-
կի մեջ առանձին նշանով նշանակած չենք:

բ. Բուն պատկերագիր նշանագրություններ, որոնց նախատիպը
տակավին որոշակի պահում է ներկայացված առարկայի իսկական
պատկերը. սրանց թիվը 32 հատ է, որոնք ցուցակում նշանակված
են + նշանով:

Այս պատկերագրերն են. աթոռ, ականջ, անթառամ ծաղիկ,
աշտարակ, աստիճան, աստղ, արեգակն, ավետարան, բուրաստան
(ներկայացնում է տնկված երեք ծաղիկ), զավազան, զինի (ներկա-
յացնում է զինու տիկ), դուռն (ներկայացնում է դռան փեղկը՝ վերին
և ներքին ծխնիններով՝ արևելյան ձևով. հայտնի է, որ հին արևելյան
ձևով՝ ծխնինները դռան կողքից ազուցված չեն լինում, այլ վերի և
վարի ծալրերը), եղջուր, երիկամն, զմելի (բացված գրչահատի
պատկերն է), թագավոր (ներկայացնում է հնաձև մի թագ), լեզու,
լուսին, լրումն լուսնի, խաչ, կշիռք (կշիռքի մեկ նժարն է՝ թելով
կապված), ճակատ (ճակատի վերին եզրադիրն է և մեկ ունք՝
փոխանակ երկուսի. հնագույնի մեջ կարող էր գտնվել երկու ունք,
ինչպես որ լրումն լուսնի մեջ էլ երկու աչքը վերածված է մեկի),

մատանի, յօնք, նշխար, պտուղ (երեք կլորիկ պտուղ՝ սալորի, խըն-
ձորի նման և այլն), սեղան, սիրտ, վերին Ծրուսաղեմ (մի խաշանիշ
տրված միայն), Վիշապ համաստեղութուն (բերանաբաց վիշապի
անհաշող պատկերն է), տե՛ս (ցուցամատը պարզած և մյուս մատնե-
րը ծալած մի ձեռք, իբր) Գ, տաճար:

Պատկերագրերի հարցը առհասարակ շատ փափուկ և զգուշակի
է: Կան նշանագրեր, որոնք մեզ պատկեր են թվում այժմ, կարող են
իրոք պատկեր չլինել: Այսպես, օրինակ՝ Եկեղեցի բառի նշանագրերը
այնպես պարզ և որոշ է, որ ամեն մարդ էլ պիտի ընդունի իբր եկե-
ղեցու նկար՝ խաշով և կաթողիկեով: Այսպես ընդունել էի ես էլ, քա-
նի դեռ ծանոթ չէի Տրդատ վրդ. Պալլանի ցուցակին: Երբ ձեռք բերի
նույն աշխատությունը, տեսա եկի համառոտագրությունը՝ այնպես
հարմար ձեված, որ այլևս տարակույս չմնաց ինձ համար, թե տա-
ճարի պատկերը նույն համառոտագրությունից է ձևավորված հետ-
նաբար:

Այսպես սխալվել է նաև էմինը, որ իր հրատարակած բոլոր 84
նշանագրերն էլ պատկերագիր է կարծում, ոմանց մասին առանձին
բացատրություններ էլ տալով: Օրինակ՝ աղբիւր (e) նշանագրի մեջ
կլորակը համարում է ջրի ակունքը, իսկ կլորակի կողքի գծիկը՝ նույն
ակունքից բխած ջրի ընթացքը: Անդաստան նշանագրի համար կար-
ծում է, որ հին Հայոց արորի հետ նմանություն ունի: Երաժիշտ
նշանագրի մեջ գտնված զիզզազը համարում է հին Հայոց երաժշ-
տական խաղերից մեկը են: Սակայն այս բոլորը աչքի պատրանք է,
գլխավորապես առաջացած նախատիպ ձևերի բացակայությունից:
Եթե ընթերցողը համեմատի այս նշանագրերի նախատիպերը մեր
ցուցակի մեջ, պիտի տեսնի, որ բոլորն էլ գրերի համառոտագրու-
թյուն են. աղբիւր = ար, անդաստան = ան, երաժիշտ = տ:

Մեր նշանակած պատկերագրերի մեջ էլ կարող են գտնվել այն-
պիսիները, որ իրոք հետին ձևակերպություն լինեն: Օրինակի հա-
մար՝ կասկածելի են թվում հատկապես անտարան, աստիճան, սե-
ղան: Ավետարանը կարող է պարունակել առ տառերը. աստիճան՝
ա, ս, տ տառերը. սեղան թվում է, թե կազմված է ս տառից, որ հե-
տո միջակետ է դարձել, ճիշտ ինչպես որ սանդուխտ բառի մեջ փոք-
րիկ կլորակի է վերածվել: Սակայն մեր այս կասկածները հաստա-
տելու միջոց չունենալով, ստիպված ենք ընդունել իբրև պատկերա-
գիր:

գ. Օտարներից փոխառյալ նշանագրեր, որոնք ընդամենը 21
հատ են և ցուցակի մեջ — նշանով նշանակված, աստղաբաշխա-
կան բառերն են:

դ. նշանագրեր, որոնց ծագումը հայտնի չէ. սրանք կարող են

լինել այլափոխված փակագրություններ, բայց կարող են լինել նաև
պատկերագիր կամ գաղափարանշան, և ըստ այսմ պատկանել ա-
ռաջին կամ երկրորդ տեսակին: Սրանց թիվը 124 է և ցուցակի մեջ
նշանակված են * նշանով:

Նշանագրերի կազմությունը և այլ հանգամանքներ այս ձևով
պարզելուց հետո, կարող ենք քննել այն հարցը, թե նշանագրերը
կարո՞ղ են լինել նախամեսորոպյան մեհենագրոշմ կամ գաղափար-
ագիր նշաններ (էմին), հաթյան նշանագրերի մնացորդ (Հ. Գ. Գ. և
Սրապյան) և կամ վերջապես Դանիելյան գրերը (Սրապյան):

Նշանագրերը չեն կարող լինել մեհենագրոշմ դյուրեթյան նշան-
ներ, որովհետև՝

Նախ, ինչպես տեսանք, նրանց ամենամեծ մասը, 298 նշան,
կազմված է հաշերեն տառերի վրայից, ուստի և պատկանում է հետ-
մեսորոպյան շրջանին. մինչև իսկ ոմանք շատ ավելի հետին են,
որովհետև կրում են օ տառը, որ մեսորոպյան այբուբենի մեջ գոյու-
թյուն չունեն (այս մասին ավելի ընդարձակ տե՛ս հաջորդ թվահա-
մարը):

Երկրորդ. միայն 31 նշան կա, որ կարող ենք հաստատ կերպով
գաղափարանշան կամ պատկերագիր համարել (չհաշվելով աստ-
ղաբաշխական նշանները, որոնք հայ մտքի ծնունդ չեն): Սրանցից
էլ դեռ շուրջ հետին է, որովհետև քրիստոնեական ժամանակի բա-
ցատրություն են. այսպես՝ ավետարան, խաչ, նշխար, վերին Ծրու-
սաղեմ: Ուրեմն ընդամենը՝ 27 պատկերագիր:

Երրորդ. եթե մինչև իսկ բոլոր 104 անծանոթ նշանագրերը գա-
ղափարանշան համարենք, հանելով սրանցից 17 հետին կամ հետ-
քրիստոնեական բառերը (Աբրահամ, աղանդ, Անակ, Անտիոք,
Բիզանդիոն, Եփրեմ, կոստայտ, հաղորդ, հեթանոս, Հերմոն, Յա-
կոբ, Պողոս, Սամուէլ, սատանայ (3 նշան), Սողոմոն), կունենանք
87 նշանագիր, որ նախորդ 27 պատկերագրերի հետ կազմում է 114
նշանագիր, համապատասխանելով միմիայն 98 բառերի կամ գա-
ղափարների: Այս 98 բառերը բավական չեն ամենատարրական
իմաստն անգամ մեհենագրոշմ գրությամբ արձանագրելու: Այս
նպատակին հասնելու համար պետք է ամենաքիչը հարյուրավոր
նշաններ, շատելու համար հազարավոր, ինչպես են եզրիտական
մեհենագրերը:

Գալով հաթյան նշանագրերին, կարելի էր ասել, թե սրանք ա-
վելի կապ ունեն մեր նշանագրերի հետ. գոնե արտաքին երևույթը
այդպես է ցույց տալիս. նախ՝ թվի կողմից հակառակություն չկա,
որովհետև հաթյան նշանները ըստ մասնի ընդամենը 92 հատ լի-
նելով, կարող են շատ ճիշտ հարմարվել (ենթադրյալ) մեր 98 բա-

սերի կամ 114 գաղափարանշանների թվին: Երկրորդ՝ շատ նշանների ձևով նույն են մեր նշանագրերի հետ. այսպես, օրինակ՝ հաթյան № 1 նշանագիրը (⊙) «Աստուած» նման է մեր Ավետարան ① կամ սանդուխթ (№ 381բ) և կամ սեղանի (№ 389) ձևին. նույնպես № 2 Syennesis Աստուած 𐎎𐎗 = դրախտ (№ 143գ). № 4 sr = dsario

«Թագավոր» 𐎎𐎗𐎍 = թագավոր (№ 174). № 5 dsario? «Թագավոր»

○ = ունք, ○. № 7 tii «տեր» 𐎎𐎗𐎍 = դրախտ (№ 143գ). № 10 Δ dsarayi «ծառա» = Δ լեռան. № 11 𐎎𐎗𐎍 zapa «ծառանգ» = Սա-

հակ (№ 374ա). № 14, 𐎎𐎗𐎍 hati = փարթամ (№ 438բ). № 16 𐎎𐎗𐎍

կարկեմիշ = ճշմարիտ (№ 275գ). № 26 𐎎𐎗𐎍 k, ka, ak = մարգարե (№ 279գ). № 29 𐎎𐎗𐎍 n, ni = տե՛ս (№ 422). № 27 𐎎𐎗𐎍 t' =

= եղբայր (№ 147բ). № 31 𐎎𐎗𐎍 m = ① Ավետարան. № 32 𐎎𐎗𐎍 p', w = Բ փոխ. № 38 𐎎𐎗𐎍 mi = Բ սկիզբն. № 40 𐎎𐎗𐎍 քառասկիզբ

կամ բառավերջ = | ծառա. № 41 𐎎𐎗𐎍 քառասկիզբ = 𐎎𐎗𐎍 Եսայի. № 43 𐎎𐎗𐎍 բառանջատ = 𐎎𐎗𐎍 ղեկ. № 44 𐎎𐎗𐎍 նշան ուղղականի = փար-

թամ (№ 438բ): Ավելացնենք նաև ուրիշ հաջող համեմատություններ. ինչպես Իշտրա աստվածուհին և անդունդ (№ 47բ), arwa «Թագավոր, իշխան» և հափշտակել (№ 308բ), bhurain? «տիրող, բռնավոր» և շուշան (№ 332), աստիճանաւոր և առաջնորդ (№ 78ե), մարտիկ և պտուղ (№ 366 ա) կամ ցնձա (№ 427 դ), 5' և հեթանոս (№ 248 բ), բառավերջ և տնանկ (№ 423 ա) և այլն: (Այս վերջին օ-

րինակների հաթյան ձևերը տե՛ս Ենսենի ցուցակում):

Բայց ի՞նչ արժեք կարող են ունենալ այս համեմատությունները, երբ նշանակության կողմից կապակցություն չկա բնավ: Եվ արդարև ի՞նչ կապ ունին իրար հետ ծառա և լեռ, լազավոր և ունք, ծառանգ և Սահակ, Կարկեմիշ և Եշմարիտ ևն ևն: Իմաստի կող-

ծառանգ և Սահակ, Կարկեմիշ և Եշմարիտ ևն ևն: Իմաստի կող-

ծառանգ և Սահակ, Կարկեմիշ և Եշմարիտ ևն ևն: Իմաստի կող-

ծառանգ և Սահակ, Կարկեմիշ և Եշմարիտ ևն ևն: Իմաստի կող-

ծառանգ և Սահակ, Կարկեմիշ և Եշմարիտ ևն ևն: Իմաստի կող-

ծառանգ և Սահակ, Կարկեմիշ և Եշմարիտ ևն ևն: Իմաստի կող-

ծառանգ և Սահակ, Կարկեմիշ և Եշմարիտ ևն ևն: Իմաստի կող-

ծառանգ և Սահակ, Կարկեմիշ և Եշմարիտ ևն ևն: Իմաստի կող-

ծառանգ և Սահակ, Կարկեմիշ և Եշմարիտ ևն ևն: Իմաստի կող-

ծառանգ և Սահակ, Կարկեմիշ և Եշմարիտ ևն ևն: Իմաստի կող-

ծառանգ և Սահակ, Կարկեմիշ և Եշմարիտ ևն ևն: Իմաստի կող-

ծառանգ և Սահակ, Կարկեմիշ և Եշմարիտ ևն ևն: Իմաստի կող-

տառեր են և հաթերը կապ չունեն հայերի հետ: Ենսենի բոլոր ենթադրությունները շուրջ ընկան և հետևաբար վերի բոլոր համեմատություններն էլ խաբուսիկ բաներ են:

Ավելորդ ենք համարում վերջապես խոսել Դանիելյան գրերի մասին, որովհետև ամենևին տարակույս չկա, որ այս գրերը ձայնական դրոշյամբ (տառեր) են եղել, մինչդեռ մեր նշանագրերը ամբողջական բառեր լինելով, բնավ չեն կարող հարմարվել նրանց հետ:

Եզրակացությունն այն է, որ վերոհիշյալ ցուցակի մեջ գտնված բոլոր նշանագրերը, պատկերագիր թե համառոտագրություն, հեռմեքոպյան շրջանում հայերեն տառերի վրա ձևված կամ առարկայի պատկերից առնված նշաններ են, և բնավ կապ չունեն մեհենագրոշմների և հաթյան կամ դանիելյան նշանագրերի հետ:

Ե՞րբ կարող է լինել, գոնե մոտավորապես, հայ նշանագրերի հնարման ժամանակը:

Այս բանը որոշելու համար երկու գլխավոր հիմնակետ ունենք. ա) ձեռագրերի ժամանակը, բ) նշանագրերի տառական կաղմուսյան եղանակը:

Նշանագրերի ցուցակ պարունակող ձեռագրերից հնագույնը՝ Բեդլինի արքունի մատենադարանի № 305 ժողովածուն է (Ֆրեդերիք Մուրատի հրատարակածը), որ գրված է 1564 թվին: Սրանից հետո գալիս են Լազարյան ձեռագրանի № 141 ձեռագիրը (Էմիլի և Հարությունյանի հրատարակածը) գրված 1620—21 թվին. Թավրիզի առաջնորդարանի № 14 ձեռագիրը՝ 1678 թվին. Տրդատ վրդ. Պալյանի տեսած ձեռագրերը ԺՆ դարի վերջերից (հատկապես Քալաս դյուղինը 1695 թվից), և վերջապես Անտոնյան միաբանության Օրթոքեոյի թանգարանի № 112 ձեռագիրը (Սրապյանի հրատարակածը) 1707 թվից: Դժբախտաբար մյուս հրատարակությանց բնագրի, ինչպես և էջմիածնի ձեռագրերի թվականը անծանոթ է:

Սրանցից հետևում է, թե նշանագրերի գյուտը 1564 թվից առաջ է. այս թվին գրված ձեռագիրը արդեն այնպիսի զարգացած ձևեր ունի, որ նույն թվականը պետք է անպատճառ դեռ ավելի առաջ տանել: Անտոնյան թանգարանի ձեռագիրը օրինակված է 1339 թվին գրված օրինակից. և էթե վստահելի է Սրապյանի սված տեղեկությունը, նշանագրեր այս հնագույն ձեռագրումն էլ նույնպես կային: Եվ որովհետև այստեղ գտնված նշանագրերի թիվը 25 է միայն, որից 10 հատը ընդհանուր աստղաբաշխական նշանագրեր են, այստեղից կարող ենք հետևել, թե նշանագրերի առաջին գործածությունը ԺՎ դարից մտած պետք է լինի, առաջին անգամ սակավ քանակությամբ, որից հետո՝ քիչ քիչ շատացած և ընդհանրացած:

ԴԱՆԻՆՆԱՆ ԳՐԵՐ

Այս եզրակացության համաձայն է գալիս նաև նշանագրերի տառական կազմության եղանակը: Ունենք մի խումբ նշանագրեր, որոնք միմիայն նոտրագրից կարող են առաջացած լինել. այսպես են օրինակ՝ Անդաստան, Եկեղեցի, առանկ Բան, անգունդ, Բարոզ ևն: Անդաստան համառոտված է Ա գլխատառ նոտրագրից, առանց որի նշանագրի ձևակողմյան թեք շատ ավելի կարճ, միանգամայն տակը առանց ոլորքի պիտի լիներ: Ակեղեցի բառը եթե նոտրագիր Ծ տառից ձևացած չլիներ, ձևակողմյան պատը ամենևին երևան չպիտի գար, որով և Եկեղեցու ձևը երևան չպիտի գար: Անգունդ նույնպես նոտրագրից է, որովհետև զ գրի տակի ոլորքը միայն կարող էր ձևացնել զարդանկարի տակի օղակը: Վերջապես, եթե առանկ Բան նոտրագիր Է-ից չլիներ, բրիչի ձևը երբեք չպիտի առաջանար: Թողնենք հիշել նվազ պայծառ օրինակները:

Նշանագրերից ոմանք կազմված են օ տառից, որ մեսրոպյան տառերի շարքի մեջ գոյություն չունենր. այսպես են՝ օգնական, օրնենի, գոր օրինակ, օձ և որպես բառերը:

Վերջապես կան նշանագրեր, որ հետին արտասանության վրա են ձևված. ինչպես՝ կարուղիկոս (№ 213գ. գ տառով), կենդանի (№ 218 ա, ա տառով), Փիլիպոս (№ 439) (և մեկնված Քիլիպոս), փոխ (№ 441) (երկուսն էլ ք տառով) և վերջապես Պողոս Ե և Պետրոս Գ առաքյալների անունները, որոնք, ինչպես մի քիչ վերև ցույց տվինք, կազմված են լատինական Ե տառով՝ համաձայն սլ գրի՝ հետին Ե արտասանության:

Այս երեքն էլ (նոտրագրի գործածությունը, օ գրի փոխառությունը և արտասանության փոփոխությունը) ԺՅ դարից հետո են: Ըստ Տաշյանի (Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրա, էջ 73) նոտրագիրը գործածվել սկսվեց ԺԳ—ԺԵ դարից. սրանով երկրորդ անգամ ապացուցվում է մեր եզրակացությունը, թե նշանագրերի հնարումը ԺԵ դարից է: Գարեգին վրդ. Հովսեփյանը (Շողակաթ, էջ 214) տեղեկություններ է տալիս էջմիածնի № 612 և № 91 ձեռագրերի թվականի մասին: Երկուսն էլ պարունակում են նշանագրեր, բայց երկուսն էլ անթվական են: Ըստ Գարեգինի՝ առաջինի թվականը պիտի լինի ԺԳ դարի վերջը և ԺԵ դարի սկիզբը, իսկ երկրորդի թվականը՝ թերևս ԺԸ դար: Վերջինը շատ ուշ լինելով՝ արժեք չունի, բայց առաջինը շատ մեծ նշանակություն ունի: Եվ եթե Տիշտ է Գարեգինի տված թվականը, այն ժամանակ պետք կլինի նշանագրերի թվականը մի քիչ էլ առաջ տանել, ըստ որում նույն ձեռագրի մեջ գտնված նշանագրերը բավական մաշված ձևեր են և ենթադրում են ավելի հին սկզբնավորություն:

Հինգերորդ այբուբենը, որ պատմական վկայությամբ գործածել են Հայերը նախորդ այբուբենների խափանումից հետո, Գանիլյան այբուբենն է: Այս գրերի գյուտի պատմությունը արդեն տեսանք Մեսրոպի կենսագրության մեջ. այստեղ ուզում ենք զբաղվել միայն այն հարցերի քննությամբ, որոնք վերաբերում են նույն տառերի ներքին կազմության:

Նախ և առաջ քննենք այն հարցը, թե Ծ դարից առաջ Հայերը գիր ունեցե՞լ են, կա՞ պատմական վկայություն սրա համար, Հայերը գիտե՞ին այդ բանը և հիշյալ պատմական վկայություններն ի՞նչ արժեք ունեն:

Մեր բանասերների մեծ մասը առհասարակ ընդունում է, թե Հայերը Ծ դարից առաջ, խալդյան բեռնագրից շատ հետո, ունեցել են առանձին տառական այբուբեն: «Մեսրոպյան այբուբենից դեռևս շատ առաջ,— ասում է Հարությունյանը,— հայերն արդեն ունեցել են սեփական այբուբեն, որ գործածության մեջ է եղել («Հայոց գիրը», էջ 253): Այս բանի հակառակը ուղղակի անկարելի է գտնում Գարագաշյանը (Քննական Պատմութ. Գ. 39). «Նայելով հանգամանապես հայերէն լեզուին յառաջ քան զՄեսրոպ՝ անհնար էր լեզուին առանց դպրութեան հասնել յայն աստիճան զարգացման՝ յորում կը գտնենք զնա ի հատակոտորս երգոց վիպասանաց, որոց կատարեալ նմանութիւն է թարգմանչաց լեզուն»: «Անըմբռնելի կը թուի մեզ դնել մեր հին լեզուն ամենևին առանց իրիք գրի և դպրութեան յառաջ քան զՄեսրոպեանն» (Անդ, էջ 45): Ավելի առաջ երթալով, մինչև իսկ ենթադրում է, թե Մեսրոպից առաջ կար նաև հայերեն բառարան, ուր թարգմանիչները հավաքում էին իրենց նորակերտ բառերը և թողնում էին հաջորդ սերունդին: — Արվեստական լեզվի գաղափարով սնված մարդու համար ի՞նչ ավելի բնական՝ քան բառարանը:

Գրեթե նույնպիսի ձևով է փաստաբանում նաև Պալասանյանը (Փորձ, Բ տարի, գիրք III, էջ 29—30). «Անհնարին է ենթադրել, թե գրի գործածությունը Ասիայում մտնելուց հետո, հայերը փորձած չլինին իրանց սեպհական տառերն ունենալ»:

Այս բանը ապացուցանելու համար կան մինչև իսկ մի քանի գրական ապացույցներ և վկայություններ:

Առաջին վկայությունը, որ սրա համար մեջ է բերվում, Փիլոստրատոս պատմաբանի մի հատվածն է, որ հիշում է նախ Ինճիճյան (Հնախոսութ. Հայաստ. Գ. 76). նույնը Պալասանյան, Հարություն-

յան, Տաղավարյան և այլն: Այս պատմաբանը, որ Կարակալլա կայս-
սեր ժամանակահից լինելով, ապրում էր մերձավորապես 175—249
թվերին, իր Դրանա Ապոլոնի կենսագրության մեջ՝ խոսելով Տավ-
րոս լեռան մասին, հետևյալ պատմությունն է անում. «Ինչ որ մեր
Տավրոսի մասին ասում են (որին երկաթ ժամանակ ոչ ոք չէր հա-
վատում), թե նա Հայաստանի սոհմառներն էլ անցնում է, հաս-
տատում են այն հովազները, որ ինչպէս գիտեմ, բռնվում են համե-
մաշատ Պամփիլիայում: Այս կենդանիները սիրելով անուշ բուր-
մունքը՝ դուրս են գալիս Հայաստանից և դիմում են դեպի այն կող-
մերը, որտեղից քամին բերում է այդ անուշ հոտը: Պատմում են
նույնպես, որ մի անգամ Պամփիլիայում բռնվել է մի հովազ, որի
ոսկի մանյակի վրա գրված էր հայերեն գրեթով՝ «Արշակ թագաւոր՝
աստուծոյն նիւսեայ», այսինքն նիւսիայի աստուծուն նվեր Արշակ
թագաւորից: Այս Արշակը այն ժամանակ հայոց թագաւոր էր և իր
բռնած հովազը՝ նրա մեծութեան պատճառով նվիրել էր Դիոնիսոս-
սին: Դիոնիսոս հնդկական նիւսայի պատճառով՝ հնդկացիներից և
արեւելյան ժողովուրդներից կոչվում էր նիւսոս: Այս կենդանին մի
ժամանակ բոլորովին ընտանեցավ և թույլ էր տալիս ձեռքով շոշա-
փել և փաղաքշել իրեն. սակայն երբ որ պարունն եկավ, երբ հովազ-
ներն անգամ հաղթահարվում են սիրուց, արուի պահանջ ղդալով
փախավ լեռները՝ իր հետ տանելով նաև իր զարդը: Հետո գրավվե-
լով համեմունքի բուրմունքից՝ դարձյալ բռնվեց Ստորին Տավրոսի
վրա» (Philostrati de vita Apollonis Dianei, գերմ. թրգմ. Fr. Ja-
kobs, Stuttgart, 1829, II, էջ 229. մենք քաղել ենք Հարությունյա-
նի Հայոց գրից, էջ 252):

Այս պատմությունը ցույց է տալիս, թե երկրորդ դարից առաջ
կար հայերեն գիր:

Իբրև երկրորդ փաստ են համարվում Ազաթանգեղոսի այն վը-
կայությունները, որ հիշեցինք վերևում և որոնցից հայտնի տեսնվում
է, թե Տրդատի թագավորության ժամանակ գրելու արվեստը տա-
րածված էր Հայաստանում:

Երրորդ փաստը տալիս են գրերի գյուտի վրա խոսող մեր երեք
կարևոր աղբյուրները՝ Կորյուն, Փարպեցի և Խորենացի: Սրանք հույն,
պարսիկ կամ ասորի լեզուների ուսմամբ հայոց կրած նեղություն-
ները պատմելուց հետո, կամ Մեսրոպի հղացած դադափառի և
Դանիելյան գրերի գյուտի վրա խոսելու առթիվ պատմում են, թե
հայերը ունեցել են գրեր, որոնց զործածութամբ կարող էին բոլոր
դժվարությունները վերացնել: Ահավասիկ այդ վկայությունները.
«Մանաւանդ թէ գոն նշանագիրք հայերէն լեզուոյս, որով հնար է
ինքեան ձայնիւ և ոչ մտրացածոյ բարբառով, շահել զգրիս...: Ասա-

ցիալ է ուրումն ցարքայ, թէ տեսի նշանագիրս հայերէն առ ումեմն
կարկուղոսի ի գեոզ միում: ...Դանիէլի կարկուղոսի, առ որում
նշանագիրքն հայերէն կային» (Փարպ. էջ 36—38): «Յայնժամ
պատմէր նոցա արքայն վասն տն ուրումն ասորոյ կարկուղոսի
աղնուականի Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն նշա-
նագիրս աղփաբետաց հայերէն լեզուի... Առեալ երանելի հոգաբար-
ձուացն զյանկարծագիտն... Մանաւանդ զի և նշանագիրքն իսկ յայ-
լոց զպրութեանց թագեալք և յարուցեալք դիպեցան» (Կոր. էջ 8—
9): «Ղվաղնջուց գուեալ նշանագիր տառից» (Նոր. Գ. ծր):

Չորրորդ՝ ավելի պարզարանյալ փաստը տալիս է Վարդան
պատմիչը, որ պատմում է, թե հին ժամանակ հայերն ունեին 22
տառերից բաղկացած մի այբուբեն, որ հետո թողեցին. «Դպրութիւն
հայերէն քսան և երկու դիր առ Դանիէլի ասորոյ գուեալ ի հին ժա-
մանակաց, որ վասն ոչ պարզելոյ զընդարձակութիւն լեզուիս՝ ան-
հոգացեալ եղև յառաջնոցն»: Վարդանը սրա համար մի գրական ա-
պացույց էլ է տալիս՝ հաստատելով թե Լևոնի ժամանակ գտնվեց
այդ հին գրերով մի գրամ. «Նու զի լեալ է հայերէն գիր հնոցն՝ վկա-
յեցաւ ի ժամանակս Լևոնի արքայի. զի գտաւ գրամ ի Կիլիկիա,
հայերէն գրով դրոշմեալ զանուն կոպպաշտ թագաւորացն հայկա-
ղանց» (Վարդ. էջ 50):

Հինգերորդ ապացույցը տալիս է Ինճիճյանը, որ իր Հնախոսու-
թյան մեջ (Գ. էջ 75) պատմում է, թե 1788 թվականին, Պոլսի անգ-
լիական դեսպան Այնզլերի հին գրամների նշանավոր հավաքածուի մեջ
տեսել է հարյուրավոր պարթև-արշակունի արծաթե գրամներ հայե-
րեն գրերով: Այս գրամները հետևյալ ձևով է նկարագրում Ինճիճ-
յանը: «Ի մի կողմն դրոշմեալ ունելով ասորուշան ի մէջ երկուց մո-
գուց. իսկ ի միւս կողմն դէմք թագաւորի քստ արեւելեան օրինակի
սաղաւարտեալ, ունելով շուրջանակի հայկական տառս որոշ մնա-
ցեալս, և, տ, ալ, կ, և և այլն. զոմանս ուղղագիրս, իսկ զոմանս խո-
տորենագիրս. բայց ոչ գտանելով ի նոսա տառ ինչ ձայնաւոր՝ չէզև
ինձ մարթ անուն ինչ ընթեռնույ»: Այս մասին Հնախոսությունից
ավելի մանրամասն տեղեկություն գտնում ենք նույն հեղինակի Գու-
րապատում գործի մեջ (տպ. Վենետիկ, 1827 թ. էջ 239—240 ծան.):
Այնչէ՛ Սուլթան Համիդ Ա-ի օրով՝ Պոլսի անգլիական դեսպանն էր.
ուներ 109,000 հին գրամների հավաքածու, որ կազմել էր Փոքր
Ասիայում: 1788 թվին Ինճիճյանը տեսել է այդ հավաքածուն և այն-
տեղ գտել է 12 տիպ ուրբիսյան գրամներ. սրանց մեջ էին նաև «պար-
թևաց կոչեցեալ» հարյուրավոր անծանոթ գրամներ, որոնց շուրջը
տեսանք, ասում է, այնպիսի գրեր, որ հայերեն էին. ինչպես՝ կ,
և, ալ, տ և այլն, զորը շիտակ յրած, որը պառկած, բայց ամմէնն ալ

խիստ որոշ. միայն ձայնաւոր տառեր չի կային մէջը: Ան քստակները՝ որ ուրիշ տեղեր ալ կը գտնուէին, մեզի՝ երեցան հին հայկական քստակներ, ան հայկական գրերով՝ որ Մեսրոպեան գիրը չի գտնուած անկատար գրի մը կը բանեցնէին մերոնք»:

Այժմ քննենք այս ապացուցների արժեքը մի առ մի:

ա) Փիլոսոփատոս պատմաբանի խոսքը, ինչպէս Հյուբշմանն է ասում, այնպէս անորոշ է, որ առասպել լինելու ամեն երևույթ ընծայում է: Ո՞րն է այն Արշակ թագավորը, որ նիւեայ աստուծուն ընծայել է հիշյալ հովաղը: Արշակ՝ էթե իրոք պատմութիւնը ճշմարիտ է, ավելի Պարթև թագավորի անուն պետք է լինի և այն մակագրութիւնն էլ ավելի պահլավերեն քան թե հայերեն: Արեւմտյան մի հեղինակի համար շատ հեշտ էր շփոթել հայ և պարթև ազգերը, մանավանդ այն ժամանակ, երբ ապրում էր Փիլոսոփատոսը:

բ) Ագաթանգեղոսի վկայութիւնը ավելի մեծ նշանակութիւն է ստացել Հարութիւնյանի մոտ, որ «Հայոց գիրը» աշխատութեան մեջ (էջ 243—251) մանրամասն քննում է հարցը և վերջապես եզրակացնում է, թե Ագաթանգեղոսի վկայութիւնը հաստատում է հին հայերեն գրերի գոյութիւնը: Ագաթանգեղոսի այս վկայութեան մեջ, ինչպէս վերը տեսանք, էմին, Լանգուա և Չարբհանալյան ուզում էին նշանագիր բառով հասկանալ մի տեսակ հայկական պատկերագիր կամ սղագրութիւն: Հարութիւնյանը նշանագիր բառը ասում է բուն «գիր» իմաստով և ենթադրում է, թե կար հայերեն տառական գրութիւն Տրդատի օրով: Մենք, եթե վերը մերժեցինք էմինի ենթադրութիւնը, ավելի հակառակ կկանգնենք այստեղ Հարութիւնյանի ենթադրութեան, պարզապէս այն պատճառով, որ Ագաթանգեղոսի աշխատութիւնը իբրև Ն դարի աշխատութիւն՝ արժեք չունի բնավ այսպիսի մի կարևոր խնդրի լուծման մեջ, մանավանդ երբ խնդիրը վերաբերում է հին ժամանակի պատմութեան կամ կյանքին:

Տաշյան (Հանդ. ամս. 1893, էջ 90) ցույց է տալիս, թե Ագաթանգեղոսի այս խոսքերը չի կարելի արդեն առնել հայերենի համար, որովհետև Հոփսիմյան կույսերը հայ չէին և իրար հետ խոսում էին հռոմայեցոց լեզվով. հմմտ. «Արդ՝ զայս ամենայն խօսեցաւ սուրբն Գայիանէ ի բարբառ հռոմայեցոց... բայց գոչին անդ ոմանք ի սպասատրացն արքունի, որ լսէին զայն ամենայն ի բարբառ հռոմայեցոց» (Ագաթ. § 189): Սրանից հետևում է, թե զպիրները, եթե երբեք մի բան գրեցին, հունարեն լեզվով գրեցին և մատուցին հունագետ արքային:

Շատ լավ է նկատում Ղ. Աղայանը (Մուրճ, 1892, էջ 1848), որ «եթէ Տրդատի դպիրները այնքան ճարտար էին հայագրութեան մեջ,

որ մարդկանց խոսակցութիւնը իսկույն գրի էին առնում ծածկաբար, որ թագավորին ցույց տան, ինչո՞ւ այդ մարդիկը իրանց այդ հրաշալի շնորհքը չէին ցույց տալիս և Տրդատի հովանոցի վրա, մի երկու բան գրել տալով նրա սրբատաշ քարերի վրա»: Հայանի է, որ Տրդատի հովանոցի ավերակը դեռ կա, բայց քարերի վրայի արձանագրութիւնը հունարեն է միայն:

գ) Երրորդ փաստի վրա կիսուենք ստորև:

դ) Վարդանի տված տեղեկութեան արժեքը հին ժամանակի գրերի մասին, կտեսնենք նույնպէս քիչ հետո: Գալով Աստի ժամանակ գտնված հայկական դրամին, որ ավելի հիմնական նշանակութիւն պիտի ունենար, ա՛յս միայն կարող ենք ասել, թե Վարդանը անշուշտ սխալվել է պահլավական գրերով գրված արշակունի մի դրամ հայկական կարծելով՝ գրերի շափաղանց նմանութեան պատճառով: Այսպէս է կարծում, օրինակ, Պետերմանը, որ Վարդանի հիշած դրամի հարցը սխալմունք է համարում: Նույնպէս է նաև Սուքրյանը (Սկիզբն հայկական լեզուի և Գրեթեսիոսի Քրակացոյ ընթակաճութեան, Բազմավեպ 1877, էջ 97—109): Կանգուլան կարծում է, թե այդ դրամը աքեմենյան թագավորների հպատակութեան տակ գտնված նախարարներից մեկինն էր և գրված՝ փյունիկյան տառերով: Ըստ Տաղավարյանի՝ իրավացի է Կանգուլայի ենթադրութիւնը, որովհետև իրոք էլ այդ դրամներից հասել է մեզ Տիրիբագի փյունիկական տառերով դրամը (այս իշխանը ապրում էր Ն. Ք. չորրորդ դարում և իշխում էր Արեւմտահայոց մեջ):

Ամենից ավելի բանավոր պատճառարանութիւնը տալիս է Չամչյան (հտ. Ա. 760): Եթե այդ տառերը հայերեն էին, ասում է Չամչյանը, ինչպիսի՞ տառեր էին, որ Վարդանը կարողացավ կարգալ թագավորի անունը. եթե Մեսրոպյան գրերին նման էին, ուրեմն և Մեսրոպյան գրերն էին, իսկ եթե նրանցից տարրեր էին, հապա ինչպե՞ս կարողացավ Վարդանը կարգալ ու հասկանալ, թե հայոց կուսպաշտ թագավորներինն է: Սրանից հետևում է, թե Վարդանի ասածը մակաբերութիւն է միայն, իհարկե սխալ և ոչ երբեք հաստատուն փաստ:

Վարդանի տված այս տեղեկութիւնը հար և նման է՝

ե) Ինճիճյանի տված տեղեկութեան: Ինճիճյանի տեսած դրամների պատմութիւնը, որ Չարբհանալյանն ևս իբրև իրանը թշում է (Հայկ. հին Գպր. Պատմ. 1897, էջ 44), բոլորովին սխալ է, որովհետև հիշյալ դրամները զուտ արշակունյան պարթև կամ սասանյան դրամներ են՝ պահլավերեն վերտառութեամբ և ամենևին կուսյունեն մեզ հետ: Ինճիճյանը սխալմամբ միայն կարծել է հայերեն, իսկ իր ակնարկած կ, ց, ս, ա տառերն էլ պահլավերեն ժ, տ, կ, ր

գրեին են, որոնք իրոք որ շատ նման են նույն հայերեն տառերին: Գրերի այս մեծ նմանությունը պատճառ է դարձել հայերեն կարծելու, ճիշտ ինչպես որ այսօր էլ վրացերեն խուցուրի կամ եթովպական մի գրություն հայերեն է թվում չիմացողի համար և կամ շավայերեն մի գրվածք հայերեն շղագրի է նմանում: Եթե Ինճիճ-յանի հիշածի նման հայկական մի դրամ գտնված լիներ և այն էլ այդքան նոր հավաքածուի մեջ, այժմ այնպես ծանոթ կլիներ դրամագետներին և բանասերներին, որ կասկածի բնավ տեղիք չէր մնա:

Այսպես, ուրեմն, կարող ենք համարձակ կերպով ասել, թե վերի փաստերից շորք ամենեկին նշանակություն չունեն և չեն կարող իբրև ապացույց ծառայել հին հայ գրի գոյություն համար: Մնում է մեզ երրորդ վկայությունը շարքը, որ ժամանակակից և լավատեղյակ հեղինակներից քաղված լինելով, ամեն կասկածից վեր է և չենք կարող այնպես անփութ կերպով նկատել: Կորյունի, Փարպեցու և Խորենացու միաձայն վկայությունը հաստատուն կերպով ցույց է տալիս, թե Ե դարի սկիզբը, ճիշտ այն ժամանակ, երբ Մեսրոպ հայերեն գրերի գյուտի վրա էր աշխատում, կար հայոց մեջ տարածված մի կարծիք, թե իրենք ունեցել են ժամանակին մի առանձին այբուբեն, որ մի ժամանակ գործածել են և հետո թողել:

Ո՞րն էր պատմագիրների վկայած այս այբուբենը. արդյոք ա՞յն էր, որ Դանիելի մոտ էր գտնվում և նրա անունով դանիելյան կոչվեց, թե՞ նրանից տարբեր մի այբուբեն: Գարագաշյանի խոսքերը (Քնն. Պատմ. Գ 39) այնպես անորոշ են, որ կարծես թե այս երկուսը տարբեր են. բայց բոլոր քննիչներն էլ առհասարակ ընդունում են, թե հայոց այդ հին այբուբենը Դանիելյան գիրն է: Հարությունյանը (Հայոց Գիրք, էջ 240 և 255) հաստատում է, թե «Դանիելյան կոչված այբուբենը հայոց հին գործածական գիրն էր... այդ այբուբենի հետքը բոլորովին անհետանում է և Միջագետքում օտարի մոտ գտնվում»:

Մեր պատմագիրների տված պարզ և ակներև վկայությունը կասկածի տեղիք չի տալիս այս մասին. համտ. հաջորդ խոսքերը. «Դանիելի եպիսկոպոսի, առ որում նշանագիրքն հայերէն կային (Փարպ.) . վասն առն ուրումն ասորոյ եպիսկոպոսի ազնուականի Դանիել անուն կոչեցելոյ, որ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս արժապետաց հայերէն լեզուին (Կոր.) . Քսան և երկու դիր առ Դանիելի ասորոյ գտեալ ի հին ժամանակաց» (Վարդան) և այլն:

Աներկբայ է, ուրեմն, որ Հայոց այդ հին այբուբենը Դանիելյան գիրն է, որ հետո Հաբելի և Վահրիճի ձեռքով Հայաստան բերվեց, երկու տարի գործադրության դրվեց և հետո խափանվեց:

Այժմ քննենք, թե ո՞վ էր այս այբուբենի հեղինակը:

Դանիելյան անունը առաջին ակնարկով այնպես է ցույց տալիս, թե նույն գրերի հեղինակը Դանիել ասորի եպիսկոպոսն էր: Այս կարծիքը հաստատում է նաև Խորենացին, որ վկայում է, թե նույն գրերը հարմարեցված էին Դանիելից. «Մատուցեալ առ արքայն քահանայի ուրումն՝ Հաբէլ անուն կոչեցեալ, խոստանայր հայկականացս լեզուաց առնել նշանագիր, յարմարեալ ի Դանիէլէ եպիսկոպոսէ՝ յիւրմէ մերձաւորէ» (Խոր. Գ. ծր): Երկրորդ վկայությունը տալիս է Ասողիկը. «Յորոյ աւուրս դպրութիւն Հայոց լեզուիս իթ գիր ի Դանիելէ փիլիսոփայէ Ասուրաց կարգեցաւ» (Ասող. Զ. էջ 139): Երրորդ վկայությունն ունի Կայսերաց պատմությունը. «Յորոյ աւուրս գտաւ քսան և ինն գիրն հայերէն լեզուի ի Դանիելէ փիլիսոփայէ ասորոյ»:

Սակայն այս վկայությունները բոլորովին անարժեք են: Եթե Դանիելյան գրերը հայերեն հին նշանագրերն էին, հակառակից գատելով պետք է մտածել, թե նույն նշանագրերը Դանիել եպիսկոպոսի հնարածները չէին: Երկրորդ՝ ինչպե՞տք ուներ Միջագետքի ասորի մի եպիսկոպոս հայ անգրագետ ազգի համար գրեր հնարելու: Երրորդ՝ ինչո՞ւ հայերն այնպես պինդ պիտի փարեին այդ նշանագրերին և երկու տարի պիտի գործածեին նրանք, եթե հին հայերեն նշանագրերը չլինեին, այլ Դանիելի հնարածը (Պարոնյան, Երկրագունտ, 1885, էջ 54 ևլն):

Այսպիսի մտածումներով են առաջնորդված անշուշտ նաև Չամչյան և Ավգերյան, որոնք տատամսում են և անորոշ թողնում հարցը, մեկ անգամ մեկ կարծիքի և մյուս անգամ մյուս կարծիքի կողմը հակվելով: Այսպես՝ Չամչյանը (Ա. 491) ասում է, թե գրերը Դանիելի հնարածն էին. «Ասորի եպիսկոպոս տեղոյն՝ որ կոչիր Դանիէլ՝ յարմարեալ և յօրինեալ է յիւրմէ տառս ինչ Հայոց. և աղաչևր զնա, զի տացէ հրաման տանելոյ զայն և ի Հայս, և տարածելոյ անդ... զորս ստեղծեալ էր (Դանիէլ) ըստ նմանութեան յունական տառից և գրոց»: Իսկ էջ 760-ում հրամարված այս կարծիքից, ասում է. «Այլ վասն Դանիէլեան նշանագրաց չունիմք ինչ հաստատուն աւանդել, յիւրմէ՞ արդեօք հնարեալ իցէ դայնս, թէ յայլոց առեալ»:

Այսպես անորոշ է նաև Ավգերյանը (Լիակ. Վարք Սրբոց, հտ. Ե. էջ 288 և 290). «Ունի առ իւր (Դանիէլ) նշանագիրս իմն արժապետաց հայերէն լեզուին, գտեալս ուստեք կամ յարմարեալս... կամ էին արժապետք խառն ի յունէ և յասորոյ՝ անբաւականք մերումս լեզուի, և կամ առ նախնեօք Հայոց երբեմն հնարեալք իբրև նշանագրիս, և խափանեալ որպէս մթինս և անյաջողակս»:

Բայց անշուշտ այսպիսի կասկածների տեղիք չկա, որովհետև նույնիսկ Խորենացին մի քիչ հետո իր դեմ վկայություն է տալիս

և պարզում խնդիրը, ասելով, թե այն գրեթե վաղեմի բաներ էին. «Քաջ հմտացեալ ի Դանիէլէ, կարգեալ ըստ ձևոյ օրինակի յունակահանին զվաղնշուց գտնալ նշանագիր տառից, եկեալ ետուն ցմեծն Սահակ և Մեսրոպ» (Նոր. Գ. ծր):

Ամենից զորավոր ապացուցն է Կորյունի վկայութիւնը. «Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն, վասն առն ուրումն ասորոց եպիսկոպոսի ազնուականի Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս աղիաբեռաց հայերէն լեզուի» (Կոր. էջ 8): Մեր դժբախտութեամբ այս հատվածը կաղում է և անպատճառ մի պակաս բառ կա. «որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս հայերէն լեզուի», ի՞նչ. բայց պակասում է: Վերը ցույց տվինք, թե այս պակաս բայը պիտի լինի գտնալ եւ և սրա համար է, որ իսկույն հաջորդ տողի մեջ էլ կրկնվում է. «Եւ իբրև պատմեցաւ նոցա յարքայէ վասն գրելոյն (կարգա գտելոյն) ի Դանիէլէ...»: Մի քանի տող հետո բառը նորից կրկնվում է ավելի պարզ. «Ապա առեալ երանելի հոգաբարձուացն զյանկարծագիրտն...» (էջ 9), ուր առաջին խոսքի յանկարծ և գտնալ բառերը միացած են:

Այս բոլորից հետևում է, թե Դանիէլը հանկարծ մի տեղ գտել էր այս նշանագրերը և հետևաբար նրանք իր հնարածները չէին: Դանիէլյան անունը սխալ բացատրութիւն է, որ ժամանակն ու հանգամանքները նմիրագործել են: Եվ նույնիսկ խորհնացին, որ առաջին անգամ տալիս է այս անունը, անշուշտ ո՛չ թե իբր հեղինակ է ուղում ներկայացնել նրան, այլ իբր այն գրերն ունեցող կամ պահող անձ: Այսպես են ընդունում գրեթե բոլոր մեր բանասերները:

Սակայն Պարոնյանը (Երկրագունտ, 1885, 99—101 և Հանգ. Ամս. 1896, 72—76) հայտնում է մի նոր կարծիք, որ այս երկուսի միջին տեղն է բռնում: Հեղինակը ասում է, թե Դանիէլը գտել էր այդ հին նշանագրերով գրված մի գիրք, որի միջից ինքը առաջին անգամ հանեց այբուբենը և հունարենի շարքով դասավորեց՝ և ահա այս դասավորութեան համար այբուբենն էլ կոչվեց դանիէլյան: — Զենք ուզում եղևար խոսել այս մասին, որովհետև Մեսրոպի կենսագրութեան մեջ պետք էղած ասպացուցները տվել ենք՝ հաստատելու համար, թե Դանիէլի ձեռքը գտնվածը ուրիշ բան չէր, եթե ոչ այբուբենական մի ցուցակ:

Խնդիրը բոլորովին ուրիշ ձևով է փաստաբանում Ղ. Աղաջանը (Մուրճ, 1892, էջ 1844): Աղաջանը ընդունում է մեզ նման, թե Դանիէլի ձեռքը գտնվածը զիջք չէր, այլ պարզ այբուբենական մի տախտակ, բայց տարօրինակ է գտնում ա՛յն, որ մի գրականութիւն ամբողջապես ջնջվի, նրանից ամենևին ո՛չ մի հետք չմնա, և միմիայն գտնվի այբուբենական մի ցուցակ, այն էլ միայն մեկ հատ: Սրանից

հետևցնում է, թե այդ գրերի հնարողը Դանիէլն է: Դանիէլը կա՛մ ինքն իրանից, կամ մի հայի առաջարկութեամբ ասորական գրերը ձևափոխելով՝ հատկացրել էր հայերին, ասելով՝ «եթե կամենում եք ձեր սեփական գրերն ունենալ, համեցեք տարեք» բոլորովին այնպես, ավելացնում է Ղ. Աղաջանը, ինչպես Մեսրոպն արավ Վրացոց համար: Հայերը ընդունեցին այս գիրը և գրականութիւն ստեղծեցին: Իսկ եթե հայ պատմագրերը շնչն ուղում ուղղակի խոստովանել, որ այդ գրերը ինքը Դանիէլն էր շինել», այդ այն պատճառով է միայն, որ ասորիները այլևս ատելի էին դարձել հայերին, որոնք զգված էին Սուրմակի, Բրքիշոյի և Շմուելի վարմունքներից, և, ինչպես որ քաղաքականապես ուղում էին ազատվել պարսկական հպատակութիւնից, նույնպես էլ մտավորապես ուղում էին ազատվել ասորական ազդեցութիւնից՝ հույնեցի օգնութեամբ: «Այսպես ահա, բնական և քաղաքական հանգամանքները մտավորապես կշռելով, մենք գտնում ենք, որ Դանիէլի գիր տալը հայերին՝ անժխտելի է»:

Մենք այս փաստարկումները չենք ընդունում, որովհետև եթե Դանիէլյան գրերը Դանիէլի ձեռքով, հայոց համար, հետևաբար իրեն ժամանակակից հայերենի վրա շինված էին, այլևս ինչո՞ւ պակասավոր և անհարմար պիտի լինեին, որ Մեսրոպ պետք զգար դեն գցելու կամ լրացնելու: Երկրորդ՝ ինչի՞ց գիտենք, թե Մեսրոպը որևէ գրադարանում չգտավ նույն գրերով գրված մի գիրք, որով համոզվեց, թե Դանիէլյան գրերը հայերեն չէին: Եվ վերջապես՝ եթե հայերը այդպես ատում էին ասորիներին, ուրեմն նրանց հնարած գրերն էլ պիտի ընդունեին: Գուցե Ղ. Աղաջանը ուղում է ասել, թե ատելութիւնը Մեսրոպից հետո ծագեց. բայց ընդհակառակը տեսնում ենք, որ Մեսրոպին ժամանակակից պատմիչը (Կորյուն) ավելի քիչ դեր է տալիս Դանիէլին, իսկ Մեսրոպից հետո եկող պատմիչները ավելի պատիվ են տալիս նրան և մինչև իսկ հայերեն գրերի գլուտը ներան են վերագրում ամբողջապես (Փարպեցի) կամ մասամբ (Վարդան ևն): Դանիէլի գրերը համեմատել Մեսրոպի վրացերեն գրերի գլուտի հետ, շատ անհարմար է. Մեսրոպն ինքը անձամբ գնաց Վրաստան, գրերը հնարեց, քարոզեց, տարածել շխատեց, մինչդեռ Դանիէլը հեռվում նստած գիր է շինում և Հայաստան ուղարկում, այն էլ երբ իրանից Վասիշապուհը խնդրում է, հրովարտակով մարդ է ուղարկում և այլն: Եթե Դանիէլն էր հնարողը, ապա ինչո՞ւ չեկավ Հայաստան, ինչո՞ւ իր ձեռքով չտարածեց գրերը: Նշանակում է, թե ինքը բոլորովին չեզոք դիրք ունի և անտարբեր պահապան է միայն:

Վերջապես Փառնակը (Անահիտ 1905, էջ 128) հիմնվելով Կորյունի բառերի վրա՝ «Եւ իբրև պատմեցաւ նոցա յարքայէ վասն

գրելոյն ի Գանիէլէն, հետեցնում է, թէ Գանիէլը նախապէս գրել էր Վասմշապուհին և առաջարկել էր իր կողմից հնարել հաշիւներն նոր ալբուրեն՝ նյութական վարձատրութեան տկնկալութեամբ: Այս ալբուրենը կրօնական պետքերի համար շարժի լինէր, որովհետեւ այս պարագային հարկ կ'իյնէր կաթողիկոսին դիմել, այլ արքունի դիվանի պետքերի համար, քանի որ Վասմշապուհը այս կողմից արդեն նեղութեան էր քաշում: Ալբուրենը հարմարեցրած էր զանազան լեզուներին աննկար:

Մեզ համար այս մեկնութեանն էլ ուղիղ չէ, որովհետեւ ո՛չ միայն Կորյունի հիշյալ համովածի մեջ գրելոյն ուղղելի է գրելոյն (ինչպէս ապացուցել ենք Մեսրոպի կենսագրութեան մեջ), այլ սորովհետեւ գործչայ տնտեսականի է մնում այն հանգամանքը, թէ ի՞նչպէս կ'իյնի, որ Գանիէլը հայերեն ժամանակակից լեզվի համար ալբուրեն է կազմում և այդ ալբուրենը ա՛յնպէս անկատար է լինում, որ, իբրև անհարմար, անհրաժեշտ է լինում զեն գցել:

Եթէ պանիկլան կոչված գրերը Գանիէլի հնարածը չէին, պետք է ստուգել, թէ ո՞ր ժամանակի գործ էին, ե՞րբ հնարվեցին և մինչև ե՞րբ տեղի նրանց գործածութեանը:

Ինձիճշանը նրանց դուրսը և գործածութեանը ամենահին ժամանակներն է զնում անորոշ կերպով. «Սկզբան տեղ ի հնումն գուր առ մեզ գիր հայկական» (Հնարանութ. Գ. 73). բայց մի քիչ հետո (էջ 76), Փիլոսոփաառոսի վկայութեանը հիշելուց և նրա հիշած հաշիւներն գրերը նույն զանիւրան դրեզր համարելուց հետեւում է, թէ այդ բնիկ հայ գրերի հնութեանը հասնում է Վ դարը և ավելի առաջ: Մի քիչ ավելի սլարդ բացատրում է էմինը, որ նույն գրերը զնում է հայոց կոապաշտական շրջանին. «Մեսրոպեան գրերի գոտարից առաջ՝ հեթանոս Հայաստանի մեջ գոյութեան ունեց անհիշատակ ժամանակներից ի վեր գործածվող մի ալբուրեն: Սա կազմում է անցման մի շրջան՝ նշանագրերի (իմաստնոց նշանագիր) և բուն Մեսրոպեան ալբուրենի միջև և ծառայել է հեթանոս Հայոց մտքի արտահայտութեան համար, ստորական, պարսկական և հունական գրերի ներմուծութեանից շատ առաջ: Այս գրերը մտնելով Հայաստանի հողի վրա՝ խափանեցին հին ալբուրենը՝ հավանաբար դուր քաղաքական պատճառներով: ... Իսկապէս՝ հնագույն հեթանոսական շրջանում հայերն սենեին իրենց սեփական ալբուրենը (Издешованія и статьи Н. О. Эммина, Москва, 1896, էջ 210 և 212):

Ոմանք այս շրջանը ավելի առաջ են տանում և զնում են Վաղարշակից առաջ (արդոյթ Փիլոսոփաառոսի թվականը ն. Ք.՝ հասկանալով). այսպէս՝ Միանասրյանը (Կանոնավոր և վայելույ գրութեան պատմ. էջ 99—100) զնում է ն. Ք. 200 թվին հնարված. նույնպէս

Պալասանյան (Փորձ, Բ տարի, գիրք III), Մ. Վ. Մուրատյանը (Սկեղ. պատմ. էջ 86, 87, 89) և այլն: Սարգիսյանը (Ազգ. և իւր բարձ. զագանիքը, էջ 290) Գ կամ Վ դարերում հարմարված է կարծում:

Սակայն այս խնդրով ամենից ավելի մանրամասն գրազվել է Հարությունյանը (Հայոց գիրը, էջ 152—3 և 253—260): Հեղինակի կարծիքով հին հայկական գրի ծագումը և գործածութեանը ընկնում է նույնպէս կոապաշտական շրջանին: Ամեն կրօն տաանձին քաղաքակրթութեան է և սերտորեն կապված է գրի ուրև սեռակի հետ: Ձնջվելով կրօնը, ջնջվում է նաև ուղ քաղաքակրթութեանը և գիրը: Ամեն նոր կրօն բերում է նոր գիր: Այսպէս՝ Փյունիկից բերված մի նոր կրօն Հունաստանի մեջ տարածեց փյունիկյան գիրը. մահմեդականութեանը ուր որ մտավ՝ տարածեց արաբական գիրը, քրիստոնեութեանը Եգիպտոսում ջնջեց մեհենագիրը և նրա տեղ դրավ հունական ալբուրենը: Կատինական գիրը ս. Գրքի հետ տարածվեց ամբողջ Արևմտյան Եվրոպայում: — Հին Հայոց գիրը կապված էր հին Հայոց կրօնի հետ: Վ դարում, երբ Լուսավորիչը ջրնջեց հեթանոսութեանը և նրա տեղ տարածեց քրիստոնեութեանը Հայոց մեջ, կոապաշտական բազմաթիվ սովորութեանց հետ ոչնչացրեց նաև այդ գիրը և նրա տեղ տարածեց հունարեն և ասորերեն տառերը: Լուսավորչի հետ Հայաստան բերված հույն և ասորի կրօնավորները արգելեցին հայ գրի գործածութեանը և իրենց գործածած հույն և ասորի տառերը տարածեցին նաև մեր մեջ: Անցավ 100 տարի և հայերեն գիրը այնպէս անհետացավ, որ Միջագետքի մի ասորու մոտ միայն կարելի եղավ դանել: Սա շատ պարմանալի չէ, ասում է Հարությունյանը, որովհետև պատմութեանը նման երևույթներ շատ սենի: Երբ Իսպանացիք նվաճեցին Միսրիկան և սկսեցին տարածել քրիստոնեութեանը, արգելեցին տեղական գիրը՝ համարելով այն իրենց նպատակին իբրև խոչընդոտ: Հարյուր տարի հետո, երբ ըսկրսեցին հետադուրի Միսրիկան, Երկու ծերունի հաղիվ կարողացան դանել, որ իրենց հին գիրը կարողալ դիտեին: Հարավային Ամերիկայի Փանոս կոչված ցեղը, որ այսօր վայրենի վիճակի մեջ է ապրում, մի քանի դար առաջ՝ ծաղկալ գրականութեան ունեւր: Վերջապէս մեր դրացի քրդերը, որ այսօր գիր չունեն, համարվում են քաղղևացոց սերունդը, այն խոշոր աղպի, որի ձեռքին էր ամբողջ գիտութեանը:

Այս բոլորի ամփոփումն այն է սրեմն, որ հին հայերեն (Գանիկյան) գիրը հնարված է երկրորդ դարից ավելի առաջ, և Լուսավորչի ժամանակ ոչնչացված է՝ Վ դարում:

Քանի՞ գրից էր բաղկացած Գանիկյան ալբուրենը: Այս մասին ժամանակակից պատմիչները տեղեկութեան չունեն. ասում են

միայն, թե հայերեն լեզվով գրելու համար անբավական էին, այսինքն՝ շատ պակաս գրեր ունեին. «Իսկ իբրև ի վերայ հասնալ թէ շեն բաւական նշանագիրքն՝ ողջ ածել զսիրոյսըստ և զկապս հայերէն լեզուոյն (Կոր. էջ 9). Տեղեկացեալ զիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք ստույգ հոլովել զհեղենայ բառից հաչկականաց հաղներգարար (Խոր. Գ. ծք): Եւ յեա բազում աշխատութեանց և քննութեանց և ուսմանց՝ անշահ մնացեալ, զի ոչ բերէր զբառս և զբանս ալփաբետացն ըստ հայերէն լեզուիս» (Փոքր. Կոր. էջ 10):

Նույն պակասութիւնը շեշտում են նաև հետին պատմագիրները. սակայն սրանց մեջ մի քանիսը որոշ կերպով նշանակում են նույնիսկ գրերի քանակը: Վարդան պատմիչը դնում է 22 գիր. «Քսան և երկու գիր առ Դանիէլի ասորոյ գտեալ ի հին ժամանակաց» (էջ 49): Ասողիկը դնում է 29 գիր. «Յորոչ ասորս զարտիսն Հայոց լեզուիս Ի՞՞ գիր ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ Ասորոց կարգեցաւ» (գլ. 9, էջ 139): Դավիթ Անհաղթին ընծայված մի հանելուկի մեջ նույն թիւը 24 է. «Ձեռք ամենակալին տեղոյն զիս և բարձրեալն ի բարձանց ի բարձունս ընծայեաց զիս. Չափ հասակի իմոչ երկիցս երկոտասան, ալծմ եմ երիցս երկուտասան»: Արիշ հետին մի գրվածքի մեջ, որ գրված է Խորենացու ազդեցութեամբ, կարդում ենք. «Հայերէն հոգաւ դպրութիւն ի քսան և ինն որոչ ի Դանիէլ փիլիսոփայէ՝ զոր ետ գրել Թամաշապա Վախրադայն նախարարին ի ձեռն Հաբէլի երիցու» (հանված էջմիածնի Կարինյան № 1723, էջ 275 և Գևորգյան № 263, էջ 255 երկու ձեռագիր Ոսկեփորիկներից): Վարդանագիրքը ասում է, թե Դանիէլյան գիրը 17 տառ էր: Կայսերաց գրոց մեջ զրվում է 29. «Ի սորա յաւուրսն էր սուրբն Սահակ Հայրապետն, յորոչ աւուրսն գտաւ քսան և ինն գիր հայերէն լեզուի ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ ասորոյ»: «Յազագս սրբոց վարդապետացն Հայոց Մովսէսի և Դավիթի» անվավերականը, որ հրատարակել է Սրվանձատյանցը (Հնոց—Նորոց), դնում է 29 գիր. «Յայսմ ժամանակիս եղև խնդիր պակասութեան գրոյն Հայոց զոր ունիէն, Ի՞՞ գիր ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ ասորոյ՝ աշակերտ սրբոյն Դոբգորի»: Գանձարանի մեջ երկու տեղ գրված է 29. «Վուամշապուհ օղնեայ, Վահրիմ գործակցեալ, Դանիէլ Շնորհեալ, Քսան և ինն գտեալ, նախնեացն արարեալ», և մի

արիշ տեղ՝ «Քսան և ինն գիր էր գտած, այլ անօգուտ էր ընթերցուցաց, զի և ոչ կապեր հեղ բառից անուանց»:

Այսպես, ուրեմն, պատմիչների տված տեղեկութիւնները պակասանում են 17, 22, 24 և 29 թվերի միջև: 17-ի կողմն է միայն Վարդանագիրքը. 22 դնում է Վարդան պատմիչը, 24 դնում է Դավիթ Անհաղթը, իսկ 29 դնում են Ասողիկը, Ոսկեփորիկը, Կայսերաց գիրքը, Մովսէսի և Դավիթի անվավերականը և Գանձարանը:

Այս զանազանութեան պատճառն իմանալու համար պետք է քննել թե՛

Ի՞նչ լեզվից, այսինքն ի՞նչ այբուբենի համեմատութեամբ ձևված էր հիշյալ այբուբենը: Այս կարևոր խնդրի վրա Կորյունը և Փարպեցին որևէ տեղեկութիւն չեն տալիս: Խորենացին նրանց ծագումը հունարենից է գնում. «Քաջ հմտացեալ ի Դանիէլէ, կարգեալ բառ ձևոյ օրինակի յունականին զվաղնչուց գտեալ նշանագիր տառից» (Խոր. Գ. ծք): Նույն բանը պատմում է նաև Յայսմաւուրը. «Եւ ուսուցեալ մանկունս զամս բ, և ոչ կարացին հանել ի հեգ, քանզի ի հոռոմ լեզուն միայն էր յարմարեալ ի հայոց բարբառս» (Տրէ մէ = Կոչեմբ. 25):

Հետին հեղինակները այս այբուբենի ծագումը ասորականից են համարում: Այս բանը բացորոշ կերպով պատմում է Վարդանագիրքը. «Եւ այս են ճշմարտապէս ստուգիւ գտեալ, զի Ասորիք ընդ մեր թագաւորօքն էին և նոցայն է քսան և երկու գիր. ի նոցանէ քսնացան առնել մեր գիր: ... Չառաջինն ի նոցանէ էր առեալ Խօթն և տասն գիր, զի զհինգ գիրն թողեալ էր և չէր թարգմանեալ»: Ազում է ասել, թե Դանիէլյան գիրը հարմարեցրած էր ասորոց 22 գրերից, որոնցից դուրս էր ձգված 5 գիր:

Բազմավակի հիշած անանուն հեղինակը դնում է երբայականից, որ նույնպէս սեմական լեզու է:

Հունարեն այբուբենը 24 գրից և ասորականը 22 գրից բաղկացած լինելով, պատմիչներից նրանք, որ Դանիէլյան այբուբենի ծագումը հունական են ընդունում, բնականաբար դնում են 24 գիր, իսկ նրանք, որ նրա ծագումը ասորական են կարծում, դնում են 22 գիր: Կամ հակառակից դատելով՝ 24 գիր ընդունողները հունական ծագման կողմն են, իսկ 22 գիր ընդունողները՝ ասորական ծագման: Ըստ այսմ՝ Խորենացին ընդունելով հունական ծագում, պետք է ննթաղրել, թե ընդունել է 24 գիր. Դավիթը՝ ընդունելով 24 գիր՝ նունական ծագման կողմն է, իսկ Վարդանն ընդունելով 22 գիր՝ ասորական ծագման կողմն է:

Այս բացատրութեամբ մեկնված են 17, 22 և 24 թվերը: Բայց ի՞նչ թիւ է 29:

¹ Այս հանելուկը առաջին անգամ հրատարակված է Բագմ. 1843, էջ 192, ուր մեկ հետաքրքրող բառերը ունին նաև տարբեր ընթերցված. «Եւ շափ ամաց իմոց յառաջն էր երկու բծ. ալծմ անեցայ և զարգացայ և Լմ գ ծգ (=39)»: Հանելուկի վրա առանձին քննութիւն տնի Հ. Գ. Մ. (Բագմ. 1848, էջ 247—250), ուր Դավիթի սաաչը հատուակելու համար մեջ է բերվում նաև ուրիշ մի անանուն վկայութիւն. «Քսանի՛ գիր գտաւ Մեսրապ որ ի յժրայեցոցն լկալու— Պատասխան. ծք գիր էր, ամէն լզ պիտի» (անգ, էջ 249):

Ի՞նչ ասորերեն և հունարեն գրերը դնենք դեմ առ դեմ, կտեսնենք, որ ասորին ունի 5 տառ, որ պակասում է հունարենի մեջ և 7 տառ՝ որ հունարենի մեջ կա, բայց պակասում է ասորերենի մեջ:

Ահավասիկ սրանց համեմատությունը.

ա	բ	գ	դ	ե	զ	է	թ	ի	կ	ղ	մ	ն	շ	ո	պ	ս	տ
α	β	γ	δ	ε	ζ	η	θ	ι	κ	λ	μ	ν	ξ	ο	π	ρ	σ
Ⲁ	Ⲃ	Ⲅ	Ⲇ	Ⲉ	Ⲋ	Ⲍ	Ⲏ	Ⲑ	Ⲓ	Ⲕ	Ⲗ	Ⲙ	Ⲛ	Ⲝ	Ⲟ	Ⲡ	Ⲣ
Ⲥ	Ⲧ	Ⲩ	Ⲭ	Ⲯ	Ⲱ	Ⲳ	Ⲵ	Ⲷ	Ⲹ	Ⲻ	Ⲽ	Ⲿ	ⲿ	ⲻ	ⲽ	ⲿ	ⲿ

Հունարենն ավելի ունի ε, η, ο, π, υ, ψ, ω, բայց պակասում են α, η, ο, φ, ω, ρ, Δ, ϑ:

Երկու այբուբենները միացնելով և պակասները իրարով լրացնելով, կստացվի՝

24 հուլյն ÷ 5 ասորի կամ 22 ասորի ÷ 7 հուլյն՝ հավասարապես 29:

Ահա այս է 29 թվի ծագումը:

Բայց կա նաև մի ուրիշ հաշիվ: Հունարեն այբուբենը, թեև ունի 24 գիր, բայց նրանցից երկուսը ψ և ω իբր առանձին տառ զույլություն չունեն մեր մեջ: Նույնպես ասորին, թեև ունի 22 տառ, բայց՝ (այն) գիրը զույլություն չունի մեր մեջ: Սրանով հունարենը դասնում է 22 գիր, իսկ ասորերենը 21: Այս հաշիվը վեր ի վայր է շարժում ամեն ինչ: Նրանք, որ 24 թիվ են ընդունում ըստ հունականի, սխալվում են ψ և ω գրերի պատճառով. նրանք որ 22 են ընդունում, կարող են ոչ միայն ասորականի կողմը եղած լինել (ինչպես Լեթադրեցիսը վերևում), այլ և հունականի (համարելով թե ψ և ω տառերը հանել են հաշվից): Եթե ψ և ω պակաս հաշվելով գրել են 22, ուղիղ են, իսկ Լեթադրականի կողմը լինելով հանդերձ 22 են գրել, սխալվում են՝ գրի պատճառով: Նույնպես նրանք, որ երկու այբուբենները միացնելով՝ հանել են 29 թիվը, կրկնակի են սխալվում. որովհետև մի կողմից ψ և ω և մյուս կողմից՝ չգտնվելով հայ այբուբենի մեջ, Չ թիվ պակասում է և 29 թիվը իջնում է 26-ի: Վերջապես Լեթադրականի ունենանք Բագմատիկայի անանուն հեղինակի ասածը, թե Մեսրոպ հայերեն գրերը կազմեց երբայերևների 23 գրերից, այն ժամանակ պիտի ասենք, թե մեջ միամիտ հեղինակների ասածը միայն սխալներից է բաղկանում:

Այսպիսի վերիվայր հեղաշրջումներ և ակնհայտի սխալներ տեսնում ենք նաև ուրիշ տեղեր:

Խորհնացին, պատմելով հանդերձ, թե Դանիելյան գրերը հունականից էին անված, Մեսրոպին տալիս է ա, ե, է, ը, ի, ո, և ձայնավորների գլուխը, որով հեռում է, թե Դանիելյան գրերը ձայնավոր չունեին: Բայց այդ ի՞նչպիսի հունարեն է, որ ա, ե, է, ի, ո, և ձայնավորները չունի: Շատերը հաստատում են, թե Խորհնացու մեջ ձայնավորների այս թվումը հետին հավելված է: (Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս գլուխ է):

Մնում են սակայն մի խումբ ուրիշ պատմիչներ, որոնք հայտնի կերպով ցույց են տալիս, թե Դանիելյան այբուբենը ձայնավորներից գուրկ էր և Մեսրոպն ավելացրեց 7 ձայնավորները: Այսպես Գանձարանը՝

Քսան և ինն գիր էր գտած,
 Այլ անօգուտ էր ընթերցողաց,
 Զի և ոչ կապէր հեգ բառից անուանց,
 Այլ անհոգի մարմնոյ նմանած...:
 Աջն Աստուծոյ անեղին փառաց
 Ըղ եւթն գիրն ի քարին գրեաց...
 Ա, ե, և է կարգեալ լնկ ըին,
 Եւ ի, ո, և լ ի կարգին:

Երկրորդ՝ Ոսկեփորիկը (Չեռ, էջմ. № 263 և 1723), որ գրում է.

«Ա, ե, է, ը, ի, ո, և այս գրերս անկացաւ ի Մեսրոպայ գեղեցիկ վարդապետէ... Ո՞վ էհան գիր Հայոց. յորժամ սուրբ Սահակ հայրապետ էր Հայոց և հայերէն եղաւ դպրութիւն ի քսան և ինն գրոյ ի Դանիէլ փիլիսոփայէ, զոր ետ գրել Ռամշապու, Վախրճացն նախարարին ի ձեռն Հաբէլի Երիցու: Զոր աղրնկայեալ Հայոց՝ ոչ օգտեցան զի պակասէին եւթն գիրն ի սմանէ, մինչև ի բազում ժամանակս Իսկ ղեթն (դրոցն) պակասութիւն էլից Մեսրոպ երանելին ի Տարօնոյ դաւառէ ի Հացեկաց գեղջէ որ քառասնօրեայ պահօք և աղօթիւք և ամսօրեայ ճանապարհաւ ինդրեաց յաստուծոյ և երեցաւ նմա ոչ ի քնոյ երազ և ոչ արթնոյ տեսիլ. թաթ ձեռին որ եցոցց գիրս եօթն, որ ևն այսոքիկ. ա, ե, է, ը, ի, ո, և զի որպէս մարմին անօգի շարժում ոչ բերէ, սոյնպէս և ասանց սոցա մակոյճ բանի ոչ ուղղէր Նաախալիտս և հեյլենացոյ գրչի ճարտար ասմբացոյ»:

Երրորդ և չորրորդ՝ երկու ուրիշ անանուն հեղինակներ ունեն նույնպես 7 ձայնավոր. «Եւ Մեսրոպ վարդապետ մեղի գիր էհան ա, ե, է, ը, ո, ի, և» «Մեծ վարդապետն Մեսրոպ Տարօնացին... որ և ղեօթն ձայնաւոր գիրս ընկալաւ յաստուծոյ» (Բագմ. 1848, էջ 248):

Ինչ էլ դնենք Դանիելյան այբուբենի ծագումը, անկարելի է, որ զոնե ա տառը չունենա, հետևաբար այս յոթ ձայնավորները թվումը սխալ է միշտ:

Ինչքան մանրամասնությանց մեջ մտնում են մեր պատմիչները, այնքան այլանդակ սխալներ են դործում: Մրանց մեջ ամենից նշանավորն է Վարդանագիրքը: Ահա սրա պատմածը.

«Եւ ո՞ր են գրերն զոր պարզեաց Աստուած: Պատասխանի:

Այս են վեց գիր ձայնավոր և երեքտասան անձայն: Եւ ձայնաւորքն են այս. ա, ե, ո, ի, ր, յ, լ, և անձայնքն են այս. ք, գ, ժ, ծ, ձ, շ, ջ, վ, ց, զ, ն, յ, փ. ընդ ամէնն ինն և տասն: Եւ այս են ճշմարտագէս ստուգիւ գտեալ. զի Ասորիք ընդ մեր թագաւորօքն էին, և նոցայն է քսան և երկու գիր. ի նոցանէ ջանացան առնել մեր գիր: ... դառաջինն ի նոցանէ էր առեալ 17 գիր. զի զհինգ գիրն թողեալ էր և չէր թարգմանեալ. երբ ջանային թէ թարգմանեմք ըստ մեր լեզուիս, չգայր ի բան այն հինգ գիրն: Ապա յազօթս ապաւինեալ՝ տեսանէր մարգարէական աշօք՝ թաթ ձեռին աշոյ, որ գրէր ի վերայ վիմի. և ամենայն հանգամանքն և որպիսութիւնն տպաւորեցաւ ի սիրտն վաղվաղակի ստեղծանէր ինն և տասն գիր: Եւ այն՝ որ եօթն ասեն, վասն նոցա պատուականութեան ասեն՝ որ ձայնաւորք են, և որպէս հոգի են այլոցն: Եւ ընդէ՞ր ասեն եօթն, զի վեց են ձայնաւորք: Պատասխանի. զի է գիրն կայր յԱսորոցն. և նա զայն էառ ի Գանիէլէ՛ վարդապետն Մեսրոպ. վասն այնորիկ զայն այլ նմա ասեն, բայց ի մարդոյ օգտեցաւ զէ գիրն, և զինն և տասն յԱստուծոյ: Եւ վասն եօթն գրոյն առաւել պիտանութեան, զեօթն գիրն մէն ասեն և գովեն. և զերկոտասանն ոչ յիշեն, այլ հաստատ տես: (Պատճառաբանել է ուզում այն, թէ ինչո՞ւ նախորդ պատմիչները խոսում են միայն 7 գրի պակասության մասին: Նրանք, ասում է, հատկապէս հիշում են 7 գիրը, որովհետեւ ձայնավոր են. իսկ մյուս 2-ը կարևոր չեն համարում հիշել: Բայց ի նկատի չունի պատմիչների այն բացորոշ խոսքը, թէ Գանիելյան գրերը 29 հատ էին): Եւ ասեն թէ ազգայն այլոցը (կարգա աստուգող) կայ. է՞ր շոնոնուին: Ասեմք թէ Ասորոցն ալ է, որ է ո. և այլքն՝ այս է ա՛ շկայն»: (Այսպէս է ըստ սրբագրության Հարությունյանի, Հայոց Գիրք, էջ 269: Բայց այս հեղինակի տված բացատրությունը, թե ալ = վա՛ սխալ է. տե՛ս ստորև):

Վարդանագրքի այս հատվածը մասամբ կամ ամբողջապես հրատարակել են՝

1. Բազմավեպ, 1850, էջ 128.
2. Լանգլուա, Collect., II հտ., էջ 7—8 (թրգմ.).
3. JAS, 1867, էջ 199—200.
4. Ալիշան ? Մեսրոպեան դար Հայկական լեզուի. Բազմ. 1875, էջ 7—16.
5. Երկրագունտ, 1885, էջ 106 ծան.
6. Բազմավեպ, 1887 թ., էջ 197.

7. Սարգիսյան, Բազմ. 1889, էջ 29 (հանված Վենետիկի № 729 ձեռագրից):

8. Հարությունյան, Հայոց գիրք, էջ 267:

Մերը հանված է Հարությունյանի (= JAS 1867) հրատարակությունից, որի հետ նույն է Վենետիկի № 729 ձեռագիրը: Մյուս հրատարակությունից մեջ կան տարբերություններ: Այսպես. Ալիշանի ? հիշած երկու ձեռագրերից մեկի մեջ շ գրի տեղ գտնում են շ, մյուսի մեջ բաղաձայնների շարքն է ք, գ, զ, ժ, լ, ծ, ձ, ն, շ, ջ, վ, պ. այս վերջինը անշուշտ սխալ է, որովհետեւ թիվը լրիվ չէ:

Այս պատմությունից երևում է, որ Գանիելյան այբուբենն ուներ է, դ, գ, ք, լ, խ, կ, ն, դ, մ, ն, պ, ո, ս, տ, ր, և տառերը, որոնք առնրված էին ասորերենի 22 տառերից, դուրս ձգելով սրանից միայն 5 տառ: Մեսրոպն ափելացրեց ա, ե, ո, ի, ր, յ ձայնավորները և ք, գ, ժ, ծ, ձ, շ, ջ, վ, ց, զ, ն, յ, փ բաղաձայնները: Բայց այդ ինչպիսի՞ ստորի այբուբենն է, որ երկու լ, երկու ր ունի, բայց չունի ք, գ, ծ, վ, շ, ջ (կամ ի), փ բաղաձայնները: Հեղինակը անշուշտ է տառով հասկանում է ձ (ուրեմն ի՞նչ գործ ունի հ), իսկ պ տառով՝ ա (b)՝ ուրեմն ինչպիսի՞ հետնություն): Այսպիսի սոսկալի հետնությունն նշան է նաև ա գրի համար ասածը, որ մեր բանասերները լավ չեն նկատել: Ինչո՞ւ համար ա-ն ասորիներից շոնան, հարցնում է հեղինակը և պատասխանն էլ տալիս է՝ թե ասորիները ա չունեն, նրանց ա-ն ալ = օ է: Այո՞, հետին ժամանակներում ասորերեն ա տառը տեղ տեղ օ ձայնն առած էր և այեֆը եղած օլաֆ: Եվ ահա այս է հասկացնում հեղինակը:

Այս բոլորը ցույց է տալիս, թե մեր պատմիչների տված տեղեկություններն այս մասին՝ զուտ անձնական ենթադրություններ են, որոնցից զուրկ են բարեբախտաբար ժամանակակից պատմիչները: Այդ ենթադրությունները բոլորն էլ սխալ են, որովհետև որևէ պատմական կովան չունեն: Այսպիսի սխալները ճշմարիտ մի օրինակ է Վարդանի քերականության մեջ ասվածը՝ մյուս այբուբենների համար. «Ազինք երեք վերստին ի շնորհացն Աստուծոյ գտան զգիրս՝ նախ քան դատան մատեանն Մովսէսի. Լատինք և Պաղեստինք և Արապիկք հաստատեցին գիրս թուով քսան և չորս, զոր թէպէտ և տելի ունին և այլ աղինք՝ ի նոցանէ են, որոշմամբ շնչոյ ճեղեալ և անհցուցեալ... Ձոր ի մերոց թարգմանչացն՝ պատճառաւ թանձր լեզուիս վեցիցս վեց մերոց տառիցս երեսուն և վեց շարեալ գիրս» (Բազմ. 1848, էջ 248):

Միակ պատմական կովանը այս բոլորի մեջ Գանիել եպիսկոպոսի ասորի լինելն է, կամ ետրեանացու հունական ծագում տալը:

Նոր քննիչները, որոնք պատմիչների հիշյալ ենթադրություննե-

բը իբրև լուրջ են ընդունել, ըստ այսմ գանազան կարծիքներ են հայտնում և վերականգնում Դանիելյան այբուբենը: Չամչյանը (Ա. 760) և Ավգերյանը (կիսկատար. վարք սրբոց Ե. 290) անորոշաբար համարում են հարմարեցրած հունարենից կամ թերևս նշանագիրք (յմասանոց), ինչ որ անկարելի բան է:

Ինճիճյանը (Հնախ. Գ. 73—77), հիմնվելով Խորենացու, Ասողիկի և Վարդանի պատմածների վրա, Դանիելյան գիրը համարում է թվով 22, որից պակասում են 7 ձայնավոր և 7 զուտ հայ գրեր (այս գրերը չի հիշում, բայց հասկացնում է թե պետք է ընտրել կ, գ, ֆ, խ-ս, ձ-ց, զ, ծ-ր, և այլն տառերի մեջ):

Հ. Ղ. Մ. (Բազմ. 1843, էջ 248—9) պատմական վկայությանց մեջ ամենից հինը համարելով Դավիթ Անհաղթը, գտնում է «անհակառակելի», որով ընդունում է, թե Դանիելյան գիրն էր 24, իսկ Մեսրոպ ավելացրեց 12 գիր. այս գրերը չեն կարող լինել ձայնավորները, որովհետև հայերենը իբրև հնդեվրոպական լեզու՝ չէր կարող ձայնավոր չունենալ. ուստի այդ պակաս 12 գրերը իբար լծորդ բազաձայններն էին: Իսկ ձայնավորներն հիշող հեղինակները վարված են միայն մակարերաբար:

Էմիլը (անդ, էջ 215—218) ընդունում է ըստ Վարդանի 22 գիր, այն է՝ ք, գ, դ, զ, ժ, լ, խ, ծ, կ, հ, ն, մ, յ, զ, շ, պ, ո, ս, վ, ա, ց: Ուրեմն պակասում են 7 ձայնավորները և 7 բնիկ հայ գիր. այս վերջիններն են ք, ձ, դ, շ, ր, փ, ֆ: Այս գրերը հանում է մեր լծորդ գրերը հետևյալ ձևով դասավորելով և նրանցից վերջինները՝ հետո ձևացած (զարգացած) և զուտ հայ համարելով.

ք,	պ,	փ	խ,	դ	
գ,	կ,	ֆ	ջ,	հ,	շ
դ,	տ,	ր	ո,	ւ	
ձ,	ծ,	ց			

Նկատենք, որ էմիլը շատ անհետևողաբար է վարված. իր ընտրած ձայնների մեջ փ, ֆ, ք գտնվում են հույն և ասորի այբուբեններում, սակայն ց, ինչպես նաև՝ շ, զ պակասում են. խ և դ երբեք իբար լծորդ չեն. այնպես որ, եթե պետք էր սրանցից 7 հայկական գիր ընտրել, պետք էր առնել ց, ձ, դ (լ), շ, ն, շ, ր:

Ըստ Պատկանյանի (Recherches sur la formation de la langue arm., JAS, 1870, էջ 148—151): Դանիելյան գրերը արամեական կամ իրանական ծագում ունեն և թվով 26 են: ա, բ, գ, դ, ե, զ, ժ, ի, խ, ծ, կ, հ, զ, ն, մ, յ, ն, շ, ո, պ, ս, տ, ր, ց, լ, ֆ: Պակասում էին ք, է, լ, վ, ո, փ, ք, շ, ձ, գ: Տարօրինակ է այս էլ, որովհետև փ, ք կան ասորերենի և հունարենի մեջ, վ ունի ասորին, լ ունի հույնը,

ընդհակառակը ժ, ն, ց չկան նրանց մեջ: Բացի սրանից, 26 թիվը որևէ պատմիչի հետ համաձայն չէ:

Լանդուան (Collection, II, էջ 7) հետևում է Վարդանագրքի խեղկատակ պատմության և Դանիելյան գրերը համարում է ասորական և թվով 17. է, դ, գ, ք, լ, խ, կ, հ, զ, մ, ն, պ, ո, ս, տ, ր, ֆ: Պակասում էին ա, ե, ի, ք, ո, լ, ք, գ, ժ, ծ, ձ, դ, շ, ց, շ, վ, ն, յ, փ:

Լազարդը (Gelehrte Anzeig, Göttingen, 1883, էջ 281) հին գիրը համարում է 22, որոնք են ա, բ, գ, դ, ե, գ, լ, ք, ի, կ, լ, մ, ն, պ, ո, ս, տ, ր, լ, փ, ֆ. մնացածը հետ ավելացրած է:

Հյուբշմանը (Uder Ansprache und Umschreibung des Al-larmenischen, ZDMG, 1876, էջ 63) ընդունում է Վարդանի թիվը (22) և համարում է հունարենի 22 տառերը (չհաշվելով փ և ա). հետևաբար Դանիելյան գիրը հունարենի վրա ձևված էր և ուներ հետևյալ գրերը. ա, բ, գ, դ, ե, գ, է, ք, ի, կ, դ, մ, ն, շ, ո, պ, ո, ս, տ, լ, փ, ֆ: — Պակասում էր ըստ Վարդանի 14 գիր, որոնք են ք, ժ, լ, խ, ծ, հ, ձ, ն, շ, շ, վ, ր, ց:

Ղ. Աղայանը (Մուրճ, 1890, էջ 1587—8) Դանիելյան գրերը համարում է 22 և ասորա-պարսկական ծագումից. պակաս գրերը ամենին նեղութուն չէին տալիս, որովհետև այն ժամանակ մարդիկ բոլոր գրվածքները բերանացի գիտեին և հետևաբար հեշտությամբ կարգում էին: Մեսրոպը ավելացրեց 7 գիր, որոնք են ք, ո, ծ, ձ, ն, ո, ց: Հետին ժամանակներում ավելացան նաև վ, է, ի, յ գրերը: — Եթե նեղութուն չէին տալիս, ուրեմն ինչ պետք կար նոր գիր հնարելու: Հաշվի մեջ մտապել է հիշել Լրեք գիր, որով հայ գրերի թիվը կզել է միայն 33:

Հարությունյանը (Հայոց Գիրը, դլ. ԺԴ, ԺԶ, հատկապես էջ 281) ընդունում է Վարդանի 22 թիվը և ենթադրում է, որ Դանիելյան այբուբենն ուներ ա, բ, գ, դ, ե, գ, ք, լ, խ, կ, մ, յ, ն, շ, ո, պ, ս, վ, տ, ր, ց, ֆ տառերը. պակասում էին ք, է, ի, լ ձայնավորները և ժ, ծ, հ, ձ, դ, ն, շ, զ, ո, փ հային հատուկ բազաձայնները: Սրանց համար ասում է, թե «Փաստերն չառաջ կր բերենք յաջորդ յօրուածի մէջ» (անշուշտ գլուխ է ուղում ասել). բայց ո՞չ մի տեղ սրա համար փաստ չկա. կրեի մտապել է: Հեղինակը ծաղրով է վերաբերվում «լեզվա-ցիտություն և վաղ թե ու առաջացած հնչյունների տեսություն» հետ, որոնք «բացի խնդիրն ավելի իմճելուց՝ ոչինչ չեն պարզում». ուստի գիմելով «պալեոգրաֆիան»՝ հասնում է այս եզրակացություն: Բայց ի՞նչ է այս «պալեոգրաֆիան»: Փյունիկյան գրերի տարածման պատմությունը, և հետո բաղմամբիվ ձրի խոսքեր: Թե հայերը փյունիկցիներից և արամայիցիներից ընդունել են իրենց հին կրոնը (ապա-

ցույց՝ Բուրմ և Բանահա բառերը, որոնք ասորական են), թե հայերը մեծ վաճառականություն ունեին փյունիկեցոց հետ, թե Մըծ-բին, Եդեսիա և այլն փյունիկական գաղթականություններ էին ելն ելն: Արդ՝ «եթե այս հաղորդակցության գոյությունն ապացուցվեցավ, այնուհետև հասկանալի է, որ հայ ազգն—եթե դա մի փոքր ընդունակ և դեպ հառաչարդմություն ձգտող մի ազգ էր, որ վկայում են թե հին և թե նոր ժամանակների օտար ազգությանց պատկանող անձինք—էր կարող շենթարկվել այդ ժողովրդների քաղաքակրթության: Արդ, քաղաքակրթության արդյունքներից մեկն էր և գիրն, ուստի... անկարելի էր, որ հայերը կամ ուղղակի դոցա գիրը շաննեին, կամ թե նոցա հետևողությամբ և նմանությամբ սեպհական գիր շկաղմակերպեին» (էջ 327): Այս բոլորը մենք համարում ենք նյութին շվերարբերող խոսքեր: Միակ բանը, որ փաստի տեղ պիտի բռնեք, հայ գրերի համեմատությունն է փյունիկյան, պալմիրական, եբրայական և պահլավ գրերի հետ. բայց այս համեմատության փոխարեն տալիս է միայն այս հինգ այբուբենների հասարակ ցուցակը և առանց ամենևին նրանց համեմատության մասին մի բառ իսկ դնելու, հետևում է, թե «հայերեն հին տառերը պատկանում են սեմիտական մեծ ընտանիքին և ունին իբեանց բոլոր ազգակիցների հետ մի որևէ նմանություն, թե ձևի, թե հնչման և թե շարահյուսության կողմից» (էջ 305) և թե «մեր այբուբենի տառերը ծագում են անմիջապես սեմիտական տառերից և ոչ հունաց այբուբենից. սեմիտական ձևերի մեջ հայոց տառերն առավել նմանվում են փյունիկյան տառերի ձևերին» (էջ 309): Հետո էլ մի քանի խոսքով քննում է, թե «ինչո՞ւ մեր այբուբենը տարբեր կերպով է շարահիսված կամ դասավորված քան սեմիտականը» և «եթե նույն իսկ հայոց տառերի ձևերն ուղղակի նշտարեն շիամայատախանեին սեմիտական ձևերին» և այլն (էջ 310—311):

Երբեք սրանից ավելի անտրամարան գրվածք տեսած չեմ:

Հարությունյանի գրքի վրա ընդարձակ քննադատական ունի Ղ. Աղայանը (Մուրճ 1892, էջ 1841—51) ժողովրդական ու սուր լեզվով գրված, որից մի քանի հատված էլ հիշեցինք վերևում: Իր գաղափարներին մեծագույն մասամբ համաձայն ենք: Փյունիկեցոց հետ հարաբերության և հետևարար նրանցից գիր առնելու առթիվ, ահա թե ի՞նչ է ասում Աղայանը իր գլխաթ լեզվով. «Եթե մի անգիր ազգ հարաբերություն ունենալով գիր ունեցող ազգի հետ, վեր առնեք նրա գիրը, էլ աշխարհիս երեսին ոչ մի անգիր ազգ չէր լինիլ»:

Միլլերը (WZKM, 1888, էջ 245—8, —1890, էջ 284—8 և 1894, էջ 150—160) ընդունելով նախ Ասողիկի և հետո Վարդանի տված թվերը, եզրակացնում է, թե հայոց հին այբուբենը սեմական

է, և ա՛յն էլ հատկապես պալմիրական գիրն է, 22 տառից բաղկացած, որի վրա Մեսրոպը ավելացրեց նախ 7 բազաձայն և հետո 7 ձայնավոր: Միլլերն իր կարծիքը վերջին անգամ ձևափոխելով՝ ասում է, թե Գանիելյան այբուբենը նախապես ուներ 20 գիր, որ կաղմված էին սեմականից. այս գրերն էին Բ, Գ, Դ, Ե, Վ, Գ, Խ, Բ, Ե, Կ, Դ, Մ, Ն, Զ, Ս, Ժ, Բ, Ե, Ս, Ս. սրանցից 3 գիրը հավասարապես գործածվում էր ա, ի, է ձայնավորների տեղ. օրինակ՝ գրում էին յսկգրնյ յր յաւծ զրկն ւ զրկր ւ բկր յր յնւյթ և յնպտրստ ւ խւր յ վրյ յնզնզ և կարդում էին ի սկգբանէ աբար աստուած զերկին և զերկիր և երկիր էր աներեւոյթ և անպատրաստ և խաւար ի վերայ անդրնդոց: Կար նաև 1 գիրը, որ գործածվում էր իբրև եւ, ու, բայց այբուբենի մեջ չէին հաշվում: Մեսրոպ ավելացրեց 9 գիր էլ, որոնք են և, շ, ջ, մ, ց, ձ, փ, լ, ռ, որով գրերի թիվը ըստ Ասողիկի եղավ 29 (միշտ չհաշվելով 1 գիրը), հետո էլ ավելացրեց 7 ձայնավորները (մասնավոր նամակ՝ Տաղավարյանին գրված, 1893, հոկտ. 28 թվով. տե՛ս Ծագումն հայ տառից):

Սարգիսյանը (Ազատ. և իր բազմ. գաղտնիքը, էջ 290) կարծում է, թե Գանիելյան այբուբենը Եդեսիայի դպրոցի գործն էր և Գ կամ Դ դարում հարմարեցրած էր մի ասորու միջոցով և ասորական կամ պատիական այբուբենի հարմարությամբ:

Գարագաշյանը (Քննակ. Պատմ. Դ. 38) հիմնվելով Խորենացու 7 ձայնավորների վրա, ասում է, թե Գանիելյան այբուբենն էր «անշունչ և անկենդան այբուբեն մը բազաձայններէ կազմեալ, ոչ անձանօթ սակաւ գրագիտաց, նոցին իսկ Սահակայ և Մեսրոպայ և նոցայոցն, որու տուաւ Մեսրոպ շունչ և կենդանութիւն՝ մուծանելով Յունաց ձայնաւորներն»:

Տաղավարյանը (Ծագումն հայ տառից, էջ 7—12 և այլն) գրեթէ ըստ ամենայնի համաձայն է Հարությունյանի կարծիքներին և փաստարկներին: Այստեղ էլ մեջ են բերվում կրոնական ազդեցություն, վաճառականական հարաբերություններ, մախ, Բուրմ և այլ բառերի փոխառությունը և այլն: Տաղավարյանը կարծում է, թե հայերը սեպագրերի գործածությունից հետո ընդունեցին փյունիկյան գրերը և կաղմեցին նրանով երկրորդ գրականությունը (առաջինը լինելով սեպագիր գրականությունը): Թեև այս բանը ապացուցանելու համար որևէ հիշատակություն չկա, ասում է, բայց արամեականությունը ստիպում է մեզ ընդունել: Եթե բոլորովին անգրագետ սպղեր, ինչպես հույները, ընդունեցին փյունիկյան գիրը, ուրեմն ինչբան ավելի հայերը, որ արդեն սեպագիր գրականություն ունեին, պիտի ընդունեին և յուրացնեին նույն գրերը: Այս փյունիկյան գրականությունը տեևց մինչև Լուսավորիչ, Լուսավորիչը եկավ և փյուն-

նիկյան տառերով գրված բոլոր հայերեն գրքերը վառեց, մոխիր դարձրեց: Հին Դանիելյան-փյունիկյան գրերը 22 էին. ա, բ, գ, դ, է, վ, զ, հ, թ, ի, յ, լ, մ, ն, շ, ո, պ, զ, ք, ր, ս, ա. մնացյալ գրերը որոշվում էին կետերով և նշաններով, որոնք Մեսրոպի ձեռքը չհասան: Մեսրոպը՝ տեսնելով որ կարելի չէ այս պակասավոր տառերով բան գրել, կետերով ու պայմանական նշաններով պակասները լրացրեց. այս պայմանական նշաններն են թերևս մեր այժմվա երաժշտական խաղերը (էջ 16), բայց տեսնելով, որ այստեղ շատ դժվար է, հնարեց 14 նոր գիր:

Փառնակը (Անահիտ 1905, էջ 129) հիմք է առնում Կորյունի «յալլոց դարութեանց թաղալք և յարուցեալք դիպեցան» խոսքը: Այս խոսքը առհասարակ հասկացված է մեր մեջ այն իմաստով, թե այդ գրերը ուրիշ անգամ էլ փորձված և իբր անհարմար լքված էին. բայց Փառնակը թարգմանում է, թե այդ գրերը մոռացված մի այբուբենից հանված՝ երևան էին բերված: Այս այբուբենը չէր կարող լինել ո՛չ հույն, ո՛չ ասորի և ո՛չ էլ սասանյան պահլավ, որոնց հայերը արդեն ծանոթ էին և իսկույն կճանաչեին. մնում է ենթադրել հին (արշակունյան) պահլավերենը, որի գործածությունը դադարել էր 272 թվականից հետո: Այս այբուբենը շատ նման էր քաղզեականին և սրա համար էր թերևս, որ գտնվեց Դանիելի մոտ: Դանիելն այս արշակունի պահլավ գրերից հանեց իր այբուբենը և ուղարկեց Մեսրոպին:

Այս բոլորը անապացույց ենթադրություններ են՝ հիմնված պատմիչների ավելի անապացույց ենթադրությանց վրա: Միակ իրական և հաստատուն կետը որ կա, ա՛յն է, թե Դանիելյան այբուբենը չուներ հայերեն լեզվին հատուկ ձայները և այս իսկ պատճառով մի կողմ գրվեց Մեսրոպի ձեռքով:

Այս վերջին իրողությունը մի իմաստուն մտածություն է տալիս Ստ. Մալխասյանին, որ իր վիճամտիպ Մատենագրութեան պատմութեան մեջ (էջ 50) պատճառաբանում է այսպես.

«Եթե Դանիելյան գրերը պակասավոր և հայերեն լեզվին անհարմար էին, նշանակում է, թե հայերեն լեզվի տառերը չէին»:

Հարությունյանը (էջ 313) կարծում է, թե Դանիելյան գրերը ներկայացնում էին հայոց շատ հին լեզուն և նրա մեջ չգտնված տառերը այն ժամանակի հայերենի մեջ էլ չկային, որովհետև «ժամանակի ընթացքում հայոց լեզուն ևս կատարելագործվել էր և հին գիրը չէր համապատասխանում լեզվի բոլոր հնչյուններին»: Արդարև շատ փխրուն փաստաբանություն: Հարությունյանի կարծիքը լիովին մերժելու համար բավական է հիշել, որ հեղինակը այս կատարելագործված լեզվի հատուկ ձայներն էր համարում ր, է, ի, լ, ժ, ծ, հ, ձ, դ, զ,

ն, շ, ջ, ո, փ ձայները, որոնց մուտքը անշուշտ դնելու է Դ դարից հետո, որովհետև իր կարծիքով Դ դարում դադարեց Դանիելյան գրի գործածությունը. եթե այս «կատարելագործեալ» գրերը Դ դարից առաջ մտած լինեին, Դանիելյան գիրն էլ Դ դարից առաջ պիտի խափանվեր: Նշանակում է, թե Դ—Ն դարում, այն է միայն 100 տարվա մեջ ստեղծվեցին այս 14 «հնչյունները»:

Բայց մենք կարող ենք ապահովեցնել հարգելի հեղինակին, թե այս «կատարելագործյալ հնչյունները» Դ դարից շատ առաջ էլ կային:

Հիբրեյանը, Sprachwissenschaftliche Abhandlungen թերթի մեջ (հատ. Ա, էջ 129—172) մի պատվական հորված ունի հայերենի ձայնական օրենքների ժամանակագրության մասին: Հեղինակը իբր կովան բռնելով պարսկերենից, ասորերենից, հունարենից և արաբերենից փոխառյալ բառերը, քննություն է առնում նրանց մեջ տեղի ունեցած ձայնական փոփոխությունները (ի, ալ ձայնավորների սղուժը և է, եա, ոյ ձայների ամփոփումը): Հունարեն և արաբերեն բառերը այս փոփոխություններից ազատ են բոլորովին, ասորերեն բառերը մասամբ ազատ և մասամբ ենթակա են, իսկ հին պարթևական փոխառությունները ամբողջապես ենթակա են: Որովհետև հույն և արաբ բառերը քրիստոնեական շրջանից հետո են մտած, իսկ պարթևական բառերը ավելի հին են, ուստի եղրակացնում է հեղինակը, թե այն բառերը, որոնց մեջ այս փոփոխությունները տեղի ունեցած են, պատկանում են պարթևական շրջանին, այսինքն 300 թվից առաջ են, իսկ այն բառերը, որոնց մեջ նույն փոփոխությունները տեղի ունեցած չեն, պատկանում են Սասանյան և քրիստոնեական շրջանին, այն է, մոտավորապես 300 թվից հետո: Հեղինակը տալիս է նաև մի քանի ընդարձակ ցանկեր այն բառերի, որոնք այս հին պարթևական շրջանին փոխառեալ են:

Արդ՝ սրանց մեջ կան ա՛յնպիսի բառեր, որոնք պարունակում են մեր խնդրին առարկա եղող ձայները. այսպես՝

ժ. — Նժգեհ < հպրս. *niždahyu, դրուժան < պհլ. drōžan, դրժգոյն < զնդ. *dižgaona.

ծ. — Մծքին < ասոր. ܢܫܘܝܢ Nšiwīn.

հ. — հհար < պհլ. hunar, հնդիկ < պհլ. hindūk.

ճ. — վհարել < պհլ. vičārtan, վհիտ < պհլ. vičir, կհհիթ < պհլ. kuncēt, պառմուճան < պհլ. patmočan.

ջ. — ասպնջական < պհլ. *aspinjakan.

ի. — բժիշկ < պհլ. bišīšk, վհիտ < պհլ. vičir.

եթե հայերենի այս ձայները ճիշտ նույն հնչյունով դարձում են

նաև օտար փոխառու ձևերի մեջ և փոխառությունը կատարված է 300 թվից առաջ, նշանակում է, թե նույն թվերին նույն ձայները կալին նաև հայերենի մեջ:

Ը ձայնի հին գոյություն համար օրինակ են բոլոր այն բառերը, որոնց մեջ իրանյան ի և ու ձայները ընկած են. երբ սրանք ընկան, նրանց տեղ տկար ը ձայնը եկավ: Հիշենք հատկապես Տրդատ < պհլ. Tirdāt, որի երեք հաջորդական բաղաձայնները անկարելի է, որ միաշունչ արտասանվեին:

Հիւբըմանի սկզբունքով առաջնորդվելով՝ կարող ենք վկայություն տունել նաև ա՛յն բառերը, որոնք վրացերենը փոխ է առել հայերենից: Այս փոխառությունները շատ բազմաթիվ են, բայց մեծավ մասամբ 300 թվականից հետո են առնված, որովհետև ներկայացնում են ճիշտ հայերենի ձևերը առանց ի, ու ձայնավորների սղման և է, եա, ոյ ձայնավորների՝ ամփոփման: Սակայն կան մի քանի սակավաթիվ բառեր էլ, որոնք ի, ու ձայնները պահում են և հետևաբար 300 թվից առաջ են փոխ առնված: Այս բառերի ցուցակը տվել եմ Արարատի մեջ, 1898, էջ 313բ: Ավելորդ եմ համարում օրինակներ դնել նաև սրանցից, որովհետև վերինների վրա նոր բան չպիտի ավելացնեն: Հիշում եմ միայն վրաց պլիեննի < պղինձ բառը, որ ապացուցանում է հայերեն ն ձայնի գոյությունը 300 թվից առաջ:

է ձայնի համար հիշում ենք վրէպ = պրս. viřeb, որի մեջ i ձայնի սղումը՝ բառը տանում է 300 թվից առաջ: Սակայն այս ձայնի հին գոյության համար ունինք ա՛յնպիսի օրինակներ, որ պահալավական ձևերն էլ գերադասնում են հնության կողմից: Այսպես է աշխէտ = զնդ. *xšaeta, պհլ. šēt, որի մեջ թեև օ (է) կա, բայց X ձայնը ընկած է. ուրեմն մեր ձևը նրանից ավելի հին է և բռնում է զանդիկ և պահալավ ձևերի մեջտեղը. յաւէտ = արշակունյան պհլ. yāvētan, որի սասանյան ձևն է jāvēd, պարսէզ սասանյան պհլ. pālēz, արշակունյան ձևը պիտի լիներ *pardēz, ինչպես ցույց է տալիս եբրայերեն pardēz, Արտաշէս, հին արշակունի անուն, որի նոր սասանյան ձևն է Ardašir (Արտաշիր). Սասանյան բառի մեջ ժ ցույց է տալիս բառի հետնությունը. հայերենի մեջ տ (t) խոր հնություն նշան է. Պլուտարքոս և Դիոն Կասոսիոս հիշում են Ἀρδαίης (η = և և ո՛ր թե ε = ե) հայ թագավորին ն. Ք. 30 թվին (Հիւբը. Arm. gram. էջ 29):

Այսպես, ուրեմն, ապացուցված է, թե հայերենի ը, և, ի, ժ, ծ, հ, ձ, ճ, ճ, չ ձայնները արդեն Թ—Պ դարերում գոյություն ունեին: Հարությունյանի ցուցակը ամբողջական լինելու համար պետք էր ապացուցանել նաև յ, զ, շ, ու, փ ձայնների գոյությունը. սրանց համար շունենք առաջիմ այնպիսի հաստատուն և շոշափելի օրինակներ, որ

ամեն կասկածից դուրս լինեին: Սակայն այսքանն էլ բավական է կարծեմ ոչնչացնելու համար իր սխալ կարծիքը:

Այս բոլորից հետևում է, թե այդ Գանիելյան գիրը, որ 22 տառերից էր բաղկանում, ո՛չ միայն հարմար չէր Ս գարի հայերենին, այլև չէր կարող հարմարվել նախորդ դարերին, և հետևաբար երբեք էլ հայերեն գիր եղած չէր: Հարությունյանի փաստաբանությունը իր դեմ է դուրս գալիս և իրան է ջնջում:

Երկրորդ. Ի՛նչպես կարող է լինել, որ մի ազգ կամ մի լեզու այբուբեն ունենա, մի ժամանակ դործածի և այդ գրականությունն այնպես ջնջվի, որ նրանից մի գիրք, մի տեսարակ կամ աննշան մի արձանագրություն անգամ չմնա: Հին պարսկերեն բեկտագրությունն էլ ջնջվեց. պահալավական գրականությունը իրենք պարսիկները իրենց ձեռքով ջնջեցին ոչնչացրին. բայց ի՛նչքան էլ ոչ ջնջեցին, նորից այդ գրականության մնացորդները կան ու հավիտյան կմնան: Եթե դարերի խոշոր մի անջրպետ ունենանք ի նկատի, այդպիսի մի գիրք (ինչպես հանճարեղ կերպով նկատում է Սարգիսյան, Ագաթ. և իւր բաղմ. գաղա. էջ 290) երևան պիտի գար զոնե Ս դարում և այդ առթիվ Կորյունը և կամ ուրիշ ժամանակակից մեկը մի բան հիշելու էր:

Վերջապես՝ ի՛նչպես կարող է լինել, որ այս հայկական համարված այբուբենը ամեն տեղ անհետ կորչում է, Հայաստանի մեջ, ուր գործածված պիտի լիներ, իսպառ անհրեւթանում է և մնում է միայն Միջագետքի մի ասորու մոտ:

Այս պատճառաբանություններից հետևում է պարզուպես, թե Գանիելյան գրերը հայերեն չէին և հայերից երբեք դործածված էլ չէին, այլ կորած հին սեմական մի ազդի այբուբենը, որ Մեսրոպը հետո միայն հասկանալով՝ երեսի վրա թողեց: Եվ այս բանը ցույց է տալիս Կորյունի համառոտ, բայց զորեղ վկայությունը. «Մանաւանդ զի և նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց թողնալք և յարուցեալք դիպեցան»: Միևնույն բանն է նաև Խորենացու ասածը. «Մուրացածոյն այնուիկ գծագրութեամբ», այսինքն օտարից մուրացված և երբեք հայ ազգի սեփականություն չեղած: Գանիել ասորի եպիսկոպոսը հանկարծ մի տեղ գտնելով հիշյալ այբուբենը և կարծելով, թե հայ լեզվի այբուբենն է, հայտնեց Վուստրապուհին, որով և պատճառ եղավ սուտ լուրի տարածվելուն հայոց մեջ:

Հայերը նախքան Մեսրոպը գրավոր գրականություն չեն ունե-

¹ Մուրացածոյ բառի այս նշանակությունը գտնում ենք նաև Փարպեցու մոտ. «Մանաւանդ թէ գոն նշանագիրք հայերէն լեզուոյս, որով հնար է ինքեան ձայնի և ոչ մուրացածոյ բարբառով շահել զդպես»:

ցած. Եղեւ է միայն բանավոր գրականութիւն, որի հատակտորներն են վիպասանական երգերը. այսպիսի գրականութիւն ունի նաև ամեն անգրագետ ազգ: Մեսրոպից առաջ հայերեն գրականութիւն ենթադրելը, որ իրը թե ջնջեց Լուսավորիչը՝ այրելով բոլոր հայերեն գրքերը, անմիտ հերիաթ է միայն:

Առանձին բաժնով պետք է խոսել Մարկվարտի կարծիքի մասին՝ Դանիելյան գրերի վերաբերմամբ: Այս գիտնականը ընդունում է, որ Հայաստանում Մեսրոպից առաջ գործածական էր հունարենից և ասորերենից տարբեր մի դիր: Այս մասին իր հիմնական ապացուցն է Փարպեցու այս խոսքը. «Կարգել զվաղնչուցն գրեալ շապագիրս տառիցն, զորս ոչ ուրուք էր հոգացեալ արկանել ի կիր» (էջ 16): Մարկվարտը ինքն էլ նկատում է, որ Կորյունը այսպիսի տեղեկութիւն չունի. ուստի որոնում է, թե Կորյունի ո՞ր խոսքն է, որ տեղիք տված պիտի լինի Փարպեցու այս ենթադրութեան և գտնում է հետևյալը. «Մանաանդդ ցի և նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց թաղեալք և յարուցեալք դիպեցան»: Ահա Կորյունի այս մտք խոսքն է, որ աղբյուր է ծառայել Փարպեցուն և Փարպեցու վրայով էլ Մարկվարտին՝ ենթադրելու թե Մեսրոպից առաջ Հայաստանում գործ է ածվել մի առանձին այբուբեն (Պատմ. հայ. նշանագր. էջ 35): Այս այբուբենը հնարել էր մի ասորի, հավանարար Դանիել եպիսկոպոսը և ահա թե ի՞նչ հանգամանքներում:

Հայաստանի հարավային նահանգներից մեկն էր Աղձնիքը, որ կազմում էր առանձին բղջիխութիւն: Աղձնիքը կից էր Տարոնին և իր մեջ էր առնում նաև Մասունը: Բնակչութեան ստվար մասը հայ էր, որ ապրում էր ասորիների հետ միասին: Թեմի եպիսկոպոսը ասորի էր: Հենց նույն թվերին՝ պատմութեան մեջ ծանոթ է Արզնի (Աղձնիքի) Դանիել եպիսկոպոսը. որ 410 թվին Իսահակ կաթողիկոսի և 424 թվին Դատիշոյի ժողովին ներկա էր: Ահա Աղձնյաց այս Դանիել ասորի եպիսկոպոսն էր (կամ իր նախորդներից մեկը), որ իր հայ հոտի մեջ քարոզելու համար ստիպված էր հայերեն գործածելու: Այս առթիվ հնարեց հայերենի համար առանձին այբուբեն, «այս այբուբենով երկար ժամանակ հայերեն գրեց և հետևաբար այս լեզվով թարգմանութիւններ էլ կատարեց» (տե՛ս Մարկ. էջ 43—46 և հատկապես էջ 43): Նվ որովհետև այս այբուբենի հեղինակը ասորի էր, ուստի նրա կազմութեան մեջ ասորերենն էլ դեր խաղացած պիտի լինի (էջ 46): Այբուբենը բաղկացած էր դիպի ձախ երկարող բաղաձայն տառերից. ձայնավորները շատ անկատար կերպով էին որոշվում: Այբուբենը նույն շէր արամեական և պահլավական այբուբենների հետ, այլ քաղված էր արամեական, հին ասորական, սասանյան և պարթևական այբուբեններից: Հեղինակը այս խառ-

նուրդը կազմել էր մի կողմից իրար նմանող տառերի շփոթութեանից խուսափելու և մյուս կողմից՝ ասորերենի պահպանելու լրացնելու համար (Մարկ. էջ 55):

Մարկվարտը այնպես լավ ձևակերպել է իր ենթադրութիւնները, որ առաջին ակնարկով շատ համոզիչ է երևում: Բայց երբ խորացնենք մեր ըննութիւնները և իջնենք մանրամասնութեանց մեջ, համոզիչ կետերը կընջվին և ենթադրութիւնը կտապալվի:

Ընդունենք մի բոլակ, որ Դանիել ասորին (կամ իր մի նախորդը) հնարել էր հայերեն տառերը՝ Աղձնիքում քրիստոնեական քարագութեան համար: Ինչո՞ւ այդ այբուբենը չպիտի տարածվեր նաև մնացյալ Հայաստանում. մի՞թե Աղձնիքը Հայաստան չէր և կամ չինական պարսպներով անջատված էր Հայաստանից.

Ինչպե՞ս եղավ, որ բուն Հայաստանի ժողովուրդը հունարեն և ասորերեն լեզուներով գոնե հարյուր տարի կարողացավ առաջ տանել իր Եկեղեցական արարողութիւնները և քրիստոնեական պաշտամունքը, իսկ Աղձնիքը, որի հայութիւնը ասորիների հետ բնականից ու նրանց լեզվին էլ վարժված էր, այսուհանդերձ չկարողացավ տարել ասորերենով և անհրաժեշտ կարիք զգացվեց հայերեն գրավոր թարգմանութիւններ անելու:

Ինչպե՞ս եղավ, որ այդքան Երկար ժամանակ Դանիելյան այբուբենը բավարարեց Աղձնիքի հայ ժողովուրդին, իսկ երբ Հայաստան եկավ, երկու տարի հետո փթուկ դուրս եկավ:

Դանիելյան այբուբենը կատարյալ էր թե անկատար: Մարկվարտը խուսափողական ձև է ստանում և անվճռակունորեն ասում է, թե «Կարելի չէ իմանայ հայերեն այբուբենի մեջ Դանիելի, Մեսրոպի և Հուսիսանոսի առանձին դերերը»: Այնուամենայնիվ հայերեն գրերի ծագման մասին խոսելիս՝ ասում է, թե թավերից ք, փ, ք, կրկնակներից դ, ո, ձայնավորներից ե, ի, յ Մեսրոպինն են (էջ 55). և որովհետև ըստ իրեն է, ք տառերն էլ կազմված են ե-ից (էջ 48) և Վ կրկնված է յ-ից (էջ 31), ուստի Մեսրոպի հնարած տառերի թիվն է 11, որոնք պակասում էին. ըստ այսմ, Դանիելյան այբուբենի մեջ: Մնացյալ տառերի համար ահա թե ի՞նչ ծագում է ենթադրում Մարկվարտը (աստղանիշ նշանակվածները Մեսրոպի հնարած 11 տառերն են). — աւ. նշանակում է ասորերեն, կար. = էսթրանգելա, եղես. = Եգիպտոս:

ա	պհյ. կամ էսթ?	դ	պհյ.
բ	աս. կամ պհյ.	*է	ե-ից
գ	պհյ.	*բ	ե-ից
դ	պհյ. կամ եղես.	*թ	հուն. կամ էսթ.
*ե	հուն.	ժ	ը

*ի հուն.	ա էսթ. կամ պճլ.
լ աս.	չ պճլ.
խ սլճլ.	պ պճլ. կամ եղես.
ծ էսթ.	ջ ?
կ աս.	*ա բ-ից
հ պճլ.	ս պճլ.
ձ պճլ.	*վ լ-ից
*ղ լ-ից	տ պճլ.
ճ ?	ր պճլ. կամ աս.
մ եղես.	ը էսթ.
յ պճլ.	*ւ հուն.
ն պճլ.	*փ հուն.
շ արամ. եղես. (կամ պճլ.)	*ք հուն.

Ըստ այս ցուցակի՝ Դանիելյան այբուբենից 10 տառ (հետն առնելով նաև ա, որ ավելի պատշաճական է համարում քան էսթրանդեյա), ուրեմն 11 տառ պահանջովական ծագում ունեն. 5 տառ ասորական զանազան ձևերից, 6 տառ անորոշ են (կամ ասորական կամ պահանջովական) և 3 տառ (ծ, ն, ջ) անհայտ: Ինչ էլ որ լինի սակայն, այս երեքը չէին կարող ասորական լինել, որովհետև ասորերեն լեզվի մեջ այդպիսի ձայներ չկան: Բայց նրանք գտնվում են պահանջովերենում, ուստի նրանք էլ պահանջովական պիտի լինեն: Այս հաշվով Դանիելյան այբուբենը պարունակում էր ուրեմն՝

14 տառ պահանջովերեն,

5 տառ ասորական,

6 տառ երկգիմի.

երկգիմիները բաժանելով երկուսի վրա, կլինի 17 պահանջովական և 8 ասորական:

Բայց այդ ինչպիսի՞ ասորի քրիստոնյա քարոզիչ է Դանիելը, որ իր կազմած արամեական այբուբենի տառերի կեսից ավելին պահանջովերենից է առնում: Եվ ինչպիսի՞ հայերեն այբուբեն է դա, որ 11 տառ պակաս ունի (և դեռ ծ, ձ, շ, ջ, ն, զ, ժ տառերի գոյությունն էլ խնդրական է համարում՝ էջ 75). ուրեմն ինչպե՞ս կարելի եղավ այդ այբուբենով հայերեն թարգմանել ու գրել երկար ժամանակ:

Ուրիշ հարցումներ.— Ինչո՞ւ Դանիելյան այբուբենը չպիտի ունենար վ, ք, փ, ք տառերը և պիտի սպասեր, որ Մեսրոպը գա և հնարի գրանք: Թե՛ ասորերենը և թե՛ մանավանդ պահանջովերենը ունեն վ տառը. ինչո՞ւ Դանիելը մեկից փոխ շառավ այդ տառը: Թե՛ ասորերենը և թե՛ պահանջովերենը ունեն փ (=ֆ) տառը, ինչո՞ւ փոխ շառավ Դանիելը: Ասորերենը շատ լավ զանազանում է տ և ր, կ և ք

ձայները և նրանց համար առանձին տառեր ունի (օրինակ՝ հայերենի մեջ ասորական տալիթայ բառը ներկայացնում է թե՛ ա և թե՛ ք, իսկ եթե այս բառը հունարենի միջոցով է, կարելի է հիշել տլայ և թոհուրոհ զուտ ասորական բառերը, մեկը ա-ով, մյուսը ք-ով). ինչո՞ւ Դանիելը փոխ շառավ սրանք:

Տեսնում ենք, որ այս բոլորը անհարիր բաներ են:

Դեռ մենք այս եզրակացություններին հասանք, որովհետև հետևեցինք Մարկվարտին՝ հայերեն տառերի ծագման բացատրության մեջ: Հայերեն շատ տառեր, որ ակնհայտ կերպով հունական ծագում ունեն, Մարկվարտը խեղաթյուրում և ասորականից է դնում: Օրինակի համար Բ, որ հունարենն Ե տառածանից է, դնում է ասորի Ս ք տառից: Այսպես և ուրիշներ: Գրքիս է գլխում պիտի տեսնենք, թե հայերենի մեջ միայն մի տառ կա (ծ), որ հաստատ ասորական ծագում ունի և երեք տառ (լս, կ, ձ), որ տատանվում են ասորերենի և ուրիշ լեզուների միջև:

Ահա թե ինչ դրուժյան հասավ ասորի Դանիելի կազմած արամեական այբուբենը:

Վերջապես Մարկվարտի դեմ կարող ենք դնել իր մի ուրիշ վճռական խոսքը, որ մեջ է բերում նույն գրքում (էջ 7). «Հայաստանի մեջ երկրին հատուկ լեզվով տող մ'իսկ գրված չէր, վասն զի նոր ժամանակվան ազգաբնակներեն և ոչ մին բավական էր հայերենի բազմաթիվ ու դժվարին հնչումները ներկայացնել»: Եթե Հայաստանում կարելի չէր որևէ ձևով հայերեն գրել, Աղձնիքում կարելի՞ էր:

Այս բոլորից հետո մենք կարող ենք ուրեմն նորից կրկնել մեր նախորդ եզրակացությունը, թե Դանիելյան գրերը հայերեն չէին և հայոց մեջ երեք գործածված չէին, այլ կորած հին սեմական մի ազգի այբուբենը:

Մարկվարտին գրեթե նման ձևով է բացատրում Նահապետյանը (Բազմ. 1913, էջ 126 են) Դանիելի և Դանիելյան գրերի հարցը: Նա հորիզոնը փոխադրում է Տարոնի Հացեաց դրախտ մենարանը, ուր Գ դարում Լուսավորչի ձեռքով քորեպիսկոպոս էր նշանակված իր աշակերտ Դանիել ասորի եպիսկոպոսը, որ հետո հայոց կաթողիկոս ընտրվեց և սպանվեց Տիրան թագավորի հրամանով (347): Նրա աշակերտներն էին Եպիփան, Շաղիտա, Գինթ ևն: Հացեաց դրախտի միաբանությունը իր առաքելությունը տարածում էր Մոփքի, Աղձնիքի և հայկական Միջագետքի վրա, ուր ազգաբնակչությունը հայ և ասորի խառն էր: Այստեղ ահա կազմված էր առանձին հայկական այբուբեն՝ «պահլաւէ, դենդէ, փիւնիկեան և այլն գրեթէ, փոքր ի շատէ յունական կամ հռովմէական գրութեան նմանութեամբ ձևակերպ-

ված»։ Ահա այս շրջանի եպիսկոպոս էր Գանիել ասորին էլ Մեսրոպի ժամանակ և իր ունեցած այբուբենն էլ այդ այբուբենն էր։ Գանիելյան այբուբենը բաղկացած էր 22 գրից, որոնք են՝

ա, բ, գ, դ, ե, է, ը, թ, ի, լ, խ, կ, ղ, մ, ն, ո, պ, ռ, ս, վ, տ, ր։

Այս այբուբենը աշխոյս էր գրվում և ուներ պակաս տառեր, որոնք «փոխանակված էին վերագիր նշաններով»։

Այս գրերի վրա Մեսրոպը ավելացրել է «գենետ կամ պահլալ գրերն»։

գ, ժ, ծ, հ, ձ, ճ, յ, շ, ո, չ, ջ,

և լատիններենից էլ առել է՝ ռ, փ, ք տառերը։

Բուլորին տվել է լատինական գրութայն ձևը։

Գ Լ Ո Ւ Ե Ձ

ՊԱՐՍԻԿ, ՀՈՒՅՆ ԵՎ ԱՍՈՐԻ ԳՐԵՐԸ

Նախորդ գլխում մենք հասանք այն եզրակացություն, որ հայերը նախքան Մեսրոպը (իբր թե Գանիելյան գրերով) գրավոր գրականություն չեն ունեցած. եղել է միայն բանավոր գրականություն, որ բաղկացած էր ժողովրդական երգերից, զրույցներից և առասպելներից, որոնք երգվում և պատմվում էին միշտ բերանացի, առանց բնավ գրի առնվելու (վիպասանական շրջան)։ Այս շրջանը տևեց մինչև Ս դարի սկիզբը, երբ Մեսրոպ հնարելով հայերեն գրերը, ստեղծեց հայոց գրավոր գրականությունը։

Հին բանասերներից շատերը, ինչպես և նորերից ոմանք, ենթադրում են, թե այս շրջանում հայերը զուրկ չէին գրավոր գրականությունից, այլ ընդունելով պարսիկ¹, հույն և ասորի տառերը՝ ստեղծել էին հայալեզու, բայց պարսկատառ, հունատառ և ասորատառ գրականություն, ճիշտ այնպես՝ ինչպես արդի եվրոպական լեզուները գործ են ածում լատինական տառերը, բայց գրում են իրենց խոսած լեզվով, կամ ինչպես մահմեդական յուրաքանչյուր ազգ գործ է ածում արաբական տառերը, բայց գրում է իր մայրենի լեզվով։

Այս ենթադրությունն ասպացուցանելու համար հիշյալ բանասերները մեզ են բերում հետևյալ երեք պատճառաբանությունները.

¹ Պարսկական տառեր անելով հասկացվում են պահլավական կամ գենդական գրերը, որոնք իրարից աննշան տարբերություն միայն ունեն։ Նոր պարսիկների գործածած տառերը սրանց հետ բնավ կապ չունեն, արաբերեն են և փոխ են անված շատ հետին ժամանակներում։

Ա. Մեսրոպյան շրջանի առաջին գրվածքները, որոնք գրերի գյուտից անմիջապես հետո գրվեցին, ինչպես Ս. գիրքը, Կորյուն, Եզնիկ և այլն, ունեն այնպիսի գեղեցիկ, ճոխ ու կանոնավոր լեզու, որ երկար մատենագրական մշակութուն են ենթադրում. առանց այս մշակութայն այնպիսի սքանչելի լեզու արտագրել անկարելի է. և որովհետև անկարելի է մատենագրություն առանց գրի, ուստի պետք է ենթադրել, թե հայերը այն երկար շրջանումն էլ գրեր ունեցել են։

Բ. Մեր մատենագրության մեջ կան մի քանի գրվածքներ, ինչպես Յաճարապատում, Ագաթանգեղոս, Բուզանդ, Զենոք Գլալ, որոնք գրված են Գ դարում. եթե սրանք գրված լինեին նախ հունարեն կամ ասորերեն և հետո թարգմանված լինեին հայերենի, պետք էր որ բնագրերից մի հետք մնացած լիներ. բայց որովհետև կարելի չէ ասպացուցանել այդպիսի բնագրերների գոյությունը, ուստի պետք է ընդունել, թե այս աշխատությունները գրվեցան հունարեն կամ ասորերեն տառերով և հայերեն լեզվով. և միայն հայերեն գրերի գյուտից հետո վերածվեցան հայերեն տառերի։

Գ. Մեր մատենագիրները մի քանի տեղ հայտնապես վերկայում են, թե հայերը գրերի գյուտից առաջ գործ էին ածում հունարեն, ասորերեն և պարսկերեն գրերը։ Այսպես Փարպեցի, գլ. Ժ (էջ 43) խոսելով Մեսրոպի ժամանակ արքունի դիվանագրություն մասին, ասում է. «Վասն զի ասորի և յոյն գրով վճարէին յայնժամ զգործ թագաւորացն Հայոց՝ արքունի դպիրքն, զվճարոցն և զհրովարտակացն»։ Խորենացին (Ա. գ.) խոսելով հին հայոց անուսումնասիրության մասին, գրում է. «Այլ ասիցէ որ արդևք վասն ոչ լինելոյ գիր և դպրութիւն ի ժամանակին կամ վասն պէտպէս պատերազմացն, որ կուռ զմիմեանց զկնի անհետ ի վերայ գային։ Այլ ոչ արդարև այսորիկ կարծեցեալ լինի, քանզի գտանին և միջոցք լեալ պատերազմացն, և գիր պարսից և յունաց, որովք այժմ դիւղից և գաւառաց ևս և իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց այժմ առ մեզ գտանին անբաւ զրուցաց մատեանք. մանաւանդ որ ի սեփական ազատութեան պայազատութիւն»։ Նույնպես՝ Մերութանի այրած գրքերի առթիվ խոսելով՝ հիշեցնում է, թե «Զի յայնժամ գիր դպրութեան Հայոց չև ևս էր լեալ, և յունական վարէին եկեղեցույ կարգք» (Խոր. Գ. 14)։ Վերջապես Մեսրոպի հրածարումից հետո՝ արքունի քարտուղարի պակասության առթիվ գրում է. «Ոչ փոքր ինչ կրէ (Վոամշապուհ) աշխատութիւն յաղագս քարտուղարի, զի մինչև գնաց Մեսրոպ յարքունական գրանէն՝ ոչ դոք ի ճարտարաց գտանէր անդ ի դպրաց, քանզի պարսկականան վարէին գրով» (Խոր. Գ. Ժբ)։

Ներսես Շնորհալի՝ Բարձրացուցէքի Մեկնութեան առաջաբա-

նում՝ օգտվելով խորհնացուց, ասում է. «Եւ այսպէս կարգեցան (յա-
ջորդք Ս. Լուսաւորչի) մինչև ի սուրբն Սահակ և Մեսրոպ, զանձինս
տուեալ օրինակ բարեաց: Եւ վասն զի ոչ էր զիր հայերէն լեզուի,
այլ յոյն և ասորի գրով վարէին և ուր ոչն լինէին սուրբն Սահակ և
Մեսրոպ, որ թարգմանէին և մեկնէին զգիրս սուրբս, յովով ուրեք
պակասութիւն լինէր ճշմարտութեան աւանդիցն առ աշակերտեալսն
են»: Իսկ նույն հեղինակի խոսքերը Ալեքս կայսեր մատուցած Հա-
ւատոյ զանանութեան մեջ (տե՛ս Կիրակոս պատմիչ), պետք է
հասկանալ զուտ հունարեն բնագիրների համար. «Եւ օրհնութիւն
խաչի ոչ ի մէջ եղևալ է, այլ յառաջին հարցն ձերոց (Յունաց), զոր
նախնիքն մեր թարգմանեալ ետուն մեզ, որպէս այժմ գտանեմք
յարևելս յունարէն գրով ի հին գիրս, ոչ առաւել և ոչ նուազ քան
զմերս, զի գրեալ էր յունայ զնորոգ խաչն»):

Ավելի հետին ժամանակներից ունենք Կիրակոս պատմիչը.
«Քանզի ցայն վայր ոչ ունէին գիր Հայք, այլ յոյն և ասորի գրով
վարէին և նշանագրաւ» (էջ 15): Վարդան պատմիչ՝ էջ 49 «յոյն և
ասորի և պարսիկ գրով շատացեալք»:

Գանձարանը երկու տեղ հիշատակում է նույն բանը. նախ Կա-
նոն Սահակայ և Մեսրոպայ.

Արդ ի մերոյ սուրբ Լուսաւորչէն,
Արթուն անուն սրբոյ Գրիգորէն,
Օրինագրեալ դարձաք ի շարէն,
Ի կոոց զոհից և ի բանսարկուէն,
Այլ նա վարժեալ գրովն յունարէն,
Զի յունէաք զիր ի հայ բառէն,
Մինչ Իսահակ մեծն ի պարթևէն»:

(Հանել եմ Քավրիգի Ա. № 43 ձեռագրից, էջ 318բ—321բ, որի հետ հա-
մեմատել եմ էջմիածնի Կարինյան № 466, էջ 182 ևն):

Երկրորդն է Գանձ սրբոց թարգմանչացն.

Թաղէոս եկեալ,
Զոր գրով յղեալ,
Թումայ առաքեալ,
Մեր հարբն որ քնարեալ,
Յասորոց վարժեալ,
Յոյն գրով վարեալ:

(Հանել եմ Քավրիգի նույն ձեռագրից, էջ 150բ—154ա):

Այս կարծիքը առաջին անգամ հայտնել է Չամչյանը, որ թեև
իր Պատմութեան մեջ առանձին տեսութեամբ չի պարզում իր գա-

ղափարը, բայց էջ 494-ում և 509-ում տված տեղեկություններով
պարզապես հայտնի է դարձնում իր միտքը: Հայոց գրավոր գրա-
կանութեան առաջին գործունեությունների ժամանակ Սահակի համար ա-
սում է. «Եւ որչափ ինչ գիրս եգիս գրեալ յունաց կամ ասորոց տա-
ռի, յորս բանքն էին հայերէն, ետ գրել զայնս հայոց գրով» (էջ
494): Հովսեփ և Եղիշիկ ուղարկվեցան Եգիպտոս, «զի թէ կայցեն անդ
մատեան ինչ հայոց՝ գրեալ ասորոց գրով՝ գրեսցեն զայնս հայե-
րէն, նաև զգիրս հարց ասորոց թարգմանեսցեն ի հայս» (էջ 509):

Չամչյանի կարծեկից են Ինճիճյանը, էմինը, Ալիշանը և վե-
նետեկեցիներից շատերը, ավելի նորերից Զարհանալլան (Պատմ.
հայ. գպր.՝ էջ 16—17), ֆր. Միլլեր (Zur Geschichte der arm.
Schrift, WZKM 1890, թրգմ. Հանդ. Ամս. 1891, էջ 69բ), Հարու-
թյունյան, Վերեր, և այս բանը ուսուցվում է մինչև անգամ դատա-
գրքերում և այլուր. ինչպես՝ Մուրատյան (Եկեղ. Պատմ. էջ 87),
Պալասանյան (Փորձ, Բ տարի, Գ. էջ 29), և. եպ. Ստեփանէ (Խոր.
աշխ. թրգմ. ծանոթ. 12) ևն:

Մրանց հետ պետք է զննել նաև Հ. Մ. Ավգերյանին, որի խոսքե-
րը սակայն մի քիչ անորոշ են. հմմտ. հետևյալ հատվածը. «Քաջա-
վարժ գտաւ (Սահակ) յամենայն դպրութիւնս յունաց և ասորոց և
պարսից, թող զներհուն հմտութիւն ի բնիկ բարբառ հայկաբան ա-
ռանց գրոյ, զի ոչ գոյր հայերէնագիր դպրութիւն մինչև ցաւարս նո-
րա, վասն որոյ վարէին օտար գրով» (Լիակ. վարք. սրբ. Բ. 132.
հմմտ. նաև Բ. 141, Ե. 281, 287):

Ինճիճյանը ընդունում է, թե հայերը նախապես գործ էին ա-
ծում Դանիելյան գրերը. այս գրերը ձայնավորից զուրկ լինելով՝ հա-
յերը ստիպվեցան թողնել և փոխ առին դրացի Երեք տղերի գրերը,
բայց մասնավանդ հունարեն և ասորերեն. «Բ պակասիլ ձայնաւոր տա-
ռիցն՝ չէ մարթ կապել կամ հեզել զվանկս... Եւ վասն այնորիկ նախ-
նիք մեր բոլորովին ի բաց թողեալ զայն գիր՝ երից դրացի ազգաց
գրովքն վարէին (Հնախօս. Գ, էջ 74). բայց առաւել երևի գործածու-
թիւն յունական տառից, ևս առաւել ասորոցն» (անդ. էջ 70):

էմինը (ИЗСЛЪД. 1896, էջ 207, 211 և 221, թարգմ. Հայկ. աշ-
խարհ 1870, էջ 45) Դանիելյան գրերից հետո զնում է պարսկական
կամ ղենդ. հետո ասորական և վերջուպես հունական գրերի գործա-
ծությունը: Այս գրերը՝ զուտ քաղաքական պատճառներով մանկելով
Հայաստան, խափանեցին Դանիելյան գրերի գործածությունը: «Քիտ-
նականները այս խնդիրը բավական լուսարանած են արդեն», ասում
է հեղինակը և ավելորդ է գտնում նրա վրա միանգամ էլ վերադառ-
նալ:

Հարությունյանն (Հայոց գիրք, էջ 153, 157) ընդունում է, թե

հայերն ունեին բնիկ հին գիր, որ «ամուր կապերով շղթալված էր կռապաշտութեան հետ», հույն և ասորի կրոնավորները գրելով Հայաստան, հալածեցին այն և «ներմուծեցին հունական և ասորական գիրը»։ այնուհետև հայ ազգը «մոռացութեան տալով յուր սեպհական հին գիրը՝ մուրացկանութեամբ սովորում և գործ էր դնում հունաց, պարսից և ասորոց տառերը»։ Բայց օտար քարոզիչները սրանով էլ չբավականացան և հայ լեզուն էլ ջնջելով՝ սկսեցին գործածել հունարեն և ասորերեն լեզուները։ Հայերը տեսնելով, որ այսպիսով իրենց ազգութիւնը կորուսման ճամբի մեջ է, մտածեցին հրեաներէլ հայերեն գիր և ազգը փրկել։

Ամենից մեզմն է S. Weber (Die katholische Kirche in Armenien, 1903, էջ 395), որ կարծում է, թէ Մեսրոպից առաջ հայերը ասորյա գործառնութեանց մեջ գործ էին անում հունարեն գրերը (հայ լեզվով գրվածքներում), բայց ամբողջական մի գրականութեան գոյութիւնը մերժում է։

Քննիչներից ոմանք մինչև իսկ տարօրինակ հայտնութիւններ են անում այս մասին. օրինակ՝ Ինճիճյանը պատմում է, թէ մինչև այժմ էլ գոյութիւն ունեն ասորի տառերով հայերեն գրքեր. «Մինչև ցայժմ լսեմք ուրեք ուրեք գտանիլ հայկական մատենից գրեալ ասորի տառիք. յորոց զմին ինքնին տեսեալ վկայեաց մեզ Սիմոն Ասսեմանին, որ մի էր ի վարժապետացն ի Պետալիոն» (Հնախ. Գ. էջ 71)։

Սակայն բոլոր այն պատճառաբանութիւնները, որով ուզում են ապացուցանել հայերեն լեզվով ու պարսկատառ, հունատառ և ասորատառ մի գրականութեան գոյութիւնը, անհիմն ու սխալ են։ Նրանցից ո՛չ մեկը կարող չէ դիմանալ նոր քննական գիտութեան առաջ և ո՛չ մի նոր բանասեր, որ ծանոթ է քննական պատմութեան և լեզվաբանութեան, չի կարող ընդունել այսպիսի սխալ մի ենթադրութիւն։

Չամչյանի կարծիքին հակառակորդ եղան Վիեննացիք, որոնց կողմնակից են նոր բանասերները. այսպիսի Գարագաշյան (Քնն. պատմ. Գ. էջ 32—33), Լ. Յ. Տաշյան (Հանդ. ամս. 1893, էջ 90—91), Լ. Թ. Սարգիսյան (Ագաթ. և իւր բազմ. գաղտ. էջ 288—297), Հիւրշման (Arm. Gram. էջ 12), Գ. Տեր-Մկրտչյան (Արարատ, 1896, էջ 31), Լ. Գ. Մենշիշյան (Հանդ. ամս. 1896, էջ 213—214), Ստ. Մալխասյան (Դասընթաց Հայոց մատ. պատմ. էջ 44), Մարկվարտ (Հանդ. ամս. 1911, 535—536) և այլն։

Սրանց մեջ բերած փաստերը և մեր պատճառաբանութիւնները միացնելով իրար հետ, անցնում ենք քննելու հների առարկութիւնները և յուրաքանչյուրին պատասխանել մի առ մի։

ա) Լեզուն գործարանավոր մի մարմին է, որի կյանքը կախված է խոսողներից. գրիչը՝ այսինքն գրական մշակութիւնը, այնքան մեծ ազդեցութիւն չունի նրա վրա, որչափ կենդանի շրթունքը. ժողովրդի հազարավոր տարիների աշխատանքը այնպիսի է կոկում, կերպարանափոխում այն, որ գիտունը շատ անգամ զարմացած է մնում։ Աֆրիկայի և Ամերիկայի վայրենիների մեջ անգամ գտնվեցան այնպիսի լեզուներ, որոնց կանոնավորութիւնն ու ճոխութիւնը կարող էր մրցել մշակված լեզուների հետ, թեև նրանք ամենևին գրական մշակութիւն տեսած չէին։ Բարեշրջութեան և բնական զարգացման այս օրինքի արդյունքն է նաև մեր Ս դարի լեզուն։ Ամենևին պետք չկա նրա կազմութեան մեջ հին գրական մշակութիւն ենթադրել, նրա կանոնավոր քերականութիւնն ու ճոխ բառարանը հայ ազգի հազարավոր տարիների կյանքի ծնունդն է։ Իսկ ոճի այն մաքրութիւնն ու վայելչութիւնը, որով փայլում են Ս դարի գրվածքներից ոմանք, արդյունք են իրենց հեղինակների ազնիվ ճաշակի և Հունաստանի մեջ ստացած կրթութեան։ Լեզուն միշտ մարդուն է, ոճը՝ հեղինակինը։ Արդարև կրեց հայերենը գրական մշակութիւն, բայց այս ձախորդ գրական մշակութիւնը հունարան կամ լատինաբան արվեստակալ լեզուն միայն տվեց։

բ) Ի դարում հայերեն լեզվով մատենագրութիւն ենթադրելը հին վենետիկյանների քաղցր երազն էր. բոլոր այն աշխատութիւնները՝ որոնք նույն դարի ծնունդն էին համարվում, նորագույն քրեանագատութեան վճռով իջան Ս, Զ և Ե դարերը։ Յաճախապատումը՝ որ Գրիգոր Լուսավորչի աշխատանքն էր համարվում, Ս դարում էլ չի կարող գրված լինել։ Ագաթանգեղոս և Բուզանդ գրված պետք է լինեն Ս դարի առաջին կեսին, ինչպես ցույց է տալիս իրենց դասական լեզուն։ Զենոբ Գլակը Գաթրճյանի և Խալաթյանի վճռով Ե դարի կարկատանք է։ Աերուբնայի բնագիրը գրված է ասորերեն լեզվով և Ս դարի առաջին կեսին թարգմանիչների ձեռքով հայերենի վերածված։ Վերջապես Ս դարից առաջ հայալեզու գրականութիւն չկա և չի կարող լինել։ «Հայաստանի մեջ երկրին հատուկ լեզուաւ տող մ'իսկ գրուած չէր, վասն զի նոյն ժամանակուան ազգաբնուներէն և ոչ մին բաւական էր հայերէնի բազմաթիւ ու դժուարին հնչումները ներկայացրնել», ասում է Մարկվարտ խիստ բառերով՝ իր «Պատմ. հայ. նշանագրերու» աշխատութեան մեջ (Վիեննա, 1913), էջ 7։

Եթե հայերը Ի դարում գրականութիւն ունեցած լինեին, ամենից առաջ պարտավոր էին Ս. Գիրքը, զոնե միայն Ավետարանը թարգմանել և ո՛չ թե զանազան պատմական գործեր հեղինակել։ Վրաց, Աղվանից, Գոթաց և Սլավոնների մատենագրութիւնն էլ այս

ձևով է սկսել: Եվ չկա մի հեղինակ, որ կարծե, թե Ավետարանն էլ հունատառ կամ ասորատառ և հայալեզու էր, քանի որ պատմագիրները վկայությունն այս մասին շատ պարզ է. «Փանզի ոչ գոյին զև ու հայերէն լսողութեամբ սուրբ կտակարանք եկեղեցւոյ» (Փարպ. ծ.): Նույնիսկ Չամչյանը, որ այս կարծիքի հեղինակն է, ընդունում է, թե Մեսրոպը «հանապազ ընթերցեալ յականջս ժողովրդոց զաստուածաշունչ գիրս գրեալս յայլ լեզու՝ մեկնէր նոցա զայն հայերէն» (Ա. էջ 489):

Եթե հայերը հին հայ գրականություն ունեին, ինչո՞ւ համար էին ուրեմն խորենացու այն դառն գանգատները, թե հին հայերը «տգետ, անուսումնասեր ու վայրենի» մարդիկ էին, որ ոչ միայն իրենց հատուկ գիրը չունեին, այլ և չէին ուզում օգտվել հույն ու պարսիկ գրականությունից: Մանավանդ այն խորենացու, որի վկայությունը վրա իբր թե հիմնվելով եզրակացնում են ոմանք քննիչներ, թե հին հայ գիր ու գրականություն կար: Եթե հին հայ գրի ու գրականության շնչման իբր պատճառ բերվում է քրիստոնեությունը, ընդհակառակը մենք տեսնում ենք, որ Մեսրոպի ժամանակ զև հեթանոսությունը կենդանի է Հայաստանի զանազան զավանդերում, և եթե հին հայ գիր ու գրականություն կար, սրանց մեջ գոնե պահված պիտի լիներ, մանավանդ որ միայն 100 տարի էր անցել Լուսավորչից հետո, և այն ժամանակ Մեսրոպը պետք չպիտի ունենար Միշապետի և Ասորիքի մեջ փնտրելու հին հայկական գիրը (Մալխասյան, Տարազ 1893, 1—5):

գ) Մեծագույն փաստը՝ որ գիտնականներին պիտի կասեցնե, երբորդն է. ինչպես կարելի էր առարկել այն պարագային, երբ Փարպեցին, խորենացին և այլն հայտնի վկայություն են տալիս, թե հայերը գրում էին հույն, պարսիկ և ասորի գրով:

Քննադատությունը չի մերժում խորենացու, մանավանդ Փարպեցու վկայությունը, բայց նկատել է տալիս, թե զիր բառը այստեղ հին իմաստով պետք է հասկանալ «գրականություն» և ո՛չ թե «տառ, նշանագիր»: Փարպեցին կամ խորենացին ուզում են ասել, թե հայերը Մեսրոպից առաջ հայկական գիր և գրականություն չունեին. բայց պետք եղած պարագային գործ էին ածում հիշյալ երեք ազգերի գրականությունը. գրում էին հունարեն տառերով և հունարեն լեզվով, կամ պարսկերեն տառերով և պարսկերեն լեզվով, և կամ վերջապես ասորերեն տառերով և ասորերեն լեզվով: Այս վիճակը համապատասխանում է եվրոպական ազգերի հին շրջանին, երբ սրբանք մայրենի լեզվով գրականություն չունենալով՝ գործ էին ածում լատիներեն լեզուն:

Հետին ժամանակներում, երբ զիր բառը պահեց միայն «տառ,

նշանագիր» իմաստը, ինչպես հիմա, Փարպեցու և խորենացու վկայությունը, որ լեզվի մասին էր, նշանագրի համար առնվեց: Այսպես կարող է հակացած լինել, օրինակ, Ենոք՝ իր վկայության մեջ, թերևս նաև վարդան պատմիչը. բայց մանավանդ կիրակոս Գանձակեցին, որ իր «գրով և նշանագրաւ» բառերով հայտնապես ցույց է տալիս, թե ինքը նոր իմաստով էր միայն հասկանում:

Եթե հայերը կարողանային գործածել հունարեն, պարսկերեն և ասորերեն գրերը հայերենի համար, նշանակում է թե ունեին երեք տեսակ այբուբեն. հետևաբար պետք չկար Մեսրոպին կրել այնպիսի մեծամեծ նեղություններ՝ հայ ժողովուրդին գրեր տալու համար: Եվ ի դուր է ենթադրել Հարությունյանի նման (Հայոց գիրը, էջ 258), թե Մեսրոպի հայերեն գրեր հնարելու բուն պատճառը նույն իսկ մեր երեք տեսակ այբուբեն ունենալն էր, որոնցից ո՛չ մին կարելի եղավ ճանաչել իբրև ազգային սեփականություն. և իբր թե՛ եթե այս երեք գրերից մե՛կը միայն գործածական լիներ, զրի գլուտը երբեք չէր կարող տեղի ունենալ և ոչ էլ կարող էր առաջ գալ Մեսրոպի այն մեծ հեղափոխությունը: Ի դուր է այս ենթադրությունը, որովհետև բուն իսկ իր մեջ է հակասում, քանի որ պատմագիրների վկայության համեմատ՝ վերջին ժամանակներում հունարենը վտարվելով՝ մնացել էին միայն ասորի և պարսիկ գրերը. և որովհետև եկեղեցու մեջ միայն ասորի գիրն էր գործածական, ուստի պետք էր ենթադրել, թե հայերը վերջապես պահել էին մի միակ այբուբեն:

Բայց նույն իսկ եթե ընդունենք, որ հիշյալ երեք այբուբեններն էլ գործածական էին, նորից անտեղություն ամենևին չենք նշմարում: Այսօրվա օրս Ալբանացիք էլ ճիշտ նույն վիճակումն են. ունեն երեք տեսակ այբուբեն՝ լատինական (Գեգա), հունական (Քոսկա) և արաբական. բայց այս երեքությունը ամենևին պատճառ չէ, որ նրանք բոլորն էլ վտարվեն ժողովրդից և այբանական առանձին այբուբեն հնարելու կարիք զգացվի: Այսպիսի կարիք ամենևին չպիտի զգացվի, քանի որ այբանացիք այլալեզու գրականություն չունեն մեր նախամեսրոպյան շրջանի նման, այլ գրում են իրենց ինիկ այբանական լեզվով ու բարբառով:

Չամչյանի այն կարծիքը, թե Սահակը և թարգմանիչները առաջին անգամ աշխատեցին օտար տառերով գրված հայալեզու գրքերը հայատառի վերածել, պատմական հիմք չունի: Արդարև Ասողիկը տալիս է այս տեսակ մի տեղեկություն. «Յովսէփ և Եզնիկ, արքանակը Սահակայ, զայսու ժամանակաւ առաքեալք յԱսորիս, ուստի և ի Յոյնս՝ ի գրաւորութիւնս գրոց վարդապետականաց» (էջ 75): Այստեղ՝ եթև ուզենք, գրավորություն բառը կարող ենք Չամչյանի ենթադրած ձևով հասկանալ: Բայց հետին մի պատմագրի վկայու-

թյունը, նույն իսկ եթե ավելի բացահայտ կերպով ասված էլ լինեք, կարելի չէր իբրև ստուգություն բնորոշել, քանի որ հնագույն պատմագիրները այդպիսի բան չունեն։ Կորյունը դրում է. «Զի յասորահան բարբառոյն՝ զնոցին հարցն սրբոց զաւանդութիւնս, հայերէն գրեալս դարձուցէն» (էջ 20): Այստեղ «հայերէն գրեալս» դարձվածք պետք չէ կասկածի տեղիք տա, իբր թէ Կորյունը ասել ուզեր «միայն հայերեն գրեալով գրված», որովհետև եթե գրերը միայն ասորի լինեին, իսկ լեզուն հայերեն, կարելի չէր ասել «յասորահան բարբառոյն»:

Ավելի բացորոշ են Փոքր Կորյունը և Խորենացին. «Զի յասորի բարբառոյն զսուրբ գիրս նոր թարգմանեսցեն ի հայ լեզու և գրով աւանդեսցեն իւրեանց աշխարհին» (Փ. Կոր. էջ 16): Այստեղ ոչ միայն «յասորի բարբառոյն» բառերը ասորերէն լեզուն են մատնանշում, այլև «նոր թարգմանեսցեն ի հայ լեզու» բառերն էլ կարծես դիտմամբ են դրված, հայտնապես ցույց տալու համար, թե այն գրքերը հայերեն չէին, հայերենի թարգմանված չէին, և նոր պետք էր թարգմանել հայերենի: — «Զի որ միանգամ գուցի անդ գիրք ասացեալ նոցին սրբոց հարցն առաջնոց, թարգմանեալ ի մեր լեզու՝ բերցին փութով, զի յետ այնր ի Բիզանդիոն առաքեսցին ի նոյն գործ» (Խոր. Գ. 4.): Կարելի չէ կարծել, որ ասորի սուրբ հայրերը իրենց գործերը հայալեզու և միայն ասորատառ գրած լինեին. և, եթե նույն գործի համար Բյուզանդիոն էլ պիտի կրթային, նաև հույն հայրերը հունատառ և հայալեզու գործեր թողած լինեին: Վերջապես եթե իրոք հայալեզու և ասորատառ կամ հունատառ գրություններ կային, ի՞նչ գործ ունեին նրանք նդեսիայում և Պոլսում: Զէ՞ որ այդպիսի գրքերը Հայաստանի մեջ միայն պիտի գտնվեին, և եթե Հայաստանի մեջ կար, այլ ևս ի՞նչ պետք կար այդքան հեռուները գրեալ՝ հայատառի վերածելու համար նրանք:

Եթե հայերը օտար տառերով հայալեզու գրականություն ունենային, այլ ևս ինչո՞ւ ուրեմն շարժի կարողանային հասկանալ և կեղեցական գրքերը, երբ նրանք եկեղեցու բեմից հնչում էին. գրի ձևը ի՞նչ նշանակություն ունի հնչման մեջ. նեղություն կրողը շատ շատ ընթերցողը պիտի լինեք և ոչ լսողը: Եվ այլ ևս ի՞նչ բանի պետք էին թարգմանիչները, առանց որոնց ժողովուրդը ամենեին բան չէր հասկանում: «Ասորի մեծաշան և անօգուտ ուսմամբքն աշխատեալք յոխորտ, յորոց բազմութիւնք ժողովրդոց ունայնք և թափուրք հրածարեալք գնային յեկեղեցոյն, և ուսուցիչքն հանելով յօգոց և հառաչելով՝ զզջանային զանոտի ջանն իւրեանց, յորում ոչ գոք յուսումնասէր ժողովելոցն տեսանէին օգտեալս ի վարդապետութենէ հոգեվոր իւրատուցն» (Փարսլ. ժա): «Քանզի ինքն էր (Մեսրոպ) ընթեր-

ցող և թարգմանիչ, և եթէ այլ ոք ընթեռնոյր, ուր նա ոչ հանդիպէր, զանխուլ ի ժողովրդոցն լինէր՝ յազազս ոչ լինելոյ թարգմանիչ» (Խոր. Գ. խէ): Այս խոսքից պարզ է, որ գրքերի ընթերցման համար կային երկու տարբեր պաշտոնյաներ՝ ընթերցող և թարգմանիչ. առաջինը հույն կամ ասորի տառերը ճանաչելով (և անշուշտ լավ ձայն ունենալով) պարզապես կարգում էր գիրքը, բայց լեզուն չէր հասկանում. նրան հաջորդում էր երկրորդը, որ հույն կամ ասորերեն լեզուն էլ իմանալով, սկսում էր թարգմանել կամ գրվածքի միտքը բացատրել:

Եթե օտարատառ և հայալեզու գրականություն ունեին հայերը, այն ի՞նչ ավելորդ ոգևորություն է, որ ամբողջ Հայաստանը պատում է հայալեզու գրականություն ստեղծվելու առթիվ, որի համար Կորյունն ու Փարսլեցին հիացած-հափշտակված՝ բառ չեն գտնում պատմելու, և նկարագրում են մեզ՝ իբրև մի հրաշալիք, որի նմանը երբեք չէր տեսնված:

Վերջապես իբրև հզոր փաստ, պետք է հիշել պատմագիրների այն վկայությունները, որոնցով հայտնի ցույց է տրվում, թե խընդիրը ո՞չ թե հույն, պարսիկ և ասորի տառերով գրելու վրա է, այլ բուն իսկ այդ լեզուներով գրելու և կարդալու: Այսպես, օրինակ՝ Փարսլ. Ա. «Քանզի պաշտօն եկեղեցւոյ և կարդացմունք գրոց ասորի ուսմամբ վարէին ի վանորայս և յեկեղեցիս Հայաստան ժողովրդոցս. յորմէ ոչ ինչ էին կարող լսել և օգտել ժողովուրդքն այսպիսի մեծ աշխարհի, և լինէր պաշտօնէիցն աշխատութիւն և ժողովրդոցն անշահութիւն յանլրութենէ լեզուին ասորոյ... մանաւանդ թէ գոն նշանագիրք հայերէն լեզուոյս, որով հնար է՝ ինքեան ձայնիւ, և ոչ մուրացածոյ բարբառով (բարբառով՝ այսինքն լեզվով և ո՞չ թե տառերով), շահիլ զոգիս արանց և կանանց առհասարակ յամենայն եկեղեցիս բազմութեանն»: Խոր. Գ. լզ. «Եւ զորս միանգամ գիրս գտանէր (Մերութան)՝ այլէր, և հրաման տայր մի՛ ուսանել զգիրութիւն յունարէն, այլ պարսիկ. և մի՛ ոք իշխեսցէ յոյն խոսել կամ բարգմանել... զի յայնժամ գիր դպրութեան հայոց չև ևս էր լեալ, և յունականան վարէին եկեղեցւոյ կարգք»: Նոյն, Գ. ժգ. «Չտային պարսիկ վերակացուքն յոյն ուսանել դպրութիւն ումեք իւրեանց մասինն, այլ միայն ասորի»:

Ավելի հնից և ավելի գորեղ բառերով վկայություն ունի Բուզ. Գ. ժգ. «Ի վաղնջոց, յորմէ հետէ առին նոքա զանուն քրիստոնէութեանն, լսկ միայն իբրև զկրօնս իմն մարդկութեան յանձինս իւրեանց և ոչ չիւմեռանդն ինչ հաւատովք ընկալան, այլ իբրև զմոլորութիւն իմն մարդկութեան ի հարկէ: Ո՛չ եթէ որպէս պարտն էր գիտութեամբ լուսով կամ հաւատով, բայց միայն սակաւ ինչ որք զհանգամանս

գիտէին հելլէն կամ ասորի դպրութեանց, որք էին հասու ինչ այնմ փոքր ի շատէ: (Ասում է հելլէն և ասորի դպրութիւն, այսինքն գրականութիւն և ո՛չ թէ տառեր): Իսկ որք արտաքոյ քան զգիտութիւն արուեստին էին այլ խառնադանճ բազմութիւն մարդկան ժողովրդոց նախարարացն և կամ շինականութեանն, եթէ զցայգ և զցերեկ նստեալ վարդապետացն և ըստ նմանութեան ամպոցն իբրև գյուղահեղեղ ինչ անձրեաց սաստկութիւն զվարդապետութիւնն ի վերայ հոսէին, ոչ որ ի նոցանէն և ոչ մի ոչ, և ոչ մի բան, և ոչ կէս բանի և ոչ դոյզն յիշատակ ինչ, և ոչ նշմարանս ինչ զոր լսէինն, և ոչ կարէին ինչ ունել ի մտի»:

Հուլն և ասորի լեզուները սովորելու համար հայերը ո՛չ միայն գնում էին Հունաստան և Ասորիք, այլ և Հայաստանում իսկ ունեին զուտ ասորի և հուլն լեզվով դպրոցներ: Այսպիսի դպրոցներ հաստատեցին Լուսավորիչը և Մեծն Ներսես, ինչպես պատմում են Ագաթանգեղոսը և Բուզանդը. «Եւ ի տեղեաց տեղեաց սահմանացն Հայոց՝ տայր հրաման թագաւորն Տրդատ՝ իւրոյ իշխանութեանն յաշխարհաց և ի գաւառաց բազմութիւն մատաղ մանկաւոյ ամել յարուեստ դպրութեան, և կարգել ի վերայ հաւատարիմ վարդապետս... և զնոսա յերկուս բաժանեալ, զոմանս յասորի դպրութիւն կարգեալ, և զոմանս ի հելլէն» (Ագաթ. ՃԻ 840): «Կարգէր և ի տեղիս տեղիս դպրոցս յունարէն և ասորերէն յամենայն գաւառս Հայոց» (Բուզ. Գ. 4): Առաջինների մասին սկիզբիցում է նաև Վարդան՝ Ներքող Լուսաւորչի. «Դպրոցս յորինէր, մանկունս հաւաքէր, վարդապետս յոյն և ասորի գրոյ և լեզուի գիտակս կացուցանէր»: Այսպիսի մի դպրոցի մեջ սովորեց նաև Մեսրոպը. «Ի մանկութեան տիսն վայելեալ հելլենական դպրութեամբն» (ո՛չ թէ գրով) (Կորյուն, էջ 13—14):

Զուտ հունարեն և ասորերեն գրականութեան հիշատակարաններից ոմանք հիշված են հայտնի կերպով մեր մատենագրութեան մեջ և ոմանք էլ մինչև այսօր մեր ձեռքը հասած: Սարգիսյանը (Ագաթ. և իւր բազմ. գաղտնիքը, էջ 295—297) տալիս է այն հիշատակարանների ցուցակը՝ հետևյալ ձևով.

1. Տիգրանի, Արտավազդի, Զարեհ կուսակալի և Երատոյ թագուհու գրամները՝ հունարեն վերատառութեամբ. սրանց վրա կարող ենք ավելացնել (ըստ Ասպետ v. Petrowicz, Arsaciden-Münzen, Wien 1904, առաջաբան, էջ 183—188 և տախտակ 24—25) Վաղարշակ Ա-ի, Արշակ Ա-ի և Արտաշէս Ա-ի գրամները, որոնք մեր ձեռքն են հասել:

2. Արտավազդ Ա-ի գրած հունարեն ողբերգութիւնները՝ ըստ վկայութեան Պլուտարքոսի:

3. Հանիի մեհենական պատմութիւնները և Վաղարշապատի արքունական վճիռները (հունարեն):

4. Մեծն Խոսրովի կանգնեցրած հաղթական կոթողը, «հելլենացի գրով»՝ Խաղրաց և Բասուլաց դեմ հաղթական արշավանքի առթիվ (Խոր. Բ. կն):

5. Տրդատի հունարեն արձանագրութիւնը Գառնիի ամրոցի և արքունի ապարանքի վրա (Խոր. Բ. դա):

6. Տարնիի մեջ Արձանի պատերազմում ընկած հայ քաջերի և քուրմերի տապանագիրը «ասորի և հելլենացի գրով» (Զենոբ, էջ 31):

7. Տարոնում Ս. Կարապետի և Ս. Աթանագինեի գերեզմանի վրա գրված ասորի արձանագրութիւնը, որով արգելվում էր կանանց մուտքը (Զենոբ, էջ 33):

8. Սեբեոսի այն պատմութիւնը, որ իբր թէ Ագաթանգեղոսը արձանագրել էր Տրդատի հրամանով՝ հունարեն լեզվով:

9. Էջմիածնի տաճարի հյուսիսային պատի արտաքին կողմի կրկին արձանագրութիւնները՝ հունարեն լեզվով (Ալիշան, Այրարատ, էջ 213, պատկեր 82 և 83), որոնք մինչև այժմ մնում են: Ավելացնենք նաև՝

10. Բագրևանդի Ս. Հովհաննէս Եկեղեցու արտաքին պատերի վրայի երեք ասորերեն արձանագրութիւնները, որ նույնպես մինչև այժմ մնում են (Ալիշան, Այրարատ, էջ 530—531, պատկեր 200, 201, 202):

11. Մուֆարդինում Լեմանի գտած հունարեն արձանագրութիւնը. որ վերագրվում է Պապ Թագավորին (տե՛ս իր Armenien einst und jetzt, I. 1910, և Հանդ. Ամս. 1911, էջ 542):

12. Սևանի շրջակայքում 1906 և 1932 թվերին գտնված երկու արձանագրութիւն՝ միևնույն բովանդակութեամբ, որոնք պահվում են այժմ Երևանի Պետական թանգարանում: Գրված են հին արամեական տառերով և ասորերեն լեզվով և պատկանում են Հայկական թագավորութեան առաջին հիմնադիր Արտաշեսին (ն. Ք. 189 թ.), ինչպես իմանում ենք Լեւոնգրադի Պետական էրմիտաժի պրոֆեսոր՝ Ա. Բորիսովի վերծանութիւնից (տե՛ս իր հոդվածը Սովետ. Հայաստան. 1941, փետրվար 16):

Այս հիշատակարաններից նրանք, որ մեր ձեռքը հասել են, ամեն կասկած փարատում են. իսկ մյուսները, եթէ կեղծիք էլ լինեն, խնդիրը ամենին շեն կարող փոխել, այլ հաստատ կերպով ցույց են տալիս, թէ հին հայոց գործածածը ո՛չ թէ հուլն, ասորի և պարսիկ այբուբենն էր, այլ լեզուն:

Այժմ անցնենք Ինճիճյանի այն վկայութեան, որով հաստատում

է, թէ այսօր էլ կան ասորատառ հայալեզու գրքեր, որոնցից մեկը հատկապես տեսել է հոշակալոր ասորագետ Աստեմանի մաս (Հնախ. Գ. էջ 71)։— Սրանք ուրիշ բան չեն կարող լինել, եթէ ոչ շատ հետին ժամանակներում գրված ձեռագրեր՝ Միջագետցի հայոց ձեռքով, որոնք սաստիկ ազդված էին ասորիներից։

Մեր առածը հաստատում են երկու այս կարգի հիշատակարաններ (ասորատառ հայալեզու), որոնք այսօր բանասիրության կատարելապես ծանոթ են։ Առաջինն է ասորերենից հայերեն մի բառագիրք, որ թարգմանությունն է Բար-Բահուլի (արաբական ճորջորջումով Աբու-Հասան-Իսա-իրն-ալ-Բահուլ) ասորերենից արաբերեն բառագրքի։ Այս աշխատության վրա մի քննարձակ ուսումնասիրություն հրատարակեց D. S. Margoliouth. The Syro-Armenian Dialect (IRAS 1898, էջ 839 և շար. տե՛ս Զ. Տաշյանի մատենախոսականք, Հանդ. ամս. 1899, էջ 22—23)։ Սրանից երեսուցուց է, որ աշխատությունը շատ հետին ժամանակի գործ է, գրված 1657—1660 թվին, եփրեմ գոշի ձեռքով և Միջագետցի հայ բարբառով, որ, ինչպես ասորի ճորջ գործածությունից երևում է (օրկրակա, լուսա, մէջա՝ փոխանակ կրակը, լայսը, մեջը), Տիգրանակերտի բարբառին շատ մոտիկ էր։

Երկրորդն է երեք տողանի մի արձանագրություն, իբր թէ և դարից, որ գտնված է Մերգինի (Մամպոռ) Ս. Գեվորդ եկեղեցու վրա և հրատարակված է Հանդ. ամս. 1906, էջ 65—67, Տաշյանի քննությունը հանդերձ։ Արձանագրությունն է.

Շինեցաւ տուն տեառ
յանուն սուրբ Կեորկիոս Զօրաւարի
յամի տեառն 450

Տաշյանը, քննելով նույն արձանագրությունը և նկատելով նրա մեջ նորագույն արևմտյան տառադարձության հետքեր (ինչպես՝ ա գիրը երեք անգամ տառադարձված ասորերեն ? Վ գրով, Յ երկու անգամ տառադարձված ասորերեն α ի գրով, և վերջապես Ն երկու անգամ տառադարձված ասորերեն ♂ ρ, ի տառով), հետևելով է, թէ հիշյալ արձանագրությունը շատ հետին ժամանակի կեղծիք է, հավանաբար 1707—1716 թվերից։

Ինձիճյանի ավանդածի նման մի բան էլ հիշվում է ավելի նորերից (տե՛ս Զեյթունի անցյալէն և ներկայէն, Մասն Ա. վիճակնա, 1900, էջ 15)։ Այստեղ հիշվում է մագաղաթյա մի ձեռագիր ավետարան «հունական գրով ու հին հայերենով գրած», որ սեփականությունն էր Զեյթունի Ս. Լուսավորիչ եկեղեցու քահանաներից Տ. Ենովք Դավիթ-Երեցյանի։ Սկզբից թեև այսպես պարզապես Ավե-

տարան է ասվում, բայց հետո պարզվում է, թէ ձեռագիրը «Մանկութեան ավետարան կը կոչուէր», որ գրված էր «Քրիստոսի 250 թուականին»։ Հեղինակը ձեռագրի հեանից հանում է մի ծանոթություն, որ պատմվում է Զեյթունցիների քրիստոնեություն ընդունելու մասին Քրիստոսի 75 թվին։ Մանկության ավետարանները առհասարակ անվավերական բաներ են և հետին ժամանակի գործ. ուստի 250 թվը կեղծիք էմ համարում։ Հայտնի չէ թէ Զեյթունցիների քրիստոնեություն ընդունելու սուտ պատմությունն է՞լ հունարեն գրերով գրված էր. եթէ այո՞, այն ժամանակ կեղծիքը բոլորովին հաստատվում է։ Յավայի է, որ «այս անգին հնութիւնը Գող Վասլի հռչակաւոր ավետարանին և ուրիշ կարևոր ձեռագիրներու հետ այրեցաւ 1884-ի մեծ հրդեհին»։ Սրանով անկարող ենք դժբախտաբար դրականապես հաստատելու, որ հիշյալ ավետարանն էլ, եթէ իրոք հունարեն գրերով հայերեն էր, հետին ժամանակի գործ էր։

Սրա նման ունենք և մի ասորատառ հայերեն ավետարան։— Արմէնիա թերթի 23-րդ համարում (1914 թ.) Տաճատ ստորագրությամբ մի հոդված է եղել, որ հիշվում է, թէ Տիգրանակերտում կատարատառ հայերեն մի ավետարան. միանգամայն կասկած է նույնվում նույն ավետարանի մնացած լինելու մասին։ Թերթի թղթակիցը (№ 30) պատասխանում է Տիգրանակերտից. որ նույն ավետարանը դեռ անկորուստ մնում է։ Նույնը արտատպված ենք գտնում Բաղմավեպում (1914, էջ 95)։ Արդյոք այդ Ավետարանը մինչև այժմ կա՞, թէ նա էլ վատկեց համաշխարհային հրդեհին։

Այս բոլորի Լզրակացությունն այն է, թէ մինչև Մեսրոպը ենթադրել հայալեզու գրականություն հույն, պարսիկ կամ ասորի տառերով անհիմն է, և թէ այս շրջանում հայերեն ունեին ո՞չ թէ հայերեն, այլ հունարեն, պարսկերեն և ասորերեն լեզուներով գրականություն։

Գ Լ Ո Ւ Ե Է

ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ԳՐԵՐԸ

Նախորդ բոլոր այբուբենների խափանումից հետո, վերջին գրությունը, որ հայ ժողովուրդը գործածել սկսեց Ն դարից և անխափան պահում է մինչև հիմա, Մեսրոպյան (կամ ընդհանուր անունով՝ Հայկական) գիրն է։ Այս գրերի գլուտի հանգամանքների, տեղի ու ժամանակի քննությունը տեսանք արդեն Մեսրոպի կենսագրության մեջ։ Այս գլխում մնում է մեկ ուսումնասիրել բոլոր այն

հանգամանքները, որ վերաբերում են Մեսրոպյան գրերի ներքին կազմութեան:

Նյութի ամբողջական ուսումնասիրութիւնը պարունակում է ութ գլխավոր խնդիր. սրանք են՝

Ա. Գրերի թիվը.

Բ. Մեսրոպյան այբուբենի հորինվածութիւնը.

Գ. Գրութեան ուղղութիւնը.

Դ. Գրերի ձևը և նրանց ծագումը.

Ե. Գրերի դասավորութիւնը կամ կարգը.

Զ. Գրերի անունը.

Է. Գրերի հնչումը կամ արժեքը.

Ը. Գրերի տեսակները և դարգացումը:

Ուրեմն ներկա գլուխն էլ պիտի պարունակի ութ մաս՝ նյութի ութ մասերին համապատասխան:

Ա. ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ԳՐԵՐԻ ԹԻՎԸ

Թեև այսօրվա մեր գործածած հայերեն այբուբենը պարունակում է 38 գիր¹, բայց, ինչպես ամենքին հայտնի է, նրանցից երկուսը՝ օ և ֆ վերջին դարերում միայն ավելացել են հին այբուբենի վրա՝ հունարենի և լատինների ազդեցութեամբ: Բուն Մեսրոպյան այբուբենը ունի 36 գիր (ա-ից մինչև է):

Բայց տեսնենք, թե իրո՞ք Մեսրոպի հնարած այբուբենը 36 գիր ունէր. արդո՞ք այս թիվ վրա հավելումներ կամ հապաղումներ տեղի ունեցած չե՞ն հետագա դարերում:

Մեսրոպյան գրերի թիվի վրա՝ մեր հին պատմագիրները (հատկապես Կորյունի, Փարպեցու և Խորենացու) մեջ ամենևին տեղեկութիւն չենք գտնում: Ավելի հետին մատենագիրների մեջ հետևյալ տեղեկութիւնները կան.

ա) Շնորհալու Վիպասանութեան հետևյալ տողերը.

Զաստուածագիծ տառս ընկալեալ,

Երիւք տասամբք վեցիւք յանգեալ,

Արեգական ելիւք շափեալ:

(Վիպաս. էջ 533):

Հաստվածի երկրորդ տողը շատ պարզ է. ներկայացնում է 36 թիվը ($3 \times 10 + 6 = 36$). Իսկ երրորդ տողը՝ մութ է մնում: Զամչյանը (Ա. 755) համարում է իբրև ակնարկութիւն տարվա 360 օրերի (աբստ 36 տասանց աւուրց տարւոյն):

բ) Ասողիկը (գլ. 2. էջ 139) գրում է. «Դպրութիւն Հայոց լեզուիս»

¹ Հնդինակը այբուբենի տառ չի համարում և-ը, որ սկզբներորեն ճիշտ է, թեև արժ մա մուծվել է այբուբենի մեջ:—Խմբ.

իւր գիր ի Դանիելէ փիլիսոփայէ կարգեցաւ, իսկ զեօթն գրոցն պակասութիւն Մեսրոպը երանելի Տարօնէցի խնդրուածովք յԱստուծոյ աննու» ($29 + 7 = 36$):

գ) Վարդան (էջ 49). «Աուրբն Մեսրոպ յօրինէ դպրութիւն հայերեն՝ քսան և երկու գիր առ Դանիելի ասորոյ գտեալ...»: որի վրա ավելացնում է թե «տայ նմա Աստուած գխնդրելին՝ շորեքտասան գիրս» ($22 + 14 = 36$):

դ) Կայսերաց Պատմ. «Գտաւ դպրութիւն հայերէն լեզուին իր գրով ի Դանիելէ փիլիսոփայէ... իսկ զեօթն գրոցն պակասութիւն Մեսրոպ երանելի Տարօնացի... հայցեալ յԱստուծոյ և ցուցեալ նմա ի տեսեան» ($29 + 7 = 36$):

ե) Գանձարանի մեջ. «Քսան և ինն գիր էր շինած... Աջն Աստուծոյ անեղին փառաց՝ եօթն գիր ալ ի վիմին դրոշմած» (Զեռ. Թավրիզի, № 43, էջ 318բ—321բ, Մատ. զեօթն գիրն ի քարին գրեաց՝ Զեռ. Կարին. № 466, էջ 182):— Ուրեմն $29 + 7 = 36$:

զ) Նույն Գանձարանի մեջ՝ ավելի հետո. «Առքայ հոգի շահեցաւ նոցին, վեցեակ վեցից համարեալ գրին» ($6 \times 6 = 36$):

է) Դարձեալ Գանձարան, ուրիշ մի տաղի մեջ. «Դանիէլ շնորհեալ, քսան և ինն գտեալ... Աստուած գթացեալ... եօթն գիր յայտնեալ» (Զեռ. Թարիզի, № 43, էջ 150բ—154ա):— Այստեղ էլ $29 + 7 = 36$: — Իսկ Կարին № 466, էջ 57—61 քսան և ինն բարի տեղ ունի քսան և երեք, որ հայտնապես սխալ է:

ը) Կարապետ Սասնեցի (էջ 41). «Որոյ անյապաղ առեալ ընդ իւր զիմաստունն Դանիէլ և ժամանէ առ կոշողն իւր՝ թարգմանելով զվաղուց արարեալ նշանսն զերկրիին տա՛սն և զերկու տասն»: — Այստեղ վերջին բառը պետք է ուղղել տառն, որովհետև $2 \times 10 + 2 \times 10$ արդեն անսովոր և տգեղ դարձված է. այս սրբագրութեամբ կունենանք $2 \times 10 + 2 = 22$. որի վրա ավելացնելով էջ 43 հիշված 14 տառերը (գրէր մատնագիծ ի սալս սրտի իւրոյ շորեքտասան տառ), կունենանք 36 տառ:

թ) Ոսկեփորիկ (Զեռ. Գեորգեան, № 263, էջ 255 և Կարինյան № 1723, էջ 275) գրում է. «Հայերէն եգաւ դպրութիւն ի քսան և ինն գրոյ... իսկ զեօթն (գրոց) պակասութիւն ելից Մեսրոպ» ($29 + 7 = 36$):

ժ) Դավիթ Անհաղթին ընծայված հանելուկի մեջ (տե՛ս վերը՝ էջ 442): «Զափ հասակի իմոյ երկիցս երկոտասան, այժմ եմ երիցս երկոտասան». (այսինքն թե առաջ գրերը $2 \times 12 = 24$ հատ էին, հետո եղան $3 \times 12 = 36$ հատ):

ժա) Յաղագս սրբոց վարդապետացն Հայոց Մովսէսի և Դաւթի անվաներականում (Սրուանձա. Հնոց-Նորոց)՝ «ունէին իր գիր ի

Դանիէլէ փիլիսոսփայէ... հրեշտակ տեառն էջ յերկիր... տայց նոցա զգիրս եօթն» (29 + 7 = 36):

Ժբ) Վարդանազարի մեջ կարդում ենք (տե՛ս վերը էջ 88). «Զառաջինն ի նոցանէ (յԱսորոց) էր առեալ 17 դիր... ապա յաղթս ապաւինեալ... և վաղվաղակի ստեղծանէր ինն և տասն գիր» (17 + 19 = 36):

Ինչպէս տեսնվում է, այս բոլոր հիշատակութիւնները միաձայն ընդունում են 36 Մեսրոպյան դիր: Սրանցից հնագույնը Ասորիկինն է Թ գարից: Ավելի հին տեղեկութիւն չկա: Անստույգ է Դավիթ Անհաղթին ընծայված հանելուկի թվականը, թեև ուղում են մինչև 6 դար հանել (այսպէս Ն. Ղ. Մ., Բաղմ. 1848, էջ 248—49): Անծանոթ է նույնպէս Կայսերաց գրոց թարգմանութեան ժամանակը, որ ոմանք Անանիա Շիրակացուն են տալիս (Ե դար), և ոմանք Ռիստանեակին (Թ դար): Հմմտ. Զարբ. Հայկ. հին Գպր.՝ էջ 465 և Ալիշանի Հայապատումը՝ Ա. 71բ:

Բայց այս խնդրում մեզ օգնութեան են հասնում անուղղակի միջոցներ:

Ե դարում ունենք երկու քերթող՝ Կոմիտաս կաթողիկոս և Դավթակ երգիչ, որոնցից առաջինը գրել է Հոսիսիմյանց շարականը և երկրորդը՝ Աղվանից Զուանշիր իշխանի մահվան վրա մի ողբ: Այս երկու գրութիւններն էլ տուն տուն այբուբենական կարգով են կարուսեակում են բոլոր 36 տառերը (ա-ից մինչև Ն):

Անցնենք այժմ արձանագրութիւններին:

Հայերեն ամենահին արձանագրութիւնը համարվում է Տեկորի եկեղեցու արևմտյան դռան բարավորի արձանագրութիւնը, որ հրատարակեց նախ Սարգսյան (Տեղագր. էջ 206) և հետո Ալիշանը (Շիրակ, էջ 132): Ալիշանն այս արձանագրութիւնը դնում է Ե դարից, ինչպէս ընդունել են նաև բանասերներից շատերը (Յուսիկ եպոս., Արարատ 1892, էջ 879 համարում է Ե դարի սկզբից): Սրա շափ հին են կարծվում նաև այն մի քանի մոզայիկ արձանագրութիւնները, որոնք գտնվեցին Երուսաղեմում՝ Զիթենյաց լեռան մոտ, Ռուսաց վանքի շինութեան ժամանակ և որոնք հրատարակեց Երուսաղեմի Սիոն թերթը, սրանից էլ «Արարատ»-ը (1871, էջ 251 և 1872, էջ 494, Պատմ. կամ Ուղեցոյց Ս. Տեղեաց էջ 167), նաև Տաշեան (Ակնարկ մը հայ հնագր. էջ 137): Այս արձանագրութեանց մեջ տարբերվում չկա, բայց մեկի մեջ կա «Տոռի ԺՂ» ամսաթիվը. սրանից հետեցնում են, թե հայ թվականի հաստատութիւնից ավելի առաջ է արձանագրութիւնը:

Որոշ թվականով ամենահին արձանագրութիւններն են համարվում՝

1. Հառիճի ս. Յարութին մատուռի մոտ թաղված Երեմիա երաժիշտի տապանաքարը՝ ԺԵ = 568 թվից (Ալիշան, Շիրակ, էջ 163):

2. Մեքաստիայի մոտ Սոխկերի քարայրի արձանագրութիւնը՝ ԽԵ = 598 թվից (հրատ. Սարգս. Տեղագր. էջ 65, արձանագրութեան նմանահան արտագրութիւնը ինձ հաղորդեց թղթակից բարեկամս՝ Սեբաստացի Կ. Գաբիկյան):

3. Խաչմասի դերեզմանատան մեջ գտնված մի տապանաքար՝ ԻԲ = 573 թվից (Մ. Վ. Բարխուդ. Աղուանից երկիր, էջ 134):

4. Շամախի Գոբչալ գավառի Ղալակեա գյուղի գերեզմանատան մեջ գտնված մի տապանաքար՝ ԼԳ = 585 թվից (անդ, էջ 209):

Բայց սրանք բոլորն էլ կասկածելի են, գրեթե բոլորի էլ հարյուրավոր թվանշանները կտրած կամ հապավված են: Ստույգ է մնում հատկապէս Տեկորի արձանագրութիւնը: Արդ՝ այդ արձանագրութեան մեջ գործածված ենք գտնում հայերեն գրերի ամենամեծ մասը (պատահաբար միայն գործածված չեն այնտեղ՝ է, ը, ժ, ծ, ն, շ, ջ, փ, ք տառերը):

Նոր քննիչներից ո՛չ մեկը կասկած չի հայտնել ՄԼսրոպյան գրերի թվի մասին. բոլորն էլ ընդունում են, որ մեր գրերը ՄԼսրոպի օրով 36 հատ էին: Այսպէս՝ Զամչյան, Ավգերյան, Ինճիճյան, Ալիշան, Էմին, Պատկանյան, Լանգուա, Լազարո, Հիւրշման, Սարգսյան, Հարութիւնյան, Միլլեր, Գարագաշյան, Տաղավարյան, Տաշյան, Մենեվիշյան ևն ևն: Սրանց վկայութիւնները ավելորդ եմ համարում մի առ մի հիշատակել, որովհետև վերևում՝ Դանիէլյան գրերի առթիվ (դուրս Ե. 8) արդեն հիշել եմ:

Միմիայն Ղ. Աղաջանն է, որ այս կարծիքից շեղվում է:

Իր մի քանի գրվածքների մեջ Ղ. Աղաջանը այն կարծիքն է հայտնում, թե Մեսրոպի հնարած այբուբենի մեջ չկային է, վ, ր, յ գրերը, այլ այս շորսն էլ հետին ժամանակներում հնարված տառեր են: Հմմտ. հատկապէս «Սուրբ լեզու» (Մուրճ 1890, էջ 1581—1591 և 1713—1721, մանավանդ՝ 1587—1589), Մեր գրերի թիվն ինչո՞ւ էր 36 (Մուրճ, 1891, էջ 1575—1579), Մեր ուսուցիչներին ընկերական նրա՞ք (Քիճիխ, 1892): Վերջին գրքուլիկի մեջ ամփոփել է այս առթիվ զանազան տեղեր հրատարակած հողվածների լուրիւնը:

Ղ. Աղաջանի իբր ապացոյց մեջ բերած խոսքերը այնպիսի բաներ են, որ մարդ կղարմանա, թե իրոք սրանք բանասեր մարդու պիտանք են:

Ղ. Աղաջանը նախ մի ընդհանուր տեսութիւն է անում Մեսրոպյան գրերի վրա, բայց այնքան մթին ու անհասկանալի, որ երկար աշխատութեան պետք կա իր միտքը ըմբռնելու համար: Իր միտքը

կարող ենք պարզել հետևյալ ձևով.— Մեր հայ գրերը բաժանվում են երեք տեսակի.

1. Բուն հայ գրեր, այսինքն այն գրերը, որ չեն գտնվում պարսիկ, ասորի կամ հույն այբուբենի մեջ, և հետևաբար չեն կարող նրանցից փոխ առնված լինել: Այս գրերն են՝ ը, ո, ծ, ձ, և, ո, ց:

2. Այն գրերը, որ գտնվում են թե՛ հայ, թե՛ ասորի և թե՛ պարսիկ այբուբենի մեջ: (Այս գրերի ցուցակը չի տալիս Աղայանը):

3. Այս երկու շարքի գրերը հանելով մեր այբուբենից՝ մնում են է, վ, ի, յ հունական գրերը:

Մեսրոպը «հունական տառերից ո՛չ մեկ հատ չի վերցրել»: որովհետև ի՞նչ հունական այբուբենից օգտված լիներ, անկարելի է, որ նրանց երկու օ-երից (օ և օ) մեկն ու մեկը շառներ: Մեսրոպը ևս երկբարբառին տվել էր 4—5 պաշտոն, այն է ավ, ու, ու, օ, ով ձայները, հունական օ կամ օ գիրը փոխ առնելով՝ ճիշտ այս անպատեհությունից պիտի ազատվեր: Մեսրոպը: Բայց նա շուրջ օգտվել հունարենից: Այս պատճառով էլ է, վ, ի, յ գրերը՝ որ հունական են, չեն կարող Մեսրոպի գործը լինել:

Մեսրոպի ժամանակ է գրի տեղ գրվում էր Ե. ինչպես՝ բերեմ, բերես, և սրանց բնական հետևությունը անշուշտ նաև բերե. հին ձեռագրերում արդեն գտնում ենք է գրի տեղ Ե: Մեսրոպից շատ հետո՝ Ունիթոսները հնարեցին այս է գիրը, որ սակայն չկարողանալով ամբողջովին վտարել հին Ե, հաստատվեց միայն բառերի ծայրում և երբեմն էլ մեջերքում:

Վ և ւ գրերը հնչական տարբերություն չունեն և չունեին. մեկը հաստ, մյուսը նուրբ կամ մեկը բաղաձայն և մյուսը ձայնավոր չէ եղած: Մեսրոպի ժամանակ ուա, ուե, ուէ, ուի, ուու, ուօ ձայնախմբերը կարգացվում էին ուվա, ուվե, ուվէ, ուվի, ուվու, ուվօ: Օրինակի համար՝ նուէր բառը կարգացվում էր նոււէր (nuver), հետո ըստ օրինի ու ձայնը սղվելով ր, բառը դարձավ նրւէր, ինչպես գրվում է տողադարձի ժամանակ: Ու գրությունը իբրև վ՝ հնարված է նույնպես ունիթոսների ձեռքով:

Մեսրոպի ժամանակ մեր այբուբան ով գրության տեղ գործածվում էր աւ. ինչպես՝ բաւանդակ, երամային են. ով չկար: Մեսրոպը Սյունյաց երկրում և սյունեցոց համար գրելով Ավետարանն ու Մաշտոցը, բնական է որ սյունեցոց բարբառով էլ գրեց. արդ՝ Սյունյաց բարբառում մինչև այսօր ով չկա, այլ միշտ աւ է հնչվում. (օրինակ՝ Ըստո՛ւձաւ = Աստուձով, ա՛ղաւ = աղով են). ուստի Մեսրոպն էլ գործածել է աւ և ոչ բնավ ով:

Այս բոլորից հետևում է, որ վ տառն էլ եկամուտ է. Մեսրոպի այբուբենի մեջ չկար այսպիսի տառ: Երբ Թրակացու Քերականու-

թյունը թարգմանեցին հունարենից, հունարենի հետևողությամբ ավելացրին նաև վ տառը, որ միայն կարողացավ մտնել բառերի սկիզբը: Պիտի դա մի օր, երբ մենք բառի սկզբից էլ պիտի ջնջենք այդ գիրը և մեր այբուբենից բոլորովին դուրս պիտի վտարենք:

Ի և յ գրերի համար ապացույց բնավ չի բերում Ղ. Աղայանը. «Մեր գրերի թիվն ինչո՞ւ էր 36» հոգավածի մեջ ընդհանրապես ասում է, որ այս է, ի, յ, վ գրերը Մեսրոպից շատ հետո ավելացրին մեր այբուբենի վրա՝ թվագրության հաշիվը ճիշտ բերելու համար. (ուրեմն ա—ժ = 1—10, ժ—և = 10—100, և—ո = 100—1000, ո—բ = 1000—9000): Առանց այդ շորս գրերի հավելումին՝ 5000-ի վրա պիտի կանգնեինք:

Ահա սրանք են Ղ. Աղայանի տեսությունն ու մեջ բերած փաստերը:

Բանասիրության համար ավելորդ էր վիճել այսպիսի մի գրության դեմ, որ ծայրից ծայր սխալներով լի է: Բայց որովհետև մեր աշխատության մեջ մենք ուղեցիկնք ամբողջական լինել և հայ այբուբենի մասին հարուցված ամեն խնդիր շոշափել, ուստի ստիպված ենք խոսելու նաև այս մասին:

Ամենից առաջ նկատենք հաշվի անտեղի սխալը, որ նախորդ գլխումն էլ հիշեցինք: Աղայանը դնելով Գանիելյան գիրը 22 ասորապարսիկ տառերից բաղկացած, ավելացնում է սրա վրա 7 մեսրոպյան գրեր (ը, ո, ծ, ձ, և, ո, ց) և հետո էլ 4 ունիթոսական գրեր (է, ի, յ, վ): Բայց սրանով գումարը լինում է 33. ո՛ւր են հապա մնացյալ երեք գրերը:

ը, ո, ծ, ձ, և, ո, ց գրերի համար ասում է թե բնիկ հայ են և չեն գտնվում ասորի, պարսիկ և հույն այբուբենների մեջ: Բայց սխալ է. ծ տառը կա ասորերենի մեջ (հմմտ. ծնծղայ, Մծքին, ծոմ, Մեծ-ուայիմ, նաժրացի և այլն բառերը, որոնք ասորերենից են փոխառյալ). և կա պարսկերենի և պահլավերենի մեջ (հմմտ. նուազ, նեմիշ, նեւմալ, նակաւ, նոկան և այլն բառերը). ո կա հունարենի մեջ (օ). մեծ տգիտություն կլինի, եթե ասենք, թե հայերեն ո գիրը Մեսրոպի ժամանակ հնչվելով վօ՝ համապատասխան չէր հունական օ գրին:

Չեմ հասկանում, թե ի՛նչ մտածելով է, վ, ի, յ գրերը միայն հունական է կարծում: Ի գիրը կա թե՛ ասորերենի մեջ և թե՛ պահլավերենի մեջ, յ գիրը հունարենի մեջ բնավ չկա և միայն դեմոնի «պահլավերենի» չ գիրը կարող է սրան համապատասխանել. (հմմտ. յալիտեան, Յազկերտ, յազել): Եթե կա մի գիր, որի համար հատկապես պետք է առել, թե հունական չէ բնավ, այդ էլ վ գիրն է (և վ ձայնը), որ հունարենում բոլորովին պակասում է. պարսիկը, պահ-

լավը, գեները, ինչպես նաև ստորին ունին վ: Երևի Ղ. Աղայանը հու- նարեն ֆ գիրը նոր հնչումով կարգում է v !!!

Ղ. Աղայանը գաղափար չունի մեր գրերի հին հնչման մասին. աւ երկբարբառը ո՛չ ալ էր կարգացվում, ո՛չ ա, ո՛չ ու, ո՛չ օ և ոչ ով. այլ միայն և միայն օւ, մի հնչում՝ որ կա այսօր գերմաներենի, անգլերենի, արաբերենի և քրդերենի մեջ: Այսօրվա հայը այսպիսի հնչում չգիտե և ինքը չունենալով՝ կարծում է, թե հին հայն էլ չու- ներ: Հայը այսօր աւ երկբարբառը օւ է կարգում և կարծում է, որ օ դարումն էլ այսպես էին կարգում: Ո՛չ: Հին հայերը չէին կարող հըն- շել օւ, ինչպես որ մենք էլ այսօր չենք կարող հնչել օւ (սրա վրա մի քիչ ավելի ընդարձակ տե՛ս ստորև):

Հնագույն ձեռագրերի մեջ, ասում է Աղայանը, գործածվում է օ և ո՛չ թե է: Բայց սա շատ սահմանափակ մի բան է. օ-ի գործա- ծովությունը մեր արդի է-ի տեղ՝ գտնում ենք միայն քե, երե, թեպետ, երբեք բառերի և անկատարների մեջ. ինչպե՛ս՝ եափ, եիփ, եին, հաւ- ցանքին, գիտեափ, տեսանեափ և այլն (տե՛ս Յուշարձան, էջ 68, Կրկնագիր Ագաթանգեղոսի գրութեան առթիվ, և Meillet, Esquisse d' une gram. comparée de l' arm. classique, էջ 6): Սրանցից դուրս է գիրը կա ամեն տեղ և ամեն հին ձեռագրի մեջ. օրինակ՝ Կրկնագիր Ագաթանգեղոսի մեջ, Յուշարձան՝ էջ 73բ ի մէջ, 75ա տազնապիցէ, իցէ, 77բ գարդաբէ, լուսաուբէ, էջ 79ա անգլէն, 81բ աբօայէն, ի ձեռնարկաւրենէն ևն ևն: է գիրը մի քանի տեղ արդեն լեզվաբանական պահանջ է և ներկայացնում է հին օ + չ երկբար- բառը. այսպե՛ս՝ բայերի երրորդ դեմքի վրա. բերեմ, բերես, բերե-յ = = բիրէ (տե՛ս Meillet, նույն տեղում):

Վ և յ միայն ա՛յսօր հնչական տարբերություն չունին. հին ժա- մանակ շատ տարբեր էին. Վ ուներ մեր այսօրվա հնչումը, իսկ յ հնչվում էր ւ. մի հնչում, որ մենք այսօր չենք կարող արտաբերել և որ գտնվում է անգլերենում, արաբերենում, քրդերենում և մի քա- նի հեռավոր հայ բարբառներում, այն է՝ Սուշալա, Մարաղտ, Հազզու:

Ամենից ավելի տարօրինակ է այն կարծիքը, թե է, ի, յ, Վ գր- րերը Քրակացու ժամանակ կամ Ունիթոռական շրջանում ավելաց- ված են: Մի քիչ վերև տեսանք արդեն մի խումբ հին արձանագրու- թյուններ, որոնց մեջ կան գործածված այս գրերը: Տեկոթի արձա- նագրութեան մեջ՝ որ Ե դարից է, կան ի, յ, Վ տառերը. միայն է չկա Եթե ուղեհանք, կարող ենք նրա վրա ուրիշներ էլ ավելացնել: Օրի- նակի համար՝ Նախիջևան գավառի Ալաման գյուղի եկեղեցու շրջա- պատ արձանագրությունը՝ ՁԵ = 636 թվից (հրատ. Սարգսյան, Տե- ղագր. 194, Ալիշան, Շիրակ, էջ 125), ունի 1 Վ. 13 ի: Հոփոսիմեհի տաճարի արևմտյան դռան կամարի վրա՝ Կոմիասու կաթուղիկոսի

արձանագրությունը՝ է դարից (հրատ. Շահխաթ. Ա. 264, Ալիշան, Այրարատ 238, Աբ. արբ. Մխիթ. Արարատ 1875, էջ 18, լավագույնը Գ. վրդ. Յովսեփյան, Արարատ 1898, էջ 442) ունի 1 Վ. 10 ի. 5 յ. (Վկայիցս բառի մեջ երեք գրերն էլ կան). միայն է չկա: նույն կա- թուղիկոսի արձանագրությունը տաճարի ներսում՝ ավազ սեղանի հետևում, արևելյան պատի պատուհանի ճակատը ագուցված քարի վրա (հրատ. Գ. վ. Հովսեփեան, Արարատ 1898, էջ 441) ունի 7 ի, 3 յ: է գիրը այստեղ էլ չկա: Բայց թե՛ այստեղ և թե՛ վերինների մեջ գործածված չինելը բոլորովին պատահական է, որովհետև բացա- ուական հորով գոյական կամ բայի եզակի երրորդ դեմք գործածված չէ: Իսկ է ձայնի հայերենի մեջ Քրիստոսից առաջ էլ գոյության ա- պացույցները տե՛ս գլուխ Ե.:

Եթե է, ի, յ տառերը չգտնվեին հին հայերեն այբուբենի մեջ 7, 20, 300 թվանշանները կջնջվեին և հին հայոց թվագրական հաշիվը բոլորովին կխանգարվեր: Ամենահին արձանագրությունների թվա- կանները բոլորն էլ սխալ դուրս կգային:

Այսպես, ուրեմն, Ղ. Աղայանի փաստերը ամբողջապես սխալ են և ամենևին ո՛չ մի բանի գործություն չունին: Հեղինակը մի հետին միտք միայն ուներ. այն է՝ իբր թե բարեփոխել հայերեն ուղղագ- րությունը և նրա միջից երեք տեսակ չ գրութեան ձեերից (ւ, ու, Վ) երկուսը ջնջելով՝ պահել մեկ հնչյունին մեկ գիր: Նպատակը բարի էր (որովհետև գիտական, այսինքն հնչական ուղղագրությունը բո- լոր ազգերի մեջ և բոլոր լեզուների համար էլ ցանկալի է), բայց միջոցը սխալ, իսկ արդյունքը՝ բարեխոնական խառնակություն, որի մեջ ընկավ այն ժամանակ արևելյան հայերենի ուղղագրությունը Աղայանի պատճառով: Ղ. Աղայանը ո՛չ միայն չկարողացավ հասնել իր նպատակին, որովհետև չկարողացավ վտարել բառասկզբի Վ գի- րը, չկարողացավ մեկ հնչյունին մեկ գիր սկզբունքը հաստատել, այլև ընդհակառակը՝ ավելի խանգարեց հայերեն ուղղագրությունը, որովհետև Վ, ու, յ գրերի հեշտ և հաստատուն կանոնները խառնակ- վեցին ու մոռացվեցան, և մեկ գրին երկու հնչում տալու անախորժ գրությունը ավելի հաստատվեց: Միայն արդի բարեփոխչալ ուղղա- գրության մեջ է, որ Վ գիրը հաղթանակեց և երեք տեսակ գրությունը վեխացվեց:

Հաստատելուց հետո, թե Մեսրոպյան այբուբենն ուներ 36 գիր, պետք է քննել, թե ալս գրերը բոլորն էլ Մեսրոպի հնարածներն են, և էթե ոչ՝ որո՞նք են Մեսրոպի հնարածները:

Այս խնդրի մեջ թե՛ հին մտաենագիրները և թե՛ նոր քննիչները երկու մեծ խմբի են բաժանվում:

Առաջին խումբը ընդունում է, որ Մեսրոպյան գրերը անկախ

են Գանիելյան գրերից, թե Գանիելյան գրերը հայերեն չեն և թե Մեսրոպը իր նշանագրերը հնարելու ժամանակ՝ Գանիելյան գրերից չէ օգտված. հայերեն այբուբենը ամբողջապես Մեսրոպի հնարածն է:

Երկրորդ խումբը ընդունում է, որ Գանիելյան գրերը հայերեն էր, որ Մեսրոպը ձեռք բերելուց հետո՝ պետք չուներ դեն գցելու. նա պակասները միայն լրացրել և կազմել է հայերեն այբուբենը:

Առաջին խմբի գլուխը կանգնած է գլուտի ամենից հավաստի պատմիչը՝ Կորյուն. «Որում և պարգևէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ հայրական շափուն ծնանել ծնունդ՝ նորոգ և սրանչելի՝ սուրբ աջովն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին: Եւ անդէն վաղվաղակի նշանակեալ, անուանեալ և կարգեալ, յօրինէր սիղոբայիւք և կապօք և ձայնատուր նշանօք» (էջ 10): Վերջին երեք բառերը (նշանակեալ, անուանեալ և կարգեալ) այնպիսի թանկագին բառեր են, որ իրենց համառոտութեան մեջ ամեն գաղտնիք բացատրում են: Մեսրոպն արեց այբուբենի վրա ինչ որ պետք էր. տվեց նրանց ձևերը (նշանակեալ), դրեց նրանց անունները (անուանեալ), որոշեց նրանց կարգը (կարգեալ), ավելացրեց ձայնավորները: Կորյունը մասնավոր տառերի գլուտի վրա չի խոսում, այլ ընդհանրապես ասում է «նշանագիրս հայերէն լեզուին». սրանով պետք է հասկանալ, որ Մեսրոպի հնարած գրերը մեր այբուբենի բոլոր գրերն էին: Այս բանը ավելի է շեշտում ձայնավորների առանձին հիշատակութիւնը, որից կրկնում է, որ բաղաձայններն էլ Մեսրոպինն էին: Վերջապես նորոգ բառը, որ պատկանում է ծնած գրերին (և ո՛չ թե աջին), ցույց է տալիս, թե այն գրերը Մեսրոպի ձեռքով նոր հնարված էին և ո՛չ թե հին Գանիելյան գրերն էին:

Կորյունից հետո գալիս է Խորենացին, որ գրերի գլուտը նույնպես ամբողջովին տալիս է Մեսրոպին. «Երևութացեալ հոգւոյն աշաց թաթ ձեռին աշոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի... և յարուցեալ յաղօթիցն եստեղծ զնշանագիրս մեր՝ հանդերձ Հոռոմանոսի կերպածեալ զգիրն Մեսրոպայ առ ձեռն պատրաստ, փոխադրելով զհայերէն աթուրթայն ըստ անսպաթարութեան սիղաբայից հելլենացոց» (Խոր. Գ. ծգ): — (Այստեղ Խորենացու մեջ հետո ավելացրած է՝ ձայնավորների մասին տե՛ս մի քիչ ցած):

Գրեթէ նույն բառերն ունի Փոքր Կորյունը (էջ 10), ինչպես նաև Կիրակոս Գանձակեցին (էջ 15). «Երևեալ Մեսրոպայ թաթ ձեռին՝ Հօրին, գրելով ի վերայ վիմի, և ծանուցաւ ամենայն համանգամայնս. և յարուցեալ ստեղծ զգիրսն»:

Շնորհալին էլ՝ մի համառոտ ակնարկի մեջ՝ այսպես է մտածում.

Ըստ Մովսեսի արժանացեալ,
Զաստուածագիծ տառս ընկալեալ,
Նրիւք տասամբք վեցիւք յանգեալ:

Նոր քննիչներից այս կարծիքը պաշտպանում են Զամչյան, Ավգերյան, Իգ. Փափաղյան և Մենեիշյան:

Ավգերյանը գրում է. «Ընկալաւ (Մեսրոպ) տեսլեամբ զկատարեալ նշանագիրս բաւականս վասն նոյս և բազմահնչին լեզուիս Հայոց» (Լիակ. վրք. սրբ. Ե. 292—3): Սրա հետևողութեամբ է Իգ. Վ. Փափաղեանցը (Պատմ. եկեղ. էջ 227). «Երևութացան նմա ձեք տառիցն և հնշմանց, սերտ սայաւորութեամբ ի սիրտ և ի խորհուրդս մտացն՝ բովանդակեալ ունելով զամենայն տառս բազմահնչին լեզուին»: Բայց այս մասին ընդարձակ և մանրամասն խոսում է Զամչյանը (Ա. 493 և 755—761):

Զամչյանն իբր փաստ առաջ է բերում նախ՝ պատմագիրների վկայութիւնը, երկրորդ՝ այն հանգամանքը, որ երբ Մեսրոպ գրերը ձեռքում դարձաւ Հայաստան, թագավոր և կաթողիկոս հանդիսավոր կերպով ընդառաջ ելան և նրա բերած գրերը իբր աստվածատուր շնորհք ընդունեցին. երրորդ՝ Մեսրոպը որ Վրաց և Աղվանից այբուբենը ամբողջապես հնարեց, չպիտի՞ կարողանար իր ազգի գրերը ամբողջապես հնարել:

Մենեիշյանը՝ Տաղավարյանի գրքի ընդարձակ քննադատականի մեջ (Հանդ. ամս. 1896, էջ 213—7) Գանիել ասորու գործը լոկ իբր փորձ է համարում և մեր ամբողջ այբուբենի գլուտը տալիս է Մեսրոպին:

Ահա սրանք են առաջին կարծիքի պաշտպանները:

Գալով երկրորդ կարծիքին, սրան են պատկանում հին պատմիչների և նոր քննիչների մեծագույն մասը:

Հին պատմիչների մեջ այս կարծիքի առաջին պաշտպանն է Փարպեցին, որ Մեսրոպյան գիրը ուղղակի Գանիելյան գիրն է գրնում. «Իսկ արքային Հայոց սուրբ կաթողիկոսան Ասահակ և կրանելեան Մաշտոցի ընկալեալ զնշանագիրսն (Գանիելի) ի Հարեչէ՛ ուրախ լինէին: Եւ այսպէս դիպեալ գիտի նշանագրացն՝ ձեռն ի գործ արկանէր երանելին Մաշտոց, յերկրելով զնա սուրբ հայրապետին Հայոց Սահակայ, դիւրահնար ճանապարհ ցուցանելով կարգադրութեան գրենոյս և հեգնային ուղղաձայնութեան, տալով նմա օգնականս և այլ արս բանիբունս և մտացիս ի բահանայիցն Հայոց, որք էին սակաւ մի և նոքա, որպէս երանելին Մաշտոց, մերձաւորեալք ի յունարէն հեգնայսն... (Մաշտոց) գոր զարթոյց աստուածայինն շնորհ ի ցանկութիւնս այս՝ կարգել վաղնջոցն գրեալ

շարագիրս տառիցն, զորս ոչ ուրուք էր հոգացեալ արկանել ի կիր» (Փարս. 1904, էջ 15—16):

Փարսկեցոց հետո գալիս է հորենացին (Գ. ծգ), որ թեև իսկապես առաջին խմբին է պատկանում, բայց նրա ձևագրերից մեկի մեջ ավելացված է 7 ձայնավորների հիշատակությունը. «Երևութացեալ հոգւոյն աշաց թաթ ձեռին աշոյ՝ դրելով ի վերայ վիմի ա, ե, է, ը, ի, ս, ւ»: Սրանով իմացվում է, որ Մեսրոպը Գանիելյան գիրը անփոփոխ պահելով՝ իր կողմից ավելացրեց միայն 7 ձայնավորները:

հորենացոց հետո եկող գրեթե բոլոր պատմիչների առաջ բացվում է աղատ ասպարեղ՝ համանման կարծիքների համար, թեև ո՛չ ամենքն էլ միևնույն ձևով: Սրանք բոլորն էլ պատմում են, թե Մեսրոպը Գանիելյան գիրը անփոփոխ պահեց և նրա պակասները միայն լրացնելով՝ կազմեց իր այբուբենը: Բայց այս պակասների թվի համար մեծապես զանազանվում են իրարից: Նրանք որ Գանիելյան գրերը 22 են դնում, ընդունում են հետևաբար, որ Մեսրոպը հնարել է մնացյալ 14 գրերը: Նրանք որ դնում են 29 գիր, Մեսրոպին տալիս են 7 գիր. այսպես և 24 գիր դնողները տալիս են 12 գիր, իսկ 17 գիր ընդունող Վարդանագիրքը՝ 19 գիր:

Պատմիչների մեծագույն մասը 7 գիր ավելացնելու կողմն է. այսպես են՝ Ասողիկ, Ոսկեփորիկ, Կայսերաց գիրք, Մովսեսի և Գավթի անվավերականը և Գանձարանը: «Մաշտոցն երանելի... դանիելեան նշանագրոք զդպրութիւն ըստ հայումս յօրինէր ընկերոք ոմամբք, տուելովք նմա ի Սահակայ: Յետ որոյ դարձեալ ևս ի վիցերորդումն նորին Վոսմ-Շապհոյ... վերստին աստուածատուր նշանագրոք զնոյնս յեղանակեալ յօրինէր (Ասող. էջ 74): Դպրութիւն Հայոց լեզուիս իթ գիր ի Գանիելէ փիլիսոփայէ ասորոյ կարգեցաւ. իսկ զեօթն գրոցն պակասութիւն Մեսրոփը երանելի տարօնեցի խնդրուածովք յԱստուծոյ առնու» (Ասող. էջ 139): Ա, ե, է, ը, ի, ս, ւ. այս գրերս յաւելաւ ի Մեսրոպայ գեղեցիկ վարդապետէ... ևլն (Ոսկեփ. Չեռ. էջմ. № № 263 և 1723. ամբողջ հատվածը տե՛ս վերը՝ էջ 445): «Յորոյ աւուրս գտաւ դպրութիւն հայերէն լեզուին, իթ գրով ի Գանիելէ փիլիսոփայէ ասորոյ կարգեցաւ... իսկ զեօթն գրոյն պակասութիւն Մեսրոպ երանելի տարօնացի... հայցեալ յԱստուծոյ և ցուցեալ նմա ի տեսլեան» (Կայսերաց պտմ.): «Յայսմ ժամանակիս եղև խնդիր պակասութեան գրոյն հայոց, զոր ունէին, իք գիր ի Գանիելէ փիլիսոփայէ ասորոյ՝ աշակերտ սրբոյն Գրիգորի. իսկ սուրբն Սահակ և Մեսրոք բազում աշխատութեամբ պէտս արարին... յետոյ երևեցաւ ի տեսլեան հրեշտակ տեառն... էջ յերկիր առ նոսա և որպէս ի տունջեան խօսէր ընդ նոսա, և յաման ինչ խեցեղէն՝ մա-

տամբ նկարեալ տայր նոցա զգիրս եօթն» (Մովսեսի և Գավթի անվավերականը, Հնոց-Նորոց, էջ 41—46):

Վերջապես Գանձարանի մեջ կարդում ենք հետևյալ տողերը.

Քսան և ինն գիր էր շինած,
Այլ անօգուտ էր ընթերցողաց,
Զի ոչ կապէր հեզ բանից անուանց,
Այլ անհոգի մարմնոց նմանած...
Աչն Աստուծոյ անեղին փառաց՝
Եօթն գիր այլ ի վիմին դրոշմած:
(Վար. դեօթն գիրն ի քարին գրեաց)...

Տպաւորեալ ի սիրտս նորին
Այն որ գրեցաւ աշովն անեղին,
Այբ, եչ և է կարգեալ ընդ եթին,
Ոյ և փւն՝ որ եօթն կոչին.
(Վար. ի և ու իւնն ի կարգին):

Զոր առեալ Մեսրոպ սքանչելին,
Խառնեաց ի յայլ գիրսն որ նախ էին:
(Վար. զոր և առեալ մեծի Մեսրապին,
խառնեալ ի յայլ գրերն առաջին):

Սորայ հոգի ջահեցաւ նոցին,
Վեղեակ վեցից համարեալ գրին:

(Չեռ. Փար. № 43, էլ 318ր—321ր, Վար. էջմ. Կարինեան № 466, էջ 182):

Հայ գիր յօրինեալ,
Վոսմշապուհ օգնեալ,
Վախրիճ գործակցեալ,
Գանիել շնորհեալ,
Քսան և ինն գտեալ:
(Վար. քսան և հինգ)

Նախնեացն արարեալ...
Աստուած գթացեալ,
Հրեշտակ Տեառն իջեալ,
Մատամբ փորագրեալ...
Եօթն գիր յայտնեալ.
Այն հոգի ջահեալ,
Զայլ գիրսն յարուցեալ,

Սեղորայք հեղեալ,
Բանն յար մնացեալ,
Ի գիրս միացեալ,
Զիմաստս պատմեալ:

(Զեռ. Քաղբ. Մ 43, էջ 150բ—154ա, Var. էջմ. Կարին. Մ 466, էջ 57—61):

Յոթ գիր ընդունողների մեջ հիշվում է նաև մի հին հեղինակ՝ Անանիա Շիրակացի (տե՛ս Բազմ. 1848, էջ 248): Բայց այս բանը ուրիշ տեղ կրկնված չեմ գտնում և կարծում եմ, որ այս անունով ակնարկվում է Կայսերաց պատմութունը, որ հիշեցինք վերևում:

Դանիելյան այբուբենը 22 գրից բաղկացած ընդունելով՝ Մեսրոպին 14 գիր են տալիս միայն Կարապետ Մասնեցին և Վարդան պատմիչը, երկուսն իրար գրեթե ժամանակակից, կամ Մասնեցին մի քիչ ավելի հին. «Առեալ ընդ իւր զիմաստունն Դանիէլ և ժամանէ առ կոշողն իւր, թարգմանելով զվաղուց արարեալ նշանսն՝ զկրկին տասն և զերկու տասն (տպված է տասն. այս սրբագրության մասին տե՛ս վերը՝ էջ 475), որք ոչ բաւականանային բայից մերոց... (հետո ավելացնում է) տեսանէր... զՏէրն հրեշտակաց՝ մարգարէական աջօք՝ որ գրէր մատանագիծ ի սալս սրտի իւրոյ շորեքտասան տառ» (Մասն. էջ 41, 43): «Սուրբն Մեսրոպ յօրինէ դպրութիւն հայերէն, քսան և երկու գիր առ Դանիէլի ասորոյ գրեալ ի հին ժամանակաց, որ վասն ոչ պարզելոյն զընդարձակութիւն լեզուիս, անհոգացեալ եղև յառաջնոցն... և ոչ Մեսրոպ կարէր նոքօք փոխել դաստուածաշունչ մատանս ի հայ բարբառ: Վասն որոյ աղօթից տուեալ զանձն գործակցութեամբ սրբոյն Սահակայ, տայ նմա Աստուած զխնդրելին, շորեքտասան գիրս, աչով իւրով դրոշմեալ առաջի նորա» (Վարդան, էջ 49): «Էեալ է հայերէն գիր հնոցն... զորոյ զթերութիւնն ելից նորս մեր նզրաս, աստուածախառն շնորհօք լցեալ, նորոգիչ նորոյս Իւրայելի և կարգաւորիչ» (անդ, էջ 50):

Դավիթ Անհաղթին ընծայված հանելուկի մեջ և Մագիստրոսի մոտ, Մեսրոպին տրվում է 12 գիր, իսկ Վարդանագրքի մեջ՝ 19 գիր (տե՛ս վերը՝ 442, 446):

Հավելյալ գրերի թվի մասին անտարբեր է Մամուել Անեցին (էջ 68). «ԶԴանիէլի նշանագիրսն յօրինէին ընկերօք հանդերձ: Եւ յետ միոյ ամի դարձեալ աստուածատուր նշանագրօք զնոյն յեղանակեալ, որով և դպրութիւն և գիրք աստուածայինք ուղղեալ թարգմանէին»:

Գրեթե սրա նման մի բան է գրում Յայսմաւորքը. «Եւ առեալ (տեսիլքիցք հետո) եստեղծ զնշանագիրսն մերոյ լեզուիս՝ հանդերձ Ռուփինոսի իմաստասիրան: Եւ նախ յղեցին զհոռմ գիրն ի հայերէն այբուբենսն և ապա զթերին լցին աստուածատուր շնորհօքն»:

Վերջապես հիշենք եթովպական մի առասպել, որ այլանդակ ձևով՝ հայերեն գրերի գլուտն է պատմում: Այս առասպելը, որ կրում է «Պատմութիւն Տերտադ հայ թագաւորին» վերնագիրը, առաջին անգամ գտաւ Joh. Bachmann՝ Բեռլինի թագավորական մատենադարանի եթովպերեն մի ձեռագրի մեջ և հրատարակեց՝ գերմաներեն թարգմանությամբ հանդերձ Die Philosophie des Neopytagoreers Secundus (Berlin 1888) աշխատության իբր հավելված (տե՛ս գրքի ետևը, էջք 12, Geschichte des armenischen Königs Tertäd) և երկրորդ անգամ իր Aethiopische Lesestücke (Leipzig 1893) աշխատության մեջ: Այս առասպելի համառոտութունը տալիս է Տաղավարյանը (Մագումն հայ տառից, էջ 37), որի ամփոփումը դնում եմ այստեղ:

«Հայերը հին ժամանակ գիր շունենալով՝ գործածում էին հոգմայեցոց եկեղեցական գրքերը. նրանց քահանաները գալիս էին Հոռվմից: Հետո հայերը գծովելով Հոռվմայեցիներից, կտրեցին իրենց հարաբերութունը, որոշեցին իրենցից ընտրել քահանաները և սեփական գիր հնարել: Թագեոս անունով առաջինի և արդար մի քահանա, 3 շաբաթ աղոթեց աստծուն և աստված շնորհեց նրան 12 գիր, որ բավական չէին գիրք գրելու համար: Թագեոս այս գրերը փորագրեց մի եկեղեցու քարի վրա ու մեռավ: Մարտիրոս եպիսկոպոսը՝ հայ տառերը գտնելու համար քուրձ հագավ, մոխրի վրա նըստավ, 3 օր ծոմ պահեց, 42 անգամ լալախառն աղոթեց: Վերջապես աստված լսեց նրա ձայնը և ուղարկեց հրեշտակը, որ Մարտիրոսին սովորեցրեց 10 գիր էլ և ասաց. «Գնա՛ ավելացրո՛ւ Թագեոս քահանայի 12 գրերի վրա, որով կունենաս 22 գիր. սրանով կամբողջանա այբուբենը»: Այսպես գտնվեցան հայերեն գրերը, որոնցով թարգմանեցին հին ու նոր կտակարանները»:

Քննարկվող խնդրի առթիվ նոր ֆենիչները բաժանվում են 10 կարգի.

1. Ինճիմյան, Էմին, Լազարդ, Հիւրշման, Գարդհաուզեն, Սարգրսյան, Հարությունյան և Տաղավարյան ընդունում են, որ Մեսրոպ իրանից հնարեց և Դանիելյան այբուբենի վրա ավելացրեց 14 գիր:
2. Զ. Ղ. Մ. (Բազմ. 1848, էջ 248—9) 12 բաղաձայն:
3. Պատկանյան՝ 10 գիր (2 ձայնավոր և 8 բաղաձայն):
4. Լանգլուա՝ 29 գիր (6 ձայնավոր և 23 բաղաձայն):
5. Գարագաշյան (Քնն. պատմ. Դ. 38) 7 ձայնավոր:
6. Ղ. Աղայան (Մուրճ, 1890, էջ 1587—8)՝ 7 գիր (2 ձայնավոր և 5 բաղաձայն): Իսկ 2 ձայնավոր և 2 բաղաձայն էլ շատ հետո:
7. Միւլլեր՝ 14 գիր (7 ձայնավոր և 7 բաղաձայն) կամ 16 գիր

(7 ձայնավոր և 9 բաղաձայն). (տե՛ս Տաղավարչան, Ծագումն հայ տառից, էջ 19):

8. Ս. վ. Պարոնյան (Հանդ. ամս. 1896, էջ 74բ և 75) ավելացրած գրերի թիվը չի որոշում: Այսպես նաև Փառնակ (Անահիտ, 1905, էջ 130):

9. Մալխասյան՝ իր Դասընթաց հայ մատենագր. (Թիֆլիս, 1899) աշխատության մեջ երկգլխի գիրք է բռնում. նախ (էջ 50) հաստատում է, որ Դանիելյան գրերը հայերեն չէին և հետևաբար Մեսրոպը մեկ կողմ է թողել, իսկ հետո (էջ 52) գտնում է, որ Մեսրոպը 15 դիր միայն հնարել է (1 ձայնավոր և 14 բաղաձայն), այն է՝ հունարենի մեջ գտնված գրերը, որոնց մեջ նաև շ:

10. Մարկվարտն ընդունում է, որ Մեսրոպը բարեփոխել է Դանիելյան գիրը, թե նրա գրությունը փոխելով և թե նոր գրեր ավելացնելով, բայց այս հավելումները որոշել անկարելի է գտնում: Իր կարծիքով Դանիելյան գիրը սեմական այբուբենն էր. ձայնավոր քիչ ուներ և գրերը ասորերենի պես ձախ էին դարձած և իրար էին կցցվում: Մեսրոպը գրերը աջ դարձրեց, ավելացրեց և լրացրեց ձայնավորների թիվը, մտցրեց գրերը անշատ գրելու դրույթները, բայց իր ավելացրած տառերի թիվը որոշ չէ: Անշուշտ իր հնարածներն են ղ, ո, վ, փ, ւ, ր, ե, ի, յ: Սրանց վրա մոռացել են ավելացնել նաև է, ր գրերը, որոնց համար ասում է թե ե գրից կազմված են: — Այս ենթադրությանց դեմ մեր պատասխանը տե՛ս վերը:

Վերոհիշյալ 10 կարծիքները մանրամասն չենք թվում, որովհետև նախորդ գլխում Դանիելյան գրերի առթիվ հիշել ենք:

Կարծիքների այս քառսի մեջ ո՞րն է ուղիղն ու հավանականը: Այս գտնելու համար պետք է մի առ մի քննել վերևում հիշատակվածները:

Ամենից առաջ արժեքից զուրկ է Փարպեցու պատմությունը: Այս պատմությամբ Դանիելյան գիրն է հենց նույն Մեսրոպյան գիրը. և դեռ այս գրի էլ կարգադրությունը ո՞չ թե Մեսրոպինն է, այլ Մահակի և նրա տված մի քանի աշակերտներինը: Եթե այսպես է, այսինքն թե մեր այսօրվա 36 գրերը Դանիելյան այբուբենն են, ո՞ր են ուրեմն Մեսրոպի երկամյա փորձերը, Միջագետք և Եդեսիա իր ճամփորդությունը, տեսիլքով կամ իր սեփական աշխատությամբ պակաս գրերը գտնելը, Առական գրքի թարգմանությունը, ուրախ վերագարձը, թագավորի, կաթողիկոսի և ժողովրդի ուրախ ընդունելությունը և այլն, զեպքեր, որոնք այնքան մանրամասն պատմված են Կորյունի մեջ: Այս խնդիրն արդեն ավելի ընդարձակ քննել ենք Մեսրոպի կենսագրության մեջ (Գլուխ Դ), ուստի ավելորդ ենք գրտնում այստեղ մեջ բերել մեր փաստերը: Միայն հիշում ենք հետևյալ

հանգամանքը: Փարպեցին՝ գրի դյուտը պատմած ժամանակ, ասում է, որ իր աղբյուրը Կորյունն է, իր տված տեղեկությունները բոլորը նրանից է քաղում: Եվ որովհետև Կորյունի մեջ չկա այսպիսի տեղեկություն, հետևում է թե Փարպեցին սխալված կամ, ավելի բանավոր է ասել, խնդիրը կարճ է կապած: Այս համատարախոսության պատճառով է, որ Վրաց ու Աղվանից այբուբենի դյուտն էլ չի հիշում: Հետևաբար և նրա կարծիքի վրա հիմնվել անտեղի է և սխալ:

Խորենացու մեջ գտնված 7 ձայնավորների թվումը հետին հավելված է: Այս խնդրի վրա խոսել են արդեն Լանգլուս (Collect. II, 162), Խալաթյան (Փարպ. և գործք նորին, էջ 117), Խ. Սաևփանե (Թրգմ. Խոր. 1889, ծան. 697), Հարությունյան (Հայոց գիրը, էջ 265, 371) են: Սրանք ցույց են տալիս, որ հիշյալ ձայնավորների հավելվածը կա Վենետիկի վեց ձեռագրերից միայն մեկի մեջ, այն էլ լուսանցքի վրա: Մյուս ձեռագիրները չունին այդպիսի բան: Իսկ Ալիշանի Հայագատումը (մասն Բ, էջ 145բ) գրում է. «Ոմանք ի վեց օրինակաց մեր ունեցած ձեռագրաց»: Չկա Լամբրոնացու ընտիր օրինակի մեջ. չկա Հակոբ Կարինյանի բաղդատած օրինակի մեջ, ինչպես նաև Փոքր Կորյունի (էջ 10) և Գանձակեցու մեջ (էջ 15), որոնք Խորենացու տեսիլքը թեև բառացի օրինակում են, բայց չունեն 7 ձայնավորների հիշատակությունը: Վենետիկի հրատարակիչները զուր տեղը բնագրում մտցրել են այդ հետին հավելվածը, որոնց հետևել են մյուսներն էլ անգիտությամբ: Եվ այսպիսով մտել է նաև դանազան թարգմանությանց և արտատպությանց մեջ: Ուրախ ենք, որ Աբեղյանի հրատարակությունը բնագրից զուրս է զցել այդ հետին հավելվածը և հիշում է միայն ծանոթության մեջ:

Միայն Հ. Բ. Մարգիսյանն է (Բաղմ. 1897 ապրիլ, հավել. էջ 3), որ պաշտպան է ներկայանում այս յոթը ձայնավորներին: Իր ապացույցն այն է, որ «Մովսէս քերթողահոր քերականական գրուածոց մեջ կհանդիպինք եօթն ձայնաւորաց թուարկութեան՝ զոյգ ընդ բաղաձայնից. ասկէց իսկ կարելի է թե անցած ըլլան պատմագրութեան մէջ. բայց ես կարծեմ թե Մովսէս՝ պէտք է, որ նույն իսկ իր պատմութեան մեջ անորոշ կերպով Մեսրովրայ ձեռքով չավելեալ տառերու յիշատակութիւն մ'ըրած ըլլար, զոր անոր ընծայուած հնարոյն քերականք, այսպէս և յետոյ Վարդան և Ասողիկ՝ իբրև պաշտպան մեր այբբենարանի ասորական ծագման՝ չգտնելով այդ ձայնաւորաց գոյութիւնը ասորի հին այբբենարանին մէջ, մտածեցին Մեսրովրայ գիտին ընծայել զայն»:

Այս ապացույցը, ինչպես տեսնվում է, բավական անզոր է: Իսկ Մովսէս քերթողի անունով հասած քերականությունը հետին գործ է և անվանապես միայն ընծայված է Պատմագրին: Երկրորդ՝

ենթադրելով իսկ, որ երկուսն էլ մեկ հեղինակի գործ լինեն, ի՞նչ կապ մեկի կամ մյուսի մեջ: Մովսես քերթողի Քերականությունը տպագրությանը ծանոթ չլինելով և Սարգիսյանի գրվածքի մեջ էլ նույն հատվածը մեջ բերված չլինելով, պարզ չգիտենք թե ի՞նչ է ասում Քերականը: Բայց որչափ իմացվում է Սարգիսյանի բառերից, երևում է, որ Քերականության մեջ տառերի պարզ քվարկուրյուն միայն կա. չէ՛ հիշված թե ձայնավոր գրերը Մեսրոպն ա-վելացրեց հին այբուբենի վրա: Ամեն քերականության մեջ էլ իհար-կե պիտի հիշվին լեզվի գրերը, թե՛ ձայնավորները և թե բաղա-ձայնները, բայց սրանից եզրակացնել, թե ուրեմն հորենացու Պատ-մության մեջ էլ հիշված էր, որ Մեսրոպը ? ձայնավորներն ավելաց-րեց հին գրի վրա, առնվազն զարմանալի ենք գտնում:

Այսպես, ուրեմն, հորենացու մեջ ձայնավորների թվումը հե-տին և երկրորդական գրչի հավելված է, որ վերացավ նոր հրատա-րակությունից, ինչպես վերացավ Փարպեցու միջից տեսիլքի ամ-բողջ հատվածը:

Մեսրոպին մասնակի գյուտ վերագրելու գաղափարը առաջին անգամ ծագում է հայոց մեջ՝ Թ դարում (Ասողիկի մոտ): Սրանից հին համարված հիշատակությունները անստույգ են. այսպես Անա-նիա Երևակացին (Բազմ. 1848, էջ 248), որին վերագրված Պատ-մությունը, ինչպես ասացինք, պիտի լինի Կայսերաց պատմությու-նը: Ալիշանը (Հայապատում Ա. 71բ) այս պատմության համար աս-տում է, թե խորագրում գրված է «ՅԱնգրէասէ և ի Մովսիսէ քերթո-ղահօրէ» քաղուած է և հասնում է մինչև 685 թիվը: հորենացու հիշատակությունը շատ կասկածելի է դարձնում գործը:

Սկզբում Մեսրոպի ավելացրած տառերի թիվը 7 է համարվում, բայց առանց որոշելու, թե ինչ տառեր են: Երկու երեք դար հետո՝ թիվը բարձրանում է 14-ի (ինչպես ունեն Սասնեցին և Վարդանը). սրանք էլ դեռ չեն որոշում տառերի էությունը: Քիչ հետո գալիս են Գանձարանն ու Ոսկեփորիկը, որոնք խաբւելով 7 թիվ գաղափա-րաց զուգորդությանը ենթադրում են, թե Մեսրոպի հնարած գրերը ձայնավորներն են: Վերջապես գալիս է Վարդանագիրքը, որ խաչ-տառակ մի պատմություն է հերցուրում, ինչպես տեսանք վերը:

Խնդիրն այսպես ամփոփելուց հետո, հարցնում ենք. իրավացի է արդյոք մի կողմ գցել հնագույն և գրի գյուտին ժամանակակից պատմիչներին և 600 կամ 800 տարի հետո եկող անձերի պատմա-ծին կարևորություն տալ, ինչպես անում են վերև հիշված նոր քնն-նիչները, այն էլ կամայաբար մեկին կամ մյուսին հետևելով: Եթե խնդիրը ներքին պահանջներ ունենար, այն ժամանակ հնարավոր էր թերևս լսել հետին պատմիչներին. բայց այսպիսի պահանջ չկա: Եթե

Մեսրոպը հասկացավ, որ խաբուսթյան կամ սխալմունքի դո՛՛ է գնացել, թե Դանիելյան գրերը հայերեն չեն, այլ ևս ինչո՞ւ պիտի պահեր այդ ձևերը: Կորյունը իր գրքի սկզբում գրում է. «Չասքա-նագեան ազգին և Հայաստան աշխարհին դաստուածապարզե գը-րոյն...»: Եթե մեր գրերը Դանիելի ուղարկածներն են և մի քանի հատը միայն Մեսրոպն է գտել, էլ ի՞նչ «ասքանազյան աղգ», «Հա-յաստան աշխարհ» կամ «աստուածապարզե գիր». թող տեսք «զա-սորական ազգին և Միջագետաց աշխարհին գԴանիէլյապարզե գը-րոյն...» և այն ժամանակ ճիշտ կլինելու Ով որ աչք ունի համեմա-տելու հայերեն, ինչպես նաև հին վրացերեն գրերը, պարզ կտեսնի, որ սրանք մեկ ոճ, նկարչական մեկ գրություն ունեն, հետևաբար և մեկ ձևով շնորհք, միևնույն մարդու ձեռակերտն են: Երկու գրու-թյուն, երկու տարր, մեկը Դանիելյան և մյուսը Մեսրոպյան՝ չկա այն-տեղ: Հավելվածների մասին խոսող պատմիչները մի իրողություն չէ, որ պատմում են, այլ իրենց բանասիրական մտածողության արդ-յունքը: Կորյունի և հորենացու մոտ կարգալուծ, թե Դանիելը ասո-րի էր կամ թե այբուբենը հունականի հետևողությանը կազմված էր, սրանից սկսում են եզրակացություններ հանել: Հետևցնում են, թե Դանիելյան գրերի թիվը պետք է լիներ ըստ ասորականի 22 կամ ըստ հունականի 24 և կամ երկուսի խառնուրդով 29 (տե՛ս վերը, էջ 442—444): Բայց այս բոլորը անհիմն է:

Պարոնյանը (Երկրագունտ, 1885, էջ 101—103), որ Դանիելյան գրերի անփոփոխ շարունակության կողմնակից է (իր հետ նաև Զարբհանալյան, չին դպր. պատմ., էջ 48), բացի Փարպեցու վկա-յությունից՝ բերում է նաև հետևյալ երկու պատճառաբանություննե-րը. 1. Հնությունը հարգի բան է. մարդիկ ամեն ժամանակ աշխա-տել են պահել հնությունը. այս զգացմունքով Մեսրոպն էլ պիտի պահեր Դանիելյան գրերը: 2. Եթե հայերը այնպես պինդ փարեցան Դանիելյան գրերին, երկու տարի գործադրեցին և շատեր վարժվե-ցին նրանց, ուրեմն Մեսրոպ անկարող էր անտես անել նրան:

Մեսրոպը հայերեն գիր էր փնտրում և ոչ թե հնություն: Պա-րոնյանը այս պատճառաբանությունը տալիս է այն պատճառով, որ կարծում է, թե Դանիելյան գիրը հայերեն է և թե այդ գրերով զըր-ված հայ գրականություն կար: Այսպես է նաև Տաղավարյանը. «Մեսրոպը կամեցավ հավատարիմ մնալ հնության, պահել այդ գը-րերը նույնությամբ, զի աղգային էին և նվիրական...: Եվ ինչու թողոյր այդ աղգային նվիրական գրերն և բոլորովին նորեր գտնելու աշխատեք» (էջ 25—26): Բայց մենք գիտենք, որ Դանիելյան գիրը հայերեն չէ. Մեսրոպն այդ գրով գրված բան հազիվ թե գտած լի-նեք, կամ եթե գտել էր՝ անմիջապես տեսել ու հասկացել էր, որ

օտար այբուբենի հետ գործ ունի, և այս հանգամանքը միայն բավական էր, որ իսկույն ևեթ դեն գցեր:

Երկու տարվա փորձ ասածը երկու դար չի նշանակում: Նայելով այն ժամանակի հանգամանքներին, այսօր կարճ ժամանակի մեջ՝ Դանիելյան այբուբենը շատ ուշինչ տարածություն ունեցած պիտի լիներ: Մեսրոպն իր գրերը 35 տարի տարածեց անխոնջ ջանքերով: Իր գործը շարունակեցին իր հաջորդներն անդադար և այնուամենայնիվ մեկ-երկու դար հետո գտնում ենք, որ Տարոնի մեջ դեռ Մեսրոպյան գիր չկա և ասորի գրականությունն է իշխում...:

Մեր կարծիքն այն է, որ Մեսրոպը Դանիելյան գիրը բոլորովին դեն դրելուց հետո՝ իր այբուբենը ամբողջապես ինքը հնարեց:

Այս կետը շոշափող շատ հետաքրքրական մի հարց է առաջադրում Աբեղյանը (Սովետ. գրականութ. 1941, № 2, էջ 46ա). — Մեսրոպը եթե հետևել է հունական այբուբենին, ինչո՞ւ նույնությամբ փոխ չի առել այն՝ ավելացնելով հայերենի համար նորածե տառեր, — և կամ եթե հետևել է ասորերենին, ինչո՞ւ նույնությամբ փոխ չի առել ասորական այբուբենը՝ ավելացնելով այնտեղ պակաս տառերը: Այս պարզ հարցումը, սակայն, կարող է բերել մի ուրիշ հետևություն. — ուրեմն Մեսրոպը չի հետևել ո՛չ հունական և ո՛չ էլ ասորական այբուբենին, այլ վերցրել է ուղղակի Դանիելյան այբուբենը և ավելացրել պակաս տառերը:

Ամեն մի ազգ, որ գրականության նոր է անցնում և մի ուրիշ ազգից տառեր է փոխ առնում, վերցնում է այդ ազգի ամբողջ այբուբենը՝ ավելացնելով նրա վրա պակաս տառերը: Այսպես պարսիկները փոխ առին արաբներից նրանց այբուբենը՝ ամբողջապես և անփոփոխ, պահելով նույն իսկ իրենց լեզվի համար անսովոր ու անգործածական հնչյուններ նշանակող տառերը և ավելացնելով պարսկերենի այն հնչյունները, որոնք չկային արաբական այբուբենում: Այս վերջին այբուբենը (պարսկացած արաբերեն) փոխ առին թուրքերը՝ դարձյալ անփոփոխ, պահելով ավելորդ ձայները և ավելացնելով պակասները: Վերջապես հիշենք բոլոր եվրոպական ազգերը, որոնք վերցրին լատինական այբուբենը անփոփոխ, իսկ իրենց ավելի հնչյունների համար օտեղծեցին ոչ թե նոր տառեր, այլ նոր բաղադրություններ, ինչպես՝ գերմ. sch, ch և այլն:

Արդ՝ ինչո՞ւ Մեսրոպը չվարժեց նույն ձևով:

Բարեբախտաբար Աբեղյանը նրանցից չէ, որ ընդունում են Դանիելյան այբուբենը և տալիս է իր վճռական պատասխանը: — Հայաստանը այն ժամանակ բաժանված էր երկու մասի. Արեւելյան Հայաստան՝ պարսից գերիշխանության տակ, ուր գործածական էին պարսկերենն ու ասորերենը, և Արեւմտյան Հայաստան՝ հունաց հը-

պաստակության տակ, ուր գործածական էր միայն հունարենը: Եթե Մեսրոպը փոխ առներ հունական այբուբենը, դա կարգիլվեր ու չէր անցնի Արեւելյան Հայաստանում, իսկ եթե փոխ առներ ասորական այբուբենը, դա էլ կարգիլվեր ու չէր անցնի Արեւմտյան Հայաստանում: Մեսրոպը կազմեց բոլորովին նոր (զուտ հայկական մի այբուբեն), որպեսզի արգելադրի հանգամանքները վերանային և հայերեն զարգացնելու կարելի լիներ մտցնել երկու Հայաստանումն էլ:

Այս բացատրությունը շատ սրամիտ է, երբ ցույց է տալիս Մեսրոպի քաղաքագիտությունը: Բայց ես ենթադրում եմ մի ուրիշ պատճառ ևս, որի մասին խոսել եմ վերը. դա է առանձին ազգերի առանձին լեզու և առանձին այբուբեն ունենալու սկզբունքը, որ կար Մեսրոպի հոգեբանության մեջ: Ապա թե ոչ Վրաց և Աղվանից այբուբենը հնարելու ժամանակ պատճառ չպիտի ունենար Մեսրոպն առանձին այբուբեն ստեղծելու և պիտի տար ուղղակի հայերեն այբուբենը՝ կարծող փոփոխություններով:

Բ. ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ԱՅԲՈՒԲԵՆԻ ՀՈՐԵՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երբ աշխարհիս վրա գտնված գտնազան այբուբենները համեմատենք իրար հետ, նրանց հորինվածության մեջ երկու կարևոր կետ կգտնենք, որով այդ այբուբենները դանազանվում են իրարից:

Այս կետերից առաջինը տառաձևերը ամեն դիրքի մեջ էլ նույն կերպով գրելու կամ չգրելու հարցն է: Այբուբեններից ոմանք անջատական են, այսինքն՝ շարադրության մեջ տառերը անջատ անջատ իրար մոտ շարվում են, առանց նրանք որևէ փոփոխության ենթարկելու: Մյուսները կցողական են, այսինքն՝ շարադրության մեջ տառերը իրար են կցվում և այս պարագայում իրենց դանազան մասերից հարավումներ են կրում. այնպես որ տառը միայն առանձին մնացած պարագային է ներկայանում իր ամբողջական ձևով: Օրինակ՝ արաբերեն լ տառը՝ որ առանձին մնացած ժամանակ յ ձևն ունի, երբ հաջորդ մի տառի կցվի՝ կդառնա յ, երբ իրեն մի ուրիշ գիր կցվի՝ կդառնա յ, Երբ երկու տառերի մեջտեղ գտնվի՝ կդառնա յ, վերջապես լ ա գրի հետ միացած՝ դառնում է յ: Ավելի բարդ ձևափոխություններ էլ կան. ինչպես՝ արաբերեն և տառը, որ առանձին լինում է օ, աջ կողմից կցված օ, ձախ կողմից կցված օ, երկու տառի միջև օ կամ յ:

Անջատական այբուբենների կարգին են պատկանում հայերենը, վրացերենը, փյունիկերենը, հունարենը, ռուսերենը, լատիներենը և սրանից ածանցված բոլոր եվրոպական այբուբենները: Կցողական

այբուբենների կարգին են պատկանում ասորերենը, պահլավերենը, արաբերենը և մոնղոլական այբուբենները (մանչու, մոնղոլ, կալմուկ, բուրխաթ և այլն)։

Երկու դրուժյունների մեջտեղն են բռնում հիթովպական և հրնդ-կական այբուբենները։ Եթովպերենի մեջ ձայնավորները կրճատ ձե-վով կցվում են բաղաձայնների վրա։ Հնդկերենի մեջ անջատ է գր-վում միայն այն բաղաձայնը, որ ձայնավորից անմիջապես առաջ է գտնվում։ Իսկ եթե նույն վանկի մեջ այս բաղաձայնից առաջ ու-րիշ բաղաձայններ էլ կան, կրճատվում են և իրենց կրճատ ձևերով վրայն վրա կցվում են վերջին բաղաձայնի վրա։ Բացի սրանից՝ հնդկերենում ամբողջ բառը կամ ավելի հաճախ մի քանի բառեր միասին՝ վերևի կողմից մի ընդհանուր գծով միանում են, այնպես որ հնդկերեն գրությունը միշտ ներկայացնում է հորիզոնաձև զր-ված մի ձող, որի վրայից կախված են տառերը։

Պետք չէ կարծել, թե ամեն սեմական այբուբեն կցողական է-ընդհակառակը հնագույն սեմական այբուբենները անջատական էին, ինչպես՝ փյունիկերենը և եբրայեցիերենը։ Կցողականությունը հետո մտավ սեմականների մեջ։ Այս դրուժյան հետևեցին ասորիները, պահլավները, արաբները և սրանց հետևողությունը՝ պարսիկներն ու թուրքերը, աֆղաններն ու բելուջիները։ Նույնիսկ ղենդական այբու-բենը, որ պահլավականից է ձևացած, անջատական դրուժյան է հետևում։

Այն ժամանակ, երբ Մեսրոպը հայերեն գրերը հնարելու հետա-մուտ էր, Հայաստանում գործածական էին թե՛ անջատական և թե՛ կցողական այբուբեններ։ Այսպես՝ հունարենը անջատական էր, ասո-րերենն ու պահլավերենը կցողական էին։ Եթե այս վերջին երկու այբուբենները միասին առնենք, կարող ենք ասել, թե կցողական դրուժյունը ավելի տարածված էր հայոց մեջ, քան անջատականը։ Բայց իմաստուն Մեսրոպը շեղվեց է կցողականի անպատեհություն-ները և անջատականի առավելությունները, և հակառակ ավելի տա-րածված ասորական ու պահլավիկ այբուբենների դրուժյան՝ ընդու-նել է հունական դրուժյունը։ Այսպիսով մենք էլ, ինչպես և մեզ հետ մեր դրացի վրացիները՝ այսօր անջատական այբուբենների լավա-գույն շարքի մեջ մեր տեղն ունենք։

Երկրորդ կետը, որով աշխարհիս զանազան այբուբենները զա-նազանվում են իրարից՝ իրենց հորինվածություն մեջ, ձայնավոր-ների գործածության հարցն է։ Հայերեն, վրացերեն, հունարեն, ռու-սերեն, լատիներեն և սրանից ածանցված բոլոր այբուբենները ձայ-նավորները նշանակում են, իսկ սեմական այբուբենները չեն գրում

ձայնավորները։ Սրանք սովորաբար բառի բաղաձայններն են միայն նշանակում և ընթերցողին են թողնում գուշակել ձայնավորները։ Այս-պես, օրինակ՝ եբրայեցիերեն փասեխ բառը գրվում է փսխ, այն է՝ փսխ։ Ընթերցողին է մնում գուշակել ա և ե ձայնավորները։ Արաբե-րեն ۱۰۰۰ Մուհամմեդ բառը տառացի կարդացվում է մհմդ. իսկ ու, ա, է ձայնավորները, ինչպես նաև երկրորդ մ բաղաձայնը՝ կար-դացողը պիտի գուշակի։ Որոշ պարագաներ կան միայն, երբ ձայ-նավորն էլ նշանակվում է. այն է՝ երբ ձայնավորը երկար է կամ բառի սկզբում և կամ վերջումն է գտնվում. սրանք էլ շատ անկա-տար կերպով։ Օրինակ՝ ասորերեն ܐܘܪܘܘܐ Էմլու բառի մեջ, իս-կայես գրված ենք գտնում ամբ. ուրեմն առաջին ձայնավորը պետք է հասկանալ է, վերջինը՝ ու։ Ավելի հետին ժամանակի գործ է ձայնանիշների գործածությունը։ Սեմականները իրենք էլ տեսան, որ այս դրուժյամբ՝ բառերը, մանավանդ օտար անունները, շատ դժվար էր կարդալ, ուստի մտածեցին հնարել ձայնավորների հա-մար մի քանի նշաններ, որոնք բաղաձայնների վերևը կամ ներքևը դրվելով՝ ցույց են տալիս, թե այն բաղաձայնից հետո ի՛նչ ձայ-նավոր պետք է կարդալ։

Պահլավերեն այբուբենն էլ՝ իբրև սեմականի հարազատ զա-վակ՝ ժառանգել էր այս գրությունը։ Բայց այս լեզվի մեջ գրու-թյունը այնպիսի խայտառակ վիճակի էր հասած, որ ընթերցումը կատարյալ չարչարանք էր։ Պահլավերենում ո՛չ միայն չէին գրվում ձայնավորները, ո՛չ միայն տառերը իրար կցվելով ձևահան էին լի-նում, այլ և գրերը մաշվելով-մաշվելով այնպիսի վիճակի էին հա-սել, որ շատ տառեր իրար նման էին. օրինակ՝ գ և դ միևնույն ձևն ունեին. վ, ն, լ, բ, ու միևնույն ձևն ունեին. նույնպես նաև և, ի, ա, ւ։ Այս խառնակությունը այն աստիճանին հասավ, որ պարսիկները իրենք էլ ձանձրացան և հնարեցին նոր անջատական այբուբեն, որ ձայնավորները գրելու դրուժյունը ընդունվեց և ամեն մեկ տառ մեկ հնչյուն ստացավ։ Այս էր ղենդական այբուբենը։

Մեսրոպը, որ ամեն օր աչքի առաջ տեսնում էր անձայնավոր այբուբենների պատճառած դժվարությունները, ընթերցանության այն բազմաթիվ սխալները, որ հայ նորուսները անում էին ասորե-րեն կամ պահլավերեն գրելու կամ կարդալու ժամանակ, իմաստուն գտնվեց այստեղ էլ հետևելու հունական այբուբենական դրուժյան՝ թե՛ հայերենի և թե՛ վրացերենի համար, որով և տվավ մեզ այս կողմից էլ կատարյալ այբուբեն։ Ա՛յս է ցույց տալիս նաև Կորյունի կարճ, բայց զորեղ վկայությունը. «յօրինէր սիղոցայիւք և կապօք և ձայնաւուր նշանօք»։

Սրա նման էլ Փարպեցին ասում է «կարգադրութեան գրենոյս և

հեզեհեռային ուղղաձայնութեան... զաթութայիցն գաղափար ըստ անսայրաբարեան յունիսն» (Փարպ. նոր. տպ. 15—16): Այս մասին ավելի ընդարձակ տե՛ս ստորև:

Գ. ԿԵՍՐՈՊՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ՈՆՂՂՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գրութեան ուղղութիւնն ասելով հասկանում ենք այն հանգամանքը, թե արդո՞ք գրեցր իրար հաջորդած ժամանակ՝ նրանց ընթացքը աչից դեպի ձախ է ուղղվում, թե՞ ձախից դեպի աջ:

Այբուբեններից ոմանք հետևում են աշակողմյան ուղղութեան, այսինքն գրեցրը շարվում են ձախից դեպի աջ, ինչպես է հայերենը, ուրիշներ հետևում են ձախակողմյան ուղղութեան, այսինքն՝ գրեցրը շարվում են աչից դեպի ձախ, ինչպես է պարսկերենը:

Մրանցից դուրս կա նաև վերևից ներքև գրելու ուղղութիւնը, ինչպես են շինարենը, ճապոնեաները, մոնղոլերենը: Այս լեզուների մեջ՝ գրողը սկսելով թղթի վերևի աջ անկյունից՝ գրեցրը տակն տակ շարում է, հետո անցնում է ձախ կողքի տողին և այլն. այսպես իրար կողքի ուղղահայաց դիրքով շարվում են տողերը՝ ընթանալով աչից դեպի ձախ: Ընթերցողը կարողալու ժամանակ թուղթը պառկեցնում է դեպի ձախ, այնպես որ ուղղահայաց տողերը դառնում են հորիզոնական, և աչքով աչից ձախ դիմելով և տող առ տող ներքևից վերև բարձրանալով կարդում է գրութիւնը: — Գրութիւնը վերջանում է այնտեղ՝ որտեղ սկսվում է մերը:

Ամբողջութեան համար հիշենք նաև գրութեան այն տարօրինակ ձևը, որ գործ է ածում Հյուսիսային Աֆրիկայում ապրող բերբերական մի ժողովուրդը. — սկսում են թղթի ճիշտ կենտրոնից և դեպի ձախ թեքվելով կազմում են խխնջածև շրջանակներ իրարից հավասար հեռավորութեամբ, հետզհետե հեռանալով կենտրոնից:

Աշխարհիս ամենահին գրութիւնները հետևում են աշակողմյան ուղղութեան. այսպես են ասորեստանյան, բաբելական, հին պարսկական, ինչպես նաև խաղջան բեռապրերը: Այբուբենի տառական գրութիւնը հնարող փյունիկեցիք ընդունեցին ձախակողմյան գրութիւնը, որոնց հետևեցին նաև մյուս բոլոր փոխառու աղբերը: Այսպես՝ երբայցիք, ասորիները, պարսիկները, արաբները և այլն: Հույներն էլ նախապես ընդունել էին ձախակողմյան գրութիւնը. սրանց մեջ հետո առաջացավ *bustrophêdon* կոչված գրութիւնը, ուր գրութիւնը մեկ տող գնում էր աչից ձախ, հաջորդը՝ ձախից աջ և այսպես շարունակաբար: Ն. Ք. 5-րդ դարում այս գրութեան տեղ ընդունվեց աշակողմյան ուղղութիւնը, որին հետևեցին նաև լատինները և սրանից ածանցվող բոլոր այբուբենները:

Այն ժամանակ, երբ Մեսրոպը իր ազգի համար մի այբուբեն հնարելու հետամուտ էր, հայերը երեք լեզու էին գործածում. ասորերեն, պահլավերեն և հունարեն: Մրանցից առաջին երկուսը աչից ձախ էին գրվում, միայն հունարենը ձախից աջ էր: Ենթադրելով, թե երկու լեզվի գործածութիւնը միասին՝ ավելի շատ պիտի լիներ քան միայն հունարենինը, հավատալով նույնպես պատմիչների խոսքին, որոնք ցույց են տալիս, թե ասորերենը շատ ավելի տարածված էր Հայաստանում քան հունարենը, կարող ենք հետևեցնել, որ հայերը ավելի վարժված էին աչից ձախ գրութեան, քան թե ձախից աչից: Սակայն Մեսրոպը շեղեց այս ձևին, թողեց ավելի տարածված գրութիւնը և հունարեն գրութեան ոճը ընդունեց:

Պատմիչները հայերեն գրութեան ուղղութեան վրա ոչինչ չեն ասում, ո՛չ էլ նոր քննիչներից որևէ մեկը այս մասին հարց է հարուցել: Բայց դարավոր գործածութիւնը ցույց է տալիս, որ ուրիշ տեսակ չի եղել:

Ձուր կասկած է միայն այն, որ Հարութիւնյանը (Հայոց պիղք, էջ 310) հայտնում է, որ իբր թե «մեր նախնիքը պահած լինեին սեմիտական գրի ուղիղ ձևերն և գրելու ուղղութիւնը մինչև սուրբ Մեսրոպ», և սպասում է, որ նախաքրիստոնեական մի արձանագրութիւն գտնվելով՝ դրականապես ցույց տար, թե հին հայերը աչից ձախ էին գրում: Մենք որ նախամեսրոպյան գրականութեան գոյութեան մասին ամենևին հավատ չունենք, բնական է, որ չենք կարող ընդունել նաև այսպիսի անհիմն մի ենթադրութիւն:

Գրութեան ուղղութեան իբրև բնական հետևութիւն՝ կա նաև գրերի ուղղութիւնը:

Երբ ասենք օրինակի համար երկու հայերեն տառ՝ Ա և Յ, և սրանց դիրքն ու գրութեան ձևը համեմատենք իրար հետ, կտեսնենք որ Ա տառը իր երեսը դարձրել է դեպի աջ, իսկ Յ՝ դեպի ձախ. Ա գրելու ժամանակ՝ գրիչը ձախից դեպի աջ ենք շարժում, իսկ Յ գրելու ժամանակ՝ աչից դեպի ձախ: Սա կոչվում է գրերի աշակողմյան կամ ձախակողմյան ուղղութիւն:

Փյունիկերեն այբուբենը, որ աշխարհիս հնագույն տառական այբուբենն է, առհասարակ հետևում է ձախակողմյան ուղղութեան. այսպես, օրինակ՝ A , B , C , D , E , F , G , H , I , K , L , M , N , O , P և այլն դարձած են դեպի ձախ: Հույները փյունիկեցիներից փոխ առնելով այբուբենը՝ գրերին տվին աշակողմյան ուղղութիւն. այսպես՝ վերջիցս գրերը հունարենի մեջ դարձան Β, Γ, Δ, Ε, Ζ, Η, Θ ևն: Մրանից ժառանգեցին նաև լատիններն ու ասորերը: Եվ այսօր հունարենի ու լատինների մեջ չկա ո՛չ մի տառ, որ ձախակողմյան ուղղութիւն ունենա:

ՎԱՍՆ ԿԱՄԱՑ ԻՒՐ ՀԱՇՏԵԼՈ: ԸՆԴ ԾԱՌԱՅՍ ԻՒՐՈՅ ՀԵՔՄՈ: Սրա մեջ «բարեխաւսե» բառի թե՛ գրութիւնը և թե՛ գրերը ձայնակողման ուղղութիւն են հետևում, այսինքն աչից ձայն են գրված և տառերն էլ շրջված՝ գեպի ձայն են դարձած: Այս բանը գրողի կամ փորագրիչի մասնավոր քմահաճույքի արդյունքն է և գործ շունչի ընդհանուր գործածութիւնն հետ:

Դ. ԳՐԵՐԻ ՁԵՂԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԾԱԳՈՒՄԸ

Գրերի ուսումնասիրութիւնն մեզ ամենապիւլաւոր խնդիրը գրերի ձևն է: Ինչպե՞ս հնարեց Մեսրոպը հայերեն 36 գրերի պատկերը. իրանի՞ց հնարեց բոլորը, թե՛ ուրիշ այբուբենների օրինակով կաղմեց նրանք, և հատկապէս ո՞ր գիրը ո՞ր այբուբենից:

Մեր պատմիչների մոտ այս առթիվ վստահելի տեղեկութիւն չենք գտնում: Կան մի քանի ակնարկութիւններ, բայց դրանք կամ անստույգ են և կամ ուրիշ բան են ակնարկում: Ահա ինչ որ զբանում եմ պատմիչների մոտ այս մասին:

«Ծրանեղին Մաշտոց հանդիպեցուցանէր զհայերէն ավտութիւնն ըստ կարգման սիլովբայիցն Յունաց, ստէպ հարցմամբ և ուսանելով ի սուրբ կաթողիկոսէն Սահակայ զավտութիւնն զաղափար, ըստ անսայթարութեան յունիս:... Կարգեալ այնուհետև, Փրկչին առաջնորդութեամբ, զգիր գրենոյն հայերէնի և հելլենացիս ուղղեալ յօրինուածս...» (Փարպ. 16): «Ծատեղծ գեշանագիրս մեր հանդերձ ճոփանոսի, կերպածեալ զգիրն Մեսրոպայ առձեռնպատրաստ փոխադրելով զհայերէն ավտութիւնն ըստ անսայթարութեան սիւղաբայից հելլենացուց» (Խոր. Գ. ծգ): Սրա հետ նույն է Փոքր Կորյունը (էջ 11). «Փոխադրելով ըստ հայերէն ըստ անսայթարութեան սիւղաբայից հելլենացուց»: — «Եւ առեալ եստեղծ դնշանագիրսն մերոյ լեզուիս՝ հանդերձ Թուփինոսի իմաստասիրան: Եւ նախ յղեցին զճոփ գիրն ի հայերէն այբուբենս և ապա զթերին լցին աստուածատուր շնորհօքն» (Յայսմ. տրէ 17 = Նոյ. 25):

Խորենացու և Փոքր Կորյունի ասածը ա՛յն է, թե՛ հայերեն գրերը հունարենի ոճով էին ո՛չ թե՛ ձևի կողմից, այլ ընթերցանութիւնն: Ասորերենի և պահլավերենի մեջ, ինչպէս գիտենք, ձայնավորներ չգործածվելով՝ ուղիղ (անսայթաթ) ընթերցանութիւն կարելի չէ. բայց հունարենի մեջ այսպէս չէ, որովհետև ձայնավորներ գործածելու սովորութիւնը կա: Մեսրոպը մեր այբուբենի մեջ ընդունեց հունական գրութիւնը, ձայնավորները նշանակեց, որով ընթերցանութիւնը եղավ ուղիղ (անսայթաթ):

Փարպեցու գրածը ավելի մութ է. այստեղ ակնարկութիւն կա գրերի շարքի մասին (ըստ կարգման սիլովբայիցն Յունաց) և ձայնավորները գրելու գրութիւնն մասին (ըստ անսայթարութեան Յունիս). բայց թե՛ արդյոք արտաքայիցն գաղափար և հելլենացիս ուղղեալ յօրինուածս հատկապէս գրերի նյութական ձևն են ակնարկում՝ հայտնի չէ:

Այստեղ կարևոր է հիշել Մարկվարտի մի նոր մեկնութիւնը (էջ 33), որով Փարպեցու անսայթարութիւնն բառը հասկանում է գրերի անջատական գրութիւնը: Սա մի նոր իմաստ է, որ անծանոթ է թե՛ հին պատմիչներին և թե՛ մեր նոր հայկաբաններին: Սրանք բոլորն էլ անսայթարութիւնն բառով հասկանում են «ուղիղ ընթերցանութիւնն», ակնարկելով ձայնավորները գրելու գրութիւնը: Սրա համար է, որ հին պատմիչներից ոմանք հատկապէս հիշում են յոթ ձայնավորների հավելումը, որով մեռչալ տառերը շունչ առան: Արդեն բառի կաղմութիւնն էլ ուրիշ բան չի կարող ցույց տալ: Առանց սայթաթելու, առանց սահելու, առանց սիւղվելու ասելով՝ ուղիղ ընթերցանութիւն կարելի է հասկանալ: Այս բանը հաստատում են նաև բառի գործածութիւնն հանգամանքները: Խոր. Գ. ծգ գրում է. «Փոխադրելով զհայերէն ավտութիւնն ըստ անսայթարութեան սիւղաբայից հելլենացուց»: Սիւղաբայ՝ հունարեն syllabé «վանկ» բառն է և չի նշանակում «տառ». հմմտ. նաև Կոր. էջ 10. «Եւ անդ վաղվադուկի նշանակեալ, անուանեալ և կարգեալ, յօրինէր սիւղաբայիւք և կապօք», ուր կապ բառի հարադրութիւնը ցույց է տալիս թե՛ սիւղաբայ ունի «վանկ» նշանակութիւնը: Արդ՝ երբ ասվում է «վանկերի անսայթարութիւնն», բնական է թե՛ հասկացվում է «ուղիղ ընթերցանութիւնն». անջատական գրութիւնն նշանակելու համար՝ պետք է ասվեր գոնե «գրերի անսայթարութիւնն»: Փարպեցին՝ որ գործ է ածում անսայթարութիւնն բառը, մի քիչ հետո միտքը բացատրում է մի ուրիշ բառով, որով ամեն ինչ պարզվում է: «Սահակայ դիւրահնար ճանապարհ ցուցանելով կարգադրութեան գրենոցս և հեղենային ուղղաձայնութեան» գրեթե թարգմանութիւնն է «ըստ կարգման սիլովբայիցն Յունաց, ստէպ հարցմամբ և ուսանելով ի սուրբ կաթողիկոսէն Սահակայ զավտութիւնն զաղափար, ըստ անսայթարութեան յունիս» հատվածի: Ուղղաձայնութիւնն բառը այլևս տարակույս չի թողնում, որ խնդիրը գրերի հնչման և ո՛չ թե՛ ձևի մասին է:

(Փակագծի մեջ ավելացնենք, որ Մարկվարտն իր տված այս նշանակութիւնն վրա միայն հիմնվելով՝ եղբակացնում է, թե՛ Դանիելյան գիրը կցողական գրութիւնն էր հետևում, որ Մեսրոպը վերածել է անջատականի):

Մարկիզարտն իր սոված իմաստը հաստատելու համար օգնական է առնում նաև Փարպեցու մի ուրիշ խոսքը. «Մեք որ կամքս առաջի բո, հանդերձ երանելեան Մաշթոցիւ, զոր դարթոյց աստուածայինն շնորհ ի ցանկութիւնս այս՝ կարգել զվազնշուցն գրեալ շարագիրս տախիցն, զորս ոչ ուրուք էր հոգացեալ արկանել ի կիր»։ Շարագիր բառը Մարկիզարտը հասկանում է «իրար կցված գիր»։ Բայց այս բանը բոլորովին անհարմար է և մինչև անգամ Մարկիզարտի ուղածի հակառակն է ասպացուցում։ Փարպեցին ասում է, թե «Հին շարագիր տառերը ամենևին մեկը գործածած չէր. և միայն Մեսրոպը գործածեց»։ Նշանակում է թե Մեսրոպյան գիրը նույն է հին «շարագիր տառից» հետ. և որովհետև Մեսրոպյան գիրը կցողական չէ, ուստի հին «շարագիր տառերն» էլ կցողական չեն։ Բացի սրանից շարել և կցել նույն բանը չեն. շարագիր տառից կարող է նշանակել միայն «գրերի շարք, իրար մոտ շարված գրեր, շարագրութլուն» և ո՛չ թե «կցված գրեր»։ Վերջապես տառից սեռականը չի թողնում որ շարագիր բառը իբր անական անննք։ Իսկ եթե իբր դոյական անննք, ինչպես սր է իրոք, այն ժամանակ չենք կարող տալ նրան «կցված գիր» նշանակությունը, բանի որ դի՞ բառը արդեն մոտին կա. ճիշտ ինչպես որ չենք կարող ասել զերկարագիրս տառից, գրալորագիրս տառից, զնտուրագիրս տառից և այլն։ Բայտ իս, շարագիր բառն ևս պարզապես նշանակում է «տառ», ինչպես մեկնում է նաև ներ շաշկադյան բառարանը, որով կունենանք սեռականով ավելագրութլւան սովորական ձևերից մեկը։ Այս պատճառով կարծում եմ, որ բառը պետք է ուղղել նշանագիր։ Փարպեցու այս կտորը փոխ է առել նաև Խոր. Գ. ծք, ինչպես նկատում են նոր Հայկազյան բառարանը և Մարկիզարտը։ Արդ՝ թեև վենետիկի հրատարակութլւան բնագրում այստեղ գրված է շարագիր, բայց Ս ձեռագրերից միայն Երկրը ունեն շարագիր, իսկ երեքը նշանագիր, ինչ որ ասպացուցանում է մեր կարծիքը։ Մարկիզարտի ենթագրած իմաստը տալու համար՝ պետք էր գոնև ասել զշարագիր տառն։

Զգանելով ոչինչ մեր մատենագիրների մոտ հայերեն գրերի ձևի ծագման մասին, ստիպված ենք ուրեմն մեր դաստղութլուններով լուծել հարցը։

Թեև աշխարհում 1500 լեզու կա, բայց այս բոլորը իրենց սեփական այբուբենը չունեն։ Նախ լեզուների մեծ մասը անգիր է, երկրորդ՝ շատերը գործ են ածում մի ուրիշ սղգի կամ լեզվի այբուբենը։ Ամենատարածված այբուբենն է յատինականը, որ գործ են ածում Սվրոպայի գրեթե բոլոր ազգերը (բացի արևելյան Ալավներից և Հույներից), ինչպես նաև Ամերիկացիք։ Երկրորդն է արաբական այբուբենը, որ գործածում են բոլոր մահմեդական ժողովուրդները։

Երրորդն է հնդկական այբուբենը, որ տարածված է հարավային Ասիայի զանազան ժողովուրդների մեջ։ Այնպես որ աշխարհիս հին և նոր բոլոր այբուբենների թիվը պատվում է հարյուրի շուրջը։

Շատ ազգեր, ինչպես ասացինք, սեփական այբուբեն չունեն և գործ են ածում ուրիշ մի լեզվի այբուբենը անփոփոխ։ Ուրիշներ գործ են ածում օտար մի այբուբեն, ավելացնելով նրա վրա մի քանի նոր տառեր. այսպես պարսիկները, տաճիկները, աֆղանները և այլն, որոնք գործ են ածում արաբական այբուբենը՝ մի քանի տառի հավելումով։ Երրորդ տեսակին են պատկանում այն այբուբենները, որոնք թեև մի ուրիշից են կազմված, բայց այնքան են փոփոխված, որ ստացել են սեփական անկախ այբուբենի երևույթ. այսպես են սլավականը և զպտիականը, որոնք կազմված են հունականից և նույնիսկ հունականը, որ ծագել է փյունիկական այբուբենից։

Թեև այժմյան արևմտյան աշխարհում տիրապետում է միևնույն այբուբենը (լատինական) գործածելու սկզբունքը, բայց այդպես չէր հին արևելյան աշխարհը։ Այստեղ տիրապետում էր այն գաղափարը, թե ո՛չ միայն ամեն մի ազգ, այլ նույնիսկ ամեն մի կրոն կամ դավանություն, պիտի ունենար իր սեփական տնկախ այբուբենը։ Այսպես Սոզդիացիք ունեին երեք տարբեր այբուբեն՝ համաձայն իրենց դավանանքի. նեստորական, մանիքեական և բուդդայական։ Ասորիները՝ նեստորական և յաղուբի գործ են ածում մի թիչ տարբեր այբուբեններ։ Այսօր էլ Մարոնիները, թողած ասորական ու արաբական այբուբենը, գործ են ածում քուրդունի այբուբենը։ «Պետք չէ խստիվ դատապարտել այս երևույթը, ասում է Պետերսը (Revue des ét. arm. y, 228)։ «Շատ ժամանակ չկա, որ տեսանք թե ի՛նչպես ոչ հետամնաց մի ժողովուրդի մեջ, շատ բարձրաստիճան մարդիկ համառեցին պահել առօջապահական տեսակետից աչքերին վնասակար մի գրութլուն և չուզեցին թողնել թեկուղ ամբողջ ազգը ակնոց կրելու պարտադրելու գծով»։

Ազգային լեզու, ազգային այբուբեն.— այս էր հին սկզբունքը։

Այս սկզբունքի հետևանքով էր, որ Մեսրոպը զեն զցեց Դանիելյան այբուբենը և երեք հարևան ու եղբայր ազգեր (հայ, վրացի և ազվան) առանձին առանձին այբուբենի տեր եղան։ Հենց այս երեք այբուբենների համեմատութլունը, որոնք թեև կազմված են նույն ոճով, բայց տարբեր ձևերով, բավական է հայտնաբերելու Մեսրոպի սկզբունքը։ Նա չուզեց հետևել ո՛չ մի այբուբենի և հնարեց առանձին տառաձևեր, աշխատելով նույնիսկ հռոմանալ բնատիպ ձևերից, որպեսզի թաքցնի նույն տառերի ծագումը կամ աղբյուրը։ Թերևս այստեղ կար նաև որոշ քաղաքագիտութլուն. այն է՝ խորթ չերևալ

պարսիկ, հունյն և ասորի զգրերին, եթե սրանցից մեկնումեկի այ- բուրենին հետեւած լիներ:

Հայ գրերի ձևի ծագման մասին արդի քննիչները իրարից շատ տարակարծիք են:

Ահավասիկ արտահայտված կարծիքների ցուցակը՝ հեղինակ- ների ժամանակագրական կարգով: Սրանցից ոմանք ասված են Պանիելյան գրերի համար. բայց որովհետև նրանց հեղինակները Մեսրոպյան և Պանիելյան գրերը միևնույն բանն են համարում, ու- տի միասին ենք առել: Տեղեկութուններից մի քանիսը քաղել ենք Հարությունյանի Հայոց գրից, ուր հիշված են նաև մի քանի ուրիշ հեղինակների կարծիքները. բայց սրանք այնքան աննշան բաներ են, որ մինչև անգամ ավելորդ է հիշատակել:

ա) Schröder, Thesaurus ling. arm. I (էջ 33), դնում է հունա- բնից:

բ) Չամչյանն ընդունելով, որ մեր բոլոր գրերը Մեսրոպի հե- րածն են, առանց բացատրության ընդունում է նաև, որ Մեսրոպը այդ գրերի հորինման մեջ մի ուրիշ այբուբենից չի ազդվել:

գ) S. Wahl, Allgemeine Geschichte der morgenländischen Sprachen und Literatur (էջ 613), մասամբ հունականից և մա- սամբ էլ պարսից ու ասորոց այբուբենից:

դ) Gatterer, Abriss der Diplomatik (էջ 46), դնում է հունարե- նից:

ե) Fr. Kopp, Bilder und Schriften der Vorzeit (1819, II, էջ 361—367), ծիծաղելի է գտնում հայկական այբուբենը հունականից հանել և դնում է պահլավերենից, մի քանի տառ էլ զպտիական ու եթովպական այբուբենից:

զ) Ռոմմել, Allgemeine Enzykl. der Wiss. und Künste von Ersch und Gruber (Լայպցիգ 1820, հտ. V, էջ 360), դնում է հունա- կանից:

է) Saint-Martin, Hist. du Bas-Empire (V, էջ 322, 323, ծան. 1), Պանիելյան գրերը հունականին նման է գտնում, իսկ Մեսրոպի ավելացրած նոր գրերը զենդ ու պահլավ գրերին նման է գտնում:

ը) Klaproth, Aperçu de l'origine des diverses écritures de l'ancien monde (Paris 1832, (արտատպված Courtin-ի Encyclope- die moderne-ից), էջ 69) հայ գիրը համարում է Պանիելյանից, ձո- խացած նոր հավելումներով, հատկապես և և մ՝ զպտիերենից:

թ) Ինճիճյան, Հնախ. (Գ. 77 ծան.), չի ընդունում, որ Մեսրո- պը հունարեն գրերի ձևը օրինակած լինի, որովհետև այս պարս- գային տեսիլքի կարիք չէր մնա, ասում է, իսկ էջ 74՝ ձայնավոր- ները համարում է հունարենից:

ժ) E. Boré, JAs. Paris 1836 (էջ 214, ծան. 1), զենդ և ասորի այբուբենից:

ժա) Վինդիշման, Die Grundlage der Arm. (էջ 5—16, 24), դնում է հունարենից և ասորերենից:

ժբ) Büttner, Vergleichungstafeln der Schriftarten verschie- dener Völker, (I. էջ 8 և II, էջ 25—26), հին պարսկերենից:

ժգ) Լեպսիուս, Standard Alphabet (էջ 133), հունարենից:

ժդ) Ստ. Նազարյան, Հրախափայլ (1860, էջ 248), քաղդեա- կան, ասորի, հունյն, հին պարսկական կամ զենդի ծագումից:

ժե) Էմին (Измл. и Статьи, Մոսկուա 1896, էջ 222) մերժում է որևէ նմանություն հայ և զանդիկ գրերի միջև, որովհետև՝ նախ՝ տառաձևերի նմանություն չկա, երկրորդ՝ զանդկերեն գրերի թիվը մերից տարբեր է, երրորդ՝ զանդկերենը շատ ավելի հարուստ է ձայ- նավորների կողմից, քան հայերենը: Հունարեն այբուբենի համար էլ «գրեթե նույն բանն է» ասում է Էմին և սրանով ծագումն անորոշ է թողնում:

ժզ) Պատկանյան (Recherches sur la form. de la langue arm. 148, 149, 151) համարում է մի անգամ արամեականից, մի անգամ էլ իրանական ծագումից:

ժկ) Müller, Über den Ursprung der arm. Schrift (SWAW 48, 438), դնում է արամեական ա՛յն այբուբենից, որից ձևացել է նաև պահլավական այբուբենը: Գրեթե նույն բաներն է կրկնում նաև WZKM (1888, էջ 245—248, թրգմ. Հանդ. ամս. 1889, 86—87), ուր ավելացնում է թե յոթ ձայնավորները հունականից են: Մի երրորդ հողվածի մեջ (WZKM 1890, էջ 284—288, թրգմ. Հանդ. ամս. 1891, 68—70) հայերենի 22 Պանիելյան տառերը ծագած է համա- րում ասորական մի այբուբենից, հատկապես պարմիրական գրից, որի վրա Մեսրոպը ավելացրեց 7 բաղաձայն (որի՞ց) և 7 ձայնա- վոր՝ որ ամբողջապես փոխ առավ զենդական այբուբենից (WZKM 1894, 150—160, թրգմ. Հանդ. ամս. 1894, էջ 244—246 և Մուրճ 1894, էջ 1089—1092):

ժլ) Lagard, Gesammelte Abhd. (1866, յոչ. էջ Թ—ժ), հայե- րեն այբուբենի հիմքը համարում է հունականից, միայն 4 կամ 6 տառ զպտիականից: Նույն հեղինակը (Gelehrte Anzeigen, Göttin- gen 1883, էջ 281) մի քիչ ավելի պարզելով իր միտքը՝ 19 տառ դնում է հին այբուբենից, 3 տառ հունարենից, 4 տառ (ն, վ, ծ, հ) զպտիե- րենից, 2 տառ (յ, ծ) արամեականից, իսկ 7 գիր՝ անհայտ: Մոռա- ցել է հաշվել զ գիրը:

ժբ) Լանգուա, Collect. (II, էջ 7), դնում է ասորականից:

ժ) Dulaurier (JAs. 1870, էջ 149, ծան. 1), արամեականից:

իա) Լընորման, Essai sur la propagation de l'Alphabet phénicien (I. էջ 192) հայերեն այբուբենը ծագած է համարում գեներալ-կանից:

իբ) Ցաուլման, Illustrierte Geschichte der Schrift (էջ 499—500) թե՛ հայոց և թե՛ վրաց այբուբենը համարում է այն ժամանակ գործածված հմայական հին նշաններից:

իգ) Հիւրշման, Über Aussprache und Umschreibung des Altarm (ZDMG. 1876, 64) հունականից է համարում:

իդ) Gardthausen (ZDMG 1876, 74—80), շարունակելով Հիւրշմանի գործը, մի առ մի համեմատում է հայերեն գրերը հունականի հետ և հաստատում է, որ մեր գրերը հունական ծագում ունին:

իե) Թեյլըր՝ իր նշանավոր գործի մեջ (The Alphabet, London 1883, հտ. II, էջ 268) հայերեն այբուբենը դնում է իրանական-սեմական այբուբենից ածանցված:

իզ) Սարգիսյանը (Բազմ. 1889, էջ 34—35) ցույց է տալիս, որ հայերեն այբուբենը կազմված է պարսիկ, հույն և ասորի այբուբենների խառնուրդով (22 տառ հունարենից, 12 տառ պարսկերենից և զանդկերենից, 2 տառ ասորերենից): Մեսրոպը մեր գրերը ձևավորած ժամանակ փյունիկ և զանդիկ գրերը «իբրև նախատիպ օրինակ» ունեցել է իր առաջ:

իկ) Ղ. Աղաջանը (Մուրճ, 1890, էջ 1587) Գանիելյան գիրը համարում է ասորապարսկական ծագումից, իսկ հավելյալ յոթը գրերը Մեսրոպից հնարված: Հայերեն այբուբենը հունական ծագում չունի:

իբ) Հարությունյանը (Հայոց գիրը, էջ 309—314) գտնում է, որ հայերեն այբուբենից 22 տառ ծագած է փյունիկյան այբուբենից (էջ 309) կա՛մ ուղղակի և կա՛մ արամայեցոց միջնորդությամբ (էջ 312), որի վրա Մեսրոպն ավելացրել է 2 տառ հունարենից առնելով և 12 տառ իրենից հնարելով՝ փյունիկյան տառերի ոճով: Էջ 309 ասում է, թե հայերեն տառերը 60 տեսակի հունարեն այբուբենների հետ համեմատել է և ո՛չ մի նմանություն չի գտել:

իբ) Տաշյանը (Հանդ. ամս. 1893, էջ 91բ) ընդունում է, որ հայերեն տառերը կազմված են հունարենի վրա, որին ապացույց են գրերի նմանությունը, շարքը, թվական արժեքը, ու գրելու ձևը, և = և տառի կնճռոտ գործածությունը: Պատվական մի հոգոված է, որի մեջ հայտնված կարծիքների գրեթե լիովին համաձայն եմ:

Վ) Մալխասյանը Հարությունյանի գրքի քննադատականում (Տարազ, 1893, № 1—5) այն կարծիքն է հայտնում, որ Մեսրոպը մեր գրերը Ասորիքի մեջ հնարելով՝ ազդվել է ասորականից. բայց:

հետո Հոռոփանոսը դարձրել է հունականի (տե՛ս անդ, էջ 42բ և 72բ): Այսօրվա մեր այբուբենը նման է հունականին: Միծաղելի է գրտնում Հարությունյանի համեմատությունները սեմականների հետ: Սրանից մի քիչ տարբեր է Գասընթաց հայ. մատ. պատմ. (Թիֆլիս 1899, վիճատիպ), ուր նախ դրվում է ասորական ազդեցությունը (էջ 49), իսկ հետո հունական, ասորական և զենդական ծագումից (էջ 52):

լա) Տաղավարչանը (Մագոմն հայ տառից, էջ 24 և 32—33) Հարությունյանի նման՝ մեր գրերը ծագած է համարում փյունիկերենից. միայն 7 տառ զանդիկ—պարսկականից, մեկը ասորերենից, մեկը հունարենից, իսկ հինգը ածանցված նույն փյունիկյան տառերի ոճով:

լբ) Գարագաշյանը (Քնն. Պատմ. Գ. 39) 7 ձայնավորները դրնում է հունարենից, իսկ բաղաձայնները սեմականից, որոնք առաջ թերևս աջից ձախ էին դրվում: Հետո էլ ասում է, թե Մեսրոպյան գրերը շինված են հունարենի ոճով, մեջը խառնելով նաև Գանիելյան (սեմական) գրերը, որոնցից հատկապես հիշում է ը և իս:

լգ) Ս. Վ. Պարոնյանը (Հանդ. ամս. 1896, էջ 74բ, 75բ) ծագումը համարում է արևելյան (այն է սեմական կամ պահլավական), իսկ հավելյալ տառերը նույնիսկ Մեսրոպից, որովհետև «յայնժամ գրացի ազգը շունէին հալկականին յատկացեալ հնշմանց համապատասխանող տառեր որ տային Հայոցն»:

լդ) Մենկեշյանը (Հանդ. ամս. 1896, էջ 213—217) 25 տառ գտնում է հունարենից, իսկ մնացյալ 11-ը պարսկերենից, ասորերենից կամ Մեսրոպի մտաց ճարտարությամբ հնարված:

լե) Պասամճյանը (Բազմ. 1898, էջ 534) հայերեն այբուբենը հանում է հին պարսկական բնեռագիրներից: Առանձին մի ցուցակում համեմատում է հետևյալ գրերը, սեպերը ուղիղ գծերի վերածելով և անշատ սեպերը էրար միացնելով: Այսպես՝

𐎠𐎡=Ա, 𐎠𐎢=Բ, 𐎠𐎣=Գ. 𐎠𐎤=Դ, 𐎠𐎥=Թ, 𐎠𐎦=Է, 𐎠𐎧=Ը,
𐎠𐎨=Թ, 𐎠𐎩=Կ, 𐎠𐎪=Հ, 𐎠𐎫=Ճ, 𐎠𐎬=Մ, 𐎠𐎭=Յ,
𐎠𐎮=Ն, 𐎠𐎯=Շ, 𐎠𐎰=Պ, 𐎠𐎱=Ս, 𐎠𐎲=Վ, 𐎠𐎳=Տ:

լզ) Վեբերը (Die katholische Kirche in Armenien, 1903, էջ 395 ևն) կարծում է, որ Մեսրոպը հունականից օգտվելով և հունական այբուբենի տառերին նմանեցնելով՝ կատարելագործել և լրացրել է Գանիելյան այբուբենը:

լէ) Փառնակը (Անահիտ, 1905, էջ 129—130) Դանիելյան գիրք
ընում է հին (արշակունյան) պահլավերենից (բայց իր բերած օրի-
նակներից շատը սասանյան պահլավերենից է), որի վրա Մեսրոպը
ավելացրեց մի քանի տառ հունարենից առնելով, մի քանի տառ էլ
իրանից հնարելով: Պահլավական ծաղման իբրև ապացույց է հա-
մարում Փարպեցու «ըստ ուղղաձայնության, ըստ անսալթաբուսյան-
յունին» բառերը, որով կարծում է, թե Փարպեցին ակնարկում է
պահլավերեն գրերի բաղմատեսակ ընթերցումը. ինչպես | = ր, վ,
Յ = պ, ֆ ևն:

լՎ) Մարկվարտը (Պատմ. Հայ. նշ. էջ 46—53) ղանազան հա-
մեմատություններով ցույց է տալիս, որ Մեսրոպյան 36 տառերից
15-ը պահլավ են, 7-ը՝ հուն, 6-ը ասորական այբուբեններից
(ասորի, էսթրանգելա, արամեական), 5-ը՝ Մեսրոպի հնարածը, 3-ն
էլ անծանոթ: Ըստ Մարկվարտի Մեսրոպը ընդհանրապես հետևել է
Դանիելյան այբուբենին. հունարենից չի օգտվել. եթե հունարենից
տառեր փոխ առած լինեք, առաջին իսկ ակնարկով պիտի երևար
(անդ, էջ 43):

Ահա սրանք են նոր քննիչների կարծիքները, որոնք եթե միասին
ամփոփենք, կտեսնենք, որ հայ գրերի ծագումը՝ ամբողջապես կամ
մասամբ՝ դրվում է անկախ կամ հին հմայական նշաններից և կամ
հին պարսիկ բեհոագիրներից, հին (քաղղեական) կամ նոր (սա-
սանյան) պահլավերենից, ղանդկերենից, նոր պարսկերենից, փյու-
նիկերենից, պալմիրականից, արամեերենից, էսթրանգելա գրից, ա-
սորերենից, ղպսիերենից, եթովպերենից կամ հունարենից:

Անմիջապես ասենք, որ այբուբենների հիշյալ ճոխ շարքի մեջ
կան մի քանիսը, որոնք իսպառ զործ չունեն մեզ հետ և չեն կար-
ող իբրև աղբյուր ծառայած լինել Մեսրոպյան գրերին:

Սրանց մեջ առաջին տեղը բռնում է հին պարսկական բեհոագր-
ությունը, որից Պատմականը հանել է ուզում մեր հայերեն գրերը:
Պարսկական բեհոագրերը, ինչպես հայտնի է, գործածական էին
Աքեմենյան տերության ժամանակ: Քրիստոսից երեք դար առաջ
(330 թվին) Դարեհ Գ.-ի մահով Աքեմենյան տերությունը վերաց-
ավ և Պարսկաստանը ընկավ Մակեդոնական իշխանության տակ:
Նրա հետ վերջացավ նաև բեհոագրերի գործածությունը: Եվ այն
ժամանակ, երբ Մեսրոպը հայերեն գրերն էր հնարում, սեպագրերը,
ինչպես նկատում է Մյուլլերը (Բաղմ. 1898, էջ 534—535), ար-
դեն 800 տարուց ի վեր գործածությունից ընկած և մոռացված էին:
Ասյահավապես այն դարում ղլար մեկը, որ նրանց արժեքը իմա-
նար: Ինչպես կարող էր ուրևն Մեսրոպն այս գրերը իրեն օրինակ
առնել: Հայերեն և բեհոագիր այբուբենի մեջ եղած մի քանի գրերի

նմանությունը (ինչպես են ա, պ և այլն) բոլորովին պատահական
է, իսկ մնացյալը բռնի: Ինչպես անձնական տեղեկությամբ գի-
տեմ, Պատմականը էլ արդեն վաղուց իր այս կարծիքից բոլորովին
հրաժարված էր:

Երկրորդ տեղը բռնում է նոր պարսկերենը, որի հետ համեմա-
տում են Սարգիսյանը և Տաղավարյանը մի քանի հայերեն տառեր:
Պարսկերեն կոշումը խաբել է նրանց և կարծել է սովել, որ այս գիրը
պարսկական մտքի արդյունք է և հին: Բայց իրոք նոր պարսկերեն
կոշումը սխալ բացատրություն է և այդ անունով կոշված գիրը
ամենին կապ չունի Պարսկաստանի հետ: Նա պարզապես արաբա-
կան այբուբենն է և այնչափ միայն պարսիկ է, որչափ որ է թուրք,
աֆղան, հինդուստանի, մալայցի, ուլրեկ, թաթար, թուրքմեն, կու-
մուխ, մուլթանի, սինդհի, քաշմիրի, սվահիլի կամ բերբեր: Այս բո-
լոր աղբյուրն ու լեզուները փոխ են առել միևնույն արարական այ-
բուբենը՝ նրա վրա երբեմն աննշան հավելումներ անելով: Այսպես
պարսիկները ավելացրել են پ, د, چ, ز, ج, گ գրերը, որոնք
գոյություն չունեն արաբերենի մեջ: Արաբական գիրը իր ձևավո-
րումն ստացավ Մուհամմեդի ժամանակ և նրանից առաջ Արաբիա-
յից դուրս չէր եկած: Է դարում միայն, երբ մահմեդական արաբ-
ները դուրս ելան Արաբիայից և իրենց աշխարհակալության հետ
տարածել սկսեցին իրենց կրոնն ու դպրությունը, այս գրերն էլ այն
ժամանակ սկսեցին կամաց կամաց մոտք գործել նվաճված և մահ-
մեդականացած աղբյուրի մեջ: Այս ժամանակ է, որ պարսիկներն էլ
թողեցին իրենց ղրաղաշտական կրոնը, ոչնչացրին իրենց հին գր-
քերը, մոռացության տվին պահլավական և ղենդական գրերը, և
իսլամության հետ ընդունեցին արաբերեն տառերը:

Այսպիսով, ուրևն, Ն դարում նոր պարսկերեն տառեր ղլային
ղեռ և, հետևաբար Մեսրոպը ղլեր կարող նրանցից օգտված լինել:

Փյունիկ, պալմիրական և արամեական գրերը գործածված են
մինչև Քրիստոսի երկրորդ դարը, որից հետո նրանք տեղի տվին
ասորական և հունական այբուբեններին: Եվ այն ժամանակ, երբ
Մեսրոպը հնարում էր հայերեն գրերը, փյունիկյան, պալմիրական
և արամեական գրերը արդեն 250 տարուց ի վեր գործածությունից
դուրս եկած և մոռացության էին մատնված: Կարո՞ղ էր և կամ սրտը
ունե՞ր Մեսրոպը այս անհետացած այբուբենները երևան հանելու
և նրանցից օգտվելու հայերեն տառերի համար, մինչդեռ իր ձեռքի
տակ պատրաստ ունեք մի խումբ այբուբեններ, որոնք իր հայերենա-
կիցներին էլ մասամբ կամ ամբողջովին ծանոթ էին:

Մեր կարծիքով ոչ:

Երկու և կեզ դարը մեր ժամանակ էլ մեծ շրջան է. բայց Բ դա-

րում, երբ գրքերը այնքան սակավաթիվ էին, գրելու արվեստը շափազանց քիչ տարածված, ուսումնականների թիվը անհամեմատ կերպով սահմանափակ, ինչքան խոշոր պետք է լիներ այդ շրջանը, որ մոռացութեան տրված շիկներ ամեն բան: Այն հեղինակները, որոնք հայերեն գրերին տալիս են փյունիկյան, արամական կամ պալմիրական ծագում, հավատում են Գանիելյան գրերի գոյության, որով շափազանց մոռենում են կամ նույնիսկ ժամանակակից են դառնում այն գրերին: Բայց որովհետև մեզ համար Գանիելյան հայ գիր ու գրականություն գոյություն չունի, ուստի հայ գրերն էլ չեն կարող փյունիկյան, պալմիրական կամ արամական ծագում ունենալ:

Ամենից բնական ու տրամաբանական բանը, որ կարելի է ենթադրել և որ աշխարհիս բոլոր այբուբենների ծագման տիեզերական պատմությունից է հետևում, այն է, թե Մեսրոպը օգտվել է իր ժամանակակից և շրջակա ազգերի այբուբեններից. սրանք են Արևելքից պարսիկները, Հարավից ասորիները և Արևմուտքից հույները: Հյուսիսը անգրագետ էր դեռ:

Պարսիկները բնուսպրական գրությունը կորցնելուց հետո՝ արամեական գրի օրինակով ձևակերպեցին մի նոր այբուբեն, որ հասել է մեզ միմիայն երկու հնագույն արձանագրությունց մեջ և ծանոթ է գիտական աշխարհին քաղղեական պահլավերեն, հին կամ արձանագրությունց պահլավերեն անուններով: Այս գրությունը շուտով փոխվելով, տեղը անցավ երկրորդ այբուբենը, որ կոչվում է նոր կամ Սասանյան պահլավերեն և նախորդից մեծ տարբերություն չունի: Գործածված է դրամների, ամանեղենների և վերջապես մի խումբ ձեռագրերի մեջ: Սասանյան պահլավերեն գրությունը ունենալով շատ պակասություններ (գրերի շափազանց միօրինակություն, մի խումբ գրերի համար միևնույն նշանը, ձայնավորներ չգործածվելը, կցողական գրություն), ընթերցումը շատ դժվար էր: Ս. Գրքերը, որ պարտավոր էին երկուդած հավատարմությամբ կարդալ, այլևս ենթակա էին դարձել այլ և այլ խեղաթյուրումների: Այս պատճառով պարսիկները հնարեցին երրորդ տեսակ այբուբենը, որ կազմված էր երկրորդից և պարունակում էր ամեն ձայնի համար առանձին նշան, երկար ու կարճ ձայնավորներ, միանգամայն հետևում էր անջատական գրության: Այս այբուբենն է, որ կոչվում է զենդական կամ ափեստական այբուբեն: Այս այբուբենը ուրեմն հին չէ: Spiegel (Gramm. d. alteränischen Sprachen, էջ 11) համարում է, թե հրեարված է Ե դարում: Մյուսները (WZKM 1891, էջ 253) ուզում է ապացուցել, թե հորինված է Գ—Գ դարում, որովհետև հունական գրերի հետ նմանություններ է ենթադրում, որ Ալեքսանդրի աշխար-

հակալությամբ պարսիկներին ծանոթացած է կարծում: Բայց իր տեսությունը ընդունված չէ գիտնականների կողմից և առհասարակ դանդակեղեն այբուբենը նոր գիր է համարվում, առանց սակայն ճիշտ ժամանակը որոշելու (Salemann, Grundriss der iranischen Philologie, I B., I Abt., III, էջ 353):

Իրանական այբուբենների շարքում կարող ենք հիշել նաև մանիքեական և սոգդիական այբուբենները, որոնք նույնպես արամեական ծագում ունեն և գտնվեցին Քուրֆանի գիտական արշավանքի ժամանակ:

Այս երկու այբուբենների հրատարակությունը և նրանց քննությունը կատարեց Մարկվարտը (WZKM 12, էջ 158—159 և այլն):

Ասորիները ունեն երկու տեսակ գրություն: Առաջինը, որ ասորիների երկաթագիրը կարող է համարվել, կոչվում է էսթրանգելա. երկրորդը, որ կարող է նրանց բոլորգիրը համարվել, կոչվում է պարզապես սիրիական, ասորական կամ ավելի լավ՝ Հակոբիկյան: Առաջ ընդհանրապես կարծում էին, որ ասորիների հին գրությունը էսթրանգելան է, որի գործածությունը սկսել է Ք դարից և մինչև այժմ տևում է. իսկ Հակոբիկյան գրությունը սկսում է 550 թվականից և այսօրվա սովորական գրությունն է: Բայց նոր քննությունները ցույց տվին, որ այս կարծիքը սխալ է: Երկու գրությունները ժամանակակից էին. էսթրանգելան գործածվում էր իբր պաշտոնական գիր՝ մեծածախս գրքերի և եկեղեցական մատյանների մեջ, իսկ հակոբիկյանն առանձին գործածության համար էր: Առաջինը հետդեմ տեղի տվեց երկրորդին և հակոբիկյան գրությունը դարձավ հետո գերիշխող: (Այս մասին տե՛ս Տաշյան, «Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրա», էջ 89): Մեսրոպն իր առաջ ուներ, ուրեմն, թե՛ էսթրանգելա, և թե՛ Հակոբիկյան գրությունները:

Հունարեն այբուբենը ամենքին հայտնի է: Նա ծագում է փյունիկյան այբուբենից, որի մեջ հույները մտցրին մի քանի կարևոր փոփոխություններ: Նախ՝ փյունիկեցոց չորս կիսաձայնները դարձրին ձայնավորի, որոնց վրա ավելացրին հինգերորդ նորահնար մի ձայնավոր՝ Ս: Երկրորդ՝ ջնջեցին փյունիկյան Վ և Ծ տառերը, որովհետև սրանց համապատասխան ձայները չկային հունարեն լեզվի մեջ:

Երրորդ՝ ավելացրին Փ և Ո գրերը, որոնք չկային փյունիկյան այբուբենի մեջ: Չորրորդ՝ փոխեցին գրերի ուղղությունը և ձախից դեպի աջ դարձրին: Հինգերորդ՝ դանազանելու համար շին և յոգ գրերը, որոնք փյունիկեերենի մեջ նմանաձև տառեր էին, փոխեցին յոգ գրի ձևը և վերածեցին ուղղահայաց մի գծիկի:

Ահա սրանք են այն այբուբենները, որոնք Մեսրոպի ձեռքի տակ

կային և որոնցից կարող էր օգտվել Մեսրոպը: Քննիչների հիշած այբուբենների մեջ կան նաև զպտի և եթովպական այբուբենները, որոնցից ձևացած են համարվում հայերեն մի քանի տառեր: Այս գրերն են դ, կ, հ, ձ, ճ, Ն, մ, ն, վ, ց: Առաջին ութը ըստ ոմանց համարվում են զպտիերենից փոխառյալ, վերջինը՝ ց եթովպերենից: Մի քիչ հետո կտեսնենք, որ այս համեմատությունները հաջող չեն և հետեւիաբար զպտին և եթովպացին դուրծ չունեն մեզ հետ: Այսպես է մտածում նաև Մարկվարտը, որ (ՀԱ, 1912, էջ 662) հայտնում է, թե Մեսրոպի ժամանակ Եգիպտոսի և պարսկական Միջագետքի միջև հարաբերություն չկար: Նույնն է ասում նաև Գարդհաուզենը, որ գտնում է, թե Ն դարի սկզբում հայերը ոչ մի կապ չունեին Եգիպտոսի կամ Ալեքսանդրիայի զպտոցի հետ: Եթե ամենափոքր մի բան ևզած լիներ, հետագու պատմիչները չափազանցրած ձևերով պիտի պատմեին այն: Արդ՝ ոչ միայն Կորյունը ոչինչ չի ասում այդ մասին, այլև հաջորդ պատմիչները՝ Փարպեցուց սկսած մինչև Ասողիկ ոչինչ չգիտեն: Մեջտեղում մնում է միայն խորենացու առասպելը դեպի Եգիպտոս և Ալեքսանդրիա ճամփորդության:

Մնում է հերքել նաև հայերեն գրերի անկախ կամ հին հմայական նշաններից հորինված լինելու պաղափարը. բայց սա ինքնին պիտի հերքվի արդեն, և որ հաջորդ համեմատություններից տեսնվի, թե հայերեն գրերը ինչ սղբյուրից են հորինված:

Վերահիշյալ այբուբեններից ոչ մեկը չէր կարող Մեսրոպի փափազը ամբողջապես լրացնել, այսինքն՝ տալ հայերեն լեզվի հնչյունները պատկերացնող բոլոր տառերը միանգամայն: Այս պատճառով առաջին իսկ վայրկյանին Մեսրոպը պարտավորված էր դիմելու մի քանի այբուբենների, նրանցից ընտրությամբ քաղելու համար իրեն պետք եկած նշանները, մեկի պակասը մյուսով լրացնելու և բնավ չգտածները իրենից հնարելու: Սրանից բնականորեն հետևում է, որ հայերեն գրերի ծագումը չի կարող լինել մի միակ աղբյուրից և պետք է դանազան զարյուրներ ենթադրել: Այս աղբյուրները որոշելու համար ուրիշ ապահով միջոց չկա, եթե ոչ հայերենի յուրաքանչյուր տառը համեմատել շրջակա ազգերի այբուբենների համապատասխան տառերի հետ և նրանց ձևական նմանությունից հանել ստույգ ելրակացությունը: Ուրիշ ամեն միջոց (պատմական հարաբերություններ, դրական ազդեցություն, փոխառյալ բառեր, կրոնական միություն, քաղաքական գերիշխանություն և այլն) երկրորդական նշանակություն ունեն վճռելու համար այս հարցը: Այս միջոցները շատ անգամ խաբուսիկ են. օրինակի համար՝ Միլլերը (Բաղմ., 1894, 155—160) ապացուցելու համար, թե հայերը հունարենից գրեր չեն առել, մեջ է բերում այն թղթակցությունը, որ տեղի

ունեցավ Սահակի ժամանակ հունաց և հայոց միջև, և որով հույները դատապարտում էին հայերին, թե ինչու նրանք դիմեցին «ասորոց ոմանց» և հույների գիտությունը չդիմեցին: Բայց այս թրդ-թակցությունը խորենացու սարքածն է, իրականության մեջ գոյություն չունի և առատովին ակնարկում է Գանիել ասորիին դիմելը և Մեսրոպի Միջագետք ու Եգիպտոս ճամփորդությունը:

Քննիչներից շատերը դիմում են հիշյալ երկրորդական ապացույցներին. քերն են միայն, որ դիմում են առաջին միջոցին, հայերենի յուրաքանչյուր տառը համեմատելով օտար այբուբենների այս կամ այն տառի հետ և նրա կրած ձևափոխությունները նշանակելով:

Վերջիններին են պատկանում՝

ա) Kopp, Bilder und Schriften (1819). ունի 18 հայ գրերի համեմատական տախտակը, որ արտատպում է Հարությունյանը (Հայոց գիրք, էջ 288):

բ) Müller (SWAW 48, 436—38) տալիս է հայ և վրացի գրերի մեծ մասի համեմատությունը. այս հոդվածին կցված առանձին տախտակը հայ և վրացի գրերի հասարակ ցուցակն է, առանց որևէ համեմատության: Ձայնավորների համեմատությունն ունի՝ WZKM (1894, 155—160, թրգմ. Հանդ. ամս. 1894, էջ 244—46): Իսկ նույն հեղինակի Über den Ursprung der gruzinischen Schrift (SWAW 137, էջ 1—12) հոդվածի մեջ գտնում ենք վրացերեն գրերի ծագման պատմությունը, համեմատական տախտակով:

գ) Gardthausen (ZDMG 1876, 74—80), հաջող դադափարն է ունեցել՝ փոխանակ հայ գրերը արդի հունարեն տառերի հետ համեմատելու, ընտրել հին ձևագրերի միջից հունարեն տառերի հին ձևերը և մի առ մի համեմատել է մեր գրերի հետ:

դ) Սարգիսյան (Բաղմ. 1889, էջ 34 և 35) երկու տախտակի մեջ տալիս է հայերեն գրերի հնագույն ձևերը և համեմատում է նրանք հունարենի հնագույն ձևերի, դանդկերենի և նոր պարսկերենի հետ:

ե) Հարությունյանը (Հայոց գիրք, էջ 308) վիմատիպ մի ցուցակի մեջ շարում է հայերենի դեմ՝ փյունիկ, արամեական, պալմիրական, ևրրայական, բարելական և պարսկերեն գրերը մասամբ, բայց նրանց համեմատական քննությունը չի տալիս:

զ) Մայիսայանը (Տարսուզ 1893, էջ 72) ունի մի քանի գրերի համեմատությունը, բայց առանց սկզբնաձևերը հիշելու:

է) Տաղավարյանը (Մագումն հայ տառից, էջ 24) ունի համադրական պարզ մի տախտակ հայ, փյունիկ և հույն գրերի:

ը) Մենկիշյանը (Հանդ. ամս. 1896, էջ 215) իբր հիմք ընդու-

նելով Գարդհաուզենի տված հին հունական ձևերը՝ առանձին մի տախտակում դնում է նրանց հաջորդական ձևափոխությունները՝ մինչև հայերեն երկաթագրին հասնելը: Հայերեն գրերի մասին մինչև այժմ եղած բոլոր համեմատական ուսումնասիրություննց մեջ ամենից կատարյալն ու միակ լավագույնն է:

թ) Փառնակը (Անահիտ 1905, էջ 129—130) անցողակի հիշում է մի քանի գրերի առանձին առանձին ծագումը, առանց սակայն օտար ձևերը համեմատություն առնելու (տպագրություն դժվարության պատճառով):

ժ) Մարկվարտը (Պատմ. հայ. նշ.) տալիս է 33 հայերեն գրերի համեմատությունը իրենց համապատասխան հույն, ասորի և պահլավ ձևերի հետ:

Մենք էլ պիտի դիմենք տառերի ձևական համեմատության ստույգ միջոցին:

Համեմատությունը կատարյալ և ամբողջական դարձնելու համար կարևոր ենք համարում նախ դնել ընդհանուր համադրական մի տախտակ, որի մեջ յուրաքանչյուր հայերեն տառի դեմ գրված են օտար այբուբենների հնչմամբ համապատասխան տառերը: Համեմատված այբուբեններն են՝ հայերենից հետո կարգով՝ վրացերեն (խուցուրի և մխեդրուլի), հունարեն (ձեռագրերից քաղված հին հունական ձևերը և հետո արդի ձևերը՝ գլխագիր և բոլորգիր), ղըպտիերեն, փյունիկերեն, արամեական, պալմիրական, բարելական, սամարական, եթովպական, մանիքեական, սոգդիական, էսթրանգելիտ, ասորական (հակոբիկյան), հին սասանյան (երկու արձանագրություննց մեջ գործածված ձևերը), պահլավական, զենդական և արաբական գրերը:

Այս ցուցակի հետ տալիս ենք նաև Մենեիշյանի հորինած տախտակը, ուր գտնում ենք 25 հայ գրերի համեմատությունը հունարենի հետ և նրանց միջին կամ անցման ձևերը:

Հաջորդ էջերի մեջ Մենեիշյանի այս տախտակը պիտի հիշենք Փ. Յուզ. (Փոքր Յուցակ) համառոտագրությամբ, իսկ մեր կազմած մեծ ցուցակը՝ պարզապես Յուցակ բառով:

Այս երկու ցուցակները ունենալով մեր աչքի առաջ, կարող ենք անցնել յուրաքանչյուր տառի մանրամասն քննության:

Բայց նախքան այդ՝ կարևոր է անել մի քանի ընդհանուր նկատողություններ:

ա) Վերք տեսանք, որ Մեսրոպը հենց դիտմամբ կամ սկզբունքով նպատակ էր դրած հեռանալ բնատիպ տառերի կատարյալ նմանությունից, իսկ եթե նույնիսկ ուզենար ստրկորեն հետևել բնատիպ

Ա.Կ.Ե.Վ.Ա.	Յ.Յ.Յ.Յ.Յ.
Բ.Բ.Բ.Բ.Բ.	Օ.Օ.Օ.Օ.
Ժ.Գ.Գ.Գ.Գ.	Ո.Ո.Ո.Ո.
Ժ.Դ.Դ.Դ.Դ.	Ք.Ք.Ք.
Է.Է.Է.Է.Է.	Ր.Ր.Ր.Ր.
Շ.Շ.Շ.Շ.Շ.	Ս.Ս.Ս.Ս.
Է.Է.Է.Է.Է.	Վ.Վ.Վ.
Զ.Զ.Զ.Զ.Զ.	Թ.Թ.Թ.
Ը.Ը.Ը.	Ր.Ր.Ր.
Ա.Կ.Կ.Կ.Կ.Կ.	Վ.Վ.Վ.
Չ.Ն.Ն.Չ.Չ.	Փ.Փ.Փ.
Ա.Մ.Մ.Ա.Մ.	Ճ.Ճ.Ճ.
Ն.Ա.Ն.Ն.	

տառերին, կարո՞ղ էր արդյոք, հարց է տալիս Պիտերսը (Revue des ét. arm. 228):

Ամեն ազգ գրելու արվեստի մեջ մի առանձին ոճ ունի, որ միայն իրեն է հատուկ: Նույնիսկ այսօր եվրոպացի ազգերը թեև միևնույն լատին այբուբենն են գործածում, բայց գրության մեջ հաճախ իրարից տարբերվում են: Խոսքը բնականաբար ձևագրի մասին է և ոչ տպագրի, որ իր ավանդական միօրինակ ձևերով պարտադիր է բոլորին: Այս ազգային հատկանիշն է, որ միևնույն լատինական այբուբենից ստեղծել է գոթական գրությունը, որ տարածված է գերմանական աշխարհում: Համեմատենք օրինակի համար՝ մեր արդի ձևագրով ք տառը ուտերին ա-ի հետ, ք տառը լատին ս-ի կամ ք տառը ոուս. ք և լատ. ք տառի հետ: Սրանք ընդհանրապես միևնույն ձևն ունեն, բայց ոճով տարբերվում են: Ռուսականի և լատինականի հատկանիշն է ուղղահայաց գծերը պահել երկար և տառասյունները իրարից հեռու, իսկ հայերենի հատկանիշն է ուղղահայաց գծերը կարճ բռնել և տառասյունները իրար մոտեցնել: Այսպիսով հայերեն տառերը դառնում են տափակ, առանց իրանի, մինչդեռ ոուս և լատին տառերը անողջ իրան ունեն:

Հայերը չորրորդ և հինգերորդ դարերում գործ էին ածում նրեք

այրուբեն. բայց անշուշտ ազգային մի հատկանիշ ունենին և այն երեք այբուբենները իրենց այդ ազգային հատկանիշի համեմատ ձևափոխում էին: Այժմ Մեսրոպը, որ հորինում էր առանձին հայկական այբուբեն, անկախ բոլորից, հակառակ նույնիսկ իր կամքին, չէր կարող այդ ազգային հատկանիշից հեռանալ: Սա եղավ մի երկրորդ պատճառ, որ նորակերտ տառերը շլաֆենին բնատիպ տառերի ձևերը:

բ) Տառերը ապրում են. միևնույն տառաձևը ժամանակի ընթացքում այնքան է փոփոխվում, որ հաճախ անկարելի է ճանաչել և նորի մեջ հնի պատկերը տեսնել: Համեմատենք օրինակի համար Ա և ա. որքա՛ն տարբեր են իրարից: Բայց տարբերությունը անհավատալի շափերի է հասնում Ի և ի, Չ, ձ և շ, Տ և տ ձևերի միջև: Ժամանակն է այս բոլորի հեղինակը: Այն օրից, երբ հնարեց Մեսրոպը հայերեն տառերը, մինչև այսօր, անցել է 1500 տարի: Որքա՛ն փոփոխվեցին մեր տառաձևերը այս 15 դարերի ընթացքում: Ուստի սկզբբունքային սխալ կյիսի, եթե մեկը համեմատության համար վերցնենի տառերի արդի ձևը: Պետք է առնենք հայերեն տառերի ամենահին ձևերը, որքան որ կարող ենք: Միևնույն ժամանակ պետք է հիշել, որ մեզ իբր բնատիպ ծառայող տառերն էլ ժամանակի ընթացքում ձևափոխվել են. որքան տարբեր են իրարից Ե, Յ և Ե, որոնք սակայն միևնույն բաներն են: Ուստի այստեղ էլ պետք է առնենք բնատիպ տառերի ժամանակակից ձևերը (Ն դար), որ տալիս է մեզ հնագրությունը:

գ) Ամեն մի այբուբենի մեջ տառաձևերը երկու հակառակ ուղղությամբ են դնում. կան տառեր, որ ոչ մի նմանություն չունեն իրար հետ, կան էլ՝ որ շափազանց նման են: Օրինակ, հ. ճ և ա բացարձակապես տարբեր են իրարից, իսկ ր և ր, գ և գ, ո և ո, զ և զ, ա և ա շափազանց նման են իրար: Որքան մեծ է այբուբենի տառերի թիվը, այնքան շատ կարող են պատահել այդպիսի նմանություններ:

Բայց նույնիսկ եթե այս մանր նմանությունները մի կողմ թողնենք, այնուամենայնիվ տառերը կազմվում են մի քանի բնորոշ գծերից: Օրինակի համար, լատինական այբուբենի մեջ շարունակ տեսնում ենք մի ուղղահայաց սյուն՝ կարճ կամ երկար, որից ձևավանում են յ, ի, լ, Վ. նույն սյունի վրա ավելացնելով մի կլորակ և աջ ու ձախ կամ վերև ու ներքև շուռ տալով՝ սասանում ենք Ե, Ճ, Բ, Գ: Այս բոլորը ցույց է տալիս, որ տառերի տարբերությունը հաճախ շատ շնչին մի բանից է կախված: Բայց հենց այդ շնչին կետում է տառի էությունը. այսպես օրինակ՝ գ և դ տառերի մեջ՝ մի աննշան մազագիծ:

Ուրեմն տառերի համեմատության մեջ անհրաժեշտ է գտնել նրանց էական կողմը և կարևորություն շատ երկրորդական մասերին:

դ) Հարց է, թե կարո՞ղ էր արդյոք որևէ այբուբեն հորինող այսինչ ձայնը ներկայացնելու համար վերցնել մի ուրիշ այբուբենից մի այնպիսի տառ, որ շներկայացնեի նույն ձայնը: Կույրա՞ծ ձևով արտահայտվելու համար, ասենք թե հայերեն ա ձայնը ներկայացնելու համար կարելի՞ էր վերցնել ռուսերեն а տառը: Պետերսը (Rev. des ét. arm. 9, 234—5) համամիտ է այս գաղափարին և տալիս է զանազան օրինակներ: Հիշենք հատկապես ռուսերեն Ա, Յ, Ո, Կ տառերը, որոնք ձևազարի մեջ ստացել են լատինական ց, Տ, Ո, Կ տառերի ձևը, թեև սրանք հնչյունով տարբեր են: Հայերենի մեջ էլ հիշենք ա և ֆ, ռոննֆ շեղադրում (ա և ֆ) ստացել են լատինական Տ և Կ տառերի ձևը: Մենք չենք ընդունում այս տեսակ բան: Այլանիշ տառերի ձևական նմանությունը (ինչպես վերի ռուսերեն և հայերեն օրինակների մեջ) պատահական զուգահեռության արդյունք է և այն էլ շատ ուշ ձևացած: Նույնիսկ այն դեպքում, երբ այբուբեն հորինողները ստիպված են լինում բոլորովին նոր մի տառ ստեղծել, դարձյալ հետևում են բնատիպին և նրան մերձավոր մի ձայնի տառաձևի նմանությամբ կազմում նորաստեղծ տառը: Այսպես, պարսիկները ներկայացնելու համար Շ ձայնը, որ չկար արաբական այբուբենում, առան արաբերենի յ ձայնը (ح) և նրա օրինակով շինեցին] ح: Նույնպես սլավները ներկայացնելու համար ք ձայնը, որ չկար բյուզանդական հունարենում, առան Ե վ տառը և նրա զրլուխը բանալով՝ հորինեցին Ե տառը: Այսպես նաև Մեսրոպը, ներկայացնելու համար Ը ձայնը՝ օգտագործեց է տառը և այլն:

Այս օրինակները ցույց են տալիս, որ պետք չէ այլանիշ տառերը համեմատել նմանաձև տառերի հետ և նրանց միջև ծագման նույնություն ենթադրել:

Այս ընդհանուր սկզբունքները ի նկատի առնելով և վերի երկու ցուցակները ունենալով մեր աչքի առաջ, կարող ենք այժմ անցնել յուրաքանչյուր տառի մանրամասն քննության:

Ա

Գարգտուղենը և Մենեիշյանն այս դիրք հանում են հունարեն Ա-ից (ա՛՛՛՛՛ Փ. Ցուց. №1 նշանը, որ արդի Ա-ից այն տարբերությունն ունի, որ կլորակի ծայրերը թեք գծից դուրս էլած չեն). Կույր և Փառնակը հին պահլավական Ա ձևից, Տաղավարյանը և Հարությունյանը՝ փյունիկ Ք գրից. Մյուլլերը նախ՝ սասանյան և Կանդիկ ա գրից, հետո՝ զանդիկ ր. գրից. Սարգիսյանը՝ հունարեն

Ա-ից, բայց, ասում է, Մեսրոպը աշփ առաջ ունեցել է նաև զանգիկ
ք գիրը: Մարկվարտը մերժում է հունարեն Ա և դնում է գլխիվայր
ըրջված էսթրանգելո ՝ Ա -ից կամ ավելի լավ՝ պահլավերեն ՝ ՁԱ -ից:

Մխալ է զանգիկ ք գրի համեմատությունը, ինչքան էլ որ հա-
յերեն ա-ի հետ նմանությունը կատարյալ լինի, որովհետև նախ զան-
գիկ ՝ ներկայացնում է երկար ա՛, երկրորդ որ հայերեն բոլորգիր
կամ նոտրագիր ձևը շատ ավելի հետին ժամանակի բան է: Անըն-
դունելի եմ գտնում նաև էսթրանգելո գիրը, որից հայերեն Ա հանն-
լու համար ո՛չ միայն տառը պետք է գլխիվայր ըրջել (Վ), այլև
հետո էլ դեպի աջ դարձնել: Ի՞նչ պետք ունենր Մեսրոպը այսպիսի հե-
ղաշրջությանց ենթարկելու խեղճ տառը:

Մեր գրին նման են մնում ուրեմն փյունիկ-արամեական Վ
ձևը, հունարենն ու պահլավականը:

Հունարենի համար պետք չէ աննել արդի Ա ձևը, այլ այն հնա-
դույն ձևերը, որ երևում են մեր ցուցակում: Գարդհաուզներ վերց-
նում է ցուցակի առաջին ձևը, որ մի օղակ է՝ կողքից թեք գծիկով
փակված, բայց հիշում է նաև մի տեսակ Ա, որ հին գրությանց մեջ
շատ անգամ պատահում է, և որի մեջ կլորակի տեղ մի սուր անկյուն
կա (տե՛ս Փ. Յուց. № 2 և 3): Այս պարագային հույն տառը գրեթե
նույնանում է փյունիկյան ձևի հետ: Մեծ ցուցակի երկրորդ և եր-
րորդ ձևերը ավելի մոտիկ են հայերենին: Հույն և հայ գրերի նմա-
նությունը երևան հանելու համար պետք է նկատել, որ հունարեն
տառերը հայերենում ենթարկված են բնորոշ մի ձևափոխության.
գրերի կլոր դարձվածքները գրեթե միշտ բացված են: Այս օրենքը
անմիջապես աշփ է զարնում, երբ համեմատենք օրինակի համար՝
փ = հուն. Փ, Բ = հուն. Բ, Ո = հուն. Օ գրերը: Այս ձևափոխու-
թյան ծագումն անշուշտ այն է, որ գրչի շարժումները սկզբից մի
քիչ թույլ են եղած, կլոր դարձվածքները անփույթ կերպով են կա-
տարված, որով կլորակների գիծը գրի բունին միշտ չէ կպած, այլ
անջատ ու բերանաբաց մի թև է ձևացրած: Այս նկատումով ո՛չ
միայն ցուցակի երկրորդ և երրորդ ձևերը, որոնք նույն են հայերենի
հետ, այլև նույնիսկ առաջին ձևը կարող է տալ հայերեն Ա, կլորակը
բոլոր օրինի բանալով և թեք գիծը փոխանակ ամբողջությամբ դնե-
լու, մի քիչ ցածրից դնելով: (Մեր նոր ոճի գրությանց մեջ՝ դեկա-
դանս Ա գիրը համարյա այս ձևն ունի):

Մեր տառին շատ մոտիկ են նաև փյունիկ-արամեական Վ
ձևը, որ պետք է մերժել ժամանակի հեռավորության պատճառով,
և պահլավական ՝, որ ուրիշ բան չէ, եթե ոչ դեպի ձախ դարձած Ա:

Ուրեմն մեր Ա-ի ծագումը տատանվում է հունարեն Ա-ի և պահ-
լավերեն Ա-ի միջև:

Վրացերեն ձևը մեկնելն ավելի դժվար է, որովհետև ծանոթ
ձևերից ո՛չ մեկին նման չէ: Մյուսները ըրջելով տառը մի կողքի վրա
(Ն Ձ) գտնում է, որ նման է սասանյան և զանգիկ Ա ձևին, իսկ հե-
տո նմանեցնում է արամեական Վ գրին: Ըստ իս, անտարակույս
է, որ վրացերեն տառը ծագում է հունարեն Ա-ից և իր ձևով գտնվում
է հայերենի և հունարենի միջև: Հայերեն Ա ձևը դուրս բերելու հա-
մար երեք շարժում ենք անում. առաջին շարժումով գծում ենք ձա-
խակողմյան սյունը, երկրորդ շարժումով այս սյունը շարունակում
ենք և գծում աջակողմյան սյունը. երրորդ շարժումով գծում ենք
պոչը: Եթե այս երեք շարժումների կարգը փոխենք և առաջին շար-
ժումից հետո անցնենք երրորդ շարժումին, կձևանա վրացի գրի
հիմնական մասը Լ, որ լրացնելու համար կմնա երրորդ շարժումով
գծել աջակողմյան սյունը: Այս սյունը անջատ մնալու պատճառով
կարողացել է ավելի վերև բարձրանալ, մի քիչ հեռվից սկսվել, և
վերջապես կարճանալով՝ Լ-ի վրա մի թև ձևացնել: Այս բոլորը
զարմանալի շարժի երևա մեզ, որովհետև ճիշտ միևնույն բանը
պատահել է նաև հայերեն գրության մեջ. նոտրագիր գլխատառ
Ղ -ը, որ մեր այժմյան ձևագրերի մեջ գործածական է, կազ-
մված է նույն հիմնական Լ-ից, որի ծոցի մեջ դրված է մի շեշտա-
ձև նշան (՛) և մի ոլորովոդ թև (—):

Բ

Հարությունյանը և Տաղավարյանը հանում են փյունիկյան
կամ ըրջված Վ ձևից: Մյուսները հիշում է հունարեն Բ, բայց ավելի
լավ է գտնում պալմիրականը, որից ըրջված է կարծում: Մարկ-
վարտը հանում է էսթրանգելո ՝ գրից, իսկ Գարդհաուզները Մենե-
վիշյանը, Մարգիսյանը, Մալխասյանը և Փառնակը հանում են հու-
նարեն Բ-ից: Ըստ իս ո՛չ փյունիկյանը, ո՛չ պալմիրականը և ո՛չ էլ
արամեական, բաբելական, ասորական ու պարսկական ձևերը կա-
րող են բացատրել մեր գրի ծագումը: Մարկվարտը մեր ձևին հաս-
նելու համար ՝ ձևը նախ աջ է դարձնում (⊃), երկրորդ՝ սրա
ձախ կողմից մի սյուն է ավելացնում (F) և երրորդ՝ երկու թևերի
ծայրը կտուցի նման ներքև է ծռում՝ համաձայնեցնելու համար
այդն նախադասարար Բ-ին»:

Զգիտեմ թե ի՞նչ պետք կա այսքան փոփոխություն մտցնելու
մեկ տառի վրա և վերջը դարձյալ հունական Բ գրի օգնությանը դի-
մելու, որ ինքնին կարող է ամենագեղեցիկ կերպով տալ մեր Բ գի-
րը: Մարկվարտը մերժում է Բ գրից մեր Բ տառը հանելը, ասելով,
որ եթե մեր գիրը հունարեն Բ-ից լիներ, գրեթե Բ ձևը պիտի ունե-

Նար: Բայց այսպես չէ: Հայերեն գիրը հունարենի հետ նույն գիրքն ունի, աչ ու ձախ շրջելու կարիք չկա. հույն գրի աջակողմյան երկու կողմը դարձվածքները՝ հայերեն գեղագրության սովորական օրենքով (ինչպես մի քիչ վերև բացատրեցինք) բացված և ձևացրած են մեր Բ գրի երկու թևերը: Այսօր էլ շատերն արդեն այնպես են գրում մեր գլխատառ Բ գիրը, որ գրեթե հունական կամ եվրոպական Բ գիրն է դառնում:

Վրացերեն **Պ** շատ է նման արամեականին՝ իր ձախ դարձած գիրքով ու կիսաբաց բերանով. բայց պոչը աչ է դարձած, մինչդեռ արամեականում դեպի ձախ է դարձած: Մյուսները վրացի տառը միացնում է մեկ պարմիրականին, մեկ էլ արամեականին:

Ինձ համար այս գրի ծագումը մութ է մնում:

Գ

Մյուսները հանում է արամեական և պարմիրական ձևերից, Հարությունյանը և Տաղավարյանը՝ փյունիկյան ձևից. Մարկիվարտը գտնում է, որ Գ տառը նման է սասանյան **Գ**-ին, բայց որովհետև այս տառը Կ ձայնն ունի, ուստի չի ընդունում և առանց մեկնություն է թողնում:

Փյունիկերենն ու արամեերենը, որոնք նույն ձևն ունեն, զուրկ լինելով մեր գրի թևից, բնականաբար համեմատությունից հեռու են մնում: Պարմիրականը բնավ նման չէ հայերենին: Շատ տարբեր են նաև ասորի, էսթրանգելո, պահլավական և մանիքեական ձևերը: Սոգդիական, եթովպական ու սամարական ձևերը թեև շատ նման են, բայց չունեն Գ-ի թևը, որ մեր գրի հիմնական գիծն է կազմում և Գ-ից զանազանող մասն է. հետևաբար և հաշվի չեն գա: Զանդիկ **Ը** կարող էր բավական մոտենալ, եթե շրջված չլիներ: Իբրև համեմատության նյութ մնում է հունարենը: Սարգիսյանը հանում է հունարեն **Γ** ձևից, որի հետ կցելու համար գիրը աչից ձախ է դարձնում: Բայց աչից ձախ դարձնելը արդեն հայերեն գեղագրության ոգուն հակառակ է, որովհետև՝ ինչպես գիտենք, հայերեն այբուբենը աջակողմյան ուղղության է հետևում. հետևաբար կարող էր առ առավելն ձախից աչ դարձնել և ո՛չ թե հակառակը: Այս տեսակետով հունարեն **Γ** ևս նշանակությունից զուրկ է:

Պետք է ասենք հին հունարեն ձևը, որ տեսնվում է մեծ ցուցակում: Գարդհաուզենը և Մենեիշյանը մեր գիրը համեմատում են այս ձևի հետ: Մեր և հույն գրի մեջ երկու տարբերություն կա. նախ՝ հույն գրի գլուխը բաց է, մինչդեռ մերի մեջ, ընդհակառակը, փակ է, և երկրորդ՝ տակին մի կետ կա, որ մերի մեջ չի գտնվում: Գարդ-

հաուզենը հունարեն հին ձևագրերում գտել է դուռ խաշաձև մի գիմ (+), որ տակի կետից զուրկ լինելով՝ տարբերություններից մեկը շնչվում է: Բայց գլխի կողմից միացած մի ձև չէ գտնված: Կարող է լինել, որ այս միացումը հետո հայերենի մեջ ձևացած լինի, ինչ որ շատ դյուրությամբ կարող էր տեղի ունենալ: Արդարև, եթե առնենք զուռ խաշաձև մի գիմ (+), բնականորեն կարող ենք ենթադրել, որ այս խաշաձև կազմող երկու գծերը գրության ժամանակ երկրաշափական ճշտություն պահած չլինին, այլ գրության հեշտության համար իրենց ծայրը փոքրիկ մի կետ ստացած լինեն **Պ** ձևով, որոնք հետո միանալով կազմել են 4 թվանշանի նման մի ձև և սրանից էլ Գ: Արդեն ներկա ձևագրի մեջ էլ (արևմտահայոց մոտ) կա նման մի գիմ, որ բազկացած է և ձևով մի գծից, որի մեջտեղից վերևից ներքև անցնում է **Պ** նշանի նման մի գիծ:

Վրացերեն **Պ** նույն է հայերենի հետ, միայն թե այստեղ թևի փոխարեն գրի ստորտառ սանդղաձև է շինված: Մյուսները այս գիրն էլ հանում է արամեական և պարմիրական ձևերից, ինչ որ իմ կարծիքով անընդունելի է:

Դ

Այս տառը բավական մեծ դժվարություն է հարուցում: Մյուսները հանում է արամեական կրկնակ նշաններից, Հարությունյանը և Տաղավարյանը՝ փյունիկյան **Գ** գրից, որոնց հետ շատ հարմար են դալիս նաև բաբելականը, պարմիրականը և սամարականը: Բայց այս համեմատության ժամանակ նկատի պետք է առնել նաև Գ տառը: Ինչպես գիտենք, հայերեն Գ և Դ իրար շատ նման են և տարբերվում են միայն բերանի բաց կամ փակ լինելով: Այսպես է նաև սասանյան գրության մեջ: Հին սասանյան այբուբենում Գ և Դ առանձին ձևեր ունեին. բայց ժամանակ անցնելով այդ գրերը իրենց հին ձևը կորցրին և այնքան մոտեցան իրար, որ պահլավերենում արդեն միևնույն փոքրիկ **Ծ** ձևին հասան: Ընթերցանության համար շփոթ էր այս, ուստի զանգիկ այբուբենի մեջ այդ ձևը հասկացրին Գ-ին, իսկ Գ-ի համար հնարեցին բոլորովին տարբեր մի նշան: Այսօր պահլավերեն ձևագրերի և եվրոպական հրատարակությանց մեջ՝ երկու ձայնները տարբերելու համար Գ-ի վրա դնում են երկվետ, իսկ Գ-ի վրա պարույկ կամ երեք կետ: Նույնպիսի նմանություն կա նաև փյունիկերենում, ուր **Պ** = Գ և **Գ** = Դ: Թեև այս նմանությունը շատ նպաստավոր չանգամանք է ներկայացնում, բայց կա մի կետ, որով նմանությունը շատ է հեռանում: Փյունիկերենում Գ տառն է, որ բաց բերան ունի, իսկ Գ՝ փակ. մինչդեռ հայերենի մեջ ճիշտ հակառակը: Այնպես որ,

եթե հայ և փյունիկյան ձևերի միջև ցեղակցութուն լիներ, 7 պիտի տար Գ, իսկ Գ պիտի տար Գ:

Փյունիկերենի մանրանկարներն են էսթրանգելո, ասորի, պահլավ և արաբական ձևերը, որոնք գլխից կամ թևից զուրկ լինելով՝ չեն հարմարվում մեր գրին: Ասորին ք գրից զանազանվելու համար տակին ստացել է մի կետ. նույն ձևը մի քիչ ավելի զարգացրել է զանգիկը, որ իր տակի պոչով մեզանից հեռու է մնում: Մարիվարտը մեր գիրը ուզում է հանել այս պահլավական » կամ հին եղեսական (ասորական) » ձևից: Այս ձևը մեր Գ-ին հասցնելու համար գիրը նախ ուղիղ գիրքով է կանգնեցնում, երկրորդ՝ ձախ կողմից մի կտուց է ավելացնում, երրորդ՝ աչ կողմից մի թև է կպցնում: Գրի ուղիղ գիրքը և ձախակողմյան կտուցը կարող ենք ընդունել, բայց աշակողմյան թևի հավելումը մեզ համար անընթաց է: Գրերը իրենց ձևափոխության մեջ ենթակա են եղած միշտ հաջորդական զարգացման. ամեն զարգացում իր սկզբնապատճառն ունի. օրինակի համար՝ երբ ասում ենք, որ հույն գրերի բերանը բացված է հայերենում, դա գրչի թուլության րնական արդյունքն է, զարգացման հաջորդական մի աստիճան: Երբ տեսնում ենք, որ մի տառի պոչը կտրված է, դա ավելի համառոտ գրելու կամ ժամանակի ընթացքում մաշվելու սկզբունքից է: Երբ տեսնում ենք, որ մի գծի ծայրին մի ավելորդ պոչ է ավելացել (օրինակ՝ ղենդական ց գրի պոչը), սա էլ կարող ենք մեկնել աման կամ դարդարուն գրելու հասարակ սկզբունքով (ինչպես է տանկերենը կամ տանկահայոց արդի ձևագիրը): Բայց երբ ուզում են բոլորովին անկախ մի մաս ավելացնել մի գրի վրա, առանց որևիցե պատճառի, դա մնում է անըմբռնելի: Վերի պարագային Գ գրի համար ենթադրված թևը բոլորովին անտեղի է. եթե Գ ծագած լիներ պահլավական ձևից, պարզապես Դ ձևը պիտի ունենար: Չենք էլ կարող ասել, որ ուրիշ տառի հետ շփոթվելու համար է ստացել այդ թևը, որովհետև առանց թևի էլ ո՛ր մեկ տառի հետ չի կարող շփոթվել:

Կուպը հայերեն Գ գիրը հանում է զպտիերեն գրից, որ անշուշտ շատ նման է և կարող էինք ընդունել իբրև մեր գրի մայրը, եթե զպտիերենը ուրիշ որևէ պարագայի մեջ հայերեն գրերին որևէ նպաստ մատուցած լիներ:

Եթովպական և հին պահլավական, մանավանդ մանիքական և սոգդիական գրերը համեմատությունից հեռու են մնում ձևի պատճառով:

Մնում է ուրեմն հունարենը, որի հետ համեմատում են Գարգհուզենը, Մենեիշյանը և Սարգիսյանը:

Հունարեն Գ գիրը թեև այսօր հասարակ մի եռանկյուն է, բայց

նախապես եռանկյունու գագաթի վրա՝ աչ ու ձախ թևեր ուներ: Այս հին ձևից է ծագել զպտիական D d գիրը, որ գագաթի վրայի ձախ թևը անաղարտ պահում է, նույնպես է նաև զպտի Ճ յ, որ ձևացած է հունարեն Δ գրից և նրա գագաթի վրայի երկու թևերն էլ պահում է: Գարգհուզենը, որ մեր հայերեն Գ գիրը այս հույն ձևից է հանում, իբրև միջնորդ կամ ապացույց է բերում զպտիի հետ նաև վրացերեն գիրը: Մեսրոպն անշուշտ աչքի առաջ է ունեցել երկու թևերով հունարեն Գ, որի բավական հավատարիմ պատկերն է վրացերեն Ծ: Սրա տակի կտրակը հույն դելտայի եռանկյունն է ներկայացնում, իսկ կարճ բնի վրա աչ ու ձախ նստած թևերը ներկայացնում են հին դելտայի գագաթի երկու թևերը: Հայերեն Գ-ի մեջ՝ տակի փակ եռանկյունը բացվելով՝ նախապես թույլ կիսաբոլորակ է շինված, որ հետզհետե կրճատվելով՝ մնացել է միայն Գ-ի ուղիղ սյունը: Ընդհակառակը, գագաթի կարճ թևերը զարգացած և ձևացրած են մեր մեջ Գ-ի պոչը և թևը: Փակ եռանկյունու բացման երևույթը տեղի է ունեցել նաև հունաց մեջ: Հմմտ. ցուցակի երկրորդ և երրորդ ձևը՝ որից զարգացել է նորագույն Ծ ձևը:

Սարգիսյանը մեր Գ գիրը հանում է ցուցակի երրորդ և չորրորդ ձևերից, որոնք սակայն չի կարելի հայերեն Գ-ին նման համարել: Մինևույն ժամանակ ասում է, թե Մեսրոպը աչքի առաջ ուներ զանգիկ Է ձ գիրը (իբրև ձի հիշում է մի ձև, որով անշուշտ այս գիրն է հասկանում):

Մյուսները վրացի Ծ հանում է փյունիկ Դ կամ արամեական Կ գրից, գլխիվայր շրջելով, ինչ որ այնուամենայնիվ նմանությունից հեռու է մնում:

Ե

Հարությունյանը հանում է փյունիկյան Զ գրից. բայց այս գիրը հայերեն Ե դառնալու համար շատ բանի է կարոտում: Նախ պետք է երեսը դեպի աչ դարձնել, հետո սյունը տակից կտրել, և վերջապես վերևի առաջին թևը հանել: Այսքան փոփոխություն ծանր է երեսցել նույնիսկ Տաղավարյանին, որ թեև առհասարակ հայերեն գրերի փյունիկյան ծագման կողմնակից է, սակայն այս պարագային Ե համարում է հայերեն է գրից ձևափոխված: Կա նաև այն հանգամանքը, որ փյունիկյան Զ գիրը, ինչպես և նրա ցեղակից բոլոր սեմական, ասորական և իրանյան ձևերը, Կ ձայնն ունի և հունաց մեջ միայն դարձել է Ե: Սեմական լեզուները զուրկ են Ե ձայնավորից և միայն զենդական այբուբենն է, որ ստեղծել է այս ձայնավորի համար մի բանի նշաններ. Ե (Ե) և Ե՝ որ համարվում է

ը օ, և սրանց համապատասխան երկարները՝ **Ե** Ե Լ Ե Ծ: Այս կետը նկատի ունենալով՝ համեմատութեան ամեն պայման շնչվում է հիշյալների հետ:

Մյուլիերը, որ սկզբից սեմական **Դ** և գրի կողմնակից էր, սրան իբր ապացույց բերելով վրացերեն **Կ** և գրի նմանութունը, վերջին անգամ դիմում է գենդերենին և մեր գիրը հանում է գնդ. Է ձևից, որ ճիշտ նույն է հունարեն Ե-ի հետ: Բայց այս մեկնութունը անշուշտ ուղիղ չէ, որովհետև, ի նկատի չունենալով հանդերձ այն կետը, որ գնդ. Է համարվում է օ ք, գրի մեջքը փոս է և շի կարող տալ հայերեն Ե, ալլ առ առավելին՝ շրջված 3-ի նման մի ձև:

Սակայն ի՛նչքան հավատարիմ նմանութուն կա հունարեն ձևի հետ, որի հետ համեմատում են մեր Ե-ն բունասերների մեծ մասը՝ Գարդհաուզենը, Մենեիշյանը, Սարգիսյանը, Մալխասյանը և Մարկվարտը:

Հունարեն գիրը փյունիկերենի շրջված ձևն է, ծուռ կամ ուղիղ գրված **Է**, որ մեր գրի դիրքն ունի: Սրա տակից հետո կրճատված է դեպի ցած երկարած սյունը, ինչպես հայերենի մեջ էլ, որով ձևացել է **Է** ձևը: Բայց ինչպես ցուցակում տեսնվում է, ղանազան հին ձևագրերում պործածված է նաև սրանից մի քիչ տարբեր մի ձև, ուր ստորին թևը կիսաբոլոր վերև է դարձած՝ ճիշտ մեր գրի նման, իսկ վերին թևը շեշտի նման մի բան է դարձել: Երբեմն նաև այս շեշտն էլ է պակասում, ինչպես ցույց են տալիս ցուցակի երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ ձևերը, որոնք մեր Ե-ից տարբերություն չունեն:

Սարգիսյանը թեև ուղիղ համեմատությունը գնում է, բայց առում է նաև, որ Մեսրոպը գնդ. **Ե** Կ գիրը աչքի առաջ ունեւ հայերեն «համապատասխան» գիրը կաղմած ժամանակ: Բայց թե ո՛րն է այս համապատասխան գիրը՝ չի ասում: Ինձ թվում է, թե Ե է ուզում հասկանալ: Այս կետը ավելորդ էր:

Շատ հետաքրքիր է վրացերեն **Կ** և: Սա՛ ինչպես տեսնվում է, հունարեն գրի հետ բնավ նմանություն չունի և ավելի արդարացի պիտի լիներ համեմատել արամեական ու պարսիական ձևի հետ, ինչպես անում է Մյուլիերը: Սակայն, ինչպես Գարդհաուզենն է ասում, վրացի ձևը ծագում է հին **Ա** գրից, որ հունարեն **Ե**-ի երկրորդական ձևն էր և հատկապես դործածական էր լատինական գրություն մեջ: Վրացերենում, ինչպես սպասելի էր, երկու ցուպերը պիտի կողմից միացել են՝ միակտուր մի տառ ունենալու համար: Բացի սրանից, առաջին ցպիկը երկրորդից մի քիչ կարճացել է, ինչպես հայերեն **Պ**՝ համեմատած հունարեն **Ս**-ի հետ:

Հարությունյանը համեմատում է փյունիկյան **Կ**, Տաղավարյանը **Կ** կամ **Շ** գրերի հետ: Առաջինը գլխով նման է, բայց կողքից ավելորդ մի թև ունի. բացի սրանից, տակի պոչը պակասում է: Մյուս փյունիկյան ձևերը, ինչպես նաև պարսիականը, սամարականը, եթովպացին, մանիքեականը, սոգդիականը, էսթրանգելուն, ասորին, ղենդն ու սասանյան ձևերը բոլորովին տարբեր են: Կարող էինք սամարական **Շ** ձևի դիրքը փոխել, վրայի կոտոշը կտրել, որով կձևանար ճիշտ մեր **Ձ** գիրը: Բայց մենք այսպիսի հեղաշրջութանց հակառակ ենք: Ձենք կարող ընդունել նաև կոպպի կարծիքը, որ մեր **Ձ** գիրը պահլավական **Շ** գրից է հանում, և դարմանում ենք Մարկվարտի վրա, որ գիմում է պահլավական **Շ**՝ կամ սասանյան **ՏՏ** ձևերին:

Ենթագրենք, թե սրանց վերևի մասի կորությունը վարպանալով տված լինի հայերեն **Ձ**-ի գլուխը. բայց ո՛ր է պոչը: Ենթագրենք նույնպես, որ հիշյալ գրերի ծայրի ոլորքը ավելի աճած և կանոնավոր մի պոչ դարձած լինի. բայց այն ժամանակ այս պոչը ձախ կողմում միայն պիտի գտնվեր և պիտի ունենալինք **Ս** ձևը: Ինչի՞ց առաջացավ պոչի աջակողմյան մասը:

Լազարը այս գրի ծագումը անորոշ է թողնում: Մեր կարծիքով իրավունք ունեն Գարդհաուզենը, Մենեիշյանը, Սարգիսյանը և Մալխասյանը, երբ հայերեն գիրը համեմատում են հունարեն **Շ**-ի հետ: Այս տառը փյունիկականի վարպացած ձևն է, որի առաջին ստափճանն է արամեականը, որ կարող էինք նույնպես հայերենի հետ համեմատել, եթե սրա գլուխը մի քիչ ավելի վարպացած լիներ, ինչպես հունարենում:

Հունարեն գիրը զանազան ձևեր ունի, որոնցից հինգը զրև ևնք ցուցակի մեջ: Սրանց վրա ավելացնենք նաև նորագույն **չ** և զըպտիերեն ձևը: Սրանցից տեսնվում է, որ ձգտում կա այս գրի գլուխը զարգացնելու և նախկին ուղիղ գիծը՝ ձախակողմ հակված մի բոլորակի վերածելու: Համեմատել դպտիական ձևը, նույնպես և արդի եվրոպական ձևագրի **Շ** ձևը: Բոլորակը կատարելություն է հասել հունական երկրորդ ձևի մեջ, որից առնված է որսական **Յ**: Սրանից է ձևացել նաև հայերեն **Ձ**-ի գլուխը:

Գալով գրի տակի պոչին, այս էլ տեսակ տեսակ է: առաջին ձևի մեջ պոչը թեքվում է աջ ու ձախ՝ երկու կողմ. երկրորդի մեջ միայն դեպի ձախ է ոլորվում, իսկ մյուսների մեջ դեպի աջ նոր ուղուրեններից դպտին աջակողմյան է, ուսը ձախակողմյան, իսկ մերը աջ ու ձախ է միանգամայն: Այսպես է նաև եվրոպական ար-

դի ձեռագրում, ուր Z-ի տակի գիծը աջ ու ձախ ծածանվում է ալե-
ձև: Հայերեն բոլորգրի ու նոտրագրի մեջ պոչի աջակողմյան ուղ-
ղությունը վերականգնված է:

Մարկվարտը, որ Չ գրի հունարեն Z-ից ծագելու հակառակ է,
հարց է տալիս, թե ի՞նչ պատճառով բոլորակը աջակողմում դրված
չէ: — Ծիշտ այն պատճառով, ինչ պատճառով որ բղել է հունակա-
նի երկրորդ, շորրորդ և հինգերորդ ձևերի, դպտիի, ուսի և լատիների
մեջ: Երբ գրում ենք հունարեն նոտրագիր Գ ձևը, վերի աջակողմ-
յան ուրրբը արագ գրության մեջ կարող է հեփոհետե պակասել և
վերջապես ոչնչի վերածվել, իսկ ընդհակառակը, ձախակողմյան ո-
ւրրբը շատ ավելի վերևից սկսվել ու հետզհետե մեծանալ: Կարող է
նաև ճիշտ հակառակը կատարվել: Երկուսն էլ գրի զարգացման բը-
նական ընթացքն են ներկայացնում: Հայերինի մեջ՝ տեղի է ունեցել
առաջինը և տարօրինակ ոչինչ չի ներկայացնում բնավ:

Վրացերեն Յ, որ մեր այսօրվա շղագիր զ-ի ձևն ունի ճիշտ,
մերի հետ նույն ծագումն ունի: Մյուսները հանում է արամեական և
փյունիկյան Շ ձևից, որ դժբախտաբար շատ հին է: Վրացերենում
գրի գլուխը մերի պես ձախակողմյան է և իր կիսաբաց դիրքով նը-
ման է հունարենի հինգերորդ ձևին: Հունարենի սովորական ձևերին
համաձայն է նաև գրի պոչը, որ միայն դեպի աջ է երկարում:

Է

Հարությունյանը (էջ 314) այս գիրը հանում է հայերեն Լ գրից,
մեջտեղը մի թև անցկացնելով: Բայց շեմ հասկանում, թե ի՞նչ կապ
կա լ-ի և է-ի միջև: Եթե գրերի համեմատության մեջ միայն ձևի
նմանությունը ի նկատի պիտի ունենանք, առանց հնչման համազո-
րությունը ի նկատի առնելու, այն ժամանակ այլևս ի՞նչ պետք են
հնագրություն, զանազան այբուբենների քննություն, համեմատու-
թյուն, տառերի հաջորդական ձևափոխություններ և այլն: Կարող
էինք այն ժամանակ մեր բոլոր 36 գրերն էլ հանել օրինակի համար
միակ մեր Ի գրից, կվերջանար-կերթար: Գրերի ածանցման օրենքն
է կամ հնչման նույնություն և կամ զոնե մերձավորություն. վեր-
ջին պարագան էլ ա՛յն ժամանակ միայն, երբ մայր այբուբենում
պակասում է պահանջված տառը: Սրա վրա ավելի ընդարձակ տե՛ս
Ը տառի մեջ:

Տաղավարյանը է գիրը հանում է փյունիկ Մ գրից, որ սա-
կայն համապատասխանում է մեր Ե-ին և է դառնալու համար կա-
րոտ է ենթարկվելու գրեթե նույնքան անդամահատության, որչափ
Ծ դառնալու համար:

Շատ գեղեցիկ է Կոպպի և Մյուսլերի համեմատությունը: Սը-
րանց մոտ մեր գիրը համեմատվում է զանդիկ չ գրի հետ, ճիշտ
ինչպես որ Ծ հանվում է զանդիկ Է գրից: Զանդիկ Է և չ ճիշտ
ա՛յն համեմատությունն ունեն իրար հետ, ինչ որ հայերեն Ե և է:
Երկուսի մեջ էլ վերջինը մի պոչով է միայն տարբերվում առաջինից:
Սակայն դժբախտաբար, ինչպես գիտենք, զանդիկ ձայնավորների
գրությունը հետին ժամանակի նորամուծություն է: Է և չ ո՛չ թե
Է, Թ ձայներն ունեն, այլ Է, Թ. Է ձայնի համար գործածվում է զան-
դիկ յՄ ձևը, որի երկարն է յՄ̄. հայերեն Ե չի ծագում զանդիկ
Է-ից, այլ հունարեն Է-ից, ինչպես տեսանք: Այսպիսով հայերեն
է և զանդիկ չ գրերի շատ գեղեցիկ նմանությունը դառնում է պա-
տահական:

Մյուս այբուբենները դուրի են համապատասխան ձայնավորից.
մնում է միայն հունարենը:

Գարդհաուզենը, Մեննիշյանը և Սարգիսյանը մեր գիրը հա-
մեմատում են հունարեն Ի ղ գրի հետ, որ հնչմամբ, գրերի շարքով
և տառադարձության մեջ հայերեն Է-ի համապատասխանն է: Թեև
հունարեն Ի մերից ձևով շատ տարբեր է, բայց նրա հին ձևերը (տե՛ս
ցուցակի երկրորդ և երրորդ ձևերը) հեշտությամբ տալիս են հայե-
րեն է գիրը, միջին թևի հավերժամբ:

Մարկվարտը է գիրը մեր Ե-ից ձևացած է դնում և հակառակ է
հունական ծագման, առարկելով թե Ի գիրը ի-ի մոտիկ հնչում ու-
նի: Բայց ապահովպես սխալվում է Մարկվարտը, որովհետև Ե
դարի հայերը հունարեն Ի գիրը տառադարձում են միշտ է կամ Ե
և այբուբենի մեջ էլ ճիշտ Է-ի դեմ են դրել:

Մյուսները վրացի Ձ գիրը հանում է արամեական Ի (հ) գը-
րից, բայց հունարեն Ի-ի երկրորդ ձևը ավելի մոտ է. վրացի գրի
վրացի կետը բանում է մեր գրի թևի տեղը և միևնույն ծագումն ունի:

Ը

Մյուս ազգերը շունեն այս գիրը. հարուստ վրացերենի մեջ ան-
գամ պակասում է. երբայնցիք ունեն այս հնչումը, բայց ձայնանի-
շով են նշանակում: Այնպես որ Մեսրոպի համար հայերենի այս
հնչման դեմ համազոր չկար:

Լազարը այս գրի ծագումը անորոշ է թողնում: Հարությունյանը
(էջ 314) հանում է հայերեն Լ-ից, որի համար պետք է կրկնել այն,
ինչ որ վերը ասացինք է գրի առթիվ: Տաղավարյանը հանում է հա-
յերեն Զ գրից, այս էլ փյունիկ Մ գրից: Մյուսները հանում է զան-
դիկ յՄ գրից, որ ունի ռնգային ա (ան) հնչումը և հետևաբար

նույնպես հեռու կմնա մեզանից: Սարգիսյանը հանում է ասորի ր
 գրից (անունը լսմ թերևս հարմար գտնելով ըբ անունին): բայց այս
 էլ ձևով ամենևին նման չէ:

Գրի ծագումը գտնելու համար պետք է նախ քննել, թե ի՞նչպես
 են վարվել այբուբեն հնարող ուրիշ ազգերը, երբ իրենց լեզվի մեջ
 ունեցել են այնպիսի հնչյուններ, որոնց համազորը պակասում էր
 իբրև նախատիպ անված այբուբենում:

Օրինակը ցույց է տալիս, որ այս պարագային՝ այբուբեն հնա-
 րոդները իրենց ախպար այբուբենի միջից ընտրել են սովորաբար
 այն գիրը, որ ամենից ավելի մոտիկ հնչում ուներ իրենց ունեցած
 հնչման, և այն գրի վրա մի փոքրիկ ձևափոխություն մտցնելով, շի-
 նել են նոր տառ: Այսպես, օրինակի համար, պարսիկները փոխ առ-
 նելով արաբական այբուբենը, չգտան այնտեղ իրենց լեզվի ր, շ, չ
 և ց հնչյունները, ուստի առան սրանց մերձավոր հնչյունն ունեցող
 տառերը՝ ب b, ج j, ز z, ح k և փոքրիկ փոփոխությամբ շինեցին
 پ p, چ č, ژ ž, گ g: Քուրբերը, երբ փոխ առան պարսկական
 (= արաբական) այբուբենը, չգտան՝ այնտեղ իրենց լեզվի ր (կո-
 կորդական ն) հնչյունը, ուստի առան սրա մոտավոր հնչյունն ունե-
 ցող ڤ p և վրան երեք կետ ավելացնելով՝ շինեցին ڤ p
 սաղը քեաֆ): Այսպիսի նորակերտություններ են նաև մալայերենի
 ع ng, ن ny, پ p, հինդուստանի ت t, եվրոպական լեզուների
 մեջ՝ լեհերեն, սլովակերեն և այլն 1, č, š, ž, իսլանդերեն ð
 գոթերեն ƿ, իսպաներեն ñ և այլն կլն:

Այս օրենքը կոչում են այլանմանության օրենք: Այլանմանության բնական և ընդհանուր օրենքին հետևել է նաև
 Մեսրոպը ամեն անգամ, երբ հայ հնչյունն արտահայտող մի գիր չի
 գտել իր ծանոթ այբուբենների մեջ:

Ը գրին ամենամոտիկ հնչյունն էր անշուշտ է, ուստի սրա մի-
 ջին թևը մի քիչ վեր բարձրացնելով՝ շինել է Ը տառը: Գրեթե նման
 ձևով են վարվել նաև նոր լեզվարանները, որոնք գիտական այբու-
 բենի մեջ ը ձայնը նշանակելու համար ընտրել են նույն e գիրը և
 շրջելով կամ տակը մի կետ դնելով՝ շինել են ձ կամ ՟:

Մենք ուրախ ենք, որ Մեսրոպը մեր գրերի մեջ կետեր չի դր-
 ծածել, ինչ որ առանձին առավելություն է տալիս մեր այբուբենին:
 Քիչ այբուբենն կա, որ այս առավելություն ունենա. ամենքն էլ գո-
 նն փոքր շափով զարդարված են կետերով. օրինակ՝ ասորին ունի
 ܐ, ܐ, ܐ, ܐ րատինը ܐ, ܐ, ܐ, ܐ, հունարենը՝ կետերի և շեշտերի
 ահագին մի բազմություն, իսկ սեմական լեզուները իրենց ձայնա-
 նիշներով, մանավանդ արաբերենը և սրանից առաջացած այբու-

բնները՝ ամեն մեկ գրի վրա մեկից մինչև շորս կետերով ու ձայ-
 նանիշերով՝ ուղղակի անտանելի են:

Վրացերենը, ինչպես գիտենք, ր գիրը չունի, վերջին ժամանակ-
 ները հնարվել է շ ձևը՝ այս ձայնի համար:

Թ

Ք գրի ծագումը որոնելուց առաջ պետք է որոշել, թե որոնք են
 իր համապատասխանները օտար այբուբենների մեջ: Հունարենում
 սրա համապատասխանն է Θ, որի մասին տարակույս չկա: Հունա-
 րեն այբուբենը, ինչպես գիտենք, ծագում է փյունիկյանից, ուր այս
 գրի մայրն է 𐤐 1eth գիրը: Մյուս սեմական այբուբենների մեջ
 փյունիկյան 𐤐 գրի համապատասխաններն են եբրայերեն 𐤑, ա-
 սորերեն ܐ, սամարերեն 𐤒, եթովպերեն Ⓝ և այլն: Հունարե-
 նում կա նաև Τ գիրը, որի փյունիկյան մայրն է + կամ × tau.
 սրա ցեղակիցներն են եբրայական 𐤑, եթովպական Ⓝ, սամարա-
 կան 𐤒, ասորական ܐ և այլն: Արգ՝ հայերենի մեջ թեև հունարեն Θ
 տառադարձված է ք և հունարեն Τ = հայերեն տ, բայց սեմական
 𐤑 տալիս է հայերեն տ, իսկ սեմական 𐤑 = հայերեն ք (տե՛ս
 Հյուրըման, Arm. gramm. էջ 286): Հակասությունն ազնվեք է. հուն.
 Θ = հայերեն ք, հունարեն Θ = սեմական 𐤑, բայց սեմական
 𐤑 = հայերեն տ:

Արգ՝ երբ Մեսրոպը հնարում էր հայերեն տառերը, ի՞նչ բան ի
 նկատի պիտի առներ. գրերի հնշո՞ւմը, թե նրանց հին ծագումը:
 Տարակույս չկա, որ միայն հնշման հետ զործ ուներ նա, որովհետև
 հնազարգետ չէր՝ տառերի հին վիճակը որոնելու և իր գրերը նրանց
 վրա կաղապարելու համար: Այս տեսակետից առաջնորդվելով՝
 մենք էլ մեր ցուցակում Ք գրի դեմ գրինք հունարեն և ղպտիերեն Θ,
 իսկ փյունիկ և այլ սեմական այբուբենների՝ 𐤑 1au գիրը. իսկ Տ
 գրի դեմ հունարեն Τ, իսկ փյունիկ և այլ սեմական այբուբենների՝
 𐤑 thet գիրը:

Այս համապատասխանությունները որոշելուց հետո, տեսնենք,
 թե ի՞նչպես են վարվում մեր քննիչները Ք գրի հետ:

Հարությունյանը այս գիրը հանում է փյունիկյան 𐤐 գրից,
 Տաղավարյանը՝ փյունիկյան 𐤐 գրից, Մյուլլերը՝ պալմիրական ܐ
 գրից. սրանք բոլորն էլ սեմական thet գրի ներկայացուցիչներն են,
 որ ինչպես տեսանք, համապատասխանում են միայն մեր ա-ին և
 հետևաբար այստեղ զործ չունեն: Ավելացնենք նաև, որ ձևով էլ նր-
 ման չեն մեր գրին: Փյունիկյան 𐤐 և պալմիրական ܐ մեր գրին

վերածվելու համար պետք է նախ աջ դռանն և հետո՝ զլիսիւլայր շրջվեն: Փյունիկ Թ հեռվից միայն հիշեցնում է մեր գիրը և նրան հասնելու համար դանազան ձևափոխությանց պետք ունի: Զանգիկ և գիրն էլ գործ չունի մեզ հետ, որովհետև սրա հնչումը հունարենն արդի Թ գրի նման ք-ի և ֆ-ի մեջ տատանվում էր: Նա համապատասխանում էր արդի անգլիական լի հնչման thahk բառի մեջ: Բացի սրանից, զանգիկ և ձեր տարբեր չէ պալմիրականից: Մյուս այբուբենների համապատասխան ձևերը, փյունիկ Թ կամ X (տե՛ս ցուցակում), նույնպես տարբեր են մեր գրից: Կոպպը դնում է հին պարսկերեն (իմա՝ զանգիկ և պահլավերեն) Ռ գրից, որ ավելի մեր ա գրին է համապատասխանում, թեև երբեմն էլ տառադարձված է իբրև ք:

Փյունիկյան Թ գրի զարգացած ձևը ներկայացնում է հունարեն Պ: Փյունիկ գիրը պրշի անջատ շարժումներով միայն կառող էր ձևանալ. ջանք է գործ դրվել մեկ շարժումով գրելու. այսպես է ձևացել հին հունական տառը, որ շրջված Թ գրի նման մի բան է և նոր հունական Պ, որոնց տարբերությունն այն է, որ առաջինը վերևից է սկսվում, երկրորդը ներքևից: Հին հունականին բոլորովին նման է հայերեն Պ, որի մեջ ձախակողմյան սյունը հայ գեղազրության ոճի համաձայն երկարած և մինչև տողի վրա է իջած:

Գարդհաուզենը, Մենեիշյանը, Սարգիսյանը, Մալխասյանը և Փանակը մեր գիրը դնում են հունարենից: Սարգիսյանը ուզում է, որ Մեսրոպը աչքի առաջ ունեցած լինի նաև զանգիկ Ծ գիրը. բայց այս, ինչպես ասացինք, թե՛ ձևով և թե՛ իր թվատ հնչումով հարմար չէ մերին: Մարկվարտն էլ հունարեն Պ գրից է դնում մեր տառը, բայց ավելի լավ է համարում դնել հին էսթրանգելու Ռ ձևից, որ սակայն հունարենի շափ նման չէ հայերեն ձևին: Վրացերեն Ի գիրը Մյուլլերը հանում է փյունիկյան Թ ձևից, բայց ըստ մեզ հայերենի հետ նույն ծագումն ունի, ինչ որ ավելի պարզ կերևա, երբ համեմատենք հունական Պ ձևը: Հույն տառի միջի անջատ գծիկը վրացերենում դարձել է մի թե՛ միակտուր տառ ունենալու համար:

Ժ

Մեր շրջակա ազգերի մեջ միայն պարսիկներն են, որ ունեն այս հնչումը, այն է զանգիկ ջ, պհլ. ջ: Հայերենը շատ նման է վերջինին և ակներև կերպով նրանից է շինված: Վրացերեն ջ Ժ գրի մեջ, հիմնական ձևը նույն է. սյունը մնում է անփոփոխ. միայն ձախակողմյան ոլորքը փոխանակ սյունից ձեղքել անցնելու՝ կրկնակ ոլորքով վերև է բարձրանում:

Հարությունյանը այս գրի հետ համեմատում է փյունիկ Թ Ի գիրը, իսկ էջ 314՝ հայերեն Ջ կամ Շ գրից է հանում: Սարգիսյանը պրս. ջ կամ դնդ. ջ I (ջ) գրից (անշուշտ տառադարձությունից խաբվելով, որովհետև ինքն էլ արդեն չէ տառադարձում): Տաղավարյանը պրս. ջ կամ բակտրիական Փ (?) գրից: Բայց թե՛ փյունիկ Ի և թե՛ բակտրիական Փ (?) չունենին հայ տառի հնչումը, հետևաբար նրա հետ չեն կարող համեմատվել: Գալով ձախորդ պրս. ջ գրին, սա արաբերեն ջ Z գրի վրայից շինված մի տառ է և մոտավորապես Պ դարի գործ: Լագարդը այս տառի ծագումը անորոշ է թողնում: Նմանապես Մարկվարտը անձանոթ է համարում այս գրի մեկնությունը, և դարմանում եմ, որ պհլ. ջ ձևը շտեմնելու է տվել: Կոպպը դնում է զնդ. e կամ Կ ջ գրի նման մի ձևից, որ հին պարսկերեն է կոչում և որի ինչ լինելը չգիտեմ: Մյուլլերը վրացի ձևը դնում է փյունիկ Վ (ծ) գրից շրջված, որովհետև այբուբենի շարքի մեջ այս երկու գրերը իրար դեմ ընկած է գտնում:

Ի

Հարությունյանը այս գիրը հանում է հայերեն Լ-ից (տե՛ս վերը Է-ի մասին ասվածները): Տաղավարյանը հանում է փյունիկ Z Ի գրից, որ շատ նմանություն չունի մեր գրի հետ: Նմանություն չենք գտնում նաև պալմիրական, սամարական և հին սասանյան գրերի հետ: Հին սասանյան գիրը պալմիրականի մի թեթև ձևափոխությունն է. այս գիրը մի քիչ ավելի մանրանալով էսթրանգելոյի մեջ դարձել է, աստերենի մեջ ա, իսկ նոր պահլավիկների մեջ յ: Բայց ինչպես հայանի է, պահլավերենը ձայնավորներ չունի, ուստի այս տառը դործ է ածում միայն իբրև երկար Ի: Զանգիկ գրության մեջ, ուր ձայնավորների կատարյալ առատություն կա, պահլավական այս տառը հատկացված է կարճ Ի-ին, իսկ երկար Ի-ի համար՝ փշիկի հավելմամբ շինված է Կ մանր տառը (ինչպես որ կարճ ա-ից շինված է երկար ա ա, կարճ յ ու-ից շինված է երկար ջ ու, կարճ օ օ-ից երկար օ օ և այլն): Մյուլլերը, որ նախապես թե՛ մեր գիրը և թե՛ վրացին սեմական ջ (?) գրից շրջված էր համարում, վերջին անգամ հայերեն Ի գիրը այս զանգիկ երկար Ի-ից է հանում, որ ոչ հնչումով է նույն և ոչ ձևով: Ի՞նչ պատճառով Մեսրոպը պիտի առներ երկար Ի-ն, քանի որ կարճ Ի կար: Ձևի կողմից հարմարություն ստեղծելու համար Մյուլլերը զանգիկ ա գիրը ձախ կողմն է դարձնում, հետո ուղիղ է կանգնեցնում, բայց սրանով դեռ Ի չի ձևանում:

Շատ գեղեցիկ են մեկնում Գարդհաուզենը, Մենեիշյանը, Սար-

Վրացի Պ նման է հայերեն մեկ թևով խ-ի, բայց թե ինչից է ղարգացած տակի թևը՝ չգիտեմ:

Մ

Հարությունյանը հանում է հայերեն Ձ կամ Շ գրից. Սարգիս-յանը պրս. (իմա արաբ.) ձ շ և ղնդ. Ս գրից, Տաղավարյանը՝ արաբ. ձ շ գրից: Սրանք թե՛ ձևով և թե՛ հնչումով տարբեր են հայկականից: Այս հնչումը գտնում ենք միայն սեմական լեզուներում: Սրանցից փյունիկ, արամեական, պալմիրական, սամարական, մանիքեական և սոգդիական ձևերը ջնավ նմանություն չունեն մեր գրի հետ: Ընդհակառակը, շատ նման են եթովպական, էսթրանգելի և ասորի ձևերը, որոնք հայերեն տառադարձության մեջ էլ համապատասխանում են մեր ծ գրին. օր. ծեղեկիա = ասոր. šedaqyā, Բարդածան = Bardaišān, Բարձուժայ = Baršaumā, Ծբալուխ = Swāḍō, Ծուր = Sūr, Ծոփք = Sopniā, Մեծբայր = Mešrim, Մծբին = Nsiwīn, բուծին = būsinā, ծնծղայ = seššälā, ծսթոր = šaṭrā, ծոմ = šaumā, ծրար = šarārā, մծղնեայ = mešaloyānē, նածրացի = našraya (այս բառերի մասին տե՛ս Հյուբշ. Arm. Gram., էջ 290—312): Եթովպական ձևը տեղի հեռավորության պատճառով դուրս մնալով համեմատությունից, մնում են ասորերենն ու էսթրանգելոն, որոնք էապես տարբերություն չունեն իրարից: Սրանցից են դնում նաև Լագարդը և Մարկվարտը: Այս գրերը հայերենին անցնելու ժամանակ՝ տակի կիսատ կլորակը ամբողջացած և աջակողմյան շրջագծից դուրս է Լրկարած, այնպես որ ձևացել է մի երկրորդ թև, գրեթե բոլորգիր ծ-ի նման: Հետո այս ձևը երկաթագրի գեղագրության օրենքներով ձևավորվել և առաջ է բերել Ս: Այս ձևափոխությունը համապատասխան է ճիշտ ժ գրի ձևափոխության, որ նույնպես պահպանված գրի տակի կիսատ կլորակը ամբողջացած և աջակողմյան շրջագծից դուրս է երկարած թևի պես:

Վրացերեն ձևը դժվար է մեկնել: Փյունիկերեն, արամերեն և պալմիրական ձևերին բավական նման է, բայց գլուխը փակ է և ավելորդ մի թև ունի: Ափելի հաջող կլինե՞ր եթովպականի համեմատությունը, բայց չեմ կարծում, որ այս գրերը իբրև օրինակ ծառայած լինեն վրացերենին: Ուստի նորից պիտի դիմենք ասորականին: Իմ կարծիքով հաջորդական փոփոխությանց շարքը կարելի է դնել հետևյալ ձևով: Ասորականի տակի կիսատ կլորակը, ինչպես հայերենում, նույնպես և այստեղ աշխատել են ամբողջացնել. բայց մինչդեռ հայերենում աջակողմյան շրջագծի միջից ճեղքել անցել է,

այստեղ, ընդհակառակը, ուղղակի վերև է բարձրացել, որով առաջացել է գրեթե B-ի նման մի ձև, որ հետո դարձել է Պ: Նկատենք, որ այստեղ էլ ձևափոխության նմանություն կա ծ գրի հետ, ուր նույնպես պահպանված Պ գրի տակի կիսատ կլորակը՝ փոխանակ հայերենի պես շրջագծի ճեղքել-անցնելու, ուղիղ դեպի վերև է բարձրացել:

Կ

Այս գրի ծագումը որոնելուց առաջ՝ պետք է որոշել նրա համապատասխան գրերը օտար այբուբեններում:

Հունարենի մեջ այս կարգի երկու գիր ունենք՝ K և X, որոնցից առաջինը տառադարձված է միշտ կ, երկրորդը՝ ք: Իրանյաններն ունեն մեկ գիր (ϣ), որ տառադարձված է մեծ մասամբ կ և երբեմն միայն ք (շատը հետին): Սեմականները ունեն նույնպես երկու գիր, մեկը kaf (եբր. כ, ասոր. ܟ, արաբ. ک) և մյուսը qof (եբր. ܩ, ասոր. ܩ, արաբ. ق). kaf-ը հայերեն տառադարձված է ք, qof-ը՝ կ. հմմտ.

Բրքիչոյ = ասոր. Briḏišō, Դկրաթ = Deplaθ, Կամիշոժ = Qāmīšō, Կասինայ = Qašīnā, աքսոր = əksoria, կաթսայ = qaṭsā, կատու = qaṭū, կարկուրեայ = qarqūrā, կաքաւ = qaqqəwā, կեղև = qəṭāfā, կուղ = qūzā, կուաւ = qeltau, մաքս = maksā, մարակ = maṭraqā, շուկայ = šūqā, սակուր = seqūrā, փրկիմ = pəraq, քահանայ = kāh-nā, քաղղիայ = kaldāyā, քանքար = kalkorā, քարոզ = kārōzā, քնար = kennārā, քուշայ = kušna, քուսիթայ = kōsiṭā, քուրայ = kūrā, քուրմ = kumrā, քրօթ = krōwā, քրքում = kurkəmā, քօշ = kewšā (տե՛ս Հյուբշ. Arm. Gram., էջ 186—320):

Քնդունելով, որ հունարեն K ծագել է փյունիկյան kaf-ից, իսկ X ծագում է փյունիկյան qof-ից, գտնում ենք նույնպիսի հակառակություն, ինչ որ գտել էինք Ք և Տ գրերի մեջ. հունարեն K = հայ. կ, հուն. K = սեմական Չ, բայց սեմ. Չ = հայ. ք, իսկ հուն. X = հայ. ք, հուն. X = սեմ. Չ, բայց սեմ. Չ = հայ. կ:

Ինչպես Ք և Տ գրերի առթիվ ասել ենք, Մեսրոպը պետք չունե՞ր հետևելու գրերի սկզբնական ծագման պատմության, այլ միայն նրանց հնչումին. հետևաբար մենք էլ մեր համեմատությանց մեջ պետք է, որ ի նկատի ունենանք միայն ձայնական համապատասխանությունները, ինչպես արել ենք ցուցակում:

Կոպպը մեր գիրը հանում է դպտի Կ (քէլ) գրից. Մյուսները նախ սեմական Y ձևից էր հանում, հետո պալմիրական Մ գրից է հանում (WZKM, 1890, 284—88, թրգմ. Հանդ. ամս. 1891, էջ 70). Հա-

բությունյանը գնում է փյունիկյան **Վ** և արամեական **Վ** ձևից: Բայց այս բոլորը մեր **Ֆ** գրին է համապատասխանում և ոչ թե կ-ին: Մեմական ՉՕԴ գրի գանազան ձևերը բուրբուղին հետև են մեղանից, ինչպես նաև գենդ ու պահլավ **Յ** ձևը: Տաղավարյանը գնում է հայերեն **Գ** գրից ձևափոխված, ինչ որ անհարմար էմ համարում: Գարգհատուզներ, Մենեիշյանը և Սարգիսյանը հանում են հուն. **Κ** գրի նոտրագիր **ϰ** ձևից: Մարկվարտը այս վերջինի հետ հիշում է նաև ասորի **ܟ** գրի է վերջածակը (350/400 թ. Յ. Ք.), չափազանց նրման է նույնպես հին սասանյան **ϣ** գիրը: այնպես որ մենք վարանում ենք այս երեքից մեկն ու մեկը որոշել:

Վրացերեն **ⴁ** հայերենից գրեթե տարբերություն չունի և միևնույն վճռին է ենթարկվում: ուստի սխալ էմ գտնում Մյուլլերի մեկնությունը, որով վրացի գիրը արամեական **Կ** ձևից է հանում:

2

Հարությունյանը հանում է հայերեն **Ձ** գրից, Տաղավարյանը՝ փյունիկ. **Ⲡ** գրից, որ սակայն իս հնչումն ունի և, հետևաբար, սխալ է համեմատել մեր գրի հետ: Միենույն սխալը գործում է նաև Մյուլլերը (WZKM, 11, 390), որ մեր գիրը հանում է սեմական **Ⲡ** գրից, որ իբր թե նախ գրված է ծուռ գիրքով **Ⲡ**, հետո տակից կրճատվել դարձել է **Ⲡ** և վերջապես՝ **Ⲡ**: Կոպպը և Լագարդը զպտիներեն **Ⲡ** (հորի) գրից են հանում, բայց այս էլ ձևով տարբեր է: Անտեղի է Սարգիսյանի հիշած արաբական **Ⲡ** գիրը: Միծաղելի է Հիւնքեարպեյեանյանի մեկնությունը, որ հանում է Հայկ համաստեղության գլխավոր աստղերի գիրքից, իբր **Ⲡ** (տե՛ս Տաղավարյան, էջ 23): Մեր դրացի ազգերի այբուբենների մեջ սեմական ձևերը շատ են տարբերվում մեր գրից: իրանյաններն են միայն, որ բավական նրման են մեզ: Արդեն Փառնակը գրել է պահլավից, առանց սակայն հիշելու, թե հատկապես որ ձևից: Մարկվարտը հանում է սասանյան **Ⲡ** ձևից, բայց ըստ իս լավագույն է գնել պահլավական **Ⲡ** ձևից, որ նույնի տարբերակն է և սվեյի լավ է հարմարվում հայերեն **Ձ**-ին: Բացի սրանից վրացի **ⴁ** ձև գիրն էլ վերջինով միայն կարելի է մեկնել և ոչ նախորդով: Վրացի գրի ձևափոխումը թեքված գլուխը ներկայացնում է մեր հիշած պահլավ ձևի գեպի դուրս կորացած գլուխը: նախորդի մեջ այս գլուխը ներսումն է և չի կարող տալ վրացու դուրս երկարած գլուխը:

2

Հարությունյանը հանում է **Ձ** կամ **Շ** գրից: Սարգիսյանը և Տաղավարյանը՝ արաբական **Ⲡ** գրից, Լագարդը՝ զպտիական **Ⲡ** (սիմա) գրից, որ հունարենի **Ϡ** ու գիրն է, Մարկվարտը՝ հայերեն **Ձ** գրից: Բայց սրանք բոլորն էլ անհարմար են՝ հնչման տարբերության պատճառով: **Ձ** հնչյունը գտնում ենք միայն հարեշերեն **Ⲡ** և արաբերեն **Ⲡ** գրերի մեջ (վերջինը այսօր տաճկերենում հնչվում է պարզապես **Ձ**), բայց այս երկու այբուբենները Մեսրոպի ձեռքի տակ չկային: Մեզ դրացի ուրիշ որևէ այբուբենում չգտնելով այս գիրը՝ բնական է, որ Մեսրոպը իրանից է հնարել: **Ձ** կամ ու ձայնով **Ձ** շատ նման է մեր **Ս** գրին, ուստի կարծում էմ, որ նրանից է շինված, այլանմանության օրենքով: **Ս** գիրը բաղկացած է մի օղակից, որի գլխին ազուցված է մի երկթև. **Ձ**-ի մեջ օղակը անփոփոխ է մնում, միայն երկթևը տակն է դրված: Մեր մեկնությունը ավելի կհարմարվի, եթե դիմենք ուղղակի **Ս** գրի մոտը՝ ասորական **Ⲡ** ձևին: Սրա գլուխը խոշորացած և ուղիղ գիրքով է գրված (հմմտ. **Ք**), իսկ տակի կիսատ կորակը ամբողջացած ժամանակ՝ փոխանակ աջակողմյան շրջագծի վերի կողմից դուրս երկարելու, ներքևի կողմից է դարձած:

Վրացերենի մեջ էլ գրեթե նույն բանն է եղած և վրացերեն **ⴁ** ձ գիրը հայերեն **Ձ**-ից նրանով է միայն տարբերվում, որ գլուխը կրճատված է:

2

Կոպպը այս գիրը հանում է հին պրս. (իմա՛ ղնդ.) **Ϡ** (γ) գրից, Սարգիսյանը՝ արաբ. **Ⲡ** (շատ կոկորդական **Ϡ** ձայնը) կամ ղնդ. **Ⲡ** գրից, որին հետևում է նաև Տաղավարյանը (էջ 32), դնելով արաբերեն **Ⲡ**-ից: Բայց երեքն էլ շարաշար սխալվում են, որովհետև՝ ինչպես հայտնի է, Մեսրոպի ժամանակ մեր **Ձ** գիրը ամենևին այսօրվա հնչումը չունեք, այլ մի տեսակ հաստ **Ϡ** էր և համապատասխանում էր մյուս այբուբենների **Ϡ** գրին: Մյուլլերը նախ թե՛ հայը և թե՛ վրացին հանում էր սեմական **Ⲡ** ձևից, բայց հետո հայերեն **Ձ** գրից, ինչպես անում է նաև Հարությունյանը: Փառնակը գնում է պահլավից (բայց **Ⲡ** ձևից):

Բայց թե՛ այս համեմատությունները և թե՛ սրանցից դուրս մընացած մյուս բոլոր օտար ձևերը հարմար չեն, որովհետև կամ պարզ եռանկյուն են ներկայացնում կամ ձախ են դարձած և կամ, եթե աջ են դարձած, գուրկ են մեր գրի ձևափոխման թևից: Սրանք կարող

են առ առավելն ժառայած լինել իբրև նախատիպ մեր և գրին, բայց ոչ նաև Ղ-ին: Ավելորդ եմ գտնում նաև Մարկվարտի մեկնությունը, որ կարծում է, թե Ղ կազմված է Լ-ի կրկնությամբ իբր Լ Ղ ունի մի լավագույն մեկնություն. Գարդհատուզներ, Լազարոզ և Մեննիշյանը համեմատում են հունարեն Ա գրի հետ. թեև այս ձևը չի կարող տալ հայերեն Ղ, բայց Գարդհատուզներ հին հունարեն ձեռագրերի մեջ տեղ տեղ դործածված է գտնում նրա մեկ ուրիշ տարբերակը (հմմտ. Wattenbach, Anleitung sur gr. Paläogr., էջ 13), որ մեր Ղ-ից տարբերություն չունի (տե՛ս մեծ և փոքր Ցուցակները): Վրացերեն **ⴁ** բուրրովին նույն է հայ ձևի հետ և պետք չունի բացատրություն:

Ճ

Մարգիսյանը և Տաղավարյանը հանում են արաբական **ج** գրից, որ ոչ մի նմանություն չունի մեր գրի հետ: Նախ՝ կա հնչման տարբերությունը (**ج** հին տառագարձությամբ դառնում է ջ և արևմտյան նոր հնչմամբ միայն ց է). հրկրորդ՝ ձևի տարբերությունը (գիրը պետք է գլխիվայր դարձնել, թեև շրջել և պակաս մեկ թևը ավելացնել). երրորդ՝ ժամանակի և տեղի մեծ հեռավորությունը: Կուպլը, Կլապրոթը և Լազարոզը հանում են ղպտիական **Ⲛ** (janja) գրից, որոնց համամիտ է նաև Մալխասյանը: Հարությունյանը (էջ 313—14) մեկ անգամ իրավունք է տալիս Կուպլին և երկրորդ անգամ՝ հունարեն X է տառից է հանում. բայց ղպտի **Ⲛ** ունի զ հնչումը և համապատասխանում է մեր Ձ-ին, և ոչ թե Ճ-ին: Մարկվարտն էլ չի ընդունում այդ, որովհետև Ս դարում հայոց և ղպտիների միջև հարաբերություն չկար: Սակայն Մարկվարտը իր կողմից որևէ մեկնություն չի տալիս այս գրին:

Մեր շրջակա աղգերից միայն իրանյաններն ունեն և Շ գիրը: Ուստի Մեսրոպը սրանց միայն դիմած պիտի լիներ: Ինչպես Ցուցակից հրևում է, իրանյան այբուբենների մեջ՝ Շ ունի երեք ձև, որոնք իրարից շատ են տարբերվում. բայց այնուամենայնիվ միևնույն գրի տարբերակներն են: Առաջին ակնարկով սրանց և հայ Ճ-ի մեջ նմանություն չենք տեսնում. բայց եթե օգնության առնենք վրացի ձևը, կարող ենք նմանության գծեր գտնել: Առաջին իրանյան ձևը բաղկացած է երկու մասից, թեք մասից, որի գլուխը ազուցված է մի կեռ գիծ: Կեռ գիծը վրացականում ուղղված է, իսկ թեք մասը մի աննշան փոփոխություն է ստացել, որ հետին զարգացման արդյունք է: Հայերենի համար պետք է մեկնել **Յ** ձևից, որի մեջ եթե ընդունենք, որ վերևի կորովությունը հետզհետե կրճատվել

է, իսկ ներքևի կիսատ կլորակը ամբողջանալով՝ ձախակողմյան շրջագծից դուրս է ելել, այն ժամանակ կունենանք Ճ գիրը: Զարգացման նույն երևույթը ներկայացնում են նաև Ժ և Ծ գրերը, մասնավանդ վերջինը, որի մայրը՝ ասորի Յ իրանյան և-ի աջ շրջված ձևն ունի գրեթե: Տակի կիսատ կլորակի ամբողջացումն ու շրջագծից դուրս երկարելը ընդհանուր է բոլորին: Եթե ասորի Յ ձևը ավել է հայերեն Ծ, նույն զարգացմամբ իրանյան ձևն էլ կկարողանար տալ Ճ, որ Ծ գրից ձևով իրապես տարբեր չէ:

Մյուսները մեր գիրը հանում է սասանյան **ⵎ** ձևից, որ ինձ անծանոթ է: Բայց եթե սա ուղիղ է, ուրեմն մենք ունենք միևնույն գրի համար չորս իրարից տարբեր ձև, և այն ժամանակ դժվար չէ ենթադրել, որ սրանց հետ գանվեին նաև ուրիշ միջին ձևեր, որոնք ավելի նման լինեին հայերեն Ճ-ին:

Ս

Հարությունյանը և Տաղավարյանը հանում են փյունիկյան **Ⲥ** գրից, որ ամենին նմանություն չունի մեր գրի հետ: Տաղավարյանը հիշում է նաև փյունիկ. **Ⲥ** ձևը, որ ինձ անծանոթ է և նմանության հետք էլ չունի: Սխալվում է նաև Մյուսները, երբ համեմատում է սեմական **ⵎ** ձևի և սասանյան ու զանգիկ գրերի հետ: Փառնակը հանում է պահլավից, բայց չգիտեմ, թե ինչ նմանություն կարելի է նշմարել սրա հետ: Էսթրանգելո, ասորի և մյուս սեմական ձևերն էլ նմանություն չունեն: Մարկվարտը դնում է հնագույն եգիպտական (ասորական) ս ձևից, որ իբր թե աջ է դարձված և հետո գլխիվայր շրջված է՝ շփոթելու համար Ո-ի հետ: Բայց չէ որ այն ժամանակ էլ Ս-ի հետ կշփոթվեր: Տրված բացատրությամբ հասնում ենք Ա ձևին և ոչ թե Ս-ի: Մարկվարտը այսքանի վրա պետք է ավելացներ նաև, թե Ա-ի հետ էլ շփոթելու համար՝ ժայրի թևը վերևի կողմը դրվեց: Բայց այսչափ ձևափոխություն շատ է մեկ գրի վրա:

Իրավունք ունեն Գարդհատուզներ, Մեննիշյանը, Մարգիսյանը և Մալխասյանը, որոնք մեր գիրը համեմատում են հունարենի հետ: Մարգիսյանը դնում է հունականի **Ϻ** ձևից, բայց սա շատ հարմար չէ մեր գրին: Պետք է առնել Գարդհատուզների և Մեննիշյանի առաջարկած **Ⲥ** ձևը, որ գործ էր անում քրիստոնեական թվականից առաջ և հետո, ինչպես գտնում ենք սինյակահան նշանավոր Ափետարանի ձեռագրում. հունարենի այս ձևից ծագել է ղպտիական **Ⲥ** մ: Այս պատճառով ավելորդ է Կուպլի և Կլապրոթի առաջարկությունը, որոնք մեր գիրը հանում են ղպտիական այս ձևից: Հայերենի մեջ հույն գրի աշակողմյան մանր փշիկները շնջված են և սրանց տեղ

ավելացրած է գլխի վրայի կորուսիւնը, տարբերելու համար Ս-ից, առանց որի նրա հետ բոլորովին նույն պիտի լիներ: Մարկվարտը, ընդունելով եդեսական ծագում, բնականաբար հակառակ պիտի լիներ հունարենին, որից շատ տարբեր է գտնում մեր գիրը, բայց իր հիշած հունարենը ՄԱճԻՆ ունի, որ իրոք տարբեր է. ինչո՞ւ չի գնում Գարգհաուզենի ձևը:

Վրացերեն Ա գիրը Մյուլլերը գնում է պահլավական 6-ից. բայց մենք սրա հետ նմանութուն չենք տեսնում և հին սասանյան ձևից ծագած ենք կարծում: Զարմանալի է որ նոր վրացական Յ ձևը այնքան նման է պահլավ ու զանդիկ 6-ին. բայց սա զուտ պատահմունք է:

3

Հարությունյանը մոռացել է նշանակել այս գրի ծագումը. կարողը գնում է արամեական (ասորական) } ա գրից. Մարգիսյանը պարսկական (իմա՝ արաբական) } Կ Կամ զանդիկ Վ (?) գրից. բայց հետո սրանից հրաժարված՝ հունական ՝ գրի և նշանի միացումն է համարում (Բազմ. 1897, ապր. հավել. էջ 6): Տաղավարյանն էլ հետեւելով Մարգիսյանին՝ հանում է արաբական Կ Կ գրից: Հյուսիսարաբիկները (տե՛ս Տաղավ. էջ 23) Հ գրի շրջած Զ ձևից է համարում: Գարգհաուզենը չի նշանակել այս գրի ծագումը՝ իբր ոչ հունական:

Մեր հարեան ազգերի այբուբենում առանձին տառով չի նշանակված այս ձայնը, որ սակայն թե՛ ասորերենի և թե՛ մանավանդ պահլավերենի մեջ սովորական էր և որ մեր նախնիք տառադարձել են միշտ յ գրով. օրինակ՝ ասորերեն Yaunan = Յոսնան, Yoxan-nān = Յոխնան, ihudāyā = հրեայ, yaxmurā = յամուր և այլն. պահլավերեն՝ yastan = յագել, yāsmīn = յասմիկ, yāvētān = յավետան, ayātkār = յետկար, Yazdkert = Յազկերտ և այլն և այլն: Ասորերենում այս ձայնը նշանակվում է պարզապես օ ի գրով. նույնպես և պահլավերենում՝ ի գրով, որ հաջորդ տառի հետ միացած ժամանակ դառնում է օ ձևով կիսաշրջանակ: Զանդիկ գրության մեջ ի և յ ձայները զանազանելու համար՝ առաջինի տեղ գործ են ածում մեկ ի (՝), երկրորդի տեղ երկու ի (՝), որ իբր առանձին տառ է ըմբռնվում և կամ նորահնար Զ ձևը, որ անշուշտ կազմված է պահլավերենի կցյալ օ գրից:

Մենքուպը շրջակա ազգերի այբուբենների մեջ առանձին մի ձև չգտնելով այս ձայնի համար՝ փոխ է առել պահլավական ՝ ի գիրը: Բայց որովհետև սա շատ փոքրիկ մի նշանախեց էր, ուստի հարկ է

համարել կամ խոշորացնել և կամ երկու անգամ իրար վրա դնել: Այս վերջինը բավական մոտենում է զանդիկ " Կ գրության, ուր երկու ի-երը կողք կողքի են դրված, փոխանակ իրար վրա դրվելու: Այսպես է մեկնում նաև Մարկվարտը:

6

Հարությունյանը հանում է փյունիկյան Մ գրից, այսպես է նաև Տաղավարյանը: Բայց փյունիկյան ձևը շուրի մեր գրի աջակողմյան դեպի վերև դարձած մասը: Նույնը պետք է առել նաև Կոպպի մասին, որ հանում է եթովպական Կ և գրից: Մյուս այբուբեններից արամեականը, պարսկականը, բարելավականը և սամարականը փյունիկյանի ընկերներն են և նմանութուն չունեն մեր գրի հետ: Ավելի հեռու են էսթրանգելո, ասորի և նոր պահլավիկ ձևերը. վերջինը հասել է պարզապես մի ուղիղ գծի: Զափազանց տարբեր են մանրեական օ և սոգդիական օ ձևերը:

Համեմատության համար մնում են հունարեն, հին սասանյան և զանդիկ ձևերը:

Գարգհաուզենը, Մենելիշյանը և Մալխասյանը համեմատում են հունարեն Ν ձևի հետ: Գարգհաուզենը նմանութունը այնքան պայծառ է գտնում, որ ավելորդ է կարծում բացատրություն տալ: Մենք այդչափ պայծառ նմանութուն չենք տեսնում և նմանագույն մի ձևի հասնելու համար պետք ենք տեսնում դիմելու նախածեղին: Ν-ի նախածեղին ստանալու համար՝ միջին շեղագիծը պետք է բոլորովին ցած իջեցնել, այն ժամանակ կձևանա Ա-ի նման մի տառ: Ինչպես փյունիկերեն ԱՎ մ և Մ և իրար նման բաներ էին և երկրորդը առաջինից մի պակաս առումով էր միայն տարբերվում, նույնպես հունարենի մեջ էլ նախապես ΙΑ մ և Ι և նման բաներ էին, և երկրորդը առաջինից տարբերվում էր աջակողմյան և ձախակողմյան ստորին փշիկների բացակայությամբ: Մարգիսյանի հիշած հունարեն ձևերի մեջ մ և և բնավ չեն տարբերվում. երկուսն էլ և ձևն ունեն: Մենքուպը այս երկու գրերը, ինչպես նաև հայերեն Ս, իրարից տարբերելու համար կարող էր Ն-ի վրա ավելացնել ձախակողմյան կտուցը, ինչպես որ Մ-ի վրա ավելացրել էր աջակողմյան կտուցը:

Հայերենին շափազանց նման է հին սասանյան Է, որից կազմված են զանդիկ շորս և-երից գոնե երկուսը, այն է ձախ շրջված Յ Ո և փոքրիկ հավելվածով ԿՈ: Մարգիսյանը արգեն հունարենի հետ նաև վերջին զանդիկ ձևն էլ է հիշում: Փառնակը պահլավ (իմա՝ զանդիկ) Յ-ից շրջված է համարում, իսկ Մարկվարտը՝ սասանյան Է ձևից (հունարեն Ν-ի հետ քիչ նմանութուն է տեսնում):

Ես չեմ կարող վերջնական վճիռ տալ և տատանվում եմ հու- նարեն և սասանյան ձևերի միջև:

Վրացերենն Ը և հայերեն ն-ից մեծ տարբերություն չունի. բայց իր աջ դարձած կտուցով կարծես ցույց է տալիս, որ ինչպես իր, նույնպես և հայ գրի համար ավելի լավ է ընդունել սասանյանը:

Շ

Մյուսները այս գիրը հանում է սեմական 7 (իմա՛ պալմիրական շ) գրից, որից դնում է նաև վրացերենն շ (ուզում է ասել Կ շ): Մարգիսյանը հանում է արաբերենն ش կամ զանդիկ 𐭮 Տ ձևից, որի ինչ լինելը չհասկացա: Հարությունյանը՝ փյունիկ W ω կամ սասանյան շ Տ ձևից: Տաղավարյանը փյունիկ 𐎱 գրից, որ մեր ծ գրի արժեքն ունենալով՝ ոչ ձևով է հարմարվում, և ոչ ձայնով: Սասանյան ձևի նմանությունը խաբուսիկ է, որովհետև նախ տառը պետք է կիսել և առնել միայն կեսը, այն էլ համապատասխանում է մեր բոլորգիր շ-ին, որ հետին ժամանակի գործ է: Ավելորդ է խոսել արաբերեն ش-ի մասին: Մյուս սեմական ձևերը, ինչպես նաև դպտին, իրենց եռանկյուղ մատներով շատ հետու են մեր գրից:

Մնում են հունարենը, զանդիկն ու պահլավը: Գարդհաուզենը, Մենևիշյանը և Մալխասյանը մեր գրի հետ համեմատում են հու- նարենն 𐎱 ևս ձևը, որին համաձայն էր նաև Հյուբշմանը, ինչպես հայտնել է ինձ իր դասախոսություններից մեկի միջոցին: Հունարե- նում, ինչպես հայտնի է, շ ձայնը չկա. և եթե Մեսրոպը փափագեր մեր շ-ին համազոր փնտրել հունական այբուբենի մեջ, պիտի ընտ- րեր կամ σ α և կամ ξ քա: Առաջինը իր բնիկ պաշտոնն ունենալով, իսկ երկրորդը իբր ավելորդ տառ մնալով՝ այս վերջինը կարող էր ավելի լավ համարվել՝ մանավանդ որ հույներն էլ իրենց ἄρταξέρ = Արտաշիր, ἄρταξιάδ = Արտաշես, ἄρταξάτα = Արտաշատ և այլն տառադարձություններով կարծես ցույց էին տալիս, թե ξ տա- ռը կարող է փոխանակել մեր շ ձայնը: Այս պատճառով է անշուշտ, որ Մեսրոպը հայերեն գրերի շարքի մեջ շ գիրը զետեղել է ճիշտ այնտեղ, ուր գրված է հունարենն ξ (ν և-ի և ο ո-ի մեջտեղ):

Ξ տառը շատ բազմաշարշար ձև ունի. հնապես ուներ 𐎱 ձևը, որ հետո ուղղահայացը կորցնելով՝ եղավ 𐎱, բայց նաև երեք անջատ գծերը իրար հետ միանալով եղավ վերջապես ξ, որի հնագույն ձևը տե՛ս Ցուցակում: Սա մեր Ծ-ից մեծ տարբերություն չունի:

Վերոհիշյալ գիտունների հետ մենք էլ պիտի ընդունեինք այս շատ հարմարավոր միկնությունը, եթե սակայն ավելի հարմարը չգտնվեր: Այս է պահլավերենն 𐎱 գիրը, որ թե՛ ձայնով (մինչդեռ ξ

ուներ քա հնչումը) և թե՛ ձևով նույն է հայերեն Ծ-ի հետ: Հունարենն ξ ձևը հայերեն Ծ-ին հասնելու համար՝ վերի երկու ոլորքներից մե- կը պիտի պակասեր, իսկ պահլավերենն 𐎱 ձևի մեջ՝ ձախակողմյան փշիկը պետք է թևի պես երկարել գրի գլխի վրա:

Մեր կարծիքը հաստատում է նաև վրացերեն Կ, որ ավելի հեշտությամբ կարող է նույն պահլավ ձևից ծագել, քան թե հունա- րեն ξ-ից:

Մարկվարտը մեր Ծ գիրը համեմատում է հին եգիպական 𐎱 և Ատրպատականի մեջ հնարված բնիկ պահլավիկ 𐎱 գրի հետ, որ հետնագույն Արշակունի դրամների և մի քանի հնագույն սասանյան արձանագրությունների մեջ նշմարվում է:

Մենք՝ մեր և հիշյալ գրերի մեջ նմանություն չենք տեսնում:

Ո

Հարությունյանը և Տաղավարյանը հանում են փյունիկյան 𐎱 (' այն) գրից, որ սեմականներին հատուկ կոկորդային հնչում է (արաբերեն 𐎱) և ամենին կապ չունի մեղ հետ: Մյուսները հանում է զանդիկ 𐎱 գրից, բայց թե սա ինչքան տարրեր է մերից, պետք էլա բացատրելու: Մարկվարտը դնում է էսթրանգելո՝ "կամ Հա- չիապատի (պահլավ) 𐎱 գրից, որ իբր թե ձևափոխվել է հունարեն 𐎱 գրի կաղապարով: Բայց եթե հունարեն 𐎱 գրին է ծառայած իբրև կաղապար, էլ ի՞նչ պետք կա հիշելու էսթրանգելոն և պահլավը:

Մեր գրի մայրն է հունարեն 𐎱, ինչպես ընդունում են Գարդ- հաուզենը, Մենևիշյանը և Մալխասյանը: Մյուս այբուբենները ար- դեն զուրկ են համապատասխան ձայնավորից: Հունարեն տառը ձևով ու ձայնով նույն է մեր 𐎱-ի հետ: Միակ տարբերությունն այն է, որ 𐎱-ի տակը բաց է, մինչդեռ հունարենում շորս կողմից փակ կլորակ է: Գարդհաուզենը ասում է, թե հունարենի մեջ էլ կա կի- սաբաց բերանով 𐎱, միայն թե այս բացվածքը վերևից է: Նրա կար- ծիրով, այդ ձևով դարձված 𐎱-ն հայերենի մեջ պիտի տար 𐎱, բայց որպեսզի այս ձևը չլիտթվի մեր 𐎱-ի հետ, բացվածքը տակի կողմից է եղած: Այս բացատրությունը ուղիղ չէ: Մեսրոպը իր առաջ բերա- նարաց 𐎱 ունեցած չէ, ինչպես ցույց է տալիս սրա ճիշտ օրինակու- թյունը եղող վրացերեն 𐎱: այլ այդ բացվածքը առաջ է եկել հետո՝ հայերենի մեջ և հայկական գեղագրության այն ոճից, որի վրա ա- վելի ընդարձակ խոսեցինք վերը՝ Ա գրի առթիվ (հմմտ. P = P, φ = = φ, B = B):

Ո գրի բացվածքի տարբերությունը կասեցրել է նաև Մարգիս- յանին, որ, կարծելով նաև, թե հայերեն ո երկար ձայնավոր է, մինչ-

դեռ հունարենն Օ կարճ է, հայերենն ո գիրը հանում է հունարենն երկար Ձ-ից և կամ ասորի) ա-ից (որ ըստ Վարդանազարի խեղկատակ պատմության՝ մեր ո գիրն է):

Չ

Գարդահուզենը չի խոսում այս գրի վրա, որովհետև հունական այբուբենում չկա: Լագարդը անորոշ է թողնում: Սարգիսյանը հանում է արաբերենն Շ Է գրից, Տաղավարյանը՝ փյունիկյան Մ Է ձևերից, որոնք ա հնչյունն ունենալով՝ չեն հարմարվում մեր գրին: Հարությունյանը հայերեն Ջ կամ Ծ գրից ձևացած է կարծում: Մեր շրջակա ազգերի այբուբենների մեջ միայն իրանյանն ունի Ը ձայնը, բայց սա էլ հայերենում տառադարձված է միշտ և. (մեկ անգամ կա պահլավերենն ʾwāḏ = հայերեն աաչ. Հյուբշման, Arm. Gramm., էջ 112):

Այսպես ուրեմն Չ գիրը մնալով առանց համապատասխանության, պետք է որ շինված լինի այլանմանության օրենքով՝ մերձավորագույն մի հնչումից: Չ-ի ամենից մոտիկ հնչումներն են Ճ և Զ, որոնց իրանյան ձևերը տե՛ս Ցուցակում: Մարկվարտը հանում է արշակունի գրամենքի Ը գրից, որ պահլավական ՚ { կամ զանդիկ գիրն է և ըստ մեզ ավել է հայերեն ձ: Այս մեկնությունը կարող է ուղիղ լինել, բայց ավելի նման է հայերեն Զ, որի զենդական ձևն է Ը: Վերջին պարագային պիտի ասենք, որ Զ-ի ծուռումուռ գլուխը կանոնավորված և տակի պոչն էլ ուղղված է:

Վրացերեն Ի շ նման է հատկապես զանդիկ ք-ին:

Մեր բոլորգիր շ-ից ածանցված է ուսերենն Վ, ինչպես ասում են ուս գիտնականները: Ռուս ձևի մեջ հասլավված է մեր շ-ի պոչը, ինչպես եղել է նաև ց-ի հետ: Այսպիսով ուսերենն Վ ստացել է զանդկերենի շրջված ձևը՝ բոլորովին պատահաբար:

Պ

Հայերենն ունի երեք շրթնային պայթուցիկ բաղաձայն (բ, պ, փ). սրանցից առաջինը բոլոր մեր գրացի լեզուների մեջ էլ գտնվում է. երկրորդ և երրորդ ձայների դեմ հունարենում գտնում ենք π և φ, որոնցից առաջինը կանոնավոր կերպով և միշտ տառադարձված է պ, երկրորդը միշտ փ: Իրանյան լեզուներն ունեն ք և փ ձայները, որոնց առաջինը տալիս է հայերենն պ և երկրորդը՝ փ. (հարյուրավորների դեմ ունենք տասնի շափ բառ, ուր պրս. ք = հայ. փ): Այս ք և փ ձայների համար պահլավերենն ունի մեկ գիր միայն (շ), որ

երբեմն ք է կարդացվում, երբեմն փ: Այս շփոթության առաջը առնելու համար զանդկերենի մեջ շ հատկացվեց ք ձայնին, իսկ փ-ի համար՝ այլանմանության օրենքով հնարվեց Ջ ձևը: Սեմականներն էլ ունեն Ջ = ասորի Չ գիրը, որ կարդացվում է երբեմն ք և երբեմն փ: Հայերենում ասորական փոխառության 16 դեպք կա, ուր պատահում է նույն սառը. սրանցից վեցի մեջ ասորին ունի փ, հայերենը՝ փ (Ծփրգմ, Մոփք, շեփոր, շուփայ, սոփեր, փիլիսոփայ), յոթի մեջ ասորին ք, հայերենը փ (շամփուր, շափիղայ, շուշփայ, սափրեմ, փեզենայ, փղշտացի, փրկեմ). երկուսի մեջ ասորին ք, հայերենը պ (զոպայ, պողոտայ). մեկ տեղ էլ ասորին՝ փ, հայերենը պ (կուպր): Սրանից հետևում է, որ սեմական այս գրի դեմ հայերը սովորաբար դնում են փ. ուրիշ խոսքով՝ սեմականների հնչումը ավելի փ էր լքսվում, քան թե պ: Սրա համար է, որ նույնիսկ իրանյան ք ձայնի դեմ ասորներն գտնում ենք փ, օրինակ՝ պհլ. sapat = ասոր. saftā «կողմ», հպրս. apadāna = ասոր. āpaḏnā «ապարանք» և այլն: Արաբերենը, ինչպես հայտնի է, արդեն իսպառ զուրկ է ք ձայնից և ունի միայն փ:

Այս բոլորից հետևում է, որ հայերեն պ և փ գրերի ուղիղ և հաստատուն համապատասխանները պետք է փնտրել միայն հունարեն այբուբենի մեջ և ոչ այլուր:

Տեսնենք այժմ, թե ինչպես են վարվել մեր քննիչները:

Հարությունյանը և Տաղավարյանը հանում են փյունիկ Պ գրից, Մյուլլերը (WZKM, 1890, 284—88, թրգմ. Հանդ. Ամս. 1891, էջ 70) պալմիրական ձևից, որ, ինչպես ասում է, վատ գրված Յ-ի նրման է: Բայց ոչ մեկը և ոչ մյուսը նման չեն հայերեն Պ-ին: Հարությունյանն ունի նաև փյունիկ Ք ձևը: Այս ձևը բավական հիշեցնում է հայերեն Պ գիրը. ուստի փափագելով ստուգել նրա գոյությունը, դիմեցի քնկերոջս՝ Կ. Բասմաշյանին: Նա իր նամակի մեջ (1893 հունվ. 7 ն. տ.) հայտնում է, որ այսպիսի մի ձև չի կարողացել գրտնել փյունիկերենում: Հայերենից տարբեր են նաև մյուս սեմական ձևերը, ինչպես ասորի Չ և պահլավ շ, որոնք մեր տեսությանը արդեն չէին կարող ծառայած լինել իբրև օրինակ հայ այբուբենին: Մարկվարտը ասում է, թե այս գրի ծագումը իրեն անհայտ է. բայց միևնույն ժամանակ սասանյան և կամ եղեսական (ասորական) շ գրի կրկնությունն է կարծում:

Ուղիղ մեկնությունը տալիս են Գարդահուզենը, Մենեիշյանը, Մալխասյանը, Սարգիսյանը և Փառնակը, որոնք Պ գիրը դնում են հունարեն Ս-ից:

Այս գիրը հունարենի մեջ երկու ձև է ունեցել. միաճյուղ (Γ) և երկյուղ (Π). առաջինի շարունակությունն է լատինական Ρ, որ

սակայն շուտով ջնջվել է հունարենում: Տեական է դարձել երկհնչյուղ II, որ անցել է նաև ռուսերենին: Հայերեն գիրն էլ հունական երկհնչյուղ II-ից է:

Ծրկհնչյուղ II-ն էլ մի քանի ձև է ունեցել, որոնցից երեքը տե՛ս մեր ցուցակում: Սարգիսյանը մեր գիրը հանում է ցուցակի վերջին ձևից, ենթադրելով, որ սրա գագաթի վրա երկարող հորիզոնական գծի աջ ծայրը մի քիչ ավելի ցածր է կախված, որով ձևացել է մեր Պ-ի երրորդ երկար սյունը: Բայց այդ ժամանակ պետք է ընդունել նաև, որ հունարեն գրի առաջին և երկրորդ սյուններն էլ կարճացել են մեր մեջ, և հորիզոնական գծի ձախ ծայրը ջնջվել է: Այս շափը մի քիչ երկար է: Լավագույն մեկնությունը ակնարկում է Գարդհատուհներ, որ մատնանիշ է անում Յուցակի երկրորդ ձևը: Սրա ակիզը գտնված փոքրիկ ուրբը հայերենում մի քիչ ցածրից առնվելով՝ ավելի է երկարել, որով առաջ են եկել մեր գրի երեք հնչյուղերը, ինչպես է նաև հունարեն բոլորգիր գրություն մեջ: Զախակողմյան թևի երկարացման համար կարելի է համեմատել նաև Ռ և Ն:

Վրացերեն Ս պիվում է, թե ծագել է պահլավական Ս-ից, ինչպես դնում է նաև Մյուլլերը. հմմտ. վրաց. Ջ = պհլ. Ս Ն:

Ջ

Լազարը մոռացել է դնել այս գրի ծագումը: Հարությունյանը հանում է հայերեն Ջ գրից: Սարգիսյանը դանդիկ Ջ չ գրից, որ թեև ձևով նման է մեր գրին, բայց ձայնով տարբեր լինելով՝ այստեղ գործ չունի: Տաղավարյանը հանում է պարսկերեն ج գրից, որ Թ-ժ դարում ձևացած է արաբերեն ج գրից՝ այլանմանության օրենքով, և համապատասխանում է մեր Ե գրին: Գարդհատուհներ (որին հետևելով նաև Մենկիշյանը) համեմատում է հունարեն Ϝ ϝ գրի հետ. բայց այս գիրը Մեսրոպի ժամանակ արդեն վաղուց ջնջված էր և մերից շատ տարբեր հնչում ունենալով՝ բնավ չի կարող համեմատության առնվել: Մարկվարտը հրաժարվում է այս գրին որևէ մեկնություն տալուց: Մյուլլերը նախապես դնում էր սեմական Վ Վ (!) ձևից. սա իբր թե ուղիղ գիրքով տվել է վրացերեն Ջ Z (!), իսկ գլխավոր դատնալով՝ եղել է հայերեն Ջ: Բայց հետո սրանից հրաժարած՝ դնում է դանդիկ ج գրից (WZKM, 8, 285, թրգմ. Հանդ. ամս. 1894, 295): Փառնակը դնում է պահլավից, բայց պարզ չէ, թե ինչ է հասկանում պահլավ ասելով: Պահլավերենում ջ ձայնի համար հատուկ նշան չկա. սրա տեղ գործ են ածվում Ս Ն, ՍՇ, յ ի և սրա կցյալ Ս ձևը:

Մեր շրջակա ազգերի այբուբենների մեջ երկու տեղ միայն կա-

րող ենք գտնել հայերենին համապատասխան մի տառ. առաջինն է եթովպական Ա ձևը, որ տեղի հեռավորության պատճառով մի կողմ է մնում. երկրորդն է գանդիկ ج յ, որի հետ Մյուլլերը համեմատում է հայերեն գիրը: Այս տառը թե ձևով և թե ձայնով նույնն է հայերենի հետ: Հայերենի մեջ գրի գլուխը մի քիչ փակված է, իսկ պուլը գրված է երկաթադրի հայկական այն ոճով՝ որ գտնում ենք նաև Ջ, Ջ, Ջ, Ս գրերի մեջ: Բոլորգրում այս ձևը փոխված է և պուլը դարձած է միայն աջ. հմմտ. գ, շ, շ, շ:

Վրացերեն Ջ չ նույն ծագումն ունի. իր ծանուցած ձևը համապատասխանում է մեր Ջ-ի ծուռ ու մուռ գլխին:

Թ

Այս գրի ծագումը քննելու ժամանակ ի նկատի պետք է առնել նաև Բ գիրը: Օտար ազգերը մեր այս երկու գրերի դեմ մեկ է միայն ունեն: Այբուբենի շարքում թեև այս Բ-ի դեմ հայերեն համապատասխանում է Թ, բայց տառադարձության մեջ մեծագույն մասամբ դրված է Բ: Գրերի ձևից դատելով՝ օտար այբուբենների Բ գիրը կապված է մեր Բ-ի հետ և ոչ թե Թ-ի, ինչպես որ քիչ հետո կտեսնենք: Հայերեն Բ ծագում է հունարեն Բ գրից: Գարդհատուհներ, Լազարը և Մենկիշյանը թեև Թ հանում են հունարեն Բ-ից, բայց սա հայտնի կերպով սխալ է: Գարդհատուհներ իր ասածը ապացուցելու համար՝ հիշում է զոթական Դ Պ ձևը, որ նաև Մենկիշյանը դնում է իր ցանկի մեջ. սրա հետ կարելի էր նաև հիշել լատինական R, որ շատ նման է մեր Թ-ին. բայց թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը նշանակություն չունեն մեզ համար, որովհետև չեն կարող իբր օրինակ ծառայած լինել Մեսրոպին. պետք էր հին հունարենի մեջ գտնել այդպիսի երկհնչյուղ մի ձև: Այս տեսակետով շատ հետաքրքրական է Սարգիսյանի ցանկի մեջ հիշված հունարեն Ջ (τ) ձևը, որին սակայն ուրիշ տեղ չեմ հանդիպել: Այս ձևի պակասությունն այն է, որ ձախակողմը ավելորդ մի թև ունի, որ հայերենի մեջ չկա. իսկ աջակողմյան թևը ներքևից է առնված, մինչդեռ հայերենինը մեջտեղից է: Նույնիսկ Սարգիսյանը, որ իր ցուցակում հիշում է այս հույն ձևը, իր բացատրությանց ժամանակ Թ գիրը դնում է հունարեն Բ կամ ասորի Զ տառից՝ մեկ կողքի վրա պառկեցնելով այն: Հարությունյանը հանում է Թ գրից (!):

Մեր գրացի ազգերի այբուբենների մեջ միայն մի գիր կա, որ ըստ կարելիության մոտ է հայ գրին. այս է հին սասանյան արձանագրությանց Դ ձևը: Սա, ինչպես ցուցակից երևում է, երկու արժեք ունե՛ր՝ τ և ν. հմմտ. նաև պահլավական Դ, որ է τ և ν: Այսպիսի մի

անորոշ գրի դիմել և իբր կաղապար գործածել այն՝ անշուշտ շար-
տի ուղիք Մեսրոպը, եթե հանգամանքները մի քիչ տարբեր լինեին:

Հայերեն այբուբենի համար պետք էր հնարել R, R և V գրերը: Քանի որ ոչ մի այբուբենի մեջ էլ չկար կրկին R, ուստի Մեսրոպը մտածեց մեկ ր առնել հունարենից, մյուսը առնել ուրիշ մի այբու-
բենից, այն է՝ ասորուց կամ իրանյանից: Ասորի ; կամ էսթրանգել-
լո է մի փոքր նշանախեց էր, որ կետով միայն զանազանվում էր ՚
կամ ՚ ղ գրից. ուստի ավելի լավ համարեց Մեսրոպը՝ իրանյան
Ղ ձևը: Բայց V գրի համար էլ պետք էր դիմել այս երկու այբուբեն-
ներից մեկին, որովհետև հունարենում V գիրն էլ էր պակասում:
Ասորի օ և էսթրանգելո օ (V) գրերը նույնպես փոքրիկ տառեր էին
և հայերենի մեջ ձևով պիտի շփոթվեին Ո գրի հետ. ուստի նորից
պետք էր դիմել իրանյաններին: Բայց, իրանյանների մեջ էլ, ինչպես
գիտենք, ր և յ միևնույն տառաձևն ունեին: Այլևս ուրիշ ելք չէր
մնում Մեսրոպին, եթե ոչ այս երկու գրերի մեջ մտցնել փոքրիկ ձե-
վափոխություն և այսպիսով հնարել հայերեն Ռ և Վ գրերը:

Ռ գիրը ձևացնելու համար Մեսրոպը սասանյան գրի ձախ սյու-
նը երկարեց մինչև ցած (գեղազրական մի ձև՝ որ նշմարում ենք նաև
Ք, Խ և Պ գրերի մեջ), իսկ պուշր բարձրացրեց վերև: Վ ստանալու
համար՝ պուշր տեղը պահեց, բայց ձախ սյունը մեջտեղը բերավ:
Այսպես Ղ = Ռ — Վ:

Բոլոր այս մեր ասածները անդրադառնում են նաև վրացերենի
մեջ, ուր ունենք Ջ ու Կ Վ գրերը: Այս երկուսը միևնույն հիմնա-
կան կաղապարն ունեն, և ծագում են նույնպես սասանյան Ղ ձևից.
երկուսի մեջ էլ միջին երկար սյունը և աջակողմյան թևը ճիշտ միև-
նույնն են. միայն ձախակողմյան թևը մեկի մեջ վերեն է, մյուսի մեջ՝
ներքևը:

Տաղավարյանը և Մարկվարտը մեր գիրը մեկնում են այլանը-
մանություն օրենքով, իբրև ր գրի կրկնությունը ձևացած (Ր): Սա
կարող էր հավանական լինել, որովհետև նախ՝ ձևի կողմից հակա-
ոակություն չկա, երկրորդը՝ Ռ գիրը իրոք շատ անգամ դրված է կըր-
կին Ր-ի փոխարեն: Բայց մեր կարծիքով սասանյան ձևը ավելի
պատշաճ է, որին իբր ապացույց ծառայում է վրացականը:

Ս

Հարությունյանը հանում է փյունիկ Յ ղ և արամեական ՚ (ս)
ձևերից, որոնք բնավ նման չեն մերին: Տաղավարյանը դնում է
փյունիկ W գրից, որ շ հնչումն ունենալով՝ հարմար չէ այստեղ: Տար-

բեր են նաև ասորին և մյուս սեմական ձևերը: Համեմատության հա-
մար մնում են իրանյան և հույն ձևերը:

Մարկվարտը մեր գիրը հանում է հին սասանյան արձանագր-
ությունաց 7 ո ձևից, որ իբր թե Մեսրոպը գլխավոր է շրջել Ո գր-
ից զանազանելու համար: Մեր գրին շատ ավելի նման է առաջին
սասանյան, պահլավական և զանգիկ ր ձևը, որի հետ համեմատել
են արդեն Կոպպը, Մյուլլերը և Փառնակը:

Գարդհաուզենը, Մենկիշյանը և Սարգիսյանը մեր գիրը հանում
են հունարեն Տ-ից: Քեև այս ձևը մեր գրից շատ տարբեր է, բայց
հնագույն ձևերը շատ ավելի նման են, ինչպես տեսնվում է Յու-
ցակում: Սարգիսյանը հիշում է երկու ձև. առաջինն է Ը ձևը, որ
մեկ կողքի վրա պատկեցնելով ստանում է հայերեն Ս: Սա անհար-
մար էմ կարծում: Ավելի լավ է Սարգիսյանի երկրորդ ձևը, որ մեր
Յուցակի էլ երկրորդ ձևն է և հայերեն III-ի նման մի բան է: Սրա
երկու ծայրի ոլորքները կրճատելով՝ ձևանում է հայերեն Ս:

Գարդհաուզենը և Մենկիշյանը հանում են հունարեն Ը ձևից, որ
պարզ կիսալուսին է և որից ձևացած են նաև լատինական Ը և ոու-
սական Ը գրերը: Հայերենում, ասում է Գարդհաուզենը, գրին հա-
մալափ ձև տալու համար՝ ավելացրած է երկրորդ գիծը և այսպիսով
առաջ է եկել Ս: Վրացերեն Ե-ի մեջ այս հավելվածական ճյուղը
միայն կիսով լափ է բարձրացել:

Բացի Գարդհաուզենի և Սարգիսյանի հիշած ձևերից, հայերե-
նին հարմար է զալիս նաև հունարենի երրորդ ձևը (Ξ), որ ուրիշ
բան չէ, եթե ոչ ծուռ գիրքով դրված Ս:

Այսպիսով մեր գիրը տատանվում է երկու մեկնությունաց միջև
(իրանյան Ք կամ հունական Ξ) և վճռի է սպասում: Այս վճիռը տա-
լու համար նպաստավոր լինի թերևս վրացի Ե գիրը, որ իր ձևով
ավելի մոտիկ լինելով հունարեն Ը-ին, քան թե սասանյան Ք-ին,
կարող է ապացուցանել հունական ծագումը:

Մյուլլերը վրացի Ե գիրը հանում էր նախ արամեական Է ձե-
վից (որ թե ձևով և թե հնչումով [2] տարբեր է), իսկ հետո՝ սա-
սանյան Կ ձևից:

Վ

Հարությունյանը և Տաղավարյանը հանում են փյունիկյան Վ Վ
(Վ) գրից: Լազարը դարձիական Վ (Ֆէի) գրից, որ թեև ձևով բա-
վական նման է, բայց ծայրով տարբեր է, և համապատասխանում է
մեր Փ-ին: Կոպպը հին պարսկական Վ գրից է հանում, որ սակայն
գոյություն չունի. իսկ եթե զանգիկ Վ գիրը ուզում է հասկանալ, սրա

մատին տե՛ս մի քիչ ցածրում: Մարգիսյանը՝ պարսիկ և զանդիկ Ս գրից, բայց հետո սրանցից հրաժարված՝ դնում է իբր միացում հունական օՍ երկբարբառի երկու գրերի (Քազմ. 1897, ապր. հավել. էջ 5բ): Գարդհատուզենը չի հիշում այս գրի ծագումը: Մենևիշյանը հանում է հին հունական այբուբենի ձ ձևից: Հին հունարենի մեջ կար Բ (ϐ) գիրը, որ ծագած էր փյունիկյան Վավ տառից, և բնում էր այբուբենի գրերի մեջ վեցերորդ տեղը: Այս գրից ձևացել է լատինական Բ (ϕ): Ժամանակ անցնելով՝ հունարենի այբուբենից այս ձայնը ջնջվեց, հետևաբար և գիրն էլ այբուբենից վերացավ: Միայն թվահամարի կարգը շխանգարելու համար պահեցին այս գիրը գրելակարգությանց մեջ Տ ձևով և 6-րդ նշանակությանը: Դ դարում արդեն Բ վաղուց ջնջված էր, հետևաբար Մեսրոպը այս գիրը բնավ աչքի առաչ ունեցած չէ: — Մարկվարտը մեր գիրը հայերեն Ի գրից կրկնված է կարծում: — Մեր գրից շատ տարբեր են ասորական օ, պահլավ ֆ, ինչպես և մյուսները. այնպես որ չեն կարող իբրև աղբյուր ծառայած լինել:

Անցնենք զանդկերենին: Զանդկերենն ունի երեք տեսակ Վ (Ս » Վ) . սրանցից առաջինը գործ է ածվում միայն բառակազմում, երկրորդը կազմված է՛ու գրի կրկնությանը և գործ է ածվում բառամիջում, երրորդը նախորդներից տարբեր հնչում ունի, որ արդի տառադարձությանը նշանակվում է Վ: Հայերենի մեջ էլ ճիշտ նույնպես է: Բառակազմում ունենք Վ, բառի մեջ ու և ձայնավորից հետո: Զանդիկ Ս հայերեն Վ-ի համապատասխանն է և ձևով էլ բավական նման է: Մենք պիտի ընդունեինք այս գիրը, եթե չլիներ հին սասանյան Ղ ձևը, որ լատինական նման է մեր գրին և աննշան փոփոխության պետք ունի՝ հայերեն Վ դառնալու համար:

Թե ինչ ձևով կատարված է այս փոփոխությունը, արդեն բացատրել ենք թ գրի առթիվ և այստեղ կրկնելու պետք չկա:

Մյուսները վրացերեն Պ (Վ) հանում է արամեական Ղ (Վ) գրից, աշակողմյան թևը դրված է, ասում է, Ղ և գրից զանազանելու համար:

Տ

Վերը՝ Թ գրի մասին խոսելու ժամանակ ցույց տվինք, թե որոնք են մեր Տ գրին համապատասխանող օտար գրերը: Տեսնենք այժմ, թե ինչ համեմատություններ են կղել ընդհանրի կողմից:

Մյուսները դնում է սեմական Մ Մ ձևից, Հարությունյանը՝ փյունիկյան Մ ձևից, իսկ Տաղավարյանը՝ փյունիկյան + ձևից: Այս բոլորը մեր Թ գրին են համապատասխանում և այստեղ գործ չու-

նեն, թող որ ձևով էլ արդեն նմանություն չունեն մեր Տ գրի հետ: Տաղավարյանը հիշում է նաև փյունիկյան Շ գիրը, որ գտել է Յ. Բերգերի նշանավոր գործի մեջ (էջ 126): Այս ձևը շատ նման է հայերենին. ուստի փափագելով ստուգել նրա գոյությունը, դիմեցի ընդհանրա՛ Կ. Բասմաշյանին: Նա գրեց ինձ, թե հիշյալ տեղը այդպիսի սառ գոյություն չունի: Կոպպը հին պարսկական (ուզում է ասել զանդիկ.) Տ գրից է հանում, որ արդի հունարենի Պ գրի թվատ հնչումն ունի և հարմար չէ մեր Տ-ին: Գարդհատուզենը և Մենևիշյանը հանում են հունարեն Դ գրից, որից իբր թե նախ ձևացել է Դ, հետո, համաշափությունը պահելու համար՝ վերին աշակողմյան թևը դրվել է նաև վարը՝ ձախակողմը: Բայց այս մեկնությունը, ինչպես տեսնվում է, բավական քաշքշուկ է: Ավելի հարմար էր Մարգիսյանի հիշած հունարեն ձևը, ինչպես տեսնվում է մեր Յուցակում, բայց սրա էլ թևերը հայերենի հակադիր շարքն ունեն: Այսպես են նաև պալմիրական և ասորական ձևերը: Սողդիական ձևը բավական նման է, եթե երկու անշատ մասերից բաղկացած չլիներ, և, մյուս կողմից, եթե ուրիշ որևէ հայերեն գիր այս այբուբենից ծագած լիներ:

Մեր գրի լավագույն նմանությունը գտնում ենք հին սասանյան ձևերի մեջ: Սրանք երեք տարբերակներ են ներկայացնում մեզ, ինչպես տեսնվում է մեր Յուցակից: Տ գիրը հատկապես նման է վերջին ձևին, որ հայերենում ավելի գեղեցկացած ու կանոնավորված է: Սասանյան ձևի նորադույն վիճակը ներկայացնում են պահլավ և զանդիկ Տ, որ ըստ Մարգիսյանի իբր օրինակ է ծառայել Մեսրոպին: Այս ենթադրությունն անտեղի է: Մարկվարտն էլ մեզ պես է մեկնել, բայց իր մեջ բերած սասանյան գիրը Տ ձևն ունի: Հիշում է նաև ասորական Տ գիրը, որ ոչ միայն ձևով նման չէ հայերեն Տ-ին, այլև հնչմամբ համապատասխանում է մեր Թ գրին: Արդեն Մարկվարտն էլ մի քիչ վերև այս գիրը համարել էր մեր Թ-ի մայրը, հետևաբար Տ-ի մոտ հիշելը ավելորդ էր:

Վրացերեն Ք ծագում է նմանապես սասանյանից, սրա համար թերևս իբր օրինակ ծառայած լինի Յուցակի առաջին ձևը, որի տակ մի ուղիղ գիծ է ավելացրած. այս գիծը մեր Տ-ի ձախակողմ թևավոր պոչին է համապատասխանում:

Մյուսները վրացերեն գիրը համեմատում էր արամեական / (Ն) ձևի հետ:

Լազարոզը այս գրի ծագումը անորոշ է թողնում: Կոպպը՝ հին պարսկական, իսկ Փառնակը՝ պահլավական Ղ գրից են հանում, բայց այսպիսի տառ գոյություն չունի: Թերևս ուզում են ասել պահլավ և զանգիկ } Դ գիրը, որ գրեթե մի ուղիղ գիծ է՝ ձախակողմ դարձած և թևադուրկ: Հարությունյանը հանում է փյունիկյան Ղ ձևից, Տաղավարյանը՝ փյունիկյան Δ \triangleright Ղ ձևերից: Գարդհատուզենը չի հիշում այս գիրը: Ուղիղ մեկնությունը տալիս է Մենեիշյանը, որ համեմատում է հունական Ք գրի հետ: Այս գրի փակ բերանը հայերենում բացված է՝ մեր գեղագրության օրենքներին համաձայն. հմմտ. $B = \beta$, $\Phi = \phi$, $O = \Omega$: Մենեիշյանը իր ցուցակում հիշում է նաև հունական Ք-ի բերանարաց մի ձև: Սարգիսյանն էլ հունարենի կողմնակից է. բայց սրա հետ դնում է նաև պարսկերեն (իմա արաբերեն) چ , որից շրջված է կարծում մեր գիրը: Մարկվարտը հունական Ք-ին հակառակ է. չգիտեմ ինչու, և հայ գիրը հանում է պահլավական چ կամ հին ասորական چ ձևից, որ սակայն ձևափոխված է դնում հունարեն Ք գրի օրինակով: Եթե հունարեն Ք գիրը իբր օրինակ պիտի ծառայեր, էլ ի՞նչ պետք կար պահլավի կամ ասորուն գիմելու:

Մեր գրի հունարեն Ք-ից ծագելու հանգամանքները տե՛ս նաև Ռ գրի մեջ:

Լազարոզը անորոշ է թողնում այս տառի ծագումը: Կոպպը հանում է եթովպական 8 գրից, Հարությունյանը՝ փյունիկ. W , արամեական W , պալմիրական Y և եթովպական 8 գրերից, որոնք նոր հնչմամբ միայն մեր ց-ին են հանգել, իսկ Մեսրոպյան դարում համապատասխանում էին մեր Մ գրին (տե՛ս այս գիրը): Այս պատճառով համեմատությունը անհաջող է թե՛ ձևի և թե՛ հնչումի կողմից: Սարգիսյանը և Տաղավարյանը հանում են ասորի ܣ գրից, որի համար նույն հնչական դժվարությունը կա: Այսպես է նաև Մարկվարտը:

Ըստ իս Մեսրոպը այս գիրը կազմել է այլանմանության օրենքով՝ մեր Մ գրից: Այս գրի հիմնական մասն էր տակի կլորակը, որ երկու անգամ իրար վրա է դրել, ինչպես արել էր Յ գրի համար: Վրացերենը կազմված է դարձյալ նույն կլորակից, բայց միայն մեկ անգամ զրված (ինչպես Յ գրի մեջ) և կողքից թև է ստացած: Ըստ սուս հեղինակների, հայերեն բոլորգիր ց-ից ձևացել է ուսերեն U գիրը, որի մեջ մեր գրի տակի պռշը կրճատված է (հմմտ. $\text{Q} = \text{U}$):

Հարությունյանը հանում է հայերեն Լ գրից: Տաղավարյանը (էջ 33) դնում է հայերեն Վ գրից, ասելով թե և գթե հնչմամբ և թե ձևով առաջնոյն կէսն է: Մյուսները, Լազարոզը, Գարդհատուզենը, Մենեիշյանը, Մալխասյանը և Մարկվարտը հաջող կերպով հանում են հունական Y գրից, որ հայ տառագրութեամբ միշտ ւ է: Երկուսի կատարյալ նմանությունը տեսնելու համար՝ պետք է աջքի առաջ ունենալ հին հունական Y ձևը, որ մերից ոչ մի բանով չի տարբերվում: Սարգիսյանն էլ դնում է հունարեն Y , բայց այնպիսի մի ձևից, որ բնավ նման չէ հայերենին՝ իր ձախ դարձած և հակադիր դիրքով: Այս ձևը սակայն տալիս է ճիշտ վրացերեն Y ւ

Ու հնչման համար Մեսրոպը հետևել է ուղղակի հունարենին, սրա համեմատ գրերով ու = յւ. օւ, վրաց. Q : Ավելի հետ վրացիք իմաստուն են գտնվել այս երկու տառերը միախառնելով ստեղծել Յ գիրը, որի զուգահեռը մեր մեջ դժբախտաբար չի ստեղծվել:

Մյուսները, որ նախապես Ի գրի համար հունական ծագում էր ընդունում, 1893-ին (նամակ Տաղավարյանին, Մագումն հայ տառից, էջ 19), հարում է փյունիկյան ծագման. իբր թե Ի կազմված է փյունիկ. O (կողորդական՝ այն հնչումը) գրից և նախապես ունեցել է եւ, ու հնչումները: Մի տարի հետո, սրանից էլ հրաժարված, անցնում է զանգիկերենին և ենթադրում է, որ, ինչպես բոլոր հայ ձայնավորները, նույնպես և Ի զանգիկական այբուբենից է առնված և շինված է զանգիկ A ո՛ւ (երկար) ձայնավորից: Նրանից առաջ այս կարծիքն ունեցել էր նաև Սարգիսյանը, որ ասում է, թե Մեսրոպը հայ գիրը հունարենի Y -ից հնարած ժամանակ՝ աջքի առաջ է ունեցել նաև զանգիկ հիշյալ տառը:

Բոլոր քննիչներն էլ հանում են հունական Փ գրից. միայն Տաղավարյանն է, որ նույն գիրը դնում է հունարեն Phi փա գրից. սակայն երևի սա տպագրական սխալ է: Հունարեն Փ հայերենի անցած ժամանակ՝ նախապես տվել է Փ ձևը, առանց փոփոխության. բայց հետո հայ գեղագրության սովորական օրենքով՝ երկու կողմի կլոր թևերի բերանը բացվել է, մեկը վերևի կողմից, մյուսը ներքևի կողմից, որով առաջացել է փ ձևը: Վրացերենում (Փ) այս բացումը տեղի չէ ունեցել, ինչպես նաև $\text{Q} = \text{O} = \text{Omega}$: Միայն թե վրացերենի մեջ գրի նեցուկը վերևից կրճատված է, մինչդեռ հայերենում ամբողջական է:

Հուլն գրի արտասանությունը (իբր Փ) բնավ դժվարութիւն չի հարուցանում, որովհետեւ Մեսրոպի ժամանակ հայերը (ինչպես այժմ դարբարաղցիք և մեղրեցիք) անընդունակ լինելով Փ ձայնը արտասանել, օտար ազգերի Փ ձայնը փ էին լսում: Սրա համար է, որ բոլոր օտարազգի Փ-երը ստազարձված են փ գրով:

Իրանյան լեզուներն էլ ունեն Փ, որ գենդի այբուբենում յ ձևն ունի, իսկ պահլավական գրության մեջ առանձին ձև չունենալով՝ գործածվում է Շ ալ: Այս երկուսը, ինչպես նաև բոլոր մյուս այբուբենների համապատասխան գրերը, մեր ձևից հետո են մնում:

Ք

Կ գրի վրա խոսելու ժամանակ ցույց տվինք արդեն, թե որոնք են մեր Ք գրի համապատասխան օտար բառերը: Ըստ այսմ սխալվում են Հարությունյանը, Տաղավարյանը և Մյուսերը, երբ առաջինները այս գիրը հանում են փյունիկ-արամեական **Գ** գրից, իսկ վերջինը՝ սեմական **Ը** գրից: Այս գրերը համապատասխանում են մեր Կ-ին և գործ չունեն այստեղ: Մյուս բոլոր քննիչները (Լազարոս, Մենելիշյան, Սարգիսյան, Փանակ, Մարկվարտ) Ք գիրը դնում են հունական X ձևից: Մինչև անգամ Մյուսերը նախապես այս կարծիքն ունեն (1864), որ հետո փոխելով՝ դրավ սեմական **Ը**-ից, սակայն ընդունելով հանդերձ, որ կրել է հունական X ձևի ազդեցությունը:

Հունարեն գրի նախնական ձևը արդեն տեսնվում է մեր Ցուցակի մեջ. այս գիրը մի քիչ ավելի ուղիղ կանգնեցնելով՝ ունենում ենք հայ ձևը: Սարգիսյանը դնում է Ցուցակի երրորդ ձևից: Ամեն պարագայի մեջ շատ ուղիղ է Մարկվարտի այն նկատողությունը, որով գիտել է տալիս, թե հունարենի ծուռ գծերը հայերենի մեջ ուղիղ գիրքով են դրված. հմմտ. հուն. **Χ** = յ կամ ի, Այսպես է եղել նաև Ք:

Ք-ի այս շատ պարզ մեկնություն մոտ ավելորդ էմ գտնում Գարդհատուզենի այն մեկնությունը, որով Ք-ի ծագումը տառախաղ է կարծում և դնում է հունարեն **Ϡ** ձևից, որ Քրիստոսի բազմաթիվ համառոտագրություններից մեկն է հունարենում: Մեր բարեպաշտ հայերը թույլ չէին տա իրենց այսպիսի սրբազան անունների հետ խաղեր անել:

Վրացերեն **ჟ** բնում է հունարենի և հայերենի մեջտեղը. պահասում են միայն զլխի կորուստը, որ հունարենումն էլ արդեն մի փոքր բան լինելով՝ հետո շնչվեց:

Ամփոփելով մինչև այժմ ասվածները, տեսնում ենք, որ հայերեն 36 գրերի ծագումը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

Ա = հուն. Α կամ իրան. 𐎠 .	Ղ = հուն. Λ.
Բ = հուն. Β.	Ճ = սաս. 𐎠 .
Գ = հուն. Γ.	Մ = հուն. Μ.
Դ = հուն. Δ.	Յ = պճլ. 𐎠 .
Ե = հուն. Ε.	Ն = հուն. Ν կամ սաս. 𐎠 .
Զ = հուն. Ζ.	Շ = պճլ. 𐎠 .
Է = հուն. Η.	Ո = հուն. Ο.
Ը = հայ. 𐎠 .	Չ = հայ. 𐎠 կամ սաս. 𐎠 .
Թ = հուն. Θ.	[(Զ)]
Ժ = պճլ. 𐎠 .	Պ = հուն. Π.
Ի = հուն. Ι.	Ջ = զնդ. 𐎠 .
Լ = հայ. Ղ կամ սաս. 𐎠 .	Ռ = սաս. 𐎠 .
Խ = պճլ. 𐎠 կամ սասր. 𐎠 .	Ս = հուն. Σ կամ իրան. 𐎠 .
Մ = սասր. 𐎠 .	Վ = սաս. 𐎠 .
Կ = հուն. Κ կամ սասր. 𐎠 կամ սաս. 𐎠 .	Տ = սաս. 𐎠 .
Զ = պճլ. 𐎠 .	Ր = հուն. Ρ.
Չ = հայ. Մ կամ սասր. 𐎠 .	Ց = հայ. Մ.
	Ի = հուն. Υ.
	Փ = հուն. Φ.
	Ք = հուն. Χ.

Ըստ այսմ, հայերեն գրերը մեծագույն մասամբ ծագում են հունարենից, մի քանիսը իրանյանից, մի փոքր բան (ծ, խ, կ, ձ) ասորականից, մի քանի հատ էլ հայերենի մեջ են ձևացել այլանբանություններից (ը, ղ, ձ, չ, ց):

Ե. ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ԳՐԵՐԻ ԴԱՍԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՄ ԿԱՐԳԸ

Թեև Կորյունի և Փարպեցու վկայությունները գիտենք, թե հայերեն գրերի շարքը Մեսրոպի գործն է (Եւ անդ վաղմաղակի նշանակելու անուաննալ և կարգեալ, յորինէր սիղոբայիւք և կապօք. Կոր. էջ 10. Երանելին Մաշթոց հանգիպեցուցանէր գհայերէն աթուրայսն ըստ կարգման սիլովբայիցն Յունաց. Փարպ.), բայց պետք է ստուգել, թե արդյոք Մեսրոպի դրած շարքը անփոփոխ մնաց, և թե մեր այսօրվա գրերի դասավորությունը նո՞ւյնն է, ինչ որ Ն դարում:

Այս բանը ստուգելու համար երկու անուղղակի վկայություն ունենք: Առաջինը Կոմիտաս կաթողիկոսի Անձինք նուիրեալք շաբականն է, երկրորդը՝ Դաւթակ քերթողի ողբը՝ Ազուանից Զուանդիր իշխանի մահուան վրա: Երկուսն էլ գրված են այբուբենական կարգով և ներկայացնում են ճիշտ այն կարգը, որ ունի մեր այբուբենն այսօր: Հիշյալ գրությունները գրված լինելով և դարում, ցույց են տալիս, որ մեր այբուբենի այժմյան շարքը նույն էր նաև և դարում:

Ավելի հին շրջանի մասին վկայություն կարող էինք գտնել ուղղակի Ծ դարի մատենագրության մեջ հիշված թվականների և գրութաների թվահամարի միջոցով: Բայց ի՞նչ ապահովություն ունենք, որ հնապես այդ թվականները ամբողջ բառերով գրված չէին և հետո միայն վերածվեցին տառականի:

Ծ կամ Զ դարերում գրված և տառական թվականների պարունակող արձանագրությանց գլուտը կարող է լուծել այս խնդիրը:

Բայց մի անգամ որ վստահորեն գիտենք, թե մեր այժմյան տառական շարքը նույնն է և դարի շարքի հետ, այսինքն՝ գիտենք, թե ամբողջ 13 դարերի տևողության մեջ այդ շարքը փոփոխություն չի կրել, այլևս ի՞նչ տեղիք կա կասկածելու, որ երկու դարի ընթացքում (Ծ դարից մինչև Ե դարը) այդպիսի փոփոխություն տեղի է ունեցել:

Ինչպես տառերի ձևի համար Մեսրոպը օքավել է շրջակա ազգերի այբուբենից, նույնպես կարող էր լինել նաև նրանց դասավորության կամ շարքի համար: Ուստի տեսնենք նախապես, թե ինչ շարք ունեն այդ այբուբենները:

Բոլոր սեմական հին այբուբենները (փյունիկերենը, եբրայեցերենը, ասորերենը) հետևյալ կարգն ունեն.
ա, բ, գ, դ, ե, վ, զ, ի, ա, ի, է, դ, մ, ն, ս, (այն), պ, (ֆ), ծ, կ, ո, շ, ք:

Հունական այբուբենի դասավորությունն է.
ա, բ, գ, դ, ե, զ, ի, կ, լ, մ, ն, ք(=շ), ո, պ, ռ, ս, տ, չ, ֆ, ֆ, փս, օվ:

Հին իրանյան այբուբենների դասավորությունը հայտնի չէ: Նոր գիտունները իրանյան այբուբենները շարելու ժամանակ՝ հետևում են հնդկական այբուբենի դասավորության, որ զուտ ձայնախոսական է. նախ գալիս են ձայնավորները, հետո երկբարբառները, այնուհետև բաղաձայնները, որոնք շարված են հնչող գործարանների շարքի համեմատ. այսպես՝ նախ շրթնայինները (բ, բհ, պ, փ), հետո ատամնականները, լիզվայինները, քմականները, կոկորդականները, նայերը և այլն: Սակայն իրանյան այս դասավորությունից խարվելու չէ, որովհետև բոլորովին նոր բան է և հատուկ է միայն եվրոպացի գիտուններին: Հին իրանյան այբուբենի շարքը պետք է

կարծել, որ նույնն էր սեմական այբուբենի հետ, քանի որ նրանցից է ծագել և իր տառաձևերով էլ նման է: Այն մի քանի գրերը, որ ավելացած էին իրանյան այբուբենի վրա (ժ, ի, ն, շ, ո), կարող էին մյուս տառերի մեջերքում դասավորված լինել:

Մի պարզ համեմատություն սեմական, հույն և հայ այբուբենների, ցույց է տալիս, թե հայ տառերը շունեն բնավ սեմականի կարգը, որ թեև սկզբից համաձայն է մերին (շորս տառ), բայց շուտով շեղվում է ն, վ, խ, ա տառերով և ավելի հետո՝ ս տառից հետո՝ բոլորովին խանգարվում է: Հունարենը սակայն քայլ առ քայլ համաձայն է մեր այբուբենին, որ հետևում է նրանից միմիայն իր գերազանց ճոխության պատճառով: Հավելվածական տառերն անցնելուց հետո՝ դասավորության նույնությունը շարունակվում է մինչև է. սրան հաջորդող հունարեն փս և օվ գրերը շկան հայերենում:

Ահա հայերեն և հունարեն այբուբենները դեմ-դեմի՝ իրենց բնական շարքով.

Ա	Բ	Գ	Դ	Ե	Զ	Է	Ը	Թ		
A	B	Γ	Δ	E	Z	H	.	Θ		
Ժ	Ի	Լ	Խ	Մ	Կ	Հ	Ձ	Ղ		
.	Ι	.	.	.	K	.	.	Λ		
Ճ	Մ	Յ	Ն	Շ	Ո	Չ	Պ	Ջ		
.	M	.	N	.	EO	.	Π	.		
Ռ	Ս	Վ	Տ	Ր	Ց	Ի	Փ	Ք		
P	Σ	.	T	.	.	Υ	Φ	X	Ψ	Ω

Հունարեն այբուբենը բնորոշվում է 3 տառ ունի, որոնցից բարեբախտաբար զուրկ ենք մենք (Ξ քս, Ψ փս, Ω օվ): Իսկ մենք ընդամենը 15 տառ ունենք, որից զուրկ է հունարենը. այդ տառերն են այբուբենական կարգով՝

Ը, ժ, Լ, Խ, Մ, Հ, Ձ, Ծ, Յ, Շ, Չ, Ձ, Վ, Ր, Ց:
Այս գրերը տեղավորելու համար երկու միջոցի կարող էր դիմել Ս. Մեսրոպը. այն է՝ ավելացնել դրանք Ք գրից հետո՝ իբրև առանձին խումբ, և կամ ներմուծել մյուս տառերի շարքի մեջ: Առաջին միջոցն է ներկայացնում վրացերենը, իսկ երկրորդը՝ հայերենը: Այս ներմուծելի գրերն էլ կարելի էր երեք ձևով դասավորել. առաջին՝ գրերը շարելով առանց մասնավոր դիտման կամ նպատակի, երկրորդ՝ հետևելով իրանական այբուբենին, ուր գտնվում էր արդեն մեր տառերի մի մասը (ինչպես ժ, Յ, Շ, Ճ, Ձ, Վ), երրորդ՝ ձայնախոսորեն նման հնչյուն ունեցող տառերը դնել իրար մոտ, ինչպես ունենք վրացերեն այբուբենի մեջ: Այստեղ իրար մոտ են գրված ղ, զ՝ — ց, ծ, ծ — խ, խ՝ — ն, ն՝ տառերը:

Այս ուղղութեամբ որոնենք նաև մեր հազիվածական տառերը
 Ը տառը ո՛չ մի այբուբենի մեջ չկա. դա հայերենին հատուկ
 հնչում է. Մեքորայր հնարել է այդ տառը և որովհետև հնչմամբ նը-
 ման է և ձայնին, ուստի ձևով էլ ածանցել է նրանից. է և Ը գանա-
 զանվում են իրարից միմիայն նրանով, որ առաջինի մեջ թևը մեջ-
 տեղումն է, երկրորդի մեջ թևը վերից է:

Ուրեմն Ը տառը գրված է Ե տառի մոտ՝ կամ ձայնի նմանու-
 թյան պատճառով և կամ ձևի նմանութեան պատճառով:

Այս երկու պատճառներից առաջինը ըստ իս արժեք շունի մեջ
 համար և պետք է շեղարացնել. որովհետև Լթի ձայնի կամ հնչման
 նմանութունը որևէ դեր խաղացած լինելը, ինչո՞ւ ապա ծ, ձ, ց,
 ինչպես և Ե, շ, ջ կամ լս, Ե, յ և լ, ղ իրարից այդքան հեռացած պիտի
 գտնվեին:

Մնում է ընդունել, թև Ը տառը գրված է Ե տառի մոտ՝ միայն
 ձևի նմանութեան պատճառով:

Այժմ գանք Շ տառին:

Այս տառը կազմված է պահլավական շ=ش տառի նմանու-
 թյամբ և բնում է մեր այբուբենի մեջ հունական Յ տառի տեղը:
 Ինչո՞ւ. Որովհետև տառադարձութեան մեջ հունները հաճախ հայե-
 րեն շ-ի դեմ գրել են Յ (տե՛ս էջ 542): Ուրեմն այստեղ էլ ձայ-
 նի նմանութեան հարց կա: Բայց քիչ առաջ ձայնի նմանութեան կա-
 պը մերժում էինք: Չի՞ կարող արդյոք այստեղ էլ լինել ձևի նմա-
 նութեան հարց:

Ըստ իս ձևի նմանութունն էլ այստեղ դեր ունի:

Ն տառը կազմված է մի երկճուղ խողովակից, որի աջ թևի վե-
 րի մասը կոտրված է և ձախ թևի գլխին էլ մի կտուց է ավելացած: Շ
 տառն էլ նույն ձևն ունի, միայն թև երկճուղ խողովակը այստեղ
 ավելի կլորակ ձև ունի, իսկ կտուցը մի քիչ տարբեր դիրք է տա-
 ցած:

Ուրեմն այստեղ էլ տառն ստացել է իր տեղը մասամբ ձայնի
 նմանութեան, բայց ավելի շատ ձևի նմանութեան պատճառով:

Անցնենք այժմ մյուս տառերի տեղավորման:

Ի տառից հետո գալիս է Լ. այս վերջինը եթե հնչման նմանու-
 թյան հետևեր, պիտի գրվեր Ղ տառի կողքին, որից և ձևացած է:
 Բայց նա գրվել է Ի տառից հետո, որովհետև նույն է ձևով. — Ի
 կազմված է մի ուղղահայաց սյունից, որի աջ կողքին ավելացել է
 մի թև. Լ տառի մեջ ուղղահայաց սյունը նույն է, միայն թևը իջնում
 է ցած:

Ի տառը եթե հետևեր հնչման, պիտի գտնվեր Զ տառի կողքին,
 բայց ոչ. նա գտնվում է Ի—Լ տառերի կողքին, որովհետև ձևով նը-

ման է սրանց: Ի և Լ կազմված են մի մի ուղղահայաց սյունից, ո-
 րոնց կողքին ավելացել է մի մի թև, մեկի մեջ դրված մեջտեղում,
 մյուսի մեջ՝ ստորոտում: Իսկ Խ տառի մեջ սյունը նույն է, միայն թև
 մեջտեղի թևը կորանալով վերև է բարձրացած Ի—Խ:

Ժ տառը եթե հետևեր հնչման, պիտի գտնվեր Զ, Շ կամ Ս տառի
 մոտ: Բայց ո՛չ. նա գտնվում է Թ տառի մոտ, որովհետև ձևով նույն
 է սրա հետ: Հանցեք Թ տառի ձախակողմյան սյունը և կատանաք
 Ժ (հին արձանագրության մեջ շատ սովորական է Ժ տառի համար
 այս Թ ձևը):

Վ տառը հին արձանագրությանց մեջ ունի Վ ձևը, որի մեջ երկու
 սյուները կանգնած են հավասար բարձրությամբ: Այս ձևով նա միև-
 նույն է ինչ որ Ս, միայն տակից ունի մի պոչ: Այս նմանութեան
 պատճառով ահա գրված է Ս-ի ճիշտ կողքին:

Ջարմանալի է Բ տառը. նա ձևացած է հունարեն Բ տառի նը-
 մանութեամբ. բայց շի գրված հունարեն Բ-ի դեմ, այլ հայերեն Տ-ից
 հետո: Ինչո՞ւ. Որովհետև հայերեն Տ հին ժամանակ ուներ մ ձևը
 (գրեթե Մ), որով ճիշտ նման էր Բ տառին. ուստի այս երկուսը դըր-
 ված են կողք-կողքի:

15 հազիվածական տառերի կեսը (7 տառ) այսպիսով իր որոշ
 տեղը ստացավ հատկապես ձևի նմանութեան պատճառով: Մյուս 8
 տառերի մասին առաջմ ոչինչ չեմ կարող ասել: Նրանք էլ թերևս
 հետևած լինեն պահլավերենի տառական շարքին:

Մանրություն.— Այբուբենը ըստ տառերի նմանութեան շա-
 րելու լավագույն օրինակը ցույց է տալիս արաբական այբուբենը:
 Արաբական այբուբենը իբրև սեմական՝ ունի նախապես բոլորո-
 վին այլ շարք: Շատ ուշ նման տառերը իրար մոտ բերելով, հին
 շարքը բոլորովին փոխեցին: Այնպես որ այսօր արաբական այբու-
 բենը կազմված է հետևյալ ձևով.

1. ا	ուղղահայաց տառը.	6. س	س, ش 2.
2. ب	բ, Թ, Թ	7. ص	ض 4.
3. ج	Ջ, Կ, Խ	8. ط	տ, ظ 4.
4. د	դ, ձ 4.	9. ع	غ 4.
5. ر	ր, շ 4.	10. ف	ڤ, ق 4.

Մնացյալ տառերը նմանութուններ չեն ներկայացնում:

Նրբ պարսիկները և թուրքերը ընդունեցին արաբական այբու-
 բենը և իրենց լեզվի պահանջի համաձայն նոր տառեր ավելացրին,
 այդ տառերը ներմուծեցին դարձյալ ձևի նմանութեան համաձայն:
 Այսպես ڤ գրին 2-րդ շարքում, چ շ գրին 3-րդ շարքում, څ ծ
 գրին 5-րդ շարքում և ڪ գրին 5 Է տառի մոտ:

Վրացերենի այբուբենի շարքը հետևյալ ձևով է (տե՛ս Մասի Հազերեն քերականության սկիզբը գրված տախտակը):

ա, բ, գ, դ, ե, թ, ի, կ, ղ (=լ), մ, ն, յ, ո, պ, ժ, ռ, ս, տ, լ, փ, ք, ղ, ղ', շ, շ, ց, ձ, ծ, ճ, խ, խ', շ, հ, հ':

Համեմատելով սեմական և հունական այբուբենների շարքի հետ, տեսնում ենք, որ վրացի տառերն էլ մերոնց նման հետևում են հունական այբուբենի շարքին: Վրացերենն ունի 16 գիր, որոնք պահասում են հունական այբուբենից. հայերեն այբուբենի ոճին հակառակ՝ այս հավելվածական գրերից 13-ը զետեղված են այբուբենի վերջում, միայն երեք տառ (վ, յ, ժ)՝ հայերեն այբուբենի ոճով ներմուծված են նախորդ գրերի շարքում:

Այս ներմուծումը սակայն անխորհուրդ և պատահական չէ: Ինչպես գիտենք, շատ հին հունական այբուբենն ուներ Բ և Չ գրերը, որոնցից առաջինը գտնվում էր և գրից հետո, իսկ երկրորդը՝ պ գրից հետո: Բացի սրանից՝ հույն այբուբենում կա է տառը, որ ինչպես հայերենի, նույնպես և վրացերենի մեջ չկա: Բոլոր այս երեք գրերի տեղ գրված է մեկ մեկ վրացական տառ. Բ-ի տեղ գրված է Վ, որ սեմական այբուբենումն էլ նույն տեղն էր բռնում. է-ի տեղ գրված է յ, իսկ Չ-ի տեղ գրված է ժ: Այս ներմուծումը թերևս նրա համար է, որ վրացական գրերի թվական արժեքը հունականի հետ նույն լինի, ինչպես նկատում է Գարգհաուզենը, մինչդեռ հայերենի մեջ տարբեր է:

Մյուս հավելվածական տառերի շարքում, ուր չկա հայերենի հետ համապատասխանություն, երևի ի նկատի առնված է ձայնախոսական շարքը, որով իրար մոտ են գրված դ, դ' — ց, ձ, ծ — խ, խ' — հ, հ':

2. ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ԳՐԵՐԻ ԱՆՈՒՆԵՐԸ

Մեսրոպյան գրերի անվան մասին մեր ունեցած վկայությունները մինչև Ծ դար են հասնում: Այս դարից ունենք շորս գրի անուն. Համարեաց թէ գրիցէ զկէճն միայն և ղոս և զսէ առանց ձայնաւորազն. Կեւող. առ. մեկն. արթծ. Քրիստոսին և Լևտուծոյ ասեւով, զնոյն (կամ զնուն) վերադիր եդ. Ոսկ. եփես, ժը: Ավելի բազմաթիվ են հաջորդ դարերից վկայություններ. Որպէս զայր առ Բէ, և զզայ և գրոյ առ փիւր, և զկէճն առ եշ, և զշայ առ սէ, ևոր. Ա. ք. Զփիւրն ի պէ փոխեցին և զկէճն ի Բէ. Շիր. տպ. Պատկ. էջ 18: Ես եմ այր և ես եմ Բէ. Յայտ. ա. 8. Խոսր. անձ. Կոշիւր Աբրամ, չետոյ Աբրամ, տառի այրին կրկնեցելոյ. Փիւ. իմ և լին. գ. 43. Յուցանէ շորս գիրս՝

րոյ, եջ, ո, դա. Սոկր. գ. 19. Վեց անկեամբ յանկաւորեալ քառիւք ձայնաւորոք՝ ոյիւ, հիւնիւ, այրիւ, եշիւ. իսկ երկու բաղաձայնիւք՝ րոյիւ, նոյիւ, և յօդաւորեալ է նոյիւ և բաղկացեալ րոյիւ, բաղաւորեամբ, եշիւ, այրիւ և վարատմամբ ոյիւ, հիւնիւ. Մապ. 1910, էջ 33: Ամենայն տառից առաջին և հայր այրն է. Եղիշ. ծն. առ վրդ.: Թրակացու Քերականության մեջ կան գրեթէ բոլոր մեր գրերի անունները. համեմատել հետևյալ օրինակները. «Քիր է երեսուն և վեց՝ յայրէ մինչև ցթէ... Եւ են միջակքն բենն ի մէջ մենի պէի և փիւրի, վասն զի քան զմենն և զպէն խաժ է, և քան զփիւրն բարակ: Եւ գիմն ի մէջ կենի, քէի և խէի... և զայն ի մէջ տիւնի և թոյի... ձայն միջակ է սէի, զայի և ցոյի. զատն՝ լիւնի և նուի, և ճէն՝ ծայի և շէի, և մէն՝ շայի և շայի: ...բաղկանայ՝ զայն ի սէէ և զայէ և խէն յերկուց բմակից քէից և շայն յերկուց սէից և ոայն յերկուց րէից» (Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, էջ 4—8):

ԹՔ դարում ներսես Շնորհալիս հայերեն այբուբենի վրա գրել է երեք ոտանավոր, որոնց մեջ մի առ մի նշում է մեր բոլոր գրերը անուն անուն: (Տե՛ս Ն. Շնորհալույ Բանք շափաւ, Վենետ. ՌՄՁԹ, էջ 313—349): Այս անունները բոլորովին նույն լինելով արդի անունների հետ, ավելորդ եմ համարում մի առ մի հիշել այստեղ: (Տարբեր են միայն ին և փւն):

Վերոհիշյալ վկայությունների մեջ հիշված են մեր այբուբենի բոլոր գրերի անունները: Մի թեթև համեմատություն ցույց է տալիս, որ այս անունները բոլորովին նույն են ներկայի հետ: Փոքրիկ տարբերություններ են ներկայացնում միայն ք, ի, և տառերը: Ը գիրը այսօր կոչվում է քք. հին սերունդը կոչում էր եք. վերի օրինակների մեջ գտնում ենք քք և ըեք ձևերը: Ի տառը այսօր ինի անունն ունի, հնեքի մոտ գործածվում է ին, ինչպես ունի նաև Շնորհալին: Ն տառը այսօր կոչվում է նա, վերի օրինակներում ունի նոյ ձևը: Մյուսները անփոփոխ են մնում և անտարակուսելի է, որ Մեսրոպի հնարած անուններն են:

Քննելու համար, թե ինչ ծագում ունեն մեր 36 գրերի անունները, պետք է նախ տեսնել մեր շրջակա ազգերի այբուբենի անունները:

Ահազգացիկ սրանց համեմատական տարատակը.

	հայ.	վրաց.	սեմակ.	հուն.	եբրայ.	դարսի.	արար.
Ա	աչբ	ան	ալէֆ ալաֆ	ալֆա	ալֆ	ալֆա	ալիֆ
Բ	բեն	բան	բեթ	բետա	բետ	—	բէ
Գ	գիմ	գան	գիմէլ	գամմա	գէմէլ	գամմա	(ջիմ)
Դ	դալ	դոն	դալէթ	դելտա	դեֆտ	դալդա դաւս, դէյ	դալ
Ե	էչ	էն	—	էփսիլոն	—	էյ	—
Զ	զա	զեն	զալին	զէտա	զալ	զիզա	զէ
Է	է	—	—	էտա	—	—	—
Ը	ըթ	—	—	—	—	—	—
Թ	թոյ	թան	թաւ	թէտա	թաւէ	թիդա	թե
Ժ	ժե	ժան	—	—	—	—	—
Ի	ինի	ին	ինդ	ինտա	ինամն	ինադա	նէ
Լ	լիւն	—	—	—	—	—	—
Ն	լուէ	լան	լուէթ	լաուտ	լուի լուի	լաուտ	հա, լալ
Մ	ժա	ժել	ժադէ ժադէթ	—	ժադէ	—	ժադ
Ա	կեն	կան	կոֆ	կապպա	կաֆա	կարբա	կաֆ
Է	հո	հան հն	հէ	—	հոյ	հիդա, հօրի	հե
Զ	ձա	ձիլ	—	—	ձադդա	—	ձալ
Ղ	դաւ	լաւ	լամէզ	լամբդա	լավի	լաւդա	լամ
Ճ	ճէ	ճար	—	—	—	—	—
Խ	ժեն	ժան	ժէժ	ժիւ	ժայ	ժի	ժիմ
Յ	յի	յիե	—	—	—	—	—
Ն	նու	նար	նոււն	նիւ	նոթա	նի	նոււն
Շ	շա	շիւն	շիւն	—	շաուտ	շէյ	շիւն
Ո	ո	օն	—	օ	—	օ	—

	հայ.	վրաց.	սեմակ.	հուն.	եբրայ.	դարսի.	արար.
Չ	չա	չիւն	—	—	—	—	—
Պ	պէ	պար	—	պի	պալա, պա	պի	—
Ջ	ջէ	ջան	—	—	—	ջանջա	ջիմ
Ռ	ռա	ռե	ռեչ	ռո	ռէտա	ռո	ռէ
Ս	սէ	սան	սամէք, սէմբա	սիզմա	սատ	սիզմա սիմա, սօ	սին
Վ	վեւ	վիւն	վաւ	—	վաւ	վիդա	վաւ
Տ	տիւն	տար	տէթ	տաւ	տալա	—	տը
Ր	րէ	—	—	—	—	—	—
Ց	ցո	ցան	—	—	—	—	—
Խ	հիւն	ւե	—	իւփսիլոն	—	—	—
Փ	փիւր	փար	փէ	ֆի	էֆ	փի, ֆէի	փէ
Ք	քէ	քան	քաֆ	խի	քաֆ	—	քէֆ
	—	գան	—	—	—	—	—
	—	դար	—	—	—	—	դարն
	—	լար	—	—	—	—	—
	—	հոն	—	—	—	—	—

Գծրախտաբար ծանոթ շին մեզ իրանյան գրերի անունները, բայց ինչպես որ այս գրերի ծագումը սեմական է, նույնպես պիտի լիներ նաև նրանց անվանակոչությունը:

Ընդհանուր օրենք է, որ երբ մի ազգ մի ուրիշ ազգի գրերն է փոխ առնում, նրանց անվանակոչությունն էլ հետոն է ընդունում՝ հնչական փոքրիկ փոփոխություններով: Այսպես արին հույները, երբ փյունիկյան այբուբենը փոխ առին. հմմտ. ալեֆ և ալֆա, բէթ և բլտա, գիմէլ և գամմա, դալէթ և դելտա, լամեդ և լամբդա, սամէֆ և սիզմա և այլն: Այսպես արին արաբները, երբ իրենց դրացի սեմականների արաբները փոխ առին. հմմտ. ալեֆ և ալիֆ, բէթ և բէ, գիմալ և ջիմ, լամէդ և լամ, ժադէֆ և ժազ և այլն և այլն: Այսպես են արեւ նաև հաբեշները, ղպտիները, թուրքերը, պարսիկները: Այսպես արած պիտի լինեն նաև հին իրանյանները, երբ արամեական այբուբենը փոխ առին, հարմարեցնելով իրենց լեզվի հնչական օրենքներին:

1 Հազատարապետ գործածական են դա, դայ. թո. բոյ դրութիւնները:

Այս ընդհանուր օրենքից հետոցած շի կարող լինել նաև հայերենը:

Հայերեն գրերի անունները բաժանվում են հետևյալ հինգ խումբերին.

1. դա, զա, ծա, ձա, շա, շա, ոա.
2. է, ժէ, խէ, ճէ, պէ, շէ, սէ, բէ, քէ.
3. ո, թո, հո, ցո.
4. բէն, կէն, մէն.
5. լին, տին, հին.

Սան. Աղայան (Մուրճ, 1890, էջ 1589) հիւն անունը մեկնում է սին < փին, այսինքն վեւ-ն վեւ (և հողով). բայց լիւն, տիւն ձևերը ցույց են տալիս, որ այսպիսի մի մեկնություն անտեղի է:

Առանձին են մնում այբ, գիւմ, եթ, դատ, նու (նոյ), վեւ, եշ, ինի (ին), յի և փիւ:

Վրացերեն գրերը բաժանվում են յոթ խմբի.

1. հե, բե, ւե.
2. ան, բան, գան, թան, կան, ման, ժան, սան, քան, դան, ցան, խան, շան.
3. են, ղեն.
4. վին, ին, շին, շին.
5. դոն, ոն.
6. նար, պար, տար, փար, դ'ար, ճար, խ'ար.
7. ձիւ, ծիւ.

Առանձին են մնում լաս, հաե, ճիե, հոե:

Ինչպես երևում է, կատարյալ նույնություն հայ և օտարազգի գրերի անվանակոչության մեջ գրեթե չկա: Այս կողմից ամենից հաջողակները հետևյալներն են.

1. Այբ. — նման է հնչում թե՛ հունական ալֆաբետին և թե՛ սեմական ալֆաբետին (հայ տառադարձությունը ալփա, ալփի). մեր բառն անշուշտ անցել է ալփ և այփ ձևերից (հմմտ. եթովպ. ալֆ), իսկ փ փոխված է բ-ի՝ հաջորդ բեև գրի անունից ազդվելով:

2. Գիւմ. — սրա հետ գրեթե նույն են հունական գամմա և մանավանդ սեմական գիւմել (արաբ. գիւմ կամ շիւմ). հայերենը կարող է գալ միայն սեմականից՝ ի ձայնավորի պատճառով, որի դեմ հույներ ունի ա:

3. Է. — թեև համապատասխանում է հունարեն էտա (η) գրերին, սակայն անունով նույն է հունական է-փսիլոնի հետ (հմմտ. իւ-փսիլոն):

4. Ըթ կամ եթ. — ինչպես ձևով և կարգով հարմարեցրած է

հայերեն է-ին, նույնպես էլ անունով շինված է է գրին համապատասխան հունական էտա-ից:

5. Ղառ. — կարող է գալ թե՛ սեմական լամեդից և թե՛ հունական լամբդաից:

6. Մեւ. — շի կարող ծագել հունական միւ (μου) ձևից. ավելի մոտիկ է սեմական մեւ, որի վերջատառը միայն փոխված է:

7. Նու. — եթե նկատի չունենանք հնագույն նայ ձևը, կարող է շինված լինել հունական նիւ (νυ) կամ սեմական նուն-ից՝ շնչելով վերջատառը:

8. Ո (գրված նաև ոյ. հին ժամանակ կարգացվում էր օ). — սեմական այբուբենում չկա. հույներն ունեին երկու տեսակ օ (օ միկրոն՝ փոքր օ և օ մեգա՝ մեծ օ). մեր բառը ուղղակի սրանից է փոխառնված:

9. Պէ. — նույն է սեմական փե-ի հետ, որ երբեմն տառադարձված է նաև պ. հունարենն ունի պի:

10. Վեւ կամ վեվ. — պակասում է հունական այբուբենում. դալիս է սեմական վաւ-ից:

Վրացերեն գրերի անվանակոչության մեջ նմանությունն ավելի քիչ է. այստեղ կա միայն շ տառը, որ թե՛ վրացերենի և թե՛ սեմականի մեջ կոչվում է շին: Կարող ենք հիշել նաև զեւ, որ մոտ է սեմական գալիե անվան: Ընդհակառակը հայերեն անունների հետ կա բավական մեծ նմանություն. հմմտ.

Վրաց.	հայ.
բան	բեն
գան	գիւմ
ին	ին, ինի
կան	կեն
ման	մեւ
ոն	ոա, րէ
ուն	հիւն
փար	փիւր
հոն	հո
հիե	յի.

(Այս համեմատությանց վրա տե՛ս նաև Müller, SWAW, 137, էջ 6):

Ի նկատի ունենալով այս բոլորը, տեսնում ենք, որ գրերի անվանակոչության մեջ դեր են խաղացել թե՛ սեմական և թե՛ հունական անունները: Մեարսպր օգտվելով թե՛ մեկից և թե՛ մյուսից, ընտ-

ընդամենը միջին իրեն ավելի հարմար երևացածները, փոքրիկ փոփոխություն մտցնելով նրանց մեջ՝ կազմել է իր հորինած գրերի անունները: Այս անվանակոչության մեջ Մեսրոպը աշխատել է հատկապես կարճ, միավանկ, դյուրահնչյուն անուններ ստեղծել. այս պատճառով կրճատել և համառոտել է հույն ու սեմական գրերի ծանր անունները: Ինչպես տեսնվում է վերի ցուցակից, հունարեն գրերը առհասարակ երկվանկ անուններ ունեն (ալֆա, բետա, գամմա, դելտա, լամբդա և այլն). շատ տարբեր չեն նաև սեմական անունները (հմմտ. պեթ, գիմել, դալեթ, լամեդ, ծադեֆ, սամեֆ). Մեսրոպը այս բոլորը փոխել է. գամմա, գիմել դարձրել է գիմ. — լամբդա, լամեդ դարձրել է դաա և այլն:

Հույն և ասորի այբուբեններից դուրս կա նաև իրանյան այբուբենի ազդեցությունը, բայց այս այբուբենի անվանակոչությունը անծանոթ է մեզ. ուստի անկարելի է որոշել ազդեցության չափը: Շատ կարելի է, որ այն փոփոխությունները, որ մենք վերագրեցինք Մեսրոպին՝ հայերեն գրերի անվանակոչության մեջ, գտնվեին նույնիսկ իրանյան այբուբենում, որից ուղղակի օգտված պիտի լիներ Մեսրոպը:

Է. ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ԳՐԵՐԻ ՀՆՁՈՒՄԸ ԿԱՄ ԱՐԺԵՐԸ

Աշխարհիս մեջ չկա լեզու, որի ձայնական դրությունը մշտապես անփոփոխ մնացած լինի: Եթե այսպես եղած լիներ, այն ժամանակ ձևացած չպիտի լինեին աշխարհիս հազարավոր լեզուները և միայն մայր լեզուն պիտի թագավորեր: Մեռյալ՝ այսինքն այլևս չխոսվող լեզուներն են միայն, որ մնում են գրքերում այնպես, ինչպես էին: Կենդանի, խոսակցական լեզուն շարունակ պիտի փոփոխվի, այս է լեզվի կյանքը:

Այբուբենները հնարված են այն ժամանակ, երբ լեզուն հասած էր որոշ ձայնական ձևափոխության: Նոր հնարվող այբուբենի առաջին և վերջին պայմանն է լինել խոսվող լեզվի հայելին՝ այն է՝ ըստ կարելիության լրիվ պարունակել այն բոլոր ձայները, որոնք գտնվում են նույն լեզվի մեջ, գրելու համար այն, ինչ որ խոսվում է:

Ժամանակ անցնելով լեզուն փոխվում է. ձայները շրջվում են ուրիշ ձայնի. օրինակի համար ալ դառնում է օ, ը, ձ, օ և այլն. Ե ձայնը կամաց կամաց դառնում է Վ. ց ձայնը դառնում է ծ և այլն. և այս բանը տեղի է ունենում առանց խոսողի գիտության ու կամքին, որովհետև բնության գործն է, և մարդը կարող չէ նրա ընթացքը կասեցնել:

Բայց այբուբենը, որ մի ժամանակ հնարված էր, բնականաբար մնում է այնպես, ինչպես կար: Տառերն էլ իրենց ձևերը փոխելու չէին: Մարդը, որ շարունակում է իր այբուբենը գործածել, իր տառերին տալիս է աստիճանաբար այն փոփոխվող հնչույթ, որին հասել է իր լեզուն: Օրինակի համար՝ ենթադրենք թե Ե հնչյունը հազար տարվա մեջ դառնում է Վ. այս բանը անշուշտ մեկ անգամից չպիտի լինի. այսինքն՝ հազար տարի շարունակ մնա Ե և անմիջապես որ հազարը լրացավ՝ մարդիկ սկսեն արտասանել Վ, այլ անցած պիտի լինի հնչյուն զանազան անցողական շրջաններից, որոնցից յուրաքանչյուրը մյուսից անգալի տարբերություն միայն ունի: Հազար տարվա մեջ որոշենք հինգ կետ, որոնցից յուրաքանչյուրը ներկայացնում է հինգ հնչական աստիճան. ամեն մեկ կետ 200 տարի հետո է իր նախորդից: Ամեն մեկ կետի վրա եղող անձը, որ չի կարող ծանոթ լինել երկու հարյուր տարի առաջ գոյություն ունեցած հնչյուն, պիտի կարծի, թե իր ներկա հնչյունը իսկականն է և թե Ե տառը 200 տարի առաջ էլ հնչված է եղել այնպես, ինչպես ինքը հիմա հնչում է: Եվ երբ հասնի հինգերորդ աստիճանը, ուր հնչյունը դարձել է Վ, խոսողը նորից նույն Ե գրի հնչյունը և պիտի կարծի և անհավատալի պիտի գտնի, երբ ասեն իրեն, թե իր հնչյունը փոխված է:

Այսպես եղավ հունարենի մեջ: Հույները իրենց Թ գիրը դեռ Ե դարում հնչում էին Ե, իսկ այսօր արդեն վաղուց դարձրել են Վ: Հույները իրենք չեն ընդունում, որ Թ տառը ժամանակին հնչվել է Ե, բայց գիտությունը այս բանը վճռական կերպով հաստատել է:

Ինչ որ ասացինք լեզուների համար առհասարակ՝ նույնը պետք է հասկանալ նաև հայերենի համար: Այն օրը, երբ հնարվեց Մեսրոպյան այբուբենը, նա բնականաբար ներկայացնում էր ժամանակակից լեզուն կամ որոշ մի բարբառ: Բայց այն օրից մինչև այսօր անցել է 1500 տարի, և այսքան երկար ժամանակի մեջ անկարելի էր, որ լեզուն և հնչյունը անփոփոխ մնային: Եթե նկատի առնենք այսօրվա հայերեն լեզուն, կոեսնենք, որ տեղից-տեղ տարբեր է. պատահում է, որ միևնույն տառը, որ Մեսրոպի ժամանակ մի որոշ հնչյուն էր համապատասխանում, այսօր մինչև չորս տարբեր հնչյուն ունի. օրինակ ք տառը հնչվում է Ե (թիֆլիս), ԵԻ (Կարին), ք (Վան, Ղարաբաղ) կամ փ (Ռոտոսթո, Մալաթիա, Օրդու, Տիգրանակերտ): Մեր դրոժը պիտի լինի ուրեմն քննել, թե ի՞նչ հնչյուն ունեին մեր այբուբենի 36 գրերը Մեսրոպի ժամանակ:

Մանրամասն խոսել այս խնդրի մասին՝ ներելի էր թերևս սրանից 50 տարի առաջ, երբ հայ գրողները, սրանց հետ միացած նաև եվրոպացի գիտուններ, երկու խոշոր բանակի բաժանված՝ վիճում

էին իրար հետ՝ արեւելյան և արեւմտյան կողմած տառադարձութեան առթիւ: Այն ժամանակներից ի վեր խնդիրը այնպես է պարզված, որ այլևս կասկածի և տարակուսի տեղիք չկա:

Հայերեն այբուբենի Ծ դարի կամ ընդհանրապես խոսելով՝ հին հնչումը որոշելու համար շորս միջոց կա՝ սրանք են՝

1. Հայերեն այբուբենի դասավորութունը.
2. Գրոնեսիոս Քրակացու քերականութունը.
3. Օտար լեզուներից տառադարձված բառերը հայերենում:
4. Հայերենից տառադարձված բառերը օտար լեզուներում:

1. ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՅԲՈՒԲԵՆԻ ԴԱՍԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

Վերը տեսանք, որ հայերեն այբուբենը հույն այբուբենի տառերի շարքն ունի. գրեթե նույն է նաև վրացերենը. հավելվածական գրերն են միայն, որ երկու այբուբենների մեջ էլ կարգը անցողակի կերպով ընդմիջում են, բայց առանց ամբողջութունը խանգարելու: Ահա երեք այբուբենների համեմատութունը ճիշտ իրենց շարքով:

Ա	Բ	Գ	Դ	Ե	Ջ	Է	Ը	Ք	Ժ	Ի	Լ	Խ	Ս	Կ	Հ
α	β	γ	δ	ε	ζ	η	θ			ι					κ
Է	Վ	Մ	Ծ	Պ	Ր	Տ	Թ			Ն				Կ	
Ϸ	Ղ	Ճ	Մ	Յ	Ն	Շ	Ո	Չ	Պ	Ջ	Բ	Ս	Վ	Տ	Ր
	λ		μ		ν	ξ			π		ρ	σ			τ
Կ		Ճ		Է		Օ,	Ն		Ժ	Ե		Ք			
Ց	Ի	Փ	Բ												
	υ	φ	χ	ψ	ω										
Վ	Փ	Փ													

Եթե Մեսրոպը այս երեքը իրեն իրար համապատասխան եզրեր է ընդունել, ուրեմն հնչումով իրար համապատասխան են: Հունարեն և վրացերեն գրերի հնչումը արդեն ծանոթ և իրար համապատասխան լինելով՝ նրանց դեմը գտնված հայերեն տառերն էլ պետք է, որ ունենան համապատասխան հնչումները. ուստի և՛ Բ = Բ, Գ = Գ և այլն:

Գրոնեսիոս Քրակացու քերականութունը պատրաստված է հունարենի համար. անծանոթ մի հայ թարգմանիչ այս քերականութունը թարգմանելով՝ իբր թե վերածել է հայերեն քերականության, բայց ստրկորեն հետևել է հունարեն լեզվի սկզբունքներին:

Քրակացին հայերեն գրերը բաժանում է հետևյալ ձևով. Ձայնավորներ՝ ութ հատ. ա, ե, է, ը, ի, ո, ռ, ով. սրանցից է և ով երկար են, ե, ո, ի կարճ են, իսկ ա, ը, ի կարող են թե կարճ լինել և թե երկար:

Երկարբառներ՝ որոնք են. առ, եռ, ու, ար, որ, էր, ըր, իր: Բաղաձայններ՝ որոնց ստորաբաժանումներն են.

Լերկ կամ նուրբ — պ, կ, տ, գ, ն, ծ, շ, մ, ս, ր:

Թավ, թանձր կամ ստվար — փ, ք, խ, ք, լ, ց, շ, ջ, ք:

Միջակ — բ, գ, դ, ձ, ղ, ճ, ծ:

Կամ ուրիշ ձևով դասավորված՝ Անձայն — բ, գ, դ, պ, կ, տ, թ, փ, ք, ֆ:

Կիսաձայն — գ, ց, ն, ծ, շ, մ, ս, ր:

Կրկնակ — ղ, լ, խ, շ, շ, ջ, ո, ց:

Նայ — դ, մ, ն, ր:

Այս բաժանումները մեղ համար թանկագին կոմպաններ են իմանալու համար հին հայոց հնչյունները: Հայերենի մեջ կարճ ու երկար ձայնավոր չկա. այս բոլորը հունարենին է հատուկ, ուստի երբ հեղինակը ասում է, թե է և ով երկար են, պետք է հասկանալ, թե այս գրերը հավասարազոր է դնում հունարեն ղ և ու ձայնավորներին, որոնք հունարենում երկար են: Երբ ասում է, թե ե, ո, ի կարճ են, հասկացվում է, թե սրանք հավասարազոր է դնում ε, ο, υ ձայններին. իսկ ա, ի կմնան իբր հունարեն α, ι: Այսպիսի համապատասխանութունների գտնում ենք նաև երկբարբառների և բաղաձայնների մեջ. լերկ կամ նուրբ ասելով հասկանում ենք հունական ψιλὰ կողմած բաղաձայնները, որոնք են κ, π, τ, այսպես էլ թավ (δασεια) են հունարեն θ, φ, χ, միջակ (μεσα) են β, γ, δ, նայ (νγρα) են λ, μ, ν, ρ:

Երբ Քրակացու թարգմանիչը այս գրերը դնում է հունարեն գրերի դեմ իբր համապատասխան, նշանակում է, թե հնչմամբ նույն են նրանց հետ:

¹ Օգտվել եմ գլխավորապես Հյուբերտի Über Aussprache und Umschreibung des Altarmenischen հոդվածից (ZDMG, 1876, էջ 58—73):

¹ Այս քերականութունը տպված է նախ Mémoires de la Société royale des antiquaires de France, հտ. VI, 1824, երկրորդ լավագույն հրատարակությունն ունի Ն. Արոնց, Պետրոպոլ, 1915, որից և օգտվել եմ:

Ն դարում մեզ հետ հարաբերություն ունեցող գլխավոր աղ-
գերն են եղել հյուսիսից վրացիները, արևելքից պարսիկները, հա-
րավից ասորիները և արևմուտքից հույները: Այս շորս ազգերից
հազարավոր բառեր և անուններ Ն դարի տառադարձությամբ ծանոթ
են մեզ, ոմանք իբրև փոխառեալ բառեր, ոմանք էլ պարզապես
իրրև օտար անուններ: Պարսկերեն, ասորերեն և հունարեն բառերի
և անունների գրեթե ամբողջությունը կարող ենք գտնել Հյուսիսային
Armenische Grammatik աշխատության մեջ: Վրացերենից փոխառ-
յալ բառերի և տառադարձված անունների մասին դեռ առանձին
աշխատություն չկա:

Ամեն լեզվի մեջ էլ երկու տեսակ տառադարձություն կա. հրն-
չական և պատմական: Օրինակի համար՝ երբ Berlin քաղաքի ա-
նունը Պոլսի հայերը այսօր գրում են Պեռլին, հետևում են հնչական
տառադարձության, ուր յուրաքանչյուր տառ համապատասխանում
է օտարազգի բառի տառերի հնչման, իսկ երբ գրաբարագետ մի
բանասեր ուղենա գրել Բերլին կամ Բերլին, այն ժամանակ հետևում
է պատմական տառադարձության. այստեղ այլևս տառերի ժամա-
նակակից հնչման համապատասխանություն չկա, այլ իբր օրինակ
առնվում են հին ժամանակի հնչումները:

Անհակառակելի ճշմարտություն է, որ ամեն լեզու նոր գրի
առնված ժամանակ հետևում է հնչական գրության, այն պարզ
պատճառով, որ հին գրականություն չունի՝ պատմական տառադար-
ձության հետևելու համար: Սրանից հետևում է, որ Մեսրոպյան դա-
րի տառադարձություններն էլ հնչական են, այսինքն՝ ներկայացնում
են այն հնչյունները, որոնք գտնվում են տառադարձված բառերի
ընդհանր մեջ:

4. ՀԱՅԵՐԵՆԵՑ ՏԱՌԱԴԱՐՁՎԱՍ ԲԱՌԵՐԸ ՕՏԱՐ ԼԵՁՈՒՆԵՐԻ ՄԵՋ

Օտար աղգերը քիչ անգամ միայն առիթ են ունեցել հայերեն
բառեր տառադարձելու. սրանց մեջ հնագույններն են նախ՝ այն մի
խումբ աշխարհագրական անունները, որ հույն և հռոմայեցի մա-
տենագիրները հիշում են. երկրորդ՝ այն բառերը, որ վրացերենը
փոխ է առել մեզանից հին ժամանակներում. և երրորդ՝ այն բառե-
րը, որ հայերենից մի օտար լեզվի թարգմանված գործերի մեջ
թարգմանիչները մտցրել են: Առաջինները գտնում ենք հավաքված
Հյուսիսային Die Altarmenischen Ortsnamen (Straßburg, 1904)
աշխատության մեջ և Montzka հեղինակի Die Landschaften Gross-

armeniens bei griechischen und römischen Schriftstellern գոր-
ծի մեջ (Wien 1906, որից թրգմ. «Հանդ. ամս.» 212. 1907, 9—14,
212, 301—303, 1911, 31—37): Այս անունները գլխավորապես այն
պակասությունն ունեն, որ նախ բերնի բերան, հետո էլ ձեռագրից
ձեռագիր անցնելով՝ բավական բան զոհել են գրիչների անուշադրու-
թյան պատճառով, սրա համար համեմատության ժամանակ պետք
է առանձին ուշադրություն դարձնել և դանազան ընթերցվածների
միջից աշխատել ընտրել լավագույնը:

Վրացերեն փոխառությունները հավաքված են իմ մի հոդվա-
ծում՝ «Ձայնաբանություն հայերենից փոխառեալ վրացերեն բառե-
րի» (Արարատ, 1898, էջ 309—316, 365—371): Սրանք էլ սակայն
կարող են լինել դանազան ժամանակներից, սկսած Ն կամ ավելի հին
դարերից մինչև նոր ժամանակները: Վրացերեն ստուգաբանական
բառարանի բացակայության պատճառով շատ դժվար է այս բառե-
րի ժամանակը որոշել. ուստի սրանք էլ պետք է գործածել բավա-
կան զգուշությամբ և օրինակ առնել միայն այն բառերը, որոնք հին
լինելու երևույթն ունեն:

Հայերենից թարգմանված գործեր շատ քիչ են հին մատենա-
գրությանց մեջ: Այս կողմից ամենից հարուստը պիտի լինի վրացե-
րենը. սակայն իմ միջոցները չեն ներում քննել այս թարգմանու-
թյունները, որոնցից շատը դեռ մնում է ձեռագրերի մեջ: Հայերենից
հունարենի թարգմանված կարևոր մի գործ կա, որ է Ագաթանգեղոսի
պատմությունը: Գուտշմիդը այս թարգմանությունը դնում է
555—622 կամ մահավաճն 591 թվին, ուստի Ն դարից ոչ շատ հե-
տու թարգմանիչը, որ հայերենին բավական ծանոթ մի հույն է, շատ
տեղ առիթ է ունեցել հայերեն հատուկ անունները հունարեն տառա-
դարձելու. երբեմն էլ հայերեն դժվարիմաց բառեր չկարողանալով
թարգմանել՝ ուղղակի հունարեն տառերով գրել է: Սրանք բնական է
գրված են ճիշտ հայ գրերի հնչման համեմատ, ուստի կարող են
շատ օգտակար լինել մեր նպատակի համար¹:

Օգտվելով ուրեմն այս շորս տարբեր միջոցներով՝ քննենք այ-
բուբենի հին հնչումը²:

Առնենք նախ ձայնավորները.

Ներկա հայերենի մեջ ա, ի, ը գրեթե ամեն տեղ նույն հնչումն

¹ Հունարեն Ագաթանգեղոսի լավագույն հրատարակությունն ունի Լագարդ հա-
րագետը. սրանից օգտվելով բաղվածքներ են անում Տաշյանը (Ագաթ. առ Գէոր-
դայ, Վիեննա, 1891) և Հ. Բ. Սարգիսյանը (Ագաթ. և իր բաղվածարեան դաղո-
նիքը, Վենետիկ, 1890): Մեր հավաքած բառերը բաղված են սրանցից:

² Կարելի է օգտվել նաև Կարբիբի հրատարակած Un ansien glosaire
latin-arménien (Paris 1886) տետրակից:

ունեն: Ա և ի գրերը՝ այբուբենի շարքում համապատասխանում են հուն. α և ι, վրաց. ο և ο տառերին. նույնպես գտնում ենք նաև Քրակացու մոտ և տառադարձությանց մեջ. օրինակ, օտար լեզուներից հայերեն՝ Ատրպատական = պհլ. āturpātākān, Աբգար = ասոր. abgar, աղամանդ = հուն. ἀδάμας, Միհր = զնդ. Miθra, Գաղիշ = ասոր. gādīšā, իրիս = հուն. Ἴρις, հայերենից օտար լեզուներին անցած՝ հին աշխարհագիրների մոտ, Արարատ = Ararat, Կարին — Καρχηνίτις, Caranitis, Գարանաղի = Daranalis, Հանձիթ = Ἄνξιτσηγή, ասոր. Hanzīf. Շիրակ — Σιρακηγή, Վրացերենի մեջ՝ ագարակ = ագարակի, արձան = արձանի, աւազակ = ագազակի, խիստ = խիստի, շիրիմ = շիրիմի, հունարեն Ագաթանգեղոսի մոտ՝ Վաղարշապատ = Οὐάλαρσαπάτ, Փայտակարան = Φατακαρσάνης, Մասիս = Μασίς, Մահմի = Σαυμί, յկնի = Ιανί: Ուրեմն այսօրվա մեր ա և ի հնչումները հնից տարբեր բան չեն ներկայացնում:

Ը երկու տեսակ է այսօր. գրված ք և զգրված ք. ինչպես՝ բնկեք, կրակ: նախ և առաջ խնդիր է, թե հին հայերն էլ ճանաչո՞ւմ էին այս երկրորդ ք ձայնը, այսինքն՝ բաղաձայնների խմբերը արտասանելու ժամանակ իրարից բաժանո՞ւմ էին ք ձայնավորով (ինչպես անում ենք մենք այսօր և ինչպես է թուրքերենի մեջ), թե միաշունչ հնչում էին տալիս (ինչպես է եվրոպական լեզուների մեջ): Այս բանը իմանալու համար որևէ ուղղակի վկայություն չկա: Հայագետ Մեյեն մտածել է հետևյալ հնարագետ միջոցը:

Գիտենք, որ բայերի խոնարհման ժամանակ կատարյալի և ապանների ձևերը՝ եթե միավանկ են, օտանում են և հավելվածը, իսկ եթե բազմավանկ են, այդ հավելվածից զուրկ են մնում. օրինակ՝ եմար, ետու, ետուր, եկաց, եղից, բայց սիրեաց, բերի, ածի և այլն: Արդ՝ այն բայերը, որոնց սկիզբը գտնում ենք կրկին բաղաձայն, նույն ժամանակների մեջ և չեն օտանում. այսպես՝ գրեաց, խցի, լցեք և այլն: Նշանակում է, թե սրանք միավանկ բառեր չեն և հին հայերն էլ կարդում էին գրեաց, խրցի, լրցեք և այլն, ճիշտ ինչպես հիմա:

Ը գրի դեմ այբուբենների շարքում համապատասխան տառ չկա. Քրակացին դնում է թե՛ կարճ և թե՛ երկար ձայնավորների շարքում. բայց սրանով բան չի հասկացվում: Օտար տառադարձությանց մեջ միայն ասորին պիտի առնենք նկատի, որովհետև այս լեզվի մեջ միայն կա ք ձայնը: Բայց ասորերենի ք ձայն հայերենի մեջ տալիս է ամեն ձայնավոր. ինչպես, օրինակ՝ kurkēmā = քրքում, kakkērā = քաքար, Kērdwā = քերովք, šewilā = շավիղ, mē-γalleθā = մագաղաք և այլն: Ը դարձած գտնում ենք pēraq = քրքիլ, mošallēyānē = մոզնեայք, šerārā = ծուր բառերի մեջ:

Ավելի հետաքրքրական է տեսնել, թե ինչ է լինում ք ձայնը հայերենից տառադարձված օտար բառերի մեջ: Վրացերենում ք ձայնը կամ շնչվում է և կամ դառնում է ի, ու. ինչպես՝ գձուծի = գձուծ, խրամի = խրամ, րուրուակի = հրավուրակ, ճիաճգի = ճաճաճգ, պիլեճճի = պիլեճ, մուշակի = մշակ, հուրիա = հենայ (բայց սրբանց վրա մեր տեսությունը տե՛ս Արարատ, 1898, էջ 313): Աշխարհագրական անունների մեջ ք ձայնը դեմ գտնում ենք ի, ա, ու ձայնավորները. Կրառիճ = Kitharizon, Աղձեիք = Ἀρζανγη, Arzanene, Տնարիք = Ταρωίτης? Նպատ = Νιφάτης, Մեճուր = Μουζουρῶν, Արձկե = Ἀρτζακέ (է դար): նույն բանն է նաև հունարեն Ագաթանգեղոսում. հմմտ. Արժուռեաց = Ἀρσουρουῶν, Մաճիբրտան = Μαχουρ(α)ῶν, Նպատ = Ναπάτ, Մաւքբաց = Μασαουτῶν, Ատրպատական = Ἀτραπατακάν: Այս բոլորը սակայն միայն մի բան են ցույց տալիս, այն՝ թե բաղաձայնների խմբի մեջ հայերը ներմուծում էին մի ձայնավոր, որի երանգը օտար լեզուները չէին կարող նշանակել: Ը գրի արժեքը հաստատելու համար ուրիշ միջոց չկա ուրեմն, եթե ոչ նոր բարբառների միահամուռ վկայությունը:

Ը ձայնը ներկայացնելու համար Մեսրոպյան այբուբենը ունի երկու գիր՝ ե և է: Սրանցից առաջինը (ե) երեք տեսակ հնչում ունի այսօր. բառի սկիզբը գրական լեզվի և մի քանի բարբառների մեջ հնչվում է ye: ուրիշ բարբառներում հնչվում է պարզապես e, որով է տառին հավասարազոր է դառնում (ինչ. օր. Պուսի բարբառով՝ էս = ես, էրագ = երագ, էրգան = երկայն, էրանի = երանի): Բառի մեջ գրական լեզուն և բարբառների մեծամասնությունը հնչում են e, որով նույնպես է գրին հավասար է դառնում: Ուրիշ բարբառներ (Կարին, Մուշ, Վան, Սեբաստիա և այլն) այս պարագային հնչում են ie երկբարբառային հնչումով: է տառը ամեն տեղ էլ հնչվում է e, որով շատ տեղ և է դառնում են նույնաձայն գրեր: Բարբառներից ոմանք միայն զանազանում են բառի սկզբում ե = ye, է = e, բառի մեջ ե = ie, է = e:

Կարելի բան չէ, որ Ե դարում ե և է գրերը նույն ձայնն ունենային. երբ Մեսրոպը պետք է տեսել հնարելու երկու գիր, նշանակում է, թե լեզվի մեջ էլ գտել է երկու տարբեր հնչյուն: Այբուբենի համեմատությունից մեջ գտնում ենք ե = e, է = η, որով սրանց տարբեր բաներ լինելը շեղումով է: Այսպես ենք գտնում նաև հունարենից հայերեն տառադարձությանց մեջ. օրինակ՝ χουραχά = կիւրակէ, ὄλη = ճիւղէ, ἔλλογ = ճելլէն, μάχελλον = մախլոն: Հին հունարենի մեջ (նաև Մեսրոպի ժամանակ) e հնչվում էր կարճ e, իսկ η՝ երկար ē (նոր լեզվի մեջ այս η ձայնը դարձել է ի): Քրակացու թարգմանությունն էլ, որ կուրորեն հասնում է հունարենին, մեր է

ձայնը դնում է երկար, իսկ ե՛ կարճ: Բայց սա սխալ է: Հնագույն հայերենը կարող է ունեցած լինել կարճ ու երկար ձայնավորներ. հատկապես ե կարճ էր, որովհետև համապատասխանում է հնդեվրոպական կարճ e-ին, իսկ է երկար էր, որովհետև ծագում է հնդեվրոպական ei, oy երկարբաներից (ուտի և է<ե+յ): Բայց ավելի հետո ձայնավորների երկարությունն ու կարճությունը վերացան և ապահովապես արդեն Ս դարում ըստ Հյուբշմանի՝ նրանց մեջ տևողական տարբերություն չկար: Եթե e ձայնը կարճ ու երկար ձևեր ունենար հայերենի մեջ, նույնպիսի կարճ ու երկար ձևեր պիտի ունենային նաև մյուս ձայնավորները (ինչպես է հունարենի մեջ). երկրորդ որ հունարենից հայերեն տառադարձությանց մեջ ղ ամեն անգամ է չէ, այլ շատ անգամ գտնում ենք նաև ե, երբ որ հայերենի օրենքը այդպես է պահանջում. ինչ. բերիակէ = Թηροάχη, եկեղեցի = ̅ε̅κκλησία, աբերայ = ̅α̅βρα ρեմ = ̅β̅ημα և այլն: նույնպես նաև հայերենից տառադարձված բառերի մեջ երկու ձևն էլ խոսն գտնում ենք: Օր.՝ աշխարհագրական անունների մեջ, ինչպես՝ Գերջան = Δερζήνη, Եկեղյաց = ̅Ε̅κκλησία կամ ̅Α̅κκλιοσηγή, Անգեղ = ̅Ι̅γγληγή, Արևել = ̅Α̅ρσηα, Շակաշեն = Σαχάσηνη, հունարեն Ագաթանգեղոսի մեջ՝ Հեր = ̅Χ̅ερ̅α̅ς, սասլետ = ̅α̅σπ̅ε̅τ, սպասկասկետուրիւն = (Σ) ̅π̅ασκαπετών, Եկեղեցաց = ̅Ε̅κκλησηγή, Երէզ = ̅Ε̅ր̅η̅, Բասեն = Βασσηών, Աշխեն = ̅Α̅σηγήνη: Վրացերենը մեր երկու գրերի դեմ էլ միշտ հանում է e, օր.՝ սենյակ = սենակի, աղեսու = պերսի, պատնէշ = պատնեշի, խենէշ = խենեշի և այլն:

Այս բոլորից հետևում է, թե հայ և օտար տառադարձությունների բավական շեն խնդիրը լուծելու համար. օտար լեզուների ձայնական գրությունը չէ կարողացած ներկայացնել մեր այս երկու գրերի հնչական նուրբ տարբերությունը: Այս պատճառով պետք է դիմել ենթադրությունների:

Գիտենք արդեն, որ Ս և է չեն կարող ունենալ տևողական տարբերություն. մյուս կողմից չենք կարող ընդունել նաև, որ ե գիրը ye կամ ie ձայնն ունեցած լինի, որովհետև այսպիսի որոշ տարբերություն անշուշտ պիտի նկատվեր երկարբաներով հարուստ հունարեն գրության մեջ: Մնում է, ուրեմն, ընդունել, թե մեր այս երկու գրերի տարբերությունը Ս դարում կայանում էր լոկ բերանի բացվածքի մեջ. Ե կարտասանվեր ավելի բաց, է կարտասանվեր ավելի փոք: Սանոթ լեզվաբանական երևույթ է, որ երկար e ձայնը ժամա-

նակ անցնելով հետզհետե կփակվի և անցնելով e՛ ձևից՝ կտա i: Հմմտ. հուն. η, որ Ս դարում երկար ē էր, այժմ պարզ i ձայնն ունի. նույնպես անգլերեն ee (=ē), որ այժմ հնչվում է i:

Ս իբր բաց, իսկ է իբր փակ ընդունում է նաև Հյուբշմանը և ասում է, թե թեև իր ընդունած տառադարձության մեջ է գրում է ē, բայց այս բանը պետք չէ տառացի մտքով առնել, այլ լոկ տառադարձական տարբերության համար է և ավելի ստուգաբանական արժեք ունի. նա չի ներկայացնում Ս դարի արտասանությունը: Այս մեկնության համաձայն է գալիս նաև այն հանգամանքը, որ է ձայնը ածանցման ժամանակ դառնում է ի, մինչդեռ Ե անփոփոխ է մընում: Փակ է ձայնը արդարև շատ ավելի մոտ է ի հնչման, քան թե բաց է ձայնը:

Գրեթե նույն երևույթը ներկայացնում է նաև ֆրանսերենը, ուր ունենք è և é. è ներկայացնում է մեր հին Ս ձայնը, իսկ é = է. ֆրանսերեն բառերի ծայրին շենք գտնում è, այլ միայն è, նույնպես նաև հայերենի մեջ բառերի ծայրին գրեթե չկա ե և բացառապես գտնվում է է:

Մնում է քննել նաև, թե Ե գիրը բառի սկզբում հին ժամանակ ye հնչումն ունե՞ր: Այսպիսի բան չի կարող գոյություն ունեցած լինել, հետևյալ պատճառներով. նախ՝ օտար տառադարձությանց մեջ չկա այսպիսի բան, այլ միշտ գտնվում է e, օրինակ՝ հին աշխարհագրական անուններից՝ Եկեղյաց = ̅Ε̅κκλησηγή, հունարեն Ագաթանգեղոսի մեջ՝ Երասի = ̅Ε̅րασάχ, Երէզ = ̅Ε̅րηζ, վրացերենում՝ erdo = երդ, Erevani = Երևան: Երկրորդ՝ երբ հայերեն e տառով սկսվող մի օտար բառ հայերենի են դարձնում, գրում են ե և ոչ է. ինչպես՝ ենովք = ̅Ε̅νώχ, Եղիշայ = ասոր. Elisa, Երան = պհլ. Eran (Երան): Միայն երկու բառ ունենք Երեմիա = հուն. ̅Ι̅ερεμιας և Երուսաղեմ = հուն. ̅Ι̅ερουσαλημ, որոնք հունարենի համեմատությամբ ye հնչումն են ցույց տալիս զարմանալի կերպով: Մրանց մեջ պետք է տեսնել սեմական ազդեցություն: Երրորդ՝ հայերենի մեջ r-ով սկսվող բառերի վրա իբր հավելվածական ձայնավոր ավելանում է ե, ճիշտ ինչպես երբեմն էլ ա կամ նոր լեզվի մեջ p, ու, օրինակ՝ երասան = անասան, երանգ, երամ, երակ, բարբառներով՝ բանեան, բոզակ, բոանաթ, ուսուս և այլն. էթե ե-ն պարզ ձայնավոր չլիներ, այս պարագային չէր գործածվի: Զորրորդ՝ անտեղի է կարծել, որ Մեարոպը հայերեն գրերը հորինած ժամանակ երկու տարբեր ձայներից բաղկացած ye խումբը մեկ տառով նշանակեր, ճիշտ ինչպես որ անտեղի կլիներ կարծել, թե, օրինակ, ա տառը բառի սկզբում կարդացվում էր յա: Բառասկզբի e ձայնի հետագայում ye դառնալը լեզվաբանական մի պարզ երևույթ է, որին հանդիպում ենք

¹ Այստեղ և հարող էջերում Մեյնի և Հյուբշմանի անունով գրված տեղեկությունները սովորաբար անտիպ են. բազում են այն աշակերտական նոթերից, որ կազմել են նրանց դասախոսությանց ժամանակ, որոնց ունկնդրել են:

նաև ուսերենի մեջ, ուր e հնչվում է ye. օրինակ՝ առա. если = yesli:

Ծ գրի հետ ճշտով համեմատելի է ո: Նոր լեզվի մեջ այս էլ երեք դիտարկում է ստացել. բառի սկզբում հնչվում է գրական լեզվի մեջ vo, uo, o, բառի մեջ գրական լեզվով միշտ o, բարբառների մեջ uo կամ o: Արանցից դուրս գտնում ենք նաև ü, ö հնչյունները, որոնք սակավաթիվ բարբառների միայն հատուկ են:

Տեսնենք, թե սրանցից որն էր ո-ին հատուկ հին հնչումը:

Այբուբենների համեմատության մեջ մեր ո գրին համապատասխանում են հունարեն և վրացերեն օ: Թրակացու թարգմանիչը ո համարում է կարճ, իսկ ով երկար ձայնավոր. բայց մենք գիտենք, որ ամենից առաջ ով ձայնավոր տառ չէ, այլ ձայնախումբ. ուստի այստեղ գործ չունի: Այստեղ էլ սարկոբեն հետևել է հունարենի ձայնական գրության, ուր օ կարճ է և ω երկար. բայց սրանով հայտնի կերպով ցույց է տալիս, որ հայերեն ո-ի համապատասխանն է հուն. օ: Տառադարձությանց մեջ օտար լեզուների օ-ի դեմ միշտ գտնում ենք ո. ինչ. պ՛հլ, *rōčik = պրս. rōiz = ռոճիկ, ասոր. tōhmā wōh = րոն և բոն, հուն. ἑπισκοπος = եպիսկոպոս, պրս. Gōdārz = Գառուզ:

Պատահում է երբեմն, որ իրանյան av, u, va ձայների դեմ էլ գտնում ենք ո, ինչպես օրինակ՝ խոբասան = պ՛հլ. Xvarāsān, պրս. Xurāsān, խուրավ = պրս. Xusrav, ախոռ = պ՛հլ. āxvar, պրս. āxur, համառ. նաև դուրավ, խոբաիկ, խոխազ և այլն: Թայց այս բանը շարժվել է շփոթի մեղ, որովհետև հայերեն բառերը ծագել են իրանյան այնպիսի մի բարբառից, որ հիշյալ պարագաներում օ ունեն: Այս բանը հաստատում են, օրինակի համար, վերոհիշյալ խուրավ, ախոռ բառերի դեմ հուն. Χοσράης ասոր. Xosrau, քրդ. axor ձևերը:

Մեկ երկու տեղ էլ ո-ի դեմ ունենք իրանյան a, ինչ. դոնի, բոնի, մոգ. բայց սրանք էլ նույնպիսի պատճառի պետք է վերագրել: Այս կարգից են նաև ասորերենից փոխառյալ պոզատայ = pōtāiā և սափե = sefā:

Հայերենից տառադարձված բառերի մեջ մեր ո-ի դեմ գտնում ենք օ աշխարհագրական անունների մեջ՝ Տմորիփ = Τάμοριτζ, Մախ = Moxoene, Մոփ = Σοφηνή, Sophene, խոբեանի = Χορζαηνή, հունարեն Ագաթանգեղոսի մեջ՝ խո-Շիբական = Νορσιρέων, Թորզու = Θορζώ, Թորզան = Θορζάν (անատոլյա է Առցալ = άσσοτηνών, որ թերևս ուղղիչ է άσσοτηνών), վրացերենում՝ ամբոխի = ամբոխ, խոցա = խոց, խոփի = խոփ, կոշաի = կոշա և այլն:

Այս բոլորից հետևում է, թե ո գրի մեքոպյան դարի հնչումն էր օ, ճիշտ մեր այսօրվա օ տառի հնչումը: Զէր կարող հնչվել uo, ü, ö, որովհետև այս պարագային տառադարձված ձևերից գոնե մեկն ու

մեկը պիտի մատնեք այն. հունարենը կարող էր նշանակել առաջին երկուսը իր օսօ, u ձևերով, երրորդի համար կարող էր գործածել օօ ձևը, կամ պարզապես e, նույնպես նաև վրացին: Հնդհակառակը, հայերը հունարենի ü ձայնի դեմ դրել են իւ. ինչ. հիպատոս = ὑπατος, կիտակէ = κυριακή և այլն, ինչ որ ցույց է տալիս, թե ո գիրը չունեք ü հնչումը:

Մնում է մեզ քննել բառասկզբի ո գրի հնչումը: Այստեղ էլ պետք է, որ ո-ն հնչված լինի միայն իբր օ (և ոչ բնավ ոօ). այս բանը ապացուցում են նախ օտար լեզուներից հայերենին անցած բառերը. ինչ. ոստիկան = պ՛հլ. ostikān, որթողոս = հուն. ὄρθοδος, որթող = հուն. ὄρθος, շատ լավ օրինակ է Ումիզգ, որի հին իրանյան ձևն էր Ahuramazda, սրանից Auhmazd և երկարբառի ձուլմամբ՝ Ohrmaz (հուն. Ὀρμισδα), Երկրորդ՝ հայերենից վրացերենին անցած բառերը. ինչպես օspi = ոսպ, ostinagi = ոստիկան, oboli = որթ, orme = որմն: Գծրախտաբար հին աշխարհագրական անունների, ինչպես և հունարեն Ագաթանգեղոսի տառադարձյալ բառերի մեջ չկա սկզբնատառ ո: Բայց այսբանն էլ բավական է հաստատելու համար, թե բառի սկիզբն էլ ո արտասանվում էր օ: Եվ շատ անբնական կլիներ, որ Մեսրոպը միևնույն գրին մի տեղ մի արժեք տար, մի ուրիշ տեղ՝ ուրիշ արժեք:

Vo հնչյունը հայերը մեկ անգամ միայն առիթ են ունեցել տառադարձելու և այն էլ գրել են վո (այն է Եթրեզ = վոռե, վոռլաս. Արիստ. աշխ). եթե բառասկզբի ո գիրը ոօ հնչումն ունենար, ճիշտ տեղն էր գրելու ոռեսա:

Կան ոմանք, որ բարդ և ածանցավոր բառերի մեջ էլ, այնտեղ, ուր երկրորդ բառը սկսվում է ո տառով, հնչում են ոօ և ոչ՝ օ. այսպես, օրինակ՝ անողոսմ = անջողոսմ, առալչուրիւն = առալչուրյուն և այլն: Ըիշտ ինչպես որ ո և և գրերով սկսվող բառերն էլ խոնարհման ժամանակ առանց սղման հնչում են կը ողբայ, կը որունէ, կը երգէ, կը եփէ և այլն, իբր թե սրանք բաղաձայնով սկսվող բառեր լինեին: Սա տարօրինակ նորմոթուսություն է, որ գտնում ենք կովկասահայ գրագետների մեջ, և ոչ միայն շէր կարող պոստիլյուն ունենալ հին լեզվի մեջ, այլև նորերիս համար էլ շատ խորթ է հնչում:

օ ձայնի հետին ոօ, ö, ü ձայնափոխությունները սովորական լեզվաբանական երևույթներ են. այսպես, օրինակի համար, իտալերենի մեջ լատինական օ դարձել է ոօ, համառ. լատ. bovinum = իտալ. uovo «ձու». ուսերենում էլ այսպես է, ինչպես նկատվում է նորնախիչեանի հայոց և ուսաց արտասանության մեջ: Օ ձայնը դարձած ö շատ սովորական է ֆրանսերենի, մանավանդ գերմաներենի

մեջ. համար. գերմ. Koch, Köche, Köchin, Schloss, Schlösser և այլն. լատ. cor > ֆրանս. coeur «սիրտ», լատ. populus > ֆրանս. peuple «ժողովուրդ». Օ դարձած ü ցույց են տալիս լատ. morum > mûre «թուփ», պրս. goft «ասաց» > Ատրպատականի արտասանությունը՝ güft և այլն: Բառակազմի ու ձևացած է սօ երկբարբառային հնչման թանձրացմամբ:

Ու ձայնավորը առանձին տառով ներկայացված շիինելով՝ այբուբենի մեջ չի մտել: Մեարոպը այս ձևն է ստեղծել հետևելով հունարենին, ուր u ձայնը ներկայացվում է ո և ռ տառերի միությունը՝ օս: նույնպես է նաև վրացերենում, ուր ունենք **ო** = ու, ինչպես որ հին սլավոներենի մեջ էլ կա **оу** = ու: Բայց վրացիք իմաստուն են գտնվել հնարելու հետո միատառ **ო** ու գրությունը, որ մտցրել են իրենց այբուբենի մեջ: Այսպես են արել նաև հույները, հնարելով փակագիր **Ϝ** ձևը, որ բազկացած է իրար վրա գրված **ο** և **υ** գրերից: Բայց սա իբրև առանձին տառ այբուբենի մեջ չի անցել: Նոր ձև են հնարել նաև ռուսները (**у**): Հայերը դժբախտաբար չեն մտածել այս միակ ձայնի համար միատառ նոր ձև հնարել: Հայերենի մեջ թեև շատ փակագրեր հնարված են, հնարված է մինչև իսկ և տառաձևը, որ իբրև առանձին տառ այբուբենարանների մեջ մտել է, բայց ու ձայնի համար այդպես չի եղել: Սրա պիտավոր պատճառը Ռ գիրն է: Ու գրություն միատառ փակագիրը շատ անգամ գործածված է արձանագրությունների մեջ, բայց որովհետև սա նույն էր Ռ գրի հետ և կարող էր շփոթություն տեղիք տալ, ուստի հաջողություն չի ունեցել և խափանվել է:

Թրակացու քերականության թարգմանության մեջ ու գրվում է իբրև երկբարբառ, համապատասխան հունարեն օս ձևին: Իրոք որ հունարեն օս առաջ երկբարբառ էր, որովհետև արտասանվում էր օս, հետո սղվելով դարձավ u, ինչպես էր **υ** դարի արտասանությունը: Սակայն քերականները, շարունակելով հին անվանակոչությունը, դարձյալ անվանում էին երկբարբառ: Թրակացին հետևել է այս սովորության, հայ թարգմանիչն էլ հետևել է հեղինակին:

Ու ձևը այսօր թե՛ դրական լեզվի և թե՛ բարբառների մեջ հրնչվում է ու. սակայն լեզվի բարբառներ միայն, և այն էլ ոչ միշտ, դարձնում են ü, օ: **υ** դարի արտասանությունը առաջինը միայն կարող է լինել (u). այսպես են ցույց տալիս նախ այս ձայնի երկտառ ձևը համեմատ հունարենի, երկրորդ՝ Թրակացու թարգմանության վկայությունը, երրորդ՝ օտար լեզուներից կաղմված հայերեն տառադարձությունները. ինչպես **Урѣн** = պրս. **Sürēn** > հուն. Σουρένας = լատ. Surena, Շապուհ = պհլ. Šapuhr, գուր = պհլ. պրս. zur, Բուռակ = պրս. kurra, կապր = ասոր. kufrā, ասորուհի = հուն. ραβ-

βουσί, սկուտեղ = σκουτέλλιον և այլն: Զորորդ՝ հայերենից կաղմված օտար տառադարձություններ. հունարեն Ագաթանգեղոսի մեջ՝ Ածոնեյաց = Ἀρσορουνῶν, Ուռէաց = Ουρεῶν, Խոսրովի դուխտ = Κοσσαροδοῦσα, վրացերենի մեջ՝ խախուտ = խախուտի, բուրդ = բուրդի, պտուղ = պտուղի, ուն = ուրն (մուրճ), առու = բու և այլն:

Այս ընդհանուր համապատասխանությանց մեջ կան նաև մի քանի շեղումներ: Իրանյանից փոխառյալ մի խումբ բառերի մեջ հայերեն ու-ի դեմ գտնում ենք **ō**, ինչ. անուշակ = պհլ. anōšak, մուհակ = պհլ. močak (այսպես նաև Անուշավան, Յիզարուգիտ, Աբրուխտ, անուշադր, բուծել, պաւսմունան, սպուծել և տուծել): Ուրիշ պարագաներում իրանյան **ō** դառնում է հայերեն ո. համար. Գոտարզ = Gōdarz, Կապկոհ = kāfkoḥ. Ինչ պատճառ կա ուրեմն, որ վերի տասը բառերի մեջ դառնա ա: Դիտել պետք է, թե հայերենի մեջ նախաշեշտ ու ծագում է ոչ ձևից. հետևաբար վերի բառերի բնիկ ձևն է անուշակ, մուհակ, բոչծել և այլն, ինչպես ցույց են տալիս անուշ, բոչծ բառերն էլ: Նշանակում է, թե իրանյան **ō** տվել է հայերեն ոչ թե ո և ու, այլ ո և ոչ, որոնք իրարից այնքան հեռու չեն: Մենք հայերենի այս զանազանությունից այն ենք հետևցնում, թե իրանյաններն ունեին երկու մոտավոր հնչում և հայերը իրենց հարուստ այբուբենով կարողացել են այս երկուսը ճշտիվ նշանակել, ինչ որ կարելի չէ եղած պահլավական շատ անկատար այբուբենով: Բացի սրանից, այն շեղումները, որ նկատում ենք մեզ ծանոթ պաշտոնական պահլավերենում, անշուշտ գոյություն ունեին հյուսիսային-արևմտյան պահլավ բարբառի մեջ, որից փոխ են առել հայերը և որի հետքերը դուրս եկան թուրքալեզու գիտական արշավանքի ժամանակ: Այս ձևով մեկնել պետք է նաև մանուշակ, պատուհաս և վարունգ բառերը, որոնցից առաջին երկուսի մեջ ու-ի դեմ գտնում ենք պհլ. օ: Իսկ երկրորդի մեջ՝ ա: Այս մասին տե՛ս Մեյե հայագետի հոդվածը (MSL, 17, 242—250):

Ասորերենից փոխառյալ բառերի մեջ էլ գտնում ենք նույնպիսի անկանոնություններ. այսպես ու-ի դեմ **ō** ունեն՝ Մրաուր, Յուխան, Ուռայ, Շուշան, ագուգայ, ասբունայ, Բուսիբայ: Ավիլի անկանոն են Բարձուսայ = Barsaumā, խարագուլ = xargālā, շուփայ = šəyā-īā, սուսր = safsēr բառերը: Սրանց համար էլ պետք է կարծել, որ ծագած են ասորական բարբառային ձևերից, ինչպես որ մի քանի հատի համար արդեն կարող ենք հայտնի կերպով էլ ցույց տալ. ինչպես՝ Ուռայ = ասոր. Urhāi, հետին ձևով՝ Urhōi Շուշան = ասոր. šōšan, բայց հունարեն տառադարձությամբ՝ Σουσαν:

Հունարենից փոխառյալ բառերի մեջ ունենք 13 ձև, որոնք

նույնպես անկանոն են. այս բառերն են ակումիտ = οχοίμητος, բարբառ = βάρβιτος. կոլիբրայ = κόλυβα, մատուռն = μαγύριον, նադրուն = νήτρον, յունվար = ιανουάριος, պեբետուա = περιουθεύτης, պիտուս = πίκτος, պոսիտուլէն = πρύσχωμεν, սեկունդիկառ = σεκουνδουχίριος, սպունգ = σπόγγος, տուրի = τυβί և փուլոս = ψύλλος:

Այս բառերից մի քանիսը Հյուսիսային Ասիայում է հունարենից փոխառւել նշանակելով. այսպես՝ բարբառ և նադրուն ծագում են ոչ թէ հունարենից, այլ արաբերեն barbut և natrūn ձևերից, որոնց ու ձայնը համապատասխան է մերին: Մյուս բառերից ոմանք սխալ տառադարձութիւններ են կամ ձեռագրական սխալներ. օրինակ՝ յանվար ուղիղ ձևը հետո դարձել է յունվար՝ ա և ու տառաձևերի նմանութեան պատճառով. փուլոս բառը պետք է կարգաւ պտուղս. կոլիբրայ ունի նաև կանոնավոր կոլիբրայ ձևը. մյուսները կամ փոքր-ասիական բարբառային ձևից են առնված և կամ հայոց բերնում ձևափոխված. հմմտ. Բարդոլիմեոս, կարթոլիկե և կարթոլիկոս բառերը, որոնք հետո դարձել են Բարդուղիմեոս, կարուղիկե, կարուղիկոս: Արդեն հիշյալ բառերից ինն հատը շատ հետին ժամանակի ձևեր լինելով Ե դարի արտասանութեան համար նշանակութուն չունեն:

Առանձին ուշադրութեան արժանի է մեր աշխարհագրական անունների տառադարձութիւնը՝ հին հույն և հռոմեացի հեղինակների մոտ: Սրանց մեջ ու պարունակող բառերը դժբախտաբար շատ չեն. ունենք միայն Կորդուս = Καρδοχου, Մեմուր = Μεμυρῶν, Ուտի = Ὀτινη, Օլեն և Գուգարֆ = Γωγαργή. սակայն սրանցից առաջինը ստույգ չէ, թէ իրոք Կորդուսին է համապատասխանում. երկրորդը ուշ ժամանակի բառ է և հայերենի ու ձայնին լավ է համապատասխանում: Վերջին երկուսը հայերենի ու ձայնի դեմ հանում են օ. սա ոչ թէ անկանոնութուն է, այլ ներկայացնում է հայերենի հնագույն հնչումը: Հայտնի է, որ հայերենի ձայնական օրենքների համաձայն՝ Ուտի, Գուգարֆ ձևերը ծագում են հնագույն Ոյտի, Գուգարֆ ձևերից (հմմտ. մանավանդ Ὀύτια գրչութիւնը): Այսպես ուրեմն Ե դարի արտասանութեան մեջ ու գրութեան ու հնչումը ապահով և հաստատ է:

Երկրաբանների խնդիրը շատ ավելի դժվար է, քան ձայնավորներինը, որովհետև նախ՝ այբուբենի մեջ իբրև առանձին տառեր մտած չլինելով՝ հույն և վրացի այբուբենի համեմատութիւնը վերանում է: Երկրորդ՝ Թրակացու քերականութիւնը, որ 8 երկրաբան միայն հիշում է, ուղղակի հունարենի վրա ձևված լինելով վստահելի չէ. այսպես՝ հայերեն չեն փ, ոխ, էլ, ը երկրաբանները, ու երկրաբան չէ և համեմատութեանց համար մնում են միայն

ալ, ել, իլ: Երրորդ՝ տառադարձված բառերը այնպես առատ չեն, ինչպես ձայնավորների և բաղաձայնների համար և եղածներն էլ՝ խնդիր է, թէ որչափ հարադատ պատկեր են ներկայացնում:

Մեր արդի գրական լեզուն, ինչպես և բարբառների ամենամեծ մասը, երկրաբան չունի: Երկրաբան չունի նաև Թուրքերենը, որի ազդեցութիւնը այնքան մեծ է մեր լեզվի վրա: Հետևաբար երկրաբանի գիտակցութիւնը պակասում է մեզ: Դժվար է մեզ համար ըմբռնել, թէ ինչու օրինակ ել, ալ, իլ և այլն երկրաբան են, որովհետև մենք այս ձևերը վարժված ենք կարգաւ միշտ yeu, au, iv և այլն, որոնք մեկ ձայնավորից և մեկ կամ երկու բաղաձայնից բաղկացած վանկեր են: Երկրաբանի դադափարը ըմբռնելու համար մենք պետք է դիմենք ուրիշ լեզուների համեմատութեան, ընդհանուր ձայնախոսութեան և լեզվաբանական օրենքներին: Սրանցից երևում է, որ երկրաբանները միութիւնն են երկու տարբեր ձայնավորների, որոնցից մեկը հնչվում է ամբողջ, իսկ մյուսը կիսատ, խուսափուկ հնչումով, որով և կոչվում է կիսաձայն: Այսպես օրինակ՝ իտալերեն buono և դերմաներեն auch բառերի մեջ uo և au երկրաբան են, որովհետև կազմված են երկու ձայնավորից, որոնցից մեկը (o, a) հնչվում է ամբողջ, իսկ մյուսը՝ (u) կիսատ:

Վերևում ասացինք, թէ մեր ներկա բարբառները ղուրկ են երկրաբաններից. սրանց մեջ բախտավոր բացառութիւն են կազմում մի քանիսը: Շատ տեղ (օրինակ՝ Կարին, Մուշ, Վան, Սեբաստիա և այլն) կան իէ և ու երկրաբանները, որոնք գործածվում են ե և ո ձայների փոխարեն: Մեր բառը հնչվում է միէր, փուր հնչվում է փուր: Երկրաբանների կողմից հարուստ են գլխավորապես Սիրիայի և Ավստրիայի բարբառները: Անխորհրդի Քերսապ գյուղի դավառականում գտնում ենք uö, iu, öu, eï, uöï, üö երկրաբանները: Սիրիայի Արամո գյուղում՝ ʾāï, aə, au, eï, ie, ua, Սուչավայում (այժմ Ռումիխա)՝ au, iu, ou, ie, eu, iö, Ղարաբաղի Գիշ գյուղում ua (այսպես՝ շուան, բրբուաշ), Ոգմիի ենթաբարբառում՝ eï, ou, öu և այլն:

Այս երկրաբաններից շատերը նոր են կազմված և չկան հին հայերենում:

Հին հայերենի երկրաբանները բաժանվում են երեք խմբի.

1. ալ, ոլ.
2. ալ, ել, իլ.
3. եա, եի, էա, էի, էո, էու, իա, իե, իէ, իո, իու, ուա, ուե, ուէ, ուի, ուո, ուու:

Առաջին խմբի երկրաբանների կազմիչ երկրորդ տարրն է յ. որոշենք նախ այս գրի ձայնը:

Մեր գրական լեզվի մեջ հին ուղղագրութեամբ յ տառը ըստ տեղի երեք տարբեր հնչում ունեք. բառասկզբում հնչվում էր և, բառամիջում եվրոպական y (գերմ. j), բառավերջում անձայն էր: Անմըտութիւն կլինի կարծել, թե Մեսրոպը ինքը այսպես արած, այսինքն՝ միևնույն տառի երեք տարբեր հնչում աված լինի: Քանի որ և գիրը կար, ի՞նչ պետք կար նորից մի չ էլ հնարելու. ուրիշ խոսքով, եթե բառասկզբի չ գիրը հնչվում էր և, ի՞նչ պետք կար և գրով չգորելու: Նշանակում է, թե չ և և տարբեր ձայներ էին, ինչպես որ տարբեր են նաև ներկա բարբառներից շատերի մեջ, որոնց մեջ յ դարձել է կամ կիսաշունչ հագագ և կամ բոլորովին ջնջվել է, իսկ և պահված է և կամ դարձել է խ (օրինակ՝ Յակոբ > յակոբ, ակոբ, հաց > հաց, խաց): Ուրիշ լեզուների տառադարձութիւնից երևում է, որ բառասկզբի յ գրի հնչումն էր եվրոպական y, օրինակ՝ յագել < պհլ. yazēm, յամոյր < ասոր. yaxmūrā, յաշա < պհլ. yašt, յասպիս < հուն. ἵσσις. հմմտ. նաև հայերենից տառադարձված ձևերից հունարեն Ագաթանգեղոսի մեջ՝ յԱնի > Iani, յառակ > > վրաց. իատակի (տե՛ս Արարատ, 1898, 368բ): Ընդհակառակն՝ և ձայնի դեմ գտնում ենք և, ինչպես հագար < պհլ. hazār, համակ < < պհլ. hamāk, ևեգեմայ < ասոր. hegāna, ևեմես < հուն. ἐριμός, կամ ավելի թանձրացած ձևով՝ հաշիվ < ասոր. xāšīw, հաղը < ասոր. xawlā, շեռ (գավառ) > հուն. Ξερό:

Մեկնելով այն սկզբունքից, որ միևնույն գիրը միշտ միևնույն ձայնը պիտի ունենար այբուբենի գոնե նոր հնարման ժամանակ, կարող ենք ընդունել, թե բառամիջի չ ևս նույն իր y ձայնն ունեք. սրան համաձայն են գալիս արդի միահամուռ ընդունված հնչումը և ձայնախոսական օրենքները:

Ընդհանուր ձայնախոսութիւնը հաստատում է, որ բաղաձայն y (գերմ. j), միանալով նախորդ մի ձայնավորի հետ, կարող է ստանալ կիսատ (ոչ բոլորովին ամբողջական) հնչում և սրանով կազմըվում է երկբարբառների մի շարք: Այս կիսատ հնչումը, որ ավելի մոտ է ի ձայնավորին, նշանակվում է i կամ ī ձևով, դանազանելու համար y հնչյունից, որ բաղաձայն է: Այս կիսատ i հնչյունը մնում է հաջորդական բաղաձայնի մոտ, իսկ ձայնավորից առաջ կամ բառավերջում նորից ստանում է բաղաձայնային հնչումը: Այսպես՝ գերմաներեն ein բառի մեջ i երկբարբառային է, իսկ գերմաներեն Ei, Eier (ձու, ձուեր), անգլերեն boy (տղա), ռուսերեն бой (կոխի) բառերի մեջ i բաղաձայն է, այսինքն՝ հնչվում է դուստ y: Այս երևույթը սակայն ընդհանուր չէ, և բառավերջի երկբարբառը կարող է մնալ նաև երկբարբառ. այսպես՝ իտալերեն poi, grammā բառերի մեջ վերջաձայն i-ն իրոք կիսաձայն է և ոչ թե y:

Դժբախտաբար հայերեն այբուբենը այս կրկին ձայնաբանական երևույթների համար առանձին նշաններ չունի. կան միայն ալ, ոլ գրութիւնները և ոչ բնավ ալ, ոի կամ նմանօրինակ ձևեր. բայց սրանից կարող ենք հետևնել, թե չ միշտ բաղաձայն էր: Այսպես կարծելու տեղիք կարող էր տալ նաև թրակացու քերականութիւնը, ուր ալ, ոլ իրը երկբարբառ հիշված շեն և հունարեն αι, οι երկբարբառներից իրը համապատասխան ձև դրված են ալ, ոի: Երնդիրը փոխվում է, երբ նկատի առնենք այն մի քանի բառերը, որոնց համազորը գտնում ենք նաև պարսկերենում և վրացերենում. այսպես են ալ երկբարբառի համար պայման և պայքար, որոնց իրանյան ձևերն են պրս. paymān, paykar, վրացերեն փոխառութեամբ պաեմանի, պաեքորա: Իրանյանները ցույց են տալիս, որ սրանց մեջ յ բաղաձայն է, ընդհակառակը վրացին ցույց է տալիս ձայնավոր: Նշանակում է, թե երկբարբառների հնչման երանգը դանազան է լուրաբանչուր լեզվի մեջ և հետևաբար նրանց տառադարձյալ ձևվերը՝ զգուշութեամբ միայն ընդունելի:

Եվրոպացի հայադեռները առհասարակ այնպես են ընդունում, որ ալ երկբարբառ է բաղաձայնից առաջ և բաղաձայնավոր վանկ է ձայնավորի մոտ: Սրա համար է, որ ներկա բարբառներում առաջին պարագային ալ դառնում է ա, է, երկրորդ պարագային անփոփոխ է մնում. ինչպես հայր > հար. հէր, բայց՝ հայելի > հայլի. հայլի > հայնալ. վայելի > վայլի: Եթե թրակացին ալ իրը երկբարբառ չի հիշում և դնում է միայն ինքնահնար ալ ձևը, սա, և թե հունարենի ստրկական հետևողութիւն չէ, կարող է մեկնվել նրանով, որ ալ երկու արժեք ունենալով՝ մշտապես չէր երկբարբառ:

Միջավանկի ալ ձևից ավելի դժուար է մերջավանկի ալ ձևի մեկնութիւնը: Ամեն օտար բառ, որ վերջանում է a ձայնով՝ հայերենում դառնում է ալ. ինչպես՝ արեղայ < ասոր. arīlā, սատանայ < ասոր. sātānā: Արդի հայերենում այս ալ-ը հնչվում է պարզապես ա. բայց սրանից չի հետևում, որ հին հայերենում էլ այդպես էր: Եթե վերջավանկի ալ հնչված լինեք ա. ի՞նչ պետք կար մի ավելորդ չ էլ դնելու. հայերենն ունի վերջաձայն ա գրութիւնը (ինչպես նա, նորա, իմա և այլն) և այս պարագային էլ կարող էր նույն ձևը գործածել, մանավանդ որ բառերի մայր ձևն էլ այնպես էր պահանջում: Իսկ եթե այդպես չէ, ապա ուրեմն չ ձայնը այստեղ էլ հնչված է: Ծշմարիտ է, թե վրացերեն փոխառութեանց մեջ այս պարագային առհասարակ գտնում ենք ա (օրինակ հեհայ = հուրիա, շուկայ = շուկա և այլն), բայց այս էլ պետք է վերագրել վրացերեն լեզվի ձայնաբանութեան, ուր վերջահանգ բաղաձայն և մանավանդ չ գոյութիւն չունի: Վրացերենին ճիշտ հակառակ գտնում ենք պահլալ:

և ասորի ձևեր, որոնք ցույց են տալիս, որ բառավերջի այ հնչվում էր. հմմտ. Ուտհայ = ասոր. Orhāi, (վարսա) վիհայ = պհլ. -vīrai, պեշուպայ = պհլ. pēšupai:

Հյուբրեյական կարծում է, որ հայերի մեջ վերջաձայն այ հնչվում էր ա, որովհետև տարօրինակ է գտնում, որ հայը ասորիներից ա չըսեր և ինքը ay գրեր. բայց այսպիսի երևույթ ոչ միայն գարմանալի չէ, այլև մինչև այսօր էլ կենդանի է մեր մեջ: Պոլսում թուրքերը հնչում են քավուֆ, քարակ, հայերը՝ խավուխ, խարխա: Եթե միևնույն քաղաքում կողք կողքի ապրող ժողովուրդներ կարող են տարբեր հնչյուններ գործածել, որչա՞փ ավելի՞ երկրից երկիր, Ասորիքից Հայաստան:

Վերջաձայն ա-ի հնչումը պարզելու համար թանկագին օրինակ է հունարեն Ագաթանգեղոսի մեջ Ἀγαθός ձևը, որ Օտայ անվան տառադարձությունն է և հայտնի կերպով ցույց է տալիս, որ բառավերջի յ-ն հնչական արժեք ունի:

Իբր այսպիսի ապացույց ծառայում է նաև սեռականի կազմությունը. այ վերջացող բառերը սեռականի մեջ լինում են այի, իսկ ա վերջացողները՝ այ, որի մեջ յ համապատասխանելով ի ձայնին, նրան մերձավոր հնչում պիտի ունենար և չէր կարող անձայն լինել:

Մնում է միայն ստուգել, թե այն հնչումը երկբարբառային էր, ինչպես իտալերեն mai, giammai բառերի մեջ, թե բաղաձայն, ինչպես ռուս. край, թուրք. saray բառերի մեջ: Այս բանը ստուգելու միջոց չունենք: Եվրոպացի հայագետները ընդունում են իբր բաղաձայն: Սրան թերևս իբրև ապացույց ծառայի այն կրկնակ ձայնափոխությունը, որին ենթարկված է վերջավանկի այ՝ կովկասյան բարբառներում. այսպես՝ տղայ, փեսայ = տղա, փեսա, բայց՝ տղայն, փեսայն = տղեն, փեսեն. վերի ասածների համաձայն ընդունելով, որ որոշյալ ձևերի մեջ իբր բաղաձայնի մոտ այ երկբարբառ է, առանց հոգի ձևն էլ պիտի դառնա բաղաձայնավոր, քանի որ մյուսից տարբեր ձայնափոխության է ենթարկվել:

Այ երկբարբառի հետ համեմատելի է ոչ: Սա նոր բարբառների մեջ դարձել է ու, որից էլ իւ, էօ. գրական լեզվի մեջ ձայնավորից առաջ հնչվում է օյ (օրինակ՝ հոյակապ), բաղաձայնից առաջ՝ ույ (օրինակ՝ գույժ): Այս տարբերությունը ցույց է տալիս երկու բան. նախ՝ որ ոյ, ինչպես և ալ, երկու տարբեր ձև ունի հին հայերենում. մեկն իբր երկբարբառ, մյուսը իբրև բաղաձայնավոր վանկ, երկրորդ՝ որ օյ և ոյ հնչումներից մեկը կամ մյուսը գոյություն չունի նախապես:

Մենք կարծում ենք, որ ույ հնչումը գոյություն չունի հին ժամանակ և ոյ երկբարբառի հնչումն էր ձայնավորից առաջ՝ օյ, բա-

ղաձայնից առաջ երկբարբառային օյ. սրան իբր լավագույն հաստատություն գտնում ենք վրացերեն տառադարձություններից՝ կապետի <կապայտ, խորի <խոյր, մասամբ կարող ենք հիշել նաև՝ ամբորի <համբոյր, գոգի <գույգ, նիգոգի <ընկոյգ, որոնք իրենց ո ձայնով ցույց են տալիս, որ համենայն դեպս ոյ երկբարբառի մեջ ու ձայնը չկար: Ու հնչումը գտնում ենք վրացերեն պատուֆի <պատուոյգ, սամուրի <սամույր, դուաի <կոյս, գուեի <գույն, նիմոշի <նմոյշ բառերի մեջ, որոնք կամ պարսկերենից են և կամ հայոց հետին հնչման համեմատ: Հույն և լատին տառադարձություններից ունենք Χοθαι- (խոյթ), Capotes (Կապոյտ լեռը), որոնց մեջ նույնպես գտնում ենք օ և ոչ ու: Գալով իրանյաններին՝ այստեղ էլ ունենք օի կամ օ. առաջինին են պատկանում րօի <արոյր, baoid > բոյր և այլն, որոնց մեջ օի և ոյ ճշտիվ համապատասխան են իրար. իսկ երկրորդին են պատկանում takōk > քակոյկ օշ > ոյժ, anōš > աևոյշ, bōš > բոյժ և նմաններ, որոնց օ ձայնի վրա արդեն խոսել ենք վերը՝ ու ձայնի մասին խոսելու ժամանակ:

Այ երկբարբառի նման՝ բառավերջի ոյ ես մնում է անորոշ, թեև եվրոպացի հայագետները ընդունում են օյ: Տառադարձությանց մեջ ունենք վիտոյ > հուն. ἕσθησι, բայց սա անշուշտ արժեք չունի, որովհետև հունարեն վերջաձայն օս ոչ թե հայերեն ոյ երկբարբառի տառադարձությունն է, այլ հունարեն սեռականի մասնիկը: Արժեք չունեն նույնպես վրացերեն sato <հայ. սարոյ «շոճի», որովհետև վրացերենի մեջ յ՝ ձայնը չդրվելով՝ ջնջված է: Ավելի օգտակար են ասորերեն Awāšō > Աբգիշոյ, պհլ. Vndoī > վնդոյ, բայց սրանք էլ խնդիրը չեն լուծում վճռականապես: Տարակույս չկա, որ այ և ոյ իրար համադիր ձևեր են և ինչպես որ բառավերջի այ ընդունված է իբր բաղաձայնավոր, նույնպես պիտի լինի նաև ոյ:

Երկրորդ կարգի երկբարբառներն են աւ, եւ, իւ, որոնք կազմված են ռ գրով: Փնենք նախ այս գրի հնչումը:

Ի գիրը այսօր մեզ համար համազոր է վ-ին: Ամենքին հայտնի են այն վեճերը, որ երկար ժամանակ վարեցին Կովկասի հայերը այս գրերի ուղղագրության շուրջը: Խնդիրը ցորչափ վերաբերում է արդի լեզվի ուղղագրական բարեփոխության, չի պատկանում մեր նյութին. բայց այս պայթարի առաջնորդ Ղ. Աղայանը խնդրի մեջ խառնում էր նաև հին Հայոց հնչական գոյությունը և դնելով սխալ հիմունքներ, նրանցով ուզում էր ապացուցել իր տեսությունը: Իր կարծիքով հին հայերը չունեին վ, է գրերը, ինքը համարձակվել է մինչև անգամ այն տարօրինակ գաղափարը հայտնելու, թե «Հնումը գրելը գրողի կամքիցն էր կախված, իսկ կարգալը կարգացողի» (Մուրճ, 1890, էջ 158). իբր թե երբ գրում էին աաւն, ազաւ էին կարգալու

աօն, աօն, աուն, աավն: Այսպիսի բան, իհարկե, Ղ. Աղայանի ենթադրութեամբ միայն գոյութիւն ունի. իսկ բոլոր եվրոպացի հայագետները համոզված են, որ Մեսրոպը աշխատել է կաղմել ըստ կարելիութեան ճիշտ հնչական այբուբեն, սրի նրութեան ու մանրակրկիտ ճշտութեան ապացույց են մեր ևա, ևայ, իա, իայ, էա, էայ և այլն մերձավոր հնչյունների զանազանութիւնը: Մրանց վրա մի քիչ հետո: Ղ. Աղայանի կարծիքների հերքումը տեսանք արդեն նախորդ գլխում. այստեղ պետք է միայն խոսել և եւ վ գրերի տարբերութեան վրա:

Ահա թե ինչ է գրում ինձ հայագետ Մեյնե իր նամակի մեջ այս խնդրի առթիւ. «Գալով վ և քրերին, ևս համոզված եմ, որ սրանք իրարից տարբեր ձայներ էին, առանց որի այբուբենի հեղինակը նրանք զանազանած չպիտի լիներ: Հակամետ եմ կարծելու, որ վ նշանակում էր իսկական բաղաձայն, թերևս արդեն շրթնատամնային վ ձայնը. բայց այս վերջին կետի վրա ապահով չեմ. համենայն զեպս անշուշտ սպիրանտ էր, կրկնաշրթնային կամ շրթնատամնային, իսկ ւ ավելի բաղաձայն ու էր» (1913, դեկտեմ. 23):

Ի գրի զուտ բաղաձայն չլինելուն, այսինքն վ հնչյունը շունենալուն զորավոր ապացույց է թրակացու վիպութիւնը, որ իր դասավորութեան մեջ ւ գիրը գնում է ձայնավորների և այն էլ կարճ ձայնավորների շարքը, մինչդեռ վ գրի մասին հիշատակութիւն չկա: Մրանից երևում է, որ ւ ճիշտ համապատասխան է հուն. υ ձայնին: Արդեն ավելի հետին հունարան գրիչները այս տառը գործ են ածում իբրև իւ, ինչպես կրակէ, հայառոս, փոխանակ՝ կիւակէ, հիւպատոս:

Ղ. Աղայանի և իր բոլոր համամիտների մեծագույն սխալն այն է, որ իրենց հիմք են առնում արգի արտասանութիւնը և կարծում են, որ արտասանութիւնն սովաժը այնպիսի քարացլալ բան է, որ դարերի ընթացքում պարտավոր է անփոփոխ մնալ: Մինչդեռ չկա ավելի հեղհեղուկ և նուրբ բան, քան մարդկային հնչումը. բայց նույնիսկ եթե նկատի առնենք մեր արդի հնչումը, կգտնենք մի խումբ բարբառներ, որոնց մեջ ւ և վ ձայների զանազանութիւնը կա: Այսպես Հաղզո, Սուշափա և Մարսիզա ունեն առանձին առանձին ւ և վ ձայնները. ւ անգլերեն w կամ հայերեն ու հնչման մոտիկ մի ձայն է, և զանազան է թե՛ բառի սկիզբը, թե՛ մեջը և թե՛ վերջը. այսպես՝ Հաղզո ւրէն «վրան» (կարդա՛ ուրէն), ւր «որ» (կարդա՛ ուր), Սուշափայի մեջ հաւ, ցաւ (կարդա՛ հաւու, ցաւու), Մարսիզայի բարբառով սովորաբար կրավորականի վերջավորութեան մեջ, ինչպես՝ պատրուէլ, վարճուէլ, կարսուրէլ և այլն և մի քանի տեղ ու,

օւ, ա ձայներից հետո, ինչպես խարիծ, քարէլ, ուսանք (վանք), շուսան, շուսաք, մուսալ:

Ման.— Մարաղայի շատ դարմանալի բարբառի վրա մանրամասն մի քննութիւն պատրաստեցի 1920 թվի ամառը նույնիսկ տեղի վրա. սույն աշխատութիւնը սոված է 1926 թ., Երևանում (ապակեախալ):

Քացի անգլերենից՝ ւ ձայնը գտնում ենք հատկապես քրդերենում. օրինակ Յովհ. ԺԹ 16 (ըստ բողոքականների թրգմ. տպ. Պոլիս 1872). Աւէ շաղէ դուի լը դէպէ՛ ուան դա քօ լը խաշէ ուքը (յայնժամ ետ գնա ի ձեռս նոցա, դի ի խաշ էլանիցէ). այստեղ գրտնրված երեք ու գրչութիւնները ներկայացնում են w=ւ ձայնը (we, dwi, wan):

Նույն ւ ձայնը կար նաև հին Հայոց մեջ, որով և կաղմված են աւ, եւ, իւ երկբարբառները. հետեւաբար պետք է հնչել սրանք իբր աու, եու, իու:

Ինչպես ալ, ոյ, նույնպես և այս տիպի երկբարբառները բոսնիցահանուր ձայնաբանութեան կարող են ստանալ երկու ձև. բաղաձայնից առաջ երկբարբառ են, իսկ ձայնավորից առաջ և բառավերջը ստանում են թավ հնչյուն, ւ մասը դարձնելով վ: Այսպես, լատիներեն aurum «ոսկի», բայց avis «թռչուն»: Մակայն ինչպես ալ, ոյ տիպի երկբարբառների մեջ, նույնպես և այստեղ օրենքը բնիցահանուր չէ և ունենք երկբարբառային ձևեր նաև ձայնավորից առաջ և բառավերջում. ինչպես՝ անգլերեն now (նաու) «այժմ, արդ», how (հաու) «ինչպես», however (հաուէվը) «թէ՛ և», nowhere (նաուէր) «ոչ ուրեք», nowise (նուաւը) «ամենկիմ», գերմաներեն՝ Bau («շինվածք»), Frau (կին) և այլն:

Հյուրըմանը կարծում է, որ հայերենի մեջ էլ աւ, եւ, իւ հնչված են բաղաձայնից առաջ երկբարբառ, իսկ ձայնավորից առաջ և բառավերջում ճշտիվ ավ, եվ, իվ, այս պատճառով էլ իր տառադարձութեանց մեջ գրում է hav, havat, t'et'ev և այլն: Մեյնե այս ենթադրութիւնը վերջնական չի համարում և զգուշութեան համար տառադարձնում է hav, havat, t'et'ev և այլն: Հունարեն, պարսկերեն և վրացերեն տառադարձութիւնները վճռական պատասխան չեն տալիս այս մասին. հունարենը շունենալով թավ v ձայնը՝ ամեն պարագայի մեջ էլ գնում է երկբարբառ. այսպես՝ Սյունիք > Σουνή, Σουνία, Σαουνία, Տարան (Տարոն) > Τάρωνα (այսպես է Պրոկոպիոսի մոտ, իսկ հետնաբար Ταρών, ինչպես ունի Կոստանդին Միրանաթինը), լատ. Tauranitiun (իմա՛ Tauranitiun), Քաղաւան > Βαγαυάν, Զարաւանդ > Σαροβανδών, Աւա (Սաւ) > Αδταία, գիրոյ > Ξουάρου, Քաղաւանդ > Βαγαυανδονη (Պողոսմես):

մինչև իսկ վ ձայնի դեմ գտնում ենք սօ, ինչպես՝ վաղարշ > Օծա-
 ևթս, վաղարշապատ > Օծալօթսպատ, և խեղճ ու կրակ ձեկ տակ՝
 վահեկվահան > Օծալօթս: Պարսկերենն ու վրացերենը ունեն
 ընդհակառակը միայն բաղաձայն v և այսպես էլ տառադարձում են.
 օրինակ՝ վրացերեն համբավի < համբաւ, տալավարի < տաղաւար,
 բավրի < բաւր, ավարի < աւար, մելեվանդի < մենեւանդ, աթծիվի <
 < աթծիւ և այլն: Նույնպես նախասարգ < իրան. navasārd, Արտա-
 վազդ < զնդ. asavazda- և այլն:

Մենք կարծում ենք, որ աւ, եւ, իւ ամեն դեպքում էլ հնչվել են
 au, eu, iu (ա՛ու, է՛ու, ի՛ու) և ոչ բնավ av, ev, iv, նույնիսկ բառե-
 րի վերջում. ապա թե ոչ ի՛նչ պատճառ ունեն Մեսրոպը շարելու հա-
 շիվ, այլ՝ հաշիւ: Եթե առարկվի, թե նա հետևել է հունարենին, այ-
 սինքն կուրացել է հույն ուղղագրութեան ոճով, այն ժամանակ ինչո՞ւ
 բառասկզբումն էլ հունարենի համեմատ չի գրել v, այլ՝ վ: Որչափ
 որ մեր շրջակա լեզուների տառադարձութուններն անկարող են խըն-
 դիրը պարզելու, այնուամենայնիվ ունենք վրացերեն երկու պատ-
 վական օրինակ, որոնց մեջ վերջաձայն աւ տառադարձված է աօ
 (խաօ < խաւ, գիրաօ < գրաւ)¹ և հայտնի կերպով ցույց են տալիս,
 որ վերջաձայն աւ հնչվում էր աւ: Սրանց կարող ենք ավելացնել նաև
 ալիզի < աղիւս, որի մեջ ի ձայնավորը համեմայն դեպս չի կարող
 դրված լինել իվ ձայնախմբի դեմ և պահանջում է երկբարբառային
 իւ (ալիուս): Հիշենք վերջապես հունարեն v ձայնի մեսրոպյան տա-
 ռադարձութունը իւ ձևով. օրինակ՝ Κυριακός > Կիրակոս, λαβό-
 ρισθος > լաբիւրիսթոս, Ἐφορος > գեփիւս և այլն: Հույն v դիրը Յ
 դարում հնչվում էր արդի ֆրանսերեն u = գերմ. ü գրի պես: Հայե-
 րը այս հնչյունը շունենալով, մտավորապես նույն ձայնը պատկե-
 րացնելու համար կարող էին գրել իու, ու, առնվազն ի. իսկ եթե գր-
 բել են իւ, ուրեմն սա ունի մերձավոր մի հնչյուն, այն է երկբար-
 բառային իու և ոչ բնավ իվ:

Մասնավոր ուշադրութուն արժանի են աւ, իւ յանդող բառերի
 հոգնակին, ի, ի-ա հուլովման եղակի և հոգնակի գործիականները:
 Օրինակ՝ բանիւք բառը այսօր երկու տարբեր հնչում ունի. ոմանք
 կարդում են բանիվք, ուրիշներ՝ բանիւք: Սրանցից ս՛րն է ուղիղը:
 Գիտենք, որ քաղաք բառի հոգնակի գործիական քաղաքաւ ձևը
 դառնում է քաղաքօք, որից երևում է, որ աւ երկբարբառ էր: Սրա
 համեմատ էլ պետք է, որ ընդունենք բանիւք (երկբարբառ) և ոչ

բանիվք: Հյուբըմանը, ընդհակառակը, կարծում է, որ քաղաքօք,
 բանիւք սխալ ձևեր են: Ն դարում հայերը կարդում էին քաղաքաւվք,
 բանիվք, որ է-ի հավելումով կազմվում էին եղակի քաղաքաւվ, բա-
 նիվ ձևերից, ճիշտ ինչպես գետով ձևից հոգնակի գետովք, կամ ե-
 զակի կախաւ, հոգնակի կախաւք, եզ. հաշիւ, հոգ. հաշիւք, առանց
 որեէ փոփոխութեան: Հյուբըմանը ընդունելով նախապես կախավ,
 հաշիվ, բանիվ, քաղաքաւ իբր հարազատ հնչում, բնական է, որ
 հոգնակիի մեջ էլ պիտի պահանջեր կախավք, հաշիվք, բանիվք, քա-
 ղաքաւվք, թեև սրանք համաձայն չէին իր նախապես ընդունած այն
 օրենքին, որ աւ, իւ, եւ բաղաձայնից առաջ երկբարբառ են: Ամ-
 բողջ հակասութունը կվերանա, եթե ընդունենք, որ աւ, իւ, եւ ամեն
 պարագայի մեջ էլ երկբարբառ էին և բնավ չէին կարող ստանալ ավ,
 իվ, եվ թանձր հնչումները:

Իբր վերջին նկատողութուն ավելացնենք այն, որ արդի գրա-
 կանում եւ, իւ մի ուրիշ ձայնափոխութուն էլ են կրել, այն է, որ
 թեև բառի մեջ և բառի ծայրին հնչվում են էվ, իվ, բայց բառի ըս-
 կըզբում դարձել են եւ = yev, իւ = yu, yü (հմմտ. իւր = yur, իւղ =
 = yūg): Սրանց մեջ y բույրովին եկամուտ է և բնավ գոյութուն
 շունեն Գին արտասանութեան մեջ. հմմտ. Եւղաղ < հուն. Եւղάλλος,
 եւրակիկլոն < εὐράκκλον, և վերը՝ սկզբնատառ ե գրի մասին առ-
 վածները:

Երրորդ կարգի երկբարբառները կազմված են յուրաքանչյուրը
 մի զույգ ձայնավորից: Սրանց վրա երկար շարտի լինի մեր խոսքը,
 որովհետև նախկին բացատրութունները արդեն շատ բան են պար-
 զում նաև այս երկբարբառների մասին: Սրանց մեջ առաջին նկա-
 տելի խումբն է եա, էա, իա եռյակը: Արդի լեզվի մեջ եա հնչվում է
 ya, այսինքն իբրեւ մեկ բաղաձայնից և մեկ ձայնավորից բաղկա-
 ցած ձայնախումբ, ինչ որ երկբարբառ չի նշանակում: Սրանով հան-
 գերձ եա ունի մեր մեջ զանազան հնչյուններ. այսպես՝ ազատութեան
 հնչվում է արևմտահայոց մեջ azadut'-yan, արևելահայոց մեջ՝
 azatu-č'ian, տեառն երկուսի մեջ էլ հավասարապես՝ (t)jāren,
 բայց սեաւ լինում է seav, իսկ լեառն տատանվում է լեառն և լիառն
 հնչումների մեջ: Ըստ այսմ եա երկբարբառի արդի հնչյուններն են
 ya, ia, ea: Առաջինը ընդունելի չէ հին լեզվի համար, որովհետև,
 նախ՝ այս պարագային հարկ կլիներ գրել յա, ինչպես ունենք Յա-
 կոր, յամոյր < yaxmūgā). երկրորդ՝ եա երկբարբառ է, նրա համար,
 որ լեզվի ապագա զարգացման մեջ տվել է պարզ ձայնավոր. օրի-
 նակ՝ ազատութեան դարձել է ազատութէն, լեառն < լեռ, սեաւ < սեւ,
 սեվ, ինչ որ կարելի չարտի լիներ, եթե ե բաղաձայն y լիներ. եր-
 րորդ՝ վրացերենը մասամբ ցույց է տալիս, որ երկբարբառ էր յու-

¹ Տաշյանի հրատարակած «Նսումն դասական հայերեն լեզուի» հոլովակապ աշ-
 խատութեան մեջ (12 489) մեծ անուշադրութեամբ այս աօ(աւ) ձայնափոխութեան
 տեղ դրված է աւ:

վում. հմմտ. մատիանն < մատեան, վարիա < վարեակ, մանիակի < մանեակ, հուրիա < հրեայ: Այսպես են նաև հունարենն և լատիներին տառադարձութունները, ինչպես՝ հորձիանք > Χορδαίνη, Chordianene, Հաշտեանք > Ἀσθιδάινη: Մնում են ia և ea, բայց քնն-գունելի չէ նաև ia, թեև նույնը գտնում ենք հունարենն, լատիներենն և վրացերենն տառադարձությանց մեջ, քանի որ ունենք իա երկկար-բառը (լատիներենի ձայնաբանության մեջ ea հետո դառնում է ia). եթե սրանք համահնչյուն ձայներ լինեին, պիտի կարողանային հին ձևագրերի մեջ ազատորեն իրար փոխանակել. մինչդեռ մենք տես-նում ենք, որ ամենևին շփոթություն չկա նրանց մեջ և եա, իա իրար չեն փոխանակում, ընդհակառակը՝ նույնիսկ այնպիսի տեղ, ուր սպասելի էր իա, հայերենը ազատ կերպով հանում է եա. այսպես՝ ուղղական Եսայի, սեռ. Եսայեայ (և ոչ թե՛ Եսայիայ): Սրանից հայտ-նապես երևում է, որ եա և իա տարբեր բաներ էին և հայ լեզուն գի-տեր որոշ կերպով զանազանել դրանք իրարից: Իրանյան iya հայե-րենի մեջ դառնում է եա և ոչ իա, ինչպես՝ պչլ. siyāv > հայ. սեալ և այլն: Հին հայերեն լիեալ, որ նախավոր ձևն է, հետո տալիս է լեալ, բայց ոչ լիալ: Եթե կա փոխանակություն, այն էլ երբեմն եա և էա գրությանց մեջ է. ինչպես հրեայ կամ հրէայ, որ ցույց է տա-լիս, թե սրանք մերձավոր հնչյուններ էին, թեև ոչ բոլորովին նույն:

Ըստ այսմ վերջնականապես կարող ենք որոշել եա = èa (բաց է-ով), էա = éa (փակ է-ով), իա = ia, իսկ յա = ya: Կրկին ձայնա-վորների միջև պետք չէ մտցնել զորավոր y ձայնը, ինչպես անում ենք հիմա (eya, iya և այլն): Հին հայերենը հակառակ էր այս ներ-մուծման և ուր որ կար՝ հապավում էր. հմմտ. պրս. niyāz > նիագ. կիսածայն y կարող ենք գտնել ա և o ձայնավորներից հետո միայն. բայց ոչ մի օրինակ չունենք իյ, եյ, էյ, ոյ ձևերով:

Նույն խմբերի համեմատ կարող ենք դնել էի = èi (բաց է-ով), էի = éi (փակ է-ով), եո = éo, եու = éu, իե = iè, իէ = ié, իո = io, իու = iu:

Մնում է տեսնել ու ձայնավորով կազմված երկբարբառները (ուա, ուէ և այլն), որոնք մեծ շփոթության պատճառ են դարձել արդի լեզվի մեջ: Հայերենում ու խմբի համար ունենք երեք տեսակ գրություն (չհաղվելով վո ձևը). այսպես օրինակի համար՝ զինա-տը, զինատը, զինուր: Արդյոք այս երեքը միևնույն բանե՞րն էին: Եթե նկատի առնենք վերը տրված բացատրությունները, հատկա-պես եա, էա, իա խմբերի նրբությունը, պիտի կարողանանք նախա-պես պատասխանել թե ո՞չ: Եթե հայերը հոգի բառի սևուկանք գրում են հոգույ, բայց ոչ նաև հոգույ, նշանակում է, թե այս եր-կուսի մեջ հնչյունն տարբերություն կա: Իրոք և և ու չէին կարող

նույն լինել, ինչպես որ նույն չէին եւ (èw) և էու (èu) կամ եու (èu), էո՛, ու ամբողջ մի հնչում էր, և նրա կեսը. ուստի վերի բառերը ի-րենց մաքուր ձևի մեջ արտասանվում էին zinawor, zinuor, zinwor: Երբ հոգի բառը լինում է սեռական հոգույ, նշանակում է թե և և ի ձայների մեջ մերձավորություն կա, ուստի չի կարող լինել v, այլ ավելի նուրբ մի ձայն: Լեզվաբանական մի շատ սովորական օրեն-քով այս նույր v ձայնը, ինչպես և u, հետզհետե ավելի թանձրացան և հասան վերջապես v բաղաձայնին, ինչպես գտնում ենք արդի լեզվում (zinvor, hogvo): Ճիշտ նույն երևույթն ունի վրացերենը, ուր գտնում ենք հին լեզվով տუალო (թուալի) «աչք», նոր լեզվով՝ տვალო (թվալի):

Հյուրըմանը կարծում է, թե Ե դարում ուա, ուի, ույ երկբար-բառները հնչվում էին uva?, vi, vo. առաջինը հաստատելու համար մի կողմից համեմատության է առնում իրանյան ձևերը (ինչ. պա-տուար < զնդ. *paitivāra, սանս. prativāra, դժուար < պրս. duśvāt, Ապրուեզ < պրս. Parvēz, դրուաա < հպրս. *duruvatāt, Իրաուպ < հպրս. Drvāspā, սանս. dhruvāśva, Զուանշեր < պրս. Juvānsēr), մյուս կողմից արդի բարբառների հնչումը (չուան > չուվան, Պոլիս, Լեհաստան): Մենք կարծում ենք, սակայն, որ սv հնչումը հայ շեր-թուներին համար իսպառ անծանոթ էր. այս բանը շատ լավ հաս-տատում է ու հորվման գործիականը. այսպես խրատ, սեռ. տը. խրատու, գործիական նույնպես խրատու՝ փոխանակ լինելու խրա-տով, և հոգնակին խրատու՛ փոխանակ խրատուվք, ինչպես սպա-սելի էր:

Ուի, ույ ձևերի համար Հյուրըմանը իբր ապացույց է բերում իւ վերջացող բառերի հորվումը. օրինակ՝ հովիւ—հովալի, թիւ—թույ. և ընդունելով որ ուղղականի մեջ իւ հնչվում է iv, սևուկա-նում ի ձայնի անկումով ուզում է գտնել ճշտիվ vi: Բայց մենք տե-սանք վերևում որ իւ չի կարող լինել iv, այլ iw, հետևաբար նաև սևուկանում ընդունելի չէ vi, vo: Դնելով ուղղական թիու, հովիու, սեռ. թույ, հովալի հնչումները, կունենանք իրար համապատաս-խան և շատ կանոնավոր ձևեր:

Ամբողջության համար պետք է հիշել նաև ով ձևը, որ ումանք

¹ Լեզվի հետագա զարգացման շրջանում եւ դարձել է ovo կամ iyo, այսպես՝ եվրոպական Leon անունը դարձել է Լեուե (հմմտ. նաև Դեուեդ). հնրից տառա-դարձված Գնուգ ձևը հնչվում է այժմ Gevorok՝, որի համեմատ էլ Արևմտյան Հայոց մեջ ումանք դրոմ են Գեուրգ. նույնպես՝ Մաաբեու, Քաղեու արևելահայոց մեջ հնչվում են Մաթեոս, Քաթեոս, մինչդեռ արևմտահայոց մեջ լինում են Մաթիոս, Քաթիոս, ինձ պատահել է մինչև իսկ լսել Անտիոկ, մինչդեռ սովորական արու-սանությունն է Անտիոկ:

սխալմամբ երկբարբառ են համարում. հին հայերը այս ձևը դնում են հունարեն բառերի օ ձայնի դեմ բաղաձայնից առաջ, տարբերելու համար օ գրից, որ տառադարձում են ո, Քրակացին նույնիսկ դնում է ձայնավորների շարքում, իբր հունարենն օ: Բայց օ դարձում հունարենի մեջ օ և օ արդեն տարբերություն չունեին և եթե մեր թարգմանիչները մտցրել են այսպիսի տարբերություն, այդ պետք է վերագրել իրենց այն ոգուն, որով ուզում էին Ս. Գրքի ամեն մի բառը մանրակրկիտ ճշտությամբ վերածել հայերենի: Ապահովապես ով տառադարձությունը ուսումնականներին միայն հատուկ էր. ժողովուրդը գործածում էր պարզապես ո. սրա համար ունենք Յովհանն և Յոհան, Յակովբ և Յակոբ և այլն գրությունները, որոնցից երկրորդները տվել են հետո բուն ժողովրդական լեզվի մեջ՝ Ոհան, Մուսէս և այլն:

Հայերի մեջ նաև ա և ով փոխանակում են իրար. այսպես ունենք՝ յաանակ—յովանակ, յաազ—յովազ (վրացերեն՝ ալլազա), բաանդակ—բովանդակ ձևերը: Երևույթը ընդհանուր ձայնաբանական է. օրինակ՝ պարսկերենն nav «նոր»—արդի հնչմամբ nov կամ նույնիսկ no. Թուրքերենն av, avjə «որս, որսորդ», Ատրպատականի բարբառով ov, ovči, Ղարաբաղի հայոց բարբառով ծավ <ծով, կավ <կով, ազավ <աղով և այլն: Զայնափոխությունը բոտ այսմ կարող է առաջացած լինել թև՝ անկախաբար հայոց մեջ և թև՝ նախապես իրանյանների մոտ կազմված և հետո ուղղակի անցած հայերենին: Բայց որովհետև բացի իրանյաններից ուրիշ հայ բառերի մեջ չենք տեսնում (չկան), օրինակ՝ հովիւ—հալի կամ հալատ—հովատ ձայնափոխությունները, ուստի կարող ենք եզրակացնել, թե այդ ձայնափոխությունը իրանյան է: Մեզ ծանոթ իրանյան ձևերն ունեն av, ինչպես՝ fravartak, xusrav, dusrav, Javan, *yavaz > yoz, բայց այս բոլորը ունեցած պիտի լինեն -ov- ձայնափոխությամբ ձևեր, որոնցից էլ կազմվել են հայերեն հրովարտակ, Խոսրով, դսրով, յովանակ, յովազ և այլն: Մեր ասածը հաստատապես ցույց է տալիս հունական χασρόγος տառադարձությունը, որ ունի նույնպես օ և ո՛չ՝ ա:

Ընդհանուր ձայնաբանության օրենքներով երկբարբառը առհասարակ մի վանկ է. այսպես օրինակ՝ ֆրանսերենն hier (հպարտ), hier (երեք) թեև երկու ձայնավորից բաղկացած, բայց իբրև երկբարբառ միավանկ են. և այս բանը հայտնի է նաև նրանից, որ բառավերջին ֆրանսերենն ՚ հնչական է, մինչդեռ բաղաձայնի լինելու դեպքում շպիտի հնչվեր (հմմտ. entier, métier): Նույնպես էր նաև հայերենում, ինչպես համոզվում ենք, եթե Մելիի հնարիմաց միջոցը գործադրենք նաև այստեղ. — Կեամ բայը կատարյալում

տալիս է կեցի, կեցեք, կեաց կամ եկեաց՝ և հավերժաժով. սրանից երևում է, որ կեաց միավանկ է և հետևաբար եւ երկբարբառն էլ միավանկ է: Ուրիշ երկբարբառների համար հարմարավոր օրինակներ չկան, բայց այս միակ օրինակը ինքնին բավական է խնդրի լուծման համար:

Առանձնապես նկատողության արժանի են ու ձայնավորով կազմված երկբարբառները. սրանք վանկատության մեջ հաշվում էին առանձին առանձին, այսպես՝ ուա երկու վանկ էր. հմմտ. լուայ, լուար, լուաւ կամ տուայ, տուար, տուաւ և այլն, բոլորն էլ առանց և հավելվածի: Երկվանկ լինելու էին նաև ուի, ուե, ուկ, ուու, որոնց համար դժբախտաբար նման օրինակներ չունենք: Այս կետը վերջին անգամ ապացուցում է մեր ասածը, թե ուա և ու տարբեր բաներ էին, առաջինի մեջ ու իբրև ամբողջ ձայնավոր և ոչ բնավ Վ, իսկ երկրորդի մեջ՝ ՚ իբրև կիսաձայն:

Բացի վերոհիշյալ երկբարբառներից՝ հայերենը գիտե նաև բազմաթիվ եռաբարբառներ, այն է, երկու ձայնավորից և մեկ կիսաձայնից բաղկացած ձայնախմբեր. այսպես են եայ, էայ, տյ, ուտյ, իաւ, էիւ, ուաւ, որոնց հնչումը նախորդներին համապատասխան լինում է éay, éay, woy, uoy, éaw, éiw, uaw:

Բաղաձայնների հին հնչումը որոշելու համար մեր օգտագործած չորս միջոցները բավարար են: Արդեն կասկածից դուրս է զ, ժ, խ, մ, և, շ, ս, վ գրերի հնչումը, որոնց համար ապացույցներ բերելու պետք չկա. յ և չ գրերի վրա արդեն խոսեցինք. և գիրը ունեւ արդի հնչումը, որ համեմատելով վրաց հ-ի հետ, բավական տկար էր, սրա համար է, որ վրացերեն տառադարձությանց մեջ մեր և գիրը երբեմն մնում է և երբեմն ջնջվում. ինչպես՝ համբոյք > ամբոբի, համբաւ > համբավի, ամբավի, հասակ > հասակի կամ ասակի. հում > հումի, ումի և այլն: Այսօր մեր և ձայնը գերմանական նախաձայն հ-ից ավելի տկար հնչում ունի, մինչդեռ խ ավելի ուժեղ է քան գերմանական ch, հունական χ և ռուսական х:

Ռ և ր հնչունների տարբերությունը մինչև այժմ էլ գրեթե ամեն տեղ պահված է. օտարախոս հայերն են միայն, որ այս կողմից նեղվում են: Գրեթե այսպես են նաև թիֆլիսեցի հայերը, որոնք դժբախտում են զանազանել այս երկուսը, որովհետև վրացերենում երկու ր չկա: Մեր մեջ ա ավելի խիստ է, իսկ ր՝ բարակ. ուրիշ խոսքով ր արտաբերվում է լեզվի ծայրով, իսկ ա արտասանելու համար լնդուն ավելի ընդարձակորեն կաշում է քիմքին և ավելի շատ է թրթրոտում: Ռ ներկայացնում է հունական և եվրոպական ՚ հնչումը, իսկ ր ներկայացնում է թուրքերի և պարսիկների ՚ հնչումը: Ծարբերությունը հայտնի տեսնելու համար բավական է լսել հույնի կամ եվ-

րոպացու խոսած թուրքերենը (ալիոիմ, վեռիոիմ) և թուրքի խոսած ֆրանսերենը (ժը փրան լա հարդիես): Անգլերեն Ի մեր Ե-ից ավելի նուրբ է:

Ինչ որ են և և Ե իրար համեմատությամբ, նույնն էին նաև և և Լ: Բոլոր տառադարձությանց մեջ էլ և համապատասխանում է օտար ազգերի և ձայնին. նույնիսկ մեր դրացի վրացիք, որ ունեն ղ ձայնը, մեր այս տառը լսում են Լ. Ինչպես՝ աղերս > ալերսի, նեղ > նելի, ծաղկոց > ծալկոտի: Եվ որովհետև այսօր մեր ղ գիրը հընչվում է իբրև արաբերենն է, սրանից երևում է, որ և-ի նախավոր հընչումն էր հետքմական և, ուրիշ խոսքով և արտասանելու համար լեզվի ծայրը միայն դիպչում էր քիմքի առջևի կողմը, իսկ ղ արտասանելու համար լեզվի կոնակը ամբողջապես տարածվում էր քիմքի ետևի կողմը: Մեր այսօրվա և արտասանությունը հին և ձայնի հետ նույնն է. իսկ հին ղ արտասանությունը կենդանի ենք գտնում ասուական թավ և ձայնի կամ հունական և հնչման մեջ: Այսպիսի մի հընչում կոկորդական է-ի վերածվելու համար բավական էր, որ լեզվի հենակետը մի քիչ ավելի հետև՝ դեպի կոկորդը տարվելու, ինչպես եղել է հայերենում, որով և առաջացել է մեր այսօրվա ղ ձայնը:

Թե երբ է կատարված այս փոխանցումը ճշտիվ կզօվարանամ ասել. բայց անշուշտ Պ դարում արդեն կատարված վերջացած է, որովհետև այս ժամանակից ունենք Բուդայ արչունարբու ոստիկանի անունը գրված ղ տառով և ոչ իս կամ և: Բուդա թուրքական անուն էր, որ գործածվում էր արաբների մոտ նույն ժամանակ. հմմտ. Boghā-el-Soghayr՝ արաբների Մուխավաքիլ խալիֆայի թիկնապահակետը, որ սպանեց նրան 861 թվին (տե՛ս Vaujany, Histoire de l'Egypte, էջ 202):

Խորենացի, Բ. ձա հիշված են Չինաց թագավորի երկու մեծ նախարարներ՝ Բղդոխ և Մամզուն: Մայխասյանը իր Խորենացու թարգմանություն մեջ (Նրևան, 1941 թ.) առաջինը համարում է շին կայսրների տիտղոս Բողդիխան, որ մոնղոլներեն նշանակում է «մեծ կամ սուրբ թագավոր»: (Հմմտ. հատկապես Բղդախոյ, Բղդոխայի տարբերակները): Եթե Խորենացին Ն դարի հեղինակ է, չէր կարող Բղդոխ ձևն ունենալ, ուստի այս ձևը հետին աղավաղություն է և կամ նորամուտ:

Միայն Ը դարից մնացած արձանագրությունց մեջ օտարազգի բառերի և անունների համեմատությունը կարող է որոշել ղ ձայնի առաջացման ավելի ճիշտ ժամանակը:

Այստեղ անկարևոր չէ հիշել, որ Մեյն հայագետի նկատողության համեմատ և և ղ բացի իրենց հնչումից գործածություն մեջ էլ զանազանվում էին. ղ գործ էր անվում ամեն պարագայի մեջ, իսկ

լ միայն ձայնավորից առաջ և ոչ երբեք բաղաձայնից առաջ: Նույն երևույթը նկատում են ես էլ Ե և Ռ ձայների համար. հմմտ. տոխի և տարփանք բառերը, որոնք անշուշտ նույնն են, բայց ձայնավորից առաջ ցույց են տալիս Ռ, իսկ բաղաձայնից առաջ Ե:

Մնում է այժմ քննել պայթուցիկ բաղաձայնների խումբը, որ դասավորվում է հետևյալ ձևով.

բ	գ	դ	ձ	ջ
պ	կ	տ	ծ	ճ
փ	ք	թ	ց	չ

Սան.— Թրակացու հայ թարգմանիչը շփոթելով ջ գրել է ց և շ ձայների մոտ իբր թավ, իսկ ն դրել է ք, գ, դ, ձ գրերի մոտ իբր միջակ. այս սխալները առաջացել են միայն հեղինակի ձայնաբանական գիտելիքներից և արժեք չունեն:

Սրանց վերջին շարքն է միայն, որ այսօր ամեն տեղ էլ ունի միևնույն հնչումը (այն է խուլ շնչեղ): Երկրորդ շարքը արևմտյան կոչված բարբառներում հնչվում է իբր թրթռուն Ե, ց, ձ և այլն: Պուսում թեև թրթռուն, բայց բավական մոտ են խուլերին (գերմանական թրթռուն բաղաձայնների նման), արևելյան բարբառներում մաքուր խուլ, որի աստիճանն էլ սակայն միօրինակ չէ. Տփխիսում նույն խուլերը ընկերացած են նաև կոկորդի կծկումով՝ համեմատ վրացական խուլերի:

Գալով առաջին շարքին՝ սա ունի չորս տարբեր հնչում, այսինքն՝ ներկայացնում է մարդկային ձայնի բոլոր աստիճանները. թրթռուն (իբր Ե, Ծ, ց), շնչեղ թրթռուն (sonore aspirée, իբր ԲԻ, ԾԻ, ցԻ և այլն), պարզ խուլ (իբր Բ, Կ, Ծ) և թավ կամ շնչեղ խուլ sourde aspirée (իբր Փ, Բ, Ծ, ց): Հայություն ամենաստվար մասը այս գրերը հնչում է շնչեղ թրթռուն ձևով, այսպես են Ախալցխայից ու Ախալքալաքից սկսած մինչև Մուշ, Կարին, Խարբերդ, Երզնկա, Շապին-Կարահիսար, Համշեն, Ակն, Արաբկիր, Սեբաստիա, Զեյթուն, Սուլավա, Նոր-Նախիջևանի գյուղերը, Նոր-Ջուղա, բուն Նրևանը, և հատկապես Յշական, Աշտարակ և այլն գյուղերը, որոնք Արարատյան ժողովրդի հնազույն և բնիկ տարրն են կազմում. մեկ խոսքով այս հնչումը ունի ամբողջ հայության կենտրոնական մասը Կուր գետից սկսած մինչև Ալիս: Պարզ թրթռուն հնչումն ունի նախ Արաբսից այն կողմ մինչև Ազուլիս, Տփխիս, հետո Եվրոկիայից սկսած մինչև Պուլիս և վերջապես Ղրիմ ու Նոր-Նախիջևան: Հայության ամբողջ արևելյան մասը՝ Ասորախանից սկսած մինչև Կուրի եզերքը և

Կուրի եզերքից Ղարաբաղի և Պարսկահայքի վրայով մինչև Վախտուրականի կողմը հնչում են պարզ խուլ: Սրանցից դուրս են մընում Տիգրանակերտ, Մալաթիա, Օրդու, Ռոդոսթո և թերևս Փոքր Ասիայի նախկին սերունդը, որոնք հնչում են շնչող խուլ. այսպես է նաև Պուլսի գրական լեզուն¹:

Ակներև է, որ փ, ֆ, ք, ց, շ շարքը Ե դարումն էլ ուներ արդի հնչումը, քանի որ թե՛ տառերի շարքում, թե՛ տառադարձությանց և թե՛ թրակացու դասավորության մեջ համապատասխանում է հունական ֆ, ք, ց, շ, մյացերեն փ, ֆ, ք, ց, շ ձայներին. հմմտ. բլաւրոն < հուն. θάυρον, փիլոպիլ < հուն. φιλολογία, փառական եմակաց > հուն. παρακάνη Σεράκον (Ագաթանգեղոս), Փորգան > հուն. Θορδάν, Քարեայ (լեռ) > Χαρχαρῶν, շամիշ > վրաց. շամիշի, շիւ > վրաց. շիւի, ցախ > ցախի, ֆաղաֆ > վրաց. ֆալաֆի և այլն: Պարսկերենի հետ համեմատության ժամանակ ք, կ, տ, Շ տառերի դեմ երբեմն գտնում ենք պ, կ, ա, և և երբեմն փ, ֆ, ք, շ. այսպես՝

թագ tāg	տաշտ tašt.
թակոյի takōk	տապ tāb
թանգ tang	տոճմ tuxm
կախարդ kaxvarēda	քարշել kaš-
կամք kām	քէն kēn
կում kūza	քէշ kēs
պահապան pāspān	փիզ pīl
պատասխան pāsux	փազան padām
պատկեր patkar	փաշաման pašēmān
ճրագ čirčg	չաման čaman
ճանկ čang	չմուշկ čamšak
ճարպ čarp	չուխալ čuxā

Տառադարձության այս տարբերությունը մեզ չպետք է շփոթեցնի. հնչական փոփոխությունը տեղի է ունեցել ոչ թե հայոց, այլ իրանյանների մեջ: Հին իրանյանները այս բաղաձայնները արտասանում էին ավելի մեղմ, նորերը հետզհետե թավացրին, մինչև հասցրին այսօրվա աստիճանին, որ բոլորովին թավ է: Հայերն էլ հետևելով այս ընթացքին, հնագույն շրջանում տառադարձում էին պ, կ, ա, և, ավելի հետո՝ փ, ֆ, ք, շ: Սրա համար գեղեցիկ օրինակ է

¹ Մեր տառերի արդի հնչման վրա ավելի ընդարձակ և ձայնախոսական լուսանկարներով տես մեր Les explosives de l'ancien arménien étudiées dans les dialectes modernes, Paris 1899.

զանգիկ. parštipana (պրս. puštibān) բառը, որ Արշակունյաց շրջանում տվել է հայոց մեջ պաշտպան, Սասանյան շրջանում՝ փոշտիպան: նույնպես է պարսկերեն čamša, čamša, որ հին տառադարձությամբ տվել է նեմիշ, հետո՝ շաշմակ (արտաքնոց): Այսօր Կովկասի և Պարսկաստանի հայերը, որոնք մեր բաղաձայնների հարազատ հնչումը ըստ կարևորության պահել են, նույն պարսկերեն հնչյունները տառադարձում են փ, ֆ, ք, շ. օրինակ՝ նույն čirčg բառը, որ ժամանակին տվել էր ճրագ, այժմ գրվում է շրաղ. نور բառը, որ առաջ ճուրան (Ճաներան) էր, այժմ գրվում է Քուրան. նույնիսկ մայրաքաղաքի անունը գրվում է Քենրան, թեև Ե տառով է, որ ըստ արաբերենի տալիս է ա:

Պարզ խուլերի խումբը (պ, կ, ա, ծ, և) թե՛ տառերի շարքում, թե՛ տառադարձությանց և թե՛ թրակացու դասավորության մեջ համապատասխանում է հունարեն π, κ, τ, վրացերեն պ, կ, ա, ծ, և գրերին: Այսպես՝ պատրիարք < πατριάρχης, Սպեր > Σάσπειρος, ապետ > ἀσπέτ, սպասկապետություն > Σπασκαπετών, նպատ > Νάπατ, Փայտակարան > Παταχαρανίς, Եկեղիֆ > Ἀκλισηγή, լուծ > վրաց. լուծի, մածուն > մածոնի, մշմարիտ > մշմարիտի և այլն: Ըստ այսմ կովկասյան հայ բարբառների արդի հնչումը (որի հետ նույն է նաև Վանի, Քավրիզի, Մարաղայի հնչումը) համապատասխան է Ե դարի հնչման, որի համեմատ կովկասյան տառադարձությամբ այսօր էլ առևերեն Περεкоп գտնում է Պերեկոպ:

Բայց երբ մեկը ուշադրությամբ համեմատի կովկասյան պ, կ, ա հնչյունները ֆրանսերեն, ռուսերեն կամ հունարեն ք, կ, տ ձայների հետ, որչափ որ ձայնագիտորեն նույն, բայց պիտի գտնի ներքանց մեջ նուրբ տարբերություն, ուժի կողմից հայոց հնչումը ավելի թույլ է, եվրոպացոցը ավելի խիստ: Ի նկատի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ արևմտահայոց մեջ պ, կ, ա, ծ, և դարձել են հետզհետե թրթուռն, ուզում եմ ենթադրել, որ Ե դարի հայոց արտասանության մեջ պ, կ, ա, ծ, և մի քիչ ավելի ուժեղ էին, քան այսօր, այսինքն՝ համապատասխանում էին ճիշտ հունարեն π, κ, τ և արդի ռուսաց π, κ, τ ձայներին: Այս ուժը հետզհետե պակասեց Կովկասի հայոց մեջ շատ քիչ չափով, բայց շատ ավելի մեծ չափով արևմտահայոց մեջ, ուր և վերածվեց թրթուռնի: Այսպես կարելի է բացատրել և հաշտեցնել ձայնաբանական այս նշանավոր տարբերությունը հայության երկու հատվածների միջև:

Վերևում ասացինք թե պ, կ, ա համապատասխանում են եվրոպական ք, կ, տ գրերի հնչումներին, բայց սա բոլոր եվրոպական լեզուների համար չէ: Գերմանացիք և անգլիացիք այս գրերը աչպես ուժեղ են հնչում, մանավանդ բառակցքում, որ բնավ տար-

բերութիւն շունի մեր փ, ք, ք ձայներէց: Այնպէս որ, եթէ ուզենք այս լեզուներէ ճիշտ հնչումները պատկերացնել, սխալ կլինի գրել Տիւբինգեն (Tübingen), Պոզդամ (Potsdam), Կարլ (Karl), ասուն (town) և այլն, պետք է գրել Թիւբինգեն, Փոզդամ, Քարլ, քաուն:

Անցնելով թրթռուն բաղաձայնների խմբին, սրանք թե՛ տաների շարքի, թե՛ տառադարձութիանց և թե՛ Թրակացու դասավորութիան մեջ գտնուում ենք իբր համապատասխան հունարեն β, γ, δ, վրացերեն օ, ց, զ, ձ, ղ, պարսկերեն օ, ց, զ, յ ձայներին: Այսպէս օրինակ՝ քրարթոն < βραρθεϊον, Բասեն > Βασθηων, Գրիգոր < Γρηγοριος, գգաթ < ասոր. gezzothā, դանդան < պհլ. dandān, Դարանաղի < Δαραναλιτων, Daranalis, Զամասպ < պրս. Jāmāsp, արձան > վրաց. արձանի, պղինձ > պիլինձի և այլն, նույնիսկ՝ Ե ձայնից հետո (ուր արդի հայերենում թրթռունները խուլ են դարձել), ինչպէս՝ Վարդան > Vardanes, յուր < վրաց. յուրջի և այլն: Այս համեմատութիւնները ցույց են տալիս, որ մեր ք, գ, դ, ձ, ղ գրերը ոչ խուլ էին և ոչ թավ, այսինքն՝ շունեհի ք, ph, k, kh և այլն հնչյունները, ինչպէս գտնուում ենք այսօր տեղ-տեղ, այլ համապատասխան էին օ, ց, զ և այլն հնչյուններին: Բայց սրանով խնդիրը չի սպառվում և մնում է ստուգել, թե թրթռումը պարզ էր (օ, ց, զ), թե՛ ընկերացած նաև փոքր շնչի (bh, dh, gh): Ոչ մի միջոց չունենք ստուգելու համար այս նորը զանադանութիւնը: Գիտենք, որ հնդեվրոպական նախալեզվի bh, gh, dh... ձայները Ե դարի հայերենում դարձել են ք, գ, դ, ձ, ղ. բայց հնդեվրոպական նախաժամանակից մինչև Ե դար ահագին դարեր կան (մոտ 3000 տարի) և այս դարի ձայնափոխութիւնը չի կարող բնավ ապացուցանել, թե հայերը Ե դարումն էլ ք, գ, դ, ձ, ղ ձայները հնչում էին իբր bh, gh, dh... ճիշտ ինչպէս որ շնք կարող ասել, թե որովհետև հնդեվրոպական նախալեզվյան օ, ց, զ... Ե դարի հայերենում դարձել են պ, կ, տ... ուստի և Ե դարի հայոց պ, կ, տ... տառերը հնչվում էին օ, ց, զ և այլն: «Տուն» նշանակող բառը նախալեզվում *dōmn ձևն ունենալով, անշուշտ ամենահին շրջանի հայոց մեջ հնչված է *don, հետո *dun, բայց Ե դարում արդեն դարձել էր tun, ապա թե ոչ պարսկերեն dandan բառը հայերը դանդան չէին գրի, այլ՝ տանտան:

Կարող ենք միայն իբրև հաստատ ընդունել, թե արդի մի քանի բարբառների թավ հնչումը անշուշտ առաջացել է նախավոր շրնչեղ թրթռունից. bh (բ) շատ հեշտութեամբ կարող է դառնալ ph (փ) և արդեն անվարժ ականջը այսպէս է լսում: Բայց այս կետը կարող է մեզ առաջնորդել մտածելու նաև, որ թրթռուն շնչավորներն էլ առաջացել են պարզ թրթռուններից, այսինքն թե bh ծագել է նախավոր օ-ից և Պոլսի ուսմիկ լեզվի կամ Երևանի արդի ք հնչումը նաև

Ե դարի հնչումն է: Սրանով կունենանք հայ ձայնաբանութիան բարեշրջման ընդհանուր օրենքը՝ Ե դարից մինչև այսօր, այն է, որ մեր պայթուցիկները ձայնի կողմից հետզհետե տկարացել են, իսկ շնչի կողմից հետզհետե զորացել:

Պայթուցիկ բաղաձայնների ձայնաշրջութիան այս ընթացքը, որ նկատեցինք հայերենում հին ժամանակներից մինչև այսօր, գտնում ենք նաև ուրիշ լեզուներում: Այսպէս՝ հունարենում հնդեվրոպական bh, gh, dh շնչեղ թրթռունները դարձել են փ, չ, փ: Ավելի զարմանալի է շինարենը, ուր նախկին պարզ թրթռունները է—Ը դարում դարձել են շնչեղ թրթռուն, իսկ արդի հնչման մեջ դարձել են խուլ կամ թավ. ք=օ > ք' = bh > պ=ք կամ փ=ph (հմտ. Maspero, Le dialecte de Tchang-Ngan sous les Thang, 1920):

Իբրև վերջին նկատողութիւն հիշենք, որ մեր այս բոլոր Լգ-բաղաձայնութիւնները վերաբերում են Մեսրոպյան հայերենին, այսինքն՝ այն պաշտոնական լեզվին, որ Ե դարում գրականութիան բարձրացավ: Կարող էին Ե դարում լինել զանազան բարբառներ և, հետևաբար, նրանից ավելի կամ պակաս շափով տարբեր արտասանութիւններ. բայց այդ բոլորը մեզ անծանոթ է մնում: Հայերենի տարբեր արտասանութիան հետքեր, թրթռունի փոխարեն շրնչեղ խուլ՝ ճիշտ այսօրվա Պոլսի գրականի պէս, երևան են հանված մեր մի աշխատութիան մեջ (Հայերեն նոր բառեր հին մատենագրութիան մեջ, Վենետիկ, 1913, էջ 158):

Գ Լ Ո Ւ Ե Ը

ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ԳՐԵՐԻ ՏԵՍԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՉԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Ե դարից մինչև այսօր՝ 1500 տարվա ընթացքում, հայերեն գրերը չէին կարող մնալ միևնույն վիճակում. նրանք անցան զանազան ձևափոխութիւններից, որոնց ուսումնասիրութիան աղբյուրներն են մեր հին ձեռագրերն ու արձանագրութիւնները:

Աշխարհիս վրա սփռված բովանդակ հայ ձեռագրերի ընդհանուր թիվն է մոտ 30.000, որոնցից ամենհինն է Մոսկվայի Լազարյան ձեռարանի Ավետարանը՝ 31Զ—887 թվից, որ լուսատիպ հրատարակված է (այժմ գտնվում է Երևանի Ձեռագրատան մեջ): Չենք հիշում Երուսաղեմի հնագույն Ավետարանը, Անտոնյան հարց թարգմանչագիր Ավետարանը և կրկնագրի զանազան մնացորդներ, որոնք սույն թվականից շատ հին են համարվում, բայց ըստ որում հաստատուն թվական չունեն, այն չափ վստահելի չեն, մանավանդ այսպիսի ծանրակշիռ եզրակացութիւնից համար:

Ձեռագրերի ամենախոշոր մասը դեռ ցուցակագրված չէ. այսպես են էջմիածնի 10.000, Վենետիկի 2.000, Երուսաղեմի 2.700, Պոլսի 1.000, Նոր-Ջուզայի 250 ձեռագրերը: Յուցակագրված ձեռագրերի մեջ առաջին տեղը բռնում է Վիեննայի Մխիթարյաններինը, որ պարունակում է 573 ձեռագիր (տե՛ս Տաշյան, Յուցակ, Վիեննա, 1895): Հրատարակվեց նաև Վենետիկի Մխիթարյանց Յուցակի առաջին մասը, որ դեռ շարունակելի է: Վերջապես հիշենք Լալայանի կազմած Յուցակը Վասպուրականի ձեռագրերի և գանազան մանր ցուցակներ՝ Կարնո, Քավրիդի, Նոր-Բայազետի, Քեհրանի, Տփխիսի, Կեսարիայի, Ազուլիսի, Հոտվմի, Մյունխենի և այլն:

Ձեռագրերից ավելի վառ վիճակի մեջ են արձանագրությունները, որոնցից հազարավորները սփռված են Հայաստանի և գաղթավայրերի դանազան անկյուններում: Հաշվելով մինչև Ռ—1551 թվականը գրված արձանագրությունները, տեսնում ենք, թե հրատարակված են միայն 2000-ի շուրջ, բայց սրանք էլ սովորաբար հասարակ արտագրությամբ, շատ անգամ սխալներով լի և առանց լուսանկարի կամ նմանահասունության:

Մի քանի տարի առաջ ձեռնարկեցի կազմելու Հայարձանը (Corpus inscriptionum), որ կաղարջան ձեմարանի Քանանյան կրտակի կողմից մրցանակի էր դրված: Սրա համար նախ հավաքեցի բոլոր տպագրվալ արձանագրությունները (թվով 2000), հետո սկսեցի անձամբ տեղի վրա ստուգել հիշյալ արձանագրությունները և էթե կային՝ նորերը հավաքել: Ստուգեցի և հավաքեցի Նոր-Նախիչևի վանի արձանագրությունները, հետո եկա Բաքու, որի մոտ թրքական մի գյուղի մեջ իբր թե գտնվում էր հայերեն ամենահին արձանագրությունը: Այս և սրա հետ ուրիշ մի քանի արձանագրություններ էլ օրինակելուց հետո՝ անցա Քիֆլիս, ուր հայոց բոլոր եկեղեցիներում գտնված դանազան արձանագրությունները օրինակեցի: Այնուհետև մտադիր էի անցնել Հաղբատ, Սանահին, Լոռի, Անի և այլն և այսպես բոլոր կարևոր տեղերի արձանագրություններն ըստուգել և հավաքել: Տփխիսում տեսա ազգագրագետ Ծրվանդ Լալայանին, որին ցույց տալով 2000 արձանագրությանց խոշոր հավաքածուս, նպատակս հայտնեցի: Լալայանը հայտնեց, թե ինքն էլ նույն նպատակն ունի և արդեն տարիներն ի վեր աշխատում է դրա վրա, և ցույց տվեց ինձ 250 արձանագրություն, որ ինքը անձամբ նկարել էր հեռատիպ գործիքով (téléotypie): Մի հին աշխատավորի հետ, այն էլ այսպիսի սքանչելի գործիքով զինված, չհամարձակվելով մրցման դուրս գալ, ես հետ կասեցա նպատակիցս և Տփխիսից հետ դարձա: Գծրախտաբար Լալայանը շարունակեց իր մտադրությունը, ոչ էլ մրցանակին մասնակցեց: Այսպիսով իմ աշխա-

տությունն էլ կիսկատար մնաց: Մի ժամանակ հետո Կ. Կոստանյանը՝ Լազարյան ձեմարանի տեսուչը, հրատարակեց իր Վիճական տարեգիրը, որ է հայ արձանագրությանց հավաքածուն, բայց շատ ավելի համեստ և հասարակ ձևի տակ և ոչ ամբողջական: 1937 թ. Երևանի Պատմության և գրականության ինստիտուտը ձեռնարկեց տպելու իմ Հայարձանը, բայց նույնպես կիսատ մնաց:

Այն երկու աղբյուրներն էլ, որ հիշեցիք, ձեռագիրներ և արձանագրություններ, անբավարար են ոչ թե միայն նրա համար, որ դեռ կատարյալ կերպով ուսումնասիրված կամ նույնիսկ հրատարակությանը ծանոթացված չեն, այլ նաև նրա համար, որ ինքնին բավական չեն գրերի զարգացման պատմությունը ի հայտ բերելու համար: Արդարև, ինչպես Տաշյանը նկատում է, թե՛ ձեռագրերը և թե՛ արձանագրությունները պաշտոնական գրություններ են, երկար տարիների գործածության համար հատկացված բաներ և իբր այն՝ կատարված առանձին խնամքով, հոգատարությամբ և մանավանդ ավանդապահությամբ: Մեզ պակասում են այն առանձնական, անհատական և հասարակ կյանքի վերաբերյալ թղթերն ու գրությունները, ինչպես՝ մուրհակ, առտնին հաշիվ, նամակ, հուշատետր և այլն, որոնք, օրը օրին և անփութորեն գրված, պիտի կրեին տառերի հաջորդական ձևափոխությանց իրական պատկերը և այսպիսով պիտի տալին մեզ գրի զարգացման ճշգրիտ պատմությունը: (Տե՛ս Տաշյան, Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ, Վիեննա 1898, էջ 57, 91 և այլն):

Մանոթ. Այս գործը, հակառակ իր համեստ անվան, միակն է իր տեսակում և տալիս է մեզ ամեն ինչ, որ կարելի էր ասել հայ հնագրության մասին՝ այն ժամանակ: Տաշյանն իր այս գործով եղավ հիմնադիրը հայ հնագրության գիտության (paleographia): Գրքիս առաջին հրատարակությունը ձեռն էր անվան: Տաշյանի գործին իբր լրացուցիչ մաս կարելի է համարել Գարեղին Վրթ. Հովսեփյանի Քարտեզ հայ հնագրության (հյտ. Ծոզակաթ ժողովածուի մեջ, Վաղարշապատ, 1913), որ պարունակում է հայ արձանագրությանց և ձեռագրերի 143 հատ զեղեցիկ լուսատիպ նմուշներ, առանց սակայն ուսումնասիրութան: Այսպիսի նմուշներ ունենք նաև Տաշյանի Յուցակում և Ալիշանի Տեղագրութեանց մեջ (Շիրակ, Այրարատ, Միսուան և Միսական):

Գրերի ամենահին ձևը, որը ավանդված է մեզ, կոչվում է գլխագիր կամ բուն Մեսրոպյան երկաթագիր¹: Սա մեր արդի տպագրու-

¹ Տառերի տեսակների անունները գործածված են զանազան իմաստով. ձևի անունը շատերը շփոթել են տառի մեծության հետ. այսպես օրինակ՝ շատերը միջին մեսրոպյան անունը գործածել են սովորական երկաթագրի այն տեսակի համար, որ

թյան մեջ գործածվող տառերն է, որի հիմնական հատկանիշն է տառասյունների վերի և ներքևի միացումը կոր կամ կամարածև գր-
ծիկներով: Այստեղ դնում ենք այդ կարգի տառերի նմուշներ երեք
ձևով. առաջինն է հին ձեռագրերի ճշգրիտ նմանությամբ պատրաստ-
ված նորաձույլ երկաթագիր այբուրենը, որ առաջին անգամ պատ-
րաստվել է Վիեննայի Մխիթարյան Միաբանության կողմից Գեր. Հ.
Ա. Այտրնյան արքանոր հոգածությամբ. երկրորդը՝ այն որ հիմա էլ
գործածական է տպագրության մեջ, և երրորդը՝ այն ձևը, որի տա-
ռասյունները մի փոքր իրարից անջատ են մնում:

Ա Բ Գ Դ Ե Զ Է

Ա Բ Գ Դ Ե Զ Է Ը Թ Ժ Ի Լ Խ Ծ Կ Հ Ձ Ղ Ը Մ Յ

Ա Բ Գ Դ Ե Զ Է Ը Թ Ժ Ի Լ Խ Ծ Կ Հ Ձ Ղ Ը Մ Յ

Գլխագիր երկաթագիրը մեկ ծանոթ է Ձ և է դարերից. այս գր-
քով է Երուսաղեմի Ձիթենյաց լեռան մողայիկ արձանագրությունը,
որ նմանահանությունը տպված է «Շողակաթում» (№ 1): Բայց այս
արձանագրության թվականը բոլորովին անծանոթ է: Ավելի լավ է
Տեկորի տաճարի արձանագրությունը, որ գրված է Յոհան կաթողի-
կոսի օրով և ըստ այն էլ համարվում է Ն դարի վերջերից, համե-
նայն դեպս ոչ ուշ, քան է դարը (Շողակաթ, № 2): Թվականի կող-
մից ավելի հաստատունն է Ս. Հոսիսիմեի արձանագրությունը՝
618 թվից (Շողակաթ, № 3): Ավելի հետո գալիս է Անիի Միջնա-
բերդի Լկեղեցու արձանագրությունը՝ 622 թվականից (Շողակաթ,
№ 4), Թալինի խաչածե մատուռի արձանագրությունը՝ 630-ական
թվերից (Շողակաթ, № 5), Մրենի տաճարի արձանագրությունը՝
637—640 թվերից (Շողակաթ, № 7—8), Արուճի ս. Գրիգոր եկեղեցու
արձանագրությունը 668 թվից (Շողակաթ, № 9) և այլն: Ավելի ուշ
սկսում են ձեռագրերը, որոնց հնագույնը Լազարյան ձեռագրանի ա-
վետարանն է 887 թվից, որի մասին վերը հիշեցի:

Գլխագիր երկաթագիր այբուրենի մեջ ձևի կողմից նկատողու-
թյան արժանի են հետևյալ տառերը:

խոշոր չէ և փոքրի ու մեծի միջին տեղն է բռնում (մեծությամբ և ոչ թե ձևով):
Այսպես եմ գործածել ևս էլ Սանտարյան վարժարանի Գեոգրաֆ Յուդայի մեջ Հ.
Տաշյանն է, որ առաջին անգամ ճշտել է դանակյան անունների նշանակությունները
(Ակնարկ, էջ 24 նն): Մենք էլ հետևում ենք նրան:

Մեր այժմվա գեղագրությամբ այս տառը բաղկանում է երկու
հավասարաչափ սյուններից, մեկը ձախ, մյուսը աջ զետեղված, տա-
կից մի պոչով միացած, որ ծովում է դեպի ցած կամ առ առավելն
գրեթե հորիզոնական դիրք է ընդունում: Հնագույն ձևի մեջ, սա-
կայն, այսպես չէ, այլ աջակողմյան սյունի վերևի ծայրից սկսվում
է ավելի բարակ մի գիծ, որ մահիկի ձևով ոլորվելով իջնում է մինչև
սյունի ծայրը, և երբ հասնում է գրի տակի կամարի մոտ, սյունը
ձեղքելով դուրս է ելնում և դեպի վերև բարձրանում՝ մոտավորա-
պես լատինական C տառի նման: Ա տառի այս ձևը հայտնի կեր-
պով գտնում ենք Ձիթենյաց լեռան արձանագրության մեջ (Շողա-
կաթ, № 1), 19 անգամ նույնը՝ Տեկորի արձանագրության մեջ
(Շող. № 2, հմմտ. հատկապես վանաց բառը, ուր նույն մահիկը լա-
տինական ձևով գրված է տառի ձևն է ստացել), Մրենի արձանագրու-
թյան մեջ (Շող., № 6), մինչև իսկ շատ ավելի ուշ՝ Անիի Ապուղամ-
բենց ս. Գրիգոր եկեղեցու արձանագրության մեջ (Փ դար, Շող.,
№ 17): Անուհետև մահիկի ծայրը փոխանակ վերև բարձրանալու,
սկսում է դեպի ցած թեքվել և սրանով ձևացնում է վերջապես ար-
դի պոչը: Տառերի ծայրը այսպես դեպի ցած ծոկը, որ մեկ բառով
կարող ենք կոչել վայրահակություն, հայերեն երկաթագրի գեղա-
գրության հատկանիշներից մեկն է. այսպես են գրեթե մեր բոլոր
տառերը, ինչպես Ա, Բ, Գ, Դ, է, Ը և այլն, մինչև վերջ, հակառակ
հույն և լատին տառերի, որոնց մեջ հորիզոնական համաչափու-
թյունն է գերիշխում. հմմտ. օրինակ՝ հայերեն Ձ և հուն. լատ. Ζ և
այլն: Հոսիսիմեի արձանագրության մեջ (Շող., № 3) այդ պոչը ար-
դեն մի պարզ շեղ դիժ է, բավական երկար, բայց մահիկը կա
(հմմտ. հատկապես երկրորդ տողի վերջը) և դեռ երկար ժամանակ
պիտի շարունակի իր գոյությունը:

Այլուր Ա տառի ծագման վրա խոսելու ժամանակ, ասացինք, թե
տատանվում է հունարեն α-ի և պահլավերեն α-ի միջև: Ա տառի
այսպիսի մահիկավոր ձևը և վերև գարձած պոչը լինելով նրա հնա-
գույն ձևը՝ միջոց է տալիս մեզ ավելի որոշելու խնդիրը: Պահլա-
վերենի հին ձևի մեջ տառի պոչը ուղիղ է, մինչդեռ հունարենում
դեպի վերև է բարձրանում հայերենի պես (հմմտ. Մեծ Յուդայում,
հուն. α-ի երկրորդ և երրորդ ձևերը): Սրանից հետևյալն է, թե
հայերեն Ա ծագում է միայն հունարենից և պահլավերենի հետ գործ
չունի:

Ընդունելով, որ հայերեն առաջին տառը՝ Ա ծագում է հունա-
րենից, երևան ենք հասնում միաժամանակ Մեսրոպի ձգտումը, որ է՝

հետեւ հունական այբուբենին և ոչ թե պահլավերենին կամ ասորականին:

Զ

Այս գիրը արդի գեղագրությամբ ձևանում է մի կտրակից՝ որ հաստատված է դեպի ձախ թեքված մի կորության ձախ ծայրը և որի տակ ձախ և աջ ծոված մի պոչ կա: Հնագույն արձանագրությանց մեջ բավական տարբեր է նախ՝ կտրակը ուղղակի հաստատված է պոչի վրա՝ առանց այն կորության, որ կտրակը և պոչը իրար է միացնում, և երկրորդ՝ պոչը երկու կողմ ծոված շէ, այլ պարզապես ձախից դեպի աջ թեքված ուղիղ մի գիծ է. ուրիշ խոսքով՝ հընագույն Չ տառը բաղկանում է պարզապես մի խոշոր կտրակից կամ ձվաձևից՝ տակը ուղիղ գծով: Այս ձևով գտնում ենք Չ տառը Ձիթենյաց լեռան արձանագրության մեջ (Շող., № 1)՝ շորս անգամ, Մաստարայի 640 թվի արձանագրության մեջ (Շող., № 7—8)՝ շորս անգամ: Այստեղ մեզ համար կարևոր է պոչի գիրքը: Արդարև այլուր՝ այս գրի ծագման մասին խոսած ժամանակ, ասացինք, թե պոչի աջ ու ձախ ծովածվեր վերջից առաջացած երևույթ է և տեղից տեղ տարբերվում է: Հունարենում տառի ամենահին ձևը պարզապես Վ տառի նման է, բոլորովին ուղիղ պոչով (տե՛ս Մեծ Ցուցակը): Այսպես է նաև Ցուցակի երրորդ ձևը: Ուրեմն հայերեն Չ-ի այս ձևը պոչի կողմից բոլորովին համապատասխան է հին հունական ձևերին և ջնջում է ամեն տարակույս, որ կարելի է հարուցել այս մասին:

Նկատելի է սակայն, որ այդ պոչը, ինչքան էլ ուղիղ գիծ լինի, այնուամենայնիվ ծայրերից մի քիչ ավելի հաստ է, քան մեջտեղում: Նույնիսկ աջ ծայրը այնչափ հաստ է, որ մեջտեղն էլ մի ծակ կա (հմմտ. հատկապես Ձիթենյաց արձանագրության վերջին տողը): Ահա այս հաստությունը և ծակն է, որ հետզհետե զարգանալով՝ վայրահակության օրենքով առաջ են բերել պոչի աջ ու ձախ կորությունները, որոնք արդեն երևում են Հոփսոսի արձանագրության շորրորդ տողի սկիզբը և Անիի 622 թվի արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 4). բայց նույնիսկ 1003 թվականին տակավին իր հին հարազատ ձևը պահում է (տե՛ս Կեղառութի արձ. Շող. № 18, տող 4-րդ):

Ասացինք, թե Չ-ի վերի կտրակը պոչին միացնող կապը հնագույն ձևի մեջ պակասում է: Սա անշուշտ փոքրագրության դժվարության կամ գեղադրական որոշ սկզբունքի պատճառով է: Եթե հայերեն Չ ծագում է հունական Չ-ից և հունարեն այս տառը իր բոլոր տեսակների մեջ էլ այս միացուցիչ կապն ունի, ուստի պետք է որ հայերենն էլ նույն կապը ունեցած լինի: Եվ անշուշտ այսպես էր

բուն Մեսրոպյան շրջանում: Նույնիսկ Ձիթենյաց արձանագրության մեջ էլ, եթե շորս Չ-երից առաջին երկուսը զուրկ են նույն կապից և կտրակը պոչից անջատ է մնում նրանց մեջ, երրորդի մեջ՝ կտրակը արդեն կաթծ է պոչին, իսկ շորրորդի մեջ կա նույնիսկ մի փոքրիկ ուղղահայաց ցպիկ, որ կտրակը միացնում է պոչին: Կապը ավելի պարզ է Տեկորի արձանագրության առաջին տողի մեջ, ուր Չ տառը Չ տառի ձևն է ստացել և շատ ավելի բնորոշ՝ Կեղառութի 1003 թվի արձանագրության մեջ (Շողակաթ № 18), ուր այս Չ ձևն ունի (տե՛ս նախավերջին տողի ծայրը):

Է

Այս գիրը արդի ձևի մեջ բաղկացած է ուղղահայաց մի սյունից, որի մեջտեղից և վարի ծայրից մեկնում են մի մի հորիզոնական թև, վար կախված պոչով: Հնագույն գեղագրության մեջ այս երկու թևներն էլ պարզ հորիզոնական գծիկներ են, ճիշտ այս ձևով է: Այսպես ենք գտնում Ձիթենյաց արձանագրության մեջ մեկ անգամ: Ավելի հետո տակի պոչի ծայրը սկսում է հաստանալ (այսպես է Հոփսոսի մեկ, Քալինի 640 թվի (Շողակաթ, № 5) և Արուճի 668 թվի (Շողակաթ, № 9) արձանագրության մեջ, և վերջապես ստանում է վար կախված ձև: Մաստարայի 640 թվի արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 8) երկու ձևերն էլ կան:

Պոչի այսպիսի թեքումը, ինչպես ասացինք, վայրահակության օրենքի արդյունքն է: Հնագույն արձանագրությանց բոլոր տառերը ուղիղ պոչեր ունեն. այսպես Ձիթենյաց արձանագրության մեջ՝ Բ, Ե, Թ, Լ, Ղ, Մ, Վ, Տեկորի արձանագրության մեջ՝ Բ, Գ, Դ, Ե, Թ, Լ, Ղ, Մ, Հոփսոսի արձանագրության մեջ՝ Բ, Ե, Թ, Դ, Քալինի արձանագրության մեջ՝ (Շողակաթ, № 5) Բ, Դ, Ե, Թ, Ղ, Մ և այլն:

Այս կետը ի նկատի ունենալով, պետք է ասենք, թե արդի արպագրական զլխատառերից Բ, Գ, Դ, Ե, Ը, Թ, Լ, Ղ և այլն ձևերը, որոնք եզրիպտական են կոչվում, շատ ավելի հնաձև են, քան թե Բ, Գ, Դ, Ե, Ը, Թ, Լ, Ղ և այլն, որոնք ավելի գործածական են այժմ:

Ը

Այս տառը հայերենի մեջ հաճախ է պատահում, բայց քիչ անգամ է գրվում, այս պատճառով էլ հնագույն արձանագրությանց մեջ չենք գտնում: Առաջին անգամ երևան է գալիս Մաստարայի երկրորդ արձանագրության մեջ (640 թվականից), հետո Արուճի ս. Գրիգորի կեղեցու արձանագրության մեջ (668 թ.), ավելի ուշ նույն

տեղի 867 թվի արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 12) և բուրն էլ ճիշտ մեր արդի է՝ ձեն ունեն, վայրահակ պոչով: Տարօրինակ է միայն Արտավազդ Կամսարականի տապանի արձանագրությունը (Շողակաթ, № 10) Ը դարից, ուր երկրորդ տողի մեջ է տառն ունի Ք ձևը: Այլուր նման բան չի պատահում. և որովհետև ըստ հրատարակչի (տե՛ս Շողակաթ, էջ 175) արձանագրության օրինակությունը շատ անբավարար է, ուստի սխալը սրանից առաջացած եմ կարծում, կամ առառավելն՝ փորագրության թերության արդյունք:

Հնագույն ձևի մեջ այս տառի ձախակողմյան սյունը արդի ձևի շափ երկար չէ, այլ աշակողմյան ուրբթին հավասար, նույնիսկ նըրանից էլ փոքր ինչ կարճ է: նույնպես աշակողմյան ուրբթից դուրս երկարած թևը հորիզոնական դիրքով է կանգնած, ճշտիվ այս ձևով՝ Թ: Այսպես է օրինակ Զիթենյաց լեռան արձանագրության մեջ երկու անգամ, Տեկորի արձանագրության մեջ երեք անգամ և այլն: Այս ձևը ճշտիվ համապատասխանում է Թ գրի ծագման, որովհետև հունարենի մեջ էլ նույն սյունը շատ կարճ և թևը ուղիղ դուրս երկարած է (տե՛ս Ցուցակի երկրորդ ձևը), որով գրեթե շրջված գրի ձևն ունի: Ավելի հետո սկսվում է հայերենի մեջ սյունը երկարել (ինչպես ունենք արդեն Հոփսիսիմեի արձանագրության մեջ՝ երրորդ տող) և վայրահակության օրենքով էլ հորիզոնական թևը դեպի ցած ուրբվել, ինչպես ունենք արդեն Մաստարայի երկրորդ արձանագրության մեջ՝ 640 թվից (տե՛ս Շողակաթ, № 8, տող 7).— Թալինի 783 և 901 թվերի արձանագրությանց մեջ (Շողակաթ, № 11, 13) այս թևը փոխանակ ներքև ծովելու՝ վերև է բարձրացել:

Հին արձանագրությանց մեջ Ժ արդի սովորական ձևն ունի, ինչպես է Մաստարայի 640 թվի (Շողակաթ, № 7), Արուճի 668 թվի (Շողակաթ, № 9), Արտավազդ Կամսարականի տապանի (Շողակաթ, № 10) արձանագրությանց մեջ: Բայց ավելի հետո վերևից ձևանում է ձախակողմյան մի թև, ինչպես է Տեկորի № 15, (964 թվի), Ապուղամրենց № 17 (Ժ դար), Խժկոնից № 20 (1033 թվից, տող 13), Կեշառուլքի № 21, (1051 թվից) և այլ արձանագրությանց մեջ՝ 3 ձևով: Այս ձևը սակայն հաջողություն չի գտել և վերջապես դադարել է:

Սովորաբար և ձևն ունի. Արուճի 668 թվի արձանագրության մեջ ստացել է մի փոքրիկ տարբերություն. փորագրիչը նախ փորել է Ի ձևը, որի ծայրին ավելացրել է կիսաշրջանակը, բայց այնպես, որ հորիզոնական գիծը հասել է ճշտիվ նրա կեսին: Պատահում է նաև, որ տառի թևը մի քիչ ցածր լինի, այնպես որ ծայրով հենվի տողին, այսպես՝ Խ:

Արդի գեղագրությամբ այս տառը ունի Ժ կամ Ս ձևը. հնագույնի մեջ գլխի կորուսությունը շատ ավելի հասարակ է և ունի ճիշտ Ծ ձևը, ուրիշ խոսքով՝ հասարակ բուրբղիք Ս-ի խոշորն է: Այսպես ենք գտնում Զիթենյաց արձանագրության, Թալինի 630 թվի արձանագրության (Շողակաթ, № 5), Մաստարայի 640 թվի (Շողակաթ, № 7) և Արտավազդ Կամսարականի տապանի արձանագրության (Շողակաթ, № 10) մեջ: Ս տառի այս ձևը ճշտիվ համապատասխան է իր ծագման: Արդարև վերը, այս գրի ծագման վրա խոսած ժամանակ, ասացինք, թե վալիս է ասորական 3 ձևից և թե մեր գրի գլխի զարդը հետո առաջացած մի երևույթ է՝ հայկական գեղագրության օրենքներով: Ասորին այդ զարդից գուրկ լինելով՝ հնապես պետք է, որ հայերենն էլ այնպես լիներ, ինչպես որ իրոք գտնում ենք հնագույն արձանագրությանց մեջ:

Հայերեն Ս գրի զարգացման ձևերը դանադան են. այսպես՝

1. Թևերը բարձր, իրար հավասար և մյուս գրերի կամ տողի սահմանից վեր բարձրացած մի ձև՝ Եթովպական շրջված Խ-ի նըման կամ մանիքեական այբուբենի Գ տառի նման (տե՛ս Մեծ Ցուցակը): Այս ձևը երեք անգամ գտնում ենք Խժկոնից 1033 թվի արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 20):

2. Բուրբղիք Ս գրին նման մի ձև, միայն սրանից մի քիչ ավելի ուղղահայաց դիրքով և գրի վերի ծայրը գտնված կարթը բուրբղիքի հորիզոնական ձևով: Այսպիսի Ս գտնում ենք Տեկորի 964 թվի խաչքարի արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 21) և Կեշառուլքի 1051 թվի արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 21), երկու անգամ:

3. նույնի մի քիչ ավելի զարգացած ձևը, այն է՝ կարթը բուրբղիքի ծոված Բ տառի գլխի նման, կարծես թե իրար կպած Ժ և Բ տառերը լինեին: Այսպիսի Ս գտնում ենք նույն արձանագրության 3-րդ և 6-րդ տողերի մեջ:

4. Վրացերեն Ծ (բուրբղիք ց) գրին նման մի ձև, բայց տակի

կըրակը շատ ավելի զարգացած ու ամբողջացած, իբր արաբերեն 5. այս ձևը գործածված ենք գտնում Ապուղամբենց ս. Գրիգոր եկեղեցու արձանագրության մեջ (Ծ դար, Շողակաթ, № 17, տող 4-րդ): Սակայն նույն արձանագրության առաջին տողում կա նույնի մի քիչ տարբեր ձևը, այն է՝ գլխի առաջին կարթը կոտրած՝ գրեթե 5 ձևով:

5. Վերջապես 6 ձևով, որ գործածված է Քալինի 901 թվի արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 13):

Այս բոլոր ձևերը ընդարձակ գործածություն չեն գտել և խափանվել են:

4

Մեր արդի գեղագրության համաձայն՝ այս տառը բաղկացած է երկու հավասար սյուններից, որոնք մեջտեղից միացած են մի փոքր կորուսյալով: Հին ժամանակ, սակայն, առաջին սյունը շատ երկար էր մյուսից և հասնում էր մինչև տողագիծը, ուր գտնվում էր նաև կորուսյունը, այսպես՝ 4: Այս վիճակում 4 տառը նմանում էր առանց թևի և վատ գրված Ե-ի կամ մի կողմը կտրած Ս-ի: Այս ձևով է 4 տառը Ձիթենյաց լեռան, Տեկորի, Քալինի, Մրենի, Մաստարայի և Արուճի արձանագրությանց մեջ (Շողակաթ, № № 1, 2, 5, 6, 7, 9) և այլն:

Այս դրի ծագման վրա խոսած ժամանակ՝ չենք կարողացել վճռական որոշում տալ և տատանվում էինք հույն, ասորի և սասանյան ձևերի միջև, որոնք հավասարապես նման են մեր գրին: Եթե, սակայն, նկատի ունենանք մեր գրի հնագույն ձևը, պիտի տեսնենք, որ բոլորովին համապատասխան է հունական Κ-ի նախնական ձևվին (տե՛ս Մեծ Յուզակը), որով և պիտի կարողանանք ասել, թե հայերեն 4 ծագում է միայն հունարենից:

2

Այս գիրը երկու տեսակ է հին արձանագրությանց մեջ. ամենահինը, այսինքն՝ Ձիթենյաց լեռան արձանագրությունը, ունի ճշտիվ մեր արդի բոլորգրի ձևը (5). այսպես է նաև Մաստարայի երկրորդ արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 8): Տեկորի արձանագրության մեջ էլ կա այս ձևը (տե՛ս տող 2, յոճանու բառը), բայց այստեղ ավելի է ձևն ունի, միայն թե սուր անկյան վերի կողը վարի կողից ավելի երկար է, իսկ տակի պոչն էլ՝ փոխանակ ուղղահայաց դիրքով կանգնելու, ընդհակառակը գեպի աջ ծոված է: Նույն տառի մեկ ուրիշ ձևն էլ ունենք Արտավազդ Կամսարականի տապա-

նի արձանագրության մեջ, ուր սուր անկյան վերի կողը գրեթե ուղղահայաց դիրք է ստացել և բոտ այսմ էլ՝ տակի պոչը արդի բոլորգրին նման դեպի աջ է թեքված՝ գրեթե այս ձևով: Լ: Այս բոլորի մեջ 2 տառը նրանով միայն տարբերվում է արդի գլխատառից, որ գլխի կարթից զրկված է:

2 տառի երկրորդ տեսակը, որ գտնում ենք հին արձանագրությանց մեջ, ճիշտ վերի ձևով է, միայն գլխի վրա ավելացած է կարթը: Երկու տեսակները միաժամանակ գտնում ենք Տեկորի, Քալինի և Արտավազդ Կամսարականի տապանի արձանագրության մեջ և այլուր:

2

Հակառակ իր դժվարին դժագրության՝ ամեն տեղ էլ նույն ձևով է, որ արդի ձևից չի տարբերվում. միայն թե բերանը շատ ավելի բաց էր և ամբողջը մի քիչ ավելի աջ թեքված, իսկ տակի պոչը ձախից աջ դառնալուց հետո, այլևս ծայրը նորից վերև չի բարձրանում, ինչպես է արդի դժագրությամբ. հմմտ. Շողակաթ, № № 2, 5, 7, 8 (երեք անգամ), 9, 18, 20 և այլն: Մյուս արձանագրությանց մեջ չի գտնվում:

Ճ

Այս տառը քիչ է պատահում արձանագրությանց մեջ. այսպես՝ առաջին անգամ գտնում ենք Հոփսիմեի արձանագրության 4-րդ տողում՝ մեկ անգամ, Արուճի արձանագրության մեջ (№ 12)՝ հինգ անգամ, նաև Խժկոնից 1033 թվի արձանագրության մեջ (№ 20)՝ երեք անգամ, Կեչառույքի 1051 թվի արձանագրության մեջ (№ 21)՝ մեկ անգամ և այլն: Արդի գեղագրությամբ Ճ կազմված է երկու թրածև գծերից, որոնք իրար են ագուցված, բայց ձախ դիժը դեպի աջ անցնելուց հետո՝ վերև է բարձրանում: Հոփսիմեի արձանագրության մեջ այս տառը մի քիչ ավելի պարզ ձևով է. այստեղ երկու գծերը թրածև չեն, այլ բոլորովին ուղիղ, որոնք ճիշտ լատինական X տառի նման իրար են ագուցված, բոլորովին հորիզոնական խարսիի վրա նստած. ձախից աջ եկող գիծն էլ դեպի վեր չի բարձրանում: Արուճի արձանագրության հինգ ձևերն էլ նման են արդի ձևին. գրծերը թրածև են, աջից ձախ դնացող գիծը մյուսից կարճ է, բայց խարսիսը հորիզոնական և ձախից աջ եկող գիծը՝ փոխանակ վերև բարձրանալու, ընդհակառակը վար ծռած, եթովպական Ճ գրի պես: Երկուսի միջին ձևը կա Խժկոնից և Կեչառույքի արձանագրության

մեջ: Սրանց մեջ աչից ձախ երկարած գիծը ուղիղ, իսկ ձախից աչ երկարած գիծը թրածև է, ծայրերն էլ վար կախված, նման ղպտիական Մ (janja) գրին:

Ծ գիրը բոլորովին տարօրինակ ձև ունի խժկոնից 1214 թվի արձանագրության մեջ (№ 23, մեկ անգամ), ուր բոլորովին նման է բուրգի դրին, միայն կլորակը խոշոր է և աջ թևը ձախից ավելի երկար ու դեպի վեր բարձրացած, գրեթե գլխիվայր շրջված Օ տառի պես կամ եթովպական շրջված Ս:

Այս ձևով Ծ ուրիշ տեղ չի պատահում:

Յ

Այս տառը կազմված է երկու թերի բուրրակներից, ձախ ծայրը մի կետով: Սույն այս ձևը գտնում ենք նաև Զիթենյաց լեռան արձանագրության մեջ (տող 3-րդ), Հոփսիմեհի արձանագրության մեջ (5 անգամ) և այլն: Բայց զծագրության մեջ անշուշտ կետի հավելումը որոշ զեմպարություն էր հարուցում, ուստի գրիչները մտածել են կամ միջին գիծը մի քիչ ավելի երկարել, որով կետը միասին զծված կհամարվեր և կամ կետը բոլորովին ջնջելով՝ պահել միայն երկու բուրրակները: Առաջին ձևը գտնում ենք Տեկորի արձանագրության մեջ մի քանի անգամ, իսկ երկրորդ ձևը՝ նույնիսկ Զիթենյաց արձանագրության մեջ (երկու անգամ):

Ն

Սկսելով հնագույն արձանագրություններից՝ այս տառը գրտնում ենք երկու ձևով. նախ՝ արդի ձևով, որի հատկանիշն է գլխի կետ կտուցը, և երկրորդ՝ առանց կետ կտուցի պարզ հորիզոնական զծով, այսպես Ն: Զիթենյաց արձանագրության մեջ մեկ անգամ առանց կետ կտուցի է (տուաչին տող) և հինգ անգամ կետ կտուցով: Տեկորի (№ 2) և Քալինի (№ 5) արձանագրության մեջ միայն Ն ձևով է: Տեկորի արձանագրության մեջ կա նաև Ն ձևը մեկ անգամ (տե՛ս առաջին տողը, վանազ բառը), որ սակայն այլուր չի պատահում: Այնուհետև Ն ձևը սովորական է դառնում. Հոփսիմեհի արձանագրության մեջ Ն ձևով է (3 անգամ), Մրենի (№ 6) արձանագրության մեջ դեռ երկու ձևերն էլ խառն են. Մաստարայի (№ 7) արձանագրության մեջ ունենք 9 անգամ կետ կտուցով և այլն:

Ն տառի այս հին ձևը անշուշտ կարևոր է պարզելու համար իր ծագումը, որ շատ որոշ չէ:

Տ

Ամենից ավելի բազմազան երևույթներ ստացել է այս տառը՝ հետևյալ ձևով.

1. Շ, որ գտնում ենք Զիթենյաց արձանագրության մեջ մեկ անգամ (այսինքն՝ լատին G տառի պես՝ գլուխը բութ մի նշան ազուցված): Տեկորի արձանագրության մեջ երկու անգամ, Հոփսիմեհի արձանագրության մեջ մեկ անգամ (բայց քարը վնասված լինելով՝ պարզ չէ), Քալինի արձանագրության մեջ 4 անգամ (այստեղ էլ շատ պարզ չէ): Բութ նշանը ավելի երկար է Մաստարայի երկրորդ արձանագրության մեջ (երկու անգամ) և շատ ավելի երկար՝ խժկոնից (№ 20) արձանագրության մեջ:

2. Նույնը՝ միայն պուշ մի քիչ ներքև հակված՝ Մրենի արձանագրության մեջ (№ 6, տող 3-րդ) և Կեչառուչքի արձանագրության մեջ (№ 21), գրեթե հունարեն Շ տառի ձևով:

3. Նույնը՝ գլուխը բութի տեղ կետ անցկացրած, գրեթե այս Շ ձևով: Մրենի արձանագրության մեջ՝ տող 3-րդ:

4. Գլուխը ուղիղ՝ ճիշտ ինչպես արաբերեն Շ, Մաստարայի առաջին արձանագրության մեջ (տող 3-րդ), Արտավազդ Կամսարականի տապանագրի մեջ, գրեթե նույնպես և Արուճի արձանագրության մեջ (№ 12):

5. Գլուխը ավելի ձևավոր և պուշ կետով վերջացած, Շ ձևով (տե՛ս Արուճի արձանագրության մեջ՝ № 9, երկու անգամ):

6. Բութ նշանը մեծ և անջատ դրված, տառի տակը կետ պուշով՝ իբր Ը՝. այս ձևը գտնում ենք երկու անգամ Կեչառուչքի № 18 արձանագրության մեջ:

7. Ճիշտ բուրգի ղ ձևով, ինչպես գտնում ենք Քալինի Ուխտատուր վանականի արձանագրության մեջ (№ 11, տող 5-րդ):

8. Ճ ձևով, առանց գլխի, պուշ կետ և ամբողջը հակառակ դիրքով՝ դեպի ձախ դարձած, գտնում ենք մեկ անգամ 901 թվի արձանագրության մեջ (№ 13):

9. Վատ գրված Շ տառի ձևով, միայն կետ կտուցը ավելի տկար և փոքր ավելի կլորածև, գրեթե այսպես՝ Շ: Մեկ անգամ գտնում ենք գործածված Հավուց Քառի 1081 թվի արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 22):

10. Առանձին ձև ունի էջմիածնի արծաթե պահարանի արձանագրության մեջ՝ 1300 թվականից (Շողակաթ, № 28), մի քանի անգամ գրեթե այսպես Շ կամ Ը:

Այս բոլորի մեջ հիմնական և ավելի գործածական ձևը մնում է առաջինը, որի մանր տարբերակներն են № 2—6, իսկ մյուսները՝ բացառիկ ձևեր:

Այս տառը քիչ է պատահում: Առաջին անգամ գտնում ենք Հռիփսիմեի արձանագրութեան երկրորդ տողի մեջ, բայց կոտորած լինելով՝ շատ պարզ չէ: Այնուամենայնիվ թվում է, թե սովորական **Չ** ձևն ունի: Երկրորդ անգամ գտնում ենք Արտավազդ Կամսարականի տապանի արձանագրութեան մեջ՝ բոլորովին մանգաղի ձևով, այսպես՝ **Չ**: Նույնն է նաև Արուճի № 12 արձանագրութեան մեջ: Սովորական ձևն ունի Կելշառույքի № 18 և 21, Խծկոնից № 20 արձանագրութեանց մեջ և այլն:

Ջ

Մեր տառերի մեջ ամենից բարդ ձևն ունի և շատ էլ քիչ է պատահում: Առաջին անգամ գտնում ենք Արուճի ս. Գրիգոր եկեղեցու արձանագրութեան մեջ՝ 867 թվից (Շողակաթ, № 12), երկու անգամ: Առաջինը պահում է միայն տառի դուբլը՝ արդի ձևով, միայն բոլորովին դեպի աջ թեքված (9), իսկ երկրորդը բավական անշնորհք ձևով, երկու կորությունները իրարից հեռու մնացած և կողքից պոչով՝ որ շատ պարզ չի տեսնվում: Ավելի պարզ է Խծկոնից արձանագրութեան մեջ (Շողակաթ, № 20), մեկ անգամ գրեթե այս **Ջ** ձևով, միայն ամբողջը դեպի աջ դարձած: Նույնը, բայց պոչը փոխանակ ներքև ծռելու, սիրուն ոլորքով վերև բարձրացած, այս ձևով **Ջ**: Այսպես ենք գտնում Կելշառույքի արձանագրութեան մեջ (Շողակաթ, № 21) երեք անգամ: Նույն արձանագրութեան մեջ երկու անգամ էլ ունենք բոլորովին ուղիղ պոչով, որ դեպի աջ և դեպի ձախ է երկարում, ճիշտ ինչպես **Չ** (7) տառի պոչը: Վերջապես էջ-միածնի արծաթե պահարանի արձանագրութեան մեջ (1300 թվից, Շողակաթ, № 28) այսպիսի դարդարուն ձևով **Ջ**:

Վ

Իր հնագույն շրջանում այս տառն ունի Ա ձևը. այսպես է Ձիթենյաց լեռան արձանագրութեան մեջ երկու անգամ (տող մեկ և 5), Մրենի 637 թվի արձանագրութեան մեջ (№ 6), տող 1 և այլն: Այս ձևով գրված **Վ** անպատեհություն չունենք շփոթվելու **Ս** տառի հետ, որովհետև նույն ժամանակ **Ս** տառը իր երկու սյունների միջև մի մահիկ էլ ունեն և միանգամայն պոչը դեպի վեր դարձած էր: Ավելի հետո սկսեցին **Վ** տառի առաջին սյունը կարճացնել և մի քիչ վերիվից կպցնել երկրորդին, որով առաջացավ մեր արդի **Վ** ձևը: Սրա

սկզբնավորությունը տեսնում ենք արդեն Ձիթենյաց լեռան արձանագրութեան 4-րդ տողի մեջ, ուր թեև դեռ սյուները հավասար են, բայց պոչը արդեն մի քիչ ցածրից է առնված: **Վ** գրի այս ձևափոխությունը անշուշտ կապ ունի **Ս** գրի ձևափոխության հետ. քանի սրա մահիկը կրճատվեց և պոչը ցած կախվեց, բնականաբար այնքան էլ երկու գրերի նմանությունը ավելացավ. ուստի շփոթությունից խուսափելու համար՝ **Վ** գրի ձևն էլ փոխվեց: Արդի աստիճանին հասած ենք գտնում Հռիփսիմեի արձանագրութեան 4-րդ տողում և **Քալինի** 901 թվի արձանագրութեան մեջ (Շողակաթ, № 13, տող 1):

Տ

Արդի ոճով այս տառը ոլորուն ձև ունի. հնագույն ժամանակներում ունեւր **Տ** ձևը, որ շատ նման է մեր արդի **Տ** տառին, բայց հնապես շփոթութեան երկյուղ չկար, որովհետև մե՛ն տառի առաջին սյունը երկար էր, իսկ ախիւնը՝ կարճ, միևնույն ժամանակ մե՛նի թևը հորիզոնական էր, իսկ ախիւնը՝ վայրահակ: Այսպես ենք գտնում **Տ** տառը Ձիթենյաց լեռան արձանագրութեան մեջ (տող 7), Տեկորի արձանագրութեան մեջ (տող 1, 2), Հռիփսիմեի արձանագրութեան մեջ (տող 1, 4) և այլն:

Ինչդիր է, թե երկու տեսակ **Տ**-երից որն է իսկապես ավելի հին, ուղղագի՞ծ, թե՞ ոլորունը: Եթե ուղղագիծն է, հապա ինչպե՞ս է, որ ավելի ուշ գտնում ենք ոլորուն **Տ**, բայց էլ ավելի ուշ էլ՝ բոլորգիր **ա**, որ ուղղագծի շարունակությունն է: Իսկ եթե ոլորունն է հնագույնը, ինչո՞ւ հնագույն արձանագրութեանց մեջ գտնում են ուղղագիծ ձևը: Նկատի ունենանք նաև տառի ծագումը, որ, ինչպես վերը տեսանք, սասանյան **Տ** ձևից լինելով, ավելի ուղղագծին է հարմար, քան ոլորունին:

Ըստ իս տառի հնագույն և նախնական ձևն էր ոչ ոլորուն և ոչ ուղղագիծ, այլ թեք, այսինքն՝ վերի մասը դեպի ձախ և վարի մասը դեպի աջ հակված դիրք ունեւր: Այսպիսի թեք ձևով գտնում ենք **Քալինի** 630 թվի արձանագրութեան մեջ (Շողակաթ, № 5, տող 1 և 4), Արտավազդ Կամսարականի տապանի վրա (Շողակաթ, № 10) և մի խումբ հին ձևագրերի մեջ. ինչպես՝ էջմիածնի № 311 ձևագրի մեջ (1066 թվից, նմանահանությունը տե՛ս Շողակաթ, № 54), Տաշյանի Ցուցակում՝ էջ 1048, տախտակ Ա., № 1, ուր երկու գլխատառ **Տ** կա, երկուսն էլ թեք, և այլն: **Քեթությունը** անորոշ ձև է. ուստի ավելի հետո տառը ստացել է երկու որոշ ուղղություն, կամ ոլորուն, որով առաջացավ **Տ** ձևը, և կամ բոլորովին ուղիղ, որով առաջացավ **Տ** ձևը:

Այս տառը 3 գրին շատ նման է. հնագույն վիճակում գրեթե 3 ձևն ունեւր, որով երկուսի տարբերութիւնը այն էր, որ յ տառի գլուխը մեծ էր, իսկ ց-ինը փոքր ու կարճ. միեւնույն ժամանակ մեջտեղի գիծը չ-ի մեջ ծայրին մի կետ ունեւր կամ առաւազին ուղիղ մնում էր, իսկ ց-ի մեջ նույն գիծը դեպի վերն էր կորանում: Այսպէս է Զիթենյաց լեռան արձանագրութեան մեջ: Տեկորի արձանագրութեան երկրորդ տողում Հայոց բառի մեջ երկու տառերն էլ կան. բայց այստեղ ց-ի գլուխը այնքան փոքրացած է, որ մանր և բոլորովին փակ մի կլորակ է ձևացնում, իսկ չ-ի գլուխը մեծ և բոլորովին լայն բացված է: Կա նաև ց տառի ավելի պարզ մի ձև, որի մեջ տառի գլուխը պարզ մի կլորակ է՝ առանձին ու անշատ կանգնած, իսկ նրա տակն էլ երկրորդ կլորակն է՝ իր վերն դարձակ թևով, իբր օ: Այս ձևն ունի Հոփսիմեէի արձանագրութիւնը 4 անգամ, նույնպէս և Արուճի արձանագրութիւնը (№ 9, վերջին տող): Հմմտ. նաև Քալինի արձանագրութիւնը՝ 783 թվից (№ 11, վերջին տող), ուր դարձել է օ: Շատ ուշ՝ Կիլիկիանց ժամանակ գտնում ենք տառիս տարօրինակ մի ձևը, որ է Մ. այսպէս ունենք Հեթում Ա թագավորի դրամի արձանագրութեան մեջ (տե՛ս Սիսուան, էջ 232): Ուրիշ տեղ այդպիսի ձև գոյութիւն չունի:

Ի

Հնագույն վիճակում այս տառը ի ձևն ունի, այսինքն ուղղահայաց մի սյունի մեջտեղից դեպի աջ երկարած հորիզոնական մի գծիկ. այսպէս է օրինակ՝ Զիթենյաց, Տեկորի, Անիի միջնաբերդի (Շողակաթ, № 4), Քալինի (Շողակաթ, № 5), Մրենի (№ 6) արձանագրութեան մեջ և այլն: Տառիս այս ձևը ավելի լավ էր, քան արդի ձևը, որովհետև բնավ չէր կարող շփոթվել Ի տառի հետ, որի թևը ցած է կախված: Իսկ Ի տառի ցած կախված թևը, ինչպէս գտնում ենք արդի գեղապրութեան մեջ, առաջացել է ավելի հետո՝ վայրահակութեան օրենքով: Տառիս նախնական ձևը շատ համապատասխան է իր ծագմանը: Արդարև վերը տեսանք, որ Ի առաջանում է հունական Կ ձևից, որ Կ գրի հնագույն ձևն է. հունարենի մեջ թևը ցած կախված չէ, ուստի և ավելի համաձայն է հայերենի ուղղագրի թևին:

Հնագույնը արդի ձևից այն տարբերութիւնն ունի, որ միջին գիծը ուղիղ է, այսպէս՝ Զ: Այս ձևով գտնում ենք առաջին անգամ Հոփսիմեէի արձանագրութեան մեջ (1 անգամ), հետո Մաստարայի երկու արձանագրութեանց մեջ (№ 7 և № 8)՝ մի քանի անգամ: Միջազօի երկու կողմ թեքումները շատ ավելի հետո առաջացել են վայրահակութեան օրենքով, այսպէս՝ Զ:

Զ

Տառիս համար արձանագրութեանց մեջ գտնում ենք մի քանի բացառիկ ձևեր էլ, որոնք սակայն ընդհանուր գործածութիւն չեն ստացել. այսպէս՝

1. Ք, այսինքն դեպի աջ դարձած Ք ձևը, որ գտնում ենք մեկ անգամ գործածված Կեչառուցի 1051 թվի արձանագրութեան մեջ (№ 21, տող 6, Լթէ ա՛):

2. Ը ձևով, այսինքն՝ տառի գլխի կլորակը ետ քաշած և դարձրած Ն գրի կտուցի նման. այսպէս ենք գտնում մեկ անգամ էջմիածնի Լոբի արձանագրութեան մեջ (1232 թվից. նմանահանութիւնը տե՛ս Շողակաթ, № 27):

3. Գ, այսինքն՝ գլուխը փոխանակ դեպի աջ դարձնելու՝ դեպի ձախ դարձած: Այս ձևով գտնում ենք մեկ անգամ նույն տեղում:

4. Կ, այսինքն՝ առանց գլխի և վայրահակ թևերով. մեկ անգամ գտնում ենք դարձյալ նույն տեղում:

Այս շորս ձևերն էլ, ինչպէս ասացինք, բացառիկ բաներ են և փորագրողի սխալման կամ տգիտութեան արդյունք. առաջինը պարզապէս սխալմունք է, որովհետև նույն արձանագրութեան մեջ կան մի քանի ուրիշ Ք-եր, միշտ կանոնավոր ձևով. միայն այն մեկն է, որ ունի աջ դարձած Ք-ի կերպարանքը: Գալով մյուս երեքին, սրբանք իրոք տգիտութեան արդյունք են. փորագրելը ամբողջ արձանագրութեան մեջ երեք անգամ պետք է ունեցել Ք փորագրելու և երեքն էլ տարբեր ձևերով է փորագրել:

* * *

Գլխագիր երկաթագրի բնորոշ հատկանիշն է, ինչպէս ասացինք, կորած և կամարը. սա գծագրական տեսակետով պահանջում էր ձեռքի առանձին ճարտարութիւն, հետևաբար ավելի դժվար էր թե՛ գլուխի և թե՛ ավելի արագ գրելու համար՝ մարդիկ ինքնաբերաբար շատ անգամ կորութիւնները ավելի անփույթ էին գրծում, որով գրեթե ուղիղ մի գիծ էր ձևանում: Սրանով քիչ-քիչ ա-

ուաչացավ հայերեն գրերի երկրորդ տեսակը, որ կոչվում է միջին-մեսրոպյան երկաթագիր:

Միջին-մեսրոպյան երկաթագիր այբուբենը հետևյալն է.

Ա Բ Գ Դ Ե Չ Է Ը Թ Ժ Ի Լ Խ Ծ
Կ Ն Ղ Ճ Մ Յ Ն Ը Ո Ղ Պ Ղ
Ռ Ս Վ Մ Ր Յ Ի Ժ Ը Օ Ֆ

Այս տեսակ գրություն ամենահին հիշատակարանն է կարծում Ջիվանշիրի Մեծնի գյուղի մագաղաթյա ավետարանը, որ գրված է 909 թվին: Գարեգին վրթ. այս գրությունը համարում է «բոլորածև երկաթագիր» (Շողակաթ, էջ 188), բայց ուշադիր աչքը պիտի տեսնե, որ գրությունը շատ խառն է: Արդարև կան բազմաթիվ գլխագիր երկաթագիր տառեր, բայց կան նաև միջին-մեսրոպյան տառեր: Այսպես՝ հայտնապես միջին-մեսրոպյան են՝ առաջին տողի 13 տառերի մեջ Տ (երկիցս), Ո (երկիցս), Ի, Բ, Ի, երկրորդ տողի 14 տառերի մեջ Բ (երկիցս), Բ (երկիցս), Ո, Վ (մի մի անգամ): Կան տառեր, որ մերթ բուն երկաթագիր են, մերթ՝ միջին-մեսրոպյան. այսպես՝ Բ տառը երկրորդ տողի մեջ միջին-մեսրոպյան է, մինչդեռ չորրորդ տողի մեջ հայտնապես բուն երկաթագիր է և այլն: Կան տառեր էլ, որ այնպիսի մի վիճակ ունեն, որ չի կարելի ասել, թե որ տեսակին են պատկանում. այսպես՝ առաջին տողում Ծ տառը տակից կամարով է, բայց թեև միջին-մեսրոպյան է: Ա-երը առհասարակ միջին-մեսրոպյան են և այլն:

Այս ձևագրից հետո գալիս են ավելի նորերը. այսպես՝ էջ-միածնի № 2684 ձևագիրը, 973 թվից (Շողակաթ, № 37), որ լիովին միջին-մեսրոպյան է, Ախալցխայի Մլրտի ավետարանը՝ 974 թվից (Շողակաթ, № 38), որի հիշատակարանն է միայն միջին-մեսրոպյան երկաթագիր, մինչդեռ ամբողջ գիրքը բուն մեսրոպյան գլխագրով է (տե՛ս Շողակաթ, № 39), Ալեքսանդրոպոլի (այժմ Լեհինական) «Ամենափրկիչ» կոչված ավետարանը՝ 988 թվից (Շողակաթ, № 40), որ թեև բուն երկաթագիր է, բայց տեղ-տեղ

¹ Այս ավետարանի հիշատակարանն է միայն ծանոթ. Խաչիկ վրթ. Գաղանը կտրել հանել է նույն հիշատակարանը, և նմանահանությունն էլ հրատարակված է Շողակաթում (№ 35): Խաչիկ վարդապետի ցավալի սովորությունն էր կտրել հանել մագաղաթյա հիշատակարանները այն ձևագրերի միջից, որոնք ամբողջապես յուրացնել չէր կարող: Այսպիսով թե՛ ձևագրերն էին զրկվում իրենց արժանիքից, և թե՛ հանված հիշատակարանները:

ունի միջին-մեսրոպյան տառեր (ինչպես՝ 11-րդ տող, Ք, Ո, ւ տառերը), էջմիածնի փղոսկրե ավետարանը՝ 989 թվից, որ թեև բուն երկաթագիր է (Շողակաթ, № 41), բայց նաեւրիտի և Կարպիանոսի թղթերը միջին երկաթագրով են (Շողակաթ, № 42), էջմիածնի № 323 ավետարանը՝ 1044 թվից, որի մեջ բնագիրը բուն երկաթագիր է, իսկ հիշատակարանը՝ միջին-մեսրոպյան երկաթագիր (Շողակաթ, № 49), էջմիածնի № 988 ճառքնախորհրդ՝ 1045 թվից, որ թեև բուն երկաթագիր է, բայց հիշատակարանը՝ միջին երկաթագիր (Շողակաթ, № 50), էջմիածնի № 3784 ավետարանը՝ 1057 թվից, որ թեև ամբողջապես միջին երկաթագիր է, բայց ունի նաև մի քանի հատ բուն երկաթագիր տառեր (տե՛ս Շողակաթ, № 53, սյունակ առաջին, տող 7-րդ, և և ն տառերը): Չենք հիշում ավելի նոր ձևագրերը:

Ժ գարի կեսից հետո սկսվում է խառնակ մի վիճակ, գրություն ղանաղան տեսակներ իրար դիմաց են դուրս գալիս. մի կողմից բուն երկաթագիրն ու միջին-մեսրոպյան երկաթագիրը իրար մերցակից են կանգնում, մյուս կողմից թղթի խնայողության կամ դյուրատար գրքեր ունենալու պահանջը ստիպում է հետզհետև փոքրացնել խոշոր տառերը, վերջապես երբորդ կողմից արագագրության կամ գրերի զարգացման բնական պահանջը մղում է գոյններին՝ ձևափոխելու տառերը և ավելի դյուրագիր ու մաշված ձևեր հնարելու: Ահա այս երեք կարգի ձգտումների խառնուրդից առաջ են գալիս տեսակ տեսակ այբուբեններ, որոնք կարող ենք դասավորել հետևյալ ձևով.

ա) Փոքր երկաթագիր կամ փոքր-մեսրոպյան երկաթագիր. — սա միջին-մեսրոպյան գրերի ավելի փոքրացածն է, որի հնագույն օրինակը ավանդված է մեզ 989 թվին գրված փղոսկրյա ավետարանում: Սա բուն երկաթագրով է. բայց սողերի վերջավորությունց մեջ գրիչը խուսափելով տողադարձից՝ շատ անգամ տառերը ավելի մանրագիր է գրել բուն երկաթագիր տառերի կողքին կամ վերևը (նմանահանությունը տե՛ս Շողակաթ, № 41): Նույն ձևագրի վերջում կա մի ավետարանացույց, որ ամբողջապես փոքր երկաթագրով է, և որի նմանահանությունը տե՛ս Շողակաթ, № 44:

բ) Անցման դիր, որ, ինչպես անունը ցույց է տալիս, միջին աստիճանն է փոքր երկաթագրի և բոլորգրի, և ըստ այլմ ներկայացնում է ղանաղան ձևեր. սրա մեջ երբեմն փոքր երկաթագիրն է, որ տիրապետող է հանդիսանում, երբեմն՝ բոլորգիրը. սակայն քանի ուշ, այնքան ի նպաստ երկրորդի: Անցման գրի մեջ է, որ առաջին անգամ երևան է գալիս եռաճյուղ ա ձևը: Ահա անցման գրերով այբուբենի երկու օրինակ:

Ե Բ Գ Դ Ե Զ Է Ը Թ Ժ Ի Լ Խ Ծ
Կ Տ Ղ Ճ Խ Յ Ն Ո Ղ Պ Ղ Ռ Ս Վ
Տ Ր Յ Ժ Բ

Ա Բ Գ Դ Ե Զ Է Ը Թ Ժ Ի Լ Խ Ծ Կ Տ Ղ
Ճ Խ Յ Ն Ո Ղ Պ Ղ Ռ Ս Վ Տ Ր Յ Ժ Բ

Այս գրի հնագույն օրինակն ունենք 971 թվին գրված մի ժողովածուի մեջ (Ձեռ. էջմիածնի, № 2679, նմանահանութունը տե՛ս Շողակաթ, № 36): Սրանից հետո գալիս են Դիզակ գաղափի Յոր գյուղի ճաշոցի մի կտորը՝ 1040 թվականից (Շողակաթ, № 48), էջմիածնի № 1214՝ Մեկնութիւն Եսայեայ ձեռագիրը՝ 1118 թվականից (Շողակաթ, № 60), էջմիածնի № 1890՝ Եղիշեի ձեռագիրը՝ 1174 թվականից (Շողակաթ, № 62) և այլն:

գ) Բաղրգիր, որ անցման այն խառնակ շրջանի վերջին հանգրվանն ու եղբակացութունն է: Սրա հնագույն օրինակն ունենք 999 թվից՝ Կոզովիտում գրված Պսղոսի թղթերի Մեկնության հիշատակարանում (նմանահանութունը տե՛ս Այրարատ, էջ 498 և Տաշյան, Ակնարկ, էջ 68): Սրանից հետո գալիս են էջմիածնի № 229 ավետարանը՝ 1033 թվից, որ երկրորդ հնագույն բոլորգիր ձեռագիրն է (ըստ Տաշյան, Ակնարկ, էջ 83), էջմիածնի № 1330 Մեկնություն Գործոց Աւարելոց՝ 1076 թվից, էջմիածնի № 338 ավետարան՝ 1111 թվից, Ա. Ներսեսի Լամբրոնացու հիշատակարանը՝ 1175 թվից (նմանահանութունը տե՛ս Մխուան, էջ 87) և այլն: Այնուհետև արագությամբ զարգանում է այս գիրը և ստանում է վաչկելու: ու կանոնավոր ձև, որ և այսօր էլ մեր տպագրության սովորական գիրն է: Ունի գանազան առաիճաններ, ամենից խոշորից սկսած մինչև չափազանց մանրը, որոնք ստիպան տառաձևերի կողմից բնավ տարբերություն չեն ներկայացնում, և հետևաբար ավելորդ ենք համարում օրինակներ դնել նրանցից:

Ինչպես որ փոքր երկաթագիրը միջինի բնական հետևությունն է, նույնպես և բոլորգիրը փոքր երկաթագրի բնական հետևությունն է: Ծրք գրերը գրվեն բավական փոքր և սյունների կապակցությունները դառնան ուղիղ դծեր, բնականաբար կստացվի բոլորգիր: Օրինակ՝ Ա—Ո—Ղ—Ս—Կամ Պ—Ղ—Պ—Ս և այլն: Այն առերթ, որոնք իրենց զարգացման ընթացքում տարբեր ձևեր են ստացել, պիտի ուսումնասիրենք ավելի հետո: Բայց բոլորգիրն էլ երբ արագ գրվի, հայերեն գրության ձախից աջ ուղղության պատճառով տառերն էլ կսկսեն իրենց ուղղահայաց գիրքը կորցնել և ավելի աջ հակվել:

Միևնույն ժամանակ, տառերի փոքրության պատճառով, դժվար է այլևս տառասյունների կապերը ճշտիվ հորիզոնական դիրքով գծել և ուղիղ անկյուններով սյուններին կցել: Վերջապես արագ գրելու և ժամանակի խնայողության պահանջը ստիպում է տառասյունները անջատ-անջատ և նրանց կապերն էլ առանձին շգծել, այլ աշխատել ամբողջ տառը միասին մեկ շարժումով հանել: Այս պայմանների միացումից առաջ են գալիս նոտրագիրն ու շղագիրը¹, որոնք ըստ իս ուրիշ բան չեն, եթե ոչ միևնույն բոլորգրի նոր երանգները², գրչածալրի հաստությունից կամ բարակությունից առաջացած և մասամբ էլ, ինչպես կարծում եմ, գրիչը դեպի աջ դարձրած թե ուղիղ կերպով թղթի վրա հաստատած լինելուց:

Ահավաստիկ այս այրուքներին շարքը.

բոլորգիր՝
Ա Բ Գ Դ Ե Զ Է Ը Թ Ժ Ի Լ Խ Ծ Կ Տ Ղ
նոտրագիր՝
- Բ Գ Դ Ե Զ Է Ը Թ Ժ Ի Լ Խ Ծ Կ Տ Ղ
շղագիր՝
Ա Բ Գ Դ Ե Զ Է Ը Թ Ժ Ի Լ Խ Ծ Կ Տ Ղ

Շղագրի հնագույն օրինակն ունենք 1099 թվից: Այս թվին գրված միջին-մեսորայան երկաթագիր մի ավետարանի (Ձեռ. էջմիածնի, № 288) հիշատակարանը գրված է մի տեսակ բոլորգրով, որ մոտենում է շղագրին: Այս մասին տե՛ս Շողակաթ, էջ 194, զրժբախտաբար Գարեգին վրդ. նմանահանութուն չի դրել այս կարևոր հիշատակարանից: Ավելի հետո՝ 1159 թվից, ունենք շղագրի մի պատառիկ (Ձեռ. էջմիածնի, № 2684, նմանահանութունը տե՛ս Շողակաթ, № 63), 1193 թվականից «ինկական շղագիր» գրություն՝ ըստ հիշատակության Գարեգին վարդապետի (Շողակաթ, էջ 195), 1201 թվից մանր մի հիշատակարան բոլորգրով խառն շղագիր (Ձեռ. էջ-

¹ Բուն բուն է շղագիր, այսինքն՝ շուգով, բարակ ծայրով գրված, ավելի հետո՝ սխալ ստուգաբանությամբ դարձրել են շղագիր, իբր թե գրերի շեղ դիրքի պատճառով այսպես կոչված լինի:

² Տաշյան (Ակնարկ, էջ 75), հակառակ ընդհանուր կարծիքի, նույնպես ընդունում էր, որ շղագիրը նոտրից չէ, այլ բոլորգրից: Նույնիսկ էջ 193 հիշում է Օշինի 1314 թվի պարզագիրը, որ շղագիր լինելով հանդիպ. ցույց է տալիս, սոր բոլորգրեն ծագած է արագ ու դյուրամե դրելու նիզ ընկնլն զարդացածն:

միածնի, № 3793, նմանահանութունը տե՛ս Շողակաթ, № 70), 1211 թվից «անվարժ շեղագրով» մի հիշատակութուն (Ձեռ. էջմիածնի, № 2877, նմանահանութունը տե՛ս Շողակաթ, № 71), 1241 թվականից Մմբատ Գունդատարի մեկ հիշատակարանը (նմանահանութունը տե՛ս Միսուան, էջ 71—72), 1244 թվից նույն անձի մեկ ուրիշ հիշատակարանը (նմանահանութունը տե՛ս Շողակաթ, № 80) և այլն:

Մրանցից ավելի հին է երևում էջմիածնի № 2877 ավետարանի մեկ հիշատակարանը նոր շղագրի նման, Ժ—ԺԱ դարից, ըստ Գարեգին վարդապետի (Շողակաթ, էջ 191), որի նմանահանութունն ունի Շողակաթ, № 46: Այս թվականը ստույգ է երևում, բայց մենք վերապահությամբ ենք հիշում. ըստ որում չենք ուզում հիմնվել այն ձեռագրերի վրա, որոնց թվականը կամ տարեթիվը վճռապես ստույգ չէ: Բայց կարող ենք տեսնել, որ Կոզովսի 999 թվի ձեռագրում, որ ընդհանրապես բոլորգիր է, շատ անգամ տառերը շղագրի երևույթ ունենւն. նույնպես 1034 թվին զրված մի ավետարանի հիշատակարանը, որ ընդհանրապես բոլորգիր է, շատ տեղ շղագրի կերպարանք ունի (նմանահանութունը տե՛ս Ակնարի, էջ 189): Հիշենք դարձյալ Սարգիս Սանահնեցու բոլորգիր հիշատակարանը 1041 թվից (նմանահանութունը տե՛ս Շիրակի, էջ 50 և Ակնարի, էջ 72), որի մեջ խառն գտնում ենք նաև ղուտ շղագիր տառեր: Վերջապես 1057 թվականից պարզ հասարակ մի լուսանցագրութուն «շեղագիր» տառերով՝ ըստ Գարեգին վարդապետի, էջմիածնի № 3784 ավետարանում (տե՛ս Շողակաթ, էջ 193, բայց առանց նմանահանութան):

Նոտրագրի մասին, որ նվազ կարևոր և ավելի քիչ ուսումնասիրված է, չենք կարող ավելի հաստատ խոսել: Առհասարակ համարվում է ծագած ԺԳ—ԺԿ դարերում: Ամենահին հիշատակարանն եմ կարծում 1291 թվին զրված Կաթուղիկեսյց Մեկնութեան մի հիշատակարան (նմանահանութունը տե՛ս Միսուան, էջ 131), որ թեև բոլորգիր է, բայց ունի բազմաթիվ նոտր ձևեր: Այսպես է նաև 1298 թվին զրված Պիտոյից գրքի հիշատակարանը (նմանահանութունը տե՛ս Միսուան, էջ 133), որ թեև բոլորգիր է, բայց ունի բազմաթիվ նոտր ձևեր: Մրանից հետո գալիս են էջմիածնի № 902 ճառընտիրը՝ 1313 թվից, էջմիածնի № 3793 ձեռագրի հիշատակարանը՝ 1346 թվից (Շողակաթ, № 134), էջմիածնի № 1086, Մեկնութիւն Հինգ զրոցն Մովսէսի՝ 1420 թվից, Ազուլեաց Պատմութիւն Ս. Քէոզորոսի՝ 1436 թվից (նմանահանութունը տե՛ս Միսուան, էջ 326) և վերջապես ավելի նորերից Զելթունում զրված Գիրք Զեռնադրութեան՝ 1596 թվից (նմանահանութունը տե՛ս Միսուան, էջ 185), որ բոլո-

րովին նոտր է, բայց ունի ինչ-ինչ տառեր, որոնք դեռ բոլորգրի նրմանութուն ունեն, ինչպես բլբ մ հ փոխանակ լինելու բլբ մ հ:

Շղագրի վերջին ձևափոխութուններն են արգի ձեռագիրն ու արամյան գրերը: Առաջինը ծանոթ է ամենքիս իր առօրյա գործածությամբ և տեղից տեղ ու շատ անգամ անձից անձ առանձին նրբութուններ է բնծայում, համաձայն գեղարվեստական ճաշակի, վայելչագրության դրության և գրչի արագության: Իսկ Արամյան է կոչվում այն մի տեսակ տպագրական շղագիրը, որ 1860-ական թրվերին հորինեց նշանավոր տպարանատեր Ճանիկ Արամյանը՝ եվրոպական տառերի հետևողությամբ և տեղ տեղ էլ նրա ձևերն օրինակելով:

Ահա այս այբուբենը.

ա բ գ դ ե զ է ը թ ժ ի լ խ ծ կ հ ձ ղ

Այս բոլորից դուրս են զարդագրերի զանազան տեսակները, որոնք հնագրութունից ավելի գեղարվեստի պատմությանն են պատկանում: Մրանք իրենց ներկայացրած պատկերի համեմատ կրում են զանազան անուններ. ինչպես՝ բոչնագիր կամ ձագագիր, զագանագիր կամ կենդանագիր, ձկնագիր, մարգագիր, ծաղկագիր, փառագիր: Հնագույն արձանագրութուններն ու ձեռագրերը զուրկ են այս կարգի գրերից: Ավելի ուշ ծաղկում է այդ արվեստը: Մինչև այժմ հրատարակված նմուշներից հիշենք մի քանի հնագույնները.

1. Երուսաղեմի № 2555 ավետարանի առաջին էջի կետերով պճնված զարդագրերը, Ը—Թ դարից?, նմանահանութունը՝ Շողակաթ, № 33:
2. Գրիգոր Տուտէորդու ձեռագրի զարդագրերը, 1154 թվից. նմանահանութունը տե՛ս Այրարատ, էջ 167:
3. էջմիածնի № 2589 ավետարանի ծաղկագրերը, 1200 թվից նմանահանված Շողակաթում, № 69:
4. Իզնատիոս գրչի գեղեցիկ նկարազարդ ավետարանի զարդագրերը, 1214 թվից. նմանահանութունը տե՛ս Այրարատ, էջ 356:
5. Պայաս զրված Մաշտոցի մեծ ձագագրերը, 1216 թվից, նրմանահանութունը տե՛ս Միսուան, էջ 415:
6. Անիի ս. Գրիգոր եկեղեցու ճակատի ծաղկագիր արձանագրութունը, ԺԳ դարից. նմանահանութունը տե՛ս Շողակաթ, № 24:
7. Երուսաղեմի № 2563/2568 ավետարանի փեղեցիկ թռչնազրերը, 1272 թվականից, նմանահանութունը տե՛ս Շողակաթ, № 91:
8. էջմիածնի № 979 թագավորական ճաշոցի ձկնագրերը, 1288 թվից. նմանահանութունը տե՛ս Շողակաթ, № 102:
9. Ամաղուի Բուրթեյաշեն եկեղեցու նրբահյուս ծաղկագիր ար-

Նոր և նորագույն ժամանակներս կազմվեցին բազմատեսակ զարգացրեր, որոնց թիվը անվերջ է, և նորանոր տիպի գրեթե՝ եվրոպական արվեստի հետևողությամբ, որոնցից հիշատակության արժանի են գոթական գրերը, դեկադանս և ֆուտուրիստական գրերը: Առաջինը զուտ գոթական արվեստն է հայերենի հարմարեցրած և կայանում է ուղիղ և կոթ գծերը բեկյալ գծերով դուրս բերելու մեջ: ինչպես՝

ա բ գ դ ե զ թ ժ ի յ խ փ ց

Ծրկորոզը կայանում է տառերի ուղղահայաց և հորիզոնական համագիր սյունները գրեթե կիսակլորակ ձևերի վերածելու մեջ, որոնք աչքի համար նորօրինակ հրատույր են ընծայում. ինչպես՝

Ե Յ Ծ Ը Թ Ժ Ի Կ Լ Լ Ը Ծ Ծ Թ Ժ Կ Լ Ծ :

Վերջապես երրորդը արվեստի մի նոր ըմբռնողություն է՝ այլանդակության վերածված, որ և հազիվ սկսած՝ դադարեց:

Ամբողջության համար պետք է հիշել փակագիրը, որ մի տեսակ սղագրություն է և կայանում է իրար հաջորդող երկու տառերի նման գծերը իրար միացնելով՝ մեկի վերածելու մեջ: Օրինակ՝ Ա և Բ տառերը միացնելու համար կարող ենք Ա-ի աջակողմյան սյունի վրա ավելացնել երկու թև ևս, մեկը սյունի վերի ծայրում, մեկն էլ մեջտեղում. և այսպես կազմված եռաթև Ա-ն կլինի Ա—Բ գրերի փակագիրը: Փակագիրը գործածված է հատկապես արձանագրությանց մեջ՝ տեղի և աշխատանքի խնայողության համար: Հնագույն օրինակը գտնում ենք Հոփսիսի արձանագրության մեջ՝ 618 թրվականից, ուր ունենք փակագիր ՄԻ, ՄԻ, ՄԷ վանկերը: Ավելի նոր ժամանակներում փակագրությունը այնքան մեծ ծավալ է ստանում, որ շատ անգամ ընթերցանությանն է խանգարում: Ձեռագրերի մեջ սովորաբար շատ քիչ է պատահում. ամենասովորական ձևն է փակագիր «և», որ մինչև այժմ էլ կա և շարունակում է իր գոյությունը՝ իբրև առանձին տառ, նույնիսկ տպագրական արվեստի մեջ: Վիեննայի Մխիթարյանները եղան, որ փակագրության այս վերջին մընացորդն էլ չնջելով՝ սկսեցին գործածել անդատ եւ գրությունը, որ դժբախտաբար ամենուրեք ընդունելություն գտած չէ դեռ:

Մնում է մեզ որոշել գրի յուրաքանչյուր տեսակի ծագման ժամանակը: Մրա համար վերևում դրինք մեր ունեցած աղբյուրների

հնագույն թվականները. այսպես՝ գլխագիր երկաթագիրը 92 դարից սկսած, միջին-մեսրոպյան երկաթագիրը՝ 909 թվականից սկսած, փոքր երկաթագիրը 989 թվականից, անցման գիրը 971 թվականից, բոլորգիրը 999 թվականից, շղագիրը գրեթե նույն թվականից, նոտրագիրը 1291 թվականից: Սակայն փոքր-ինչ դատողություն քափական է ցույց տալու, թե այս թվականները սխալ են: Ամենից առաջ մեզ հասած բոլոր ձեռագրերը դեռ քննված, ուսումնասիրված, մանավանդ նմանահանությամբ ծանոթացված չեն: Երկրորդ, ինչպես Տաշյանը (Ակնարկ, էջ 55 և այլն) մանրամասն պարզում է, և մենք էլ հորովածիս սկիզբը ակնարկեցինք, նույնիսկ եթե մեզ հասած բոլոր ձեռագրերը ծանոթացված ու քննված էլ լինեին, դարձյալ բավական չէին խնդիրը վերջնականապես որոշելու: Արդարև նրանք ուրիշ բան չեն, եթե ոչ պաշտոնական գրությունների, տեղական գործածության նպատակով, հետևաբար և՛ ըստ կարելիության խնամքով և լավագույն ջանքով գրված գրքեր: Անշուշտ հեղինակների սևագրությունը, առանին հաշիվները և այլն ավելի անփութ և հասարակ ձևով գրված լինելով, նրանք միայն կարող էին գրերի գանազան տեսակների ծագման հնագույն թվականները որոշել: Մի պարզ ակնարկ բավական է այս բանը ապացուցելու համար: Վերջում տեսանք զանազան ձեռագրեր, որոնք գրված են գլխագիր կամ միջին-մեսրոպյան երկաթագրով, իսկ նրանց մեջ պատահած լուսանցագրությունները կամ հիշատակարանները ավելի հասարակ գրով (փոքր երկաթագիր, անցման գիր, բոլորգիր կամ շղագիր): Արդ՝ ահա այս կարգի հասարակ տուրյա գրվածքներն են, որ պակասում են մեզ և անշուշտ պիտի պակասեն իսպառ: Վերջապես՝ նույնիսկ իրերի բնական ընթացքը ցույց է տալիս, որ այդ թվականները սխալ են: Եթե անցման գիրը փոքր երկաթագրի և շղագիրը բոլորգրի ավելի մաշված վիճակներն են, չեն կարող նրանցից ավելի հին կամ նույնիսկ ժամանակակից լինել: Մինչդեռ վերևի թվականների համեմատ անցման գիրը փոքր երկաթագրից 18 տարի ավելի հին է, իսկ շղագիրը բոլորգրին ժամանակակից:

Այս բոլորից այն է միայն հետևում, որ հիշյալ թվականները իրականից միշտ նոր են և պետք է դրանք դեռ ավելի ետ տանել, հատկապես փոքր երկաթագիրը 971 թվականից առաջ և բոլորգիրը 999 թվականից դեռ ավելի առաջ:

Խնդիր է, թե երկաթագրի երկու տեսակներից ո՞րն է ավելի հինը: Ընդհանրապես ընդունված է, թե բուն երկաթագիրը հնագույնն է, որ և Մեսրոպի հնարած հայերեն գիրն է: Այսպես ևս ցույց տալիս նաև վերը մեր հիշած թվականները, ինչքան էլ որ նրանք ուղմնացած թվականներ լինեն: Բայց Տաշյանն իր Ակնարկի մեջ կաս-

կած է հայտնում սրա մասին. «Ավելի ենթադրություն մըն է տակա-
վին, ասում է էջ 63-ում, այն կարծիքը՝ թե հայոց բուն հին տառերը
կամ՝ բենք Մեսրոպայ հնարածը միայն պիտազիր երկաթագիրն ըլ-
լայա: Տաշյանը իբր օրինակ է դնում ասորիներին, որոնք ունեն եր-
կու տեսակ գիր, էսթրանգելու և յակոբիկ. առաջինը համապատաս-
խանում է մեր միջին-մեսրոպյան երկաթագրին, երկրորդը՝ մեր
բոլորգրին: Առաջ կարծում էր, թե այս երկու գրերը տարբեր ժա-
մանակի ծնունդ էին և թե վերջինը ավելի հետո հնարված էր, քան
առաջինը: Բայց այժմ հաստատված է, որ երկու տեսակ գրերն էլ
միաժամանակ հավասարապես գործածական էին Ե դարում,
միայն առաջինը՝ պաշտոնական գրությունն է, երկրորդը՝ աստիճան
հարաբերությանն է: Տաշյանը ենթադրում է, որ Մեսրոպն էլ ա-
սորիների օրինակով կաղմեյ է երկու տեսակ գիր. նույնիսկ արա-
մազիր է բուն Մեսրոպի հնարած գիրը միջին-մեսրոպյանը համա-
րել (Ակնարկ, էջ 90, 125) և սպասում էր, որ մի օր բախտի անիվը
մեր ձեռքը հասցնի անցման բոլորգիր մի գրություն Ե—Ձ դարերից
և նոտրագրի նման մի գրություն՝ սրանից մի քիչ ավելի ուշ ժամա-
նակով (էջ 92): Առաջինին իբրև ապացույց է դնում Քալինի Ուխ-
տատուր վանականի արձանագրությունը՝ 783 թվից, միջին-մեսրոպ-
յան երկաթագրով, ըստ նմանահանությունից Գեորգի (Ակնարկ, էջ
60, 126). և բավմտիվ կրկնագրեր, որոնք գտնված են արդեն հին
ձեռագրերում և հետևաբար ենթադրվում է, որ ավելի հին լինեն, և
նույնիսկ՝ Ե դարից: Այս բոլորը միջին-մեսրոպյան երկաթագրով են:
Այսպես, Վիեննայի Միխիլայան մատենադարանի կրկնագիր Ագա-
թանգեղոսը, որ ըստ Տաշյանի Ք դարից շատ ավելի հին է (էջ 108),
հասկապես Շուխարզ գերմանացու գտած հայերեն կրկնագիր թեր-
թերը՝ վրացերեն մի ձեռագրում, որ Ը—Ք դարից համարվելով, հայ
կրկնագիրն է, բնականաբար ենթադրելի է Ե դարից (էջ 62, 114):
Երկրորդ ենթադրության իբրև ապացույց է բերում Եղիստոսի մեջ
գտնված պապիրուսի մի կտոր, որ պարունակում է հունարենի վար-
ժություններ՝ հայերեն տառերով: Այս պապիրուսի գրության թվա-
կանը հայտնի չէ, բայց ըստ որում հունարեն է գրված, հետևաբար
պետք է ենթադրել, որ արաբների արշավանքից առաջ է, երբ հունա-
րենը աիրող լեզու էր Եգիպտոսում (էջ 97). ուստի՝ գոնե է դարի
առաջին կեսից է: Արդ՝ այս պապիրուսը գրված է անցման գրով և
կրում է բոլորգրի, շղագրի և մինչև իսկ նոտրագրի հետքեր:

Ահա սրանք են Տաշյանի ենթադրությունները և այս առթիվ մեջ-
բերած ապացույցները:

Այն ժամանակ, երբ Տաշյանը գրում էր իր Ակնարկը, դժբախ-
տաբար չկային դեռ հնագրական այնպիսի սովյալներ, որոնցով կա-

րելի լիներ սրանից տարբեր ենթադրություն անել: Հրատարակված
չէր նույնիսկ Տեկորի արձանագրությունը (այժմ արդեն քանդված և
փուլ եկած) և ուրիշ կարևոր արձանագրություններ, որի համար ցավ
է հայտնում Տաշյանը (էջ 125): Բայց այն ժամանակից մինչև այժմ
ինդիքը բավական փոխվեց՝ հրատարակությամբ Շողակաթի, ուր
Գարեգին վարդապետը ոչ միայն Տեկորի, այլև տասնյակներով ու-
րիշ կարևոր արձանագրություններ լուսանկարչական նմանահանու-
թյամբ լույս ընծայեց: Հիմնվելով սրանց և ուրիշ փաստերի վրա,
կարող ենք այժմ ասել, թե երկու տեսակ երկաթագրերից հնագույն-
ընթացում Մեսրոպյանն էր և թե Մեսրոպի հնարած գրերը իրոք այս
երկաթագրերն էին, որոնցից հետո առաջացավ միջին երկաթագի-
րը: Սրա համար ահավապիկ մեր պատճառաբանությունները.

ա) Բոլոր արձանագրությունները՝ սկսած հնագույնից, որ Ե
դարի վերջերից կամ Ձ դարից են համարվում, մինչև Ծ դար, առանց
բացառության զխապիր երկաթագիր են: Այն նմանահանություն-
ները, որոնք կատարված էին էվրոպացիների ձեռքով ու պարզ օրի-
նակությամբ և ոչ թե լուսանկարով, և որոնք անվտանգելի էր գրա-
նում Տաշյանը (էջ 145), իրոք որ սխալ գուրս եկան. հմտ. հատ-
կապես Քալինի Ուխտատուր վանականի 783 թվի արձանագրու-
թյան նմանահանությունը՝ տպված Այսարատ, էջ 139, ապա և՛ Շո-
ղակաթ, № 11: Այս բոլոր կեղծ նմանահանությունները միջին-մես-
րոպյան երկաթագիր էին, իսկ իրականում պիտազիր են:

բ) Արձանագրության մեջ փորագրիչի համար անշուշտ շատ
ավելի հեշտ էր ուղիղ գծեր քանդակել, քան թե կլորակներ ու կա-
մարներ. արդ՝ էթե այս արձանագրությունները կլորակներով են և
ոչ թե ուղիղ գծերով, ուրեմն անշուշտ այն ժամանակվա սովորա-
կան գիրը բուն երկաթագիրն է:

գ) Գլխագիր է հայերեն առաջին ձեռագիրը, որ է Մոսկվայի
Հագարյան ձեռագրանի ավետարանը: Եթե ուրիշ հին ձեռագրեր մի-
ջին-մեսրոպյան են կոչվում, անյան սխալ է և հետևաբար կարող
ստուգություն:

դ) Ձանագան հին ձեռագրերի մեջ բնագրերը գլխագիր երկա-
թագիր է, իսկ հիշատակարանը, նախաբանը և լուսանցագրություն-
ները միջին-մեսրոպյան երկաթագիր են. սրանցից մի քանիսր թվե-
ցինք վերը՝ միջին-մեսրոպյան երկաթագրի հնագույն օրինակները
հիշատակելու ժամանակ: Արդ՝ գիտենք, որ հին գրերը՝ իբրև ավելի
պատվավոր՝ գործածված են լինում բնագրերի մեջ, իսկ նորագույն
գրերը՝ իբրև ավելի ընթացիկ բան՝ գործածվում են նվազ կարևոր
տեղեր, ինչպես հիշատակարանները և այլն:

ե) Ավելի ուշ գրված միջին-մեսրոպյան երկաթագիր ձեռա-

գրեում՝ հատվածների սկիզբը իբրև գլխատառ դրված տառերը բուն երկաթագիր են և ոչ միջին-մետրոպյան: Արդ՝ գիտենք, որ հին գրերը նորագույնների համար իբրև գլխագիր են գործածվում (տե՛ս Ակնարկ, էջ 44). և եթե այդպես է, ուրեմն բուն երկաթագիրն է հինը և ոչ միջին-մետրոպյանը:

դ) Կրկնագրերի խնդիրը մի քիչ կասկածելի եմ գտնում: Պետք չէ ենթադրել, թե որևէ կրկնագիր իր վրայի գրությունից անպատճառ շատ ավելի հին է: Կարող է նրանից մի քիչ միայն հին կամ մինչև իսկ ժամանակակից լինել: Եթե Կրկերոնը գանգատվում էր, որ ուրիշները իր գրածները ջնջում և վրան ուրիշ բան են գրում (Ակնարկ, էջ 111), նշանակում է, թե ջնջողը ջնջածին ժամանակակից էր: Մի ձեռագիր անգործածելի գտնադրու համար պետք չէ, որ անպատճառ ժամանակով շատ հին լինի. զանազան պատահարներ կարող են անգործածելի վիճակի հասցնել, ինչպես հրդեհը, ջրի մեջ ընկնել, մկնակերությունը և այլն: Այսօր իսկ փորձով կարող ենք տեսնել, որ մի հին ձեռագիր ավելի լավ պահված լինի, քան ավելի նորը: Օրինակի համար՝ Վիեննայի Մխիթարյանց Մատենադարանի № 7 Յայնմաուրքը, որ 1439 թվին գրված է, հանդամանքով է «լուս, դրուֆինն անեղծ ու մաքուր» (Տաշյան, Յուցակ, էջ 26), մինչդեռ № 10 Յայնմաուրքը, որ ԹՂ դարից է, «հանգամանք գէշ, ամբողջին սկիզբն ու վերջը քայքայած ու թլլֆերուն եղերքները մաշած, կտրուած և նաև պատռտած» (անդ՝ էջ 55): Բացի սրանից, մեկը կարող էր իր առաջ ունեցած ձեռագիրը, իբր հում նյութ ծախելու ըստիպված լինել և մի գնորդ ջնջելով վրայի գրությունը՝ նորը գրելու: Վերջապես ձեռագրի բովանդակությունն էլ կարող էր մեկի համար կարևորությունից զուրկ լինել և ջնջելով այն՝ ուրիշ ավելի կարևոր համարված մի բան գրելու: Այսպես կարող է լինել հատկապես Շուխարդի վրացերեն ձեռագրի կրկնագիրը: Վրացին հավանաբար ոչինչ չէր հասկացել իր ձեռքն անցած հայերեն գրությունից, որ և ջնջելով՝ գրեց վրացերենը: Կարող է այսպես լինել նաև Վիեննայի կրկնագիրը: Ազաթանգեղոսը Պատմական գրվածքները այն ժամանակի աշխարհայացքով նվազ սիրված բաներ էին, քան կրոնական գրությունները, և այս կարող է պատճառ դարձած լինել ջնջելու Ազաթանգեղոսը և նրա տեղ գրելու Անդրևի Մեկնությունից Յայնուրթեանն Յովհաննու: Չենք ուզում ասել, թե այս բոլորը անպատճառ այսպես է, բայց հավանականությունից զուրկ չէ. հետևաբար և ոչ բոլորովին վստահելի:

է) Կա և իրերի տրամաբանական ընթացքը: Բոլորն էլ ընդունում են, որ բոլորգիրը միջին-մետրոպյան գրից միայն կարող է առաջացած լինել և պատկանում է գրության միևնույն ոճին: Արդ՝ եթե

մեր գրերի զարգացման ընթացքն է միջին-մետրոպյան և հետո բոլորգիր, այսինքն՝ ուղղագծից ուղղագիծ, ապա ո՛ւր պիտի գրվի գրվապահիրը: Բոլորգրից հետո չէ, որովհետև պատմականորեն գիտենք, որ նրանից ավելի հին է: Չենք կարող գնել երկուսի միջև, որովհետև զարգացման ընթացքին է հակասում. ուղղագիծ, հետո կամարածե, հետո դարձյալ ուղղագիծ: Մնում է միայն մի տեղ և այդ տեղն է նախքան միջինը:

ը) Վերջապես տառերի ծագման պատմությունն էլ պահանջում է, որ բուն երկաթագիրը լինի Մետրոպի հնարածը: Վերը, Ա գրի ծագման վրա խոսած ժամանակ տեսանք հայ տառերի բերանարացությունն օրենքը. — այն տառերը, որոնք հունարենում կլուս փակվածքներ ունեն, հայերենում սովորաբար բացվում են. այսպես Ա > > Ա, B > P, Յ > P, Օ > Ո, Ք > P, այսպես նաև սասանյան Ջ > Հ: Տ: Արդ՝ եթե միջին-մետրոպյան ուղղագիծ ձևերը լինեին մետրոպյան գրերը, բերանարացությունն օրենքը երևան չպիտի գար և հիշյալ տառերը այդ ձևերը չպիտի ունենային, այլ Ա ձևի տեղ պիտի ունենայինք Ա, P ձևի տեղ Յ, Ո ձևի տեղ Ք, S ձևի տեղ P. իսկ եթե այսպես չէ, և տառերի բերանարացված է, այդ ցույց է տալիս, որ նախապես տառագծերը կլորակ կամ կամարածե էին և գրչի թույլ կամ անփութ շարժումից առաջացավ կամարածե գծերի ոչ ամբողջական փակում, որ հետո հասավ բերանարացության:

Այս բոլոր ընկությունների նպատակն էր ցույց տալ, թե Մետրոպի հնարած գիրը բուն երկաթագիրն է, որից հետո առաջացել է միջին-մետրոպյան երկաթագիրը: Բայց այս բավական չէ որոշելու միջին-մետրոպյան երկաթագրի, ինչպես և մյուս տեսակի գրերի ծագման թվականը, և Տաշյանի ենթադրությունները կարող են ընդհանրապես ուղիղ լինել: Ի հաստատություն սրանց՝ կարող ենք գնել հետևյալ փաստերը. — Տեկորի 964 թվի խաչքարի վրա (Շողակաթ, № 15) կան մի քանի բոլորգիր տառեր. հատկապես Ե. և տառերը զուտ բոլորգիր են. կա նաև յ ձև, որ այս թվականի համար մեծ նորություն է. Թալինի Ուխտատուր վանականի 783 թվի արձանագրությունը (Շողակաթ, № 11) թեև ընդհանրապես բուն երկաթագիր, բայց ունի մի քանի հատ միջին երկաթագիր և բոլորգիր տառեր: Այսպես՝ արձանագրության նույնիսկ առաջին տառը՝ Վ, զուտ միջին է: Հաջորդ տողերի մեջ կա առնվազն հինգ անգամ բոլորգիր Ի. հինգերորդ տողի վերջը՝ Խ բոլորգիր է. յոթներորդ տողում Կ բոլորգիր է: Այս օրինակները ցույց են տալիս, որ արդեն 783 թվին ոչ միայն միջինը, այլև բոլորգիրն էլ կար: Դեռ ավելին կա: Անիի Միջնաբերդի եկեղեցու 622 թվի արձանագրությունը, որ բուն երկաթա-

գիր է, երկրորդ սողում ունի **Ը** տառը ճիշտ այս ձևով (Շ). և չոր-
րորդ սողում կ տառը այս ձևով (Կ). առաջինը շղատառ և տառի և
երկրորդը գրեթե 4 թվանշանի երևույթն ունի: Բայց երկուսն էլ ոչ
միայն բոլորգիր, այլև մինչև իսկ շղագիր կարող են համարվել:
Սրանով հասնում ենք այնպիսի մի թվականի, որ Տաշյանի ցուցա-
դրած պապիրուսի թվականից ավելի հին է և նոր փաստով վավե-
րացնում է այն: Բայց նկատելի է, որ եթե 622 թվականին արդեն
գտանք բոլորգրի հետքեր, նշանակում է, թե միջին երկաթագիրը,
որ բոլորգրի մայրն է, ծագումով է՛լ ավելի հին պիտի լինի: Այս-
պիսով մտաենում ենք արդեն Զ դարին, որ Տաշյանի էլ փնտրած թը-
վականն է:

Մի վերջին կետ էլ կարևոր է: Գրերի զանազան տեսակները ի-
րար են կապվում անցման մի շրջանով. այսպես՝ միջինից դեպի
բոլորգիրը կա անցման երկաթագիրը և հետո անցման բոլորգիրը.
բոլորգրի և շղագրի միջև կա հին շղագիրը. և նոտրագրի ու շղագրի
միջև կա նոտրագիր շղագրածն (Տաշյան, Յուցակ էջ 1046), իսկ բուն
երկաթագրի և միջին երկաթագրի միջև որևէ բան չկա: Կարելի է
ենթադրել, թե այստեղ էլ անցման մի շրջան եղած լինի, որի հաս-
կանիչը հետեւյալն է. տառասյունների միացման անկյունները լինում
էին կամարածն, բայց կամարը երկու կողմից բարձրանալուց հետո
սկսվում էր ուղիղ գիծը: Այս ձևի երկաթագիրը կարող ենք կոչել
անցման միջին: Անցման միջինի օրինակներ ունենք Ուխտատուր
վանականի արձանագրության մեջ (783 թվից, Շողակաթ, № 11).
համտ. հատկապես Ա և Ս տառերը: Նույնպես Թ և Ն տառերը՝ Տե-
կորի 964 թվի արձանագրության ճակատը (Շողակաթ, № 15): Արդի
տպագրության մեջ անցման միջինի ձևով ունենք մի տեսակ այբու-
բեն, որից ահա մի օրինակ.

Վ Գ Ո Ր Ե Թ

Վերջ, գրերի ձևը և նրանց ծագումը որոշելու ժամանակ, տե-
սանք ինչ-ինչ ձևական տարբերություններ հույն, սասանյան և ա-
սորի նախատիպերի և նրանցից ծագած հայերեն տառերի միջև:
Խնդիր է, թե այս փոքրիկ տարբերությունները նախատիպից հա-
յերեն ձևերին անցնելու համար՝ ժամանակի ընթացքում են ձևացել,
թե արդեն սկզբից կային: Ուրիշ խոսքով՝ համապատասխան գրերի
մեջ ձևի այլադանությունը Մեսրոպը իր ձեռքով մտցրեց, թե հե-
տո, կամաց, կամաց անզգալաբար առաջ եկավ Ծ դարի սկզբից
մինչև Զ դար, այսինքն այն ժամանակը, որից հայերեն տառերը մեզ
ծանոթ են:

Սրան իբրև պատասխան մենք մատնանիչ ենք անում ուրիշ
ազգերի օրինակը: Ի՞նչ արին հույները, երբ փոխ առին փյունիկյան
այբուբենը: Ի՞նչ արին լատիները և սլավները, երբ փոխ ա-
ռին հունական այբուբենը: Մտցրի՞ն նրանց մեջ կամավոր փոփո-
խություններ, թե՞ փոփոխություններ ավելի հետո ինքնաբերա-
բար առաջացան: Հնագրությունը, այբուբենների պատմությունը և
առողջ դատողությունը վերջինիս կողմն են միայն: Սրան իբրև ա-
պացույց են ծառայում նաև հայերեն այբուբենի երկու հիմնական
օրենքները, որ նկատեցինք վերևում, այն է բերանաբացության և
վայրահակության օրենքները: Այս օրենքները ցույց են տալիս փո-
փոխությանց կանոնավոր նույնություն և սրանով միևնույն ժամա-
նակ մատնանիչ են անում, որ փոփոխությունները ոչ թե Մեսրոպի
բմահանություն, այլ բարեշրջության, ժամանակի և հայ գրիչների
ոգու արդյունքն են:

* * *

Գրերի տեսակները ընդհանրապես որոշելուց հետո՝ անցնենք
խոսելու այն ձևափոխությանց վրա, որ մեր տառերը ստացել են
երկաթագրից հետո մինչև այսօր, իրենց զարգացման ընթացքում:
Վերևում տեսանք հայ տառերի բերանաբացության և վայրա-
հակության օրենքները: Վերջինս բոլորգրի մեջ ուրիշ ձև է ստա-
նում. միջին թևերը և ստորին պոչերը ուղիղ դիրք են ընդունում, իսկ
վերևի թևերը մնում են վայրահակ. համտ. Բ > բ, Գ > գ, Դ > դ, Զ >
> զ, Մ > մ, Ռ > ու, Վ > վ, Ր > ր, Ի > ի, Ք > ք և այլն: Նոտրագրի,
ինչպես և շղագրի մեջ այս բանը ավելի է դարգանում: Այն տառերը,
որոնք վերևից ղեպի աջ երկարած թև կամ ցածրից դեպի աջ կամ
դեպի ձախ երկարած պոչ ունեն, առարկա են դառնում զանազան
ոլորտապտույտ խաղերի: Այսպես են մ (վերի թևը), յ, ց (դեպի ձախ
երկարած պոչը), լ, ղ, Գ, Զ, Ը, Թ, Վ տառերը (դեպի աջ երկարած
պոչը) և բոլորգիր և տառի այն տեսակը, որ տակից պոչ ունի (տե՛ս
ստորև): Իսկ այն տառերը, որոնց թևը ձախ կողմից կամ մեջտեղից
է, ազատ են այս խաղերից. այսպես են ք, գ, դ, և, կ, ք, մ, ի, ծ, և
տառերը. ա տառը բոլորգրի մեջ պոչից զրկված լինելով՝ ո, ո, ս
տառերի նման ազատ է նույնպիսի խաղերից: Բայց նույնիսկ այն-
պիսի տառեր, որոնք պոչ չունեն, բոլորգրի մեջ հեշտության հա-
մար տակից մի փոքրիկ կեռ են ստանում, ինչպես՝ ք, կ, ք, խ, դ
և այլն: Այս երևույթը ԺԳ դարից է սկսվում. այսպես՝ 1190 թվին
գրված մի հիշատակարանում (Շողակաթ, № 65), թեև տառերը շատ
հաստ, բայց այդ կեռերը չկան: Նույնպես և 1201 թվին գրված մի

հիշատակարանի մեջ (Շողակաթ, № 70) հազիվ թե սկսվում է. իսկ 1244, 1262, 1266 թվերին գրված գրությանց մեջ (Շողակաթ, № 80, 83, 84) հայտնի կերպով կա և դեռ ավելի է զարգանում նոտրագիր գրության մեջ:

Սովորականից ավելի խաղձողոցների օրինակ է Սմբատ սպարապետի հիշատակարանը մի ավետարանի մեջ՝ 1244 թվից (Շողակաթ, № 80) և մանավանդ էջմիածնի № 2848 ձեռագիր ավետարանի հիշատակարանը (Շողակաթ, № 108), հմմտ. հատկապես Երբորդ տողը՝ շ տառի տարօրինակ պոչը, վեցերորդ տողը՝ մ տառի զբրկախառնությունը շորս տառ հետո գտնված ն-ի հետ, և ութերորդ տողի մեջ դտնված մ տառի թևը: Այս տառը առհասարակ ամենից ավելի ենթակա է խաղձողոցների. երբ պատահի էջի առաջին կամ վերջին տողի վրա, զրիչը նրա թևը կրճնի և այնքան կոտրի ու կոտրի, որ երբեմն էջի շորս լուսանցքներն էլ կպատի՛ մի տեսակ մանկամիտ հաճույքով:

Մրանք արտասովոր բաներ են հայ գրչության մեջ և ինչպես կարծում եմ, մի տեսակ հետևողություն սյարսկական շեքաստա գրություն, ուր այնքան սիրելի է տառերի թևերն ու պոչերը երկարելով դանազան խաղեր ու դարձեր հորինելը:

Արդի ձեռագրում տառերի պոչերը ըստ անձնական ճաշակի տարբերվում են և մինչև ութ ձև են ստանում.

1. Պարզ հորիզոնական մի գիծ, ինչպես բոլորգիր Լ, Ղ, Շ և այլն ձևերի մեջ: Մրա մի քիչ ավելի ազատ ու երկար ձգված ձևը արդեն 999 թվից է (տե՛ս Կոզովտի հիշատակարանում):
2. Նույնպիսի հորիզոնական մի գիծ՝ վար կախված ծայրով, օրինակ՝ ինչպես գլխատառ Լ, Ը, Վ տառերի պոչը:
3. Նույնը դարձյալ, միայն վար կախված պոչը դեպի ձախ ոլորվելով վերև դարձած և նույն հորիզոնական գծից վեր բարձրացած՝ գնալ միանալու համար հաջորդ տառին. գրեթե այս ձևով **Ե**:
4. Վերև ծոված մի կորություն, գրեթե այն, որ դտնում ենք նոտրագիր Թ, Կ, Ե տառերի տակ, միայն է՛լ ավելի զարգացած:
5. Փոխանակ հորիզոնականի, պոչին ալեծածան ձև տրված, ինչպես **Ձ**, **Յ** տառերի տակ:
6. Նույն ալեծածան ձևով, բայց ձախից մի կլորակ էլ ստանալով, ինչպես **Ջ** տառը:
7. Պոչը դեպի ներս ոլորած՝ ճիշտ ինչպես **Շ**, **Շ**:
8. Նույնը, միայն թե պոչը ներս ոլորելուց հետո՝ տառի ձախակողմյան սյունից դուրս երկարած:

Կարելի է սրանցից դուրս դեռ ավելի քմահաճ ձևերի էլ պատահել, ինչպես 7-րդ ձևի պես պոչը ներս ոլորելուց հետո՝ նորից այն-

տեղ մի երկրորդ ոլորք շինել, կամ 8-րդ ձևի պես պոչը սյունից դուրս երկարելուց հետո՝ նորից երկրորդ մի ոլորք շինել և վերջապես պոչը գծելու համար դեպի ձախ ոլորվելուց հետո՝ մի սուր անկյուն ձևացնելով հանկարծ դեպի աջ ոլորել, ինչպես **Չ** ձևի մեջ:

Գրերի դարգացման պատմության համար շատ կարևոր է բարձրության օրենքը: Գիտենք, որ երկաթագրի մեջ բոլոր տառերը հավասար մեծությունը են. բացառություն են կաղնում միայն **Փ** և **Բ** տառերը, որոնցից առաջինը տողից ավելի վեր ու ավելի վար է երկարում, իսկ երկրորդը տողից ավելի ցած է իջնում: Սկսյալ անցման շրջանից՝ տառերը սկսում են իրենց հավասարությունը կորցնել և ոմանք տողից վեր, ոմանք էլ տողից ցած են երկարում: Անհավասարությունը զարգանում է բոլորգրի մեջ և իր կատարելության է հասնում նոտրագրի և շղագրի մեջ: Տողը բաժանվում է երեք մասի. վերին, միջին և ստորին: Տառերից ոմանք գրվում են միայն միջին մասում, այսպես են՝ ա, ս, ո, ո, լ, օ, տ (միջնական տառեր), ոմանք վերին և միջին մասում, ինչպես և, է, ժ, ծ, հ, ձ, ճ, մ, ն, և (վերնական տառեր). ոմանք միջին և ստորին մասում, ինչպես՝ ր, գ, դ, ղ, ք, լ, ղ, յ, շ, շ, պ, ջ, ր, ց, ք (ստորնական տառեր), ոմանք էլ՝ ամբողջ երեք մասերում, ինչպես՝ թ, ի, խ, կ, վ, փ, ֆ (ամբողջական տառեր). — բայց ամենքի համար էլ միջին մասը անխուսափելի է և այնպիսի մի տառածե, որ միայն տողի վերին կամ ստորին մասում կանգնե (ինչպես երբայցեցրեն՝ կամ արաբերեն՝), չիա հայերենում:

Են ինչ պարմանների տակ է տուաչ եկել բարձրության օրենքը, կառելի է բացատրել հետևյալ պարագաներով.

1. Այն տառերը, որոնք իրենց ստորին մասի վրա մի պոչ կամ մի ոլորք ունեն, դառնում են ստորնական տառեր, ինչպես՝ Զ, Ը, Լ, Ղ, Յ, Շ, Զ, Ճ. այսպես է նաև Զ, որ իր գլխի պատճառով բոլորգրի մեջ տողից նաև վերև է կանգնում, բայց արդի շղագրի մեջ լիովին ստորնական է:
2. Այն տառերը, որոնք իրենց միջին մասի վրա թև ունեն, դառնում են ամբողջական տառեր. ինչպես՝ և, է, Բ, Վ, Ք, Փ, Յ. — այս կարգին է պատկանում նաև Կ տառը. — Ժ տառը թեև միջին թև ունի, բայց յ-ից տարբերվելու համար դարձել է վերնական:
3. Այն տառերը, որոնք իրենց վերի մասի վրա թև ունեն, դառնում են վերնական. ինչպես՝ Ն, Մ, Ս, Ճ, Ը (վերջինս հին բոլորգրում իր պոչի պատճառով ստանում է նաև ստորնական ձև). — Զ տառը իր գլխի պատճառով բոլորգրի մեջ դարձել է վերնական, իսկ հետո տակին մի պոչ զարգանալով՝ նոտրի ու շղագրի մեջ դարձել է նաև ստորնական, որով դարձել է ամբողջական:

4. Այն տառերը, որոնք պոչից կամ թևից զուրկ լինելով ներկայացնում են հավասար սյուններ, դառնում են միջնական, ինչպես՝ Ո, Ս, Օ: — Այստեղ են պատկանում նաև Ա, Բ, Ի տառերը: առաջին երկուսը թևեկ պոչ ունեն, բայց ըստ որում հիմնական մասերը երկու հավասար սյուններն են, դարձել են միջնական: Ա տառը բոլորգրի մեջ պոչից դրկված լինելով՝ մի պատճառ ափելի ունի միջնական դառնալու: Վերջապես Ի տարբերվելու համար Ի-ից՝ դրված է այս կարգի մեջ:

5. Մի ամբողջ և վերևում կես սյունից բաղկացած տառերը դարձել են ստորնական. ինչպես՝ Բ, Պ. — այս կարգին են պատկանում նաև Բ, Գ, Դ, Ք տառերը, որոնք սակայն բացի մեկ և կես սյունից, նաև միջին մասի վրա թև ունեն. այս պատճառով էլ ստացել են երկու ձև. բոլորգրում Բ, Գ, Ք ստորնական են, իսկ շղագրում ամբողջական. միայն Դ տառի թևը նոտրի և շղագրի մեջ վերև բարձրանալով՝ այլևս ամբողջական չի դարձել:

6. Տ տառը ամբողջ սյունի վրա վերևից և ներքևից ունենալով կես-կես սյուն, հավասարակշռությանը վերածված է միջնականի:

Արդի ձեռագրի համար շատ կարևոր է նաև գրերի միացման օրենքը: Հին ժամանակ տառերի զանազան մասերը անշուշտ անջատ անջատ էին գծում. օրինակ՝ ա գրելու համար կամ գծում էին երեք ուղղահայաց սյուններ և հետո տակից հորիզոնական գծով միացնում, և կամ իրար մոտ գծում էին երկու և և հետո՝ ուղղահայաց մի սյուն, իբր տառի երրորդ ատամը: Այս ձևը հարմար էր բոլորգրին, ինչպես նաև նոտրին: Արագ գրելու պահանջը ստիպում էր սակայն յուրաքանչյուր տառը որքան կարելի է մեկ շարժումով դուրս բերել: Արդեն շղագրի գրությունը այս կերպով առաջացավ: Բայց զևո շղագրի մեջ էլ բոլոր տառերը մեկ շարժումով չէին գծվում: Օրինակի համար, Սմբատ Գունդստաբլի հիշատակարանում (Շողակաթ, № 80, 1284 թվից) ա, մ, յ, դ, ո, ս տառերը անշուշտ մեկ գրով են, բայց բ երեք գրով է: Արդի ձևում ոչ միայն առանձին տառերը, այլև նույնիսկ ամբողջ բառը մեկ գրով դուրս բերելու պահանջ է ծագում և այդ պահանջը մեծ մասամբ բավարարվում է մազագծերով: Տառից տառ կապակցությունը շատ պարզ է, ուստի առանձին քննություն պետք չկա: Բայց միևնույն տառի առանձին մասերի կապակցությունը մի քիչ ավելի բարդ է և ստանում է մինչև յոթ ձև.

1. Հին բոլորգրի կամ նոտրի ձևով՝ տառի առանձին մասերը գծվում են անջատ-անջատ և յուրաքանչյուրը կալում է տառի առաջին մեծ սյունին. օրինակ՝ Բ հանվում է երեք շարժումով, Ի, Ե հանվում են երկու շարժումով:

2. Այս պարագայում կարող են նույն առանձին մասերը բոլորովին չկալել մեծ սյունին և նրանից մի քիչ հեռու անջատ մնալ:

3. Մեծ սյունը վերևից ներքև գծելուց հետո՝ գրիչը ճիշտ նույնի վրայից նորից վերև է բարձրանում և անցնում է գծելու տառի առանձին մասերը. այս պարագայում տառերը առհասարակ մեկ շարժումով են դուրս բերվում, ինչպես՝ Ի, Ե, Վ. բայց երկու թև ունեցող տառերը երկու շարժումով են դուրս բերվում: Գրությունը այս ձևը տարբեր է առաջին ձևից, բայց արդյունքը բոլորովին նույնն է:

4. Մեծ սյունը վերևից ներքև գծելուց հետո՝ գրիչը փոխանակ նորից նույն գծով բարձրանալու, աջ կողքից զուգահեռաբար բարակ գծով վերև է բարձրանում և գծում է տառի մյուս մասերը: Արդի գրությունն ամենասովորական ձևը այս է:

5. Այս պարագային կողքի զուգահեռական գիծը կարող է ծուռ բարձրանալ և վարը լայն ու վերը նեղ մի տուպրակ ձևացնելով՝ վերջապես հասնել ու կալել մեծ սյունին ճիշտ այնպես, ինչպես ֆրանսերեն ձեռագիրը և այնտեղ կազմել տառի մյուս մասերը սովորական ձևով:

6. Բայց կարելի է նաև փոխանակ սովորական ձևով կազմելու անջատ մասը, սյունին հասնելուց հետո, նորից հետ դառնալ և փոքրիկ մի ոլորք կազմել սյունի վրա:

7. Վերջապես, զուգահեռական գիծը, փոխանակ աջից գծելով՝ կարելի է ձախից, այն է գրի ետևից գծել և հետո սյունը ձեղքելով աջ անցնել և այստեղ գծել տառի մյուս մասերը, մոտավորապես ֆրանսերեն ձեռագիրը՝ տառի ձևով:

Այս յոթ ձևերը բոլորն էլ ամեն տառի հատուկ չեն, այլ նրանց միայն, որ իրենց աջ կողմից թև կամ անջատ մաս ունեն. ուշապես են՝ Բ, Գ, Դ, Ե, Ք, Ի, Խ, ա, Ե, Վ. իսկ վ տառը՝ վերի կողմից. մյուսները իրենց ձևի պատճառով մասամբ կամ բոլորովին ազատ են:

Այս ընդհանուր օրենքներից հետո անցնենք խոսակույտ յուրաքանչյուր տառի ձևափոխությունից վրա:

ա, ա, ա.

Երկաթագրի մեջ, ինչպես գիտենք, այս տառը բաղկանում էր երկու հավասար սյուններից՝ մեջտեղի մահիկով, որ աջ սյունի ծայրից դուրս և դեպի վեր էր բարձրանում: Այսքան բարդ մի ձև չէր կարող երկար գիմանալ և արագագրություն համար պետք է որ կերտվեր և ավելի պարզվեր: Նախ՝ դուրսվող սյունը համար, մահիկի ստորին ծայրը փոխանակ դեպի վերև բարձրանալու՝ անփուլթ կերպով սկսեցին նետել, որով ձևացավ մի պոչ և այդ պոչն էլ վալրա-

հակութեան օրհնքով սկսեց դեպի ցած կախվել: Պոչից հետո անցան մահիկին: Մահիկը մի քանի ձևով կարելի էր պարզել: Նախ՝ կարելի էր մահիկը մինչև ցած՝ սյունի ծայրը շփեցնել, այլ պահել միայն սյունի գլխին. այսպիսով առաջացավ մահիկի տեղ ձախ ծոված փոքրիկ մի կարթ, որ հաստատված էր աջ սյունի վերի ծայրը և նրա հետ միախառնվելով՝ գրեթե մի խոշոր ապաթարցի ձև ստացավ: Միևնույն ժամանակ պոչը փոխանակ առանձին գծվելու, դուրսութեան համար միացավ ձախ սյունին: Այսպիսով առաջացավ մի տեսակ երկճյուղ Ա, պոչով և աջ սյունի ծայրի կետով, ինչպես զտնում ենք զործածված էջմիածնի փղոսկրյա ալետարանում, 989 թվից համառ. Շողակաթ, № 44 նմանահանված պատառիկը, ուր Ա տառը գտնում ենք միշտ այս ձևով (23 անգամ): Այս տեսակ Ա դարձավ հետո գլխատառ՝ բոլորգիր գրութեան մեջ և իբր այն՝ գրվում էր ավելի մեծ և պոչը ավելի երկար ու ալեծածան. համառ. Շողակաթ, № 103, նմանահանութեան մեջ 1288 թվից: Այնուհետև այն մնացորդ կեռն էլ կրճատվելով՝ մահիկը անհետ շնջվեց և առաջացավ պարզ երկճյուղ մի տառ, ինչպես գտնում ենք Ա երկաթագիր ձևի մեջ: Սրա ավելի պարզ ձևը՝ գրեթե իբր շղատառ ա, տե՛ս 1190 թրվակահանի մի հիշատակարանում (Շողակաթ, № 65):

Մահիկի պարզման երկրորդ ձևն էր՝ ձախ սյունը գծելուց հետո անցնել աջ սյունին և սրան կիսակլորակ ձև տալով՝ շարունակել դեպի վար և երկու սյունների մեջտեղից ցած իջնել իբր պոչ: Այսպիսի ձևով Ա տե՛ս Շողակաթ, № 95, նմանահանութեան մեջ՝ 1278 թրվից: Սրա ավելի պարզ ձևը գտնում ենք Շողակաթ, № 96՝ 1267 թրվից, ուր Ա գրեթե ֆրանսերեն ձևագիր ԼԵ ձևն ունի:

Մահիկի պարզման երրորդ ձևն էր աջակողմյան սյունից բոլորովին անջատել այն և փոխանակ կլորակ ձև տալու, որ անշուշտ ավելի դժվար էր, իբրև առանձին կարճ և ուղիղ մի սյուն զնել երկու երկար սյունների միջև: Այսպիսի եռաճյուղ և պոչով Ա-ի օրինակներ տե՛ս 1413 թվակահանով մի հիշատակարանի մեջ (նմանահանութեանը Այրարատ, էջ 163) և Պիշպեքի գերազմանատան մեկ տապանագրի վրա՝ 1323 թվից (նմանահանութեանը տե՛ս Ակնարկ, էջ 152): Այս պարագայում Ա-ի երրորդ աջակողմյան սյունը կարող է ծայրից ծուռ լինել, բայց կարող է նաև բոլորովին ուղիղ լինել: Երկու ձևերն էլ միաժամանակ կան Պիշպեքի տապանաքարի վրա, բայց բոլորն էլ ունեն իրենց պոչը և միջին սյունն էլ կարճ է:

Այնուհետև պոչը կրճատվում է, միջին սյունը սկսում է երկարել և համաշարժութեան օրհնքով հասնել մյուս երկուսի բարձրութեան. բայց այնուամենայնիվ դեռ աջակողմյան երրորդ սյունի ծայրը աջ կամ ձախ դարձած ուղիղ մի գծիկ կա: Այս տեսակի Ա գտնում ենք

Ներսես Լամբրոնացու ալետարանի մեջ՝ 1193 թվից (նմանահանութեանը տե՛ս Սիսուան, էջ 84): Վերջապես աջակողմյան սյունի ծայրի գծիկն էլ է կտրվում և ձևանում է անպոչ եռատամ ա, որի ավելի հին ձևն է պոչավոր եռատամ ա: Վերջինիս օրինակն ունենք արդեն 964 թվից, Տեղորի խաչքարի վրա (նմանահանութեանը տե՛ս Շողակաթ, № 15), իսկ անպոչ եռատամ ա-ի հնագույն օրինակն ունենք 971 թվից (տե՛ս Շողակաթ, № 36): Այս ձևն է, որ դարձավ բոլորգրի սովորական ձևը և սրանից էլ անցավ նոտորին և շղագրին:

Ավելի հետո՝ համառոտութեան համար՝ այս տառը կրճատվելով դարձավ միասյուն կամ միաճյուղ. համառ. Գրիգոր Ցաղմանեցու հիշատակարանում՝ 1314 թվից (Սիսուական, էջ 137): Այս ձևը շատ զործածական դարձավ հետին բոլորգրի գրութեանց մեջ և անցավ նաև մեր տպագրական արվեստին. բայց հետո խափանվեց և այժմ իսպառ վերացված է:

Արդի ձևագրում ա մնում է իր եռաճյուղ ձևով. միայն ոմանք մի տեսակ գեղեցկություն տալով նրան՝ առաջին առամբ մյուս երկուսից ավելի երկար են շինում, ոմանք այդ նույն առամբի սկիզբը մի կեն էլ են ավելացնում, ոմանք չորսաքանչյուր առամբ կլորակով են ձևացնում (որով տառը ֆրանսերեն երեք հաջորդական ձևագիր e-ի ձևն է ստանում, իբր eee), և վերջապես ոմանք էլ շատ արագ գրութեան մեջ երեք առամբի տեղ հորիզոնական մի գծիկ են միայն դնում:

Եվ այսպես, հունարեն α, որ մեր Ա ձևի մայրն է, հասել է ուղղահայաց կամ հորիզոնական պարզ մի գծիկի:

Բ, Բ, Բ

Երկաթագրից հետո այս տառը դարձավ ստորնական: Բայց որովհետև մեկ կարճ սյունի վրա տառի թե գլուխը և թե թևը տեղավորելու տեղ չկար, ուստի կամաց-կամաց սյունը երկարեց և վերջապես Բ դարձավ ամբողջական: Երկու ձևերի մրցումը սկսվում է Թ դարից. Կոզովտի 999 թվի հիշատակարանում (Այրարատ, էջ 498) 13 Բ-երից գոնե երեքը ամբողջական են. Ամբատ Գունդատարի ստորագրութեան մեջ (1244 թվից տե՛ս Շողակաթ, № 80) Բ ամբողջական է. Կոստանդին դաշնագրում (1271 թվից, նմանահանութեանը տե՛ս Սիսուան, էջ 210) հնգից երկուսը ամբողջական են: Բայց այնուամենայնիվ բոլորգրի մեջ տիրող ձևն է մնում ստորնականը, ինչպես ընդունված է նաև արդի տպագրութեան մեջ, իսկ ամբողջականը ավելի սովորական է գտնում նոտորի և շղագրի մեջ, թեև այստեղ էլ դեռ մրցումը շարունակվում է: Այսպես. 1323 թվից շր-

զագիր մի պայմանագրում (Շողակաթ, № 126) ութ ք կա, բուրն էլ ստորնական: 1596 թվին Ջեյթունում գրված Ձեռնագրության գրքում (Սիսուան, էջ 185) կա 4 բ, որոնք տողից մասամբ միայն վերև են բարձրանում:

Արդի ձեռագրում տառս լիովին ամբողջական է և միացման օրենքների համեմատ կարող է դանազան ձևեր ստանալ: Այստեղ խնդիր է ծագում նաև տառի գլխի մասին, որ կարող է մնալ անջատ կամ կազմել փաթաթված մի գլուխ կամ հորիզոնական մի գիծ և կամ վեր բարձրացած մի թև, սակայն կարող է նաև միանալ միջին թևի հետ և սրա համար երկու ձև կա: Նախ կարող ենք գլուխը շինել ք գլխի նման կլոր ձևով և իսկույն տակից կցել միջին թևը. հմտ. շղագիր ք: Այս պարագային Լորենցի հիմնական սյունը կարող է ստորնական գրի մեծությունը լինել, իսկ գլուխը բարձր ու մեծ, միջին թևն էլ դեպի ցած կախված, որով ք տառը վատ գրված 13 թվանշանի մոտիկ մի ձև է ստանում (մեկ և երեք մագաղծով միացած): Երկրորդ՝ կարող ենք գլխի փոխարեն տառի երկու գուգահեռական սյունների միջև մի ոլորք շինել (միացման Ե-րգ ձևով) և սյունից դուրս Էլած գծիկը տառի թևը համարել: Այս պարագային ք ստանում է հունարեն Θ գրի նման մի ձև և նման ձևով կազմված Ե տառից միայն բարձրությամբ է տարբերվում:

Գ, Գ, Գ

Երկաթագրի մեջ այս գրի թևը գլխի դուրս երկարած մասն է կազմում և նրա հետ մի գծի վրա է գտնվում: Երկաթագրից հետո, Թ դարում ուղում են թևը բաժանել գլխից և նրանից ավելի ցած իջեցնել. այսպես՝ Տեկորի 964 թվի խաչքարի արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 15) գտնում ենք մի տեսակ Գ, որ բազկացած է կլոր գլխից, գրեթե ջ տառի գլխի պես, որ կանգնած է ուղղահայաց մի սյունի վրա, որի տակն էլ նստրագիր Գ-ի նման մի կետ կա: Թևը գտնվում է կլոր գլխից մի քիչ ցած: Ավելի հետո թևը ավելի ցած է իջնում: Այսպես՝ Կոզովտի 999 թվի ձեռագրում (Այրարատ, էջ 498) գրիչը Գ տառը գրում է հետևյալ ձևով. նախ գծում է տառի քառակուսի գլուխը, հետո աջակողմյան սյունը ցածր է երկարում և արդի շղագրի չ և Գ տառերի նման դեպի ձախ թեքելով՝ հանկարծ դեպի աջ մի թև է նետում: Այսպիսով տառը գրեթե արդի շղագիր Գ-ի ձևն է ստանում, միայն փակ գլխով: Նետված թևը կարող է կարճ մնալ, կարող է նաև մի քիչ երկար դուրս գալ, բայց համեմատյան դեպս տառի տակից է և ոչ թե կողքից: Այս պարագային՝ տառը Գ գրից տարբերելու համար՝ գլխից ցած գտնված սյունը շատ կարճ են ա-

նում: Վերջապես թևը բուրնովին ցած է իջնում և ճշտիվ բուրնգիր Գ ձևն է ստանում, ինչպես ունենք Սմբատ Գունդատարի ստորագրության մեջ (1241 թվից, Սիսուան, էջ 71), միայն ալիծածան ձևով և սյունն էլ մի քիչ ձախ թեքված և ոչ ուղիղ: Նույնպես է նաև Կոստանդինի դաշնագրում (Սիսուան, էջ 210), 1271 թվից:

Գ տառի այս ձևի գրությունը սակայն հաջողություն չի գրտնում և շուտով խափանվում է, անշուշտ, որովհետև հեշտությամբ պիտի շփոթվեր Գ տառի հետ:

Այնուհետև գրությունը նոր ուղղություն է բռնում. նախ տառի կարճ սյունը մեծ սյունին միացնող վերին կապը շնչվում է և տառը դառնում է այսպես՝ Գ: Գրիչները այս ձևը դուրս էին բերում անշուշտ երկու շարժումով. նախ գծում էին և տառի նման մի ձև և հետո մեջակողքից մեծ սյունն էին իջեցնում: Այս ձևով գտնում ենք այս տառը Սարգիս Սևանեցու ձեռագրում՝ 1041 թվից (Շիրակ, էջ 50), ուր Գ տառը արդի շղագիր Գ տառից տարբերություն չունի, իսկ այն ժամանակ երկուսը նրանով միայն զանազանում էին իրարից, որ գիմի գլուխը բաց էր ինչպես ս, իսկ զաի գլուխը փակ էր ինչպես ո:

Բայց այս ձևով Գ գրելու ժամանակ, բնական էր, որ գրիչը մի կողմից կարճացներ և ձևի ուղղահայաց մասը, իսկ մյուս կողմից միջին երկար սյունի սկիզբը վար նայող մի կետ էլ ձևացներ: Այսպես ենք գտնում տառը Տուտեղորու ձեռագրում՝ 1154 թվից (Այրարատ, էջ 167), Լամբրոնացու ձեռագրում՝ 1195 թվից (Սիսուան, էջ 88), Հեթում պատմիչի բժշկարանում՝ 1294 թվից (Սիսուան, էջ 387): Այնուհետև միջին սյունը ավելի վերևից են առնում և կետն էլ ընդարձակվում է. հմտ. 1306 թվով հիշատակարանում՝ Շողակաթ, № 120:

Այս ժամանակ տառը երկու ձև է ստանում. կամ կետը կցվում է ձախակողմյան կարճ սյունին, որով առաջանում է նոտր Գ, և կամ գրիչները ամբողջ տառը մեկ շարժումով՝ հանել ուղեկով՝ և մասը գծելուց հետո՝ դրչի ծայրը շարձարացրած՝ դեպի ձախ են դառնում և նույն հորիզոնական գծի վրայից կամ ավելի հաճախ տակից մի ոլորք դնելով՝ ձախակողմյան սյունի ներսի կողքից վերև են բարձրանում, և տառի գլուխը ձևացնելով՝ հորիզոնական գծի մեջտեղից ցած են իջնում: Այս ձևով գտնում ենք տառը Հեթում թագավորի ստորագրության մեջ՝ 1252 թվից (Սիսուան, էջ 402):

Արդի ձեռագրում տառս շատ տեսակներ ունի. արեմտահայոց մեջ տարածված ձևն է Հեթում թագավորի ստորագրության ձևը, այն տարբերությամբ, որ Հեթումինը ստորնական է, իսկ արդի ձևը ամբողջական, ինչպես եղել է նաև նոտրը, որովհետև տառի կարճ սյունը, գլուխը և տակի ոլորքը բոլորը միասին մի կարճ տեղում ամ-

փոփոխել դժվար է: Այս պարագային կարելի է նաև մեծ սյունը հորհրդոնական գծի ոչ թե մեջտեղից, այլ բուլբուլին ծայրից կամ նույնիսկ նրանից մի քիչ հեռավոր իջեցնել, որով և մասը ամբողջապես կմնա մեծ սյունի ձախակողմը: Մեր մանկության ժամանակ այս տեսակի մի ուրիշ ձևն էլ կար, որ հիմտ խափանված է. նախ գծում էին և մասը, հետո նրա մեջտեղից՝ վերևից ցածր իջեցնում էին տաճկական ՚ թվանշանի նման մի գիծ (ուղղագիր), որով տառը երկու շարժումով էր դուրս գալիս: Կարելի էր նույնը նաև մեկ շարժումով հանել, այն է նախորդի նման և մասի ծայրը տակից առնված ոլորքով հանել վերև և միացնել գլխին:

Կովկասահայոց մեջ տարածված է կլոր գլխով, այն է շղատառ գ ձևը, որ կարող է դանադան տարբերակներ ունենալ: Նախ՝ կողքի թևը միության օրենքների համաձայն կարող է մինչև 7 ձև ստանալ. երկրորդ՝ կլոր գլուխը կարող է ձախից դարդի համար մի նոր ոլորք ստանալ, կամ իր մեջ երկու անգամ փաթաթվել, ամբողջովին փակ կամ կիսափակ լինել, մեծ սյունին բուլբուլին կպած կամ դեպի ձախ հեռացած մնալ և այլն: Անփույթ գրության մեջ կարող է մինչև անգամ ձեռագիր ծ տառի ձևին հասնել, միայն տողից ցածր գրված:

Գ, Կ, Դ

Այս տառի զարգացման ընթացքը նույնն է Գ տառի հետ. այստեղ էլ նախ ուզում են թևը բաժանել գլխից և նրանից ալիքի ցած իջեցնել: Կողմնի ձեռագրում արդեն բուլբուլին ցած է իջած և սյունի երկար կամ կարճ բռնվելու համեմատ՝ նմանվում է բուլբուլի ղ կամ ռ տառերին: Այսպես՝ 25-րդ տողում գտնված գ տառը ամենեւիցն տարբերություն չունի 26-րդ տողի ռ-ից: Նույնպես է նաև Կոստանդնուպոլիսի 1271 թվի դաշնագրում (Սիսուան, էջ 210), ուր ունենք վեց անգամ ղ և ճշտիվ ինչպես գ ունի ալիքածան պոչ, նույնպես և ղ ունի այդ ձևով պոչ: Այստեղ տառն ստացել է արդի ձեռագրի ղ կամ շ տառի ձևը, բայց երկուց չկար շփոթելու նրանց հետ, որովհետև այն ժամանակ ղ-ի պոչը կեռ էր և ոչ ալիքածան, իսկ շ ամբողջական տառ էր, մինչդեռ ղ ստորնական էր:

Գ տառի այս ձևն էլ հաջողություն չի գտնում և շուտով խափանվում է գ-ի նման, անշուշտ այն պատճառով, որ հեշտությամբ պիտի շփոթվեր վերահիշյալ տառերի հետ:

Տառի գլուխն էլ, որ նախապես վերևից փակ և ներքևից բաց ձև ունենր, սկսվում է հեռվահեռ կերպարանափոխվել: Սմբատ Սպարապետի հիշատակության մեջ (1241 թվից, Սիսուան, էջ 72) այդ

պուխը գրեթե ռ ձևն ունի. այստեղ ամբողջ տառը նման է նոտագիր և գրին, միայն ստորնական է և գլխի կողմից ունի նույն ռ նրշանը: Կոստանդինի դաշնագրում ստանում է ՚ ձևը և ալիքի հաճախ՝ շ գրի նման կլորակ մի գլուխ:

Նոտագրում տառի թևը ընդհակառակը վերև է բարձրանում և հավասարվում է գլխի հետ, որով առաջանում է պ: Այս ձևը անցնում է նաև արդի ձեռագրին, որի համար էլ տառը մնում է ստորնական: Սակայն այստեղ հակառակ բուլբուլին, տառի գլուխը բացվում և ստանում է յ ձևը, փոխանակ օ, ինչպես էր բուլբուլի մեջ: Ոմանք սրա առաջին ճյուղը դարդի համար օղակի են վերածում. տառը կարող է միացման բուլբուլի ձևերն ստանալ. արագ գրության մեջ նույնիսկ բուլբուլի ծ գրի ձևն է ստանում, միայն ալիքի երկար թեւով և ստորնական:

Ե, Ե, Է

Ծ դարից ձգտում է սկսում տառի տակի կորուսյունը կրճատելու. այսպես՝ Տեկորի 964 թվի խաչքարում (Շողակաթ, № 15) թեև կա կանոնավոր և բուլբուլի ձևը, բայց կա նաև նոտագիր և գրի նման մի ձև: Կողմնի 999 թվի ձեռագրում դարձել է Է, նույնիսկ ստորին գիծը տակից մի կետ էլ ունի, որով է տառից բնավ չի տարբերվում նույն ձեռագրում: Այսպես և հետո՝ ուրիշ շատ բուլբուլի ձեռագրերում: Երեբուլքի 1028 թվի արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 19) գտնում ենք, թե՛ Է, թե՛ նոտրանման և ձևը. բայց բուլբուլի էլ թևը դեպի վեր է շեղված և ոչ թե ուղիղ: Վերջինիս մեջ և ունի նաև տարօրինակ մի ձև. տառի մարմինը ստացել է և ձևը, որի վրա ալիքանում է նաև նույն թեք թևը: Այլուր այսպիսի և շեմ տեսած, և որովհետև Երեբուլքի նույն արձանագրության մեջ էլ միակն է և տարբեր մյուսներից, ուստի կարելի է փորագրության սխալ համարել:

Նոտագրում հաղթանակում է կրճատ ձևով և, որ և դարձել է ամբողջական տառ՝ միջին թևի պատճառով, թեև բուլբուլագրում վերնական էր: Արդի ձեռագրում ամբողջը մեկ շարժումով հանելու համար տակի կետը մազագծով միացած է թևին և միացման բուլբուլի ձևերին էլ ենթարկվում է: Այս ձևը սովորական է արևմտահայոց մեջ. Կովկասում ընդհանրապես գրում են բուլբուլի և ձևով:

Գ, Գ, Գ

Միջին երկաթագրում տառս Չ ձևն ունենր, որի հետ նույնն են նաև փոքր երկաթագիրը և անցման ձևը: Բուլբուլագրին անցնելու համար տառը ալիքի պարզվելով ըստ օրինի պոչը բուլբուլին ուղիղ

գծի է վերածվում, իսկ կտրակը պոչին միացնող կապը մի քիչ ա-
վելի ներս է քաշվում, որ նշանակում է, թե նույնպես ուղիղ դիրք է
սկսում ստանալ: Այս ժամանակ տառը գրեթե 2 թվանշանի ձևն ու-
նի, ինչպես գտնում ենք Երեբունյքի 1028 թվի արձանագրության
մեջ (Շողակաթ, № 19), Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակարանում՝
1290 թվից (Սիսական, էջ 95) և այլն: Մրա գլխավոր դժվարությու-
նը տառի գլուխը գեղեցիկ կլոր ձևով հանելու մեջ էր. ուստի ումանք
երկուսի են վերածում այն և նախ գծում են ձախկողմյան կեսը և
հետո՝ նրանից մի քիչ անջատ՝ աշկողմյան կեսը, որ մինչև ցած է
իջնում. երրորդ շարժումով գծում են երկար ւ ձևը, որ տառի պոչն է
կազմում: Այս ձևով ունենք տառս էջմիածնի № 1214 ձեռագրում՝
1118 թվից (Շողակաթ, № 60): Բացառիկ ձևով է Տեկորի 964 թվի
խաչքարի վրա (Շողակաթ, № 15). այստեղ տառի գլուխը > ձևն ու-
նի, որի ծայրից կախված է ւ ձևը: Ավելի հետո՝ կլոր գլուխը վե-
րածվում է քառակուսիի, ինչպես պահանջում էր բոլորգրի ոճը:
էջմիածնի № 2374 ավետարանի մեջ (989 թվի, Շողակաթ, № 24)
այս բանը դեռ կիսով միայն կատարված է, իսկ Կոզովտի ձեռագր-
րում (999 թվից, Այրարատ, էջ 498) ամբողջապես քառակուսի գը-
լուխը պոչին միացնող մասը դեռ բավական թեք է, որ ավելի հետո
բոլորովին պիտի ուղղվի և պիտի դառնա զ:

Բոլորագիր զ ձևը կազմվելուց հետո, դյուրության համար տա-
ռի գլխի վերին գիծը սկսում է ջնշվել, որով ստացվում է զ ձևը: Այս-
պես ենք գտնում Հեթում պատմիչի բժշկարանում՝ 1294 թվից (Սի-
սուան, էջ 337), էջմիածնի № 206 ձեռագրում՝ 1318 թվից (Շողա-
կաթ, № 124), Խաչիկ վարդապետի պատասխիում՝ 1334 թվից (Շո-
ղակաթ, № 132) և այլն: Այս է, որ տալիս է շղագիր ձևը:

Արդի ձեռագիրը տարբերություն չունի շղագրից և ներկայաց-
նում է դանազան տարբերակներ՝ համաձայն պոչի այն ձևափոխու-
թյանց, որ նկարագրեցինք վերը: Այս տառը առհասարակ շատ է
շփոթվում շ տառի հետ, որից ունեցած տարբերությունն այն է, որ
զ տառի գլուխը կազմված է երկու ճյուղից, իսկ շ ունի միայն ձա-
խակողմյան մի ճյուղ:

Մանոթ. — Որչափ լավ կլինեն, եթե սովորություն դարձնենք
ձեռագրի մեջ զ և շ տառերը իրարից ավելի լավ տարբերելու հա-
մար՝ առաջինի պոչը կլոր շինել, երկրորդինը ցած կախել: Տողերիս
գրողը մանկությունից սովորություն է արած զ և շ տառերը այսպես
գրելու:

է, է, է

Ինչպես երկաթագրի, նույնպես և բոլորգրի մեջ տառս երկու ձև
ունի՝ ուղիղ պոչով և վայրահակ: Առաջինին իբր օրինակ թող լինի
Կոզովտի 999 թվի № ձեռագիրը, որ Ե և է չեն դանազանվում
իրարից (երկուսն էլ ունենալով է ձևը): Այսպես և շատ ուրիշ բո-
լորգիր ձեռագրերում: Բայց հենց նմանության պատճառով այս ձևը
այնուհետև խափանվում է և տիրող է դառնում վայրահակ ձևը, որ
անցնում է նաև Նոտրին, շղագրին և արդի ձեռագրին: Այստեղ տա-
ռը պոչի պատճառով մի քանի ձևեր կարող է ստանալ, հատկապես՝
երկրորդ, երրորդ, հինգերորդ և վեցերորդ ձևերը: Նույնպես թևը
կարող է տառի մարմնին կպած և կամ նրանից անջատ մնալ:

Ը, Ը, Ը

Երկաթագրից մինչև շղագիր՝ տառս առանձին ձևափոխություն
չի ներկայացնում: Արդի ձեռագրում պոչի օրենքի համաձայն կարող
է բոլոր ձևերն էլ ստանալ. սրանց մեջ ամենից պարզն է 4-րդ ձևը,
որ գտնում ենք արդեն 1271 թվին՝ Կոստանդնի դաշնագրում (Սի-
սուան, էջ 210): Հետաքրքրական է երրորդ ձևը, որ մեկ շարժու-
մով ամբողջ տառը պոչով ու թևով դուրս է բերվում և որ նման է
գոթական ձեռագիր Շ տառին:

Ր, Ր, Ր

Այստեղ էլ երկաթագրից մինչև շղագիր տարբերություն չկա:
Կոզովտի 999 թվի ձեռագրում թ տառը 13 անգամ գրված է առանց
ուրօքի, պարզ թևով և երկու սյուները հավասար, այնպես որ տառը
շղագիր Ո տառի ձևն է առած, միայն թևը մի քիչ ներս խրված:
Երեբունյքի արձանագրության մեջ (1028 թվից, Շողակաթ, № 19)
տառի թևը փոխանակ աշ կողմից դուրս երկարելուն՝ զազաթից վերև
է բարձրանում և դեպի աջ է թեքվում: Այնուհետև սկսվում է տառի
բարձրությունը փոխվել. Սարգիս Սևանեցու ձեռագրում (1041 թը-
վից, Շիրակ, էջ 50) բոլորովին ստորնական է՝ բայց Տուտեորդու
ձեռագրում (1154 թվից անցման երկաթագիր, Այրարատ, էջ 167)
հինգ անգամ գործածված է տառս, որից շորս անգամ՝ մյուս տա-
ռերի հետ հավասար դիրքով, միայն մեկ անգամ տողից մի քիչ ցած
է երկարում: Կեոն թագավորի ստորագրության մեջ (1200 թվից,
Սիսուան, 388) տառը արդեն ամբողջական է, ինչպես և էջմիածնի
№ 3793 ձեռագրի հիշատակարանում՝ 1201 թվից (Շողակաթ, № 70)

և № 2877 ձեռագրի հիշատակարանում՝ 1211 թվից (Շողակաթ, № 71):

Հեթում թագավորի դրամի վրա առած է տարօրինակ մի ձև, այն է լատիներեն P, շրջանակի աջ կողմը փոքրիկ մի գիծ կցված (տե՛ս Սիսուան, էջ 232):

Արդի ձեռագրի մեջ միացման օրենքի համաձայն ստանում է զանազան ձևեր:

ժ, ծ, ծ

Երկաթագրի մեջ տառս երկու ձև ունեւր՝ պարզ և գլուխը հորիզոնական գծով: Այս երկու ձևերն էլ շարունակվում են բոլորգրի մեջ: Փղոսկրյա Ավետարանում՝ 989 թվից (Շողակաթ, № 44) գրտնում ենք երկրորդ ձևով և թևն էլ գրեթէ վայրահակ. Սարգիս Սևանեցու ձեռագրում (1041 թվից, Շիրակ, էջ 50) նույն հորիզոնական գծի վրա մի կոթ էլ է ավելանում և տառի գլուխը դառնում է Վ. բացի սրանից տառը ամբողջապես սողից ցած է գրվում: Այս ձևի տակ տառը ճիշտ ծ տառի նման է և տարբերվում է նրանով, որ ծ գուրկ է գլխից, այսինքն՝ արդի վիճակի ճիշտ հակառակը: Ավելի հետո նույն հորիզոնական գիծը կիսակլոր ձև է ստանում, իբր Ժ. այս ձևով գտնում ենք տառս Կոստանդնի 1271 թվի դաշնագրում (Սիսուան, էջ 210): Կիսակլորը դառնում է սուրանկյուն, ինչպես միշտ գտնում ենք Գայեձորի՝ Պիտոյից գրքում՝ 1278 թվից (Սիսական, էջ 133): Այստեղ երկու ձևերը միանում և այլևս կոթով ծ չի տեսնվում:

Արդի ձեռագրումն էլ ծ նույն ձևով է, սակայն՝ կարելի է նաև թևը փոխանակ սյունից դուրս դեպի աջ երկարելու, տառի ծոցի մեջ փաթաթել:

ի, ի, ի

Երկաթագրից մինչև այժմ մնում է նույն ոճով. Կոզովտի 999 թվի ձեռագրում շատ անգամ տողից ցած եղած մասը կրճատվելով՝ տառս ստացել է ի ձևը, բայց սա անշուշտ միայն արագագրության հետևանք է, որովհետև նույն տեղում գտնում ենք նաև սովորական ի ձևով: Արդի ձեռագրում տառս միջին թևի պատճառով դարձել է ամբողջական և միացման օրենքի համեմատ ստանում է բոլոր ձևվերը:

ւ, ւ, ւ

Երկաթագրից մինչև այժմ նույն ոճով է. պոչի պատճառով դարձել է ստորնական: Կոզովտի 999 թվի ձեռագրում (Այրարատ, էջ

498) ուղղահայաց սյունը հաճախ կոր ձև ունի, գրեթե չ տառի պես, իսկ պոչը այստեղ բոլորովին ուղիղ է, Կոստանդնի 1271 թվի դաշնագրում (Սիսուան, էջ 210) կլորածն է, իսկ արդի ձեռագրում ստանում է պոչի բոլոր ձևերը:

խ, խ, խ

Երկաթագրից մինչև այժմ պահում է նույն ձևը. կարճ կոթով ձևը հաջողութուն չի գտել. արդի ձեռագրում ստանում է միացման բոլոր ձևերը:

ծ, ծ, ծ

Տառիս բոլոր երկրորդական ձևերը խափանված են և միայն հնազույնը, այն է՝ Չիթենյաց արձանագրության ձևն է, որ անցած է բոլորգրին և շարունակվում է մինչև այժմ: Արդի ձեռագրում ունի զանազան տարբերակներ, որոնք տարբերվում են իրարից գլխավորապես գլխի պատճառով, այսպես՝ մերթ ձախից ստանում է պարզ, շեղ մաղազիծ, ինչպես Ֆրանսերեն ձեռագիր ծ, մերթ նույն շեղ մաղազի վերևի ծայրին՝ գլխի անմիջապես աջ կողմը մի կլորակ է ձևանում, մերթ ձախից հորիզոնական մի գծիկ է ավելանում (ինչպես Ժ), որի ձախ ծայրն էլ վերևից մի ոլորք է շինվում. բացի սրբանից՝ տառի մեջքը կարող է ուղիղ դիրք ստանալ կամ նաև ձախ թեքված ծուռ ու մուռ դիրք ստանալ. վերջապես պոչը կարող է այլևայլ ձևերով լինել, մինչև իսկ ստանալ վերը նկարագրված 11-րդ ձևը:

կ, կ, կ

Գիտենք, որ երկաթագրի հին ձևով տառիս երկու սյուններից մեկը մեծ, մյուսը փոքր էր, որ հետո հավասարվեց: Բոլորգրի շրջանում՝ միջին կապը երբեմն թեք է, ինչպես Անիի 622 թվի արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 4), ուր փյունիկյան Վ գրի միջին կապի ձևով է. երբեմն բոլորովին ուղիղ է, ինչպես Տեկորի 964 թվի խաչքարի արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 15), Երեբունյի 1028 թվի արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 19), Սարգիս Սևանեցու 1041 թվի ձեռագրում (Շիրակ, էջ 50), երբեմն էլ ալեծածան, ինչպես Կեշառույցի 1335 թվի արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 26): Բացի սրանից՝ Սևանեցու ձեռագրում աջակողմյան սյունը բոլորովին շեղ, այսինքն՝ դեպի ձախ թեքված է, մինչդեռ մյուսների մեջ ուղղահայաց է:

Արդի ձեռագրում տառս կարող է վերի կողմից ֆրանսերեն ձեռագիր և գրին նման դուրս ստանալ, նույնպես վարի կողմից ստանալ մագաղից կամ պոչ, որով զանազան ձևեր առնել, մինչև անգամ չ տառի նման և նրանից ավելի մեծ պոչ ձևացնել և կամ պոչի 11-րդ ձևը ստանալ: Արագ գրության մեջ մինչև անգամ կարող է դառնալ գրեթե ուղիղ մի գիծ, որ հագիվ մեջտեղից կորացած է:

Հ, Է, Բ

Գիտենք, որ հնապես երկաթագրում զանազան ձևեր կային այս տառի համար, որոնք երկու գլխավոր տիպի են վերածվում. մեկը՝ կարթով (Հ), մյուսը՝ առանց կարթի (Հ): Այս երկու ձևերն էլ շարունակվում են բոլորգրում: Առաջինի ձևը բաղկացած է հինգ մասից, այն է՝ վերի ծայրը մի փշիկ, հետո կարթը, աջից ձախ մի գիծ, ձախից աջ մի գիծ և վերջապես տառի ոտքը, որ դարձյալ փշիկի ձևն ունի: Հաջորդ շրջաններում այս մասերից մինչև երկուսը կրճատվում է. այսպես՝ Մմբատ Գունդատարի շղագիր հիշատակարանում (1241 թվից, Սիսուան, էջ 72) վերի փշիկը զնջված է, կարթը դարձած է բոլորովին հորիզոնական, իսկ ոտքը երկար և ուղղահայաց մի գիծ է դարձած: Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակարանում (1290 թվից, Սիսական, էջ 94) բոլոր հինգ մասերն էլ մնում են, միայն թե շորրորդ (այն է՝ ձախից աջ եկող գիծը), դարձել է հորիզոնական, իսկ տակի ոտքը՝ մեծ ու լայն ստորակետի ձևով կլորացած: Էջմիածնի № 379 ավետարանում (ԹՊ դարի, անցման բոլորգիր, Շոդակաթ, № 115) ավելի հետաքրքրական ձև է ստացած. նախ փշիկը զնջված և կարթը խոշոր միջակետ է դարձած, հետո աջից ձախ գնացող գիծը դարձել է հորիզոնական կամ գրեթե կիսակլոր, իսկ ոտքը բոլորովին ուղղահայաց. միևնույն ժամանակ՝ տառը, հակառակ սովորականին, տողից վերև է և ոտքը ա տառի սլունքի հետ համադրի: Վերջապես Հեթում Ա թագավորի դրամի արձանագրության մեջ (Սիսուան, էջ 232) փշիկն ու ոտքը իսպառ զնջվելով և գրծերի թևքումները մեղմանալով՝ տառը ստացել է լատինական Շ տառի ձևը:

Այնուհետև տառի այս տիպը վերանում է հասարակ գործածությունից և պահվում է միայն իբրև գլխատառ:

Առանց կարթի ձևը բաղկացած է շորս մասից. նախ՝ հաստ մի միջակետ, հետո՝ սրա ձախ կողմից զեպի վար իջնող մի գիծ, հետո՝ զեպի աջ ծավոլ մի գիծ, և վերջապես՝ ոտքը: Այս ձևով էլ մտնում է բոլորգրի մեջ: Բայց այսուեղ սկսում է զանազան փոփոխություններ կրել. — մերթ միջակետը զնջվում է և ոտքը դառնում է զեպի

ձախ ծավոլ մի գիծ. համա. Երեբունյքի 1028 թվի արձանագրության մեջ (Շոդակաթ, № 19), ուր ձախ գիծն էլ հորիզոնական դառնալով՝ տառը ստացել է հունական կոտրած Տ տառի ձևը, իբր Ծ: Սարգիս Սևանեցու ձեռագրում (1041 թվից, Շիրակ, էջ 50) ունի Տ կամ Կ, Կ ձևերը և տողից ցածր է գտնվում. — մերթ էլ ոտքը լայնանալով և կլորանալով՝ զեպի ձախ է ոլորվում, պոչի պատճառով դառնում է ստորնական և իր այս ձևի տակ գրեթե 5 թվանշանի ձևն է ընդունում, ինչպես Կոզովոյի 999 թվի արձանագրության մեջ և Էջմիածնի № 2520 ձեռագրում (1306 թվից, Շոդակաթ, № 120). — վերջապես սրա էլ միջակետը զնջվում է և բոլորովին նոր տառի երևույթն է ստանում, նման գանդիկ Տ կամ պահլավ. Հ և զպտի Կ (թէլ) տառերին և կամ գլուխը կոտրած 5 թվանշանին (իբր Կ): Այս ձևերով գտնում ենք այս տառը Էջմիածնի № 3795 ձեռագրի հիշատակարանում՝ 1190 թվից (Շոդակաթ, № 65), Լամբրոնացու հիշատակարանում՝ 1197 թվից (Սիսուան, էջ 92), Էջմիածնի № 2606 ձեռագրում՝ 1198 թվից (Շոդակաթ, № 67), Լեոն Բ թագավորի ստորագրության մեջ՝ 1210 թվից (Սիսուան, էջ 438), Երուսաղեմի № 2660 ձեռագրում՝ 1262 թվից (Շոդակաթ, № 83), Կեչառույքի 1335 թվի տապանագրում (Շոդակաթ, № 26) և այլն:

Տարորինական այն է, որ երկու ձևերն էլ միաժամանակ գտնվում են միևնույն ձեռագրի միևնույն էջի վրա. օրինակ՝ Էջմիածնի № 2606 ձեռագրի (1198 թվից, Շոդակաթ, № 67) մեկ էջի մեջ տառս կա 6 անգամ, որից երեքը առաջին, երեքը երկրորդ ձևով է. Երուսաղեմի № 2660 ձեռագրի (Շոդակաթ, № 83) մեկ էջի մեջ կա ինն անգամ, որից յոթը՝ առաջին ձևով, երկուսը՝ երկրորդ ձևով: Այս երկրորդ ձևը սակայն հետզհետե գործածությունից դուրս է գալիս և վերջապես խափանվում է:

Արդի ձեռագրում այս տառը զանազան ձևեր ունի: Առաջին և սովորական ձևն է լատինական ձեռագիր Ն տառին նման, որի թևը կարող է նաև մեծ սլունքի ձախ կողմը միայն մնալ և աջ կողմը շանցնել, մոտավորապես լատինական տպագիր Ն ձևին նման: — Երկրորդն է նտարագիր Բ ձևի շարունակությունը, սակայն ձեռագրին հարմարվելու համար երկու թևը դժերը կլորիկ ձև են առած՝ լատինական Ե տառի նման: Սրա էլ տարբերակներն են Ն տառին նման մի ձև՝ տողից վեր դրված, կամ նույնը՝ գլուխը անջատ, և կամ պոչն ու գլուխը միացած՝ գոթական ձեռագիր շ տառին նրման:

Ձեռագրի առաջին ձևի համեմատությամբ Արամյան ոճով այս գրի համար հնարված է Ն ձևը՝ ճշտիվ նման լատինականին:

Գիտենք, որ երկաթագրում այս տառի բերանը շատ ավելի բաց էր, այսինքն՝ ուղորակի ձախ մասը տառի մարմնին կպած չէր. միևնույն ժամանակ պոչի ծայրը վերև չէր ուղորդած, ինչպես է օրինակ 2 ձևի մեջ: Այս ձևով գտնում ենք տառը նաև անցման շրջանում, ինչպես ցույց է տալիս ինչիկ վարդապետի պատառիկը՝ 1040 թրվից (Շողակաթ, № 48), կամ ավելի ուշ՝ էջմիածնի № 379 ավետարանում (ԺՎ դար, Շողակաթ, № 115):

Արագ գրելու ժամանակ դժվարություն էին հանում տառի գլուխը և պոչի ուղորդը, ուստի և այս երկուսը սկսեցին հետզհետե փոփոխության ենթարկվել: Նախ գլուխը՝ փոխանակ վարից վեր և ձախից դեպի աջ երթալով կտրակ շինելու (ինչպես անում ենք 2, 2, 3 գրերը գրելու ժամանակ), սկսեց վերևից ներքև իջնելով մի կոթ ձևացնել և հետո ձախից աջ ուղորդել, ճիշտ նոտրագիր ծ գրելու պես: Միևնույն ժամանակ պոչի ուղորդը՝ փոխանակ տառին իբր շարունակություն մեկ շարժումով հանելու, անշատ է գրվում և մինչև երկու շարժումով է հանվում: Այսպես օրինակ՝ էջմիածնի № 1214 ձևագրում (1110 թվից, Շողակաթ, № 60) տառը հետևյալ ձևով է գրում գրիչը. — նախ վերից վար գծում է մի կոթ (1), նրա վարի ծայրից կպցնում է 2) ձևով կտրակը, հետո նոր շարժումով՝ կտրակի ծայրը ավելացնում է 3) ձևով մի ուղորդ: Բայց երբեմն էլ այս ուղորդը երկուսի է բաժանում. նախ դնում է մի թեք գիծ, ճիշտ ինչպես 2 գրի տակն է, որի ձախ ծայրը տակից ավելացնում է 4) ձևով մի նշան: Սա ավելի անփույթ ձևով գրվելով՝ վերի կոթի և վարի նշանի տեղ մեկ մեկ միջակետ կարող է գրվել, որոնք տառից մի քիչ հեռու և առանձին են մնում, իբր : 2. այս ձևով է տառը էջմիածնի № 3795 ձևագրում 1190 թվից (Շողակաթ, № 65):

Այնուհետև նույն գլուխը փոխվում է և ստանում է 5 տառի կրտուցի ձևը (5), որի տակ կցվում է սովորական դարդարուն 2 ձևը կամ ավելի պարզ՝ 6. առաջինը գտնում ենք էջմիածնի № 177 ձևագրի մեջ (ԺՎ դար, Շողակաթ, № 118), երկրորդը գտնում ենք Սարգիս Սևանեցու ձևագրում՝ 1041 թվից (Շիրակ, էջ 50):

Սակայն 6 ձևը գծելու համար գրիչները մտածում են ուղորդը փոխանակ ձախից դարձնելու՝ աջից դարձնել. սրանով առաջ է գալիս բոլորգրի 8 ձևը: Այնուհետև նույն աջակողմյան ուղորդը ավելի անփույթ կերպով է գծվում, որով 8 տառը գրեթե և տառի ձևն է ըստանում. այսպես ենք գտնում Կոզովտի 999 թվի հիշատակարանում՝ 3 անգամ (մեկ անգամ էլ եբրայական 2 գրի ձևով, որ սակայն թվում է, թե փորագրության սխալ է): Այս նմանությունից

խուսափելու համար՝ այժմ էլ գրիչները սկսում են 5 տառի թևը վար կախել, և տառի ոտքի նման. հմմտ. Կոստանդինի 1271 թվի դաշնագիրը (Սիսուան, էջ 210), Գայլեծորի Պիտոյից գիրքը 1278 թվից (Սիսական, էջ 133), 1291 թվից մի հիշատակարան (Սիսական, էջ 131) և այլն: Սրանց մեջ հիշյալ ոտքի վերի ծայրը տառի մարմնին ուղղակի կպած է, շուտով մի քիչ հեռանալով՝ ճիշտ և տառի ոտքին նման է գրվում. հմմտ. էջմիածնի 3793 ձևագրի մեկ հիշատակարանում՝ 1201 թվից (Շողակաթ, № 70), նույն 1291 թվի հիշատակարանում (Սիսական, էջ 131), Կեչառույցի 1335 թվի հիշատակարանում (Շողակաթ, № 26): Սրանից անմիջապես առաջանում է նոտրագրի 7 ձևը:

Արդի ձևագրում այս տառը երեք ձև ունի. նախ՝ նոտրագրի ձևը՝ վերի ծայրը մազազծով կամ փոքրիկ ուղորակով, իսկ պոչը գանազան խաղերով՝ համաձայն պոչի ուղորման օրենքներին. — երկրորդ՝ ուղորուն գլխով, ճիշտ ինչպես գերմանական 3, որ գործածական է միայն Կովկասում. — երրորդ՝ վերից վար ուղիղ առանց բեկբեկումների, ինչպես եվրոպական ձևագիր 7:

ռ, ղ, ճ

Երկաթագրից մինչև այժմ պահում է նույն ոճը: Արդի ձևագրում պոչի օրենքների համաձայն ստանում է բոլոր տարբերակները:

ճ, ճ, ճ

Երկաթագրի ոճը պահված է մինչև հիմա. հին գրությունց մեջ երկու թրածև գծերը կարող են անհավասար լինել, իսկ տակի խորիսը մերթ բոլորովին ուղիղ է և մերթ տառի փոքի հետ կանոնավոր ձևաձիր է ձևացնում, որի կտր մասը վար և սուր մասը վեր է ուղղվում: Առաջինին իբր օրինակ ունենք Սարգիս Սևանեցու ձևագրից՝ 1041 թվից (Շիրակ, էջ 50), իսկ երկրորդի համար՝ Կոստանդինի դաշնագիրը 1271 թվից՝ (Սիսուան, էջ 210), արարական 0 գրի պես:

Արդի ձևագրում զանազան ձևեր է ստանում այս տառը. 1. Լատին. ձևագիր գլխատառ D ձևի պես. միայն ավելի փոքր, որ և ամենից սովորականն է: 2. Նույնը՝ միայն թե վերևի ձախակողմյան մեծ ուղորդը միջին սյունից ներս, իսկ միջին սյունը ավելի ուղղահայաց և վերևի ծայրը առանց դարդի: 3. Ճիշտ այս երրորդ ձևի նրման, միայն առանց տակի ձախակողմյան ուղորդի: 4. Այս երրորդ ձևի նման, միայն աջակողմյան մեծ ուղորդի ծայրը մի քիչ սյունից

դուրս երկարած: 5. Այս շորրորդ ձևի նման, միայն խարիսխը առանց անհարթությանց, բոլորովին կլոր, գրեթե Կոստանդինի դաշնագրի ձևով: 6. Չորրորդ ձևի պես, միայն տառի խարիսխը գրեթե հունական օ տառի ձևով, իսկ վերի ոլորքը միջին սյունից դեպի ձախ երկարելուց հետո, տակից դառնալով, նորից դեպի աջ՝ տառից դուրս երկարելով, իբր մի թև, մոտավորապես Ֆրանսերեն ձևագիր Ի տառի միջին թևի նման: 7. Գրեթե Կ տառի նման մի ձև աջ ծայրը միջակետով, միայն թե աջակողմյան կարճ սյունի մագագիծը նույն սյունի ձախից ոլորելով դուրս եկած, իբր Օ ձևով: 8. Նման մի ոլորք՝ նաև մեծ սյունի ձախ կողմից: 9—10. Նման 7—8 ձևերին, միայն մեծ սյունի գլուխը փոխանակ աջ ծոած կորուսյուն ձևացնելու, ձախից ալեծածան թևով, մոտավորապես Փ ձևով:

Ճ, Ա, Մ

Երկաթագրի մեջ այս տառը բաղկացած էր երկու հավասար սյուններից, երկրորդի ծայրը հորիզոնական մի թևով: Այսպես ենք գտնում նաև դեպի բոլորգիր անցման շրջանում, օրինակ՝ Երեբունյքի 1028 թվի արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 19) Մ ձևով է: Նույնը, բայց թևը մի քիչ ավելի թևք ձևով՝ Տուտեորդու հիշատակարանում՝ 1154 թվից (Այրարատ, էջ 167): Կոզովտի 999 թվի հիշատակարանում գրիչը հետևելով ձևով է գրում այս տառը, նախ՝ գծում է Մ ձևը, հետո՝ սրա աջ սյունի ծայրը, առանձին կպցնում է մի թև, որ դանազան ձևեր է ստանում, մերթ պարզ թևք մի գիծ է լինում, մերթ պարույկի նման (՝), մերթ մի թևք գիծ՝ ծայրը բութ նշանով (՝) և այլն: Այս բոլորի մեջ երկու սյունները հավասար են և թևը աջ սյունի ճիշտ ծայրին է կպած: Ավելի հետո սյունների ձևը փոխվում է. այսպես՝ 1291 թվից մի հիշատակարանում (Մխական, էջ 131) ձախ սյունը կարճ է, աջը երկար և նույնիսկ երկու սյունները իրար կապող ստորին հորիզոնական գծից ավելի վար իջած, իսկ թևը ոչ թե աջ սյունի ծայրին է կպած, այլ բավական ներքե, գրեթե այսպես V: Վերջապես ամբողջը մեկ գրչով հանելով և ծայրից ծայր երկու կորուսյուն կազմելով՝ առաջանում է նոտրի նման մ ձևը, ինչպես գտնում ենք արդեն Կոստանդինի 1271 թվի դաշնագրում (Մխուան, էջ 210)՝ երկար թևով, և Կեշաուույքի 1335 թվի արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 26)՝ կարճ թևով:

Ե, Ի, Է, Բ, Փ և այլն տառերի մոտ այս տառի թևք կրճատվելով դառնում է մ, իսկ և տառի հետ զրկախառնվելով՝ առաջանում է մ ձևը:

Արդի ձևագրում այս տառը նոտրագիր մ տառի ոճով է և ունի

զանազան տարբերակներ, որոնք միայն թևի ոլորքի կողմից են տարբերվում իրարից. այսպես կարելի է՝ 1, 2 տառերի պոչի նման երկար հորիզոնական մի գիծ քաշել, նոտր մ ձևի պես իր վրա կորացնել, նույն կորուսյունը կարելի է իր վրա լավ ոլորել, նույնիսկ կրկին անգամ, կամ ոլորքի ծայրը դեպի ձախ՝ սյունից դուրս երկարել, կարելի է նաև վրացական Յ ձևի կամ Ֆրանսերեն ձևագիր Ս ձևի պես թևք ձախ ոլորել, և կամ հունարեն Փ տառի պես նույնը ձախ ոլորելուց հետո՝ նորից դեպի աջ բերել: Թավրիզում հաճախ պատահում է գրեթե Յ թվանշանի նման, միայն վերի ոլորքը վարի ոլորքից ավելի մեծ, կամ մի քիչ դեպի աջ ծոած և կամ երկուսի մեջտեղը, սուր ծայրի փոխարեն մի ոլորակ շինելով՝ իբր Յ: Վերջապես կարելի է այս բոլորից զանազան խառնուրդներ կազմել, որով միևնույն տառը տասից ավելի տարբերակներ կունենա:

Ե, Ի, Է

Ամենահին ժամանակներից արդեն երկաթագրում տառիս ձախակողմյան կետը շնչվելով՝ մնացել էր միայն Երկու կլորակ. այսպես ենք գտնում նաև Հեթում Ա թագավորի դրամի արձանագրության մեջ, ուր գրեթե Յ թվանշանի ձև ունի (Մխուան, էջ 232), Կրկին բոլորակները իրար կապող միջին թևք գծագրության մեջ որոշ դժվարություն էր ցույց տալիս, ուստի հեշտության համար գրիչները մտածել են նախ շինել մի մեծ կիսալուսին, հետո մեջտեղից մի գիծ քաշել՝ ուղիղ կամ ալեծածան: Ուղիղ ձևով կլինի Յ, ալեծածան ձևով Յ: Երկուսը միաժամանակ գտնում ենք Երեբունյքի 1028 թվի արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 19): Այնուհետև միջին գիծը հասկանալի է և մնում է միայն կիսալուսինը՝ շ ձևով, ինչպես գտնում ենք Տեկորի 964 թվի արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 15), բայց ամբողջը տողի վրա և ոչ թե տողից վար: Սրանց ավելի վարգացած ձևերն են՝ նախ Չ ձևը, որ գտնում ենք Խաչիկ վարդապետի պատառիկում 1040 թվից, անցման երկաթագրով (Շողակաթ, № 48), երկրորդ՝ Ս ձևը, որ գտնում ենք Կեշաուույքի 1335 թվի տապանագրում (Շողակաթ, № 26), երկուսն էլ ամբողջապես տողի վրա: Սրանց ուղիղ շարունակություններն են բոլորգիր չ և նոտր չ ձևերը, որոնց հնագույն օրինակը գտնում ենք Կոզովտի 999 թվի ձևագրում: Կա նաև սրա մի քիչ զարդարուն ձևը Ն ինչպես գտնում ենք Տուտեորդու հիշատակարանում (Այրարատ, էջ 167) և այլուր:

Արդի ձևագրում չ տառը ունի միևնույն ձևը և պոչի նետվածքով է միայն տարբերվում. մերթ պարզ չ ձևով, մերթ ալեծածան

իրբր շ ձևով, մեկ դեպի աչ երկարած և սյունից դուրս ելած, մերթ դարձած՝ իբր Չ և մերթ էլ արաբական Օ զրի ձևով, բոլորն էլ ստորնական:

ն, և, Ա

Երկաթագրում երկու ձև ունի այս տառը. հորիզոնական գլխով և կեռ կտուցով: Առաջին ձևի շարունակությունն է բոլորգիր ն ձևը, որ գտնում ենք գործածված 8 անգամ Երևույթի 1028 թվի արձանագրության մեջ, մեկ անգամ էլ նույնը՝ թեք գլխով: Արանց մեջ երկու սյունները հավասար են և կտուցը հորիզոնական մի գիծ է: Այլուր այս ձևը չկա, և ինչպես երկաթագրի, նույնպես և բոլորգրի մեջ խափանվում է, ասպարեզը թողնելով կեռակտուց ձևին: Սա բոլորգրում տալիս է և: Արա տարբերակներն էլ մի քանի տեսակ են. նախ՝ կա երկու սյունները հավասար ձևով, ինչպես է Տուտեորդու ձևագրում՝ 1154 թվից (Այրարատ, էջ 167). ավելի հետո տարածվում է անհավասար սյուններով ձևը: Երկրորդ՝ ունենք դարգացած կտուցով ձևը. այսպես՝ Կոզովտի 999 թվի ձևագրում գրիչը սովորական ձևով և գրելուց հետո, կտուցի ծայրից նոր հորիզոնական մի գիծ էլ է երկարում շ, և տառերի ոտքի նման: Սա կարող է մասամբ նրա համար լինել, որ նույն գրություն մեջ ն տառն էլ, ինչպես տեսանք, ճիշտ և տառի ձևն ունի, և հետևաբար կտուցի մեծությունը կարող է միջոց լինել՝ տարբերելու համար այդ երկու գրերը: Ավելի հետո կտուցի այս ձևն էլ խափանվում է:

Ն տառից երկու ուրիշ ձև էլ ունենք. նախ՝ ոլորուն ձևով՝ իբր Ճ, որ գտնում ենք 3 անգամ Կեղառույթի 1335 թվի արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 26), երկրորդ՝ ՚ ձևով, որ գտնում ենք մեկ անգամ Տեկոթի 964-ի խաչքարի արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 15): Բայց այս երկուսն էլ բացառիկ բաներ են և հաջողություն չեն գտել:

Արամյան ոճով այս տառի համար հնարված է Ա ձևը, որի մեջ կտուցը փոխանակ դեպի ձախ ծովելու, դեպի աչ է ոլորված. սրանով տառը ճիշտ նմանվում է և ձևին, միայն այստեղ տակի մասը ու ձևն ունի, մինչ առաջինի մեջ ու ձևով է: Այս ձևը նրա համար է, որ կտուցը տառի մարմնից դուրս երկարելով՝ ուրիշ գրերի միությունը շխանգարե տպագրական արվեստի մեջ (հատկապես մ տառի հետ):

Արդի ձևագրում այս տառը սովորաբար բոլորգիր և ձևի համեմատ է, բայց գլուխը կարող է նաև ավելի վարից և կամ ավելի կամ նվազ մեծ առնվել. նույնպես և՛ տակի մասը փոխանակ և ձեզով լինելու՝ կարող է ալեձև լինել. կարելի է նաև Արամյան ձևի

պես դուրս բերել, այն ժամանակ տառը ֆրանսերեն ձևագիր և ձևը կստանա: Վերջապես ձևագրի մեջ շատ սովորական է Ե ձևը: Սա ուրիշ բան չէ, եթե ոչ և տառի կտուցը, որ համառոտության համար է հնարված և նախապես միայն բառավերջումն էր գործածվում, իսկ հիմա ամեն տեղ էլ կարող է գործածվել և իր հեշտության պատճառով սպառնում է և ձևը ամբողջապես վտարել գործածությունից: Սովորական գրության մեջ ֆրանսերեն Ե գրի ձևն ունի, բայց կարող է պուշր ավելի երկարել, դեպի վար թեքվել և կամ շատ ավելի վեր բարձրանալ՝ գրեթե ֆրանսերեն ձևագիր Ե գրի պես: Ն տառի այսպիսի մի ձև հնից ավանդված չէ և հավանաբար ժԸ դարումն է հնարված:

շ, շ, Չ

Ինչպես երկաթագրի, նույնպես և բոլորգրի մեջ զանազան ձևեր ունի, որոնք բոլորն էլ նախորդ երկաթագրի ձևերի շարունակությունն են: Այսպես՝

1. Երկաթագրի երկրորդ ձևին նման մի ձև, որ արդի բոլորգիր շ տառից այն տարբերությունն ունի, որ գլխի կորություն տեղ կա բավական երկար բուժ նշան (՝) և պուշն էլ վայրահակ է: Այս ձևը գտնում ենք Տուտեորդու ձևագրում 1154 թվից, անցման գրով (Այրարատ, էջ 167):

2. Ծիշտ նույնը, բայց առանց վայրահակության, պուշը ուղիղ պահելով: Այսպես ենք գտնում էջմիածնի № 2679 ձևագրում՝ 971 թվից (Շողակաթ, № 36):

3. Հունարեն Շ տառի նման մի ձև, պուշը վայրահակ, ինչպես առաջին ձևը, բայց գլուխը փոխանակ սյարդ բուժ նշան ձևացնելու՝ ալեձև է, իբր Շ: Այսպես ենք գտնում տառը Սարգիս Գլուխըրեցու օրինակած թուղթ Շնորհալու բոլորգիր ձևագրում՝ 1317 թվից (Սիսական, էջ 136):

4. Ապտի Շ տառի նման մի ձև, միայն թե տակը բուժ ձևով վերջացած՝ ինչպես լատին. Ը և ամբողջը տողից վերև գրված. այս ձևը, որ երկաթագրի 5-րդ ձևի շարունակությունն է, գործածված է Կոզովտի 999 թվի ձևագրում՝ 8 անգամ:

5. Շ ձևով շ, որ երկաթագրի 7-րդ ձևի շարունակությունն է. թե գլուխը, թե մարմինը և թե պուշը ուղիղ գծերից են կազմված. գտնվում է Երևույթի 1028 թվի արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 19) 8 անգամ:

6. Շղագիր շ. ձևի նման շ, որ գործածված է Անիի 622 թվի արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 4). սա երկաթագիր է, բայց ձևով իսկապես բոլորգրին է պատկանում և մեր շ ձևի կորացած

գլխի հնագույն օրինակն է ներկայացնում, ավելի հին, քան վերի 4-րդ ձևը:

Վերոհիշյալ բոլոր ձևերը հետզհետե հեռանում են գործածությունից և առաջանում է մի նոր ձև՝ կոր գլխով և հորիզոնական պոչով. այս է մեր արդի բոլորգիր շ ձևը: Բայց սա էլ սկզբից բավական տարբեր է. կոր գլուխը մեծ, անշնորհք և անհամաչափ է, իսկ ամբողջը սկզբում է տողի վերևից: Այսպես ենք գտնում տառը Տուտեորդու 1154 թվի ձեռագրում (Այլարատ, էջ 167)՝ վերը հիշված առաջին ձևի հետ միասին, և մանավանդ Կոստանդինի 1271 թվի դաշնագրում (Միսուան, էջ 310): Տառի գլխի այս մեծությունը, ինչպես և ամբողջական լինելը այն պատճառով է, որ այն ժամանակ Պ տառն էլ շ գրի ձևն ուներ և երկուսը իրարից տարբերվում էին միայն նրանով, որ մեկը ամբողջական էր, մյուսը ստորնական: Երբ Պ տառի թևը վեր բարձրացավ, այլևս շփոթության երկյուղը վերացավ և շ տառն էլ մյուսների համաչափությունը պահելու համար դարձավ ստորնական, ինչպես գտնում ենք այժմ:

Արդի ձեռագրի մեջ տառը բոլորգրի ոճով է և պոչի օրենքների համեմատ ունի բոլոր տարբերակները:

Արամյան ոճի մեջ տառը ստացել է Շ ձևը, որ հնարված է միջին-մեսրոպյան Շ ձևից և դարձել է վերնական տառ՝ միայն այն նպատակով, որ եվրոպական վալեյազրույթյան հետեւելով՝ մեր այբուբենից ստորնական տառերի թիվը մասամբ կրճատվի:

ո, ո, ո

Երկաթագրից մինչև այժմ պահում է նույն ոճը, ինչպես և արդի ձեռագրում, ուր կան մի քանի տարբերակներ. երկու սյունների կապը կարելի է առնել վերևից, ինչպես օրենքը պահանջում է, կամ նաև թեք ձևով (ինչպես ռուսական Ո տառի մեջ). կարելի է նաև երկու սյուններ օղակաձև կազմել, և այն ժամանակ տառը գրեթե ստանում է Ֆրանսերեն գլխիվայր դարձած երկու ձեռագիր օձ տառի ձևը:

ւ յ չ

Երկաթագրի մեջ այս տառն ուներ Չ ձևը՝ ավելի կամ պակաս փակ բերանով, որ շատ նման լինելով Չ տառին, նմանօրինակ ձեւափոխություններ է կրել: Այստեղ էլ դժվարություն հանողը գլխավորապես տառի կոր գլուխն էր. ուստի Չ գրի նման այստեղ էլ նախապես ձևացավ վերևից ներքև իջնող հավելվածական մի կոթ: Այսպես ենք գտնում Տուտեորդու ձեռագրում՝ 1154 թվից, անցման

երկաթագրով (Այլարատ, էջ 167), ուր մոտավորապես Չ ձևն ունի, միայն կոթը աչից ձախ թեքված և ոչ թե ձախից աչ, պոչը մի քիչ ավելի դեպի աջ երկարած, նմանապես պոչը կոր գլխին միացնող մասը մի քիչ ավելի երկար, և ամբողջը պոչից վար կախված: Ավելի հետո պոչի դեպի ձախ եղած մասը կրճատվում է և դեպի աջ երկարած մասը սովորականից ավելի երկարում է. այսպես՝ էջմիածնի № 379 ձեռագրում (ԹՊ դար, Շողակաթ, № 115), ուր տառի գլուխը գրեթե Չ թվանշանի ձևն ունի. նույնպես և՛ 1181 թվից ավետարանի մի հիշատակարանում (Շիրակ, էջ 27), անցման երկաթագրով, ուր այդ երկար պոչը գեղեցիկ կերպով դեպի վեր դարձած մի ծայր էլ ունի, ինչպես Չ տառի մեջ, նույնպես և այստեղ կարող է տառի գլուխը երկու մասի բաժանվել, և այն ժամանակ վերոհիշյալ կոթը միջակետի ձևն է ստանում: Այսպես է նույն 1181 թվի ավետարանում: Երկու ձևերի մեջ էլ պոչը գլխին միացնող կոթը շատ կարճ է և ամբողջ տառը տողից ցած է կախված:

Չ տառի անսովոր մի ձև էլ ունենք, որ գտնվում է Տեկորի 964 թվի խաչքարի արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 15). փորագրությունը շատ պարզ չէ. բայց երևում է, որ տառը Ռ կամ Ս ձևով է: Երկու դեպքում էլ ուրիշ բան չի ներկայացնում, եթե ոչ Չ տառը՝ աջ դարձած դիրքով և տակի պոչը ուղիղ: Այս ձևը այլուտ ծանոթ չէ և, ինչպես երևում է, հաջողություն չի ունեցել:

Վերոհիշյալ բոլոր ձևերը երկաթագրի նկարագրից առանձին տարբերություն չունեն: Նախքան բոլորգրին անցնելը անշուշտ եղել է մի շրջան, երբ տառի կոթը բավական երկարած և պոչն էլ միայն դեպի աջ երկարող թևի էր վերածված, մոտավորապես արդի ձեռագիր Պ ձևի պես: Այսպիսի շ ղեռ չեմ պատահել որևէ ձեռագրում, բայց պետք է գտնված լինի Թ դարի սկզբում: Այս ձևի մեջ տառի գլխի կամարածե մասը հեշտությամբ կարող էր ուղղվել և առաջնալ բոլորգրի շ ձևը, ինչպես գտնում ենք արդեն 971 թվին՝ էջմիածնի № 2679 ձեռագրում (Շողակաթ, № 36): Համեմատությունը ճիշտ նույնն է, ինչ որ Չ—ձ, Չ—չ, Չ տառի մի ուրիշ ձև էլ ենք պատահում, այն է՝ կոթից բոլորովին զուրկ, ճիշտ շ ձևով. այսպես ենք գտնում Կոզովտի 999 թվի ձեռագրի մեջ երկու անգամ. բայց այստեղ երկյուղ չկար շփոթելու շ գրի հետ, որովհետև վերջինս ուներ Շ ձևը: Սակայն Կոզովտի ձեռագիրը նույն տեղում երեք անգամ ունի նաև շ ձևով, միայն թե ամբողջապես վերնական, մինչդեռ առաջին ձևը ստորնական է: Բոլորգրի շ տառը տարածվելուց հետո՝ անշուշտ շ գրի հիշյալ ձևը խափանվել է: Արդի ձեռագրում տառը բոլորգրի հետ նույն է և պոչի ձևափոխությամբ ստանում է բոլոր տարբերակները:

Երկաթագրի ոճը պահպան է մինչև այժմ: Տարբերությունն այն է, որ նախ առաջին երկու սյուները, որոնք երկաթագրի մեջ անհավասար մեծություններ են, այստեղ վերածված են միևնույն մեծության, ինչպես պահանջում էր բոլորգրի ոճը: Երկրորդ՝ երեք սյուների կամարավոր կապը, որ առնված է վերևից, այստեղ իջել է տակը, ճիշտ ինչպես ա տառի մեջ: Արդեն միջին և փոքր երկաթագրի, ինչպես և անցման գրի մեջ սկիզբ էր առել պ տառի մի ձև, ուր առաջին և երկրորդ սյունները միանգամայն վերից ու վարից էին կապված, իսկ երրորդ սյունը միայն վերից. այսպես՝ **պ** > **պ** > **ա**. Վերջինս համար էջմիածնի № 988 ձևագրի մեջ՝ 1045 թվից (Շողակաթ, № 50), էջմիածնի № 1890 ձևագրի մեջ՝ 1174 թվից (Շողակաթ, № 62) և այլն: Ավելի հետո առաջացավ նաև մի ուրիշ տեսակ, ուր առաջին և երկրորդ սյունները տակից միացած էին, իսկ երկրորդ և երրորդ սյունները վերևից. այսպես ենք գտնում Տաթևի № 9 ձևագրի մեջ՝ 1267 թվից (Շողակաթ, № 35) և Սմբատ Գունդասաբլի շղագիր ստորագրություն մեջ (Սիսուան, էջ 71): Այս ձևը սակայն հաջողություն չի ունեցել և տարածված է միայն տակից կապված ձևը, ինչպես գտնում ենք արդեն 971 թվին, էջմիածնի 2679 ձևագրում (Շողակաթ, № 36) և ավելի հետո՝ Կոզովտի 999 թվի ձևագրի և Երեբունյի 1028 թվից արձանագրություն մեջ (Շողակաթ, № 15): Բայց նրանից քիչ առաջ, ինչպես Տեկորի 964 թվի խաչքարի արձանագրություն մեջ (Շողակաթ, № 15) առաջին սյունները թեև արդեն հավասարված, բայց կամարը տակավին ամբողջապես վերևից է:

Արդի ձևագրում գլխատառի համար որոշված է կապը վերևից դնել, իսկ հասարակ տառերի համար ներքևից. ոմանք սակայն այս վերջինն էլ վերևից են դնում: Երեք սյունները սովորաբար հավասար են, ոմանք սակայն առաջինը ավելի երկար են դնում, ինչպես ա տառի մեջ, ուրիշներ երեք սյուններն էլ օղակաձև են բռնում, իբր իրար հաջորդող երեք ֆրանսերեն ձևագիր eee: Վերջապես տակի պոչը ոմանք ձգում են ազատ, ոմանք աչից թևով միացնում են հաջորդ տառին, ուրիշներն էլ այդ թևը ձախից են դնում՝ յ տառի նման ոլորելով:

2, 2, 2

Երկաթագրի նման՝ անցման շրջանումն էլ այս տառը ունի զանազան ձևեր. 1. Գլխի երկու կորությունները իրարից հեռու, այսինքրն՝ վերևի կողմից բաց, իսկ տակից միացած, պոչն էլ ալեծածան,

հորիզոնական դիրքով, ձախ և աջ կողմից: Այսպես ենք գտնում էջմիածնի № 1214 ձևագրում՝ 1118 թվից (Շողակաթ, № 60. համար. նաև էջմիածնի № 379 ձևագիրը՝ ԺԳ դարից, Շողակաթ, № 115):

2. Գլուխը գրեթե քառակուսի ձևով՝ դրված տողի մեջտեղում, քառակուսիի ձախ կողմը վերևից մի փոքրիկ փշիկ, իսկ վարից՝ մի քիչ երկար կոթ, որի ծայրը հաստաւոված է իբր պոչ՝ մի թեք գիծ, փոքր ինչ ալեծածան, ձախ կողմը ավելի կարև, աջ կողմը կրկնակի երկար: Այսպես ենք գտնում էջմիածնի № 1328 ձևագրում՝ 1278 թվից (Շողակաթ, № 95):

3. Գրեթե նույն ձևով, գլուխը ձվաձև, ձախակողմը՝ վերևից փշիկով, պոչը ավելի ուղիղ, միայն դեպի աջ երկարած. ձախը շիւտ: Այսպես ենք գտնում Տաթև-էջմիածնի № 9 (1339 ձևագրում՝ 1267 թվից (Շողակաթ, № 86):

4. Ծիշտ այս վերջինն ձևով, միայն առանց փշիկի, պոչը միայն աջ կողմ երկարած և ծայրը վերև բարձրացած. այսպես ունենք էջմիածնի № 2679 ձևագրում՝ 971 թվից (Շողակաթ, № 36):

5. Գլուխը արդի ձևին նման, պոչը միայն դեպի աջ և ալեծածան. պոչի ձախ ծայրը տակից՝ մի հաստ միջակետ կպցրած, այսպես ենք գտնում № 1181 թվով ավետարանի հիշատակարանում, անցման երկաթագրով (Շիրակ, էջ 27):

6. Բոլորովին արդի ձևով չ, պոչը վայրահակ, կամ ուղիղ, արդեն 1198 թվից, էջմիածնի № 2606 ձևագրում (Շողակաթ, № 67) կամ քիչ հետո՝ 1215 թվից, էջմիածնի № 947 ձևագրում (Շողակաթ, № 76): Նույնը իբր շղատառ՝ պոչը վեր ոլորած՝ Կոստանդնի 1271 թվի դաշնագրում (Սիսուան, էջ 210):

Արդի ձևագրում տառը պահում է բոլորգրի ձևը, միայն ամբողջապես ստորնական է, մինչդեռ բոլորգրի մեջ գլուխը տողից մի քիչ վերև է երկարում: Զեռագրի մեջ գլուխը կարող է լինել զուտ կլոր, տառի մարմնի ձախակողմը բոլորովին կից կամ մի քիչ անջատ, գլուխը մարմնին միացնող մազագիծը կամ կողքից, կամ տակից, կամ միջից և կամ վրայից առնելով, պոչն էլ՝ քստ օրինի բոլոր տարբերակներով:

ա, ս, ռ

Երկաթագրի ոճը մնում է մինչև այժմ: Միակ տարբերությունը թևի վրա է, որ երկաթագրի մեջ երկրորդ սյունի մեջտեղից է սկզբվում և բոլորգրի մեջ էլ դեռ երկար շարունակում է այնպես մնալ:

Առաջին անգամ 999 թվին (տե՛ս Կոզովտի ձևագիրը) գիծը իջնում է ներքև և տառը դառնում է ա: Այնուհետև երկու ձևերը հա-

վասարայես շարունակում են իրենց գոյութունը: Ըստ Շողակաթի՝ գոնե մինչև 1335 թիվը, բայց անշուշտ նաև ավելի ուշ, մինչև որ վերջապես ու ձևը հաղթանակում է, ինչպես որ է մեր տպագրի, շղագրի և արդի ձեռագրի մեջ:

Արդի ձեռագրում մի քանի տարբերակներ ունի այս տառը. երկու սյունների կապը կարող է լինել վերևից (ինչպես ու տառի մեջ է), բայց ավելի հաճախ վարից (ինչպես ու տառի մեջ է): Բացի սրանից՝ ոմանք երկու սյունները գրում են ուղիղ կամ օղակավոր (իբր ֆրանսերեն ձեռագիր կրկնակ օօ): Նոր-Ջուղայի հայոց մեջ այս տառն ունի անսովոր մի ձև, այն է՝ երկրորդ սյունը բավական երկար, որով տառը ստանում է ղ տառի ձևը: Այս վերջինից զանազանվում է գլխավորապես նրանով, որ ղ տառի թևը վերևից է առնրվում, իսկ ո գրինը՝ մեջտեղից:

ւ, ս, ս

Երկաթագրից մինչև այժմ մնում է նույն ոճով, նմանապես՝ արդի ձեռագրում: Միայն թե ոմանք առաջին սյունը՝ երկրորդից երկար են գրում, ուրիշներն էլ յուրաքանչյուր սյունը օղակավոր են ձևացնում իբրև ֆրանսերեն երկու ձեռագիր օօ:

վ, վ, վ

Գիտենք, որ երկաթագրի մեջ շատ հին ժամանակից երկու տեսակ վ կար. մեկը՝ հավասար սյուներով, երկրորդը՝ վ ձևի պես: Բոլորրորի մեջ էլ մի ժամանակ շարունակվում է առաջին ձևը. այսպես՝ տակավին 1181 թվին, անցման գրով ավետարանի մի հիշատակարանում (Շիրակ, էջ 27) վ տառը գտնում ենք Վ, ձևով: Այնուհետև այս ձևը խափանվում է՝ տեղի տալով վ ձևին, որի պռը կարող է լինել վայրահակ կամ ուղիղ: Երկու տեսակներն էլ միաժամանակ գտնում ենք Տուսեորդու ձեռագրում՝ 1154 թվից (Այրարատ, էջ 167):

Արդի ձեռագրում պոչի օրենքների համաձայն ստանում է բոլոր տարբերակները: Տարբերակները շատ ավելի շատանում են նրբանով, որ կարճ սյունը մեծ սյունին միացնելու ժամանակ՝ մազագիծը նույնպես ստանում է զանազան ձևեր՝ միացման օրենքների համաձայն:

Գիտենք, որ երկաթագրի մեջ տառս ունի երկու ձև՝ S և S. միջին-մեսորոպյան գրության մեջ պահպանեց երկրորդ ձևը, որ ուղիղ գծերով եղավ J: Սրա մեջ տառի երեք սյունները անհամաչափ էին, առաջինը և վերջինը լինելով կարճ, միջինը՝ երկար: Վայելչագրության օրենքը պահանջում էր, որ երեք սյունները հավասարվեին, ինչպես եղավ, վերջապես, բոլորրորի մեջ. բայց մինչև այժմ նկատելի են տատանումներ: Այսպես՝ էջմիածնի № 988 ձեռագրում՝ 1045 թվից (Շողակաթ, № 50) միջին-մեսորոպյան 11 տող գրության մեջ կա 11 ա, որոնցից 10 պ ձևով, մեկը՝ առաջին սյունը երկար, վերջինը՝ կարճ: Տուսեորդու ձեռագրում՝ 1154 թվից (Այրարատ, էջ 167) կա 12 ա, որոնցից հինգը հավասար սյուներով, իսկ յոթը՝ առաջինը և երկրորդը հավասար, երրորդը՝ կարճ:

Երեք հավասար սյուներով ա գտնում ենք առաջին անգամ 999 թվին, Կոզովտի ձեռագրում: Այս վիճակին հասնելուց հետո՝ այժմ էլ տառը սկսում է ուրիշ ձևափոխությունց ենթարկվել: Նախ՝ վերջին սյունը սկսում է կլորանալ և ցած կախվել. հետո՝ առաջին սյունի ծայրից և երրորդ սյունի վարի ծայրից մեկ մեկ փշիկ է ավելանում. այսպես՝ էջմիածնի № 948 ձեռագրում, 1196 թվից (Շողակաթ, № 66). հետո առաջին և երրորդ սյունները կլորակ ձև են ընդունում, իբր թե ունենալինք պառկած Ս մեջտեղից ուղղահայաց մի գիծ անցած. այսպես է կամբրոնացու հիշատակության մեջ՝ 1197 թվից (Սիսուան, էջ 92): Վերջապես միջին սյունը սկսում է երկարելով ցած կախվել. այսպես է արդեն 1201 թվին՝ էջմիածնի № 3793 ձեռագրում (Շողակաթ, № 70) և ավելի հետո՝ Գրիգոր Ցաղմանեցու հիշատակարանում՝ 1314 թվից (Սիսական, էջ 137):

Մրանից առաջացավ նոտրագիր ա ձևը:

S տառը տարօրինակ մի ձև ունի Սմբատ Գունդատարի ստորագրության մեջ՝ 1241 թվից (Սիսուան, էջ 71), ուր երկճյուղ է տառը և գրեթե M ձևն ունի. բայց ըստ որում նույն տեղում կա նաև կանոնավոր ա ձևը, ուստի սա բացառիկ բան պետք է համարել:

Արդի ձեռագրում տառը սովորաբար նոտրի ոճով է, բայց միջին սյունը ուղղված և նոտրից մի քիչ ավելի երկար է: Սա երրորդ սյունին միանում է միացման օրենքի զանազան ձևերով և ըստ այսմ կազմում է զանազան տարբերակներ. մազագիծը ձախից առնվելով՝ երբեմն ստորնական ծ գրի ձևն է ստանում: Ոմանք երրորդ սյունի ծայրը ներս են ոլորում և ա տառը այն ժամանակ դառնում է գրեթե ր (ր ստորնական ձևով). ուրիշներ նախ գծում են երկար ա ձևը, ծայրը վայրահակ, և հետո մեջտեղից իջեցնում են եր-

կար և ուղղահայաց սյունը, կամ նաև նույն վայրահակ ծայրից մա-
զագծով ևս դառնալով՝ իջեցնում են նույն սյունը, որով տառը գը-
րեթե փ գրի ձևն է ընդունում: Վերջապես ոմանք գրում են բոլոր-
գիր և ձևի համեմատ, այսինքն հավասար սյուներով: Այս վերջին
ձևը միայն Կովկասում է գործածական և անշուշտ խոտելի է, որով-
հետև և գրից շատ տարբերություն չունի:

Արամյան ոճով տառը դարձել է Տ, որ ոլորուն զլխատառ Տ ձևի
փոքրացածն է և կազմված է դիտմամբ՝ նմանեցնելու համար հայե-
րեն գիրը լատին Տ տառին և տարբերելու համար և գրից, որ տը-
պագրություն մեջ շատ նման է ա-ին: Այս նպատակով վենետիկցիք
կազմել են մի նոր տեսակի տ, որի միջին սյունը տարբերվում է
առաջինից և վերջինից նրանով, որ ավելի բարակ է:

Բ, Բ, Բ

Երկաթագրից մինչև այժմ պահում է նույն ոճը: Արդի ձևագը-
րում միացման օրենքների համեմատ ստանում է բոլոր տարբե-
րակները: Արամյան ոճով դարձել է Բ, որ բոլորգրի կարճ ձևն է և
կազմված է դիտմամբ՝ նմանեցնելու համար հայերեն գիրը լա-
տին Բ տառին՝ հայերեն ստորնական տառերի թիվը մեկով պակա-
սեցնելու նպատակով:

Գ, Գ, Գ

Ինչպես երկաթագիր Յ գրի երկու բոլորակները միանալով դար-
ձան կիսալուսնաձև Յ կամ Յ, այսպես եղավ նաև Յ տառը, որ ա-
մեն կերպով նման էր նրան: Միայն որովհետև վերջինիս գլուխը
փակ էր, ուստի այստեղ էլ կազմվեց կլորակ գլխով մի ձև, իբր Գ,
այսպես ենք գտնում Երեբունյի 1028 թվի արձանագրության մեջ
(Շողակաթ, № 19), երեք անգամ: Ավելի հետո անշուշտ միջին գիծը
ընկավ, ճիշտ ինչպես Օ ձևի մեջ. սրա օրինակը դեռ չէ տեսնված
որևէ տեղ, բայց գրեթե նույնն է Գ ձևը, որ գտնում ենք գործած-
ված Տեկոսի 964 թվի խաչքարի արձանագրության մեջ (Շողակաթ,
№ 15): Այս ձևն է, ահա, որ կանոնավորվելով եղավ Գ, ինչպես զրու-
նում ենք առաջին անգամ Կոզովտի 999 թվի ձևագրում, միայն թե
այստեղ տառի պոչը բավական երկար է, գրիչը կրթեմն էլ գրում է Գ
և ծայրը նորից և ձևով մի գիծ էլ է ավելացնում: Տուտեորդու ձևագը-
րում՝ 1154 թվից (Այրարատ, էջ 167) տառը գրեթե Գ ձևն ունի:
Այս Գ ձևը կազմվելուց հետո համառոտության համար երկու սյու-
նների վերի կայք սկսում է ջնջվել և տառը դառնում է Գ, այսպես

ենք գտնում մեկ անգամ արդեն 999 թվին՝ Կոզովտի նույն ձևագը-
րում, և իբրև սովորական ձև՝ Սարգիս Սեանեցու ձևագրում՝ 1041
թվից (Շիրակ, էջ 50), էջմիածնի № 1214 ձևագրում՝ 1118 թվից (Շո-
ղակաթ, № 60) և այլն: Սրանից է առաջանում շղագիր ձևը, որ ան-
ցել է նաև արդի ձևագրին, ընդունելով այստեղ, պոչի օրենքի հա-
մաձայն, զանազան տարբերակներ, մինչև անգամ վերևից ձախ
ոլորված մի ձև, որ ձիշտ նման է ասորական Ե տառին:

Կ, Կ, Կ

Առաջացած է հին երկաթագիր Կ ձևից. սրանից բոլորգրին անց-
նելու համար նախապես սկսեցին սյունը կարճ գրել և որովհետև քա-
վական նուրբ գործ էր կարճ սյունի ճիշտ մեջտեղը գտնելով՝ նրա-
նից հորիզոնական մի գիծ քաշել, ուստի ինքնարեքարար երբեմն
սկսեցին գիծը վարից առնել: Այսպես առաջացավ և ձևը: Սրա հնա-
գույն վկայությունն ունենք Կոզովտի 999 թվի ձևագրում: Բայց
այլուր, ավելի հետո էլ, դեռ երկար շարունակվում է Կ ձևը. այսպես՝
Երեբունյի 1028 թվի արձանագրության մեջ (որ հետաքրքրական
բոլորգիր ձևերով է) տառը դեռ Կ ձևն ունի և ամբողջական է (Շո-
ղակաթ, № 19). բայց նույնիսկ շատ կարճ Կ ձևը գտնում ենք մինչև
1335 թիվը (Շողակաթ, № 133): Այլուր երկու ձևերն էլ միասին
գործածվում են. այսպես էջմիածնի № 2634 ձևագրի բոլորգիր հի-
շատակարանում, որ 1159 թվից է, կա երեք Կ, որոնցից երկուսը
պարզապես Կ ձևով է, իսկ մեկը այնպես կարճ է տակից, որ կա-
րող ենք ասել, թե արդեն և ձևն ունի: Ամբողջապես զուտ և ձևը գրու-
նում ենք 1266 թվին՝ էջմիածնի № 323 ձևագրում (Շողակաթ, № 84),
որ հետո ընդհանուր է դառնում և անցնում է նոտրագրին, շղագրին
և արդի ձևագրին: Վերջինիս մեջ սովորարար նոտրի ձևով է, բայց
ոմանք կարող են պոչը ցած իջեցնել, իբր Կ, ուրիշներ՝ կիսակլո-
րակ շինել, իբր Կ, և վերջապես, ոմանք էլ կլորակ, գրեթե Ե ձևով:

Փ, Փ, Փ

Երկաթագրից մինչև այժմ գրեթե նույն ոճով պահված է: Այս
տառը միակն է, որ երկաթագրում չի հպատակվել տառերի բերա-
նարացության օրենքին. այսպես մինչդեռ Բ > Բ, Պ > Պ, Օ >
> Օ, ընդհակառակը Փ գլխագիր, երկաթագիր Փ, միջին երկաթա-
գիր Փ, փոքր երկաթագիր՝ փ, անցման գիր՝ Փ: Բոլորգրի մեջ է
միայն, որ այս տառի երկու բերաններն էլ բացված են: Բացումը
կատարված է նաև վերևից և տառն ստացել է Փ ձևը. այսպես ենք

գտնում առաջին անգամ 999 թվին՝ Կոզովտի ձեռագրում կամ քիչ հետո՝ 1118 թվին՝ էջմիածնի № 1214 ձեռագրում (Շողակաթ, № 60) և 1190 թվին՝ էջմիածնի № 3795 ձեռագրում (Շողակաթ, № 65): Այնուհետև զանազանության համար՝ բացման ձևը փոխվելով՝ ձախ կողմը եղել է վերևից, աչ կողմը ներքևից. այս է մեր արդի բոլորգիր ֆ ձևը, որի առաջին վկայությունը գտնում ենք 971 թվից՝ էջմիածնի № 2679 ձեռագրում (Շողակաթ, № 36): Մի ժամանակ երկու ձևերը մրցման մեջ էին և հազաստարպես գործածական: Այսպես 1118 թվից՝ էջմիածնի № 1214 ձեռագրում (Շողակաթ, № 60) երկու ֆ կա, մեկը առաջին տեսակից, մյուսը երկրորդ տեսակից, 1196 թվից՝ էջմիածնի № 948 ձեռագրում (Շողակաթ, № 66) երեք ֆ կա, երկուսը առաջին տեսակից, երրորդը երկրորդ տեսակից: Մըրցումը շարունակվում է մինչև 1283 թիվը, վերջին անգամ պատահում ենք այս թվին էջմիածնի № 1563 ձեռագրում (Շողակաթ, № 99), որից հետո այլևս առաջին ձևը վերանում է և հաղթանակում է ֆ ձևը:

Արդի ձեռագրում տառը բոլորգրի ոճով է, բայց ունի զանազան տարբերակներ: Այսպես՝ ոմանք գրում են նախ ~ ձևը, որի մեջտեղից՝ հետո վերից վար ուղիղ մի գիծ են իջեցնում: Արիշները երկու թևերը կտրակների են վերածում, որով տառը գրեթե օ/օ ձևն է ընդունում: Առաջին թևը սյունադիրին և սյունը երկրորդ թևին միացնող մազադծերն էլ կարող են աչից կամ ձախից առնվել, որով ըստեղծվում են նոր զանազանություններ. սրանց մեջ ամենից նկատելին է այն զարդարուն ձևը, որի մեջ տառի առաջին թևը եղած է e, միջին սյունը /, վերջին թևը Յ, այնպես որ ամբողջը եղել է գրեթե ժ:

բ, ֆ, ք

Երկաթագրից մինչև բոլորգիր նույն ոճը պահպանված է: Երկրորդի 1028 թվի արձանագրության մեջ, որ բոլորգիր է, ունի տարօրինակ ձև՝ իբր ժ, որ ուրիշ տեղ չէ գործածված և կամ էթև գործածված էլ է, շուտով խափանված է: Բոլորգիր ֆ ձևի մեջ համառոտության համար հետո գլխի կտրակը կրճատվելով և թևի ձախակողմյան կոթը կրճատվելով՝ առաջացավ ~ ձևը, որ նախապես բոլորգիր էր համարվում և հետո միայն հատկացվեց նոտագրին: Այս ձևը գրտնում ենք առաջին անգամ 1435 թվին էջմիածնի № 1380 բոլորգիր ձեռագրում (Շողակաթ, № 136), ուր կա 11 հատ ֆ, որոնցից մեկը միայն ~ ձևով, մյուսները ֆ: Սրանից քիչ առաջ՝ 1323 թվին, էջմիածնի № 3793 ձեռագրում (Շողակաթ, № 126), մինչև անգամ նոտ-

րագիր լինելով հանդերձ, չենք գտնում ~ ձևը, այլ ֆ (երեք անգամ). նույնպես 1346 թվին՝ էջմիածնի № 3793 նոտագիր ձեռագրում (Շողակաթ, № 134) չկա ~, այլ միշտ ֆ. այսպես և 1348 թվի մի ձեռագրում (Շողակաթ, № 135):

Այսպիսով, մի կողմից՝ Երկրորդի տարօրինակ ձևը և մյուս կողմից՝ նոտագիր ~ ձևը՝ դրեթե բոլորովին նման են դուրս եկել հին հունարենի Փ և Χ ձևերին, բայց այս նմանությունը զուտ պատահական է:

Արդի ձեռագրում տառը նոտր ~ ձևից է ծագում, բայց այն տարբերությամբ, որ մինչդեռ նոտագրում միջնական է տառը, այստեղ դարձած է ամբողջական: Բացի սրանից, կարող է վերից կամ վարից և կամ թե՛ վերից ու թե՛ վարից մազակից ընդունել՝ աչ կողմից կամ ձախ կողմից, որով կարող է կազմել զանազան տարբերակներ, մինչև ստանում է ֆրանսերեն ձեռագիր ի ձևը: Այս պատճառով է, ահա, որ Արամյան ոճով տառիս համար հնարված է ի ձևը, ճիշտ լատին ի տառի նմանությամբ:

օ, օ, օ.

Երկաթագրի ժամանակ այս տառը չկար: Այս հնչումը տալու համար հները գրում էին ո, որից տարբեր էր աւ = աւ (իբր աու): Ավելի հետո վերջինս փոխելով իր հնչումը՝ դարձավ օ, որով երկու հնչումները նույնացան: Այս ձայնափոխությունը անշուշտ ժ դարից հին է, որին իբր ապացույց գտնում ենք փառա՛ գրությունը (փոխանակ փառաւ) Անիի Ապստամբներից ս. Գրիգոր եկեղեցու արձանագրության մեջ (Շողակաթ, № 17): Բայց պետք է կարծել, որ Հայաստանի շատ կողմերը, ինչպես այժմ էլ, ո ստացած էր ուօ երկարբրտության հնչումը, որով ո և օ տարբեր ձայներ ունեին: Այս պատճառով է, ահա, որ հայերը օ ձայնը գրելու համար չգրեցին ո, այլ ստիպված եղան գիմել օտար աղբյուրի և հունարենից առան օ ձևը: Այս գրին առաջին անգամ պատահում ենք 1214 թվին. հմտ. Տաշյան, Ցուցակ 105 ա գրված հիշատակարանում պաղատանօ՛ բառը: Սրանից քիչ ժամանակ հետո 1294 թվին Հեթում պատմիչի բժշկարանում քանիցս կա օ, թեև ոչ բոլորովին կտրակ, այլ կոթավոր ձևով, իբր օ (տե՛ս Սիսուան, էջ 338):

ֆ, ֆ, ֆ

Երկաթագրի ժամանակ այս տառը չկար, որովհետև հայերը այս ձայնը չէին կարող արտաբերել: Շատ հետո առաջանալով լեզվի մեջ մասամբ բուն հայերենի ձայնաբանական օրենքներով (օրինակ՝

ինչֆի) և մասամբ օտար լեզուներից փոխառությամբ, պետք եղաւ րենեան առանձին տառ և այն ժամանակ փոխ առան հունարեն ֆ ձևը, որ դարձաւ ֆ: Առաջին անգամ այս տառը գտնուեալ էմ գործածուած այս ձևով՝ 1270 թվականին, Հեթումի դուստր Յիմի իշխանունու անվան մեջ (Միսուան, էջ 145): Սրանից մի տարի հետո է Կոստանդնի դաշնագիրը (Միսուան, էջ 210), ուր գլուխը մի քիչ էլ վարից անվելով տառն ստացել է գ տառի արդի ձևագրի ձևը:

Արդի ձևագրում գրեթէ նոսրի ձևով է, բայց կարելի է նաև սյունը կլոր գլխից մի քիչ ավելի վերև երկարել և ծայրն էլ մի մագաղթ ավելացնել:

Կովկասում շատերը գրում են ձևագրի գլխատառ ՊՅ ձևով, իսկ Ք տառից զանազանում են միայն նրանով, որ իբր Տ՝ գլուխը մագաղթով է միացած միջին թևին, իսկ իբր Բ՝ միացում չկա և թևը անշատ է մնում:

Այս բոլորից հետո իբրև ընդհանուր դիտողություն պետք է ասել, որ ինչպես գրի տեսակների, նմանապես նրանցից յուրաքանչյուրի զանազան ձևերի համար տրված թվականները ընդունելու ենք իբրև մոտավոր թվական և համարելու ենք միշտ ավելի ուշ: Այդ թվականները մենք քաղել ենք Ալիշանի տեղագրութեանց և Շոդակաթի նմանահանութուններից, որոնք ինչքան էլ հարուստ լինեն, չէին կարող սակայն պարունակել բոլոր ձևագրերի նմուշները: Սրա համար մենք այդ թվականները իբրև առաջնորդ չենք բանած՝ գրերի զարգացման ընթացքը պարզելու համար, այլ ձևերի համեմատութունը: Այս պատճառով շատ անգամ պատահեցինք այնպիսի ձևերի, որոնց թեև ավելի ուշ ենք հանդիպում ձևագրերում, բայց զարգացման օրենքների համեմատ ավելի հին են քան մի ուրիշ ձև, որ ըստ բախտի պահված է ավելի հին մի ձևագրում: Իբր օրինակ հիշենք Փ տառի առաջին ձևը (Փ), որի գործածութեան թվականն է 999 թվից մինչև 1183, և երկրորդ ձևը (փ), որ գործածվում է 971-ից մինչև այսօր: Երկուսն էլ սրանց մեջ ավելի հին է Փ, բայց ըստ զարգացման պատմութեան՝ հնագույն ձևը առաջինն է, որ և, հետևաբար, պետք է դրվի նախքան 971 թիվը:

Վերջացնելու համար հայերեն գրերի զարգացման ընդհանուր պատմութունը, հիշենք նաև այն նորագույն փոփոխութունները, որ սմանք փորձեցին մտցնել նրանց մեջ: Ամենքին հայտնի է, որ բոլորգրի մեջ կան մի քանի տառեր, որոնք շափազանց նման են իրար և փոքր գծիկներով միայն տարբերվում են իրարից. այսպես են ա—ա, գ—դ, զ—զ, ս—ս: Օտար բառերի ընթերցանութեան, մանավանդ տպագրական փորձերի ժամանակ շատ դժվար է զանազա-

նել այս տառերը, ուստի մտածեցին մի էլք գտնել: Մուրճ թերթի խմբագիր Ա. Արասխանյանը 1898—1899 թվին հնարեց նոր տառեր. դ դարձրեց շ, զ դարձրեց շ, իսկ ա տառի մեջ միջին սյունը նրկարելով գեպի վար՝ դարձրեց պ: Մուրճի այս նորմութունը շարունակվեց մի քանի տարի, բայց հետո՝ թերթի հետ խափանվեց: Նույն խնդրով զբաղվել է նաև Վենետիկի Մխիթարյան միաբանութունը, բայց փոխանակ Մուրճի խմբագրութեան նման նորահնար և անհամաչափ ձևեր հնարելու, աշխատել է օգտվել արդեն գործածական դարձած հայ ձևերից և գ ձևի տեղ դրել է զ, գ ձևի տեղ զ, իսկ ա տառի միջին գիծը ավելի բարակ է առել: Ո և ս գրերը մընում են անփոփոխ: Այս շատ գեղեցիկ ձևափոխութունը դժբախտաբար ամենուրեք տարածված չէ:

Գ Լ Ո Ի և Ք

ՀԱՅԵՐԵՆ ԾԱԾԿԱԳՐԵՐ

Ծածկագիրը ընդհանուր անունով հասկանում ենք այն տեսակ տեսակ խորհրդավոր գրութունները, որ հին գրիչները գործածում են երբեմն իրենց գրութեան մեջ, զազունի լինելու համար, երկու նպատակով: Նախ՝ ապահովելու համար իրենց հիշատակը ապագա կեղծարարներից, որոնք ջնջելով բուն գրչի անունը, իրենց անունն էին դնում՝ գիրքը, գրչի հիշատակը և նրա «ողորմիս»-ը յուրացնելու համար: Ըստ այսմ, այս կարգի ծածկագրերը շատ սակավաթիվ են. գտնվում են միայն հիշատակարանների մեջ և ուրիշ բան չեն պարունակում, եթե ոչ գրչի անունը՝ համառոտ հիշատակութեամբ: Երկրորդ՝ որոշ շափով գաղտնի պահելու համար բժշկական կամ քիմիական այնպիսի տեղեկութուններ, որոնց շարաշար գործածութունը տղաների ձեռքով՝ կարող էր վնասակար լինել: Ըստ այսմ, այս կարգի ծածկագրութունների պատահում ենք բժշկարանների, քիմիական գրվածքների և վեցհազարյակի մեջ: Երկու պարագային էլ ծածկագրողը վստահութուն ունի դեպի այն գիտունը կամ ուսումնականը, որ կարող է հասկանալ ծածկագրի իմաստը և իբրև ուսումնական մարդ՝ բարեխիղճ կերպով կվերաբերվի հենրի հիշատակին և այն խորհրդավոր գաղտնիքներին:

Ծածկագրերը երկու տեսակ են. առաջինը՝ նրանք, որ ուղղակի հայերեն տառերն են՝ տարբեր արժեքով, այնպես որ ամեն մարդ կարող է կարդալ իբր հայերեն, բայց ամենեկին իմաստ չի գտնի: Երկրորդ՝ նրանք, որ բոլորովին նոր այբուբեն են ներկայաց-

նում և անկարելի է կարդալ նրանք՝ առանց այդ տառերի արժեքը իմանալու: Կա և ծածկագրի երրորդ տեսակը, որ այս երկուսի միջին տեղն է բռնում:

Առաջին տեսակին են պատկանում թվագիրը, փոխադրեցագիրը, զուսմագիրը, կետագիրը, կղբայրագիրը, եռագիրը:

Միջին տեղը բռնում են սյունագիրը, կառուցակագիրը, շրջագիրը:

Այս անունները հնարված են տողերիս գրողից, բացի կետագիր և կղբայրագիր բառերից: Սյունագիրը այլուր կոչված է զավագանագիր, որ տարբեր իմաստ ունենալով, հարկ համարեցի այս անունով կոչել:

Երկրորդ տեսակին են պատկանում այլաձև այբուբենով ծածկագրերը:

Թվագիր եմ կոչում ծածկագրության այն տեսակը, որի մեջ տառերը նշանակվում են իրենց թվական արժեքի պարզ բազմապատիկներով. այսպես ո (600) նշանակվում է զԳ (6×100), ի (7000) նշանակվում է ԷՈ (7×1000), յ (300) նշանակվում է զԳ (3×100) և այլն: Միավորները բնականաբար ծածկագրության այս ձևին չեն հարմարվում:

Փոխադրեցագիր եմ կոչում ծածկագրի այն տեսակը, որ յուրաքանչյուր տառի փոխարեն դրվում է տարբեր թվական դասի համապատասխան տառը: Այբուբենը բաժանվում է շորս դասի, յուրաքանչյուրը 9 տառից բաղկացած. միավորներ (որոնց մեջ մտնում են ա, բ, գ, դ, ե, զ, է, ը, ք տառերը), տասնավորներ (այն է՝ ժ—ղ), հարյուրավորներ (այն է՝ ճ—չ) և հազարավորներ (ռ—ւ): Փոխադրեցագրի մեջ միավորի տեղ գրվում է հազարավոր, տասնավորի տեղ հարյուրավոր, հարյուրավորի տեղ տասնավոր և հազարավորի տեղ միավոր:

Այստեղ դնում եմ ամբողջ ծածկագրի այբուբենը՝ յուրաքանչյուր տառի տակ դնելով իր արժեքը շղագիր:

ա	բ	գ	դ	ե	զ	է	ը	թ	ժ	ի	լ	խ
ո	ս	վ	տ	ր	ց	ւ	փ	ֆ	ն	մ	յ	ն
ծ	կ	հ	ճ	չ	ճ	մ	յ	ն	չ	ո	չ	պ
շ	ա	շ	պ	չ	ժ	ի	լ	խ	ծ	կ	ն	ձ
շ	ո	ս	վ	տ	ր	ց	ւ	փ	ք			
դ	ա	բ	գ	դ	ե	զ	է	ը	թ			

Ծածկագրի այսպիսի մի օրինակ ունենք Տաշլյանի Յուցակում, էջ 50 ա, որ հետևյալն է.

ց. բ. մ. ի. խ. կ. ի. ո. ե. ո. է. ի.
 ո. է. կ. ե. բ.

որ վերլուծելով՝ կարդում եմ.

ՉՄիմնոմ կրամաւորս.

Գրիչը սխալված է երեք տեղ. պետք է հասկանալ. «զսիմէնոն կրամաւորս» և այս վերլուծումս ճիշտ է, որովհետև գիտենք ուրիշ հիշատակարաններից, որ նույն ձեռագրի գրիչն է Միմէնոն կրամաւոր (տե՛ս անդ, էջ 49 բ):

Ինչպես տեսնվում է, ծածկագրի այս ձևի մեջ տառերի փոխանակութունը դասից դաս՝ եղել է գիրկընդիսան: Բայց կարելի է ենթադրել, որ փոխանակութունը ուրիշ տեսակ էլ եղած լինի. այսպես՝ միավորի տեղ տասնավոր կամ հարյուրավոր, տասնավորի տեղ միավոր կամ հազարավոր, հարյուրավորի տեղ տասնավոր կամ միավոր և այլն: Բայց այս ձևերին հանդիպած չեմ, ուստի չեմ ուզում օրինակներ տալ նրանց մասին: Բայց ավելորդ չեմ համարում հիշել փոխադրեցագրի զարմանալի մի օրինակ, որ հրատարակված է Հանդ. ամս. 1921, էջ 41, այսպես.

«Ձեռամբ թերավարժ գրչի ի. բ. դ. ժ. ի. բ»:

Ահիլյանը այս ծածկագիրը իրավամբ կարդում է «Մինասի». բայց անկարելի էր կարդալ, եթե այլուստ նույն անունը ծանոթ չլինեիր (հմմտ. անդ. էջ 29 և 40): Իրոք էլ թեև սրա մեջ գտնում ենք երեք անգամ միավորի տեղ տասնավոր և տասնավորի տեղ միավոր (ա-ժ, ի-բ), բայց հետո մեկ անգամ հարյուրավորի տեղ տասնավոր (մ-ի), հարյուրավորի տեղ միավոր (ն-դ), հազարավորի տեղ տասնավոր (ս-ի): Արդյոք գրիչը դիտմամբ է արել այսպիսի խառնակ փոխանակութուններ, և այն ժամանակ ինչքա՞ն դժվար պիտի լինիր ընթերցումը:

Գումարագիր եմ կոչում ծածկագրի այն տեսակը, որ յուրաքանչյուր տառ իր թվական արժեքի համեմատ վերածվում է զանազան մասերի. այդ մասերը նշանակվում են իրենց համարժեք տառերով և ընթերցողը գումարելով նրանք՝ վերածում է ամբողջի: Այսպես՝ ենթադրենք, թե ուզում ենք գրել դ. այս տառի թվական արժեքն է 4, որ իր մասերին վերածելով կլինի 2+2 կամ 3+1 և կամ 1+3, քստ այսմ էլ կարող ենք այս տառի համար իբրև ծածկագիր գրել քք կամ զա և կամ ազ, որոնք միևնույն արժեքն ունեն: Այս բացատրութունից երևում է, որ միևնույն տառը կարող է զանազան ձևերով գրվել և որքան մեծ լինի տառի թվական արժեքը,

այնքան էլ մեծ կլինի նրա ծածկագիր թիվը: Ա (1) տառը անբա-
ժանական լինելով՝ բնականաբար կարելի չէ ծածկագրել գումար-
ազարի մեջ. — ք (2) տառը կարելի է միայն ծածկագրել առ ձևով.
— գ (3) տառը կլինի առա կամ ար և կամ բա. — դ տառը կարող է
լինել առաա, աար, արա, ագ, գա, բաա: Եվ այսպես՝ մյուսներն
էլ: Որպեսզի ծածկագրված յուրաքանչյուր տառ շատ ընդարձակ տեղ
չբռնի, միանգամայն և վերծանութունը ավելի դժվար լինի, ընդ-
հանրապես ծածկագրողները կազմում են կարճ խմբեր և յուրա-
քանչյուր տառի մասերը աշխատում են առնել միևնույն դասից.
այսպես՝ միավորները միավորներից (արդեն այս դասը ուրիշ կեր-
պով կարելի չէր), տասնավորները տասնավորներից, հարյուրավոր-
ները հարյուրավորներից և հազարավորները հազարավորներից:
Հաճախ օգնություն են առնում նաև բազմապատկիչներ. երբ մի
հարյուրավորներից կամ հազարավորներից առաջ միավոր կա, այս
միավորը անշուշտ բազմապատկիչ է: Վերջապես ծածկագրին խա-
բուսիկ ձև տալու համար՝ երբեմն այս կամ այն տառը առանց ծած-
կագրելու թողնում են իր բնական ձևով:

Գումարագրի ընդարձակ մի օրինակ ունենք Տաշյանի ծուցա-
կում, էջ 997 բ, որ հետևյալն է.

Զ. դա. ոս. եեթ. ժեեթ. մմճճճճ. դճյ. լիթթ. սս. ա. մճճ. ժեե.
մմ. գճմճ. սսո. բբ. ժթ. գճ. ճճճ. ժթ. մճմ. գր. ա. եեթ. ոսո. վս. դա.
ւ. ա. լի. գգ. խթթի. բբա. ձ. դճ. ժեե. լ. սսս. ա. առ. տր. ա. մճ. դճ.
ոսվո. դե. ե. նն. որ վերլուծելով կարդում եմ՝

Զէտիլ Պողոսանին որդին յիշեա ի Տր եւ Եծ զձեձ յիւր արքա-
յութենն:

Սրա մեջ առանց ծածկագրելու են սկզբից Զ նախորդը, մեջեր-
քից երկու անգամ ռ (բայց երրորդ անգամ գրել է ոսվո=1000+
+2000+3000+1000=7000, որ է լ), իսկ վերջից եճն: Միանգա-
մայն գրիչը սխալվել է գրելով ձ, փոխանակ զ, որով եղել է զձեձ,
փոխանակ զձեգ:

Նման մի օրինակ ունենք Հանդ. ամս. 1921, էջ 29 և 40 հետևյալ
ձևով.

Զեռամբ յողնամեղ գրչի ձձ ժթ ՄՄ 00 ՌՌ ժթ դպրի.

Զեռամբ ձձ ժթ ՄՄ 00 ՌՌ ժթ թերավարժ գրչի.

Երկուսի մեջ էլ ծածկագրված տառերը գույգ են և հավասար
արժեքով. միանգամայն ա տառի տեղ գրված է 00. ամբողջը կար-
դացվում է Միլնասի (ինչպես մեկնել է Ակինյան, անդ):

Կետագիր եմ կոչում ծածկագրության այն տեսակը, ուր գոր-
ծածական են միայն ա, ծ, ն, ո տառերը՝ իբրև հիմնական, իսկ
մյուսները նշանակվում են սրանց վրա որոշ թվով կետեր ավելաց-

նելով: Որևէ տառ ծածկագրելու համար նախ նշանակվում է իր դա-
սի առաջին տառը և սրա վրա ավելացվում է մի կետ կամ կետեր՝
համեմատ այն կարգին, որ բռնում է այդ տառը իր դասում: Այս-
պես՝ բ ծածկագրելու համար դնում ենք ա՞, որովհետև պատկա-
նում է միավորների դասին և նրա մեջ բռնում է երկրորդ տեղը. —
ա ծածկագրելու համար դնում ենք ո՞, որովհետև պատկանում է
հազարավորների դասին և նրա մեջ բռնում է չորրորդ տեղը:

Կետագրի մի օրինակ ունենք Գրիգոր եպո. Տուտեորդու ինք-
նածեռագրում, որի նմանահանութունը տե՛ս Այրարատ, էջ 167:
Գրիչը մասամբ առանց ծածկագրության, մասամբ կետագրով և մա-
սամբ էլ թվագրով ու գումարագրով դնում է իր ստորագրությունը
հետևյալ ձևով.

գրի Ա.... ճ..... ո..... վարդապե Ռ.... Ճ..... Ռ..... Ա.... ԺԺ...
ԱՍ..... զն եռ սս այ. որ կարդացվում է՝

Գրիգոր վարդապետ ողի Տուտայ:

Շղագրերը կետագրությամբ չեն:

Եղբայրագիր՝ է կոչվում ծածկագրության այն ձևը, որի մեջ
յուրաքանչյուր տառի տեղ գրվում է իր հաջորդը՝ այբուրենի շար-
քից. այսպես՝ ա-ի տեղ ք, ք-ի տեղ՝ գ և այլն. իսկ վերջին Գ տառի
տեղ գրվում է ա: Ահա եղբայրագրի օրինակներ. շվհլ (ոսկի), եբբբ
(դանակ):

Եղբայրագիրը երկու տեսակ է՝ նախորդական և հաջորդական.
ինչպես կարելի է վերցնել ծածկագրելի տառի հաջորդ տառը, նույն-
պես կարելի է վերցնել նրա նախորդ տառը: Առաջին դեպքում
ծածկագիրը կարելի է կոչել հաջորդական, երկրորդ դեպքում՝ նա-
խորդական: Մեր աված երկու օրինակները հաջորդական էին. մի
օրինակ էլ տալիս ենք նախորդական ծածկագրի, որ հանում ենք
Կ. Ղաֆաղարյանի «Ալքիմիան» աշխատությունից, էջ 22:

դ ց ա խ = ե լ ա ծ
որ պետք է հասկանալ «ե ա ծ (Աստուած)»: Ինչպես տեսնում ենք,
եղբայրագրի այս ձևի մեջ ա տառը մնում է ա, մինչդեռ հաջորդա-
կան եղբայրագրով դառնում է բ:

Եռագիր եմ կոչում ծածկագրի այն տեսակը, ուր յուրաքանչ-
յուր տառ ներկայացվում է իր երեք տարբեր դասերի համապա-
տասխան կարգի գրերով. օրինակ՝ ա (1) գրելու տեղ գրում ենք
ժճն (10, 100, 1000). — մ (200) գրելու տեղ գրում ենք բխ (2, 20,
2000): Այսպիսով յուրաքանչյուր տառի տեղ գրվում է եռագիր մի

¹ Եղբայրագիր տեսնելու ինչպես և եղբայրագրի մասին եղած օրինակները,
հանում եմ Արուսեանների «Մանանայից», էջ 311:

խումբ, և ընթերցողը կարդում է միայն այն տառը, որ պակասում է քառյակը կազմելու համար:

Ահա ամբողջ այբուբենը իր եռագիր ծածկագրով.

ա	բ	գ	դ	ե	զ	է	ը	թ
ժ	ծ	ժ	յ	Կ	զ	Զ	Ձ	Ղ
ժ	Ի	Լ	Խ	Ժ	Կ	Զ	Ծ	Ղ
ա	Բ	Գ	Դ	Ե	Զ	Է	Ը	Թ
Մ	Ո	Պ	Պ	Ր	Ղ	Ճ	Վ	Ֆ
Մ	Ո	Պ	Պ	Ր	Ղ	Ճ	Վ	Ֆ
ա	Բ	Գ	Դ	Ե	Զ	Է	Ը	Թ
Մ	Ո	Պ	Պ	Ր	Ղ	Ճ	Վ	Ֆ
ա	Բ	Գ	Դ	Ե	Զ	Է	Ը	Թ
Մ	Ո	Պ	Պ	Ր	Ղ	Ճ	Վ	Ֆ

Ահա ամբողջական մի օրինակ եռագրով.

բիւժ դկց եհչ իմս դխտ բխ ծըր բիմ եծչ ղկց իմս, որ կարդացվում է.

Մ ու ռ ր ն Մ Ե ս ռ ո բ:

Մյունագիրը միևնույն կետագիրն է, բայց միայն այստեղ դասադիտի տառերը փոխանակվում են 1—4 սյուններով. ա տառի տեղ գրվում է ը, ժ տառի տեղ՝ շ, և տառի տեղ՝ ի, և ո տառի տեղ՝ իլլ: Ըստ այսմ բ ծածկագրելու համար գրում ենք ի..., ա ծածկագրելու համար՝ իլլ..., յ ծածկագրելու համար՝ իլլ... և այլն: Մյունագրի օրինակներ տե՛ս Քորոս Աղբար, հտ. Ա 77, Բ 191 և 337, Հանդ. ամս. 1892, էջ 82:

Կոտորակագիրը նախորդի հետ նույն է, միայն թե այստեղ սյունների փոխարեն գրվում են 1—4 կետեր, և այս կետերը մյուսներից բաժանվում են հորիզոնական գծիկով՝ ճիշտ ինչպես հասարակ կոտորակի համարին ու հայտարարը: Սրա օրինակն ունենք Սրվանձտյանի Մանանայի մեջ, էջ 312, հետևյալ ձևով.

⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
Ե	ր	կ	ի	ն	ք	ո	բ	ո
ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա	ա

⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
Գ	ա	ր	ն	ա	ն	ն	չ	ա
ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն	ն

Սրվանձտյանը ասում է, թե այբուբենը փոխանակ չորսի, կարելի է բաժանել նաև 3, 5 դասի կամ ինչքան որ ուզենք, և ըստ այնմ փոխել համարիչի ու հայտարարի կետերի թիվը. բայց այս տեսակ կոտորակագրերի համար օրինակ չկա:

Երջագիր եմ կոչում ծածկագրի այն տեսակը, որ կազմվում է հայերեն տառերին շրջված դիրք տալով: Երջագրի մի օրինակ գրտե՛րվել է Սևանում՝ մի խաչքարի վրա, որ Այխվալդ գերմանացու օրինակութեամբ հրատարակել է Այլիշանը՝ Սիսական, էջ 79: Այս գրի ճիշտ օրինակը ունենալու համար կարելի է թափանցիկ թղթի վրա գրել երկաթագիր այբուբենը և թուղթը գլխիվայր շրջելուց հետո՝ ետևի կողմից (կամ որ նույն է՝ հայերու մեջ) դիտել տառերը: Այսպիսով, Գ տառը դառնում է Փ, Բ տառը դառնում է Ն, Ս տառը դառնում է Բ և այլն (ամբողջ այբուբենը տե՛ս այլաձև այբուբենների տախտակում):

Երջագիր արձանագրութեանս վրա երկար խոսում է Գայուստ Տեր-Մկրտչյան, Շոդակաթ, էջ 137—141: Սևանի մեջ որոնելով Այխվալդի խաչքարը, գտել և ստուգել է, որ վրան կա 9 տող երկաթագիր արձանագրություն, որ հետևյալն է.

«Սա է փրկիչ աշխարհի և յոյս հաւատացելոց/ խոք երկըրպա-վէր զկպտ քճչ աղ/աթս յիշեցէք/ Ջր կազմող/ Պղէ»:

Սրա մեջ փակագծյալ մասը պարզ շրջագիր է, այսինքն՝ տառերը դարձած են աջից ձախ շրջվածագիրը ցույց է տալիս, որ Այխվալդը օրինակել է միայն մեկ տողը, որ է վեցերորդը, մինչդեռ շրջագրով են նաև 5-րդ և 7-րդ տողերը: Բացի սրանից, Այխվալդը իր արձանագրած տողը գլխիվայր է շրջել, որով առաջացել է շրջագիր գրութիւնը: Մենք այսուր խոսել ենք աջից ձախ գրութեան վրա, իբրև ծածկագրի նման մի բան կամ քմահաճույք: Գ. Տեր-Մկրտչյանը կարծում է, որ սա հին Գանիելյան գրութեան շարունակութիւնն է, որ իբր թե ասորական ոճով աջից ձախ էր և «բոլորովին անհավանական» է համարում, որ հիշյալ գրութիւնը «որևէ գոչախոս» լինի. որովհետև, նախ՝ իր տեսած հազարավոր ձեռագրերում աջից ձախ գրելու այդպիսի ուրիշ փորձ չի տեսել, և երկրորդ՝ որ կարապետ քահանան եթև ուզեր, որ հիշելին իրեն, ինչու ծածկագրով պիտի գրեր իր անունը: Մենք սրան իբրև պատասխան մասնանիջ ենք անում Սկևռա վանքի մասնատուփի արձանագրութիւնը, որ նույնպես աջից ձախ է. երկրորդ՝ եթե տարօրինակ գտնենք կարապետ քահանայի հիշատակութեան ծածկագիր լինելը, տարօրինակ և ազնիւ տարօրինակ պիտի գտնենք նաև բոլոր ծածկագրերը, որոնք էլ ազնիւ դժվար վերածնելի են և որոնց մեջ միշտ մեկը իր անունը դնում և խնդրում է, որ հիշեն: Այս բոլորի բացատրութիւնն այն է, որ գրիչները ծածկագիրը հասկանալու լափ հմուտ մարդուն համարում են ուսումնական և իբր այն՝ վրան վստահութիւն ունեն. հրեաների անունն ու հիշատակը եղծողները միշտ տգետներն են, որոնց համար էլ գրված է ծածկագիրը:

Մենք մեր ցուցակում շրջագիրը դրինք Այսպիսի դեռևս բայց ուզողը կարող է թուղթը գլխիվայր շրջել և այն ժամանակ կուսե- նա պարզ, աշից ձախ դարձած այբուբեն:

Մածկագրի մի ավելի բարդ տեսակն է կազմում կրկնակ ծած- կագիրը, որի պլուսը պատկանում է Կ. Ղաֆաղյանին (տե՛ս իր «Ալքիմիան Պատմական Հայաստանում» աշխատությունը, Երևան, 1940, էջ 22):

Որովհետև ծածկագրերի մի քանի տեսակներ շատ սովորական էին դարձել և այլևս գաղտնի չէր կարելի համարել, ուստի ոմանք հնարել են կրկնակ ծածկագիրը: Նախ գրվում է մի ծածկագրով, որ պետք է վերլուծել, բայց ստացվում է մի ուրիշ ծածկագիր, որ նույնպես պետք է վերլուծել՝ ստանալու համար բուն իմաստը:

Այն կրկնակ ծածկագիրը, որ գտել է Կ. Ղաֆաղյանը, կա- րելի է կոչել սյունագիր-եզրայրագիր: Մրա մի օրինակը գտնվում է Աղթամարից բերված մի ձեռագիր ավետարանում: Գրված է նախ

|||: ||: |||: |: |: |||:

որ վերլուծելով, կարգում ենք՝

մ ժ ն դ ա մ

այս էլ վերլուծում ենք նախորդական եղբայրագրով և ստանում՝

1 ի 2 ե ա յ:

Կա նաև մի ուրիշ կրկնակ ծածկագիր (տե՛ս նույն տեղը), որ կարելի է կոչել կեռագիր-եզրայրագիր: Ահա մի օրինակ էլ նույն ձեռագրից.

ա: | n: | ա. | ժ:

Այս կետագրի վերլուծումը տալիս է՝

դ ց ա խ

որ նախորդական եղբայրագրով վերլուծելով ստանում ենք

ե լ ա ծ

այսինքն «և ած(Աստուած)»:

Այլաձև այբուբեններից առաջինը կոչվում է աղավնագիր. հանված է Սվզոկիրա գտնված մի ձեռագրից, որ պատկանում էր Գավիթ Շիրինյանին: Այս անձը նույն գրերը օրինակելով մի թղթի վրա՝ ուղարկել է Սեբաստիա, իր եղբայր Տիգրան Շիրինյանին: Վերջինից ստանալով Կարապետ Գաբրիկյանը 1908-ին, ուղարկել էր

ինձ 1911 թվին: Թղթի վրա գրված է եղել այս մակագրությունը. «Հայոց Սենեքերիմ թագաւորին հին մատենաներէն օրինակված է»: Նույն թուղթը պարունակում էր նաև հայոց հին նշանագրերը և «Հա- յոց պատիւով բառերն», իսկ ծածկագրի համար գրված է այս վեր- նագիրը. «Այս է հայոց հին աղավնագիրն»: Մրանից ավելի տեղե- կութուն չունենք:

Երկրորդ այլաձև այբուբենը հանված է Սեբաստիա գտնված մի ձեռագրից, որ պատկանում էր սեբաստացի նաղարեթ Ղորղոռյա- նին: Ձեռագիրը գրված է ՌՃԿԲ—1713 թվին և է հեղինակություն կամ ծաղկաքաղ Շանյիտան և անարժան ծառայ ձեր մեղապարտ Մարտիրոս սուտանուն Սեբաստացույ: Արաչին մասն է Բժշկա- րան, երկրորդ մասն է Պայթարնամա, ուր կա և պողպատ շինելու, թրի ու դանակի մուխ տալու և ոսկու և արծաթի բաժինը: Հառաջա- բանում հիշված է, թե հայոց Հեթում թագավորը 18 հազար զորքով գնացել է թշնամու վրա և հետո Բաղդադի նասր խալիֆայի մոտ, ուր գտել է Ստեփանոս անուն իմաստուն մեկին, և սրան թարգմա- նել՝ տալով հիշյալ գրքերը՝ բերել է Հայաստան: Ձեռագրի վերջին մասը պակաս է: Թե՛ Բժշկարանում, և թե՛ Պայթարնամայում ինչ- ինչ բառեր գրված էին մի տեսակ ծածկագրով, տգետների ձեռքով շարաշար գործածությունից խուսափելու նպատակով: Ահա մի օրի- նակ.

Եւ զինչ («ամարմիններ») որ շոր լինի կակղցնել այս է (մի շարք թվելուց հետո)... թէ ΔVεΞϞԾ շոր դայ, հալէ և զբաղնեցն մուրն ի վրայ ձգէ, կակղնայ:

Այս կարգի ծածկագրված բառերի բնդհանուր թիվն էր 24: Թըղ- թակից բարեկամս՝ Գաբրիկյան, 1905 թվին ձեռք բեռելով հիշյալ ձեռագիրը, ամբողջապես ընդօրինակում է: Սեփականատերը այնու- հետև մեկնում է Ամերիկա՝ հետը տանելով նաև բնագիրը: Գաբրիկ- յանն աշխատում է վերլուծել հիշյալ բառերը և մակագրելով նա- խաղասությանց իմաստից՝ մի քանի բառ մեկնում է. այնուհետև բացվում են մյուս բառերն էլ: Բայց ծածկագրված բառերի սահմա- նափակ թիվը բավական չէր ամբողջ այբուբենը երևան հանելու հա- մար: Այնուհետև դիմում է վեցհաղարչակի հմուտ անձերի, ինչպես նաև մի քանի վարպետ ոսկերիչների, հատկապես հրացանագործ Ոսկեհան և Գևորգ էկեահյան անուն անձերին: Մրանք հայտնել են, թե հիշյալ գրերը կոչվում են աղավնագիր և մի քանի հատի ձևն էլ տվել են, որ ճիշտ համապատասխան է եղել Բժշկարանի այբուբե- նին: Վերջինը հայտնել է նաև, որ իր հայրն ու պապը գործ էին ան- ծում հիշյալ գրերը իբրև ծածկագիր և թե իրենց մոտ մնում են դեռ այդ գրություններից: Բայց որովհետև նրանք իրենց վարպետներին

երդում են տված եղել, ուստի ծածկագրի գաղտնիքը երևան չեն հանել:

Գարիկյանը հայտնում էր նաև, որ հակառակ իր ջանքերին, ուրիշ որևէ Բժշկարանում կամ մի այլ ձեռագրում նմանօրինակ կամ այլ ձևի ծածկագրի շի տեսել: Միայն մի տեղ պատահել է պէժոնիա բառին՝ գրված ծածկագրով, այսպես՝ **ԿԵՐԵՆ**, որից երևում է, որ **Կ, Ե, Ռ**, ա տառերը հայերենի հետ գրեթե նույն են. **Ե-ն** կազմված է նույնպես հայերեն **Ե-ից**, ի առնված է լատինից, իսկ վերջին տառը հայերեն **Ն** ձևն է, պատկած դիրքով և կառուցը ձևափոխված: Բժշկարանի ծածկագրի հետ բուրոսովին նույնն է այն, որ գտել է Ն. Քարամյանցը 1886 թվին և հրատարակել է ZDMG թերթի մեջ, հտ. 40, էջ 318—319: Քարամյանի գտած ծածկագրին է հետևյալ նախադասությունը.

Յիշեցէք զմեղապարտ յովասափ սարկաւաքն:

Արա մեջ գտնում ենք երկու տառ, որ պակասում էին Բժշկարանում. այն է **Վ** և **Գ**, որ ավելացրել ենք մեր ցուցակի մեջ:

Բժշկարանի տառերից մի քիչ տարբեր են **Կ, Ղ, Մ, Ս, Բ** տառերը.— առաջինը **Կ**՝ բժշկարանի մեջ ձեռագիր զ տառի ձևն ունի. այստեղ վերի կողմից մի քիչ երկար թև ստանալով՝ անշնորհք գործված կ տառի ձևն է առել.— երկրորդը **Ղ**՝ այստեղ ունի (**Լ**. ձևը, որ իսկապես նույնն է բժշկարանի ձևի հետ, միայն բաժանված է մասերի.— երրորդ **Մ**՝ զուրկ է թևի ավելորդ խաղերից, որ ունի նույն տառը բժշկարանում.— չորրորդ **Ս**՝ զուրկ է բժշկարանի ձևի սկզբից ու վերջից ավելացած փշիկներից.— վերջապես հինգերորդը **Բ**՝ նոտրագրի ձևն ունի, մինչդեռ բժշկարանում վերից ու վարից փակ **Վ** տառի ձևն ունի. բուրոսովին տարբեր է **Վ** տառը, որ և դրինք մեր ցուցակի մեջ՝ տակը աստղանիշով:

Նրորոգ այլաձև այբուբենը գտավ, մեկնեց ու հրատարակեց Կ. Ղաֆաղարյանը՝ իր «Ալքիմիան Պատմական Հայաստանում» աշխատության մեջ (Երևան, 1940, էջ 18): Հեղինակը այս այբուբենը լայն շարժումով գործածված է գտնում մեր Պետական Գրական թանգարանի Ալքիմիական ձեռագրում: Կոչում է շրջագիր, բայց ինչպես ինքն էլ նկատում է, տառերից մի քանիսը այնքան են փոխված, որ այլևս անճանաչելի են դարձել: Իսկապես տասը տառ գրեթե անփոփոխ հայերեն տառերն են, ոմանք երկաթագիր, ոմանք բուրոսագիր, ոմանք նույնիսկ շղագիր (այսպես են՝ **Ժ, Ի, Մ, Ա, Զ, Ը, Թ, Կ, Ս, Պ**). 7 տառ կազմված են հայերեն տառերից որոշ ձևափոխությամբ (այսպես են՝ **Պ, Ը, Բ, Գ, Կ, Ս, Գ**). 7 տառ շրջագիր են զանազան դիրքերով (այսպես են՝ **Ր, Գ, Լ, Ե, Ա, Ս, Բ**). 12 տառ էլ բուրոսովին նոր ձև են ստացել (այսպես են՝ **Ս, Ե, Գ, Է, Թ, Խ, Ծ, Կ, Ծ, Ս, Ա, Բ**):

Սո հարմար համարեցի այս ծածկագիրը կոչել Իմիական ծածկագիր:

Չորրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ, յոթերորդ և ութերորդ սյունակի այբուբենները գտել է հ. Ժիրար ճիզվիթ քահանան, որ հմուտ արևելագետ է և ունի ընդարձակ ուսումնասիրություններ Փոքր Ասիայի և Հայաստանի մասին, երկար ժամանակ մնացել է Կեսարիա, Ալզոնկիա և Սեբաստիա: Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքում գտնելով ձեռագիր մի Հայոց Պատմություն Սենեզբորմից սկսած՝ պատրաստել է մի ընդարձակ քննական հրատարակություն, հանդերձ ուսումնասիրությամբ: Վերոհիշյալ այբուբեններն էլ գտել է զանազան ձեռագրերում: № 4—5 կոչում էմ Դավրյան, որովհետև ասվում է, թե այս երկու այբուբենները Դավիթ Անհաղթ փիլիսոփայի գործածածներն են: № 6-ը գործածվել է Ալեքսանդր Մեծի ժամանակներից սկսած մինչև Արշակունիները. ուստի և կոչում էմ նախաշակունյան: № 7-ը գործածել են վրացիները՝ նախքան քրիստոնեությունը ընդունելը. այս պատճառով էլ կոչում էմ նախավրացական: № 8-ը գործածվել է Մեսրոպյան գրերից առաջ, ուստի և կոչում էմ նախամեսրոպյան, այս գրերից շատերը նույնն են աղավեսագրի հետ:

2. Ժիրար գտել է նաև նույն ծածկագրի թվանշանները, որոնք են՝

Y	Γ	ϛ	Υ	Α	կամ Α	φ	±	ϙ	Τ
1	2	3	4	5	6	7	8	9	

Արանց տասնյակները, հարյուրյակներն ու հազարյակները կազմելու համար թվի վերևում դնում են 1, 2, 3 կետ:

Իններորդ սյունակը ներկայացնում է այն ծածկագիր այբուբենը, որ ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսը գործածել է իր համախոհների հետ թղթակցելու համար Դավիթ-Դանիելյան վեճերի ժամանակ, ԺՊ դարի սկզբում: Այս ծածկագրով գտնված են ամբողջական նամակներ և այլ գրություններ: Գաղտնիքը լուծեց Միքայան Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը (տե՛ս իր հոդվածը Արարատի մեջ, 1883, էջ 35—49 «Ներսեսիան ծածկագիր» վերնագրով):

Տասնմեկերորդ ծածկագիրը գտավ Կ. Ղաֆաղարյանը՝ մեր Պետական Գրական թանգարանի մի ձեռագիր ժողովածուի մեջ, որ պարունակում է տաղեր, ալքիմիա, ժամանց ևն: Բանալին գտնվում էր նույն ձեռագրում, որից և հրատարակեց Ղաֆաղարյանը, իր «Ալքիմիան» աշխատության մեջ, էջ 19: Հեղինակը այս ծածկագիրը կոչում է «զավազանագիր ծածկագիր»: Գործածված է նաև Ծ.

Հայայանի ձեռագրացուցակի մեջ, № 359 ձեռագրի հիշատակարանում:

Այս ծածկագիրը կետագրի և սյունագրի մի ալ տեսակն է և բռնում է սրանց և այլաձև այբուբենների միջին տեղը: Կազմված է ինն առանձին այլաձև տառերից, որոնք ներկայացնում են ա-բ տառերը. սրանց վրա ավելացնելով մի-մի կետ, ստացվում են ծ-ղ տառերը. ավելացնելով երկու-երկու կետ, ստացվում են ե-զ տառերը. ավելացնելով երեք-երեք կետ, ստացվում են ա-է տառերը:

Տառանիշներին մի քանիսը հիշեցնում են բուն հայ տառերը. այսպես՝ երկրորդ տառանիշը թևազուրկ ք է, երրորդը զ տառն է, միայն գլուխը եռանկյունաձև և դրված գազաթիկն, չորրորդը կրկնված թևազուրկ ղ է, վեցերորդը շրջված գլխատառ զ է՝ բարձրացած սյունի գազաթիկն, յոթերորդը, ըստ այսմ, կրկնված և մի քիչ ձևափոխված ե-է տառն է. մյուսները անծանոթ են:

Տասներկուերորդ ծածկագիրը գտավ նույնպես Կ. Ղաֆաղարյանը՝ Ե. Հայայանի հրատարակած Ցուցակի № 359 ձեռագրի ավետարանի հիշատակարանում (1611 թվից):

Ղաֆաղարյանը կետերի հաշիվը հիմք բռնելով, կարողացավ ոչ միայն սրամիտ կերպով վերլուծել գաղտնիքը, այլև նրա հիման վրա կազմեց ամբողջ ծածկագիր այբուբենը, որ և հրատարակեց իր «Ալեքսիան պատմական Հայաստանում» աշխատության մեջ, էջ 23, որից քաղում ենք և մենք: Անծանոթ են մնում է, ք, և, ձ, չ, պ, յ, փ, որոնք բոլորը միասին ներկայացնում են իրապես երկու տառաձև:

Ծածկագրի գրութունը բոլորովին նույնն է նախորդ (11-րդ) ծածկագրի հետ, միայն այստեղ ինը հիմնական նշանները բոլորովին ուրիշ ձև ունեն:

Տարակույս չկա, որ ծածկագրերի այս բոլոր տեսակներն էլ զանազան գրիչների հնարագիտության արդյունք են և քիչ ծավալ ստացած: Մյուսագրի վրա խոսում է Մյուլլերը (Müller, Nicht Mesropische Schriftzeichen Bei den Armeniern, WVKM, 10, 129—132), որ այս գրութունը նման է գտնում Կելտացոց Ogham կոչված գրության, ուր տառերը նույնպես կազմված էին մինչև 5 գծիկների զանազան ձևափոխությամբ: Ըստ իս, այս նմանությունը պատահական է. անշուշտ հայերը ծանոթություն անգամ ունեցած չէին նույն Օգամ նշանագրերի հետ: Այլաձև այբուբենների մեծագույն մասը կազմված է հայերեն այբուբենից՝ թեթև փոփոխությամբ, կրճատումով կամ հավելումով. մյուսներն էլ հույն կամ լատին այբուբենից հարմարեցրած են: Այսպես՝ աղավիհագրի մեջ ա լատինական ձեռագիր A ձևից է, ք կամ հայերեն Բ ձևից է կազմված՝ թևը

կրճատելով և կամ լատինական Բ տառն է ըստ նոր տառագարձության. զ մեր ձեռագրի ձևն է, է նույնն է երկաթագրի հետ. այսպես և՛ կ, և, ձ, մ, յ, չ, ք, ջ, վ, ց, փ, ք, օ, ֆ միևնույն հայերեն տառերն են՝ շնչին ձևավորմամբ. ա տառը պատկած դիրքով առնված երկաթագիրն է, ղ տառի պոչը կտրված է և նրա փոխարեն՝ վրան երկու կետ ավելացրած: Մի քանիսը, ինչպես Գաբրիլյանը ևս նկատում է, դեպի ձախ կրկնութունն է տառի, այսպես են՝ ծ, յ, ի, ռ տառերը: Մյուս այբուբեններն էլ նման բաներ են. Գավթյան այբուբենի մեջ ա տառը, որ լատիներեն ձեռագրի լեզ ձևն ունի, իհարկե ուրիշ բան չէ, եթե ոչ մեր շղագիր ա տառը՝ ուրորուն և դարդարուն ձևով: Ավելորդ ենք կարծում ամեն մեկի վրա խոսել մի առ մի:

Ո՞ր թվականին են ծածկագրերի զանազան տեսակները: Գումարագրի համար մեր բերած օրինակը Տաշյանի ցուցակից՝ 1618 թվից է, երկրորդ օրինակը (Ակինյանի)՝ 1572 թվից. ավելի հին է փոխարինագրի օրինակը (Տաշյան, ցուցակ, էջ 50 ա), 1439 թվից: Վերջապես Գրիգոր վրդ. Տուտերդու ծածկագիրը, որ միաժամանակ պարունակում է կետագիր, թվագիր և գումարագիր, Ո՞ր—1154 թվից է (տե՛ս Ալիշան, Այրարատ, 166 բ): Մյուսագրի օրինակների հնագույնը 1298 թվից է (Պորոս աղբար, բ, 337), մյուսները ավելի նոր են, այն է՝ 1465 թվից (Պորոս աղբար, ա, 77), 1640 թվից (Բ. 191), ԺՊ դարից (Հանդ. ամս. 1892, 82): Մյուսները կարծում է, թե քանի որ ծածկագրերի մեջ օ և ֆ տառերը չկան, ուստի են «hinter das XII. Jahrhundert»: Սակայն Աղավիհագիրը ունի այս երկու տառերը, եթե միայն ավելի հետո ավելացրած չեն: Ըստ Գաբրիլյանի՝ Սեբաստիայի մեջ ավանդաբար պատմվում է, թե Սենեքերիմ թագավորն ու հայ իշխանները իրենց մեջ ծածկագիր մի գրութուն էին գործածում. և որովհետև մեր թվականներն էլ մինչև 1154 են տառում մեզ, ուստի կարող ենք ասել, թե այս ծածկագրերն էլ ԺԱ դարում են հնարված: Սրան համապատասխան է այն հանգամանքը, որ ծածկագիր տառերից շատը նոտրագրի, նույնիսկ շղագրի վրայից է շինված. ինչպես աղավիհագիր Ք, որ պարզապես նոտր Ք տառն է, Չ, որ մեր շղագիր Չ տառն է ևլն: Գավթյան գրերի երկրորդ տեսակը հայանապես Իսթի գրերի նմանողություն է ևլն:

Մնում է մեզ քննել այս ծածկագրերին տրված զանազան անունների ծագումը: Հները սովորություն ունեին որևէ բան ընթերցողի աչքին պատմական ընծայելու համար՝ վերագրել նշանավոր մի անձի կամ առհասարակ հնության: Այսպես՝ Երազահանը Գանիկ Մարգարեինն է, Յաճախապատումը՝ Կուսավորինն է, Հետին շարականներ՝ Սահակինն ու Մեսրոպինն են: Գրերի մեջ էլ հայոց նշանագրերը (տե՛ս գլուխ Դ) ընծայվում են Ադամ նահապետին,

ժածկագրերից երկու տեսակ՝ Գավիթ Անհաղթին, մյուսները՝ նախարշակունյան, նախամեսրոպյան և նախավրացական շրջաններին: Այս բոլորը այն ժամանակի հոգեբանությամբ բմբռնելի գրական կեղծիքներ են: Կեղծիք չէ միայն աղավնագիր բառը (աղավնու գիր), որ բառ իս բուն «ժածկագիր» նշանակությունն ունի, ճիշտ այնպէս, ինչպես ունենք ժածկալեզվի համար ԵՆՏՊԻ լեզու, ագամի լեզու կամ կոկերեն: Այս աղավնագիր բառը հետո շփոթվելով, դիտմամբ կամ պատահմամբ, դարձել է Աղվանից գիր, և այս անունով էլ հիշված են ժածկագրերը մեր ձեռագրերում տեղ տեղ:

Ժածկագրերի շարքում կարելի էր դասել նաև հայ սղագրական նշանները, որոնց համար արդեն ունենք երեք դրուժյուն, գլխավորն է հ. Աթանաս Տիրոյանի հրատարակածը (Վենետիկ, 1888), «Սղագրություն հայկական» վերնագրով, Գաբելսբերգերի գրության համաձայն:

Հայերեն սղագրության նորագույն մի դրուժյուն հնարեց Կովկասում նշանավոր մանկավարժ Աեդրակ Մանդինյանը, բայց միջոց չունենալով հրատարակելու՝ ձեռագրերը թողեց իր որդի էլեքտորագետ Գևորգ Մանդինյանին: Վերջինս, որ Քավրիզ էր գտնելով, 1923 թվին հայտնեց ինձ, որ նույն ձեռագրերը հանձնել է Ստեփան Կանալանին՝ Հայաստանի Պետական թանգարանում պահելու համար:

Սղագրերի մասին խոսելը մեր ծրագրից դուրս է:

Այստեղ ղնում եմ ժածկագրերի համադրական տախտակը¹. գրքիս առաջին տպագրության մեջ այդ տախտակը պատրաստել էր Պետրոգրադի Գեղարվեստական ակադեմիայի նախագահ պրոֆ. Ալեքսանդր Թամանյանը:

¹ Տաշառի Ակնարկից (էջ 89 ծան.) տեղեկանում եմ, որ ժածկագրությանց վրա խոսել է նաև Բրոսե հայագետը և մի քանի տեսակ էլ հրատարակել է Բրոսեն մինչև 19 տեսակ ժածկագիր է նախադրում. հմմտ. իր հոդվածը՝ Variétés arméniennes, Mélanges Asiatiques, V, 65—67 (երեք տախտակով): Ամբողջության համար պետք է այս գրվածքն էլ ի նկատի ունենալ, բայց դժբախտաբար այդ գրվածքը չեմ տեսել:

ԱՂՎԱՆՆԻՑ ԳԻՐՐԷ՝

Մեսրոպի կենսագրութեան մեջ արդեն տեսանք, որ Մեսրոպը հորինել է նաև աղվանից գիրը՝

Քն աղվանները գիր ունեին, վկայում է այդ մասին Մովսես Կաղանկատվացին, ինքն էլ աղվան, իր Աղվանից պատմութեան մեջ, գիրք Ա, գլ. գ, հետևյալ ձևով. «Այ ի սոցանե, որք գիտեն զդպրութիւն՝ երբայցիք, լատինացիք, որով և Հոռոմք վարին, Սպանեացիք, Յոյնք, Մարք, Հայք, Աղուանք...»:

Վրացի նշանավոր գիտնական Շանիձեն՝ իր մի պատվական աշխատութեան մեջ (Новооткрытый алфавит Кавказских Албанцев и его значение для науки, Тбилиси, 1938), էջ 3՝ գտնում է, որ Կաղանկատվացու հիշյալ տեղեկութիւնը քաղված է Հիպպոլիտից, որի բառերը հետևյալ ձևով են. Οἱ δὲ ἐπιστάμενοι αὐτῶν γράμματα εἰσιν: Ἰβηρες, Λατίνα, οἷς χρῶνται οἱ Ῥωμαῖοι, Ἑκάνοι, Ἑλληνες, Μήδοι, Ἀρμένιοι...

Նկատելի է, որ Հիպպոլիտի հատվածում գրագետ ազգերի շարքի մեջ առաջին տեղը տրված է վրացոց՝ նույն իսկ հույներից, հոռոմայցիներից և մարերից առաջ: Կաղանկատվացու հատվածում նրա տեղ դրված է երբայցիք, որ պակասում է Հիպպոլիտում: Գծրախտարար ձեռքի տակ շունիմ Հիպպոլիտը, որպեսզի ավելի ուշադրութեամբ կարողանայի քննել, թե որտե՞ղ է սխալը. Հիպպոլիտի՝ մտտ՝ ու մտացել է հիշել երբայցոց, թե՞ Կաղանկատվացու մտտ՝ որ մտացել է հիշել վրացոց և նրանց տեղ գրել է երբայցոց: Իմ կարծիքով՝ քննարկում երկուսն էլ գրված պիտի լինեին և հետո անունների նմանութեան պատճառով խառնվել են իրար: Շանիձեն նկատում է սակայն, որ Հիպպոլիտի մտտ չկա Աղվանք, իսկ Կաղանկատվացին ավելացնում է: Այս արդարացի հավելումը ցույց է տալիս, թե աղվանները գիր ունեին, որովհետև Կաղանկատվացին Հիպպոլիտից ավելի լավ գիտեր, թե իրենք գիր ունեին՝, թե ոչ: Միևնույն ժամանակ Կաղանկատվացին ասում է. «Յես այսորիկ

¹ Այս դուրը ներկայացնում է հեղինակի «Աղվանից գիրը» հոդվածը, տպագրված ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագրում» (1941, 3—4, էջ 3—11), Հեղինակը մտադիր էր այս հոդվածի նյութը ներմտել «Մեսրոպյան գրերը» զլխի մեջ, լուրաքանչյուր տարի քննութեամբ, ինչպես վարվել է վրաց գրերի հետ, կամ էլ առանձին դուրս դարձնել: Քանի որ հեղինակը չի կատարել առաջինը, մենք հոդվածը նույնութեամբ ծերիկայացնում ենք որպես առանձին դուրս: Մեր հոդվածից ավելացրել ենք առաջին նախադասութիւնը և կրճատել ենք հոդվածի առաջին պարբերութիւնը, որի բովանդակութիւնը շատ ավելի ընդարձակ ձևով գրված է Մեսրոպի կենսագրութեան մեջ, աղվանից գրերը հորինելուն նվիրված հատվածում:— Խմբ.:

գերեցաւ ի Խաղրաց աշխարհս Ազուանից, հրկէզ եղեն եկեղեցիք և կտակարանք: Շանիձեն գտնում է, որ Խաղրաց այս արշավանքը Զ դարի առաջին կեսին է և այն «կտակարանք» ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ աղվաներեն լեզվով Հին և Նոր կտակարանները:

Աղվաններն գրի գոյութեան վստահելի ապացուցներէ մեկն էլ հայոց Բարգեն կաթողիկոսի ժամանակ, այն է՝ Զ դարի սկզբում գրված այն նամակն է, որ պահված է Գիրք Թղթոցի մեջ՝ էջ 48—51: Այստեղ գտնում ենք հետևյալ հատվածը. «Այսուիկ վարիմք հաւատովք, զոր և գրեցաք իսկ ձեզ յառաջագոյն, Վրաց և Աղուանից միաբանութեամբ, իւրաքանչիւր աշխարհի գրով: Ըն այժմ զնոյն երկրորդեցաք»:

Աղվանից ազգը, լեզուն և գրականութիւնը շարունակում են իրենց գոյութիւնը ոչ միայն արաբների, այլև մոնղոլների արշավանքի ժամանակ: Այս մասին մի զարմանալի վկայութիւն ունենք Հեթում պատմիչի մոտ (տպ. Վենետիկ, 1842, էջ 14): Խոսելով հայոց մասին, հեղինակը ասում է թէ «ունին նշանագիրս արամեանս և այլս եւ՝ որ ասին հայոյն»: Այս տարօրինակ բառը երկրորդ անգամ գտնում ենք էջ 24, ուր խոսելով արաբների մասին, ասում է թէ «կալան զմեծն Ասիա ողջոյն, բաց ի թագաւորութենէն Ասիա-դաց, որ ի Վիրս, և բաց ի գաւառէն անտի թագաւորութեան Հայոց, որ ռամկորէն կոչի Հայոյն»: Այս երկու նախնազք զբէմ կալան Սարակինոսաց եւ ոչ կամեցան բնաւ հպատակիլ նոցա եւ այնպէս գրտան ապաստան եւ պատասխարան ամենայն քրիստոնէից, զորս հալածէին Սարակինոսք: Այս բացատրութիւնից երևում է, որ Հայոյնը Աղվանքը պետք է լինի. նկատի ունենանք նաև այն, որ, ըստ Հեթում պատմիչի՝ Հայաստանի սահմանը սկսվում է Գարբանդ (Միրալի) քաղաքից, որով Աղվանքը լինում է Հայաստանի մաս (զուրկ Թ). պատմիչը Աղվանք անունով՝ առանձին երկիր չգիտե:

Ըստ այս տեղեկութեան, ուրեմն նույնիսկ 1305 թվին աղվաններն զբերը գոյութիւն ունեին. բայց թէ ի՞նչ եղավ այնուհետև, տեղեկութիւն չունենք: Անշուշտ հայերենի ազդեցութեան տակ՝ այդ գիրն ու գրականութիւնը այնպես են ջնջվել, որ հետք անգամ չի մնացել: Ըվ հաստատապես կարող ենք ասել, թէ մեր զանազան ձեռագրերի մեջ հիշված «աղուաներէն» գրերը աղավանգիր բառի հետ շփոթելու արդյունք է: Այսպիսին է, օրինակ, Քարամյանցի գտած գիրը՝ որ ձեռագրում կոչված է «Գիր Աղուանից». Քարամյանը հավատացել է ձեռագրի մեջ եղած այդ անվանումին և հրատարակել ծածկագրերը իբրև նորագոյտ աղվաններն գիր: Այս կեղծիքի մասին տե՛ս նաև Ֆրեդերիկ Մուրատի հոդվածը՝ Հանդ. ամս. 1903 (էջ 334—335):

Թե աղավանգիր և աղվանից գիր իբրև մերձավոր բառեր կարող էին հեշտութեամբ շփոթվել իրար հետ, համար. Աղավանի հատուկ առումը, որ Սեբաստիայում հնչվում է Աղվան, նույնպես Աղուանից գրութիւնը՝ փոխանակ «Աղուանից» (Յուցակ ձեռագրաց Թավրիզի, 44, էջ 369 ք):

Գիտունները շատ են հետաքրքրվել գտնելու համար որևէ հետք աղվանների լեզվից ու գրից. բայց իրենց բոլոր ջանքերը զուր են անցել և գտնվածներն էլ սուտ են դուրս եկել: Այսպես՝ Մակար եպս. Բարխուդարյանց (Պատմ. Աղուանից, Վրդշատ. 1902, էջ 17) կարծում է, թէ գտել է աղվանից գրերով մի կարճ արձանագրութիւն Գերբենդի պարսպի արտաքին պատի վրա, որի նմանահանութիւնն էլ տալիս է Աղուանից երկիր և դրացիք, էջ 119: Նույնպես ֆրանսիացի հայագետ E. Boré, Cop. I. II, էջ 49 խոսում է աղվաններն մի հին ձեռագրի մասին, որ գտնվել է էջմիածնում և որի մասին զեկուցել է 1838-ին ֆրանսիական ակադեմիայում: Բայց այս էլ ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ հայերեն նոսր գիրը (տե՛ս Խորենացի, թարգմ. Խ. Ստեփաննի, Բ տպ., ծան. 750):

Շանիձեն ասում է, որ նման ենթագրական աղվաններն արձանագրութիւններ գտել են Ս. եպս. Զաւլայանց՝ Գմանիսում, Վարդիսուբանիում, Քիլվարում, մի քանի վրացի գիտնականներ՝ Վրաստանի զանազան կողմերում և մի արձանագրութիւն էլ հին Գանձակում (այս բոլորի նմանահանութիւնը տե՛ս Շանիձեի վերոհիշյալ գրքում, էջ 54—61): Բայց սրանցից ոչ մեկը չկարողացավ մի որևէ գաղտնիք բաց անել:

Անմոռանալի փառքի ու պատվի արժանի եղավ վրացի երիտասարդ գիտնական Արուստան, որ 1937 թ. սեպտ. 28-ին էջմիածնի (այժմ Երևանի) Ձեռագրատան № 7117 ձեռագրում գտավ կորած աղվաններն գրերը: Գյուտի ավետիսը հայտնեց իր ուսուցիչ Շանիձեին, որ իսկույն մեկնեց Երևան (28—29 հոկտ. 1937 թ.), ի մոտոսուսումնասիրեց ձեռագիրը և իր ուսումնասիրութիւնը հրատարակեց վերոհիշյալ աշխատութեան մեջ, որից քաղում ենք մենք էլ բոլոր կարևոր տեղեկութիւնները:

Ձեռագրի բուն օրինակը բերված է եղել Կաֆայից (Թևոդոսիա), Կիրակոս Վիրապեցու ձեռքով. Թովմա Մեծոփեցու աշակերտ Հովհան Արճիշեցին նույնից արտագրել է նոր օրինակը՝ սրբագրութեամբ իր ուսուցիչ և Մեծոփի առաջնորդ Թովմայի: Մեծոփեցին առաջնորդ եղավ 1411-ին և մեռավ 1448-ին, ուստի ձեռագիրն էլ օրինակված է 1411—48 թվերին: Շատ ավելի հին է մայր ձեռագիրը, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո:

Ձեռագիրը շատ լուրջ լեզվաբանական բազմալեզվյան մի աշ-

խատուութիւն է, որ պատիվ է բերում թե՛ հեղինակին և թե՛ արտագրողին: Այս բանը գիտակցում է նաև ինքը Քովման, որ հիշատակարանում ասում է. «Բայց զոչք ընկալարուք զսա՝ իբրև դտախտակն Մովսիսի և գնեւտարանն Քրիստոսի և մի ոք պախարակեսցէ զսա, զի ի վագուց ժամանակաց նախատինս կրէաք յազգաց քրիստոնէից. այսօր Լտ զսա Աստուած ի ձեռս մեր»:

Զեռագիրը բովանդակում է քերականական և բառարանական բազմաառնակ տեղեկութիւններ, որոնց թվում նաև 7 լեզվի այբուբեն (հունարեն, ասորերեն, լատիներեն, վրացերեն, աղվաներեն, խպտիերեն և արաբերեն), և աղոթքի նմուշներ հունարեն, ասորերեն, վրացերեն, պարսկերեն, արաբերեն, քրդերեն և թուրքերեն լեզուներով, բոլորն էլ հայատառ: Տառաձևերը 9-րդ, 10-րդ և 11-րդ դարերի գրութեան կերպարանքն ունին. տառադարձութիւնը հին հայոց ձևով է. յ ձայնի փոխարեն հաճախ գրված է ղ և Ֆ-ի դեմ՝ փ. այս բոլորը ցույց է տալիս, որ մայր օրինակը Թ-ԹԱ դարերից էր:

Այս հարուստ այբուբենի առաջ մեր առաջին հարցը այն է, թե արդյոք մի վարպետ խեղդատակի կամ խարեբայի հետ չէ՞ մեր գործը և ի՞նչ երաշխիք ունինք վստահելու համար նրա ճշտութեան: Բայց անշուշտ պետք չէ կասկածել՝ հետևյալ պատճառներով.

ա) Գիրքը բոլորովին լուրջ բովանդակութիւն ունի. զբաղվում է միայն գիտական հարցերով, քերականութեամբ ու բառարանով, և ոչ թե խխտարական կամ հմայական ցնորարանութեամբ, որպեսզի թույլ տայինք մեզ կասկածել այբուբենի ճշմարտութեան վրա:

բ) Աղվանից այբուբենը մենակ չէ. նա գտնվում է վեց ուրիշ այբուբենների հետ, որոնք ոչ մի կեղծիք չեն պարունակում. ինչո՞ւ աղվաներենի վրա կասկածել:

գ) Բացի այբուբեններից, կան նաև մի քանի լեզվով աղոթքներ, որոնք, ինչպես տառադարձութիւնը և հնչումը ցույց են տալիս, ավելի նոր ժամանակներից են. ունինք արգեն նրանց մեջ Ֆ ձայնը և ղ հնչված ցն՝ փոխանակ է: (Փակագծի մեջ նկատենք, որ քրդերեն հատվածը քուրդ լեզվի ու գրականութեան ամենահին նմուշն է, գոնև 400 տարի ավելի հին, քան մեր նոր աղբյուրները: Ի. Արուսեան իրավունք ունի հպարտանալու նաև իր այս գլուխով, որ և արժանի է առանձին ուսումնասիրութեան՝ մի քրդագետի կողմից): Արդ՝ այս գրվածքներն էլ բոլորովին ճիշտ են և որևէ կեղծիք չեն ներկայացնում: Եթե գրիչը խարեբայի մեկը լինէր՝ կարող էր աղվաներենից էլ մի սուտ բան սարքել:

դ) Իրավունք չկա կասկածելու նաև այն պատճառով, որ գիրքը գրել տվողը և սրբագրողը Քովմա Մեծփեցին է, Ժճ դարի հա-

յոց ամենից մեծ մարդը, նշանավոր գրող և պատմիչ, հայրապետական աթոռի փոխադրութեան գլխավոր հեղինակ և էջմիածնի երկրորդ հիմնադիր:

ե) Մեծփեցին այնպիսի մեծ արժեք է տալիս այս աշխատութեան, որ աստվածաշնորհ տաճարանյա պատվիրաններին և Քրիստոսի ավետարանին հավասար է դնում: Արգեն այս հանդգնութիւնը չափազանց է. և կարելի՞ բան է, որ այսպիսի հանդգնութեանց հետո նա մեզ կեղծիք ու խարեբայութիւն հրամցնէր:

զ) Նրանք, որ կասկածում են նորագլուխ աղվան այբուբենի ստուգութեան վրա, առաջնորդված են անշուշտ իրերի արգի դրութեան աղգեցութեամբ: Արգեն մի քանի հարցեր տարի է, որ աղվաներեն այբուբենը անհետ կորել է և նրանք չեն կարողանում հավատալ այդ անսպասելի մեծ գլուխին: Նրանք նման են այն մարդուն, որ երկար ժամանակ խավարում մնալուց հետո՝ չի կարողանում նայել լույսին: Բայց շտոանանք, որ Մեծփեցին ապրում էր ԺԳ դարում. 1387 թվին՝ Լենկթիմուրի արշավանքի սարսափից փախավ ապաստանեց ս. Կարապետի վանքը. իր ժամանակ դեռ մոռացված չէր աղվաներեն այբուբենը, քանի որ Հեթում պատմիչը նրա գլուխը հիշում է դեռ 1305 թվին:

է) Բայց նույնիսկ եթե ենթադրենք, որ Մեծփեցու ժամանակ ջնջված էր աղվաներենը, շտոանանք, որ նա օրինակել է Կաֆայի ձեռագրից, որ ԺԱ դարից էր, հրե դեռ աղվաներեն լեզուն և գիրը գործածական էին:

ը) Նորագլուխ աղվաներեն այբուբենի տառերի թիվը 52 է. ոչ մի մարդ չէր կարող երևակայել այսպիսի ճոխ այբուբեն. և եթե Մեծփեցին մի կեղծիք արած լինէր, անշուշտ նա կկազմեր միայն և միմիայն 36 կամ 38 տառ, որպեսզի համաձայն լինէր հայերեն այբուբենին, ինչպես են այն բոլոր «աղվանից գրերը», որոնք զանազան մարդկանց կեղծիքներն են իբրև գաղտնագիր:

թ) Բացարձակապես անսովոր է նաև այբուբենի շարքը, որ ոչ մի լեզվի այբուբենի շարքին համապատասխան չէ, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո: Եթե Մեծփեցին կեղծիք արած լինէր, որտեղի՞ց կամ ինչո՞ւ պետք է հնարեր այսպիսի նորատեսակ շարք:

ժ) Անսովոր են նաև տառերի անունները, որոնք ոչ մի լեզվի մեջ գոյութիւն չունեն:

Այս պատճառարանութիւնները ստիպում են մեզ ջնջել մեր բոլոր կասկածները և ընդունել, որ աղվանգրված այբուբենը, որի գլուխը պարտական ենք վրացի գիտնական Իլիա Արուսեանին, բոլորովին ստույգ և վստահելի է, ինչպես մանրամասն ուսումնասիրութեամբ ապացուցել է նաև Շանիձեն:

Այստեղ դնում ենք աղվանից այբուբենը, տառերի անուններով և արժեքով:

1. Ա	ալթ	ա	19. Զ	ճառ	ճ	37. Ծ	ճամ	ճ
2. Ե	ողեթ	օ	20. Ը	զոխ	զ	38. Ծ	ճայ	ճ
3. Ը	չիմ	չ	21. Զ	կար	կ	39. Ծ	չատ	չ
4. Զ	զատ	զ	22. Մ	լիտ	լ	40. Գ	պէն	պ
5. Ժ	էք	է	23. Զ	հէտ	հ	41. Ծ	փէս	փ
6. Ծ	զատ	զ	24. Կ	հայ	հ	42. Ծ	կատ	կ
7. Զ	ծն	ծ	25. Ե	ար	ար	43. Զ	սեկ	ս
8. Բ	ժիւ	ժ	26. Կ	ցոյ	ց	44. Կ	վեղ	վ
9. Գ	թաս	թ	27. Զ	ճի	ճ	45. Զ	տիւր	տ
10. Լ	էա	է	28. Ե	չայ	չ	46. Զ	սոյ	ս
11. Դ	ժուդ	ժ	29. Զ	ճակ	ճ	47. Ե	թոն	թ
12. Ծ	ժա	ժ	30. Զ	կառ	կ	48. Լ	ճաւ	ճ
13. Կ	իրք	իր	31. Զ	նուց	ն	49. Ծ	ցայն	ց
14. Ե	շա	շ	32. Լ	չայ	չ	50. Ծ	յայդ	յ
15. Գ	լան	լ	33. Զ	չաք	չ	51. Կ	փիւր	փ
16. Զ	իւա	ի	34. Գ	չայն	չ	52. Կ	քիւ	ք
17. Գ	իւն	ի	35. Մ	ուն	ու			
18. Ի	քան	ք	36. Զ	տայ	տ			

Կա սակայն մի կետ, որ մի անորոշ բիծ է դնում աղվաներին այբուբենի վրա:

Հունարեն տառերը թվելու ժամանակ Δ, Ο, Χ, Ψ տառերը փոխանակ անվանելու դեպքում, ο (ո), φ (փ), ψ (փս), կոչում է ելտա, ու, բի (կարդա փ), փու: Ասորերեն տառերից չորսը (g, z, l, '), փոխանակ կոչելու gimai, zain, lamed, 'ayin, կոչում է դամլ, դէ, լաթղ, էյ: Հատիներեն տառերից E պակասում է, իսկ H կոչում է խա (փոխանակ հա) և I իկա (փոխանակ ի). այս վերջինը (իկա) ձեացել է Ի անվան վրա ավելացնելով հաջորդ K կա տառի անունը, և այս սխալը շարունակվում է՝ ամեն մի տառ ստանալով իրեն հաջորդող տառի անունը: Վրացերենի մեջ պակասում է երրորդ տառը՝ Գ: Այսպիսի սխալներ, որոնք արտագրութայն արդյունք են, կան նաև մյուս այբուբեններում և հավանաբար կան նաև աղվանից այբուբենի մեջ: Բայց տառերի ձևը և շարքը պետք է ճիշտ լինին՝ ինչպես մյուսներն են ճիշտ:

Այս վերապահությամբ քննենք ուրեմն այբուբենը.—

Աղվաներեն այբուբենը բաղկացած է 52 տառից, որից 9 ձայնավոր և 43-ը բաղաձայն:

Ձ ա յ ն ա վ ո ռ ն ե ր ն ե ն՝

Երկու տեսակ ա, երեք տեսակ ի, և մի մի տեսակ ե, է, օ, ու:

Բ ա ղ ա ձ ա յ ն ն հ ր ն ե ն՝

Շրթնային— ա, 2 փ

Ատամնական— դ, 2 ա, ք

Կատկային— գ, 3 կ, ֆ

Քմական— 2 շ, 3 ճ, 2 շ

Սերական— ձ, ծ., 2 ց

Շշական— 3 գ, 2 ժ, 2 շ, 2 ս

Կիսաձայն— 2 յ, վ

Նայ— 2 լ, —

Ռնգական— մ, ն

Կոկորդական— 2 խ, 2 հ

Եթե այս հնչյունների ընդհանուր հորինվածությունը քննենք, կտեսնենք, որ մի մասը ճշտիվ համաչափ է իրար, մի մասը՝ ոչ: Այսպես՝ ունինք երկու տեսակ ա-ի դեմ՝ երեք տեսակ ի և մի մի տեսակ ե, է, օ, ու: Երկու տեսակ ա-ի դեմ սպասելի էր երկու տեսակ ի. ուստի ի-երից մեկը հավանաբար հնչվում էր իւ (ü): Եթե ունենայինք երկու տեսակ ու, մեկը ü պիտի համարեինք. բայց քանի որ միայն մի ու կա, ուստի երրորդ ի ձայնը համարում եմ ü, որ արդեն գործածված է տիւ, փիւ տառանունների մեջ:

Շրթնայինների մեջ ք լկա. կա մի ալ և 2 փ. համաչափություն

նը շատ խախտւտ է. ուստի երկու վ-երից մեկը պետք է համարել ֆ, իսկ ք մտու ազելորդ բաղաձայններից մեկի հետ շփոթված է: Քե բ ձայնը գոյութուն ունի լեզվի մեջ՝ ցույց են տալիս այբուբենի մեջ էր և իբր տառերի անունները:

Ատամնականների մեջ մեկ ա ազելորդ է:

Կատկայիներից ունինք մի գ, մի Կ և երեք կ. այս երեքը շատ անհամաչափ է. ուստի պետք է կարծել, որ նրանցից երկուսը ներկայացնում են դ և զ՝ ձայները:

Քմականները լավ են, միայն մի ք ազելորդ է:

Մեքականները նույնպես լավ են, բայց մի ց ազելորդ է:

Շշականների խումբը սքանչելի է. 2 ժ, 2 շ, 2 ս շատ համաչափ են. միայն 3 զ-ից մեկը ազելորդ է:

Կիսաձայնների մեջ 2 յ-ի դեմ սպասելի էր 2 վ, այն է՝ վ և ւ (v, w):

Նայերից 2 լ-ի դեմ սպասելի էր 2 ո, այն է՝ ո և ր. արդեն տառերի անունների մեջ սրանք գործածված են. հմմտ. զառլ, իբր, նառ, կար, ար, կառ, տիւ, փիւ: Անշուշտ սրանք շփոթված ու խառնված են ազելորդ տառերի հետ:

Ռնդականները և կոկորդականները շատ համաչափ են:

Պականներն ու ազելորդները ճշտիվ լրացնում են իրար:

Ըստ այսմ աղվաներեն տառերը հետևյալներն են (ըստ մեր ենթադրության).

Ձայնազորներ՝ 2 ա, 2 ի, ե, է, օ, ու, իւ:

(Երկրորդ ա ներկայացնում էր հավանորեն օ հնչյունը, որ այսօր էլ այնքան առատ է Ղարաբաղի բարբառում):

Բաղաձայններ՝

Շրթնային— բ, պ, փ, ֆ

Ատամնական— դ, ա, բ

Կատկային— գ, կ, ք

Քմական— 2 շ, 2 ք, 2 շ

Մեքական— ձ, ծ, ց

Շշական— 2 գ, 2 ժ, 2 շ, 2 ս

Կիսաձայն— 2 յ, վ, ւ

Նայ— 2 յ, ր, ո

Ռնդական— մ, ն

Կոկորդական— 2 ի, 2 ք, դ, ղ՝

Տառերի արժեքի մասին որոշ վերապահություն ունենալու պատճառով չենք կարող ընկալանարար խոսել տառաձևերի ծագման մասին և համեմատել ուրիշ այբուբենների հետ: Այնուամենայնիվ կարելի է հիշել Զ (ա), որ շատ նման է մեր նոտրագիր հնաձև գր-

խատառ ա-ին. 6-րդ տառը (զառլ) նման է գլխիվայր դարձած և մի պոչը կտրած Զ-ի.

9-րդ տառը քաս, նման է հուն. Թ-ի:

11-րդ տառը ր (յուլ) նման է մեծացրած էրրայական yod-ի:

13-րդ տառը լվ (յբբ) նման է շուռ տված լ-ի:

16-րդ տառը (իևա) նույն իբր տառն է՝ տակից ազելացրած մի պոչ՝ երկու կողմ թեքված:

18-րդ տառը (դան) հայերեն Դ տառն է՝ գլուխը կոտրած:

23-րդ տառը (հետ) նույն է հյ. և տառի հետ՝ միայն տակին, ձախից մի թև ազելացրած:

28-րդ տառը (շայ) գլխիվայր շրջված Զ է:

31-րդ տառը (նուց) մեր և տառն է, կառուցը մեծ և երկրորդ սյունը կ-ի նման դեպի ցած քաշած:

34-րդ տառը (շայն) նման է մեր սովորական զ-ին, միայն պոչը կտրած:

35-րդ տառը ճիշտ մեր Բ ձևն ունի՝ վրան ազելացրած մի շեշտ՝ ւ-ի փոխարեն:

38-րդ տառը (ծայ) նման է մեր Զ-ին՝ գլխիվայր շրջած և պոչը մի քիչ ձևափոխած:

39-րդ տառը (շատ) նման է մեր Զ-ին, նույնպես շուռ տված և պոչը ձևափոխած:

46-րդ տառը (սոյ) շատ նման է լատին S-ին:

50-րդ տառը (յայդ) նույն է 11-րդ տառի (յուլ) հետ, որի աջ կողքից մի կանթ կա ազելացրած:

51-րդ տառը (փիւ) թե՛ անունով, թե՛ ձևով և թե՛ տեղով նույն է մեր փ-ի հետ: Ուստի պետք է ընդունել, թե 41-րդ տառը (փես) հնչվում էր ֆ:

52-րդ տառը (բի) հետու չէ մեր Ք-ից:

Բացի սրանցից նկատելի է, որ երկու 6-երը (19 և 27) իրարից են կազմված:

Նույնպես երկու յ-երը (11 և 50) իրարից են կազմված (անունով էլ նույն են):

Երկու ի-երը (13 և 16) իրարից են կազմված:

Երկու ա-երը (36 և 45) գրեթե նույն ձևն ունին՝ երկրորդը առաջինի նուրբ մասը մեծացրած և կողքից մի թև ազելացրած:

Երբ տառաձևերը համեմատում ենք իրար հետ, տեսնում ենք, որ մի քանիսը շատ նման են: Օրինակ՝ № 6 և № 33 հավասարապես նման են բողբոջի Թ-ի. բայց առաջինի գլուխը կարճ է, իսկ երկրորդինը՝ երկար: № 12 և № 49 հավասարապես նման են լատինական գլխատառ Դ-ին, բայց առաջինը գլխի ձախակողմում փշիկ

չունի, իսկ երկրորդը ունի: Ըստ այսմ, № № 25 և 47 թեև համասարապես բոլորովին նման են գլխատառ Ն-ին, և № № 1 և 29 նույն են մեր Ձ-ի հետ, պետք է ենթադրել, թե ունեցել են մի փոքրիկ տարբերություն, որ գրչագրի ձեռքի տակ անհետացել է: Ըստ իմ՝ № 1-ի մեջ Ձ-ի գլուխը ավելի կլոր և բունը ավելի երկար է, քան № 29-ում: Ենթադրելի է նաև, որ № 25 և № 47 տարբերվում էին կտուցի մեծությամբ:

Տառերի անուններից հետևյալները բոլորովին կամ մասամբ նման են հայերեն անուններին.— շա, ինա, խեն, ցոյ, շայ, ձայ, պէն (քէն), փիւ: Իսկ ընդհանրապես տառանունները կազմում են հետևյալ խմբակները.

1. նա, ժա, շա.
2. լան, դան.
3. կար, աւ, կառ.
4. ցոյ, սոյ.
5. նայ, շայ, ջայ, տայ, ձայ.
6. են, պէն, իէն.
7. ջայն, ցայն.
8. գատ, շատ, կատ.
9. տիւ, փիւ.

Առանձին է մնում մեծագույն մասը.— ալք, օղեթ, զիմ, էք, գառլ, ժիլ, քաս, յուզ, իրք, ինա, նառ, գոխ, լիտ, ուէտ, նի, մակ, նուց, շաք, ուն, խամ, փէս, սէկ, վէգ, իոն, ծաւ, յայզ, ֆիւ:

Վրացականին նման անուններ են՝ են, ինա, խամ, ժիլ (ծիլ), նառ (նար), ուն (ուն), ցայն (ցան):

Ամենատարօրինակն է տառերի շարքը, որ ոչ մի այբուբենի հետ նմանություն չունի. հայերենի հետ նման են գալիս սկիզբը (ա), միջից էք, գառլ, են (=հյ. ե, գ, № 5, 6, 7, որ տեղով էլ նույն են), ժա, իրք (=հյ. ժ, ի, № 12, 13), շատ, պէն (=հյ. շ, պ, № 39, 40), սկկ, վէգ, տիւ (=հյ. ս, վ, տ, № 43, 44, 45) և վերջից՝ փիւ, ֆիւ: Բացի սրանից քաս (ք) տառը բռնում է իններորդ տեղը՝ ճիշտ հայերեն ք տառի պես:

Աղբյաներեն տառերի գյուտը ոչ միայն գիտական մեծ արժեք ունի, այլև գալիս է փարատելու այն կասկածները, որ ոմանք ունեին Կորյունի արժանահամատույնի մասին և հաստատելու, որ Կորյունը ճշմարտախոս պատմիչ է և նրա խոսքերը պետք է ընդունել ամենայն սրբությամբ:

Ա. ՅՈՒՑԱԿ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐԻ

Հ. Արարած		Յ 3 3 3	*53. Արարած	ՅՅ Յ Յ Յ	*104. Արարածի (N. Արարած)	Կ
1		Բ	54. Առան	Յ	105. Արարած	Կ
2		Ը 0 0 0 0	55. "	Յ	106. Արարածի (N. Արարած)	Կ
3		Ս	56. "	Յ	107. Արարածի (N. Արարած)	Կ
4		Մ	*58. Արարած	Յ	108. Արարածի (N. Արարած)	Կ
5	(+4)	Բ Ը	*57. Արարած	Յ	109. Արարած	Կ
6		Բ Ը Ը Ը	58. Արարած	Յ	*110. "	Կ
7		Բ Ը Ը Ը	59. Արարած	Յ	111. Արարած	Կ
8		Բ Ը Ը Ը	*60. Արարած	Յ	112. Արարած	Կ
9		Բ Ը Ը Ը	*61. Արարած	Յ	*113. Արարած	Կ
10		Բ Ը Ը Ը	*62. Արարած	Յ	114. Արարած	Կ
11		Բ Ը Ը Ը	*63. Արարած	Յ	115. Արարած	Կ
12		Բ Ը Ը Ը	64. Արարած	Յ	116. Արարած	Կ
13		Բ Ը Ը Ը	65. "	Յ	117. Արարած	Կ
14		Բ Ը Ը Ը	*66. Արարած	Յ	118. Արարած	Կ
15		Բ Ը Ը Ը	*67. "	Յ	119. Արարած	Կ
16		Բ Ը Ը Ը	*68. "	Յ	*120. Արարած	Կ
17		Բ Ը Ը Ը	69. (Արարած)	Յ	121. Արարած	Կ
18		Բ Ը Ը Ը	70. Արարած (Արարած)	Յ	+122. Արարած	Կ
19		Բ Ը Ը Ը	71. Արարած	Յ	*123. Արարած	Կ
20		Բ Ը Ը Ը	72. Արարած	Յ	124. Արարած (Արարած)	Կ
21		Բ Ը Ը Ը	+73. "	Յ	+125. Արարած	Կ
22		Բ Ը Ը Ը	74. Արարած	Յ	126. Արարած	Կ
23		Բ Ը Ը Ը	*75. Արարած	Յ	127. Արարած	Կ
24		Բ Ը Ը Ը	76. Արարած	Յ	128. "	Կ
25		Բ Ը Ը Ը	77. Արարած	Յ	129. Արարած	Կ
26		Բ Ը Ը Ը	78. Արարած	Յ	130. Արարած	Կ
27		Բ Ը Ը Ը	79. "	Յ	131. Արարած	Կ
28		Բ Ը Ը Ը	80. Արարած	Յ	132. Արարած	Կ
29		Բ Ը Ը Ը	*81. Արարած	Յ	*133. Արարած	Կ
30		Բ Ը Ը Ը	*82. Արարած	Յ	134. Արարած	Կ
31		Բ Ը Ը Ը	*83. "	Յ	135. Արարած	Կ
32		Բ Ը Ը Ը	*84. "	Յ	136. "	Կ
33		Բ Ը Ը Ը	*85. Արարած	Յ	137. Արարած	Կ
34		Բ Ը Ը Ը	86. Արարած	Յ	138. Արարած	Կ
35		Բ Ը Ը Ը	87. Արարած (Արարած)	Յ	139. Արարած	Կ
36		Բ Ը Ը Ը	88. Արարած	Յ	140. Արարած	Կ
37		Բ Ը Ը Ը	89. Արարած	Յ	*141. "	Կ
38		Բ Ը Ը Ը	90. Արարած	Յ	142. Արարած	Կ
39		Բ Ը Ը Ը	*91. "	Յ	*143. "	Կ
40		Բ Ը Ը Ը	92. Արարած	Յ	144. Արարած	Կ
41		Բ Ը Ը Ը	93. "	Յ	*145. "	Կ
42		Բ Ը Ը Ը	94. "	Յ	146. Արարած	Կ
43		Բ Ը Ը Ը	+95. Արարած	Յ	147. Արարած	Կ
44		Բ Ը Ը Ը	96. Արարած	Յ	148. Արարած	Կ
45		Բ Ը Ը Ը	*97. "	Յ	149. Արարած	Կ
46		Բ Ը Ը Ը	+98. Արարած	Յ	*150. Արարած	Կ
47		Բ Ը Ը Ը	99. Արարած	Յ	151. Արարած	Կ
48		Բ Ը Ը Ը	100. Արարած	Յ	152. Արարած	Կ
49		Բ Ը Ը Ը	101. Արարած	Յ	153. Արարած	Կ
50		Բ Ը Ը Ը	102. Արարած	Յ	154. Արարած	Կ
51		Բ Ը Ը Ը	103. Արարած	Յ	155. Արարած	Կ
+52. (Արարած)		Բ Ը Ը Ը	104. Արարած	Յ	156. Արարած	Կ

-155. Արկաւոր (զգ.)
 -156. Արկաւոր (ըր-
 կիտեմ)
 -157. Արկիւր
 -158. Արկիւր
 *159. Արկաւոր
 *160. Արկաւոր
 *161. Արկիւր
 162. Արկաւ
 163. Արկաւոր
 -164. Արկիւր
 165. Արկաւոր
 166. Արկաւոր
 167. Արկաւոր
 168. Արկաւոր
 169. Արկաւոր
 170. Արկաւոր
 171. Արկաւոր
 172. Արկաւ
 173. Արկաւ
 +174. Արկաւոր
 *175. Արկաւոր
 176. Արկաւոր
 *177. Արկաւ
 178. Արկաւոր
 179. Արկաւոր
 180. Արկաւ
 181. Արկաւոր
 182. Արկաւ
 183. Արկաւոր
 184. Արկաւ
 185. Արկաւոր
 186. Արկաւոր
 187. Արկաւոր
 *188. Արկաւ
 +189. Արկաւ
 190. Արկաւ
 -191. Արկաւոր
 -192. Արկաւ
 -193. Արկաւոր
 *194. Արկաւ
 +195. Արկաւոր
 -196. Արկաւ
 -197. Արկաւոր
 198. Արկաւ
 -199. Արկաւ
 *200. Արկաւ
 201. Արկաւ
 202. Արկաւ
 203. Արկաւ
 204. Արկաւ
 205. Արկաւ
 206. Արկաւ
 207. Արկաւ
 208. Արկաւ
 209. Արկաւ
 210. Արկաւ
 211. Արկաւ
 212. Արկաւ
 213. Արկաւ
 214. Արկաւ
 215. Արկաւ
 216. Արկաւ
 217. Արկաւ
 218. Արկաւ
 219. Արկաւ
 220. Արկաւ
 221. Արկաւ
 222. Արկաւ
 223. Արկաւ
 224. Արկաւ
 225. Արկաւ
 226. Արկաւ
 227. Արկաւ
 228. Արկաւ
 229. Արկաւ
 230. Արկաւ
 231. Արկաւ
 232. Արկաւ
 233. Արկաւ
 234. Արկաւ
 235. Արկաւ
 236. Արկաւ
 237. Արկաւ
 238. Արկաւ
 239. Արկաւ
 240. Արկաւ
 241. Արկաւ
 242. Արկաւ
 243. Արկաւ
 244. Արկաւ
 245. Արկաւ
 246. Արկաւ
 247. Արկաւ
 248. Արկաւ
 249. Արկաւ
 250. Արկաւ
 251. Արկաւ
 252. Արկաւ
 253. Արկաւ
 254. Արկաւ
 255. Արկաւ
 256. Արկաւ
 257. Արկաւ
 258. Արկաւ
 259. Արկաւ
 260. Արկաւ
 261. Արկաւ
 262. Արկաւ
 263. Արկաւ

209. Արկաւ
 210. Արկաւ
 211. Արկաւ
 212. Արկաւ
 213. Արկաւ
 214. Արկաւ
 215. Արկաւ
 *216. Արկաւ
 *217. Արկաւ
 218. Արկաւ
 219. Արկաւ
 *220. Արկաւ
 221. Արկաւ
 *222. Արկաւ
 223. Արկաւ
 *224. Արկաւ
 225. Արկաւ
 *226. Արկաւ
 *227. Արկաւ
 228. Արկաւ
 229. Արկաւ
 230. Արկաւ
 231. Արկաւ
 232. Արկաւ
 233. Արկաւ
 *234. Արկաւ
 235. Արկաւ
 236. Արկաւ
 237. Արկաւ
 238. Արկաւ
 239. Արկաւ
 240. Արկաւ
 241. Արկաւ
 242. Արկաւ
 243. Արկաւ
 244. Արկաւ
 245. Արկաւ
 246. Արկաւ
 247. Արկաւ
 248. Արկաւ
 249. Արկաւ
 250. Արկաւ
 251. Արկաւ
 252. Արկաւ
 253. Արկաւ
 254. Արկաւ
 255. Արկաւ
 256. Արկաւ
 257. Արկաւ
 258. Արկաւ
 259. Արկաւ
 260. Արկաւ
 261. Արկաւ
 262. Արկաւ
 263. Արկաւ

*264. Արկաւ
 265. Արկաւ
 -266. Արկաւ
 *267. Արկաւ
 268. Արկաւ
 *269. Արկաւ
 270. Արկաւ
 *271. Արկաւ
 *272. Արկաւ
 273. Արկաւ
 274. Արկաւ
 275. Արկաւ
 276. Արկաւ
 -277. Արկաւ
 278. Արկաւ
 279. Արկաւ
 280. Արկաւ
 281. Արկաւ
 282. Արկաւ
 283. Արկաւ
 284. Արկաւ
 285. Արկաւ
 *286. Արկաւ
 287. Արկաւ
 288. Արկաւ
 289. Արկաւ
 290. Արկաւ
 291. Արկաւ
 292. Արկաւ
 293. Արկաւ
 294. Արկաւ
 295. Արկաւ
 296. Արկաւ
 297. Արկաւ
 *298. Արկաւ
 299. Արկաւ
 300. Արկաւ
 301. Արկաւ
 302. Արկաւ
 303. Արկաւ
 304. Արկաւ
 *305. Արկաւ
 306. Արկաւ
 *307. Արկաւ
 308. Արկաւ
 *309. Արկաւ
 310. Արկաւ
 311. Արկաւ
 *312. Արկաւ
 313. Արկաւ
 314. Արկաւ
 315. Արկաւ
 316. Արկաւ
 317. Արկաւ

ՀԱՅԵՐԵՆ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐ

- * 3. Այլ
- *455. Արտիկ
- *456. Արտիկ?
- *457. Արտիկ
- *458. Արտիկ
- *459. Արտիկ
- *460. Արտիկ
- * 50. Արտիկ
- * 62. Արտիկ
- *451. Արտիկ
- 71. Արտիկ
- 76. Արտիկ
- 78. Արտիկ
- 77. Արտիկ
- * 82. Արտիկ
- 85. Արտիկ
- 90. Արտիկ
- 93. Արտիկ
- *462. Արտիկ?
- *463. Արտիկ
- 105. Արտիկ
- +107. Արտիկ
- 464. Արտիկ
- 108. Արտիկ
- 118. Արտիկ
- *120. Արտիկ
- 465. Արտիկ
- 466. Արտիկ
- 467. Արտիկ
- 468. Արտիկ
- +142. Արտիկ
- *145. Արտիկ
- *469. Արտիկ
- 147. Արտիկ
- 149. Արտիկ
- 470. Արտիկ
- +150. Արտիկ
- 152. Արտիկ
- 471. Արտիկ
- 156. Արտիկ
- 157. Արտիկ
- 163. Արտիկ
- 472. Արտիկ
- 166. Արտիկ
- 166. Արտիկ
- 167. Արտիկ
- 168. Արտիկ
- 171. Արտիկ
- 173. Արտիկ
- 478. Արտիկ
- 176. Արտիկ
- 178. Արտիկ

Handwritten notes in Armenian script, including numbers and symbols, located between the left and middle columns.

- 474. Արտիկ
- *475. Արտիկ
- 190. Արտիկ
- *476. Արտիկ
- 207. Արտիկ
- 208. Արտիկ
- 209. Արտիկ
- 211. Արտիկ
- 477. Արտիկ
- 478. Արտիկ
- 479. Արտիկ
- 213. Արտիկ
- 480. Արտիկ
- 222. Արտիկ
- 218. Արտիկ
- 191. Արտիկ
- *192. Արտիկ
- 231. Արտիկ
- 233. Արտիկ
- 483. Արտիկ
- 205. Արտիկ
- 310. Արտիկ
- *461. Արտիկ
- 485. Արտիկ
- 251. Արտիկ
- *186. Արտիկ
- 259. Արտիկ
- 263. Արտիկ
- 487. Արտիկ
- *489. Արտիկ
- 258. Արտիկ
- 270. Արտիկ
- 488. Արտիկ
- 490. Արտիկ
- 278. Արտիկ
- 290. Արտիկ
- 491. Արտիկ
- *492. Արտիկ
- 283. Արտիկ
- 493. Արտիկ
- 289. Արտիկ
- 290. Արտիկ
- 292. Արտիկ
- 295. Արտիկ
- 300. Արտիկ
- 301. Արտիկ
- 304. Արտիկ
- *309. Արտիկ
- 494. Արտիկ
- 495. Արտիկ
- 317. Արտիկ

Handwritten notes in Armenian script, including numbers and symbols, located between the middle and right columns.

- 313. Արտիկ
- 316. Արտիկ
- 319. Արտիկ
- 321. Արտիկ
- 324. Արտիկ
- 325. Արտիկ
- 336. Արտիկ
- 353. Արտիկ
- 340. Արտիկ
- 342. Արտիկ
- 343. Արտիկ
- *346. Արտիկ
- 348. Արտիկ
- 349. Արտիկ
- *497. Արտիկ
- 498. Արտիկ
- 499. Արտիկ
- 500. Արտիկ
- 374. Արտիկ
- *375. Արտիկ
- 377. Արտիկ
- 380-391. Արտիկ
- 382. Արտիկ
- 501. Արտիկ
- 502. Արտիկ
- 397. Արտիկ
- 503. Արտիկ
- 406. Արտիկ
- 409. Արտիկ
- 410. Արտիկ
- +413. Արտիկ
- 416. Արտիկ
- *418. Արտիկ
- 419. Արտիկ
- +504. Արտիկ
- *505. Արտիկ
- 506. Արտիկ
- 507. Արտիկ
- *508. Արտիկ
- 437. Արտիկ
- 499. Արտիկ
- 442. Արտիկ
- 509. Արտիկ
- 510. Արտիկ
- 497. Արտիկ

Handwritten notes in Armenian script, including numbers and symbols, located between the right and far-right columns.

ՀԱՅԵՐԵՆ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐ

* 3. Ազգ		474. Փայտուղ	ժ	313. Եղեգնի	յս	42
*455. Ազգայ		*475. Լեռն? (զգե- ու, շի?)	(+)	316. Եղեգն	յ	3
*456. Ազգայ?		190. Լուսն		319. Բոսոր	3	3
*457. Ազգայ		*476. Խնամք		321. Եղեգնա- յանուղ	(+)	3
*458. Ազգայ		207. Խնամք	զո?	324. Եղեգնի	3	3
*459. Ազգայ		208. "	զո?	325. Եղեգնի	3	3
*460. Ազգայ		209. Խնամք	յո?	336. Ազգայ	(+)	3
* 50. Ազգայ		211. Խնամք	յո?	359. Ազգայ	3	3
* 62. Ազգայ		477. " Առանձին	յո?	340. Ազգայ	(+)	3
*461. Ազգայ		478. Խնամք	յո?	342. Ազգայ	3	3
71. Ազգայ	2	479. Կոթակ	յո?	343. Կոթակ		
76. Ազգայ	(+)	213. Կոթակ	(+)	*346. Կոթակ	(+)	
78. Ազգայ	(+)	*480. Կոթակ		318. Կոթակ	7	7
77. Ազգայ	յո?	-222. Կոթակ		457. Կոթակ	(+)	
* 82. Առանձին	յո?	214. Կոթակ	յո?	344. Կոթակ	յո?	յո?
85. Առանձին	յո?	481. Կոթակ	յո?	*359. Կոթակ		
90. Առանձին	(+)	*192. Կոթակ		*497. "		
93. Առանձին	(+)	231. Կոթակ	(+)	498. Կոթակ	(+)	
*462. Առանձին		233. Կոթակ	յո?	409. Կոթակ	(+)	
*463. Առանձին		483. Կոթակ	յո?	500. Կոթակ	(+)	
106. Առանձին		235. Կոթակ	յո?	374. "	(+)	
+107. Առանձին		240. Կոթակ	(+)	*375. Առանձին		
454. Առանձին	(+)	*484. "		377. Առանձին	(+)	
108. Առանձին	յո?	485. Կոթակ	յո?	380-391. Առանձին	յո?	յո?
118. Առանձին	յո?	251. Կոթակ	յո?	382. Առանձին	յո?	յո?
*120. Առանձին	յո?	*196. "		501. Առանձին	յո?	յո?
465. Կոթակ	յո?	259. Կոթակ	յո?	502. Առանձին	(+)	
466. Կոթակ	(+)	263. Կոթակ	(+)	397. Առանձին	յո?	յո?
467. Կոթակ	յո?	487. Կոթակ	(+)	503. Առանձին	յո?	յո?
468. Կոթակ	յո?	*489. Կոթակ		406. Կոթակ	յո?	յո?
+142. Կոթակ	յո?	258. Կոթակ	յո?	409. Կոթակ	յո?	յո?
*145. Կոթակ		270. Կոթակ	յո?	410. Կոթակ	(+)	
*469. Կոթակ		489. Առանձին	յո?	+413. Կոթակ		
147. Կոթակ	յո?	490. "	յո?	416. Կոթակ	յո?	յո?
149. Կոթակ	(+)	279. Կոթակ	յո?	*418. "		
470. Կոթակ	(+)	280. Կոթակ	յո?	419. "		
+150. Կոթակ	(+)	491. Կոթակ	յո?	*504. "		
152. Կոթակ	յո?	*492. "		*505. Կոթակ		
471. Կոթակ	յո?	283. Կոթակ	(+)	506. Կոթակ	(+)	
-156. Կոթակ		493. Կոթակ	(+)	507. Կոթակ	(+)	
-157. Կոթակ		289. Կոթակ	(+)	*508. Կոթակ		
163. Կոթակ	յո?	290. Կոթակ	(+)	437. "	(+)	
472. Կոթակ	յո?	292. Կոթակ	(+)	439. Կոթակ	յո?	յո?
166. Կոթակ	(+)	295. Կոթակ	(+)	442. Կոթակ	(+)	
165. Կոթակ	(+)	298. Կոթակ	(+)	509. Կոթակ	յո?	յո?
167. Կոթակ	(+)	300. Կոթակ	(+)	510. Կոթակ	յո?	յո?
168. Կոթակ	յո?	301. "	(+)	497. Կոթակ	յո?	յո?
171. Կոթակ	յո?	304. Կոթակ	յո?			
173. Կոթակ	(+)	*309. Կոթակ	(+)			
473. Կոթակ	յո?	494. Կոթակ	(+)			
176. Կոթակ	յո?	495. Կոթակ	3			
178. Կոթակ	(+)	317. Կոթակ	յո?			

ԲՈՎ ԱՆԿ Ա Կ Ա Ի Թ Յ ՈՒ Ն

Առաջին մաս

ԱՂԲՅՈՒԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գլուխ Ա. Հին աղբյուրներ	5
Գլուխ Բ. Նոր աղբյուրներ	57

Երկրորդ մաս

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գլուխ Ա. Մաշտոցի աշխարհական կյանքը	67
Գլուխ Բ. Առաջին քարոզչական գործունեություն	82
Գլուխ Գ. Դանիելյան զրեբը	96
Գլուխ Դ. Մեսրոպյան զրեբի գլուտը	110
Գլուխ Ե. Մեսրոպի վերադարձը և երկրորդ քարոզչական գործունեությունը	158
Գլուխ Զ. Երրորդ բարոզչական գործունեություն	167
Գլուխ Է. Չորրորդ բարոզչական գործունեություն	190
Գլուխ Ը. Հինգերորդ քարոզչական գործունեություն	213
Գլուխ Թ. Մեսրոպի վերջին օրերը	223
Գլուխ ժ. Մուրբ գրքի թարգմանությունը	231
Գլուխ ժԱ. Ե զարի գրական շարժումը	262
Գլուխ ժԲ. Թեոզորոս Մոպսուեստացու հերձվածը	271
Գլուխ ժԳ. Սահակի և Մեսրոպի վախճանը	278
Գլուխ ժԴ. Տոն, անուն և պատկեր ս. Մեսրոպի	292
Գլուխ ժԵ. Մեսրոպ Մաշտոցի երկասիրությունները	309
Գլուխ ժԶ. Սահակի և Մեսրոպի ժամանակագրությունը	343

Երրորդ մաս

ՀԱՅՈՑ ԳՐՆԵՐԸ

Գլուխ Ա. Հաթյան զրեբը	393
Գլուխ Բ. Խալիզյան բեկոագրեր	397
Գլուխ Գ. Այծագրեր և սլատկերագրեր	406
Գլուխ Դ. Նշանագրեր	408
Գլուխ Ե. Դանիելյան զրեբ	431
Գլուխ Զ. Պարսիկ, հույն և ասորի զրեբը	459
Գլուխ Է. Մեսրոպյան զրեբը	473
ա. Մեսրոպյան զրեբի թիվը	474
բ. Մեսրոպյան աշխարհիկ հարկնվածությունը	493
գ. Մեսրոպյան զրեբի ուղղությունը	496
դ. Գրեբի ձևը և նրանց ծագումը	500
ե. Մեսրոպյան զրեբի դասավորությունը կամ կարգը	555
զ. Մեսրոպյան զրեբի անունները	560
է. Մեսրոպյան զրեբի հնչումը կամ արժեքը	566
Գլուխ Ը. Մեսրոպյան զրեբի տեսակները և զարգացումը	599
Գլուխ Թ. Հայերեն ծածկագրեր	663
Գլուխ ժ. Աղվանից գիրը	677

ՀՐԱՉՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԸ

Հրատարակության է ներկայացրել

համալսարանի հայագիտական հետազոտությունների պրոբլեմային լսրոհատրիան

Հրատարակչության խմբագիր՝ Ա. Մ. Գաբրիելյան
Նկարիչ՝ Ա. Վ. Գուսպարյան
Գեղարվեստական խմբագիր՝ Ն. Ա. Թովմառյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Ֆ. Գ. Տոնայան
Վերստույգող թրրագրիչ՝ Ա. Վ. Ղազարյան

Ցտար տառանիդերը պատրաստել է
գրաշար-էջկապ Պ. Ս. Նավրանդյանը

ԻԲ 443

ՎՖ 08833: Պատվեր 1433: Տպաքանակ 5000: Հանձնված է շարվածքի 3/XXI 1982 թ.:
Ստորագրված է տպագրության 2/II 1984 թ.: Թուղթ № 2, շափուր՝ 60×90¹/₁₆:
Տառատեսակը՝ «Սովորական»: Տպագրության կղանակը՝ «Բարձր»: Հրատարակչա-
կան 35,9 մամուլ: Տպագրական 43 մամուլ+4 ներդիր: Գինը՝ 3 ռ. 10 կոպ.:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Մոսկվայի փ. № 1:
Издательство Ереванского университета, Ереван, ул. Мравяна № 1.

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Աբովյանի փ. № 52:
Типография Ереванского университета, Ереван, ул. Абовяна № 52.